

**वीर सेवा मन्दिर
दिल्ली**

कर्म सख्या

कवि नं० - - - - -

पृष्ठ

REPRINT FROM THE PANDIT

(श्रीः)

खण्डनखण्डखाद्यम्

नाम

अनिर्वचनीयतासर्वस्वम्,

विचक्षणचक्रचूडामणिसमर्चितचरणाम्बुजकवितार्किकसावेनीम-

श्रीयुतश्रीहर्षप्रणीतम् ।

तार्किकशिरोमणिश्रीमच्छङ्करमिश्रप्रणीतव्याख्यासनाथम्,
साधुप्रवरश्रीमन्मोहनलालवेदान्ताचार्योपनिबद्धया

उपवृत्त्या संवलितं च ।

काशीस्थराजकीयसंस्कृतप्रधानपाठशालास्थव्याकरणाचार्यपरीक्षायां
कतिपयखण्डोत्तीर्णेन निगलिते-इत्युपाह्वितलशास्त्रिणा संशोधिता
द्वितीयावृत्तिः

तच्च-कारयाम्

बी० ए० श्रृष्टिवरेण बाबू भगवती प्रसादेन स्वकीये
मंडिकल-हाल नामकमुद्रालये मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।
सं० १९७३-१९१७ ई० ।

ANIRVACHANÍYATÁSARVASVAM
STYLED

KHANDANKHANDAKHÁDYAM

OF

SRI HARSHA

FIRST EDITION (1888) EDITED BY

PANDIT MANMOHAN LAL VEDANTACHARYA.

THIS SECOND EDITION EDITED BY

PANDIT VITTHAL SHASTRI SCHOLAR, SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

PRINTED AND PUBLISHED BY

BHAGAVATI PRASAD, B. A. AT THE MEDICAL HALL
PRESS, BENARES, FOR PROPRIETORS

E. J. LAZARUS & Co., BENARES.

All Rights Reserved] 1917. [2nd Edition, 1000 Copies.

Price Rs. 7-8.]

[मूल्यम् ७॥)

खण्डन शुद्धिपत्रम् ।

पृ० पं० अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृ० पं० अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
१ २८ कटनम्	प्रकटनम्	२१ १६ निहृ	निहृ
२ १६ विद्य	विद्य-	२३ २५ तद्वग-	तद्वगमस्यावि
२ १८ उमानु	उमानु-		स्यापि
१५ १८ व्यवस्था	व्यवस्था-	२५ १७ रघुः	रघुः
३ ५ ह्यथा	ह्यथा	२७ २ वयव	वयैव
३ १४ शक्ति	शक्ति	२७ २२ वावसवस्य	वावसवस्य
४ १३ भङ्गिनि	भङ्गिनि	२८ १२ वाङ्मि	वाङ्मि
४ १८ क्षतिमसीप	क्षतिमसीप	२८ २२ तुल्ययोः	तुल्ययोः
४ २९ स्वर	स्वर-	३२ १० तदवस्थ	तदवस्थे
७ ८ त्वदर्शने	त्वद्दर्शने	३३ ३ वस्व	वस्व
७ १३ बाधन	बाधन	३३ १० वन्ताय	वन्तायां
७ २३ पगन्तु	पगन्तु	३३ १२ भव	भेव
८ ८ त्वापाधिक	त्वापाधिक	३७ ६ कारकत	कारकता
८ २४ मन्वदिति	मन्वदिति	३७ ११ वन्तान्तभाव	वन्तान्तभाव
८ २७ पाठ	पाठ	३८ ३ वर्क	वर्क
८ १० नयाधिक	नैयाधिक	३८ १८ प्रतिबन्दि	प्रतिबन्दि
८ १८ वन्ति	वन्ति	३८ ८ प्रतिबन्दिः	प्रतिबन्दिः
१० ४ व्यवहियते	व्यवहियन्ते	३८ १० प्रतिबन्दिश्च	प्रतिबन्दिश्च
१० २५ प्रमाद्य	प्रमाद्यं	४१ २६ चङ्खिंशति	चङ्खिंशति
१३ ५ द्वाधा	द्वाधा	४२ ८ बुद्धि	बुद्धि
१३ २० व्युपगन्तव्यं	व्युपगन्तव्यां	४२ २९ तादृशो	तादृशो
१३ २९ पृष्टः	पृष्टः	४३ ४ कालीन	कालीन
१५ ३ पर्यवस्य	पर्यवस्य	४३ १७ पर्यवसा-	पर्यवस्यति
१६ ८ पारवर्षा	पारवर्षा		स्यति
१६ १८ निव्यवस्य	निव्यवस्य	४४ १४ तयापि	तयापि
१८ ६ प्रवृत्त्यव	प्रवृत्त्यैव	४४ १२ तया-	तया
२० २४ बाधयत्व	बाधय	६ २५ दृष्टावादि-	दृष्टावादि-
			त्वर्थः त्वर्थः

५० पं० अशुद्धम् । शुद्धम् ।

१७ २८ पर्यवस्यति- पर्यवस्यति
इति

४८ १७ लक्ष्म्यं लक्ष्म्यं

४८ ६ जिज्ञासुत्वं जिज्ञासुत्वे

५१ १५ योगाचार योगाचार

५४ २८ तद्भारेण तद्भारेण

५४ ८ तद्विनिश्चय तद्विनिश्चय

५५ २ अनुभूयेते अनुभूयेत

५५ १२ वित्तियत वित्तियत

५६ १४ अस्यां अस्यां

५६ १४ प्रकाशयन् प्रकाशयन्

५६ १७ तद्वदवाय तद्वदवाय

५६ २४ विज्ञै विज्ञैः

५६ ८ विषयकत्व- विषयकत्व-
इति इति

५६ ४० प्रयामस्य प्रयामस्या

५७ १८ भवन्ति भवन्ति

५७ २२ प्रसास्यते प्रसास्यते

५७ २३ त्वय त्वय

५७ २४ द्वयि द्वयो

५८ १५ तद्गीकारे तद्गीकारे

५८ २१ तद्गीकारे तद्गीकारे

५८ ६ समवायः समवायः

५८ २६ युक्तत्वात् युक्तत्वात्

५९ ७ तद्धर्माण तद्धर्माण

५८ २४ पुनरप्ये पुनरप्ये

६० २१ ब्रह्मैव ब्रह्मैव

६१ २४ भेदनिश्ची भेदनिश्ची

६२ २० कारणाद्यैव कारणाद्यैव

६२ २६ चेन्निति चेन्निति

५० पं० अशुद्धम् । शुद्धम् ।

६३ ३ कार्यइति कार्ययत

६३ ११ किञ्चित् किञ्चित्

६४ १४ अपादान- अपादानइति
इति

६४ १६ वलात् वलात्

६४ २६ कष्ट कष्टं

६४ २८ सत्योग सत्योग

६५ १५ कर्मत्व कर्मत्व

६५ २६ यथाश्रुतपाठ यथाश्रुतपाठ

६७ २५ चत्वारो चत्वारो

६७ २६ तमसुखं तमसुखं

६८ ७ बहुमोहिः बहुमोहिः

६८ ११ पर्यवस्यति पर्यवस्यति

इति

७० ३ भूयेव भूयेव

७१ ६ सतासम- सतासमवायः
वायः

७२ ८ लक्ष्यकरण लक्ष्यकरण

७२ १ स्वाविषययेपि स्वाविषययेपि

७३ ६ पर्यवस्यति पर्यवस्यति

७५ १३ प्रमाणात् प्रमाणात्
पेक्ष पेक्ष

७५ १६ स्ववधाय स्ववधाय

७७ १८ दुग्ध दुग्ध

७८ ७ ब्रह्मत्व ब्रह्मत्व

८० ७ शक्यत्व शक्यत्व

८१ २० निर्वाहात् निर्वाहात्

८१ २४ बीजाकुलेद बीजाकुलेद

८२ ७ जेष्ठाभि- जेष्ठाभिः
त्यतः

पृ० पं० अशुद्धम् । शुद्धम् ।

८२ २० निर्वर्णार्थिः निर्वर्णार्थिः

८७ ७ तवापीष्टा- तवापीष्टत्वत्
त्वत्

८७ २४ तत्पर्येषा तत्पर्येषा

८८ १४ कल्पयभः कल्पयामः

८८ १८ शबलो शबलो

८८ २१ कार्यपरागः कार्यपरागः

८८ २३ चार्द्धमा चेद्धिमा

८० २४ नहीति नहीति

८९ ३ स्वभिन्न- स्वभिन्नस्यापि
त्यपि

८९ २२ आरोप्या आरोप्या

८९ २३ पूर्वकत्वात् पूर्वकत्वात्

८९ २३ आरोप्यरोप आरोप्यारोप

८३ २५ अग्निबोमवि अग्निबोमोव

८३ २५ परवा परवा

८३ २५ विधिना विधिना

८४ १ महिस्य महिस्य

८४ २८ वाक्यस्य वाक्यस्य

८५ २० विशेषान विशेषान्

८५ २१ शालीन शालीन्

८५ २२ धर्नीष धर्नीष

८५ २२ प्रकृतेऽप्यभे प्रकृतेऽप्यभेद

८६ २ तत्प्रमास्य तत्प्रमास्य

८६ २२ परिलिप्यन्ती परिलिप्यन्ती

८६ २५ सुत्पद्य सुत्पद्य

८७ ३ पर्यवस्यन्ती पर्यवस्यन्ती

८७ २२ परिर्नद्याह परिर्नद्याह

८७ २५ परिर्नद्याहै परिर्नद्याहै

८७ २७ परिर्नद्याह परिर्नद्याह

७८ ३ यद्यपि यद्यपि

८८ ३ उवाचउवा- उवाचउवापकी
पकी

८८ ६ बुद्ध्या बुद्ध्या

८८ १५ स्वविषया- स्वविषयज्ञेदो
ज्ञेदो

१०० १३ अनुमा अनुमानम्

१०० १७ प्रमास्येव प्रमास्येव

१०१ ५ ननु ननु

१०१ २८ घटपटादे घटपटादेः

१०२ ६ विषयभ्यो विषयभ्यो

१०२ १८ ऋदेकम् ऋदेकम्

१०२ २२ श्रुतिम् श्रुतिम्

१०३ १ उचितरेक उचितरेक

१०३ ८ स्वीकृते स्वीकृते

१०३ १० सर्वाद्धेतं सर्वाद्धेतं

१०३ १८ निरस्य ये- निरस्यापी-

१०३ २६ पर्यवस्य- पर्यवस्यतीति
ताति

१०४ २२ यदि यदि

१०४ २४ पर्यवसास्यति पर्यवस्यति

१०५ ४ विषयस्य धर्म्य विषयस्यधर्म्य

१०५ १८ प्रवृत्तेनापि प्रवृत्तेनापि

१०५ २० नैमित्तिकस्य नैमित्तिकस्य

१०५ २० तद्धैपरीत्य तद्धैपरीत्य

१०५ २४ प्रमा प्रमा

१०५ २५ प्रत्यक्ष प्रत्यक्ष

१०६ ३ प्रवृत्तेनापीति प्रवृत्तेनापीति

१०६ ८ तत्परत्वं तत्परत्वं

१०६ ८ संवृद्धं संवृद्धं

१०६ १० स्वीकृतावरोध स्वीकृतावरोध

पृ० पं० अशुद्धम् ।	शुद्धम्	पृ० पं० अशुद्धम् ।	शुद्धम्
१०६ १५ द्वियमाश-	द्वियमाश-	१४५ १७ आक्षेपात्	आक्षेपान्
ताया	तायां	१४५ २६ साध्यश्चेत-	साध्यश्चेत-
१०६ १७ बहुवाहिः	बहुग्रीहिः	रमेभादेः	भेदादेः
१०६ १८ प्रतिबन्धादे	प्रतिबन्धादे	१४८ २० क्रियाकारित्व	क्रियाकारित्व
१०६ ३० पर्यवसानश्च	पर्यवसानश्च	१४८ २८ लेन	दुःखेन
१०७ १२ अन्तिम	अन्तिम	१५० २४ अङ्कुरादिक	अङ्कुरादिक
१०८ १६ वाच्य	वाच्यं	१५१ ८ रजनक्षत्र	रजनक्षत्रं
१०८ ८ त्वद्वैचरि	त्वद्वैचरि	१५१ ८ युक्तावतत्त्व	युक्तावतत्त्व
१०८ १० भूत	भूत्	१५१ १२ तदर्थे	तदर्थे
१०८ १४ यष्टी	यष्टी	१५२ २० खण्डयते	खण्डयते
१११ ८ महति	महति	१५ २४ तत्स्वायिनः	तत्स्वायिनः
१११ १७ चतुर्विधो	चतुर्विधो	१५२ २४ त्रिवेणीस्वा-	त्रिवेणीस्वा-
११२ १७ प्रत्यक्ष	प्रत्यक्षेण	यिनः	यिनः
११८ १४ स्वयंभाष	स्वयंभाष	१५८ ३ इदन्तवि-	इदन्तवि-
१२१ २७ त्रिशकारिका	त्रिशकारिका	शिष्टो	शिष्टो
१२८ २८ दोषापत्तिरेव	दोषापत्तिरेव	१५८ ४ अभिन्नरसा-	अभिन्नरसा-
१२८ २८ पदान्तिस्त्वेन	पदान्तिस्त्वेन	यम्	यम्
१३२ २२ खीदपणे	खीदपणे	१५८ ६ प्रत्येक	प्रत्येकं
१३५ ४ निवृत्तो	निवृत्तो	१६० ७ संयोगप्रति-	संयोगप्रति-
१३६ ६ विद्धि	विद्धिः	बन्दी	बन्दी
१३६ १४ नेतरः	नेतरः	१६८ ११ संशयस्यहनं	संशयस्यहनं
१३७ १४ पुंसा	पुंसां	१७१ २८ अन्तरेणव	अन्तरेणव
१३७ २३ व्युत्पत्ति	व्युत्पत्ति	१७४ २२ सहकारित्व-	सहकारित्व-
१३७ २५ हत्यनेन	हत्यनेन	पक्षे	पक्षे
१४८ २८ वपक्षवत्त्वादेः	वपक्षवत्त्वादेः	१७८ ६ संस्कारज-	संस्कारज-
१४८ ३० अनुमानादि-	अनुमानादि-	त्वयि	त्वयि
रूपाः	रूपाः	१८२ १० प्रतिबन्धि	प्रतिबन्धि
१४० ६ विषय	विषयं	१८४ २५ संस्कारीद्वो-	संस्कारीद्वो-
१४० २१ कषात्मक	कषात्मक	धर्कं	धर्कं
१४१ २७ विद्धतायः	विद्धतायाः	१८६ १६ तथाकथीति	तथाकथीति
		१८७ ७ मानाभार	मानाभार

पृ० पं० अशुद्धम् । शुद्धम् ।	पृ० पं० अशुद्धम् । शुद्धम् ।
१८७ ८ प्रतिबन्दि- माह	२२० १४ तस्माद् तस्मात्
१८७ १६ तत्तांशमायः तत्तांशमीवः	२२० २० वारवाणः वारवाणः
१८७ १८ प्रतिबन्दिः प्रतिबन्दिः	२२० २१ वारवाणो- वारवाणो-
१८९ २८ वटे वटे	इत्थी इत्थी
१८९ ८ वार्यव्यमिद वार्यव्यमिदं	२२२ १५ प्रतिज्ञेपात्म- प्रतिज्ञेपात्म-
१८९ १५ स्मृतित्व स्मृतित्वं	कत्तैव कत्तैव
१८९ १८ भूमादनु- मिति	२२३ २८ स्मृतित्व स्मृतित्व
१८९ २२ अश्वयः अश्वयः	२२५ १६ कारणादीह कारणादी
१८८ २३ परिहरति परिहरति	इति
२०० २ सर्वाः सर्वाः	२२८ १८ कारणत्व कारणत्व
२०१ ८ स्मृतात्वपि स्मृतात्वपि	२३० २१ कार्यतावच्छे- कार्यतावच्छे
२०२ १५ वविरहो भावविरहो	दक दकं
२०५ २८ मायुपगम्यते मायुपगम्यते	२३१ ७ पत्येक प्रत्येकं
२०८ १२ प्रमाकारणा- भावात्	२३२ १० कृषीवला कृषीवला
२०८ २० विरोः स्वात्थ-विरोधः स्यात्	२३३ ३ अभिचारि- अभिचारि-
२०८ २८ प्रतियोगित्व- प्रतियोगित्वा- न्युयोगित्व न्युयोगित्व	करण कारण
२१२ १८ अन्योन्याभावो अन्योन्या- भावो	२३४ १७ तस्य तस्य
२१२ २६ आशङ्क्यमाह आशङ्क्या- माह	२४२ १२ अशवाधमा- अशवाधमा-
२१५ ११ अनवस्थाना- तिदि दिति	जेण जेण
२१६ १५ घटाभावो घटाभावो	२४२ १५ विषयस्यात् विषयस्यात्
२१७ २० जगद्रूपभास्मा जगद्रूपभास्मा	२४४ ८ तदिह तदिह
२१८ १५ तमावन्ता- भावे	२४५ २५ घटोयं घटोयं
२२० ८ वाचावमाना वाचावमाना	२४६ २७ वारवाणाय- वारवाणाय-
	माना माना
	२४७ १४ मासावया- मासावया-
	प्रतीतो प्रतीतो
	२५१ २८ उत्कृष्टानि उत्कृष्टानि
	२५६ २७ भोजनीक्षर भोजनीक्षरं
	२५८ २७ अमवाया अमवायां
	२६१ २८ तयाच तयाच
	२६२ ११ वत्याप्ता- वत्याप्ताः
	अयः

शुद्धिपत्रम् ।

पृ० पं० अशुद्धम् । शुद्धम् ।	पृ० पं० अशुद्धम् । शुद्धम् ।
२६४ ८ डोमिति कोमिति	३४८ २१ संपग सप्पग
२६४ २८ डोमित्या-भिधाने	३५० २७ भूमादिकाश्च भूमादिमात्रे
२६४ २८ भावः भावः	३५२ २५ बह्वचिन बह्वचिर्जनः
२६५ ५ डोमिति कोमिति	३७७ २५ तत्रैत्यर्थः तत्रैत्यर्थः
२६५ ८ लिङ्गितस्य लिङ्गितस्य	३८४ १८ सिद्ध्या-सिद्धयभावः
२७१ ५ डोम् डोम्	३८५ २८ दुर्गन्धानु-दुर्गन्धानु-
२७२ १८ आत्माश्च-आत्माश्चवा-	मित्रवा मित्रवा
२७२ १८ आदिति दिति	
२७२ १८ शुद्धयस्य शुद्धयस्य	३८६ २४ बाह्वय बाह्वय
२७२ २८ अद्यादौ अद्यातिः	३९६ २७ पृच्छति पृच्छति
२७२ २८ प्रष्टव्या प्रष्टव्या	४०१ २ अत्यपलो-अत्यपलोपादेः
२७५ ८ अद्या अद्याति	४०१ २६ अत्यपलो-अत्यपलोपादे
२७७ १० भूमादि भूमादि	४०४ २३ विषयप्रति-विषयप्रति-
२७७ २८ अभवादि अभवादि	निमित्तः निमित्तः
२७८ २९ मतिवन्दि मतिवन्दि	४०५ २७ प्रकापक्ष-प्रकापक्ष-
२८१ २५ अत्ययि अत्ययि	कान्य कान्य
२८२ ११ डोम् डोम्	४१८ २५ चापि चापि
२८२ १६ भूम् भूम्	४२० २८ प्रत्यक्ष प्रत्यक्ष
२८८ २७ तद्बहुप्रोहिः तद्बहुप्रोहिः	४२७ २७ अधिकपदा-अधिकपदा-
३२१ २९ करणत्वा-करणत्वाङ्गी-	कार कार
३३५ २३ दुस्तर दुस्तरः	४३८ २४ विद्यातम् विद्यातम्
३३५ २३ अत्रत्या-अत्रत्याभिन्वी	भिन्वी
३३५ २७ भ्रान्तिविद्ध भ्रान्तिविद्ध	४८० २६ अत्यतिपक्षस्य अत्यतिपक्षस्य
३४८ २४ सूचयेत् सूचयेत्	४८८ ७ प्रतिबन्दी-प्रतिबन्दी-
३४८ २५ भाङ् भाङ्	करोति करोति
३४८ ३८ अनुमित्या-अनुमित्या-	४८८ १४ प्रतिबन्धा प्रतिबन्धा
दिक्त्रे दिक्त्रे	४८८ १६ प्रतिबन्धा प्रतिबन्धा
३४८ ३२ विशेषवत्त्व विशेषवत्त्व	४८८ २६ प्रतिबन्दी-प्रतिबन्दी-
३४८ २० अनुमान-अनुमानमभि-	व्युत्पादनीय व्युत्पादनीय
भीष्यते भीष्यते	४८९ २६ ग्रहेणिका ग्रहेणिका

(श्रीशः)

(“इदं प्रथमं संभवत्कुमतिजालकूलङ्कषा
मृषामतविषानलज्वलितजीवजीवातवः ।
क्षरन्त्यमृतमक्षरं यतिपुरन्दरस्योक्तय-
श्चिरन्तनसरस्वतीचिकुरबन्धुरैरन्ध्रिकाः ॥
कर्पादमतकटंसं कपिलकल्पनावागुरां
दुरत्ययमतीत्य तद्दुहिणतन्त्रयन्त्रोदरम् ।
कुट्टुष्टिकुहनामुखे निपततः परब्रह्मणः
करग्रहविचक्षणो जयति लक्ष्मणोऽयं मुनिः” ॥)

॥ भूमिका ॥

—30—

इह खलु निसर्गेनैव प्राणिनामिष्टमभिलाषुकञ्चाऽनिष्टं
व्युद्दिशिषु च भवतीतीष्टाऽनिष्टप्राप्तिरिह। रोपायप्रकाशने-
स्पष्ट्येण भगवानाम्नायइवातुर्बर्षवातुराश्रमप्रभृतिविभाग-
प्रविभागभक्तान्यभ्युदयसाधनानि सप्तष्टिव्यष्टिकलानि नामावि-
द्यानि विदधदसिद्धौ निःश्रयनसाधनमपपुनर्बाधं प्रत्यगात्म-
परमात्मयाथात्म्यावबोधं प्रविरलेभ्योऽपि धीर्योरेयेभ्यः ।
'क्षिया हि नाम विकल्पनाऽऽस्पदं भवति, नतु वस्तित्वे'त्येक-
पक्षप्याऽऽत्मनयायात्म्यमतिलौकिकतया च परमतमगहनमूर्ततया
च, पुरुषबुद्धिर्विध्याश्च भगवन्जीवावेभमविवेकतया चेदृक्तया च
दुष्परिच्छेदमापेदे पराशररूपताम् । तथाहि, आत्मनः कर्तृ-
त्वमेकवृत्त्यादिकमातिष्ठते तार्किका ; मेकवृत्त्वमेव तस्य, न
परं कर्तृत्वमपीति सङ्गिरन्ते कपिलकमलासनाद्यनुगामिनः ।
आसतां वा तावत्परेषां कथाः ; औपनीषदाएव परस्परवि-
लक्षणानाविधमिद्वान्तेषु समासते समर्पितसमादराः । न चेते-
ऽर्थास्तुएव राहान्ताच्छमेदाः, महर्षीणामेव तेषु तेषु विशेषेषु
वैशेष्यात्(१) ।

(१) यथा चायमर्चस्तथादीक्यमीमांसायां शास्त्रकारेण वाक्यान्व-

तदेवमतिरामगाथं त्रिश्वपारद्वयवनामपि नतिविकल्प-
कल्पनजन्यैःपनिषद्वाद् बीर्मानामाव निबन्धनं च ब्रह्ममीमां-
सासमाख्यया "अथाऽतो ब्रह्मजिज्ञासे"त्यादिवतुलंसहया भग-
वतो वासुदेवस्य ज्ञानावतारः खल्वऽज्ञानसमनसापसारणविभा-
वमुर्महर्षिर्दृष्टुमिच्छाशेषरसमासकस्त्वर्गज्ञोदबिन्दुसन्दोहप्रोक्त-
वृत्तचरन्तश्चरतिश्चरस्तत्रतन्वान् भगवान् वादरापणद्वैपायनऽर-
योयः कृष्णः पाराशर्यः । भगवान् शोभायनस्तु ब्रह्ममी-
मांसावाच्योपनिषदां च भगवद्गीतेपनिषदां च परमगङ्गादे-
वपर्यन्ताविशिष्टबीर्बन् प्रणिनाय वृत्तिपदपदेशभास्त्रि भाटार-
णि । तस्य च महर्षेर्नतं तत्र शाङ्करभाष्ये पूर्वोक्तत्वेनोपन्यस्त-
त्वाद्भानुजभाष्ये च राटुान्तविधया भूयःप्रतिष्ठापितत्वात्
समस्ति स्म विशिष्टाद्वैतमिति नो खलु परीक्षनिव परीक्ष-
काणाम् ।

तदेतदाकल्पाऽऽरम्भे द्भुवानवतप्रततामवच्छिन्नऽऽथं
संप्रदायवारम्भीपरिप्रसिद्धैर्गणितद्वार्दगर्वस्वभूतं वृत्तिकारमतं
भगवद्भिषङ्गद्विहगुहदेवादिसुनिभिः प्रागिति रचयैरारक्षितं श्री-
भाटारुणा च प्रोज्झात्रिनमद्यापि विद्योतमानमवगाहते यद्यपि
प्रतीपतां निर्विशेषद्वैतवादक्यः (१) ततोऽपि श्रीमन्तः शङ्कर-
चार्यो युक्तिवाचोयुक्तिग्रथस्य सुदीर्घशक्त्यास्तत्वातिकूल्यद

वाद्यधिकरणेषु निबद्धो, न वा परेऽलङ्कारानौपनिषद्दर्शनकारपरि,
शीलनशीलशास्त्रिन मूढति नेह दधिमुनकीयतया प्रयाचते ।

(१) "तत्त्वमसी"ति वद्विद्यायासुपस्थं ब्रह्मगामिणं कलमिति
पराचार्यैर्ध्यातम् । यथे'क' व क्यकारेण—“युक्तं तद्गुणकोपावना”
दिति । शास्त्रं तं च ब्रह्मिन्नाचार्यैश्च त्रिष्टयविकल्पं वदता—“यद्यपि
वद्विद्यानिष्ठः वद्विद्यतो न निर्भुगगुणगणं मनसःकुशावे, तथोऽन्तर्गुणग-
ण मेव देवता भजते, तत्राऽपि वगुणैश्च देवता प्राप्यता” इति । वद्वि-
द्यातः—वद्विद्यानिष्ठः, न निर्भुगगुणगणं देवतां मनसाऽनुधत्ते—अपहत-
पाप्मत्वादनुगुणगणं देवताभिभक्तं यद्यपि दहदविद्य निष्ठश्च वद्विद्यतो न
स्मरेत् तत्राऽन्तर्गुणगणं देवतां भजते—देवतास्वरूपः कुद्विष्टात्वात् वक-
नकल्याणगुणगणस्य केनचित् परदेवतावाध रणेन निश्चिन्तनगतकारण-
रवादिना बुधैःोपास्वमानापि देवता वस्तुस्वरूपासुवद्विष्टवर्गकस्य वगु-

विभ्रयतो विवक्षितश्च परमतात्पर्यमपि विवक्षितकथायां (१)
निर्विशेषवस्तुपरतयैवाऽस्तीत्यपम् (२) निवर्ततो विवक्षितमुत्पन्नपु-
रश्चास्त्वतसारस्वतमगवदादेवतस्मीमांसादिकं (३) यथायथम् ।
अत्राप्यस्याद्वैतवादस्य युक्तिप्रायश्चद्वैतविग्रहतया शाङ्कर-
माध्यादेश्च अतिरुतिमुज्ज्वलानुनास्तिरित्येवावश्यमुपनिबन्धनस्या-

वविशिष्टोपायते । अतः अनुसमेव ब्रह्म तच्चापि साध्यमिति वद्विद्या-
दहरविद्ययोर्विकल्पद्वयार्थः—इति हि भगवन्तो भाष्यकाराचार्यचरणाः ।
युक्त्यतिनिन्दयेमादिना निपीतव्यतीतीतनिषदहार्दमुधारकानां कथा
कथनविविधः पूर्वोपनिषदाचार्याणां विद्वान्तः वविशेषब्रह्मवादी
निर्विशेषब्रह्मवादास्तु तदीयस्वप्नसंभावनावाच्यस्वप्नश्चाद्यमित्यः (दूरतः
परिहार्यः) इत्यसं राजपक्षस्य वीथिकोपलक्षकयेति ।

(१) "यद्य नाऽविद्या कश्चेति । यस्य दृश्यते तस्यैव । कस्य दृश्य-
तद्व्यवस्थेते कश्चित् कस्य दृश्यतइति प्रश्नो निरर्थकः । कस्य—दृश्यते
चेदविद्या तद्भूतमपि पश्यति । न च तद्भूतमुपलभ्यमाने वा कश्चेति प्रश्नो
युक्तः (भगवद्गीता ११ यः सेवते' चापि मां विक्षीत्यस्य शाङ्करभाष्यम्)
इत्यादौ व्यक्तोऽयमर्थो दूरदर्शनाम् ।

(२) यच्च कस्य "ब्रूवाभिप्रायसंवृत्त्या स्वाभिप्रायप्रकाशनात् ।
व्याख्यातं तैरिदं शास्त्रं व्याख्येयं तस्मिन्नाह" इति स्वस्वमद्वैतवादिनः
वन्तोऽपि श्रीभाष्यकाराचार्याः (वेदान्ताचार्यायते न तु ज्योतिषिकाः) व्यक्त-
मुक्तवन्तः सन्ति स्वीयमीमांसाभाष्ये । आनन्दमयाद्यधिकरणेषु च 'ब्रूव'-
ति त्वेषं व्याख्येयानी' त्यादिना विलक्षणलक्षणादिशब्दोकारवर्णार्थ-
जारेण व्याख्येयानां श्रीमच्छङ्कराचार्याणां ब्रूवाभिप्रायसंवृत्त्या स्वाभि-
प्रायप्रकाशनं वचास्ते, न कस्य तत्परोक्षं दीर्घदर्शनाम् ।

(३) "न द्वैतं नाऽद्वैतं" मित्येवमानीया अतिरेव निर्विशेषाद्वैतं
मतिचेधति, । तथा

"आविमी पुरुषो लोके उरवाक्षरश्च च,, ।

"वस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः,, ॥

"मम चाधर्म्यमगता,, ।

नोपजावन्ते प्रकयेन व्यकृति च" ।

अवस्थमप्रतिपुन्ये जगदाहुरनीश्वरम्" ॥

इत्यादिना भगवानपि; तथा "नाऽभावउपलब्धेः" "होर्दामुह-
हीतः यथाधिकया" "जगद्व्यापारवर्जं प्रकाशादवच्छिहितमात्रम्"

(१)ऽऽतितत्त्वाच्च जैनायनाऽप्यनीयतराजगताऽद्वैतवाद्ः अयं हि वादः संभावनातिक्रांतिविशेषाऽद्वयतत्त्व प्रतिपादयन्जनानां मनस्सु महसा स्तलन् विहस्तोऽप्यनिर्वचनीयतावादेनैव वस्तुहस्तावलम्बः प्रतितिष्ठति । नचाऽधिवितवहं निर्भरवतोऽस्यानिर्वचनीयतावादस्याऽऽगमप्रधानकथासु सुस्फुटमात्मलाभिः भवति संतवी । न चाऽनाद्याविद्योच्च (वचप्रपञ्चादेः सर्वथाऽनिवक्यन्तः) सन्तरेण केवलाद्वैतस्वाराज्यसमासादनं संघटनइति केवलाद्वैतवादवदावदो वितवहाकथां शरत्तया साक्षादेव (२) पुरस्कृतांजो निखिलसंख्याहारमूलभूतप्रमाणप्रभृतिपदार्थान् स्वोपयोगिनस्तिनशस्तिनशः कदलीकाष्ठकचनमुखं खखयन् सार्वथाऽनिर्वचनीयतां नमष्टिपट्टिजगत्ः प्रतिपादयाम्बभूव खखनखखसाद्यारूपेऽस्मिन् निखन्धे श्रीमान् श्रीहर्षः कविताकिंकाशरोमणिः ।

अयं स्वस्वनिर्वचनीयतावादी निष्प्रवादिर्न बौद्धानां निष्प्रवातस्वभूतस्तदीयग्रन्थेषु पुरा भूशमभ्युज्जम्भते स्म । सनन्तरं बुद्धिमद्विद्वन्नेत्रश्रीशबरस्वानिकुमारिलभट्टाचार्य-चीनमीमांसकपुरोहिः शत वा विज्ञानवादिभते युक्तिकलापैर्नि-

“स्वमभ्युपगमात् पूर्वभावादविरोधं वादरायणः” इत्यादिना शास्त्रकारैश्च ॥

(१) “नाऽभाव उपलब्धे” रित्याद्यधिकरणेषु शास्त्रेऽयमर्थो भया, तथा दार्शनिकचिरोमणीनां पुरवक्तव्य ।

(२) “नच बौद्धादिलक्षणप्रमाणखण्डनेऽपि विज्ञानापत्तिः, तौहृ-य्याः सूत्रादिव्याख्यायाः खखयमानत्वात् । न च वाच्यं लक्षणविशेष-वस्तुत्ववस्थापकप्रमाणविशेषखखनपरत्वेन लक्षणान्नरं प्रमाणात्तरं व्याख्यान्तरसु प्रनश्यते भवतोऽपीति; वितवहाकथायालम्ब्य खखना-नां वक्तव्यत्वात्” इति स्वयमयं शब्दकारः । “उपपादनसु स्वपक्षवाधन-परपक्षनिराकरार्था भवतीति तदर्थं वादजल्पवितवहाजामव्यतमां क-थायाश्चित्य संपादनीयम्” इत्यद्वैतमिहिकूदपि वैतचित्तकर्ता स्वस्य दोष-यते । यतेनादृष्टानुगतदीयवहस्यानामृजुकाणां केवाचित् “वेदान्ति-मते कथं सुवैतचिह्नकाः । नास्तिकाः सखु वैतचिह्नका भवन्ति नाऽऽ-स्तिका” इत्यभिधानं लब्धोत्तरम् ।

रस्ते, संज्ञानायां च तदीयविरलतायां तदीयेष्ट्वेक पुस्तकेषु यत्र कुत्रचिदुपलभ्यते स्म । अथ सन्निक्रानति चिरकालेऽप्य खलु महाननीषी स्वोपयोगिनं तं विज्ञाय तदीयपुस्तकेभ्यः प्रायः सकलयां चकार । यथाऽत्र भारते बौद्धानां मनोज्ञरूपसनासी-तरां, तथा विदुरेवैतिहासिकाः, पुराणेऽपि च पठ्यते, यथ-बुद्धोऽवतीर्य विज्ञानवादेन जगति जननरक्षु मोहं कली कल-यिष्यतीति ।

आसीच्चायं खण्डनकृत् कान्यकुब्जाधीश्वरस्य विद्वद्बोधयां सन्नधिकप्रतिष्ठी वरिष्ठस्तदस्य सनयस्तावदुपरिहादृशत्वा-प्रत्यक्ष नवनशताब्द्या इतः पुरस्ताद् भवितुमर्हति । तथाहि-
“ताम्बूलद्वयमासनञ्च लभते यः कान्यकुब्जेश्वरः” इति त्वयं स्वयमेव विलिखति; तदीदं चास्य विलेखन स्पष्टमाचष्टे कान्य-कुब्जाधीश्वरास्तम्बूलद्वयाद्युपलम्भस्य परमतमवैदुष्यप्रतिष्ठा-हेतुताम्; सेयञ्च तस्य कान्यकुब्जाधीश्वरीयसाक्षात्पयमन्तरा न संघटते; यदि हि कान्यकुब्जाधीश्वरो राजान्तरसाधा-रणत्वाऽभविष्य, ततो हि यथैव राजान्तराणि, तथैवैकः कान्य-कुब्जाधीश्वरोऽपीति ततस्तदुपलम्भः किमिव नाम चमत्कार-करोऽभविष्यत्; कथं नाम पारोक्ष्यदीदृक्षस्य लोकोत्तरकवेः प्रत्यभिज्ञाबहुमानवाचोयुक्तिपदवीम्; तथात्वेऽपि चैवविलेख-नमस्य विद्वन्मणेर्यत्कं स्थले जलजलीजारोपणं स्यात् । तत्सिद्धं स कान्यकुब्जाधीश्वरस्मन्नाहस्त । नच कान्यकुब्जाधीश्वराणां साक्षात्पयमितोऽष्टशत्याः, पर, पुरस्तादेवाऽस्तात्यस्याऽपि सिद्धा तत्कालीनता ॥ किञ्च, नैवधीयचरितेऽस्ति लिखितं खलु-

“काश्मीरैर्महिते चतुर्दशनयीं विद्यां विदद्भिर्महा ।

काठ्ये तद्भुवि नैवधीयचरिते सर्वाङ्गमत्य बोद्धवः” ॥

इति; कश्मीरे महीयांसो विद्वांसो ऽष्टशत्याः पूर्वपूर्वा-मेवाभूवन्मितोऽपि तत् तथा ।

अपिच, काश्मीरदेशीयलक्ष्य(१) वर्ण्येतदीयप्रबन्धानां

निबन्धनसममयं प्रचारश्च सम्मानश्चतन्त्रीवाङ्मन्त्री(१)वि-
रहिणि नादृशेनेहसि गमयति स्कुटम् । यथा, कान्यकुब्जा-
धीश्वरस्य काशनीरेश्वरो भवति स्म करदो वा, मित्र वा,
सम्बन्धी वेति । ततश्चात्रत्यग्रजानां तत्र निर्माणधीगपट्येन
प्रसिद्धिरुपपद्यतेतराम् । जयचन्द्रस्य चात्तिमकान्यकुब्जेश्वर-
स्याष्टौ शतानि समतियन्ति समानाम् । न च ततः परमिह
तथाप्रसविष्णवोऽभूवस्तद्वश्यः, येषां स्यात्काशमीरादिषु मम्ब-
न्धादिरित्यपि द्रुपत्येवाऽस्य कवेस्तत्कालताम् ॥ किञ्चाऽस्य
कवेःकवितानिबन्धेषु वर्णनीयराजानां सन्ति नामानि “साह-
साङ्कः, रुन्दः, शिव”-इत्येवमादीनि; तदंतेषां तावदधुमात-
नक्षत्रनाम्नामिव सिंहोपपदत्वेनाऽनासादनादविगम्यते यत्त-
दानींजास्ति स्मेह भारतभुवि यवनजनदुश्चरणसञ्चारः, प्रचा-
रश्च सिंहांतनाम्नामायेजननायाम् ।

यदा हि भारते विनयवाचाटाःप्रविष्टवन्तो यवनास्तदा
तदीयवेष्ट्यापुत्राशानपि, ‘स्त्रां’ शेर, बहादुर, अली‘त्येवमादी-
नुपाकार्यं प्रतिक्ष्णं नामाङ्कान् “वयमेव किमित्यनुपपदना-
मानो भवेने”त्याकलय्य क्षत्रियार्या भवि स्वानि नामानि
सिंहोपपदानि धर्तुमारभन्तेनि ।

ततःप्रभृति क्षत्राणामत्र देशे सिंहपदोपहृष्टानि प्रव-
र्तन्ते नामानि । यवनजनवरणचारिकायाश्चेह भवन्त्यष्टौ
शतकानि शरदां । ततश्च तद्वर्णनीयतद्वाजसङ्ज्ञानां कैवस्यं च
गुणानुरूपस्वच्छन्दविशिष्टसंस्कृतिमत्त्वं च स्फोरयतस्तदीयमम
यस्य । यवनानुपपद्यताम् । सा चाष्टशत्यूर्ध्वनामित्यतोऽपि
ततथा ।

किञ्चान्यत्, तत्र भवता न्यायाचार्येण श्रीमदुदयनाचार्येण
सहास्य कदाचित्समागमो विचारश्च संवत्तः । उसयोऽप्येत-
योर्लोकोत्तरे द्वाभोदात्तविद्वत्ताशालितया नासीत्तदानीमेव किं
चिद्विचारपर्यवसानम् । पश्चात् खण्डनकृता ‘त्वद्वायैशान्यथा

(२) तार रेक इति प्रसिध्यतः ।

का(१)रमन्त्राणि कियन्त्यपीत्यादावाचार्यमतखण्डने उपनि-
बद्धे, श्रीमानाचार्योऽप्यात्मतत्त्वविवेके (बौद्धिक्रुते) एतन्मतं
निराख्यनराम्(२) ॥ काव्याप्रकाशकारेणापि साङ्गनस्य समाग-
ममाचक्षते बहुविदः(३) ।

न्यायाचार्यप्रकाशकारयोश्च नवशतकनैकटिकत्वमित्या-
यातममुष्याऽपि तदातन्त्वम् । तदेवमादिहेतुभिः(४) रैतिहाभि-
कार्यविद्वज्जनानावबोधदत्तकरावलम्बैः सिद्धं यथाऽष्टशतया श्रीप-
रिष्टिकी नवमशतकोपान्तवर्त्यऽयं महासुधीः ।

(१) कियन्त्यप्यक्षराख्यन्याकाशं कतिचिदक्षराणि परिवर्त्या-
त्यर्थः । वषेदमस्मिन्, तद्याऽऽकल्पय द्रष्टव्यम् । यच्च खलु खण्डवित्राऽन्व-
या कृत्वेत्येव वस्तु व्याख्यमानोत्, "अन्यथैवंकथमित्यस्तु विज्ञाऽप्रयोग-
इवे" दित्यनर्थकादेव कृजो समुत्तिष्ठेस्तथापि प्रमादादित्थं मायो-
जीति विविञ्जन्तु सन्तः । कृत्वेत्याद्यध्याहृत्य वाऽभूति प्रमुच्यन्ताम् ।

(२) तत्रालोक विचाराऽतहमनिर्वचनीयं वा यमाश्रित्य अगति-
न्याते, स एव विचारश्चिन्त्यतां कोऽपी, कीदृशश्चेति । कतकं प्रमाणा-
मेव वाक्याकृष्टमिति चे सचेद्विचाराऽग्रहं, किन्तेन भौतविचारकल्पेने-
त्यादिना ग्रन्थजातेन ।

(३) किं गवि गोत्वमुनागवि गोत्वं; यदि गवि गोत्वं गहि मयि
तत्त्वम् ।

अगवि च गोत्व यदि भवदिष्टं, भवति भवत्स्वपि संप्रति तत्त्वम् ॥

इति श्लोकमपि तद्विवादविषयकं परिपठन्ति ।

काव्यप्रकाशकारः खलु खण्डनकृता स्वीयं नैवधं कदाचित्प्रदर्श्य-
मानोऽबोधत् 'हन्त हन्त भवनेष्ट वक्' चेद्वर्णित रगात्तर्हि काव्यप्रका-
शस्य समसोद्भासे ठडाडरचणवेवसे मम न सवृत्तः स्यात्प्रयास' इत्यपि च
कथयन्ती भवन्ति वर्षीयावः । समस्तदोषैकभाजनमिदं भावत्वं काव्य-
मिति तु तव वस्तुताकूनम् ।

(४) अस्मिन्समयसंयसंसावत्सार्वभौमस्वास्थ्य संभवस्थितिसमय-
समन्वेद्यसमुत्कृतेनैकैरुपिपयमहाशयैः The Indian Antipuary ग्रन्थे
तत्र तत्रानेकच बंहीयो बंहीयः खलु लिखितमाप्ते ।

तत्र तावदश्लेषाः प्रायो विविधसंभावनावमाकुताः क्वचिदुत्प्रेक्षा-
मूलकपत्स्वरखण्डनमयाः क्वचि सतन्महोदयमतोपन्वाशोत्तराश्च

अयं च काव्यकुञ्जब्राह्मणस्य श्रीहीरविपश्चितस्तन्मन्त्रो-
ऽनवत् । यच्च केचन मैथिलाः श्रीहर्षमिश्रइति व्याहरन्तो मिश्र-
पदव्यामिश्रनामव्यवहारमात्रात्तदीयां मैथिलतां साधयितुं समी-
हन्ते ; न तन्मिश्रोपपदत्वं समस्तप्रामाणिकजनसुविश्रुतकान्य-
कुञ्जतां(१) प्रत्यावर्तयितुमीदृतेनानाम् । मिश्रोपपदत्वं च मिश्रा-
ऽऽपदकान्यकुञ्जत्वेन प्रथते जगत्प्रकृत्यते चैतदर्थं नैव कृतात्मनो
मुधा मुधा शङ्कन्तइति न पुनर्विशिष्य तद्वेतुपन्यासादिना
वस्तरयामः ।

भवति चारुणायिकाऽस्य विद्वन्मणेश्वरिते यथा—“अय-
मसौ देववशाद्वाक्यएव भवन् गितुवियोगसाग्ननन्यैव केवलं
चिराञ्जठचएकलोभमपत्यं मे सन्तानतन्तुरित्याकलयन्त्या पत्या-
ऽपि चरमसमयेऽपत्यसंरक्षणएव स्वर्णाऽऽदिष्टया भर्तृवियोगेन
दग्धारण्यप्रायं जगत् प्रतियत्याऽपि पालितश्च लालि-
तश्चाऽऽस्त कुलक्रमाऽऽगतविद्वत्तामाहात्म्यात् स्वपितृव्यादि-
कोटिकजनालिके किञ्चित्किञ्चिद(२)धीयन् । एव पञ्चवर्षदे-
शीयएव च जातु प्रसक्तःनुप्रसक्ततया क्वचन लोकैरुपकथ्यमानं
केनचित्पविष्टेन मुधाकृतं स्वपितुः शास्त्रविपर्येऽवमानमा-
करयं विदीर्घद्वयस्तत्क्षणमेव सुजैवसुखाच्चवैदुष्टकाव्यया
देवतामुपासितुमध्यवससौ ।

तमोऽनतिचिरस्य सरस्वतीं देवीमुपासितुमुद्युक्तोऽयं
बालस्यालपसप्तवतया यथावद्विचैरनिर्वह्य सम्भावयन्त्या-

क्वचित्पुस्तकनिरुक्तरूपतत्तद्देशदर्शननिर्देशप्रधानाश्च क्वचित्पन्तीति
तेष्विदं मदीयमरूपं चेतो न कञ्चु समश्नुतेऽध्यवसायमिति तानच
नोपन्यास्यं प्रमाद्यतया । एवं वाचसदत्ताभूमिकायां तत्तदीयस्वतन्त्र-
पुस्तकेष्वप्येतद्विषयकेषु च बहु गवेषितं दृश्यते परं नेदं ज्ञानलादुर्वि-
दग्धं सामकंचेतः प्रापञ्चवि मानमित्यनापरा यत्किञ्चित्स्वतन्त्रमि-
वाच विषये चेदितमनेन, तत्त्वा स्यन्तु दण्डित्सोदन्वन्तस्ते सन्तः ।

(१) काव्यकुञ्जग्रन्थे भूरयो गृहाः संख्याः,ऽऽवृत्ते च ते सत-
त्संतानमत्तानरूपतामात्मनः । एतेन काश्मीरत्वमस्योत्पश्यन्त्येकत्रा
जना जातीसराः संजाताः ।

(२) विशेषे यथा ।

जनन्या प्रथमं निवार्यमाणोऽपि च न विहताशयोदृष्ट, स्तदै-
तन्महासरवतया प्रसीदन्त्याऽनुमोदितश्चारेमे तच्चिन्तामणि-
मन्त्रतद्वयन्त्रजपार्चनदिना प्रसादयितुं वागधिदेवताम् ।
तदेवं यथाशास्त्रमनुतिष्ठतोऽल्पवयसोऽप्यस्य कथा च न काल-
कलया प्रतिबभूवऽव्याहता प्रतिभा । निश्चकाय चायं,
यथा सुप्रसक्ता देवता, जातस्तु नः समीहितामिति ।
ततोचं मरुदीपन्ताग्रगुरुपदेशेन सुबहुप्रतिभातशास्त्रार्थो नाति-
चिरेणैव कालेनाऽवकलननां चतुर्दश विद्याऽप्येवविद्याश्चापि
नास्तिकतन्त्राणि । अथाऽयं कान्यकुब्जाधीश्वरस्य परिवर्दि-
तयज्ञेष्ट तं, यो ऽस्ति स्मारक्य पितुरमन्तवरः ।

राजेश्वरेण च सखदुमानं कान्यकुब्जनगरमेव स्वराज-
धानीमधिवासितोऽवृत्तसमां समेवाऽऽश्रितः । यदा यदा च
महीमहेन्द्रसंसदभगा, तदाऽधिकाहोऽऽसनमविन्दत ताम्बूले च,
विदूदन्तराणि चैकैकमेवऽविदन्त—इत्यादिर्वशीयसी विदूज्जन-
प्रसिद्धा । मत्तेदपि यथार्थैव । अथाऽपि नास्ति ग्रन्थोपनिबद्धेति
सर्वसमष्ट्या तस्यास्तथास्त्वे प्रानाणिकबहुषविदूज्जनाएव प्रमा-
णम् । नचाऽत्रासंभूतइवाऽस्ति कश्चिदर्थे इति वयमपीत्य-
मिदमिति मन्यामहे ।

देवताऽऽराधनजन्यपरमतमवेदुष्यादिषु तु तेषु तेऽवर्षेषु
नास्त्येवतरां कथमपि कस्य चिदपि सुदुर्मतो विशयो नास्ति ।
भवति चात्र प्रमाणां नैवधीयचरितम् । तथाहि, तस्य प्रथमस-
र्गान्तिमश्लोके “श्रीहर्षमि”त्यादिषु चतुर्दशे च सर्गे “अवामा-
वामे” त्यादिः संदर्भे (१) “तव च तव वृत्ते कवयितुः” “भवद्-
वृत्तस्तोतुर्नदुःहितकष्टस्य कावतुरि” त्येवमादिना स्पष्टमाचष्टे
देवताप्रसादलक्ष्यामस्य कवयितुर्विद्वताम् ॥

(१) (८५-८८) च वन्दर्भः प्रतीक्यतएव, मत्त्वोचतयोपन्यस्यते
विस्तरभवात् । अवाभावात्तेत्यादेः पद्यस्य यथा मन्त्रातन्त्रासकत्वं,
तथा कस्यां चिदप्येकस्यामेतद्व्याख्यामवलीकनीयम् । तव वृत्ते कव-
यितुर्गित्येवं जातीयकेन वाक्येनात्मानमभिषंदधाति ग्रन्थितेत्यवधत्तु
बुधियः ।

नैषधीयचरिता, अर्णववर्णन, शिवशक्तिसिद्धि, साहस-
कूपरूप, छन्दप्रशस्ति, विजयप्रशस्ति, गौडोर्वीशकुलप्रशस्तीः
काव्यनिरन्तरान् ; ईश्वराभिसन्धि, रुक्मनखण्डलाद्य, स्थैर्यवि-
चारणप्रकरणानि च शास्त्रीयमन्दर्भान् मोक्षं धीरधीरेयोनेक-
धाऽतिथिष्वस्तदानोमप्रतिसंख्येयमङ्गुवावान् वाराशिमिव भग-
वान् कुम्भमम्भवश्चुलकयन् तमारस्वत्सर्वस्वं न्यभास्तमीत्
पीयूषवर्षिणो दीर्घदर्शिर्हर्षिणो लोकोत्तरानितराऽतिदुष्करान् ;
येषां सुधाम्भोनिधीनामगाधहार्दानामप्रतिमयुक्तिरैकमुखां
महाप्रमाणमत्त्वानां परमरमणीयानामप्यतिविभीषणविवर्त्त-
नानां संपर्केण ऋतुवोऽपि जनाः कृणान्तुमात्रानप्यासाद्य सप-
द्यन्ते गीर्वाणायनानाः ।

तत्र नैषधीयचरितं जगति को वा पवित्रजनो न वेद ।
अन्येषाञ्च ग्रन्थानां पुस्तकानि प्रायो नास्मादृशां भवन्ति
दृग्गोचरा, स्तथापि तस्मान्न्येव सन्तु साक्षिणो वर्येभ्युः ।

यथा—अर्णववर्णनं नाम ममुद्रमन्थनवर्णनं स्यात् । शिव-
शक्तिमिद्विरिति शिवनाम्नो नृपस्य शक्तिप्रकाशकतच्चरितवर्णन-
मयं स्यात् ; गौरीगिरिश(१)माहात्म्यवर्णनस्वरूपं न स्यादि-
त्यपि कोवेद । साहसाङ्गुनम्नो महाराजस्य चरितमपी खलु
साहसाङ्गुनम्पूर्वम्(२) छन्दप्रशस्तिरस्ति छन्दनाम्नो राज्ञः
कीर्तिसंकीर्तनम् । विजयप्रशस्तिः कस्यचन महाराजस्य ३. त्रुम-
ङ्गनामाङ्गणे विजयप्राप्तिवर्णनम् । गौडोर्वीशकुलप्रशस्तिश्च
गौडदेशाधीश्वराजवर्णनं रघुवंशादिकल्पमिति ।

ईश्वराभिसन्धिस्तु मायित्वेऽपि जगती वयेष्टाज्जन्म-
स्थेममङ्गभाक्ता, तथाभावनिकप्रण बौद्धमनिराकरण प्रतिभावो

(१) परं, स्वीयसमर्पकपदानां पुंसमर्पकपदेष्वः प्राक्प्रयोगस्य
दृष्टपितृवृत्त्येऽप्यावश्यकतया प्रकृते च तदवस्थानु पुनर्नेदं सुष्ठु ।
यद्यपि नेदं साक्षिणो नुशासनानुशिष्टमवापि बालानां प्रथमिकदिश-
र्शनं तदिति ध्येयम् । गिरिशमात्रवर्णनमयत्वे वा पूर्ववत्पद्योतत्पुरुषेण
स्यादपि ।

(२) 'केऽभूवन्नाऽऽह्यराजस्य राज्ञे प्राकृतभविषाः ।

काले श्रीसाहसाङ्गस्य के न संस्कृतवादिनः' इति ॥

भवति । अभिसन्धयन्तरञ्च श्रेष्ठं यत्कृत्वा अभ्यते, तदीश्वरा-
स्मिन्नेः प्रकरणमिति भूना विन वयम । स्वोत्पत्त्यच्छेद-
कीभूतलगा [व्यवस्थितोत्पत्त्या] वल्लिख्यनप्रतियोगित्वरूप-
माध्यमिकयोगाचारवैसाधिकमौत्रानिजातमन्त्रतुर्विधबौद्धमत-
सिद्धक्षणिक्तनिराकरणपरं स्वैरेवविचारणप्रकरणमिति विदा-
कुर्वन्तु कोविदाः ।

तेषु खण्डनखण्डसाद्यमीश्वराभिसन्धेः पुरस्तात्पुस्तका-
न्ताणां च परस्ताद्विरमायीति श्रीगुप्तवाक्या । नैवधचरिते
'खण्डनखण्डोऽपि सद्भजे' इति, खण्डनखण्डस्य च 'तथाहम-
कथय नैवधचरितस्य परमगुरुषस्तु तौ सर्गे इत्यन्योन्यस्मिन्म-
न्योन्यलेखानुबोधोः समममयमन्दूकत्वमिति तु पुनर्मदीयं मनो

श्रीमन्नवद्वयः ५५ प. म. पण्डित जन जगत्तत्त्वज्ञपूराभास्तीर्त्तपूतः
श्रीमन्नहारजः पितृजो भोजराजः सत्त्वशीलठ भक्तस्य द्वितीयप-
रिच्छेदे । तदीकायाञ्च रत्नेऽपरमिधः—“यावत्तयाजः शालिवाहनः ।
साहसङ्को विक्रम दितः । ग्रन्थकृतपूर्वतया ओपदम्” इति । श्रीम-
न्नहारजोधिराजराजिकरीटकोटिकोटिकोटिकुतमणिमरीचमञ्जुवम-
ञ्जुजीजरीजम्भयमाणरणनख द्युतिसम्पत्तौ वैभीमपरमेश्वरस्य तत्त्वतश्च
पटःसहस्रमतिपादि तत्साहसचरितवयोविश्वरा । खण्डनुवते जगन्निः, यथा,
वराकरणाऽऽतैवैदुष्यविचक्षणवक्रबुद्धमणि योगपरिशीलनयोगशालिनं
निजं नुजं भर्तुं हरि नाम निगुण्य पृथ्वीमजापरिपालनाधिकरे, परि-
वर्त्य वैषमेकाकी विचचार जगतीवलम सपत्नभेषपनस्यौ विपत्तपन्न-
मन्त्र दीन् शुभाश, निगीय व्यवरेषारोतिध्वजिनीर्निर्गतातुनवजगाहे,
करकलितशञ्चनाञ्चनहायो निजन. माऽऽतनाविनीः परचसूचिच्छेद,
परान्त्रपरेष्यो विभेद, तमिस्त्राताहस्येषु रमय मोद्देशेषु नि गङ्गातङ्क
परिचक्र मेति । तदेव कस्य साहसप्रधानलक्षण-वत्त्व इवाङ्कुरति नाम
जगति पप्रये । श्रीमद्विद्वन्मुकुटमणिवराहमिहिराचार्यैरनिद सकवि-
सर्वभै मप्रभृतिनवरत्नशालित्वादिरूपगमकविशेषैः सुपुपपद्यने खण्डे-
तदीयसमयस्य संस्कृतमवतमिति वयमपि निम्नवा. सागमित्यविति
शिरसा विभृपदे परं नैवधे “न साहसङ्कुरति चम्पूकृत” इति ग्रन्थ-
कृत्लेख त्”, नवो यः साहसङ्कोपनामराज “तादिनारायणविष्टाः
नवविशेषणस्याः सागन्ध नुपपन्ना क न्यकुञ्जेश्वरसाहसङ्कुरत सर्व-
विधीयं चम्पूर्णतु श्रीमद्विद्वन्मार्कण्डेयेश्वरस्येति भूसा विभावयति ये खः॥

मन्यते । वैदुषस्य परमपरिपाकाऽवस्थाऽयामस्य ग्रन्थनानामीदि-
त्येतावत्वाह स्मास्माकं प्रियमुहुरसस्वनरञ्जकरमन्दरः श्रीमा-
म्नोहनलालविपश्चिद्ब्रह्ममणिः ।

ग्रन्थस्य चास्य खड्गनखरहसाद्यम्, खड्गनखरहम्,
खड्गनखाद्यम्, खाद्यखड्गनम्, खड्गनखेति नामानि प्रयन्ते ।
तत्र खड्गनखरहसाद्यमिति पूर्वं नाम । भामा, अत्येत्यादिव
“कानैकदशग्रहे पर्णग्रह” इतिन्यायेन सुखभावस्य काम्यया लघू-
क्तानि तु नामधेयान्तराणि । खड्गनख्य=लक्षणप्रमाणादिशा-
स्त्रीयपदार्थनिर्वचनप्रतिद्वन्द्विभूतखड्गनख्यैव खड्गस्यैतवद्रूपसो-
दस्य खाद्यनाद्य स्वाद्यमिति यावत्, य तत्खड्गनखरहसाद्य-
मित्येकोऽर्थः । खड्गनेनोक्तलक्षणेन खड्गः खरिहनाः समाद्य
येषां ते खाद्या गगनादथ (१) पदार्था येन यस्मिन्वा तत्खड्ग-
नखरहसाद्यमिति तु द्वितीयः । वैद्यकमतानुसारेण पुनरय-
मर्थः यथाऽऽमयखड्गन खड्गखाद्याख्यः पाकस्तथाऽशेषमत-
खड्गनेऽप्यपि प्रगल्भते प्रबन्धः । खड्गखाद्यं चोक्तं द्वारि-
ते—

“शतावरी खिरुहा वृषो मुष्टिकतिक् (२) बला ।

तालमूली च गायत्री त्रिकलायास्त्रकचस्तथा ॥

आङ्गी (३) पुष्करमूल च पृथक् पंच पलानि च ।

खलद्रोणे विपक्वमष्टभागावशेषितम् ॥

दिष्णौषधिहतस्यापि माक्षिकेण हतस्य वा ।

पलद्वादशक देयं रुक्मलोहस्य (४) चूर्णिनम् ॥

खड्गतुल्य घृतं देयं पलबोहशकं बुधैः ।

पचेत्तान्नये पात्रे गुहपाके मतो यथा ॥

(१) यद्यपि गगनादिपदार्था नात्र खड्गवन्नेऽपि तु प्रमाप्रमा-
खाद्या, तत्वापि गगनादीनामात्मप्रतिलम्बका ये प्रमाप्रमाखादयस्तेषां
खण्डने कृति इति सुखाण्डताण्डैतद्वति ध्ये-म् ।

(२) मुष्टिकतिक् पुस्तकान्तरपाठः ।

(३) आङ्गीति पु० ।

(४) रुक्मलोहस्येति पु० ।

प्रत्यार्द्धं नधुनो देयं शुभाश्रम जतुकत्वचम्(१) ।
 मङ्गो विडङ्गं कट्वा च शुष्ठी जाणी पलं(२)पलम् ।
 त्रिकला चाभ्यक्तं पत्रं ठयस्त नरिच केसरम् ।
 पूर्णं दत्त्वा सुमणितं(३)स्निग्धमावहे निघापयेत् ॥
 यथाकालं प्रमुञ्जीत विहालपदमात्रकम् ।
 गठपक्षीरानुपानं च वेष्ट्यं मांसरनः पयः(४) ॥
 गुरुवृद्ध्यानुपानानि(५)स्निग्धमांसादिकृद्भक्षम् ।
 रक्तापत्तं ज्वरं कासं पक्षिशूलं विशेषतः ॥
 शीतारक्तं प्रमेहं च शीतपित्तं वमिं कृमिम्(६) ।
 इवयुं पाददुरीणं च कुष्ठं मीहोदरं तथा ॥
 आनाहं सूत्रसंस्त्रावनम्लपित्तं निहन्ति च ।
 चतुर्द्वयं वृद्धं वृद्धं मांस्कृत्यं प्रीतिवर्द्धनम्(७) ॥
 शोकरं लाघवकरं खण्डकाद्यं प्रकीर्तितम्”(८)-इति ॥
 तत्र प्रथमोऽर्थो यास्यो, द्वितीयतृतीयाथेव तु साधूदिति
 श्रीगुरुवरणाः ॥

तदेतत् खण्डनखण्डकाद्यं व्याख्येयङ्कूरमिश्रः । जयं हि
 मैथिलब्राह्मणो भवनाथविदुषः पुत्रः प्रज्ञस्यपाण्डित्यो विभूषा
 तार्किकोऽभूत् । दीधितिकारस्य शिष्यो मधुरानाथस्तर्कवागीशो,

(१) जतुकं त्वमिति पु०

(२) जातोफलं पक्षिमिति पुस्तकान्तरपाठस्तु न बाधीयान् प्रति-
 भाति ।

(३) सुमणितमित्यस्य स्थाने समुत्पाद्येति पाठान्तरम् ।

(४) वेष्ट्यं मांसरनं पय इति पु० ।

(५) गुरुवृद्ध्यानुपानानीति पाठान्तरस्तु 'गठपक्षीरानुपानं चेत्य-
 नुपानस्योक्तत्वाच्च बाधीय इति विभावयामि ।

(६) शीतपित्तवमिं कृमिमिति पुस्तकान्तरं तु न बाधुमन्ये ।

(७) चारोद्वयं पुत्रदं श्रेष्ठं कायाम्निबलवर्द्धनमित्यङ्गमधि-
 कं पुस्तकान्तरे ।

(८) (खण्डकाद्यं प्रकीर्तितम् इति पु०) । पूर्वोक्तलोहान्तर-
 वत्पदवापदयं प्रयोजयेदिति च शेषः ॥

यदीया मायुगीति व्यायनएवचित्तमणेश्वतुर्ध्वपि खरहेषु ठया-
रुथा विरुथानाऽस्ति; यामन्तरेखेदानीन्तना जना जागदीशीगा-
दाधार्वावधीयानाअपि नतरां भवन्ति परिपक्षेष्टिमपावित्तया-
स्तर्कतएवममदृष्ट्याम् । एवं हि विद्वज्जनकिंवेदन्ती—“कदाऽपि
मयुरानाथमहाशयमेकस्थाः कस्याश्चनातिठयाप्तेः परिहारं वि-
भावयन्तं स्वयमाससाद् कश्चनाऽपरिपक्षिणो योगी, लम्बित-
प्रचातिथेगीन्तमनोवत ।

“तर्ककर्मगत्रिचारचातुरी का तुरीयवयसा विज्ञाठयते ।

आतुरीभवति यत्र मानस”मिति त्रिपादीम् । तदीयमनी
पपाठ“आतुरीप्तिममपाकरोति क”इति । ततः सोऽपि लोका-
निगं शास्त्रा क्लृप्ताभिलक्ष्य तुष्टः सन् यथागतं यथी । तस्य च
विष्णो रघुदेभट्टाचार्यः, य हि तदीयशिठयाः कलादइति
ठयवक्तायुंति त्वां नित्रागादइति प्रथते स्म । तस्य च शिठयः
शङ्कानिम्न । यथैतदीयवैजदिकनूत्रोपकारे—

“याम्नां ऐशेदिके तन्त्रे मन्दव्युत्पादिनीऽन्त्यहम् ।

कलादभयनाथस्यां ताभ्यां मम नमःसदे”ति ॥

यद्यपि खण्डनखण्डसाद्येऽस्मिन् मन्त्रयन्याअपि विद्यासा
गरीया(१)दयऽनंता ठयाठया, स्तथाऽप्यतिगह्नायां पराची-
नतया जगदतिगविषयतया च खण्डनाक्षराणान्तनीऽप्यल्पैरेवा
सरेठ्यंक्त भावार्थेप्रकाशनेन, स्थाने स्थाने खण्डनमुद्भूत्य चर-
मानुभवद्यमिधानेन चाऽस्यां शाङ्कर्यामतितरां रजयन्ति सन्तः ।
यथाऽद्वैतमिध्यादिः शिष्याणामद्वैतावकाशस्य परमभीष्टे, तथेदं
खण्डनखण्डसाद्य प्रतिवादिविजयस्य सर्वथा । यथात्रैव—

“शठ्कार्यनिर्वचनखण्डनया नयन्तः

सर्वत्र निर्दोषमभावमसर्वगर्वान् ।

(१) नामधेयत्वेन वृद्धत्वाच्चः । चार्धजनीनाः सागरीत्यादयस्तु
अवहाराः ‘जेकवी’ त्यादयश्च पुंयोगलक्षणकीया अन्यजनकभावकपुंयो-
नचङ्गावाशिर्वाहाः ।

धीरा यथोक्तमपि कीरवदेतदुक्ता

लोकेषु दिग्बजयकौतुक्रमातनुष्वम्" ॥

पितृभुलीयादिषु न्यायमतखण्डनादिकमस्यैव विस्तीर्ण-
विषयसंभृतमास्ते ।

तदेतद्ग्रन्थखण्डं विद्वज्जनानामऽकारणमित्येव विद्यापरमेण
संस्कृतमभूतसमादरेण श्रीमता A. Venis, M. A. महाशयेन
प्रोत्साहितः खलु प्रयच्छुः । टीकोट्टङ्कितेष्वपि दुरवगाहेष्वन्त-
राऽऽन्तरास्यलविशेषेषु स्वयमुपनिबध्यमानया गतेप्रदर्शिन्या ना-
मोपवृत्त्या (टिपवत्या) संप्रकाशयन् सुसंस्कुर्यन् ठपञ्जयैश्च विद्व-
विशेषैः प्रकाशयितुमारब्ध श्रीमान्नेहनलालवेदान्ताचार्यः ।
अथ दुर्दोषोपनिपातप्रभावदन्तरेण स्मृतिमात्रायां संप्रकाशे चात्र
भवति नोहनलालेऽत्यावश्यम्भूतसंस्कृतिमनुद्दिनस्यास्य ग्रन्थख-
ण्डस्य संस्करणमुद्गणयोः परिसमाप्तिरिति विनायद्भिः श्रीशास्त्रि-
वर्यैः पूर्वसंस्कृतसुसमानपाणिहृत्यशाली सांख्ययोगवेदान्तोपा-
ध्यायः श्रीमान् कुलयशस्विशास्त्री सहस्रत्र संस्करणकार्यं स्म प्रव-
र्तितः । मुद्रायत्रा च भारतश्वःश्रेयसांनुध्यायिना दीनदयाद्वं-
दयेन सौजन्यधन्येन दुष्प्रापशास्त्रीयग्रन्थाङ्कनोष्णीवनगृहीतदी-
क्षाकङ्कणेन श्रियुत Dr. E. J. Lazarus, भसाशयेन 'शुभस्य शीघ्र'
मिति मन्वानेन तथाऽऽवेदितोऽयं शीघ्रतया प्रायो निष्टिप्पणी-
कमेव संस्कृतं प्रावृत्तत् परिसमापि यच्च तत् अशङ्कल्लघ्वैर्द्विवय-
विशेषान्सूचीमुद्रयाऽसूचचाऽऽपाततः सञ्जाताः किलाऽशुद्धीः । त-
देतत्तममाप्तमखण्डस्य खण्डनखण्डसाद्यस्य मुद्रणम् ॥

प्राक्किल कालिकापत्रनेऽ (कलकत्ता)स्य द्विसप्तमवृत्तन्मुद्र-
णं, यथा ठयारुयासंस्कृतिविरहन्तत्राऽऽलोक्य दोषज्ञानं चेत्एव
नोदसहताऽऽष्टेतुमध्यापयितुं वा । तस्मिन्नात्राय सममितलुप्यना-
चं सांप्रतं ठयारुयासनाचमर्द्धमश्रोपवृत्तिसमलङ्कृतं सुसंस्कृतं सु-
ठयञ्जितमुद्भूतं ससूचीपत्रमखण्डं तदेतत्खण्डनखण्डसाद्यं समा-
स्वादयन्तु सपादयन्तु च तदध्ययनाऽयापनादिपाररूपीं पण्डि-
ताऽऽखण्डला, नखण्डयन्तु च तत्र भवतो वशीकृतसारस्वतसमुद्भि-

विभूषः खण्डनकृतश्च, तत्सनाभवेदुक्त्यप्राप्तारभुनस्तदुक्त्य। कथा-
कृतश्च, तदनुदिष्ट्यस्त्रीकृतश्च समयोदयप्रत्ययनायत्कीर्तिविम-
रैर्जगन्ति । अथ शास्त्रमताप्रताननिर्वघ्नोपपन्नस्त्वमहीरुहा
भारतभूविभूषणभूनाऽऽत्मदीयवि परिचयचूडामणयश्चेत्प्रमत्स्यन्ति,
हन्त तर्हि प्रथमपर्यायमुद्रितेष्वस्यैतेषु पुस्तकेषु ग्रन्थेषु न चिरा-
देवैतदुपन्यासमाद्यन्ततः सुपर्याप्तोपवृत्तिसमलङ्कृतमतीवतरां
संस्कृतं च भूयोऽपि मुद्रणां लक्षयिष्यतइतिसंभावयामि-

१८४४ तमवैक्रमाब्दे
माधुशुक्लपक्षी

कश्चिदाऽऽवसत्पद्यास्पदकाम्यकुञ्जो,
ब्रह्मासुतवर्षिणीनभस्तारः, साहित्य-
धर्मेशः स्वनांरूपयोगवेदान्ताचार्यः,
रा० भागवताचार्यः ।

(श्रीशः)

(ॐ नमः प्रातःस्मरणीयेभ्यो भगवद्भक्तानुजाचार्यवरजेभ्यः)
श्रीमदुदासीनसाधुप्रवरमोहनलालवेदान्तादिवि-
विधशास्त्राचार्यस्य ।

जीवनवृत्तान्तः ।

श्रीमान् मोहनलालवेदान्ताचार्यः खलु दुर्लभगुणमयमूर्तिं
रित्यत्र किमिव ब्रुवन् ब्रूनी, नन्वेतावदेव पर्याप्तं भान, यदिह प्रायः
मङ्गीतादिगुणगणभाजो जना नो खलु जायन्ते विपरिचयतां वि-
त्तातेष्वनकवैदुष्यशालिनः । अथ शतेषु सहस्रेषु वा कश्चित्कदा-
चिद्भक्तपदं विधो, दुर्विधो दरीदृश्यते विनयसम्पदाम् । अ-
थास्तु क्वचित् कदाचित्कश्चिद्वक्त्रेषु लक्ष्यस्तथाच, तथाच, तथा-
च; तथाऽपि दुष्प्रापः खलु जगति जन, स्तथाविधो यो भगव-
द्भक्तिसुधानिष्पातो नाम । वर्णसौभयोगः खल्वयं, यो जगति
जनस्य दुर्लभगुणगणोपबृंहितस्य पुरुषार्थचतुष्टयप्रतिभूभूतभगव-
द्भक्तियोगो नाम । अयन्तु पुनर्वैशुषीणावोणाद्वं (=वितार)
सुदङ्गलतरङ्ग प्रभृतिवाद्यप्रयोगेष्वनवद्यविद्योत्तमानयशा, ना-
नेष्टवज्रिगानकीशला, किञ्चत्तः परस्वहृत्ताका भगवद्भक्तिसु-
धानमुद्रममुद्रिक्तप्रेमकल्लोलपरीवाहवेलायितमानसवृत्तिभ्रामरसू-
रदासप्रमुखमहामहानुभावप्रणीतगातिकादीनां, स्वयं च तद्य(१)
मकानां तेषां संप्रयोगेना, सुदुमञ्जुलकाठयान्तरनिर्माणनिपुणश्चे-
ति साङ्गोपाङ्गमङ्गीतसरूपसङ्गीतकीर्ति, रथ तथाविधानाम्
ग्रन्थानां निबद्धा बाह्यजेतरः (सत्री) सज्जि, त्येतावतैव न-
न्वनुमेवविद्यालसृद्धिरथ, तथा शत्रुतया युक्तभावेऽपि मित्रा-
यमाणस्य यस्य पुरस्ताच्छत्रवोऽपि निश्चायन्ते स्मे'त तु मे ता-

(१) मन्दराद्रिका यथा मन्दरानात्कीरोदज्वती निरगादमृत-
म्, तच्च प्राश्याऽस्वप्नाः (देवाः) कृतकृताः समवृतम्यवा, तथा यद्यं यद्-
यादृश्या विबुधाःस्मः, कः-इति ।

वत्तद्विषये वक्तुमस्म्येकमवसरः; युधिष्ठिरस्येव यस्य अज्ञानशत्रोः
शत्रुरिति धीरेव नानीदित्यकम्पविनयमपत्तमनायसौ जन्यसम्प-
न्नश्च संस्तुननादृग्भगवद्भक्तिसुधाचवकायितसेनाश्चेति असम्भ-
रकरमिदं किमाप। इदञ्चास्य प्रातःस्माणीयवस्तुजातमासीत् ॥

“मुकुन्दभक्त्यभ्युधिमन्दरः श्रीमुकुन्ददामो दयता सदा नः ।
यः श्रीहरेर्भक्तिं साधतेनाऽस्माकं निरास्थजनु मोहनिद्राम् (१) ॥ ३ ॥

क्रियेवणीषाणगुरुः क्रियेव पुंसाववाग्देवनमित्यजस्रम् ।
दोलायितः सप्रति सप्रतिष्ठो हृद्यः तु मे श्रीगुरुरभमिषः (२) ॥ २ ॥

श्रीरामसदने नाम ज्यायान्मे गच्छति शुभम् ।

यदन्तःकरणं शशवच्च्यौरामसदनायते ॥ ३ ॥

गोपाङ्गनःऽऽङ्गकोरचन्द्र कसादिविध्वंसनधूमकेतुः ।

सनारपापिताशौकमेतुः कूटकाः सदा स्यात्प्रमदस्य हेतुः ॥ ४ ॥

स चक्षुष्यैः भूर्तिः प्रमातुमुत्कलपनाश्रयश्चैकम् ।

अधिकनः पितृगम्यं कूटस्थं ब्रह्म यत्तदहमस्मि ॥ ५ ॥

अयं खलु मेऽनलाभमहानुभावः पञ्चनदगमपदेषु गुरदा-
सपुराणामकमवहने (आत्मा नामक का) हेतुरा-इत्याख्यावि-
ख्यातायिष्ठाने प्रादुरासोक्तानकवशप्रदीपः । अत्र वंशानुपूर्वी-
श्लोकाः—

“आमन्महात्मानकनामधेयो शोभुसुगाणां खलु सद्विधेयः ।

बभूव नित्यं निमक्तिशूः सौजन्यजन्येऽज्जन्मकीर्तिपूरः ॥

तस्मादानीं कूटस्थजन्मासु तन्माः लक्ष्मीचन्द्रश्चन्द्रवर्मा गुणाढ्याः ।

संपत्कोऽभूद्यो हि सत्यं जगत्यां हारे (३) भावे, न त्वहो लोकचारे ॥

धरचन्द्रः (४) धरचन्द्रः कान्त्या कीर्त्या कलाभिश्च ।

(१) बृहस्पतिवने पुनर्वसुवर्गीयवस्वतीवने च भूमीभूयो वि-
भाव्यमाणः श्रीमद्राममिश्राश्रितवर्ग्ये विद्यागुरुर्मम हृदये संनिधत्तामि-
ति स्थूलार्थः ।

(२) हागे हरिचम्पंधी, भावः प्रेमा, “ तदेव हारं वद मन्यसे
चेदि” ति श्रीमद्भगवत्पुनः सीति हार्द्वम् ।

(३) पञ्चाशजन्मचन्द्रगह्वरीषि चन्द्रवचनः । धरायाश्चन्द्रो धर-
चन्द्र इति ज्यायोः सत्ताचन्द्रोर्वहुलमिति हृदिमाऽनुवर्धेयः ।

नाणकचन्दस्तस्मादभवत्सः जिह्वयस्य वशस्य ।
 लोकैक्यवाप्तमानो मानविहीनश्च यः स्वयकम् ॥
 दातारचन्दनामा तस्मादजनिष्ट शिष्टलोकानाम् ।
 मन्त्रतुगाश्च निपुणो हरिचरस्मरणनिष्ठायाम् ॥
 उद(१)यादिचन्दनामा तस्मादभवत्समुल्लसद्दामा ।

शमाराधनपरमो यः कामाराधनोपरमः ॥
 तस्मात्सुमानराये, तिप्रथितः पृथुलसत्कीर्तिः ।
 कमनीयगुणगणाढ्यस्तज्जनसंस्कृताभिज्ञः ॥
 तस्माद् बभूव च मदानदाऽऽशयाच्छीमदाज्योतिः ।
 यः सर्वदण्ड(२)रुचिरं चिरन्तनं ध्यातवाज्ज्योतिः ॥
 तस्मात्सकलकलानां केननमभवत्कलामिहः ।
 कीर्त्या कलानिधेयः प्रतिनिधिरिव लक्ष्यते स्म संसारे ॥
 तस्माच्चन्द्रसिंहाख्यो बभूव लोके समुन्नतस्थितिकः ।
 अन्वर्षीकृतनामो निहन्तृक्षीऽसद्वृत्तगुणः ॥
 लक्ष्मीचन्दादभवत्क्षेमोपतिपादपद्मरोलम्बः ॥
 नानकवशेत्यसिधो नानकवशोचितस्ततो जातः ।
 दददपि नाणकराशिं दिनं दिनं यः कपर्दिनं(३)भेजे ॥
 तस्म दभूव नात्राऽपी पुरसिंह इति श्रुतः ।
 देवे, ४ दन्ताबलं नित्यं पूर्णसिंह इति श्रुतः ॥

तदात्मजोऽयं शुचिमात्रं गामिनां सुमंसतः पात्रगुणोपकल्पमिनाम् ।
 गभीरमुखश्चक्षुशीतलाशयो रसोत्तरो मोहनलालनामकः”(५) ॥
 तदित्यनयं श्रीमन्नानकात्रयोदशउत्तरपुरुषः । जन्मतः-

(१) उदयचन्द इत्यर्थः ।

(२) यनाचनकटामेचककटवि गारवतिकं तेजो, वैष्णवं धामो-
 ऽऽदिपुरुषं पुरुषोत्तममिति यावत् ।

(३) कपर्दः शैवोत्तमाङ्गुट, सतद्भाङ्गिद्वयव ।

(४) दोषरूपे गजे इति वाक्यरूपकं द्वैपद्ये, यद्य च दोषाणामि-
 दन्ताबलं सर्वजनसंवेदननिष्ठऽऽकर्षाकताबलं, तद्येत्यैकपद्यकोटिः । को-
 टिद्वये वययोर्भिदा तु तयोदैक्यस्य कविसंमदायसिद्धत्वादेतादृशोऽवसर-
 कश्चित्करी ।

प्रसृत्येवास्व चेते लौकिकविषयाणामस्ति स्म वैदेशिकम्(१) ।
स्तनत्रयोऽपि(२) यो हरिभक्तेः स्तनत्रय(३) इवानात् । यथा
यथा च वर्तते स्तन, तथा तथा हरिभक्तिरसोस्वादादहृदयदपुष्प-
दतुष्यच्च । तदेवमयं समानशीलेन उपायसा मोदयेण श्रीराम-
सदनाभिधेन सह कौमारादेवारम्य वर्तमान आस्वादयन्भक्ति-
रस, लघीयन्परिशीलयँश्च ब्रह्मवादानामीत् पञ्चनदविषयेऽवे-
व । अथ स्वैरं स्वैरं पवित्रलेशाणि समीक्षमायो, नानाजनपदा-
ग्गाहमानः, पुष्पसत्तिस्वयगाहमानो, भगवदर्थार्थार्थ, न्मूदे-
वांश्च प्रसमन्, गाश्च प्रदक्षिणीकुर्वन् वेदान्तादिविचारैर्विदुष-
श्चसन्तोषय, न्दयानन्दनरस्वलोप्रमुखैश्च प्रच्छन्नास्ति कान्
जयमायातोऽयमायातइति जनतातः स्वीयतद्विगागमज्जुतिमा-
त्रेण कान्दिशीर्कांश्च विदध, दधच्च सनातनवैदिकधर्मकर्मप्रतिष्ठां
जनननस्वा, ऽऽसादयामास(४) वाराणसीम् । तत्र च तदीयान-
णीयकापहतहृदयोऽधिकं वासनरोचयत् । निवर्त्तयँश्च 'वारा-
णसीं सारूप्यं परमं विद्याक्षेत्रमिति के केऽत्र कीदृशाश्च विप-
श्चितइति तांस्तानाकर्णयन्निर्वर्णयँश्च कदाचन शीयुतसाहि-
त्याचार्याम्बिकादत्तठयानेन समगच्छताऽपुच्छच्च तन नी कथानु-
कथनपारस्परिकप्रकृतौ—'अप्यस्ति तादृशोऽत्र कश्चिदवश्यद-
र्शनीयो, योऽसौ विपश्चितामपश्चिमः स्याद्दर्शनेषु, निपुणानां

(१) विशिष्टशिष्टाचारऽसंक्रमीयजनानां बहुमतो ज्ञानविज्ञान-
बीजव्यकलाकलापादिबहुलसंपन्नो गम्भीर, मायमात्स्वर्वादिदोषजाता-
नुपहतप्रशान्तचित्तवृत्तिः श्रीकृष्णलोकाविलासदर्शनाऽऽदरइति प्रकृत-
कोटिः । भीष्मश्रीमपयिकामभीष्टो भवति किल कलचिकाटे, रिकावमु-
पहितो गम्भीरतया सर्वज्ञा अनाविलबुलशीतलनुरञ्जकपरिपूर्णः क्षुप-
दत्तप्रस्तुतकोटिः । एवं च निरुक्तकूपकूपहृवावाविशुपया पर्यवस्यति ।
तेन च परोपकारार्थंभारवंपादनमात्रमवोजनसंभृतशरीरत्वादिलक्षणे
वर्णयतो विद्येवः परिष्कुरणीति विदांकुर्वन्तु हृदयालवया ।

(२) तेभ्यो विरक्तम् ।

(३) शिशुस्तदेकवृत्तिश्च ।

(४) "वाकः बह गत्यर्थे" ।

सूद्धोभिविक्तस्स्याद्वातुगेषु, आचार्यानामपणीः स्यात् पवित्रा-
चारेषु, मन्त्रास्ताराणां(१)प्राग्रहरः स्याद्दृढयवहारेषु, भगवता-
नां च परमःस्वाङ्गनवङ्गास्त्वप्रपत्तिप्रमुखमोक्षोपाये, उवनुक्तेष्वप्ये-
वंजातीयकेषु लोकदुर्लभगुणेषु गरीया, न्वरीयांश्च स्याद् ब्रह्मवि-
द्यातर्कविद्ययोः" । आकर्यं चेदं विस्मेरहृदयः स ठयासवरः
सुस्मेरवदनमेवमुत्तरं तद्गुपति स्म "अपि कौतुकिनां शिरोम-
णे, कुतेऽद्य श्वो जगति जायन्ते भवदुपगन्धितगुणानां सवष्टये,
नामैधविधा विशिष्टाःशिष्टाः । प्रायो दृष्टाप्य च जवेपुरत्र भव-
ता तत्तद्गुणशानिनस्ते ते लठववर्गाश्च, भवद्गकाश्च, संन्ध-
स्ताश्च, विदग्धाश्चान्ये च गुणिनः । परं विलक्षणगुणसमष्टि-
र्भवानऽन्विष्यति कलु तादृशीं भमष्टिमेव । जूनं चापूकनभि-
युक्तेः "यो यादृशः, स तादृशेऽभिरमत" इति । भवत्प्रज्ञवाचो-
युक्तिरेव च ह्यनक्ति, यथाऽद्यावधि नो कलु लोचनगोचरीक-
रीति स्म भवानत्र भवन्तं श्रीरामनिम्नशास्त्रिवर्यम् । तदुत्तिष्ठाप-
नय चेदं कौतुहलं, ना विलम्बस्व, सकलयाद्यैव चक्षुषी, पश्याद्य
वारावस्थाः समस्तभारतस्यैव वा सारवत्ताम्-इत्यभिदधदेवा-
दस्यात् । अथैतौ श्रीरामर्तुसायाङ्गेऽस्ताचलबुद्धामणीभवति भग-
वति ज्ञास्वति दशास्त्रमेधगङ्गापट्टमगाताम् । तत्र च सान्ध्यं
विधिननुष्ठाय द्वित्रैः प्रियच्छात्रैः सनं समासीनं शास्त्रिवर्यं ज-
गत्पया भागीरथ्यास्तटवृत्ते दूरादा दर्शिताम् । अथ ठयासवरो
'ज्यमेवालावत्र भवानास्ते, तदहं भवन्तवावेदयामि तावत्तत्र
भवते शास्त्रिवर्याये'त्युक्त्वा, गत्वा, नत्वाचा, वेद्य, तेनाभ्यनुष्ठा-
तश्च प्रापद्य मोहनलालनदीदृशत् । मोहनलालस्तु सहजवि-
नयठयानमस्तदुदारभूतिर्दर्शनाच्च सुदूरमारोपितश्चमत्कारेणा,
चंयच्छास्त्रिवर्यम् । शास्त्रिवर्यस्तु 'आगम्यतामास्यतामिहे'त्यु
भावप्युभावप्युगवेष्टुमादिदेश । अथ शास्त्रिवर्यो ठयासवरम-
न्ययुक्त-क इमे, कुतः जानायाति, किं वोद्दिश्येत्यशेषनाक्या
यताम् इति । ठयासवरस्तु-'जन्मजननीतः परिचमाज्जप्येते ता

वदपश्चिन्ता महात्मानो वाराणस्याभायाता निवसन्तश्चात्र
 कियतोऽपि कालः, दद्यमवदर्शनार्थितयैवेह मया सह समाया-
 ताः—इत्यथकथत् । शास्त्रिवर्यस्तु परमतुष्यन्मोहनलालस्य शा-
 न्त्या च, शास्त्रीर्यस्य च, विनयेन चा, वीर्यस्य 'भद्रं, यथाव-
 काशं भूयोऽपि कदा विदागन्तव्यमिति' वक्ता चेदतिष्ठत् ।
 एतावपि च नमस्कृत्य शास्त्रिवर्यं यथागतं गतौ । अथ गच्छ-
 तोरेनयोः प्राकृतदालापः—'अहो चन्या वाराणसी, यत्नैतद्दृशो
 विद्वद्द्वन्द्वारको द्रष्टुं प्राप्यते, अहो सं. कमद्य गीर्वाणगुरोर्दर्शनम् ।
 यदि शास्त्रिवर्योऽनुगृह्णीयादस्मादधीयीयेति स्पृहयते मे चेत्' ।
 एवं भविष्यतीति चाह स्म ठयानवरः । अथापरेद्युरयं ठयासव-
 रेण सहैवोपमसाद् सदनं शास्त्रिवर्यस्या, वेदपानास च ठयास-
 वरमुखेन स्वं मनोरथम् । शास्त्रिवर्योऽप्येतस्य तादृशीं सुशील-
 तां शुभं दुर्हार्दतां (१) चालस्यान्वमोदत तम् । अथ प्रारब्धः मो-
 हनलालोऽध्येतुम् । बहुनिर्वत्परैः न कठिणमधीयन्करकोडीकृ-
 तवान् स्मावश्याध्येतव्यं वेदान्तसारययोगादिग्रन्थातम् । अ-
 णाय स्वयमनिच्छन्नपि पुरस्कृत्य गौरीमातां संस्कृतसाक्षात-
 विद्यामन्दिरे वेदान्ते मांहुययोगयोश्च वितीयोचार्यपरीक्षां ते-
 ष्वर्जिजदाचार्यतामात्रोहताम् । तदनु च पुनः संस्कृताङ्गप्रबन्धे
 प्रतिष्ठाप्यमाने परीक्षावदेव प्रावर्तिष्ट शिक्षितुं समासाद्याऽऽङ्ग-
 लीविज्ञानं तदुपनिष्ठाभौतिककलाग्रन्थन्यद्यवात्तारयिष्यमा-
 यीया, (हिन्दी) मुपाकथिष्यन्तर्हि स्वदेशवन्धुजनतायादप्येव स-
 मोहमानः । अथास्य चिषणाञ्च मेधाञ्च प्रतिभाञ्च तत्त्वाऽऽकल-
 नाञ्च प्रेयय पमद्य च प्राह स्म शास्त्रिवर्यः 'अयि भवन् ! भवा-
 न्ताभतेऽद्याऽपूर्वमुपनिबन्धुम् । तद्ग्रथतु कांश्चिन्निबन्धान् ।
 क्षममाणे ह्यकिस्मिन्कुर्वाणो गीर्वाणोऽपि न खलु बहु मन्यते ज-
 नैः । कुर्वाणश्चैवम् कुर्वाणो भविता भवाञ्जनतायाश्च बुद्धिम-
 तायाश्च । तदेवमभिहितोहितोपदेष्टा गुरुणा करुणावरुणालयेन
 मोहनलालोऽपि गुरुणा विनयेनाब्रवीत्, 'गुरुवरणानां करुणास-

रणिमध्वनध्यासीनस्याजानानस्यापि जनस्य किमिव दुष्प्रा-
पन्नामे'ति(१) । अथासी प्रायैषीन्नित्यान् । ते यथा, दोषदूष-
कतामूलनिर्णयः, महानोहोहविद्रावश्च, वेदान्तसिद्धान्ताद-
र्शः, खण्डनगर्तप्रदर्शनीत्याद्याः संस्कृतस्य; शिल्पचमत्कारचि-
न्तामणिः, प्रतिबिम्बचित्रचिन्तामणिश्चाऽऽर्यायाः (हिन्दी) ।
आर्यामयं निश्चलदासकृतवृत्तिप्रकाशकं च संस्कृतभाषाया प-
द्यैरवातीतरत् । अथैरुदा दयानन्दः काश्यामागत्यावृत्तत् । तां-
स्तांश्च तदीयान्प्रच्छन्नैच्छन्नादाञ्जनमुखेभ्यः श्रावं श्रावणमयं ब-
हिर्विहाराय विनिर्गतः कस्मिंश्चिदुद्याने दयानन्देन दृष्टो 'ज्य-
नेशानानिश्चयानना च 'प्रतापिष्यानीत्यभिप्रेयता च दा-
पितावनः समुपविशत्, अन्येऽपि चैतत्सङ्गराः । ततोऽप्यु-
द्धा प्रलारयितुं प्रलालप्यमाने कुहनाकाशेऽप्य शास्त्रीयं शा-
स्त्राशस्त्रि किंऽपि तथा प्रावीवृत्त-दृष्टा स कुहकः सखमात्रं
'कोऽयमापतितः खलु मत्पा(२)खण्डनमः खण्डनप्रचण्डमार्तख'
इति मविलसं चित्तात्त्वा यदैतदीयसारस्वतप्रवाहस्य प्रतिरोधे
न किञ्चिदपि शास्त्रीयमध्यगच्छ, तदाऽरोचदार्ययाऽऽर्यास्तट-
स्यान् "भवन्तस्तु वदन्तु किमेतैरिदमुक्तम्, भवन्तः संस्कृतं न
जानन्तीति कृत्वा युष्माकं पुस्तकदेतावदेतै व्यर्थमुद्घोषितम्'
इति । तां तु तस्य मायां दृष्ट्वा विहस्यार्ययैव तेषां सर्वेषां प्रबो-
धनार्थं नोहनलालएकैक मायाभिधोर्मतमखण्डयत्; यद्यच्च कि-
ञ्चिद्वृत्त्यं बबोभिः प्रकटीकुरुते स न स मायिक, सत्सर्वं सर्वेषां

(१) जनस्येत्यत्र "न लोकाऽव्ययनिष्ठे" त्यादिना बहुप्रतिषेधे-
ऽपि 'कोशदण्डसमशापां किमेवां खलु दुष्कर' मित्यादाविव कविकुल-
गुणत्वेन गुणत्वाच्छेषा पृष्टी । अतएव "इदं हि शास्त्रमाहात्म्यदर्शना-
ऽलवचेतवाश्च । अपभाषणवद्भाति न च लोभायमुज्झती" त्याहुर्दयजु-
षः । एवमेव 'भवन् ।' इत्यादावपि तत्र तत्र वनीकृतव्यं कुरिभिः ।

(२) पाक्षपण्डितं धर्मिमात्रवचनं केचिदाहुः । वचं पुनर्मत्तरा-
दिपदवदस्य धर्मिधर्मोभयानिधायितां मश्यामहे ।

पुरो निरास्यत् । तदेवं सुपर्वास्तमयनमयात्संप्रवृत्तेऽस्मिन्प्रच्छन्न-
नास्तिकमतस्य हने निशीथसमये च संपरिग्रामे प्रसिद्धनाम्नी भू-
कप्रायः कपटभिक्षुः प्राणपरिमाणस्य प्रकारान्तरमपश्यन्नचकथत्,
'मद् दिवसान्तरे पुनर्विचारं करिष्ये, अद्य समाप्यतामि'ति ।
तत्रस्थारहे सर्वे लोका भृशं कपटकाषायमुपाहसन्नावर्द्धंश्च "कि-
मद्य भवद्वृत्तव्यमसिद्धितं श्रीमता होहमलालमहानुभावेनाऽव-
शिष्टं, यस्य कृते पुनरावसिष्यति नवान्' इति । होहमलालस्तु तं
तथाभूतं दृष्ट्वा स्वयमेव तस्यापमानेन खिन्नहृत्वाचोचत्—“अहो
भवन्, भवतः समातनवैदिकधर्मविलोपवामाकस्य यत्किंचिद्
भसाद्विनिर्गतं सम्मुखात्, तत्सल्लेखेषां धर्मसंस्थापनोद्भाष्यैव
नत्पज्योद्देशेन । तन्माभूद्भूयोऽपि नो मुखाद्दुर्माचधीरजेत्युक्त्वा
सर्वैः सभ्यैः सह तन उदचलत् । मध्येमार्गं चाप तै रङ्गप्रेतकि-
र्धनसंशयविनिर्मुक्तचित्तैः सुप्रज्ञैः सबहुमानं प्रार्थितः—“अपि
श्रीमन्, इदं पाण्डुरङ्गमतस्य हनसर्वस्वं भवान्प्रवृत्त्या संकलप्य
संप्रकाशयेत्तु पुस्तकमेकं, सर्वथा समातनधर्मः पुनरुज्जीवित-
स्यादि"ति । एवमेव भविष्यतीति चोक्त्वाऽयं उपवर्जयतान् ।
भूयोऽपि च यदाऽग्रीवीदयं कपटभिक्षोरनभिज्ञजनतताप्रतारका-
वादांस्तदाऽयमकरोत्तु तसि—“अद्य इहो भारतभुवि भूरयो
ठयकाश्चाठयकाश्च पित्रश्चभारहस्यरणार्थिनः समातनधर्ममु-
त्थयितुं सन्ति प्रवृत्ताः तदेते कुक्षिम्भरयो निर्लज्जानिर्भया-
दाश्च यद्यपि शतकत्वोपि पराकीयेरंस्तथापि न निवर्त्त्यन्ति,
कथंकारं वा निवर्त्तरंस्तेवराकाः, नो लल्लवचकल्पते नाम ह्य-
न्यथाकारननायासरमणीय पित्रश्चकुक्षिहकाऽऽवपनं पूर्वोर्जित-
भस्मकचस्मरतया विस्मरतां स्वीकर्त्तव्यतामकिञ्चित्कराखाम-
किञ्चिन्नानानीदृग्जनानाम् ; तथाप्यनभिज्ञानामार्यजनानामर्थ-
जनानां ना भून्महामोहेनानार्यतेत्यावश्यकं पुनः पाण्डुरङ्गमत-
स्य हनप्रवृत्तयश्चनम्" इति । आकलयैवं निरस्मितीत निव.

अथनमिन्नजननहामोहविद्राववृत्तम्(१) । अथायमेकदा आभ
यावी संवृत्तः पक्षमात्रमिवा, तिमित्रं विाक्तचेतारव लौकिक-
कृत्येषु नशोकं तत्तद्विन्तयन् अनुज्ञाघएव स्वानुभवोद्रेकं नान
नघन्य ग्रन्थम् । अहो महात्मानां क्लेशोऽप्यत्रकल्पतउपकृतयएव
लोकानाम् । ननु शोकोऽपि परमर्वैभंगवतो बलनीकजन्मनः
सुरगणस्येव(२)प्रतिपेदे श्लोकतां, सकलजगद्रसोक्तासैरुहेतोर्महे-
श्वरशिरःसत्कृतस्य विशङ्कःविकटमीर्मानकचक्राक्रान्ताऽपा-
राज्जायपयः पारावारसारयनाणरामायणसुधादीधितेश्च निदा-
नताञ्चेति तस्यैव निदर्शनभूतमिवास्याप्येतदालोकयानः ।

अथैकदा संस्कृतविद्यारमिकशिरोमणिभूयस्तदुज्जीवन-
जीवातुल्यनीहिता बारणसेयसास्त्राजसंस्कृतविद्यामन्दिराध्यक्षः
श्रीमान् G. Thibaut, Ph. D. महोदयः शास्त्रिवर्यं ब्रवीति स्म
प्रसक्तानुप्रसत्त्या—“अद्यत्वे खलु प्रायोऽन्यादृशमेव किञ्चित्पङ्क-
पायिष्ठत्यनालोक्यते । भूम्ना हि भारततरकाकरः पुरस्तात्तैस्तेस्ता-
दृग्निर्देशनविरत्नमकारैः प्रनिभाप्रभाभास्वरस्वरूपैरसमानन-
दभिधानोन्नतचित्तितानां सुसुदुबुद्धिविभवानामभिरूपमूर्द्धा-
भिषिक्तायोणां शिरोधार्यैरहार्यैर्वाभाति स्म यथा, न तथा

(१) गदेतत्तावदार्यभाषया रूपकरूपेणावतायोऽऽभासकादिनोपबु-
द्धितं निरूपितमास्ते श्रीमता विजयानन्दपण्डितेन महामोहविद्रावणमेव
नामते, वस्तुतश्च यत्र खलु वा वैदिकधर्मशर्मोदयरूपाऽऽर्यमहोत्स-
वमाकलय्याऽऽर्यभाषाकमनीयसुप्रसन्नभास्वररूपा स्मितोन्मुखी नरोन्क्ति
व मङ्गुलमङ्गुलीः पदन्वासे, गृहार्चभावाविष्कारैः सहदग्रहृदयेषु वर्धति
व समत्कारसारं, परोक्षमपि वस्तु समक्षमिव कुर्वती साधारणजनान-
रवावर्जयति च, अयति च सर्वथा मौहिसोद्धारिमनोहारिभिः सर्वैरेवाङ्गैः ॥

(२) कदाऽपि बौलोक्यं दौर्वासयशोपहतं निःशोकमगारञ्च संवृ-
त्तमिति तदा महेन्द्रादयो देवास्तापोपहता भूयो जगत्सत्त्वाऽऽधायनं
संपिपादयिष्ये भगवता विश्वम्भरेण ते स्म समुद्रं मणितुं प्रवर्त्तिताः ।
निवृत्ते च तस्मिन्नास्मि चन्द्रः समुद्रपादीत्यादिस्तत्कीर्तिकथेतिहासे-
ऽनुसन्धीयताम् ।

वस्त्रिभरैः । तेषां नावदेतेषां भारतवैदुष्यमर्थस्वभूतानां दार्शनिकप्रबन्धचित्रात्मानां खण्डनादीनामध्ययनाध्यापनादि त्वत्ति-
 खिरलापितमास्ते । अमुष्य च वैगल्यस्यापेसरं हेतुं त्रिभावया
 मस्तदर्थपुस्तकवैरल्यम् । तदेवजातीयानां गम्यानां सुसंस्कृति-
 माङ्गिरसटीकशेरपट्टिक(१)पुस्तकैर्वैपुल्यं सति सपाद्यमाने,
 संभाव्यते भूयस्तत्समुज्जीवनम् । पुस्तकैर्वैपुल्यं च मुद्रणामन्तरा
 न खलु सौकर्येण सम्भवोति सर्वथैषां मुद्रणां युक्तकृपामुत्प-
 श्यामे, वाङ्छामश्च । कश्चेनरे वा भारमेवकृपमुद्रोदुमर्हदी-
 शीत वा, यो न भवति खलु भवद्दृशः" । शास्त्रिवर्या अपि
 तदाकर्ण्य, लघुयक्षप्रभेः स्तं तादृश शास्त्रममुज्जीवनममुत्साहनाक-
 ल्य हृदैश्च इगाधंश्च सुप्तेरमेवमाह स्म—“सत्यानिदमेवम्;
 तदात्वे नावने विचक्षणमार्गमौनाः प्राप्ता नातृभिलीलनपाल-
 नावमरेषु ‘अयं चन्द्रमाः, अयं सूर्यः, इमे ग्रहाः, एते ममर्षयः’ एता-
 स्तारका इतीदं शैशवेऽपि उयोर्तीपि परिचायिताः पुनः पितृभिः
 परमसौकर्येण तादृशमलम्भयन्; व्याकरणं च बाल्येऽप्येव संस्कृ-
 तभाषाशिक्षणेषु तां स्त्रिन्कीर्षुभिस्तैः तावदध्यापयिष्यतैवत्क-
 र्यं चर्यथा । अथ ते प्रज्ञाप्रौढिमसु यथापथं दर्शनान्यध्यगीषताऽ-
 ध्योगपञ्च विद्वद्भारकाः । यदाह च भवान्, भवितुमर्हति
 तत्तथा । तत्र यावदस्मास्वायतते न खलु नावद्वक्तव्यमप्यते ।
 नन्वस्माकं मोहनलाभवेदान्ताचार्यः खण्डनं पाठपत्रेवाऽविरतं
 प्रायो, द्वित्रान्नुमेधमश्छात्रान् । तन्मदुरुः स खण्डनं तु शीघ्र-
 मेव तावन्मुद्रणां लम्भयिष्यति । नात्र दुर्घटमिवास्ति किञ्चित् ।
 परं परस्ताद्दृष्टव्यं परम्” इति ॥

अथ कदाचिन्मोहनलाभं खण्डनखण्डखाद्यमध्यापयन्त-
 माकर्ष्य कश्चिद् द्वेषदूषितचिषणं चिषणस्मन्यमना मनागपज-
 ङ्गदाद्यादीत्—“अहो जन्मतः पठतः पठताऽपि मम खण्डनं
 नायातम्, कथमसावध्यापयेत्, हन् प्रथमतो बुद्ध्यानां तु खण्डनं,
 चरमतोऽध्याप्यताम्” इति । तदेतत्कर्णाकर्ण्यं चाकर्ष्य शास्त्रि-

वर्षा मोहनलालमाकार्याऽब्रवीत्-‘भवान् सुपरिष्कृत्य सटीकं
सोपवृत्तिकं खड्गद्वयं प्रकाशयति’ति । तदाऽसावपि च सशङ्क-
रथाख्यं तत् स्वकृतया गर्तप्रदर्शिन्या प्रदर्शितपटुति सुपरि-
ष्कृत्याङ्कनां प्रापयितुमारभतशम् । तदेवं प्रत्यक्षखड्गद्वयं यावद्ग-
र्तप्रदर्शनीं निर्माय परिष्कृत्याङ्कनां गमयित्वा च खड्गद्वयं
विप्रचकुलतया शुभकार्यस्याऽभारतया च संभारस्याऽनित्यतया
च शरीरस्य, साधुपुरुषचिरस्थानुत्वाऽमहिष्गुणया च कलेः,
सतां चेतसु च शोकशङ्कं कीलयन्निव, चतुष्टयं च प्रखालक-
न्धुनां वधननिव, मुखेषु च हाकष्टानर्थधिकशब्दपारम्पर्यं पञ्च
वयन्निव, गोर्वाणगुह्या सह सम्भाषितुमिव, विशिष्टाद्वैत, शुद्धा-
द्वैत, केवलाद्वैत, शुद्धद्वैताद्यापनिषदापनिष्करैवत्र भवन्तः
कतमं परिशीलयन्तीति मनकादीन् परिप्रष्टुमिव, प्रजापतिं
द्रष्टुमिव, मन्दाकिन्यामुपस्पष्टुमिवोद्धृत्यैः सर्वविशालता
क्रियतीति परिच्छेतुमिव च भूलोकमजहत् । कीर्तिसूर्या तु
पुनरद्यापि विद्यनएव । सुश्लोका हि लोका दुर्गन्धमलीमसपरि-
च्छिन्नक्षणभङ्गुरबीभत्सशरीरकं जहतेऽपि सुरभिर्विभ्राजिच्छुवि-
शालशारवतिकस्पृहणोऽयकीर्तिकलेवरप्रकाशदैवरीवृत्त्यन्तएव ख-
ल्वजस्रं जगत्याम् ॥

तदेनावत्तावत् न्यरूपयमिदमादर्शयितुमस्मद्भारतीयभा-
तन्, यथाऽद्यापि यशस्विनी सनाथा चन्द्रा च भवति यशस्क-
रैर्भाष्यशानिनिर्मेहानुभावरत्नैरेवंविधैः; परं कलिकालकरालक-
टाक्षक्षेत्रेऽविक्षेपैर्न चिररात्राय तु पुनः प्रतिष्ठति पुत्रवतीयं
तैरिति हन्त प्रसादविषादयोः सनं समुपनिपातइत्यहे । विधि-
संविधानमिति ॥

१९४४ नमवेकभाठे
माधुशुक्लपक्षे

भारतधुरन्धराणां कनीयान् धाता
यः कश्चित्

रा० भागवताचार्यः

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

(श्रीशः)

(ॐ नमो भगवद्भ्यः श्रीभाष्यकारचरणेभ्यः)
अनिर्वचनीयतावाद-विज्ञानस्वप्रकाशता-
वाद-स्वरूपदिक्प्रदर्शनम् ॥

इहास्ति खलु विज्ञानविज्ञेयात्मकतया प्रथमाने जगति विज्ञानं सत्, तदितरेष्वस्तु । अनिर्वचनीयं हि भोजनमस्वदा-
दिरूपमैतद्विज्ञेयं न तावत्सदस्तीति शक्यते वक्तुम्, तथाहि-
“लक्षणप्रमाणाभ्यां वस्तुसिद्धिः”रिति हि प्रमेयमत्तावादिनां
वादाद्वदुद्भूतमिच्छानः । न च लक्षणानि दूषणचक्रनक्रमुल्लेख्यः
शङ्कन्ति निस्तरीतुम् । लक्षणानां चैवंगती ‘लक्षणाधीना लक्ष्य-
व्यवस्थितिरिति सुदूरनिरस्ता तपस्विनी लक्ष्यव्यवस्थितेरा-
त्मलाभप्रत्याशा । प्रमाणेषु च विपुलं वादिनां विविधविप्रति-
पत्तिमद्वादादवतरति लक्षणापेक्षेति परीक्षायां तेषां स्वयमपि
लक्ष्यतया न नाम लब्धपदत्वम् । प्रमाणाधीनश्च प्रमेयाङ्गीका-
र इति कुमस्तरां प्रमेयाणां सिद्धिः ।

नन्वेतेषां पदार्थानां लोकसिद्धत्वादेवाङ्गीक्रियतां सर्वं,
किमनया विदुश्चनयेति चेत्, लोकसिद्धत्वादेवाङ्गीकारे युष्मा-
कमपि परस्परं विप्रतिपत्तेरनवकाशः । किञ्च, ‘लोकसिद्धत्वा-
दि’ति तावन्निरूपणमर्हति । किञ्च लोकसिद्धत्वं, सर्वत्र
प्रतीयमानत्वं, साहेत्स्वित्सर्वत्र प्रमाणसिद्धत्वं । तत्राद्ये, मरु-
मरीचिकोदकादीनां सर्वस्य को वा वारयिता स्यात् । ननु
सर्वेस्तथाप्रतीयमानत्वमुच्यते, न च मरुमरीचिकोदकादीनां
सर्वः प्रत्येति तथात्वम्, नैव तु कश्चिदेवेति चे, न हि भो घटा-
दिकमपि सर्वः प्रत्येति । अथोच्येता, स्त तत्र सर्वेषां तथाप्र-
त्ययस्य स्वरूपयोग्यता, न तु मरीचिकादाविति चेत् । निरुच्यतां
सा योग्यता, कथंकारं चाधिगता तमेत्यादिपर्यनुयोगपरम्परां न
खलु विन्नमयितुं पारयिष्यसि । किञ्चैवं सति शरीरात्मता-
दात्त्वाङ्गीकारिभिर्लौकायतिकैरेवार्जितं जितं, इहोभास्तिष्ठं

साधं संरक्षितं धीधनैः । अथि भोः, पश्चाद्वाच्यतया तत्तथा
नाङ्गीक्रियत इति चे, तर्हि एतेषां कलु पश्चात्तनवाचवाच्यते-
त्यत्रार्थं कस्ते देशिकः ।

अथास्तु द्वितीयइति चेत् (नखेन प्रमाणनिवृत्तं), तद्धि
परीक्षामधिकरोति । न हि परीक्षामन्तरा सखेन वाऽनखेन
वा प्रमाणातः निवृत्तिरिति संभवति परिच्छित्तिः । न खेने प्रमेयाः
सन्ति विज्ञानमित्र स्वप्रकाशः, येन न स्यात्साधकापेक्षा ।

(विज्ञानस्वप्रकाशतावादः)

विज्ञानं हि स्वप्रकाशं स्वतःसिद्धस्वरूपम् । तद्धि नो
परतः सिद्धुर्नहन्ति । तथाहि—यत्र यत्र हि निजामितस्य(?)संश-
यविपर्ययोऽर्थान्तिरेकप्रमायाश्च यावदभावकूटं वर्तते, तत्र तत्र
जिज्ञासिनस्य प्रमितस्त्रमित्ययं नियमस्तावद्विज्ञानतावादित्यैव
निर्धारितः ! जायति च विज्ञाने न नावत्प्रत्ययविदपि कदा-
चिदपि 'जानामि, न वे'त्याकारकः संशयो, न वा विपर्ययो
'न जानामी'त्याकारकः न जानामीत्याकारा विज्ञानतावादिरे-
कात्रगात्रिणी प्रमा तु वराकी दूरापास्ता । तत्सद्भावे तदभावा-
वगाद्विग्रहस्य भ्रमत्वनियतेः । विज्ञानमस्वप्रकाशं चेदभविष्य-
तर्हि विज्ञाने नत्यपि जिज्ञासायां सत्यां ज्ञानाभावविषयकं
ज्ञानं संशयो वा विपर्ययो वा व्यतिरेकप्रमेयं वा निरर्गलमज्ञ-
विषयत्वं 'यत्र हि प्रमितत्वाभावात्,—स्तत्र तत्र सत्यां जिज्ञासायां
प्रमितत्वाभावावगाद्वि ज्ञान जायत' इति प्रतिनियमात् । तदि-
त्थं विज्ञानस्य परानपेक्षप्रमितत्वमेव स्वतःसिद्धत्वस्वप्रकाशत्वा-
दिपदव्यपदेशभाक् ।

(१) यद्यपीच्छाया अविज्ञानस्तुविषयकत्वस्याभावप्रतिनियमेन ज्ञा-
नीयमित्येवं स्वप्रकाशस्वरूपे भाने न नावत्प्रभवव्यवहारीतुक्तिरुच्यते
जिज्ञासास्वप्रकाशतायोः परस्परप्रत्यर्थिस्वरूपता न संघटते जिज्ञासाया
लिङ्गभेदनं, तथापि न खलु स्वप्रकाशतायै लैङ्गिकभानमोक्षत्वमभा-
विमयेन, तथा सति हि परिपक्विना परप्रकाशतैव भवति कङ्कपदेति
त्याप्त्युपदर्शनस्य तात्पर्यं विभावनीयम् ।

उपवसायानन्तरमनुपवसामासो भवतीति न उपवसाये
संशयादिरिति चे, अत्रैव गत्वा ज्ञानस्य ज्ञानं नाभ्युपगंस्यते,
तत्र तदज्ञानउपक्तेः संशयादिदुर्वारइति प्राथमिकविज्ञानविषय-
पर्यन्तविशयादिः प्रसरिष्यतीति व्यवहारोच्छेदएव पर्यवस्यति ।
विषयिसंशयादेर्विषयसंशयादिजनकताप्रोक्तयात् । अथ उपवसा-
यानुपवसामानुपवसामपुनस्तदनुपवसामपारस्पर्यविश्रा-
न्तौ संस्यत इति चे, तर्हि यत्किञ्चिदेकमात्रविषयविषयकविज्ञा-
नधारायाभविच्छिन्नप्रवाहतया अन्नगतकेनाऽपि विषयान्तरस-
ञ्चारो दुर्लभभापद्येता, ऽऽपद्यैरेव सूक्ष्मासुषुप्तिमरणमोक्षाः शश-
विषयाणां पिनाः । सूक्ष्मादौ हि तत्तद्विषयावगाहियावृत्तज्ञानाभा-
वः सर्वव्यापिसंप्रतिपन्नः । न चैतज्ज्ञानधारायाः संत-त्वे संघ-
टते । ननु ज्ञानप्रामाण्यसंशयाधीनः संशयस्तत्रापि (वैज्ञानिक-
स्य) विषयपर्यन्तो निर्गणनएवेति चेन्नैतत् ; ज्ञानस्वकाशतानये
हि मानमेवभावउपवसामाभावादेव तदाश्रया दोषाः सन्ति
निरवकाशाः । यदि तु भेदेन विषयविषयिभात्रो भवे, तर्हि
ज्ञानस्वरूपमेव न सिद्ध्येत् । विज्ञानस्य परमुखनिरीक्षकत्वे स्या-
पतति पूर्वादिशितविषया मूलतयकरी स्वस्वनवस्था दुरवस्था ।
अथोक्तं, अवश्यज्ञेयतां ज्ञानस्य नाभ्युपेयः, स्वार्थसंशयवहा-
रस्तु ज्ञानस्य स्वरूपमसत्तयैव निर्वक्ष्यतीति ब्रूमइति, न तदपि
विचार्यारु, यतः स्वरूपमसत्तायां प्रमाणाप्रवृत्तौ स्वरूपमसत्तयेव
कुतः समायातम्, येन उपवहारः समासादयेदात्मानम् । कुतो-
ऽपवसितमिदं सती ना भित्तिरिति, अन्त्येव कुतो न स्यात् ।
तदिदमुच्यते “अप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यतीति” ।

घटपदादेः सत्तां उपवहरन् हि प्रमाणिकस्तत्र प्रमाणसङ्गाद्य
वक्तुमर्हति, न हि प्रमाणमनुपन्यस्य परीक्षकेन तत्सत्ता शक्यते
ऽङ्गीकर्तुम् । प्रमाणावस्थापारणतो बाह्यमात्रेण चेद्वस्तुनङ्गावः
मिथ्ये, तर्हि नास्तितावः कस्यमात्रेणाऽतद्भावएव किमिति न
स्यात् तदवश्यं तेन घटसत्तायां उपवस्थाप्यायां उपवस्थापक-
प्रमाणासत्तोपन्यास्या । सा हि च प्रमेयमसत्तायेन स्वावगाहि-
प्रमाणासत्तामपेक्षते । यदि हि प्रमाणासत्तान्तरमन्तरेणैव तत्प्रमा-

ज्ञमत्तां परोऽङ्गीकुर्यादुक्तं तर्हि प्रथमतएव विनैव प्रमाणसत्तया
 घटसत्तामेव किमिति नाङ्गीकरोति 'अन्तेण्डाविवाहश्चेदादावेव
 कुतो नही'ति न्यायात् । तत्रास्ति चेत्प्रमाणसत्तान्तरं, तर्हि तत्रा-
 ऽप्येवं, तत्तत्तरन्नाद्येवमेवेत्यनवस्थाऽहाकिनी न भुञ्जति पृष्ठम् ।
 अथ नास्ति तत्र यत्किञ्चित्प्रमाणसद्भावः, तर्हि प्राथमिकी प्रमा-
 णसत्तैव नातमानमानादयति, कुतस्तरां तु बराकी प्रमेयसत्ता ।
 अन्यथा कस्कः शशविषाणादिर्न निधयेत् । तदित्थं तत्र यस्य
 कस्यचिदपि प्रमाणस्याऽप्रवृत्तौ प्रथमप्रमाणसत्तायाऽनसद्भावः
 समायाति, यावत्प्रमाणसत्ताविनिवृत्तिर्हि स्वप्रमेयविनिवृत्तिप्र-
 तिनियता खलु भवति । प्रमाणस्य चासद्भावे तदुच्छिष्टपुरुषस्य
 तस्य तस्य खलु विषयसम्बन्धस्य स दूरपराहतो नामात्मलाभः ।
 अथोच्येत, न तावदव्यवहितपूर्वपरवित्तितद्वित्तिपाऽन्परीमभ्यु-
 पगच्छामः, (येन व्यवहारानिष्ठपस्यापत्तिरियं स्यात्) किन्तु
 यदा कदाचित् कयाचिद्वित्तिव्यक्त्या कादानित्की काचिद्वित्ति-
 व्यक्तिः प्रतीयते इति । इत्थं च सर्वाऽपि वित्तिः प्रमाणसिद्धेः
 भवतीति चेत्स्यात् खल्विदं तदा, यदि नाम 'अयं घटः' 'घट-
 नहं जानामी'त्यतोऽधिका काचित्कदाचिद्वित्तिरस्मदादेरुपपद्य-
 मानानुभूयेत, या स्याद्वटवित्तितद्वित्तिवित्तिप्रवाहं गोचरयन्ती
 तादृग्विषयशतभारोद्बलमन्यरा । अथ मन्येता ऽस्मदादेरेतज्ज-
 न्मावच्छेदे वैवविधा वित्तिरभवन्त्यपि योगिप्रभृतिनिलक्षणाज-
 न्मावच्छेदेन स्यादिति, संभवतीति, तर्हि यस्या वित्तेस्तावद्वि-
 चयनमिता धीर्विषयः, साऽप्यन्यया कयाचिद्वित्तिव्यक्त्या क्रोही
 करणीयेत्यमुचिनक्षर्यं प्रमाणाभावो नाम, न नाम च तथा सति
 संभवति भोक्षः । उपदर्शितमुद्रया हि वित्तितद्वित्तिधाराप्रवाह
 प्रवृत्तौ कथंकारं यावद्विशेषगुणोच्छेदलक्ष्यो भोक्षः स्यात्तद्वचपदः
 नापि च स्वात्मना सह तं तादृग्वित्तिप्रवाहं काचिद्वित्तिव्यक्ति-
 रवगादुमीष्टे, तथा भावे तत्रैव स्वप्रकाशता पदं निदधाति ।
 निदधात्विति चेदुक्तं भोः, एतावद्वि भवतः प्रयासजातं ज्ञातमर-
 यपरुदितं नाम, प्रथमतएवास्माभिरुपदिष्टं तत्कुतो नाङ्गीकृतम् ।
 एतेन 'अन्योन्यवित्तिगोचराऽन्योन्यवित्तिरि'त्यपि निरस्तम् ।

चरमा हि वित्तिठयक्तिः स्वावगाहिनीमुपान्त्यां वित्तिव्यक्ति
 गोचरयन्ती स्वात्मानं विषयीकुर्यादेव । एवमेवोपान्त्या वित्ति-
 ठयक्तिरन्तिमां स्वावगाहिनीं विषयीकुर्यात् स्वात्मानमपि
 गोचरयेदेवेति मविषयकान्योन्यग्रहे स्वप्रकाशतापत्तिः । ननु
 चरमा वित्तिठयक्तिः पुरुषान्तरेण प्रमाप्यते इत्यस्येव वा
 प्रमितेति न तावत्तदभावः सेद्धुमर्हतीति चेद, अपि प्रमाणवि-
 शेषस्य त्वया दातुमशक्यत्वात् कुतस्तदस्तितासिद्धिः । तद्विने वा
 भूयो भूयः प्रमाचपरम्पराप्रभावमनित्यावेदित्वानवस्था । ननु
 ज्ञानसिद्ध्यान्यथानुपपत्तिरेव पर्यवस्यन्ती ज्ञानपरम्परानाक्षिपेत्,
 अन्यथा तु घटकादाचित्कत्वान्यथानुपपत्तिर्घटसामग्रीपरम्परा-
 मपि नाक्षिपेत् इति चेत्तत्र, यदि हि घटसामग्रीविच्छेदः स्यात्,
 तर्हि घटस्य कादाचित्कत्वं न स्यात् । ततश्च स्यादेव वा घटो,
 न स्यादेव वेत्यनयोरन्यतरत् प्रसजेत् । अकारणकानां हि पदा-
 र्थानामुभयोरपि विधा, ऐकान्तिकं सत्त्वमसत्त्वं वा यथा आत्म-
 नः कदाचिदपि नाऽसत्त्वम्, शशशङ्कस्य तु कदाचिदपि न
 सत्त्वम् । तच्चेदमुभयं घटस्य प्रत्यक्षव्यपितमिति घटस्य कादा-
 चित्कत्वान्यथानुपपत्त्या घटसामग्रीतत्त्वानग्रीतत्त्वसामग्रीसान-
 ग्रीधारा निराकारा समापततीत्येवं घटसामग्रीपरम्पराङ्गीका-
 रजनवस्थामाश्रम् । तच्च तत्कादाचित्कत्वान्यथानुपपत्तिरूप-
 प्रमाणपरिकल्पितत्वात् खलु दोषइतीयं घटकोटिः । ज्ञानकाटौ
 तु ज्ञानसिद्धिस्त्वस्मादपि भवन्ती न प्रभवति ज्ञानपरम्पराना-
 क्षेप्तुम् इत्यन्यथोपपत्तिरेव, तत्कुतोऽन्यथानुपपत्तिः । ज्ञानस्यले
 तु यदि ज्ञानसिद्ध्यान्यथानुपपत्तिर्ज्ञानस्य ज्ञानान्तरवेद्यत्वाक्षे-
 पिका भवे, तर्हि एवं ज्ञानपरम्पराङ्गीकारे सुदूरं ज्ञानधारां
 धावयित्वा ज्ञानमज्ञानस्वरूपस्यापि तद्विषयकुक्षी निक्षेपश्चेदु-
 च्येत, तर्हि शरणीकृतैव स्वप्रकाशतेत्येतावद्भावस्याऽपेक्षाव-
 क्षेष्टितत्त्वमेव तत्त्वं पर्यवस्यति । तत्कुत्तोऽनिक्षेपे ज्ञानवस्था-
 पिशाची न मुञ्चति पृष्ठम् । अथ तत्कुत्तावनिक्षिप्यैव स्वरूपं,
 चेद्विश्रम्यते, तर्ह्यन्तिमस्य तस्याऽलङ्घ्यपदत्वे तदायतानां पूर्व-
 पूर्वेषां ज्ञानानामसिद्ध्यापत्त्या विकृताकूपविशरणस्यायो दत्त-

पदो भवतीत्येवं ज्ञानपरम्परा नाम दुरुत्तरठयसनपरम्परैव
इत्तं कृता ज्ञानपरप्रकाशनावादिभिः । न चैतैर्दीर्घैर्नास्त्येव
ज्ञानमिति साधु, स्वतएव सर्वसिद्धस्य तस्य दुरपह्वत्वात् ।

तदेवं सति भेदो ऽयं बौद्धानां ब्रह्मवादिनाम् ।

यदाहुरेके ऽनिर्वाच्यं कृत्स्नं ब्रह्मेतरत् परे ॥

तदुक्तं बुद्धेन लङ्कावतारे (ग्रन्थविशेषे)

“बुद्ध्या विविच्यमानानां स्वप्नावो नावधार्यते ।

अतो निरभिलप्यास्ते निस्स्वभावाश्च देशिताः” ॥

(अथाऽनिर्वचनियता)

इति । विज्ञानव्यतिरिक्तं पुनरिदं विश्वं सदसदभ्यां
विलक्षणमिति यथा ऽस्ति, दिशं दर्शयानस्तथा । तथाहि—

नेदं सद्भवितुमर्हति वस्तुनाशदूषणगणघनत्वात् । नाप्यऽस-
देव, तथासति लौकिकविचारकाणां सर्वव्यवहारठयाहृत्यापरोः ।

अथेयमनिर्वचनीयता वस्तुतोऽस्ति, नास्ति चेति चे, तदि-
दमशुद्धीतवाद्यभिमन्त्र्येः प्रतिष्ठादिनः प्रत्यवस्थानम्; यो हि
नाम वस्तुनाशं सत्त्वाऽसत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयमातिष्ठते, स ता-
वत्प्रपञ्चाऽनिर्वचनीयतां तु पुनः सतीं ब्रूयादित्यहो दुराशापा-
शो मुरधमनसाम् । इयमपि खलु जगदन्तःपातिभ्येवेति, ‘नर्व-
मनिर्वचनीय’मिति वदता जगन्मात्राभिधायिसर्वपदेनाऽनिर्वच-
नीयाताप्यऽभिहितैव । न चाऽनिर्वचनीयतास्थापनेन भवतो
द्वैतमापत्तिरिति वाक्यम्, यतो नो खलु वयं तां व्यवस्थापया-
यामो, ऽपि प्रतिष्ठादिमतानुसारेणैवेदं व्यवतिष्ठते, तेन जगत्त्रि-
र्वक्तुं नो पार्यतइति अस्य अनिर्वचनीयत्वं पर्यवस्यतीति । वि-
धिनिषेधयोरेकतरनिरासस्तदन्यार्थवसायीनि हि तैरभ्युपग-
म्यते । नन्वनिर्वचनीयत्वं पर्यवस्यतीत्यभ्युपगच्छामोऽपि भवतो
भवत्येव द्वैतापत्तिरिति चेत् । न, तथा वयमभ्युपगच्छामो, ऽपि तु
युष्मन्मतानुसारेणैवेदमायातीति केवलं युष्मान्प्रबोधयामः, व-
स्तुगत्या तु वयं सर्वप्रपञ्चमत्त्वासत्त्ववस्थापनविनिवृत्ताः स्वतः
सिद्धस्वरूपे विज्ञानात्मके ब्रह्मतत्वे केवले निर्भरजुषः कृ-कृत्याः

सुखमात्महे । तु स्वरिकहितां साधनसाधनव्यवस्थां पुरस्कृत्य
विचारमवतारयन्ति तत्त्वं विनिश्चिकीयन्तः, तान् प्रति ब्रून्ते वय-
म्, न ह्यनुमाधवीय भवतां विचारव्यवस्था भवत्कल्पितव्यवस्थयैव
व्यावृत्तत्वात् । अतएवास्मदुपन्यस्यमानदूषणस्थितिष्वप्याः पर्य-
नुयोगा निरवकाशाः ॥ युक्तदूषणव्यवस्थयैव युक्तदूषणव्यवस्थाया व्यावृत्त्यु-
पन्यासात् । न च विचारे एव व्याघातोपभ्यासो भवता कर्तव्य-
श्च न तयोः सत्त्वगुणोक्त्येवेति तयोः सत्त्वगुणव्युपगममिति द्वैता-
पत्तिरिति वाच्यम्, तदीयमपराधसरोपगमोदासीनैरेवास्माभि-
विचार्यमित्येतावन्नाश्रमुद्गाय विचारप्रवर्तनायाः सुकरत्वात् ।
यदि तु विचारस्य सत्त्वगुणव्युपेत्य नैवं विचारयितुं शक्यमि-
त्युच्यते, इति तर्हि प्रमाणमठ्यापार्यं न तदीयसत्त्वगुणव्युपगमो-
दासीनैरेवास्माभिर्विचार्यमित्येतावन्नाश्रमुद्गाय विचारप्रवर्तनायाः सुकरत्वात् ।
ततश्च प्रथमतएव विचारस्यापि विचार्यताङ्गीकारे विचार-
विषयकविचारसाधनानामपि पुनरुक्तमुद्रया विचार्यत्वापत्तिरि-
त्यऽवस्थादौष्ट्येन चिकीर्षितविचारएव न तावदात्मानमा-
नादयेत् । न च पूर्वपूर्वाद्दुत्वाद्विचारस्य तत्र विचारान्तरं
नाशयकमिति वाच्यम्, यतः, यदि विचारः पूर्वसिद्धि-
स्तर्हि विचारस्य विनाशोऽविनाशून्यत्वाद्विचार्यनपि पूर्वसिद्धि-
मिति विचारस्य पुनरनारम्भएव सांप्रतम् । अथ विचार्यविशे-
षस्य पूर्वमनिदुत्वादस्त्यावश्यकः साम्प्रतं विचारारम्भइति चे-
त्तर्हि तद्विषयकविचारविशेषस्याऽपि पूर्वमसिद्धिरेवेति निदु-
तस्य विचार्यत्वमित्यनवस्थादौष्ट्येन विचारारम्भएवाशक्य-
स्यादिति विरामएव रमणीयो लौहचरणकषयणस्य ।

तत्र “ठयावृत्तिर्धर्मवहारो वा लक्षणस्य प्रयोजनम्” इत्या-
ऽऽज्जते तामङ्गाशक्तिकाः । ठयावृत्तिर्नामैतन्मैदानुमितिः व्य-
हारस्तु शब्दप्रयोगे हानादानादिरूपो वा । तत्र लक्षणाधीना,
‘पृथिवी तदितरेभ्यो भिद्यते गन्धश्चैवादि, त्यादिर्वावृत्तेः प्रकृ-
तिः, ‘यद्यद्गन्धव, -तत्पृथिवीत्वेन व्यवहर्तव्यं हानाव्यमादाव्य-
वहते’ति व्यवहारस्य । न चैतत्संभवि । तथाहि, लक्षणेन गन्ध-
वत्त्वादिना ज्ञातायामेव पृथिव्या व्योमिबलेन ठयावृत्तिरप्य

ठयावहाररूपं वा साध्यं साधनीयं स्यात् । लक्षणज्ञानं च लक्ष्या-
न्तरसाधारण्येन भवदप्यकिञ्चित्करमित्यवश्यं लक्ष्यान्तरठयावृत्त-
तयैव लक्षणस्य ज्ञानवद्गीकार्यम् । तदेवं स्थिते, लक्षणस्य गन्ध-
रवादेठयावृत्तिः पृथिव्यादिलक्ष्याधीनैव चे, तर्हि अन्योन्याश्रयः ।
गन्धवत्त्वेन हि पृथिवी जलादिभ्यो ठयावर्तनीया । गन्धवत्त्वं
च जलादिसाधारणतया वृद्धीतं जलादिभ्यो व्यावर्तयितुं न खलु
प्रभवतीति जलादिव्यावृत्ततया वृद्धीतं गन्धवत्त्वं पृथिव्याजला-
दिभ्यो व्यावृत्तिः पृथिवीस्वरूपेण क्रियतइति पृथिवीरूपलक्ष्य-
व्यावृत्तिर्गन्धवत्त्वरूपलक्षणव्यावृत्त्यधीना, अथ गन्धवत्त्वरूपलक्ष-
णव्यावृत्तिः पृथिवीरूपलक्ष्यव्यावृत्त्यधीनेत्यनयोरेकतरस्य व्यावृ-
त्तिरन्यतरठयावृत्तिमपेक्षते परम्परमित्यन्योन्यठयावृत्तिमुत्तनि-
रीक्षकत्वादन्वोन्यठयावृत्तेर्भवत्यन्योन्याश्रयः । अथ लक्षणान्तर-
नस्य लक्षणस्य ठयावर्तकं, तच्च लक्षणं लक्ष्येण ठयावृत्तम् इति
चे, वृक्तम् । अथ लक्षणे लक्षणान्तरं तत्रापि लक्षणान्तर्मेव
ठयावर्तकमिति चे, देवमुपरिष्ठादारोहणेऽपरावृत्तावनवस्था । एवं
जलादिसाधारण्येन ज्ञातायां पृथिव्यामिन्तरभेदसाधनमकिञ्चि-
त्करमिति ठयावृत्तायां तस्यां तत्साधनं वाच्यम् । नूठयावृत्तिर्यदि
प्रकृतलक्षणाधीना, तदान्योन्याश्रयः । लक्षणान्तरेण चे, तत्प्रकृत-
लक्षणानुपयोगः । तदपि लक्षणं ठयावृत्तावासेव पृथिव्यां, सापि
ठयावृत्तिलक्षणान्तरेणैव्येवमनवस्था ।

एवमत्रेदं प्रमाणमित्युपन्यस्ते वादिना, प्रष्टव्यम् 'कि-
मिदं प्रमाणं नाम' ? प्रमाकरणं प्रमाणमित्यत्र केयं प्रमा-
नाम । तत्त्वानुभूतिः प्रमेति चे, तस्य भावस्तरवन् । प्रकृतश्च
तच्छब्दार्थः । न चात्र प्रकृतं किञ्चिन्, यत्तच्छब्देन परामर्श-
नीयं स्यात् । अथानुभूतिः स्वसम्बन्धिविषयमाक्षेपेण बुद्धिस्थी-
करोति, सएव तच्छब्देन परामृश्यते, तदादिमर्चनारूपां प्रकृ-
तपरामर्शकत्वा, द्वक्तश्रोतुबुद्धिस्थतायां च प्रकरणपदार्थस्य विभ्रा-
मात् । एवं यस्यार्थस्य यो भावः, स तस्य तत्त्वमुच्यते इति चेन्न,
अज्ञतादेरपि रजताद्यात्मनाऽनुभवविषयातासङ्गावादसत्या-
नुभूत्यवयवच्छेदात् । उक्तविषया तत्त्वशब्दस्य धर्मभावकत्वा-

दुर्ग्यवाचकतया धर्मिप्रमाया विशिष्टवस्तुविषयकप्रमायाश्चाऽप्र-
मात्वापाताच्च । अथोच्यते चेत्, अवयवार्थपुरस्कारेण यदिदं
दूषणाभिधानं तदकिञ्चित्करं, यतोऽयं तत्त्वशब्दो वस्तुस्वरूप-
मात्रवाचक इति, तदप्यावातरमणीयम्, यतः स्वरूपपदस्य ला-
तिरूपस्योपाधिरूपस्य वा यदि स्वस्मिन् वर्तमानत्वमङ्गीक्रि-
यते, तर्ह्येतावन्तः । नो चे, तर्हि स्वरूपपदप्रमायास्तत्त्वानुभू-
तिरविवरिहीन स्यात्प्रमात्वनम् । न च स्वरूपशब्दार्थः कश्चि-
दनुगत इति तत्र तत्र तस्य तस्य स्वरूपशब्ददेन वर्तयतया
लक्षणस्याख्यायकतापकत्वम् । किञ्च, अत्र तत्त्वदेन विपर्यया-
देर्निरासो भवतामभिप्रेतः, स च कथं स्यात् । तथा हि,
शुक्लो योऽयं रजतत्वप्रत्ययः, सोऽपि स्वरूपबुद्धिर्भवत्येव । न हि
शुक्तिर्वा रजतत्वं वा न स्वरूपम् । न च तथाः प्रतिभासमाने-
यः सम्बन्धस्तु न स्वरूपमिति वाच्यम् । यतः समवायो हि
तयोर्भासमानः सम्बन्धः, स च स्वरूपमेव । सत्यम् । समवाय-
स्वरूपम् । शुक्तिव्यक्ती तु स रजतत्वस्य नास्तीति चेन्माभू-
त्तत्र, नहि तावता स्वरूपता व्यपेति । न हि गेहे चैत्रो ना-
स्तीत्येतावता स्वरूपं न स्यात्, स्वरूपमात्रं च लक्षणघटकमुक्त-
मस्ति भवताम् । अथ न स्वरूपमात्रं तत्त्वमुच्यते, किन्तु
यद्देशकालसम्बन्धि यस्य यत्स्वरूपं प्रतीतं, तस्य तद्देशकाल-
सम्बन्धि तत्स्वरूपं तत्त्वमित्युच्यत इति चेन्मैवम्, देशका-
लयोर्देशकालसम्बन्धोऽस्ति । तयोः केवलस्वरूपमेव तत्त्वशब्दा-
र्थ इति चेत्, एवं सति तत्त्वशब्दस्यानेकार्थत्वेन तत्वेत्यादि,
प्रमासङ्गस्याऽऽपत्तापत्तिः । अथोच्यते चेत्, ज्ञानोन्निवि-
तप्रकारवत्त्वं क्लृप्तविषयस्य तत्त्वम् । एवं च देशस्वरूप, कालरूप
देशकालसम्बद्धस्वरूपमाश्रयानुगमोऽस्ति चेत्, तदपि क्लृप्त्यु, सावि-
रक्तिमन्ने घटस्य प्राग्यत्र रक्तपित्तादिदोषवशाद्रक्तिमपुरस्कारेण
ज्ञानं जातम् । तज्ज्ञानमप्येवं सति प्रमा स्यात् । ज्ञानकाले
ज्ञानोन्निविष्टप्रकारवत्त्वमित्येवं यदातनरजतदातवत्त्वविशेष-
श्चमप्येव कालावगाहिप्रमायाऽप्रमात्वापातः । न हि क्लृ-
प्ताले कालवैशिष्ट्यम् । अथ दिवसस्य प्रहर, उच्यते प्रहरो

दिवसो, पानवती यामिनीत्यादिसर्वजनीनप्रतीत्या कालेऽ-
प्यस्तु कालमवस्थिति चे, तर्हि दृश्यपि देवदत्तः कुण्डजिनं
स्वमध्यपारोक्षतु । उपाधिभेदेऽप्युपधेयस्यैकत्वाऽनिवृत्तेर्नोक्ता-
पत्तिरिति चेदुक्तं निपुणेऽसि स्वयमेव दत्तोत्तरः न हि का-
लोपाधयन्तस्याऽपरकालोपाधिवृत्तावपि कालस्य कालवृत्तित्वं
सिद्धं भवति ।

किंचेदमनुभूतित्वं नाम? ज्ञानत्वावान्तरजातिविशेषणवा-
नुभूतित्वमिति चेत् कस्मादनुभूतित्वं जातिरभ्युपयते । अनुभ-
वत्यनुभवतीत्याकारानुगतप्रतीत्यभ्ययानुपात्तनादात्म्या, क, हि
विषयानुगतमन्तरा प्रतीतेरनुगमः संभवी । कथमभ्यया नीलपी-
तादिघटव्यक्त्यवगाहिप्रतीतेरिव घटावगाहिप्रतीतेरपि 'घटो
घटवृत्त्याकारता नेति चे, क तच्चारु, माद्यमाशयनिशा-
वसाने सितामिनसरित्मभेदस्त्रायिनः सत्यपि शब्दबलाद्भावि-
स्वकीयस्वर्गसुखमंप्रत्यये सुखमनुभवामीतिप्रतीत्यनुदयात्,
प्रत्युत शीतसभेदमभूतवेदनासंवेदनादेव । यदि तु शब्दो-
पदर्शितव्याप्तिनाऽनुमिनिरनुभवएव स्थानर्हि सुखमनुभवीति
वा प्रत्ययः स्यात्स । अथ मन्यसे, साक्षात्काररूपं खल्व-
नुभवशब्दार्थं मत्त्वानुभवोमीति तस्य प्रत्ययव्यवहारौ न भव-
तः, शब्दजानुनानापेक्षी तु ती परीक्षकस्य भवेतामेव । सत्य-
प्यनुभवत्वे व्यवहारार्थं साक्षात्त्वमवश्यापेक्षणीयं चेत्किमनुभ-
वत्वेन, परीक्षकस्य तु साक्षात्त्वमन्तरेणाप्यनुमादौ तद्व्यवहा-
राभ्युपगमेऽननुगमएव । अथ स्मृतिव्यावृत्तेन रूपेण यः प्रत्य-
क्षादिष्वनुभववत्यनुगतावगमः, स साक्षात्कारित्वादनुपपन्नः ।
ततश्च साक्षात्कार्यमासात्कारिविशेषेषु साधारणमनुभूतित्व-
मन्यदेवैष्टयम् इति चे, तदपि न, पदार्थान्तरव्यावृत्तेन रूपेण
यस्तदितरेष्वनुगतः प्रत्ययस्तत्र तदेवरूपं निमित्तं, न तु
जातिः काचित्तदनुरोधात्कल्पनीया, तथासत्यऽननुपदार्थेभ्यो
घटादिभ्यो व्यावृत्तेन रूपेण विभीतकादिभ्यो व्यावृत्तेन
रूपेण विभीतकादिषु साम्यावगमादक्षत्वजातिकल्पनापि
प्रसज्यते ॥

तदेवं प्रमितेरनिरुक्त्या प्रमाकरणं प्रमाश्रित्यप्यनिरुक्तम् ।

अनया खलु प्रमाश्रित्यनिरुक्तिखण्डनदिशाऽपरेषामपि

पदार्थानां निरुक्तेः खण्डनं सम्प्रत्येत्यम् ।

“समस्तलोकशास्त्रैकमत्यमाश्रित्य नृत्यतोः ।

का तदस्तु गतिस्तत्तद्वस्तुधीठयवहारयोः ॥

उपपादयितुं तैस्तैर्गतैरशकनीययोः ।

अनिर्वक्तव्यतावादपादसेवागतिस्तयोः” ॥

इति सर्वं चतुरस्त्रम् ॥

“यदि च त्वदृशं गरीत्याभिधीयमाननस्माभिर्बाधं बाध,
ते, तदा स्वाभ्युपगमरीतिबाधविधायितैव ते स्यात् । अस्मा-
भिर्निर्वाच्यामास्य त्वया खण्डनयुक्त्यैव बाधेऽस्माकमेव जैत्रता,
खण्डनयुक्तयो बाधिका, निर्वाच्यापक्षश्च बाध्यइत्यस्मदुक्तपक्षस्य
त्वयैव निर्वाहात् । तस्मात्त्वयानिर्वाच्यामप्यस्माभिस्तु खण्ड-
नीयमितीदृश्यामेव परं कथायां त्वनिर्वाच्यानिर्वाहे तव जयो,
नान्यथेती”दं प्रतिवादिनं प्रति तत्कर्तव्यताप्रबोधनं खण्ड-
नकृतः ।

अयं चास्य ग्रन्थकर्तुरुपदेशः—“एवं प्रकारास्तु खलु खण्ड-
नयुक्तिषु कानपि स्थानान्तरस्थां केनाऽपि प्रकारेणानीय,
तत्तदृशीमन्यां वा स्वयमूहित्वा परैर्विविच्यमानान्यपि पदा-
र्थान्तराणि बुद्धिमता बाधनीयानि । अत्र चास्माभिर्दूषयितुं
शक्नोतेभ्यः पक्षप्रकारेभ्यो यदि प्रकारान्तरं केनापि स्वयमूहेतो-
क्तानां बाधकानां मध्ये क्वचित्स्वप्रकृत्या समादध्या, तत्र च
खण्डनवादिनः प्रस्तुता प्रतिक्रिया न स्फुरे, तदा परेषां प्रयु-
क्त्याने बाधे बहुपदात्मके कस्यचित्पदस्यार्थं खण्डयितुं
खण्डनान्तरमवतारणीयम् । एवं तत्राऽपि परेण प्रज्ञाशोषणे
पुनस्तथैव शाखान्तरेषु संक्रमणीयम् इति खण्डनमये चक्रे सम्य-
गवधेयम्” इति ।

“तन्मूलयोऽस्तदोयं च योजन विषयान्तरे,
शङ्कता तस्य शोभे च, त्रिधा भवति नस्तत्त्वम्” ॥
इति च स्वकीयकर्तव्यतोत्तीर्तनम् ।

इति ।

एवं तावदिदं संवित्स्वप्रकाशतावादाऽनिर्वचनीयतावाद्-
स्वरूपं दिङ्मुद्रया प्रादीदृश संकलन्य ग्रन्थयुक्तीरितस्ततस्तथा
स्तेषां कृते, ये खलु खण्डनपटुतावपरिशीलितसंनिवेशाः सहसा
संचारे भवन्त्यातङ्कभागः । तदत्र साम्यन्तु ये ते खण्डनरत्नाकरे
मन्दरसोदराः करकलितसमस्तयुक्तिकलापा हृदयालवो दयाल-
वो, दयालवोऽपि तु तैः कर्तव्योऽस्मिन्नने । अरण्यानीकान्तार-
तारणोपायो हि साधारणस्य कृते कृतो भवति, न तु कुताशनस्य
पवनस्य वा ; पाराकारपागावप्तौ हि तरोरितस्य जनस्योपयुज्यते,
न तु पावमानेर्वैदेहीजानेवो ; शिखरिशिखरसनारोहे एकपद्याऽऽ-
वश्यकी संजायते नवपान्यस्य, न तु पञ्चास्यस्य वैनतेयस्य
वेति साङ्गलिङ्गन्यमस्यर्चयते-

१८४४ वैक्रमाब्दे } ११० भागवताचार्यः ।
माघशुक्लपक्षे ।

श्रीमत्यऽत्रस्त्वं जयति प्रकामं राजाधिराज्जी जयिनी जगत्याम् ।
यद्वाज्यसास्त्राज्यगती नितान्तं नास्तं गती स्तस्तपनप्रतापी ॥
तत्संप्रतिष्ठापितकाशिकैतद्विद्यामहानन्दिरकल्पवृक्षः ।
आभोदमुल्लासयतादत्तस्त्रमाचन्द्रमावारिधि चैवमेव ॥
दुर्दान्ततादृग्यवनेशदूष्यन्मतङ्गजे दुर्गतिमागतोऽत्र ।
अविग्रमास्ते यदुपग्ननिग्नः प्राणार्यविद्याप्रततिप्रतानः ॥
विजृम्भिनः पङ्कवितः प्रकामं सुपुङ्गवश्चाव कलेयहिश्च ।
यत्संजयाश्चाऽप्रतिनोपकारसंभारलाभोऽस्य जनस्य जातः ॥

अथ खण्डखण्डखाद्योक्तमुख्यविषयाणां

सूचीपत्रम् ।

विषयाः ।	पृष्ठम्	पं०	विषयाः ।	पृष्ठम्	पं०
सूत्रकृत्स्नकृताचरणम् ।	१	१	स्मृतिलक्षणखण्डनम् ।	११६	२०
टीकाकारस्य मङ्गलाच-	१	२	पुनः प्रमाणानुभूतिख-	१०८	५
रणम् ।			ण्डनम् ।		
विजिगीषुषी श्रवणवृ-	४	१५	प्रमुष्टताकरमरुतख-	१८०	१६
त्तौ प्रयोजनकथनम् ।			ण्डनम् ।	१८८	१०
कलायाः प्रमाणादिस-	५	३	दोषत्वखण्डनम् ।		
क्त्याभ्युपगमनैवत्य-			खण्डोन्वाभ. वखण्डभा-	२०२	२१
निराकरम् ।	२४	८	वयोर्भेदखण्डनम् ।		
कथतः कारणावोपपा-			यकार्यत्वादिप्रमाकख-	२३८	१
दनम् ।	३०	२	कखण्डनम् ।		
कतः कारकत्वखण्डनम् ।	४०	१८	कण्यक्परिच्छिन्नीत्या-	२४४	४
ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वो-	४०	१८	दिप्रमाकखण्डनम् ।		
पपादनम् ।	६८	१	करणात्वानिरुक्त्या प्र-	२५८	१०
विषयविषयिभावविरो-			माकराप्रमाकखण्डनम् ।	२७५	३
धखण्डनम् ।	८२	१५	कपरिकरानुमानखण्ड-	२८३	१
कञ्चैते किं नामनिनि			नम् ।		
प्रश्नस्य खण्डनोत्तरे ।	८८	१३	उपमानखण्डनम् ।	३८६	८
प्रत्यक्षादेरञ्चैतद्युतिभा-	१११	११	शब्दप्रमाकखण्डनम् ।	३८८	६
धकत्वखण्डनम् ।			पदत्वखण्डनम् ।		
शब्दपभेदादिखण्डनम् ।	१४८	१५	वार्थापत्तिप्रमाकखण्ड-	४०२	६
नुक्तीनां कथाशयेऽव-			नम् ।		
तादः ।	१४५	१३	अनुपलब्धिप्रमाकखण्ड-	४०८	४
प्रमाकखण्डनम् ।	१५२	१६	नम् ।		
अनुभूतिखण्डनम् ।	१५६	५			
प्रत्यभिज्ञाखण्डनम् ।					

अकारादिवर्णानुक्रमेण

सूचीपत्रम् ।

विषयाः	पृष्ठम्	पं०	विषयाः	पृष्ठम्	पं०
अ ।			ऊर्ध्वार्धः पदार्थखण्ड-		
अवतः कारकत्वोपपाद-			नम् ।	५८७	८
नम् ।	२४	८	क ।		
अद्वैते किं ज्ञानमिति			करकत्वानिरुक्त्या प्रमा-		
प्रश्नस्य खण्डनोक्तरे ।	८२	११	करकप्रमाखण्डनम् ।	२५८	१०
अनुभूतिखण्डनम् ।	१५२	१	कालात्ययापदिष्टखण्ड-		
अण्योन्याभावसंस्पर्धाभा-			नम् ।	४८४	१
वयोर्भेदखण्डनम् ।	२०२	२	कारकत्वखण्डनम् ।	६१०	१५
अर्थापत्तिखण्डनम् ।	४०१	६	कालखण्डनम् ।	६००	२१
अनुपपत्तिप्रखण्डनम् ।	४०८	४	ज ।		
अविद्वन्खण्डनम् ।	४१५	१४	ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वोप-		
अनैकान्तिकखण्डनम् ।	४४३	१४	पादनम् ।	५७	१८
अपविद्वान्तखण्डनम् ।	४४२	१	त ।		
अभावत्वखण्डनम् ।	५६८	२१	तर्कखण्डनम् ।	६८४	२१
आधारत्वखण्डनम् ।	५८४	७	द ।		
अनुमानस्य स्वपरिकरस्य			देवत्वखण्डनम् ।	१८८	१०
खण्डनम् ।	४४७	३	द्रव्यत्वखण्डनम् ।	५७६	२
ई ।			प ।		
ईश्वरसदभावे किं प्रमा-			प्रमाणादिभूत्याभ्युपग-		
नमित्यादौ किमादिर्भव-			मखण्डनम् ।	५	३
नामखण्डनेन प्रश्नस्यैव-			प्रत्यक्षादेरद्वैतश्रुतिबाध-		
खण्डनम् ।	५१३	३	कत्वखण्डनम् ।	८८	१३
स ।			प्रमासहस्रखण्डनम् ।	१७५	१३
उपमानखण्डनम् ।	४८६	८			

४]

सूचिपत्रम् ।

विषयाः ।	पृष्ठम्	पं०	विषयाः ।	पृष्ठम्	पं०
प्रत्यभिज्ञाखण्डनम् ।	१५६	४	विशेषखण्डनम् ।	५८०	२६
प्रमुष्टताकस्मात्खण्डनम् ।	१८०	१६	विषयविषयिभावसम्बन्धखण्डनम् ।	६०२	११
प्रतिज्ञाहानौखण्डनम् ।	५११	४	विषयविषयिभावविरोधखण्डनम् ।	६८	१
प्रतिज्ञाशतरखण्डनम् ।	५१४	१८	य ।		
प्रतिबन्दीखण्डनम् ।	५२४	१८	यद्दप्रमाखण्डनम् ।	६८६	८
प्रत्यभावप्रत्यभावायोः खण्डनम् ।	६०३	८	स ।		
अ ।			कतःकारकत्वोपपादनम् ।		
भावत्वखण्डनम् ।	५६२	३	नम् ।	७०	२
भावभावयोर्विरोधखण्डनम् ।	६८०	७	स्वरूपभेदादिकखण्डनम् ।	१११	११
य ।			स्मृतिलक्षणखण्डनम् ।	१४६	२०
कुलीनां कथाव्येव- लादः ।	११८	१३	सम्यक्परिचिह्नस्तीत्या- दिप्रमाखण्डनम् ।	२४४	४
वर्णावस्थादिप्रमाखण्डनम् ।	२३८	५	साधारणादिकखण्डनम् ।	४५१	१८
ख ।			कल्पप्रतिपक्षखण्डनम् ।	४६६	२२
विवक्षितखण्डनम् ।	४३६	१४	सामान्यखण्डनम् ।	५८४	१०
विशिष्टत्वखण्डनम् ।	४०१	५	सम्बन्धखण्डनम् ।	५८८	१३
			संशयखण्डनम् ।	६०८	१३

॥ संस्कर्तूः स्वसङ्केतसूचनम् ॥

आद्यन्तयोः * अस्य चिह्नस्य (सीमापुष्पस्य) दर्शनेन शङ्काया आद्यन्तयोरवधिरुक्तेयः, न चेत्तस्य वाक्यमित्याद्यभि-
मेणाऽन्वयसूचनार्थमपि आद्यन्तयोस्तदेव चिह्नमुपन्यस्तम्, यत्र
च नचेत्यस्यान्ते वाक्यमित्यादिपदं न दृश्यते तत्राप्यन्ते निरु-
क्तचिह्नदर्शनेनैव वाक्यमित्यादिपदमप्याहृत्यार्थं उपवर्जनीयः,
शङ्कान्ते च प्रायः सर्वत्र? एतत् प्रश्नचिह्नमुपन्यस्तं, परत्र चीट्या-
निकशङ्काद्यन्तयोरायासबाहुल्यं सम्भाव्य प्रायः शङ्काद्यन्तसूच-
कम् * एतच्चिह्नं (सीमापुष्पम्) उपैक्षिषि, अन्ते शङ्काद्योतकम्;
एतत्प्रश्नचिह्नमपि उपैक्षिषि । पौर्विकाग्निमयोः शब्दयोः
(कचिदर्शयोरपि) चाङ्गुलीनिर्देशपुरस्सरं प्रदर्शनार्थं सर्वत्र—एतत्
(निर्देशचिह्नं) प्रयुक्तम् । अपि च मूलप्रतीकस्य सद्योलाभार्थं
मूलव्याख्यानयोः ५, ५, इत्यादिकन उपन्यस्तः, यत्र चार्था-
न्तरठयाविख्यातया ठयाख्यायां पुनः प्रतीकचाराणं तत्र ५, ५, ५,
इत्यादिकन उपलितः, गर्तप्रदर्शिन्यां च मूलव्याख्यानयोः सद्यः,
प्रतीकलाभार्थं ५, ५, इत्यादिचिह्नस्थाने (१) (२) (३) इत्याद्य-
ङ्गकन उपन्यस्तः, यत्र चैक एव विषयोऽनेकत्र सुसूचयितव्यस्तत्र
(१) (२) (३) इत्याद्यङ्गस्थाने † ‡ इति त्रिशूलषट्शूलादिचिह्नमु-
पन्यस्तम्, यथा ११२ पृष्ठे, कचिच्च गर्तप्रदर्शिन्यां सनासिद्योन्तक-
पद्योऽपि, यथा पृष्ठे । परोक्षरूपक्रमे “एतद्, अन्ते च” एतद्
(अन्योक्तिचिह्नं) प्रतिष्ठापितम् । गर्तप्रदर्शिन्यां च प्रायः प्रतीका-
द्यन्तयोरस्य विशेषीपयोगमनालक्ष्यं त्यक्तमेतद्, क्वाप्यङ्गुल्या
निर्दिष्टयोः पूर्विकाग्निमयोः शब्दयोरर्थयोर्वाऽऽद्यन्तसीमाबन्धना-
र्थमादौ ‘एतद्, अन्ते च’ एतत् (सीमाबन्धनं) प्रायुक्षि । अपि च
यत्र, एतद् (लघुविरामचिह्नं) भवेत्तत्र किमुदेव स्वातन्त्र्यं, यत्र
च ; ए-द् (अधिकविरामचिह्नं) तत्र ततो द्विगुणो विरामः कर्तव्यः;
पूर्वो विरामश्च । एतत्पूर्वं विरामचिह्नस्यैव । परस्य ठयाख्याय

प्रतीकाद्यन्तयोः पूर्वविराममन्तरापि निरुक्तचिह्नमुपभ्यस्तम्,
 त्यक्तं च तद्वर्तमानदर्शिन्यां विशेषोपयोगमनालोच्य । यत्र तु
 प्रतीके किञ्चित्पुनर्वक्तव्यं नावशिष्यते तत्र शाङ्करठ्यायां एतद्
 (विश्लेषचिह्नम्) उपन्यास्यम् । पूर्वापरशब्दयोरेकार्थताद्योतकं
 ठ्याख्यानठ्याख्येयभावद्योतकं वा = एतद् (एकार्थताचिह्नम्) ।
 यत्र च किञ्चिद् वाग्वाराप्रवाहे मध्यतो वक्तव्यं सञ्चति तत्र
 मध्योक्तिसीमाद्योतनार्थमाद्यन्तयोरनुलोमाद्वचनद्वाराकारम् ( )
 एतत् (मध्योक्तिचिह्नम्) ठ्याख्यातिष्ठियम् । अपिच, यत्र गतप्र-
 दर्शनावसरेऽन्वयोपयोगीन्यधिकानि कानि कानिचिदक्षराणि
 प्रयुक्तानि तत्सीमाद्योतनार्थमध्याद्यन्तयोर्निरुक्तचिह्नमनुसन्धे-
 यम् । क्वचिद्बहुनि नामान्यालक्ष्य विभागशो नाम्नां प्रदर्शनार्थ-
 मपि मध्येमध्ये नास्वाम्-एतद् (योजकचिह्नम्) प्रातिष्ठियं,
 यथा पञ्चमपृष्ठे गतप्रदर्शिन्यां "प्रमाण-प्रमेय-संशय-प्रयोजन-
 दृष्टान्तेत्यादि । पङ्क्त्यन्तेऽपरिसमाप्तपदे चैतद्योजकचिह्नमुप-
 भ्यस्तम् । मूलठ्याख्यालयोश्च मुख्यप्रकरणावान्तरप्रकरणयोः
 समाप्तिसूचनार्थं—एतत् (समाप्तिनिर्देशचिह्नम्), तस्यैव
 प्रतिसूचनार्थं च गतप्रदर्शिन्यां { } एतन्मध्योक्तिचिह्नद्वया-
 न्तराले पद्यान्वय्युपनिबद्धायुक्तमिति ।

॥ सर्वाणि चिह्नानि ॥

- । सम्बोधनचिह्नम् ।
- * सीमापुरुषम् ।
- “ ” अन्वयोक्तिचिह्नम् ।
- ( ) सीमावन्धः ।
- निर्देशः ।
- † प्रश्नचिह्नम् ।
- , लघुविभागः ।
- ; अधिविरामः ।

- । पूर्वविरामः ।
- ॥ विश्लेषः ।
- योजकम् ।
- ( ) मध्योक्तिचिह्नम् ।
- समाप्तिनिर्देशः ।
- † त्रिशूलम् ।
- ‡ षट्शूलम् ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ खण्डनखण्डखाद्यम् ॥

अथ प्रथमः परिच्छेदः ।

मू० अविकल्पविषय एकः, स्थाणुः-

हरिशङ्करयोः (१) सितासितं, भुजगारातिभुजङ्गलाञ्जनम् ।

वपुरस्तु मुष्टे विरुद्धयोरपि संसर्गं न भिन्नतां गतम् ॥ १ ॥

विरुद्धधर्मद्वयसंविपातेऽप्यभेद एवेति विभाषयन्तम् ।

पुनातु भेदप्रतिभामशून्यं स्त्रीपुंसरूपं शिवयोः (२) शरीरम् ॥ २ ॥

भवनाय (३) सूक्तिगुम्फनमिह खण्डनखाद्यटीकायाम् ।

श्रीशङ्करेण विदुषा, विदुषामानन्दवर्द्धनं क्रियते ॥ ३ ॥

प्रारिप्यतप्रतिबन्धकदुरितनिवारणकारणोष्टदेवतानमस्काररूपं म-
ङ्गलं कुर्वन्नेव प्रेक्षा (४) वत्सवृत्त्यङ्गप्रयोजनाभिधेयसम्बन्धप्रतिपादनपरः पर-
मतनिराकरणविकीर्षया स्वमतं ब्रह्माद्वैतमास्यायुको (५) वैतण्डिकोपि
स्वप्रौढिप्रकटनाय (६) सूचयन्नाह-। “अविकल्प”-इति ॥ “एकः पुरुष” इति ।
“अद्वितीयं ब्रह्म” (७) इत्यर्थः, श्रुतिषु तथा श्रुतत्वात्, यद्वाथा श्रुतिषु श्रुतं, तत्तथा,

(१) विरुद्धयोरपि हरिशङ्करयोः संसर्गं वपुर्मुष्टेऽस्तिवत्यन्वयः । संसर्गोऽत्यन्तं
विवरणं-न भिन्नतां गतमिति, तदुक्तं “स ब्रह्मा स शिवः स हरिः” “शिवस्य वृद्धये
विष्णुर्ब्रह्मोऽथ वृद्धये शिवः” इति । उक्तं विरोधमेव स्फुटयति तिस्रोऽतिनाः
हितः=अवेतः शङ्करः, अहितः=कल्याणार्थो हरिः ; भुजगारातिगडहस्तलाञ्जनः=तद्वा-
ल्लनो हरिः, भुजङ्गलाञ्जनः=भुजङ्गभुजस्तु शङ्कर इति विवेकः ।

(२) शिवा, शिवश्च शिवी ; तयोः शिवयोः शरीरशङ्करयोरित्यर्थः ।

(३) भवनायस्य मत्पितृर्थाः सूक्तयः=मुख्याख्यानां तासां गुम्फनमित्यर्थः ।

(४) प्रेक्षापठेयगोचराकुटिः प्रेक्षा, तद्वन्तः प्रेक्षावलः ।

(५) अत्र “नवपतपठस्याभूवृत्तनकमगमसूत्रं उक्तम्” (अ० ३ पा० २ सू०
१५४) इति पाणिनीयसूत्रेण “अक्तेस्तच्छीलतद्धर्मतत्त्वाधुकारिणु” (अ० ३ पा० २
सू० १५४) इति तत्त्वाधुकारित्वेऽर्थे उक्तप्रत्ययस्तथा च “ब्रह्माद्वैतमास्यायुको”
इत्यस्य ब्रह्माद्वैतव्यवस्थापनसाधुकारीत्यर्थः । अत्रैतास्मिन्कव्यटीविरहस्तु “न लोकाव्य-
यनिष्ठाऽयत्नं तुनाय” (अ० २ । पा० ३ । सू० ६६) इति पाणिनीय सूत्रेण ।
ब्रह्माद्वैतमास्यायुको” इतिपुस्तकान्तरे प्रायिकः पाठस्तु प्रासादिकः, प्रकृतानुपपत्तार्था-
भिधायित्वात्, प्राचीनपुस्तकविरुद्धत्वात्, द्वितीयाया अवगमनाच्च ।

(६) वैतण्डिकस्यापि मङ्गलाकारस्य स्वमतस्य च व्यवस्थापनं स्वप्रौढिप्रकटनम् ।
स्वमतं सूचयन्नित्यन्वयः ।

(७) “प्रतिपक्षोद्देशेनाप्रसिद्धं विधीयते” इति व्याख्येन ब्रह्माद्वितीयमित्यन्वयः

यथा ब्रह्मण्य आनन्दमयत्वं, तथा चाऽद्वितीयं ब्रह्म' इति स्थापनसूचना । तमीश्वरं वन्दे यः अविकल्पविषयः, विकल्पः=संशयस्तद्विषय इत्यर्थः । विरुद्धनानाप्रकारकं हि ज्ञानं संशयः स चाद्वैते न सम्भवति न वा सर्व-सिद्धे संशयावकाश इति भावः । यद्वा विकल्पः=विशिष्टज्ञानं, तद्विषय इत्यर्थः, अद्वैते प्रकाराभावात् सप्रकारकज्ञानानुत्पत्तेरिति भावः । यद्वा अविकल्पः=निर्विकल्पकं, तद्विषयः तन्मात्रविषय इत्यर्थः । अद्वैते प्रकाराभावेन सविकल्पत्वाऽभावादिति भावः । यद्वा विकल्पस्य=कल्प^(१)नायाः अविषयः पारमार्थिकत्वात् । यद्वा अविकल्पः=निर्विकल्पकज्ञानं^(२), तद्विषयो यस्येति बहुव्रीहिः, ब्रह्मणः स्वप्रकाशविद्रूपत्वात् । एकः, अद्वितीय इत्यर्थः ॥ "स्यागुरि"ति । स्थिर इत्यर्थः, कूटस्थनित्यत्वात् । यद्वा स्यागुरिख स्यागुः सुखदुःखाद्युपाधिमम्भेदरहित इत्यर्थः ॥

मू० पुरुषः श्रुनोस्ति यः श्रुतिषु । ईश्वरमुमया न परं वन्दे नु मयापि तमधिगतम् ॥ १ ॥

टी० पुरुषः=चेतनः, तेन चेतनाऽभेदो ध्वनितः ॥ सर्वत्र प्रमाणमाह—। "श्रुत"इति । 'श्रुतिषु'-इति^(३)मर्वा' श्रुतीरात्र, तथा च कर्मकाण्डस्यापि ब्रह्मणस्त्वमिति ध्वनितम् । 'अस्ति'-इति स्वसात्त्विकविद्यमानैकरूपतामाह ॥ उमाया इव स्वस्यापि भगवदेकताननामाह—उमया परमधिगमेन न, किञ्चाम अखणादनु=पश्चान्मयापि=श्रीहर्षणाप्यधिगतमेवेति । नु=शब्दः सम्बन्धने^(४) वा । अधिगमस्त्वत्र मननमेव । उमाऽनुमे=विद्याविद्ये वा । ताभ्यां स्वर्गिससारदशाविशेषेणाधिगतत्वा^(५), द्विषयी-

(१) कल्पनायाः=मिथ्याज्ञानस्येत्यर्थः ।

(२) ब्रह्मात्मकं ज्ञानं ब्रह्माकारं वा ।

(३) 'बहुवचनम्' इति शेषः पुराणोप ।

(४) न कवनमुमयैवाधिगतं परं मयाप्यधिगतमित्युभयोरप्यधिगतस्य सम्बन्धनं=समुच्चये नु शब्द इत्यर्थः । 'सम्बन्धने' इति स्ववपाठः । सम्बन्धस्य देवदत्तादेरनुपलभ्यमानत्वात् ।

(५) विद्यायाः=उपासनया स्वर्गिससारदशाविशेषेणाधिगतत्वादविद्याया च संसारदशाविशेषेणाधिगतत्वादिति विभागः । यद्वा ब्रह्मात्मैकत्वप्रतिपत्तिरेव मुख्यो विद्यायादर्थः, यतस्तत्र स्वर्गिदेन सुखरूप आत्मैव यावत् । अत्र यद्यपि स्वर्गिससारदशावि

कृतत्वात् । यद्वा उभया-गौर्या, मया=च लक्ष्या, अधिगतम्=आश्लिष्टं ।
तेन विष्णुगौरीश्वराभेद उक्तः “मा मातरि च माने च, मा च लक्ष्मीः प्रकी-
र्तिता” इति कोशात् । विरोधाभासश्चालङ्कारोऽयं, तथाहि-‘एकः,
स्थाणुः पुरुषश्च’इति त्रिरुतुं; स्थाणुः पुरुषः, संशयाविषयश्च’इति
विरुदुं; ‘श्रुतिषु श्रुतश्च, विशिष्टज्ञानाऽविषयश्च’इति विरुदुम्; इमयाऽ-
धिगतस्याऽनुमाधिगतस्य च विरुदुम्; यथाच न विरोधस्तथा व्याख्या-
तमेव । अत्र पुरुषसमभिव्याहृतस्यैकपदस्य कैवल्यार्थकतया पुरुषकैवल्य
परमप्रयोजनमुक्तं, सङ्ख्यार्थतया, पुरुषस्य ब्रह्मण एकत्वमद्वैतमभिधेयमु-
क्तम्, अथान्तरप्रयोजनं चाऽनुमया=मननेनाधिगतत्वमुक्तं वेदितव्यम् ॥ १ ॥

मू० माना(२)ऽपनोदनविनोदनने गिरीशे
भासेव सङ्कुचितयोश्चितं तदिन्दोः ।
भेत्तुं भवाऽनिशचितं दुरितं भवानि
नम्रीभवानि घनमङ्घ्रिसरोजयोस्ते ॥ २ ॥

टी० शिवं नत्वा शक्तिं नमस्यति-। “मानापनोदन”-इति । हे भवानि-
भवस्य पति, घनं=निरन्तरं यथा स्यादेवं, नवाङ्घ्रिसरोजयोश्चरणकमलयोर्न
मीभवानि=अवनतः स्याम् । किंविशिष्टयोरङ्घ्रिसरोजयोः? गिरीशे=महेशे,
मानापनोदनविनोदनने=मनस्वितानिराकरणक्रीडानमे, तदिन्दोः=तन्मौ-
लिचन्द्रस्य, भासेव=ज्योत्स्नयेव, उचितं यथा स्यादेवं सङ्कुचितयोः=उप-
जातसङ्कावयोः । भर्तरि प्राणिपातायोद्व्यते लज्जया वरणसङ्कोचस्तावदुचितः

शेषेणैव बहुषु पुस्तकेषु पाठ उपलभ्यते तथापि पाठसाक्ष्यानुरोधेन स्वमिसंसारि-
दशाविशेषेण इति, स्वमिसंसारदशाविशेषेणेत्येव वा पाठ उचितः ।

(१) यत्रापि “आदयतः सङ्ख्याः सङ्ख्ये” इत्यनुगासनैकशब्दस्य सङ्ख्येपार्थ
कतया सङ्ख्यार्थकताऽऽख्यातमेषात् तत्रापि ह्य कथोर्द्विवचनेकवचने’इत्यादाविव भाव-
प्रधाननिर्देशेन सङ्ख्यार्थकतयैवमुक्तम् । “सङ्ख्येपार्थकतया” इति क्वाचित्कः पाठस्तु
कैवलं भवसिद्धिम्मतः, अन्यथा ‘ब्रह्मण एकत्वमुक्तम्’ इत्ययिमग्रन्थस्य स्थाने “एकं
ब्रह्मात्मम्” इत्येव परिपठितं स्यात् ।

(२) भवानोमनादृत्य भवेन सपत्न्या यद्वायाः कथं चारुं भवान्या मान-
जनकं वाङ्मयम् ॥

तत्र तद्विन्दोर्भासेवेत्युत्पन्ना । द्वितीय^(१) स्यपि चन्द्रमसि सरोजसङ्कोचो
त्रेतीय^(२)सि सुतगमित्युत्पन्नोद्वीपनम् । किं कर्तुं? भवानिशचितं दुरितं
भेतुं; संसा^(३) राविशान्तसञ्चितकल्पनिरासायेत्यर्थः । यद्वा हे भवा-
नि! अहं स्वच्छरणयोर्नभीभवानि, त्वं पुनरनिशचितं दुरितं भेतुं भव-
प्रभवेत्यर्थः । एतेन जगद्वन्दनीयस्यापि गिरीशस्य चन्द्रनीययोर्भवानीचर-
णकप्रलयोरन्यन्तवन्द्यत्वमुक्तम् । अथवा^(४) “हे अस्माद्वैतोपदेशक! त्वं
प्रमानिशचितं दुरितं भेतुं भव=प्रभव, अहं नवाह् घिसरोजयोर्नभीभवानि”
इति गिरीशे=वादिनि^(५) मानापनोदनखिनोदनते,=वादिस्वाभिमानख-
ण्डनक्रीडानखे सति, अहं भवानि, अर्थादनुगतवादिदुरितभेसा भवानि=
भविष्यामि; तथा तत्त्वमुपदिशानि यथाऽनुगतवादिनो दुरितं भङ्ग्यती-
(^६)ति वन्द्यकृतः स्वंप्रत्याशंभा । तद्विन्दोर्भासा सङ्कुचितयोः, स चासा-
विन्दुश्चेति तद्विन्दुवादी पराजयकनङ्कुशानित्यर्थः; तस्य भासा=जितस्त्वन
प्रन्दया प्रभयेत्यर्थः, भवति हि स्वच्छत्रसायेन भङ्गुनि वादिनं दृष्ट्वा
साधोः सङ्कोचः “विप्रं निर्जित्य वादत”इत्यादिनिन्दाश्रवणात् ॥ २ ॥

मू० शब्दार्थनिर्वचनखण्डनया नयन्तः

सर्वत्र निर्वचनभावमस्त्वर्गवान् ।

(१) द्वितीयसि=प्रतिदृश्यं ।

(२) त्रेतीयसि=कतिपयी । स्थे ।

(३) संसारविशान्त=निरन्तरं सञ्चितानि=उपाजितानि यानि कल्पवाणि
तानिरासायेत्यर्थः ।

(४) यदुपपन्नं नैव स्वप्नोदितिविषयापयिषया प्रदर्शितोऽयमर्थो जेतुं जितवाद्यन्यत
रोक्तोत्पादघिसरोजयोर्निशेषस्थेन तद्विन्दोर्भासा सङ्कुचितयोरित्येतदुपादाय स्वरं
सतो योजयितुमशक्यत्वेनाऽऽस्वारमिकापि कथञ्चिदहंघिसरोजयोरित्येतत्पदान्तरं प्रकल्प्य
जेतुं कुर्यात्येत्यमुपपादनीय-तादन्ताभासात्ततो नरं सङ्कुचितयोर्मदहंघिसरोजयोः “ते-
हंघिसरोजयोर्नभीभवानि” इति गिरीशे मानापनोदनखिनोदनते सति तदर्थं दुरितं
भेतुमहं भवानिति ।

(५) गिरि- ईशः गिरीश, इति व्युत्पत्त्या गिरीशो वादी ।

(६) “भञ्जो वामर्द्धे” इति स्मरणात् मर्द्धितं विनाशितं भविष्यतीत्यर्थः ।

धीराः यथोक्तमपि कीरवदेतदुपक्ता

लोकेषु दिग्विजयकौतुकमातनुध्वम् ॥ ३ ॥

अथ कथायां वादिनो नियममेतादृशं मन्यन्ते-‘प्रमाणादयः^(१) सर्वतश्चसिद्धान्ततया सिद्धाः पदार्थाः सन्तीति कथकाभ्यामभ्युपेयम्’ तद्^(२)अपरे न चमन्ते, तथाहि-प्रमाणादीनां सर्वं यदभ्युपेयं कथकेन, तत्कस्य हेतोः ?

टी० घांतरागाणामेतद्वन्यप्रवृत्त्योपायिकं मननलक्षणं प्रयोजनं दर्शयित्वा रागिणामपि विजिगीषूणां विजयलक्षणं प्रयोजनमाह-। ‘शब्दार्थ’-इति । हेधीराः ! कीरवदेतद्=अस्मदुक्तं खण्डनमुत्त्वा, लोकेषु=भुवनेषु, दिग्विजयकौतुकमातनुध्व=विस्तारयत ; किं कुर्वताः ? सर्वत्र विवादपदेषु शब्दार्थयोः=शब्दतदर्थयोर्निर्वचनं=निश्चितस्तत्त्ववहनया=तदनुपपत्तयवस्थापनेन, निर्वचनभावं=मूकत्वम्, अखर्वगर्वान्=प्राडाहङ्कारान्, नयन्तः=प्रापयन्तः सन्त इत्यर्थः । मनुक्तस्य खण्डनस्य सर्वत्रादिविजयः फलमिति ध्वनितम् ॥ नन्वद्वैतव्यवस्थापनं विजयो वा यत्कनद्वयमुक्तं तत् कथासाध्यं, कथायां च न वैतण्डिकस्य प्रवेशः, तस्याः^(३)प्रमाणादिसत्त्वाभ्युपगमाधीनत्वात्, तस्य^(४) च प्रमाणाद्याभ्युपगन्तृत्वात्, प्रमाणाद्याभ्युपगमे च नाद्वैतव्यवस्थापनं, न चाऽद्वैतलक्षणस्वपत्तरतयाधीनो विजयः ? इति प्रमाणाद्याभ्युपगमाधीनत्वं कथायाः खण्डयितुमुपक्रमते-। ‘अथे’ति । अथेति मङ्गलम्, ‘ओङ्कारश्चाथ शब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा, कण्ठं भित्त्वा विनियंते। तेन माङ्गलिकावुभौ’ इति स्मरणात् । कथायां कर्तव्यायां तत्पूर्वे ‘प्रमाणादीनि सन्ति’-इति द्वाभ्यामपि वादि-

(१) आदिपदेन ‘प्रमाण-प्रमेय-संशय-प्रयोजन-वृष्टान्त-सिद्धान्त-अवयव-तर्क-निर्णय-वाद-जन्य-वितण्डा-हेत्याभास-कल-जाति-नियहस्य नाना तत्त्वज्ञानातिशयनाधिगमः’ इति न्यायदर्शनात्प्रमेयादयो यावदाः ।

(२) ‘तद् अपरे न चमन्ते’ इति मूलग्रन्थस्य ‘अपरे, चमन्ते’ इति पदयोरर्थ-वहणपूर्वकं प्रतीकमुपयोज्यते तच्छब्दार्थं दर्शयति=तदिति ।

(३) तस्याः=कथायाः ।

(४) तस्य=आद्यवहिनिकस्य ।

भ्यामवश्यमभ्युपगन्तव्यमिति भेदवादिनो मन्यन्ते, तद् अपरे=ऽभेदवादिनो न सङ्गते इति, तत् इत्यवश्याभ्युपगन्तृत्वमर्थलभ्यं परामृशति । कथकेनेत्येकवचनं खाद्यह्निकाभिप्रायेण, तदितरस्य प्रमाणाद्यभ्युपगन्तृत्वसिद्धेः (१) ।

मू० किं तदनभ्युपगच्छद्भ्यां वादिप्रतिवादिभ्यां तदभ्युपगमसाहित्यनियतस्य वागव्यवहारस्य प्रवर्तयितुमशक्यत्वात् ? १, उत कथकाभ्यां प्रवर्तनीयवागव्यवहारं प्रति हेतुत्वात् ? २, उत लोकसिद्धत्वात् ? ३, अथ वा तदनभ्युपगमस्य तत्त्वनिर्णयविजयफलातिप्रसङ्गकत्वात् ? ४ । न तावदाद्यः, तदनभ्युपगच्छतोपि चार्वाकमाध्यमिकादेर्वाग्विस्तराणां प्रतीयमानत्वात् ; तस्यैव (२) वा ऽनिष्पत्तौ भवतस्तन्निरासप्रयासा नुपपत्तेः । सोऽयमपूर्वः प्रमाणादिसत्त्वानभ्युपगमात्मवाक्स्तम्भनमग्नौ भवताऽभ्यूहितो-

टी० यो यः कथकः स प्रमाणाद्यभ्युपगन्ता ? या या कथा सा प्रमाणाद्यभ्युपगन्तृकर्तृका ? यत्र वा कथकत्वं तत्र प्रमाणाद्यभ्युपगमः इति प्रथमविकल्पार्थः । प्रमाणादीनामभ्युपगमः कथाकारणम् ? इति द्वितीयविकल्पार्थः । “प्रमाणादीनामेव कथाकारणत्वं विकल्पितं न तु तदभ्युपगमस्यापि” इति केषाञ्चिद्विशेषोऽसङ्गतः द्वितीयविकल्पदूषणावसरे प्रमाणाद्यभ्युपगमस्यैव कथाकारणत्वखण्डनात् । लोकाः प्रमाणाद्यभ्युपगच्छन्तीति कथकाभ्यामभ्युपगन्तव्यम् ? इति तृतीयविकल्पार्थः । अनतिप्रसक्ततत्त्वनिर्णयविजयफलाकाङ्क्षया कथकाभ्यां प्रमाणादिसत्त्वमवश्याभ्युपगन्तव्यमिति चतुर्थविकल्पार्थः ॥ “चार्वाक”-इति । यद्यपि

(१) प्रमाणाद्यभ्युपगन्तृत्वसिद्धौ=प्रमाणाद्यभ्युपगन्तृत्वस्य प्रथमत एव सिद्धत्वात् ।

(२) चार्वाकादिवागव्यवहारस्यैवेत्यर्थः ।

(३) यदि प्रमाणादिसत्त्वानभ्युपगन्तृत्वमपि तत्त्वनिर्णयविजययोग्यस्तदा यामराणामपि तौ स्यातामित्यतिप्रसङ्गजप्रतीत्या अनतिप्रसक्ततत्त्वनिर्णयविजयफलाकाङ्क्षया प्रमाणादिसत्त्वमवश्यमभ्युपगन्तव्यमित्यर्थः ।

चार्वाकस्य प्रत्यक्षाभ्युपगमोऽस्ति तथाप्यनुमानैकगम्यतत्प्रामाण्यस्यानुमानानभ्युपगमेऽनभ्युपगम इत्यभिप्रेत्य तद्वाग्यवहारे अभिचारो दर्शितः । अथवा यत्किञ्चित्प्रमाणाभ्युपगमः सकलप्रमाणाभ्युपगमो वा कथाव्यापकः ? आद्ये माध्यमिककथायां अभिचारोऽन्त्ये चार्वाककथायाम् । यद्वा प्रमाणादीत्यादिपदेन तर्कादेः परित्यक्तः, तथाच—चार्वाकस्य प्रमाणाभ्युपगमेपि तर्काभ्युपगमो नास्तीति अभिचारः । चार्वाकैकदेशी वा चार्वाकः ॥ ननु चार्वाकादेर्वैवाग्यवहार एव नास्ति कुत्र अभिचारः ? इत्यत आह—“तस्यैवे”ति । त्वदृशने तदुक्तयुक्तिनिराकरणान्यथानुपपत्तिरेव तद्वाग्यवहारे प्रमाणमित्यर्थः ॥ सोपहासमाह—“सोयमि”ति ।

मू० नूनं, यस्य प्रभावाद्भगवता सुरगुरुणा लोकायतकानि सूत्राणि न प्रणीतानि; तथागतेन वा मध्यमागमा नोपदिष्टाः; भगवत्पादेन वा बादरायणीयेषु सूत्रेषु भाष्यं नाभाषि । *प्रमाणाद्यनभ्युपगम्यापि प्रवर्तयन्तु नाम ते वाचोभङ्गीः, (१) तास्तु साधनबाधनक्षमा न भवन्ति तावता (२) इति ब्रूमः* ! इति चेन्न, प्रमाणाद्यनभ्युपगम्य प्रवर्तितत्वं तदीयसाधनबाधनाक्षमतायां न नियामकं, किन्तु सङ्गचनाभासलक्षणयोगित्वमित्यवश्याभ्युपेयं भवता,

टी० तथागतेन=बुद्धेन, मध्यमलक्षणा आगमा=मध्यमागमा यदध्ययनान्माध्यमिक इत्युच्यते, भगवत्पादेन=शङ्कराचार्यपादेन, (१) बादरायणो=व्यासः, अत्र सर्वत्र त्वदुक्तव्याप्तेर्वाभिचार इति भावः ॥ ननु चार्वा-

(१) वाचोभङ्गीः = वाक्प्रकारानित्यर्थः । ताः = वाचोभङ्ग्यः ।

(२) साम्यवहारत्वमात्रेणेत्यर्थः ।

(३) अद्वितीयब्रह्मवादिस्थाच्छङ्कराचार्यस्यापि न तात्त्विकप्रमाणाद्यभ्युपगमन्त्वम् । यच्च प्रत्यक्षादि प्रमाणानां तद्वन्धे स्थाने स्थाने प्रतिपादनं, तद्वाग्यवहारिकप्रामाण्यमभिप्रायेणैव ।

कादिष्ववहारो रथ्यापुहव्यावहारवदनुपादेय एव, प्रमाणाद्यभ्युपगमस्तु साधनबाधनत्वमाव्यवहारव्यापकत्वेन मयोपन्यस्तस्तत्र च न व्यभिचारः ? इत्याह—। “प्रमाणादी”ति । साधनबाधनयोः फलत ऐक्येपि^(१)लोकप्रसिद्धिभनुबद्ध भेदेनोपन्यासः । एवमपि माध्यमिकादिवागव्यवहारे एव व्यभिचारस्तस्यापि साधनबाधनत्वमत्वात् । * न च “माध्यमिकादिवागव्यवहारः साधनबाधनात्तमः, प्रमाणाद्यनभ्युपगम्य कृतत्वात्, रथ्यापुहव्याव्यवहारवद्वि”त्यनुमानात्माध्यमिकादिवागव्यवहारस्य साधनबाधनात्तमत्वसिद्धिः * । तस्य सद्वचनाभामलक्षणयोगित्वोपाधिकवर्जितत्वादित्याह—। “प्रमाणादी”ति । सद्वचनाभासः—स्फुटावभासो व्यभिचारादिस्तल्लक्षणं साध्यात्यन्ताभावसामानाधिकरण्यादि, तद्वोगित्वमित्यर्थः, तथाच—त्राव्यवहारमाधनबाधनात्तमत्वे साधनाभासत्वं दूषणाभासत्वं तत्त्वं, न तु प्रमाणाद्यनभ्युपगमन्तृप्रणीतत्वमिति भावः । सद्वचनाभासं नियहस्थानं, तल्लक्षणं कथाङ्ग^(२)तत्त्वज्ञानाभावलिङ्गं, तद्वोगित्वमित्यन्ये ॥

मू० येना^(३)भ्युपगम्यापि प्रमाणादीनि प्रवर्तिता मतान्तरानुसारिभिर्व्यवहारा अभ्युपगतप्रमाणादिसत्त्वैर्मतान्तरव्यवहारिभिरपरैरतथाभूता^(४)इति कथयन्ते । यदि त्वसद्वचसि सद्वचनाभासलक्षणं न भवान् दर्शयितुमीष्टे, तदा ‘ऽनभ्युपगम्य प्रमाणादीनि भवता प्रवर्तिताऽयं व्यवहार’ इति शतकृत्वस्त्वयोच्यमानेपि नास्माकमादरः । अन्यथा^(५)भ्युपगम्य प्रमाणा-

(१) यदेव यिज्यादिनल्लक्षणं फलं स्याद्भावितहेतो सद्येतत्त्वव्यवस्थापनेन भवति तदेव तत्र पर्योद्भाविनदोषस्य बाधनेनापि भवत्यतः साधनबाधनयोः फलत ऐक्यम् ।

(२) कथाङ्गं समयवन्धादिस्तेषां तत्त्वज्ञानाभावं प्रति लिङ्गमित्यर्थः, तद्वथा—चेन्नः कथाकारणसमयवन्धादिज्ञानाभावत्राणं प्रतिज्ञाहान्यादिमत्त्व इति, तद्वोगित्वं, तादात्म्येन ।

(३) ननु प्रमाणाद्यनभ्युपगम्यप्रवर्तितत्वसद्वचनाभासलक्षणयोगित्वयोर्विशेषात् कथमाद्यस्याप्रयोजकत्वमित्यत आह—येनेति, इति विद्यासागरः ।

(४) साधनबाधनात्तमा इत्यर्थः । क्वचित्तु “तथाभूता” इति पाठस्तत्राव्ययमेवार्थः ।

(५) अन्यथा—सद्वचनाभासलक्षणयोगित्वमप्रदर्श्यं प्रमाणाद्यनभ्युपगम्यप्रवर्तितत्वाव्यवहारस्याऽऽभासत्वकथने इत्यर्थः ।

दीनि भवता प्रवर्तितोऽयं व्यवहार इत्येतावता भव-
दीयो व्यवहाराभास इत्यस्माभिरपि वक्तुं । शक्यते
एव । * ननु यदि प्रमाणादीनि न सन्ति तदा व्यव-
हार एव धर्मी^(१) कथं सिद्धोत्, दूषणादिव्यवस्था
वा कथं स्यात्, सर्वविधिनिषेधानां प्रमाणाधीन-
त्वात् * ? । मैवम्,

टी० ॥ प्रमाणाद्यनभ्युपगमस्य साधनाद्यतमत्वे ऽवयोजकत्वमेव
दर्शयितुमनभ्युपगम^(२) पूर्वकत्वसाधनासत्त्वेऽपि साधनाद्यतमत्वसाध्यसत्त्व-
माह—। “येन”ति । अन्यथा व्यापकव्यभिचारोपदर्शनमसङ्गतं^(३) स्यात् ;
नयायिकमीमांसकयोः कथायां प्रमाणाद्यनभ्युपगम्य प्रवर्तितायामपि साध-
नबाधनातमत्वं तद्वैकल्येण व्यवस्थाप्यते तत्राभासत्वमेव तन्त्रं ननु प्रमा-
णाद्यनभ्युपगम्य प्रवर्तितत्वामिति न तुल्ययोगत्वेमत्वमपीत्यर्थः ॥ वैत-
ण्डिकवाग्यवहारे^(४) पक्षे एव प्रमाणाद्यनभ्युपगम्य प्रवर्तितत्वं साधन-
मस्ति, सद्वचनाभासलक्षणयोगित्वमुपाधिर्नास्तीत्युपाधेः साधनाव्यापक-
त्वमाह—। “यदित्व”ति ॥ यथा प्रमाणाद्यनभ्युपगमपूर्वकत्वमतन्त्रं साधन-
बाधनतमत्वे^(५) तथा प्रमाणाद्यनभ्युपगमपूर्वकत्वमप्यतन्त्रमेवे^(६) त्यप्रयो-
जकत्वमेशानिष्टोपदर्शनमुखेन द्रव्ययति—। “अन्यथे”ति ॥ ननु प्रमाणादीनि
न सन्तीत्यभिमानिनस्तत्र प्रमाणाद्यनभ्युपगम एव चेत्तदा प्रमाणमन्तरेण
न कथासिद्धिर्न वा साधनदूषणानिष्टा स्यादित्याह—। “ननु यदी”ति ॥

(१) धर्मी=पक्षः ।

(२) प्रमाणाद्यनभ्युपगम्यकृतत्वलक्षणस्य पूर्वोक्तसाधनस्यासत्त्वेऽपीत्यर्थः ।

(३) साधने साध्याभाववद्भूतित्वलक्षणव्याप्यव्यभिचारे दर्शयितव्ये साध्ये सा-
धनाभाववद्भूतित्वलक्षणव्यापकव्यभिचारोपदर्शनमसङ्गतं स्यादित्यर्थः ।

(४) यद्यपि माध्यमिकादिवाग्यवहार एव पक्षतया प्रागुपन्यस्यो न तु वैत-
ण्डिकवाग्यवहारेऽपि तथापि चादिपदेन तस्यैव तत्र ग्रहणं यस्मात्वाच योर्वाप्येति
रोधः शङ्कनीयः । इतमेव व्याख्याकारस्य शैली परिज्ञायाऽप्यपि यत्र तत्र प्रतीयमानो
विरोधः परिहरणीयः ।

(५) “साधनबाधनातमत्वे” इति क्वाचित्कः पाठस्तु ग्रामादिकः “येनाभ्युपगम्या-
पि” इत्यादिमूलाकारेण, “प्रमाणाद्यनभ्युपगमस्य” इत्यादि-नदोत्यानिकारेण च विरोधात् ।

(६) साधनसाधनातमत्वलक्षणसाध्ये इति शेषः ।

मू० न ब्रमो वयं न सन्ति प्रमाणादीनीति स्वीकृत्य कथा-
रभ्यति, किं नाम^(१) सन्ति न सन्ति वा प्रमाणादी-
नोत्पत्त्यां चिन्तायामुदासीनैः (यथा स्वीकृत्य तानि
भवता व्यवह्रियते तथा व्यवहारिभिः^(२)) एव कथा
प्रवर्त्यतामिति । अन्यथा न सन्ति प्रमाणादीनीति
मतमस्माकमारोप्य यदिदं भवता दूषणमुक्तं तदपि
न वक्तुं शक्यम्, कीदृशीं मर्यादामालम्ब्य प्रवृत्तायां
कथायामिदं दूषणमुक्तं ? किं प्रमाणादीनां सत्त्वम-
भ्युपगम्योभाभ्यां वादिभ्यां प्रवर्तितायां कथायाम् ?
१, उतासत्त्वमभ्युपेत्य ? २, अथैकेन सत्त्वमपरेणचा-
सत्त्वमङ्गीकृत्य ? ३, । नाथः, अभ्युपगतप्रमाणादिस-
त्त्वं प्रत्येतादृशपर्यनुयोगानवकाशात् । द्वितीये च स्व-
तो^(३) प्यापत्तेः । न तृतीयः, तथैव कथान्तरस्यापि
प्रसक्तेः, उभयाभ्युपगमानुरोधित्वाच्च कथानियमस्य ।

टी० ॥ कथापूर्वकाने प्रमाणाभ्युपगमस्याऽप्रयोजकत्वमावत्सहे नतु
प्रमाणादीनि न सन्तीति तदानीमेव वदामो येनेदं^(४) देश्यं स्यादि-
त्याह- । “न ब्रूम” इति ॥ “अन्यथे”ति यदि प्रमाणाद्यभ्युपगममन्तरेण
कथाप्रवृत्तिर्न स्यात्तद्व्यर्थः ॥ “आरोप्ये”ति । प्रमाणाद्यभ्युपगमः कथाप्रवृ-
त्तिवत्तन्त्रमित्यस्माकं मतं, प्रमाणादिकं विनापि कथाप्रवृत्तिरिति तत्र
तवारोप इत्यर्थः ॥ “दूषणाभि”ति ॥ प्रमाणाद्यमत्त्वेऽपि तदधीनदूषणादि-
व्यवहारसत्त्वमित्यभ्युपगमे व्याघातलक्षणं दूषणमित्यर्थः ॥ दूषणाभिधान-

(१) किं नाम=किन्तु ।

(२) व्यवहारिभिः=उभयसिद्धव्यवहारनियमेन व्यवहारद्विरित्यर्थः । त्रिद्यामाग-
रास्तु अत्र कथाशब्दानुरोधेनकं तथाशब्दान्तरं प्रकल्प्य “तथा, तथाव्यवहारिभिः=उप-
वितसदसत्यप्रमाणायात्रमूलव्यवहारिभिरित्यर्थमाहुः ।

(३) ‘साधविभक्तिकस्तसिन्’ इति स्वतः=स्वस्य तत्र दोषापत्तेरित्यर्थः ।

(४) इदं=दूषणं, देश्यं=प्रतिपादनोद्यं, स्यादित्यर्थः ।

स्याशक्यत्वं व्युत्पादयति— । “कीदृशीमि”ति । कथायामेव दूषणरभिधानौघ्यादयं विकल्पावसरः ॥ “एतादृशे”ति । यदि प्रमाणादीनि न सन्ति तदा व्यवहार एव धर्मी न सिद्धेदित्येतादृशपर्यनुयोगानवकाशादित्यर्थः ॥ “स्वतोपी”ति । त्वमपि प्रमाणादिसत्त्वमनङ्गीकृत्य प्रवृत्त इति तन्मूलको व्याघातस्तथापि तुल्य इत्यर्थः ॥ “तथैवे”ति । प्रकृतनिष्ठाधिकरणकथाप्रवृत्तिवत् कथान्तरप्रवृत्तिरपि न दुर्लभेत्यर्थः ॥ नन्वेतावता कथाप्रवृत्तिः समाहिता, व्याघातस्तु न समाहितः ? इत्यत आह— । ‘उभये’ति । प्रमाणादिकमन्तरेण व्यवहारासिद्धिलक्षणो यो व्याघातस्तथा दत्तः स मया नेष्यते इत्यर्थः ॥

मू० अन्यथा स्वाभिप्रायमालम्ब्य तेनापि त्वद्वचसि यत्किञ्चिद्वागात्मनि दूषणे ऽभिहिते कस्य जयो व्यवतिष्ठतां ? प्रमाणाद्यभ्युपगन्तुरेव यावन्नियमभरणमहती स्यात् । तस्मात्प्रमाणादिसत्त्वासत्त्वाभ्युपगमौदासीन्येन व्यवहारनियमेन समर्थं बद्धा प्रवर्तितायां कथायां भवतेदं दूषणमुक्तमित्युचितमेव तथा सति स्यात् । योयं भवान्स्वाभिप्रायमपि नावधारयितुं शक्नोति दूरतस्तस्मिन्पराभिसन्धानावधारणप्रत्याशा ।

टी० ॥ ननु त्वदनिष्टोप्ययं दोष एव, नहीष्टत्वमपि दोषस्त्वे तन्त्रमित्यत आह— । “अन्यथे”ति । वागात्मनि=वाङ्मात्ररूपे^(१) त्वयापादितेऽपि व्याघाते वाङ्मात्रमेवेति भावः ॥ किञ्च यद्युभयाननुमतोऽपि दोषस्तदा प्रमाणाद्यभ्युपगन्तुस्तव प्रामाणिकदोषानुपपन्नव्यवहाराः स्यादुद्भावितदोषस्य प्रामाणिकत्वव्यवस्थापनप्रयासश्च भवेदस्माकं तु नेयं आपृतिरित्याह— । “प्रमाणाद्यभ्युपगन्तुरेवे”ति ॥ कथातः पूर्वं प्रमाणाद्यभ्युपगमनियमोभयवाङ्मननुमतदोषोद्भावनयोरकर्तव्यता^(२) मुपसंहरति— । “तस्माद”ति ।

(१) पुंलङ्गशब्दादौ सङ्केतितदूषणभावे इत्यर्थः ।

(२) अकर्तव्यतामित्यपि क्वचित्पाठः ।

उचितमेव तथा सति स्यादित्यत्र 'यद्युभयाभ्युपगमं स्यादिति' शेषः ॥
 उपसंहृत्य परस्याहृदयज्ञत्वमुपपादयति-। "योयमि"ति । प्रमाणाद्वानभ्यु-
 पगम्य प्रवर्तितयां कथायां व्याघातोऽयं दत्तः, प्रमाणाद्वानभ्युपगम्य
 कथायामप्रवृत्तिरिति चाभिधत्से, इति स्वा^(१)भिप्रायामवधारणम्, कथातः
 पूर्वं प्रमाणाद्वानभ्युपगमो न तन्त्रमिति प्रयोक्तं, प्रमाणाद्वीनि न सन्तीति-
 मनुक्तत्वेन त्वया दृहीतमिति पराभिसन्धानानवधारणम्, इयमस्माकं
 पैतृकी व्याख्या ॥ व्याख्यानतरं^(२) तु-ननु मदीयस्तत्रापि प्रमाणाद्व-
 भ्युपगमे स्थितेति प्रमाणाद्वानभ्युपगमपूर्वकत्वं कथायां न व्यभिचरतीत्यत
 आह- । "उभये"ति । तथा च नान्यतराभ्युपगमोपि तन्त्रं, न चान्यतर-
 सिद्धदोषाभिधानमुचितमित्यर्थः ॥ कथातः पूर्वमवश्यं समयबन्धः स्यात्,
 अन्यथा तत्रेदमनिष्टं स्यादित्याह-। "अन्यथे"ति उभयानभ्युपगतदूषण-
 भावस्यापि यदि दूषणत्वं तदा जयपराजयादिव्यवस्था न स्यादित्यर्थः ॥
 प्रमाणादिसन्धानभ्युपगन्ताहि प्रमाणाभासेनाप्यभिदध्यासद्व्युपगन्ता हि
 प्रमाणत्वेन निश्चितेनैवेति तस्य महती गन्तव्येत्याह- । "प्रमाणे"ति ।
 एव-यावदिति निपातद्वयमवधारणे, उचितमेवेति सापह्वासम् । तद्विदं
 व्याख्यानमसत्सन्दर्भमिव^(३) ॥

मू० *अथ वादीकृत्य दुर्वैतण्डिकं तस्मिन्नुपाधौ^(४)बाधो
 ऽभियते इत्येव नेष्यते, शिष्यादयस्तु तस्य^(५)कथान-

(१) विद्यासागराकनस्तु कीदृशीं मर्यादामालम्ब्य प्रवृत्तायां कथायां भवता
 दूषणमुक्तमिति पृष्टे 'इदं दूषणं कथायां दोषमहमवार्तयाम्' इति स्वाभिप्रायानवधार-
 णमाप्तः ।

(२) 'उभयाभ्युपगमोपगमोऽपि' इति कथानियमस्य इत्यत आरभ्य निरुक्तगन्तव्यस्य
 व्याख्यानतरमाह-त्येति ।

(३) उपाधा = वादिवाक्यव्यवहारमूले इत्यर्थ इति विद्यासागराः केचिदित्युक्तं
 किं तु नास्त्यंशोपाधाविति पाठः ।

(४) तस्य = वैतण्डिकस्य कथानधिकारप्रत्यक्षमाभिः स्वशिष्यादय एव ज्ञाप्यन्ते
 इत्यन्वयपूर्वकार्यः ।

(५) असत्सन्दर्भमदृशत्वं चास्य व्याख्यानस्य कथाप्रवृत्तेः सन्निहितत्वेपि व्या-
 घातस्यासम्भवितादुक्तम् । पूर्वोक्तस्वोपव्याख्यानस्य तु व्याघातसमाधानपक्षे योजि-
 तत्वासासत्सन्दर्भत्वम् ।

धिकारं ज्ञाप्यन्ते, अत एव भाष्यकारः “स (१) प्रयोजनमनुयुक्तो यदि प्रतिपद्यते” इत्याह स ननु प्रतिपद्यसे इति * । सैवम्, शिष्यादीन्प्रत्यपि ‘चार्वाकादेर्दोषो-
यमि’त्येवाभिधातव्यम्, कथं च तथा स्यात्, तस्य
कथाप्रवेशनाऽप्रवेशनयोस्तद्वाधाक्षमत्वात्,

टी० ननु मया त्वयि व्याघातो नोक्तो येन तदनुरोधात्कथाऽभ्यु-
पगमः, सा च कथा प्रमाणादभ्युपगममन्तरेणैव प्रवृत्ता स्यादपितु शिष्या
एवं ज्ञाप्यन्ते यद्वैतण्डिकः कथानधिकारीत्याशङ्कते— । “अथे”ति । यदि
वैतण्डिकस्य जयाद्युद्देश्य, तदा तदनुरोधान् प्रमाणादभ्युपगन्तुमपि,
अथ किञ्चिदमुद्दिश्येव कथायां प्रवर्तते तदोन्मत्त इवोपेक्षणीय, इति
शिष्यशिष्या ‘ननु प्रतिपद्यसे’ इत्युपलक्षणं ननु स्व प्रयोजनमनुयुक्त इत्यपि
दृष्टव्यम् । वादिनि सम्बाधे मध्यमपुरुषप्रयोग उचित इति भावः ॥
शिष्योपि हि वैतण्डिकस्यायं दोष इति बोधनीयो, दोषश्च कथायामे-
वेति सा कथा प्रमाणादभ्युपगममन्तरेणैवेति स्वीकार्यमित्याह— ।
“शिष्यादीनि”ति । प्रयोजनसत्ता न प्रवर्तिका किन्तु तज्ज्ञानं, तच्च
वैतण्डिकस्यापीति न तस्य कथानधिकारोपीति हृदयम् ॥

मू० कथायामेव हि निग्रहः । नापि द्वितीयः, तथाहि-
स्या (१) दप्तेवं यदि कथकप्रवर्तनीयवाग्व्यवहारंप्रति
प्रमाणादीनां हेतुता तत्सत्त्वानभ्युपगमे निवर्तते,
नत्वेवं सम्भवति तथा सति तत्सत्त्वानभ्युपगन्तृणां

(१) स = दुर्वैतण्डिकः, अनुयुक्तः = पृष्ठः सन् यदि प्रयोजनं प्रतिपद्यति यद्
इत्यादृशं विजयादिकं फलमुद्दिश्यार्थं कथायां प्रवृत्तस्तदा प्रतिपद्यतेव प्रमाणादपि तद-
धीनत्वात्प्रतिपत्तेः, अथ न, तदोन्मत्तवदुपेक्षणीय इति न्यायवाक्यायनभाष्यार्थः ।

(२) कारणत्वं ह्यन्यव्यतिरेकाभ्यामेव गृह्यते तथा च— प्रकृते व्यतिरेकाभा-
वाच्च प्रमाणादभ्युपगमस्य वाग्व्यवहारंप्रति कारणत्वमित्याह— स्यादपीति, स्यादप्येवं
कथकप्रवर्तनीयवाग्व्यवहारं प्रतिप्रमाणादीनां (अभ्युपगतप्रमाणादीनां, वा प्रमाणादी-
नामभ्युपगमस्य) हेतुता, यदि तत्सत्त्वानभ्युपगमे निवर्तते वाग्व्यवहार इत्यन्वयः ।

वाग्व्यवहारस्वरूपमेव न निष्पद्येन हेत्वनुपपत्तेः, उक्तश्रायमर्था यन्माध्यमिकादिवाग्व्यवहाराणां स्वरूपापत्तापो न शक्यते इति । अथ मन्यसे * कथकवाग्व्यवहारं प्रति हेतुत्वात् प्रमाणादीनां सत्त्वं, सत्त्वाच्चाभ्युपगमो, यत्सत्तदभ्युपगम्यते इति स्थितेः * इति । मैवम्, कथापि नियमस्थित्या प्रवृत्तायां कथायां कथकवाग्व्यवहारं प्रति हेतुत्वात् प्रमाणादीनां सत्त्वं, सत्त्वाच्चाभ्युपगमो भवता प्रसाध्यः,

टी० । “कथायामेव”ति । अर्थाद्विज्ञातहङ्कारेण पराहङ्कारव्यवहारस्य कथाकारणसम्यक्ज्ञानाऽभावस्य वा नियतत्वादिति भावः ॥ ‘प्रमाणाच्चाभ्युपगमो वाग्व्यवहारहेतुः’ इति द्वितीयं पत्र निरावष्ट- । “नापी”ति । वाग्व्यवहारं प्रति प्रमाणादीनां हेतुत्वं सम्भाव्यतापि न त्वभ्युपगमस्यापि, माध्यमिकादिवाग्व्यवहारे अभिचारादित्यर्थः ॥ * ननु प्रमाणादीनां हेतुत्वं यदि मनुष्ये तदा तदभ्युपगमस्यापि हेतुत्वं मंस्यमे, यतो नियतपूर्वसत्त्वं त्वयाऽऽश्याभ्युपेयमित्यवर्जनीयसिद्ध एव प्रमाणाच्चाभ्युपगम-इति शङ्कते (१)- । “अथे”ति । यद्यदा सत्तया जायते ततदाऽभ्युपगम्यते इति व्याप्तसम्भयसिद्धत्वादिति भावः ॥ ‘प्रमाणादीनि सन्ति हेतुत्वात् ब्रह्मवत्, प्रमाणादीन्यभ्युपगमविषयः सत्त्वात् ब्रह्मवत्, इति यस्यां कथायां त्वया साधनीयं तद्वदेव कथान्तरमपि स्यात्, अथ सापि प्रमाणाद्याभ्युपगमादेव प्रवृत्ता तदा तस्यां प्रमाणाद्याभ्युपगम-हेतुत्वमाधनानर्थक्यम्, अथ तस्यामेव कथायां प्रमाणाद्याभ्युपगमस्य हेतुत्वं प्रसाध्य तत्कथाप्रवृत्तिस्तदाऽन्यान्याश्रय (२) इत्याह- । “कथापी”ति । अथे वक्ष्यमाणयेत्यर्थः । नियमस्थितिः=समयबन्धः ॥

(१) शङ्कते - पूर्वपक्षिणमुक्तिर्यस्यैव शङ्का समर्पयतीत्यर्थः । शङ्का तु ‘कथक-इत्यागम्येव ।

(२) तत्कथाप्रवृत्तौ प्रमाणाद्याभ्युपगमस्य हेतुत्वसिद्धिः, तत्सिद्धौ च कथाप्रवृत्तिरिति ।

मू० कथातः पूर्वं तत्त्वावधारणं वा परपराजयं वाऽभिल-
षद्भ्यां कथकाभ्यां यावता विना तदभिलषितं न
पत्यवस्यति तावदनुरोद्धव्यं, तच्च व्यवहारनियमसम-
यबन्धादेव द्वाभ्यामपि ताभ्यां सम्भाव्यते इति व्य-
वहारनियमसमयमेव बध्नीतः (१) । स च 'प्रमाणेन
तर्केण च व्यग्रहर्तव्यं वादिना, प्रतिवादिनापि कथा-
कृतत्वज्ञानविपर्ययलिङ्गप्रतिज्ञाहान्याद्यन्यतमनिग्रह-
स्थानं तस्य दर्शनीयं, तद्व्यत्पादने प्रथमस्य भङ्गो व्यव-
हर्त्तव्यः, अन्यथा तु द्वितीयस्यैव, तादृशेतरौ च जेतु-
तया व्यवहर्त्तव्यौ, प्रामाणिकः पक्षस्तात्त्विकतया
व्यवहर्त्तव्यः' इत्यादिरूपः । अतः (२) एव 'व्यवहार-
नियमसमयबन्धेऽपि हेतुर्वक्तव्यः तथाच सोऽपि हेतुः
कथायां प्रवृत्तायामभिधातुं युक्त' इति प्रमाणसत्त्वा-
भ्युपगमहेतुर्वाभिधानवत् प्रत्यवस्थानमनवकाशम्,

टी० ननु प्रमाणादभ्युपगमसमयबन्धोऽपि कथायामतन्त्रमेवेत्यत
आह—“कथातः पूर्वं” इति ॥ ननु प्रमाणादिसत्तापि तथैवानुद्वृत्तामि-
त्यत आह—“तच्चे”ति । समयबन्धस्यावश्यकत्वात् तन्मात्रमनुरोध्यं
ननु प्रमाणादभ्युपगमोपीत्यर्थः ॥ अनुरोध्यं समयबन्धं दर्शयति—“स-
चे”ति । कथाकृतत्वज्ञानविपर्ययोऽज्ञानमसम्यग्ज्ञानं वा ॥ कथाव्यवस्था
मुक्त्वा फलव्यवस्थामाह—“तद्व्यत्पादने” इति । उद्भावितनियमव्यवस्था-
पने प्रथमस्य भङ्गः, तद्व्यवस्थापनेनिरनुयोज्यानुयोगात् द्वितीयस्यैव भङ्ग
इत्यर्थः ॥ “तादृशेतरावि”ति । समर्थितनिग्रहा(३)शक्यसमर्थननियह-
भङ्गप्रयोजककरपरहितावित्यर्थः ॥ जल्पे वितण्डायां च फलव्यवस्थामभिधाय

(१) वादिप्रतिवादिना, इति शेषः ।

(२) अत एव=वक्ष्यमाणादेव हेतोरित्यर्थः ।

(३) समर्थिता यो नियतोऽप्यसमर्थनश्च यो नियत एतदुभये भङ्गप्रयोजकं
कथं, तद्विहितावित्यर्थः ।

वादे सामाह- । “प्रामाणिक” इति । व्यवहारश्च वस्तुसत्त्वं विनापीति भावः ॥ ननु समयबन्धस्यापि कथाहेतुत्वे विप्रतिपक्षः कथायामेव प्रबोध्य इति तत्कथावत् कथान्तरमपि स्यादित्यत आह- । “अत एवे” इति । सू० द्वाभ्यामपि वादिभ्यां विचारप्रवृत्त्याभिलष्यमाणत-
त्त्वव्यवस्थायजयमूलत्वेन व्यवहारनियमस्य स्वेच्छयैव परिगृहीतत्वात् । * नचैवं प्रमाणानुपज्ञ (१) स्वेच्छा-
मात्रपरिगृहीतमूलत्वात् मूलापरिशुद्धिसम्भवेन स-
र्वविचारविचार्यफलविभवापत्तिः स्यात् * । अवि-
द्याविद्यमानाऽनादिपारम्पर्यायातस्य (२) लोकव्युत्प-
त्तिगृहीतसंवादस्य (३) च तस्यान्यथाभावासम्भाव्य-
तालक्षणस्वतःमिद्धिपरिशुद्धत्वात् । * नच प्रमा-
णादीनां सत्तापीत्यमेवोभाभ्यामङ्गीकर्तुमुचिता * ।
तादृशव्यवहारनियममात्रेणैव कथाप्रवृत्त्युपपत्तेः ।
प्रमाणादिसत्त्वाभ्युपगमेपि तथाविधव्यवहारनियम-
व्यतिरेके तत्त्वनिर्णयस्य जयस्य चाऽभिलषितस्य कथ-
कथोरपर्यवसानात् ।

टी० अत एवेत्यस्यातिदेश्यमाह- । “द्वाभ्यामपि” इति । यद्यपि समयबन्धस्येच्छापरिगृहीतत्वे विप्रतिपक्षः कथायामेव प्रबोध्यते इत्यत्रापि दोषस्तदवस्य एव, तथापि समयबन्धमात्रेण कथाप्रवृत्तौ प्रमाणादभ्युप-
गमस्य कथाङ्गत्वकल्पना गौरवपराहतेति भावः ॥ समयबन्धस्यावश्य

(१) प्रमाणानुपपन्नस्य स्वेच्छामात्रपरिगृहीतौ नियमबन्धो मूलं यस्य विचार-
स्येति विवक्षितः “उपज्ञा ज्ञानमात्रं स्याज्ज्ञान्वारम्भउपक्रमः” इत्यभिधानात् । प्रमाणेना-
पक्षा=आद्यज्ञानं यस्य नास्तीति, प्रमाणज्ञानमूल्येनेति वार्धः ।

(२) अविद्यया विद्यमानश्चासाधनादिपारम्पर्यायातश्चेति तथा, तस्येत्यर्थः ।
विद्यमानागतातीत्यातु “अविद्यमानादिपारम्पर्यायातस्येति पाठः तदर्थस्तु अविद्यमान-
चातिर्द्यस्य परम्पराभावेन तेनायातस्येति ।

(३) लोकव्युत्पत्त्या=वृद्धव्यवहारेण यतोतोऽन्यथा न भवति’ इति संवादे
यस्य समयबन्धस्य तस्येत्यर्थः ।

हेतुत्वेऽनन्तमाशङ्कते- । “नचैवमि”ति । विचारविप्लवः-साधनदूषण-
प्रयोगाव्यवस्था । विचार्यविप्लवः-पक्षविपक्षाव्यवस्था, चादिप्रतिपाद्या-
वस्था वा ; तयोरपि विचार्यत्वात् । फलविप्लवः-जयभङ्गाऽव्यवस्था,
तत्त्वनिर्णयाऽव्यवस्था च । यद्वा विचारविप्लवः-प्रमित्यजनकत्वं, विचा-
र्यविप्लवः-प्रमित्यविषयत्वं, फलविप्लवः-जयाद्यभावः । अविद्याविद्या-
मानत्वाभिधानं समयबन्धस्याप्यपारमार्थिकत्वाय । अनादिपारम्पर्या-
यातस्येत्यवश्याभ्युपगन्तव्यत्वार्थम् । गृहीतसंवादस्येत्यप्रामाण्यशङ्कानिरा-
साय । ननु समयबन्धस्याज्ञानरूपतया स्वतःसिद्धत्वमनुपपन्नम् ? अत
उक्तमन्वयाभावासम्भाव्यतालक्षणेति । समयबन्धो न कर्तव्यः-इति सम्भा-
वनाश्रित एव तस्य स्वतःसिद्धत्वमिति भावः ॥ “इत्यमि”ति । समय-
बन्धाङ्गताङ्गीकारप्रकारेणैवेत्यर्थः ॥ अन्यथासिद्धिमाह- । “तादृशे”ति ॥
समयबन्धस्योपजीव्यत्वमाह- । “प्रमाणादीति ॥

मृ० नापि तृतीयः, लोकव्यवहारो हि “प्रमाणव्यवहारो
वा स्यात्, पामरादिसाधारणव्यवहारो वा । नाद्यः,
विचारप्रवृत्तिमन्तरेण ‘तस्य दुर्निरूपत्वात् तदर्थमेव
च पूर्वं नियमस्य गवेषणात् । नापि द्वितीयः, ‘शरीरा-
त्मत्वादीनामपि तथासति भवता स्वीकर्तव्यतापा-
तात् । * ‘पश्चात् तद् विचारबाध्यतया नाभ्युपेय-
ते*’-इति चेत्, ‘तर्हि प्रमाणादयोपि यदि विचार-
बाध्या भविष्यन्ति तदा नाभ्युपेया एव, अन्यथा
तूपगन्तव्याः ; इति लोकव्यवहारसिद्धतया सत्त्वम-
भ्युपगम्यते’-इति तावन्न भवति । नापि चतुर्थः,
‘यादृशो भवता प्रमाणादीन्यभ्युपगम्य व्यवहारनि-
यमः कथायामालम्ब्यते तस्यैव प्रमाणादिसत्त्वा

ऽसत्त्वानुसरणोदासीनैरस्माभिरप्यवलम्बनात्, तस्य^(१) यदि मां प्रति कृतातिप्रसङ्गकत्वं, तदा त्वां प्रत्यपि समानः प्रसङ्गः ।

टी० । “प्रमाणे”ति । लोक्यते^(२) इति लोकः प्रमाणाप्रत्यर्थः । प्रामाणिकलोकव्यवहार इति वाऽर्थः ॥ ^b“तस्य”ति प्रमाणाव्यवहारस्येत्यर्थः ॥ तस्मिं विचारप्रवृत्त्यत्र तद्विरुद्धतामत्र आह- । “तदर्थमेवे”ति । विचाराद्यर्थमेवेत्यर्थः । तथाच-विचारप्रवृत्त्या प्रमाणाव्यवहारपगमस्य प्रमाणासिद्धत्वं, तत्प्रमाणसिद्धत्वेन च तदधीनविचारप्रवृत्तिरित्यन्यान्याशय इति भावः ॥ “शरीरे”ति । ‘अहं स्थूलः’ इति प्रत्ययात् शरीरे षष्ठात्मस्य व्यवहारादित्यर्थः ॥ विचाराऽव्याधिलोकव्यवहारसिद्धत्वमभ्युपगम्यतायां तन्वमित्याह- । “पर्यादि”ति ॥ विचाराऽव्याधिलोकव्यवहारसिद्धत्वं प्रमाणादीनामप्यसिद्धमित्याह- । “तर्ही”ति ॥ “यादृश” इति । तत्त्वनिर्णयविजयातिप्रसङ्गमभ्या प्रमाणः प्रामाण्यपगमः कयातः पूत्रं स्वया क्रियते, यदि नियतममयबन्धनैव तद्वयं निवर्तते तदा कृया प्रमाणाव्यवहार इत्यर्थः ॥

मू० *स्यादेतत्, नियन^(३)वाग्यवहारक्रियासमयबन्धेन कथां प्रवर्तयतापि व्यवहारसत्ताभ्युपगमनव्या, ‘न हि सत्तामनभ्युपगम्य व्यवहारक्रियाऽभिधातुं शक्या, क्रिया हि निष्पादना, असतः सद्रूपताप्रापणमिति यावत् । ‘प्रमाणै^(४) व्यर्थवर्त्तव्यमिति निव-

(१) तस्य=व्यवहारनिवमस्य ।

(२) यथा व्युत्पत्त्या मूले लोकव्यवहारपदस्य ‘प्रम वाग्यवहारः’-इत्यर्थो निष्कसन्ता टर्जयति-तत्र कर्मधारयमिति आह लोक्यते इति षष्ठात्म्यव्यवहारात्-प्रामाणिकेति मन्त्राख्याभिरुद्धेन मूले ‘प्रामाणिकव्यवहारः’-इति प्रायेण दुष्प्रमाणः पाठ उच्यते, अन्यथाय तस्यति प्रमाणाव्यवहारस्येत्यर्थः-इति व्याख्यानासाङ्गत्वमसङ्गात् ।

(३) नियतस्य समयबन्धस्य विशेषणं, तथा च वाग्यवहारक्रियाया क्रियमाणो वा, वाग्यवहारक्रियाकरो वा, वाग्यवहारक्रियायाः सम्बन्धो वा, ये नियतसमयबन्धेन कथा प्रवर्तयतापोत्यर्थः ।

(४) न केवलं व्यवहारसत्त्वं कोऽप्येष्टं प्रमाणादिरस्यरपि त्वदुक्तिवलादेवाव्ययते-इत्याह-प्रमाणैरिति । प्रमाणैः-इति स्वीयया करणत्वं अभिधानात् तस्य च कार-

मबन्धनं (प्रमाणकारणभावस्य नियमान्तर्भावात् नियतपूर्वसत्त्वं कारणत्वं प्रमाणानामनादाय) न पर्यवस्यति । दूषणानां^(१) चास्तित्वेन भङ्गावधारणनियमबन्धने, साधनाङ्गव्याप्त्यादीनां सत्त्वेन तद्विषयस्य तत्त्वरूपताव्यवहारनियमनादौ च, “कण्ठोक्तमेव तस्य तस्य सत्त्वमङ्गीकृतमिति रिक्तमिदमुच्यते—‘प्रमाणादीनां सत्तामनभ्युपगम्य कथारम्भः शक्यते’—इति^१ । मैवम्, ‘एभिरपि बाधकैः कथायामारब्धायामेवाभिमतस्य प्रसाधनीयत्वे पूर्वोक्तवाधाया अनिस्तारात् ।

टी० ननु द्वैतार्थभयेन प्रमाणादिसत्तां नाभ्युपैषि, तच्च व्यवहारसत्ताभ्युपगमेऽप्यभिहितं, किञ्च व्यवहारादिसत्ताभ्युपगमनान्तरीयक एव प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमोपीति कथायां तदुत्पत्तिमवर्जनीयमिति शङ्कते—^a“स्यादेतदिति ॥ व्यवहारसत्ताभ्युपगममुपपादयति—^b“न ही”ति ॥ प्रमाणादिसत्ताभ्युपगममुपपादयति—^c“प्रमाणैरिति ॥ ^d“कण्ठोक्तिमिति । ‘दूषणानि सन्ति’ ‘व्याप्तिरस्ति’—इत्यादिवचनंतत्त्वसत्ताभ्युपगमपरमेष्ठित्यर्थः ॥ प्रवृत्तायामेव कथायामयं बाधस्त्वया वाच्यः, तत्कथाप्रवृत्तिवत् कथान्तरप्रवृत्तिरपीति न किञ्चिदेतदिति परिहरति—^e“एभिरपी”ति । यद्यपि सा कथा प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमपूर्विकैव, त्वं पुनरिदानीं तत्र विप्रतिपक्षः समयबन्धमङ्गीकुर्वन् प्रमाणादिसत्ताभ्युपगममङ्गीकार्यमे, इति नानुपपत्तिः, तद्यपि प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमोप न प्रमाणादिसत्तासिद्धिः, अथैवमप्युक्तैरिति हृदयम् ॥

यद्यप्येतत्कारणत्वस्य च कार्वाण्यशङ्कितप्राक्कल्पत्वात्प्रमाणाणां सत्त्वमनङ्गीकृत्य नियमबन्धनमेव न पर्यवस्यतीत्यर्थः ॥

(१) यस्य मते दूषणानि सन्ति तस्य मङ्गीकथारम्भीयः यस्य तु हेतोः साधनाङ्गव्याप्त्यादीनां सत्त्वं तस्य पक्षसत्त्वकरो व्यवहृत्यः—इति नियमबन्धने कण्ठोक्तमेव तस्य तस्य व्याप्तादेः सत्त्वमित्याह—^१ दूषणानामिति ।

मू० * नच व्यवहारनियमस्य स्वेच्छास्वीकृतस्यैव प्रमाणा-
दिसत्तास्वीकारपर्यवसायितया नार्यं दोषः स्यात्* ।
यतः सत्ताज्ञानस्य तत्रा^(१)कृत्वं, नतु सत्तायाः ।
तत्र^(२) किं सत्त्वावगममात्रात् सत्ताभ्युपगम्येति
मन्यसे ? अबाधितात्तदवगमाद्वा ? । न तावदाद्यः,
मरुमरीचिकादौ जलरूपतासद्भावाभ्युपगमप्रसङ्गात् ।
द्वितीयेपि किं वादिप्रतिवादिमध्यस्थमात्रस्य (तस्या-
पि कथाकालमात्रे एव) बाधितावगमाभावात् ?,
अथवा कस्यचिदपि कालान्तरेपि च बाधितबोधवि-
रहात् ? । नाद्योऽतिप्रसङ्गात्, 'पुरुषत्रयावगतस्यापि
(१) एकक्षणावगतस्य पुरुषान्तरेण, तेनापि क्षणान्तरे,
बहुलं बाध्यत्वदर्शनात् । नचासावर्थोऽसत्योपि द्वि-
त्रादिपुरुषमात्रपूर्वजाततत्प्रतीत्यनुरोधा^(३)द्, बाध-
दर्शने सञ्जातेपि, तथैव सन्नित्यभ्युपगम्यते । तस्मा-
द्, 'द्वितीयः पक्षः परिशिष्यते—यत्र सर्वप्रकारेण
बाधितत्वं नास्ति तत्सदित्यभ्युपगन्तव्यम् ।

टी० ननु कथायां कस्याञ्चित्प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमो न मया त्वां
प्रति साध्यते, किंतहि, स्वेच्छया यः समयबन्धः परिहृयतः स प्रमाणादिस-
त्ताभ्युपगमपर्यवसन्नः—इति त्वं बोध्यसे ? इत्यत आह—“नचे”ति । सम-
यबन्धः प्रमाणादिसत्ताज्ञानमात्रमात्रमिति, नतु प्रमाणादिसत्तामपि, येन
द्वैतापत्तिरिति भावः ॥ ननु प्रमाणादिमत्ताज्ञानं चेदायातं तदा तदभ्युप-

(१) तत्र=कथायाम् ।

(२) तत्र=प्रमाणादिसत्ताज्ञानस्य कारणत्वस्वीकारे मति ।

(३) पुरुषत्रयावगतस्यापि पुरुषान्तरेण बहुलं बाध्यत्वदर्शनात्, एकक्षणावगतस्य
च क्षणान्तरे तेनापि बहुलं बाध्यत्वदर्शनादित्यन्वयः ।

(४) अबाधितपुरुषानुरोधादित्यर्थः ।

मेमि^(१)सिद्धः, तत्रैव च स चिप्रतिपन्नः ? इत्यत आह—। “तत्र कि-
मि”ति । यद्वा ‘नावगममात्रं कथाहेतुरपि प्रमाणादिसत्तावगमः’—इति
विशिष्टकारणताग्राहकं मानं^(२) विशेषणमपि विवयीकरोतीति प्रमाणा-
दिसत्ताभ्युपगमो^(३)पि कथाहेतुः,—एवं तद्वगमोप्रीत्यत आह—। “तत्र
किमि”ति ॥ कतिपयसङ्गमेव द्रष्टव्यमिति—। “पुरुषत्रये”ति ॥ “द्वितीय”इति
द्वितीयपक्षस्य द्वितीयपक्ष इत्यर्थः ॥ तमेव आह—। “यत्र सर्वप्रकारेण”ति ॥

मु० “तदित्थं^(४)”, यदि नाम वादिप्रतिवादिमध्यस्थमा-
त्रस्य दृष्ट्यादिसत्तावगमः कथाकालमात्रे तै^(५)रवा-
ह्यमानः कथाकृत्वेनाभ्युपेयते तदा ‘किमायातं सर्व-
प्रकाराबाधिततत्सत्त्वावगमायत्ततत्सत्ताभ्युपगमक-
थाकृतानङ्गीकारस्य^(६) । ‘कतिपयप्रतिपत्तु—कतिपय-
काल-तथात्वावगमादेव प्रायेण लौकिको व्यवहारः
प्रतीयते, तादृशश्चायं सत्त्वावगमः कथाकृत् । ‘एत-
त्तदुच्यते^(७)’—व्यावहारिकीं प्रमाणादिसत्तामादाय

(१) प्रमाणादिसत्तास्वीकारोपोत्यर्थः ।

(२) प्रमाणादिसत्ताविशिष्टाऽवगमनिष्कारणताग्राहकं मानं विशेषणीभूत
सत्तामपि कारणत्वेन विवयीकरोतीत्यर्थः ।

(३) ‘अभ्युपगमः’—इत्यापाततः कीर्तनं, प्रमाणादिसत्तापि कथाहेतुरिति तु
परमार्थः । यद्वा पूर्वं प्रमाणादिसत्ताविशिष्टावगमोक्त्या प्रमाणादिसत्ताभ्युपगममपि
विशिष्टमेव लक्षणयोक्तं भवतीति ।

(४) ‘तद् इत्थं’ वादिनोच्यते एव, परं न घटते, सर्वप्रकाराबाध्यत्वस्याऽसर्वज्ञे
मात्रविज्ञेयत्वात्—इति विद्यासागरोक्तः । तत्र तदित्थमित्यस्य तत्त्वार्थकस्य पूर्वज्ञे-
यान्वयः, प्रकान्तश्चाङ्गुरणाख्यानुरोधेन त्वये इति विज्ञेयम् । क्वचित्तु मूलव्याख्यानयोः
‘तद्वदम्’ इति पाठः ।

(५) तैः—वाद्यादिमित्यर्थः ।

(६) मध्यम्युपगमस्य,—इति शेषः ।

(७) ‘तदेतद्विद्वद्विरपि “स्वप्नवद्व्यवहारे” इत्यादावुच्यते, न तु मयैव’—इति
विद्यासागरः । अयं तु, तत्—तस्मिन्नेतद्व्यवहारे, स्वप्न—व्यवहारे, उच्यते—उक्तं
भवतीति शङ्काः ।

विचारारम्भः—इति । तस्माद् 'यादृग्व्यवहारनियमः
कृतस्तन्मर्यादाऽनेन नोद्धृष्टा'—इति यद्वादिवा-
ग्व्यवहारे मध्यस्थावगमः, स विजयते; यस्य तु क्वच-
सि नैवं तस्यावगमस्तस्य पराजयः ; यत्र^(१) वाच्युक्त-
निग्रहसत्त्वावगमः, स निगृहीतः ; तदितरस्तु न
तथा—इत्यादिनियम एव कथारम्भाय ग्राह्यः ।

टी० कथाव्यवहारः^(२) सर्वप्रकारबाधितत्वं^(३) नास्ती^(४)त्यत आ-
ह—। “तदित्यमि”ति ॥ ननु प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमे त्वं विप्रतिपक्षे, स
च त्वयैवाङ्गीकृतः ? इत्यत आह—। “किमायातमि”ति । सर्वप्रकारेणा-
ऽबाधिता यः प्रमाणादिसत्तावगमस्तदायतः^(५) प्रमाणादिसत्ता भ्युपगमः
कथाङ्गं न भवतीति मदीयः पक्षः, तत्र त्वया न किञ्चिदुक्तमिति भावः ।
*ननु प्रतिज्ञान्तरमिदं यत्प्रमाणादभ्युपगमः कथाङ्गं न भवतीति प्रति-
ज्ञाय सर्वप्रकाराऽबाधितप्रमाणादिसत्ताऽधिगमायत्तप्रमाणादभ्युपगमः
कथाङ्गं न भवतीति प्रतिज्ञायते *?—इति चेत्, पूर्वमपि विशिष्टस्यैव
प्रतिज्ञानात्, प्रतिज्ञान्तरस्यापि खण्डनोपत्त्या^(६) ज्ञेयः भावः ॥ नन्वबा-
धित एव प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमः कथाङ्गमस्त्वित्यत आह—। “कतिप-
ये”ति । त्रैकालिकसाधनैकिकसाधनैधुर्यकलनमशक्यमिति कतिपय-
प्रतिपत्तमात्रबाधिरह एव प्रवृत्त्यङ्गम्,—इत्यवश्यं वाच्यं, नैतावता वस्तु-
स्थितिरिति भावः । “एतत्तदुच्यते”इति । तदेतदुच्यते इत्यर्थः ॥ “आव-
हारिकीमि”ति । पारमार्थिकत्वस्य दुष्परिच्छेदत्वा^(७)दिति भावः ॥

(१) यत्र=प्रतिवादिनीत्यर्थः ।

(२) सूत्रानुरोधान् 'कथाव्यवहारः'—इत्यस्य, कथाव्यवहारकाले—इत्यर्थः ।

(३) 'सर्वप्रकाराबाधितत्वं नास्ति,—इति तु प्रायो दुष्यमानः पाठः प्रामादिकः ।

(४) प्रमाणादिसत्तावगमस्य,—इति शेषः ।

(५) तदायतः=तदधीनः ।

(६) सर्वनिवृत्तत्वान्नखण्डनवेलायां द्वितीयापरिच्छेदे,—इति शेषः । इति भाव-
इति । पूर्वमेकत्रा भावस्याक्तत्वादत्र 'भावः' इति नेचितं, यद्वा प्राथमिकत्वं 'भावः'—
इत्यस्य स्थाने 'शब्दः'—इति पाठेन भाव्यम् ।

(७) परिच्छेदः=अवधारणं, तथा च 'दुष्परिच्छेदत्वात्'—इत्यस्य, दुरवधारण-
त्वादित्यर्थः । अत्र खलु भाववयक्तत्वेन दुष्परिच्छेदत्वादिति पाठं तु युक्तमनुमन्ये ।

सू० “अनेन नियमेन वक्तव्यम्”-इत्यस्यायमर्थः,-“अनेन^(१) नियमेनोक्तमनेने”ति मध्यस्थावगमस्य विषयीभूतव्यमिति । * न च वाच्यमन्ततस्तदवगमस्यापि^(२) सत्ताभ्युपेयेति * । तस्यापि^(३) सत्ताचिन्तायां तत्सत्तावगमान्तरस्यैव शरणत्वात् । * नचैवमनवस्था * । तदनुसरणाऽवश्यम्भावानङ्गीकारात्, “एवं त्रिचतुरज्ञानजन्मनो नाधिका मतिः”-इति न्यायात् । नचान्तिमासत्त्वे पूर्वप्रवाहाऽसत्त्वापत्तिः, तथाचाऽवगममादायापि व्यवहरतो न निस्तारः-इतिवाच्यम् * । “अस्तु, एवं हि, तथापि त्रिचतुरज्ञानकक्षागवेषणमात्रविश्रान्तेन विचारेण ततः परमननुसरणरमणीयेनैव च समर्थं बद्ध्वा कथार्या मिथः सम्प्रतिपत्त्या प्रवर्त्तनात् ।

टी० ननु प्रमाणादिसत्ता माभ्युपगम्यतां, नियमबन्धत्वेदङ्गीकृतएतावतैव द्वैतापत्तिरित्यत आह-“अनेने”ति ॥ अवगमसत्तया द्वैतापत्तिं निरस्यति-। “नच वाच्यमि”ति । आगततः सर्वशून्यतानयनगरप्रवेशे तात्पर्यम् ॥ ननु ज्ञानमपि चेच परमार्थसत् किन्तु तज्ज्ञानासद्व्यवहारसिद्धिरिव तत्र तत्रापि मन्तव्यं तदाऽनवस्थया कोपि व्यवहारो न सिद्ध्येदित्यत आह-। “नचे”ति । भवेदेवं यदिज्ञानमवश्यं स्वव्यवहारार्थं स्यात्, किन्तु हि विषयव्यवहारार्थमनुसृतस्य व्यवज्ञिनीर्षायां ज्ञानान्तरमनुश्रीयतां^(४) ननु तत्तज्ज्ञानव्यवहारपरम्पराधौष्यं, येनाऽनवस्थया स्यादित्यर्थः ॥ अचार्थं भट्टाचार्यानुमतमाह- “इत्थमि”ति । प्राकट्यानुमेयज्ञानपक्षे तत्तज्ज्ञानपरम्पराऽनुमानानवस्थापरिहारायं भट्टाचार्य्यं चरखेरिदमुक्तमिति भावः ॥ ननु ज्ञानस्यापि

(१) अनेन जातिना अनेन नियमेनोक्तम् -इति मध्यस्थावगमस्य विषयत्वेन अखितव्यमित्यर्थः, तथाचाऽवगममन्ततस्तदवगमस्यापि सिद्धा, न नियमबन्धवत्तेति भावः ।

(२) तदवगमस्यापि = नियमबन्धावगमस्यापीत्यर्थः ।

(३) नियमबन्धविषयकाऽवगमस्यापि प्रतीतिकमेव सत्त्वमित्याह-तस्यापीति ।

(४) एवं तु अनुश्रीयतामित्यस्य स्थाने अनुश्रियतामिति पाठः साधुरिति वदामः ।

व्यावहारिकी-सत्ता, तथा चान्तरिमज्ञानमप्यत्राद्वैतप्रमाणमस्यमानु तन्माज्ञा-
धोनेसत्ताकं तत्पूर्वज्ञानमप्यसदापरोक्ष-इत्याद्यङ्गं सर्वज्ञानताभिप्रायेणोष्ठा-
पत्त्या परिहरति-। “अस्ति”ति । अस्तिस्तीष्टापादनं, सर्वोसत्त्वमस्तिस्त्व-
र्थः॥ “एवं ही”ति । एवमेव यतो विचारवत्तात् सेत्स्यतीत्यर्थः । (१) हि-शब्दः
कित्ताऽर्थे वा ॥ ननु प्रमाणादिसत्त्वमनभ्युपगम्यापि कक्षाप्रवृत्तिरितीदानौ
तत्रोद्देश्यं, तच्च सर्वोसत्त्वस्वीकारविरुद्धं, प्रमाणादासत्त्वे विचारमवस्थ-
नवम्यादात आह-। “तथापी”ति ॥

मू० “अन्यथा प्रमाणादिसत्त्वाऽभ्युपगमेपि ज्ञानाऽनवस्था-
याः दुष्परिहरत्वात् ।” “न च वाच्यं-प्रत्यक्षे स्वरूपसता
ज्ञानेन व्यवहारस्य चरितार्थयितुं शक्यत्वात् तज्ज्ञा-
नपरम्पराऽननुसरणमुचितं, नत्वेवं त्वत्पक्षे स्वरूपस-
ता ज्ञानेन व्यवहारस्य चरितार्थता, ज्ञानस्वरूपसत्त्वा-
ङ्गीकारप्रसङ्गादिति । स्वरूपसत्त्वमादायापि परिहरतो
ऽनवस्थाप्रसङ्गस्य स्वप्रकाशप्रस्तावे वक्तव्यत्वात् । “यथा
च त्वत्पक्षे स्वरूपसत्त्वाऽविशेषेपि विज्ञानस्वरूपसत्त्वैव
परं व्यवहारोपपादिका, न घटादिसत्ता, एवमेव (१) अ-
सत्त्वाविशेषेपि ज्ञानमेवासद् व्यवहारोपपादकं नान्य-
त् ।” “असत्त्वोपपादकं च-इति व्याहतम्-? -इति चेन्न,
‘सदुपपादकम्-इति कुतो न व्याहतम् ? । नहि सदुप-
पादकम्, असत्त्व-इति क्वचिदावयोः सिद्धम् ।” “ननु
तदसत्त्वाविशेषात्कार्यस्याऽन्यदापि जन्मप्रसङ्गः ? ।

(१) ‘यत’-इत्येतदर्थं हि-शब्दमभिधायेदानीं कित्ताऽर्थे आह-इति ।

(२) प्रत्यक्षे-इति शेषः ।

टी० ननु प्रमाणादिसत्त्वे कुतो नानुपपद्यते इत्यत आह— । “अ-
सत्त्वे”ति । चित्तुरकटाविशान्तिरेव तत्रापि अरुणवन्वस्थाभवादित्यर्थः ॥
ननु सत्त्वे ज्ञानं स्वरूपसदेव विषयव्यवहारसमर्थं, त्वत्पक्षे स्वरूपाऽसतो-
ज्ञानस्य ज्ञानान्तरमेव सत्त्वमिति तज्ज्ञानसत्त्वाद्यैर्मपरापरज्ञानाऽनुसरण-
मवश्यमित्यनवस्येति वैषम्यमाशङ्क्य परिहरति— । “न च वाच्यम्” इति ।
अज्ञायमानतायां ज्ञानस्य स्वरूपसत्तावि न स्यात् “को, ^(१) ज्ञेते सती सा वि-
तिः ? असत्त्वे किं न स्यात्”—इत्यादेः स्वप्रकाशपक्षावे वक्ष्यमाणत्वात्
न वैषम्यमित्यर्थः ॥ ननु ज्ञानस्याऽसत्त्वे कथं तदधीनो व्यवहारः ? अथा-
ऽसदपि व्यवहारहेतुस्तदा सदेवासतो व्यवहारः स्यादविशेषादित्याश-
ङ्काह— । “यथावे”ति ॥ “असत्त्वे”ति । उपपत्तिकारणमुपपादकं, कारणं
च नियतप्राक्कालमदिति व्याघातः ॥ कारणं ^(२) नियतप्राक्सदित्येव
नास्ति, कुतो व्याघात इत्याह— । “सदि”ति ॥ ननु यदसत्कारणं तदे-
तत्कालीनोत्पत्तिको घटः पूर्वमेव कथं नोत्पन्नः ? इत्याह— । “नन्वि”ति ।
एतद् ^(३) घटोत्पत्तिक्षणभिन्नाः क्षणा यद्येतद्घटयावत्कारणाऽधिकरक्ष-
णाऽव्यवहितोत्तरत्वाविशिष्टाः स्युः, एतद् घटोत्पत्त्यधिकरक्षानि स्युरि-
त्यापादनार्थः । यद्वा ^(४) एतद्घटोत्पत्तिक्षणपूर्वक्षणा यद्येतद्घटसाम्य-
व्यवहितोत्तरक्षणः स्याद् एतद्घटोत्पत्तिक्षणः स्यादित्यापादम् ॥

(१) कोऽनुभवः ज्ञेते=अनुभावयति यत सत्येव मा वित्तिरिति ? न कोपि,
ततश्चाऽनुभावकाभावादसत्येव मा वितिः किं न स्यादिति वक्ष्यमाणव्यर्थः ।

(२) कारणं यतश्चियतप्राक्कालेव, नऽसदित्येव नाद्यापि निर्बुद्धमिति तदादाय
कथं व्याघातः स्यादित्यर्थः । यद्वा कारणं=नियतप्राक्कालं, तथा च यथा ऽसत्सदिति
नास्ति तथा नियतप्राक्कालनियतप्राक्कालित्येव नास्ति कुतोऽस्मान्नास्ति व्याघातः ।

(३) यथायुतमैलिकार्थश्रव्याख्याने कार्यस्याऽन्यथा अन्यवसिद्धयभावात्तद्विज्ञापा-
दनं देव इति तद्वृत्तास्य विशिष्टमापादनाद्यंमाह—एतदिति । वस्तुगत्वा एतद्घटो-
त्पत्त्यधिकरणक्षणा यद्येतद्घटकारणाऽव्यवहितोत्तरत्वाविशिष्टाः, यति तु एतद्घटोत्प-
त्तिक्षणभिन्ना अपि क्षणा एतद्घटकारणतदपह्लादव्यवहितोत्तरत्वाविशिष्टाः स्युस्तदेतद्-
घटोत्पत्त्यधिकरणानि स्युरित्यर्थः ।

(४) पूर्वं घटोत्पत्तिक्षणभिन्नेषु पाद्यसु क्षणेषु एतत्प्राक्कालमात्रेणैवोत्पत्तिर्नास्तीति
घटोत्पत्त्यवहितप्राग्भावेककाले तदापादयति—यद्वेति ।

सू० “न, कार्यस्या(१)द्यसत्ताक्षणे इवान्यदापि सामग्र्यसत्त्वाऽविशेषात् तथापि किं नान्यदा कार्यजन्म । • “अथ न मम तदानौतनं सामग्र्यसत्त्वं तदानौतनस्य कार्यजन्मनो नियामकं, किंतु ततः प्राक् सामग्र्योसत्त्वं, तथादर्शनात् •, ? । ‘तर्हि ममापि कालान्तरस्थ(२)मपि तदसत्त्वं तदातनकार्यजन्मनो नियामकं, तथादर्शनादेव । • “मम तु तदव्यवहितोत्तरत्वं तदा कार्यजन्मनो नियामकम् • ?-इति चेन्न,

टी० कार्योत्पत्तिक्षणे सामग्री त्वयापि नेष्यते प्रागभावस्य तदुद-
कस्याऽभावात्, तथाच यथा सामग्र्योत्पत्तिरिति तस्मिन्क्षणे कार्यं, तथा
क्षणान्तरेपि कथं न स्यादविशेषादित्याह- । “न, कार्यस्ये”ति ॥ क्षणा-
न्तराणां सामग्र्योविनाशतत्वात् त्वया घटोत्पत्त्यधिकरणत्वमोपावृत्तेः तच्च
तदा स्याद् यदि सामग्र्यसत्त्वं कार्योत्पत्तिनियामकमस्माभिरुक्तं भवेत्,
नचैवं, किंतु कार्याव्यवहितपूर्वक्षणसामग्र्योसत्त्वमिति शङ्कते- । • “अथे”-
ति ॥ तस्मिन्(३)क्षणे नियमतः कार्योत्पत्तिदर्शनात् यथा पूर्वक्षणसामग्री-
सत्त्वं तव नियामकं, तथा ममापि नियतकालकार्यदर्शनात् पूर्वक्षणसाम-
ग्र्यसत्त्वमेव किं न नियामकं स्यादिति परिहरति- । “तर्हि”ति । साम-
ग्र्योसत्त्व पूर्वक्षणमात्रे, तदसत्त्वं च सार्वत्रिकमिति महद्वैषम्यम्, तथापि
कार्यग्र्यसद्वैति(४)दृढयम् । पूर्वापादनं तु तदा स्याद् यदि घटोत्पत्ति-
क्षणे

(१) तत्रापि सत्ताक्षणादिनां मते किं कारणसामग्र्योदकस्य प्रागभावस्याऽभा-
वात्कार्यजन्म ? वा पूर्वभात्रिमामग्र्योसत्त्वात् ? वाहोत्पत्तिश्च खलुसामग्र्यव्यवहितोत्तर-
त्वात् ? ; तत्राद्ये वाह-कार्यस्येति ।

(२) कालान्तरस्थ तदसत्त्वमित्यस्यैव पूर्वक्षणसामग्र्यसत्त्वमिति विवरणमुत्थानि-
कारिमेषेण शङ्कराभाष्येति अर्थः । अथग्र्यस्यापि प्रागेऽस्मिन् व्याख्याने उत्पत्तिक-
र्तृत्वाच्चैव अत्रात्राद्याः ।

(३) तस्मिन् क्षणे = कार्यक्षणे ।

(४) अथमाशयः-भवेदितं वैकल्यं यद्येतादृशं कार्यस्याव्यवहितं मया नोच्येत, किंतु
कारमार्थिकत्वधर्मपुरस्कारेण कार्यकारणोदभयोरव्यवहितमेव, व्यावहारिकत्वेन तु

यातिरिक्तानामपि लघानां यावत्^(१) दृढप्रयोजकोत्तरत्वं मयाऽभ्युपगम्येत, नत्वेवं, किन्तु घटजन्यलक्षणस्यैव, तत्प्रवृत्तलक्षणार्त्तिसामर्थ्यसत्त्वस्यैव घटप्र-
योजकत्वेन मयाऽभ्युपगमात् ॥ न वयं भिन्नकालीनं सामर्थ्यसत्त्वं कार्य-
जन्यनियामकं सूत्रोऽपि तु कार्योत्पत्तिसमानकालीनमेव सामर्थ्यसत्त्वाव्य-
वहितोत्तरत्वं, तथा च न सामर्थ्यमित्याह-। “ममत्वि”ति ॥

मू० “समसमयत्वादा”ऽऽगन्तुकत्वा^(२)च्चाऽविशेषेण निय-
मनियामकव्यवस्थाऽनुपपत्तेः ।

टी० “समसमयत्वादि”ति । यदेव कार्योत्पत्तिवृत्तस्य तदेव
सामर्थ्यलक्षणत्वमिति कथमभेदेनैव नियमनियामकभावः, समयस्य=
लक्षणस्य, समत्वादेकत्वादित्यर्थः । * नवोपाधिभेदाद्वेदः * । तथा सति
दण्डित्वकुण्डलित्वाभ्यां देवदत्तो भिद्येत, “देशकालौ^(३)कामं भिद्योयातां
नतु तदुपरक्तत्वभावः पट्टरागो मणिः”—इति च तत्रैव वाच्यते। अभिधा-
नादिति भावः । यद्वा तुल्यकालयोः सामर्थ्यलक्षणत्वकार्यलक्षणत्वयोः
सम्येतरविषयावयवियम्यनियामकभावाऽभावादित्यर्थः । यद्वा समयः=व्य-
वस्था, तेन समसमयत्वावयवियम्यनियामकयोः समग्रवस्थत्वात्, तथाच-
कार्यनियामकत्वेनाभिमतस्य सामर्थ्यलक्षणत्वस्य नियामकान्तरं वाच्यमि-
त्यर्थः । एतदेवापि “अन्यथा यद्विशेषान्तरं तदपि”—इत्यादिना स्फुटयि-
ष्यति । यद्वा, समयः=सङ्केतः^(४), तथाच कार्यवृत्तसामर्थ्यलक्षणयोरेका-
र्थवाचकत्वेन तदुपस्थाप्ययोघटकुलशपटोपस्थाप्ययोरिव न नियमनियाम-

कटाक्षित्वाद्यस्य लक्षणनन्धालदव्यवहितनवावयवमात्रे परमार्थतोऽसतोऽपि कारण-
स्य व्यावहारिकं सत्त्वं मयाऽप्यङ्गीकरणोपमेयेत्यतो न वैकल्यमिति ।

(१) यावत्त्वस्य प्रयोजकोऽन्वयो न तु घटे ।

(२) उत्तरात्ममपि नियामकान्तरपूर्वकं वेदनवस्था, न चेत्समयमवयवस्थिते कथम-
न्यदुपस्थाप्योदित्याह-“आगन्तुकत्वादिति”—इति समलभिमताः चोदयेन्ते ।

(३) देशकालौ कामं = यद्येवं भिद्योयातां नतु देशकालभेदेन पट्टरागो मणि-
भिद्यते इत्यर्थः ।

(४) सङ्केतः=वाच्यवाचकभावः सम्बन्धः, शक्तिरिति वाच्यत् ।

प्रकभावा इत्यर्थः ॥ १६ “आयन्तु क्त्वादि”ति । अथवस्थितोर्निर्यातिस्वात्,
 आर्कस्मिकोर्निर्यातिन्यतिष्ठादावागन्तुकपदप्रयोगात्, तथावाऽऽगन्तु-
 काऽऽकस्मिकी सामयी स्वोत्तरत्वेन कार्यजन्म कथं नियमयेदित्यर्थः ।
 यद्वा प्रागभावेतर^(१) यावत्कादाचित्ककारणप्रागभावाऽनाधारः कार्यप्राग-
 भावाधारः सः सामयीत्युच्यते, कार्यप्रागभावः कार्यानुत्पादप्रवृत्तिः, तथा-
 च-‘कार्यानुत्पादः कार्योत्पादं नियमयति’-इति पर्यवसितं, तच्चाऽनुप-
 पन्नं, कार्यानुत्पादस्य कार्योत्पादं प्रति आगन्तुकत्वात्-उदासीनत्वात्,
 उदासीना आगन्तुक इत्युच्यते इत्यर्थः । तथाच समसमयत्वाऽऽगन्तुक-
 त्वाभ्यामविशिष्टयो^(२) इत्यदभिमतनियमनियामकयोर्न नियमनियामक-
 भाव इति समुदायार्थः । अन्ये तु “आयन्तु क्त्वादिन्यदासिदुत्वादिति
 वा, आयन्तु क्त्वादिकृपनियामकत्वादिति वाऽर्थः”-इत्याहुः । यद्यपि
 समसमययोरेवागन्तुकयोरेव रूपरसयोर्वन्धिधूमयोरेव नियमनियाम-
 कभावो वृष्ट एव, तथापि कार्यस्याऽसत्त्वमेवेति हृदयम् ॥

मू० “तस्मात् अन्यदास्थाया^(३) एव सामय्यास्तदा कार्य-
 जन्मनियमोऽभ्युपेयः, तथा दर्शनात्”-इत्येव वाच्यम्,
 तथाच समः^(४) समाधिः । • ‘तथापि कार्य^(५) जन्मकाल-
 स्य को विशेषः’ । ‘कार्यजन्मैव’ । ‘अन्यथा यद्विशेषान्तरं^(६)

(१) कार्यप्रागभावाधारः सः सामयीत्येतावन्मात्रोक्तौ दण्डादिकारणप्राग-
 भावस्यस्यापि घटादिसामयीत्वं स्यादत उक्तं यावत्कारणप्रागभावाऽनाधार इति, एवं-
 मपि यावदन्तर्गतानां देशकालादीनां प्रागभावस्येवाऽभावात्तदनाधारः सः सर्वदेवा
 स्तीति पुनरपि न ह्यत्र दोषस्तदवस्थ इत्यत्र उक्तं काटाचित्कंति, काटाचित्कं कारण-
 जन्मादिप्रागभावोपेति पुनरुक्तदोषानुद्धार इति प्रागभावेतरत्युक्तम् ।

(२) विशिष्टयोः = तुल्ययोः ।

(३) अन्यदास्थायाः = पूर्वकालार्तिस्थाः ।

(४) यथा तत्र भिन्नकालोना सामयी नियामिका तथा समसमयि भिन्नकालीनता
 मय्यस्य किं न नियामकं स्यादिति समः समाधिरित्यर्थः ।

(५) “अपि कारणमित्यत्र कार्यमप्यस्येवेति तत्र समसमयि विशेषकालो न युक्तः,
 तथापि इतिवन्तिन्यजेनेत्र साधनस्याप्यक्रमाद्विशेषमात्रं-कार्यजन्मेति”-इति प्रगल्भ
 मिथ्याः शीटर्पणं ।

(६) विशेषान्तरं = सामय्ययुक्तत्वादिति ।

तदपि विशेषान्तरवतः कालस्य स्यादित्यपर्यवसानं-
मेव पर्यवस्येत् । * तथापि^(१) तत्कालस्यानुगतं किं
रूपम् * ?—इति चेन्न, 'रूपान्तर'^(२)वतोपि किं तद् ?—
इत्यस्यापि पर्यनुयोगस्यापत्तेः^(३) ।

टी० “तस्मादि”ति । सामय्युत्तरवृत्तत्वस्य नियामकत्वे अविह-
ते भिन्नकालापि त्वया सामय्येव नियामिका वाच्या, तथाच भिन्नकाल-
सामय्यवत्त्वमेव किं न नियामकमिति ममः समाधिरित्यर्थः ॥ ननु वृत्ता-
न्तरेभ्यः कार्यजन्मवृत्तस्य वैलक्षण्यमवश्यमभ्युपेयं, तच्च वैलक्षण्यं न ताव-
त्सामय्यसत्त्वं, तस्य वृत्तान्तरसाधारण्यात्, तथाच सामय्युत्तरवृत्तत्वमेव
तथा वाच्यम् वृत्तान्तरव्यावृत्तत्वादिति तदेव नियामकमित्यनुशयानः
पृच्छति । ^b“तथापी”ति ॥ उत्तरम्—। “कार्ये”ति ॥ विनिगमकमाह—
^d“अन्यथे”ति । सामय्युत्तरत्वेपि विशेषान्तरमनुसरणीयम्, एवं तत्रतत्रा-
पीत्यनवस्येत्यर्थः । यद्यपि कार्यजन्मकाले सामय्युत्तरत्वं, तत्र च सामयी,
तस्यामपि तत्सामयीत्यपर्यवसानमेवेष्टं प्रामाणिकत्वात्, * नच कार्य-
जन्मकालगता एव नर्वे विशेषा अभिप्रताः नच सामयीपरम्परायास्त-
थात्व^(४)मिति वाच्यम् *, सामयीपरम्पराया अपि परम्पराया कार्यजन्मका-
लस्यैव विशेषत्वात् ; अन्यथा “कार्यजन्मकालस्य कार्यजन्मैव विशेषः”—
इति त्वदुक्तमपि न निर्वहेत्, तत्रापि विशेषान्तराऽनुसरणीचित्यात्,
तथापि कार्यमप्यसदित्यत्रैव हृदयम् ॥

(१) कार्यजन्मकालाभासुपसङ्गाहकं रूपं पृच्छति—तथापीति ।

(२) परिहरति — रूपान्तरंति । अथमाशयः — यद्यियामकं रूपान्तरं वक्तव्यं
तस्यापि रूपान्तरसापेक्षत्वेऽनवस्था, अन्तर्गतत्वा कस्यापि रूपान्तरानपेक्षत्वे आढावश्च
तत्स्वीकार्यं, तच्च कनिष्ठमर्थान्वित्येवेति ।

(३) { अतः कारणमात्रो भवतीति समर्थितं तावत् ।
(४) { न च सत एव तु सिद्ध्यति कारणेति वदर्थेति तदनु ॥ }

(४) तथात्वम् = निकृष्टोत्तरसामय्यात्मकविशेषत्वम् ।

सू० "किञ्च ।

अन्तर्भावित^(१)सत्त्वं चेत्कारणं तदसत्^६ततः ।

नान्तर्भावितसत्त्वं चेत्कारणं तदसत्^६ततः ॥ ४ ॥

^७तथा हि अन्तर्भूतसत्त्वं यदिकारणत्वं तदा स्वविशिष्टे स्ववृत्तिरंशतः स्वाश्रयत्वमापादयति ।

टी० असतः कारणत्वमुपपाद्य सतः कारणत्वं खण्डयति-।
 “किञ्च” इति । कारणे सत्ता विशेषणम् ? उपलक्षणं वा ? । यदि विशेषणं, तदा सत्तायामपि कारणत्वमित्यायातं, सत्तायां च न सत्तेत्यसद्वेष्ट कारणं प्राप्तम् ॥ “तत” इति । सत्ताविशिष्टे कारणत्वाऽभ्युपगमादित्यर्थः । उपलक्षणत्वे त्वमदपि कारणं प्राप्तं, सत्तायाः कारणकोटिबहिर्भावात् ॥ “तत” इति । सत्ताया उपलक्षणत्वाऽभ्युपगमादित्यर्थः । यद्वा कारणमित्युभयत्र भावप्रधानो निर्देशः, तथाच सत्तायां कारणत्वं वर्तते, न वा ? इति विकल्पार्थः । आद्यं मदपि कारणं, सत्तायाः सत्ताविरहेणाऽसत्त्वात् । द्वितीये सत्तया सदाकाराऽनुगतप्रत्ययोपि न जननीय इति तन्मात्रप्रमाणिकायाः सत्ताया विलोपे सर्वकारणमसद्वेष्टेति प्राप्तम् । यद्वा कारणं=कारणत्वम्, अन्तर्भावितसत्त्वं=व्यापकीभूतसत्त्वं ? न वा ? तथाच कारणत्वं सत्ताव्याप्यं ? न वा ? इति विकल्पार्थः । आद्यं सत्तायां सत्तानिष्ठत्वा कारणत्वमपि निवर्तते, इति अनुगतप्रत्ययजनकत्वाभावात् प्रमाणाऽभावेन सत्ताविलोपे सर्वकारणमसद्वेष्टेति प्राप्तम् । अन्त्ये सत्तामपेक्षयापि कारणत्वं वर्तते इति त्वयैवासत्कारणमभ्युपेतमित्यर्थः ॥ वार्तिकार्थं प्रपञ्चयति-। “तथाही”ति ॥

(१) अन्तर्भावितता = जन्तः प्रवेशिता (विशेषणीभूता वृत्तियायत्) सत्ता यस्मिन्सतदन्तर्भावितसत्त्वं तज्जन्तकारणं, तदा सत्ताविशिष्टे सत्ताऽसम्भवात्कारणमसद्वेष्टेति स्यात्, सत्तासम्भवायात्सद्वृत्तिारोपणमर्थादित्यर्थः । अन्तर्भावितसत्त्वः कारणं न, किन्तुपलक्षितमित्येतत् (कविशब्दाऽनुपमासमिक्कति) ततोऽपि कारणकोटौ नसाऽप्रवेशात्कारणमसद्वेष्टेति श्लोकार्थः ।

सू० "विशिष्टस्यार्थान्तरत्वे" (१)पि च स्वस्मिन्स्ववृत्तिव्यतिरे-
कवत्स्वविशिष्टे स्ववृत्तिव्यतिरेकनियमदर्शनात् न सैव
सत्ता तस्मिन्निति 'अन्यस्या विशिष्टवृत्त्यभ्युपगमे ता-
मनिवेश्य कारणत्वमभ्युपगन्तुः सर्वथैवासत्कारणं प-
र्यवस्यति, अपराऽपरसत्तानिवेशने चाऽपर्यवसानमेव ।

टी० ननु सत्ताविशिष्टे वृद्धादौ कारणे सत्ता वर्तते चेत्कथमात्मा-
श्रयः (२) इत्यत आह— "विशिष्टस्ये"ति । स्वस्मिन्स्वं वर्तते इति यथा
विरहं, तथा स्वविशिष्टे स्वं वर्तते इत्यपि विरहमेव, विरोधप्रयोजक-
स्याऽदर्शनस्योभयत्राऽविशेषादित्यर्थः ॥ ननु स्वविशिष्टे स्वं मावर्तिष्ठ,
स्वभिरया द्वितीयया सत्तया प्रथमसत्ताविशिष्टानां सत्त्वं, मत्वाद्य
कारणत्वमुपपत्स्यते ? इत्यत आह— "अन्यस्या" इति । प्रथमसत्तायाः
अकिञ्चित्कारत्वेपि तत्तुल्यतया द्वितीयसत्तामप्यनिवेश्यैव त्वया कारणत्वं
वाच्यम् (३) तथाच न प्रथमया न वा द्वितीयया सत्तया सत्तां कारणत्व-
मिति सर्वथैवासत्कारणमिति भावः ॥ ननु स्वविशिष्टे स्ववृत्तावात्मा-
श्रयः, अन्योन्यविशिष्टेऽन्योन्यवृत्तावन्योन्याश्रयः, इति पूर्वपूर्वसत्ताविशिष्टा-
परापरसत्तया सत्स्यात्कारणं च स्यादिति कथमसत्कारणमित्यत आह—
"अपरापरे"ति । उत्तरोत्तरसत्तास्वप्नन्तर्भावितसत्त्वं वेदित्यादिविकल्प-
कदर्थनया क्वापि पर्यवसानं न स्यादित्यर्थः ॥

सू० "नच सत्ताभेदानन्त्यमस्त्येवेत्यपि पादप्रसारिका
निस्ताराय" । सत्ताभेदे हि सद्बुद्धिव्यवहाराऽनुगमसम-
र्थनलङ्घिनः प्रथमापि सत्ता नस्याद् इति वृद्धिमिच्छतो
मूलमपि ते नष्टमिति हा ! कष्टतरम् । "नच स्वरूपस-

(१) विशेषणविशेष्यतः स्वस्मिन्स्ववृत्तिव्यतिरेकवत्स्वविशिष्टवृत्त्यभ्युपगमे ता-

(२) अत्र 'विशिष्टस्ये'ति विशेषणभूतसत्तादितेऽतिरिक्तत्वं मयाभ्युपगम्य-
त्वात्--इति हेतुः पूरणीयः ।

(३) सत्तानुपकारात्--'स्वभिरया द्वितीयया सत्तया द्वितीयसत्ताविशिष्टानां सत्त्वं
मत्वाद्य कारणत्वमुपपत्स्यते'--इति ।

सीपगवायस्वस्ति * । भिन्नानप्यनुगत^(१) बुद्ध्याद्याधान-
पदेऽभिषिञ्चना त्वया हि जातिमात्राय जलाञ्जलि-
र्वितीर्येत । “माभूदनुगतिः स्वरूपसत्त्वस्य”-इति च
वदन् तद्गर्भिणीं कारणतां कथमनुगमयितासीति ।

टी० ननु बीजाङ्गपरम्परावत्सत्तापरम्पराऽस्तु को दोषः ? इत्यत
आह-। “नचे”ति । यथा तावत्पुत्रः सत्ताः सत्तामन्तरेणैव सत्यस्तथा
दण्डादपि सत्तामन्तरेणैव सन्तः सन्तु किमाद्यापि सत्तया । * न च
तावतीषु सत्तास्वेका काचित्सत्ता वर्तते यथा तासामनुगमः, तस्याः पुनरे-
कस्याः^(१) किमनुगमकेन सत्तान्तरेणैति वाच्यम् * । तर्हि सती^(१) न स्यात्,
तदसत्त्वं च तासामसत्त्वात् तदाऽऽश्रयपर्यन्तमसत्त्वमित्यसदेव कारणा
पर्यवसन्नमिति भावः । यद्यपि स्वाविशिष्टे स्वं वर्तते एव विरोधाभावात्
नचादर्शनं सर्वत्र तथैव वृष्टत्वात् । नहि स्वाविशिष्टे क्वचित्स्ववृत्तिर्दृष्टा ।
यदि च स्वाविशिष्टे स्वं न वर्तते, तदा स्वाविशिष्टमेव न स्यात्स्ववृत्त्येव हि
तत्स्वविशिष्टम्, अन्यथा दण्डिनि दण्डवत्कुण्डलिनि कुण्डलवत् कुण्डलिनि
दण्डोपि स्यात् । *एवं तर्हि दण्डेपि दण्डः स्यात्*^(१) । न, चापादकाभावात् ।
विशिष्टवृत्तित्वमेवापादकम्^(१), इति चेन्न, यदि विशिष्टवृत्तिर्द्विशेषणवृत्तीति
नियमाभावात्, व्यभिचारस्य^(१) दर्शितत्वात् । *तत्र^(१) दण्डकुण्डलयोर्न

(१) अनुगतबुद्ध्यादिराधीयते अनन्तानुगतबुद्ध्याद्याधानं, तत्पदे - तत्स्थाने
इत्यर्थः ।

(२) ‘एकस्याः’-इति सावधानं हेतुगर्भं विशेषणम्, एकत्वादित्यर्थः ।

(३) यदि सर्वसत्तास्वनुगतैकसत्तायां सत्तान्तरं न स्यात्तर्हि सा सत्येव न स्यादिति
तदसत्त्वं तदाधारभूतानां प्रथमसत्तानामप्यसत्त्वं तदसत्त्वं च तदाश्रयाणां दण्डादीनां
कारणानामप्यसत्त्वमित्यर्थः । न च सर्वसत्तास्वनुगतैकसत्ता स्वात्मैकसत्तयेव सती ।
तथा सति प्रथमास्येव तत्स्वीकरणीयतया तस्यागि मानाभावात् ।

(४) सर्वत्र स्वाविशिष्टे एव विशेषणं वर्तते, न चैतावता स्ववृत्तित्वं तस्येति
(यद्यपीत्यत आरम्भं स्वादित्यन्तं) व्यभिचारस्य दर्शितत्वादित्यर्थः ।

(५) ननु विशेषणं सर्वत्र स्वाविशिष्टे एव वर्तते, नचेवं मति कुण्डलिनि
दण्डोपि स्यादिति वाच्यम्, दण्डादीनामुपलक्षणत्वेन विशेषकस्यान्वयीकारादित्यत
आह-तत्रेति ।

विशेषणत्वं, किन्तुपलक्षणत्वम्*? -इति चेत्तद्विज्ञप्ताप्युपलक्षणमस्तु, यथा बो-
पलक्षणेनापि दण्डेन पुरुषो दण्ड्यः, तथा सत्तयापि सादृश्या कारणं सत्त्वम् ।
वस्तुतो विशेषणत्वेऽपि न दोषः, नहि विशेष्यगतधर्मस्य विशेषणत्वं किन्तु
स्वकालनियत^(१) व्यावृत्तिबोधजनकत्वं, प्रत्याप्य^(२) व्यावृत्त्यधकरणताप्रत्यक्षं ।
दक्तत्वे सति व्ययच्छेदकत्वं वा, तत्र^(३) विशेष्यवृत्तिधर्मविरहेऽपि मयानम् ।
यत्र^(४) संयोगलक्षणावृत्तिर्दण्डादौ तत्र कथञ्चिद्विरोधोपसंहारेऽपि समवा-
यलक्षणवृत्तौ स्वविशिष्टे एव स्ववृत्तिरभ्युपगन्तव्या, तत्र स्वावृत्तिविशिष्टदृश-
या अभावात्, गोत्वावृत्तिरिष्टे महिषादौ गोत्ववृत्तिप्रसङ्गात् । तथाच तत्र-
वश्यं स्वविशिष्टे स्ववृत्तिरङ्गीकर्तव्या । *तत्र केवले वृत्तिः*? -इति चेत्^(५), के-
वलस्यापि स्वविशिष्टत्वात् । नहि तत्र स्वं न विशेषणम् । *ननु^(६) सत्तय
सत्ताविरहात् कथं सादृश्यात्प्रतीतिकारणम्*? -इति चेत्, सत्तत्र केवलम-
सती कारणमिति न, किन्तुसंभावादिरप्यसन्नव कारणम् । *तर्हि सत्का-
रणं, नत्वसदिति कोयं तव सिद्धान्तः*? -इति चेत्, सोपाख्य कारणं, नतु
निष्पाद्यमलीकमन्यवेहि । *तर्हि सत्तास्थाने उपलब्धमावेश्य उपलब्ध-

(१) आदामीत्येन व्यावृत्तिबोधजनकत्वमुपलक्षणस्याप्यस्यतः स्वकालनियत-
त्वेन बोधो विशेषितः ।

(२) पूर्वोक्तविशेषणलक्षणस्योपाधावतिव्याप्तिमभिप्रेत्य लक्षणान्तरमात्रं प्रत्या-
प्येति । प्रत्याप्या = ज्ञाप्या या व्यावृत्तिस्तदधिकार्याना दण्डादेस्तदवच्छेदकत्वं दण्डा-
देरेव विशेषणस्य, ननुपाधेरुपलक्षणस्य चेति नातिव्याप्तिः ।

(३) तदेतल्लक्षणं विशेषणं विशेष्यगतधर्मस्याभावेऽपि सति समनुवर्तमित्याह-
तच्छेति ।

(४) ननु 'नहि स्वावृत्तिरिष्टे क्वचित्स्ववृत्तिर्दृष्टा' -इत्यस्य त्वदुक्तवचनाऽव्या-
प्यवृत्तित्वेन अभिमतसंयोगादेः व्याभिचाराद्विरोधस्तदवश्य इत्यत आह -यत्रात । संयोगे-
ति । संयोगेन लक्षणं = ज्ञायते या सा संयोगलक्षणा, संयोगावच्छिन्ना वृत्तिरिति यावत् ।
यद्वा वृत्तवृत्तितावच्छेदकयोः समनियतत्वेनाभेदोपकारात् संयोगलक्षणा वृत्तिरित्युक्तम् ।
यत्वं 'समवायनलक्षणवृत्ते' -इत्यत्रापि ज्ञेयम् ।

(५) 'केवले वृत्तिः' -इत्यत्र केवलशब्देन किं सर्वथा गोत्वादिविशेषणान्संस्पृष्टं
शायं ? , वा तत्संस्पृष्टम् ? । आद्ये महिषाद्यावप गोत्ववृत्तिः स्यादित्येतद्भादनधायाह-
नेति, द्वितीये तु पूर्वोक्तमेव स्मारयति -केवलस्यापीति ।

(६) नन्वेवं स्वविशिष्टे स्ववृत्तित्वमुपपाद्य त्वका दण्डादौणां कारणत्वं व्या-
ख्यायि, सत्तयां तु सत्ताविशिष्टत्वकारणमाकात् कथं कारणत्वं स्यादिति काव्यहनिंका
मायहनिंकां शङ्कते -नन्वेति ।

विशिष्टं निरुपाख्यमेवेति पूर्ववत्^(१) दावर्तनीयम्-? इति चेत्, आधर्तने क्रियमाणे एव व्याघातात् । ननुपाख्याविशिष्टं निरुपाख्यं वक्तुमपि शक्यते, उपाख्याविशिष्टत्वेनैवोपाख्यातत्वात्, तत्रोपाख्या हि नाम, तथाचाऽभिधाना^(२) नभिधानयोजितं नैयायिकैरिति, तथापि^(३) दण्डादौ सत्तापि कारणकोटौ न प्रविशतीति हृदयम् ॥ ननु च सत्ताविरहि^(४) एवपि सत्ता स्वरूपसत्येव, दण्डादिरपि सत्ताबहिर्भावेण कारणमस्तु स्वरूपसत्तायाः स्वरूपमात्रनिबन्धनत्वात्, प्राभाकरादिभिस्तथेवाङ्गीकाराच्चेत्यत आह- ।^(५) “तच्च” इति । स्वरूपसत्त्वस्य प्रतिस्वं विश्रान्तत्वेनाऽननुगतत्वात् अननुगतसद्गुणहारविलोपप्रसङ्गात्, अननुगतेनैव चाऽनुगतधीजनने गोत्वादिकमपि नस्यादित्यर्थः ॥ नन्वनुगमाभावेपि स्वरूपसत्तया सत्कारणमिति तावदायातं, तदेव च मया साधयितुमुपक्रान्तामत्यत आह- । ‘माभूदिति । कारणताया अनुगमः त्वदभ्युपगतो न स्यात् स्वरूपमत्तायास्तदनुगमकत्वेनाभ्युपेताया अननुगतत्वात्, सत्ताज्ञातेरच खण्डितत्वादित्यर्थः ॥

मू० “किञ्च, स्वरूपसत्त्वं स्वरूपात् घटाद्यात्मनो नाधिकम-
सतोपि स्वरूपं स्वरूपमेव, नह्यसन् घटादिर्न घटादिः,
तथा सति^(१) घटादिर्न’-इत्यपि न स्यात्, असतोऽघटा-

(१) पृष्ठवत् “अन्तर्भावितसत्त्वं चेत्कारणं तदसत्ततः-इति कारिकात्प्रकारेणैव-“अन्तर्भावितोपाख्यं चेत्कारणं तदसत्ततः, नान्तर्भावितोपाख्यं चेत्कारणं तदसत्ततः” इत्यावर्तनीयमित्यर्थः ।

(२) अभिधाने निरुपाख्यस्य व्याघातः, अनभिधाने नैयायिकाभिमतोपाख्य-कारणत्वसिद्धिरिति विवेकः ।

(३) ‘तथापि’-इत्यस्य ‘अप्यपि स्वविशिष्टं स्वं वर्तते एव’ इति दूरव्यवहितेन यद्यपि शब्देनाऽन्वयः ।

(४) आत्मात्मकसत्ताविरहिणीत्यर्थः ।

(५) तथा मतीति । यथा ‘घटः सन्’-इत्यत्र घटसत्त्वयोः सामानाधिकर-यवोपलम्भादुक्तः सत्तास्थाने, तथा ‘घटोऽसन्’-इति सामानाधिकरयवोपलम्भादसन्-घटोऽपि स्वीकार्यः, अन्यथा ‘घटोऽसन्’-इति सामानाधिकरयमेव न स्यादिति प्रग-ह्मादिसंमतार्थः । विद्यासागरास्तु “अप्रसिद्धप्रतियोगिकनिषेधापेक्षादसतः प्रतियोग-प्रतियोगित्वेनाऽसन् घटादिरेष्टव्यः”-इत्याहुः । तत्र मन्वे प्रगल्भोक्त्यर्थे सूत्रस्यापि-शब्दस्यैवकारार्थं कृत्वकल्पनाद्युक्तगौरवाविद्यासागरोक्तमेवमर्थमिति ।

दिवात् । 'अथ सदपि सत्तामनन्तर्भाव्य' कारणं,
तदानीमसदपि तत्तथास्तु, सत्त्वासत्त्वयोः कारणको-
व्यप्रवेशाऽविशेषात् । 'अथ न सत्ता कारणकोटिनि-
विष्टा, किन्तु कारणत्वं सत्त्वं, नियतपूर्वसत्तां हि का-
रणतां मन्ये*?—इति मन्यसे, "तर्हि मत्पक्षेऽपि सैव
कारणतस्तु।" तर्हि कारणस्य सत्तामभ्युपगतवानसीति
घटकुट्यां^(१) प्रभातम्*?—इति चेन्न, भावाऽनवबोधात्,

टी। घटस्य च निरूप्यमाणं घटस्वरूपसत्त्वं घट इव पर्यवस्यति,
तथाच घटः=कारणमित्याऽऽयातम्, असन्नपि घटो घट इव,—इति मत्पक्षात्
त्वत्पक्षे न कश्चिद्विशेष इत्याह—। "किञ्च" इति । यद्यपि च स्वरूपं
सदिति पारमार्थिक^(२)मभिमतम्, अयमेव च स्वत्वत्ताद्विशेषः, त्वया
दण्डादीनामपारमार्थिकत्वाङ्गीकारात्, तथापि पारमार्थिकत्ववण्डने हृद-
यम् ॥ श्लोकाद्वितीयाहुं व्याचष्टे—। ^b"अथे"ति । सत्ताया इवाऽसत्ताया
अपि कारणभोक्तृप्रवेशादसत्कारणत्वादित्याहुयमपि नोपालभ्याः, यतो
दण्डादिः कारणमित्यावयोः समानोऽभ्युपगमः, सच सचसत्त्वेति क्रमेण
विचारणीयमित्यर्थः ॥ ननु सत्ताघटितं कारणत्वं न भूम्, किन्तर्हि? सत्तैव
कारणत्वमिति, तथाच कारणत्वमभ्युपगच्छता त्वया सत्ताप्यङ्गीकर्तव्येति
शङ्कते—। "अथ ने"ति ॥ ममापि नियतपूर्वसत्त्वमेव कारणत्वमिति परिह-
रति—। "तर्हि"ति ॥ ननु कारणत्वं कारणानां धर्मः, स चेत्सत्ता, तदा सन्त
इव दण्डादयः कारणानि, नाऽसन्तः, इति पर्यवसितं विवादेनेत्यतः^(३)
आह—। "तर्हि"ति ॥

(१) शैलिकभयादिशशां मार्गान्तरेण गच्छतः क्षपितनिशस्य घटकुट्यां=सु-
लक्षणायां, यथा प्रभातं कस्यचिद्वृत्त्यस्य तथा तत्र सत्त्वापत्तिभयाद्वाकान्तरेण वञ्चय-
तोऽपि सद्वाद आपन्न इत्यर्थः । विद्या० ।

(२) पारमार्थिकमित्यत्र 'स्वरूपम्'—इति शेषः ।

(३) इति पूर्वपक्षिणः शङ्कासमृद्धा 'भावानवबोधात्' इत्यन्तं सिद्धान्तवादेत्यर्थः
वस्तुतस्तु अत्र 'इत्याह'—इत्यत्र पाठ उचितः, पूर्वपक्षस्यैव प्रथममुपस्थितत्वात्, अतो न
क्रिष्टकल्पनं दोषः, पाठान्तरं तु लेखकप्रमादात् ।

मू० “सत्तामसतीमभ्युपगच्छतापि सत्ता मयाऽभ्युपगतैव,
अन्यथा कासात्रसतीति(१)।” त्वमपि किं सत्तां तत्स-
त्तामन्तर्भाव्य कारणत्वमिच्छसि नत्वेवं(२), पूर्वव-
त्कापिसत्तात्यागो वा अनवस्थायां वा पर्यवसानं
स्यात् । “असत्त्वाविशेषात् कारणनियमः कथं
स्यात् ?—इति चेन्न, ‘सत्त्वाविशेषेपि तुल्यत्वात् ।
‘सत्त्वेऽस्त्यन्वयव्यतिरेकानुविधानं, तस्य, तज्जाती-
यस्य वा, त्वत्पक्षे त्वसत्त्वाऽविशेषाद्वातिरेकः, परं
सोप्यनियतः, यदा कारणाऽभावस्तदा कार्यभा-
वावर्यम्भावानभ्युपगमात्, नित्याऽसतः कारण-
स्याऽसत्त्वे एव कदाचित्कार्यो(३)त्पादात्, अन्व-
यस्तु न कचिदपि* ?—इति चेत् न, तुल्यत्वात् ।

टी० भावमाविष्करोति—। “सत्तामि”ति । न वयमसतीमपि सत्तां
नाभ्युपेयः, किन्तुहि सती(४)म्, अन्यथा किमुद्दिश्याऽसत्त्वमपि मया विधे-
यमित्यर्थः ॥ त्वयापि या सत्ता कारणत्वेनाभ्युपेयते सा स्वान्तर्भावित्वेन
कारणत्वं वाच्यम्, स्वविशिष्टा च सा त्वन्मतेऽप्यसत्त्वे, यदि च(५) स्वा-
त्मानं तटस्थीकृत्य सा मता कारणत्वं तदा तया सतया तटस्थया कार-

(१) केषुचित्पुस्तकेषु ‘इति’-शब्दो न दृश्यते ।

(२) विद्यासागरात् व्याख्याना नुरोधेन नत्वेवमित्येतत्स्थाने ‘नत्वेवम्’-इति
पाठः, यतस्ते व्याचष्टुः “अङ्गीकरोति सद्भावे नन्विति”-इति । प्रकृतशङ्काव्याख्या-
नुरोधेन तु नत्वेवमित्यन्तेऽप्येवमन्ययेनानासीदर्थार्थं ‘तथा सति’-इति शेषः पुरणीयः

(३) यद्यपि कार्योत्पादकालेपि कार्यस्य परमार्थतोऽसत्त्वमेवेति व्यतिरेको-
बाधितस्तथाप्यभिप्रायमविदुः शङ्का ज्ञातव्या ।

(४) ‘किं तर्हि ? सताम्’-इत्यत्रापि ‘नाभ्युपेयः’-इति सम्बन्धनोपमम् ।

(५) तटस्थीभूतसत्ताया अपि सद्भावहारप्रयोजकत्वमङ्गीकृत्याह-यदिचेति ॥
“सतेव तु नसती”ति, कारणत्वात्मिका सतेव तु न तटस्थीभूतसत्तान्तरव्रतीत्यर्थः ।
कारणता सता निर्वहेदित्यत्र केचित् ‘कारणता जयती निर्वहेति’ति पदे किन्दन्ति ।
तच्च “नवा स्वस्य तटस्थीकरणे कारणत्वं सत्त्वं निवेहेत्”-इत्यव्यवहितोत्तरग्रन्थेन
यान्त्वान्तापादादिति ।

यता सतो निर्वहेत्, सतैव तु न सती, तस्याः सत्तान्तराभावात्, भावे वा पुनरप्यवसानं स्यात्, नवा स्वस्य तदस्यीकरणे कारणत्वं सत्त्वमिति निर्वहेदित्याह-। ^१ “स्वमयी”ति ॥ ननु यद्व्यसत्कारणं तदेवं कारणमिदमकारणमिति किङ्कतो नियमः? इत्याह-। ^२ “असत्त्वि”ति ॥ त्वन्मतेऽपि कारणाऽकारणविभागेऽनुपपन्नः, सत्त्वाऽविशेषादित्याह-। ^३ “असत्त्वि”ति ॥ ननु सतः कारणत्वे दण्डजातोये सति घटः, व्यतिरेके च तस्य घटजातीयस्य व्यतिरेकः, इत्यन्वयव्यतिरेको कारणतावाहकौ सम्भवतः, नामतः कारणत्वे ताविति शङ्कते-। “सत्त्वे” इति ॥ यथा सतोऽन्वयव्यतिरेको तथैवासतोऽपि, परन्तु निरूप्यमालो ता(१) इत्यसतो पर्यवस्यतः, इत्यन्वयेतदित्याह-। ^४ “न तुल्यत्वादि”ति ॥

सू० “अन्वयो नास्तीत्यभ्युपगच्छताप्यन्वयोपगमात् ।
^१ अन्वयस्यापि(१)सत्तान्तभावने कथितदोषापत्तेः ।
 एतेन “आशामोदकतृप्ता ये, ये चोपार्जितमोदकाः ।
 रसवीर्यविपाकादि, तुल्यं तेषां प्रसज्यते”-इत्यस्या-
 पि बाधकत्वमाशामोदकापत्ते, ^२ सत्तान्तर्भावाऽनन्त-
 र्भावाभ्यां प्रत्यादेशात्, आशामोदकादिनापि च
 रसवीर्यविपाकादिजननात् । * तदसत्कथं कार्यं
 स्यात् ?-इति चेन्न, ^३ सत्तामन्तर्भावात् कार्यत्वोपगमे
 कारणवत्कार्येऽपि उक्तदोषस्य, अनन्तर्भावे वाऽविशो-
 षस्य, पूर्ववदावृत्तेः ।

टी० किञ्च । ‘असतोऽन्वयो नास्ति’-इति वदता त्वयोऽन्वयो निषे-
 धत्वेनाप्यभ्युपगम्यते एवेत्याह-। ^४ “अन्वय”इति ॥ ननु तथापि सत्त्व-
 यो नास्ति, स च प्रयोजकः? इत्यत आह-। ^५ “अन्वयस्यापी”ति । अन्त-
 र्भावितसतश्चेदन्वयो न स संस्ततः । नान्तर्भावितसतश्चेदन्वयो न स
 संस्ततः-इति दोषापत्तेरित्यर्थः ॥ ननु यद्व्यसत्कारणं तदा भोजनेऽभोजने

(१) तावत् = सतोऽप्यन्वयव्यतिरेकावित्यर्थः ।

(२) अन्वयस्यापि कुत्रोक्ततावदने इत्यर्थः ।

च रसवीर्यादितौल्यं स्यादित्यत आह—। “एतेने”ति । आशा=प्रत्याशा,
मनोरथ इति यावत् । उपाज्जनं=भक्षणम् । रसः=आद्यो धातुः ।
वीर्यं=बलं, चरमधातुः । विपाकः=परिणामः लौहित्यमिति यावत् ।
‘रसो(१) मधुरादि, रित्यादि व्याख्यानमयुक्तं, तस्य भोजनाऽन्यत्वात् । आ-
दिपदादिन्द्रियपाटवादियहणम् ॥ एतेनेत्यस्याऽतिदेश्यमाह । “सत्ते”-
ति । सतः कारणत्वमभिप्रेत्य बाधोपपन्नताभिधीयते, तच्चा(२)न्तर्भावित-
मस्त्वं चेदित्यादिना पूर्वमेव निरस्तमित्यर्थः ॥ भोजनाऽभोजनयोस्तुल्यत्वा-
पादनमिष्टापत्त्या निरस्यति—। “आशामोदके”ति । भोजनेष्वसन् रसा-
द्विभोजनेपि तथेति तौल्यमेवेत्यर्थः ॥ “सत्तामि”ति । अन्तर्भावित-
मस्त्वं चेत्कार्यं स्यात्तदसत्ततः । नान्तर्भावितमस्त्वं चेत्कार्यं स्यात्तदसत्त-
तः—इति दोषापत्तेरित्यर्थः । दृष्टं च गुञ्जापुञ्जस्थले अमता कुताशनेना-
ऽसतः शीतापनोदस्योत्पत्तिर्वानराणाम्, असत्यैव च मत्तकाशिन्या(३)सम्भो-
गमुल्लसदेव स्वप्ने सुप्तानामिति भावः । यद्वा, ननु प्रागमतः सत्त्वं कार्य-
त्वम्, इति कार्यसत्तावश्यमङ्गीकार्येत्यत आह—। “सत्तामि”ति । यथा
निश्चितपूर्वमस्त्वं कारणत्वमित्यत्राऽसती सत्ताऽभ्युपगता, तथा कार्यसत्ता-
मव्यसतीमङ्गीकृत्यैतन्मया समाधेयमित्यर्थः ॥

सू० ‘तस्मात्

पूर्वसम्बन्धनियमे हेतुत्वे तुल्यएव नौ (४) ।

हेतुतत्त्वबहिर्भूतसत्त्वाऽसत्त्वकथा कथा ॥ ५ ॥

* ‘आस्तां प्रतिवन्दिग्रहाऽऽग्रहः (५), कथं पुनरसतः

(१) विद्यासागराद्युक्तं व्याख्यानमादिशति—रसोमधुरादिरिति ।

(२) तच्च = सतः कारणत्वं च ।

(३) मत्तकाशिनो = उत्तमस्त्रो, ‘वरारोहा मत्तकाशिन्युत्तमा वरवर्शिनी’—इति
कोशात् ।

(४) नौ = आद्योः सदसद्भाविनोः, हेतुत्वे कार्योऽव्यवहितपूर्वज्ञानसम्बन्धनियमे
तुल्ये सति ‘सतः कारणत्वं, आसतः’—इति हेतुत्वाऽनुपयोगिनी सत्त्वाऽसत्त्वाच्चन्या
वृत्त्यर्थः ।

(५) प्रतिवन्दिग्रहे = प्रतिवन्दिग्रहणे, ग्रहतां य आग्रहः च आस्तामित्यर्थः ।
कृत्स्नं ‘प्रतिवन्दिग्रहणः’ इति षःकृतवाच्यमेवार्थः ।

कारणत्वमवसेयम् प्राक्सत्त्वनियमस्य विशेषस्यानभ्युप-
गमात्, असत्त्वस्य चाऽविशेषात् *?—इति चेन्न “इदम-
स्मान्नियतप्राक्सद्भि”ति बुद्ध्या विशेषात् । * भ्रान्तैः^(१)
बुद्धिगोचरेऽतिप्रसङ्गः *?—इति चेन्न,

टी० न सत्कारणं, नाप्यसत्कारणं, किन्तु नियतपूर्ववर्ति कारणं, तच्च
यथा सत्, तथा असदपि, इति सदेव कारणमिति त्वत्कयावत् असदेव कार-
णमिति मत्कथाप्याऽऽपातते। वृथा, विचारस्तु करिष्यते इत्युपसंहरति—
“तस्मादि”ति ॥ ननु, असत्त्वाविशेषात्कारणनियमः कथं स्यात्?,—इति
प्रदुक्ते ‘सत्त्वाविशेषेपि तुल्यत्वात्’—इति तु त्वया प्रतिबन्धिः कृत्वा, प्रति-
बन्धित्वं न दूषणम्, इत्यसतः कारणत्वं प्रमापकाभावादन्यपपन्नमेवेति
शङ्कते—। “आस्तामि”ति । यद्वा “पूर्वसम्बन्धनियमे हेतुत्वे तुल्यएव
नौ”—इति साम्यमात्रं त्वयोक्तम्, तच्चानुपपन्नं, सत्त्वासत्त्वपक्षे ग्राहक^(२)स-
त्त्वाऽसत्त्वाभ्यां विशेषादिति शङ्कते—। “आस्तामि”ति । प्राचि काले सत्त्वं
कारणत्वं ग्राह्यं, तदस्मन्मतेस्मि, त्वन्मते तु सर्वदेवासत्त्वम्, इति प्राचि
काले सत्त्वं ग्राह्यं नास्त्येव किं एह्येतेत्यर्थः ॥ ग्राह्यानुपपत्त्या ग्राहकाऽ-
नुपपत्तिर्न भवत्यसत्यपि दण्डादौ घटप्राक्सत्त्वबुद्धिसम्भवात्, शुक्लो रज-
सत्त्वबुद्धिवत्, सा बुद्धिर्देवदण्डादावेव न तु रासभादावपि, येन तत्रापि
घटकारणत्वं व्यवह्रियेतेति परिहरति—। “ने”ति ॥ रासभादावपि कदा-
चिदेवंबुद्धिपम्भवावहि भ्रान्तिहेतवेऽपि केनचिन्नियम्यन्ते इति तस्यापि घट-
कारणत्वतद्व्यवहारयोः प्रसङ्ग इत्याह—। “भ्रान्तैवमि”ति ॥

सू० “ग्राह्या हि धिया त्रिचतुरकक्षाबाधाऽनवबोधविभ्रा-
न्तया वस्तुसत्त्वनिश्चयस्ते, तादृश्यैव विषयीकृतस्य

(१) भ्रान्तस्य ‘रासभः’ घटमित्यतपूर्ववृत्तिः—इत्येवंभूतबुद्धिगोचरे रासभादौ
कारणत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

(२) ग्राहको=कारणताग्राहकावयवव्यतिरेको, तत्सत्त्वाऽसत्त्वाभ्यामित्यर्थः,
सत्त्वपक्षे ग्राहकयोरवयवव्यतिरेकयोः सत्त्व, नाऽसत्त्वपक्षे इति विभागः ।

अत्रापि कारकतानिम्बः (१), ^१ केवलं ततः परास्वपि कक्षासु बाधापूर्वभ्रान्तिसम्भवेन न तावता सस्वाधधारणं वयं मन्थामहे-इति विशेषः, 'परदर्शनसिद्धान्तस्य भूरिक्षाधाविनेऽपि ततः परकक्षावाध्यमानत्वेनाऽतथाभावोपगमात् ।' अन्यथैकदर्शनपरिशेषः स्यात् ।

टी० कारणाकारणयोरवबुद्धिसम्भवेऽपि कारणे कर्तव्यं बाधानश्च तारोऽकारणे तु कर्तव्येऽत्र बाधप्रकारः, इत्यवतीर्णबाधाऽनवतीर्णबाधबुद्धि-कृतो विशेष इत्याह-। "यादृश्ये"ति ॥ ननु यद्यनवतीर्णबाधया धिया प्राक्सत्त्वं विधीयते, तदा तत्पारमार्थिकमभ्युपगन्तव्यं त्वयैवेत्यत आह-। 'केवलमि'ति । आपाततोऽबाधविशेषमात्रमावत्तमे, पर्यन्ततः (२) तत्रापि बाधाऽवतार इवेति न वस्तुतत्त्वस्थितिरिति भावः । यद्यपि क्रमेणापि बाधितया धियाऽबाधितया वा बाधः ३ । आद्ये न (३) कतिः, अन्ये तद-बाधो वस्तुतत्त्वाधीन एव त्वया वाच्य इति मिदु वस्तुतत्त्वम् । * न च तत्रा(४)प्यबाधितबुद्धिविषयत्वमेव शरणं *, तत्राप्येतद्विकल्पाऽवतारात् । किञ्चाऽन्यथात्वबोधन बाधः ५ अन्यथात्वप्रमाणं वा ५ । आद्ये बाध्यापि (३) बुद्धिर्बाधिका स्यात्, अन्ये तत्र एव वस्तुव्यवस्थितिः, तथापि सर्वोऽयं विशेषो बुद्धिकृतो न वस्तुकृत इति भावः ॥ नन्वापाततश्चेदबाधस्तदा तावतात्र क्रमिकबाधाऽभावोऽप्युच्यते (१) इत्यत आह-। "परदर्शने"ति ।

(१) 'वसति ठगडादे' इति शेषः ।

(२) पर्यन्ततः=अन्ततोऽगत्या, तत्त्वज्ञाने मनोति यावत् । तत्रापि=आपाततो-ऽबाधितबुद्धिविषयेऽपि । बाधावतार इत्यत्र क्रमेणाति शेषः ।

(३) न कतिः, बाधिकाया धियो बाधे प्रपञ्चेऽबाध्यत्वस्यैव विधामात् ।

(४) तत्रापि=अबाधितबुद्ध्यावधि, द्विवचनतुरकबाध्याऽबाधितबुद्धिगोचरत्वसत्त्व-यमेवाऽबाधितत्वं, पर्यन्ततस्तत्रापि बाध इवेत्यर्थः ।

(५) बाध्यापि 'यदं रजतम्'-इत्याकारिका बुद्धिः शुक्तिज्ञानस्य बाधिका स्यात् अन्यथात्वबोधनस्य तत्र सत्त्वादित्यर्थः ।

(६) उच्यते=अनुमायते, तत्राह-उत्तरोत्तरबुद्धिविषया वटादयो ऽबाध्याः, विषयत्वात्, द्वित्रिचतुरकबाध्याऽबाधितबुद्धिविषयवटादिवदिति ।

शब्दनित्यत्वे मीमांसकाभिमतं नैयायिकस्य त्रिचतुरकताबाधोऽनुवर्ततेऽपि
कामबाध्यत्वस्वीकार इत्यर्थः, तथाच-यथा कतिपयकतायां बाधविरहाऽ-
धीनेभ्युपगमेऽभ्युपगम्यमानो बाधः सिद्धान्तः^(१)स्तथा कारकत्वाऽकारक-
त्वव्यवस्थितिरपि तावतैव^(२), नतु सर्वप्रकाराऽबाध्यतयेति भावः ॥ ननु
तथैव^(३) किं न स्यादित्यत आह-।^d “अन्यथे”ति । सर्वप्रकाराऽबाध्यत्व
निबन्धनश्चेत्सिद्धान्तस्तदैक एव सिद्धान्तो भवेत् सर्वेषां दर्शनानामिति
सिद्धान्तभेदेकतो दर्शनभेदेऽपि न स्यादित्यर्थः । यद्वा त्रिचतुरकताबाधवै-
धुर्यमात्रादपि पारमार्थिकत्वं मनुष्ये, तदा सर्वदर्शनसिद्धान्तः पारमार्थिक
एवेति पारमार्थिकत्वाऽपारमार्थिकत्ववैमत्यनिबन्धनो दर्शनभेदो न भवे-
दित्यर्थः । *ननु सर्वबाध्यत्वेऽपि दर्शनभेदोऽनुपपद्यते? मैवम्, मद्दर्श-
नस्याऽबाध्यत्वात्, तथाच-वत्यामः^(४) “तत्त्वप्रकाशपरमार्थचिदेव भू-
त्वे”तीति भावः ॥

मू० “एतेन ‘असत्त्वाविशेषेऽपि कथं कस्यचित्पक्षस्य त्रिच-
तुरकताबाधितत्वाऽबाधितत्वमास्ताम्’-इत्यपि निर-
स्तम् ।^b “अनेवंबुद्धिबिषयतादशायां को विशेषः*?-
इति चेत्, ‘यदाकदापि तादृशबुद्धिबिषयतैव ।

टी० ननु रासभे घटपाकसत्त्वज्ञानबुद्धेऽपि वेत्तृत्वाध्यमेन तदा
त्रिचतुरकताबाधितत्वाऽबाधितत्वलक्षणोऽपि विशेषो न भवत्येवेत्यत
आह-। “एतेने”ति । शुक्तौ रजनत्वज्ञानस्य, शब्दे नित्यत्वज्ञानस्य
च, बाध्यत्वाऽविशेषेऽपि त्वयाप्येतादृशस्यार्थनियमस्याऽभ्युपगमेनेत्यर्थः ।
यद्वा परकीयसर्वसिद्धान्तानां बाध्यत्वे बहुकताबाधितत्वाऽबाधितत्वविशेषः
किं निबन्धनः? इत्यत आह-। “एतेने”ति । परसिद्धान्तम्यले रजनज्ञाने
च त्वयाप्येतादृशस्य विशेषस्याऽभ्युपगमेनेत्यर्थः ॥ ननु कारणाऽकारणयोः

(१) सिद्धान्त इत्यत्र मीमांसकस्येति शेषः ।

(२) तावतैव = त्रिचतुरकताबाध्यतयेव ।

(३) तथैव = सर्वप्रकाराऽबाध्यतयेव सिद्धान्तः किं न स्यादित्यर्थः ।

(४) बद्धिचतुर्गतमकारिकायां वक्ष्याम इत्यर्थः ।

कार्यमाकालसत्त्वसत्त्वे यदि न वस्तुनी, किंतु बुद्धिमात्रकृते, तदा तादृशबुद्ध्यभावाकाले कारणस्याऽकारणाद्विशेषो न भवेदित्याशङ्कते-। “अनेत्रमि”ति ॥ इदमस्माच्चित्तप्राक्सदिति बहुकताधाविनिय-
तबुद्धिविषयत्वाऽन्यन्ताभावाऽनधिकरणत्वमेवाऽकारणात्कारणस्य विशेष-
रति परिहरति-। “यदाकदापी”ति । यद्यपि यत्कस्यचिद्वासमेपि तादृशबुद्धिविषयत्वमिति सोप्यं कारणं स्यात्, कारणेपि च कस्यचित्त्व-
यमबुद्ध्यैव कारणत्वव्यवहारो, नाऽनेककताधाविधिया, अन्यस्याऽनेक-
ताधाविबुद्धिविषयत्वसत्त्वेन्यस्य तदज्ञानात्कारणत्वव्यवहारो न स्या-
दितिकारणत्वं वस्तु स्वीकर्तुं पठति, तथापि तादृशी^(१) बुद्धिः तद्व्यवस्थापि-
कृतिं तत्रापि दुर्घटमिति हृदयम् ॥

मू० “अन्यथा कथम् कथम् अन्यदातननादृशबुद्धि विष-
यतयाऽन्यदा सत्त्वं स्यात् । ‘तदा सत्त्वमन्यदास्थे
न गृह्यते’-इति चेत्, अत्रकालिकमेव तर्हि तत्-
तदातनकारणत्वापयोगीति समानम् । ‘तदेतत्संवृति-
सत्त्वः’^(२)मिति गीयते । असनी सा न विशेषिका, सती
सा नेष्टा, -इत्यभिसन्धानेन संवृतिरपि सती नैवेति
पृच्छन्^(३)प्रतिवक्तव्यः, ‘विज्ञानं तावद्व्यवहारोपपा-
दकतया द्वाभ्यामप्यनुमतं, तस्यापि जिज्ञासायां त्रि-
चतुरकक्षाविश्रान्तगवेषणस्य यदि सत्तोपपन्ना भ-
विष्यति तदा सता तेनेदमुपपादितं भविष्यति,

(१) तादृशी बुद्धिः = इदमस्माच्चित्तप्राक्सदित्येवंभूता बुद्धिः, तद्व्यवस्थापि-
का=सति दृष्टादो कारणत्वव्यवस्थापिका, -इति तत्रापि दुर्घटमित्यर्थः ।

(२) संवृतिरनेनवेति संवृतिरिति, कसत्त्वकाशनशक्तिरिति यावत्; तथा च
संवृतिरिति सत्त्वस्याऽऽवृत्तकं सत्त्वमिति धर्म्यवृत्तिरिति ।

(३) ‘पृच्छन्’-इत्यस्य यथाकथञ्चित् प्रतिपत्तिरिति, कतिपयपुस्तके तु ‘सती-
नेव’-इत्यस्य स्थाने ‘सती न वा’-इति पाठः, तत्र तु पृच्छन् इत्यस्य यथायुतं दृष्टार्थः ।

टी० “अन्यथे”ति । यदाकदाचित्तादृशबुद्धेस्तत्त्वत्वे तथापि ता-
दृशबुद्धिविरहदशायां प्राक्सत्त्वस्य वस्तुनः कथं सिद्धिरित्यर्थः ॥ तादृश-
बुद्ध्याभावदशायामपि कारणत्वमन्यदास्येन तादृशबुद्धिविशेषेण गृह्यते इति
शङ्कते-। “तदा सत्त्वमि”ति ॥ यथाऽन्यकालीन तादृशज्ञानमन्यकाली-
नमपि कारणत्वं व्यवस्थापयति तथाऽन्यकालीनमपि तादृशबुद्धिविशेष्यत्व-
मन्यकालीनस्यापि कारणत्वं भविष्यतीति परिहरति-। “अन्यकालिकमे-
वे”ति ॥ ननु तवैवेयं कल्पनेत्यत आह-। “तदेतदि”ति । संवृतिस्ताव-
त्सती, तथा स्वकीयेन सत्त्वेन स्वविषयस्याऽमत्त्वं संद्वियते इति संवृति-
सत्त्वं परेपि मेतिरे, यद्वाहुः-“पररूपं स्वरूपेण यथा संद्वियते धिये”ति
भावः ॥ “इदमस्माच्चियतप्राक्मदिति बुद्ध्या विशेषात्”-इत्युक्तं, तत्राऽ-
सती बुद्धिर्न विशेषिका, सती च नेष्टा, द्वेतापत्तेरिति वस्तुतत्त्वमेवाङ्गी-
क्रियतां किं संवृतिरुत्त्वेनेत्यत आह-। “असती”ति ॥ प्रतिवचनमाह-।
“विज्ञानमि”ति । यद्यपि विज्ञानमपि विषयाङ्कितमतस्तदभ्युपगमे एव-
विषयाऽभ्युपगमः, निर्विषयव्य विज्ञानस्याऽभावाद्यवहारानुपपादकत्वाच्च;
तथाच-अवधारानुरोधश्चेत्तदा ज्ञानविषययोस्तुल्ययोगक्षेपत्वमेव तथापि
व्यवहारानुरोधोपि मया त्यक्त्यते एवेति हृदयम् ॥ “तेने”ति । विज्ञाने-
नेत्यर्थः ॥

मू० अथाऽसत्ता तस्य पर्यवसास्यति तदाऽसतैव तेनेद-
मुपपाद्यते-इति स्वीकर्त्तव्यम्, “अमविषयेणेव अमे
विशिष्टताव्यवहारः । अविचार्यैव तावत् तस्य स-
दसत्त्वं विचार आरब्धव्यः । अन्यथा प्रथममेव म-
तिकर्द्दमे (१) कथाऽऽरम्भणमशक्यमापद्येन, “स्वीकृतं
च भवतापि भविष्यदादिविषये विज्ञाने विशिष्टव्य-

(१) मतिकर्द्दमे=विचारोप विचारस्तत्रापि विचार इत्यनवस्थानात् मतिकर्-
तुष्वेति, यदुक्तमन्यदास्येति ततो द्रुतं निर्गमनादभ्यासात्कारणं यच्च न स्वादित्यर्थः ।

वहारनिदानत्वमसतो विषयस्य, 'कारणशक्तेश्च विशेषकमसदेव कार्यम् ।

टी० १ "भवे"ति । यथाऽमदेव रजतं स्वविषयं ज्ञानं विशेषयति-
रजतोयं ज्ञानम्' इति, तथा बुद्धिरप्यमती विषयं विशेषयति-"इदमस्मा-
द्वियनप्राक्कृतम्" इति बुद्धिविषयत्वमेव कारणत्वमित्यर्थः । यद्यपि भ्रम
विषयोपि सत्त्वे^(१) तथा च न दृष्टान्तः, तथाप्यसत्त्वात्माभिप्रायेणैतत्
दृष्टव्यम् ॥ ^२ "तस्य"ति । ज्ञानस्येत्यर्थः । यद्यपि विषयाऽसत्त्वं चेत्तदा
ज्ञानमत्तासन्देहस्थित^(२) अपि न विचारप्रयोजनं, तथापि ज्ञानसत्तास-
न्देहाऽऽर्जितो विषयनत्तासन्देहोऽस्त्येवेति न विचारवैयर्थ्यमिति भावः ॥
"अन्यथे"ति । यदि प्रथममेव ज्ञानसदसत्त्वं विचारणीयमित्यर्थः । यद्यपि
तथाऽयं मतिकर्तव्यः, न तु यमापि, ज्ञानविषययोर्द्वयोरापि सत्त्वेनैवाभ्यु-
पगमात्, न वा त्वया सह कथारम्भकमुद्देश्यमपि, तथापीयमेव कथा तद्य-
मिति न स्यादिति दृश्यम् ॥ भवतु वेदानामेव संवृत्तेरसत्त्वपरिच्छेदः-
निर्वाणं तस्या वि.यविशेषकत्वं स्यादेव, भवति हीदानीमसत्त्वेनैव परि-
च्छेदेन भाविना पुत्रेण 'मम पुत्रो भविष्यति' इति ज्ञानस्वेदानीन्तनस्य
विशिष्टत्वव्यवहार इत्याह-^३ "स्वीकृतं चे"ति ॥ असदन्तरस्य विशिष्ट-
ताव्यवहारहेतुत्वमुदाहरति- । "कारणशक्तेर"ति । कारणशक्तिः=कार-
णत्व^(३) सत्त्वं सदेव कार्यं विशेषयति, भवति हि 'घटकारणं दण्डः'-इति
विशिष्टव्यवहार इत्यर्थः ॥

(१) सत्त्वात्मादिव्याप्तिमते ।

(२) ज्ञानमत्तासन्देहस्थितो=ज्ञानमत्तासन्देहनिवृत्त्यर्थं विचारेऽक्रियमाणे, विषय-
स्यासत्त्वे विषयमिच्छितकाले विचारप्रयोजनं न, तथापि परमाद्यन्ताऽसत्त्वेऽपि विषयस्य-
ज्ञानमत्तासन्देहाद्वर्जितं =ज्ञानमत्तासन्देहाधीना विषयमत्तासन्देहोऽस्त्येवेति तच्चिद्व्यु-
त्पत्त्यादिव्यवहारस्य न वैयर्थ्यमित्यर्थः ।

(३) आद्यनयेतिरिक्तज्ञानमत्तात्वात् "कारणशक्तिः=कारणत्वम्"-इत्युक्तम् । 'त-
स्ये'ति । तदिति द्वितीयकालमम् ।

मू० * 'नच कालान्तरसम्बन्धिनी सत्ता तस्यैकत्र, अन्यत्र नाऽन्यदापि,—इति वैधर्म्यमेतयो(१)रपीति वक्तव्यम् । 'विशिष्टव्यवहारप्रवृत्तिसमये 'द्वयोरप्यसत्त्वाऽविशेषात् । प्रयोजनाऽनुपयुक्ते काले तस्य स्वरूपतोऽवस्थानं पाटवर(२)लुण्ठितं वेदमनि यामिकजागरणवृत्तान्तमनु हरति । * 'तथापि कालान्तरस्थित्या घटादिकं स्वरूपतो (३) विशेषणतश्च व्यवच्छिन्नं तद्विज्ञानेन 'स्वभावबलात् स्वविशेषणत्वेनोपादीयते, नत्वेवमत्यन्ताऽसद्भावितुमर्हति, तस्य 'स्वरूपतो विशेषणतश्च व्यवच्छिन्नतयाऽनङ्गीकारात्; 'कुत्र(४)स्वभावतो विज्ञानं सम्बन्धि निरूप्येत* । न, 'उक्तमत्राऽसतोपि हि तदेव स्वरूपं, तस्य नियतस्वरूपस्यैव नियतविशेषणस्यैवासत्त्वात्, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् ।

टी० ननु भविष्यदादेः कार्यस्य स्वकाले सत्त्वमस्त्येव अतस्तयोर्विशेषणत्वमुचितं, ज्ञानविषययोस्तु मार्वादिकमवत्त्वमिति नाऽन्योन्यं विशेषणविशेष्यभाव इत्याशङ्क्याह—। "नचे"ति ॥ अपत्ताविशिष्टताव्यवहारस्त्वयाऽभ्युपगम्यते एव, तावतैव सिद्धं नः समीहितमित्याह—। "विशिष्टे"ति ॥ "द्वयोरिति"ति । भविष्यदादिकार्ययो (५)रित्यर्थः ॥ ननु यस्याऽऽत्यन्तिकमसत्त्वं तस्य विशेषणत्वं विशेषणत्वं वा न स्वीकुर्मः, भविष्यत्पुत्रादेः कार्यस्य च नात्यन्तिकमसत्त्वं, स्वकाले तयोः सत्त्वादित्याह— । "तथापी"ति ॥

(१) इतयोः=दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः ।

(२) पाटवरण=चौरण, वेदमन्यवद्वृत्तसर्वस्वे सति पूठापरकालयोर्यामिकस्य=यामरसकस्य, जागरणमिन्द्रियक्रियायैव यद्वृत्तद्वृत्तकार्यकालात्पूठापरकालयोः स्वरूपतोऽवस्थानमनुपयुक्तमित्यर्थः ।

(३) स्वरूपतः=प्रयुक्तोदरत्वादेः, विशेषणतः=घटत्वादेरित्यर्थः ।

(४) 'कुत्र' इति पाठे तु केन स्वभावेनेत्यर्थः अतः ।

(५) भविष्यत्पुत्राद्व्यवहारादिकार्ययोरित्यर्थः ।

‘स्वभावज्ञतादि’ति । भविष्यदाद्याऽऽलम्बनमपि ज्ञानं शब्दलिङ्गमहिम्ना जायते इति तादृशो विशेषस्तद्विशिष्टत्वेत्यर्थः ॥ ^१ “स्वरूपत” इति । विशेषस्वरूपमपि स्वन्मतेऽत्यन्ताऽसद्विशेषणं, संवृतिरप्यत्यन्ताऽसतीत्यर्थः ॥ उपसंहरति—^२ “कुत्रे”ति । स्वभावतोपि ज्ञानमत्यन्तासद्विषयमस्त्वन्धि कथं भवेत्, तथाच स्वन्मतेऽत्यन्ताऽमतोर्ज्ञानविषययोर्न सर्वथा विशेषणविशेष्यभाव इति भावः ॥ ^३ “उक्तमत्रे”ति । “नत्वसन् घटो न घटः” इत्यादिनेत्यर्थः । यथा कम्बुषीवादित्रिशटो घटस्तथा सत्त्वेनाऽभ्युपगम्यते तथैव मयाप्यसत्त्वेन, तादृशानङ्गीकारे तु स्यादतिप्रसङ्गः ^(१) इत्यर्थः ॥
 सू० “भ्रान्तिविषयेण दत्तोत्तरत्वाच्चेत्यलमतिप्रपञ्चेन ^(२) ।

टी० नूनकम्—‘अत्यन्तासतो न विशेषणत्व’मत आह—^३ “भ्रान्ती”-ति । यद्यपि घटज्ञानादीनामसत्त्वं न तावदभावप्रतियोगित्वम्, इष्टत्वात् ^(१); नापि केशना ^(२) न्यव्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं, स्वममवापिनि स्वकाने च सत्त्वात्; नापि सत्तामामान्यरहितत्वं, सत्तावत्यैव प्रतीयमानत्वात्; नापि विधिनिषेधव्यवहागाऽभ्रजनत्वं, तदुभयभाजनत्वेन त्वयाऽभ्युपगमात्; अन्यथा व्याघातात्; नापि ब्रह्मभित्त्वम्, इष्टत्वात्; नाप्यभावत्वं, विधिमुक्तप्रत्ययवेद्यत्वात्; नापि मिथ्यात्वं, तद्व्याप्यामणिकत्वं, तदा प्रमाणाविषयत्वव्यवस्थापनयैव निरस्य; नापि ^(३) मिथ्यापदाभिधेयत्वम्,

(१) अतिप्रसङ्गः=घटसत्त्वस्याप्यभावप्रसङ्गः, घटो, ‘असन्, घटो न’ इत्यस्य, अप्यभावप्रसङ्गः, अनीकप्रतियोगिकनिषेधाऽयोगात् ।

{ (२) तदेवं शून्यतावादिमतमाश्रित्य दर्शितम् ।
 मानमेव दिभावानामसत्त्वं व्यक्तमुक्तिभिः ॥ २ ॥
 इदानीं ज्ञानभित्त्वानामसत्त्वं सम्यगुच्यते ।
 योगाकारोक्तरीत्यहं चित्तं चात्मवदसंविदः ॥ ३ ॥ }

(३) ध्वंसप्रागभावादिप्रतियोगित्वस्य नैयायिकानां प्रपञ्चे इष्टं वादित्यर्थः ।

(४) केशनान्यव्यत्यन्ताभावः=सार्वत्रिकः सार्वदिकोऽत्यन्ताभावः, तत्प्रतियोगित्वमित्यर्थः ।

(५) कृत्रिमुक्तके ‘नापि’-इति न वृत्तयते तदनुरोधेन ‘यदि स्वतो मिथ्यापदाभिधेयत्वम्’-इत्यन्वयः; यथादृष्टपाठे तु यदिद्व्यतः प्राक् तच्छब्दमध्याहृत्य तद्वदिह्यतः-इति अन्ययोऽपि कर्तव्या ।

यदि स्वतः^(१), तदा स्वसङ्केतेन ब्रह्मण्यपि गतत्वात्; यदीश्वरसङ्केतेन, तदा न घटादावपीति; * बाध्यत्वमपत्त्वम् * ?-इति चेन्न, बाध्यत्वस्य बाध्यत्वाऽबाध्यत्वाभ्यामनुपपत्तिः^(२); बाधस्य च विपरीतप्रभात्वेन घटादिनिर्दिष्टतत्रैपरीत्यस्य सिद्धौ, घटादिसिद्धेः^(३); तदसिद्धौ, बाधाऽसिद्धेः^(४); * विचारसहत्वम् * ?-इति चेन्न, विचारस्य निर्विषयत्वेन दुर्विचारत्वात्; सविषयत्वेऽपि, विषयसिद्धेः; * विचारविषयः सिद्ध एव किंत्वसन् * ?-इति चेन्न, असत्त्वस्यैव विचार्यमाणत्वात्; * व्यावहारिकत्वमेवासत्त्वम् * ?-इति चेत्, तद्वदि ज्ञानरूपव्यवहारविषयत्वं, तदेष्टापत्तिः, ब्रह्मणोऽप्येतादृशस्यासत्त्वस्यैव व्यावहारिकत्वात्; अयं व्यवहारोऽभिनायस्तद्विषयत्वं, तदा सूत्रमिष्टं, ब्रह्मसाधारणं च; * निर्वचनीयत्वम् * ?-इति चेत्, निर्वचनीयतयैव निर्वचनीयत्वात्; घटत्वादिना निर्वचनात्, निर्वचनीयत्वस्य केवलान्वयित्वेन तदभावासिद्धेः; * सत्त्वासत्त्वाभ्यां दुर्व्यवस्थापनम् * ?-इति चेत्, घटादेरभावा^(५) मपि व्यवस्थितत्वात्, घटादेस्सत्त्वाभ्ययोर्द्वयोरभ्युपगमात्; किञ्च, असत्तया चेद्व्यवहारार्थक्रिययोर्थाऽस्मदभ्युपगतयो रूपपातस्तदा सत्तत्र त्वयाऽसत्तत्रेभ्योऽभिधीयते, तथाच नास्ति परं विवादः; तथापि^(६) सत्त्वेनापाततो व्यवस्थापयितुमशक्यत्वमसत्त्वमिति भावः ॥

मू० 'अपरे^(७) पुनश्चेतसोऽपि शून्यताङ्गीकारे मनःप्रत्ययमनासादयन्तः 'सर्वमिदमसदेव विश्वम्, -इत्यभिधानं सहसैवानुत्सहमानाः मन्यन्ते-विज्ञानं तावत् स्वप्रकाशं, 'स्वत एव सिद्धस्वरूपं, 'न खलु विज्ञाने सति

(१) स्वतः स्वसङ्केतेनैत्यर्थः ।

(२) बाध्यत्वस्य बाध्यत्वे ऽबाध्यत्वमेव जगता व्यवतिष्ठेत्, अबाध्यत्वे तु तत् एव द्वैतापत्त्यादि रित्युभयवाच्यनुपपत्तिरित्यर्थः ।

(३) प्रतियोगिविधया घटादिसिद्धेरित्यर्थः ।

(४) 'तदसिद्धेः', इत्यपि क्वचित्पाठस्तत्रापि बाधासिद्धे रित्येवार्थः ।

(५) उभाभ्यां = सत्त्वाऽसत्त्वाभ्याम् ।

(६) तथापीत्यस्य विप्रकृष्टेन "भ्रान्तौ" तिप्रतीकापिमेव यद्विषयव्यवस्थाऽन्वयः ।

(७) यद्यपि स्वमतमेवैतत्प्रवृत्तात् पर्यवसास्यति तथापि योगाचारमतसाधारण्येनाऽभिधानात् 'अपरे तु'-इत्युक्तम् ।

जिज्ञासो^(१)रपि कस्यचित् 'जानामि न वा'-इति संशयः, 'न जानामि'-इति वा विपर्ययः, व्यतिरेकप्रमा^(२) वा, तेन जिज्ञासितस्याऽतत्त्वज्ञानव्यतिरेकप्रमाणाम-भावसमुदायः स्वव्यापकं जिज्ञासितस्य प्रमितत्वमानयति । अन्यथा^(३) हि जिज्ञासितप्रमितत्वव्यतिरेकव्यापकं जिज्ञासितव्यतिरेकोल्लेखि ज्ञानमविघ्नतजिज्ञासस्य स्यात् । अतः सर्वजनस्वात्मसंवेदनसिद्धमेवास्य बोधस्य स्वरूपम् ।

टी० तदेवं माध्यमिकमतमाश्रित्य विश्वासस्त्वमुपपाद्य योगाद्या-रमतमार्गत्वं ज्ञानभित्तव्याऽसत्त्वमुपपादयितुमाह-। "अपरे पुनरि"ति ॥ "चेत्स" इति । ज्ञानस्ये-चर्यः ॥ मनःप्रत्ययः=विश्वासः । अविश्वासे तु युक्तिः,—यदि शून्यत्वं जगत्तो वास्तवं, तदा क्व शून्यत्वं, शून्यत्वस्यैव धर्मस्य सत्त्वात्, अथ शून्यत्वमवास्तवं, तदा पूर्णत्व^(४)मेव । शून्यतायाश्च स्वत एव सिद्धिः?, परतो वा ? आद्ये स्वप्रकाशतया ज्ञानस्वरूपेव शून्यतेति; अन्ये शून्यतासाधकस्यैव सत्त्वाच्च शून्यता । किञ्च, किं तच्छून्यस्य धर्मः शून्यता ? प्रिया वा ? चलीकं वा ? समद्रा ? अनिवचनीयं वा ? विद्यारासहं वा ? प्रपन्नो वा ? बाधं वा ? तच्च सर्वमनुभवार्यक्रियाविरो-

(१) पक्षि गच्छतस्तृणादेः संशया ज्ञानाभावादशायामिज्ज्ञानिते तृण-देो संशया-जिज्ञासो हेतुर्दृष्टः प्रमितत्वमस्यैव साध्यं च नास्ति तद्व्याख्याय 'जिज्ञासो' रित्युक्तम् ।

(२) योग्यानुपलब्धजन्मभावाद्यगाहिज्ञानं व्यतिरेकप्रमा, -न जानाम्येवेति । ननु विज्ञाने सत्यभावाप्रमावसङ्ग एव नास्ति किमिदमुच्यते "व्यतिरेकप्रमा जान काय-ने"-इति, इति चेत्सत्यं, तथापि सतोऽप्रमितस्य जिज्ञासितस्य संशयविषयेष्वन्यतरगात्र-रत्वं, जिज्ञासितस्याऽप्रमितस्य त्रयाणामन्यतमविषयत्वमिति विप्रजय योजनोपपत्त्याह टीकाः ।

(३) अन्यथा ज्ञानस्याऽप्रमितत्वे कदाचिज्ज्ञानविषयक व्यतिरेकप्रमादिकमपि स्यादित्याह-अन्यथेति, अन्यथा = ज्ञानस्याऽप्रमितत्वे, अविप्रतजिज्ञासस्य = जिज्ञासोः-पु-रस्य, जिज्ञासितज्ञाननिष्ठप्रमितत्वस्य यो व्यतिरेकोऽभावस्तद्भाषणं जिज्ञासितस्य व्य-तिरेकोल्लेखि ज्ञानमपि कदाचित्स्यादित्यन्वयपूर्णकोशः । व्यतिरेकोल्लेखि ज्ञानमित्युप-सङ्ख्यं संशयविषयेऽपि ।

(४) पूर्णत्वं = सत्त्वम् ।

धादनुपपन्नमेव ॥ “स्वप्रकाशमि”ति । स्वस्य प्रकाशः=विषयीभावो यत्र तत्स्वप्रकाशं, स्वं वा प्रकाशो यस्य तत्स्वप्रकाशं, स्वस्मात् प्रकाशो यस्येति वा ॥ तदेव विवृणोति—“स्वतः एवे”ति ॥ स्वप्रकाशत्वं प्रमाणमाह—
“न खल्वि”ति । देवदत्तस्य घटज्ञानोत्पत्तिवृत्तौ घटज्ञानज्ञान^(१)वान्, जिज्ञासितघटज्ञानगोचरसंशयविपर्ययव्यतिरेकप्रमाणाधारत्वात् घटानुव्यवसायवृत्तवत् चैववद्वेति मानार्थः । अयं ज्ञातघटज्ञानः, जिज्ञासुत्व सति तद्विषयसंशयादिरहितत्वात्—इति व्यतिरेकी वा हेतुविवक्षितः । ज्ञानाभावदशायां व्यभिचारधारणाय जिज्ञामोक्षीति । अतस्त्वज्ञाने^(२) च व्यतिरेकप्रमा च अतस्त्वज्ञानव्यतिरेकप्रमाः; तासामित्यर्थः । यद्यपि स्वप्रकाशे जिज्ञासैव नावतरति, जिज्ञासा हि ज्ञानुमिच्छा, नहि सा ज्ञाते एव ज्ञाने सम्भवति, तथाच ज्ञानस्य स्वप्रकाशतां जिज्ञासा न सहते—इति न तथा लिङ्गं विशेष्यमुहंति, तथापि व्याप्तिः^(३) स्तावदीदृशीति हृदयम् ॥

मू० * “व्यवसायस्यानुव्यवसायनियमाश्च तत्र संशयादिः*”—इति चेन्न, ‘यत्रैवानुव्यवसाये ज्ञेयता नोपेया तत्र जिज्ञासायाम् आत्मधर्मिकं तत्संशयमारभ्य व्यवसायविषयपर्यन्तं संशयाक्रान्तेर्दुष्परिहरत्वात्; विषयिसद्भावसंशये तद्विषयेपि संशयस्य सम्भवात् ।

टी० ॥ संशयाद्यभावममूहे हेतावन्यथापिद्विमाशङ्कते—“व्यवसायस्ये”ति । अनुव्यवसायेन व्यवसायस्य प्रतीतत्वाच्च तत्र संशयविपर्ययव्यतिरेकप्रमा इत्यर्थः ॥ परिहरति—“यत्रे”ति । यद्वानुव्यवसायाः प्रोच्यन्ते तदाऽनवस्था, विषयान्तरसञ्चाराभावः, अननुभवश्च; तद्विरामे^(४) तु

(१) घटज्ञानविपर्ययकं ज्ञानं च स्वात्मकमेव पाठ्यं, न तु ज्ञानान्तरं, स्वप्रकाशत्वस्य साध्यत्वात्; यदमर्थोपि ।

(२) अतस्त्वज्ञाने=संशयविपर्ययः ।

(३) यत्र यत्र जिज्ञासुत्वे सति संशयाद्यभाववत्त्वं तत्र तत्र प्रमितत्वं इति व्याप्तिर्य जिज्ञासाघटितेत्यत्रैव, तात्पर्यं, न तु लिङ्गकुतो तद्विशेषोक्त्यर्थः ।

(४) अनुव्यवसायविधाराविरामेणेति ।

विषयपर्यन्त संशयः, इत्ययस्या ज्ञानं स्वप्रकाशमेवित्यमित्यर्थः ॥ ननु ज्ञानं ज्ञातं यदि, तदा न तत्र संशयो ज्ञातत्वात्; अथाऽज्ञातं, तदापि न तत्र संशयोऽज्ञातत्वात्, नहि धर्म्यदर्शनेपि संशयः, तथा मतिः तत्र^(१) धर्मिनियमो न स्यादित्यत आह—। “आत्मधर्मिकमि”ति । अनुव्यवसाया-
नन्तरम् ‘अहं तृतीयज्ञानवाच वा’ ‘अहं ज्ञानविषयतृतीयज्ञानवाच वा’ ‘अहं ज्ञातघटज्ञानो^(२) वा’ इत्यात्मधर्मिकनशय^(३)पुण्यक्रम्यविषयपर्यन्तसंशयः स्यात्, तच्चैतादृशां संशयधारानुभूयते, तन्नून स्वप्रकाशमेव ज्ञानमित्यर्थः । यद्वा, ‘घटज्ञानजिज्ञासावानय चैत्रा यदि ज्ञातघटज्ञानो न स्यात्^(४)’प्रमिततद्विरहस्यात्—एव द्वितीयतृतीयादिज्ञानपरम्पराप्रागेन तत्तद्विरहप्र-
मामात्राद्याऽर्थपत्त्या स्वप्रकाशता मर्यादनीयव्यर्थः । यद्यप्यनुव्यवसाये मतिः न तत्र जिज्ञासा, ज्ञानधारया^(५) वच्छेदात् नोत्तरकालीना, ^(६) विषया-
भावात्, तथाप्यनुपसंज्ञात^(७) विरोधितया पूर्वजिज्ञासाया एव तथासाम-
र्थ्यमभिप्रेतम् ॥ ननु ‘ज्ञानगोचरमशयेन तद्विषयसंशयोपि—इति कथमेतदत-
आह—। “विषयो”ति । यद्यपि नायं नियमस्तथापि सम्भवमात्राभिप्रा-
येणैतदुक्तम्, अत्र गत्र सम्भवादित्युक्तम् ॥

(१) तत्र=संशये ‘इतिस्मिन्धर्मिणि’ ॥ १०८३ न इतिज्ञानं संशय—इति धर्मिनियमः कृतिरपि न स्यादिति पदत्वर्थः ।

(२) संशयः तत्र प्रदर्शनं क्रमशः तत्तद-रूपं धर्मि-न-तत्तद-वदितं यद्यप्यज्ञान-
नविषयकं बोध्यम् ।

(३) अस्मिन्संशये अत्र ननुव्यवसायः धर्मिसंशयः इत्यर्थः ।

(४) अत्र ‘न-’-इत्यमध्यं कृत्यं तदा धर्मिनस्त्विरहः । इति तत्तत्संज्ञाज्ञानस्य
विरहो धर्मिणः स तत्र स्यात्—इति बोधनीयम् ।

(५) अनुव्यवसायः आत्मज्ञानधारकाले श्रद्धायाः अमर्यादित्वार्थः ।

(६) ज्ञानगोचरकाले श्रद्धा न सम्भवात् इच्छाविषयस्य ज्ञानस्यैव तदानीं
संभाव्य इत्यर्थः ।

(७) अनुव्यवसायः विरोधिताया जिज्ञासाया ज्ञानेन सहेतादृशा या ज्ञानात्मा
धीना जिज्ञासा तस्या गत्र संशयादिसंशयतत्त्वाप्रमात्वासाधकत्वं व्यवसायविषयपर्यन्त
संशयसंक्रमणित्वं चेत्तर्था, सामान्यतां विषयज्ञानस्यैव जिज्ञासाया कारणत्वेन विष-
यस्य तत्र कारणत्वात्कल्पनादिति भावः ।

सू० १ एवं^(१) त्रिचतुरसंवेदनकक्षाज्ञानधौव्यनियमाभ्युपग-
मेपीति । 'स्वप्रकाशे तु मानमेयभावव्यवस्थाया अ-
भावादेव तदाश्रया दोषा निरवकाशाः । 'अन्यथा
तु बोधस्वरूपमेव न सिद्धोत् । 'यदि हि विज्ञानं परतः
सिद्धोत् तदाऽनवस्था स्यात् । * 'नच वाच्यमवश्य-
व्यता वित्तेर्नाभ्युपेयते, स्वार्थे व्यवहारस्तु स्वरूप-
सत्तया प्रसूयते इति क्वाऽनवस्था-इति* ।

टी० ननु व्यवसायप्रदनुव्यवसायोऽपि एवमेव, तथाच कथं
विषयपर्यन्तः सशय इत्यत आह- । "गवमि"ति । क्वचिद्विरामस्यावश्या-
भ्युपगमनीयत्वेन विषयपर्यन्तसशयधाराधौव्यादित्यर्थः ॥ ननु स्वप्रकाशनये
तदेव ज्ञान कर्म स्यात्, क्रिया च नचैव सम्भवति, क्रियाकर्मणोर्भेदगर्भ-
त्वात्, कथं वाऽत्यन्तमभिचयतया विषयविषयिभावः ? इत्यत आह- ।
"स्वप्रकाशे त्वि"ति । यदि भिन्नयोः क्रियाकर्मभावो वा विषयविषयि-
भावो वा क्वचिन्मयाङ्गीक्रियेताप्यत्र वा स्यात् तदा विरोधा भवेत्,
नत्वेवं, स्वप्रकाशज्ञानातिरिक्तवस्तुनो मया योगाचारनयनगाप्रवेशादेवा-
नभ्युपगमादित्यर्थः । यद्वा, ननु ज्ञानग्रामाण्यमशयार्थानः सशयस्तथापि
विषयपर्यन्त इत्यत आह- । "स्वप्रकाशे त्वि"ति । यदि भेदेन विषयविषयि-
भावो भवेत्तदा बोधस्वरूपमेव न सिद्धादित्याह- । "अन्यथे"ति ॥ अस्तु
वा भेदेन विषयविषयिभावस्तथापि ज्ञानं तथा नाङ्गीकर्तव्यमित्याह- ।
"यदि ही"ति ॥ ननु ज्ञानस्यापि व्यवहारं न नदैव ज्ञानाधान इमे
येनानवस्था इत्ये , क्वचिद्विरामादिसन् विनष्टा ज्ञानसत्तेव स्व^(२) विषय-
व्यवहाराये दाशङ्क ' १"ति ॥

(१) नियम इति । विषयपर्यन्तं संशयाक्रान्तिः)-इति सम्बन्धः ।

(२) क्वचित् इति । इति नास्ति ।

सू० "यतः तस्यां प्रमाणानुपन्यासे स्वरूपसत्तापि कुतः,
यया व्यवहारोपपत्तिः; को(१)व्रते-‘सती सा
वित्तिः?'; असत्येव न कुतः । * 'सामान्यतो वित्ते-
स्तथात्वविधावपेक्षितसिद्ध्या यत्र विशेषरूपायां प्रमा-
णाऽप्रवृत्तिस्तदा तत्र सत्त्वसाधनाऽसत्त्वेऽपि जिज्ञा-
सायां सत्यां पश्चाद्वावहारसत्तैव वाऽन्यद्वा प्रमाण-
मस्त्येव?*, -इति चेन्न, 'तस्यापि कथं सत्त्वमित्यन-
वस्था वा स्यात्, 'शेषासिद्ध्या सर्वाऽसिद्धिर्वा प्रस-
ज्येनेत्यर्थाऽसिद्धिपर्यन्तस्य व्यसनस्य दृक्तरत्वात् ।
'सेयमप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिद्धतीति ।

टी० तद्वोचं ज्ञानमनुकीकृत्य ज्ञानसत्तत्र न्वया दुष्पयादेत्याह- ।
“यत” इति ॥ व्यवहारमात्रात्तावद्विषयज्ञानमात्रं सिद्धमेव, घटादिव-
तिनियतविषयकज्ञानजिज्ञासा तु यदि स्यात्तदा प्रतिनियतविषयकव्यव-
हारेण वा, प्रतिनियतावपयस्मरणादिना वा, नदण्यनुभास्यते २) इत्याश-
ङ्कते- । “सामान्यत” इति । 'ज्ञानात्मि'-इति सामान्याकारेणाऽपेक्षित-
वित्तिविशेषसिद्धावपि घटज्ञानत्वादिना जिज्ञासाया विज्ञातविशेषसिद्धि-
रिति वा(१)ऽयं ॥ व्यवहारसामान्यमत्त्वस्य व्यवहारविशेषमत्त्वस्य च
ज्ञानज्ञापकस्य सिद्धिज्ञानान्तराधीना, एवं तत्सिद्धिरपीयतवस्येत्याह- ।
“तस्यापी”ति ॥ माभूद्विज्ञानपरम्परायास्तदानीमेव सिद्धिः, क्रिमेतावना,
त्रिचतुरज्ञानसिद्धेः तद्विषयसिद्धेरित्यत आह- । “शेष”ति । यद्वापि
सर्वाऽसिद्धिप्रसज्जनमनुपपन्नं, यत्पदोक्त्याऽसिद्धिरापाद्या तत्सिद्धौ बाधः,

(१) कोऽनुभयां व्रते अनुभाययति यत सत्येव वित्तिरिति, न कोऽपि, तथा
चाऽनुभायशभावात्सा विनिरमत्यव किं न म्यादित्यर्थः ।

(२) चेत्ता घटावपयकज्ञानवान् घटावपयकव्यवहारयन्तः घटावपयकस्य
रशयन्वाद्वा-इत्यनुमानप्रकारः ।

(३) उत्पानिकोक्तापेक्षयाऽस्यार्थस्य द्वितीयत्वमभिप्रेत्य वा-शब्दः प्रयुक्त
इति ध्येयम् ।

तदसिद्धावाश्रयासिद्धिः, शेषामिद्वेष्टापादकत्वनाभिप्रताया असिद्धिः.
'शेषस्य चरमज्ञानस्यासिद्धेः तत्पूर्वज्ञानस्यासिद्धिः'-इति विशिष्टापादने
त्वद्वचनादेव तयोः^(१)स्मदैव सिद्धेः मतरामापादकापादकयोरासिद्धिः, तथा-
प्यनवस्थायामेव हृदयम् ॥ "सेयमि"ति । यस्य मते उपलब्धो न प्रत्य-
क्षः=न स्वसंवेद्यः, तन्मते^(२)नाऽर्धदृष्टिः=ज्ञानमात्रमेव न सिद्धाति,-इति
धर्मकीर्तिनाप्युक्तमित्यर्थः । यद्यपि प्राकट्यानुमेयज्ञानं भट्टं प्रति नैयायि-
कानामप्ययमुपालम्भः, तथापि स्पष्टकाशानभ्युपगमेप्युक्तदोषबलेनोपालम्भः
सम एवेति भावः ॥

मू० "घटसत्तां हि व्यवहरता प्रामाणिकेन तत्र प्रमाणस-
द्भावो वाच्यः । यदि प्रमाणमनुपन्यस्य सास्तोत्येव-
मङ्गीक्रियते तदा वैपरीत्यमेव^(३)किं न स्यात् । ततश्च
घटसत्तायां प्रमाणसत्ता दर्शनीया, तथा च प्रमाण-
सत्तापि तत्प्रमाणसत्तामन्तरेण प्रामाणिकस्य ना-
ङ्गीकारार्हा, ^४ सर्वप्रमाणसत्तानिवृत्तेर्वस्तुसत्तानिवृ-
त्तिनियतत्वात्^(४); अन्यथा सप्तमरसादेरप्यापत्तेः-
इति व्यक्तमनवस्थादौस्थ्यमस्वप्रकाशवादिनः स्या-
त् । "यदि हि विनैव प्रमाणसत्तां प्रमाणसत्तां परो-
ऽङ्गीकारयेत्तदा घटसत्तामपि तथैवाङ्गीकारयतामिति
घटेपि कृथा प्रमाणोपन्यासायासः ।

टी० अनवस्थां सर्वमिद्विष्टापादकतां प्रपञ्चयति-। "घटसत्ता-
मि"ति । यद्यपिप्रमाणोपन्यासो न सत्ताङ्गीकारबीजं, किंतु प्रमाणं, तथापि

(१) तयोः = पूर्वज्ञानचरमज्ञानयोः, तदेव=त्वद्वचनावसरे इव, सिद्धेः मतराम्
आपादकापादकयोः=तदभावयोरासिद्धिरित्यर्थः ।

(२) 'तन्मतेन अर्धदृष्टिः=ज्ञानमात्रमेव'-इति वा घटविभागः कर्तव्यः ।

(३) वैपरीत्यमेव=घटाऽसत्त्वमेव ।

(४) नियतत्वात्=व्याप्यत्वात् ।

तत्र विप्रतिपक्षं प्रतीदानी^(१)मेव तत्प्रमाणणीयमिति भावः ॥ ^b“सर्वप्रमा-
णे”ति । यद्यपि कदाचित्सर्वप्रमाणनिवृत्त्या न प्रमेयनिवृत्तिः, तथापि
सार्वदिकमवप्रमाणनिवृत्त्यभिप्रायमेतत् । यद्यपि सर्वप्रमाणनिवृत्तिर्दुर्गहा,
तथापि प्रमाणान्तरं^(२)त्वयैवोपपादनीयमिति भावः ॥ ^c“अन्यथे”ति ।
यदि प्रमाणनिवृत्तौ न प्रमेयनिवृत्तिरित्यर्थः । यद्यपि स्वप्रकाशत्वेऽपि प्रमा-
णापेक्षायामनवस्यैव, स्वप्रकाशत्वस्याऽऽत्मप्रकाशत्वात्^(३), स्वप्रकाशत्वस्य
प्रमाणान्तरेण त्वयैवैदानीमुपपादनीयत्वात्; एवं तदुपपादकस्यापि प्रमा-
णस्य वाच्यम्, अनुपपादने च कथं तत्स्वप्रकाशं वैपरीत्यमेव कथं न
स्यात्-इत्याशयवाक्यः, तथापि वैतण्डिकोहमिति हृदयम् ॥ ननु घटस्ता-
वत्प्रमाणमिदुस्तत्प्रमाणेऽपि प्रमाणाभिधानमर्किञ्चत्करमित्यत आह-
^d“यदी”ति ॥

मू० “अथ * नाव्यवधानलग्नवित्ति^४, तद्वित्तिधाराऽभ्यु-
पगम्यते, किं नाम कदाचित्कुतश्चित्काचिवित्तिः प्र-
मीयते, इति सर्वा वित्तिः प्रमाणसिद्धैवेत्यभ्युपेयते* ?
-इति चेन्न, ‘स्यादप्येवं यदि ‘घटः’^५ -इति, ‘घटं
जानामि, -इत्यतोऽधिका (घटवित्तिरितिवित्तिधारया

(१) इदानीं=विप्रतिपत्तिममकानं तत्=प्रमाणं, प्रमापणीयं=प्रतिवस्यर्थमुप-
न्यसनीयम्, इत्युपस्थाप्योपपादक इत्यर्थः ।

(२) प्रमाणे प्रमाणान्तरस्य किं तत् इति त्वयोपपादनीयं ननु तदुपपादयितुं
शक्यमनवस्थानादिति तदभिप्रायेणैव सर्वप्रमाणनिवृत्तिप्रतिपादनमिति तात्पर्यार्थः ।

(३) स्वप्रकाशत्वस्य स्वाऽप्रकाशत्वतः -इत्यपि कदाचित् पाठः । स्वप्रकाशत्व-
स्याऽस्वप्रकाशत्वे व्यावहारिकस्य पुनःपुनः प्रमाणस्य स्वप्रकाशनमेव हेतुमाह-स्वप्रकाश-
त्वस्य प्रमाणान्तरेणेत्यादिना ।

(४) वित्तिरितित्वयोधारा चाऽभावव्यवधानेन लग्ना चेति विग्रहः । प्रमीयते
इत्यस्यानन्तरं ‘त्रिजगत्त्रया सत्यामिति शेषः ।

(५) ‘घटं’-इति, ‘घटं जानामि, -इत्यतः (घटतज्ज्ञानविषयाज्ज्ञानद्वयाद्)
अधिका त्रितिरस्मदादेकत्वममाना यदनुभूयते (तर्हि) एवमपि स्यात्-इति सम्बन्धः ।
वित्तिमेव विशिनष्टि-तादृशविषयेति, तादृशं=विच्छिन्नज्ञायमानविषयाणां एककृतं
तत्कारणं=गौरवण, मन्वरा=मन्दमात्रिणी । तत्र हेतुमाह-घट इति, घटश्च तद्वित्तिश्च
तयोधारा=माला, तथा । किं विशिष्टया ? इत्यत आह-विषयभाषेन=अभेधाभावात्तनु-
प्रविष्टयेति ।

विषयभावेनप्रविष्टया तादृग्विषयशतभारमन्धरा)
वित्तिरस्मदादेरुत्पद्यमानाऽनुभूयेते । “यद्यस्मदादि-
विलक्षणजन्मनि सा सम्भाव्यते तदापि यस्या वि-
त्तेस्तावद्विषयगर्भिता धीर्विषयः साप्यन्यथा कया-
चिदुल्लेख्येत्यत्र प्रमाणाभावश्च,—

टी० ननु वित्तीनां धारावहनवत् प्रवाहं नाभ्युपैमि येन विषया
न्तरमञ्जारी न स्यात्, अपि तु सर्ववित्तीनां वेदनमात्रमङ्गीकुर्मः ? इत्या-
ह— । “अथे”ति । कालान्तरेणनुसन्धीयमाना या वित्तिपरम्परा सा स्वस्व-
विषयमन्तर्भावैवानुसन्धीयेत न चैतादृशं ज्ञानमुत्पद्यमानमनुभूयते इत्या-
ह— । “स्यादि”ति ॥ “विषयशते”ति । यद्यपि शतमपि वित्तयो वित्ति-
त्वेन, घटश्च विषयो घटत्वेन, भासते इति ‘घटं जानामि’ ‘घटज्ञानवा-
नस्मि’—इत्यनेनैवाकारेण क्रमेणापि वित्तिशेषवेदनं सम्भाव्यते इति न विष-
यशतभारमन्यरत्वम्, नहि नावतीषु वित्तिषु प्रकारवैचित्र्यमस्ति येन
तदुल्लेखधौर्ल्येणानुभवविरोधः स्यात्, तथापि ‘कालान्तरीयस्य घटज्ञान-
वानहमितिज्ञानस्य कालान्तरीयवरमवित्तिरपि विषयः’—इत्यत्र न प्रमा-
णमिति हृदयम् ॥ ननु योगदशाया पूर्वपूर्वत्यक्ताः सर्वा वित्तीरेकवारेण
प्रतिसन्धास्यतीति सर्वसां प्रामाणिकत्वमित्यत आह— । “यद्यस्मदा-
दी”ति । योगिधिनां स्वातिरिक्तमकलग्रहणमर्थ्यपि स्वग्रहे सामर्थ्याभा-
वाच्चेतदपीत्यर्थः ॥

मू० “अनिर्माद्यापत्तिश्च । ‘नहि स्वमन्तर्भाव्य कयाचि-
द्विद्या स प्रवाहो ग्राह्यः । तथा सति स्वप्रकाशता-
सिद्धेः । अत एव चाऽन्योन्यविषयता निरस्ता,
सविषयकाऽन्योन्यग्रहे स्वग्रहापत्तेः ।

टी० “अनिर्माते”ति । योगिनामुक्तक्रमेण ज्ञानपरम्पराऽनुच्छेदे
सकलविशेषगुणोच्छेदो मोक्षो न स्यादित्यर्थः ॥ ननु योगिनश्चरमा वित्तिः

स्वात्मानमपि विषयीकृत्य निवर्तते इति नानिर्मोक्ष इत्यत आह—
 'नही'ति । यद्यपि योगज^(१)धर्माऽजन्य-जन्य-स्वविषयकमविकल्पका-
 ऽजन्य-मामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्यजन्य ज्ञानस्यैव स्वप्रकाशत्वं नाभ्युपेयीति
 न स्वप्रकाशत्वापत्तिः, तथापि परिभाषामात्रमेतदिति हृदयम् ॥ ननु
 योगिज्ञानपरम्परायामन्योपान्यज्ञानयोरन्योन्यविषयतायां न स्वप्रकाशता,
 न वाऽनवस्था, न वा कस्या अपि वित्तरसंवेदनमित्यत आह—। "अत
 एवे"ति । अन्यज्ञानं स्वविषय^(२)मुपान्यज्ञानं विषयीकुर्वतात्मानमपि विष-
 यीकुर्यादेवमुपान्यमन्य^(३)विषयीकुर्वत् स्वात्मानमपि विषयीकुर्यादिति
 स्वप्रकाशतापत्तिर्वेत्यर्थः । यद्यपि^(४)ज्ञानग्रहे विषयग्रहणीयं, न तु याव-
 द्द्विषयग्रहणपर्यन्तं, तथाच स्वैतरविषयकज्ञानग्रहे कथं स्वप्रकाशत्वं भवेत्
 तथापि सयुक्तममवेतत्रिगणतया प्रत्यासत्त्या स्वैतरग्रहवत् स्वग्रहेऽपि
 स्यादेवेति भावः । यद्वा^(५)ऽन्योन्यामात्रविषयकज्ञानमन्यलं दोषोऽयम् । यद्वा,

(१) अस्यां फक्किपायां योगजधर्माऽजन्यत्वादिविशेषणवत्तुल्येन क्रमशः योगि-
 ज्ञानेश्वरज्ञानानुमितिज्ञानमामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिज्ञानानि स्वप्रकाशत्वेनाभिमतानि
 व्यावर्त्यन्ति । तथाहि,—ज्ञानमात्रस्यैव स्वप्रकाशत्वाभावात्ता योगिज्ञानस्यापि स्वप्र-
 काशत्वं न स्यादिति तद्व्यावृत्त्यर्थं योगजधर्माजन्यत्युक्तम् । एवमपि योगजधर्माजन्यस्य
 भगवतो नित्यज्ञानस्यापि स्वप्रकाशत्वं न भवेदिति तद्व्यावृत्त्याय जन्येति, तावतापि
 योगजधर्माजन्यत्वे इति जन्याया । यत्रयत्र दृश्यकर्मभित्तत्वे सति सामान्यवत्त्वं तत्रतत्र ग-
 तावत्त्वम—इत्यादिरूपस्यांशप्रत्यक्षविकल्पकत्वात्प्रादिक्रियायां ज्ञानं गुणः दृश्यकर्मभित्तत्वे
 सति सामान्यवत्त्वात्—इत्यादिरूपानुमितेरपि स्वप्रकाशत्वं न सिद्ध्यदिति स्वविषयकम-
 विकल्पकाऽन्यत्युक्तम्, तथापि निरुक्तविशेषणत्रयांशविशिष्टस्य चिन्तित्वनलक्षणसामान्य-
 लक्षणप्रत्यासत्तिजन्यज्ञानम्याशेषवृत्तिगोचरत्वेन स्वगोचरतामपि गतस्य परप्रकाशस्ववार-
 द्धाय ज्ञानं मामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्यजन्यविशेषणं विशेपितम् । कृत्स्न्युक्तं एकं
 जन्यप्रदमत्राधिकमप्यनभ्यते, तदनुसृष्टिपूर्वकत्वात्तदं विज्ञे ।

(२) स्वविषय, स्वात्मविषयविशिष्टमित्यर्थः ।

(३) अन्यं, 'एव त्वमविशेषविशिष्टमि'ति शेषः ।

(४) उपान्यज्ञानादेः स्वैतरपदार्थविषयकज्ञानयादृक्त्वेन स्वप्रकाशतापत्तिः
 इति शङ्कते—यदपीति । समाधनं—तथापीति । अन्योन्यविषयकत्वस्य पि ज्ञानान्तरयाह-
 त्वात्तत्रस्यानातःसिद्धिप्रसङ्गेनान्योन्यासात्तैव वाच्या इत्यन्योन्यविषयकत्वकुर्वन्नि-
 विशिष्टस्य स्वस्यापि स्वैतरार्थवत् मनःसंयुक्तात्मसमवेतज्ञानविषयतालक्षणप्रत्यासत्त्य-
 स्वेनेव यदपि स्वप्रकाशतापत्तिर्वेत्यर्थः ।

(५) पूर्वं स्वैतरार्थयाहियाप्युपान्यज्ञानादेः स्वैतरार्थयादृक्त्ववदगत्या स्वयाह-
 कतामुपादाय स्वप्रकाशत्वमुक्तमिदानीं त्वन्योन्यापादकत्वस्थले यथाप्यं दोषो न स्वैतरा-
 र्थयादृक्त्वस्थले इत्यतः—यद्वेति ।

अन्योपान्त्यज्ञानयोरन्योन्यविषयत्वमित्यपि ज्ञानान्तराद्यहमेवेति तदादाय पुनरनवस्थादौस्थ्यमेवेति भावः ॥

मू० "नच पुरुषान्तरेण सा^(१) प्रमास्यते नतु तदभावः—इति प्रमा तेस्ति, तदर्थमपि प्रमाणान्तरसद्भावपरम्परापत्तेः । * "नचैवं घटसामग्रीतत्सामग्रीगवेषणेऽप्यनवस्था स्यात् * । वैषम्यात् । 'यदि हि घटसामग्री तत्सामग्रीधारा कुत्रचिद्विच्छिद्येत तदा घटः सदातनः स्यात् इत्यर्थापत्त्यैव घटः सामग्रीपरम्पराविच्छेदरहित एव प्रमोयते । "यदि तु ज्ञानेऽप्येवं स्यात्,—

टी० नन्वेकस्य पुरुषस्य विज्ञानात्पि वित्तिपरम्परा पुरुषान्तरेण प्रमास्यते इति न शेषमिदृशा नानिर्दिश्यत आह— । "नचे"ति । 'पुरुषान्तरेण प्रमास्यते'—इति स्वयादपादनीयमतस्तदुपपादनपरम्परापुनरप्यापत्ता । किञ्च, पुरुषान्तरेण सा विच्छिद्येत, नतु तदभावः, इत्यपि विशेषोपपादनप्रयामस्तर्वाधिक इत्यर्थः ॥ ननु ज्ञानमिदृशानुपपत्तिरेवार्थमत्र ज्ञानधाराप्रतिपेदं, अन्यथा घटकादाचित्कत्वाऽन्यथानुपपत्तिर्घटसामग्रीपरम्परामपि नातिपेदेत्यत्राह— । "नचैवमि"ति ॥ वैषम्यमेव स्फुटयति— । "यद्वा"ति । घटसामग्रीविच्छेदे हि घटकादाचित्कत्वमनुपपन्नं स्यात्, तथाच स्यादेव^(२) न स्यादेव वा, नतु कदाचित्कत्वादित्यापद्यतः ज्ञानमिदृशस्तु स्वस्मादपि भवन्ति न तत्परम्परामाक्षेपमनमित्यन्यथामिदृशनन्यथामिदृशतवैषम्यमित्यर्थः । यद्वा, घटसामग्रीपरम्पराङ्गीकारेऽनवस्थैव परं, सा चान्यथानुपपत्तिप्रमाणिकेति न मापि दोषाय, ज्ञान-

(१) सा=व्यमर्शः, पुरुषान्तरेण प्रमास्यते, तस्यावभावा न प्रमास्यते,—इत्यत्र तत्र प्रमाणं नास्ति, तदभावादभाव एव परिशिष्यते,—इति विज्ञासागराकारेत्याऽन्यथ पूर्वोक्तोऽर्थः ।

(२) कारणसामग्रीविरहिणां हि दृश्य गतिर्दृष्टा,—नित्यसत्त्वमेव वाऽऽकाशादिवत्, नित्याऽसत्त्वमेव वा खपुष्पादिशतं, घटस्यापि सामग्रीविरहित्वे तदन्त्यतरत्वं स्यादित्येतदाह—स्यादेवेति ।

परम्पराङ्गीकारे त्वनिर्मातापत्तिरिति महद्वैषम्यमिति भावः ॥ वैषम्यमेव ज्ञान-
पक्षे विशदयति - । “यदि त्व”ति ॥ “एवं स्यादिति”ति । ज्ञानसिद्ध्या-
न्यथानुपपत्तिरेव यदि ज्ञानस्य ज्ञानान्तरवेद्यत्वाऽऽतिशया स्यादित्यर्थः ॥
मू० तदा स्वस्य प्रवेशात्स्वप्रकाशापत्तिः, अप्रवेशाद् नव-
स्था, “अवेदने शेषासिद्ध्या सर्वासिद्धिः,-इति व्य-
सनं दुरुत्तरमेव । ‘ये च मानमेयभावाश्रया दोषाः
कीर्तनीयास्तेपि प्रसज्येरन् । • ‘नच तैर्दोषैर्नास्तेष्वेव
ज्ञानमित्याख्येयम् • । ‘स्वनः सर्वसिद्धस्य दुरपन्हव-
त्वात्, ‘स्वप्रकाशाङ्गीकारादेव चाऽनुभवस्य सर्व-
दोषहाने ‘वक्ष्यमाणत्वात् । ‘प्रकाशात्मतामात्रस्यैव
स्वतःसिद्धिसम्भवे जडात्मनां धर्माणां केषामपि
तदन्तर्भावानुपपत्तिः ।

टी० “अनवस्थं”ति । तथावाऽनिर्मातापत्तिरिति भावः ॥ “अवे-
दने”इति । चरमावसरेवेदने इत्यर्थः ॥ ज्ञानस्य ज्ञानान्तरवेद्यत्वे दोषान्त-
रमाह - । “येच”ति । “नाऽन्यापत्त्या प्रमामात्रात्तेऽर्थाः स्वीक्रियो-
चिताः । तद्विद्यस्तदुरीकारे स्वाश्रय कश्चिक्त्सितु” - इत्यादिदोषा मान-
मेयभावाश्रिता अथ कीर्तनीया इत्यर्थः । यद्वा. प्रमाणखण्डनप्रकरणे
दोषाः^(१) ये कीर्तनीयास्तेपि स्युरित्यर्थः ॥ इदानीं स्वाभिमतं स्वप्रकाश
ब्रह्मसिद्धि कटाक्षयानुमाह - । “नचे”ति । मानमेयखण्डनप्रकरणोक्तदो-
षैर्नाऽन्यापत्त्येत्याद्युक्तदोषैः । विज्ञानस्वरूपमपि न सिद्धेत्, तथाच सर्व-

(१) इयं च पञ्चावशकारिणी, तस्या अयमर्थः,-प्रमामात्रादुक्तदोषाङ्गी-
कारेऽन्यविशेषकप्रमयाऽन्यथापि सिद्धिसंभवात् तस्मात् अत्यापत्त्या=अतिप्रसङ्गेन, तेन
घटादर्थैः प्रमामात्रात् स्वीक्रियोचिताः=स्वीकर्तव्या, न, तद्विद्यस्तदुरीकारे=घटज्ञा-
नादुक्तस्य घटज्ञानात्स्य, सिद्ध्याङ्गीकारे तु घटादपि घटस्य, घटादपि घटस्य, सिद्धिः
स्याज्ज्ञानकृत्तिनिषिद्धत्वाद्घटादेः,-इत्यान्वयाय इति ।

(२) ज्ञानान्तरवेद्यत्वे ज्ञानस्य ज्ञानान्तरेण क' सम्बन्धः । न संयोगोऽदृश्यत्वात्,
न समवायः द्वयगुणत्वात्, नापि तादात्म्यम्, एकान्तभिन्नयोः भिन्नयोर्वा तदयोगात्, न
विपर्ययविधेयभावः, तस्य मज्जघटाद्यान्तर्भावान्नन्तर्भावोऽप्याभ्यामनुपपत्तेः नचाऽसम्बद्धमेव
ज्ञानं ज्ञानान्तरवेद्यम्, अतिप्रसङ्गात्,-इत्यादयो दोषाः ।

शून्यतावाद एव पर्यवस्येत्, ननु “ज्ञानं तावत्स्वप्रकाशं, स्वत एव सिद्ध-
स्वरूपम्”—इति प्रतिज्ञातोऽद्यपि निर्वाहितः स्यादिति भावः^(१) ॥ “स्व-
त” इति । परतः सिद्धिमपेत्य मानमेयभावरूपमनन्तरं ननु स्वतः सि-
द्धिमपेत्येत्यर्थः ॥ तदेवाह—। “स्वप्रकाशे” इति ॥ “वक्ष्यमाणत्वादि” इति ।
“तत्स्वप्रकाशपरमार्थचिदेव भूत्वा”^(२)—इत्यादिनेत्यर्थः ॥ ननु^(३) सर्वशून्यता-
वादादपरेषां^(४) पक्षे ज्ञानमात्राभ्युपगम एव विशेषः, सच न स्यात्, यतो^(५)—
ज्ञानाङ्गीकारे तद्वर्माण सत्तागुणत्वादीनां तत्सिद्धिर्नान्तरीयकसिद्धी-
नामभ्युपगमादित्यत आह—। “प्रकाशात्मने” इति । मानमेयभावाश्रया
दोषाः स्वतः सिद्धत्वमात्रमपनेतुमशक्ताः, पराधीनसिद्धीनां तु ज्ञानधर्माणां
निरासे शक्ता एवेति भावः । पराधीनसिद्धिकत्वमेवामीषां कथमित्यत
उक्तं—‘जडात्मनामि’ इति ॥

सू० अत एव धर्मो^(६) पग्रहप्रवर्तिष्णुवागव्यवहाराऽविष-
यत्वं; कालानवच्छेदमादाय च नित्यतोपचारः;
‘देशानवच्छेदमादाय विभुत्वव्यपदेशः’; ‘प्रकारावच्छे-
दविरहनिबन्धनरच सर्वात्मत्वाद्धैतादिव्यवहारः’; ‘सौ-
गतप्राभाकरादिवद्भावे^०, नैयायिकवच्चाभावेऽभा-
वाऽनतिरेकस्वीकारादेव चाऽद्धैताव्याघातः ।

(१) पृथक्पक्षिणो भाव इत्यर्थः ।

(२) अथ च “आगतने यदिदमद्वययादिनोनाम्” इत्याद्याः पञ्चिंशकारिकाया
स्तृतीयः पादस्तदर्थस्तु तत्रैव वक्ष्यते ।

(३) योगाचारादिमतमाश्रित्य ज्ञानभिवस्यासत्त्वमाधनमपक्रान्तं तत्कथं सिद्धयेत्
यावता ज्ञानसिद्धौ तद्वृत्तधर्माणां सत्तागुणत्वादीनामपि सिद्धिरान्तरानिर्णीत्याह-
नन्विति । (४) योगाचारादिनास्तिकानां पक्षे इत्यर्थः ।

(५) ‘यत’—इति पूर्वं हेतुपटमुपादाय पुनरपि ‘अभ्युपगमात्’—इति हेतुपटोपा-
दानं तु न साधु मन्ये ।

(६) धर्मस्य उपग्रहः=स्वीकारः, नेन प्रवर्तितुं शीलं यस्य वाग्यव्यवहारस्य
तस्येत्यर्थः ।

(७) केषुचित्पुस्तकेषु “अभावं अभावं प्रति नैयायिकवच्चाऽभावाऽनतिरेकस्वीका-
रात्”—इति पाठोऽपि दृश्यते, परञ्चाऽर्थदृष्ट्या मूले यथादृष्टमेव रम्यम् ।

टी० ननु स्वप्रकाशज्ञानस्य धर्मा अपि यदि न स्वीक्रियन्ते तदा
 “स्वप्रकाशं ज्ञानम्”—इति वाग्यवहारोपि तत्र कथं स्यात्, धर्मोपपत्तेरपि
 तत्प्रवृत्तिरित्यत आह । “अत एव”ति । प्रकृत^(१)वाग्यवहारस्तु लक्षणया
 कथञ्चित्समर्थनीय इत्यर्थः ॥ ननु यदि निर्दुर्मकमेव तत्स्वप्रकाशं ज्ञानं, तदा
 “नित्यं विज्ञानमानन्द ब्रह्म” इत्यादिबोधितं तत्र नित्यत्वमपि न स्यादि-
 त्यत आह— । “कालानवच्छेदे”ति । कालतदवच्छेदयोः परमार्थसत्तार
 भावात् कालविशेषोपरागनिबन्धनमनित्यत्वं ब्रह्मणो नास्ति इति तद्विरुद्धं
 नित्यत्वं तत्रोपपन्नं, यथा तत्रैव ‘नीलं तमः’—इत्यत्र नीलविरोधरक्त-
 त्वाद्यभावनिवन्धनो नीलत्वोपचार इत्यर्थः ॥ ननु व्याप्नोतीति ब्रह्मस्य-
 च्यते, तथाच निरुक्तिबलाद्, उपनिषदि विभुत्वेन श्रवणाच्च, ब्रह्मणो वैभ-
 वमवश्यमङ्गीकर्तव्यमिति न तन्निर्धर्मकम्, अत एव च नाऽद्वैतम्^२ इत्यत
 आह— । “देशे”ति । देशतदवच्छेदयोः परमार्थसत्तारभावाद्देशविशेषोप-
 रागनिबन्धनमूर्तत्वात्परान्वयनिबन्धनो वैभवोपचारः पर्यवदेवेत्यर्थः ॥ तर्हि
 निर्धर्मके ब्रह्मणि कथं सार्वात्मकत्वव्यवहारः ? कथं चाऽद्वैतव्यवहारः ?
 तयोर्धर्मनिबन्धनत्वादत आह— । “प्रकारे”ति । घटादौ प्रतिनियतघट-
 त्वादिप्रकारसंमर्गाधीनोऽसर्वात्मकत्वव्यवहार इति तद्विरुद्धादुक्त्या सर्वा-
 त्मकत्वव्यवहार इत्यर्थः ॥ ननु द्वैताभावोऽद्वैतः, तस्य च ब्रह्माधिकरणं,
 ननु तदेव ब्रह्म, अभावस्याधिकरणभित्तत्वात्तथाच तमादाय द्वैतमेवेत्यत
 आह— । “सौगते”ति । सौगतैः प्राभाकरैश्चाधिकरणस्वरूपमेवाऽभावो-
 भ्युपगम्यते नैवायकैरपि ‘घटाभावे पटो नास्ति’ इत्यादिप्रतीतिरधिकरण-
 स्वरूपमात्रालम्बत्वाभ्युपगमाच्च प्रकृते^(२) ब्रह्मेव द्वैताभावोऽङ्गीक्रियते ॥

सू० “अमविषयनिषेधवच्च प्रतियोगिनः सर्वथैवासिद्ध्यापि

(१) ननु यदि ज्ञानं वाग्यवहाराद्विषयः, कथं तर्हि भयना वाचा व्यवह्रियते
 इत्यत आह—प्रकृतेति । लक्षणया, ज्ञानविषयतत्सम्बन्धिज्ञेये जहल्लक्षणयेत्यर्थः ।

(२) केयुचित्युक्तकेषु “प्रकृते ब्रह्मेव”—इति पाठः, तदपेक्षया ‘प्रकृते’—इति
 साधुः, ‘प्रकृते’—इति पदान्तरस्य तत्राऽकल्पनात् ।

न काचित् क्षतिः । 'तदेतत्तु श्रुत्या प्रमाणेनोपलक्ष-
णन्यायात् तात्पर्यतः प्रकाशयते ; 'तेन परमार्थतोऽ-
भिधानाभिधेयभावविरहे तात्पर्यतः, श्रुतिस्तस्मि-
न्नाविद्यादशायां पराभ्युपगमरोत्था प्रमाणमित्युच्यते ।

टी० ननु द्वैताभावश्चेदद्वैतं तदा प्रतियोगितया द्वैतमभ्युपगन्त-
व्यम्, तथाच कथमद्वैतं, द्वैतेनैव द्वैतादित्यत आह—। “धमे”ति । नहि
निषेधे प्रमितप्रतियोगिकत्वं तन्त्रम्, किं तर्हि, प्रतीतप्रतियोगिकत्वं, ला-
घवादिति भावः । प्रमितप्रतियोगिकत्वमेव तन्त्रं निषेधे, धमविषयोपि
ज्ञानान्तरेण प्रमित एव-इत्यादिर्विस्तरः यद्यपि भेदप्रकाशे^(१), तथापि
ज्ञानान्तरमप्यप्रमेति कृदयम् ॥ ननु यदि ब्रह्मणा वाक्यवहाराऽविषयत्वं-
तत्रातत्र श्रुतिरपि न प्रमाणं भवेदित्यत आह—। “‘तदेतदि’”ति । उपनि,
यदां ब्रह्मणि तात्पर्याधीनमेव प्रामाण्यं, नतु ब्रह्म पदार्थः, वाक्यार्थो
वा, धर्मावयवं विना शक्तेर्योग्यतादेश्चाऽनिरूपणात् । “नित्यं विज्ञानमा-
नन्द ब्रह्म”—इति नित्यविज्ञानानन्दपदैराविश्रक्ते एवार्थे प्रत्येकं एहीत
शक्तिभिः संभूयो ज्ञारणबलात् तात्पर्यबलाच्चाऽविद्यादशायां ब्रह्म बोध्य-
ते इति तत्र श्रुतीनां प्रामाण्यमित्यर्थः ॥ “‘उपलक्षणन्यायादि’”ति । यथो-
त्तृणात्वादिकं काकादिपदैरावाक्यमपि बोध्यते तात्पर्यबलात्, यथा च “गच्छ
गच्छमि चेत्कान्त । पन्यानः मन्तु ते शिषाः । ममापि जन्म तत्रैव भूयाद्
यत्र गतो भवान्”—इत्यादावपदार्थाऽपि गमनाभावः प्रतीयते^(२) इति भावः ॥
ननु सर्वथैवाऽवाच्ये तात्पर्यमपि दुर्घटमित्यत आह । “‘तेन परमार्थतः’”
इति । पारमार्थिकं वाक्यवाचकभावं न मन्यामहे, नतु काल्पनिकमपि
(^(३)) इति भावः ॥ ननु तात्पर्यमपि तत्प्रतीतिप्रयोजकत्वं^(४) वा मीमां-

(१) भेदप्रकाशे=भेदसिद्धा अत्र 'कर्तुं शक्यते'—इति शेषः ।

(२) अत्र 'तथा'—इति शब्दोऽध्याहर्तव्यः पृथं यथाशब्दस्य साविध्यात् ।

(३) अत्रापि “न मन्यामहे”—इत्यनुवर्तनीयम् ।

(४) क्वचित्पुस्तके 'तत्प्रतीतिप्रयोजनकम्'—इति पाठः, क्वचित् 'तत्प्रतीति
प्रयोजनकत्वम्' इति ।

सकानामिव, तत्प्रतिपिपादयिषा वा नैयायिकानामिव, स्यात्, तथाच तदादाय पुनर्द्वेतापत्तिरित्यत आह—। “पराभ्युपगमे” इति ॥

मू० ‘वस्तुतस्तु त्वात्मसिद्धमेव चिद्रूपम् । (?)’

* ‘ननु च स्वप्रकाशत्वं ज्ञानस्येत्यनुपपन्नमिदं, क्रिया-
कर्मभावस्य भेदव्यतिरेकेणानुपपत्तेः । कार्यं क्रिया
हि कर्मणा भवति, कर्म च कारणं^२ क्रियायाः, नच
स्वेनैव स्वनिष्पादनं शक्यं, ‘पूर्वापरभावविशेषस्य
हेतुहेतुमद्भावरूपत्वात्, नच तस्मादेव तदेव पूर्वमपरं
च संभवति ‘तद’^३ नवच्छिन्नकालविशेषस्य तत्पूर्वश-
ब्दार्थत्वात्, तदा च तस्य सद्भावस्वीकारे स एव
कालस्तदवच्छिन्नस्तदनवच्छिन्नश्चेति निरोधान् * ।
मैवम्,

टी० ननु त्वन्मते परमार्थतः किमा प्रमाणमा गच्छ । वस्तुत-
स्तु” इति । यद्यपि विद्रूपस्यात्मनः सिद्धेऽप्यत्र तुल्यपादः, नाहं प्रमा-
णमन्तरेण तदुपपादयितुं शक्यं त्रैलोक्येऽप्यत्र तद्यथा” इति न स्यात् पारमे-
ष्ठ्यादिप्रमाणाभिधानं तत्र द्वेतापादक प्रमाणाभिधाने तत्पर्यायत्वान्न समानं
तथापि तदितरखण्डनयुक्त्यवस्थाद्विदमन्तम् ॥

(१) { प्रमाध्य स्वप्रकाशत्वं विज्ञानकरतात्मनः ।
कर्मकर्मविरोधाच्च खण्डयत कर्मनन्तं च ॥ }

(२) क्वचित्पुस्तके कारणम्—इति पाठः सार्वभौमः पुनः ‘कया प्रति कारण-
मत्र कारणत्वात् ।

(३) कथं नवच्छिन्नकालविशेषस्य कार्य-पञ्चदशत्वात् कार्य-ज्ञाने च
काव्यस्य सद्भावस्याकारणकस्य काल-काव्यस्य च नवच्छिन्नकालविशेषस्य निरोधान्—
इति निष्पन्नोक्तं कमणः प्रत्यक्षरव्याख्यानम्

(४) ब्रह्म सिद्धम्—इत्येनं ब्रह्मभित्तस्य जगत्तः यद्वद्वनयुक्तिरसिद्धत्वं
प्रतिपादनेन स्वयमेव सिद्ध्यति, निराधिष्ठानकनिषेधायोगात् न तु प्रमाणेन तस्य
साधनापेक्षितमाधारः

ननु "स्वेन प्रकाश्यते" इति स्वप्रकाशपदं कर्मव्युत्पत्तिः^(१), तच्चा-
पपन्नं, क्रियाकर्मभावस्य भेदघटितत्वादित्याशङ्कते-। 'ननु चे'ति ॥ ननु
क्रियाकर्मभावस्याऽभेदे को विरोधः ? इत्यत आह-। "काव्य"ति । अभेदे
जन्यजनकभावो विरुद्ध इत्यर्थः ॥ एतदेव कथमत आह-। "पूर्वापरे"ति ।
विशेषः-नियमगर्भत्वं, तथाच नियमपूर्ववर्तित्वं हेतुत्वं, तन्निरूपितनियता-
ऽऽनन्तर्यं हेतुमत्त्वं, तच्चाभेदे विरुद्धमित्यर्थः ॥ एतदेव कथमत आह ।
'तदनवच्छिन्न'ति । कार्यान्वच्छिन्नोक्तिकालः कार्यपूर्वकालः, कार्यमेव
च कारणं, तथाच स्वा^(२)नवच्छिन्ने काले स्वमित्येको विरोधः, स्वकाल एव
स्वाऽकाल इत्यपरः, तदवच्छिन्न^(३) एव कालस्तत्प्रागभावावच्छिन्न इत्यर्थः ॥

मृ० 'क्रियायाः कर्मजन्यतानियमानङ्गीकारात्, 'सर्वथैवा
नागतविषयविज्ञाने तदसम्भवात्; 'क्वचिज्जनकता
मःदाय च कर्मणि कारकत्वव्यपदेशात् । 'करण'^(४),
व्यापारविषयत्वाद्वा परसमवेतक्रियाफलभागित्वाद्वा
कर्मलक्षणाद् (विनापि क्रियाजनकत्वेन) कर्मव्यव-
हारोपपत्तेः । 'किंच' तत् कर्मत्वं यत्स्वं प्रति विरु-
द्धाने ? । * परसमवेतक्रियाफलभागित्वम् * ?-इति
चेन्न, 'अपादानस्यापि व्याप्तेः^(५) । * अपादानं कर्मा-
पि * ?-इति चेन्न, 'वृक्षात्पतति पर्णम्'-इति वत्
'वृक्षं पर्णं पतति'-इत्यपि स्यात् ।

(१) कर्मव्युत्पत्तिः=कर्मव्युत्पत्तिसिद्धम् ।

(२) स्वशब्देन सर्वत्र प्रकृतं कार्यं ग्राह्यम् ।

(३) 'एककाल एव स्वाऽकाल -अस्यैव विद्यमानं-तदवच्छिन्न इत्यादि ।

(४) क्रियाजनकत्वेन विनापि, करणव्यापारविषयत्वाद्वा परसमवेतक्रियाफल
भागित्वं वा कर्मलक्षणात् कर्मव्यवहारोपपत्ति -इत्यन्वयः । कर्मलक्षणात्=कर्मपदप्रवृ-
त्तिनिमित्तत्वं लक्षणं तु कर्मणेऽङ्गीकृतं न भवत्येवम् ।

(५) पूर्वं क्रियायाः कर्मजन्यतां क्वचिदङ्गीकृत्य पर्यवर्षादिदानां कर्मत्वमेव
न निरूपणयोग्य इत्याह-किञ्चित् ।

(६) कर्मलक्षणस्याऽपादानव्यापकत्वादित्यर्थः (कर्मलक्षणस्याऽपादानादित्या
दिरिति तु फलितम्) । 'अपादानस्यापि व्याप्तिरिति क्वचित्कः पाठस्तु कथञ्चिच्छ-
ब्दयोऽन्येऽपि दुरुद्धयाजनतयोपेक्षितः ।

टी० स्यादयं विरोधो यदि कर्म कारकं^(१) भवेत्तदेव तु नास्तीत्याह—
 “क्रियाया” इति ॥ ननु नियतपूर्ववर्तित्वे सत्यपि कथमस्याऽकारणत्व-
 मतञ्चाह—। “सर्वथे”ति । भाविव्यक्तिविषयकज्ञानेच्छादो व्यभिचारावि-
 यनपूर्ववर्तित्वेनास्य नास्तीत्यर्थः ॥ ननु यद्येवं, तदा पाणिनेः कारकमध्य
 कर्मपरिगणनं किं निबन्धनमित्यत आह—। “क्वचिदि”ति । “आत्मानं
 ज्ञानामि”इत्यादौ कर्मणः क्रियाजनकत्वमपि सम्भवतीति तथा परिगणन-
 मित्यर्थः ॥ ननु तत्राप्यतीतार्थादसाधारणकर्मपदप्रवृत्तिनिमित्ताभावात्कथं
 मनुगतः कर्मव्यवहारः ? इत्यत आह—। “करणे”ति । अनागतादिकर्मणि
 करणस्य चतुरादे^(२) लिङ्गादेर्नामस्यामत्त्यादि-लिङ्गपरामर्शादिनक्षत्राध्यापार-
 विषयत्वात्तद्व्यवहार इत्यर्थः ॥ अपिच, त्वया निम्न्यमान कर्मलक्षणं
 कथञ्चिदपि विचार न सहिष्यते इत्याह—। “किञ्च”ति । परपदं कर्म-
 भिन्नपरं, तथाच परममवेनायाः क्रिय या यत्कन तद्वागित्व^(३)मित्यर्थः ॥
 ‘वृत्तात्पर्यं पतति’ इत्यत्र वृत्तस्याऽपादानस्य (परिगणनपतनक्रियाया यत्कनं
 विभागस्तच्छातिन) कर्मत्व म्यादित्याह—। “अपादानस्य”ति ॥ तन्व-
 पादानस्य कर्मत्वमपि स्यात् को दोष इत्याह—। “अपादानमि”ति ॥
 अपादानस्य कर्मत्वं “कर्मणि द्वितीया”इत्यनुशासनश्रुत्यात् ‘वृत्तं परं पतति’
 इत्यपि प्रयुज्यतेत्याह—। “वृत्तादि”ति ॥

भू० “विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति तदविवक्षया
 नैवम् ?—इति चेन्न, वस्तुतः सतस्नाद्रूप्यस्य यदि
 विवक्षा स्यात्तदा तदपि^(४) स्यात् । * ‘अपादानस्य कर्म-
 त्वं न विवक्ष्यते इति शाब्दिकसंप्रदायोऽयम्’ ?—इति

(१) कारकं, क्रियाकारणमित्यर्थः ।

(२) चतुरादेर्नामक्रियासन्धादिनक्षत्राध्यापारविषयत्वात् लिङ्गादेर्नाम लिङ्ग
 रामर्शादिनक्षत्राध्यापारविषयत्वादननागतकर्मणि कर्मत्वव्यवहार इति विभागः, एकदेशा
 न्वयम् । अतः अतितपत्राणीत्यादिष्वच विवक्ष्यते ।

(३) ‘काष्ठं क्वचिन्ति’—इत्यत्र काष्ठेतरकुटारादिममवेतक्रियाया यत्कनं द्वे-
 धोभावस्तस्यागित्वं भवति काष्ठस्य कर्मण इति नक्षत्रसम्बन्धः ।

(४) तदित्यव्यय, प्रयोगार्थं प्रयुक्तम् । स त्योग इत्यर्थः ।

चेत्, 'तर्हि' तत्र निवृत्त(१)सर्वकर्मव्यवहारेपि
स्वकृतकर्मलक्षणानुरोधेन कर्मत्वमभ्युपगच्छता
वस्तुमात्रं कर्मेत्याद्यपि लक्षणं सावकाशितं स्यात् ।
कथं च लोकोत्तर(२)प्रज्ञेन निवृत्तसर्वकर्मव्यवहारेपि
स्वकृतकर्मत्वमस्तोत्पधिगनम् ? । *अपादानेतर'दीदृशं
कर्म *!-इति चेन्न, 'तत्रापि 'नदी वर्द्धते'-इत्यादौ तद्वृ-
द्धेरप्राप्तरीरभागादिप्राप्तिफलायाः सकर्मकत्वापत्तेः ।

टी० ननु वृत्तस्य सत्यपि कर्मत्वेऽपादानत्वमेव विवक्षितमिति
पञ्चम्येव भवति न द्वितीयापीत्याह-। "विवक्षात"इति ॥ वास्तवं यदि
कर्मत्वं तदा विवक्षायाः=इच्छायाः प्रयोक्तृमात्रतन्त्रत्वेन कदाचित्कर्मत्व-
'विवक्षया प्रयोगोपि स्यादित्याह-। "वस्तुतः"इति ॥ ननु भवेदेवं यदि
प्रयोक्तृमात्राधीना विवक्षा स्यात्त्वत्वं, किंतु शाब्दिकमपदायानुबद्धा,
तथाच ग्रामगमनादिवत्(३) 'वृत्तं पथे पतती'त्यपि न प्रयुज्यते इत्याश-
ङ्कते-"अपादानम्यति ॥ अपादानात् सकलकर्मव्यवहारविरहाद्व्यव-
हर्नव्यस्य कर्मत्वस्यापि निवृत्तिः, त्वया परं स्वनतणानुरोधेन कर्मत्व-
तत्त्वव्यते तदा प्रमेयत्वमेव लक्षणं क्रियतां किं परममवेत्येत्यादिविशेषलत-
णभारणेत्याह-। "तर्ही"ति । यद्यपि नेट्ट(४) कर्मलक्षणं, किंतु कर्मपद-

(१) निवृत्तः सर्वेषां कर्मव्यवहारो यस्मिन् अपादाने तस्मिन्विषयः ।

(२) लोके उत्तरा=उद्गता प्रज्ञा यस्य स लोकोत्तरप्रज्ञस्तन ।

(३) अत्र "ग्रामाद्गमनमित्यादिवत्"-इ"त प ठ उचितस्तर्षेव दृष्टान्तसङ्गति-
सम्भवात्, तथाच गतिपत्त्याः संगेगानुकूलव्यापाराद्यं क्त्वाऽविशेषेपि यथा ग्रामं गच्छ-
तीत्येतदर्थं ग्रामाद्गच्छतांति प्रयोगो न सांप्रदायिकस्तथा वृद्धात्पथो पततीत्यस्यार्थं वृत्तं
पथो पततीत्यपि न प्रयुज्यते इत्यर्थः-इत्यस्मद्गुरुवर्याः श्री०मद्ग्राममिश्रशास्त्रीयाः ।
श्रीमन्तो भागवताचार्यास्तु-स्यान्तपुनाकन्यायादिपाठवत् 'ग्रामगमनादिवत्' इत्यपि
पाठो नायुक्तः दृष्टान्तश्चायं व्यतिरेकी, तथाच यथा ग्रामं गच्छतीति प्रयुज्यते, न तथा
वृत्तपथो पततीतीति प्राहुः । अहं तु 'इत्यपि न' इत्यपिशब्दस्वारस्यानुरोधेन यथाश्रुतपाठ-
स्वारस्यानुरोधेन च-यथा 'ग्रामगमन' इति निर्विभक्तिरूपदप्रयोगः सांप्रदायिकेनैव प्रयुज्यते
तथा 'वृत्तं पथो पतति' इत्यपि नेत्यनुबन्धो कृत्वाप्युक्तके 'ग्रामग्रामादिवत्'-इति पाठः ।

(४) इदं=परममवेतक्रियाफलभागित्वम् ।

प्रवृत्तिनिमित्तमात्रं, (लक्षणं तु कारकाणामन्योन्यव्याप्तं नास्त्येव, उपर्य-
यसाङ्क्यात्,) तथापि पदार्थान्तरलक्षणप्रवृत्तिप्रयासोऽपि तत्रानर्थक एव
स्यादिति हृदयम् ॥ “ईदृशमि”ति । परममवेतक्रियाफलभागीत्यर्थः ॥
“तत्रापि”ति । “नदी वर्द्धते” इत्यत्र, तीरस्य जलममवेतक्रियाफलतीरस्ये-
गभागिनः कर्मत्वात्^(१), तथाच “नदी तैरं वर्द्धते”—इति प्रयोगः स्याद-
ित्यर्थः ॥

मू० “अपादानेतरदितिस्थाने क्रियानाशकेतिकरणे” प्यस्य
दोषस्य ‘तादवस्थ्यात्, विनाशलक्षणायां वृद्धौ तद-
सम्भवाच्च, “वृक्षं त्यजति” इत्यादावकर्मत्वप्रसङ्गाच्च,
“आत्मानं जानामि” इत्यत्र परत्वाभावादव्याप्तेः ।
” * तत्राप्युपाधिभेदात्परत्वं, कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्युपहि-
तस्यैवात्मना ज्ञेयत्वाभ्युपगमात् * ?—इति चेन्न, यतो-
ऽस्तु तावच्चथाकथञ्चिदेवं, “तथाप्यध्यात्मविदो निरु-
पाधिमात्मानं जानतो ज्ञानं नात्मकर्मकं स्यात्,
‘पच्यते फलं स्वयमेवेत्यादौ च कर्मकर्त्तरि का गतिः
स्यात् ? ।

टी० ननु क्रियानाशकपरममवेतक्रियाफलभागीत्वं कर्मत्वं, नच
वृक्षस्याऽपादानस्य यदिभागलक्षणं यतनक्रियाफलं ततः क्रियानाशकं,
किंत्वधः संयोगलाञ्छनं क्रियानाशकं फलं, तद्व्यागिभूम्यादेस्तत्र कर्मत्वमिष्यते
एवेत्याशङ्क्य परिहरति- । “अपादाने”ति ॥ “अस्ये”ति । “नदी
वर्द्धते”—इत्यत्रातिव्याप्तिलक्षणस्यत्यर्थः ॥ “तादवस्थ्यादि”ति । तत्रापि
तीरतीरसंयोगस्य क्रियानाशकत्वादित्यर्थः ॥ दोषान्तरमाह- । “वृक्ष-
मि”ति । तत्रापि वृक्षपक्षविभागस्य क्रियानाशकत्वाभावा^(१)दित्यर्थः ॥
मूललक्षणेऽपादानातिव्याप्तिं समर्थ्याव्याप्तिमाह- । “आत्मानमि”ति ॥
“परत्वाभावादि”ति । आत्मनः कर्मभित्त्वाभावादित्यर्थः ॥ योग्यविशे-

(१) ‘कर्मत्वम्’—इत्यापि पुस्तकान्तरे पाठः साधुरेव ।

(२) अपादेशसंयोगस्यैव क्रियानाशकत्वेन विभागस्य तदभावादित्यर्थः ।

वृत्तयोपहितस्यात्मनः कर्मत्वं, क्षेत्रज्ञस्य च तद्विचत्वात्परत्त्वमिति विशिष्टा-
ऽविशिष्टभेदेन प्रकृतेऽपि लक्षणसत्त्वावाध्याप्तिरित्याह—। “तथापी”ति ।
यथाकथञ्चिदित्यस्वरसात् । कर्मभिचत्वमुपाधीनां, नतूर्पाहतस्यात्मनोऽपि
इति तदवस्थैवाध्याप्तिः—इत्यस्वरसबीजम् ॥ अथ्युत्प्रेत्य दोषमाह—।
“तथापी”ति । युञ्जानस्य^(१) केवल एवात्मा ज्ञाता, ज्ञेयश्च, निरञ्जना-
दिश्रुतिबलादित्यर्थः ॥ कर्मकर्तारं परममवेतक्रिया नास्तीति तत्राध्याप्ति-
रित्याह—। “पथ्यते” इति ॥

मू० ॥ “सर्वज्ञमोरवरं मन्यमानेन च नित्यज्ञाने”^(२) तस्मिन्
भगवति फलनाशकत्वस्यानभ्युपगमात्तं प्रत्येतुल्लक्ष-
णाऽसिद्धेः । तस्माद्वाकरणकारैः शब्दसिद्ध्यर्थं नदी^(३)
वृद्धादिवत्कर्मोपि परिभाषितमित्यलं तदनुगतलक्ष-
णमवेषणया । *करण^(४) व्यापारविषयः कर्म*—इति
चेन्न, हस्तेन रामेण शरेण—इत्यादावतिप्रसङ्गात् ।
लक्षणं विनापि, क्रियाजनकत्वे सति व्यापारोद्देश्य
त्वेन कर्मव्यवहारोपपत्तेः । शेषं चेश्वराभिसन्धौ^(५)
स्वप्रकाशवादे निर्वक्ष्यामः ^(६) ।

(१) युञ्जानस्य योगिनः ।

(२) अत्र नित्यज्ञानाधारे तस्मिन्भगवति—इत्यर्थेकरणापेक्षया ‘भगवति सर्व-
माने नित्यज्ञाने’—इत्यर्थः श्रेयान् ।

(३) यथा वस्तुतो नदीत्ववृद्धित्वयोरसंतरापि पाणिनिना “युम्याख्या नदी”
“सृष्टिरादेव”—इत्यादिसंज्ञा शब्दमिदृश्या कृता न सार्थचिकी तथा कर्मसंज्ञापीत्यर्थः ।

(४) बहुषु पुस्तकेषु करणेत्यादिकर्मव्यवहारोपपत्तेरित्यन्तो शब्दो नास्ति; मन्ये
तद्युक्तमेव, “इत्यलं तदनुगतलक्षणमवेषणया” इत्युपसंहारानन्तरं पुनः “करणव्या-
पार”—इत्यादिना लक्षणान्तरोत्थापनस्याप्युक्तत्वात् ।

(५) एतद्वदनकारेश्वराभिसन्धिकवल्याभिसन्ध्यादिनाम्ना चत्वारोऽभिसन्धयः
प्राणाधिपत, तममुर्ध्वमुपक्रम्य भूमिकायां भूर्ध्वपन्थास्यमिति तत्रैवानुसन्धेयम् ।

(६) { क्रियायाः कर्मजन्यत्वावश्यभावेन न भाविकः । किञ्च किञ्चन नो कर्मल-
क्ष्यं यत्तु च शक्यते ॥ ५ ॥ तस्मात् क्रियाकर्ममादानुपपत्तिरुदाहृता । चि-
द्व्याप्तेः स्वप्रकाशत्वे नास्तीत्यंत,वतोदितम् ॥ ६ ॥ विषयो विषयाभिभवा
भवत्यवेति दुर्ग्रहः । परप्रकारैरेवाथ शक्यतेतत्र प्रचटके ॥ ७ ॥ }

* 'ननु चाऽभेदे विषयविषयिभावस्यैवासङ्गतत्वं, विषयित्वं हि विषयसंबन्धिता, 'संबन्धश्च भेदमन्तरेणा-
सम्भवदवस्थितिः, 'संबन्धमितेः संबन्धस्वरूप' भेदमि-
तिव्यतिरेके वैपरीत्यावधारणात् * ? । मैवम् ।

टी० देश्वरज्ञानस्य हि विश्वमेव कर्म, न च सा ज्ञानक्रिया फल-
नाश्या, नित्यत्वादिति तत्राव्याप्तिरित्याह- । "सर्वज्ञमि"ति । 'फलना-
शक्यस्य' इति बहुव्रीहिः ॥ ननु कर्मादिप्रसिद्धिः किंनिबन्धनेत्यत आह- ।
"तस्मादि"ति ॥ ननु धात्वर्थेतावच्छेदक^(१) परसमवेतक्रियाफलभागित्वं
कर्मत्वं, तेन गमनस्योत्तरसंयोगो धात्वर्थेतावच्छेदक^(२) स्तद्भागी व्याप्तादिः
कर्म ; पतनस्याधः संयोगः फलं, ननु विभागः, तेन तद्वागिनेऽपादानस्य न
कर्मत्वं ; त्यजेश्च पूर्वदेशविभाग एव धात्वर्थेतावच्छेदक इति तद्वागिने
बुद्धस्य कर्मत्वाद् 'वृत्तं पूर्णं त्यजती'ति भवत्येव ; वृद्धेवयवोपचयस्य नाव-
च्छेदकं तादृशं फलं, येन तद्वागितया तीरादेः कर्मत्वं स्यादित्यत आह- ।
"शेषं चे"ति । ज्ञानादिक्रियाया अपि न तादृशं फलं, ज्ञाततादेर्नि-
राकरिष्यमाणत्वात्, संस्कारस्य चाऽनावश्यकत्वादकर्मत्वापत्ते^(३) रिति
भावः ॥

ननु माभूत् स्वप्रकाशे कर्मक्रियाविरोधः विषयविषयिभावविरो-
धस्तु स्यादित्याह- । "नान्व"ति ॥ विरोधमूलमाह- । "संबन्धश्चे"-
ति ॥ तत्र हेतुमाह- । "संबन्धमितेति"ति । यत्र संबन्धिनोः स्वरूपभे-
दप्रमा तत्रैव संबन्धप्रमा, प्रकृते च संबन्धिभेदप्रमानिवृत्त्या संबन्धप्रमा-

(१) सम्बन्धिनोः स्वरूपं = सम्बन्धिस्य रूपं, तस्य भेदमिति = भेदप्रमा, तस्या
व्यतिरेके = भावे, सम्बन्धमितेवैपरीत्यावधारणात् = अभावनिश्चयादित्यर्थः ।

(२) धात्वर्थेतावच्छेदकस्य कर्मत्वम् ।

(३) गमनं हि पूर्वदेशपरित्यागपुरःसरमुत्तरदेशसंयोगानुक्रमेण व्यापारस्तत्र
भवत्येवोत्तरसंयोगो धात्वर्थेतावच्छेदक इत्यर्थः ।

(४) ज्ञानादिक्रियाया अकर्मत्वापत्तिरित्यर्थः ।

निवर्तते (१) तच्चिदुक्तौ च प्रमेयस्य (२) निवृत्तिरिति नाभेदे विषयविषयिभाव-
सम्बन्ध इत्यर्थः । यद्वा, भिन्नसम्बन्धिप्रमा सम्बन्धप्रमाकारणमतः कारण-
निवृत्त्या कार्यनिवृत्तिरित्यर्थः ॥

मू० “विषयविषयिभावो हि सम्बन्धो न सम्बन्धस्वरूपा-
द्विन्नः, तथाभूतत्वेपि (३) चान्ततस्तत्सम्बन्धस्यापि
स्वाश्रयात्मकत्वमभ्युपगम्यमनवस्थाभयात्, तथा
सति च सैव (४) यथा सम्बन्धमितिः सम्बन्धस्वरूपा-
त्सम्बन्धिनोर्भेदमनादायैव पर्यवस्यतीत्यभ्युपगन्त-
व्यम् स्वभावसम्बन्धस्येतरसम्बन्धमर्यादातिशायि-
त्वात् तथा विनापि सम्बन्धिभेदं विषयविषयिभा-
वात्माऽयं सम्बन्धः पर्यवसास्यति, तदवगमोपि
तथावगमव्यतिरेकेणैव भविष्यति को विरोधः ? । *
‘नचैवं घटतज्ज्ञानयोर्द्वयोर्द्विविषयविषयिभावस्ततो
मात्रया (५) पि स्वप्रकाशे विषयविषयिभावाऽन्यत्वे
बाध्यतैकत्र स्यात् * । अस्त्येव ह्यविद्याविद्यमाने घट-
तज्ज्ञाने बाध्यत्वं, परमार्थसति तु स्वप्रकाशे पारमा-
र्थिकत्वमिति द्वयो रनुगमेपि न दोषः ।

(१) व्यापकनिवृत्त्या व्याप्यनिवृत्तेरावश्यकत्वादिति भावः । यद्यपीदं वाच्यं
साक्षाद् व्याप्यनिवृत्त्या व्यापकनिवृत्तिमभिधत्ते तथापि प्रकृते साध्यसाधनयोः समव्या-
प्तिकत्वाद्वापकनिवृत्त्या व्याप्यनिवृत्त्यभिप्रायकमेवेत्येके प्राहुः; परे तु कारव्यनिवृत्त्या
कार्यनिवृत्त्यभिप्रायकोऽर्थे गन्ध इत्येव व्यासृजते ।

(२) प्रमेयस्य = सम्बन्धस्य ।

(३) तथाभूतत्वेपि = सम्बन्धिस्वरूपाद्विन्नत्वेपि ।

(४) सान्निभसम्बन्धमितिः सम्बन्धिस्वरूपाद्भेदमनादायैव पर्यवस्यतीत्यभ्यु-
पगन्तव्यं यथा, तथा प्रथमसम्बन्धमितिरेपि स्यादिति भावः ।

(५) मात्रया = तेजतोऽपि, वैलक्षण्ये विरुद्धयोर्द्वयोः पारमार्थिकत्वायोगादेकत्र
बाध्यता स्यादित्यर्थः ।

टी० “विषयविषयिभाव” इति । त्वयापि विषयविषयिभावः सम्बन्धः सम्बन्धिभिर्नो नाभ्युपगम्यते, अन्यथा, तस्यापि सम्बन्धस्य सम्बन्धान्तरमभ्युपेयमेवं पर्यवसानं न स्यादित्यर्थः ॥ भिन्नसम्बन्धिप्रतिः सम्बन्धिप्रतिं प्रति न कारकत्वं, न वा व्यापकत्वं, व्यभिचारादित्याह—।^b “तथा-सती” इति ॥ ननु सम्बन्धान्तरापेक्षया कथमिदं वैषम्यमत आह—। “स्वभावे” इति ॥ परमते स्वरूपसम्बन्धस्य सम्बन्धिद्वयात्मकत्वमुपपाद्य तद्वृष्टा-न्तेन स्वमते एकसम्बन्धिमात्रात्मकत्वं स्वरूपसम्बन्धस्योपपादयति—। “तथा विनापी” इति ॥ ननु सम्बन्धान्तरापेक्षया स्वरूपसम्बन्धस्य वैषम्य-मस्तु, त्वया तु स्वरूपसम्बन्धापेक्षयापि वैषम्यमुच्यते, इत्येकस्याऽवास्तव-त्वमत आह—। “नचे” इति । भेदे सति योयं विषयविषयिभावः स एव लोकसिद्धोपि बाध्यते, बाधस्याभिधास्यमानत्वात्; यथा सर्वलोकसिद्धः शरीरादावात्मव्यवहारो, यथा वा तमसि नीलव्यवहार इत्यर्थः ॥^f “अन-नुगमेपी” इति । लोकसिद्धविषयविषयिभावस्य भेदघटितत्वं, स्वप्रकाशविषय-विषयिभावस्य चाऽभेदघटितत्वम्,—इत्यननुगमो न दोषः, भेदघटितस्य बाध्यत्वेनैककृपतामात्रपरिशेबादननुगमस्येवापास्तत्वात् । यद्वा, स्वरूपसम्बन्धः क्वचित्पारमार्थिकः क्वचिदपारमार्थिक इत्यननुगमेपि न दोष इष्टत्वादित्यर्थः ॥

मू० “अथवा, स्वात्मना सह क्रियाकर्मभावो विषयविषयिभावो वा स्वप्रकाशार्थ इति नाभ्युपेयमेव, ‘यथा तु भवतां सत्तासंबन्धादितरत्र सद्यवहारव्यवस्था (सत्ता तु स्वयमेव सद्रूपा, नचैतावता स्वात्माश्रयता तस्याः) तथ ज्ञानमपि स्वत एव सिद्धस्वरूपम् ।

टी० ननु, सिद्धत्वेन कर्मत्वमसिद्धत्वेन च क्रियात्वं, तदुभयं चैकदा सिद्धम्; एवं ‘विषयविषयिभावः संबन्धः संबन्धिद्वयात्मिकः’—इति

कथं चिदनवस्थाविभागेनाङ्गीकृतं^(१); 'स एव संबन्धः स एव संबन्धी'^(२)
स एव चापरः^(३) संबन्धी'-इति तु सर्वथा दुर्घटं, केनानुरोधेनाभ्युपेयं ?
कथं वा स्वर्णभाषामात्रेण व्यवहारसमर्थनम्^(४) ? यदि लोकसिद्धौ विष-
यविषयिभावो नाद्वैतं सहते तदा तदपि त्यज्यतामित्याशयेनाह^(५)—।
“अथवा”ति ॥^६ ‘यथा तु भवतामि’ति । * न च सत्ता न सद्भावहा-
रहेतुः किंतु सत्तासमवायः, स च यथा घटादौ तथा सत्तायामपि, तस्य
संबन्धत्वेन द्विष्टत्वात्, सामान्यान्वयिशेषेषु सत्तैकार्थसमवायात्; तदेका-
र्थ^(७)समवायापि हि तत्समवाय एवेति वाच्यम् * । तर्हि सत्तासमवायः
स्वरूपतः एव संचिति उक्तव्यम्, तथा च यथा सत्तायां वा तत्समवाये वा
स्वरूपतः सद्भावश्च सत्यं तथा परांसद्भुजानात् ज्ञानसिद्धिस्तु स्वत एवे-
त्यर्थः ।

मू० ‘अथवा, यथा बहुव्रीहिसमासे तद्गुणसंविज्ञाने गुण^(८)
सदायैव प्रधानस्यान्यपदार्थस्य बहुव्रीहिसिद्धपदप्र-
तिपाद्यता तथा विज्ञानस्याऽविषयमपि स्वात्मानमा-
दायैव स्वविषयव्यवहारप्रवर्तनं समर्थ्यताम् । सोऽयं
गुरुणां सविषयकविज्ञानस्य प्रकाशता चो न ब्रह्म-
स्वप्रकाशापक्षः, तत्र विषयाभावात् । एतावन्मा-

(१) अत्रापि ‘विच्छेदम्’-इत्यनुपपन्नोपपत्तिः ।

(२) ‘संबन्धी’-सम्बन्धप्रतियोगी ।

(३) अपरः सम्बन्धी-सम्बन्धाऽनुयोगी ।

(४) ‘समर्थनम्’ इत्यन्तं पूर्वपदवचनं तत्रापि इति चेत्-इत्याह-‘यदि
लोकसिद्धः’-इत्यदिः मित्रानाश्रयाः पात्रनीयः ।

(५) केतुचित्युक्तकेषु ‘इत्याशयेनाह’ इत्यस्य स्थाने इत्यागङ्गाह इति पाठो दुर्घटं
मेव ‘समर्थनम्’ इत्यन्तपूर्वपदवचनं तत्रोपेयं केचित्तदनुचितैः प्रकृत इत्यालस्यत ।

(६) ननु, एकार्थसमवायस्य विशेषेषु सद्भावहारावपादकत्वमपि सुद्रनमवायस्य
कथं तदुपपादकत्वमित्यत आह-तदेकार्थेति ।

(७) गुणं-मेव समस्तमानकवादिपदार्थम् ।

त्रेण तु स्यात्,—यथा स्वाऽविषयेषु कुटादौ बहुव्रीहि
वाक्यं व्यवहारं प्रवर्तयति—इति, तथा ज्ञानमविषये-
प्यात्मन्यविद्यादशाया(१)मिति ।

टी० ननु, “ज्ञानं स्वत एव सिद्धमि” त्यनुपपन्नम् । “स्वत”—इति
पञ्चम्या सिद्धिं प्रति स्वस्य हेतुत्वमभिधीयते, सिद्धिश्च द्वयी—ज्ञप्रित्यतिर्वा
न स्वस्माद्विवृतमर्हति, हेतुहेतुमद्भावस्य ज्ञाप्यतापकभावस्य वा संबन्धस्य
भेदघटितत्वात् । सत्ता तु सत्तया नात्याक्यते ज्ञाप्यते वा; किंतु विधिमुखप्र-
त्ययवेद्यत्वादिना सदन्तरगुणेन, २ ‘सत्ता सती’—इति गौणो व्यपदेश
इति महद्वैषम्यमित्याशये (१) नाह—। “अथवे”ति । यथा लम्बकरणादि-
पदं स्वविषये शक्त्या (४), लक्षणया वाऽन्यपदार्थे व्यवहारं प्रवर्तयदेव
स्वाविषयेषु समस्यमानपदार्थे व्यवहारं प्रवर्तयति तथा ज्ञानं स्वविषये
घटादौ व्यवहारं प्रवर्तयत्स्वाविषयेषु स्वस्मिन् व्यवहारं प्रवर्तयतीति, व्यव-
हारस्य ज्ञानसाध्यत्वात्; स्वभिव्रजानमाध्यत्वस्य गौरवेणापास्तत्वादित्यर्थः॥
ननु, ‘स्वविषये ज्ञानं व्यवहारं प्रवर्तयत्स्वस्मिन् अपि व्यवहारं प्रवर्तयति’—इति
वेदान्तिनामनभिमतं, विषयाऽनभ्युपगमादित्यत आह—। “सोयमि”ति ।
गुरुणां=प्राभाकरगुरुणां, मान्यानां वा ॥ अविषये व्यवहारप्रवर्तनं गुरुणा-
मिव वेदान्तिनामपि तुल्यमिति तन्मात्रतद्गुणमविज्ञानबहुव्रीहिपदं दृष्टान्त
इत्याह—। “एतावन्मात्रेण”ति । कुटः=घटः, “घटः कुटनिपावस्त्री”—

(१) ‘अविद्यादशायां’ = इत्येतानन्तरं ‘व्यवहारं प्रवर्तयति’ इत्यनुपपत्तौपम् ।

(२) सदन्तरगुणेन = द्रव्यगुणकर्मऽन्यतमगुणेन ।

(३) इत्याशयेनाह इति = पूर्वर्णितया आशये कृटि निधायाऽम्बरसेन पदान्तरमा-
हेत्यर्थः । अस्यैवार्थस्याऽनवबोधात् केषिचिदत्र ‘इत्याशङ्क्याह’ इत्येव वाटः कृतः, स वा
ऽऽकृतः, अद्वुनामनुपहस्य न्याय्यत्वाद्गतिस्मभवाच्च । यवमयेपि ।

(४) स्वविषयेऽन्यपदार्थे शक्त्या, लक्षणया वा, व्यवहारं प्रवर्तयतीति सम्बन्धः,
वैयाकरणानां मते शक्त्या व्यवहारं प्रवर्तयवैयायिकानां च लक्षणयेति ध्येयम् ।

इति कोशा^(१)त् । “गाङ्कुटादिभ्यः” इत्यादिसूत्रस्य कुटपदं वा दृष्टान्तः ।
कुटादौ=कुटादिस्थले, यदुहुग्रीहिवाक्यं तत्स्वाविषयेषु व्यवहारं प्रयोज-
यतीति योजना; न तु^(२)सप्तम्योः सामानाधिकरण्यम् ॥ ननु, स्वाविषये
स्वस्मिन् ज्ञानं व्यवहारप्रवर्तकमित्यत्रापि तत्राऽद्वैतवादिना न दृष्टान्तो-
स्ति, दृष्टान्तस्य व्यवहारस्य च ब्रह्मगोचरस्याऽनभ्युपगमादित्यत आह-।
d. “अविद्ये”ति ॥

सू० “तदेवं यद्यदन्यत्र^(३)दृष्टवैधर्म्यं स्वप्रकाशे पर्यवसा-
स्यति तत्सर्वमन्यथानुपपत्तिरेव स्वप्रकाशसाधकतया
प्रदर्शिता स्वीकारयिष्यति । ‘तद्यथा-अन्यो ज्ञाताऽ-
न्यश्च ज्ञेय इत्यन्यत्र दृष्टमहमिति व्यवहारान्यथानु-
पपत्त्या त्याज्यं; तथाऽन्यज्ज्ञानमन्यज्ज्ञेयमिति
जानामीति व्यवहारान्यथानुपपत्त्या त्याज्यं; ‘सर्वतो
बलवती ह्यन्यथानुपपत्तिस्तथादृष्टतामात्रबलमवलम्ब्य
प्रवृत्तं तर्कशतमपि बाधते ।

टी० ननु, कुटादावपि तद्गुणसंविज्ञानबहुग्रीहेरनुशासनबलान्नत-
याया, शक्त्या वा, कुटोपि विषय एव; तथाच व्यवहारानुरोधात्स्वप्रकाशेपि
कर्मक्रियाभावो विषयविषयिभावो वाऽवश्यमङ्गीकर्तव्यः, स चाऽभेदे सर्व-
थानुपपत्ति इति कथं स्वप्रकाशत्वम् ? । न च दृष्टान्तमात्रादिष्टसिद्धिः, इति
प्रमाणं किञ्चिदावश्यकमत आह-। “तदेवमि”ति । ज्ञानस्य ज्ञानान्तरप्र-
काशस्येऽनवस्था, शेषासिद्ध्या सर्वासिद्धिरनिर्मातापत्तिश्चेत्यन्यथानुपपत्त्या
स्वप्रकाशताऽवश्यमङ्गीकर्तव्या, सा च यावता विना न सिद्ध्यति तावदव-
श्यमङ्गीकर्तव्यम्; अतो विषयविषयिभावं क्रियाकर्मभावं वा कथमद्वैतेष्यथा-

(१) का. २ । विषय व. । श्लो. ३२ ।

(२) अस्मिन्नुत्तीयवर्णके “स्वाविषये” “कुटादावि”ति सप्तम्योः पूर्ववर्णके
षष्ठशतसामानाधिकरण्यवत्सामानाधिकरण्यं नेत्याह-नस्त्विति ।

(३) अन्यत्र = लोके कर्मक्रियाभावो विषयविषयिभावो वा भेदे दृष्टस्ततो वैधर्म्यं
ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वेऽभेदे कर्मक्रियाभावादिवः ।

पत्तिर्न साधयिष्यतीत्यर्थः ॥ ननु, यदन्यत्रादृष्टं तदप्यन्यथानुपपत्तिः साध-
यतीत्यप्यदृष्टमेवेत्यत आह—। “तद्वये”ति । ज्ञातुञ्जयत्वं, ज्ञानस्य च ज्ञेय-
त्वमन्यत्रादृष्टचरमप्यहमिति अवज्ञागान्यथानुपपत्त्या, ज्ञानामीति अवज्ञा-
रान्यथानुपपत्त्या च, त्वयाभ्युपेयते, तथा प्रकृतपीत्यर्थः ॥ नन्वन्यथानुपपत्तेः
कथमयं महिमा? कथं वाऽन्यथानुपपत्तिरेव दृष्टेन न बाध्यते? इत्यत आह—।
“सर्वत” इति । यदि तज्ज्ञानं क्रिया स्यात्तदा कर्म न स्यात्, यदि विषयः
स्यात्तदा विषयि न स्यात्, यदि स्वं न विषयीकुर्यात्तदा स्वस्मिन् अव-
हारं न प्रवर्तयेत्—इत्यादितकंशतमप्यन्यथानुपपत्तिबाध्यमेव, नतु तद्बाध-
कमित्यर्थः ॥

सू० “तदिदमाहुः,—“प्रमाणवन्तदृष्टानि कल्प्यानि सुब-
ह्वन्यपि”(१) इति । ‘तस्मात्—

अन्यथानुपपत्तिश्चेदस्ति वस्तुप्रसाधिका ।

पिनष्टि दृष्टवैमत्यं(२) सैव सर्वबलाधिका ॥ ६ ॥

वाच्यान्यथोपपत्तिर्वा त्याज्यो वा दृष्टताऽऽग्रहः ।

नह्येकत्र समावेशरक्षायाऽऽतपवदेतयोः ॥ ७ ॥ इति ।

‘तदित्थं त्वदङ्गीकृतसद्विचारलक्षणोपपन्नैरेवंविधैर्वि-
चारैः स्वप्रकाशता भवता सुप्रतिपदा; ‘अस्माभिस्तु
संवेदनबलादेव स्वतःसिद्धरूपं विज्ञानमास्थीयते इति।

टी० ननु, तत्रैवं प्रोक्तमात्रं नतु प्रमाणिकानामिदमनुमतमत
आह—। “तदिदमि”ति । यत्रादृष्टे प्रमाणं प्रवर्तते तददृष्टमपि (नित्यं
ज्ञानम्, अशरीरी कर्ता, सुखदुःखात्यन्ताभाववानात्मा; निःस्पृशं मूर्तं, यथा
मनः, जातमप्यविनाशि, यथाध्वमः, अनृत्यत्वमपि विनाशि, यथा प्रागभावः,
स्वयमेव स्ववृत्ति, यथा प्रमेयत्व) प्रामाणिकैरभ्युपगम्यते इत्यर्थः । अर्था-

(१) “बहुष्टतभागेपि न कल्प्यो निष्प्रमाणाकः”—इत्युत्तरार्द्धम् ।

(२) दृष्टवैमत्यं = प्रत्यक्षविरोधं, पिनष्टि = परिहरतीत्यर्थः ।

पक्षेऽन्यथोपपत्तिमात्रं बाधकं, प्रकृते तु सा नास्त्येवोक्त्युक्तिरित्यर्थः ॥ उक्तं
मर्धे श्लोकद्वयेन संयुक्ताति-। “तस्मादि”ति ॥ नन्वयापत्त्या स्वप्रकाश-
तासिद्धावपि द्वैतं तदवस्थमेव, स्वप्रकाशज्ञानभिन्नाया अर्थापत्तेर्विवारस्य
चेतादृशस्य त्वयाप्यभ्युपगमादित्यत आह-। “तदित्यमि”ति । नेयमर्था-
पत्तिर्न चायं विचारो मयाभ्युपेयते किंतु त्वदभ्युपगमेन त्वं बोध्यसे इति
न द्वैतापत्तिरित्यर्थः ॥ तां हं स्वप्रकाशज्ञानासिद्धिरपि कथं तवेत्यत आह-।
“अस्माभिरि”ति । यद्यपि तदेव ज्ञानं^(१) प्रकाशकं, प्रकाश्यम्, अभ्युपग-
न्तव्यम्, अभ्युपगमः, अभ्युपगन्तृ^(२), स्वप्रकाशत्वेन परबोधनं, बोध्यश्च
परः, बोधकं वचनं चेति संकलयतो ब्रह्मासाहसिकत्वमसंकलयतश्च द्वैता-
पत्तिस्तथापि प्रपञ्चबाधाया वक्तव्यतया तथैव पर्यावसास्यतीति हृदयम् ।
यद्यपि यत्स्वप्रकाशं ज्ञानं त्वयाभ्युपगतं तस्य सर्वोऽयं प्रपञ्चः, स्वं च
विषय इत्यस्तु, तथाच तद्विषयतया न प्रपञ्चमिच्छात्वं, नाप्यद्वैतं, प्रपञ्च
स्यैव सत्त्वात्; नापि तादृशे^(३) तत्र प्रमाणांतरापेक्ष, स्वतः सिद्धत्वात्;
नाप्यस्माकमपसिद्धान्तः, ईश्वरज्ञानस्य तादृशस्यास्माभिरभ्युपगमात्;
नापि ज्ञानस्य ज्ञानान्तरवेद्यतापत्तीकटोषः, तेनैव सर्वविषयकेषु सर्वदेवनि-
रासात्; तथाच स्वबोधाय कृत्योत्थापनमेतत्-स्वप्रकाशज्ञानसाधनम् ।
तस्य प्रपञ्चो विषय इत्यत्र किं प्रमाणम्?—इति चेन्न, प्रपञ्चविषयता-
यामपि तस्यैव ज्ञानस्य प्रमाणत्वात्; त्वन्मते स्वप्रकाशतायामिव । अस्माकं
तु तद्विषयमपि धर्मिशाहकं^(४) प्रमाणमस्ति, न च तज्ज्ञानविषयीकृतं^(५) प्रपञ्चं
खण्डनयुक्तयोपपत्तेरुमीक्षते, सुवृद्धप्रमाणसिद्धत्वात् । तस्मात्,—“त्वया नि-
र्ममाय दत्तेस्मिन् स्वप्रकाशैकमन्दरे । न्यासीकृतः प्रपञ्चोऽयं नापह्नोतुं तवा-
हति । प्रकाशपाशबद्धानां प्रपञ्चानां विमोचने । प्रभवन्तु स्वयं बाध्याः

(१) तदेव ज्ञानं प्रकाशकप्रकाशशब्दाद्विषयकपक्षे व्यर्थस्यते विचारयन्तां महा-
साहसिकत्वमित्यन्वयः ।

(२) ‘अभ्युपगन्ता चे’त्यपि क्वचित्पाठः । (३) तादृशे = स्वप्रकाशज्ञाने ।

(४) ईश्वरप्रवृत्तिज्ञानप्रयोग्या प्रवृत्तिस्वादस्मदादिप्रवृत्तिवदित्याकारकमीश्वर-
ज्ञानसङ्गाधर्मिहाधकमनुमानमेवैश्वरज्ञानं प्रपञ्चविषयकत्वमपि प्रसाधयित्वातीत्यर्थः-

(५) ईश्वरज्ञानविषयीकृतमित्यर्थः ।

कथं खण्डनयुक्तयः” तथापि प्रपञ्चखण्डनयुक्तयस्त्वया बाधितुमशक्या इति हृदयम् ॥

मू० “एवं च सति सौगतब्रह्मवादिनोरयं विशेषो यदा दिमः सर्वमेवानिर्वचनीयं वर्णयति (तदुक्तं भगवता लङ्कावतारे (१)–“बुद्ध्या विविच्यमानानां स्वभावो नावधार्यते । अतो निरभिलप्यास्ते निःस्वभावाश्च देशिताः(२)” इति) विज्ञानव्यतिरिक्तं पुनरिदं विश्वं सदसद्भ्यां विलक्षणं ब्रह्मवादिनः संगिरन्ते । तथाहि–नेदं सद्भवितुमर्हति, वक्ष्यमाणदूषण(३)ग्रस्तत्वात् । नाप्यसदेव, तथा सति लौकिकविचारकाणां(४) सर्वव्यवहारव्याहृत्यापत्तेः । यदपि ‘निर्वक्तुमसामर्थ्यं गुरव उपस्यन्तां येभ्यो निरुक्तयः शिक्ष्यन्ते’–इत्युपालम्भवचनं तत्तदा शोभेन यदि मेयस्वभावाऽनुगमनीयमनिर्वचनीयतेति न ब्रूयुः, वक्तृदोषादिति च वदेयुः । ‘यस्तु वादी निरुक्तयमिमानं धत्ते स निर्वक्तुं नतु शक्ष्यति, वक्तव्यदोषात्(५) ।

टी० ननु, यदि विचारोपि त्वया नाभ्युपेयते तदा माध्यमिकमतप्रवेशात्तवापि दर्शनमदर्शनमेवेत्यत आह–। “एवं चे”ति । आदिमः=सौगतः, भगवता=बौद्धेन (६), समन्तभद्रो भगवान्मार्जारिल्लोकजिज्जि-

(१) विद्यासागरास्तु “लङ्कावतारे”-इति पाठं व्याचक्षते ।

(२) देशिताः=उपदिष्टाः सन्तः ।

[यासादित्यर्थः ।

(३) लक्षणाधीना हि लक्ष्यव्यवस्थितिर्यत्राणि चानुपपन्नाभौत्यादितदुपयगण-

(४) लौकिकविचारकाणां, लौकिकानां परीक्षकाणां इत्यर्थः ।

(५) भेदप्रपञ्चस्य स्वतः परतो वा सिद्ध्यसम्भवरूपादुक्तव्यदोषात्, अद्वैतागमेन सतिप्रतीतिर्याया बाधरूपाद्वा ।

(६) अत्र ‘बुद्धेन’-इति पाठस्यमुचितः । ‘बौद्धेन’-इति पाठे तु बुद्ध एव बोद्ध इति कथञ्चिद्भाष्यकारलोच्यम् ।

न"—इति कोशात्; लङ्कावतारस्तदागमयन्त्यः ॥ "बुद्धे"ति । यथा बुद्ध-
तिरिक्तः पदार्था बुद्धा विविच्यमानो विचारं न सहते तथा बुद्धिरपि वि-
विच्यमाना विचाराऽसहत्वाच्चिरभिलषा=अनिर्वचनीया, निःस्वभावा=अ-
सतीत्यर्थः (१) ॥ सौगतदर्शनात् स्वदर्शनं भिनत्ति-। "विज्ञानव्यतिरिक्त-
मि"ति । 'भविषु(१)मर्हति'-इत्यधिकमपि लौकिकमनुबुद्धोक्तम् । मेयस्यायं
स्वभावो यदस्य निर्वचनमशक्यं न तु निर्वक्तुः(१); स च तदा स्याद्वदि
कोपि शङ्कयाचिर्वक्तुं, येषि गुरुषु उपासनीयास्तेषि निर्वक्तुमकुशला एवे-
त्यर्थः ॥ स्वमपि गुरुभूत्वा मां शिष्य यदि पारयमीत्याह-। "यस्त्वि"ति॥

मू० * 'नच ते दोषाः स्वकमपि घनन्तो जातयः कथं न
स्युरिति वाच्यम्*, 'यतो निर्वचनीयत्वं बाध्यते तै
र्दोषैः स्वयमप्यनिर्वचनीयैरेव, अनिर्वचनीयैरेव च
तैर्व्यवह्रियते एवेति कुतोऽस्मान् प्रति व्याघातः स्यात्
'तज्जातित्वस्य च निरुच्य योजयितुमशक्यत्वात् । *
'ननु "सदसत्पक्षयोर्दोषदर्शनादनिर्वचनीयता"-इति
ब्रुवाणस्य किं सदसत्त्वसंशयः ? किं वा सदसत्त्वप-
क्षबहिर्भावाभ्युपगमः ? 'आद्ये भवितव्यं तावत्सद-
सत्त्वयोरन्यतरेणेत्येकपक्षदोषस्याभासत्वं, 'तच्च सत्त्व;
पक्षदोषस्यैवाभ्युपेयमावश्यकत्वात् ।

टी० ननु(१) "वक्ष्यमाणदूषणवस्तत्वात्"-इत्ययमपि हेतुर्वक्ष्यमाण-
दूषणयस्त एव, तथाच स्वव्याघातकतया जात्युत्तरमेतत्; यथा(१)'नेदं

(१) बुद्धेर्निःस्वभावत्वोपयोजनं भावाद्यां नत्वन्तराद्यं ।

(२) ननु मूले "नेदं सत्प्रवितुमर्हति"-इत्यत्र "नेदं सत्"-इत्येष पर्व्याप्तं किं भवि-
तुमर्हतीत्यधिकोक्त्या, अर्थाऽन्यतिरेकात्पुनरुक्तेश्चेति तत्राह-भविषुमिति ॥ "लौकिक-
मि"ति, लोके धार्य धारितं, यः सं यहीतम्, इत्यादि यथा पुनरुक्तिर्न दोषस्तद्विद्विहा-
योति भावः ।

(३) 'न तु निर्वक्तुः'-इत्यत्र 'स्वभावः'-इत्यनुवृज्यते, निर्वक्ता चात्र सदोषपुरुष-
स्तेन न "यदि कोपि शङ्कयात्"-इत्यगिमयस्यासङ्गतिः ।

(४) व्याघातलङ्कारयन्त्योऽनिर्वचनीयतादूषणं यदभाषि तदनुवदति-नन्विति ।

(५) जात्युत्तरमेवादौहरति-यथा नेदम् इत्यादिना । इदं = धूमलक्षणं साधनं, न

साधकं, सर्वथाऽनुपलभ्यमानोपाधिशङ्कायस्तत्वात्'-इत्यादि; तत्रादि
 दोषाद्यामपि बाध्यत्वं, तदा प्रपञ्चः कथं बाधतां तैरित्याशङ्कने-। "नचे"
 ति ॥ बाधैरेव दोषैर्जगद्बाध्यमित्यङ्गीकृत्य प्रवृत्तं मां प्रति न स्वव्याघा-
 तदोषावकाश इत्याह-। "यत"इति ॥ ननु, स्वव्याघातकं दोषं प्रयुज्या-
 नस्त्वं जातिघाती निरनुयोज्यानुयोगेन निरुहस्थानेन निरुहोत इति चित-
 मस्माभिरित्यत आह-। "तज्जातित्वस्ये"ति । सत्यमाणदोषैर्जातिलक्ष-
 णमपि निर्वक्तुमशक्यमेवेति जातित्वमव्यवस्थाय्याहं नियहीतुमशक्य
 इत्यर्थः ॥ यथा, शब्दे नित्यत्वानित्यत्वयोर्द्वयोरपि दोषदर्शनादुभयको-
 टिकः संशयस्तथा प्रपञ्चे मत्त्वासत्त्वयोर्दोषदर्शनात्संशयो वा ? कोट्यन्त-
 राभ्युपगमो वा ?-इति त्रिकल्प्य मत्त्वपक्षधोत्रं (१) शङ्कते-। "नन्वि"ति ॥
 "आद्ये"इति । परस्परविरहस्वभावकोटिकद्वयधर्मिण एककोट्यात्-
 कत्वावश्यकत्वात् तस्यां वास्तव्या कोटौ दोषा नूनमाभासा इत्यर्थः ॥
 'तत्त्वे'ति । आभासत्वमित्यर्थः ॥

मू० "यदि तावत्सत्त्वपक्षस्तदा मत्त्वपक्षे दोषः कथं संगच्छेत,
 'अथाऽसत्त्वपक्षस्तदा सर्वासत्त्वं तदापः कथं मद्भाषवान्
 • भवितुं प्रभवेत् । 'द्वितीयस्तु व्याघातादेवाऽमंभर्व',
 "परस्पर(२)विरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिः" इति । ॥
 तदेतदनाकलितपराभिसन्धेः प्रत्यवस्थानम् । यो हि सर्व-
 मनिर्वचनीयसदसत्त्वं, ३ ब्रूते स कथमनिर्वचनीयतासत्त्व
 व्यवस्थितौ पर्यनुयुज्येत, सापि हि कृत्स्नप्रपञ्चपरसर्वश

वन्निर्लक्षणसाध्यसाधकं, सर्वथाऽनुपलभ्यमानोपाधिशङ्कायस्तत्वादित्युक्ते भवति स्यात्
 स्थापि "सर्वथाऽनुपलभ्यमानोपाधिशङ्कायस्तत्वात्"-इत्यस्य हेतोर्व्याघातः, तस्यापि धूम-
 नसंशयसाधनवत्सर्वथाऽनुपलभ्यमानोपाधिशङ्कायस्तत्वात्; अत एव च जात्युत्तरत्वं,
 घातकमसदुत्तरं कारतिरि"ति वचनात् ।

(१) 'सत्त्वधोत्रम्'-इत्यपि क्वचित्पाठः ।

(२) कुसमाज्जलाबुदयनात् व्याघातमंघोषपादयति-परस्परंति । "नैकतापि
 विद्वद्भानामुक्तिमात्रविरोधतः"-इत्युत्तरार्द्धम् ।

(३) अनिर्वचनीये=निर्वचनानर्हं, सत्त्वासत्त्वे यस्य तदनिर्वचनीयसदसत्त्वम् ।

न्दाभिधेयमव्यनिविष्टैव । परस्यैव व्यवस्थयैव पर्यव-
स्यति-निर्वचनप्रतिष्ठादनिर्वचनीयत्वं, विधिनिषेध-
योरेकतरनिरासस्येतरपर्यवसायिताया 'स्तेनाभ्युपग-
मात् ।' ततः परकोयरीत्येदमुच्यते- 'अनिर्वचनीयत्वं
विश्वस्य पर्यवस्यति' इति । 'वस्तुतस्तु, वयं सर्वप्रपञ्च
सत्त्वाऽसत्त्वव्यवस्थापनविनिवृत्ताः स्वतः सिद्धे विदा-
त्मनि ब्रह्मतत्त्व केवले भ्रमबलव्य चरितार्थाः सुख-
माप्सहे ।

टी० आवश्यकत्वमेवाह- । "यदि तावदि"ति॥ "कथमि"ति
प्रारम्भार्थिकत्वदुष्टत्वापेक्षामभवादित्यर्थः ॥ अमत्त्वपक्षेप सत्त्वपक्षदो-
षस्याभासत्वमुपपादयति- । "अथे"ति । तद्विषयः-सत्त्वपक्षदोषः ॥ "द्वि-
तीय"इति । मत्त्वपक्षपक्षविभाज इत्यर्थः ॥ मत्त्वमिमांसायां निर्वचनी-
यताया विकल्प्य दोषाभिधान प्रकारान्तरेण (१) निर्वचनीयतायाः सत्त्वव्य-
वस्थित्यै त्वया कृतं, काय दोषाभिधानलक्षणः पर्यनुयोगो न मयि
घटते, यतो ऽनिर्वचनीयतास्यस्यापि धर्मस्याऽनिर्वचनीयत्वैव मत्त्वमिते-
त्याह- । "या ही"ति ॥ ननु, यद्यनिर्वचनीयता न त्वया व्यवस्थापनीया
तदा कथं व्यवतिष्ठेतेत्यत आह- । "परस्ये"ति ॥ "तेने"ति । परेणे-
त्यर्थः ॥ "तत"इति । अनिर्वचनीयत्व मया न साध्यते किंतु "निर्वच-
नखण्डनेन परिशेष्यादनिर्वचनीयत्व मिद्वानि"-इति ब्रूमः ॥ नन्वनिर्वच-
नीयत्वं मा साध्यतां, परिशेषसिद्धानिर्वचनीयताभ्युपगमेनापि द्वैतापत्ति-
स्तदवस्येत्यत आह- । "वस्तुतस्तु"ति । परिशेषमिद्वेष्यनिर्वचनीयत्वं
मम नाभ्युपगमः, अपि तु त्वं तथा बोध्यसे इत्यर्थः । भ्रम्-प्रपञ्चमायम् ॥

मू० "ये तु स्वपरिकल्पितसाधनदूषणव्यवस्थया विचारमव-
तार्य तत्त्वं निर्णेतुमिच्छन्ति तान् प्रति ब्रूमः-न सा-

(१) प्रकारान्तरेण = सत्त्वप्रकारेण, निर्वच्यत्वस्य सत्त्वव्यवस्थित्यर्थमित्यर्थः
वचिन्तु "अनिर्वचनीयतायाः सत्त्वव्यवस्थित्यै"-इति पाठस्तत्र प्रकारान्तरेण = अनिर्व-
चनीयत्वप्रकारेणैवानिर्वचनीयतायाः सत्त्वव्यवस्थित्यर्थमित्यर्थः ।

ध्वीयं भवतां विचारव्यवस्था, भवत्कल्पितव्यवस्थयैव व्याहृतत्वात् । 'अत एवाऽऽसदुपन्यस्यमानदूषणस्थिति-
विषयाः पर्यनुयोगा निरवकाशाः, 'त्वद्व्यवस्थयैव त्व
द्व्यवस्थाया व्याहृत्युपन्यासात् । * "नचोपन्यास एव
निर्बन्धकारणम्, विचारोपन्यासस्य^(१) सदसत्त्वोप
गमाद्युदासीनैर्विचार्यमित्युपेत्यैव परं विचारप्रवर्त
नायाः शक्यत्वामित्यावेदितत्वात् । 'यदि तु "विचा-
रस्य सत्त्वमनभ्युपेत्या न विचारयितुं शक्यम्"—इत्यु
च्यते, तदा प्रमाणमव्यापार्य^(२) न नदीयसत्त्वाभ्युपग
मोपि शक्यतेऽतिप्रसङ्गात्; इति विचारस्यापि विचार्य-
ग्रहणेऽनवस्थया विचारारम्भ एवाऽशक्यः स्यात् ।
* "नच पूर्वपूर्वसिद्धत्वाद्बिचारे विचारान्तरमिदानीम-
गवेषणीयम्^(३) * । "विचारस्य पूर्वसिद्धत्वे विचार्य-
रूपस्वविषयव्यवस्थितत्वात् तस्य, विचार्यमपि पूर्व
मेव विचारितमित्यनारम्भ एव विचारस्य ।

टी० ननु, तर्हि सदसत्त्वविचारं किमर्थं ते प्रवृत्तिरित्यत आह-
"येत्वि"ति । ब्रह्मभिरतत्त्वद्वेषमात्रेण विचारेत्स्वदभ्युपगतविचारमयादया
प्रवर्तमानहे इत्यर्थः ॥ ^१ "अत एवे"ति । धनः परपरिकल्पितमाधनदूषण-
व्यवस्थयैव प्रवर्तमानहे नतु स्वयं साधनदूषणादिव्यवस्थामभ्युपगच्छामो येन

(१) विचारोपन्यासनिष्ठं ये सत्त्वाऽसत्त्वं तदुपगमाद्युदासीनैरित्यर्थः, एकदेशा-
न्वयप्रश्न "शरीः शतितपन्नाणि" इति वचनं दत्तावहः । "विरोधोपन्यासस्य - इति
ज्ञाचित्कः पाठस्तु ग्रामादिकः ।

(२) प्रमाणमव्यापार्याः प्रवृत्त्याऽनुगम्यस्येति यावत् । सदीयसत्त्वाभ्युपगमः =
विचारसत्त्वाभ्युपगमोपि न, ब्रह्मज्ञादेरपि सत्त्वाभ्युपगमप्रसङ्गात्, तथाच प्रमाणं व्यापार्य
विचारसत्त्वाङ्गीकारे प्रमाणाव्यापारेऽपि कथात्मकविचारान्तरे, तस्यापि च सत्त्वाभ्यु-
पगमो विचारान्तरे, यत्तव्य इत्यनवस्थानात्प्रथममेव मतिकर्त्तव्यं विचारारम्भमेवाश-
क्यमापद्येतेत्यर्थः ।

(३) "इदानीं न गवेषणीयम्" - इत्यपि पुस्तकान्तरे दृश्यमानः पाठः साधुरेव ।

तदाश्रिता अद्वैतव्याघातादयो दोषाः स्युर्नित्यः ॥ “अतः” इत्यस्यातिदे-
श्यमाह—। “त्वद्व्यवस्थे”ति ॥ ननु, विचारे व्याघातोपन्यासस्त्वया
कर्तव्य इति विचारस्य, व्याघातोपन्यासस्य च, सत्त्वमभ्युपगतमिति द्वैता-
पत्तिरेवेत्यत आह—। “नचे”ति । ‘प्रमाणादेरिव विचारव्याघातोपन्या-
सयोरपि सत्त्वमनभ्युपगम्यैव विचारे प्रवृत्तिः शक्या’—इत्युक्तत्वादित्यर्थः ॥
प्रथमं मतिकर्तुमेव विचारप्रवृत्तिरेव न स्यात्—इत्युक्तं स्मारयति—। “यदि-
त्सि”ति ॥ ननु, विचारस्यापि विचार्य ग्रहणे विचाराप्रवृत्तिः स्यात्, नत्वेवं,
किं तर्हि पूर्वमेव विचारः सिद्धः? (१) इत्यत आह—। “नचे”ति ॥ विचा-
रसिद्धिर्विचार्यसिद्धिर्नान्तरीयको, ज्ञानस्यैव विचारस्यापि सविषयकत्वात्;
तथाच किं विचारेण, विचार्यसिद्धेस्तत्फलस्य संपन्नत्वादित्याह—। “विचा-
रस्ये”ति ॥

मू० “अथ विचार्यविशेषस्य पूर्वमसिद्धत्वात् तदर्थं वि-
चारारम्भः! *,^१ तर्हि विचारविशेषस्यापि तद्विषय-
कस्य पूर्वमसिद्धिरेवेति वृथा शुष्क(२)चर्चणम् । “यदि
च त्वद्दर्शनरीत्याभिधीयमानमस्माभिर्बाधं बाधसे
तदा स्वाभ्युपगतरीतिबाधाभिधायितैव ते स्यात् ।
“ अस्माभिर्निर्वाह्यमानस्य त्वया खण्डनयुक्त्यैव बाधे-
ऽस्माकमेव जेतृता, “ ‘खण्डनयुक्तयो बाधिकाः, नि-
र्वाह्यपक्षश्च बाध्यः ’—इत्यस्याऽस्मदुक्तपक्षस्य त्वयैव
निर्वाहात् ।

टी० ननु, विचारलक्षणस्य विचार्यस्य पूर्वसिद्धत्वेऽपि प्रपञ्चसत्त्वा-
सत्त्वलक्षणस्य विचार्यविशेषस्य न पूर्वसिद्धत्वमिति तदर्थमप्ये विचारः
स्यादेवेत्याह—। “अथे”ति ॥ तर्हि स विचार्यविशेषो यस्य विचारस्य

(१) पूर्वमेव विचारः सिद्धः । अनादिसिद्ध इत्यर्थः तथा च बीजाङ्गुरवेदनादि-
त्वाज्ञानवत्येति भावः ।

(२) शुनः शुष्कास्त्रिचर्चणं यथा वृथा तथेदमित्यर्थः ।

विषयः सोऽप्यसिद्ध एव, तत्सिद्धौ विचार्यत्रिषेवस्यापि सिद्धत्वप्रसङ्गात्^(१) एवं 'ततः पूर्वपूर्वसिद्धत्वाविचारे विचारान्तमिदानीमगत्रेषणी^(२)यम्'— इति यदुक्तं तच्छुष्कचर्चमिति आह—। ^६“तर्ही”ति ॥ ननु, प्रवर्त्यतां विचारः, तत्र विचारे त्वदुक्ता दोषा मया युक्त्यन्तरेण बाधनीया इत्यप्यर्थं वसानं स्यादित्यत आह—। ^७“यदि चे”ति ॥ ननु, दोषा अपि हेत्वाभासादयस्त्वया खण्डिता एव, तदेव खण्डनमादाय त्वयोद्भाव्यमाना दोषा मयापि खण्डनीया, इत्यहमेव ज्ञेयमित्यत आह—। ^८“अस्माभिरि”ति । यद्यपि तस्यां कथायां त्वदुपन्यस्तदोषाणां परेण खण्डनयुक्त्या बाधने परस्य जेतृता, न तत्र, उपन्यस्तदोषस्य त्वयाऽनिर्वाहात्; तथापि परेण खण्डनयुक्तीनां बलवत्त्वं तावदङ्गीकृतमित्येतावतैव मम जेतृतेति ^(३)हृदयम् ॥ कथं जेतृतेत्यत आह—। ^९“खण्डने”ति ॥

मू० “तस्मात्त्वया निर्वाह्यमस्माभिस्तु खण्डनीयमिति हृदयमेव परं कथायां त्वन्निर्वाह्यनिर्वाहे तव जयो नान्यथेति । ^१“तदेवं भेदप्रपञ्चोऽनिर्वचनीयः, ब्रह्मैव तु परमार्थसद्वितीयमिति स्थितम् ^(३) ।

*‘नन्वद्वैते किं प्रमाणम् ?’ । ‘प्रश्न एव तावद्वैतमङ्गीकुर्वतो नोपपद्यते । ‘प्रमाणं यत्राद्वैते ^(१)पृच्छयते तस्याऽप्रतीतौ कथमेवंभूतः प्रश्नः संगच्छते । नहि

(१) ‘न गत्रेषणीयमि’त्यपि क्वाचित्कः पाठः साधुरेव ।

(२) यथा निर्णयार्थः खण्डनयुक्तिभिर्वाध्यस्तथा खण्डनयुक्तयोऽपि ताभिरेव बाध्या इत्येतावतैव मम जेतृतेति भावः ।

(३) { किमस्ति मानमद्वैते इतीष्टे प्रष्टुमेव न । }
{ मतत्वे साऽमतत्वे वेत्येतत्प्रस्तूयतेऽधुना ॥ }

(४) “यद्याम द्वैते” इत्यपि पाठः ।

प्रमाणमात्रं भवता वृच्छयते, किंनाम विषयविशेषनिय-
तम्, तच्च^(१) तदोपपद्यते यदि तादृशं ते प्रतीतिमारो-
हेत्, प्रश्नस्य वाग्यव्यवहारविशेषत्वात्, व्यवहारस्य च
स्वज^(२) नकज्ञानविषयनियतत्वात् । अन्यथा व्यवहा-
राणां विषयनियमप्रयोजकस्यान्यस्यासंभवेन व्यवहा-
रविषयपारिप्लवापत्तेः ।

टी० ननु, ब्रह्माद्वैतं त्वया निर्वाह्यं, तन्मया खण्डनीयं, प्रपञ्चख-
ण्डनमप्यन्ततस्त्वया निर्वाह्यं, तत्र प्रतिखण्डनं मया कर्तव्यमित्यप्यर्थ-
सानं तदवश्यमेवेत्याशङ्क्य कथासन्दर्भमुपसंहरति— “तस्मादि”ति ।
यद्यपि “त्वया ब्रह्माद्वैतं स्थापनीयं, मया खण्डनीयम्, इतीदृश्यामेव
कथायां मया वक्तव्यं, नान्यत्रे”ति परेषां विस्तृतं शक्यते, * नचैवं कथैव
न^(३) स्यादिति वाच्यम्*, इष्टापत्तेः; अनिष्टत्वे चास्योभयसमाधेयत्वात्^(४) ।
*ब्रह्म स्वतःसिद्धमेव न तत्र साधनापेक्षा *—इति चेत्, प्रपञ्चोपि
सर्वजनसिद्ध एव न तत्र साधनापेक्षेति तुल्यम् । * सर्वजनसिद्धत्वमपि
त्वयोपपादनीय^(५)म् *—इति यदि, तदा स्वतःसिद्धत्वमपि त्वयोपपा-
दनीयमिति तुल्यम् । *तर्हि वितण्डा कथैव न स्यादुभयोरपि स्थापनाप्रस-

(१) तदिति सामान्ये नपुंसकं, स विषयविशेषनियतप्रमाणवत्त्वं इत्यर्थः । तदोप-
पद्यते यदि तादृशं = विषयविशेषनियतं प्रमाणं, ते प्रतीतिमारोहेत् विषयव्याद्वैतमे-
वेति भावः ।

(२) स्वज = व्यवहारस्य जनकं ज्ञानं स्वजनकज्ञानम्, तस्य यो विषयस्तेन नि-
यतत्वाज्जिज्ञेयमेव तद्विषयत्वादित्यर्थः ।

(३) कथा हि समयबन्धपूर्विका, समयबन्धश्च मागहनिकेन सृष्टेर्न ब्रह्म स्था-
पनीयमित्येव, इदानीं खण्डने प्रवृत्तेन तेन स उपेक्षित इत्यपेक्ष कथैव न स्यादित्यर्थः ।
यद्वा, वैतण्डिकेनाप्यद्वैतव्यवस्थापने वितण्डा कथैव न स्यादित्यर्थः ।

(४) यथा मागहनिकेन सृष्टेर्न ब्रह्म स्थापनीयमित्यस्ति समयबन्धस्तथा जाग्रद-
निकेन तत्खण्डनीयम् (अर्थाद्वैतं व्यवस्थापनीयम्) इत्यपेक्षेति तदनिर्वाहे कथा
भाववच्छङ्कस्तस्यापि तुल्य इत्यप्यर्थं तेनापि समाधेयत्वाकिति भावः ।

(५) त्वयोपपादनीयम् = त्वयोपपादनं, (स्वकपोषकमित्यस्ति भावः) ।

ज्ञात् *२-इति चेत्, शक्तिः^(१) जिज्ञासया प्रपञ्चवादिनामप्यन्योन्यं तत्सं-
भवात्, तथापि खण्डनयुक्तयो बलवत्य इत्यत्रैव हृदयम् ॥ स्वपक्षमुपसं-
हरति-। ^६ “तदेवमि”ति ॥

ननु “ब्रह्मैव परमार्थमत्”-इति त्वयोच्यते, तथाच प्रतिज्ञैवेयं
तत्र प्रमाणमुपन्यस्तुमर्हतीत्याह-। ^७ “नन्वि”ति ॥ उत्तरमाह-। ^८ “प्रश्न
एवे”ति । प्रश्न एव तावत् प्रमाणमिति विच्छिन्नापि^(९) योजयन्ति । प्रश्ना-
न्यथानुपपत्तिरेवाद्भुतसाधिकेत्यर्थः ॥ तामेवाह-। “प्रमाणमि”ति । अद्भु-
तज्ञानमन्तरेण तद्वियत^(१०) विषयप्रमाणप्रश्न एवानुपपन्न इत्यर्थः ॥ नन्वद्भु-
तमज्ञानानस्यापि तत्प्रमाणप्रश्नः स्यादित्यत आह-। ^१ “प्रश्नस्ये”ति ।
‘अद्भुते किं प्रमाणम्’ २-इत्ययं वाग्यवहारस्तावज्ज्ञानजन्यः, तथाच
तत्ज्ञानविषयविषयत्वधौष्यमेवास्य; अन्यथा स्वजनकज्ञानविषयाऽतिक्रमे
व्यवहाराणां व्यवहृत्यनियमे न स्यादित्यर्थः ॥

सू० ‘यदि चाद्भुतं प्रश्नविषयः प्रतीतमुच्यते तदा तत्प्रती-
तिस्तेप्रमा वा स्यात्? अप्रमा वा?। आद्यं यदेव तस्याः
प्रमायाः करणं तदेवाद्भुते प्रमाणं तवापि संप्रतिपन्नमि-
ति वृथा तस्य प्रश्नः।* नच वाच्यं सामान्यतोऽद्भुतप्रमा-
णसिद्धौ^(११) भूतायामपि विशेषतः प्रमाणप्रश्नः*, यतः
सामान्यसिद्धावेवाऽद्भुतसिद्धौ विशेषविचारः काकद-
न्तविचारवत्स्यात्; सामान्यसिद्धिरेव च विशेषमप्या-

(१) शक्तिजिज्ञासया = परप्रतिपादनसामर्थ्यज्ञानेच्छया, प्रपञ्चवादिनां = स्वा-
पनावादिनां, तत्संभवात् = वितण्डाकथासम्भवादित्यर्थः । अवेतिण्डिका अपि वितण्डां
कुर्वते इति भावः ।

(२) अपिशब्देन ‘प्रश्न एव नोपपद्यते’-इत्यन्यथस्तु प्रसिद्ध एवेति समुच्चयते ।

(३) तद्=अद्भुतं, निघतेः शिबधो यस्य प्रमाणस्य तद्विषयकः प्रश्न इत्यर्थः ।

(४) अद्भुतप्रमाणसिद्धौ भूतायाम् = अद्भुतप्रमाणासिद्धौ सत्याम् ।

क्षिप्यानयन्ती विशेषमपि ते कथितवती किमत्र प्रश्नेन,
'परिगणितेषु हि प्रमाणप्रकारेषु मध्ये यत्रैव दोषं न
प्रमिणोषि तत्रैव विशेषे सामान्यस्य विश्रान्तेः ।' यदि
च परिचितचरेषु प्रमाणप्रकारेषु सर्वेष्वेव दोषं प्रमि-
णोषि तदा प्रमाणान्तरमाक्षिप्यापि सामान्येन विश्र-
मणोयमेव ^(१) ।

टी० नन्वेतावताऽद्वैतप्रतिपत्तिरायाता, प्रमाणानुयोगस्तदस्य
व्येत्यत आह—। "यदि चे"ति । अद्वैतमनुमाय, श्रुत्या, दृष्ट्या वा त-
याय प्रश्नः; तथाचानुमानं, शब्दः, इन्द्रियं वा, तत्र प्रमाणमिति त्वयैव
ज्ञायते किं प्रश्नेनेत्यर्थः ॥ ननु, प्रश्नान्यथानुपपत्तिः प्रमाणसामान्यसाक्षि-
णी भवतु प्रमाणविशेषजिज्ञासा तद्विशेषाभिधानमन्तरेण कथं निवर्तता-
मित्याशङ्क्याह—। ^b "नचे"ति ॥ अद्वैतसिद्धिरस्मदपेक्षिता, त्वया चाऽनु-
मता, किमत्र विशेषजिज्ञासयेत्याह—। ^c "यत"इति ॥ ननु, तथापि वि-
शेष पृच्छतः किमुत्तरमत आह—। ^d "सामान्ये"ति । नहि निर्विशेषं सामा-
न्यमिति भावः ॥ नन्वेतावता विशेषस्त्वेनैव विशेषः सिद्धो नत्वनुमाना-
द्विभावेन, तादृशी च सिद्धिरपेक्षितेत्यत आह—। "परिगणितेष्वि"ति ॥
ननु परिगणितेषु सर्वत्र दोषं पश्यत एव ममाय प्रश्नः ? इत्यत आह—।
'यदिचे'ति ॥

सू० "यदि च 'का प्रमाणव्यक्तिरसौ' ?—इति प्रश्नार्थः परि-
शिष्यते, तदा न सर्वा व्यक्तिर्विशेषतो निर्देष्टुं शक्यते-
इति तदनिर्देशोपि न नः किंचिदपचीयते । 'यदि च द्वि-
तीयः, तदानीमद्वैतप्रतीतिमप्रमां मन्यमानस्य तव 'अप्र-
माविषये किं प्रमाणम्?'—इति कथं न प्रश्नो व्याहन्यते ।
'अथ' 'अप्रमा सा मम मते, त्वन्मते तु प्रमेवेति तत्करणं

प्रमाणं पृच्छयते?"-इति ब्रूये, नैतदप्युपपद्यते, तत्रा
द्वैते ज्ञानं यदुत्पद्यते तत्करणं मया प्रमाणरूपं वक्तव्य-
मित्यत्र ममाऽनियमात् । यदि नाम मया सदाऽद्वैतम-
भ्युपेयते तावता किं तावकीनस्य तज्ज्ञानस्य कारणमव-
श्यं प्रमाणं स्यात्? "वस्तुतो बहिर्मत्यपि पर्वते यदि क-
श्चिद्वाष्पं धूमं प्रतीत्य ततो बहिमनुमिनोत्येतावता
किं वाष्पविषयं धूमज्ञानं कारणं प्रमाणमेवमुच्यते?"-इति ।

टी० नन्वनुमानत्वादयोपि प्रमाणत्वविशेषाः सामान्यमेव, तेन
तत्रापि विशेषजिज्ञासया प्रश्नः? इत्यत आह-। "यदि चे"ति ॥ "अद्वैत-
प्रतीतिरप्रमा"-इति पक्षं दूषयति-। "यदि चे"ति । यद्यपि 'अप्रमाविषये
किं प्रमाणम्?' इत्याकारो न मम प्रश्नो येन व्याघातः स्यात्, नच^(१) तत्प्र-
कारप्रश्नेपि व्याघातः, नहि यदप्रमाविषयस्तत्कदापि न प्रमाणाविषयः,
तथाप्यापातस्फूर्तिको व्याघात इत्यर्थः ॥ त्वदभिमानमनुरुद्धाऽयं प्रश्नो
मम तु बाधितविषयतया सर्वत्राद्वैतज्ञानमप्रमैवेति न व्याघात इत्यत
आह-। "अथे"ति ॥ विषयाऽत्रापि क्वचि^(२)त्करणं दृष्टं दृष्टं, तथाच
'अद्वैतविषयं तत्रापि ज्ञानं प्रमैव^(३)दुष्टकरणजन्या'-इति संभावनायां कथं
तत्र मया प्रमाणं वक्तव्यमित्याह-। "वस्तुतः"इति । अत्र, यद्यपि 'कति
ते पुत्राः'?-इति प्रश्नमात्रप्रत्याशया पुत्रान् संभावयतो दार^(४)परिग्रहेषु-
दासीनस्य सर्वजनप्रसिद्धपञ्चविद्वेषिणः शशशङ्कुकूर्मरोमगगनारविन्दादि-

(१) अप्रमाविषये किं प्रमाणमित्याकारप्रश्नेपि न व्याघातो न हि यदप्रमावि-
षयस्तत्र कदाचित्प्रमाणाविषयः, पूर्वज्ञानाद्यवच्छेदेन रजतत्वेनाऽप्रमाज्ञानविषयस्यापि
शुल्कादेः कालान्तरे शुक्तित्वेन प्रमाणाज्ञानविषयत्वादित्याह-न चेति ।

(२) क्वचित् = बहिर्मत्यर्थतधर्मिकवाक्यनिर्द्देशकवचनानुमित्यादौ संवादिभ्रमे ।

(३) प्रमाऽत्राज्ञाधितार्थगोचरं ज्ञानं, न तु प्रमाणकरणकं वाक्यम् ।

(४) दारपरिग्रहेषु दासीनस्य कति ते पुत्राः ?-इति प्रश्नमात्रप्रत्याशया पुत्रा-
न्संभावयतस्ते कः प्रतिभल्लः (प्रतिभटः, वारिधितेति तु फलितम्) इत्यन्वयः ।

प्रमाणप्रश्नवलायातमनन्तं प्रयत्नं साधयतः, कस्तेऽस्तिमत्ता, कथं वा 'ब्रह्म नास्तीत्यत्र किं प्रमाणम्' ?-इत्यनेन प्रश्नेन ब्रह्मनास्तित्वेन न सिद्धेत् । कथायां यस्य यस्य पदार्थस्याभावस्त्वया साध्यस्तस्य तस्य प्रमाणप्रश्नवलात् तत्तत्सत्ता तदानीमेव वाद्व्यन्तरेण साधनीया इति दुस्तरं व्यसनम् वस्तुतो^(१) 'ब्रह्माद्वैतं घटादिवृत्ति न वा'-इति मध्यस्थविप्रतिपत्तौ 'ब्रह्माद्वैतं घट^(२)वृत्ती'ति विधिकोटिपरिग्रहे त्वया कृते तत्र प्रमाणप्रश्ने प्रमाणवचनमेवाचितं, कथासंप्रदायस्य तवापोष्टान्वत्; तद्विपूर्वे पुनर्दुस्तरव्यसनमेव, तथापि वक्ष्यमाण^(३) प्रमाणावष्टम्भाद्वैतदुक्तमिति हृदयम् ॥

सू० "अस्तु वा प्रश्नोऽयं यथातथा, श्रुतिरेवाद्वैते प्रमाणमिति ब्रूमः । श्रूयते खलु "एकमेवाद्वितीयं नहं नानास्ति किं चन" इत्यादि । 'अतिप्रामाण्यं सिद्धार्थप्रामाण्यं चेश्वराभिसन्धौ साधयिष्यते । सिद्धार्थानां^(४) श्रुतीनामन्यपरत्वमपि यदि स्यात्तथापि पद^(५) समन्वयबलेन तासु प्रतीयमानमर्थमबाधितमादायैव तासामन्यपरिभवनात्^(६), 'धियां स्वतः प्रामाण्यस्य बाधकैकापोद्यत्वात् ।

टी० एतेनैवानुशयेनाह-। "अस्तु वै"ति ॥ नन्वनृत^(७) व्याघातपुन-

(१) 'वस्तुतः'-इत्यस्य प्रमाणवचनमेवाचितमित्यनेनान्वयः ।

(२) अत्र घटादिवृत्तीति पाठः समुचितः, प्रतिज्ञाया विप्रतिपत्त्यनुगुणत्वावित्यादित्यनुमते ।

(३) "श्रुतिरेव प्रमाणम्"-इति वक्ष्यमाणं प्रमाणप्रतिपत्तवचनमवष्टम्भेव वचनव्यवहानाभिधानमित्याशयः ।

(४) सिद्धार्थानाम् = अद्वैतानुपादेयार्थप्रतिपादिकानाम् ।

(५) पदार्थमेकमेवाद्वितीयमित्यादीनां य उपक्रममादिभिर्निर्दिष्टैर्ब्रह्मणि समन्वयस्तत्पर्येणाभिधायित्वं तदुल्लेखार्थः ।

(६) अन्यस्य द्वैतावगाहिप्रत्यवादेः परिभवनात् तिरस्करणादित्यर्थः । अन्यपरिभवनादित्यपि क्वचित्पाठः, तत्राहुं तैकमात्रपरत्वादित्यर्थः ।

(७) अनृतदोषो यथा पुत्रकामेष्टा 'पुत्रकामः पुत्रेष्टा यजेते'ति, नेष्टी संस्थितायां पुत्रजन्म दृश्यते । द्वैतार्थस्य वाक्यास्यानृतत्वादद्वैतार्थमपि वाक्यम् 'अग्निहोत्रं जुहुयात्

हक्तादिदोषेभ्यः श्रुतीनामेव न प्रामाण्यं, प्रामाण्ये वा सिद्धार्थश्रुतीनां न प्रामाण्यं, विधिप्रत्ययसमभिध्याद्भूतवाक्यस्यैव ज्ञानद्वारा व्यवहारजनकत्वेन प्रवर्तकज्ञानं प्रति सामर्थ्यावधारणात्; नच “एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म”, इत्यादिश्रुतीनां कार्योपराग^(१)स्तथाच न प्रामाण्यमित्यत आह—^b“श्रुती”ति ॥ ननु, यत्परः शब्दः स शब्दार्थः, न त्वासां श्रुतीनां ब्रह्माद्वैतपरत्वं, किं तर्हि, मुमुक्षुणा ब्रह्मेवैकमुपासनीयमित्यत्र तात्पर्यं, तथाचोपासनायामेवासां प्रामाण्यत्वं, नतु ब्रह्माद्वैतेपीत्यत आह—। “सिद्धार्थानामि”ति । विशेषणं^(२) चैतत् प्रकृतश्रुत्यपेक्षया । “एकं ब्रह्म”इतिपदमन्यत्रलेन प्रतीयमानोर्थः स चोपासनापरत्वे व्यञ्जित एव वाच्य इत्यर्थः ॥ ननु “आदित्यो यूयो यज्ञमानः प्रस्तरः”—इत्यादौ पदसमन्वयबलमभ्युपगमनाधिकरण्यश्रुतेरप्रामाण्यं यथा, तथाऽप्याः किं नेत्यत आह—। ^d “धियामि”ति । तत्र तत्र बाधकात् प्रतीयमानोर्थस्य ज्येष्ठे न बाधकमित्यर्थः ॥

सू०* ननु, ^(१) नाऽद्वैतश्रुतीनामृजावर्थे^(२) प्रामाण्यं संभवति, प्रत्यक्षादिबाधात्; ततश्च न्यत्रैव क्वचित्तात्पर्यं कल्प्यमः^१ । मैवम् । यदद्वैतश्रुतेर्बाधकं प्रत्यक्षादि मन्यसे तदात्मीये विषये घटपटादेर्भेदे नियत एवात्पद्यते, नतु

स्वर्गकाम’इत्याद्यमृतिमिति ज्ञायते । निमित्तव्याघातदोषश्च ‘उदिते होतव्यमनुदिते होतव्यमि’ति विधाय ‘व्याघातव्याघातु’तमभ्यवहानि य उदिते जुहोति, शयनेऽस्याहुतिमभ्यवहति योऽनुदिते जुहोतीति । पुनरुक्तदोषा यथा अभ्यासे देश्यमाने ‘त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुतमाम्’ इति ।

(१) कार्योपरागः=क्रियोपरागः, हेयोपादेयार्थप्रतिपादकत्वमिति वाक्यम् ।

(२) ननु, ‘सिद्धार्थानामि’त्येतद्विशेषणं व्यर्थं, बाधता क्रियाभिधायिनीनामपि श्रुतीनां तात्पर्यतो ब्रह्मण्येव समनुगतत्वेनाऽबाधितार्थमात्रायेया, न्यपरिभाषकत्वं भवता पसाधनीयमित्यत आह—विशेषणं चैतत्प्रकृतश्रुत्यपेक्षयेति । प्रकृतश्रुतिस्तु—“एकमेवाद्वितीयमि”त्यादिरूपा ।

(३) { अद्वैतश्रुतिबाधाय नाध्यक्षादि प्रकल्प्यते । }
 { अन्यात्पक्षविषयत्वेनेत्येतत्प्रस्तावयत्यत्र ॥ }

(४) अजावर्थं = सिद्धार्थं ।

प्रत्यक्षादिकं भूतभाविवर्त्तमानसकलव्यक्तिभेदग्राहि जायमानमावयोः सम्प्रतिपन्नमस्ति, “तादृशेन ज्ञानेन चोत्पद्यमानेन सर्वज्ञतां तदा तव श्रद्धयां यदि जाना-
सि मम चेतसि किं वर्त्तते इति । ‘यदि च प्रत्यक्षादि किञ्चिन्मात्रविषयं तदा तद्विषयादन्यत्रापि प्रवर्त्तमा-
नाऽद्वैतश्रुतिस्तेन न बाधितुं’ शक्यते, स्वविषयमात्रे प्रमया विपरीतविषयज्ञानबाधनात्; अन्यथाऽतिप्रस-
ङ्गात् । ‘मा हि भूद्^(१)अग्नीषोमीयपद्मालम्भनवि-
धिना सर्वभूताहिंसाश्रुतेर्वैयर्थ्यम् ।

टी० ननु, प्रकृतेऽपि बाधकमस्तीति शङ्कते—“नन्वि”ति ॥ “अ-
न्यत्रे”ति । ईश्वरैकत्वं वा ब्रह्मेकोपास्यत्वं वा प्रतिशरीरमेकैकात्मत्वं वा
यदुक्तं तत्रैव च सामर्थ्यमित्यर्थः ॥ ननु, घटपटमानभेदविषयकं प्रत्यक्षं
श्रुतिबाधकमिति नोच्यते, किंतु मामान्यनवतया प्रत्यासत्त्या सकलपदा-
र्थभेदविषयकमेकं प्रत्यक्षमिष्यते, तत्कुत्रिस्थितानां^(२)भेदार्भकाणां न
किञ्चिद्वयं श्रुतिहाकन्या इत्यत आह—“नतु प्रत्यक्षादिकमिति । त्वये
प्यमाणात्त्वमतन्त्रमित्यर्थः ॥ तादृशज्ञाने प्रमाणाभावमाह—“तादृशेने”
ति ॥ ननु, घटपटादिनियतविषयमेव प्रत्यक्षं श्रुतिबाधकमस्तु किमत्या-
हित^(३)मित्यत आह—“यद्री”ति ॥ “मा हि भूदि”ति । “न हिंस्या-
त्सर्वं भूतानि”—इत्येका श्रुतिः, “अग्नीषोमीयं पशुमालभेत” इत्यपरा, तत्र
चानयाऽग्नीषोमीयपशुमेवाऽहिंसाश्रुतिर्बाध्यते नत्वन्यत्रापि, विषयभेदा-
दित्यर्थः ॥

(१) श्रुतिशङ्कमेव स्पष्टयति—मा हि भूदिति । माभूदिति तु चित्वासाक्षा-
त्भित्तः पाठः । विद्वार्थग्राहितामात्रेण बाधकत्वमेकविषयत्वाभावेऽपि चेद्विर्भाव-
णत्वेन तदभावविषयस्य विरोधात्पद्मालम्भनविधिना सर्वभूताऽहिंसादिधेयव्यै-
र्निर्विषयत्वव्यवसायं स्यात्तन्माभूदित्यर्थः ।

(२) तत्कुत्रिस्थिताणाम्=सामान्यनवतयाप्रत्यासन्निकुत्रिनिविष्टानाम् ।

(३) अत्याहितम् = भयम् “अत्याहितं महाभीति”रिति कोशात् । अस्येवा-
र्थस्याऽपिज्ञानात्पादः पुस्तकेषु ‘किमन्याहितमिति’ प्रकल्पितः पाठो दृश्यते ।

मू० “यदा चैवं, तदा बाधिकायाः प्रत्यक्षधियो बाध्याया-
इचाऽद्वैतबोधने श्रुतिनिराबाधा सती तयोरेक्यं बोध-
यतीति तत् प्रत्यक्षादि कथं स्वात्मानं^(१)मेव बाधेत ।
‘घटेन’^(२), पटेन तद्वेदेन च स्वविषयेण सह तस्या एव
धियः श्रुत्या सर्वस्याद्वैतं गोचरयन्त्या कथं नाभेदे
प्रामाण्यमासादयितव्यम्, तत्राबाध्यमानत्वात् । ‘नहि
(^१)तस्या धियः स्वात्मा वा, स्वात्मना सह घटपटा-
देर्भेदोपि वा, विषयः । “घटपटौ’/भिन्नावि’त्येव-
माकारा हि सा जायते, नतु ‘अहं घटात् पटाच्च भिन्ना,
मत्तो वा तौ भिन्नौ’-इति । ‘स्वप्रकाशतापि स्वमात्रे
साक्षिणी, नतु यतो यतः प्रकाशो भिद्यते ततस्तत-
स्तस्य भेदेपि । अन्यथा तत्तदपि स्वप्रकाशकुक्षौ निक्षि-
पन्ती न कथमद्वैते एव पर्यवस्यति ।

टी० ननु, समाने एव विषये बाध्यबाधकभावाऽस्तु किमेतावन्ते-
त्यत आह-। “यदाचे”ति । बाध्यबाधकधियोरेक्यं बाध्यबाधकभावाऽ-
भाव एवेत्यर्थः ॥ बाधकाभिमतप्रत्यक्षस्य विषयेण सहा; भेदः श्रुतिविषय
इत्याह-। “घटेन”ति ॥ तदेवोपपादयति-। “नही”ति ॥ कथमेवमत
आह-। “घटपटावि”ति ॥ मीमांसकशङ्का^(३)मपनयति-। “स्वप्रकाश-

(१) बाध्यबाधकधियोरेक्ये बाध्यायाः श्रुतिधियो बाधने प्रत्यक्षेण स्वात्मन-
एव बाधः कतः स्यादिति भावः ।

(२) घटेनेति, सर्वस्याऽद्वैतं गोचरयन्त्या श्रुत्या घटेन, पटेन, तद्वेदेन च स्वविष-
येण (घटपटौ भिन्नावित्येवं विधभेदयाद्वैतप्रत्यक्षविषयेण) सह तस्या धियः (भेदप्राप्ति-
प्रत्यक्षधियः) अभेदबोधने प्रामाण्यं कथं नासादयितव्यम्-इत्यन्वयः ।

(३) नहीति, स्वशिष्टभेदवृत्त्यर्थतः स्वश्रुत्यापातादित्यर्थः ।

(४) घटपटाविति यदाकारा बुद्धिर्जायते तदाकारबानेवार्थस्तद्विषय इति
नियमादबुद्धिधर्मकबुद्धिप्रतियोगिकभेदाकारत्वाभावाज्ञानया तत्सर्वं भासत इत्यर्थः ।

(५) शङ्केः स्वप्रकाशत्वात्स्वभेदग्राहकत्वमुपपद्यते इति मीमांसकशङ्का ।

ते"ति ॥ ननु, यतो यतः प्रकाशो भिद्यते तत्सर्वं स्वप्रकाशज्ञानविषय एवेत्यत आह-। "अन्यथे"ति । स्वप्रकाशवत्त्वेन तत्सर्वं तदा भासेत यदि तदपि स्वं भवेत् तथा च स्वभिन्नत्वापि सर्वस्य स्वप्रकाशज्ञानात्मत्वे पुनरद्वैतमेव पर्यवस्येदित्यर्थः ॥

सू० * "न च तथा धिया स्वस्य, स्वविषयस्य च स्वरूपावगाहने स्वरूपलक्षणो भेदः प्रकाशित एव स्यादिति वाच्यम् *, "पुरोवर्त्ति रजनमि"ति भ्रान्तौ पुरोवर्त्यात्मनो रजतात्मनश्च प्रकाशे भेदग्रहापत्तेः । ^१ धर्मविशेषमन्तर्भाव्य स्वरूपस्य भेदत्वे धियोपि तथा स्यादिति सैव धीर्न तत्प्रकाशस्तस्मिन्सन्निकर्षाद्यपेक्षायां धियः प्राक्तदसंभवात् । * आत्मवदात्मधर्मेपि सन्निकर्षानपेक्षा सा*!-इति चेन्न, "ग्रहणत्वस्मृतित्वप्रमात्वादावपि तथैव स्यादिति

टी० ननु, स्वप्रकाशज्ञानस्य स्वं विषय इति विषयाद् ^१ घटपटादेः स्वस्य स्वरूपभेदः कथं न विषयो भवेदित्यत आह-। "नचे"ति । स्वरूपभेदग्रहणस्याऽभेदग्रहणपरिपन्थित्वे भ्रमः क्वापि न स्यात्तस्य ^(१) ते चारोप्यारोपविषयग्रहणपूर्वकत्वात्, तस्य चारोपपरिपन्थित्वादित्यर्थः ॥ ननु, स्वरूपमानं न स्वरूपभेदः, किंतु परस्परवैधर्म्यविशिष्टं स्वरूपं तच्च शुक्तिरजतयोर्न गृहीतमिति नारोपानुपपत्तिरित्यत आह- ^२ "धर्मेति । तर्हि धियोपि स्वरूपमानं न भेदः, किंतु वैधर्म्यालिङ्गितं स्वरूपं, वैधर्म्यं च स्वस्य ^(३) प्रकाशत्वेपि न स्वविषयः, किंतु संयुक्त ^(४) समवेतसमवायेन प्रत्या

(१) घटपटादेर्विषयादित्यन्वयः ।

(२) तस्य=भ्रमस्य, चारोप्यारोपविषयग्रहणपूर्वकत्वात्,=चारोप्यं रजताद्वारोप-विषयोऽधिष्ठानं शुक्लादिस्तदुभयस्वरूपग्रहणपूर्वकत्वात्, तस्य च=चारोप्यं रोपविषयस्वरूपभेदग्रहणस्य च, चारोपपरिपन्थित्वात्=भ्रमपरिपन्थित्वेन त्वयाङ्गीकारादित्यर्थः ।

(३) स्वस्य=ज्ञानस्य, प्रकाशरूपत्वेपि न ज्ञानविषय इत्यर्थः ।

(४) भ्रमः संयुक्त आत्मा, तत्समवेतं ज्ञानं, तत्र समवायो ज्ञानत्वादेर्बैधर्म्यस्येत्यर्थः ।

सत्या मनसा तद्वहे। भवेत्, नच^(१)स्वोत्पत्तेः पूर्वे स्वघटितसंयुक्तसमवेत-
समवायः प्रत्यासत्तिः संभाव्यते इत्यर्थः ॥ ननु, यथा प्रत्यासत्तिप्रत्यक्षेण-
स्वग्रहस्तथा स्वधर्मग्रहः स्यात् को दोष इत्यत आह^(२)—। “आत्मवदि”
ति ॥ ^३ “ग्रहणत्वं”ति । तथाच ग्रहणत्वस्मरणत्वसंशयो न स्यात् स्याच्च
प्रामाण्याऽप्रामाण्यसंशय इति भावः ॥

मू० “तदेवं सा बुद्धिः श्रुत्या घटपटात्मतया व्यवस्थाप्यमा-
ना कथमात्मनः स्वस्मादेव भेदे प्रमाणीभवितुं प्रभव-
तीति” बाधिकायां बुद्धौ घटपटयोर्भेदे प्रमात्वाभावमा-
सादयन्त्यां श्रुतिस्तत्र^(४) तत्राप्रतिद्वन्द्वित्वाऽसङ्कुचि-
तस्वतः प्रामाण्यबललब्धतत्तदर्थैक्यान्यथानुपपत्तिस-
हायसम्पदऽज्यया तयोरप्यभेदं बोधयन्ती न प्रतिहन्तुं
शक्येति न^(५) क्वचिदपि प्रतिहतप्रसरा सती सर्वाद्वैत-
प्रमापिकेति । ‘भेदप्रमान्यथानुपपत्त्या च वैपरीत्य-
मशक्यम् ।

टी० ननु, तथा धिया स्वस्य स्वरूपभेदोपि मा गृह्यतां किमनिष्ट-
मित्यत आह—। “तदेवमि”ति । घटपटभेदयाहकं यत्प्रत्यक्षं तद्वदि

(१) नच ज्ञानोत्पत्तेः पूर्वे ज्ञानघटितनिरुक्तप्रत्यासत्तिरित्यर्थः । अर्थ भावः—म-
विकर्षस्य बुद्धिजन्यार्थत्वादबुद्धेः प्रागेवास्मै यत्कथं न च तत्संभवति बुद्ध्याभावे तत्स-
मवेतधर्मसन्निकर्षासंभवादन्यथाऽन्योन्यावधारित्यर्थः ।

(२) इत्यत आह, ‘इति चेत्’—इत्यन्तं सिद्धान्त्याहेत्यर्थः, अत आत्मवदित्यादेः
पूर्वपक्षप्रत्यक्षेण बाधार्थः । अत्रमयेप्यर्थविधस्थले ज्ञेयम् ।

(३) आत्मनः = स्वाभिचयटस्य, स्वस्मात् = स्वाभिचयटदित्यर्थः ।

(४) बाध्यबाधकबुद्ध्योर्बाध्यबुद्धेः स्वविषयेरभेदबोधनोपतिद्वन्द्वित्वाच्च सङ्कु-
चितञ्च तत्स्वतः प्रामाण्यं चेति तथोक्तम्, तस्य बलं = सामर्थ्यं, तेन लब्धमप्रतिद्वन्द्वित-
याऽसङ्कुचितस्यतः प्रामाण्यबललब्धं, तच्छ तत्तदर्थस्यैवं चेति तथोक्तं, तस्य याऽनुपपत्तिः सैव
महापक्षस्य संपत् तयाऽज्यया क्वचिदपि प्रतिद्वन्द्वित्वं न शक्येति सर्वाद्वैतप्रमापिकेत्यर्थः ।

(५) श्रुतिः क्वचिदपि प्रतिहतप्रसरा न सती सर्वाद्वैतप्रमापिकेति तत्सम्बन्धः ।

श्रुत्या घटपटाभिचं द्वैतं तदा घटपटभेदपाहकतैव तस्य न निर्वहेदित्यर्थः॥
ननु, घटपटयोर्भेदे सा धीः प्रमाणमतस्तद्वयेन श्रुतिस्तत्र कथं प्रवर्तते
तथाच घटपटौ विहायाऽन्यत्राद्वैतं सिद्धयति नतु तयोरपीत्यत आह—
० “बाधिकायामि”ति । घटपटभेदपाहिणीया बुद्धिस्तया सह घटपटयोरभेदं
एहीतवती श्रुतिः घटपटयोरभेदमन्तरेणानुपपद्यमाना तयोरप्यभेदमान-
यति । किंच, पटाभिचबुद्ध्याभिचत्वाद् घटोऽपि पटाऽभिचः साधयितुं
पाय्यंते एवेति तदु^(१)पटम्भोपि श्रुतेः । न चास्याः परावाह्यं प्रामाण्यं, येन
तदाद्यापि द्वैतं निर्वहेदिति न किंचिदस्याः श्रुतेः परिपन्थीत्यर्थः ॥
ननु, घटपटभेदप्रमैव तद्वेदमन्तरेणानुपपद्यमाना सर्वत्र श्रुतिमपसारयिष्य-
तीत्यत आह— । “भेदप्रमे”ति ॥

मू० “तत्राद्वैतश्रुत्या सन्दिह्यमानस्य प्रमात्वस्यैवासिद्धेः”

० भेदधीमात्रस्य च द्विवन्त्रादिबोधवदन्यथाप्युपपत्तेः ।

टी० श्रुतिप्रामाण्यमुभयसिद्धं, प्रत्यक्षप्रामाण्यं चान्यतरमात्रसिद्ध-
मिति परिपन्थिश्रुतिदर्शनात्तत्रापि तत्र^(२)सन्देहः स्यादिति भेदप्रामान्यथा-
नुपपत्तिर्दुर्बला न श्रुतिपरिपन्थिनोऽप्याह— । “तत्रे”ति ॥ ननु सन्दिह्यतां
प्रामाण्यं, भेदज्ञानमवहीतप्रामाण्यमेव श्रुतिबाधकं स्यादित्यत आह—
० “भेदे”ति । अन्यथासिद्धिशङ्काकलङ्घनस्य न विरोधिज्ञानप्रतिबन्धकत्व-
मित्यर्थः । अत्र, यद्यपि^(३) सर्वभूताहिंसाश्रुतिरानीषोमीयपञ्चालम्भनबो-
धिकया श्रुत्या सङ्कोच्यते नतु बाध्यते, प्रत्यक्षेण तु प्रवृत्तमात्रेणाद्वैतश्रुति-
र्बाध्यत एवातो न काव्यस्याः प्रसरः, नहि ‘घटपटौ भिन्नौ’ एकमेशाद्वितीयं
अस्त्व—इति ज्ञाने संभवतो विरोधात् । * दैतः पशुहिंस्यः, सर्वभूतमहिंस्य-
मित्यनुपपन्नम् * ?—इति चेत्तत्र सर्वपदभूतपदयोर्विशेषसङ्कोचेन दैतपशु-

(१) घटपटाभेदाश्रयणमपि विवक्ष्यतां श्रुतेरावश्यकमित्यर्थः ।

(२) तत्र = प्रत्यक्षे, प्रामाण्यसन्देहः स्यादित्यर्थः ।

(३) मा हि भूतस्त्रीषामीयपञ्चालम्भनविधिना सर्वभूताहिंसाश्रुतेर्द्वैतमित्या-
दिभोक्तमर्थमादिप्य समाधत्ते—वक्ष्यतीत्यादिना ।

भिन्नं सर्वमहिंसयमिति सामञ्जस्यसंभवात्, इह 'घटपटभिन्नं सर्वमेकमि'ति सामञ्जसे^(१) क्रियमाणे महदसमञ्जसं, त्वदभ्युपगताद्वैत^(२)भङ्गात् । • क्रमेण^(३) तयोरप्यभेदोपापत्त्या पर्यवस्येत् • ?—इति चेत्तर्हि न श्रुतिरद्वैते प्रमाणं, बाधविषये कुण्ठितत्वात् । किंच, तत्त^(४)त्प्रत्यक्षशार्दूलमुक्तकुहर-संश्लिष्टं भेदमवलोक्य पलायमाना श्रुतिरियमबला प्रतीयमानं स्वार्थज्ञातं संत्यजन्ती ब्रह्मानुचिन्तनमात्रपरैव स्यात् । किंच, “बाधव्याधयोद्विग्नत-माऽद्वैतश्रुतिमृगी, ब्रह्मरूपेणैव विश्वासं कथमासादयिष्यन्ति” सर्वमभिन्न-मिति श्रुत्यर्थः स्वस्मात्सर्वमभिन्नमेवेत्येतावताप्युपपद्यते एव । ‘नेह ना-नास्ति किंचन’—इत्यपि किंचन वस्तु न नानेत्येवमप्युपपद्यते । नहि किमपि वस्तु नाना, सर्वस्य वस्तुनः प्रत्येकमेकत्वात् । किंच, ब्रह्माद्वितीयमिति सकलानुमतमेव । किंच, यदि ब्रह्ममात्रावशेषं जगदिति बोध्यं, तदा “ब्रह्मै-वेकम्”—इति स्याच्च तु “एकमेव ब्रह्म”ति । किंच, यथा ‘एक एव नरप-तिरत्र, नतु नाना’इति वाक्यं द्वितीयं नरपतिमेव निबोधति नतु पुरुषान्तर-मपि नास्तीति^(५)ततः प्रतीयते । किंच, तात्पर्याधीनं श्रुतिप्रामाण्यमतः कुचार्यं तात्पर्यमित्यनिश्चयाद् दुर्बलायाः श्रुतेरेव सर्वत्र प्रत्यक्षेण बलवता बाधः । किंच, चैत्रस्य घटपटभेदज्ञानं, मैत्रस्य कटकट^(६)भेदज्ञानं, देवद-त्तस्य नटविटभेदज्ञानम्, इति तत्तद्व्यसंबाद्वैतार्थत्वे श्रुतेर्वाक्यभेदः^(७) ।

(१) सामञ्जस्ये इति सूचितम् ।

(२) घटपटयोर्भेदव्यवस्थितावच्छेदकावच्छेदेनाभ्युपगताद्वैतभङ्गादित्यर्थः ।

(३) घटपटभेदविषयकमुक्तेः स्वविधयात्रभेदव्यवस्थितौ तदव्ययानुपपत्त्या क्रमेण घटपटयोरप्यभेदो व्यवतिष्ठतेत्यर्थः ।

(४) तत्तत्प्रत्यक्ष=घटपटादिभेदावगाहिप्रत्यक्षमेव शार्दूलस्तन्मुक्तकुहरे=तन्मुक्त-विषये, प्रविष्टं भेदं विलोक्येत्यर्थः ।

(५) इति = इत्यमेव, ततः = एकमेवाद्वितीयमितिवाक्यादुक्तवशातीत्यब्रह्म-न्तरनिषेधः प्रतीयते—इति कथंचिद्वाक्येयम् । वस्तुतस्तथैव दृष्टान्तपरो गन्धः, द्वाष्टान्ति-कपरस्तु कथंचिद्वक्तृता वा ऽध्याहर्तृत्वा वेति प्रतिभाति ।

(६) कुटो घटः, “घटः कुटनिवाचस्त्री”ति कोशात् ।

(७) वाक्यभेदस्तु एकस्यैव वाक्यस्य युगपद्विभिन्नार्थद्वयाभिप्रायकत्वम् ।

किंच, अभेदज्ञानस्य 'तानेव^(१)तित्तिरीन्' 'तानेव शालीन्'-इतिवदेक धर्मापयहेणाप्युपपत्तिः, भेदबहस्तथा नान्यद्योषपादयितुं शक्य इति प्रत्यक्षमेव बलीयः । किंच, सर्वमभिधं, घटपटौ भिन्नाविति बुद्धोः प्रामाण्ये संभवति क्व बाध्यबाधककल्पनापि, नहि^(२)प्रमेयत्वादिनापि सर्वमभिधं न मन्यामहे, तथापि^(३)"आपाततो यदिदमद्वयवादिनीनाम् इत्यादावेव तात्पर्यम् ॥

मू० "एकम्-इत्युपादाय यद् एवकारमप्युपादत्ते श्रुतिः "एकमेवेदम्"-इतिरूपा, तदैकान्तिकमैक्यं बोधयतीति भेदाभेदेनाप्यशक्यसमर्थनं-घटपटादिभेदग्राहिप्रत्यक्षादिप्रामाण्यमिति ।

टी० ननु श्रुत्याऽभेदः, प्रत्यक्षेण च भेदो बोध्यते, द्वयं च प्रमाणम्. नुरोधं, ततो भेदाभेद इवास्तित्यत आह-। "एकमि"ति । यद्यपि ब्रह्मण एकत्वं प्रपञ्चाभावे प्रपञ्चाभेदे चोपपद्यते इति कथमिदं श्रुतिरेकताऽवधारिका^(४) यद्यपि च प्रपञ्चमिध्यात्वं शङ्कराचार्याद्यनुमतं ननु प्रपञ्चब्रह्मणोरभेद इत्यभेदबोधकतया श्रुतिव्याख्याने ऽपसिद्धान्तः, यद्यपि च घटाद्यभेदे ब्रह्मणोपि जडत्वमिति स्वप्रकाशानन्दरूपत्वविरोधस्तथा-प्यापाततो यदिदमित्यादौ वक्ष्यमाणेऽर्थे एव तात्पर्यम् ॥

मू० *बुद्धेर्विरम्य व्यापाराभावात् कथमित्थम्* ?-इति चेन्न श्रुतितो ब्रागेव जातायाः सर्वविषयाया अद्वैतधियो^(५)-

(१) पूर्वदृष्टसञ्ज्ञातीयतिसिख्यादितर्जने यत्र तानेव तित्तिरीन् (ब्रह्मर्गाविशेषान्) पश्य, तानेव शालीन् (तदनुत्तानि)पश्येत्यभेदावगातिनी प्रत्यभिज्ञा, सा तित्तिरित्यत्रा) लित्यलक्षणेकधर्मावयवपूर्विका यथा, तथा प्रकृत्यभेदे ज्ञानस्यावयवतित्तिरर्थः ।

(२) सर्वमभिधमित्युक्तमुपपादयति-नह्येति । प्रमेयत्वादिनाऽभेदः, घटत्वपटत्वादिना तु भेद इति भावः ।

(३) तथापीत्येतद्विरुद्धवहितेन यदपीत्यनेनाऽन्वेति । आपातत इति, अद्वैतप्रतिपादनमप्यापातत इत्येति निर्गमितार्थः ।

(४) 'विधायिका'-इत्यपि क्वचित्पाठः ।

(५) अद्वैतधिय इवं विधिविज्ञानसोपानपरम्पराम् (कमिकाःभेदविषयकप्रतिप.

सद्बुद्धय एवंविधविचारसोपानपरम्परामारोहन्त्यो-
नानाविषयेषु तत्प्रामाण्यविषयाः क्रमेण परिनि-
तिष्ठन्तीत्युच्यमानत्वात् । * 'ननु, यदि नामप्रत्यक्ष-
विषया तथा घटपटभेदोल्लेखिन्या स्वात्मना सह घट-
पटयोर्भेदो न गोचरीक्रियते तावता कथं तस्याः स्ववि-
षयेण सहाऽद्वैते श्रुतिः प्रामाण्यमासादयितुमीष्टे' बुद्ध्या-
न्तरेण तथा साहं घटपटयोरपि भेदमुल्लिखता तत्रा-

ननु 'प्रत्यक्षविरोधादापाततः श्रुतिर्बुद्धिः स्वस्मादेवाभेदं विष-
याणां विषयीकृत्य क्रमेणार्थोपस्थादिबलाद् विषयाणामन्यान्यभेदं विष-
यीकरिष्यती'त्यनुपपन्नं शब्द^(१)बुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभावादित्याह-।
“बुद्धे”रिति ॥ श्रुतित एकदैव जातायाः सर्वाभेदबुद्धेः सर्वविषये प्रामाण्यं
प्रत्यक्षबाधेन प्रतिबन्धात् भ्रष्टिति दुर्बलमिति तत्तद्विषयप्रत्यक्षबाधनिरा-
सकमनिबन्धनः प्रामाण्यवहकमो ननु बुद्धेर्विरम्य व्यापारतेत्याह-। “श्रुति-
त”रिति । यद्यपि बाधो^(२)बुद्धिमेव प्रतिबध्नाति ननु तत्प्रामाण्यवहमिति
कथं न बुद्धेः श्रुतिलक्षणस्य शब्दस्य वा विरम्य व्यापारता तथापि “अत्यन्ता-
ऽसत्यपि^(३)ज्ञानमर्थं शब्दः करोती”त्यभिप्रेत्येतदुक्तम् ॥ घटपटभेदयाहि-
प्रत्यक्षेण स्वात्मना सह घटपटयोर्भेदो न एहीत इति तच्च श्रुतिलेख्यपदा
तयोरप्यभेदं विषयीकरिष्यतीति यदुक्तं तच्च शङ्कते-। “नन्वि”ति ।
घटपटभेदयाहिप्रत्यक्षं घटपटो न भवत इति ज्ञानान्तरेण तद्वेदोपि सुग्रह
एवेति तत्रापि श्रुतिर्न प्रभवतीति शङ्कार्थः ॥

सिपरम्पराम्) आरोहन्त्योऽस्मद्बुद्धये नानाविषयेषु तत्प्रामाण्यविषयाः (अभेदबुद्धिप्रा-
माण्यविषयाः) क्रमेणपरितिष्ठन्तीत्यन्यथः ।

(१) शब्द एकं बोधं जनयित्वा विरतव्यापारो न शब्दबोधान्तरं जनयति,
तथा बुद्धिरप्येकस्मिन्बोधे ज्ञाततां संस्कारं वा जनयित्वा न ज्ञाततान्तरं संस्कारान्तरं वा,
यत्तं क्रमोपेक्षत्र विभागमुत्पद्य न विभागान्तरमित्यर्थः ।

(२) “घटपटो भिन्नौ-”इत्याकारको बाधः, बुद्धि-श्रुतित्राभेदबुद्धिमित्यर्थः ।

(३) अत्यन्तासत्तत्त्वः अश्रद्धादिसत्तत्रापि चेच्छब्दो ज्ञानं जनयति किमुत सत्तुते
शङ्कते इति भावः ।

सू० “तर्हि तस्या अपि विषयमापाततः परित्यज्य ययै-
वापरया बुद्ध्या घटपटभेदबुद्धौर्घटाच्च पटाच्च भेदो
विषयीक्रियते तस्याः स्वविषयेण सहाऽद्वैते श्रुतिः
प्रामाण्यमवलम्ब्य लब्धपदा घटपटतद्भेदबुद्धिभिः सह
द्वितीयाया बुद्धेरभेदे ययैवस्यन्तो सर्वेषामेव तेषां
मभेदे विश्राम्यति ।^१ एवं च सति यत्रैव गत्वा बा-
धबुद्धिपरम्पराविच्छेदो विषयान्तरसंचारोच्छेदम-
यादनवस्थाभयाच्चाभ्युपेयस्तस्यामेव बुद्धौ पदमारो-
प्याऽद्वैतश्रुतिः सर्वं तद्विषयविषयिप्रवाहमद्वैते स्था-
पयन्ती न केनापि प्रमाणेन कचिदपि विषये बाधितुं
शक्या । तस्मात्-

‘सुदूरधावनश्रान्ता (?) बाधबुद्धिपरम्परा ।

निवृत्तावद्वयान्नायैः पार्ष्णिग्राहैर्विजीयते ॥ ८ ॥

टी० यावद्वरं बाधबुद्धिपरम्परोदयस्तत्रापाततः कुण्डापि श्रुति-
बाधबुद्धिपरम्परानिवृत्तौ चरमबुद्धौ पदमारोप्य तद्विषयविषयिप्रवाहाद्वैते
बोधयिष्यतीति परिहरति-।^२ “तर्हि तस्या अपि”ति । प्रमाण्यावल-
म्बनम्=अज्ञाधत्वेन व्यवस्यितत्वं, पदलाभः=सहकारिसाविध्यं; ययै-
वसानमभेदबोधनं; विश्रामः=स्वजनितमकलाऽद्वैतधीप्रामाण्यासादनम् ॥
ननु भवेदेवं यदि भेदबुद्धिधाराविश्रामः स्याच्च त्वेवमत आह-।^३ “एव

(१) सुदूरधावनश्रान्ता, भूरिकवानुसरणाऽवसेति यावत् । इदमत्राकृतम्- “अ-
निर्मितमर्मिर्मितं मित्रमित्रं ततः परम् । तथाऽरिमित्रमित्रं च विजिगीषोः । पुरःपराः ॥
पार्ष्णिग्राहस्ततः पश्चादाक्रान्तस्तदनन्तरम् । आसारावभयोऽन्वेष विजिगीषोस्तु पृष्ठतः ॥
अरेव विजिगीषोश्च मध्यमो भूम्यनन्तरः । अनुगृहे मेहतानां व्यस्तानां च वधे वधुः ।
मण्डलादक्षिणरेतेषामुदामीनां व्यवस्थितः” इति विजिगीषोः शब्दो द्वादश राजमण्डलम्,
तत्र खसु यथा लोकं कश्चिद्विजिगीषोर्दूरं प्रस्थितः परवाहिनो विजित्य निवृत्तौ पार्ष्णि-
ग्राहैर्विजीयते तथा बाधबुद्धिपरम्पराऽद्वैतपरम्पराजगद्य दूरं प्रस्थिताऽनवस्थाना कचि-
चिद्वैतो पार्ष्णिग्राहैरद्वयान्नायैर्विजीयते इति । कचिद्वद्विनिवृत्ताऽद्वयान्नायैः- इति
षाठः ।

वे'ति । विषयान्तरसंचारदर्शनेनाऽनिर्मातृप्रसङ्गभयेन च विश्रामसिद्धि-
त्यर्थः ॥ "सूदूरे"ति अद्वयाभायैः=सद्वृत्तश्रुतिभिः । पाणिंयाद्देः=पृष्ठतो-
वर्तिभिर्विषयेरित्यर्थः । यद्यपि चरमबुद्धिज्ञाने चरमस्वव्याघातः, तद-
ज्ञाने च कुत्र श्रुतेः पादारापणं, श्रुतिप्रवृत्त्यर्थं त्वयैव तदुपस्थापने पुनश्च-
रमस्वव्याघातः, तदैव तथापि समं भेदपदश्च; अनुपस्थापने श्रुतिप्रवृत्त्य-
व्युत्पादनम्, तथाच "सूदूरधावनाऽश्रान्ता बाधबुद्धिपरम्पराऽविनिश्चयाऽ-
द्वयाभायैः पाणिंयाद्देने ज्ञीयते"-- इति परेषां पठितुमुचितं^(१), तथा-
पि स्वप्रकाशसिद्धमेव ब्रह्माद्वैतमिति भावः ॥

मू० "नच यत्र तस्य प्रतिपत्तुर्बुद्धिधाराविभ्रान्तिस्तत्र
पुरुषान्तरबुद्धिर्भेदे प्रमाणं स्यात् * । तथापि पुरुषा-
न्तरेण निश्चितया सा प्रतीयते इत्यत्र प्रमाणं त्वया
वाच्यम् । नहि तदपि पुरुषान्तरेणैव, 'न च संभा-
व्यमानम्, श्रौतेन निश्चयेन तन्निवर्तनात्; तथाप्यन-
वस्थानादिति । 'अथ ब्रूषे-#यदा क्रियदूरं बुद्धिपर-
म्पराया सा बाधिता भवन्त्यद्वैतश्रुति^(१)स्तदा तद्व्यायाद्
यापि बुद्धिःशेषं गत्वा नाऽनुव्यवसीयते तत्रापि तद्वा-

(१) अत्र यत्प्रागण्डनभूषामाणिकता रघुनाथस्य गुरुरी-शमतमनूय 'तत्र तत्पुरुष'
यथाधबुद्धिमपेक्ष्य तस्याभेदरमत्यात । मया तदुपस्थापनं त्वया तदैव भेदो यावत् -इत्य-
पि न, मयाऽभेदं यहीत्येव तदुपस्थापनात् । यथा तत्र भेदपदमार्तद्विरोधी तथा मया
द्वैतव्यवस्थापि भेदपदविरोधादित्यने काव्यरचनाकृशनां तनेव स्वाश्रयानामाठ-
वर्ना स्वगहनकण्ठा' -इति अण्डनं, तत्र, अण्डनकोटः सर्वना बलशब्देन पुनश्च विचा-
र्यमाणस्याप्यर्थस्याऽप्रतिष्ठितत्वात्स्वप्रकाशसिद्धमेव ब्रह्म, न तु श्रुतियुक्तिभिस्तत्परा
धनापेक्षेत्यत्रैव तात्पर्यात् ।

(२) सा=अन्तिमबुद्धिः, अन्तिमयाविभ्रान्तया प्रतीयते- इत्यत्र प्रमाणं त्वया
वाच्यं, नच तत्र पक्षे श्रुत्यमनवस्थानादिति भावः । अस्मिन् "सा प्रतीयते"-इति वाटः ।

(३) अद्वैतश्रुतिर्बुद्धिपरम्परायः क्रियदूरं बाधिता भवति यदा, तदा या बुद्धिः
शेषं गत्वा (शेषमर्थाष्टौ कक्षां गत्वा) नानुव्यवसीयते (ज्ञानान्तरवेद्या न भवति)
समानवाचनवाच्यद्वैतश्रुतिर्बाधो गम्यते इत्यर्थः । तद्व्यायादित्येतद्वाच्यं-यत्रेति,
यत्र=क'तप्यबुद्धिपरम्परायां, साऽद्वैतश्रुतिर्बाधते तत्स्वव्याप्याद=अन्तिमबुद्धेरपि
बुद्धित्वादिशेषादित्यर्थः ।

धोऽवगम्यते, यत्र सा बाध्यते तत्सुर्यन्यायत्वाद-
न्तिमबुद्धेरपि—इति । मैवम् । किं कियतीषु
बुद्धिषु व्याप्यव्यापकौ कावप्यबलम्य व्याप्तिग्रह-
रूपयैव धिया शेषबुद्धौ बाधं व्युत्पादयसीत्यमद्वै-
तश्रुतेः ? किं वा बुद्धान्तरदृष्टव्याप्तिमनाथया पक्ष-
धर्म^(१) हेतुमुल्लिखन्त्या बुद्धान्तिमबुद्धिविषयया ? ।

टी० ननु विषयान्तासंवारदर्शनादनवस्थाभयाच्च बुद्धिधाराप्रवा-
हविच्छेदसिद्धावपि पुरुषान्तरबुद्ध्या तद्वृद्धिधाराविषयविषयिपर्यन्तभेदया-
द्विषया श्रुतेर्बाधोऽस्त्वित्यन आह—। “नचे”ति ॥ “तथापी”ति । पु-
षान्तरेण चरमबुद्धेर्भेदा एह्यते—इति यदि त्वया कथायामेव प्रमाणायं
तदा तत्रैव प्रमाणे श्रुतिप्रवृत्तिः, एव^(२), तत्रतचेति पुनरनवस्था, प्रमाणा-
वदर्शने च तत्र पराजय गद्येत्यर्थः ॥ ननु न मया तत्र प्रमाणं वाच्य, किं
तर्हि, पुरुषान्तरेणैव वाच्यमते नानवस्थेय्यन आह—। “नही”ति ।
पूर्वदोषतादवस्थ्यादिति^(३) भावः ॥ ननु यत्रापि मदायान्यबुद्धेः स्ववि-
षयाद्भेदा मया न एह्यते, यत्रापि च ‘पुरुषान्तरेण एह्यते’—इति मया प्रमा-
णयितुं न शक्यते, तथापि सभाव्यते तावत्, सभावनापि च विरोधिन्येव
विपरीतनिश्चयस्येति कथं तत्राप्यद्वयश्रुतिप्रवृत्तिरित्यत आह—। “नचे”-
ति । संभावनाया प्रमाणाऽवृत्तावनुमानादिकमपि न प्रवर्ततेत्यर्थः ॥
ननु तर्कोदिना विपरीतशङ्कानिवृत्तावनुमानादि प्रवर्तते, नतु तस्य
सत्यामेव, प्रवृत्ते तु तथाविधतर्को नास्ति यः सभावना विहत्यादत-
आह—। “तथाप्यनवस्थानादि”ति । यत्रपीयसवत्तस्या तुल्यैव, संभाव-

(१) पक्षस्य यो धर्मः हेतुर्बुद्धिस्थादित्युल्लिखन्त्याऽनुमानरूपया धियेत्यर्थः ।

(२) एवं तत्रतत्र इमांश्च प्रमाणांश्चतुर्दशाने त्वय्यनवस्थेत्यर्थः ।

(३) पुरुषान्तरेणैव प्रमाणावदर्शने तत्त्वदर्शितप्रमाणे प्रमाणांश्च पुनस्तत्त्वमात्रं
प्रमाणांश्चतुर्दशाने प्रवर्तनीयमिति पुनरप्यनवस्थानाद् अत्रतर्कने च तत्तेव कथ्यवदायाः
श्रुतेस्त्वामेवे पर्यवहानादित्यर्थः ।

ना^(१)मनुपनयत^(२)स्तर्वापि श्रुतिविषयाऽनुपन्यासात्; तथा “व्यापारतो
यद्विद”मित्यादावेव तात्पर्यम् ॥ या या बुद्धिः सा सा स्वविषयाद्विज्ञा,
घटपटौ भिन्नवर्तितबुद्धिवदिति चिन्तुः कदायां बुद्धिधाराया व्याप्यव-
धारणादन्तिमबुद्धावपि तद्वत्तात्स्वविषयभेदसिद्धौ क्व श्रुतिरवकाश इत्याशा
हूने—। “यथे”ति ॥

सू० “नाशः व्याप्तिबुद्धिर्द्यदि विषयविशेषेपि स्वातन्त्र्येण
बाधात्मिकोपेयत तदा मैव विशेषबुद्धिरपि स्यादिति
गतमनुमानकथया । अथानुमितिमभ्युपैषि, ‘तदा सा
नात्मानमपि धर्मीकृत्य प्रवर्त्तते इति तत्रैव दत्तपदा
(३) सर्वमद्वैतश्रुतिः परम्परामात्रम्वन्त-इत्युक्तमावर्त्त
ते । अथ * सर्वा विवादाध्यामिता बुद्धयः स्ववि-
षयेभ्यो भिन्ना, बुद्धित्वाद्, घटपटबुद्धिवदिति सा-
मान्याकारेणात्मानमपि धर्मीकृत्यात्मनोपि स्वविष-
याङ्गेदं साधयिष्यत्यनुमा । -इति मन्यसे, मैवम्,
एवमपि विषयिणो विषयक्याऽभेदं बोधयन्ती श्रुति-
रनुमानमप्यनवकाशयति ।

टो० व्याप्तिधारेव तत्र प्रमाणम् / तद्रूपनम्भादनुमानं वा प्रमाणम् -
-इति विकल्प्य दूषयति^(४)—। “नाश”इति । व्याप्तिवाक्यप्रमाणस्यैव
विशेषोपस्थितौ सामर्थ्यनुमानं प्रमाणमनवकाशमेव^(५) स्यादित्यर्थः ।

(१) सर्वत्रापि भेदस्याऽसम्भाव्यमानत्वे ऽभेदोपि श्रुत्याऽशक्यादभावनः स्यादिति
भेदसंभावनापूर्वकमर्थं तस्य कल्पयन्त्वेन यथायथा भेदसम्भावनायामनवस्था तथा तथा
तदभेदबोधनयि धर्तव्यतां यन्नेवाऽभेदो न बोधनीयस्तद्वारभ्याऽऽमूलमभेदलोप इत्यभिप्रे-
त्याह-समाश्रनेति ।

(२) “अपनयत”-इत्यपि कश्चित्प्राठः ।

(३) तत्रैव दत्तपदा ह्यनुमितिः सर्वमद्वैतपरम्परामात्रम्वन्त-इति सम्बन्धः ।

(४) अर्थं यत् दूषयतीत्यर्थः ।

(५) पञ्चधर्मसावर्ण्यानुमानेनेत्र हि कल्प्यादेः पर्वतोपस्थादितसद्विशेषसिद्धिः,

व्याप्येव च तत्सिद्ध्यानुमानं निरर्थकमेव स्यादित्यर्थः ।

अन्तिमबुद्धिः स्वविषयाद्विधा बुद्धित्वादाद्यादिविबुधवदित्यनुमानं तदुप-
स्थापकमिति द्वितीयमाशङ्क्य निराकरोति-। ^b “तदे”ति । अनुमितावेव पद-
मातोष्याऽद्वैतश्रुतिः सर्वभेदबोधिका तर्हि स्यादित्यर्थः ॥ नन्वनुमितिप्रति-
पक्षेन्तर्भाव्य विषयाद्भेदः साधनीय इति तत्र श्रुतिप्रवृत्तिरनुपपत्तेत्याशङ्क-
ते- “अथे”ति ॥ एतावता च विषयाद्बुद्धेर्भेदः मिदो नमु बुद्धेरपि वि-
षयस्य, अप्रतिज्ञानात्, तथा च बुद्धितो विषयस्याभेदबोधने निष्परिणाम्यनी
श्रुतिः सर्वभेदबोधने पर्यवस्यतीति परिहरति-। ^d “एवमपी”ति ॥

सू० “विषयिविषययोर्मिथो भेदेऽपि साध्ये अस्तु हेतुनु-
योगः^(१) । ^b परबुद्धिस्तद्विषयांश्च प्रति निराबाधा
सती श्रुतिरेकस्या बुद्धेर्विषयादपरामपरस्याश्च विषया
त्परामभेदबोधाय धावन्ती सर्वाद्वैते एव पर्यवस्य-
तीति । * ‘नच शक्यमनुमातुं-सर्वस्या बुद्धेर्विषया-
त्सर्वा बुद्धिर्भिन्नेति * , “मा भूदन्यबुद्धिविषयादा-
त्मनोऽपि^(२) बुद्धिर्भिन्नेति । * नचात्मव्यतिरिक्तादि-
त्युक्ते निस्तारः स्यात्*, अद्वैतवादिनः सर्वाभेदमि-
च्छन्तः क्वचिदपि तदसिद्ध्या^(३) विशेषणाऽप्रमिद्धेरिति ।
‘एतेन “सर्वं भिन्नम्”-इति वाक्येन, विना बाधं
स्वतः प्रमाणेन, सत्प्रतिशब्दा^(४) सेयमद्वैतश्रुतिरित्य-
प्यनवकाशं प्रत्यवस्थानं मन्तव्यं, / यस्मात्कस्मादपि
भेदेमिथ्यातः^(५) सत्यभेदोपगमेन^७ सिद्धसाधनात् ;

(१) हेतुनुयोगः हेतुभासात्म्यमित्यर्थः । यद्वा, हेतुविषयकः पर्यनुयोगः (वि-
चारः)- किं बुद्धित्वं हेतुः ? विषयत्वं वा ?-इत्यादिद्वय इत्यर्थः ।

(२) अन्यबुद्धिविषयादात्मनोऽपि (सकाशाद्) बुद्धिर्भिन्ना मा भूदिति (हेतोः)
सर्वस्या बुद्धेर्विषयात्सर्वा बुद्धिर्भिन्नेति नच शक्यमनुमातुमिति सम्बन्धः ।

(३) आत्मव्यतिरिक्तत्वाऽभिज्ञेति ।

(४) प्रतिद्वन्द्वहेतुना सत्प्रतिपक्षितत्वात्प्रवृत्ति-“अथे भिन्नम्” इति प्रतिद्वन्द्व-
शब्दो यस्याः श्रुतेः सा तच्चा ।

(५) ब्रह्म मिथ्या न-इति मिथ्याभूताऽदृष्टपटादे- इत्यस्य ब्रह्मणो भेदोपगमेन
सिद्धसाधनादित्यर्थः ।

टी० ननु 'बुद्धिविषयो मिथो भिदावि'त्येव प्रतिज्ञेयमिति न तथापि
 अनिबृत्तिरित्याशङ्क्य निराकरोति-। "विषयो"ति । अत्र बुद्धित्वं न हेतुः,
 विषयभागेऽसिद्धे, विषयत्वं न हेतुः, बुद्धिभागेऽसिद्धेः । उभयगतं प्रमेयत्वा-
 दिकं व्यभिचारीत्यर्थः ॥ अभ्युपेत्य दूषयति-। ^६ "परं"ति । स्वस्वविषया-
 न्मिथो भेदमिद्वार्षि परविषयेण सद् भेदावहासत्रैव श्रुतिप्रवृत्तिः सर्वो-
 द्वैतपर्यवसायिनोऽन्यर्थः ॥ ननु मत्रां बुद्धयः सर्वंबुद्धिविषयभ्यां भिदा, बुद्धि-
 त्वात् ; सर्वं विषयाः सर्वंबुद्धिभ्यां भिदा, विषयत्वादिति परस्परं बुद्धि-
 विषययोर्भेदमिद्वै न श्रुतेरवकाश इत्यत आह- "नवे"ति ॥ तत्र किं
 स्वव्यतिरिक्ताद्विषयाद्विभेति साध्यते? विषयमात्राद्वा -इति विकल्प्य द्वि-
 तीयं दूषयति-। "मा भूदिति ॥ बाधं व्युदस्य सम्प्रतिपक्षं व्युदस्यति-।
 "एतेने"ति यत्रापि लौकिकवाक्यात् श्रुतेरेव बलवत्त्वमिति न तेन प्रतिरोधः
 तथापि वाक्याद्यं श्रुतितात्पर्यवद्मे सति तथा, ननु तात्पर्यावहदशायामपि
 तदुल्लसति भावः ॥ ^७ "यस्मादि"ति । यत्रापि मिथ्यात्^१ इत्यलौकिकं,
 तच्च न भेदप्रतियोगि, तथापि मिथ्यासत्यभेदव्यवहारस्त्वयाप्यनुसृत्यते
 इति भावः ॥ ^९ "मिदुसाधनादि"ति । मिथ्याप्रतियोगिभेदबोधकलौकिक-
 वाक्येन सत्यमकलाऽभेदबोधकश्रुतेः सामञ्जस्यादित्यर्थः ॥

मू० "सर्वसादिति स्वतोऽप्यापत्तेः ; स्वव्यतिरिक्तादिति
 चाद्वैतवादिन्यव्यवच्छेदकम् । तदेवम्-

^६ हेत्वाद्यभावसार्वश्ये सर्वं पक्षगताऽऽस्थिते ।

किञ्चित्तु त्यजता दत्ता सैव द्वारऽद्वयश्रुतेः ॥ ६ ॥

अत एव च-

आद्यधीवेशभेदीयाऽप्यन्यथानुपपन्नता ।

स्वज्ञानापेक्षणादन्ते बाधने नाद्वयश्रुतिम् ॥ १० ॥

(१ "मिथ्यात" -इत्यत्र मिथ्यापदप्रतिपाद्यं वक्ष्यमलौकिकमित्यर्थः । यत्रापि वेदा-
 निकसिद्धांते मिथ्यालौकिकोर्भेदः, तथापि परमार्थिकत्वेन जित्यालौकिकं भेदाऽप्रति-
 योगित्वं चाऽभिप्रेत्येतदुक्तम् ।

“न च संस्कारारूढदृष्टान्वयव्यतिरेकान्वयव्यतिरेका-
न्वयप्रतिपक्ष्युत्पत्तिप्रतिबन्धः शक्यशङ्कः ।

टी० ननु ‘सर्वस्मान्सर्वं भिन्नमित्युक्ते क्व सामञ्जस्यमित्यत आह—। “‘सर्वस्मादि’”ति । तस्यापि^(१) सर्वपदार्थान्तगतत्वादित्यर्थः । यद्यपि द्रव्यज्ञो यतः कुतश्चिदद्वैतमाधने स्वस्मादेव तन्मिद्वे सिद्धमाधनं, सर्वस्मादद्वैतसाधने मिथ्यातोष्यद्वैतमिद्विप्रसङ्गः, तथापि स्वमात्रिक^(२)मेव द्रव्येत्यत्र दूदयम् ॥ “‘हेत्वादी’”ति । आदिपदेन दृष्टान्तोपबन्धः । सर्व-
पत्तीकरणं मार्गज्यमन्तराणानुपपन्नमित्यर्थः । आस्यते=सोक्तम् । एतद्विषय-
यभयेन यदि पक्षात्किंचिद्विद्भिर्भाष्यं तदा श्रुतिप्रवेशे तदेव द्वारं स्यात्तत्रैव सावकाशा श्रुतिः सर्वाद्वैतं बोधयिष्यतीत्यर्थः ॥ “‘आद्ये’”ति । आद्या-
धीः = घटपटौ भिन्नावि’ति भेदधीः, तद्वेद्यो यो भेदो=घटपटभेदः, तदी-
यान्यथानुपपत्ता=तद्व्ययानुपपत्तिः, सापि शेषं गत्वा नाद्वयश्रुतिं बाधते,
कुतः ? स्वज्ञानापेक्षणात्^(३), तथावानुपपत्तिज्ञाने^(४) सावकाशा श्रुतिः सर्वाद्वै-
तपर्यवसत्वा म्यादित्यर्थः । यद्यप्यन्यथानुपपत्तिज्ञाने त्वयोपानीय दत्ते तदै-
व^(५) तद्वदपह इति न श्रुतेरवकाशः, यदि सर्वं भिन्नं स्यात्तदा घटपटौ
भिन्नावि’ति प्रत्यक्षेण गृहीतो घटपटयोरपि भेदो न स्यादित्यनुपपत्तिज्ञा-
नेन सकृदाधिता श्रुतिस्तत्रापि न सावकाशा, तथापि “तत्स्वप्रकाशपर-
मार्थचिदेव भूत्वे”त्यत्र सात्ययम् ॥ उत्पन्नश्रौताद्वैतधीबाधं निरस्याऽपे-
यताज्ञानानुपपत्तिप्रतिबन्धं निरस्यति—। “‘नचे’”ति । भ्रूयोदशनप्रभ-
वसंस्कारारूढान्वयः=सत्त्वं, यस्य व्यतिरेकस्य=भेदस्य, तस्य यावन्वयव्यति-
रेको, ताभ्या योन्वयः=संबन्धो व्याप्तिनक्षणा—यो घटादिः स पटादेर्भेदो

(१) स्वस्याधोत्वर्थः ।

(२) स्वमात्रिकं = स्वतः सिद्धं, न तु तत्र साधनान्तरापेक्षेति भावः ।

(३) अयमर्थः—प्रतीयमानेताऽनुपपत्ताभेद साधयतीति वाच्यम्, अथानुपपत्ति-
दृष्टान्तादुपपादके बुद्धिरर्थापत्तिः इति स्वीकारात्; तथा चानुपपत्तेः स्वभावप्रज्ञानात्स्व-
भेदाप्रसाधकत्वेन तत्रैव तत्पटा श्रुतिः सर्वाऽद्वैते पर्यवस्यतीति ।

(४) अनुपपत्तिविषयकज्ञानं इत्यर्थः

(५) अनुपपत्तिनिवृत्त्यपेक्षानुपपत्त्या तस्यैव ज्ञातयानुपपत्त्या स्वविषयकज्ञा-
नादपि स्वस्य भेदो गृहीतः, अभेदे हि प्रत्यक्षसिद्धौ घटपटयोरपि भेदो न सिद्धोदित्यर्थः ।

यः घटादिर्नासौ घटादिरित्येवमाकारः, तेन व्याप्तिप्रत्ययेन प्रतिपत्तेरद्वैत-
बुद्धेरुत्पत्तिप्रतिबन्धो न शक्यशङ्क इत्यर्थः । यद्वा, संस्कारादुत्पत्त एव
दृष्टान्वयो—दृष्टपक्षो, यो व्यतिरेको=भेदस्तस्यान्वयो 'भिन्नमिदमि'ति
ज्ञानं, व्यतिरेकश्चाऽ'भिन्नमि'ति विषयस्ताभ्यामन्वयप्रतीतिः=श्रौतसंसर्ग-
प्रतीतिरुत्पत्तिप्रतिबन्धो न शक्यशङ्क इत्यर्थः । सर्वलोकाप्रसिद्धभेदप्रमाण^(१)बला-
दद्वैतश्रुत्या समर्गबोध एव न समव्यत्ययोऽप्यतानिश्चयमिति भावः ।
यद्यपि यत्रकचिदुत्पत्तं भेदप्रत्ययमेव सर्वद्वैतप्रतिपादकश्रुतिबाधक्रमतो न
श्रौतप्रतिपत्त्युत्पत्तिप्रतिबन्धः शक्यशङ्क एव, तथाप्युत्पत्तिप्रतिरोधेऽपि
स्वप्रकाशप्रामाण्यावष्टम्भाद्विदमुक्तम् ॥

मू० यतः—

“अत्यन्तास्तन्यपि ज्ञानमर्थे शब्दः करोति हि ।

अबाधात् प्रमामत्र स्वनः प्रामाण्यनिश्चलाम् ॥ ११ ॥

‘असंसर्गाग्रहस्यापि मन्ता संसर्गबाधिते ।

अत्यन्ताऽसदसंसर्गाग्रहं संसर्गलग्नकम् ॥ १२ ॥

टी० “अदुन्यये करिणतं विहरति” “अम कर्णकुहरं प्रविश्य सिंहः
कीदती” त्यादिशब्दादुत्पद्यमानस्य ज्ञानस्यानुभवसिद्धतया शाब्दज्ञाने
योग्यताज्ञानम्यायोग्यताज्ञानविरहस्य वा न जनकत्वं, किंतु, ज्ञानमुत्पद्य-
मानं विषयबाधादप्रमाणतया, तदबाधात् प्रमाणतया, व्यवहर्तुमुचितं;
प्रकृते च विषयबाधो नास्त्येवेत्याशयवानाह—। “अत्यन्ते”ति । प्रमामत्र,
करोतीत्यनुषज्यते । प्रत्यक्षादिबाधस्त्वाशङ्क निरस्त एवेति भावः ॥ ननु
अयोग्यतास्थले संसर्गज्ञानं नाप्यद्यते, व्यवहारस्त्वसंसर्गाग्रहमात्राधीन

(१) भेदज्ञानं यदि इमा ज्ञातदाऽबोद्धताज्ञानाच्छ्रुत्या संसर्गबोधो नाप्याद्यते,
नन्वेतदस्ति भेदस्य खगिहतत्वादित्यर्थः । अत एव ‘अत्यन्ते’त्यनेन भेदप्रत्ययमेव श्रुतिबा-
धक्रमित्युक्तमपि साधु संगच्छते । यस्तुतस्तु, भेदप्रमेयं यदि ज्ञातदा श्रुत्या संसर्गबोधो न
स्यात्, नन्वेतदस्ति, भेदाऽभेदप्रमयोक्तप्रयोगेऽपि लोकमिदत्वात् तथाच बहिःश्रुत्याऽभेदप्रमा
तत्रैव दत्तवदा बुद्धिः कर्ताऽभेदे पर्यवसास्यति, नास्त्यतया संसर्गाऽबोध—एतादृशाद्ये-
रथे यद्यपीत्यनेन ‘अत्यन्ते’ति, ‘कर्ताऽभेदे’ति च श्रुतिबाधनं साधूययादितं स्यात् ।

इत्यत आह—^१ “असंसर्गायहस्ये”ति । असंसर्गायहस्य मन्ता मीमांसकः,
स चात्यन्तमसखऽसंसर्गः सत्यस्थले, तस्याऽयहो यत्र तत्र तु संसर्गप्रमामेव
मन्यते, तथाच तन्मतेऽप्यद्वैतश्रुत्या संसर्गप्रमैव जननीया, विषयाऽबाधादि-
त्यर्थः । सदसंसर्गायहस्तत्र नास्त्येव, विषयबाधस्य निरस्तत्वादिति भावः ॥

सू० “अनौचित्या^(१)पि तर्केण दुर्वाधैवाक्षयश्रुतिः ।

अनारोपितमूलत्वाद्बलवत्त्वादतादृशा ॥ १३ ॥

^२ प्रवृत्तेना^(२)प्यनौचित्यमूलं येन न लूयते ।

तत्राऽनौचित्यसाम्राज्यं वैपरीत्यास्तु नात्र तत् ॥ १४ ॥

टी० नन्वनौचित्यऽविनिगमककल्पनालाघवकल्पनागौरवात्तां तर्क-
णां, तर्कप्रतिरूपकाणां^(३) वा, प्रमाणसत्कारित्वमुभयवादिमिदं, तथाचा-
ऽनौचित्यतर्कस्य सकललोकसिद्धभेदतिरस्काराऽनर्हत्कलतत्त्वस्य प्रकृते
सत्त्वाद्वेदवादिप्रत्यक्षमेव बलीयो, नत्वभेदविषया श्रुतिरित्यत आह—
“अनौचित्ये”ति । तर्कस्याहार्यारोपरूपतया तदपेतया श्रुतिरनारोपितमू-
लाया बलवत्त्वमिति तर्कापटव्यप्रमाणापेतयापि तथेत्यर्थः । अतादृशाया-
रोपितमूलेनेत्यर्थः । केचित्तूद्वाधितनिवहस्यानेनैवोद्वाधितनिवहस्यानर्ह-
हारोऽनौचित्यतर्कः^(४) श्रुतिबाधकः स्यादित्याशङ्काभाग इत्याहुः । तच्छिन्त्य-

(१) सकललोकसिद्धो भेदस्ति स्कन्देननुवितः—इत्यनौचित्यतर्कः, उचितस्य भाव
श्रीचित्ती, न अनौचित्यनौचित्यत्वात्तार्थः । अनौचित्यमित्यदन्तापि तत्प्रमाणं ज्ञेयम् ।

(२) प्रवृत्तेनापि येन प्रमाणेनानौचित्यस्य मूलं न लूयते=न लूययते, तत्रैवा-
नौचित्यस्य साम्राज्यं=स्वार्थसाधनसामर्थ्यं भवति, यच्च तु तद्वैपरीत्यात्=चद्वैतश्रुत्या नौ-
चित्यमूलस्य पारमार्थिकभेदनिष्ठसर्वजनसिद्धत्वस्य लक्षणात्, न तद्=अनौचित्यस्य
साम्राज्यमित्यर्थः ।

(३) तर्कप्रतिरूपकाणां =तर्कमदृशानां, न तु तर्काऽऽभासनामित्यर्थः, तेषां
प्राक्प्रतिरूपकत्वेन प्रमाणसत्कारित्वस्याऽसम्भवात् ।

(४) पुरुषविद्याद्वारायते श्रुतिबाधनत्वेन नियतस्थानमपरिच्युतं बाधस्यैव तद-
मित्येन श्रुत्या प्रत्यक्षबाधनत्वेन नियतस्थानेन यत्नस्य परिहारः (इति तन्वी) वेदात्मि-
कस्य, साऽनुचित्यनौचित्यतर्क इत्यर्थः । वदुः, केनेव उदयटादिभेदावगाहितप्रत्यक्षबाध-
नत्वेन नियतस्थानेन श्रुतिबाध्यते तेनेव प्रत्यक्षप्रतिषेधमिदविषयानुबोधिकामेतावा-
धनाभेदऽप्राक्प्रतिरूपकत्वात्तद्विषयश्रुतिबाधोपि बाध्यते इत्युद्वाधितनिवहस्यानेनैव

सु(१) ॥ नन्वेवमनौचित्यनर्कं नास्म्येव, तथाच “दोषं व्यक्तिविवेकेऽमुं कवि-
लोकाविज्ञाने” (१) इत्यादिवाक्ये, यदुक्तं तदनुपपन्नं व्यादित्यतः सदसद्वनौचि-
त्ययोर्विषयं विवेचयति-। ‘प्रवृत्तनापी’ति । अनौचित्यमूलं हि-भेदस्य
सर्वत्रनमिदृशं, तच्छ, (२) श्रुत्या पारमार्थिकमद्वैतं बोधयन्त्या मूलं व्यावहारि-
कभेदपरं कृतं, तथाचापारमार्थिकभेदमादाय सर्वेनाकस्मिद्व्यवहारोपपत्तौ
नाऽनौचित्यमिति भावः । “अनौचित्यमूलं व्याप्यव्यापकभावः, तस्य खण्डन-
मद्वैतश्रुत्ये”त्वपव्याख्यानम्, (३), अनौचित्यस्य व्याप्यव्यापकभावमादायाऽ-
प्रवृत्तः, तत्प्रवृत्ता वा तत्परत्वे सर्वानौचित्यखण्डने खण्डनकारस्यायं-
‘विषवृत्तापि संवद्व्यस्यं क्लृप्तमपान्त”मिन्यादेरनवकाशापत्तेः । “उद्वा-
चितनिवृत्त्यनेन”त्यादिस्वाक्करोधाच्च (४) ॥

सू० * ननु यद्यदेवोदाह्रियते स्वया-नेत(५) इतोऽस्य भेदो
गृहीत इति ततोऽस्याहंताम्नायैरभेदबोधने तद्वारा
सर्वाभेदे पर्यवसातव्यम्-इति, ततस्ततस्तस्य भेद-
स्तदैव गृह्यते मया, तस्मादुदाह्रियमाणतायामनुदा-
ह्रियमाणतयां च कस्यचिदेतत्तस्यवस्थानमस्थाने

अविनिर्गण्यत्वात्परिहारो वेदः नित्यकृत्यानुचिनः चटपट आभ्यांश्चेति वाच्यस्यापि
सत्त्वावाद्-इत्यनौचित्यनर्कः अथवा, उक्तमिदं नियतस्थानं बाधार्थकं यत्रेति बहु-
धाः, तथाच स्वयं बाधितन तर्कादिना बाधपरिहारोऽनुचित-इत्यनौचित्यनर्क इत्यर्थः ॥

(१) चित्ताभासे तु स्वयमेव दोषमनुकृत्यापि प्रतिबन्धादेर्देनस्य युक्तत्वम् ।

(२) “काव्यमांसांसु प्राप्नुमहिनामोत्तमाऽद्वैत”-इत्युत्तराद्धम् । अत्रार्थः-स
विमानामकः कश्चित्तान्द्वारिकः काव्यमांसांसांमिदेषु प्राप्नुमहेत्येव स्वायत्त्यक्तिविवेकना
मर्कः अन्त्ये मुं दोषमनौचित्याख्यम् आदृतं=पुरस्कृतयान् । किंभूतं यद्ये / कविनाकवि-
लोकावने, कविनाकानां चतुर्भूतं, अथवा कारिकाया खण्डनकारणाऽनौचित्यं सम्पत्तिः प्रवृ-
त्त्यतः ।

(३) चतुर्थपरिच्छेदस्यावस्थाने ।

(४) तच्छ मूलमिति सम्बन्धः ।

(५) कःचित्त्वित्यनेन पूर्वमुक्तस्यैवेतमवस्थाप्यमानं दृष्टव्यम् ।

(६) नहि उक्तमिदं नियतस्थानतत्परिहारोऽव्याप्यव्यापकभावोऽस्ति येन तमा-
दायानौचिः प्रवृत्तिः स्यादिति भावः ।

(७) इतद्वैतः=अन्त्यवृद्ध्यादितः, अत्यन्तवृद्ध्यादेः । सर्वोभेदेऽप्यवसा-
तव्यमिति यद्यदेव स्वयोदाह्रियते-इति सम्बन्धः । ततस्ततः=अन्त्यवृद्ध्यादितः, तस्य=
उत्तमानवृद्ध्यादेर्भेदस्तदेव=कथाकाव्ये शब्द मया गृह्यते इत्यर्थः ।

इति * १ । मैवम् ।^१ अन्तिमबुद्धेरद्वैतश्रुतिजबुद्ध्या-
दितो भेदो न त्वया प्रमित-इति मयाच्यमाने
यस्तदीयस्ततो भेदः प्रमातव्यः सन तावत् प्रत्य-
क्षेण, तत्कालमन्तिमबुद्धेरनुपस्थितेः । 'यदि च
केनचिद्धेतुना वा कयाचिदनुपपत्त्या वा तथा स्यात्
तदानीमद्वैतवादिनं प्रति हेतोः साध्याऽविशिष्टतया
(^१), अनुपपत्तेश्च येन विना सा तदविशिष्टतया,
ततः कथमाभासात् प्रमोदयः स्यात् ।

टी० सिंहावलोकितन्यायेन शङ्कते- "नन्वि"ति । कस्यचिद्बु-
द्ध्युत्पत्तेरनुदाहरणमात्राया श्रुत्यवस्थापनानवकाशः, उदाहरणमात्रायां
च भेदवहापत्तिरिति(^१) प्रत्यक्षस्थानं खण्डनमस्याने ऽपुक्तमित्यर्थः ॥ मया-
दाह्यमात्राया अन्तिमबुद्धेः प्रत्यक्षादिना केनापि प्रमाणेन कथायां भेदः
साधयितुमशक्य इति परिहरति-^२ "अन्तिमे"ति । यद्यप्यन्तिमबुद्धेरुदाह-
रणेनित्यमवस्थापनात्, अनुदाहरणे श्रुत्यवस्थापनं, मानसप्रत्यक्षेण ततो
भेदवहात् तदुदाहरणे, वाक्यज्ञानसहकृतस्य मनसो बहिरपि प्रवृत्तेः,
कविवाक्यवत्(^३), तथापि तस्य(^४) प्रमाणात्तरत्वापत्तिः ; न वा तादृशप्रत्य-
क्षे(^५), प्रमाणं, तादृश(^६) मानसप्रत्यक्षेण सह भेदायकात्तत्रैव श्रुतिप्रवृत्तिरिति

(१) हेतोः साध्याऽविशिष्टतया (साध्याऽभिमततया) तत आभासात्कथं प्रमोदयः
स्यात्, अनुपपत्तेश्च येन (उपपादकेन) विना सा=(अनुपपत्तिर्भवति) तदविशिष्टतया
तत आभासात्कथं प्रमोदयः स्यादित्यन्वयः ।

(२) इतिशब्दो हेतोः, इति हेतोः कस्यचिदपि यस्तुन प्रत्यक्षस्थानं = खण्डन-
मपुक्तमित्यर्थः ।

(३) यथा कर्त्रीणां = कर्माकर्तृणां, मानसज्ञानसहकृतं यद्योतीताज्ञानतद्विपरि-
ष्टव्यवहितसूक्ष्मप्रस्तुतु इतिपात्रकत्वेन कर्त्तृत्वेन प्रवर्तते तदुदाहरणं ।

(४) मानसप्रत्यक्षस्यत्वार्थः ।

(५) आध्यात्मिकानुमानमप्रत्यक्ष इत्यर्थः ।

(६) किञ्च, मनसाऽप्यबुद्ध्यादित उपान्यबुद्ध्यादेर्भेदवहेति स्वप्रतिबोधिको
भेदो न गृहीत इति तत्रैव सख्यपद्धा श्रुतिः सम्यग्भेदे पर्यवस्थेदित्याह-तादृशेति ।

भावः ॥ ननु प्रत्यक्षाभावेऽनुमानमर्थापत्तिर्वा स्यादित्यत आह— “यदि चे”ति । हेतुना=बुद्धित्वादिना । अनुपपत्त्या=प्रथमसूहेतभेदान्यथानुपपत्त्या । अनुमानपक्षे—‘हेतोरिति’ ; अर्थापत्तिपक्षे—‘येन विने’ति । अनुमानस्यार्थापत्तेः भेदमादाय प्रवृत्तेरुक्तत्वादिनं प्रति तदुपन्यासानवकाशादिति भावः ॥

सू० “ * नच वाच्यं स्वयं मया स भेदो ज्ञायते इति नास्ति पाक्षिकोपि (१) मां प्रत्यसिद्धादिरिति *, यतो ^१ ऽस्य त्वद्वचनस्य वैयर्थ्यापत्तिः, वचनस्य परार्थत्वात् । मौनमवलम्ब्यावतिष्ठमानश्च भवानऽप्रतिभातो न मुख्यतः । * नच स्वयं मया प्रमितो भेदः परं प्रति वचसा केवलं बोध्यते इति वाच्यम् *, त्वद्वचसि परस्याप्रत्ययात् । विजिगीषुं परं प्रति विजिगीष्वन्तरवचनं हि तत्रार्थे तज्जिज्ञासोत्पादनद्वारेण तस्य स्वतस्तदथप्रमित्युत्पादनपर्यवसायितयापयुक्तम्, नचाद्वैतवादिनं प्रति तथा कर्तुं शक्यते, तं प्रत्यन्यनरासिद्धे (२) रूक्तत्वात् । * “नच वाच्यममवचनात्सन्देहेनापि श्रुत्या तत्र सन्दिग्धवाचितभाक्पा नाभेदप्रतिपादनं ते घटते इति *, यस्मादद्वैतं मन्यमानेन भेदासिद्ध्या सर्वत्र साध्याऽविशेषादिदोषप्रतिसन्धाधिना संशयस्याप्यनवकाशीकरणमेव स्यात् ।

टी० अनुमानमर्थापत्तिर्वा नाद्वैतवादिनं प्रत्यन्यस्यते, किं तर्हि, स्वत एवान्तिप्रबुद्ध्या सहभेदाऽनुमीयते इति सूत्र इत्याशङ्क्य परिहरति—

(१) परार्थाऽनुमानपक्षे अस्मासिद्धादिर्हो न स्वार्थानुमानपक्षेति भावः ।

(२) अन्वयानुपपत्त्या भेदसाधने उपपाद्योपपादकयोर्भेदस्यासिद्धेः अनुमित्या तत्साधने च साध्यसाधनयोर्मद्वयसिद्धेरित्यर्थः ।

“नच वाच्यमि”ति ॥ “अप्ये”ति । स्वयं मया स भेदो ज्ञेय इत्यस्येत्यर्थः ॥
 वैयर्थ्यं हेतुमाह— “वचनस्ये”ति । परस्य आद्वैतवादिनये ऽभावादिति
 भावः । यद्यपि यथाऽद्वैतवादिनं प्रत्यनुमानमनवकाशं तथा भेदवादिनं
 प्रति शतशः पठ्यमानाप्यद्वैतश्रुतिरनवकाशा, तेन सर्वत्र भेदयक्तात् ।
 क्वचित्प्रत्यनुचनः, क्वचिदनुमानात्, क्वचिदागमात्, अर्थापत्तेश्च तस्य यथा-
 यथं भेदयहमभवात् । “मया तावदद्वैतश्रुतिभिरद्वैतं प्रतिपाद्यते”—
 इत्यपि त्वद्वचनं भेदवादिनं प्रत्यनवकाशमेव । नहि यस्य तादृशशून्यर्थ-
 ऽश्रद्धा, तस्य त्वद्वैतसि श्रद्धा । भेदप्रतिपादकप्रत्यक्षाद्याभासोक्त्यामपि तं
 प्रत्यतन्त्रं, तेन स्वनयेन सर्वसामञ्जस्यकरणात् ; तथापि स्वप्रकाशे ऽद्वैते
 तात्पर्यम् ॥ ननु मद्वचनेन निर्णयस्तत्र मा भूत संशयोपि स्यादेव, तावतैव
 श्रुतिरनवकाशेत्यत आह— “नच वाच्यमि”ति । प्रत्यक्षादौ बाधकमाने^(१)
 न्वतिष्ठते श्रुतिलक्षणसाधकप्रमाणे च सति बाधक^(२)साधकमानाभावलक्ष-
 णाया संशययोग्यताया निरस्ताया संशय एव नास्ति, भवन्वा न स प्रमा-
 णपरिपन्थीति भावः । यद्वै, श्रुतिपरिपन्थिना केनचित्प्रमाणाभासेनापि
 यदि द्वैतमुपस्थाप्येत तदा संशयः स्यात्, तन्न नास्त्येव, प्रत्यक्षस्य निर-
 स्तत्वात्, अनुमानादेः साध्याऽविशेषादिदोषयस्तत्वात् ; अन्ततो भेदाभा-
 वेन तद्व्यतिरिक्ताभावेन विरुद्धनानाकोटिकस्य संशयस्याप्यद्वैतवादिनं
 प्रत्यनवकाशादित्यर्थः ॥

सू० “तस्मात्—

एकं ब्रह्मास्त्रमादाय नान्यं गणयतः कश्चित् । आस्ते न
 धीरधीरस्य भङ्गः सङ्गरकेलिषु ॥ १५ ॥ अपि च^(३), प्रतीयते

(१) अत्र बाधकमानं श्रुतेर्बाधकं यावत्, न तु संशययोग्यताकुक्षिनिष्ठत्वं, तथा
 चाऽबाधिताऽद्वैतश्रुतिसम्भावे साधकमानाभावः कथमिति भावः ।

(२) बाधकेन जनितं मानं बाधकमानं (बाधः) बाधकेन जनितं मानं साध-
 कमानं (सिद्धिः) तदुभयाभावलक्षणायामित्यर्थः ।

(३) परकीयवृत्तिविषयस्य विशेषरूपेण साक्षात्कारसमये कुक्षिविषययोगेदः
 परेण यद्येत, भेदज्ञाने विशेषरूपेण धर्मादिज्ञानस्य हेतुत्वात्, नन्वेतदस्तीत्याह—अपि चेति ।

तावदिदं सामान्यतो, यन्नाम किञ्चित्परश्चेतसा चिन्त-
यन्नस्तीति, किञ्चिद्वा विवक्षुरित्यादि; तत्र परस्य
बुद्धिविषयो विवक्षाविषयो वा विशेषतो विनिगमनं
विना नैव प्रतीयते, ततोन्तिमबुद्ध्यादिभेदो न भवता
शक्यप्रमः, परेण^(१) तच्चिन्तनादेरपि संभवात् ।
स्वस्मात्स्वस्य भेदस्याभावात् । ततस्तत्र लब्धपदा कथ-
मष्टैतश्रुतिविश्वाभेदे पर्यवस्यन्ती त्वया शक्यवाधा
स्यात् । तस्मात्-

‘कथं सामान्यतो^(२) ज्ञाते नैव ज्ञाने विशेषणः ।

पदरोधस्त्वया कर्तुं शक्यः स्याद्वयश्रुतेः ॥ १६ ॥

टी० संप्रमाणापेक्षया श्रुतेर्बलवत्त्वेन तद्विषयस्य बलवत्त्वात्तद्वृत्तेः
वादिनोपि बलवत्त्वमित्युपपन्नमिति-। “तस्मादि”ति ॥ यत्र विषये प्रत्य-
क्षादिना भेदो दुर्यहस्तत्र श्रुतेः प्रवृत्तिमात्र-। “अपि चे”ति । परेण चिन्त्य-
मानस्य वस्तुनः । यतो भेदो बाह्यः) ‘तत्रैव परेणोद्देशे चिन्त्यते’ इति विशि-
ष्यानवधारणादुद्देशो दुर्यह इति तदेव^(३) श्रुतिविषय इत्यर्थः । यद्यप्यापातत-
स्ततो भेदायद्वेपि अत्र क्रमेण भेदं दृष्टीत्या श्रुतिरप्यमाणीया, नहि यदे-
कदा न दृश्यते तत्र कदापि दृश्यते, प्रवृत्त वा प्रमाणं पश्चात्प्रवृत्तेन बल-
वता प्रमाणेन नाऽपमाय्यते, परिचिन्त्यमानस्यावच्छेदेन^(४) तत्रापि वा
भेदः सुषष्ट एव, वस्तुतस्तस्यान्यबुद्धित्वादित्यन्यदेतत्, तथापि श्रुतेरपात
तस्तत्रावकाश इति हूदयम् ॥ उक्तमर्थं संकलयति-। “कथमि”ति ॥

(१) परेण भेदप्रमाणा, तच्चिन्तनादेः = धर्मिप्रतियोगिचिन्तनादेरप्यावश्यक-
त्वात्तस्य च विशेषरूपेण प्रकृतेऽभावादिति भावः ।

(२) सामान्यतो ज्ञाते विशेषतश्च न ज्ञाने कथमद्वयश्रुतेः पदरोधः कर्तुं शक्यः-
इत्यन्वयः । कृत्स्नं “नैव सामान्यतो ज्ञाते”-इति वाटः ।

(३) अपि चे’ति विषयार्थः ।

(४) परिचिन्तनस्य परिचिन्तयमानात्भेदे बाह्ये परिचिन्तयमानस्यावच्छेदेन
तत्रार्थं = परकीयबुद्धिविषयेषु, बुद्धिभेदः सुषष्ट इत्येवम् ।

मू० * "ननु भेदमनङ्गीकुर्वतो भवतः कथं तत्तत्पदपदार्थ-
वैशिष्टीव्यबहारेण व्याहन्यते? * । 'कथं व्याहन्यते,
प्रतिवश्यते हि तत् । 'किंच, योयं त्वया व्याघात
आपादनीयः सोऽपि कस्माच्चिदापादकात्, नचापा-
द्यापादक-मभियमानमापस्यै प्रभवेदिति । तस्मात्-
"नानात्व^(१)मवलम्ब्यापि वदत्यद्वैतवादिनि ।
असिद्धभेदाद्व्याघातः पतेदापादकात्कुतः ॥१७॥^(२)

‘इदमपि च विचारमहति, यदद्वैतश्रुतीनां बाधक-
मुपन्यस्यते प्रत्यक्षादि घटपटप्रभृतिभेदग्राहि तदपि
कीदृश्यर्थे पर्यवस्यति ? । तथाहि-प्रत्यक्षेण योसौ भेदा
मृक्षते स किं स्वरूपभेदः ?-१^(३) किमन्योन्याभावः ?-२
किं वैधर्म्यं ?-३ किमन्यदेव वा ?-४ । 'यदितावत् स्व-
रूपं भेदः, स नाम^(४) घटपटयोर्हि स्वरूपं यत्परस्परस्मा
^(५)द्वेदः तत्परस्परमनन्तर्भाव्य न संभवति, (भेदो हि

(१) नानात्वं व्यावहारिकं, कान्तिनिकं वा ; ननु पारमार्थिकम् अद्वैतवादिनं प्रति
तद्विरोधः ।

(२) { स्वरूपान्त्वैधर्म्यं पृथक्वेति कतुर्विधो । }
{ भेदो न घटतः द्वेने सदस्यं तत् सामान्यम् ॥ }

(३) 'स्वरूपमेव भेद' इति प्रजाकरमतापन्यासः, 'अन्योन्याभाव' इति नैयायि-
कैकदेशिनाम्, अद्वैतदेशिनां मतं- 'वैधर्म्यमिति, वैशेषिकस्य- 'अन्यदेवेति, पृथक्त्वं गुण
इत्यर्थः ।

(४) बहुषु एतकेषु "स न घटपटयोर्हि स्वरूपम्" इति पाठः । तत्र स न (स
पक्षो नोपपद्यते) इत्येतावत्पर्यन्तं विरामः कर्तव्यः ।

(५) यत्तत्परस्परं च यत्परस्परं, यत्परस्परस्मात्तत्परस्परमनन्तर्भाव्य तद्वि-
शिष्टो भेद इव न सम्भवति, विशेषातिशयतिरिक्तविशिष्टपदार्थानङ्गीकारादित्यर्थः ।

(६) किञ्चित्प्रतिपत्तिरिति इव भवतीत्यर्थः ।

भवन् कस्मादपि^(१) भवति अन्यथा 'स्वरूपं भेद'-इति पारिभाषिकं^(२) नाम स्यात् यदा च घटाद्भेदः पटस्येत्येतावानेवार्थः^(३) पटादेः स्वरूपं प्रत्यक्षेण गृह्यते तदा घटोपि पटात्मन्येव प्रविष्ट इति पटघटयोरैकधात्म्यमेव भेदग्राहिणा प्रत्यक्षेणावगाहितमिति विपरीतमापद्यते ।

टी० ननु यथानुमानादः साध्यसाधनादिभेदाधीना प्रवृत्तिरित्यद्वैतवादिन प्रति तदनवकाशस्तथा श्रुतेरपि पदपदार्थवैचित्र्यमुपजीव्यामिति तं प्रति तदनवकाशोपि, प्रत्युत तथा व्यवहरतो व्याघात एव तव, भेदव्यवहारान्यथानुपपत्त्या भेदसिद्धिरवान्त इत्याशङ्कते-। "नन्वि"ति ॥ परिहरति-^b "कथं व्याहृत्यते" इति ॥ आपाद्यापादकयोरभेदाद् व्याघातापादनं मां प्रत्यनवकाशमित्याह-। "किंचे"ति ॥ पटपदार्थनानात्वमवलम्ब्यापि श्रुतिं प्रमाणयतो मम व्याघातो नास्तीत्याह-। "नानात्वमि"ति । असिद्धभेदादापादकाद्याघातः कुतः पतेदित्यन्वयः ॥

यं भेदं विषयीकुर्वत प्रत्यक्षादि श्रुतिबाधकं स्यात् स एव नास्ति कुतो बाध इत्याह-। "इदमि"ति ॥^c "यदि तावद"ति । घटाद्भेदः स्वरूपं पटस्य, तत्र घटो विशेषणम् उपलक्षणं वा । आद्ये, घटभेदः पटस्वरूपं प्रत्यक्षेण गृहीतामिति घटाद्भेद एव प्रत्यक्षेण गृहीत इति विपरीत्यमित्यर्थः ॥

मू०* ननु यथेयं प्रतीतिरभेदोल्लेखिनया व्याख्यायते^(३) तथा भेदोल्लेखित्वेपि दीयतामस्यां दृष्टिः, अभेदे हि 'घट' इत्येव, 'पट' इत्येव वा, बुद्धिः स्यात्, ननु 'घटाद्भेदः

(१) पारिभाषिकं=स्वशङ्केतमार्गसङ्गम् ।

(२) घटाः नुयोगिकस्येति घटप्रतियोगिकत्वविशिष्ट इत्यर्थः ।

(३) व्याख्यायते=व्याख्यायते ।

+ अत्र प्रायः पुस्तकेषु घटपटयोरैकमिदं प्रतियोगिभावकमवधारोत्येन व्याख्यायामुपलब्धं प्रतिपाद्यनुगमिभावमुपेक्षितं, उपन्यासं च यवोचितमेव, उपन्यास-विनष्टं च + एतत् सर्वत्र व्यावर्तिष्ठयम् ।

पट' * १-इति चेत्, ^bस्यादप्येष पर्यनुयोगो यद्यविद्याविद्यमानभावं^(१) भेदं पारमार्थिकमभेदमिच्छन्तोपि प्रत्यादिशामः । तस्मात्-

‘अभेदं नोल्लिखन्ती धीर्न भेदोल्लेखनक्षमा ।

तथावाद्यं प्रमा सा स्यान्नान्त्ये स्वापेक्षयैशसात् ॥१८॥

* ‘अथ ‘भेदः’-इत्येतावन्मात्रं पटस्य स्वरूपं, ‘घटादि’ति च तद् घटेन प्रतियोगिनाऽन्ये^(२) नैव निरूप्यते * ?-तदपि नोपपद्यते ।

टी० ननु घटाङ्गेदः स्वरूपं पटस्येत्युक्ते घटपटयोर्ना भेदः प्रतीयते, तथा सति ‘घटादि’ति न स्यात्, किंतु ‘घटः पट’-इति सामानाधिकरस्य स्यादिति शङ्कते-। “नन्वि”ति ॥ अविद्याविद्यमानं भेदनादाय तथाप्रतीतिरिति परिहरति-। ^b“स्यादि”ति ॥ ननु भेदो न पारमार्थिकः, किंत्वभेदः,-इत्यत्र किं विनिगमकमत आह-। “अभेदमि”ति । घटपटस्वरूपमनुल्लिख्य तदुभयभेदोल्लेखो न संभवति, तदुभयभेदमनुल्लिख्यापि तदुभयस्वरूपोल्लेखः संभवतीत्यभेदग्रह उपजीठयो भेदग्रहस्येत्यभेद एव पारमार्थिक इत्यर्थः । आद्यो=अभेदे, सा धीः प्रमा, नान्त्ये=भेदे, स्वस्य=भेदग्रहस्यापेक्ष्य=उपजीठयो भेदग्रहस्तद्वैशसात्तद्विरोधादित्यर्थः । यद्यपि भेदाभेदपदभ्यामुभयोपस्थितौ विपरीत^(३) एवोपजीठयोपजीवकभावः, स्वरूपस्यापि भेदत्वे सर्वधियां भेदोल्लेखित्वस्याऽऽवश्यकत्वे वैपरीत्यमेव, तथापि श्रुत्यवष्टम्भादिदुःकम् ॥ उपलक्षणपक्षं कसौकृत्याशङ्कते- “अथे”ति । यदि प्रतियोग्यपि भेदस्वरूपं स्यात्तदा तन्निरूपकमेव न स्यादिति भावः^(४) ॥

(१) अविद्याया विद्यमानो भावः यत्वं यस्य च तयोक्तस्तत् । अविद्याविद्यमानभावं भेदं यदि प्रत्यादिशामः-इति सम्बन्धः ।

(२) अन्येन=भेदस्वरूपाऽप्रविष्टेनोपलक्षणोभूतेनेति यावत् ।

(३) भेदोपस्थितिपूर्वक एवाऽभेदग्रहः, अभेदस्य भेदाभावकपक्षादित्यर्थः ।

(४) पूर्वपक्षसोभाव इत्यर्थः ।

म० "निष्प्रतियोगिकस्य भेदस्य प्रमाणागोचरत्वात् । नित्यं प्रतियोगिघटिते एव तस्मिन् प्रमाणप्रसरात् ।
 "का चेयं वाचोयुक्तिर्यदन्याऽसाकाङ्क्षं पटस्य स्वरूपमन्येन प्रतियोगिना निरूप्यमाणं ततो भेदो भवतीति ? । नहि यत्स्वरूपेणैव नीलं, तत् पीतेन निरूप्यमाणं नीलं भवति । 'यदपि चोक्तं' प्रतियोगिना घटेन निरूप्यमाणं पटस्य स्वरूपं भेद-इति, तत्रापि पटं^(१) प्रति प्रतियोगित्वं घटस्य किं स्वरूपं ? किं वा धर्मः कश्चित् ? । यदि प्रथमः, तदा पटं प्रति प्रतियोगित्वमित्येतावानेवार्थो^(२) घटस्य स्वरूपं भवदात्मन्येव पटमपि प्रक्षिपतीति कथं नाद्वैतमेव पर्यवस्यति । 'तत्रापि यदि प्रतियोगित्वमात्रं घटस्यात्मा 'पटं प्रतीति च पटापेक्षित्वमन्यदेव, तदप्यनुपपन्नम् ।

टी० नियमनां यावत् (३) यन्निरूपणं पर्याप्तं तावत्तत्स्वरूपान्तर्गतभेदेति प्रतियोग्यापि भेदस्वरूपं स्यादित्याह-। "निष्प्रतियोगिकस्य"ति ॥ ननु संयोगादिस्वरूपं प्रतियोगिनिरूपणीयमपि न तद्वदिति मूर्तिरिति न्यनुशयेनाह^(४) -। "का चेयमिति । अन्याऽसाकाङ्क्षम्-अन्याऽनिरूपणमित्यर्थः । यद्यपि पटः + स्वरूपतः पटः, प्रतियोगिना निरूप्यमाणो भेद, इति न दोषः, नीलमपि स्वरूपतो नीलं, पीतेन निरूप्यमाणं भेद

(१) पटं प्रति=पटनिरूपितं, घटस्य=घटनिष्ठ, प्रतियोगित्वं प्रति-योगिना घटस्य स्वरूपं धर्मो हेत्यर्थः ।

(२) पटनिरूपितत्वविशिष्टप्रतियोगित्वलक्षणः अपि सिद्धोऽर्थ इत्यर्थः ।

(३) यावत्=प्रतियोग्यादौ, यस्य=भेदादेर्निरूपणमिति, यावत् भेदादौ यस्य=प्रतियोग्यादेर्निरूपणमिति वा, अर्थः; उभयस्याप्यत्रे "तावदि"त्यनेन प्रतियोग्येव ग्राह्यम् ।

(४) इति पूर्वपक्षिणं अनुशयं हृदि निधाय प्रकारान्तरेण विज्ञानत्याहेत्यर्थः ।

एव, भेदत्वेन निरूप्यमाणेपि तत्र पटात्त्वमित्यन्यदेतत्, प्रका-
रयोस्तु भेद एव, तथापि स्वरूपभेदे निरूपकभेदः^(१) एवानुपपन्न
इति हृदयम् ॥ भेदस्वरूपे^(२) प्रतियोगिनमन्तर्निवेश्य प्रतियो-
गिस्वरूपे भेदमन्तर्निवेशयति-। “यदपी”ति । भेदवत् प्रतियो-
गित्वमप्यन्यसाकाङ्क्षमेवेति तदप्यन्यघटितमूर्ति स्यादित्यभेदे
पर्यवसानमित्यर्थः ॥ प्रतियोगिने^(३) भेदस्य विशेषणतायां
दोषमुक्तोपलक्षणनामाशङ्क्याह-। “तत्रापी”ति ॥

मू० “अकिञ्चिदपेक्षस्य प्रतियोगित्वस्य प्रमाणाऽविषय-
त्वात् । “पटं प्रतीत्यत्रापि च स्वरूपतदन्यवि-
कल्पे^(४) दोष एव । नापि द्वितीयः । “योसौ धर्मः
पटं प्रति प्रतियोगित्वं तस्यात्मनि पटोपि प्रविश-
तीति तेन^(५) सह पटस्याद्वैतं स्यात्, यदा च पटो घ-
टस्य धर्मतामापन्नस्तदा घटोपि पटस्य धर्मतामनेनैव

(१) “स्वरूपभेदं निरूपकभेद”-इत्यपि पाठः ।

(२) घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य घटरूपत्वाद् भेदः=पटः,
तथा च पटस्वरूपे घटमन्तर्निवेश्य घटस्वरूपे पटमन्तर्निवेशयतीत्यर्थः ।

(३) पटनिरूपितत्वविशिष्टप्रतियोगित्वस्य प्रतियोगिरूपत्वात्
प्रतियोगी = प्रतियोगित्वं, तन्निष्ठविशेषणतानिरूपितपटरूपभेदनिष्ठवि-
शेषणतायामित्यर्थः । यद्वा, प्रतियोगित्वं प्रकृते निरूपकत्वं, तथा च
निरूपकस्य पटरूपस्य भेदस्य, विशेषणतायाः = घटप्रतियोगित्वांशे वि-
शेषणतायामित्यर्थः ।

(४) घटनिष्ठप्रतियोगिताया घटस्वरूपत्वे पटनिरूपितत्वं, घटेऽ-
त्रापि, तथा चात पटनिरूपितत्वं घटस्य स्वरूपं ? धर्मो वा ? याद्ये
पटस्यापि घटस्वरूपत्वापत्तिः, द्वितीये तु पटस्यापि घटधर्मत्वप्रसङ्गा-
द्धर्मधर्मिणोऽभावेदात्पुनरुक्तमेवेति दोष एवेत्यर्थः ।

(५) तेन = प्रतियोगित्वेन, सह = अद्वैतस्य, पटस्याऽद्वैतं स्यात्
“घटेन सह”ति शेषः ।

न्यायेन^(१) गच्छेत् । नहि पट^(२) प्रतियोगित्वस्य घटेन प्रतियोगिना निरूप्यमाणत्वे घटस्याऽन्या गतिरस्तीति परस्परमाश्रितत्वमाश्रयत्वं च स्यात्; नच कस्यचित्प्रमाणस्य विषयो घटारूढः पटस्तत्पटारूढश्च स एव घट इति । किंच, धर्मस्य तस्य धर्मिणा समसंबन्धेऽतिप्रसङ्गः^(३), संबन्धानन्त्येऽनवस्था, प्रथमतोऽन्ततो गत्वा वा स्वभावसंबन्धाभ्युपगमे संबन्ध्यन्तरस्यापि तत्स्वभावप्रवेशादभेदे एव पर्यवसानं स्यादिति ।

टी० ॥ “अकिञ्चिदि”ति । प्रतियोगित्वनिरूपणं नियमतो वाच्यं परिसमाप्यते तावत्स्वरूपान्तर्गतमेवेत्यर्थः ॥ “पटं प्रति प्रतियोगित्वं घटस्येत्यनयोक्तया घटाभेदं पटस्याभिधाय ‘पटं प्रती’ति तदेकदेशे^(४) नापि तदभेदमिद्विरित्याह—। “पटं प्रती”ति ॥ “नापी”ति । प्रतियोगित्वं धर्मः कश्चिदिति द्वितीयपक्ष इत्यर्थः ॥ घटप्रतियोगित्वस्य^(५) घटधर्मत्वे पटस्यापि घटधर्मत्वं, प्रतियोगित्वस्य पटघटितमूर्तिकत्वादित्याह—। “योसावि”नि । यथा घटप्रतियोगित्वे पटो धर्मस्तद्वत्पटप्रतियोगित्वेपि घटो धर्मो वाच्यः, युक्तेऽस्तुत्यत्वादित्याह—। “यदा

(१) “अकिञ्चिदपेक्षस्य प्रतियोगित्वस्य प्रमाणाऽविषयत्वादि”त्यादिनोक्तेनेत्यर्थः ।

(२) यथा घटनिष्ठप्रतियोगित्वस्य पटघटितमूर्तिकत्वेन पटस्य घटधर्मत्वं तथा पटनिष्ठप्रतियोगित्वस्यापि घटघटितमूर्तिकत्वेन घटस्यापि पटधर्मत्वं स्यादिति भावः ।

(३) अत्यन्तासम्बद्धयोर्द्विसवद्विन्ध्ययोरपि धर्मधर्मभावप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

(४) “पटं प्रति”—त्यनेन वाक्यैकदेशेनापि घटपटाभेदसिद्धिरित्याहेत्यर्थः । (५) पटनिरूपितघटनिष्ठप्रतियोगित्वस्येत्यर्थः ।

चेति ॥ कुत एवमत आह—। “नही”ति ॥ ततः किमित्यत आह—। “परस्परमाश्रितत्वमिति ॥ अस्तुभयोरपि धर्मधर्मि-
भावः, एतावतापि भेद एवेत्यत आह—। “किंचे”ति । घटप्र-
तियोगित्वस्य^(१) घटाधर्मत्वे येन संबन्धेन तद्वर्तमानं तस्यापि
तदीयत्वे संबन्धान्तराङ्गीकारेऽनवस्था, स्वरूपसंबन्धस्यैव तत्रा-
भ्युपगमे धर्मिस्वरूपसंबन्धो धर्मो, धर्मस्वरूपसंबन्धो धर्मोऽभ्युप-
गमेकमेव पदार्थस्येदित्यर्थः ॥

मू० “एवमन्यस्मिन्नपि धर्मविकल्पे इति । ^१तस्मात्स्वरू-
पभेदे प्रमाणं भवत्प्रत्यक्षमद्वैते एव प्रमाणं भवति ।
* ‘ननु, घटादिकमेव यदाऽन्यानपेक्षं वीक्ष्यते तदा
घटादिकमित्येव प्रतीयते यदा पुनः पटादिना
निरूप्यते तदा ततो^(२) भेद इति प्रतीयते*? । नैवम् ।
“घटादिकमित्येवंभूतप्रतीतेस्तावद्भेदप्रतीतिर्विलक्ष-
णा, सा च न घटादिमात्रेण स्वविषयेणाऽन्यथाकारा
भवितुमर्हति, * ‘नच पटादिकमधिकं तदा प्रकाशते
इति विशेषः स्यात्*, घटपटविषयप्रतीतितोऽपि
वैलक्षण्यात् । नहि ‘घटः पटश्चे’ति ‘घटात् पटोऽ-
भिन्न’ इतिप्रतीत्योरेकार्थकत्वं कश्चित्प्रत्येति ।
तत्कस्य हेतोः ? पञ्चम्या प्रथमया च वैकल्पिकं
निर्देशमसहमानयैव प्रतीतिकलहनिरासात् ।

टी० एवं घटत्वादिनापि धर्मेण सह घटाद्यभेदो वाच्य
इत्याह—। “एवमिति”ति । धर्मविकल्पे=धर्मभेदे ॥ स्वरूपभेदग्रा-
हिप्रत्यक्षमभेदविषयं पर्यवस्यतीत्युपसहरति—। “तस्मादि”ति ॥
यदन्याऽसाकाङ्क्ष तदन्यसाकाङ्क्षमपि भविष्यति निरूपकभेदा-

(१) पटनिरूपितघटनिष्ठप्रतियोगित्वस्येत्यर्थः ।

(२) ततः=पटादितः, भेदरूपेण प्रतीयते घट इत्यर्थः; “ततः”-
इत्यस्य घटादिनिरूपणादिति वा ऽर्थः ।

दिति शङ्कते-। “नन्वि”ति । एक एव घटोऽन्येन निरूप्यमाणो भेद इति गृह्यते, अन्यथा तु घट एवेत्यर्थः ॥ भेदप्रतीतिघट-प्रतीत्योर्वैलक्षण्यं विषयवैलक्षण्यपरतन्त्रमिति तदभावात् प्रतीतिवैलक्षण्यमेव न स्यादिति परिहारमाह-। “घटादिकमि”ति ॥ ननु प्रतियोगिप्रवेशाऽप्रवेशकृतमेव प्रतीतिवैलक्षण्यमित्यत आह-। “नचे”ति ॥ ‘घटाद्भिन्नः पटः’ इतिप्रतीति‘घटः पटश्चे’तिप्रतीतिर्वैलक्षणा प्रतियोग्यनुप्रवेशमात्रेणानुपपन्नेति ततोपि विषयान्तरमनुसरणीयमित्याह-। “नह्यी”ति ॥

मू० “नहि घटः पटश्चेति प्रत्येतव्ये कश्चिद् घटात्पटोऽभिन्न इति प्रत्येति । तस्माद् घटस्य न स्वरूपनिरूपणे पटप्रतीत्यपेक्षा । * ‘नच यत्प्रतीतिर्यत्प्रतीतेः कारणं स्यात् तत्र तस्याः कारणभूतायाः प्रतीतेर्यार्थः तस्माद् “अयमि”ति कृत्वा कार्यभूतायाः प्रतीतेरर्थः प्रतीयते*, ‘मा भून्निर्विकल्पकार्यादेवं^(१) सविकल्पकार्यस्य प्रतीतिः, मा च सादृश्यादेरेवं^(२) स्मर्यमाणादेः स्यात् । ‘तस्मात् ‘पटो घटाद्भिन्न’-इत्याद्याकारेण घटादेर्भेद एव भेदावधिभूतपटादिसंघटितः स्फुटं सर्वलोकसाक्षिकः प्रतीयमानो नैकप्रतीते^(३) रन्यप्रतीत्यपेक्षामात्रेण समर्थयितुं शक्योऽतिप्रसङ्गादिति । ‘अत एवान्योन्याभावं भेद-

† यत्स्मिन्स्थले पटाद्घट इति वक्तव्येपि घटात्पट इति घटपटयोः प्रतियोग्यनुयोगिभाववैपरीत्येन वचनं प्रतीत्योर्वैलक्षण्यमात्राभिप्रायकत्वादौत्सर्गिकं पूर्वापरग्रन्थसारूप्याय तथैव कल्पनीयं वा ।

(१) एवं = ‘गोत्वाद्गौ’रित्यादिप्रकारेण ।

(२) एवं = ‘सादृश्यात्स’ इत्यादिप्रकारेण ।

(३) एकप्रतीतेः (= स्वरूपप्रतीतेः) अन्यस्य प्रतियोगिनो या प्रतीतिस्तदपेक्षामात्रेणेत्यर्थः । अतिप्रसङ्गात् = ‘गोत्वाद्गौः’ ‘सादृश्यात्स्मर्यमि’त्यादिप्रतीतिप्रसङ्गादित्यर्थः ।

मवगाहमानं प्रत्यक्षमद्वैतश्रुतिबाधकमित्यपि निर-
स्तम् । अन्योन्याभावोपि यस्माद्भेद (१) एष्टव्यस्त-
मात्मन्येवान्तर्भावयेदुक्तयुक्तिभिः ।

टी० नन्वेक एव विषयः प्रतीतिभ्यामालम्ब्यतां को दोषः ?
इत्यत आह—। “नही”ति । भवेदेवं, यदि पञ्चमीप्रथमयोरर्था-
भेदो भवेत्, न त्वेवं, ततश्च प्रयोगवैलक्षण्यत्वात् प्रतीतिवैलक्षण्यं
ततश्च विषयवैलक्षण्यमित्यर्थः ॥ ननु घटस्वरूपज्ञाने कदाचि-
त्प्रतियोगिनः पटस्य ज्ञानं हेतुरिति ज्ञानगतहेतुत्वं पटे आरोप्य
ठयर्पादिश्यते ‘पटाद्गुट’-इति, यथा ‘धूमादग्निरिति’; तथाच न
पञ्चमीनिर्देशबलाद्विषयवैलक्षण्यमनत आह—। “नचे”ति ॥ तर्हि
‘गोत्वाद्गौः’ इत्यपि प्रतीतिः, ‘अवयवाद्गौः’ इत्यपि च स्याज्जन-
कज्ञानविषयेपि पञ्चमीनिर्देशस्य त्वयेष्यमाणत्वादित्याह—। “ना
भूदि”ति । “मादृश्यादे”रित्यादिपदात्पदालङ्कारादियहः । “रूप-
र्यमाण्यादे”रित्यादिपदात्पदार्थलैङ्गिकादिसंग्रहः ॥ तस्मात्स्वरूप-
भेदो नास्त्येव । यदि प्रतीतिबलादाऽऽस्थीयते तदाऽन्योन्या-
भावः स्यादपि, यदि तत्र बाधकं न भवेदित्युपसंहरन्नाह—।
“तस्मादि”ति ॥ “अत एवे”ति । प्रतियोग्यधिकरणयोर्भेद-
पर्यवसानादित्यर्थः ॥ एतदेवाह—। “अन्योन्याभावोपि”ति ।
विश्वप्रतियोगिकान्योन्याभावस्य घटधर्मत्वे विश्वस्यापि घटधर्म-
त्वापत्तौ धर्मधर्मिणोरभेदपर्यवसानस्य (२) स्वरूपभेदप्रस्तावे यु-
क्तेरुक्तत्वादित्यर्थः ॥

सू० “किंच, घटपटयोस्तद्वदन्ययोश्च तादात्म्यमन्योन्या
भावस्य प्रतियोगि मन्तव्यं, तद्यदि सर्वथा नेष्यते,
तदा तद्विशिष्टस्तदुपलक्षितो वाऽन्योन्याभावोपि

(१) यस्माद्भेद एष्टव्यः—यत्प्रतियोगिको भेद एष्टव्यः, तं प्रतियो-
गिनमात्मन्येवान्तर्भावयेत् “निरप्रतियोगिकस्य भेदस्य प्रमाणाऽगोचर-
त्वादि”त्याद्युक्तयुक्तिभिरित्यर्थः ।

(२) अभेदपर्यवसानस्य युक्तेरुक्तत्वादित्यर्थः ।

न प्रमाणेन प्रत्येतुं शक्यः । नहि शशविषाणविशिष्टस्तदुपलक्षितो वा कश्चित्प्रामाणिको भवितुमर्हति । तत्कस्य हेतोः ? । तस्मिंस्तद्विशिष्टरूपेण^(१) तादृशि चोपलक्षणव्यवच्छिद्यमानात्मनि प्रमाणं निविशमानं विशेषणमपि तदीयं तदुपलक्षणमपि वा नानुल्लिख्यवितुं प्रभवति, तस्मिं^(२) इत्यात्यन्तमसत्येवावलम्बने न तत्प्रामाण्यं शक्यसमर्थनम् । * 'नच वाच्यं पटप्रतियोगिको घटमाश्रितोऽसावभावोभ्युपगम्यमानो नात्यन्ताऽसत्प्रतियोगिकतादोषमावहतीति* । 'तथा सति संसर्गाभावादन्योन्याभावस्य को विशेषः स्यात् ? । 'नहि यथा घटाभावः पटसंसर्गीति घटसंसर्गाभावं पटे समर्थयसे तथा घटाभावः पटात्मक इति तत्तादात्म्याभावं पटस्य स्वीकरिष्यसि । तस्मात्तादात्म्यं संसर्गं च प्रतियोगिकोटावन्तर्भाव्याऽन्योन्याभावसंसर्गाभावयोर्वैलक्षण्यमभ्युपेयम्, तथा सति चात्यन्तासत्प्रतियोगिता दुर्वारा ।

टी० 'तादात्म्योभावः'—इतिव्यपदेशानुरोधेन तादात्म्यस्यैव प्रतियोगितान्भ्युपगम्य दोषमाह—। "किंचे"ति । घटपटयोस्तादात्म्यमत्यन्तासदिति तत्प्रतियोगिकाभावप्रतीतिरित्येव तदुपलक्षणत्वं वा तस्यानुपपन्नमित्यन्योन्याभावप्रतीतिरेव न भवेद्, नवन्ती वा न प्रमा स्यादसद्विषयत्वादित्यर्थः ॥ ननु न

(१) तद्विशिष्टरूपेण (=अत्यन्तासद्विशिष्टरूपेण) तस्मिन् प्रमाणं निविशमानं तदीयं विशेषणं नाऽनुल्लिख्यवितुं प्रभवति, तादृशि चोपलक्षणव्यवच्छिद्यमानात्मनि (अत्यन्ताऽन्योन्याभावप्रमाणेन व्यवच्छिद्यमानात्मा=स्वरूपं, यस्य तस्मिन्) प्रमाणं निविशमानं तदुपलक्षणमपि नाऽनुल्लिख्यवितुं प्रभवतीति योजना ।

(२) तस्मिन्=विशेषणीभूते उपलक्षणीभूते वा तादात्म्ये ।

तादात्म्यप्रतियोगि, कितु पटादेव, तथाच नात्यन्तासद्विष-
यान्योन्याभावप्रतीतेरन भावः । ^१“न च वाच्यमिति” ॥ “तथा
मन्त्री”ति । एव सति घटनिष्ठपटप्रतियोगिकाभावोऽत्यन्ताभाव
एव स्यात् तादात्म्याभाव इत्यर्थः ॥ ननु घटनिष्ठ, पटप्रतियोगि-
कोऽभावः संसर्गाभाव इव, अयं तु न घटनिष्ठः, कितु घटात्मक
एवेति महान्भेदात् आह— । ^२“न ही”ति । एवमभ्युपगमे तत्राप-
निद्रान्त इति भावः । * ननु घटपटतादात्म्यमत्यन्तासदिति
न घटतादात्म्यमपि, तथाच तदेव तादात्म्याभावप्रतियोगि-
क्यादिनि नात्यन्तासत्प्रतियोगिकता *? इति चेन्न, घटतादा-
त्म्यस्य पटे निषेधः संसर्गाभाव एवेत्यग्रं वक्ष्यमाणत्वात् ^(१) ।
* न चेह तादात्म्यप्रतियोगितावच्छेदकमिति संसर्गाभावाद्भेदः*,
घटमात्रतादात्म्यस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वे संसर्गाभावावधि-
शेषात्; वक्ष्यतादात्म्यस्य तत्त्वेऽन्योन्याभावप्रतीतेरसद्विषयत्वा-
पातात् ॥

मू० * “न च वाच्यं घटे पटत्वं नास्ति पटे च घटत्वं
नास्तीत्येतावन्मात्रपर्यवसितैवान्योन्याभावस्य व्यव-
स्था मन्तव्येति *, यतस्तथा सति घटत्वे पटत्वे च
न कश्चित्तादृशो धर्मेभ्युपगम्यते योऽन्योन्यस्मिन्नि-
षेद्धुं योग्य इति तयोस्तादात्म्यापन्नौ सत्यां घटे
पटत्वं, पटे घटत्वं च, निषेधात् प्रमाणं घटत्वपट-
त्वशून्यत्वं द्वयमप्यावेदयतीति वैधर्म्यस्य स्वरूपभे-
दस्य चासंभवेन किं प्रतियोगिनं, किं बालम्बन^(२)),
विधाय पटघटान्योन्याभावः प्रमाणपथमवतरेदिति।
अत एव न वैधर्म्यमपि भेदमावेदयत् प्रत्यक्षमद्वैतश्रु-

(१) “यदि तु तादात्म्यं नासाऽभेदाख्यो धर्मः कश्चिदिध्यते, स
घटपटाद्यधिकरणतया निषिध्यते, तदा संसर्गाभाव एव स्यात्”—इति
विंशकारिकायाः ख्यानावसरे मूले वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ।

(२) बालम्बनम् = अनुयोगिनम् ।

तिवाभकमुपपद्यते । वैधर्म्येऽपि हि घटत्वपटत्वादी
वैधर्म्यमन्यदस्तीत्यभ्युपगमे वैधर्म्यं वैधर्म्यविश्रान्त्य-
नवस्थयोरेकमनुभवश्च कथं प्रत्युत्तरणीयः ।

टी० “नच वाक्यमि”ति ॥ घटत्वपटत्वयोरन्योन्यस्मि-
न्नभावेऽन्योन्याभावे यदि घटपटयोर्भेदः स्यात्तदा घटत्वप-
टत्वे परस्परं भिन्ने न स्यातां, तयो(१)स्तादृशधर्माभावात्;
तदुभयाभेदे च घटपटयोरपि भेदा दुर्लभः, प्रतियोगितावच्छेद-
कार्थिकरक्षणावच्छेदकधर्मा(२)भावादित्यर्थः । किञ्चिद्वस्तु स्वत-
एव विनक्षणमिति तु परिभाषानाच्चमिति भावः । ननु, घटति
घात्यन्ताभावप्रतियोगिधर्मवत्त्वं पटस्य, पटनिष्ठात्यन्ताभाव-
प्रतियोगिधर्मवत्त्वं घटस्य, यद्वैधर्म्यं, तदेव भेदस्तमालम्बमानं
प्रत्यक्षं हि अनुनिवाचकं स्यादित्यत आह— “अत एवे”ति ।
तादृशो धर्मो घटत्वपटत्वादिकमेव वाक्यं, तत्र च तादृशधर्मा-
न्तराभावात्भेदादुभयो घटपटयोरप्यभेद एव पर्यवसन्न इत्यर्थः ॥
“एतन्मि”ति । वैधर्म्यविश्रान्तिरेकं दूषणम् अनवस्थां घटत्वपट-
त्वयोरेव न दूषणयोरिति मित्यर्थः ॥ “अनुभवश्चे”ति । नहि घटत्वे
धर्मो ननु भूयते इत्यर्थः । यद्यपि जानितव्यत्वा न्योन्यभेद-
धर्माभावात्(३)इति जानवस्था, न वाऽननुभवः, नाप्यन्योन्या-
शयः, परस्परमपेक्षयाऽज्ञानानुत्पत्त्यादौ नवस्थायते : परस्परभेदाजि-
ज्ञानायां तु पारुपर्यावज्ञापणत्वविज्ञानात्तज्ज्ञान(४)मिति, नचापि
घटत्वपटत्वयोरेव वैधर्म्यं भेदकमिति तु दुर्वचमेदोत भावः ॥

(१) तयोः=घटत्वपटत्वयोः, तादृशधर्माभावात्=भेदकधर्माभावा-
दित्यर्थः । तथाहि—पटत्वापटत्वयोः स्मृता व्यावृत्तत्वे घटपटादय एव
स्मृता व्यावृत्ता अङ्गीकरणीयाः किं मुधा तद्वृत्तिवैधर्म्यस्य व्यावर्तकत्व-
कल्पनया, अथ घटत्वपटत्वे स्वगतघटत्वपटत्वपटत्वत्वादिरूपवैधर्म्यभेद-
भिन्ने, तर्हि ते अपि स्वगतवैधर्म्यान्तरभिन्ने, ते अध्येयमित्यनवस्थापात
इति भावः ।

(२) धर्माभावात्, धर्मभेदाभावादित्यर्थः ।

(३) एतौ जानिः समवायेन, जातौ च व्यक्तिः अनिष्टाधारता-
निरूपिताऽऽधेयत्वसंबन्धेन, वर्तते इति परस्परं धर्मधर्मिभाव इत्यर्थः ।

(४) तज्ज्ञानम्=पारस्परिकभेदज्ञानम् ।

मू० "वैधर्म्यं च वैधर्म्याऽस्वीकारे वैधर्म्ययोरैक्यापत्त्या
कथमाऽऽत्माश्रयभेदत्वेन तयोः पर्यवसानं स्यात् ।
किंच, ये ते वैधर्म्यं भेदौ, ते किं घटादितो भिन्ने
धर्मिणि निविशेते ? किमभिन्ने ? परस्परविरुद्धयो-
रनयोः पृथग्भूतस्य^(१) प्रकारस्यासंभवात् । आद्ये,
येन भेदेन भिन्नत्वं वैधर्म्याश्रययोर्मन्तव्यं तत्रापि
पर्यनुयोग^(२) इत्यनवस्थायां पर्यवसानं स्यात् । *
सन्तवनन्ता एव भेदाः * ? इति चेद्, त्रभेदा तेषा-
माश्रयसंबन्धे, सावधिसन्ते^(३) वस्तुनि तदन्वयासङ्ग-
तिरेव । अथ जायमानं वस्तु युगपदेव ते भेदाः
परिरम्भन्ते, तदा किमभेदविशेषिते किमभेदव्यवस्थि-
तिरिति किं विनिगमकं ? विशेषाभावाद्धान्यक-
लहं तेषां कः समाधातुमीष्टे ? । चरमचरमस्वी-
कार्येण च भेदेन प्रथमप्रथमस्वीकृतभेदाय योगांसे-
र्तुं रग्रे धावन् पश्चाल्लुप्यमानो, विस्मरणाशीलशु-
तरत्, न भेदप्रवाहः किमालम्बेत । एवमेवंविधे
विषयेऽप्यत्रापि—

(१) पृथग्भूतस्य प्रकारस्य=भेदाऽभेदादिकस्य प्रकारस्य, अन-
संभवात्=परस्पर विरुद्धत्वेन सहसंभवाद्यसंभवादित्यर्थः ।

(२) येन भेदेन भिन्नत्वं सोपि भिन्ने धर्मिणि निविशेते : किं वाऽ-
भिन्ने ? इति पर्यनुयोगः=परन इत्यर्थः ।

(३) सावधिः=कालमर्यादा, तेन सह वर्तमानं सर्वं यस्य वस्तुन-
स्तत्सावधिसर्वं वस्तु, तस्मिन्सावधिसर्वे वस्तुनि, कार्ये वस्तुनीति
यावत् ; तदन्वयाऽसङ्गतिः, तस्य=क्रमिकाऽनादिभेदप्रवादस्य, योऽन्वयः=
सम्बन्ध, तस्याऽसङ्गतिरेवेत्यर्थः ; साधनाद्योपाध्याऽऽधेयभावानभ्युपग-
मादिति भावः ।

प्राग्ज्ञोपाविनिगम्यत्वप्रमाणाऽपगमै^(१)र्भवेत् ।

अनवस्थितिमास्थातुरचिकित्स्या त्रिदोषता ॥१८॥

टी० नन्वस्तु वैधर्म्यं विश्रान्तिः किमेतावतेत्यत आह—
 “वैधर्म्ये”ति ॥ “आत्माश्रयभेदत्वेने”ति । घटत्वपटत्वयो-
 रैक्ये कथं स्वाश्रयादेव स्वाश्रयस्य भेदौ ते^(२)स्यातामित्यर्थः ॥
 “ये ते”इति । ये^(३)ते इति द्विवचन विकल्पानुपयुक्तमपि भेद-
 त्वस्फोरणाय ॥ ननु भेदाभेदाभ्यां प्रकारान्तरमपि स्यादित्यन
 आह— । “परस्पर”ति ॥ “क्रमेणे”ति । अनन्तानां यदि
 क्रान्तिकी वृत्तिस्तदा दिनद्वयस्यापि घटादी न वर्तन्तु; किंच,
 कार्यमात्रे एव न वर्तैरमित्यर्थः ॥ ननु, जातः, स बहुश्चेत्येकः
 कालः, तथाच सर्वे भेदा युगपदेव वर्तन्तामित्याशङ्कते— । “अ-
 ये”ति । यद्यपि युगपदेव वर्तमानानामप्यन्योन्यकलहः कथं
 स्यात्, नहि घटत्वपृथिवीत्वद्रव्यत्वपक्षादीनां युगपद्वृत्तौ कलहः,
 तथापि भेदा भिन्ने वर्ततेऽभिन्नेवेति विकल्पे किमपि नोत्तरमे-
 तावतेति भावः ॥ “अस्मि”ति । यद्यपि युगपद्वृत्त्युपगमे
 “अस्मिन्मन्त्रस्यैकार्येणे”त्यनुपपन्नं, तथापि “भिन्ने वर्तते”
 इत्याश्रये प्रथमविशिष्टे द्वितीय^(४)वृत्तिर्वाच्या, नत्र यौगपद्योपि
 प्रथमस्वरूपावसम्भव एवेति भावः ॥ “उपयोगे”ति । भिन्न-
 त्वप्रतीतिरेवोपयोगः । “एवमि”ति । गवि गोत्व वर्तते? अगवि
 वा?—इति विकल्प्य गेत्वादिभ्योऽपि निरसनीयमित्यर्थः ॥ “प्रा-
 ग्लोपे”ति । अधिनायिभेदाङ्गीकारे तेनैवान्वयान्निहू पूर्वपूर्व-

(१) समुदायिनः समुदायिभिन्नत्वपक्षे तृतीयाविभक्त्यर्थः प्रयोज्य-
 त्वं, तथाच प्राग्ज्ञोपादिप्रयोज्या त्रिदोषतेत्यर्थः, अभिन्नत्वपक्षे त्वऽभेदा-
 र्थस्तथा च प्राग्ज्ञोपाद्यभिन्ना त्रिदोषतेत्यर्थः ।

(२) एकस्यैव धर्मस्य स्वाश्रयात्स्वाश्रयभेदकत्वे घटत्वमपि घटाद-
 त्वस्य भेदकं स्यादिति भावः ।

(३) ननु मूले ‘यो वैधर्म्यभेदः न किं भिन्ने निविशतेऽभिन्ने वा’—
 इत्येव वक्तव्यं किं “ये ते वैधर्म्यं भेदौ” इतिद्विवचनोपादानेनेत्यत
 आह—ये ते इति ।

(४) द्वितीयवृत्तिर्वाच्या, अपरेषां सर्वेषां युगपद्वृत्तिर्वाच्येत्यर्थः ।

भेदविलोपः, किंभेदभिन्ने को भेदो वर्तते? इत्यविनिगमः, बहुवो भेदा एकत्र घटे वर्तन्ते इत्यत्र प्रमाणापगमः, ते एते दोषा अनवस्थायां पतन्तीत्यर्थः । "ननु भेदविशिष्टे एव भेदो वर्तते इति पक्षाभ्युपगमे क्व प्रालोपः, भेदप्रतीतेरेव तावद्भेदाभ्युपगममन्तरेणाऽनिर्वाहात् । अत एव नाऽविनिगम्यत्वमिति । अत्रायनि-र्वाह्यभेदप्रतीत्युपपादककल्पनायां तत्प्रतीत्यैव^(१) भेदानां क्रमयोगपट्टयोरन्यतरस्याऽऽहेपात् । "सर्वतो बलवती ह्यन्यथानुपपत्तिरिति त्वयोक्तत्वात् । अत एव न प्रमाणापगमो, भेदप्रतीत्यन्यथानुपपत्तेरेव प्रमाणत्वात् । अन्यथा घटकादावित्कत्वानुरोधेन तत्रापि भास्योपरम्पराभ्युपगमो न स्यात् । नचाऽनवस्थापि, तद्भेदभिन्ने एव तद्भेदवृत्तेः । तद्भूतौ तद्भेदस्योपलक्षणत्वविशेषण^(२)त्वाभ्यामुपपाद्यत्वात् । न वा भिन्ने भेदेन वर्तितव्यमिति नियमः । "कुत्र वर्तते?—इतिप्रश्ने, यत्र प्रतीयते इत्युत्तरं, कुत्र प्रतीयते?—इतिप्रश्ने, यत्र वर्तते", इति वार्तिककारदिशाभ्युपपत्तेः । विप्रपञ्चनश्चायमुद्गारो भेदप्रकाशः? । नैवम् । भेदप्रतीतेराविद्यक भेदमादायोपपाद्यत्वात् । परमार्थे तु भेदे एते विकल्पा इति भावः । यत्तु,^(३) "भेदप्रतीतिरनन्त-भेदालम्बना, एकभेदालम्बना वा?"—इत्यादिना प्राग्नापाऽविनिगम्यत्वादीनामुपपादन केनचित् कृतं तदनुपपन्नम्, "अनवस्थितिसास्यातु" रित्यभिधानादनवस्थापक्षे एव दोषत्रयस्याभिधानादिति ॥

मू० "यदि च क्वचिद् गत्वा स्वरूपमेवान्योन्यं व्यावर्तमानं भेद इष्यते तदा ययोः स्वरूपं 'तथैष्टव्यं' तयोर्निःस्वरूपतापत्तिः; अथ न स्वरूपमात्रं मिथो

(१) अत्रायनिर्वाह्यभेदप्रतीत्यैवेत्यर्थः ।

(२) व्यावर्तकत्वमत्र गुणमुपादाय विशेषणत्वमिदोपाधित्वं ग्राह्यं, तथाच न पूर्वं विशेषणपक्षोक्त आत्माश्रयाख्यो दोष इति भावः । यद्वा, विशिष्टवृत्तिर्धर्मस्य विशेषणवृत्तित्वानभ्युपगममतेनैतत् ।

(३) कारिकायां एव ख्यानान्तरं हूयनि-यत्त्वित्यादिना ।

व्यावर्तते किंनाम स्वरूपविशेषः *—इत्युच्यते, 'तर्हि स्वरूपविशेषमात्रव्यावृत्त्या स्वरूपमात्रं तयोः ^(१) स्यादित्येकत्वापत्तिः ।

टी० ननु स्वरूपभेदः मिश्रयोरेव वैधर्म्ये भेदो वर्ततामिति नामवस्थेत्यन आह । “यदि चे”ति ॥ “तथैष्टव्यमिति”ति । व्यावर्तमानमेष्टव्यमित्यर्थः ॥ “तयोरिति”ति । यथार्घटपटयोः स्वरूपं व्यावर्तमानं तयोरिति स्वरूपत्वापत्तिरित्यर्थः ॥ ननु घटपटस्वरूपयोरेव न्योन्यावृत्तावपि स्वरूपमात्रं न व्यावर्तते इति कुतो निःस्वरूपत्वापत्तिरित्याह—। “अथे”ति ॥ घटपटयोः स्वरूपं न परस्परं व्यावृत्तं, किंतु स्वरूपविशेषः परस्परव्यावृत्त इति तयो रैक्यमेव पर्यवस्यतीत्यह—। “तर्ही”ति । * नच विशेषव्यावृत्त्यैव तयोर्भेद इति वाच्यम्*, स्वरूपाऽव्यावृत्तौ स्वरूपविशेषस्य ^(२) परस्परमव्यावृत्तेः, तद्व्यावृत्तौ वा स्वरूपव्यावृत्तेरावश्यकत्वात् पुनः सैव निःस्वरूपतेति भावः ॥

मू० “अथवा, वक्तव्योऽसौ स्वरूपमात्रादन्यो विशेषार्थः ।

^bअथ “न स्वरूपं नाम किञ्चिदनुगतमिष्यते मया, विशेषरूपासु व्यक्तित्वेव स्वरूपशब्दो नानार्थः सन्निविशते”—इत्यभिधत्से, “तर्हि गतमनेनैव न्यायेन गेत्वादिमिद्विप्रत्याशया, ‘नन प्रतिव्याक्ति स्वरूपपदसमयग्रहोपपत्तिः । ‘यदि ^(३) च स्वरूपं भेदः स्यात् तदा धर्मिणि द्रष्टे स्वरूपं द्रष्टुमिति क्वचिन्न सन्देहः

(१) तयोः = घटपटयोः स्वरूपमात्रमव्यावृत्तं स्यादित्यर्थः ।

(२) स्वरूपविशेषस्येत्येतोऽग्रे “ऽपि”शब्दो द्रष्टव्यः । तद्व्यावृत्तौ = स्वरूपविशेष व्यावृत्तौ ।

(३) यदि भेदः = घटपटादिलक्षणो विशेषः, स्वरूपं स्यात्तदा घटपटपटत्वादिधर्मराहित्येन केवले धर्मिणि द्रष्टे क्वचिदपि ‘स्वरूपं द्रष्टुमिति’ति सन्देहः = सम्भावनापि कस्यचित्पुरुषस्य न स्यात्, किन्तु विशेषदर्शने एव ‘स्वरूपं द्रष्टुमिति’ति मतिरस्यादित्यन्वयपूर्वकोऽर्थः ।

स्यादिति, 'यदि चाऽभिन्ने भेदे निविशेत तदा
याप्येका व्यक्तिः प्रतीयते घटादिः सापि तेनैव भेदे-
नाऽनेका स्यादित्येकाभावे नाऽनेकमपि व्यवतिष्ठते ।

टी० यद्वा^(१)ऽनेनैवाशयेनाह-। "अथवे"ति । घटस्वरूपं
घट एव, घटस्वरूपरूपघट एव, न च ताभ्यां स्वरूपान्तरमस्ति तयो-
र्यद्विशेषपदवाच्यं स्यादित्यर्थः ॥ स्वरूपविशेषक्यादृश्या स्वरूप-
सात्र^(२) तयोः स्यादित्याशङ्कते । "अथे"ति ॥ शङ्कतां स्वरूप-
पदशक्तिमुपपादयति-। "व्यक्तिष्वेवे"ति ॥ 'इदं स्वरूपमिदं
स्वरूपमि'त्यनुगतप्रतीत्यनुरोधाद्यद्येकं स्वरूपं न स्वीकरणीयं
तदा गोत्वाद्यप्येकमनुगतं न स्यादित्याह-। "तर्ही"ति ॥ स्वरूप-
पसामान्याभावे दोषान्तरमाह-। "नचे"ति । शक्तिग्रहस्याप्य-
नुगतधर्मपुरस्कारेणैव संभवादित्यर्थः ॥ यदि घटपटादिलक्षणो
विशेष एव स्वरूपं स्यान्नतवनुगतमन्यत् तदा दूराद् घटपटावि-
शेषाऽनवगाहिज्ञानं स्वरूपमात्रावगाह्यपि न स्यादित्याह-।
"यदि चे"ति । भेदः=विशेषः । सशयविपर्ययौ न स्यातामि'ति
त्वपव्याख्यानम्^(३) ॥ नन्दभिनयोरेव घटपटयोर्भेदो वर्तते इति
द्वितीयः पक्षोऽस्त्वित्यन आह-। "यदि चे"ति । यदि घटपटा-
वभिन्नावेव भिन्नी स्यातां तदा घटव्यक्तिरप्यभिन्ना भिन्ना
स्यादित्येकं किमपि न भवेत्, तदभावाच्च तत्पट्युदाहरूपमने-
कमपि न स्यादित्यर्थः ॥

(१) तर्हीत्यादिपङ्क्तेर्निरुक्तभावपक्षेऽथवेत्यादिशब्दस्याऽभ्यर्थ-
ऽभिधायितामनुसन्धायेदानेन निरुक्तभावायप्रतिपादकत्वमेवाथवेत्या-
दिग्रन्थस्येत्याह-यद्वेति ।

(२) स्वरूपमात्रं=स्वरूपसामान्यं, तयोः स्यात् 'अव्यावृत्तम्'-इति शेषः ।

(३) अपठ्याख्यान्तवज्जाय "नच प्रतिव्यक्ति स्वरूपपदमप्यहो-
पपत्तिः"-इत्यस्याऽव्यवहितसौलिकप्रतिज्ञातार्थस्योपपादनपरत्वाभावाद्
द्रष्टव्यम् । एतज्ज्ञापाततः, वस्तुनस्त्वत्र प्रकृतशङ्करव्याख्याने एव क्लि-
ष्टकल्पनं दोषः, व्याख्यानान्तरं तु स्वातन्त्र्येण दूषणान्तरपरतया सुव्या-
ख्यानमेवेति विभावयामः ।

म० "एतेन न भेदावच्छिन्ने नचाऽभेदावच्छिन्ने भेदो विनि-
विशते किंतूदासीने-इत्यापि निरस्तम्, "अत एव च
भेदो नाम स्वरूपान्योन्याभाववैधर्म्याऽनात्मको ध-
र्मान्तरं पृथक्त्वाऽपरनामकमित्यपि परास्तम्।" अपि
हि स्वाश्रये भिन्ने विनिविशेताऽभिन्ने वेत्यादियथो-
क्तदोषलङ्घनाऽजङ्घाल^(१) एव स्यात्, "स्वाश्रयेण च
स्वस्मिन्नभेदभयाद्यादि च एव भेदो निविशते^(२)
तदात्माश्रयः, अन्यश्चेत्तस्मिन्नेवं तस्मिन्नप्यन्य इत्य-
नवस्था, क्वचिदपि गत्वा भेदभेदाश्रययोर्भेदस्याऽ-
स्वीकारे च तदैक्यद्वारिका मूलपर्यन्तमेकता धावेत्।

टी० ननु भेदवृत्तावाश्रयाच्छेदकतय भेदो न वाच्यो,
किं तर्हि, कुत्र भेदो वर्तते ? इति प्रश्ने, धर्मिणि भेदो वर्तते,
भेदाभेदौदामीन्येन वर्तते इति वा वक्तव्यमिति न पूर्वदोष
इत्यन आह-। "एतेने"ति । स्वस्मादपि भेदप्रसङ्गेनेत्यर्थः ।
स्वस्याप्युदासीनत्वात् धर्मित्वाच्चेति भावः ॥ ननु स्वरूपवैध-
र्म्यान्वोन्याभावरूपभेदश्रयत्वहनेपि पृथक्त्वस्य मर्यादाद्वैतनि-
त्यत आह-। "अन एवे"ति ॥ अतिदेश्यमाह-। "नोपी"ति ।
किंच, पृथक्त्वस्य गुणकर्मादावभावात्तदभेदे द्रव्याणामप्यभेदात् ।
किंच, पृथक्त्वावधिगिरूपत्वाद्भेदस्य प्रतियोगिगिरूपत्वा-^(३)
दिति भावः ॥ अन्योन्याभावे वैधर्म्ये च दोषान्तरमाह-। "स्वा-
श्रयणे"ति । यद्यपि क्वचिद्भेदा स्वरूपभेदे पर्यवसानमदुष्टमेव, *
नचाऽन्योन्याभाववैधर्म्याभ्युपगमानर्थक्यम् *, अनुभवबलेन तयो-
रभ्युपगमात्; मूलपर्यन्तमेकताधावनं स्वरूपभेदप्रतिषेधमेव,
तथापि स्वरूपभेदस्यापि निरस्तत्वादिनि भावः ॥

(१) अजङ्घालः = मन्दगामी, तथा च यथोक्तदोषलङ्घनेऽज-
ङ्घालो मन्दगामी यथोक्तदोषाऽनतिक्रमीत्यर्थः ।

(२) "स्वस्मिन्" - इति शेषः ।

(३) अत्र - "इतीतरनिष्कल्पत्वसाभ्यास्पृष्टत्वेपि भेदप्रतीतिदोषा-
पिसरेव" - इति शेषः कथञ्चित् प्रायः पुस्तकेषु कुप्यते द्रष्टव्यः ।

“तद^(१)द्वैतश्रुतेस्तावद्वाधः प्रत्यक्षतः क्षतः ।

‘नानुमानादि तं^(२) कतुं तवापि क्षमते मते ॥ २० ॥

‘अद्वैतागमनासीरे साधु सा धुन्वती परान् ।

सेवामेवार्जयत्यर्थापत्तिपत्तिपरम्परा ॥ २१ ॥

म० * “नन्वद्वैतश्रुतयो वर्णपदविभक्तितदर्थ्यादिभेदानु-
पजीव्यार्थं प्रतिपादयन्त्यः स्वोपजीव्याभि^(३)भेदबु-
द्धिभिर्न कथं बाध्यन्ताम्, उपजीवकस्योपजीव्याद्
दुर्बलत्वात् * ? । मैवम् । ‘न वयं भेदस्य सर्वथैवास-
त्त्वमभ्युपगच्छामः; किंनाम, पारमार्थिकं सत्त्वम् ।
अविद्याविद्यमानत्वं तु तदीयमिष्यते एव, तदेव च
कार्यकारणभावोपयोगि ।

टी० प्रत्यक्षविषयाभावात् प्रत्यक्षबाधो न संभवतीत्युप-
संहरति-“तदद्वैते”ति ॥ “नानुमानादी”ति । अनुमानापे-
क्षयाऽऽगमस्य बलवत्त्वात् । अन्यथा नरशिरः कपालं शुचि, प्रा-
ण्यङ्गत्वादित्याद्यप्यवकाशमादायेदिति भावः ॥ अर्थापत्तेः
स्वपक्षानुकूलत्वमुक्तं स्मारयति-। “अद्वैते”ति । अद्वैताग-
मस्य नासीरे = पुरतः, सा = अर्थापत्तिः, परान् = विरोधिनः
प्रमाणाभामान्, धुन्वती = निराकुर्वन्ती, सेवानानुकूल्यसर्ज-
यनि=भजते, अत एवार्थापत्तेः पत्तित्वेन^(४) निरूपणमपपन्न-
मित्यर्थः ॥ श्रुतिश्रुद्धेः श्रौतानि नानापदानि कारणमिति ना-
नात्वं विना कार्यकारणभावानुपपत्तिः, तमन्तरेण^(५)श्रौतश्रुद्धे-
रनुपपत्तौ कुत्र बाध्यबाधकभावचिन्तेति शङ्कते-। “नन्वि”ति ॥
नानात्वमात्रस्योपजीव्यत्व, नतु पारमार्थिकनानात्वस्य, येनोप-
जीव्यविरोधः स्यादिति परिहरति-। “न वयं भेदस्ये”ति ।

(१) तत् = तस्मात् ।

(२) तं = बाधम् ।

(३) उपजीव्यते कार्येणाश्रीयते यत्तदुपजीव्य (= कारणम्) उप-
जीवति कारणान्नितं भवति यत्तदुपजीवकं (= कार्यम्) इत्यर्थः ।

(४) पत्तित्वेन, पदान्तित्वेनेत्यर्थः ।

(५) तमन्तरेण=कार्यकारणभावाऽनुपपत्तिमन्तरेण ।

यद्यप्यद्वै स्याद्विद्यकत्वमस्तु, श्रुतिविषयत्वेन तत्पारमार्थिकत्वे प्रत्यक्षविषयतया भेदस्यैव पारमार्थिकत्व किं न स्यात्, अबाधितमकल्लोकव्यवहारे प्रतीयमानेऽप्याविद्यकत्वस्य परिभाषा-मात्रत्वात्, व्यवहारविषयत्वेनैव पारमार्थिकत्वमाधत्वात्, व्यवहाराऽवयवस्य ब्रह्माद्वैतस्यैवापारमार्थिकत्वसंभवात्; अद्वैता-नुरोधाच्छ्रुतेस्त्वयैवोपपादनीयत्वात्^(१), अन्यथा त्वयैव द्वैता-पत्तेः; एवं तज्जनितबुद्धेरपि^(२); यदि च स्वप्रकाशबलादद्वैतं, तदा तत् एव द्वैतं किं न स्यात्? न हि स्वप्रकाशस्य न द्वैतं विषय इति प्रतिपादयितुं शक्यमि, तथाप्यहं खण्डनिको ननु व्यवस्थापक इति भावः ॥

मू० "एतेन "एकमेवे"त्येव^(३)कारव्यवच्छेदेना"द्वि-
तीयमि"ति द्वितीयेन, "न नाने"ति नानात्वेन,
"किञ्चने"त्यनेन बहुना विना नापपद्यमानेन, व्या-
घातः-इत्यपि प्रत्यादिष्टम् । श्रुतिभिरचाद्वैतार्थाभिः
पारमार्थिकमद्वैतं प्रतिपाद्यते, नच पारमार्थिकम-
तिरपारमार्थिकधिया शक्यबाधा, 'माभूत्'^(४)शुक्ति-
रजतधिया परमार्थशुक्तिमतिबाधः । "यत्र त्वग्नि-
रनुष्ण इतिबुद्धेरुष्णज्ञानोपजीवना"^(५)दुष्णबोधेनाऽ-
नुष्णबुद्धिबाधस्तत्र द्वयोरप्यविद्याविद्यमानत्वाद्वाधो

(१) "उपासनीयत्वात्"-इत्यपि पाठः ।

(२) अत्रापि "त्वयैवोपपादनीयत्वात्"-इत्यनुषङ्गनीयम् ।

(३) "एकमेव"-इत्येवकारव्यवच्छेदेन (विजातीयभेदेनाद्वैतस्य) व्याघातः, "अद्वितीयमि"ति (पदव्यवच्छेदेन) द्वितीयेन व्याघातः, "न नाना"-इति नानात्वेन व्याघातः, "किञ्चने"-इत्यनेन बहुना विना नापपद्यमानेन व्याघात-इत्यपि प्रत्यादिष्टमित्यन्वयः ॥

(४) अत्रेतन्मन्त्रयोजना-शुक्तिरजतधिया परमार्थशुक्तिमतिबाधो मा भूत् (इत्यतः) पारमार्थिकमतिरपारमार्थिकधिया शक्यबाधा नच (भवति) ।

(५) अनुष्णज्ञानस्य प्रतियोगिविधयोष्णज्ञानमुपजीव्यम् ।

युक्तः । *ननु, तत्रापि तद्वानुष्णतापि पारमार्थिक-
वयेव साध्यतामबाधनाय * ? । सैवम् ।

टी० श्रौतपदवर्णनानात्वज्ञानस्योपकीव्यत्वमाशङ्क्य श्रौत-
पदानामर्थभेदप्रत्ययमन्तरेणाऽप्रतिपादकत्वात् तदपकीव्यत्वमा-
शङ्क्याह- । “एतेने”ति, आविद्यकभेदाभ्युपगमेनेत्यर्थः ॥ पार-
मार्थिकविषयत्वेन श्रुतेरपारमार्थिकभेदविषयकप्रत्यक्षाद्यपेक्षया
बलवत्त्वमाह- । “श्रुतिमिश्रवे”ति ॥ अत्राऽनुरूपं दृष्टान्तमाह- ।
“ना भूदि”ति ॥ ननु यदि पारमार्थिकबुद्धिरपारमार्थिकधियं
बाधते इति वस्तुगतिस्तदोष्णतायाहिप्रत्यक्षमनुष्णताऽनुमानं
तत्र मते न बाधेनाऽपारमार्थिकधर्मविषयकत्वादित्यत आह- ।
“यत्र त्वि”ति । वस्तुगतिरियं यत् पारमार्थिकविषययैव
धियाऽपारमार्थिकधीर्बाध्यते, त्वयवहारस्तु वस्तुगतिमननुर-
द्धापि, इति त्वयवहारदशायां प्रत्यक्षस्यैव बलवत्त्वाद्बाधक-
त्वमुच्यते इत्यर्थः ॥ ननु परमार्थसद्वैतगोचरा श्रुतिरित्यबा-
ध्येति यथा त्वयोच्यते तथाऽनुष्णतानुमानवादिनापि तस्याः
पारमार्थिकत्वमभ्युपगम्यैव तत्रापि प्रत्यक्षबाधेपि निरसनीय
इत्याशङ्कते- । “नन्वि”ति ॥

मू० “अनुष्णताया जलादिदृष्टान्तसजातीयायाः शीता-
द्यव्यावृत्तस्वरूपाया प्रसाधनेनाविद्याविद्यमानत्वे
सर्वविश्रामात्; तत्रै^(१)वंविधरूपतानङ्गीकारे चाद्वैत-
स्यैव नामान्तरकरणापत्तेः; ततस्तस्यां ज्ञेयज्ञानादि-
भेदावश्याभ्युपेयतया^(२) जगद्बाधयुक्तिकवलाऽप्रवेशा-

(१) तत्र=अनुष्णतायाम्, सर्वविधरूपताऽनङ्गीकारे=जलादिदृष्टा-
न्तसजात्यानङ्गीकारे ।

(२) ज्ञेयज्ञानादिभेदस्याऽवश्याभ्युपेयता ज्ञेयज्ञानादिभेदावश्या-
भ्युपेयता (“लुप्तेदवश्यमः कृत्ये तुम्काममनसे रापि” इति सलोपः)
तयेत्यर्थः, जगद्बाधयुक्तयो दृग्दृश्यसम्बन्धखण्डनयुक्तयस्ताभिर्यत्तादृश्या
अनुष्णतायाः कवलनं=गुशन (बाधनमिति यावत्) तस्य योऽप्रवेश-
स्तस्याऽवस्थावात्, जगद्बाधयुक्तिर्भर्जगदन्तर्गताऽनुष्णताया अपि बाध-
नान्न ब्रह्मवद्बाध इति भावः ।

संभवात् । ^१अद्वैते च द्वैताश्रयस्य बाधस्य वास्तवस्या-
नवकाशादपारमार्थिकत्वसंभावनापि दूरत एवापस-
रतीति । * 'ननु^(१) किमद्वैतपरमार्थताभ्युपगमेन
समाहितं भवति, यत उपजीव्यबाधादद्वैते प्रमां
श्रुतिर्जनयितुं न शक्नोतीति ब्रूमः * ? । मैवम्^२ अद्वैतं
हि पारमार्थिकमिदं पारमार्थिकेन भेदेन बाध्येत
(^३), नत्वविद्याविद्यमानेन, तस्मादविद्याव्यवस्थितं
भेदं तद्वोधं चापजीवन्त्या(^४) 'न परमार्थाद्वैतबुद्धे-
रुपजीव्यबाधः । 'यदि श्रुतिजन्या भवन्त्यप्यद्वैत-
बुद्धिरविद्याविद्यमाना, तथापि तद्विषयस्तावत्पर-
मार्थसदेवाद्वैतं, विरोधेन(^५) च तस्या बाध्यता, स
च नास्तीति ।

टी० गलादौ याऽनुष्णता सैव यदि वह्नी साध्यते तदा
तदितरप्रपञ्चबाध्यत्ववत्सद्बाध्यत्वमपि सुनमम्, अथ तद्विल-
क्षणमेवानुष्णत्व साध्यते यत्र प्रपञ्चबाधकयुक्तयो न प्रभवन्ति
तदा तदेवाऽद्वैतमिति सिद्धिं नः समीहितमिति परिहरति-
"अनुष्णताया" इति ॥ ननु कथमद्वैतस्यापि न लगदबाधक-
युक्तिकवलनमत आह- । "अद्वैते चे"ति । बाधकयुक्तयो हि
भेदगर्भाः, भेदः खण्डित इति वास्तवो बाधो नास्त्येवेति नाद्वै

(१) "यद्यपि 'नच दृढान्वये'त्यादिनेदमाशङ्क्य निराकृतं पूर्वं,
तथाऽप्युपजीव्यत्वपुरस्कारेणेदानीं शङ्काऽवधेया"-इति प्रगल्भमिच्छाः
श्रीदण्डे ।

(२) "विरुद्धयेन"-इत्यपि पाठः ।

(३) उपजीवन्त्याः परमार्थाद्वैतबुद्धेरुपजीव्यबाधो नेत्यन्वयः ।
अत्राऽपि तद्वद्वैतबुद्धेरुपजीव्यस्य बाध इत्येकदेशात्त्वयो द्रष्टव्य, उपजीव्येन
बाध इति वा ।

(४) विरोधेन=विषयापहारेण, तस्याः=अद्वैतधियो, बाध्यता,
सच=विषयापहारेण, प्रकृते नास्तीत्यर्थः ।

तस्य किञ्चिद्बाधकमित्यर्थः ॥ ननु परमार्थमतिरपरमार्थधिया न शक्यबाधेति तदा स्यात् यदि पदार्थनानात्वस्योपजीव्यस्यावि-
रोधादुपजीविकया श्रुत्या ज्ञानं जन्येत, तदेव नास्तीत्याशङ्कते-।
“नन्वि”ति ॥ भेदो, भेदबुद्धिर्वा, नाद्वैतं प्रतिबुद्धमहति, अपा-
रमार्थिकत्वाद्परमार्थविषयत्वाच्चेति परिहरति-। “तद्वैतमि”-
ति ॥ “न परमार्थाद्वैतबुद्धेरुपजीव्यबाध”इति । (१)प्रतिबन्ध
इत्यर्थः ॥ ननु यद्यद्वैतबुद्धिः पारमार्थिकी, तदा तथैव द्वैतम्;
अथाऽपारमार्थिकी, तदा बाध्यत्वात्ताद्वैतमिद्विरित्याशङ्क्याह-।
“यदी”ति । इतरप्रपञ्चबुद्धेरपारमार्थिकत्वेपि विषयस्या(२)द्वैतस्य
न बाध इति बुद्धेरपि न बाध्यत्वमित्यर्थः । बाधस्य विषयाप-
हाररूपत्वाद्विषयस्य च प्रत्यक्षादिभिरप्यपहर्तुमशक्यत्वादिति
भावः ॥

मू० तस्मात्-

पारमार्थिक(३)मद्वैतं “प्रविश्य शरणं श्रुतिः ।

बाधनादुपजीव्येन विभेति न मनागपि ॥ २३ ॥

श्रुतिरपि तदाह-“द्वितीयाद्वै भयं भवती”ति । तच्चा-
द्वैतं “ब्रह्मैवेदं सर्वमि”ति श्रुत्यर्थेन सहैक्यमापन्नं
ब्रह्मैव स्यात्, “विज्ञानमानन्दं ब्रह्म”ति च श्रुत्या
ज्ञानानन्दात्मतया व्यवतिष्ठते । “तेन यदिदमद्वै-
तज्ञानं श्रुत्या जनितं तद्विज्ञानाद्वैतात्मन्येव निवि-
शते । * ननु कथं तस्य श्रुत्या जन्यत्वमुपपद्यते ? * ।

(१) अत्रार्थसौकर्याय “प्रतिबन्ध”इत्यतः प्राक्“उपजीव्यबा-
धः”-इति प्रतीकमनुषञ्जनीयम् ।

(२) विषयस्य=अद्वैतबुद्धिविषयस्य, बुद्धेः=अद्वैतबुद्धेः । अद्वैत-
बुद्धेश्च ब्रह्मरूपत्वेन द्वैतापत्तिशङ्कावारणं बोध्यम् ।

(३) श्रुतिः पारमार्थिकमद्वैतं शरणं प्रविश्य उपजीव्येन बाध-
नात् मनागपि (=इदमपि) न विभेतीत्यन्वयः ।

सत्यमेवं^(१) स्यात्, यदि तस्य पारमार्थिकी श्रुत्या जन्यतापि स्यादविद्याव्यवस्थिता तु तज्जन्यता न पारमार्थिकेनाजन्यत्वेन विरुद्धयते; अत एव श्रुत्ये-
दमेकं साध्यते । यत्तु, तत्र यद्येकता भेदा भावो,
यदि चैकत्वसङ्ख्या, यदि वा ज्ञानात्मकत्वं, यदि
वाऽन्य एवैकत्वनामा कश्चिदभेदापरपर्यायो धर्म-
स्तद्वत्त्वं बोध्यते, तच्चाद्वैतव्याघातकत्वान्न सेदुं शक्नो-
ति, तदा तदपि निष्पीडन^(२)मसहमानं तज्ज्ञानं
श्रुतिजन्यत्वेन सहैव निवर्ततां, यत्तु तादृशस्याद्वैतस्य
धर्मस्य धर्मितया प्रमितं तन्मात्रमबाधादधिगतं पर-
मार्थतो व्यवतिष्ठताम् ।

टी० “प्रविश्ये”ति । विषयीकृत्येत्यर्थः ॥ “उपजीव्येने”ति ।
पदपदार्थनानात्वेन तद्गोचरज्ञानेन चेत्यर्थः ॥ ननु कयाचिद-
द्वैतं, कयाचिद्वृत्तं, कयाचिद्विज्ञानं, कयाचिदानन्दः, श्रुत्या
प्रतिपाद्यते इति श्रुतीनां विरोधे किमपि न सिद्ध्येत; अवि-
रोधे वा सर्वं^(३) सिद्ध्योदित्यद्वैतमनुपपन्नमेवेत्यत आह—“तच्चे”
ति । यद्यपि “एकमेवाऽद्वितीयं ब्रह्मे”ति प्रस्तुतं तथैव श्रुत्या
ब्रह्मात्मकत्वसिद्धिः, तथापि श्रुत्यन्तरोपपन्नस्तत्राप्युक्त^(४)स्तस्यां
श्रुतावद्वैतमात्रे तात्पर्यं, नतु ब्रह्मस्यपीति भावः ॥ श्रुतीनां
सामञ्जस्यफलमाह—। “तेने”ति ॥ जन्यजनकभावस्याद्वैतपरिप-
न्यित्वमाशङ्कते—। “नन्वि”ति ॥ अपारमार्थिको जन्यजनकभावो

(१) अत्र यदि शब्दानुरोधात् तदेति शब्दोऽध्याहर्तव्यः ।

(२) तदपि निष्पीडनं=तादृशमपि न्यायाघातम्, असहमानं तज्ज्ञा-
नम् = एकत्वादिधर्मविज्ञानम् ।

(३) सर्वम् = ब्रह्मविज्ञानानन्दैतत्त्रयमद्वैतव्यतिरिक्तम् ।

(४) उक्तः, मूलकारेण “ब्रह्मैवेदं सर्वम्”—इत्युक्त इत्यर्थः । तत्र
हेतुः—तस्यामितं, यतस्तस्याम् = “एकमेवाऽद्वितीयमि”त्याकारकश्रु-
तावद्वैतमात्रे तात्पर्यं, नतु ब्रह्मणि = ब्रह्मणः सर्वात्मकत्वे,—इत्यर्थः ।

नाद्वैतविरोधीत्याह-“सत्यमि”ति ॥ अनुविषयस्याप्येकत्वा-
दर्धर्मस्याद्वैतपरिपन्थितानाशङ्क्याह-। “अत एवे”ति । यथाऽ-
द्वैतज्ञानस्य श्रुतिजन्यत्वमपारमार्थिकत्वाच्चिवर्तते तथा श्रुति-
बोध्यस्य ब्रह्मण एकत्वादिधर्मस्यापारमार्थिकत्वान्निवृत्तो न
नः किञ्चिदनिष्टमित्यर्थः ।

मू० “नहि परमार्थशुक्ती रजततया प्रतीयते यदा, तदा
बाधातत्र रजतत्वे व्यावर्तमाने धर्मिव्यक्तिरपि तद
(१) पराधान्निवर्तते । ‘सेयमद्वैतबुद्धिर्न तर्कशतमव-
ताप्य प्राज्ञैरपनेया, यद् आह श्रुतिः-“नैषा (२)
तर्केण मतिरापनेये”ति “तस्मात्-

धीधना ! (३) बाधनायाऽस्यास्तदा प्रज्ञां प्रयच्छथ ।
क्षेप्तुं चिन्तामणिं पाणिलब्धमब्धौ यदीच्छथ ॥२४॥
‘सेयमद्वैतदृष्टिर्दृष्टार्थापि, यदाहुः-“स्वल्पमप्यस्य
धर्मस्य त्रायते महतो भयात्” ।

टी० नन्वेकयैव धियाऽद्वैत(४)विशिष्टमुपस्थापितं, तत्र
विशेषणांशेऽप्यपार्थ्येपि(५)विशेष्यांशे का प्रत्याशा इत्याशङ्क्य
निदर्शनमाह-। “नही”ति । “धर्मिणि सर्वम(६)भ्रान्तं प्रकारे

(१) तदपराधात् = आरोपितधर्मबाधरूपापराधात् ।

(२) एषा=अद्वैतविषया मति, तर्केण=श्रुतिविरोधिकृतर्केणाऽऽ-
पनेया, आ=समन्ताद्, अपनेया=ऽपलपितव्या, न; यद्वाऽऽपनेया = प्राप-
णीया नेत्यर्थः ।

(३) धीरेव धनं एषां विदुषां तत्सम्बोधनं धीधना ! इति, अस्याः
=अद्वैतबुद्धेरबाधनाय स्वप्रज्ञां तदाप्रयच्छथ यदि पाणिलब्धं=हस्तप्राप्त
चिन्तामणिं विविचार्यप्रदं समुद्रे क्षेप्तुमिच्छसेत्यर्थः ।

(४) अद्वैतात्मकं ब्रह्म, विशिष्टं द्वैताभावविशिष्टमित्यर्थः “अद्वै-
तविशिष्टमि”ति पाठे तु ‘ब्रह्म’-इत्यध्याहार्यम् ।

(५) अपिगन्धे भिन्नक्रमः, विशेष्यांशेपीत्यर्थः ।

(६) सर्वं ज्ञानमित्यर्थः ।

तु विपर्यय" - इति भावः ॥ ननु श्रुतिश्रुत्युत्पादनमेनावता षष्ठस्य^(१) नैष्ठिकवदकिञ्चित्करमेव, तदुपस्थाप्यस्याद्वैतस्य त्वयैव निरसनात्; किञ्च, द्वैतमेव तदुपस्थाप्यं किं न श्रुत्युत्पादितं? धर्मत्वेन तन्निवृत्तेरप्यद्वैतवदेव संभवात्; कथं वा श्रुतेः प्रामाण्यं? तज्जनितज्ञानस्याप्रमात्त्वपर्यवसानात्^(२); तदप्रामाण्ये वा कथमद्वैतं? कथं वा द्वैतादिसकलधर्मविनाशनेस्य ब्राह्मणः सिद्धिः, स्वप्रकाशस्य^(३) ब्रह्मभात्रविषयत्वात्, धर्माभावे तस्याऽतन्त्रत्वात्, ब्रह्मणि चाऽविप्रतिपत्तेः; द्वैताद्वैतविचारस्य गर्दभीक्षीरमथनायमानत्वात्; ब्रह्म सर्वैः स्वीक्रियते, तदेकत्वं त्वयापि नाभ्युपगम्यते, तथाच सर्वनिदमाकुलमित्यत आह-। "सैयमि"ति ॥ "नैवे"ति । यद्यपि श्रुतेस्तर्कासहस्रं दोष एव, अन्यथा मीमांसाप्युच्छिद्येन, मीमांसायास्तर्कत्वात्; यदाहुः "मीमांसामञ्जकस्तर्कः"^(४) सर्ववेदममुद्भवः । साऽतो वेदो रुमाप्राप्तकाण्डादिलवणात्मवत्", उक्तं च "यन्तर्केणाऽनुसंधत्ते स धर्मं वेदं नैतर" - इति, तथापि श्रुतिवाक्यानुरोधेन तर्काऽनुसरणीयो न तु तद्विरोधेनापीति भावः । श्रुत्या यदद्वैतज्ञानमुत्पन्नं तदपवर्गानुकूलमिति नापवदितव्यमित्युपसंहरति-। "तस्मादि"ति ॥ ननु मुमुक्षुतादशायां मयाप्येकमेव ब्रह्म ध्येयमिति किमनेनोपदेशेनेत्यत आह-। "सैयमि"ति । मोक्षान्यप्रयोजनकत्वं दृष्टार्थत्वम् ॥ "स्वल्पमपी"ति । अद्वैतोपासनलक्षणस्य धर्मस्य स्वल्पमपि महतो भयाद्वाजचौरठयाप्रादिभयात्तायते इत्यर्थः । उत्पन्नमात्रेणाप्यद्वैतज्ञानेन विषयेष्वलंप्रत्ययवतोऽविचिकित्सस्य राजचौरादिभयं निवर्तते किं पुनर्गृहीतप्रामाण्येनेति भावः ॥

(१) षष्ठस्य=नपुंसकस्य ।

(२) अद्वैतस्याप्यन्ततो बाध्यत्वेन भवताङ्गीकारात्तद्विषयकं श्रौतज्ञानमप्रमैव पर्यवस्यति ।

(३) ननु स्वप्रकाशचैतन्येनैव तन्निश्चिरित्यत आह-स्वप्रकाशस्येति । धर्माभावे=द्वैतादिसकलधर्माभावे, तस्य=स्वप्रकाशचैतन्यस्य, अतन्त्रत्वादसाधकत्वादित्यर्थः ।

(४) यथा रुमायां लवणखनौ प्राप्तं काष्ठादिकं लक्षणात्मकमेव भवति तथा रुमास्थानीयवेदभुद्भवस्तर्कोपि वेदरूप स्येति श्लोकार्थः ।

मू० "तस्मात्-

ईश्वरा^(१)नुग्रहादेषा पुं सामद्वैतवासना ।

महाभयकृतत्राणा द्वित्राणां यदि जायते ॥ २५ ॥

तस्मात्-

'आपाततो यदिदमद्वयवादिनीनाम्^(२)

अद्वैतमाकलितमर्थतया श्रुतीनाम् ।

तत्स्वप्रकाशपरमार्थचिदेव भूत्वा ।

'निष्पीडितादहह निर्वहते विचारात् ॥ २६ ॥

'तदिदमेताभिरात्ममतमिदमद्युक्तिलक्षणोपपन्ना-

भि^(३)युक्तिभिरुपनीयमानमद्वैतमविद्याविलासला-

लमोपि अद्वधातु तावद्भवान्, तदनु^(४)चानयैवोप-

निषदर्थश्रद्धयाऽध्यात्मं जिज्ञासमानः परमार्थतत्त्वं

'क्रमाद्वृत्तिव्यावृत्तचेताः 'स्वप्रकाशसाक्षिकं' साक्षि-

(१) यस्माद् दृष्टाऽद्वयफलः^१ तद्विप्रबुद्धिर्विना च तस्मादेवाऽऽत-
वासना पुंसा यदि जायते तर्हीश्वरानुग्रहादेव, तथा च विद्योत्पत्ति-
परिपन्थिकत्वमनाशयेश्वराधीने मुमुक्षुभिः प्रवर्तितव्यमित्यर्थः ।
हेतुगर्भं विशेषणं - महाभयकृतत्राणेति, महतः समाश्रय भयात्कृतं त्राणं
यया सा तयोक्ता । विशिष्टाधिकारिदुर्लभतां दर्शयति - द्वित्राणामिति ।

(२) अद्वयवादिनीनां श्रुतीनां यदिदमद्वैतम् आपाततोऽर्थतया-
ऽऽकलितं (= विचारितम्) तत्स्वप्रकाशचिद्वत्त्वेन भूत्वा निष्पीडितात्
(= शोधितात्) विचाराद्विर्वहते (= निर्वाहं प्राप्नोति) - इत्यन्वयः ।

(३) सत्यः = समीचीना युक्तयः सद्युक्तयः, स्तार्ता आपर्कं लक्षणं
द्युक्तीन्लक्षणं, तेनापपन्नाभिर्युक्तिभिरित्यर्थः ।

(४) तदनु च स्वात्मनैव भवान् परमार्थत्वं साक्षात्करिष्यतीत्य-
न्वयः । "अध्यात्मं जिज्ञासमानः" - इत्यनेन लक्षणया ज्ञानेच्छयेरन्तर्नीतं
वेदान्तविचारात्मकं श्रवणं, "क्रमादि"त्यनेन मननं, "वृत्तिव्यावृत्ति"त्य-
नेन विज्ञातीयप्रत्ययानन्तरितमजातीयप्रत्ययमन्तानरूपं निदिध्यासनं
चोच्यते; तथा च मनननिदिध्यासनाभ्यां फलोपकार्यङ्गाभ्यां सहकृ-
ताच्छ्रवणाद्भवान् साक्षात्करिष्यति - इति भावः ।

करसातिशायि^(१)स्वात्मनैव साक्षात्करिष्यति ।

टी० एतदेवोपसंहरति—। “तस्मादि”ति । ^(२)अद्वैतानु-
प्रवर्जनितः संस्कारः; यद्वाऽद्वैतं प्रति भावना, अद्वैतबुभुत्से
त्यर्थः । ‘यदी’ति लोकोक्तिः ॥ ननु यद्यद्वैतज्ञानस्य श्रुतिजन्य-
त्वमपि निरस्तं, तदा तत्र किं प्रमाणं? कथं वा ‘श्रुतिस्तत्र
प्रमाणमिति’त्यभिधीयते? इत्यन आह—। “आपातत”इति ।
अविद्यादशायां वाच्यवाचकभावोपग्रहेणेत्यर्थः । पारमार्थिकी
चित्=परमार्थचित् ॥ “निष्पीडितादि”ति । “ब्रह्मैवेदं सर्व-
मि”त्यादिश्रुत्यैकवाक्यतया परिशोधितादित्यर्थः । ‘अहहे’ति
स्वकीयतादृशानुभवव्यवसायविष्कारः ॥ तन्वेतास्त्वदुक्तयो
मयं न रोचन्ते, न वा ऽद्वैतवासनाभिर्भरमयिताभि^(३)रद्वै-
तज्ञानं जनयितुं शक्यं, न वा जनिते तस्मिन्तस्माकमा-
दरः शरीरात्मभेदसाक्षात्कारलक्षणतत्त्वज्ञानपरिपन्थित्वादित्यत
आह—। “तदिदमि”ति । उद्धृतकण्टकत्वादिना^(४)युक्तयः
सद्युक्तय एव, नचाऽद्वैतज्ञानस्य तत्त्वज्ञानविरोधित्व, भेदज्ञानस्य
तत्त्वज्ञानत्वाभावादिति भावः ॥ “क्रमादि”ति । तत्र बहिरि-
न्द्रियविषये स्पृहालोश्चेतसो या वृत्तिस्तद्यावृत्तवेता युञ्जान^(५)
इत्यर्थः । मनोवृत्तयः कानाद्यस्तद्यावृत्त इति वार्थः ॥ ननु
साक्षात्कारब्रह्मणोर्विषयविषयिभावे भेद एवेत्यन आह—। “स्व-
प्रकाशे”ति ॥ “यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः”—
इत्याद्युक्तमानन्दहेतुत्वं योगस्याह—। “मात्तिकरमानिशायी”ति॥

(१) मात्तिक रसमतिशयितुं शीलं यस्य तत्तथा ।

(२) यत्र “अद्वैतवासना”—इतिप्रतीकमध्याहृत्याद्वैतानुभवेत्या-
दिग्रन्थो व्याख्येयः ।

(३) भरमयिताभिः = द्वैतवासनाभारेणाऽभिभूताभिरित्यर्थः । केचु-
चित्पुस्तकेषु “द्वैतवासनाऽभिभरमयिताभिः”—इति पाठः, सतत्राऽद्वैत-
वासनाभिरित्युपरितोऽध्याहृत्य ग्रन्थोयोजनीयः ।

(४) उद्धृतकण्टकत्वं बाधस्तत्प्रतिपक्षादिशून्यत्वम्, आदिपदेन
पक्षपक्षत्वादपरिशुद्धः, तथा चोद्धृतकण्टकत्वादिना=बाधशून्यत्वा-
दिना रूपेणोपेता युक्तयोऽनुमानादिः रूपाः सद्युक्तय एवेत्यर्थः ।

(५) युञ्जानः, योगीत्यर्थः ।

मू० “यथा च परिहृतचापल^(१)मात्मतत्त्वामृतसरसि नि-
मज्ज्य रज्यति निरायासमेव मानसं तथाहमकथयं नैष-
धचरितस्य परमपुरुषस्तुतौ सर्गे, -इत्येषा दिक्^(२) ।

‘^(३)अभीष्टसिद्धा^(४)वपि खण्डनाना-
मखण्ड राज्ञामिव नैवमाज्ञा ।

तत्तानि कस्मान्न यथाऽभिलाषं

सैद्धान्तिकेऽप्यदध्वनि योजयध्वम् ॥ २७ ॥

तदे^(५)तादृशीषु सर्वास्वपि दर्शनस्थितिषु काममा-
स्माकीनाः खण्डनयुक्तयः प्रगल्भन्ते, ‘यासामीश्व-
रपरवशां विश्वव्यवस्थामनास्थाय निरसनमशक्यं
‘तासामेवावतारणार्थमयं प्रावादुकप्रवादोपन्यासः ।

‘तथाहि-यदि शून्यवादानिर्वचनीयपक्षयोरश्रयणं,
तदा तावदमषां निरावाधैव सार्वपथीयता ।

टी० ॥ ननु चे^(६)नसौ वृत्तिव्यावृत्तिरेवाशङ्का, भोगस्पृहाया
नित्यं जागरूकत्वादित्यत आह-। “यथा चे^(७)ति ॥ “दिग्”ति ।
अनेन पातञ्जलाद्युक्तयोगाद्युपायं सूचयति ॥

नन्वेवं सुमुक्षुनात्रोपासनीयता ग्रन्थस्य स्यात्, तद्याच
“लोकेषु दिग्विजयकौतुकमातनुध्वमि^(८)त्युपक्रमविरोध इत्याशङ्क
तदपि कलमन्वाचिनोति-। “अभीष्टे”ति । चित्यानित्यवि-

(१) यथा च परिहृतचापलं मानसं निरायासमेव रज्यतीति सम्बन्धः ।

(२) इत्येषा दिक्, “अद्वैतसाधने”, -इति शेषः ।

(३) { वाटजत्पवितरहासु कथासु विविधास्वपि
प्रचारः खण्डनोक्तानां युक्तीनामत्र कथ्यते ॥ २३ ॥ }

(४) अभीष्टसिद्धावपि खण्डनानामाज्ञा राज्ञामाज्ञैव मया नाख-
ण्ड, तत् (= तस्मात्कारणम्) तानि (= खण्डनानि) सैद्धान्तिकेऽप्य-
दध्वनि (= तत्तत्सिद्धान्तावलम्बिनैयार्थिकादिमतेषु) यथाभिलाषं
कस्मान्न योजयध्वमिति सम्बन्धः ।

चारेपि खण्डनयुक्तीरवतार्य विज्ञयादिक फलभासादनीयमित्यर्थः ॥ “एतादृशोऽवपी”ति । रक्षणीयमिद्वान्तास्वपीत्यर्थः ॥ प्रागल्भ्यमेवाह—। “यामामि”ति । ‘इदनिर्णयमेवे’ति यदीश्वरः कश्चिदज्ञानात्रेण विश्वव्यवस्थापयति तदा परममूषा निरमननान्यथेत्यर्थः । यद्वा, ईश्वरः=ब्रह्म, तत्परवशात्मात । यावद् “ब्रह्मैवेद सर्वमि”ति विश्वव्यवस्थाप्यते तावज्ज्ञामूर्षा निराम इत्यर्थः ॥ “तामामि”ति । खण्डनयुक्तीनामवतारणार्थम्=अवतारस्थल^(१)ज्ञापनार्थम्, अयम्=अयेनन., प्रागादुक्तानां=माध्यमिकादीनां, प्रवादस्य=दर्शनस्योपन्यास इत्यर्थः ॥ विशेषदर्शनापन्यासमेवाह—। “तथाही”ति । दर्शनानि=शून्यत्वाऽनिर्वचनीयत्वादीनि ॥

सू० “यदि तु प्रमाणादिसत्ताभ्युपगन्तुमतावलम्बनं, तदापि लक्षणखण्डनयुक्तीनां लक्षणविशेष^(२)खण्डने, लक्ष्यखण्डनयुक्तीनां च तद्विषयप्रमाणादिविशेषखण्डने, ‘प्रत्येकं तात्पर्यम् । * ‘नच सौत्रादिलक्षणखण्डनेऽपसिद्धान्तापत्तिः*, ‘तादृश्याः सूत्रादिव्याख्यायाः खण्ड्यमानत्वात् । * ‘न च वाच्यं लक्षणविशेषवस्तुव्यवस्थापकप्रमाणविशेषसूत्रादिव्याख्याविशेषखण्डनपरत्वेन लक्षणान्तरं, प्रमाणान्तरं, व्याख्यानान्तरं च, वाच्यं प्रसज्येत भवतोपीति*, ‘वितण्डाकथालम्ब्य खण्डनानां वक्तव्यत्वात्, तत्र च व्यावृत्त्यस्वपक्षनिर्वाहं प्रति पर्थ्यनुयोगानवकाशात् ।

टी० ॥ नन्वनिर्वचनीयत्वादी खण्डनयुक्त्यवतारेपि सिद्धान्तिकाऽवयोजनं न जातमत आह—। “यदि त्वि”ति । प्रमाणादिसत्ताभ्युपगन्तारः— सिद्धान्तिनस्तेषामपि परस्परं कथायां

(१) अवतारस्थलत्वं च खण्डनयुक्तिप्रतिपादकत्वेन न तु खण्डनयुक्तिभिः खण्डनीयत्वेनेति हेऽयम् ।

(२) लक्षणविशेषप्रमाणविशेषादिकं पराभिमतलक्षणप्रमाणादिकम् ।

लक्षणविशेषखण्डनार्थमवतारः संभवत्येकामूषामित्यर्थः ॥ नन्वत्र न लक्षणमात्रखण्डने युक्तयः सन्ति, किंतु लक्ष्याख्यपि प्रमाणादीनि खण्डितान्येव, तथाच तद्युक्तीनां सिद्धान्तिभिरवतारणेऽप-
सिद्धान्तापत्तिरित्यत आह—^b“लक्ष्ये”ति । येन प्रमाणेनैकस्त-
लक्ष्यं व्यवस्थापयति तत्खण्डनमेव लक्ष्यखण्डनं, नतु लक्ष्यस्य प्रमाणान्तरेणा^(१)पि सिद्धिरनपेक्षिता येनापसिद्धान्तः स्यादि-
त्यर्थः ॥ “प्रत्येकमि”ति । कथकयोः प्रत्येकमित्यर्थः ॥ ननु लक्षणविशेषोपि भौत्र एव, तथाच तन्मात्रमतानुसारिणा तत्ख-
ण्डने कथं नापसिद्धान्त इत्यत आह—^d“नचेति ॥ ‘तादृश्या’
इति । यादृश्याः प्रकृते खण्डनीयं लक्षणं पर्यवस्यतीत्यर्थः ॥
^f“नचे”ति । लक्षणसामान्यस्य, लक्ष्यस्वरूपस्य, सूत्रव्याख्यायाश्च,
तन्मतानुसारिभिरवश्यं रक्षणीयत्वादिति भावः^(२) ॥ “वित-
रुहे”ति । वितरुहायाः प्रतिपक्ष^(३) स्थापनाहीनत्वेन खण्डनान-
न्तरं तत्र लक्षणादीनां व्यवस्थापनीयत्वाभावादित्यर्थः ॥

मू० “एवं च सति वादिदर्शनमाश्रित्यापि खण्डनप्रयोगो
निर्बाध एव, एकदेशिवत् प्रत्यवस्यातुं शक्यत्वात् ।
‘वैयाक^(४)रणानामिव च शब्दसिद्धिप्रश्नस्य परकीय-
तत्त्वज्ञानानिरूपणार्थं समानपक्षस्थित्यापि पर्यनु-
योगसंव्यवहारिकतायाः संभवात्, ‘वस्तुस्थितिं कुर्वा-
णेन च विचारकेणाऽवश्यमेता युक्तय उद्धरणीयाः^(५),”

(१) प्रमाणान्तरेण=स्वाभिमतप्रमाणेन । (२) ‘लक्षणान्तरादिकं
वाक्यं प्रकृत्येत भवतोपी’तिवादिनः पूर्वपक्षिणो भावइत्यर्थः (३) प्रति-
पक्षः = वैतरिण्यस्य स्वपक्षः । (४) यथा गवादिशब्दानां सिद्धत्वसंप्रति-
पक्षावपि परकीयज्ञानपरीक्षार्थं तत्साधनप्रकारनिराकरणार्थं च ‘कथमयं
गोशब्दः सिद्धः?’-इतिप्रश्नो दृष्टस्तथा साध्यार्थसंप्रतिपक्षावपि तत्साध-
नविशेषनिराकरणार्थं परकीयतत्त्वज्ञानपरीक्षार्थं च वीक्ष्यसंव्यवहारवि-
ज्ञतायः सम्भवादिति समग्रपङ्क्त्यर्थः । (५) युक्तीनामुद्धारश्च खण्ड-
नयुक्तिभिरवेति वादेपि खण्डनयुक्तीनां प्रवेश इति भावः ।

अन्यथा वस्तुस्थितेरशक्यत्वादिति "वादेपि प्रयोगः
संभवत्येव खण्डनयुक्तीनाम् । 'जल्पस्त्वैकाकथा न
संभवत्येवा'ऽसामयिकी^(१), वितण्डाद्वयशरीरत्वात् ।

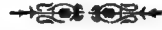
टी० ॥ दर्शनभेदेन समानलक्ष्यलक्षणयोर्वादिनोः खण्डना-
वसरमभिधाय दर्शनाभेदेनापि तदवतारमाह—। "“एवं चे”ति ।
स्वपक्षनिर्वाहं प्रति पर्यनुयोगानवकाशे सतीत्यर्थः ॥ अभिन्न-
दर्शनयोः कथायां दृष्टान्तमाह—। "“वैयाकरणानामिवे”ति ॥ ननु
तत्रतत्रावतारन्तु नाम खण्डनयुक्तयः, स्थापनावादिना तु नामा-
मुपेक्षैवोचिता, तथाच किमनेनावतारणेत्यत आह—। "“वस्तु-
स्थितिमि”ति ॥ वादे संभवमाह—। ^d“वादेपी”ति । वस्तुस्थिति-
मित्यत एकैवेय फक्किका^(२) ॥ ननु जल्पे स्वस्वपक्षस्थापनाया
आवश्यकत्वात् कथममृषां स्वपक्षठयाघातपराहृतानामवतार
इत्यत आह—। "“जल्पस्त्व”ति । एकेन स्थापनायां कृतायाम-
न्येन तद्दूषणाभिधानमित्येका वितण्डा, द्वितीयेन स्थापनायां
कृतायां प्रथमेन दूषणाभिधानमित्यपरा वितण्डा, ताभ्यां वितण्डा-
भ्यां चैको जल्पः संपद्यते, इति तत्रा^(३)मिधानमात्रमित्यर्थः ॥ ननु

(१) समयः = स्वसङ्केत, स्तत्सिद्धा सामयिकी, तद्विज्ञा असाम-
यिकी अपारिभाषिकीत्यर्थः । (२) "वस्तुस्थितिमि"त्यत आरभ्य
“खण्डनयुक्तीनामि”त्यन्तमेकैव फक्किकेत्यर्थः ; एवं च सति व्याख्या-
कारस्य "वादे संभवमाह"—इत्यवतरणग्रन्थानन्तरं "वस्तुस्थितिमि-
ति"—इति प्रतीकधारणं युक्तं न तु "वादेपीति", - इत्यमुमन्वे । अत
एव च प्रगल्भमिश्रेण श्रीदर्पणे "वादेपि खण्डनयुक्तिसंभवमाह - वस्तु-
स्थितिमिति" - इत्येवोक्तम् ।

(३) तत्र=जल्पे, अभिधानमात्रं=पृथक्कृतात्वमभिधानमात्रमेव, न
तु पृथक्कृतात्वमित्यर्थः । यत्र वादवितण्डयोः खण्डनयुक्तीनामवतारे प्र-
तिपादिते तत्समुदायरूपजल्पे पुनः पृथक्प्रतिपादनमभिधानमात्रं,—वृथा
प्रलापमात्रमेवेत्यर्थः ।

स्वपक्षस्थापनाऽपरपक्षदूषणसामर्थ्यं यत्र^(१) दूयेरपि निरूप्यं तत्र
तथा जल्पः संभवत्येवेत्यत आह—। “असामयिकी”ति । सम-
याधीनतया कथाप्रवृत्तौ खण्डनानवतारोपि न क्षतिः, प्रमाण-
सिद्धकथाप्रभेदे खण्डनप्रागल्भ्यस्यापेक्षितत्वादिति भावः ॥

मू० “अन्यथा जल्पदूयेनापि किमित्येका कथा न कल्प्यते,
‘अवोचाम’^(२) च जल्पविचारप्रस्तावे विस्तरेणैत-
दिति, ‘जल्पकथयापि चाभिधाने स्वपक्षे’^(३) व्यावर्त्य
सदोषस्यापि प्रमाणतयाभिधानं कृत्वा तदोषोद्भाव-
नकारीकमपि खण्डनयुक्तिमवतार्य बाधनीय इति
जल्पेपि नात्यन्तमनवकाशाः खण्डनयुक्तयः ।

+ कीदृश्यः पुनस्ताः ? । उच्यन्ते । तथाहि लक्षणा-
धीना तावल्लक्ष्यव्यवस्थिति^१ लक्षणानि चाऽनुपपन्ना-
नि, ज्ञाताधिकरणादिलक्षणनिरूपणद्वारेण^(४) चक्र-
काद्यापत्तेः ।

(१) यत्र=यस्मिन्काले, नतु यस्यां कथायामित्यर्थः; जल्पे जल्पाऽ-
वस्थापनेन “तत्र तथा जल्पः संभवती”त्युक्त्यनुपपत्तेः ।

(२) ननु वादस्यापि वितण्डाद्वयशरीरत्वेनाभावप्रसङ्ग इत्याश-
ङ्काह—अवोचामेति, “वादस्य फलभेदेन वितण्डातो भेदो न जल्प-
स्य; तदभावादि ‘त्यादिकमवोचामेत्यर्थः । (३) स्वपक्षे सदोषस्यापि
प्रमाणाख्य सदोषोद्भावार्थं = पृथक्कृत्य निर्दोषप्रमाणतयाऽभिधानं कृत्वा
पुनस्तत्र दोषोद्भावनकारी पुरुषो यां काञ्चिद्युक्तिमवतार्य बाधनीय
इत्यर्थः; “स्वपक्षे स्थावृत्त्य”-इतिपाठे तु जल्पकः पुरुषः स्वयं स्वपक्षे
स्थावृत्त्येत्यर्थः । न तु तत्र पक्षस्थावृत्तिर्याह्या ।

नियमाल्लक्षणाधीना भवेल्लक्ष्यव्यवस्थिति ।
१ { प्रादुर्भूताभिराचष्टे लक्षणस्यानिरुक्तिः ॥ ११ ॥
प्रमाया लक्षणस्यादौ निरुक्तिस्तत्र खण्ड्यते ।
अतिशयाप्त्यादिदोषोक्त्या प्रसामान्यानुवर्तिनी ॥ १२ ॥ }

(४) “ज्ञानाधिकरणादिलक्षणनिरूपणद्वारेण”-इति तु खण्डनभू-

टी० ॥ ननु जल्पः कथं तृतीयकथा समयमन्तरेणैव न संभवतीत्यत आह- । “अन्यथे”ति । स्वपक्षद्वयस्थापनपरपक्ष-
द्वयखण्डनशक्तिनिरूपणार्थं जल्पद्वयेन कथान्तरसंभवादित्यर्थः ॥
“अधोचामे”ति । ईश्वराभिमन्याविति शेषः ॥ ननु दशरथद-
शाननननययुद्धवत्काकोलूकयुद्धवच्च कृतविद्यकुमारद्वययुद्धमनुभव-
निद्वमेव, (२) तथैव स्वपक्षरक्षणपरपक्षखण्डनफलकं कथान्तरं जल्पः
किं न स्यादतः (३) आह । “जल्पकथयापी”ति । परपक्षदूषणा-
भिधानानन्तरं स्वपक्षे मद्भेतोरपरिस्फूर्तौ भदोषमपि प्रमाणमुप-
न्यस्य तद्दोषनिरासाय खण्डनावतारसम्भवात्, पुनः स्वपक्षस्था-
पनाठयावृत्तेरभावादिति भावः ॥ तत्रादौ लक्षणज्ञानान्यखण्ड-
नयुक्तिमवतारयति- । “लक्षणानि चे”ति । लक्षणेन हि रस्यव-
त्त्वादिना ज्ञाते लक्ष्ये पृथिवीस्वरूपेऽधिकरणे प्रतिबन्धः (४) खल्लं न
ठयवहाररूपनितरभेदरूप वा माध्यं माधनीयं तत्र लक्षणज्ञान-
मन्यलक्ष्यमाधारस्येन भवदप्यकिञ्चित्करमिति ठयावृत्तनया त-
ज्ज्ञानमुपेयं, तद्यदि लक्षणठयावृत्तिलक्ष्याधीना, तदाऽन्योन्या-
श्रयः, लक्ष्य परतत्त्वलक्षणान्तराधीनत्वे चक्रकं; लक्षणे लक्षणा-

शामणिकूट्रयुनायविद्यासागरादिसंमतः पाठः । तदर्थस्तु किं ज्ञानम् ?-
इतिप्रश्ने ज्ञानत्वयोगीति निर्वाक्यम्, पुनः किं ज्ञानत्वम् ?-इत्यनुयोगे,
बुद्ध्याद्यवृत्तिरात्मविशेषगुणावृत्तिर्जातिरिति निर्वाक्यं, जातिरेव का इत्य-
नुयोगे च अनुवृत्तिज्ञानासाधारणं कारणमित्याभिधानीयमिति ज्ञान-
विद्धौ जातिविद्धिस्तत्त्विद्धौ च तद्विशेषभूतज्ञानत्वस्य विद्धिस्तत्त्विद्धौ च
ज्ञानविद्धिरिति चक्रकम्; आदिशब्दास्तथैव ज्ञानविद्धौ ज्ञानत्वविद्धि-
स्तत्त्विद्धौ च ज्ञानविद्धिरित्यन्योन्याश्रयः; ज्ञानविद्धौ ज्ञानविद्धिरित्या-
त्माश्रयश्चेति; तथा लक्षणानि लक्ष्याधिकरणानि वाक्यानि ततश्च कि-
माधिकरणमितिप्रश्ने इहप्रत्ययविषय इति कथनीयं, कः प्रत्ययः ?-इत्य-
नुयोगे च प्रत्ययत्वयोगीति वाक्यम्, किं प्रत्ययत्वमित्यनुयोगे च बुद्ध्याद्य-
वृत्तिरात्मविशेषगुणावृत्तिर्जातिविशेष इत्युत्तरं, क आत्मा ?-इतिजिज्ञा-
सायमात्मत्वाधिकरणं, पुनरधिकरणमिहप्रत्ययविषय इति चक्रकं, पूर्व-
वदेवान्योन्याश्रयात्माश्रयौ चेत्यादिः । (१) कृता = उपार्जिता पर्याप्ता
वा विद्या यस्य सत्त्वकुमारद्वयस्य तस्य च युद्धमनुभवविद्धं यथा तथेत्यर्थः ।

(२) अतोऽस्य वितण्डातो भेदमङ्गीकृत्याहेत्यर्थः ।

(३) प्रतिबन्धः = व्याप्तिः ।

नतरं तत्रापि लक्षणान्तरमित्यपरावृत्तावनवस्था; एवं भवदप्य-
किञ्चित्करमिति । एवं जलादिमाधारस्येन ज्ञातायां पृथिव्या-
मितरभेदमाधनमकिञ्चित्करमिति ठयावृत्तायां तस्या तत्साधनं
वाच्यं, नद्वयावृत्तिर्यदि प्रकृतलक्षणधीना, तदाऽन्यान्याश्रयः;
लक्षणान्तरेण चेत्तदा प्रकृतलक्षणानुपयोगः; तदपि लक्षणं ठयावृ-
त्तायामेव तस्यामित्यपेक्षा धावन्त्यनवस्था । एवं प्रतिबन्ध^(१)
ज्ञानसाध्यज्ञानादावपूज्यम् । * ननु सर्वलक्षणखण्डनकृतः किम-
भिप्रेतं ? किं लक्षणसाध्यस्यार्थस्य व्यवहार एव नास्ति, सन्नपि
वा निर्हेतुकः, महेतुको वा लक्षणान्तरिकहेतुकः, सर्वलोकमिदं
लक्ष्यव्यवहारे लक्षणानुपयोगो वा, लक्ष्यलक्षणव्यवहाराणाम-
निर्वहणीयत्वं वेति तत्सर्वमनुपपन्नमनुभवविरोधात् * ?-इति
वेत्त, वादिनोर्लक्ष्यलक्षणव्यवस्थाभिधाननिवर्तनस्याभिप्रेतत्वात्॥

सू० तेषु तावत् "तत्त्वानुभूतिः प्रमा"-इत्यप्ययुक्तं, तत्त्व-
शब्दार्थस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् । तस्य भावो हि
तत्त्वमुच्यते, 'प्रकृतं च तच्छब्दार्थः, नचा'च प्रकृतं
किञ्चिदस्ति यत्तच्छब्देन परामृश्यते । 'अथ* अनु-
भूत्या स्वसंबन्धविषय आक्षेपाद्बुद्धिस्यः कार्यते, स
तच्छब्देन परामृश्यते, वक्तृश्रोतृबुद्धिस्थतायामेव
प्रकरणपदार्थविश्रामात् तेन यस्यार्थस्य यो भाव-
स्तत्तस्य तत्त्वमुच्यते इति *, न, 'अरजतादेरपि
रजताद्यात्मनाऽनुभूतिविषयतासंभवादसत्यानुभूत्य-
व्यवच्छेदात् ।

(१) प्रतिबन्धः=व्याप्तिः । तत्तत्स्वभावानुमित्युत्पादाद्व्याप्त्यनु-
मित्योरपि परस्परं व्याप्तिरेष्टव्या; एवं तस्या अप्यस्या, तस्या अप्यस्ये-
त्यनवस्था; तथा साध्यस्येतरभेदादेरप्यनुमितेः प्राक् ज्ञानं न तावत्पक्ष-
भिन्ने वक्तव्यं, केवलव्यतिरेकित्यभङ्गप्रसङ्गात्, किन्तु पक्षे पक्षैकदेशे एव
वा वक्तव्यम्, तदपि पक्षे पक्षैकदेशे वा साध्यान्तरज्ञानपूर्वकमेवं तत्तद-
पीत्यनवस्थेत्यूहमित्यर्थः ।

टी० ॥ न्यायाचार्य^(१)कृतलक्षणमालाग्रन्थे प्राथमिकं प्रमा-
लक्षणं खण्डयितुमुपक्रमते—। “तत्त्वानुभूतिरिति”ति । प्रमाठयव-
स्थितौ सर्वपदार्थव्यवस्थितिरिति तल्लक्षणप्राथम्यं न्यायाचार्यस्य;
प्रमालक्षणाठयवस्थितौ सर्वपदार्थाऽव्यवस्थितिरिति तत्खण्डन-
प्राथम्यं खण्डनकृतः ॥ “प्रकृतमिति”ति । पूर्वोपक्रान्तमित्यर्थः ॥
“अत्रेति”ति । आचार्यग्रन्थे प्रमालक्षणस्यैवादावभिधानमित्यर्थः ॥
अनुभवस्य सविषयत्वनियमादनुभवपदेन विषयाक्षेपे अनुभव-
विषयगतधनानुभूतिः प्रमेति सिद्धातीत्याशङ्कते—। “अथेति”ति ॥
अमेतिठयाप्त्या प्रत्याचष्टे—। “अरकतादेरिति”ति ॥

सू० “भवितु^(१)”रतत्त्वशब्दार्थत्वप्रसङ्गेन धर्म्यंशे विशिष्टे
च प्रमाया अप्रमात्वापातात् । ^२अथोच्यते—* अवय-
वार्थचिन्तया दूषणाभिधानमिदं त्यज्यतां, यतोयं
तत्त्वशब्दः स्वरूपमात्रवचनः*, इति, एतदप्ययुक्तम्,
‘स्वरूपत्वस्य^(३)जातेरुपाधेर्वा स्वात्मनि वृत्त्यवृत्ति-
भ्यामनुपपत्तेः । स्वरूपशब्दार्थस्यैकस्यासंभवेन प्रति-
विषयव्यावृत्त्या लक्षणस्याऽव्यापकत्वापातात् । कथं
च “तत्त्वे”तिविपर्ययादेर्निरासः ? । तथाहि-शुक्ता
यो रजतत्वप्रत्ययः सोऽपि स्वरूपबुद्धिर्भवत्येव; नहि
धर्मी^(४)वा रजतत्वं वा न स्वरूपं, नापि तयोः
प्रतिभासमानः संबन्धो न स्वरूपमिति युक्तम् । सम-
वाये हि तयोः संबन्धः प्रतिभाति, स च स्वरूपमेव ।

(१) न्यायाचार्यः=शिवादित्यमिश्रः । (२) भवितुः=भावस्य चट-
त्त्वपटत्वादेराश्रयस्य धर्मिकः, उपलक्षणं चैतद्विशिष्टस्यापि, तथाच
धर्मिको विशिष्टस्य चातत्त्वशब्दार्थत्वेन तत्प्रमायासम्बन्धः ।

(३) स्वरूपत्वधर्माश्रयो हि स्वरूपं, तथा च स्वरूपत्वे स्वरूपत्व-
सत्त्वाऽवस्थाभ्यामात्ममात्रयतत्प्रमाऽनुपपद्येतोः प्रसङ्गेन लक्षणानुपपत्ति-
देवेत्यर्थः । (४) धर्मी=शुक्तिः ।

टी० ॥ चर्मांशानुभूतेः प्रमात्वेऽपि चर्मांशविशिष्टांशप्रमानु-
पग्रहमाह- । “सकितुरिति । सविता=चर्मा ॥ ननु तत्त्वपदं
स्वरूपे कृत्वा, तथा च धर्मधर्मितत्वात्^(१) सर्वेषां स्वरूपतया तत्त्व-
पदवाच्यतया नाठयाप्रिरित्वाशङ्कते- । “अथे”ति ॥ स्वरूपत्वस्य
स्वात्मनि वृत्त्यभ्युपगमे आत्माश्रयः, अनभ्युपगमे च तत्प्रमानु-
पग्रह इति प्रत्याषष्टे- । “स्वरूपत्वस्ये”ति । यद्यपि स्वरूपत्वं=
प्रमेयत्वं, तच्च केवलावयित्वात् स्ववृत्त्यपि, नचात्माश्रयः, प्र-
माणतस्तथा प्रतीतेः ; तदुक्तं “प्रमाणं शरणं वृत्तौ न भिन्नाभिन्नते
यत्^(२)”-इति ; तथापि “स्वरूपं प्रमेयमिति सहप्रयोगात् तत्-
प्रमेयत्वं^(३), तत्त्वे वा प्रमाविषयानुभूतिः प्रमेतिपर्यवसाने पुन-
रात्माश्रयः, आकाशा^(४)त्यन्ताभाववत्त्वं च न प्रमेयत्वं, तद्वि-
दुषोऽपि तत्प्रत्ययात् ; न वाऽभिधेयत्वं तत्त्वं, अमेतिव्याप्तेः ; नच
वस्तुत्वमेव तथा, तस्याऽर्थक्रियाकारित्वादिलक्षणस्यापि प्रत्या-
ख्ययत्वात् ; नच सत्तायोगित्वमेव स्वरूपत्वम्, अभावप्रमानुप-
ग्रहप्रसङ्गादिति भावः ॥

(१) प्रतियोगिताऽनुयोगिताऽन्यतरनिरूपकत्ववन्धनेन धर्मधर्म्य-
भयवत्ता तदुभयनन्धस्य ज्ञेया, तथा च धर्मधर्मितत्त्ववन्धानामित्यर्थो
निरपन्नः । (२) यतो भिन्नाभिन्नते = भिन्नत्वाऽभिन्नत्वे, वस्तुनो वृत्तौ =
वर्तने, शरणं = नियामके, न, तस्मात्प्रमाणमेव वृत्तौ शरणमित्यर्थः ।
प्रमाणवत्तात्त्वस्मिन्नपि स्वभिन्नेऽपि च स्ववृत्तिताङ्गीकर्तव्येति भावः ।
(३) तत् = तस्य स्वरूपस्य, (स्वरूपनिष्ठमिति यावत्) प्रमेयत्वं नेत्यर्थः ।
यत्रास्वरूपत्वं प्रमेयत्वं तदा स्याद्यदि स्वरूप प्रमेयं स्यात्सहप्रयोगदर्श-
नाच्च न स्वरूपं प्रमेयमतएव च न तत् = स्वरूपत्वं प्रमेयत्वमपीत्यर्थः ।
स्वरूपत्वस्य प्रमेयत्वे तु स्वरूपानुभूतिः प्रमेतिवृत्तस्य प्रमाविषयानुभूतिः
प्रमेत्यर्थपर्यवसाने आत्माश्रय एवेत्यर्थः । (४) ननु स्वरूपत्वं प्रमेयत्व-
मेव, तच्च न प्रमाविषयत्वरूपं, किन्तु समनियतत्वादाकाशात्त्यन्ताभावो
वा, ऽभिधेयत्वं वा, वस्तुत्वं वा, सत्तायोगित्वं वा, तत्त्वकीरित्यते; इति
नात्माश्रयो नापि च सहप्रयोगानुपपत्तिः, “प्राज्ञे वस्तुसमये काकः
काकः पिकः पिकः”-इतिवद्, घटादिशब्दार्थमज्ञानतः शब्दान्तरेण घटः
कलश इतिवद्वा तदुपपत्तेरिति विविक्तिपायामाह-आकाशेति । तद्वि-
दुषः=आकाशात्यन्ताभावमविदुषः, तत्प्रत्ययात्=स्वरूपत्वाभिन्नप्रमेयत्व-
प्रत्ययात् ।

सू० * सत्यं, समवायः स्वरूपं, स एव तु शुक्तिव्यक्तौ रजतत्वस्य नास्ति? *—इति चेन् 'मैवम् तत्र नास्ति-त्वेपि स्वरूपताया अव्यावृत्तेः । नहि गेहे देवदत्तौ नास्तीति स्वरूपं न स्यात् । * 'न स्वरूपमात्रं तत्त्वमुच्यते, किंतु यद्देशकालसंबन्धि यत् स्वरूपं प्रतीतं तस्य तद्देशकालसंबन्धि स्वरूपं तत्त्वमुच्यते ? *,—इति मैवम्, 'देशकालसंबन्धांशं प्रमाया अप्रमात्वापातात् । * तयोः स्वरूपमेव^(१) तत्त्वशब्दार्थः ? *,—इति चेन्न, तत्त्वपदस्या नेकार्थत्वेन लक्षणाव्यापकतापत्तेः । 'अथैवं ब्रूषे- * 'यद्यथाभूतं प्रतीयते तत्तथा परमार्थतो व्यवस्थितं तत्त्वमुच्यते * ? । नैतदपि युक्तम्, यद्यथाभूतं प्रतीयते तद्यदि प्रतीतिसमयमपहाय कालान्तरे तथाभूतं स्यात्तदाप्येवं तत्त्वं स्यादेवेति भाविपाकजरागः कुम्भः श्यामतादशायामपि रक्तपित्तिना रक्ततयोपलभ्यमानस्तत्त्वं स्यादिति तद्बुद्धेः प्रमात्वापातः । 'यदानदे'ति विशेषणप्रक्षेपणे च कालविशिष्टताप्रतीतेरप्रमात्वापातः । नहि कालवैशिष्ट्येपि कालान्तरसंबन्धः संभवी ।

टी० ॥ ननु शुक्लौ रजतत्वप्रमवायो न स्वरूपं, नञाविद्यमानत्वादिति शङ्कते—। "सत्यमि"ति ॥ स्वरूपत्वे च तत्र विद्यमानत्वमतन्त्रमित्याह—। "मैवमि"ति ॥ ज्ञानोन्निहितदेशकालमशङ्कं स्वरूपमिह तत्त्वपदार्थ इति न श्रमेऽतिव्याप्तिरित्याह—। "न स्वरूपमात्रमि"ति ॥ देशकालयोर्देशकालसंबन्धाभावात् तदंशप्रमानुपग्रहमाह—। "देशे"ति ॥ "अनेकार्थत्वेने"ति । देशस्वरूपं, कालस्वरूपं, देशकालसंबन्धं च स्वरूपं, प्रत्येकं तत्रैवमिति लक्षणाऽननुगमो दोष इत्यर्थः ॥ ज्ञानोन्निहि-

(१) एवकारेण देशकालसंबन्धव्यावृत्तिः,—शुद्धं स्वरूपमित्यर्थः ।

तत्प्रकारवत्त्वं विषयस्य तत्त्वमित्याशङ्कते-। “अथे”ति ॥ भावि-
रक्तरूपस्य घटस्य पूर्वं दोषवशाद् यत्र रक्ततया ज्ञानं तदपि
तथा सति प्रमा स्यादित्याह-। “यद्यपामृतमि”ति ॥ ज्ञानकाले
ज्ञानेऽल्लिखितप्रकारवत्त्वं तत्त्वमित्याशङ्काह-। “यदे”ति । काले
कालवैशिष्ट्याभावेन तदंशप्रमाऽनुपग्रहापत्तिरिति भावः । यद्यपि
पाकरागात् पूर्वं ‘घटो रक्त’ इति प्रतीतिः प्रमैव, विषयाऽबा-
धात्; * तत्काले नद्वाच एव*-इति चेन्न, ‘इदानीं रक्तः’ इत्य-
प्रतीतिः; तथापि प्रवृत्त्यनुरोधादनुमितौ वर्तमानकालज्ञानाव-
श्यकत्वेनाऽन्यत्रापि तत्कालज्ञानमावश्यकम् । किञ्च, ‘अयं
रक्तः’-इति प्रतीतिः स्वविषयवर्तमानत्वविषया, अतीतानाग-
नाऽविषयत्वे मति प्रतीतित्वात्, ‘घटो स्ती’ति प्रतीतिवदित्य-
नुमानाच्च ‘रक्तो घटः’-इत्यादौ वर्तमानकालज्ञानमावश्यक-
मित्यनित्याग्निरेवेति भवः ॥

सू० * “अन्योपाध्यवच्छिन्नः सोऽन्योपाध्यवच्छिन्नेन संभ-
नत्स्यति ? *, -इति चेत्, ‘तर्हि दण्ड्यपि देवदत्तः
कुण्डलिनं स्वमारोक्ष्यत्येव । * उपाधिभेदेऽप्युपधेय-
स्यैकत्वाऽनिवृत्तेर्नैवम् ? *, -इति चेत्तुल्यम् । ‘एतेन
कारणं^(१) तत्त्वमिति निरस्तम्, ‘सर्वं स्य तयात्वे प्रमि-
त्यभावेनात्माश्रयेण च प्रतिक्षण^(२) विशिष्टविश्वाव-
श्यकारणत्वोपगमे दुरपवादार्थक्रियाकारित्वस्वरूप-

(१) अर्थक्रिया मति कारणमित्यर्थः, तथा चार्थक्रियाकारणानु-
भूतिः प्रमेति लक्षणस्य कलितोऽर्थः । अत्र विषयस्याऽर्थक्रियाकारणत्वा-
भावेन न तज्ज्ञानेऽतिप्रसङ्गः । अत एव “वाचारम्भणं विकारो नामधेयं
मृत्तिकेत्येव सत्यम्”-इति श्रुतिरपि कारणस्यैव मृदादेशस्वरूपतां
कार्यस्य च घटादेरतत्त्वरूपतामाह । यद्वा, कारणं, -विषयविधया
स्वविषयकज्ञाने कारणमित्यर्थः; अतज्ज्ञाने विषयस्यैवावस्थेन ज्ञानकार-
णत्वाभावान्नातिप्रसङ्गः । (२) प्रतिक्षणविशिष्टं (=ज्ञापिकम्) यद्विश्वं
तत्प्रतियोगिककारणतावास्तदनुयोगिककारणताया वा वस्तुषूपगमे
खेनापवादो यस्या अर्थक्रियायास्तादृशार्थक्रियाकारित्वलक्षणं यज-
गतः सत्त्वं तदङ्गीकारिणो जैनस्य अरण्यशरणे प्रवेश एव विहङ्गना=वि-

त्वा^(१)त्, कारणांश^(२)प्रमानुपग्रहश्च, यदि च तदनुभवकारण-
त्वमेव तत्त्व, तदाऽनुमानाद्यसंग्रह^(३)इतिभावः । अत्र यद्यपि
तत्त्व-निष्पन्नाज्ञान-विरूपादि^(४)शब्दाः पामरादिप्रसिद्धानां न
ठयारूपात्मनोपेक्षन्ते, विवेचयन्ति हि पामरा अपि—इदं तत्त्वमि-
दमतत्त्वमिदं स्वरूपमिदमस्वरूपमिति तदर्थप्रश्नः प्रचटुरेव
जाह्न्यमावेदयति, प्रसिद्धानुरोधाच्च धर्मिस्वरूपे विषयतास-
मानाधिकरणे च धर्मे तत्त्वपदप्रयोगः, विषयताठयधिकरणो
धर्मोऽनन्तः तदेव हि रजतत्त्व शुक्लावतत्त्व, रजते तत्त्व, विषय-
तावैयधिकरण्यमानानाधिकरण्यस्यां ठयपदिश्यते; “तत्त्वभा-
क्तयोर्नानात्वदर्शनाद्^(५) अठयसि वः”-इत्यादौ तत्त्वपदस्या-
यन्तत्त्वमैव दर्शनाद्भासं न समानाधिकरणे^(६) च धर्मे तत्त्व-
पदं प्रयोज्यते इत्युक्तं^(७)। प. प्रमाणस्यसिनि नातिव्याप्तिर्न वा
धर्म्यप्रमायाः व्याप्तिः, एव स्वरूपपदस्यापि तत्रैव प्रयोगः,
इति न किञ्चिदनु-^(८)क्तं, तथापि विचारकाणां न प्रसिद्धिमात्रा-
नुरोध इति ॥

(१) ज्ञानलक्षणप्रमाणसत्तिजन्यशौक्तकान्ताकरादिदेशस्थरजतज्ञाने
विषयविधयारजतस्यापि कारणत्वात् । (२) कारणे कारणोपधानाभावा-
त्कारणांशप्रमाणानुपग्रह इत्यर्थः । यद्वा कारणेति भावप्रधानो निर्देशः, तथा
च कारणत्वे कारणतावच्छेदकरूपवत्त्वाभावेन कारणत्वांशप्रमाणानुपग्रह
इति पूर्ववदेव बोद्धव्यम् । (३) अतीतानागतार्थविषयकानुमितौ विषया
ऽकारणत्वेन तदसङ्ग्रह इत्यर्थः । (४) विगत रूपं यस्मात्स्वरूपम्
(अस्वरूपमिति यावत्) आदिपदेन स्वरूपस्यापि सङ्ग्रहः, एवं चाग्रे “इदं
स्वरूपमिदमस्वरूपमिति”त्युक्तं बाधु सङ्गच्छते । (५) आचार्येण “तत्त्वा-
नुभूतिः प्रमे”तिलक्षणे प्रतिपादिते, पूर्वपक्षिणा च लाघवनिर्णयप्रकारेण
तत्त्वपदस्य वैयक्तिकार्यत्वमवलम्ब्याऽयथार्थानुभूतौ व्यभिचारे दर्शिते,
आचार्य आह—“तत्त्वभाक्तयोर्नानात्वदर्शनाद् (अनेकार्थे कटत्वदर्श-
नाद्) अव्यभिचारः” इति, तथा च व्युत्पत्तिविद्धमर्थमादाय व्यभिचारो-
क्तिरसङ्गतैवेति भावः । (६) विषयतासमानाधिकरणे इत्यर्थः ।

(७) तदग्रे, धर्म्येति इत्यर्थः । समुच्चिन्त्योभयत्र कृत्यङ्गीकारस्य फल-
माह (तथापि प्रथमं विषयतासमानाधिकरणे धर्मे कृत्यङ्गीकारस्य भ्रम-
ज्ञानेऽतिव्याप्तिपरिहाररूपं फलमाह)—इति नातिव्याप्तिरिति, धर्मिभावे
कृत्यङ्गीकारस्य फलमाह—नवेति ।

मू० “किं^(१)चेदमनुभूतित्वं नाम ?, ज्ञानत्वावान्तरजाति-
भेदे वा ?-१ स्मृतिव्यतिरिक्तज्ञानत्वं वा ?-२ स्मृ-
तिलक्षणरहितज्ञानत्वं वा ?-३ ‘तदऽविदूरप्राक्का-
लोत्पत्तिनियताऽसाधारणकारणकबुद्धित्वं वा ?-४ ।
न तावदाद्यः । तथाहि-अनुभूतित्वं नाम जातिरेका-
ऽभ्युपगम्येति कुतः ? ।

टी० ॥ अनुभूतिपदस्य स्मृतिव्यावर्तकत्वं तदा स्याद्यद्यनु-
भूतित्वं स्मृतिव्यावृत्तं स्यात्तदेव तु नास्तीत्याह । “ किंचे”ति ॥
“तदविदूरे”ति । तस्य = ज्ञानस्याऽविदूरो ऽव्यवहितो यः प्रा-
क्कालस्तन्नियता यदसाधारणकारणस्योत्पत्तिरित्यर्थः । अनुभ-
वस्य यद् इन्द्रियसन्निकर्ष-लिङ्गज्ञान-शब्दज्ञान-मादृश्यज्ञानादि
असाधारण कारणं तद् अव्यवहितप्राक्कालोत्पत्ति^(२), स्मृतेस्तु
चिदोत्पत्त एव संस्कारोऽसाधारणं कारणं, मनःसंयोगस्तु नासा-
धारणमिति भावः ॥

मू० “*‘अनुभवामी’तिप्रत्ययानुगमवशाद् ?* इति चेन्न,
‘माद्यमासीयनिशावसाने सिताऽसित रित्संभेदस्ना-
यिनः ^(३)’सत्यपि शब्दबलाद्भाविस्वकीय^(४)’स्वर्गसु-
खसंप्रत्यये ‘सुखमनुभवामी’तिप्रतीत्यनुदयात्, ‘प्र-
त्युत शीतसंभेदसंभूतवेदनासंवेदनादेव; ‘परस्त्वयं

(१) { प्रसङ्गादनुभूतित्वं खण्ड्यतेऽत्र प्रघटके ।
{ जातितोषाधिनाऽनुक्तगऽनेकखण्डनयुक्तिभिः ॥ १४ ॥ }

(२) अव्यवहितप्राक्काले उत्पत्तिरित्यस्य तत्तथा । (३) सिता श्वेत-
वर्णा भरिद् गङ्गा, असिता कृष्णवर्णा भरिद् यमुना, तयोर्थः सम्भेदः=
वृक्षसः, तत्स्नायिनः (त्रिवेणीस्नायिन इति यावत्) । (४) क्वचित्
‘स्वकीये’ति पदं न दृश्यते, परञ्चाग्रे व्याख्यायां “स्वकीयस्वर्गसुखसंप्र-
त्यये इत्यवङ्गतमि”त्याक्षेपदर्शनादावश्यकं तम् । संप्रत्ययः=अनुमानं,
तच्च-अहं भाविस्वर्गसुखवाग्भविष्यामि वेदविहितकारित्वादित्न्द्रादिव-
द्भूतिरेके नारकादिवद्वेति ।

संभुजानस्यास्तिककामुकस्य शब्दाधीने सत्यपि भा-
विनरकगमनानुभवनीययातनाधिगमे^(१) 'दुःखमनुभ-
वामी'तिमतेरनुत्पत्तेः, प्रत्युता^(२) 'समन्दमानन्दं संवि-
दन्^(३) सास्प्रतमस्मी'तिप्रत्ययात् ।

टी० स्मृतिभिन्नेषु प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दप्रभवेषु 'अनु-
भवामी'त्यनुगतमतिमात्रिकमनुभवत्वमिति शङ्कते-। "अनुभ-
वामी"ति ॥ नाचे मिताऽमितस्मानफलत्वेनानुमीयमाने सुखे
तदनुमितावनुभवत्वजातिसत्त्वे 'सुखमनुभवामी'त्यनुगतमतेरुद्-
यप्रमङ्गान्नैवमित्याह-। "माघनामीये"ति ॥ शीतदुःखस्यैव सा-
क्षात्कारात्तत्र 'दुःखमनुभवामी'तिवैपरीत्यस्यैव दर्शनादित्याह-।
"प्रत्युते"ति ॥ पराङ्गनामङ्गमस्य फलं दुःखमित्यनुमितिरूपानु-
भवे 'दुःखमनुभवामी'त्यनुगतमतेरभावात् नैवमित्याह-। "पर-
स्त्रिय चे"ति । यद्यपि मितामितस्त्रायिनः सुखानुभवो नास्त्येव,
न वा पराङ्गनां भुजानस्य दुःखानुभवः, किंतु शब्दात् सुखसा-
धनताऽनुभवः, दुःखसाधनतानुभवश्च, तत्र^(४) 'सुखमनुभवामि'
'दुःखमनुभवामी'ति वा कथमनुद्यवसायः स्यात् ? उद्यवसाये प्रा-
धान्येन विषयीक्रियमाणस्यैवानुद्यवसाये ज्ञानविशेषणतयोत्प्ले-
खात्; 'सुखसाधनमनुभवामी'ति तु स्यादेव, यदि विषयान्तर-
संचारी न स्यात्, तस्य^(५) च "प्रत्युते"त्यादिना त्वयैवोपपादनात्;
* नचानुभवभान^(६) नावश्यकं, * तद्भानेपि तद्गतजातिभान-
स्यानावश्यकत्वाद्, अन्यथा सन्देहः क्वापि न स्यात्; तवैव वा
कथं 'स्वर्गं जानामि' 'नरकं जानामी'ति वा नानुभवः, ज्ञानस्य
त्वयाप्यभ्युपगमात् । * भवत्येव तत्र 'स्वर्गं जानामि' ? *-इति

(१) अत्रापि पूर्ववदेवाधिगमेऽनुमानम्, तथाहि-अहं भाविनरकग-
मनानुभवनीययातनाकः, प्रतिविद्धकारित्वान्नहुषादिवद्भ्रुतिरेके इन्द्रा-
दिवद्भ्रुति । (२) समन्दम्=अनल्पम् (प्रचुरमिति यावत्) आनन्दं=
सुखं, संविदन्=ज्ञानश्रमात्यर्थः ।

(३) तत्र=सुखसाधनत्वानुभवे सति । (४) तस्य=निवृत्त्यान्तरे
बुद्धिसञ्चारस्य । (५) अनुभवत्वजातिपुरस्कारेणानुभवस्य भानमित्यर्थः ।

चेत्तर्हि 'स्वर्गमनुभवामी'ति भवत्येवेत्यवेहि । किंच, तन्नामव्य-
वसायनामग्रां 'सुखमनुमिनोमी'त्येवानुव्यवमाये, विशेषोल्ले-
खतिरस्कृतत्वात् सामान्योल्लेखस्य, अन्यथा "गौरि"तिज्ञाने
मत्त्व-द्रष्टव्यत्वपृषिवीत्वादीनामनुव्यवमायेल्लेखः स्यात्, एव^(१)
चैकोपकारके ग्राह्ये नेपकारा,स्ततोऽपरे दृष्टे तस्मिन् दृष्टा यं
तद्गृहे सकलग्रह इत्यप्यापद्येत । * तथाप्यनुमित्यादाभनुभवत्वे
किं प्रमाणम् ? *—इति चेत्, बहुधाद्यनुमित्यादौ कदाचिद्वह्नि-
नुभवामीत्याद्यनुगतमतिरेख । निर्विकल्पके^(२) एवानुभवत्वेना-
भ्युपगम्यमाने कथमनुगतमतिभङ्गे न दर्शितः ? किं "माध-
मासीयनिशावसाने" इत्यादिकादम्बरीगद्येन ? तथापि प्रप
ञ्चान्तर्गतत्वे नैवानुभवत्वस्य खण्डितत्वादिति हृदयम् ॥

सू० "यदि तु शब्दोपदर्शितव्याप्तिजमनुमानमनुभव एव
स्यात् तर्हि सुखं दुःखं चानुभवामीति तयोः प्रत्ययः
स्यात् । अथ मन्यसे-साक्षात्कारमनुभवार्थमनुरुद्धर
तयोर्नैवमधिगमव्यवहारौ, शब्दजानुमानापेक्षौ तु
विमर्शकस्य^(३) स्यातामेव तौ *—इति,

टी० पूर्वप्रघटकेनानुव्यवसायाभावं व्यवस्थाप्य संप्रत्यनु-
व्यवसायमापादयति—। "यदि त्वि"ति । तथाच नेष्टापत्तिरिति
भावः । यद्वा, ननु "स्वर्गकामो माघे सितासिते स्नायादि"तिश-
ब्देन सितासितस्नानं स्वर्गमाधनमितिमात्रं प्रतीतं, स्वसवन्विता
च तस्याऽऽनुमानिकी; तथाहि—सितासितस्नानं मन भाविस्व-
र्गलक्षकं, स्वर्गकाश्यैतादृशस्नानत्वादित्यनुमितेस्तत्तिमहेः; तथा
च "सत्यपि शब्दबलाद्भाविस्वकीयस्वर्गसुखसंप्रत्यये"—इत्यस-

(१) गौरितिज्ञानेऽविषयाणां वस्त्रादीनामपि भावाङ्गीकारे गौरिति
ज्ञानमेवैकमुपकारकं यस्य गोत्वलक्षणग्राह्यस्य तदुपरि न गौरितिज्ञान-
नकृतापकारबद्धिः, तथा च तस्मिन्=गोत्वलक्षणे ग्राह्ये दृष्टेपि चेऽपरेऽ
दृष्टा घटपटादयस्तेषामपि ग्रहणेन चार्थस्वप्रसङ्गः स्वादित्यर्थः । चैको-
पकारके ग्राह्ये नेपकारा इत्यस्य, एकं यदुपकारकं गौरिति ज्ञानं तच्च
न ग्राह्योपकारकत्वबद्धिरिति वाऽर्थः ।

(२) दोषात्कारणव्याह-निर्विकल्पके इति ।

(३) विमर्शकस्य

कृतमत आह—। “यदि त्वि”ति । यत्र शब्दोपदर्शितपुनर्मिप्राये^(१) या ठयातिरिष्टसाधनत्वेन सह, सैव शब्दोपदर्शितकथातिरिक्त्यर्थः॥
 “अनुभवार्थे”ति । अनुभवशब्दस्यार्थमित्यर्थः । यत्र सुखदुःखे साक्षात्क्रियमाणे नत्रैव तयोरनुभवानीतिप्रत्ययः सर्वसाधारणः, परीक्षकस्य तु तदनुमानयो^(२)रपि तादृशः प्रत्यय इष्ट एवेति शङ्कार्थः ॥

म० “तर्हि साक्षात्कारिणि ज्ञानेऽनुभवप्रत्ययव्यवहारौ साक्षात्स्वनिबन्धनाविति तत्रानुभवत्वजातिकल्पनायां न प्रयोजनप्रमाणा, इत्यनुभूत्यर्थभेदाल्लक्षणाऽननुगमो दोषः । “अथ^(३) * स्मृतिव्यावृत्तेन रूपेण यः प्रत्यक्षादिष्वनुभव इत्यनुगतावगमः स साक्षात्कारित्वादनुपपन्नः, ततश्च साक्षात्कार्यसाक्षात्कारिविशेषेषु साधारणमनुभूतित्वमन्यदेवैष्टव्यम्—इत्युच्यते, तदपि न युक्तं, ‘पदार्थान्तरव्यावृत्तेन रूपेण यस्तदितरेष्वनुगतप्रत्ययस्तद्व्यवहारो वा तत्र तदेव^(४)रूपं निमित्तं, नतु जातिः काचित्तदनुरोधात् कल्प्यते, तथा^(५) सत्यनक्षपदार्थेभ्यो घटा-

विचारकस्य, तै=अभिगमव्यवहारी, व्यातामेवेत्यर्थः । (१) अत्र घट-कल्पं विषयत्वं वा सप्तम्यर्थः तथाच पुरुषाभिप्रायघटकीभूता तद्विषयीभूता वा या व्याप्तिरिष्टसाधनत्वरूपेण साध्येन सह स्वर्गकास्यैतादृशज्ञानत्व-लक्षणस्य लिङ्गस्य सैव शब्दोपदर्शितकथातिरिक्त्यर्थो निरूप्यः ।

(२) तदनुमानयोः = सुखदुःखविषयकानुमानयोः । (३) “अनु-भवोऽनुभव”—इत्यनुगतव्यवहारादिकार्यलिङ्गेन किञ्चित्कारणमनुमी-यते, न तत्साक्षात्कारित्वमननुगमादतश्च साक्षात्कार्यसाक्षात्कारि-साधारणमनुगतव्यवहारकारणं कल्पनीयं, सानुभूतित्वजातिरेव परिच्छेदा-तिवृत्तयतीत्याशङ्कते—अथेति—इति तु विद्यासागराः । (४) तदेव, इतरव्यावृत्तत्वमेवेत्यर्थः । (५) तथा सति=तत्कल्पने, अनक्षपदार्थेभ्यो घटादिभ्यो व्यावृत्तेनाऽनक्षभिन्नत्वादिना रूपेण पाशविभीतकेन्द्र्यादि-ष्वनुगताऽस्तत्त्वजातिकल्पनापि प्रसज्येतेत्यर्थः ।

दिभ्यो व्यावृत्तेन रूपेण विभीतकादिषु साम्यावग-
मादस्तत्वादिजातिकल्पना प्रसज्येत ।

‘इतोपि नानुभूतित्वं नाम स्मृतिव्यावृत्ता जातिः ।
‘तथाहि-‘घटः स एवायमि’ति तावत्प्रत्यभिज्ञा
जायते, सा किं स्मृत्यनुभवरूपं ज्ञानद्वयम्?—१ एक-
मेव वा विज्ञानमंशे स्मृतिरंशे चानुभवः ?—२ उत
स्मृतिरेव ?—३ आहोस्विदनुभव एव ?—४ ।

टी० । “तर्ही”ति । मत्प्यनुभवत्वे तयवहारार्थं साक्षा-
त्त्वमवस्थापेक्षणीयं चेत् किमनुभवत्वेन ? विमर्शकस्य तु साक्षा-
त्त्वमन्तरेणाप्यनुमानादौ तद्व्यवहाराभ्युपगमेऽननुगम एवेति
परिहारार्थः ॥ ननु साक्षात्त्वनिवन्धनमेव जा(१)नुभवार्थोनि-
व्यवहारं ब्रूमः, किंतु स्मृतिभिन्नेषु ज्ञानेष्वनुभवतयवहारो न विना
जातिमित्याशङ्क्यहे; सुखदुःखानुभवयोस्तद्व्यवहारो न विना
साक्षात्त्वैकार्थसमवायाधीन(२) इत्युक्तमिति शङ्कते— । “अथे”ति ॥
तर्हि स्मृतिभिन्नज्ञानत्वमेव तत्र तत्र निमित्तमस्तु किमनुभवत्वे-
न ? अन्यथा पाशविभीतकेंद्रियादावप्येकमस्तत्त्वमामान्यमभ्यु-
पगम्येतेत्याह— । “पदार्थान्तरे”ति ॥

सङ्करभयादप्यनुभवत्वं न जातिरिति दर्शयितुं प्रत्यभिज्ञा-
नखण्डनमवतारयति— । “तथाही”ति ॥

मू० “आद्ये, य एष प्रत्यभिज्ञायां प्रागवस्थावि-
शिष्टादिदन्ताविशिष्टस्याभेदः प्रकाशते स न स्मृता-
वन्तर्भावयितुं शक्यः, अननुभूतचरत्वेन संस्कारानु-

प्रत्यभिज्ञात्मके ज्ञाने सङ्कीर्णत्वात् सम्भवेत् ।
† { स्मृतित्वं वाऽनुभूतित्वं जातिरेतदयोच्यते ॥ १५ ॥
नृसिंहाकारवक्त्रवत्स्वरणानुभवात्मकम् ।
प्रत्यभिज्ञा न चास्त्येकं ज्ञानमित्यपि चेऽयमेव ॥ १६ ॥

(१) न ब्रूमः—इति मन्वन्धः । (२) अननुभवत्वेन सह साक्षात्त्वस्य
य एकस्मिन्ननुभवस्तत्त्वोऽर्थे समवायस्तदधीन इत्युक्तं न्यायग्रन्थे विवक्षितार्थः ।

पनेपत्वात्^(१) । ^bअत एव न तृतीयः । नाप्यनुभ-
वेऽन्तर्भावितुमसौ शक्यः, प्रत्यभिज्ञानकालेऽनुभवेन
प्रागवस्थाया असंवेदनात्; 'संवेदने वा'ऽनुभव एवे'
तिशेषपक्षेऽन्तर्भावः स्यात्, स चाग्रे दूष्यते । ^dअत
एव न द्वितीयः । प्रागवस्थाविशिष्टाऽभिन्नत्वांशे
ऽनुभवत्वस्वीकारश्चेत् प्रागवस्थावैशिष्ट्यमप्यनुभव-
विषये एव निविष्टमिति चरमपक्षे प्रवेशः । 'अथ *
'प्रागवस्थाविशिष्टादभिन्नः' इत्ययमर्थोप्यनेकांशः,
तत्र 'प्रागवस्थाविशिष्टः'-इत्यत्रांशे स्मृतित्वम्, 'अ-
भिन्नः'-इत्यंशे चानुभवत्वम् *, -इत्युच्यते ।

टी० । "आद्ये" इति । तत्तावैशिष्ट्यमात्रे संस्कारमान-
र्थेपि तद्विशिष्टाभेदग्रहे^(२) तदमानर्थ्यादिन्द्रियस्यापीदन्तावि-
शिष्टमात्रग्रहणमनर्थ्येपि^(३) प्रतियोगिनस्तत्ताविशिष्टस्यानुपस्थितौ
'मेवमि'त्युभयाभेदावगाहनं न स्यादित्यर्थः ॥ अतिदेश्य^(४) तस्मि
धानमौक्त्येऽन्तर्ध्वे एव स्मृतिरेवेति तृतीयं पक्षं निरस्यति-।
^b"अत एवे"ति । अभेदांशज्ञानस्य स्मृतावन्तर्भावितुमशक्य-
त्वादेवेत्यर्थः ॥ "संवेदने वे"ति । यदि तत्तेदन्ताविशिष्टस्यानु-
भवविषयत्वं, तदा 'अनुभव एवे'ति चतुर्थपक्षप्रवेश एवेत्यर्थः ॥
नसिंहाकारं प्रत्यभिज्ञानमिति प्राप्ताकारभूत निरस्यति-। ^d"अत
एवे"ति । स्मृत्यंगानुभवांशस्यासभेदस्याऽसंस्पर्शादेवेत्यर्थः ॥
अभिन्नत्वमिदन्ताविशिष्टत्वं च द्वयमेवानुभवविषया नतु प्राग-

(१) संस्कारानुपनेपत्वात्, संस्काराविषयत्वादित्यर्थः । (२) तद्वि-
शिष्टाभेदग्रहे=तत्तावैशिष्ट्यविशिष्टेन बहेदन्ताविशिष्टस्यःभेदग्रहे ।

(३) अत्र "ततः"-इति पदमध्याहृत्य ततोऽनुपस्थिताविति सम्बन्धः ।
प्रतियोगिनः=तत्ताविशिष्टस्येदन्ताविशिष्टेन येऽभेदस्तत्प्रतियोगिन
इत्यर्थः । (४) अभेदांशज्ञानस्य स्मृतावन्तर्भावितुमशक्यत्वस्य लक्षणं यद्-
व्यस्यमतिदेश्यं, तत्सन्निधानस्य=तत्प्रतिपादनस्य, सुकरत्वादित्यर्थः ।

प्रस्थाविशिष्टत्वमपीति नानुभवमात्रं प्रत्यभिज्ञेति शङ्कते-
“अथे”ति ॥

मू० “एवं तर्हि प्रागवस्थाविशिष्टः स^(१)”, इदन्त विशिष्टो,
ऽभिन्नश्चायम्, -इति स्मृत्यनुभूतिभ्यामावेदितं भवति,
‘प्रागवस्थाविशिष्टाश्रयतया त्वभेदः केनापि न प्र-
काशित इति ‘य एव प्रागवस्थाविशिष्टः, स एवा-
यम्’-इति प्रत्यभिज्ञायाः शरीरं न स्यात् । * ‘अ-
थानुभवेन योसावनुभूयमानधर्म्याश्रयतयाऽभेदो बो-
धितः स कोट्यन्तर^(२)मनालम्ब्य न पर्यवस्य-
तीति^(३) केनचित्खलु कस्यचिदभेदो भवति, ततः
स्मृत्यंशोपनीतमेव सन्निधानात् कोट्यन्तरं प्रागव-
स्थाविशिष्टरूपमालम्बते, इत्यभेदस्य प्रागवस्थावि-
शिष्टाश्रयतया सिद्धिरिति * । तदेतत्तुच्छतरम् ।
‘कोट्यन्तरमालम्बते इति किं कोट्यन्तराश्रितो भवति?
(^४), उतकोट्यन्तराश्रिततया ज्ञायते इति ? । नाद्यः ।
अभेदस्येदानीं प्रागवस्थाविशिष्टधर्म्याश्रयेणोत्पत्तौ
पूर्वं प्रागवस्थाविशिष्टे दन्ताविशिष्टयोर्भेदः स्यात् ।
द्वितीये तु यदेव कोट्यन्तराश्रिततया इदन्तावच्छिन्न-
धर्म्यभेदस्य ज्ञानं तत् स्मृतौ नान्तर्भावयितुं शक्यं,
नाप्यनुभवांशे, इत्युक्त एव दोषः ।

टी० ॥ विशर्कलितमेव प्रत्यभिज्ञानं स्यादिति परिहरति-
“एवमि”ति ॥ तदेव विशदयति-। “प्रागवस्थे”ति ॥ इदन्ता-

(१) स इति प्रागवस्थाविशिष्टोऽयमितो दन्ताविशिष्टोऽभिन्नश्चेति
स्मृत्यनुभूतिभ्यामावेदितं भवतीत्यन्वयः । (२) कोट्यन्तरम् = तत्तावि-
शिष्टं प्रतियोगिनम् । (३) इतिशब्दो यस्मादित्यर्थः, यस्मात् केनचि-
त्कस्यचिदभेदः = किञ्चिदनुयोगिकः किञ्चित्प्रतियोगिकोऽभेद इत्यर्थः ।

(४) कोट्यन्तराश्रितो भवति = कोट्यन्तराश्रिततयोत्पद्यते ।

विशिष्टधर्मिह्यभेदानुभूयमानः स्मर्यमाद्यतत्ताविशिष्टधर्मिप्र-
तियोगिक एव पर्यवस्यतीति न प्रत्यभिज्ञाया विशकलितत्वं,
न चाऽनुभवमात्रत्वमिति शङ्कते-। “अथे”ति ॥ प्रत्यभिज्ञान-
काले तत्तदेन्ताविशिष्टाऽभेदपर्यवसानाभिधानं पूर्वं तयोर्भेदमा-
क्षिपतीति तत्तुच्छमेव; अथ, प्रत्यभिज्ञाकाले तयोर्भेदो भासते
एवेत्युच्यते, तत्र स्मृत्यंशानुभवांशाभ्यां प्रत्येक तज्ज्ञानमनुपप-
न्नमेवेत्युक्तमिति परिहरति-। “कौट्यन्तरे”ति ॥

सू० “किंच, यदा च प्रभिज्ञानं “स” इत्यंशे स्मृतिः, “अ-
यम्” इत्यंशे चानुभव, इत्येकं ज्ञानमभ्युपेयते तदा
धर्मिणमादायापि स्मृत्यनुभवसङ्करो दुर्वारः । तथा-
हि-संस्कारेण तत्तामात्रं चो^(१)पनीयते ? तत्ताविशि-
ष्टो वा धर्मी ? । आद्ये “स” इति प्रत्यभिज्ञायाः
शरीरं न स्यात्, तत्तायाः केवलायाः संस्कारेणोप-
नीतत्वात् । नापि द्वितीयः । तथा सति ‘अयमि’-
त्यनुभवांशेपि धर्मिप्रकाशे वक्तव्य एव, अन्यथा
इदन्तामात्रप्रकाशे “ऽय^(२)मि”ति तच्छरीरं न स्यात्,
एवं च संस्कारस्य चेन्द्रियस्य च धर्मिर्मप्रतीतिहेतो-
रुभयस्योपनिपाते किं विशेष्यांशे भिन्नाभ्यां ज्ञाना-
भ्यामुत्पत्तव्यम् ? उत कारणद्वयसम्भेदादभेदमात्र-
भाजा ज्ञानेन ? । प्रथमे प्रत्यभिज्ञानस्यैकज्ञानव्य-
क्तीताभ्युपगमव्याघातः, ‘भेदपक्षोक्तदूषणापातश्च ।
द्वितीये धर्म्यंशे प्रत्यभिज्ञायां स्मृतिव्यमप्यनुभवत्व-
मपीत्यनुभूतिस्मरणसङ्कर इति विषयव्यवस्थयापि
नियमो भग्नः ।

(१) चकारो वाकारार्थे । (२) अयमित्येवंरूपेणेदन्ताविशिष्टतया
धर्मिण उपस्थितिर्न स्वादित्यर्थः ।

टी० नरसिंहाकारं प्रत्यभिज्ञानमित्यत्र दोषान्तरमाह—
 “किंचे”ति । प्रत्यभिज्ञायां स्मृतित्वानुभूतित्वयोर्विषयांशाव-
 च्छेदभेदेन कृतिर्वाच्यता, तत्र तत्तदन्तयोर्विषययोरमाङ्ग्येण कपि-
 मयागं^(१)प्रति शाखामूनयोऽपि वाच्यच्छेदकत्वमस्तु, तदप्यविशि-
 ष्टस्तु धर्मी द्वाभ्यां स्मृत्यशानुभवाशाभ्यां विषयीकर्तव्य, इति
 (२)द्वयमप्यवच्छिन्त्यादति धर्मिविषयनया स्मृतित्वानुभूतित्व-
 सङ्करो दुर्वारः स्यादित्यर्थः । संयोग^(३)प्रतिबन्दी तु न भवति,
 तस्यापि खण्ड्यमानत्वादिति भावः ॥ ^b“भेदपक्षोक्तदूषणापा-
 त”इति । अभेदस्योभयारेकेना^(४)प्यविषयीकरणम्—इति दूषण-
 नित्यर्थः ॥

सू० “अथोच्यते* मा भृद्विषयोपाधिभेदाद्व्यवस्थानमुपाध्य-
 न्तात्तु भविष्यति, तद्यथा :- संस्कारजत्वमादाय
 स्मृतित्वव्यवस्थितिरिन्द्रियसन्निकर्षजत्वमादाय चा-
 नुभवत्वव्यवस्थानम्, इति विरोधपरिहारोऽस्तु * ।
^bन । प्रमात्वसामान्यानङ्गीकारे प्रमारूपताया विष-
 य^(५)व्यवस्थित्यैवोपगमेनोपाध्यन्तरोपन्यासेपि स्मृ-
 तित्वानुभूतित्वयोरेकस्मिन्नेव धर्मिण्यर्थे निवेशात्
 प्रमात्वाप्रमात्वयोरेकविषयतैव^(६) । ‘किंच, ज्ञानवि-
 कल्पानामध्यात्मं भावाभावसंवेदनात् स्मृतित्वानु-

(१) कपि संयोगतदभ वै प्रतीति तु परमार्थः । (२) इतिहेतुः स
 धर्मी द्वयम् = स्मृतित्वमनुभूतित्वं च, अत्रचिद्व्यात् = स्मृतिव्यावच्छेद्य-
 तानिरूपितावच्छेदकत्वेन संपादयेदित्यर्थः (स्मृतित्वानुभूतित्वेभ्याव-
 च्छिन्ने भवेदिति यावत्) तथाचैकधर्म्यवच्छेदेन सङ्कर एवेति भावः ।

(३) नन्वेवं संयोगतदभावयोरप्येको वृत्तलक्षणो धर्मी संयोगतदभावो-
 भवयमवच्छिन्त्यात्तया च संयोगतदभावयोरपि मिथः सङ्कल्प्य-संयोग-
 वति । प्रदेशे तदभावोऽभ्यवर्तते प्रदेशे च संयोग इति सगद् इत्यत
 अह-संयोगेति । तस्यापि = संयोगस्यापि । (४) उभयोः स्मृतानुभव-
 योर्मध्ये एकतरेणापि (स्मृत्या, अनुभवेन वा) इत्यर्थः । (५) विषयव्यव-
 स्थित्या=विषयतयःत्वातयात्त्वव्यवस्थया, उपाध्यन्तरोपन्यासे = इन्द्रिय-
 जत्वसंस्कारजत्वयोपाध्युपन्यासे । (६) “प्रवच्यते”—इति शेषः ।

भूतित्वयोर्ह्येवमपि प्रत्यभिज्ञायां स्वतःप्रतिभासेन
विषयः^(१)निरूपणव्यवस्थित्यनङ्गीकारे स्मृतित्वादेरि-
दन्तायामपि स्मृत्यवगमप्रसङ्गात् ।

टी० ॥ ननु स्मृतित्वानुभूतित्वयोरेकज्ञानमसादेशेऽपि संस्कार-
जतवेन्द्रियजत्वाभ्यामवच्छेदकारूपानभिरोचो भविष्यतीत्याह-
“अथोच्यते” इति ॥ ^(२)“न । प्रमात्वे”ति । साक्षात्त्वादिना परा-
परभाषानुपपत्त्या^(३)प्रमात्वाप्रमात्वे न जाती, किं नहि ? विष-
यनशात्त्वात्तथात्वनिश्चयानुपाधी, तद्यदि स्मृतित्वानुभूतित्व-
योर्विषयावच्छेदभेदेन वृत्तिर्न स्यात्तदा तयोः प्रमात्वाप्रमात्व-
योरेवमपि तथा^(४) न स्याद्, इत्येकस्मिन्नेव विषये तज्ज्ञानं प्रमा-
याऽप्रमा च स्यात्; नहि स्मृतिश्च नाऽप्रमा, यथार्थानुभवश्च न
प्रमेत्यर्थः ॥ “किंवे”ति । ज्ञानविकल्पानां=ज्ञानवैधित्याणां,
अध्यात्मम्=आत्मन्यधिकरणे, भावाभावाभेदेनात्=सदसत्त्वसं-
वदनान्, मानमेव प्रत्यक्षेण समुत्पन्नमात्रे प्रत्यभिज्ञाने विषय-
व्यवस्थामनपेक्षयैव तत्तदन्तासामानाधिकरण्येन स्मृतित्वानुभू-
तित्वयोर्द्वयप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

सू० “यदि च संस्कारजत्वमेव स्मृतित्वं, तदा तस्यैव
विरोधे^(५)ऽभिधीयमाने स एव विरोधसामञ्जस्यायो-
पाधिरुपन्यस्यते-इति नान्यस्य चेतसि निविशते^(६) ।

^(७)अथाऽन्यस्मृतित्वं नाम*, तदाप्यनुपपत्तिः ।

(१) विषयेण निरूप्यते यथा विषयनिरूपणी, (विषयाधीनेति
यावत्,) सा साक्षी व्यवस्थितिश्चेति तथा, तदनङ्गीकारे इत्यर्थः । स्मृ-
तित्वादेरित्यस्य पूर्वत्रैवान्वयः, स्मृतित्वादेर्विषयनिरूपणव्यवस्थित्यनङ्गी-
कारे-इति । इदन्तायामपि स्मृत्यवगमप्रसङ्गात्, इदन्तर्था स्मृत्या,
तत्तार्था चानुभवेन ज्ञानप्रसङ्गादित्यर्थः । (२) यदि साक्षात्त्वपेक्षया
प्रमात्वं परं, तदा साक्षात्कारिणि भूमेऽपि प्रमात्वप्रसङ्गः; अथ प्रमात्वा-
पेक्षया साक्षात्त्वं परं, तदा प्रमात्मकपरोक्षानुमित्यादावपि साक्षात्त्व-
प्रसङ्ग इति साक्षात्त्वेन प्रमात्वस्य परापरभाषानुपपत्तिर्नृप्यया ।

(३) तथा=अवच्छेदकभेदेन वृत्तिः । (४) विरोधे=माङ्गल्ये । विरोधवा-
सञ्जस्याय = साङ्गल्यरूपदोषपरिहाराय । (५) ‘आत्माश्रयादि’ति शेषः ।

‘तथाहि-संस्कारजत्वं = संस्कारादनन्तरं’ नियमेन भावः, नियतत्वं च नानाव्यक्तिगतमेकं रूपं ग्राहकमक्रोडीकृत्या^(१) संभवीति स्मृतित्वेनैव संस्कारजत्वं वक्तव्यं, तथाच संस्कारजत्वव्यवस्थितौ स्मृतित्वमुपाधिः, स्मृतित्वव्यवस्थितौ संस्कारजत्वम्, इत्यन्योन्याश्रयः । “तस्मात् स्मृत्यनुभवसङ्करो दुर्वार एव । अपिच, स्मृत्यनुभवयोर्ये कारणसामग्र्यौ, ते प्रत्यभिज्ञायां सन्तध्ये ? न वा ? । न चेत्कथमंशतोऽपि स्मृतित्वमनुभवत्वं च प्रत्यभिज्ञानस्य ? । एवमेव^(२) तथात्वेऽतिप्रसङ्गात् स्मृत्यनुभूत्याः ‘स एव सङ्करः । प्रथमे तु पृथगेव कार्योत्पत्तिप्रसङ्गः, प्रत्येकं स्वस्वकार्यं समर्थत्वात् सामग्रीभेदस्य कार्यभेदहेतुत्वेनावधारितत्वात् ।

टी० ॥ ननु स्मृतित्वं न संस्कारजन्यत्वादित्यत्, तथाच संस्कारातीन्द्रियत्वे तदप्यतीन्द्रियमेवेति न तत्तदन्तामाधारयेन स्मृतित्वानुभूतित्वयोर्यद्वैतप्रसङ्ग इत्याशङ्काह- । “यदि चे”ति । प्रत्यभिज्ञायां केनावच्छेदेन संस्कारजत्व ? , केन चेन्द्रियजत्वम् ? , इत्येव विचार्यते, तत्र च संस्कारजत्वावच्छेदेन संस्कारजत्वं व्यवस्थापयितुमशक्यमित्यर्थः ॥ ननु स्मृतित्वं जातिवा, ततोऽस्मिन् ज्ञानत्वमुपाधिर्वा, तदवच्छेदेन संस्कारजत्वं स्यादित्याह- । “अथे”ति ॥ स्मृतित्वावच्छेदेन संस्कारजत्व, तदवच्छेदेन प्रत्यभिज्ञायां स्मृतित्वम्, इत्यन्योन्याश्रयमाह- । “तथाही”ति ॥ “तस्मादि”ति । तत्तांशेऽनुभवत्वमिदन्तांशेऽपि स्मृतित्वमिति कुतो नरसिंहाकारत्वमित्यर्थः ॥ सामग्रीभेदेन

(१) अक्रोडीकृत्य = अविवक्षीकृत्य । (२) एवमेव = संस्कारजत्वादिकमन्तरैव, तथात्वे = स्मृतित्वाद्यङ्गीकारे, ऽतिप्रसङ्गात् = स्मृतावनुभूतित्वस्याऽनुभूतौ च स्मृतित्वस्य साङ्ख्यप्रसङ्गादित्यर्थः ।

कार्यभेदमाह—। “अपिचे”ति ॥ “स एवे”ति । सामस्त्येनैव प्रत्यभिज्ञायां स्मृतित्वानुभवत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

सू० “अथ* यत्र^(१)ते पृथग्जायेते तत्र पृथगेव कार्यं, प्रत्यभिज्ञायां तु तयोर्युगपज्जातत्वेन सम्भूय जननात् करम्बितकार्योत्पत्तिः । ^१यद्यपि घटपटादिसामर्थ्येनैवं दृश्यते तथापि तद्विलक्षणस्वभावत्वाद् ‘अनयोरीदृशत्वमुपपद्यते; ‘नहि एकस्य^(२), यादृक्, पदार्थस्य स्वभावस्तादृगऽन्यस्यापि सर्वस्य भवति, जगद्वैचित्र्यभङ्गप्रसङ्गाद् *—इति । नैतदस्ति । ‘यत्र हि मिलितत्वं तयोस्तत्र किं परस्परसहकारित्वमनयोरेष्टव्यं ? न वा ? । न चेत्, परस्परमेलनलक्षणो विशेषोऽनुपयोगी कार्यजननं प्रति, मिथः सहकारिभावविरहेणाऽप्रयोजकत्वात्; ततश्चाविशेषात्पृथगेव कार्यं प्रसज्येत । अथ परस्परसहकारित्वं तयोरिष्यते, तदाऽनुभवांशेऽपि संस्कारस्य व्यापारः, स्मरणांशेऽप्यस्य, इति नियामकत्वाभिमतयोस्तयोः भवांशे साधारण्यात् स्मृत्यंशेऽप्यनुभूतिरनुभूत्यंशेऽपि स्मरणमिति सुवज्रलेपायितं प्रत्यभिज्ञायां^(३)मनुभूतित्वस्मृतित्वसङ्करेणेति । ‘नाप्यनुभव एवेति पक्षः । ‘तथा सति तत्तावच्छिन्नस्याभेदाश्रयतायां न संस्कारो, नेन्द्रियसन्निकर्षश्चेति तदविषयत्वापातः ।

(१) यत्र ते=कारणसामर्थ्ये पृथग् = अन्योन्यनिरपेक्षतया जायेते = उत्पद्येते तत्र पृथगेव कार्यं जनयतः, प्रत्यभिज्ञायां पुनस्तयोः सहकारसंप्रयोगयोः संभूयान्योन्यसापेक्षतया जननात् = कार्योत्पादकत्वात् करम्बितस्य = मिलितस्यैव कार्यस्य स्मृत्यनुभवोभयरूपस्योत्पत्तिरित्यर्थः । (२) एकस्य पदार्थस्य यादृक्स्वभाव इत्यन्वयः ।

(३) प्रत्यभिज्ञायां = प्रत्यभिज्ञैकदेशयोः स्मृत्यनुभूतयोः ।

टी० ॥ सामग्रीद्वयमसाजादेकमेव कार्यमित्याह-। “अ-
थे”ति ॥ अन्यत्रापि तथाप्रसङ्गं वारयति-। “यद्यपी”ति ॥
“अनयोरिति” । स्मृत्यनुभवसामग्रोरित्यर्थः । हेतुशक्त्यम्-एक-
कार्यजनकत्वम् ॥ ननु कथमेवमित्यत आह-। “नही”ति ॥
परस्परनिरपेक्षयोः सामग्रीः समाजे कार्यभेदः, सापेक्षयोः समाजे
कार्योवैचित्र्यं, वैचित्र्ये वा सामग्री (१) प्रत्यभिज्ञानं स्मृत्या-
कारमनुभवाकारं च भवेदित्याह-। “यत्र ही”ति ॥ नैयायि-
कमतमास्कन्दति-। “नापी”ति ॥ “तथा समी”ति । संस्का-
रेन्द्रियाभ्यां मिलित्वा प्रत्यभिज्ञालक्षणोऽनुभवो जन्यते, तत्र
तत्तावैशिष्ट्यांशे संस्कार, इदन्तावैशिष्ट्यांशे चेन्द्रियमस्तु
कारणं, तत्तावैशिष्ट्योपरस्ताभेदांशे नैकस्यापि सामर्थ्यं, संस्कारस्य
तद्गोचरत्वादिन्द्रियस्य च तेन समसन्निकर्षादन्यर्थः । अभेदा-
हि नात्र स्वल्पमात्रं, किं नाम तत्तावैशिष्ट्यप्रतियोगिकान्योन्या-
भावात्यन्ताभाववत्त्वं, तच्च प्रतियोगिघटितमूर्तिवत्त्वं तदन्निक-
र्षा (२) दमन्निकृष्टमेवेति भावः ॥

सू० * “नच संस्कारद्वारा प्रत्यासत्त्या संबद्धविशेषणतया
तद्ग्रहः * । क्वचित् ‘सोऽयं नवे’ति तर्हि संशयो न
स्यात् । * ‘दोषवशान्न तत्प्रकाशो, न संबद्धविशेष-
णत्वाद् ? * -इति चेत्, “विनापि संस्कारं दोषवशा-
त्तदापत्तेः (३) । ‘वस्तुप्रकाशिनि च दोषवाचोयुक्तव-
निरुक्तेः । क्वापि तस्याऽवस्तुप्रकाशित्वाद्दोषत्वे
कथमक्षादेरपि तन्न स्यात् । “विशिष्टत्वेन तथात्वस्य
प्रकृतेरप्यपरिहारः ।

(१) सामर्थ्यं = सामग्र्योनिष्पाद्यं समस्तमपि प्रत्यभिज्ञानमित्यर्थः; “सम-
ग्रमिति” पाठे तु राजमार्ग एव समस्तमिति पदान्तरस्य तत्राऽकल्पनात् ।
यद्वा समग्रमेव सामर्थ्यमिति स्वार्थे त्यज् । (२) तदन्निकर्षात् = तेन
प्रतियोगिना सममिन्द्रियस्याऽन्निकर्षात् ।
(३) तदापत्तेः = संशयापत्तेः ।

टी० ॥ नन्विन्द्रियैव संयुक्तसंयुक्तसमवेतविशेषणविशेष-
णतया प्रत्यामत्या तदुपरक्ताभेदश्च भासतां, तथाहि-इन्द्रिय-
संयुक्त मनः, तत्संयुक्त आत्मा, तत्समवेन. संस्कारस्तद्विशे-
षणं च घटः, तद्विशेषणं च तत्तद्विशिष्टाभेदः-इति शङ्कां निर-
स्यति-। “नचे”ति ॥ अनया प्रत्यामत्या सर्वत्र तत्तोपरक्ताभेदस्य
प्रसैव स्यात् न तु संशय इत्याह-। “तर्ही”ति । पूर्वानुभूते प्रत्या-
मत्ते. सत्त्वान्निश्चय एव स्यादननुभूते तत्तोलेखानुपपत्तेरि-
त्यर्थः ॥ ननु दोषसाहात्स्यात्संशय एवात्पद्यते, न निश्चयः,-
इत्याह-। “दोषे”ति ॥ संस्कारनिरपेक्षस्य दोषस्य तथासंशय-
कारणादिति प्रमङ्ग-इत्याह-। “विनापी”ति ॥ दोषान्तरसाह-।
“वस्तिव”ति । ‘मय नवे’तितत्तेदन्ताविशिष्टाभेदस्य वस्तुने
भानात् कथं दोषस्तत्कारणं स्यादित्यर्थः ॥ ननु प्रकृतेन दोषेण
यदि वस्तु प्रकाशितमेतावतैव कथमस्याऽदोषत्व, यावता तेन
पित्तादिना दोषेण ‘पीतः शङ्कुः’-इत्यादाववस्तवपि प्रकाशितं
प्रकृतसंशयस्यैव वा कोट्यन्तरमवस्तुवेत्याशङ्काह-। “क.पी.”
ति । क्वचित्काऽवस्तुप्रकाशाधीनं यदि दोषत्व तदेन्द्रियशब्द-
लिङ्गादीनामपि दोषत्वं भवेदित्यर्थः ॥ ननु पित्तादिविशिष्टस्ये-
न्द्रियादेर्दोषत्वं, न तु केवलस्य, तथाच नागृहीतविशेषणा(१)
न्यायेन पित्तादिकमेव दोषो, नत्विन्द्रियादिकमपीत्याशङ्काह-।
“विशिष्टत्वेने”ति । एवं सतीन्द्रियादिविशिष्टस्यैव पित्तादेरपि
अमजनकत्वेन दोषत्वमिति नागृहीतविशेषणान्यायादिन्द्रिया-
देरेव दोषत्वमायातं, न तु पित्तादेरित्यर्थः । तथात्वस्य=दोष-
त्वस्य, प्रकृतेपि-इन्द्रियादावपीत्यर्थः ॥

सू० “नहि विनैव कुतोपि विशेषादस्याऽवस्तुप्रकाशिता,
‘सत्यप्यर्थे’ दोषादवस्तुन एव प्रकाशे संशयात्प्रेक्षा-

(१) “नागृहीतविशेषणा बुद्धिर्विशेष्यमुपसङ्गामति”-इति न्यायेनेत्यर्थः ।

वत्प्रवृत्त्यादेरसम्भवापत्तेः । *वस्तुविषयत्वेपि दोषा-
दनिश्चयता ? * इति चेन्न । वस्तुतस्तस्या^(१) सङ्की-
र्णत्वात्तस्य प्रकाशे तदेव संशयैककोटौ प्रकाशित-
मिति कुतस्तदनिश्चयता । निश्चयार्थस्य च संश-
यकोटावखण्डने संशये तदभावाधिकग्राहित्वेपि नि-
श्चयत्वस्याप्रत्यूहत्वादेव, अभावनिश्चयः कोट्यन्तरं
केवलमधिकं स्यात् ।

टी० ॥ ननु भवेदेव यदि पितादिकनिन्द्रियादिसाहित्ये-
नैव अत्र जनयेदित्यत आह—। “नही”ति । अस्य=पितादेर्दो-
षस्य, कुतोपि विशेषादिन्द्रियादेर्विना नावस्तुप्रकाशकत्वमि-
त्यर्थः ॥ ननु संशये विपर्यये वा धर्मी वस्तुभूतोऽस्तु, तथापि
ताभ्यां^(२) न न प्रकाशयते, किंत्वनीकमेव किञ्चित्प्रकाशयते, तथा
चावस्तुभानात्तत्प्रकाशकयोस्तयो^(३)र्जनकः स कथं न दोषः
स्यादित्याशङ्काह—। “सत्यप्यर्थे” इति । वस्तुमात्रं संशयस्य वि-
षय-इतिजानतां प्रेक्षावतां क्वचिदपि संशयात् प्रवृत्तिनिवृत्तौ न
स्यानामित्यर्थः । यद्वा, वस्तुनो=धर्मिणोऽप्यज्ञाने कुत्र संशयः
प्रवर्तयेदित्यर्थः ॥ ननु प्रवृत्त्यनुरोधात्संशयस्यास्तु वस्तुविष-
यता, यत्पुनरयमनिश्चयाकारस्तत्र दोष एव तन्त्र, तथाच
निश्चयप्रतिबन्धकत्वमेव दोषत्वमित्याह ।— “वस्तुविषयत्वे-
पी”ति ॥ धर्मी तावन्न सङ्कीर्णः=न स्यात्पुरुषोभयात्मा, किंत्वे-
करूप एव, तथाच वस्तुतो यद्रूपो धर्मी तत्र संशयो निश्चय-
रूप एवेति क्लायमनिश्चयो येन निश्चयप्रतिबन्धकतया तज्जनको
दोषः स्यादित्याह—। “वस्तुत” इति ॥ ननु भवेदेवं निश्चयो
यदि पुरुषे धर्मिणि पुरुषत्वमात्रमुल्लिखेदपितु स्यात्पुत्रत्वं पुरुष-
त्वाभावं वाऽज्ञास्तवमधिकमुल्लिखन् निश्चय इत्यत आह—।

(१) नश्य = धर्मिणः । (२) ताभ्याम् = संशयविपर्ययाभ्याम् ।

(३) “अवस्तुमात्रप्रकाशकयोस्तयो” इत्यपि पाठः ।

“निश्चयाचक्षे”ति । निश्चयस्य योऽर्थो विषयः—पुरुषत्वविशिष्टो धर्मो, स चेद्वाचकप्रत्ययेनाख्यतस्तदा तत्र नायमनिश्चयोऽधिकं तु यद्वा मते तत्राप्ययं विपर्ययरूपो निश्चय एवेत्यर्थः ॥

सू० *जातिः संशयत्वं, तत्प्रयोजकश्च दोषः ? *—इति चेद्, “इदं तद्वा न वे”ति संशयकोट्यर्थनिर्द्देशसमन्वयेन वाशब्दप्रतीतिव्यवहारयोरभावापत्तेः । ‘प्रतीत्या सह वाकारार्थसंबन्धे, ‘प्रत्येमि न वे’तितदापत्तेः । ‘वाकारार्थस्य प्रतीतिगतत्वेऽपि निश्चयत्ववत्^(१) ‘स्थानुमानय पुरुषं वे’ति स्थानुपुरुषगतपाक्षिकलोकव्यवहारानुपपत्तेः । ‘तस्माद् वाकारार्थस्य ज्ञानधर्मत्वे साक्षात्कारित्वादिवद्विषयानन्वयापत्तिरेवेति ।

टी० ॥ नन्वेककोटिर्निश्चयाद्विक्रुदोभयकोटिकनिश्चयोप्ययं विजातीय एवाभ्युपगन्तव्यः, तथाच संशयत्वमेव तत्र जातिरिति तदवच्छिन्नज्ञानासाधारणकणं दोष इत्याह—। “जातिरिति”ति ॥ संशयकोट्योरर्थो स्थानुत्वपुरुषत्वे, तयोर्निर्द्देशः^(२) = स्थानुशब्दः पुरुषशब्दश्च, तत्समन्वित^(३) एव वाशब्दः प्रतीयते व्यवहियते च, तेन स्थानुत्वपुरुषत्वयोरेवाऽऽव्यवस्थितत्वं वाशब्दार्थः, तथाच विषयवैलक्षण्यमेव निश्चयात् संशयस्य वैलक्षण्यं, नतु जानिकृतमित्याह—। ^b“इदं तद्दे”ति ॥ ननु प्रतीतिगतमेवाऽऽव्यवस्थितत्वं वाशब्दार्थो, नतु विषयाव्यवस्थितत्वं वाशब्दार्थः^(४) इत्यन आह—। “प्रतीत्ये”ति ॥ अत्रैव दोषान्तर-

(१) यथा निश्चयत्वस्य ज्ञानधर्मत्वेनार्थनिर्द्देशकशब्देन समन्वयो नास्ति तथा वाकारार्थस्याऽव्यवस्थितत्वस्य ज्ञानधर्मत्वे स्थानुर्वा पुरुषो वेत्यर्थगतत्वेन प्रतीतिर्न स्यादिति भावः । “निश्चयवदि”ति त्वपपाठः ।

(२) निर्द्देश्यतेऽर्थोनेनेति व्युत्पत्त्या निर्द्देशपदस्य निर्द्देशकशब्दपरतामाह—निर्द्देश इति । (३) समन्वयः = सामानाधिकरस्यस्य, तथाच तत्समानाधिकृत इत्यर्थः ।

(४) “वाशब्दार्थः”—इत्ययं भावः पुस्तकान्तरेषु पाठो नोपलभ्यते ।

साह । “वाकारार्थस्ये”ति । संशयाद्विषये पाक्षिको व्यवहार इति वाकारार्थः । पाक्षिकत्वम् (= अव्यवस्थितत्व) विषयगतं, नतु ज्ञानगतमित्यर्थः ॥ “तस्मादि”ति । यद्यप्यव्यवस्थितत्वं (वाकारार्थः) संशयगतं स्यात्तदा यथा विषये साक्षात्त्वं नानुभूयते तथा संशयविषयेऽप्यव्यवस्थितत्वं नानुभूयेत्यर्थः ॥

यद्यपि ज्ञानगतेनापि ज्ञानत्वानुभवत्वमाक्षेपादिना ज्ञातोऽनुभूतः, साक्षात्कृत, इति विषयोऽप्युपराको गृह्यते, इति तद्वदेव संशयगतेनापि वाकारार्थेन विषयानुरञ्जनमस्तु, तथापि ‘साक्षात्कृत’ इति यथा तद्विषये सर्वत्र तदुपरागस्तथा धर्म्यंशेऽपि वाशब्दार्थोपधानमिह स्यादिति भावः । अत्र प्रमङ्गले दोषखण्डनं, संशयखण्डनं, वाकारार्थखण्डनं च कृतं; तत्र यद्यपि प्रमा-
ऽप्रमयोर्वैलक्षण्यदर्शनात्कार्यवैलक्षण्यस्य च कारणवैलक्षण्यप्रयो-
ज्यत्वात् प्रमाकारणविलक्षण कारणमवश्यमप्रमायामवगन्तव्यं, तच्च
नेन्द्रियादि, उभयमाधारणत्वं दित्यमाधारणं पित्तादिरेव तथा
वाक्यम्, तस्य चाऽनुगतस्यापि तत्तदप्रमाप्रयोगकत्वं गृहीत्वा
दोषवाचोयुक्तिः; प्रमाप्रतिबन्धकत्वेनाऽप्रमात्ववच्छिन्नकार्यता-
प्रतियोगिक^(१) कारणतावच्छेदकरूपत्वेन वा दोषपदशक्तिय-
हात्; स्व^(२) प्रमां प्रति कारणत्वेऽपि पित्तादेर्विषयत्वातिरिक्तं न-
पेणाप्रमां प्रत्यमाधारणस्य विवक्षितत्वात्; एवं ‘स्याणुत्वेन पुन-
रुत्वेन वा न निश्चिनोमि धर्मिणं किंतु सन्दिहानोऽस्मी’ति निश्च-
यविलक्षणस्य सर्वलोकाभिद्वयस्य संग्रहस्य निश्चयत्वमापाद्यापत्ता-
वयितुमशक्यत्वं; कारणस्यापि समानधर्मदर्शना^(३) आधारधर्म

(१) कार्यतानिरूपितकारणतेत्यर्थः । (२) ननु पित्तादेर्विषयस्य स्ववि-
षयकप्रमाजनकत्वमस्यस्ति तत्कथमप्रमाजनकतावच्छेदकरूपत्वमेव
तत्सिद्धिरित्यत आह-स्वेति । (३) प्रमानो धर्मः स्याणुपलब्धयोऽ-
नुस्तरत्वादिः, तद्वर्जनेन स्याणुर्वा पुरुषो वेति संशयः; कथाधारणो
धर्मः नित्येभ्योऽनित्येभ्यो व्यावृत्तं शब्दत्वं तज्ज्ञानतोऽपि भवति शब्दो
नित्यो न वेति संशयः; वादिनोर्विप्रतिपक्षजन्यत्वं मध्यस्थस्य जायमानः
संशयस्तु सिद्ध इति । समानधर्मदर्शनाद्यन्यतमस्य प्रतिषेधमनुभा-
दिति सम्बन्धः ।

दर्शनविप्रतिपत्तीकामन्यनस्य प्रतिस्व निश्चयकारणविलक्षण-
स्याऽनुभवात्कार्यं च संशये विधिकोटिप्राधान्यं निषेधकोटिप्रा-
धान्यं वाऽनुभूयमानमवश्यं वाच्यम्, वाकारार्थश्च विरोध एव,
भवति हि 'स्थाणवो पुरुषो वे'तिशब्दश्रवणानन्तरं स्थाणुपुरु-
षविरोधज्ञानं, विरोधप्रतिस्व्यायिन एवैतादृशः शब्दप्रयोग
इति; तथापि प्रपञ्चस्यहनयुक्तिः अपि गृहीतेति भावः ॥

सू० *नच प्रत्यासत्तौ सत्यामपि प्रत्यासत्त्यपुरस्कारान्म-
नसा न ग्रहणं तत्र दोषवशा^(१)दित्यस्तु* । दोषे
सत्यपि वस्तुनः संस्कारेण, संस्कारस्यात्मना, तस्य
मनसा, तस्य च बाह्येन्द्रियेण, प्रत्यासत्त्यपेक्षणे एव
तदर्थप्रकाशनियमोपपत्तेः कः प्रत्यासत्त्यपुरस्कार-
स्त्वन्मते स्यात् ? । 'यदि तु संस्कारप्रत्यासत्तिमन-
पेक्ष्य तथा सन्दिह्यते तदाऽननुभूय 'प्रसृत्य वा तथा
सन्दिह्येत । 'वस्तुतस्तु, मनसा^(२)संस्काराग्राहिणा,
चक्षुरादिना चात्माऽग्राहिणा, तादृशप्रत्यासत्त्या
ग्रहणानुपपत्तेः^(३)नियमेन ।

टी० ॥ ननु प्रत्यासत्तौ सत्यामपि तत्तानिश्चयो न भवति,

(१) दोषवशात्प्रत्यासत्त्यपुरस्कारान्मनसा न ग्रहणमित्यन्यथः ।

(२) तादृशप्रत्यासत्त्या तत्तावैशिष्ट्यं मनसा गृह्यते ? चक्षुरादिना वा?,
न तावन्मनसा, तस्यात्मशाहकत्वेपि संस्काराग्राहकतया तद्विशेषणत-
त्तावैशिष्ट्यग्राहकत्वायोगात्, नापि चक्षुरादिना, तस्यात्मशाहकत्वा-
भावेन तत्त्वमवेतसंस्कारादिग्राहकत्वस्य सुतरामसम्भवादित्याह-मनसे-
त्यादिना । (३) यद्यपि "ग्रहणानुपपत्तेः नियमेन"त्येव प्रायः पुस्तकेषु
पाठ उपलभ्यते तथाप्यत्र प्रतिज्ञान्तरस्वामदर्शनान्तर्हेतुकप्रतिज्ञाप्रदर्श-
नपरेणैव "ग्रहणानुपपत्तिः नियमेन" इति पाठेन भाव्यम्, "ईदृशप्रत्या-
सत्त्या ग्रहणानुपपत्तिनियमादि"ति तु "नियमेन"त्येतावन्मात्रस्यैव
व्याख्याकृतोऽभिप्रायप्रदर्शनं, नतु समग्रकङ्कित्वायाः, इति व्याख्याकृतो-
ऽभिप्रायाद्योऽविवृतिभित्त एव पाठप्रमादो लोकानामित्यालङ्घ्यते । यथा-
श्रुतपाठदुराग्रहगृहीतान्तःकरस्यैस्तु प्रतिज्ञावाक्यमध्याहृत्य कथञ्चिद्योज-
नीयो ग्रन्थ इति श्रीमन्तो गुरुवरणाः श्री ६ राममिश्रशास्त्रिणः ।

दोषेण प्रत्यामन्नेस्तिरस्कृतत्वात्; माचारखधर्मदर्शनात्प्रन्देह एवेत्याह-। “नचे”ति । वास्तवी प्रत्यासत्तिः कथं दोषेण तिर-
स्करणीया ? प्रत्युत तत्ताऽऽरोपार्थं पुरस्करणीयैव, स्मृताया
एव तत्तायाः ‘सौम्य नवे’त्यत्रारोपादित्यर्थः । यद्यपि ‘इदं रज-
तमि’त्यारोपे शुक्तित्वेन सह नतोपि संयुक्तसमवायस्य दोषेण
तिरस्कारो दृष्टः, तथापि तस्यापि स्वशब्दत्वादिति भावः ॥
उक्तमेव द्रढयति-। “यदि त्वि”ति ॥ “प्रस्मृत्ये”ति । विस्मृत्ये-
त्यर्थः ॥ संस्कारद्वारा संबद्धविशेषणतया प्रत्यासत्त्या तत्ताभावे
‘सौम्यं नवे’तिसंशयानुपपत्तिमुक्त्वा प्रकृते संबद्धविशेषणताप्रत्यास-
त्तिरेव न भवतीत्याह-। “वस्तुतस्त्विति”ति । “नियमेन”-इत्य-
न्तेयं कक्कि । ईदृशप्रत्यासत्त्या ग्रहणानुपपत्तिनियमादित्यर्थः ॥
सू० “तदिन्द्रियाग्राह्याश्रयकप्रतियोगिकेतरस्य ग्रहणे स्व-
ग्राह्यसंबद्धविशेषणतायाः प्रत्यासत्तित्वनियमात् ।

टी० ॥ अत्र हेतुमाह-। “तदिन्द्रिये”ति । ‘विशेषणता-
प्रत्यासत्तिः सर्वत्र स्वग्राह्यसंबद्धविशेषणतारूपैव भवति नत्व-
न्ये’तिनियमादित्यर्थः । प्रकृते च संस्कारो नेन्द्रियाग्राह्य इति
तद्विशेषणतया तज्ज्ञानं न संभवतीत्यर्थः ॥ ननु नयं व्याप्तिः
यद् विशेषणता स्वग्राह्यसंबद्धविशेषणतारूपैव भवति, प्राणरसना-
भ्यां गन्धरसविशेषाभावस्य प्राणरसनाऽग्राह्येऽपि द्रष्टव्ये विशेषण
तया ग्रहणाद्, अत एनां^(१) विशिष्टा-। “तदिन्द्रियाग्राह्ये”ति ।
प्रतियोगिग्राहकेन्द्रियाग्राह्य आश्रयो यस्य स तदिन्द्रियाग्राह्या-
श्रयको गन्धरसादिः, स प्रतियोगी यस्य गन्धाद्यभावस्य, तदितरत्
प्रमेयं यत्र विशेषणतया गृह्यते तत्रेयं व्याप्तिरिति न व्यभिचार
इत्यर्थः । यद्वा, “नियमेन”त्यग्रे योजनीयम् । तदिन्द्रियाग्राह्य-
त्वेत्यत्र नियतं तदिन्द्रियाग्राह्यत्व विवक्षितं, नतु काटाचित्कम् ।
अन्यथा क्लृप्ता कदाचिद्भूतलादि न गृह्यते इति तदाश्रयस्य^(२)
घटादेः भावे । विशेषणतया गृह्यमाणोऽपि तदिन्द्रियाग्राह्याश्रयकप्र-
तियोगिकेतेरो न भवतीति सहचारदर्शनस्थलाभावाद् व्याप्ति-

(१) एनां=व्याप्तिम् । (२) तद् भूतलादि आश्रयो वस्येतिव्युत्पत्त्या
तदाश्रितस्येत्यर्थः ।

परिच्छेदः (१) कुत्र स्यात्?, तथाच तदिन्द्रियाग्राह्यत्वं तदिन्द्रियस्वरूपायोग्यत्वं विवक्षितं, तच्च नियमपदान्तर्भावेन निर्वहतीति भावः । प्रतियोगिग्राहकेन्द्रियाग्राह्येधिकरणे यः प्रतियोगी समारोप्य निषिध्यते न एव तदिन्द्रियाग्राह्याश्रयकः प्रतियोगी, तस्य योऽभावस्तदितरत्रायं नियमः, तेन वायौ रूपाभावस्य चाक्षुषत्वमुपपद्यते । अन्यथा (२) घटादौ रूपाभावस्य रूपग्राहकेन्द्रियाग्राह्याश्रयकप्रतियोगिकत्वेन तद्ग्रहेऽपि वायुविशेषणतया न स्यात् । “वायौ रूपाभावप्रतीतिर्लङ्घना ?”, - इत्यनुपपन्नमेव, सर्वत्र तथाभावप्रसङ्गात् । यदि अन्यत्र योग्यानुपलब्धिपरिन्द्रियसहकारिणी, नदा प्रकृतपि समानं, वायावपि रूपानुपलम्भस्य प्रतियोगिनस्त्वविरोधित्वात् । नह्यतो रूपसमवाये ग्रहणावश्यकत्वात् । केचित्तु “नियमेन तदिन्द्रियाग्राह्यो यस्याश्रयः (३) स्वेतरोलम्भकव्यतिरेकोपलम्भाविषयो, यथा परमाणौ पृथिवीत्वादि, नतु वायौ रूपादि, ततश्च तत्प्रतियोगीतरग्रहणे विशेषणतया व्याप्तिः” - इत्याहुः । यद्यपि घटादौ विशेषणतया तत्ताभानम-

(१) व्याप्तिपरिच्छेदः—व्याप्तेरवधारणम् । (२) अन्यथा, यत्किञ्चिदधिकरणकभमारोपितप्रतियोगीतरप्रतियोगिकाभावस्थले स्वग्राह्यस्वबद्धविशेषणताप्रत्यासत्तेर्निवमाङ्गीकारे-इत्यर्थः । (३) स्वग्रहणे दृष्टान्ते पृथिवीत्वादपरो दाष्टान्तिके त्वभावाश्रयत्वाभिमतवस्तुपरः । यथा पार्थिवपरमाणौ पृथिवीत्वं स्वस्मात्पृथिवीत्वादितरस्य महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपवत्त्वलक्षणस्योपलम्भकस्य व्यतिरेकेण चाक्षुषोपलम्भाविषयः नत्वेवं वायौ रूपादि स्वस्माद्रूपादितोऽतिरिक्तस्य महत्त्वलक्षणस्योपलम्भकस्य व्यतिरेकेण चाक्षुषोपलम्भाऽविषयः, किन्तु रूपादिव्यतिरेकादेव, एवमेव यस्याऽभावस्याश्रयः स्वस्मादतिरिक्तस्योपलम्भकस्य व्यतिरेकेणोपलम्भाविषयः स्यात्तदीयप्रतियोगीतरप्रतियोगिकाभावग्रहणे एव स्वग्राह्यस्वबद्धविशेषणतया व्याप्तिरित्यर्थः । रूपाभावपृथिवीत्वाभावयोरप्यश्रयौ, वाय्वाप्यपरमाणुलक्षणौ, भवतः स्वेतरोलम्भकस्य महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपवत्त्वस्य व्यतिरेकेण चाक्षुषोपलम्भाऽविषयावतकृतयोः स्वग्राह्यस्वबद्धविशेषणताप्रत्यासत्तिमन्तरेणैव भानमित्यर्थः । यद्वा, यस्य=समारोपितप्रतियोगिनः, आश्रयः=आश्रयत्वेन संभूतः, -इत्यर्थः । अस्मिन्नर्थेऽग्रे “तत्प्रतियोगीतरग्रहणे” -इत्यस्य तस्मात्प्रतियोगिन इतरप्रतियोगिकस्याभावस्य ग्रहणे-इत्यर्थः ।

विरुद्धमेव, तथापि संस्कारविशेषणतया नावच्छेदनात्मित्यर्थः ॥
 सू० “अन्यथाऽऽप्यपरमाण्वदादौ पृथिवीत्वादेरन्यत्र ग्राह्य-
 तथा निरस्तस्वरूपायोग्यत्वस्याभावो दृगादिभिर्गृ-
 ह्येत । ‘नहीन्द्रियविहारदेशेषु निष्परमाणुकत्वनि-
 यमो युक्ताभ्युपगमः । ‘शब्दाभावप्रत्यक्षतावादिनये
 श्रोत्रेन्द्रियविशेषणता सप्तमः सन्निकर्षः, नतु तत्र
 संबद्धविशेषणतेत्यतोपि न व्यभिचारः ।

टी० ॥ उक्तव्याप्तौ विपक्षवाचकमाह - । “अन्यथे”ति ।
 यद्यप्यभावग्रहे प्रतिपोगियोग्यतावदधिकरणयोग्यतापि नन्त
 निति प्रत्यासत्तौ सत्यामपि तद्विरुद्धादेव न परमाणौ पृथिवीत्वा-
 भावग्रह इति, तथापि शब्दाभावप्रत्यक्षतावादिनये नैतदिति
 भावः ॥ ननु पृथिवीत्वाभावेन संबद्धविशेषणतापि प्रकृते ना-
 स्तीत्यत आह- । “नही”ति ॥ “तदिन्द्रियाग्राह्याश्रयकं”त्या-
 दिविशेषणव्युदस्तमपि व्यभिचारं प्रकारान्तरेणापि व्युदस्त्य-
 ति- । “शब्दाभावे”ति । व्यभिचारनिरासेऽयमपि प्रकार इत्य-
 पेरर्थः । ‘सप्तम’ इति संबद्धविशेषणतापेक्षया, विशेषणतया सप्त
 एव; शब्दसाक्षात्कारानुरोधेन यथा शुद्धमनसाय, प्रत्यासत्तिरेवं
 शब्दाभावसाक्षात्कारानुरोधेन विशेषणताया अपि शुद्धायाः
 प्रत्यासत्तिव्युपगमात् । संबद्धविशेषणताया एव यत्र ग्राहकत्वं
 तत्परं व्याप्युपदर्शनमिति भावः ॥

सू० * “नचात्मसंयुक्तमनः (१) प्रति “पूर्वानुभूतार्थात्म-

(१) वस्तुत एकैव ग्राह्यावस्तिर्विवक्षावशाद्ग्राह्यावस्तिग्राहकावस्ति-
 भेदेन द्विधा विभज्यते; तत्रात्मसंयुक्तमनः प्रति (=आत्मसंयुक्तमनसा
 सह निरुक्तमनसो वा) संस्कारः (=संस्कारलक्षणा, अर्थान् मनः संयुक्ता-
 त्मसमवेतसंस्कारलक्षणा) ग्राहकावस्तिः, (=अर्थग्राहकेण संस्कारेण समं,
 निरुक्तसंस्कारस्य वा सम्बन्धः,) तथा आत्मसंयुक्तमनः प्रति पूर्वानुभूत,
 तार्थात्मप्रत्यासत्तिरपि (=पूर्वमनुभूतो यावर्थात्मानो तयोः प्रत्यासत्ति-
 रपि) संस्कारः, (=संस्कारलक्षणा, अर्थान् मनः संयुक्तात्मसमवेतसंस्कार-
 विषयत्वलक्षणा) ग्राह्यावस्तिः, सोऽस्मिन्प्रत्यभिज्ञाया संस्कारः पूर्वानुभूता-
 त्मप्रत्यासत्तिः सोऽयं घट इत्यत्र तु पूर्वानुभूतार्थप्रत्यासत्तिरिति विभागः ।

प्रत्यासत्तिरेव संस्कारः इति तदतीन्द्रियत्वं न दोषाय, प्रत्यासत्तेरतीन्द्रियाया इन्द्रियार्थसन्निकर्ष-
स्थो^(१)पगमादितिस्वीकृते निस्तारः*, 'तथा सति
“स”-इत्यंशे चक्षुरादेः प्रत्यासत्त्यभावात्प्रत्यभि-
ज्ञाया अचक्षुषत्वापातात् । “अयमि”त्यंशो दृगा-
दिना, तदंश^(२)स्तु मनसा, गृह्यतां, तदेतदभेदस्तु
केनेत्युक्तमप्यावर्तते इति । एतेन ‘संस्कारः सह-
कारिमात्रम् इन्द्रियस्यातिप्रसङ्गनिवारकः प्रत्यभि-
ज्ञायां, तदयं ^(३)इन्द्रियेणार्थसन्निकृष्ट एवाल्लिख्यते
विभ्रमार्थवत्, सन्निकृष्टग्राहिता चेन्द्रियस्य सन्निक-
र्षसहकार्यवश्यम्भावमात्रं, तच्चेदमंशसन्निकर्षादेव
स्यात्, नतु सर्वग्राह्यसन्निकर्षसहकारिता’ इत्यपि नि-
रस्तम्, ‘सोयं^(४)न वे’तिसंशयाभावापातेनैवेति ।

टी० ॥ ननु ना भूचक्षुषस्तत्तया सह संयुक्तमनःसंयुक्तात्म-
समवेतसंस्कारविशेषणताप्रत्यासत्तिरपितु यथा घटेन सह चक्षुषः
संयोगस्तथा मनसस्संस्कार एव प्रत्यासत्तिरस्त्वित्यत आह—
“नचे”ति । संस्कारोऽसंघट्टः कथं मनःप्रत्यासत्तिः स्यादित्यत
उक्तम्—“आत्मसंयुक्तमनः प्रती”ति । तथाच मनःसंयुक्तात्ममन-
वेतः संस्कारो मनःप्रत्यासत्तिरिति ॥ संस्कारग्राहकासत्ति^(५)
नभिधाय ग्राह्यासत्तिमाह— । “पूर्वानुभूते”ति ॥ एवं शङ्कायां
परिहारमाह— । “तथा सती”ति । एतावतापि चक्षुषा मनं
प्रत्यासत्तिर्नापपादितेति प्रत्यभिज्ञायाप्रचक्षुषत्वं न स्यात्,
प्रत्युन मानसत्वं स्यात्, तथाच विरोध इत्यर्थः ॥ ननु तत्तांशे
मानसत्वमिदन्तांशे च चाक्षुषत्वमस्तु को विरोधः? इत्यत आह— ।

- (१) इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य प्रत्यासत्तेरतीन्द्रियाया उपगमादि-
त्यन्वयः । इन्द्रियार्थसन्निकर्षाभिन्नप्रत्यासत्तेरतीन्द्रियत्वोपगमादित्यर्थः ।
(२) तदंशः, तत्तांश इत्यर्थः । (३) तदर्थः, तच्छब्दार्थ इत्यर्थः ।
(४) “एतेन” त्यस्यैवातिदेश्यमाह—सोयमिति । (५) संस्कारेणार्थग्रा-
हकेण मनसः सम्बन्धमित्यर्थः ।

^d“अयमि”ति ॥ ननु यावत्प्रत्येतथेन्द्रियमन्निकर्षो न तन्त्रं, किंतु प्रत्येतथेन्द्रियसन्निकर्षमात्रं, स चेदमंशेनैव, तदंशस्त्यजमन्निकृष्ट एव भवति, तत्रानिप्रसङ्गः सहकारिणा संस्कारेण वारणीय इत्या-
शङ्काह-। “एतेने”ति ॥ “सोयमि”ति । उक्तमामग्रीसत्त्वे
निश्चय एव स्याद्, दोषस्य सखितत्वादिति भावः ॥

सू० “तदद्राक्षमि”त्यादिस्मृतिरपि चैवमनुभवः स्यात्, म-
नस^(१) आत्मसंयोगमहकृतादयं आत्मसन्निकर्षात्संस्का-
राज्जायमानायास्तस्या इन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वादेव;
मनसात्मसंयोगादात्मममवायेन प्रत्यक्षीक्रियमाणै-
र्ज्ञानादिभिः स्मयमाणस्यायंस्याविशेषादिति ।
^bएतेन ‘तत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिकान्योन्याभावविरहः
स्वरूपाभेदा वाऽयं भाती’^(२)त्यपि निरस्तम् । अ-
न्योन्याभावव्यतिरेकोऽन्योन्यमेव तत्तेदन्तोपाध्य-
वच्छिन्नयोः स्यात्, न च तन्मिलितमेकेन सुग्रहम् ।
एवं स्वरूपाभेदापि तयोरैक्यं तदनवगाहिना दुरव-
गममेव । ‘संस्कारोपनीते च विषये यदि ज्ञानमनु-
भवः स्यात् स्मृतिरपि कुतो नानुभूतिः ? । ‘अथ*
न संस्काराधीनत्वमात्रेण स्मृतित्वं, किंत्वनुभवका-
रणसंपृक्तसंस्कारजत्वेन, ततश्चाधिकार्याक्षसन्निक-
र्षपेक्षं प्रत्यभिज्ञानमनुभव एव भवति, नतु स्मृतिः ?
*-इति चेन्न ।

टी० ॥ संस्कारस्य प्रत्यासत्तित्वपक्षे सहकारित्वपक्षे च
दोषान्तरमाह-। “तदद्राक्षमि”ति । यथा ‘जानामी’त्यनुभवः
संयुक्तमवायान्मानसस्तथा ‘अद्राक्षमि’तिस्मृतिरपि संस्कारल-
क्षणात्मनिकर्षान्मानसोऽनुभवः स्यादित्यर्थः ॥ ^b“एतेने”ति । यथा

(१) मनःप्रतियोगिकात्मसंयोगमहकृतात्पूर्वानुभूतार्थात्मसन्निकर्षाऽ-
भिज्ञानद्वयकादा संस्काराज्जायमानायाः स्मृतेरिन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वा-
दनुभवत्वं स्यादित्यर्थः । (२) ‘इदन्त्वावच्छिन्ने’-इति शेषः ।

‘सोयं, न तु तद्विधर्मे’तितद्वैधर्म्याभावः संस्कारेन्द्रियान्यां प्रत्येकं मिलित्वा चोपनेतुमशक्यं (१) एवं ‘सोयं, न तदन्योन्याभाव-
वान्’एवं ‘न स्वरूपभित्ति’ इत्यत्राप्यन्योन्याभावात्यन्ताभाववत्त्वं
तत्स्वरूपाभेदे वा न ताभ्यामुपनेतुं शक्यमित्यर्थः ॥ संस्कार-
जन्येऽपि यथा प्रत्यभिज्ञाऽनुभव एवं स्मृतिरप्यनुभव एव स्यादि-
त्याह-। “संस्कारे”ति । एतच्चाचार्यभतेन; वार्तिककारभते तु
प्रत्यभिज्ञापि स्मृतिजन्या, न संस्कार जन्येति ॥ ननु संस्कार-
जन्यत्वमात्रं न स्मृतित्वप्रयोजकं येन प्रत्यभिज्ञापि स्मृतिः स्या-
दपित्विन्द्रियसन्निकर्षाजन्यत्वे नति संस्कारजन्यत्वं, तच्च प्रत्य-
भिज्ञायां नास्तीति न तस्याः स्मृतित्वमित्याह-। “अथे”ति ॥

मू० “संस्काराऽसम्पृक्तानुभवकारणजत्वेनानुभवत्वं भवति
प्रत्यभिज्ञानं तु संस्कारसहितानुभवकारणजं स्मृतिरे-
वेति वैपरीत्यं किं न स्यात् ? । “अन्यत्र न स्मृतिः (२)
रनुभवकारणसम्पृक्तसंस्कारजन्या”-इति तु ‘नान्य-
त्रानुभवोऽपि संस्कारसम्पृक्तार्थेन्द्रियसंयोगजन्य’-
इतिसाम्यादेवाबाधकम् । “तदेवं (३) विनिगमनायां
प्रमाणाभावात्, स्वयंकल्पितव्यवस्थायैपरीत्येनापि
कल्पनासंभवात्, प्रत्यभिज्ञानमुभयकारणसंभवात्
स्मृतिश्चानुभवश्चेति मन्तव्यम् । तथाच स्मृतिव्या-
वृत्तमनुभवत्वं जातिरस्तीति प्रत्याशा निरवकाशा ।

(१) संस्कारेण वैधर्म्याभाववतो धर्मिणः, इन्द्रियेण च तत्साया, अवि-
षयीकरणादिति भावः । (२) स्मृतिरन्यत्राऽनुभवकारणसंपृक्तसंस्कार-
जन्या न, इत्यबाधकम्, अन्यत्राऽनुभवोऽपि संस्कारसंपृक्तार्थेन्द्रियसंयोग-
जन्यो न, इतिसाम्यादेवेत्यन्वयः । (३) तदेवं (संस्कारजत्वात्प्रत्यभि-
ज्ञानं स्मृतिरुक्तं संयोगजत्वादनुभव इत्यत्र) विनिगमनायां प्रमाणाभा-
वात्प्रत्यभिज्ञानं स्मृतिश्चाऽनुभवश्चेति मन्तव्यमिति सम्बन्धः । ननु
केवलसंस्कारजन्यत्वं स्मृतित्वस्य, अतिरिक्तकारणजन्यत्वं चानुभवत्वस्य प्रयो-
जकमिति मत्कल्पनमेव नियामकमित्याशङ्क्य प्रतिकल्पनत्वान्नैवमित्या-
ह-स्वेति । प्रमाणाभावादुभयात्मत्वमपि नैवमित्यत आह-उभयेति ।

नच विषयांश्चे स्मृतित्वानुभवत्वयोर्व्यवस्था कर्तुं
शक्यते, तन्निरासस्य निवेदितत्वात् ^(१) । ततश्च
तदेव ज्ञानं तस्मिन्नंवांश्चे स्मृतिश्चानुभवश्चेत्यापत्ति-
तेति यदि न विरोधबुद्धिर्भवतस्तदा 'तदधीने तत्रै-
वार्थे प्रमात्वाप्रमात्वापाते' ^(२) सा तेऽस्तु ।

टी० ॥ तर्हीन्द्रियजन्यत्वेन प्रत्यभिज्ञाऽनुभवोऽपि न स्यात्,
संस्काराजन्यत्वे मनीन्द्रियजन्यत्वस्यानुभवत्वप्रयोजकत्वात्, प्र-
त्यभिज्ञायां च तदभावाद्, -इत्यपि स्यादित्याह- । "संस्कारे-"
ति ॥ नन्वनुभवमासंगीजन्यत्वेऽपि संस्कारमात्राधीनत्वेन कुत्र
स्मृतित्वं दृष्टं येन प्रत्यभिज्ञायां तदापादनीयमित्यन आह- ।
"अन्यत्रे"ति । तर्हि संस्कारजन्यत्वेऽपि कुत्रेन्द्रियजन्यत्वमात्रेणा-
नुभवत्वं दृष्टं येन प्रत्यभिज्ञायां तत्कल्पनीयमित्यपि तुल्यमि-
त्यर्थः ॥ प्रकृतमुपसंहरति- । "नदेवमि"ति । संस्कारजन्यत्वेन
स्मृतित्वमिन्द्रियजन्यत्वेन चानुभवत्वं, नचात्रावच्छेदकमेतेन दू-
योर्वृत्तित्वस्या निरस्तत्वादिति स्मृतित्वमाङ्कुर्यादनुभवत्वं न
जातिरित्यर्थः । यद्यपि प्रत्यभिज्ञानमेकं ज्ञानं माज्ञात्कार्यनु-
भवरूपतयाऽनुद्यवसायमिदं, तस्य च विषयस्तत्तदन्तावच्छि-
न्नान्योन्याभावात्यन्ताभावः, न च स्वरूपमेव तयोस्तद्गताऽसा-
धारणधर्मो वा कश्चिदित्यन्यदेव, तत्तदनुभवस्य दुरपह्वत्वात्,
तच्च संस्कारेन्द्रियाभ्यां जन्यते, अन्यथैतदतिरेकाभ्यां द्वयोरपि
कारणत्वावधारणात्, अन्यथा कार्यस्याकस्मिकत्वेनाहेतुक-
त्वेन परप्रतिपादनार्थं ^(३) तत्रापि वागव्यवहारो न स्यात्, प्रति-
नियतविषययोरपि संस्कारेन्द्रिययोः संभूयकारित्वं प्रत्यभिज्ञा-
न्यथानुपपत्त्यैव, तत्र सोऽपपद्यतां प्रत्यभिज्ञानं, ना च तत्ते-
न्ताविशिष्टाभेदस्तद्विषयोस्त्विति त्वयापि वक्तुमशक्यम्, अनु-
भवविरोधात्; सख्यभङ्गापत्तेरिव । 'योऽहमद्राक्षं सोऽहं स्मरामी'-

(१) "तदा धर्मिणमादायापि स्मृत्यनुभवश्चकुरो दुर्वारः"-इत्यत्र
निवेदितत्वात् । (२) प्रमात्वाप्रमात्वापातेऽपि चा=अविरोधबुद्धिस्ते-
स्त्वित्यर्थः । (३) परप्रतिपादनार्थम्=परप्रतिपत्तिजननार्थम् ।

त्यभेदप्रतिमत्वात् सत्यैर्षिक^(१)मिदृत्वात् । तत्ताभेदश्चे-
न्द्रियसंबन्धविशेषणतयैव भासते, घटादेश्च प्रत्यभिज्ञायमानस्य
प्राज्ञत्वेन स्वप्राज्ञसंबन्धविशेषणताया एव सत्त्वात् । * तत्तांश-
मात्रे संस्कारेषां तदवच्छिन्नाभेदांशो^(२)पि विशेषणतया कथं
भासते ? *—इति चेन्न, संस्कारानुपनीतस्यापि विशेषणता-
भ्युपगमात् । * भूतले घटाभावस्येव^(३)विशेषणतयैव तत्ताभासे
किं संस्कारेण * ?—इति चेन्न, अमनुभूते प्रत्यभिज्ञाया अदर्श-
नाद् अनुभवस्यापि तत्कारणत्वमिदृशं तस्य च चिरध्वस्तस्य
व्यापारापेक्षायां संस्कारकारणत्वकल्पनात् । अतीतापि तत्ता
विशेषणमेव, 'द्वे द्रव्ये'—इत्यत्र द्वित्व^(४)मिदं, तत्ता च पूर्वानुभ-
ववैशिष्ट्यं, तदसत्त्वकाले तद्विज्ञानं न भवति । * कथम् ? *—इति
चेन्न 'मोयमि'ति 'तदभिज्ञोयमि'ति प्रतीयते, ननु 'तदवच्छिन्न
(५) इदानीमि'ति प्रत्यभिज्ञाविषयो येन भवति स्यात्, संस्का-
रजन्यत्वेन च न स्मृतिस्त्वमिन्द्रियजन्यत्वस्योपाधित्वात् । *
नचेन्द्रियजन्यत्वेन चानुभवत्वे मध्ये संस्कारजन्यत्वमुपाधिः* ।
अनुभवत्वस्य प्रत्यक्षमिदृत्वेनापाधिष्ठयतिरेकेण^(६)तद्व्यतिरेकस्य
सार्थायुक्तमशक्यत्वेनापाधेर्भाधित्वविपर्ययत्वेनाऽऽज्ञापत्वात् । अ-
स्तु वा प्रत्यभिज्ञानं स्मृतिजन्यं, तथाच संस्कारजन्यत्वेन स्मृति-
त्वापादनमिन्द्रियजन्यत्वेन चानुभवत्वसाधने संस्कारोऽजन्य-
त्वमुपाधिश्चानवकाशः । स्मृत्युपनीतैव तत्ता भासते अत्रैव
रजनत्वमिति प्रत्यभिज्ञाखण्डनमवकाशः, तथापि हस्तमवा-
रणमात्रमेतत्त्वमिति हृदयम् ॥ 'तदधीने' इति । स्मृतिस्त्वेना-
प्रमात्व, यथार्थानुभवत्वेन प्रमात्वम्, अत्रच्छेदभेदं विनैव प्रत्य-
भिज्ञायां स्यादिदं च तद्वानिष्टमित्यर्थः ॥

(१) तैर्षिकाः=शास्त्रकाराः ।

(२) "अभेदांशोपी"ति त्वपपाठः । (३) भूतले घटाभावप्रत्यक्षस्यैव
प्रागनधिगतस्यैव घटाभावस्य विशेषणतया भानाङ्गीकारेण संस्कारानुप-
नीतस्यैव तस्य विशेषणता । (४) द्वित्वं ह्यपेक्षाबुद्धिजन्यत्वेन चतुर्थ-
क्षणादावतीतमपि द्रव्यविशेषणं यथा तद्वदित्यर्थः । (५) तदवच्छिन्नः,
तत्तावच्छिन्न इत्यर्थः । (६) उपाधिव्यतिरेकेण=संस्कारजन्यत्वेन, तद्व्य-

सू० "एतेन^(१) विरोधापत्त्याऽनुभवत्वस्वीकारे बाधकेन स्मृतिव्यतिरिक्तमनुभवत्वं नामानुगतं साक्षात्कारि-
ज्ञानानुमित्यादिसाधारणमनुभवबलादेव व्यवस्थाप-
नीयमिति प्रतीतिकलहोपि^(२) निरस्तः । * ननु
चाऽनुभव एव शरणमिह, प्रत्यभिज्ञाने ह्यनुभवत्व-
मेवानुभूयते ननु स्मृतित्वं, तेन संस्कारजत्वपीन्द्रि-
यार्थसन्निकर्षाधिकापेक्षयाऽनुभवत्वमेवेति विनिगम-
नायामपीदमेव प्रमाणम् । अन्यथा प्रत्यभिज्ञानेऽनु-
भवप्रत्ययो न स्यादिति प्रतीतिकलहेन प्रत्यवस्थेय-
मिति ? * । न, 'इदन्तातत्तावभासयोरनुभवस्मर-
णभागयोः सत्त्वेनानुभवस्यैकपक्षेऽसाधारणीकृत्य प्र-
माणयितुमिहाऽशक्यत्वात् ।

टी० ॥ अनुगतप्रतीत्यभावादनुभवत्वं न जातिरित्युक्त-
मिदानीं जातिमाहुर्योदपि न तदित्याह- । "एतेन"ति । यद्वा,
प्रचष्टकनिर्युद्धमर्थं संक्षेपतोऽनुवदति- । "एतेन"ति ॥ नन्वनुग-
तानुभवत्वजालौ प्रतीतिकलहः ^(२) प्रत्यभिज्ञायां स्मृतित्वानुभ-
वत्वविरोधात्तदाहृतप्रमात्वविरोधाद्वा निरमनीयः, स एव ना-
स्ति, अनुभवत्वेनैव सर्वप्रतीतिसिद्धत्वादित्याह- । "ननु चे"ति ॥
यथेदन्तांशे 'अनुभवामी'त्यनुभवः तथा तत्तांशे 'स्मरामी'त्यनुभव
इति न सकलांशानुभवत्वानुभव इत्याह- । "इदन्ते"ति । यद्वा,
तत्तांशे स्मृतित्वप्रौढ्येणानुभवत्वेनानुभवोऽयं कूटसाक्षी^(३)त्यर्थः ॥

तिरेकस्य=अनुभवत्वव्यतिरेकस्येत्यर्थः । (१) एतेनेत्यस्यैव विवरणं, -बाध-
केनेत्यन्तम् । विरोधापत्त्या=प्रत्यभिज्ञायां स्मृतित्वानुभवत्वयोः प्रमा-
त्वाप्रमात्वयोश्च विरुद्धमर्थयोः समावेशेन, अनुभवत्वस्वीकारे=अनुभव-
त्वस्य जातित्वस्वीकारे, बाधकेनेत्यर्थः ।

(२) इतिहेतोः प्रत्यभिज्ञायामनुभवत्वास्वीकारे सोऽयं घट इत्या-
कारकतत्तदन्तावगाहिज्ञानेऽनुभवत्वावगाहिप्रतीत्या कलहः=विरोधा
निरस्त इत्यर्थः । (३) कूटसाक्षी=मिश्रार्थगोचरः ।

सू० "एतेन-स्मृत्यनुभवसङ्करप्रसङ्गेनानुभूतिपद^(१)व्यवच्छे-
द्यं परिप्लुतं मन्तव्यम् । ^(२) * 'नच वाच्यं प्रत्य-
भिज्ञानं व्यवच्छेद्यं मा भूत् स्मृत्यन्तरं तु भविष्य-
तीति *, तस्याप्यनुभूतित्वेन भवताऽवश्यं स्वीक-
र्तव्यत्वात् । 'तथाहि-‘घटस्तत्रासीदि’त्यादिस्मृतौ
पूर्वकालविशिष्टो घटः स्फुरति, नचासौ^(३) पूर्वमनु-
भूता भूतता या संस्कारेणोपनीयेत, प्रत्युत पूर्वं
वर्तमानताया एवानुभूत्या ग्रहणं, 'तस्मादिदानीं
पूर्वता^(४) ग्रहणसामग्रीसंभेदात् 'सोयमि'तिप्रत्यभि-
ज्ञानवद्विशिष्टावगमोप्यसौ स्मृत्यनुभवात्मक एवा-
भ्युपगन्तव्यः । एतेनानुभवसामग्रीसहितः संस्कारो-
नुभवकारणमितिपक्षे पूर्वमाशङ्किते 'इदमपि दूषणं
द्रष्टव्यम् । तथा सति स्मृत्युच्छेदापत्तेः । 'नच
तदस्ति स्मरणं यत्र सा^(५) न प्रकाशते, ततश्च व्य-
वच्छेद्यानुपपत्तिः ।

टी० ॥ ननु 'तत्त्वानुभूतिः प्रमे'तिलक्षणखण्डनमुपक्रान्तं,
तत्र किमप्रस्तुतेन प्रत्यभिज्ञाखण्डनेनेत्यत आह-। "एतेने"ति ।
अत एव खण्डनोद्गारे यदेतस्य प्रकारस्याऽप्रस्तुतत्वमुक्तं, तदपि

(१) 'तत्त्वानुभूतिः प्रमा'-इतिप्रमालक्षणकुक्षिनिविष्टानुभूतिपदेत्यर्थः ।

(२) { निराकार्यानुभूतीतिशब्दव्यावर्त्यता पुरा ।
(३) { प्रत्यभिज्ञात्मबोधस्य, स्मृतौ वा वाच्यं खण्डयते ॥ १७ ॥ }

(३) आसौ=पूर्वकालसम्बन्धरूपा, भूतता (=तत्ता) पूर्वं नानुभूता या
संस्कारेण विषयोक्रियेत्यर्थः । पूर्वं प्रत्यभिज्ञाखण्डनावसरे तत्तायां पूर्वदे-
शकालसम्बन्धरूपायां देशकालयोस्तत्कालीनवर्तमानत्वाभिप्रायेण सं-
स्कारविषयत्वोक्तिरिदानीं तु तयोरेव देशकालयोरेतत्कालीनसतीतत्व-
मभिप्रेत्य संस्काराऽविषयत्वमुक्तमिति ध्येयम् । (४) पूर्वता=भूतता,
तद्ग्रहणसामग्रीनिद्रयवृत्तिकर्षादिरूपा, तस्याः घटग्राहक संस्कारैः सह
संभेदात्=संमिश्रणादित्यर्थः (५) सा=भूतता, तस्येति यावत् ।

प्रत्युक्तम् ॥ “न च वाक्यमिति”ति । यद्यपि प्रत्यभिज्ञानमनुभूति-
पदव्यवच्छेद्यत्वेन नोपक्रान्तं, न वा तद्व्यवच्छेदः मिदुनान्त्यभि-
मतः, शङ्को वा, तथापि स्मृतीनामनुभवत्वापादनाय प्रस्तावना-
मात्रपरमेतत् ॥ “तथाही”ति । यद्यपि पूर्वानुभवकालीना
विद्यमानतैव तत्ता^(१), पूर्वकालवैशिष्ट्यं वा, पूर्वानुभववैशिष्ट्यं
वा, पूर्वदेशसंबन्धो वा, यत्किञ्चित्कालीनसंबन्धो^(२) वा, सर्वत्र पूर्वा-
नुभवविषयतायाः सत्वात्; पूर्वानुभवविषयत्वस्य तत्तात्वे य
एवानुभवेन पूर्वं गृहीतस्तद्विषये एव स्मरणाभ्युपगमात् न
तत्तांशेनुभवप्रसङ्गः, तथापि स्मरणस्य मानमानुभवत्वे किं बाध-
कमिति हृदयम् ॥ “तस्मादि”ति । स्मृतावतीततामाने संस्कार-
स्यासामर्थ्यादिन्द्रियमेव कारणं वाक्यम्, धर्म्यंश्च संस्कारः,
इति सर्वस्मृतीनां स्मृत्यनुभवमाह्वयमित्यर्थः ॥ “हृदयपी”ति ।
सर्वस्मृतिषु स्मृत्यनुभवमाह्वयमित्यर्थः ॥ “स्मृत्युच्छेदापत्तेरिति”ति ।
अनुभूतिपदव्यवच्छेद्यस्मृत्युच्छेदापत्तेरित्यर्थः ॥ ननु प्रमुष्टतत्तांश-
मेव स्मरणमनुभूतिपदव्यवच्छेद्यमस्त्वित्यत आह—। “नचे”ति ॥

सू० (३) यदपि “कैश्चिदुच्यते—“दोषवशात्प्रमुष्टतत्तांशं
स्मरणं भवती”ति, तदपि नोपपन्नं, तदीयस्मरणत्वे
प्रमाणाभावात् । * नचानुभवसामग्र्यभावात् पारि-
शेष्येण स्मृतित्वम्*, ‘इन्द्रियार्थसन्निकर्षव्यावृत्त्या-
नुभवसामग्र्यभावात् पारिशेष्येणानुमित्यादेरपि स्मृ-
तित्वापत्तेः । * सर्वानुभवसामग्र्यभावात् *,—इति
चेत्, ‘कथं पुनस्तत्तांशशून्यरजतादिज्ञानहेतुसामग्री
नानुभवसामग्रीत्यवधारितमायुष्मता ? । * पञ्च-

(१) तत्ता=भूतता । (२) यत्किञ्चित्कालीनः, पूर्वकालीन इत्यर्थः ।
पूर्वकालवैशिष्ट्यमितिलक्षणे पूर्वकालसम्बन्धाधिकरणत्वमुक्तमिह तु
पूर्वकालसम्बन्धमात्रमित्यपौनस्त्यम् ।

(३) { सर्वस्मरणं चाग्यमुष्टतत्ताकल्पय ।
{ तथापि तत्पदेनात्रापाकरोति च वार्यताम् ॥ १८ ॥ }

प्रमाणी^(१)कारणसामग्र्यसंभवात् *, -इति चेन्न, चतु-
ष्प्रमाणीजनकसामग्र्यसंभवात् पञ्चमी^(२)प्रमा किं
न पारिशेष्यात्स्मरणं त्वया व्यवस्थापि ? । 'कुत्र च
प्रतिपन्नं पञ्चप्रमाणीकारणसामग्र्यभावे जायमानं
ज्ञानं स्मृतिर्भवतीति ? , 'घटस्तत्रासीदित्यादिज्ञा-
नानामनुभवत्वोपन्यासस्य कृतत्वात् । 'अथ मन्य-
से, -* प्रत्यक्षादिकारणसामग्र्यनुपपत्त्या रजतमात्रस्य
च पूर्वमनुभूतत्वेन तद्विषयसंस्कारसंभवात् संस्कार-
स्यैव हेतुताङ्गीक्रियते, न त्वन्यत्कारणत्वेन कल्प्यते,
इन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्यसंभवे जायमानस्य त्वनुमानादे-
रननुभूतविषयत्वेन तस्मात्^(३)ज्ञोत्पत्तिसंभव इति त-
त्कारणं लिङ्गादिकमङ्गीक्रियते, ततः प्रमाणान्तरा-
सहकृतसंस्कारजत्वं, तद्व्यङ्ग्यो वा जातिविशेष एव,
स्मृतित्वम् *, -इति,

टी० ॥ "कैश्चिदि"ति । 'इदं रजनमि'तिश्रमस्थले ग्रहण-
स्मरणरूपज्ञानद्वयभेदाग्रहणादिभिरित्यर्थः ॥ ननु रजतेन सम-
निन्द्रियमन्निकर्षाभावादगत्यैव तद्ज्ञानं स्मरणमभ्युपेयमित्यत
आह- । ^b"नचे"ति ॥ गूढाभिसन्धिराह- । "इन्द्रियार्थे"ति ।
अनुभवत्वाच्छिन्नसामग्र्यभावात् तत्र स्मृतित्वम्, अनुमित्यादौ
तु न तद्वच्छिन्नसामग्र्यभावे लिङ्गपरामर्शादेरनुभवसामग्र्या एव
सत्त्वादिति शङ्कते । "सर्वे"ति ॥ गूढाभिसन्धिः पुनराह- ।
"कथमि"ति ॥ नन्वर्थापत्तिमादाय प्रत्यक्षादीनि सीमांसकमते
पञ्चैवानुभूतयः प्रमाणानि, प्रमुष्टतन्तांशे च स्मरणे तत्कारण-
व्यतिरेकादेव स्मृतित्वमिति शङ्कते- । "पञ्चे"ति । प्रमाणपदं

(१) पञ्चानां प्रमाणानां समाहारः पञ्चप्रमाणी, पञ्चपूर्णीत्यादिवत् ।

(२) पञ्चमी प्रमा = अर्थापत्तिः । (३) तस्मात् = संस्कारमात्रात् ।

भावसाधनं^(१), पञ्चपदं च यथादर्शनप्रमाणमङ्गो^(२) पलक्षणपरम्-
एवमग्रेपि ॥ स्वाभिप्रायमुद्घाटयति-। “चतुरि”ति । अतस्त्र एव
प्रमास्त्वदभ्युपगताः^(३), पञ्चमी प्रमा स्मृतिरेव भवेदित्यपि
सुवचनित्यर्थः ॥ प्रमुष्टतर्ताशस्मरणस्य स्मरणान्तरदृष्टान्तेन पञ्च-
प्रमाणीमाभ्योधिगहे जायमानत्वात् स्मृतित्वं साधनीयं, तदेव
तु नास्ति, सर्वेषामेव स्मरणानामनुभवत्वस्योक्तत्वादित्याह-।
“कुत्र चे”ति ॥ ननु प्रमुष्टतर्ताशस्मरणे परिशिष्टात्संस्कारमात्रं
कारणम्, अनुमित्यादौ तु लिङ्गपरामर्शादीनां कारणानां सत्त्वा-
दपूर्वसाध्यादिसंमर्गे पूर्वाननुभूते^(४) च संस्कारभावात् संस्कारा-
जन्यत्वेन चानुमित्यादेरनुभवत्वस्यैव व्यवस्थापनात् प्रतिव-
न्दिरिति शङ्कते-। “अथे”ति ॥

सू० मैवम् । “तत्र कारणत्वं किमिति नास्त्यस्यैव ? , येन
संस्कारजत्वं व्यवस्थाप्यते । * ‘तेनार्थेन सह तदा-
ऽस्तस्य सन्निकर्षाभावादसन्निकृष्टस्य च तस्य ज्ञानज-
नकत्वेऽतिप्रसङ्गात् नेन्द्रियजत्वं तस्य ? *, -इति
चेन्न, ‘संस्कारस्यापि केवलस्य तज्जनने^(५)’ऽतिप्रसङ्ग-
तादवस्थ्यात् । * ‘सहचरित^(६)’भर्मदर्शनादिना सह-
कारिणा युक्तस्य संस्कारस्य तज्जनने नास्त्यतिप्र-
सङ्गः ? *, -इति चेत्, ‘तेनैव सहकारिणा सहित-

(१) भावसाधनम् = प्रमितिः प्रमाणम् { = प्रमा.) इतिभावस्त्युत्पत्तिकम् ।

(२) चार्वाकस्य मते प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणं, कथादशौद्धयोस्तबनुमि-
तिरपि, नैयायिकैर्देशिनामुपमितिरपि, नैयायिकानां शाब्दमपि, भाट्ट-
वेदान्तिनोरनुपलब्धिपरि, पौराणिकानां वाग्भविर्कैतिह्यके अपि, तात्त्विक-
काणां चेष्टापि-इति यथाशास्त्रमुत्तराकारं प्रमाणसङ्ख्या द्रष्टव्या ।

(३) ‘भवेयुरिति शेषः । (४) ‘साध्ये’ इति शेषः, यद्वा ‘पूर्वाननुभूते’-
इति ‘अपूर्वसाध्यादिसंमर्गे’ इत्यस्यैव विशेषणम् । (५) तज्जनने=स्मृति-
जनने । अतिप्रसङ्गतादवस्थ्यात् = सादृश्यदर्शनादिविरहदशायामनुद्भूत-
संस्कारेभ्योपि स्मृतिप्रसङ्गात् । (६) सहचरितो धर्मः = चाकषक्यादि-
रूपः समानो धर्मः ।

स्येन्द्रियस्यापि तज्ज्ञानजननेऽतिप्रसङ्गाभावात् । *
 अननुभूतेपि तर्हि प्रसङ्गः *, इति चेन्न, 'तवापि
 तद्धर्मतानधिगते^(१) तद्धर्मवत्यधिगते तस्य संस्कारवतः
 स्मृत्यापत्त्या समाधिसाम्यात् । * 'लुप्ततत्साहच-
 र्य्यदर्शनजसंस्कारस्यापि तथा सति सहचरितरज-
 ताद्यक्षजप्रतीतिप्रसङ्गः ? *, इति चेन्न, 'तवापि मते
 तादृशस्य रजतादिसंस्कारवतो रजतादिस्मृतिप्रस-
 ङ्गसाम्यात् । 'तस्माद्यत^(२) स्ते कालव्यवधानादितः
 संस्कारलोपस्तदनुपनिपातस्यापि हेतुत्वोपगमेऽन-
 तिप्रसङ्गात्^(३) ।

टी० ॥ परिशेषं प्रत्याचष्टे - । "तत्रे"ति ॥ रजतादिना
 सन्निकर्षाभावात्तात्तज्ज्ञानमिति शङ्कते - । "तेने"ति ॥ यथाऽनुप-
 पत्त्या तात्तज्ज्ञानं, तथैव न संस्कारजत्वमपीत्याह - । "संस्कार-
 स्यापी"ति ॥ सदृशादृष्टचिन्ताद्युद्बोधितसंस्कारः स्मृतिकारणमती-
 नातिप्रसङ्ग इति शङ्कते - । "सहचरिते"ति ॥ संस्कारमहकारि-
 त्वेन यदपेक्षितं तदक्षमहकार्य्यवास्तु, सन्निकर्षसंस्कारी तु न
 तन्त्रमित्याह - । "तेनैवे"ति ॥ यदि संस्कारं विनेन्द्रियमात्रात्
 सदृशादिदर्शनमहायात् प्रमुष्टतत्तांशं स्मरणं तदातिप्रसङ्गमाह - ।
 "अननुभूतेपि"ति ॥ यत्र रजतधर्मतया चाकचिक्या नानुभूतं,
 रजतं धर्मं पुनरनुभूतमेव, तत्र चाकचिक्यादिति श्रुत्यादौ दृष्टे
 च रजतगोचरसंस्कारमप्येव यद्विलम्बात्^(४) स्मृतिविलम्बस्त-

(१) तद्धर्मतानधिगते = चाकचिक्यादौ युक्त्यादिधर्मतयाऽनधिगते,
 तद्धर्मवति = चाकचिक्यादिधर्मवति युक्त्यादौ, चाधिगते सतीत्यर्थः ।

(२) यतः कालव्यवधानादितः (विपरीतसंस्कारादिरादिशब्दार्थः) ते
 मते संस्कारलोपः तदनुपनिपातश्च = नदभावस्येति यावत् ।

(३) विद्यासागरास्तु "नातिप्रसङ्गात्" - इति पाठं कुत्रमसौ चावेच्छन्ति ।
 † यद्यपि चाकचिक्यपदघटितं यद्यप्ययः पुस्तकेषु पाठ उपलभ्यते
 तथापि वयं तु चाकचिक्यपदघटितं पाठं बाधु मन्यामहे । (४) रजता-
 धिकरणकाकचिक्यादिविषयकज्ञानविलम्बादित्यर्थः ।

द्विलम्बादननुभूते समापि स्मृतिविलम्बो ननु संस्कारविलम्बा-
दित्याह-। "तथापी"ति ॥ ननु रजतादिस्मरणमिन्द्रियजमेव
चेत्तदा लुप्तसंस्कारस्या^(१)पि रजतादेर्ज्ञानप्रसङ्गः; किंच, तयोर्ध-
र्मधर्मिणोर्यत्साहचर्यं संख्यन्धस्तस्य दर्शनाद्यः संस्कारो जातः
स यस्य लुप्तस्तस्यापि नह्यचरितं यद्रजतादि धर्मिभूतं तद्विषया
त्वन्मतेऽज्ञा प्रतीतिः स्यादित्याह-। "लुप्ते"ति ॥ गूढाभि-
न्वेरुत्तरम्-। "तथापी"ति । तादृशस्य=लुप्तसाहचर्यदर्शनज-
संस्कारस्य पुनः, केवलधर्मिणोऽपरसंस्कारजनः स्मृतिप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥
अभिमत्यित्याह-। "तस्मादि"ति । त्वन्मते यत्संस्कारलोपकारणं
तदभावविशिष्टादिन्द्रियादेव स्मरणोपपत्तेः किं संस्कारेणेत्यर्थः ।
सू० तदेवम्-

"तत्सद्रूपप्रत्यभिज्ञान^(२)यत्ते संस्कारबोधकम् ।

सहकारि तदेवास्तामसस्याऽतिप्रसक्तिनुत् ॥ २८ ॥

'तत्सद्रूपप्रत्यभिज्ञानं तु स्मर्यव्यस्मरणपूर्वकम्'-इत्ये-
तदपि सममेव^(३) । * 'तथाप्यन्यत्रार्थसन्निकर्षमन्त-
रेणेन्द्रियस्य ज्ञानकरणात्वं नापलब्धचरम् ? *, इति
चेन्न, 'विशिष्टरूपेण^(४) भ्रमविषये मया तदुपगमात्,
'सहकारिभूतदोषशक्तेर्वा प्रत्यासत्तित्वेनेष्टत्वात् ।
'किंच, संस्कारस्यापि प्रमाणान्तराऽसहकृतस्य नान्यत्र
ज्ञानजनकत्वं दृष्टमिति तदपि कथं कल्प्यते ? ।

(१) लुप्तसंस्कारवतः पुरुषस्येत्यर्थः ।

(२) तेन = अनुभूतजननेन सदृग्दिदमिति तत्सजातीयसादृश्यज्ञानं
यस्यो निष्ठागते संस्कारोद्बोधकत्वेनाभिमतं तदेव समाधाय सहकार्या-
स्तामित्यर्थः । (३) यथा तव मते तत्सद्रूपप्रत्यभिज्ञानं स्मर्यव्यस्मरण-
पूर्वकं सत्संस्कारोद्बोधकं तथा मन्मतेऽपि तत् स्मर्यव्यस्मरणपूर्वकं यदिन्द्रि-
यसहकारि भविष्यतीति साम्यमेवेत्यर्थः । (४) अत्र मृतीयविभक्त्य-
र्थोऽभेदः, तथा च रजतत्वविशिष्टपुरुषप्रत्यभिज्ञो यो भ्रमविषयस्तत्र तदुप-
गमात् = सन्निकर्षमन्तरेणेन्द्रियस्य करणत्वोपगमात् । यद्वा विशिष्टर-
ूपेणेत्यस्य लोकविलक्षणप्रकारेणेत्ययमर्थः ।

१*प्रत्यभिज्ञाने एव संस्कारस्य सदृशदर्शनादि सह-
कारि कल्पितं^(१) न त्विन्द्रियस्य ? *, इति चेत् न,
प्रत्यभिज्ञाने संस्कारेन्द्रिययोर्द्वयोरपि कारणात्वात्,
सदृश^(२) दर्शनादिसहकृतत्वदर्शनाविशेषात् ।

टी० ॥ “तत्तद्गुणि”ति । तस्य=रजतादेः, सदृशं=शुक्लादि,
तस्य प्रत्यभिज्ञानं=ज्ञानं,^(३) तथाच सदृशाऽदृष्टविज्ञातसहकृत-
मिन्द्रियमेव स्मृतिजनकम्, अतः स्मृतेरनुभवत्वमित्यर्थः ॥ दृष्टा-
न्वयव्यतिरेकस्य मन्त्रिकर्षस्याभावाद् रजतस्मरणं नाज्ञानितया-
ह- । “तथापि”ति ॥ “विशिष्टे”ति । अनविषयरजतस्मरण-
नक्षत्रं नेन्द्रियमन्त्रिकर्षमपेक्षते-इत्युच्यते, न त्व^(४) अनुभवमात्रमि-
त्यर्थः, धर्मीन्द्रियमन्त्रिकर्षस्य प्रत्यभिज्ञाने इव प्रकृतेः सत्त्वा-
दिति भावः ॥ येन देशेण तत्तामोषस्त्वया वाक्यः स एवेन्द्रि-
यप्रत्यासत्तिरित्याह- । “सहकारी”ति ॥ विवादपदं रजतस्म-
रणं तथापि संस्कारमात्रजं कथं क्वात् ?, संस्कारस्य प्रमाणसा-
हित्येनैव प्रत्यभिज्ञानादौ जनकत्वावधारणादित्याह- । “किं-
चे”ति ॥ प्रत्यभिज्ञादिदृष्टान्तानुरोधेन चेत्तत्कल्पना तदा तत्र
संस्कारस्य सदृशदर्शनादि सहकारी इत्यन्यत्रापि तथैवेति शङ्क-
ते । “प्रत्यभिज्ञाने”इति ॥ तत्रापि^(५)न्द्रियसहकारित्वमेव
वक्तव्यमित्याह । “ने”ति ॥

(१) सदृशदर्शनादिनिरूपितस्य संस्कारस्य प्रत्यभिज्ञाने एव कारणात्वं
दृष्टं नेन्द्रियस्येति भावः । (२) सदृशदर्शनादित्यतः प्राक् ‘तथोरि’-
ति शेषः । अयमाशयः-यथा त्वया प्रत्यभिज्ञायां सदृशदर्शनस्योद्बोधक-
विधया संस्कारं प्रति सहकारित्वं वक्तव्यं तथा तत्रेन्द्रियं प्रत्यपि तस्य
सहकारित्वं शक्यते एव यथापि वक्तुं, तद्देव चान्वजापीति । (३) ज्ञानं,
तेन सदृगिदमितिसादृश्यज्ञानमित्यर्थः, क्वचित् ज्ञानमितिपदं नास्ति ।
यद्वा शङ्करमिश्रस्य प्रत्यभिज्ञानशब्देनापि मौनिकेन प्रकृते ज्ञानमात्रमेव
व्याचिख्यामितं, नतु तेन सदृगिदमित्याकारकं प्रत्यभिज्ञारूपं विधि-
ज्ञानमपीति बोध्यम् । (४) अनुभवत्वावच्छिन्नोऽनुभवः सन्निकर्षनापे-
क्षते इति नूतन्यते, इति सम्बन्धः । (५) तथापि=सदृशदर्शनादावपि ।
यद्वा तथापि=प्रत्यभिज्ञायावपि, ‘सदृशदर्शनादीनामिति शेषः ।

सू० * "अत्र^(१) सदृशदर्शनसहकारित्वे संस्कारसहकारित्व-
स्यापि प्रसङ्गः प्रत्यभिज्ञानवत् ? *, -इति चेन्न, 'तथा
सति तद्वदेव तत्तोलेखापत्तेः, 'सदृशदर्शनादिसह-
कृतत्वेन च तत्तांशप्रसञ्जने^(२) संस्कारजत्वस्योपाधि-
त्वम् । * "नच सदृशदर्शनसहकारित्वैव तत्ताप्रथो-
जिकेति त्यज्यतां, न संस्कारः-इति युक्तम्*, 'सदृ-
शदर्शनं परित्यज्य संस्कारे सत्यप्यतथाबोधात्^(३) ।
* 'तथापि सदर्थे प्राप्यकारित्वमिन्द्रियस्य दृष्टं न
हातुं शक्यम् ? *, -इति चेन्न । "उक्तमत्र यथेन्द्रियस्य
प्राप्तिसहकृतस्य ज्ञापकत्वं दृष्टं तथैव संस्कारस्यापि
प्रमाणान्तरसहकृतस्य ज्ञापकत्वमुपलब्धमिति तदपि
हातुं न युक्तमिति;

टी० ॥ यथा प्रत्यभिज्ञाने सदृशदर्शनमिन्द्रियसहकारि
दृष्टं तथा संस्कारोपि तत्रेन्द्रियसहकार्येवेति कथं रजतस्मृतौ
संस्कारस्तिरस्कृतः ? इत्याह- । "अत्र" इति ॥ संस्कारजत्वे
प्रमुष्टतत्ताकं स्मरणमेव न स्यादित्याह- । "तथा सत्ता" इति ॥ ननु
संस्कारवत् सदृशदर्शनादेरपि तत्तोलेखसामर्थ्यमावशिष्टमित्यत
आह- । "सदृशेति । संस्कारजत्वनिवृत्त्या तत्र तत्तोलेखनिवृ-
त्तिरित्यर्थः ॥ संस्कारजत्वोपाधेः पक्षवृत्तित्वमाशङ्काह- । "नचे" ।
ति । विषादपदे रजतज्ञाने तत्तोलेखो नास्ति, तथाच तन्निवृत्त्या
तद्व्याप्यस्य सदृशदर्शनजत्वस्य निवृत्तिरस्तु संस्कारजत्वं च तत्र
स्यादेव, तथाच स्मरणमेव प्रमुष्टतत्ताकमिति शङ्कार्थः ॥ सदृश-

(१) अत्र=रजतादिभूमे, सदृशदर्शनस्येन्द्रियं प्रति सहकारित्वे
संस्कारस्यापीन्द्रियं प्रति सहकारित्वप्रसङ्ग इत्यर्थः, भ्रमज्ञाने संस्कार-
मिन्द्रियोक्त्येव कारणत्वाविशेषादिति भावः । तथाच संस्कारजत्वा-
द्रजतादिभूमिः स्मृतिरेव । यद्वा, अत्र = इन्द्रिये सदृशदर्शनस्य सहकारि-
त्वे संस्कारेपि सहकारित्वस्य प्रसङ्ग इत्यर्थः । (२) भ्रमज्ञानं तत्तोलेखि,
सदृशदर्शनादिसहकारिजत्वत्वाविशेषादित्यापादने इत्यर्थः ।

(३) अतथाबोधात्=स्मृत्यात्मकबोधाभावात् ।

दर्शनादिविनाकृतस्य संस्कारस्य स्मृतिजनकत्वं न दृष्टमिति तन्निवृत्त्या (१) संस्कारजत्वमपि निवर्तते इति कथं तत्स्मरणं भवेदिति परिहरति—। “सदृशदर्शनमि”ति ॥ नन्वसन्निकृष्टरजत-विषयकं प्रत्यक्षं कथं स्यादिन्द्रियस्य प्राप्यकारित्वात्तथाचागत्यैव तत् स्मरणं मन्तव्यमिति शङ्कते—। “तथापी”ति ॥ प्राप्त्यभा-वाद् यथा नेन्द्रियं तत्र रजते प्रवर्तते तथा प्रमाणान्तराभावात् संस्कारोपि न प्रवर्तते, प्रत्यभिज्ञानादौ सामान्तारसङ्गतस्यैव जनकत्वनिर्णयादिति प्रतिवन्दिमाह—। “सक्तमि”ति ॥

सू० “सं(२)स्कारस्यापि चेन्द्रियप्रत्यासत्तित्वस्वीकारेण त-द्विरहासिद्धेः । तत्तांशमोषकल्पनं च स्वतन्त्र-संस्कारजत्वपक्ष एव याव(३)दधिकम् । कुतश्चायं तत्तांशमोषः ?-इति विचारमधिकरोति, “पूर्वं वर्त-मानादिकालविशेषविशिष्टस्य रजतादेरेकस्मिन्ननु-भवे प्रकाशिततया तज्जन्येन संस्कारेणापि तथैवो- (४)पनेतुमुचितत्वात् ; प्रत्यभिज्ञायां तथैव फलदर्श-नात् । * दोषवशात्तत्तांशमोषः? *, -इति चेन्न, ‘विष-यसंबन्धस्य स्वभावत्वेन(५) संस्कारे तदलोपात् ।

टी० ॥ ननु प्रतिवन्दिदूषणमित्यन आह—। “संस्कार-स्यापी”ति । संस्कार एव मनसः प्रत्यासत्तिरिति मानममेव रज-तज्ञानमित्यर्थः ॥ अज्ञानिरपेक्षसंस्कारजत्वे तत्तोत्पत्तिव्यभिचि-दोषान्तरमाह—। “तत्तांशे”ति । यद्यप्यज्ञापेक्षसंस्कारजत्वेपि प्रत्यभिज्ञायां तत्तोत्पत्तिव्यभिचिदोषः(६) तथापि संस्कारजत्वे तत्तांशमोष-

(१) सदृशदर्शनादिनिवृत्त्येत्यर्थः । (२) पूर्वं प्रत्यासत्त्यभावम-भ्युपेत्य दूषणमवाचीदानीं तु स एवाभिद्ध इत्याह-समिति । (३) स्वतन्त्र-संस्कारजत्वपक्षे एव तत्तांशमोषकल्पनं यावत् (तावद्) अधिकमित्य-न्वयः । (४) तथैव=पूर्वकालवैशिष्ट्यरजताद्यर्थेतदुभयविषयकेणैव । (५) संस्कारे विषयसंबन्धस्य (=तत्तारूपविषयसम्बन्धस्य) स्वभा-वत्वेन-इति सम्बन्धः । (६) “नवा च रजतध्वमस्यैन्द्रियकत्वेपि तत्तोत्पत्तिव्यभिचिदोषः”-इति शेषः ।

कल्पनमिह त्वया कर्तव्यमिति कल्पनागौरवमित्यर्थः^(१) ॥
कल्पयितुमपि न शक्य^(२)मित्याह-। “कुत” इति ॥ सामग्री-
बलात्तथाभानघ्नौठयमित्याह-। “पूर्वमि”ति । अनुभवयेया वर्त-
मानकालो विशेषणतया भासते न एव स्मरणे तत्तया भासते,-
इति वस्तुगतिः, तथाच विशेष्यमात्रं स्मर्यते न तु विशेषण-
मपि-इदं कथं स्यादित्यर्थः ॥ यदि दोषस्तत्तया सह प्रत्यासत्तिं
विलुप्यति तत्राह-। “विषये”ति । संस्कारेण सह तत्तागाः
स्वभावः प्रत्यासत्तिः, सच संस्काररूपमेव, नच तल्लोपः, तल्लोपे
वा विशेष्यस्मृतिरपि न स्यादित्यर्थः ॥

सू० * “दोषात् स्मृतौ ‘तथा ?’, -इति चेत्, ‘कः पुन-
रसौ दोषः ? । * “यस्माद्भ्रान्त्युत्पत्तिः परेषा^(३)म्”,
-इति चेत्, ‘तर्हि ‘तद्रजताविशिष्ट^(४)मिदं रज-
तमि’त्यत्र, ‘सैव रजतव्यक्तिरियमि’त्यत्र वा, ‘पुन-
स्तदेव रजतमुपस्थितमि’तीह वा ‘सामान्यत एव
रजतस्य तदापि परामृष्टस्य भ्रान्तौ तत्तांशमोषः
स्यात्, दोषस्य विद्यमानत्वात् । “अन्यथा ‘इदं
रजतमि’त्यंशेपि तस्मिन् ज्ञाने तत्तांशमोषो न
स्यादित्यास्तामियं ‘प्रसक्तानुप्रसक्तिः ।

टी० ॥ ननु दोषः संस्कारं न विलुप्यति, किंतु तत्तांशे स्मृति-
लक्षणं कार्यं प्रतिबध्नातीत्याह-। “‘दोषादि’”ति ॥ “‘तथे’”ति ।

(१) अयंभावः,-संस्काराऽवहृतेन्द्रियकज्ञाने तत्तांशमोषो द्रष्टुः,
केवलसंस्कारजन्यस्मरणे तु न च दृष्टुः, दोषमदृष्टेऽपि त्वया कल्प्यते
इति तत्रैव गौरवमिति । (२) “तत्तांशमोषणम्”-इति शेषः ।

(३) परेषाम्=नैयायिकानां-भवतामित्यर्थः, विशेषणताविशेष्यस-
न्निकर्षेण प्रत्यभिज्ञायां तत्ताप्रत्यक्षवादिनां तेनैव कथं या उपक्रान्तत्वात्,
अत एवात्र व्याख्यायां भ्रान्तिशब्दस्यान्यथाख्यातिरूपेण प्रकाशनमपि
रिक्तवृत्तम् । यद्वा, परेषां नैयायिकादीनामित्यर्थः, अस्मिन्पक्षे व्या-
ख्यायां “अन्यथाख्यातिजनकत्वम्”-इत्यन्यथाख्यातिशब्दस्य वि-
परीतकथात्यर्थकतयोपलक्षणतया वाऽख्यातिरूपान्वयतिरिक्ताश्चतस्रः
ख्यातयः सङ्गृह्यन्ते । (४) अविशिष्टम्=सदृशम् ।

लोप इत्यर्थः ॥ नदेवेदं यदि दोष एव व्यवस्थितः स्यात्,
नचैवमित्याह—। “कः पुनरिति ॥ अन्यथाख्यातिजनकत्वं दोष-
त्वमित्याशङ्कते—। “यस्मादि”ति । “यदपि कैश्चिदुच्यते”-
इत्यारभ्य प्रामाण्ये वादी, नचासाधन्यथाख्याति मन्यते,
इत्यत उक्तम्—“परेषामिति ॥ “तर्ही”ति । रजतव्यक्त्यन्तरे,
शुक्लौ वा, यत्रैवंप्रकारो भ्रमस्तत्रापि तत्तामोषः स्यादित्यर्थः ॥
ननु तच्छब्देन खणिकीय्याददृष्टरजतविशेषपरामर्शं विशेषदर्श-
नात्प्राप्तमाकारो भ्रमस्येति कुनस्तत्तामोष आपाद्यते, इत्यत
उक्तम्—। “सामान्यत एवे”ति । तदा—तच्छब्देन सामान्याका-
रेणैवोपस्थितं रजतं परामृश्यते नतु पुरोवर्तिबिलक्षणकारणे
त्यर्थः ॥ ननु तत्तांशे स्मृतेरप्रतिबन्धात् त्वदुदाहृत्तानस्थले
दोष एव नास्तीत्यत आह—। “अन्यथे”ति । “नदेवेदं रजत-
मिति”ज्ञानं “नदेवेदमिति”प्रत्यभिज्ञानं नरसिंहाकारं, “रजतमि-
त्याकारस्तु स्मरणमेव; अन्यथारजताभेदग्रहेऽन्यथाख्यात्यापरोः,
तथाच यदि दोषो नास्ति तदा रजतांशं च तत्तामोषो न स्या-
दित्यर्थः ॥ “प्रसङ्गे”ति । प्रमाखण्डनमुपक्रान्तं, तत्प्रसक्त प्रत्य-
भिज्ञानखण्डनं, तदनुसक्तं दोषखण्डनमित्यर्थः ॥

सू० *नच प्रत्यभिज्ञा नाम स्मरणानुभवाभ्यामन्य एव
प्रकार-इति वाच्यम्*, ‘अननुभवत्वेनाप्रमात्वापा-
तात् । * ‘नचैवमस्त्वित्यपि वाच्यम्*, ‘अक्षणि-
कत्ववादिना स्थिरसिद्धौ प्रमात्वेनोपन्यस्तत्वात्;
‘ईदृशप्रसिद्धलक्ष्यत्यागेन च लक्षणेपपादनेऽनियमः
प्रसज्येतेति । ‘तस्माज्जातिवाचिनो^(१)ऽनुभवपदस्य
स्मृतितो व्यवच्छेदार्थमुपादानम् इति सर्वथानुपप-
न्नमिति । ‘नापि स्मृत्यन्यत्वमनुभवार्थः, नापि स्मृ-
तिलक्षणरहितत्वम्, उक्तक्रमेण स्मृत्यनुभूतिसङ्करस्य
दर्शितत्वेन व्यवच्छेदकत्वानुपपत्तेः । इतोपि न
स्मृत्यन्यत्वमनुभवार्थः, तथाहि—

(१) जातिवाचिनः = सोमांशकमतेऽनुभवत्वात्मकजातिवाचिनः ।

टी० ॥ विवरूपमिव प्रत्यभिज्ञानं स्मरणानुभवविलक्षण-
मेवेत्यपि नेत्याह-। “नचे”ति ॥ “तत्त्वानुभूतिः प्रमे”ति प्रमा-
लक्षणादननुभवत्वेनाप्रमात्वापात इत्याह-। “अननुभवत्वेने”-
ति ॥ ननु स्मृतिवत्^(१) प्रत्यभिज्ञानमपि यथार्थमात्रं नतु प्रमा-
पीत्यत आह-। “नचैवमि”ति ॥ “अक्षणिकत्ववादिने”ति ।
यो ह्यमन्वभूयं सोहं स्मरामीत्यादिप्रतिसन्धानस्यात्मादिस्थैर्य-
साधनत्वेन त्वयोपन्यस्तत्त्वादित्यर्थः ॥ यत्रयत्रातिठयाप्ति-^(२)
स्तत्तद्यदि त्याज्यमेव तदा परमार्थव्यवस्थेयं^(३) न स्यादित्या-
ह-। “हेतूशेति” ॥ अनुभवत्वस्य स्मृतिठयावृत्तजातेरनुपपत्तौ
'तत्त्वानुभूतिः प्रमे'तिलक्षणेनूभूतिपदमठयावत्कर्मवेत्युपसंह-
रति-। “तस्मादि”ति ॥ अनुभवत्वं जातिर्मास्तु, स्मृत्यन्यत्वा-
नत्वलक्षणमुपाधिस्तु, नहि तत्रापि जातिः सङ्ख्येयमिति यत
आह-। “नापी”ति । “तस्मद्वृत्प्रत्यभिज्ञानं यत्ते संस्कारबोध-
कम्”-इत्यादिना सर्वोमां स्मृतीनामनुभवत्वव्युत्पादनेन ज्ञान-
मात्रमनुभव इति^(४) प्रमालक्षणेऽनुभवपदव्यवच्छेदकत्वानुपप-
त्तिरित्यर्थः । यद्वा, स्मृतीनामनुभवत्वव्युत्पादनेन 'स्मृत्यन्य-
त्वमि'त्यत्र स्मृतिपदव्यवच्छेदानुपपत्तिरित्यर्थः ॥

सू० स्मृत्यन्यत्वं “यत्किञ्चित्स्मरणान्यता वा ? १ सर्व-
स्मृतिव्यक्त्यन्यता वा ? २ स्मृतिस्मरहितत्वं वा ? ३
अभिप्रेतम् । प्रथमे तु स्मृत्यन्तरव्यतिरेकात्स्मृत्य-
न्तरमप्यनुभूतिः स्यात्, नहि यतो^(५) व्यतिरिक्ता

(१) यथाभूतार्थवगादिस्मृतिवदित्यर्थः । (२) यत्रयत्र प्रत्यभिज्ञादौ,
अतिठयाप्तिः-यत्प्रमालक्षणस्य प्रमालक्षणस्य त्वठयाप्तिरेवेति ध्येयम्, तत्तत्
= प्रत्यभिज्ञादिकं, यदि त्याज्यम् = प्रमालक्षणाऽलक्ष्यत्वेन स्वीकरणीय-
मित्यर्थः । (३) “पदार्थव्यवस्थेयं”-इति तु पुस्तकान्तरस्थः पाठः ।
(४) इतिगच्छे हेत्वर्थे, यस्माज्ज्ञानमात्रमनुभवस्तस्मात् “तत्त्वानुभूतिः
प्रमा”-इतिप्रमालक्षणेऽनुभवार्थकाऽनुभूतिपदनिष्ठव्यवच्छेदकत्वस्यानुपप-
त्तिरित्यर्थः । अनुभवपदमित्यापाततः, “तत्त्वानुभूतिः प्रमे”ति पूर्वोक्त-
प्रमालक्षणेऽनुभवपदाभावात् । यद्वा, “यथार्थानुभवः प्रमे”तिवद्वयमात्र-
लक्षणाऽभिप्रायेणानुभवपदं प्रयुक्तम् । (५) यतः स्मरणव्यक्त्यन्तरादेका
स्मृतिव्यक्तिव्यतिरिक्ता तत्स्मरणमेव न भवति (इति) नहीत्यन्वयः ।

स्मरणव्यक्त्यन्तरादेका स्मृतिव्यक्तिस्तत् स्मरणमेव न भवति येन तदन्यत्वं न स्मृत्यन्यत्वं स्यात् । नापि द्वितीयः । मदीयादिस्मृतिव्यक्तिभ्यो हि भवता कथङ्कारं व्यतिरिक्तत्वमवधारणीयम् प्रमायाः ? , तासां भवता प्रत्येतुमशक्यत्वात् । तथाहि, न तावत् परकीयज्ञाने परस्याऽस्मादृशोऽध्यक्षसम्भवः, नाप्यनुमानार्थापत्ती, लिङ्गानुपपद्यमानयोः सर्वत्रावर्गदृशः प्रत्येतुमशक्यत्वात्; नापि शब्दः, 'सर्वत्र तस्यासम्भवात् । उपमानाद्यसम्भवोपि स्फुट एव, ततः कथं सर्वाभ्यः स्मृतिव्यक्तिभ्यो व्यतिरेकोनिरूप्यः प्रमायाः ? इत्यबोधादसिद्धिर्लक्षणस्य ।

टी० ॥ "व्यतिक्रिदि"ति । स्मृतिविशेषान्योन्याभाववत्त्वमित्यर्थः ॥ "प्रथमे" इति । स्मृतिविशेषान्योन्याभाववत्त्वं स्मृतिविशेषे गतमिति सोप्यनुभवः स्यादित्यर्थः ॥ "अस्मादृश" इति । अयोगिन इत्यर्थः । यद्यपि सर्वस्मृत्यनुपस्थितौ "तासां सर्वासां"ति तत्राप्यभिधानमनुपपन्नम्, उपस्थितौ वा ननापि तदुपस्थितिः स्यात्, तथापि विशिष्ट्य प्रतियोगितावच्छेदकेन प्रकारेण(१) तदुपस्थितिरशक्येत्यर्थः ॥ "सर्वत्र"ति । नहि स्मृत्यन्यत्वग्रहदशायामवश्यं तादृशः शब्दो(२)स्तीत्यर्थः ॥ "उपमाने"ति । उपमानस्य सङ्ज्ञासुविज्ञसंबन्धमात्रपरिच्छेद(३)कलकत्वेन सर्वस्मृत्युपस्थापकत्वायोगात्(४) । आदिपदादौ तिष्ठति—(५)

(१) तत्तत्स्मृतित्वेन प्रकारेणेत्यर्थः । (२) तादृशः शब्दः = तत्तत्त्वैव-सैत्रादिस्मृतिवाचकः शब्दः । (३) परिच्छेदोऽवधारणम् । (४) 'स्मृतिः स्मृतिपदवाच्य'—इत्याकारकवाच्यवाचकभावसम्बन्धमात्रज्ञानरूपत्वादुपमानस्य तत्कारणीभूतं स्मृत्यात्मकमस्वन्विज्ञानं ततः पृथगेव वक्तव्यं नच तदुपमानमिति भावः । (५) इति ह इत्येवैतिहा, स्वार्थे तद्धितप्रत्ययात्, इति (=एवम्) इ (=स्फुटम्) आसीदित्येतदर्थबोधकं यत्तदैतिहायम्, यथा 'इह बटे वसतिष्ठता'ति पारस्परिकं वाक्यं, तस्यापि स्मृत्यन्यत्वग्रहदशायां नियतं प्रागसम्भव एव ।

दिग्गजः, सर्वमनस्वहनस्योपक्रान्तत्वात् ॥

सू० * "न च वाच्यम् स्मृतित्वेन सर्वाः स्मृतिव्यक्तयः
सर्वकालसर्वपुरुषसंबन्धिन्यः स्वात्मीयां^(१) स्मृति-
व्यक्तिं प्रत्यक्षयताप्रत्यक्षादेवावगम्यन्ते सामान्यल-
क्षणयेन्द्रियप्रत्यासक्त्या व्याप्तिग्रहणकाले इव व्या-
प्यव्यापकव्यक्तय इति*, "दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्दा-
यग्रस्तत्वात् । 'तथा सत्येकं प्रमेयं प्रत्यक्षयतः प्रमे-
यत्वसामान्यप्रत्यासक्त्या विश्वमेव प्रत्यक्षं स्यात्,
"एवमभ्युपगच्छतश्च अदृधीमहि ते सार्वज्ञ्यमिदं
यदि जानासि किमस्मच्चेतसि विपरिवर्तते इति ।
नापि तृतीयः । स्मृतित्वरहितत्वं हि स्मृतित्वाभा-
ववत्त्वं वा स्यात् ? १ स्मृतित्व^(२) प्रतियोगिकमाश्र-
यस्य स्वरूपं वा ? २ तज्ज्ञानं वा ? ३ न तावदाद्याः ।
तथाहि, स्मृतित्वान्योन्याभावोपि स्मृतित्वाभावो
भवत्येव, तद्वत्त्वं स्मृतिष्वप्यस्ति.

टी० ॥ ननु स्मृतित्वं यत्सामान्यं तद्विशेषणतया^(३) सर्वैः
सर्वाः स्मृती यो ग्रहीतुं मनसैव शक्याः, कथमन्यथा धूमत्वविशेषण-
तयाऽतीतानागतमकन्धूमव्यक्तयो भ्रामन्तां, दृश्यते हि पक्ष-
वर्तिनो धूमादनुमिति, सा च सामान्यलक्षणान्तरेण न स्या-
दित्याहुः । "नचे"ति ॥ सामान्यलक्षणप्रत्यक्षत्वेति प्रसञ्जक-

(१) स्वात्मीयां स्मृतिव्यक्तिं प्रत्यक्षयता स्मृतित्वेन सर्वाः स्मृतिव्य-
क्तयः सामान्यलक्षणया इन्द्रियप्रत्यासक्त्या प्रत्यक्षादेवावगम्यन्ते व्याप्ति-
ग्रहणकाले व्याप्यव्यापकव्यक्तय इवेति न च वाच्यमित्यन्वयः । (२) प्रभा-
करस्य मतेऽभावस्याधिकरणात्मकत्वेनानुभूतो स्मृतित्वरहितत्वं स्मृति-
त्वप्रतियोगिकमाश्रयस्यानुभूतेः स्वरूपमेवेत्यभिप्रेत्य पृच्छात-स्मृति-
त्विति । तज्ज्ञानम् = स्मृतित्वप्रतियोगिकं यदाश्रयस्व स्वरूपं तज्ज्ञान-
मित्यर्थः । (३) 'तद्विशेषणतया' इति बहुव्रीहिः, सामान्यविशेषणक-
तयेत्यर्थः । एवमग्नेधूमत्वविशेषणतयेत्येवमपि बोध्यम् ।

तथा प्रमाणावधारितत्वाद् दृष्टान्तदाष्टान्तिकावनुपपत्तावित्या-
ह-। ^b“दृष्टान्ते”ति ॥ अतिप्रसङ्गमेवाह-। “तथा सती”ति ॥
ननु प्रमेयत्वसामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या विश्वं प्रत्यक्षमेवेत्यत
आह-। ^d“एवमि”ति । प्रमेयत्वेन यदि विश्वमेव प्रत्यक्षं नदा
सर्वस्य हृदि स्थितं परेण ज्ञायेत; *नच तदपि प्रमेयत्वेन ज्ञायते
एवेति वाच्यम्*, घटत्वादिनापि ज्ञानप्रसङ्गात्, घटघटत्वतद्वै-
शिष्ट्यानां प्रमेयत्वलक्षणप्रत्यासत्त्या सन्निकृष्टत्वात्; *सामान्य-
लक्षणायाः प्रत्यासत्तेरयं नहिना-यदेव सामान्यं प्रत्यासत्तिस्त-
त्प्रकारकमेव ज्ञानं तथा जन्यते इति प्रमेयत्वेन परहृदयगतज्ञानं,
ननु घटत्वेन*, -इति चेत्तर्हि यदि घटत्वनिन्द्रीयसन्निकृष्टं, पर-
स्यापि हृदि घट एव, तदा ‘घटं जानामी’त्युत्तरापत्तेः; *
परमनोगतस्यापि घटस्य तत्र घटत्वेन ज्ञानसस्त्येव तन्मनोगत-
त्वेन तु तत्र ज्ञानं नास्ति तन्मनोगतत्वस्य सामान्यस्याप्रत्या-
सत्तित्वात् *, -इति चेन्न, नियामकाभावात्; नहि भासमानत्वे
सत्यपि प्रकारं प्रति विशेषः^(१) कश्चिदस्ति; * नचानागतपाक-
प्रवृत्तेर्ज्ञानमाध्यतया तत्र च प्रमाणान्तरस्य तदानीमभावाद-
गत्या सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिरिति वाच्य*, ज्ञानेच्छाप्रयत्नानां
समानविषयतामन्तरेणापि समानप्रकारकतयैवोपपत्तेः^(२); * नच

(१) अयं भावः,-परमनोगतस्य घटस्य घटत्वेन भागे जिज्ञासायां
कदाचित् तन्मनोगतत्वेनापि भागं प्रत्युत्तरणं चावश्यकम्, नहि
भूतले घटत्वेन घटज्ञानवान् भूतलस्थत्वज्ञस्थत्वादिजिज्ञासायां तत्वा-
विधं प्रकारं न प्रतिपद्यते, प्रकृते तु यतश्चोपि जिज्ञासायां तन्मनोग-
तत्वं नैव प्रतिपद्यते इति घटत्वेन घटस्य भावमानत्वे तन्मनोगतत्वादि-
लक्षणं प्रकारान्तरं प्रत्यभासमानत्वं विशेषो न युक्त इति । (२) सामा-
न्यलक्षणप्रत्यासत्तिवादिसते वर्तमानपाकव्यक्तिं पश्यता तद्गतपाकत्वलक्ष-
णसामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्याऽनागतपाकव्यक्तिरपि तत्तत्त्वे दृष्टेव, तथाच
तत्र प्रथमत इष्टसाधनताज्ञानं, तत्त इच्छा, ततः प्रवृत्तिश्चोपपद्यते; सा-
यदनिकमते तु ज्ञानेच्छाकृतीनां समानविषयतानियम एव नास्ति, समा-
नप्रकारतायां एव नियमः, तथा च वर्तमानपाकव्यक्तिदर्शनकाले तद्व्यव-
स्तिमावविषयकमेव ज्ञानं, ननु पाकत्वलक्षणसामान्यलक्षणप्रत्यासत्ति-
बलादनागतपाकव्यक्तिविषयकमपि, कृतिश्चास्ति तद्विषयिणीति ज्ञान-
कृत्योरसमानविषयत्वेऽपि समानपाकत्वप्रकारता न बाधयते इति भावः ।

ठयन्निवारशङ्कार्थं सामान्यलक्षणा, नञ्नुपस्थितधूमे वह्निवैयर्थि-
करणं शङ्कितु शक्यमित्यनागत^(१)धूमज्ञाने सति ठयन्निवारश-
ङ्कायाः संभवादिति वाच्यम्*, अयं धूमो वह्निजन्यो न वेति
वह्निजन्यत्वसन्देहस्यैव ठयन्निवारशङ्कात्वात्, तस्य चोपस्थित-
धूमे एव संभवात्, नहि सामानाधिकार्यमात्र^(२)कार्यकारणभाव
इति भावः ॥

सू० ततश्च स्मृतेरपि "तथात्वापत्तेः, तदव्यवच्छेदाद्
"विशेषणवैयर्थ्यं च, 'विना विशेष्यमिच्छादावपि
प्रसङ्गात् । * स्मृतित्वस्य संसर्गाभावस्तत्र विवक्षितः
*, -इति चेन्न, तथाहि 'स्मृतित्वस्य संसर्गाभावः'-इति
किमुच्यते ?, किं स्मृतित्वस्य संसर्गाभावः^(३) ? उत
संसर्गविशिष्टस्य स्मृतित्वस्य ? अथान्यदेव वा किञ्चि-
दनया वाग्भङ्गा विवक्षितम् ?-। आद्ये स्मृतित्वसंस-
र्गस्यान्योन्याभावः स्मृतावस्तीति स एव प्रसङ्गः^(४),
नहि स्मृतित्वसंसर्गः स्मृतिः । अत एव न द्वितीयोपि,
"नहि संसर्गविशिष्टं यत् स्मृतित्वं तदेव स्मृति-
व्यक्तिः, ततश्च संसर्गविशिष्टस्मृतित्वेन सह स्मृति-
व्यक्तेरन्योन्याभावमादायोक्तदोषाऽनिवृत्तिः ।

(१) अनीतानागतेति त्वत्र युक्तं पाठमुत्पश्यामः, उपलक्षणं वाना-
गतपदमतीतस्यापि ।

(२) वह्निवैयर्थ्याद्विनिर्मुक्तधूमत्वावच्छिन्नविह्वलमानाधिकार्य-
लक्षणाव्याप्त्यभिन्न एव वक्ष्युपस्थितवह्निधूमयोः कार्यकारणभावः स्वात्तदा
वह्निजन्यत्वसन्देहस्यैव ठयन्निवारशङ्कात्वेपि तदर्थं सामान्यलक्षणप्रत्यास-
त्तिरवश्यमपेक्ष्येत न त्वेतदस्तीत्याह- 'नहि सामानाधिकार्यमात्र-
मिति, उपस्थितधूमे उपस्थितवह्निमानाधिकार्यस्योपस्थितवह्नि-
धूमोपकार्यकारणभावसमन्यतत्वात्कथञ्चिदभिन्नत्वेन 'सामानाधिक-
ार्यमात्रमिति युक्तम् । (३) "स्मृतित्वविशिष्टस्य संसर्गस्याऽभावः"-इत्यपि
कचित्पाठः । (४) स एव प्रसङ्गः=स्मृतावनुभूतित्वप्रसङ्गो विशेषणान-
र्थक्यप्रसङ्गो वा ।

टी० ॥ “तथात्वापत्ते”रिति । अनुभवत्वापत्तेरित्यर्थः ॥
 “विशेषणवैयर्थ्यं चे”ति । स्मृत्यन्यज्ञानत्वमनुभवत्वमुक्तं तत्र
 ज्ञाने स्मृत्यन्यत्वविशेषणस्य वैयर्थ्यं, विशेषणे सत्यपि स्मृताव-
 लिठ्याप्तेर्दुर्वारत्वादित्यर्थः । यद्वा, प्रमालक्षणे^(१)नुभवत्वस्य
 विशेषणस्य वैयर्थ्यं, स्मृत्यनुभवविवेकाभावादित्यर्थः ॥ ननु
 तत्रविषयत्वमेवास्तु प्रमालक्षणं किमनुभवेन विशेष्येणेत्यत
 आह-। “विने”ति । एवं सति न केवलं स्मृतावतिव्याप्तिः, किं
 तर्हि ? इच्छादा^(२)व्याप्तिव्याप्तिरेवेत्यर्थः । यद्वा, ननु स्मृत्य-
 न्यज्ञानत्वमित्यत्र ज्ञानमपि विशेष्यं तदुपतानित्यत आह-।
 “विने”ति ॥ “नही”ति । संसर्गविशिष्टस्मृतित्वस्यान्योन्याभावः
 भवस्मृतिरूपत्विन्ननुगत इति विशेषणवैयर्थ्यं तदवस्थमेवेत्यर्थः ॥
 सू० “एवं तत्र तत्रापि संसर्गविशेषणप्रक्षेपे दोषाऽनिवृ-
 त्तिरेव, अनवस्थायां वा पर्यवसानं विशेषणप्रक्षेपप-
 रम्परायाः । ” * नच वाच्यं स्मृतित्वसंसर्गस्य न
 संसर्गान्तरेण संबन्धित्वं किंतु स्वभाव एव, तत्कुतः
 परम्परागवेषणं कार्यमिति *, स्मृतित्वसंसर्गस्यान्यो-
 न्याभावमादाय कृतस्य प्रसङ्गस्य परिहृतुं तदानीं
 सुतरामशक्यत्वात्, संसर्गान्तरविशेषणवचनस्याधि-
 कार्यापर्यवसायित्वात्* । “किञ्च,^(३)तदुभयस्वरूपा-
 तिरेकं तत्संसर्गस्यामन्यमानेन स्मृतित्वसंसर्गः स्मृ-

(१) “तस्मानुभूतिः प्रमा”-इतिप्रमालक्षणे इत्यर्थः ।

(२) इच्छादौ, यथाभूतार्थगोचरेच्छादावित्यर्थः । (३) एवं स्मृति-
 त्वसंसर्गस्य संसर्गाभावमनुभूतावभ्युपगम्य तद्वृष्टान्तेन स्मृतावतिव्याप्ति-
 रवादि सम्प्रति तु सोपि नानुभूती विज्ञरतीतिलक्षणत्वाऽसम्भवदोषमा-
 ह-किञ्चेति, तदुभयस्वरूपातिरेकम्=स्मृतित्वस्य यः समवायात्मकः सं-
 सर्गो यश्च स्मृतित्वात्मकधर्ममहितो धर्मो (=स्मृतिः) केवलो वा,-एतदु-
 भयस्वरूपातिरेकं, तत्संसर्गस्य=स्मृतित्वसंसर्गस्याऽमन्यमानेनेत्यर्थः । एवं
 च स्मृतित्वसंसर्गः स्मृति-स्मृतित्व-स्वात्मकसमवायैतत्तत्तयस्वरूपो नि-
 वृत्तः, तथा नानुभूती कथं तत्तत्तयात्मकस्य संसर्गस्य निषेधः, स्मृतित्वस्य,

तित्वधर्मि^(१)स्वरूपं चेत्येतयोः संसर्गात्मकत्वे व्यव-
स्थाप्यमानेऽनुभूतौ कथं तादृशस्य संसर्गस्य निषेधः ?
किमनुभूतेः स्वरूपं नास्ति ? उत स्मृतित्वसंसर्गस्य ?,
ततः कस्य निषेधः ? (२) ।

टी० ॥ ननु स्मृतित्वसंसर्गस्यान्योन्याभावमादाय स्मृतिषु
प्रसङ्गो न भवति, यतः (३) स्मृतित्वसंसर्गस्यापि संसर्गाभाव एव
स्मृतित्वरहितत्वं, तच्च न स्मृतिषु, तत्र स्मृतित्वसंसर्गस्य विद्या-
मानत्वादित्यत आह—। “एवमि”ति । अपरापरसंसर्गप्रक्षेपे
चरनसंसर्गस्यान्योन्याभावमादाय स्मृती प्रसङ्गनादवस्थानविश्रा-
न्तौ चानवस्थेयेत्यर्थः ॥ ननु स्मृतित्वसंसर्गे संसर्गान्तरं नास्ति,
किंतु स्वरूपसंस्थेनैवाऽभौ संसृष्टः, तथाच नानवस्थेत्यत आह—।
“नच वाच्यमि”ति । स्मृतित्वसंसर्गान्योन्याभावात्संसर्गाभावस्य
संसर्गान्तरविशेषणद्वारा कथञ्चिद्भेदो भवेत्तदभावे तु भेदकाभावा-
त्तदन्योन्याभावमादाय सुनरां प्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ नदेवाह—। “सं-
सर्गान्तरे”ति ॥ किञ्च, स्मृतित्वरहितत्वं—स्मृतित्वसंसर्गनिषेधः,
स्मृतित्वसंसर्गश्च तव स्मृतित्व धर्मिस्वरूपं (४) चेत्यत्र पर्यवसन्नं,
तादृशश्च स्मृतित्वसंसर्गो न भवस्य।प्यस्तीति न तन्निषेधस्तत्र सप्त-
वतीति पुनरपि विशेषणवैयर्थ्यादिकमेवेत्याह । “किञ्च”ति ॥

स्मृतौ स्मृतित्वसंवायस्य, अनुभूत्वात्मकधर्मिणश्चेतित्रयाणामपि यथा-
यथं स्वरूपतः कृत्वात्, यद्यप्यनुभूतिर्न स्मृत्यात्मकधर्मिस्वरूपा, तथापि
धर्मित्वेन धर्मिविवक्षया दोषस्तदवश्य एवेति भावः । अत एव च न स्मृति-
त्वसंसर्गस्य संसर्गाभावोऽनुभूतौ, नहि भूतले संयोगेन घटसङ्कावकाले
घटसंयोगस्याभाव इत्यलमनल्पविस्तरेण । (१) स्मृतित्वधर्मिस्वरूपम्=स्म-
ृतित्वस्य यो धर्मो (स्मृतिः) तत्स्वरूपं ; यद्वा, स्मृतित्वं च धर्मो च स्मृति-
त्वधर्मिणौ तयोः स्वरूपं (स्मृतिस्मृतित्वोभयस्वरूपमिति वाच्यं), विद्या-
वागदकृतश्यामयानुसारिवाटे तु स्मृतित्वेतिपदं न दृश्यते, केवलं तदघटित
एव “स्मृतित्वसंसर्गो धर्मिस्वरूपं चेत्येतयोः संसर्गात्मकत्वे व्यवस्थाप्य-
माने”—इति पाठः । (२) ‘द्वयोरपि स्वरूपेण सत्त्वाद्’—इति शेषः ।

(३) यतः स्मृतित्वरहितत्वं—स्मृतित्वसंसर्गस्यापि संसर्गाभाव एव—इत्यन्वयः ।

(४) ‘स्मृतित्वं धर्मिस्वरूपं चेत्युपलब्धत्वां स्वात्मकसंसर्गस्वापि, स्मृतित्व-
संसर्गस्मृतित्वधर्मिस्वरूपे तदुभयात्मकत्वस्यैव प्रक्रान्तत्वात् ।

सू० “अर्थान्तरभूतस्य च संसर्गस्य निषेधे स्मृतावपि प्रसङ्ग-
स्तदवस्थः, स्मृतौ तस्यार्थान्तरभूतस्य भवतानभ्युपग-
मात् । स्वरूपमेव तयोः ^(१)संबन्ध इति हि तत्र भवतो-
ऽभ्युपगमः । ^(२)अथोच्यते, * अनुभूतिस्मृतित्वसंसर्गयोः
स्वरूपसंभवेऽपि न परस्परसंबद्धबुद्धिजनकत्वं तयोः,
तादृक्त्वं ^(३) च यत्र तयोस्तत्र संबन्धात्मकत्वं स्वरू-
पयोरुच्यते*, -इति, मैवम्, ‘विशेषोपसंग्राहकासिद्धौ
तस्याप्यनुपपत्तेः ।

टी० ॥ ननु स्मृतित्वसंसर्गो न निषिध्यते किंतु स्मृतित्व-
संसर्गस्यार्थान्तरभूतः संसर्गोऽनुभवे निषिध्यते तथाच स्मृतित्व-
रहितत्वं ^(४) न स्मृतौ किंत्वनुभवे तदस्तीत्यत आह- । “अर्थान्त-
रभूतस्ये”ति । त्वदभ्युपगमरीत्या स्मृतावप्यर्थान्तरभूतः स्मृति-
त्वसंसर्गस्य संसर्गो नास्तीति पुनरपि स्मृतौ प्रसङ्गो दुर्वा इत्यर्थः ।
“स्मृतौ स्मृतित्वमस्त्यनुभूतौ च तदत्यन्ताभावः ?”-इति चेत्,
स्मृत्यनुभवयोर्विशेषाभिधानमतन्त्रमेव, यतः स्मृतित्वस्याप्यनु-
भूतित्ववदुपप्लावनीयत्वात् ^(५); ‘अत्यन्ताभावः’-इति च यद्या-
त्यन्तिकोऽभावस्तदा स्मृतावपि स्मृतित्वस्यात्यन्तिक एवान्योन्या-
भावोऽस्तीति प्रसङ्गतादवस्थयं, यदि च नित्यः संसर्गाभावोऽत्य-
न्ताभावः, तदा संसर्गान्योन्याभावमादाय कनस्य प्रसङ्गस्यापरिहार
एवेति भावः ॥ नन्वनुभूतेः स्वरूपं स्वरूपमेव, स्मृतित्वसंसर्ग-
स्यापि स्वरूपं स्वरूपमेव, नच तदुभयं स्वरूपं संबन्धात्मकं, पर-
स्परपश्चिष्टप्रत्ययजनकयोरेव स्वरूपयोः स्वसंबन्धात्मकत्वाद्,
सपश्चिष्टप्रत्ययश्च स्मृत्यैव समं स्मृतित्वसंसर्गस्य नत्वनुभूत्यापीति
शङ्कोते- । ^(६)“अथोच्यते” इति ॥ स्वरूपविशेषस्मृतौ स्मृतित्वसंसर्गस्य

(१) तयोः = स्मृतिव्यक्तिस्मृतित्वयोः । (२) तादृक्त्वं=परस्पर-
संबद्धबुद्धिजनकत्वम् । (३) स्मृतित्वरहितत्वम्=स्मृतित्वसंसर्गनिषेधः ।
(४) ‘अन्योन्याभावसंसर्गाभावभेदव्यवस्थितौ’-इति कारिकाया अग्रे
कियद्दरे “गृहीतस्य ज्ञानं स्मृतिरिति च स्मृतिलक्षणे धाराबाहिकज्ञा-
नेऽतिप्रसक्तिः”-इत्यादिभूतग्रन्थेनोपप्लावनीयत्वादित्यर्थः ।

सह यदुपसृष्टिप्रत्ययजनकत्वं तदुपग्राहकमवच्छेदकं चेकास्ति तदा तस्यापि (=उपसृष्टिप्रत्ययजनकत्वस्यापि) अनुपपत्तिरित्याह-।
“विशेषे”ति ॥

सू० “उपसङ्गग्राहकान्तरोक्ती तत्सम्बन्धेऽपि प्रसङ्गेनापराप-
रोपसङ्गग्राहकगवेषणायामनवस्थापातात्, एताव-
तापि^(१) चानुभूतिस्वरूपे कस्य निषेधो वर्णितः
स्यात् ? । * “स्मृतित्वसंसर्गानुभूती संबद्धे”-इत्येवं-
रूपबुद्धिजनकत्वस्य * ?-इति चेन्न, “भ्रान्त्यात्मि-
काया ईदृशबुद्धेर्जनकत्वस्य वारयितुमशक्यत्वात् ।
* यथार्थायाः !*, -इति चेत्, ईदृशबुद्धेर्यथार्थाया यदि
सत्त्वमभ्युपैषि तदानुभूती स्मृतित्वप्रसङ्गः, अथ ना-
भ्युपैषि, किं प्रति^(२) तस्या जनकत्वाभावो निरूप्यः ? ।

टी० ॥ यदि स्मृती तदुपसृष्टिप्रत्ययजनकत्वं प्रति किंचि-
दवच्छेदकमनुगतं वाच्यं, तदा तेनापि संबन्धः स्वरूपमेव वाच्यं,
तत्रापि तदुपग्राहकपरम्परानुसरणेऽनवस्थेत्याह-। “उपसङ्गग्रा-
हके”ति ॥ अनुभूती स्मृतित्वसंसर्गो नारतीत्यत्राभ्युपग्राह-
नादाय कृतः प्रसङ्गस्तदवश्य एवेत्याह-। “एतावतापी”ति ।
स्मृतित्वसंसर्गनिषेधस्य वर्णयितुमशक्यत्वादिति भावः ॥ ननु ‘स्म-
ृतित्वसंसर्गस्मृती संबद्धे’-इतिबुद्धिरस्ति, ‘स्मृतित्वसंसर्गानुभूती
संबद्धे’-इतिबुद्धिर्नास्ति, तथाचैतादृशबुद्धिजनकत्वस्यैव निषेधो-
नुभवे क्रियते, इति शङ्कते-। “स्मृतित्वे”ति ॥ ‘अनुभवोपि स्म-
तिरेवे’तिभ्राम्यतः ‘स्मृतित्वसंसर्गानुभूती संबद्धे’-इतिबुद्धिः सं-
भवत्येवेति तज्जनकत्वस्यानुभवे निषेधो मशक्यत्वमिति परिरह-
रति-। “आन्ती”ति ॥ ‘स्मृतित्वसंसर्गानुभूती संबद्धे’-इतीदृश-
प्रमाजनकत्वमनुभावे यदि निषिध्यते तदा निषेधस्य क्वचिदपि

(१) उच्यते बुद्धिजनकत्वमेव स्मृतिस्मृतित्वसंसर्गयोर्न सम्भवति नि-
शामकाभावादित्युक्तमिदानीं तदभ्युपगमेऽनुभूतिलक्षणस्याविच्छिन्नित्या-
ह-एतावतेति । (२) किं प्रति = किं प्रतियोगिनं प्रति, तस्याः = तादृ-
शानुभूतिनिष्ठः ।

मिद्वी स्मृतित्वसंसर्गोऽनुभवे मिद्व एवेत्याह-। “इदृशे”ति ॥

सू० “अथात्यन्तासतीमेतादृशबुद्धिं प्रति जनकत्वाभावाव-
धारणमनुभूतेरभ्युपैषि” तदा स्मृतावपि प्रसङ्गः, याव-
त्यस्तद्बुद्धयस्तत्र जायन्ते तदर्थिकां तादृशबुद्धिमत्य-
न्तासतीं प्रत्यजनकत्वस्य स्मृतावपि संभवात् । *
“सर्वामेव तादृशबुद्धिं प्रत्यजनकत्वमनुभूते, न त्वेवं
स्मृतेः * ?-इति चेन्न, ‘सर्वतद्बुद्ध्यक्तिप्रमित्यसंभवात् ।
किंच, ‘सर्वमि’ति कोथः ? किमसतीं सर्वाम् ? उत
सतीम् ? उत सतीमसतीं चेत्युभयीं प्रत्यजनकत्वम् ? ।
“आद्ये द्वितीये च स्मृतावपि तदजनकत्वमस्त्येव,
नहि (१) ‘स्मृतित्वसंसर्गस्मृती संबद्धे’-इति यावत्यः
स्मृतिव्यक्तिषु बुद्धय उत्पद्यन्ते ताः प्रति प्रत्येकं
स्मृतिव्यक्तिषु जनकत्वमस्ति (२) ।

टी० ॥ नन्वेतादृशी बुद्धिः क्वचिदपि नास्त्यत एवानुभूती
तादृशबुद्धिजनकत्वं निषिध्यते इति शङ्कते- “अथे”ति ॥ अ-
त्यन्तासत्यास्तादृशबुद्धेर्जनकत्वं स्मृतावपि नास्तीति स एव प्र-
सङ्ग इति परिहरति-। “तदे”ति ॥ ननु यथाऽनुभूती स्मृतित्व-
संसर्गज्ञानमनसु न तथा स्मृती, तथाच कथमत्यन्तासतादृशबुद्धिं
प्रत्यजनकत्वं स्मृतावपीत्यत आह-। “यावत्य” इति । स्मृती स्मृ-
तित्वसंसर्गबुद्धयः नत्यो भवन्तु तेनैवा (३) सतीं तादृशबुद्धिं प्रत्य-

(१) असतीं सर्वा प्रत्यजनकत्वपक्षस्य (प्राथमिकस्य) स्मृतौ स्फुटत्वा-
त्समुपेक्ष्य सतीं तादृशबुद्धिं प्रत्यजनकत्वपक्षं (द्वितीयं) व्याचष्टे-न होति ।

(२) ‘प्रत्येकं, मिमितात् (सर्वस्मात्) भिन्नमि’तिमते सर्वा निरुक्तबुद्धिं
प्रति सर्वस्याः स्मृतेर्जनकत्वोपि नैकैकस्याः स्मृतेर्जनकत्वमिति भावः । यद्वा
यावन्निरुक्तबुद्धिं प्रति तत्तद्विषयीभूतप्रत्येकस्मृतिव्यक्तेर्विषयविधया जनक-
त्वेऽपि तत्तद्बुद्ध्यविषयीभूतप्रत्येकस्मृतिव्यक्तेरजनकत्वमेव, नहि ‘वैत्रीय-
स्मृतित्वसंसर्गस्मृती सम्बद्धे’-इत्याकारकबुद्धिजनकत्वं मैत्रीयस्मृतिव्यक्ते-
रसतीति भावः । (३) तेनैव=स्मृती स्मृतित्वसंसर्गबुद्धेः सत्त्वेनैव, अस्मृ-
तीम्=अनुभूत्यादावसतीं, तादृशबुद्धिं=स्मृतित्वसंसर्गबुद्धिं प्रतीत्यर्थः ।

जनकत्वं स्मृती सुलभमित्यर्थः ॥ ननु बुद्धौ सत्त्वमसत्त्वं वा विशेष-
जनकत्वं, किन्तु सत्त्वाः स्मृतित्वसंसर्गोपरिलक्ष्यबुद्धौः प्रति जनक-
त्वमनुभूतौ निषेधाम इत्याह-। “सर्वमि”ति ॥ सामान्यलक्षणया
प्रत्ययस्य सर्वनादृशबुद्धिजनकत्वनिषेधः प्रतीयेत, सैव नास्ती-
त्याह-। “सर्वतद्व्यक्ती”ति ॥ ननु सामान्यलक्षणायां त्वदन-
भ्युपगममात्रमत्रमित्यनुशयेनाह-। “किंचे”ति ॥ एकैकस्याः
स्मृतिव्यक्तेः सतीमसतीं वा तादृशबुद्धिं सर्वा प्रति जनकत्वं
न सम्भवतीति स्मृतिरपि न स्मृतिः स्यादित्याह-। “आद्ये
द्वितीये चे”ति ॥

सू० “काञ्चित्सतीं प्रति च तदजनकत्वं प्रागेव दूषितं,
तृतीये च नानुभूतावपि तदजनकत्वं, सत्यासत्यता-
दृशबुद्धेर्भावेनाभावेन च सतीमसतीं प्रत्यजनकत्व-
स्यासम्भवादिति । * स्यादेतत्, स्मृतित्वस्यान्योन्या-
भावमादाय याऽतिप्रसक्तिर्दृशिता सा नोपपद्यते,
भेदाभेदादिमते स्मृतित्वभेदाभेदस्य स्मृत्या सहा-
ऽभ्युपगमात्, यथोर्भेदाभेदस्तयोस्तत्रान्योन्याभावान-
भ्युपगमात्^(१) । न ।

टी० ॥ नन्वेकैकस्याः स्मृतिव्यक्तेः सर्वा प्रति जनकत्वं
नास्तु काञ्चिन्मतिं सतीं प्रति तु तद^(२)स्तीत्यत आह । “काञ्चि-
दि”ति । अनुभूतौ यथार्थनादृशबुद्धिमिद्वौ स्मृतित्वापत्तिदोषस्य
प्रागभिधानादित्यर्थः ॥ “तृतीये”इति । जनकत्वनिरूपकतादृ-
शबुद्धेः सत्त्वेकानुभूतौ तदजनकत्वम्?, असत्त्वे च निरूपकाप्रसि-
द्ध्या तदजनकत्वमशक्यग्रहमित्यर्थः । प्रत्येकमजनकत्वमादाय
स्मृतौ प्रसङ्गे^(३) मत्तयेव दोषान्तरमेतत् । यद्यपि ‘स्मृतित्वसंसर्ग-
नुभूतौ न सम्बद्धे’-इत्येवं प्रतीयमानाभावाप्रतियोगिनः सम्बन्ध-

(१) अन्योन्याभावानभ्युपगमाद्=आत्यन्तिकभेदाऽनभ्युपगमाद्, (अभे-
दवह्निभेदानभ्युपगमादिति यावत्) अभेदवह्निभेदस्त्वङ्गाक्रियते एव ।

(२) “अनुभूतेस्तु काञ्चिदपि स्मृतित्वसंसर्गबुद्धिं सतीं प्रति जनकत्वं
नास्ति”-इति शेषः । (३) प्रसङ्गे=अनुभवतवप्रसङ्गे ।

स्य निषेधे अनुभूतौ, ननु स्मृतावपीतयनुभवमिदमेतत्, स च सम्बन्धः स्वरूपं वा सम्बन्धान्तरं वेत्यन्यदेतत्; किंच 'स्मृतित्वं स्मृतौ', 'स्मृतित्वसमावायः स्मृतौ', 'स्मृतित्वसंसर्गः स्मृतावि'त्यादिप्रतीतिविषयीक्रियमाणः स्मृतित्वसंसर्गाऽनुभूतौ निषिध्यते; यद्वा, स्मृतिस्मृतित्वसंसर्गस्वरूपं नानुभव इति निषेधः सम्भवत्येव, तथापि विचार्यमाणमिदमपि हस्तसमावरणमेवेति भावः ॥ भट्टमतेनोपपत्तिं शङ्कते-। "स्यादेतदि"ति । स्मृतित्वरहितत्वमि'त्यत्र स्मृतित्वाभाववत्त्वं विवक्षितं, तच्च स्मृतित्वान्योन्याभाववत्यां स्मृतात्वपि गतम्-इति यदुक्तं तन्नोपपाद्यते, यतः स्मृतित्वस्य स्मृत्यभिन्नतया^(१) तदन्योन्याभावस्य तत्राभावादिति शङ्कार्थः ॥

सू० "कथं ह्यवधार्यं स्मृतित्वस्य भेदाभेदः स्मृत्या, नानुभूत्या-इति? । * "अनुभूत्या सह तद्विशिष्टप्रमाया अभावाद्?*-इति चेन्न, 'किं सत्या वा? किमसत्या वा? इत्याद्युक्तविकल्पदोषात् । * "प्रागभावप्रतियोगिन्याः?*-इति चेन्न, 'अनुभूतौ तादृश्याः स्वीकारेणानुभूतेस्तथात्वापातात् । 'स्मृतिस्मृतित्वयोरन्योन्याभावाभावश्चा^(२)न्योन्यात्माऽनुभूतावपितुल्यः, नहि स्मृतित्वान्योन्याभावोऽनुभूतिः, इत्युक्तमावर्तते ।

टी० ॥ स्मृतेरिवानुभूतेरपि धर्मः स्मृतित्वं कुतो न भवति? तथाचानुभूत्यभिन्नमपि स्मृतित्वमिति ठयाप्यवृत्तेस्तदन्योन्याभावस्य तत्राप्यभावादिति परिहारमाह-। "कथं ह्यी"ति । अनुभूतौ स्मृतित्वरहितत्वस्योपपादयितुमशक्यत्वादिति भावः ॥ नन्वनुभूतिमादाय स्मृतित्वविशिष्टप्रमा नास्तीति न स्मृतित्वमनुभूतेरपि धर्म इति न भेदाभेद इति शङ्काभाह-। "अनुभू-

(१) स्मृत्यभिन्नतया=स्मृतिभेदवहिष्यवभेदवत्तया, तदन्योन्याभावस्य=स्मृतित्वान्तरिकभेदवत्त्वस्य, तत्र=स्मृतौ । (२) अन्योन्याभावाभावश्च=ज्ञात्यन्तिकभेदाभावश्च, अन्योन्यात्मा=अन्योन्याऽभावस्वरूपः

त्ये"ति ॥ स्मृतित्वानुभूत्योर्वैशिष्ट्यप्रमा यदि सती निषिध्यते तदा तत्सिद्धावनुभूतौ स्मृतित्वं सिद्धम्, अथासती निषिध्यते तदा स्मृतावपि न स्मृतित्ववैशिष्ट्यं, तत्राप्य^(१)सत्तयाः प्रमाया अभावात्-इतिपरिहारमाह-। "किं सत्या"इति । ननु सत्य-सती वा प्रमेति न ब्रूमः, किन्त्वनुभूतिस्मृतित्वयोर्वैशिष्ट्यप्रमा प्रागभावप्रतियोगिनी नास्ति यथा स्मृतिस्मृतित्वयोरिति शङ्काभाह-। "प्रागभावे"ति ॥ प्रागभावप्रतियोगिनी या तादृ-शी^(२)प्रमा सा नास्तीति यद्यर्थस्तदा प्रागभावप्रतियोगित्वं तादृ-शप्रमायाः सिद्धमेवेति तदुत्पाद आवश्यक इति सिद्धमनुभूतौ स्मृतित्ववैशिष्ट्यम्, अथ तादृशी प्रमा^(३)प्रागभावप्रतियोगिनी न भवतीत्यर्थः तथापि प्रमायाः सिद्धावनुभूतौ स्मृतित्वं सिद्ध-मेवेतिपरिहारमाह-। "अनुभूतावि"ति ॥ दूषणान्तरमाह-। "स्मृती"ति । स्मृतिस्मृतित्वयोरन्योन्याभावविरहो^(४)भेदाभेद-त्वादे यथाऽन्युपगम्यते तथाऽनुभूतावपि स्मृतित्वान्योन्याभाव-विरहोऽस्त्येव, स्मृतित्वान्योन्याभावविरहो हि तदन्योन्याभा-वान्योन्याभावरूपः, सोनुभूतावपि समानः, नहि स्मृतित्वा-न्योन्याभाव एवानुभूतिरित्यर्थः ॥ "उक्तमि"ति । यथा स्मृ-तित्वराहित्यं तदन्योन्याभाव^(५)इत्युक्तं तथा स्मृतित्वान्योन्या-भावराहित्यमपि तथैव वक्तव्यमन्योन्याभावसंसर्गाभावयोर्भेदस्य त्वयाऽद्याप्यनुपपादनादित्यर्थः ॥

सू० *अथ^(१)मा भूद् भेदाभेदमादाय परिहारस्तथापि 'इदं तन्न भवति' 'इह तन्नास्तीतिप्रतीतिसाक्षिक एवान्योन्याभावसंसर्गाभावयोर्भेदः ? *-इति चेन्न,

(१) तत्रापि = स्मृतावपि, असत्तयाः = अनुभूत्याद्यवच्छेदेनासत्तयाः (स्मृतित्ववैशिष्ट्यप्रमायाः) अभावादित्यर्थः । (२) तादृशी प्रमा = अ-नुभूत्यनुयोगिकत्वविशिष्टस्मृतित्ववैशिष्ट्यप्रमा । (३) अन्योन्याभाव-विरहः = आत्यन्तिकभेदाभावः । (४) तदन्योन्याभावः = स्मृतित्वा-न्योन्याभावः; तथैव = स्मृतित्वान्योन्याभावाभ्योन्याभावरूपम् ।

(५) { अन्योन्याभावसंसर्गाभावयोर्भेदलक्षणम् ।
प्रक्रम्यते निबन्धेऽस्मिन् भङ्गार्थं भेदवादिनाम् ॥ १८ ॥ }

^bप्रतियोगिरूपोपाध्यवैचित्र्या^(१)दभावे जात्यादिभे-
दानभ्युपगमाच्चानयोर्भेदबुद्धिरेव प्रामाण्यमनश्नुवाना
कूटसाक्षिणी^(२)ति तदनादरणात् । *नच स्वप्रति-
योगि "समानकालसमानाधिकरणोऽभावोऽन्योन्या-
भावः, 'तदन्योन्याभाववच्च तदभावः संसर्गाभावः*,
'यथासंभवमात्माश्रयाद्य-ऽननुभव-स्वभेदाऽननुगम-त-
त्तदवगमानभ्युपगमानामनुत्तरणीयत्वप्रसङ्गात् ।

टी० ॥ अन्योन्याभावसंसर्गाभावयोः प्रतीतिवैलक्षण्ययाद्
वैलक्षण्यमिति शङ्कते-। "अथे"ति ॥ "प्रतियोगी"ति । प्रति-
योगिभेद, उपाध्यन्तरभेदो, जातिभेदो वा, यदि प्रत्येतदयमभेदको
नास्ति तदा प्रतीतिवैलक्षण्यमतस्त^(३)नित्यर्थः ॥ प्रतीतिवैलक्ष-
ण्यबलादायातमुपाधिवैलक्षण्यमाशङ्क निराकरोति-। "नचे"-
ति ॥ प्रागभावप्रध्वंसाभावाभ्यामतिठयासिधारणायाद्-। "स-
मानकाले"ति । अत्यन्ताभावेऽनित्यासिधारणायेकं-"समाना-
धिकरणे"ति, आकाशाद्यन्योन्याभावोपग्रहश्च यथाकथञ्चित्तदधि-
करणविवक्षया^(४), वदरसंयोगस्य स्वप्रतियोगिना वदरेण कुण्डे
मानानाधिकरण्यमत उक्तम्-"अभाव"इति, प्रतियोगिपदस्य
(^५)निरूपकपरत्वात्; स्वाभाव^(६)विरहात्मपरतायान्त्यभावपद-

(१) 'भूतले घटो नास्ति' 'भूतलं' घटो नेत्युभयत्राप्यन्योन्याभा-
वसंसर्गाभावयोर्घटस्य प्रतियोगिन एकत्वान्तयोर्भेदो न स्यादेवमन्यत्रा-
पीति भावः । (२) कूटसाक्षिणी = मिथ्याबुद्धिसाक्षिणी । (३) प्रती-
तिवैलक्षण्यं हि प्रत्येतद्वैलक्षण्यधीनमिति प्रतीतिवैलक्षण्यत्वात्प्रागन्यो-
न्याभावसंसर्गाभावरूपप्रत्येतद्वैलक्षण्ये तदनियामकमेवेति भावः ।

(४) वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन सम्बन्धित्वविवक्षयेत्यर्थः । (५) ननु वद-
रस्य कथं संयोगं प्रति प्रतियोगित्वं ? प्रतियोगिन तदन्याचार्य्यमतेन
स्वाभावविरहात्मत्वात् वदरसंयोगस्य च वदराभावरूपत्वाभावात्, नापि
च वदरसंयोगाभावे वदरमित्यत आह-प्रतियोगिनी । (६) ननु वदर-
संयोगस्य प्रतियोग्येव वदरं न भवति, आचार्य्यमते प्रतियोगिनः स्वाभा-
वविरहात्मत्वाद् वदरस्य च संयोगाभावरूपत्वाभावात्, तथाच न वदर-
संयोगेऽतिप्रसङ्गः इत्याह-स्वाभावेति, अतिरिच्यते = अधिकं भवति,
तथाच न देयमेवाभावपदम् ।

नतिरिच्यते, यत्किञ्चित्प्रतियोगिसमानकालसमानदेशत्वमन्य-
न्ताभावस्यापीत्यत उक्तं—“स्वे”ति ॥ “तदन्योन्याभाववा-
नि”ति । तद्विज्ञ इत्यर्थः ॥ ^१“यद्यमभ्यवसि”ति । अभावत्वं
(^१) हि भावभिन्नत्वं, तच्च भावान्योन्याभाववत्त्वमित्यन्योन्या-
भावेनैवान्योन्याभावनिरूपणादात्माश्रयः; अथाभावत्वं भाव-
त्वात्यन्ताऽभाववत्त्वं, तदाऽत्यन्ताभावस्य संसर्गाभावत्वात् तस्य
चाभ्योन्याभावाभाववत्त्वेन (^२) त्वयाऽभिधानादन्योन्याभावनि-
रूप्यः संसर्गाभावस्तन्निरूप्यश्च पुनरन्योन्याभावः—इत्यन्यो-
न्याश्रयः; अथाभावत्वं, भावभिन्नत्वं तच्च भाववैधर्म्यं, तच्च तद-
न्य(^३)वृत्तिधर्मात्यन्ताभाववत्त्वं, तदन्यत्वं च तदन्योन्याभाव-
वत्त्वमिति स्वापेक्षाऽपेक्षित्वेन (^४) चक्रकम्; अथाभावत्वं भाववि-
रोधित्वं, विरोधित्वं च धर्मा धर्मिभिन्नः, स च येन भेदेन भिन्नः
सोऽन्योन्याभावो वाच्यः, स यदि स्ववृत्ति(^५)स्तदात्माश्रयो, अन्यो-
न्यवृत्तिस्तदान्योन्याश्रयो, उपरापराभ्युपगमे चानवस्था; यद्वा अ-
न्योन्याभावस्यान्योन्याभावोस्ति? न वा? आद्ये, स यदि स्वक-
पमेव, तदा स्वनिरूप्यत्वादात्माश्रयः अथापर, तदा तस्याप्य-
न्योन्याभावो यदि पूर्वं एव, तदान्योन्यनिरूप्यत्वेऽन्योन्या-
श्रयः; अथ प्रथमान्योन्याभावादप्येव द्वितीयान्योन्याभावः, तदा
तस्यापि यदि प्रथम एव, तदा चक्रक; यदि प्रथमादन्यः, तदा

(१) ‘स्वप्रतियोगिसमानकालसमानाधिकरणोऽभाव’—इत्यन्योन्या-
भावलक्षणस्यमभावत्वमित्यर्थः । (२) अन्योन्याभावभाववत्त्वेन = अ-
न्योन्याभावभिन्नत्वेन । (३) तदन्येति, अभावाभ्यभाववृत्तिभाववत्त्वरूपध-
र्मात्यन्ताभाववत्त्वमित्यर्थः । (४) चक्रकम्—भावभिन्नत्वमभावान्यवृत्ति-
धर्मात्यन्ताभाववत्त्वघटकीभूतमभावाभ्यत्वमभावान्यत्वं वाऽन्योन्याभा-
वमन्योन्याभावश्च पुनर्भावभिन्नत्वमपेक्षते इति चक्रकमित्यर्थः । स्वापे-
क्षापेक्षित्वेन, स्वं = भावभिन्नत्वं, तदपेक्षः परस्परया (अभावाभ्यत्वद्वारा)
अन्योन्याभावः, तदपेक्षित्वेन भावभिन्नत्वस्येत्यर्थः । यद्वा, स्वं = चक्रक
घटकत्रयमध्ये द्वितीयम् (अभावाभ्यत्वम्) तदपेक्षोऽन्योन्याभावस्तदपे-
क्षित्वेन भावभिन्नत्वस्येत्यर्थः । स्वापेक्षापेक्षित्वेनेति पाठे तु न ह्रिष्ट-
कल्पना । (५) स्ववृत्तिः = स्वात्मकेन भेदेन धर्मिणो भिन्नः ।

पञ्चषष्ट्याद्यभ्युपगमे^(१) यदि परावृत्तिस्तदाचक्रकम्; अपरावृत्तौ, चानवस्था; तदुत्तरान्योन्याभावाभिव्यक्तिरनुभवश्च; 'स्वप्रतियोगी'त्यत्र स्वपदेन विशिष्य तत्तदन्योन्याभावाभिधानेऽननुगमः; तस्य-
तस्याऽन्योन्याभावस्याऽसर्वज्ञावगमो नाभ्युपगम्यते^(२) इत्यर्थः ।
यदा स्वशब्देनान्योन्याभावाभिधानं तदा तेनैव तत्किरूपणे
आत्माश्रयः; प्रतियोगिपदेन च यद्यन्योन्याभावविरोध्यभिधी-
यते तदात्माश्रयः;—इत्याद्युन्नेयम् । यद्यपि प्रतीतिवैलक्षण्यं
प्रत्येकवैलक्षण्यव्याख्यानाभूतं, तदेव चात्रोद्देश्यं, विशिष्य वैल-
क्षण्यानभिधानेपि न किञ्चिदनिवृत्तं, नहीतु क्षीरगुहादिनाभु-
र्याणां विशिष्यानभिधानमात्रेण निवृत्तिः । किञ्च, प्रतीति-
विशेष एव लक्षणमुपयोः संभवति, संभवति च तादात्म्या-
वच्छिन्नप्रतियोगिकत्वं संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वमुपयोः
प्रत्येकं वैशिष्ट्ये प्रतीतिवैशिष्ट्यादृतं, तथापि इत्तस्मादवगम-
तत्, 'संविदेव हि भगवती वस्तूपगमे नः शरणम्'—इत्यस्यापि
नयोपप्लावनीयत्वात्; तथाच वदयते—“नाऽत्यापस्या प्रमात्रात्ते
तेऽर्वाः स्वीक्रियोचिताः” —इत्यादीति सावः ॥

मू० * ननु 'संसर्गप्रतियोगिको निषेधः संसर्गाभावः,
तादात्म्यप्रतियोगिकश्च तादात्म्याभावः—इत्युक्ते
एव न मिश्रता तयोः, 'यो हि संसर्गतादात्म्यस्य
निषेधः स संसर्गनिषेध एव न भवति, तादात्म्यप्र-
तियोगिकत्वात् * ?—इति मैवम्, "द्रव्यगुणकर्मणां
समवायिकारणेषु हि तेषां प्रध्वंसाः नैवं संसर्गा-
भावाः स्युः, संसर्गप्रतियोगित्वे तु संसर्गस्य समवा-
यस्वरूपतया समवाया ऽनित्यत्वप्रसङ्गात् । 'किञ्च,

(१) "पञ्चषष्ट्याद्यभ्युपगमे"—इति तु प्रायः पुस्तकेषु प्रतीयमानः प्रामादिकः
पाठो ज्ञेयः । पञ्चषष्ट्याद्यभ्युपगमे—इति तु युक्तः पाठः, यदि तु यथोक्तपाठे एव
अद्वैताख्यं तदा तु पञ्चभिर्युक्तः षष्ठ्यादिवैयर्थ्यामित्येवं कथञ्चिद्विगृह्य । नि-
र्वोदव्यम् । (२) नाभ्युपगम्यते,—केनापि शास्त्रकृता न स्वीक्रियते इत्यर्थः ।
नाऽभ्युपगम्यते इत्यस्य सर्वज्ञेन इत्यनेनान्वये तु नानुव्यवसीयते इत्यर्थः ।

तर्हि संसर्गान्योन्याभावौ द्वावपि न घटादिप्रति-
योगिकाविति घटादेः कालादिवन्निरवधित्वापातः,
'संसर्गतादात्म्ययोश्चाविशेषितयोर्निषेधे सामान्यत
एव तयोरुच्छेदः स्यात्, 'एवं यद्यदेव प्रतियोगि
वाच्यं तत्तत्स्वरूपत एव न स्यात् ।

टी० ॥ उक्तिमस्यवमात्रेण शङ्कते-। "नन्वि"ति ॥ "उक्ते
एवे"ति । उक्ते सत्येत्यर्थः । निश्चिता = एकत्वम् ॥ "यो ही"-
ति । स्मृतित्वसंसर्गान्योन्याभावमादाय स्मृतौ यः प्रसङ्गः कृतः
न नदा भवेत् यदि स्मृतित्वसंसर्गान्योन्याभावः संसर्गभावो
भवेदपितु तादात्म्याभाव एवासी, स्मृतित्वसंसर्गतादात्म्यप्रति-
योगित्वादित्यर्थः ॥ यदि संसर्गप्रतियोगिकोऽभावः संसर्गभावः
स्यात्तदा द्रव्यादीनां समवायिकारणगतौ ध्वंसप्रागभावौ संसर्ग-
भावौ न स्यातामित्याह-। "द्रव्ये"ति । यद्यपि समवायनित्य-
त्वेपि रूपादिनिरूपितत्वावच्छिन्नस्य समवायस्यानित्यत्वमेव,
विशिष्टस्यान्यत्वात्^(१); तथाच रूपसमवाये ध्वंसते एव, अन
एव वायौ स्पर्शसमवाये सत्यपि रूपसमवाये नास्तीति, तथापि
नित्यमपि विशेषणान्तरावच्छिन्नं ध्वंसते इत्यनुपपन्न^(२)मेवेति
भावः ॥ यदि च संसर्गप्रतियोगिक एवाभावः संसर्गभावस्तदा
घटादयो नाभावप्रतियोगिन इति देशभेदेन तेषामनिषेधे वैसर्ग,
कालभेदेन तेषामनिषेधे नित्यत्वमपि, इति पदार्थवैचित्र्यं माधु
त्वया ठ्युत्पादितमित्याह-। "किंचे"ति । दोषान्तरमाह-।
'संसर्ग' इति । घटादीनां प्रतियोगिकोटावप्रवेशे संसर्गमात्रं तादा-
त्म्यमात्रं च निषिध्यतेति ते^(३) क्वचिदपि देशे काले वा न स्या-
तामित्यर्थः ॥ घटादीनामपि स्वरूपेण प्रतियोगित्वे समानमिदं

(१) 'विशिष्टं बुद्धादतिरिच्यते'-इतिमते विशिष्टसमवायस्य शुद्ध-
समवायादतिरिक्तत्वादित्यर्थः, तथाच रूपसमवायः=रूपनिरूपितत्वा-
वच्छिन्नः समवायः, ध्वंसते=विनश्यत्येव । (२) अनुपपन्नमेवेति, ब्राह्म-
णात्वविशेषणावच्छिन्नस्य गौडादेर्दण्डादिविशेषणान्तरावच्छिन्नत्वेनाऽ-
गौडत्वादेर्लोकोऽदर्शनादित्याशयः । (३) ते = संसर्गतादात्म्ये ।

दूष(१)णमित्याह-। २“एषमि”ति ॥

सू० “तस्यापि संसर्गं प्रति धावने च तदक्षतं, संसर्गानवस्था, शेषोच्छेदात्पूर्वपूर्वोच्छेदो वा स्यात् ।

टी० ॥ ननु स्यादेव यदि संसर्गः स्वरूपत एव निषि-
द्येत, किन्तु संसर्गस्यापि संसर्ग एव निषिध्यते, तथाच न संस-
र्गस्वरूपविलोप इत्यत आह-। “तस्यापी”ति । यथा घटस्य
संसर्गो निषिध्यते इति घटस्वरूपं देशतः कालतश्चाक्षतं तथा
संसर्गस्य संसर्गं निषिद्धे प्रथमसंसर्गस्वरूपमक्षतं स्यात्, तथाच
घटवत् न तत्संसर्गोपि निरवधिः स्यादित्यर्थः ॥ दोषान्तरमाह-।
“संसर्गानवस्थे”ति । पर्वपर्वसंसर्गनिषेधार्थमुत्तरोत्तरसंसर्गोपे-
क्षणे संसर्गानवस्था स्यादित्यर्थः ॥ अथ क्वचिद्भूत्वा संसर्ग एव
निषेध्यो न तु तस्यापि संसर्गान्तरमिति नानवस्था, तदा यः संसर्गो
निषेध्यः स स्वरूपत एव न स्यात्तन्निषेधे च तत्पूर्वः, एवं
तत्पूर्व, संसर्गो न भवेदिति पुनरपि संसर्गमात्रविलोप इत्याह-।
“शेषे”ति । यद्यपि संसृष्टो घटो यत्र निषिद्ध्यते स संसर्गोभावः,
संसृष्टनिषेधश्च घटनत्संसर्गयोर्निषेधः, तथाच घटसंसर्गनिषेध-
नान्तरीयको घटनिषेधः संसर्गोभावः, तदनान्तरीयकघटनिषे-
धोऽन्योन्याभावः-इति वैषम्यं, तथापि संसर्गप्रतियोगिकसं-
र्गभावे संसर्गोऽनन्त्यापत्तिरिति भावः ॥

सू० *अथ “न प्रतियोग्यनुयोगिनो(२)स्तथात्वं विरोधः,
किन्तु सहभावाभावो,ऽतः तन्मात्रं न स्यात्, न तु
तन्मात्रमेव न स्याद् ?”,-इति चेन्न, “अनुयोगिनि
प्रतियोग्यापत्तेः । * तथाप्रमाऽभावात्कथं तथाऽऽ-
स्ताम् ? -इति चेन्न ।

(१) घटादयोपि क्वचिद्देशे काले वा न स्थिरित्वाकारकं दूषणमित्यर्थः ।

(२) प्रतियोग्यनुयोगिनोः (=भावाभावयोः) तथात्वं (स्वरूपभूतो
विरोधो) न, किन्तु सहभावाभावः=सहानवस्थानं विरोधः, अतः तन्मा-
त्रं=सहभावमात्रं, तयोर्भावाभावयोर्न स्यात् न तु तन्मात्रमेव=स्वरूपमेव
तयोर्न स्यादिति, किन्तु स्यादेवेत्यर्थः ।

टी० ॥ अनु समर्गतादात्म्ययोरविशेषितयोर्निषेधे सामान्यत एव तयोरुच्छेदस्तदा स्याद्यदि निषेधेन सह प्रतियोग्यनुयोगिभावा^(१)विरोधो भवेत्^(२), किन्तु सहानवस्थानं विरोधः तथाच यत्र संमर्गस्य तादात्म्यस्य वाऽभावस्तत्र ते न स्यातामन्यत्र तु स्यातामेवेति शङ्कते-। “न प्रतियोग्यनुयोगिनोरिति”ति ॥ “तन्मात्रमिति”ति । सहभावमात्रमित्यर्थः ॥ “तनु तन्मात्रमिति”ति । प्रतियोगि^(३)मात्रमित्यर्थः ॥ यदि प्रतियोग्यनुयोगिभावा विरोधः प्रतियोगिना सहभावस्य नेष्टस्तदाऽनुयोगिन्यभावे प्रतियोगिनो घटादेराप^(४)तिरित्याह-। “अनुयोगिनी”ति । यद्यपि प्रतियोग्यापत्तिर्न तदुत्पत्तिः, घटाभावे घटोत्पत्तिसामग्रीविरहात्; नापि प्रतियोगिप्रमेत्पत्तिः, अभावे प्रतियोगिसत्तया प्रमाकारणाभावात्; नापि प्रतियोगिने वृत्तिरापत्तिः, अभावस्य संयोगसमवाययोरभावात्; अन्यथा^(५)रूपरसावधिरुद्धाविति तयोरन्योऽन्यस्मिन्नुत्पत्तिस्थितिज्ञप्तयः स्युः, तथापि प्रतियोग्यनुयोगिभावा यदि न विरोधः तदा परस्परविरुद्धरूपत्वं नयो^(६)र्न स्यात् गोत्वाश्चत्वयोरिवेति भावः ॥ अनुयोगिनः प्रतियोगिनत्तया प्रमा नास्तीति कथमनुयोगिनि प्रतियोग्यापद्यनामित्याह-। “तथे”ति ॥

मू० “तथाप्रमाऽभावमूलकस्य विरोधस्य सहानवस्थानस्य नियमनभङ्गात्-प्रतियोग्यनुयोगिभावादन्यः कस्तयैर्विरोः स्यात् ? । * “तथा न प्रमीयमाणात्वमेव

(१) प्रतियोग्यनुयोगिभावा विरोधः = प्रतियोग्यभावयोः स्वरूप-विरोधः, स चाभाव प्रतियोगिस्वरूपं न, प्रतियोगी चाभावस्वरूपं नेत्याकारकप्रतीतिवाकिकः । अनुयोगी प्रकृते सर्वत्राभावो ग्राह्यः ।

(२) ‘विरोधो भवेदित्यतोऽग्रे ‘प्रतियोगिनः’-इति शेषः ।

(३) ‘प्रतियोग्यनुयोगिमात्रमिति’ति तु युक्तः पाठः, उपलक्षणं वा प्रतियोगिपदमनुयोगिपदस्यापि । (४) घटादेरापत्तिस्तादात्म्येन ज्ञेया । (५) अन्यथा, सामान्यादिकमन्तरापि सामान्यतोऽविरुद्धत्वमादायाऽन्यस्मिन्नन्यदीयोत्पत्तिस्थितिज्ञप्त्यापादने-इत्यर्थः ।

(६) तयोः = प्रतियोग्यनुयोगिनोः, प्रतियोगित्वनुयोगित्वयोर्वा ।

चः *?—इति चेन्न, 'अतिप्रसङ्गात् । * 'नियमेन *?—इति चेन्न, जात्या नियमाभ्युपगमात्—

टी० अनुयोगिनि^(१)प्रतियोगी कदाचित् प्रमीयते न वा कदाचिदनुयोगिमामानाधिकरथेन प्रतियोगी प्रमीयते तत्र^(२) सहभावप्रमाविरहः सहानवस्थाननियमलक्षणो विरोधेनापपाद्यतामनुयोगिबुद्धिताप्रमाविरहोपपादनार्थं तु प्रतियोग्यनुयोगिभावलक्षण एव विरोधेनूनरणीयः, सहानवस्थानलक्षणस्य तत्रा-
किञ्चकृत्वात्, तस्मिन्मत्पि तादृशप्रमायाः प्रसक्तत्वेन^(३) न-
नियमभङ्गादित्याह—। "तथाप्रमाऽभावे"ति । नहि यस्मिन्मति
यदापद्यते तदभावे ननियमकमिति भावः ॥ ननु प्रतियोग्यनु-
योगिनाः साहित्येनाधाराधेयभावेन चाऽप्रमीयमाणत्वमेव वि-
रोधो, नतु प्रतियोग्यनुयोगिभाव इति शङ्कते—। "तथा न"ति ॥
तथा न प्रमीयमाणत्व कदाप्यपटनहारजनयारपीनि तयारपि
विरोधः स्यादित्याह—। "अतिप्रसङ्गं दि"ति ॥ ननु यज्जाती-
ययोः कदापि तथा न प्रमीयमाणत्व तयोर्विरोधः, पटनहार-
जनयोस्तु कदाचिद्विधिष्टया प्रमीयमाणत्वमेवेति नातिप्रसङ्ग
इत्याह—। "नियमेन"ति ॥

सू० "व्यक्तयोरविरोधापत्तेः । * 'तथा न^(४) प्रमातुमनौ-
पाधिकी योग्यता*?—इति चेत्, 'सैव मेयगता योग्य-
ताऽनुयोगिप्रतियोगित्वादन्या का समर्थिता स्यात्?।
* 'स्वरूपमेव ?, *—इति चेन्न,

टी० ॥ तर्हि ययोर्व्यक्तयोर्नित्यत्वानित्यत्वयोर्भावत्वाभा-

(१) अनुयोगिनि=प्रभावस्वरूपे, प्रतियोगी घटादिस्तादात्म्येन
कदाचिन्न प्रमायते—इत्यर्थः । (२) तत्र=तयोर्व्ययोः प्रतियोग्यनुयोगि-
भावसहानवस्थाननियमलक्षणविरोधयोर्मध्ये । (३) द्रव्यगुणयोः सहानवस्था-
नलक्षणविरोधसंवेद्याधाराधेयभावदर्शनेन 'ययोः सहानवस्थानं तयो-
राधाराधेयभावः'—इतिनियमभङ्गादित्यर्थः । यद्वा, प्रतियोग्यनुयोगिनाः
सहानवस्थानलक्षणविरोधे मत्पि प्रतियोगिन्यनुयोगी आपद्यतामित्य-
तिप्रसक्तत्वेन निरुक्तानियमभङ्गादित्यर्थः । (४) नञ्त्वत्वात्वेन तथाप्र-
मातुं स्वरूपाऽयोग्यतेति योजनीयम् ।

वत्त्वयोर्वा आत्युपग्रहे नास्ति तयोर्विरोधलक्षणविरहापत्तिरित्याह—। “अत्युत्तोरिति”ति । नियमो यदि देशगर्भस्तदा विरुद्धो-
योरपि देशव्यत्ययोर्वादि कालगर्भस्तदा व्यत्योरती- त्वानागतत्व-
वोर्विरोधो न स्याद्देशे देशभावात्काले कालाभावादिति वार्थः ।
यद्वा, आत्यवच्छेदेन विरोधोपसंहारे च आत्योरेव विरोधः
स्यात्तु उपत्योरित्यर्थः ॥ ननु साहित्येनाधाराधेयभावेन च या
प्रमा तां प्रति स्वरूपायोग्यत्वमेव भावाभावयोर्विरोध इति
शङ्कते—। “तथा न प्रमातुमिति”ति । “अनौपाधिकी”ति, कादा-
चित्की सहकार्ययोग्यतां पटकुङ्कुमयोऽर्थवच्छिन्नति ॥ तथाप्र-
मातुं स्वरूपायोग्यता भावाभावयोर्नतु पटकुङ्कुमयोरिति प्रति-
योग्यनुयोगिभाव एव विरोधः पर्यवस्य इत्याह—। “सैवे”ति ।
प्रमातुमयोग्यता, प्रमातुं वा योग्यता, निमित्तात्प्रगता न वक्त-
व्या, किन्तु मेयगता, सा च नेतरूपा^(१) दृश्येति भावः ॥ ननु
भावाभावयोः स्वरूपमेव विरोधो, नतु प्रतियोग्यनुयोगिभाव
इति शङ्कते—। “स्वरूपमिति”ति ॥

सू० “मिथः संभेदाभ्युपगन्त्वापि तयोः स्वरूपोपगमात् ।
*तथाभूतं स्वरूपम्—इति चेन्न, ‘नस्यैव निर्वाक्य-
त्वापत्तेः । ‘कश्च गोत्वाश्वत्वाभ्यां भावाभाव^(२)यो-
रेवंविधविरोधे विशेषः स्यात् ? ‘सत्यां च तयोः
साहित्यप्रमायां प्रकारभेदेन व्यवस्थापना किमिति
कार्या ? प्रमयैवाप्रमानुपगमादिति । *अथ घटादि-
विशेषितयोस्तयो^(३)निषेधौ तौ, सविशेषणौ च वि-
धिनिषेधौ न कथञ्चिद्विशेषणमनुपसंक्रम्य स्याताम्*,
—इति ब्रूषे, तदपि न

टी० ॥ येनापि प्रतियोग्यनुयोगिनोः साहित्यसाधाराधे-
यभावोवा संभेदः^(४) दृश्यते तेनापि तयोः स्वरूपोपगमादित्याह—।

(१) उक्तरूपात्=प्रतियोग्यनुयोगिभावात् । (२) भावाभावयो-
रेवंविधविरोधे गोत्वाश्वत्वाभ्यां च कः विशेषः स्यादित्यन्वयः ।

(३) तयोः =संभेदादात्म्ययोः । (४) संभेदः=संश्लेषः ।

“निषेध” इति । यद्वा, संयोगतदभावयोः संभेदनिष्कर्षार्थाय तदु-
भयस्वरूपोपपन्नानामात्रं न विरोध इत्यर्थः ॥ ^६“तथाभूतनि”ति ।
यथाभूतयोः स्वरूपयोः संभेदाभावस्तथाभूतं स्वरूपं विरोध
इत्यर्थः ॥ किंभूतयोः स्वरूपयोः संभेदाभावः ?—इत्येव दुर्बलमि-
त्याह—। “तस्यैवे”ति ॥ यदि सहानवस्थानमेव विरोधो न तु
प्रतियोग्यनुयोगिभावस्तदाह—। “कश्चे”ति ॥ यदि च तथा न
प्रमीयमाणत्वमेव विरोधस्तदा संयोगतदभावयोरवच्छेदभेदव्यु-
त्पादनसकलं, तथा ^(१) प्रमीयमाणत्वेनैव तथा न प्रमीयमाण-
त्वस्य विरोधस्य प्रतिज्ञेपादित्याह—। “तस्यां चे”ति । यद्यपि
तत्रावच्छेदभेदकथनमविरोधप्रतिपादनार्थं, न तु विरोधप्रसङ्गाय,
तथापि क्लृप्तो न विशेष इति भावः ॥ संसर्गाभावान्योन्याभावी
यदि संसर्गान्योन्यप्रतियोगिकौ तदा घटादिनिषेधो न स्यादिति
यदुक्तं तत्राशङ्कते—। ^७“अथे”ति । संसर्गमात्रं तादात्म्यमात्रं वा
न प्रतियोगि, किंतु घटविशेषितमुभयं प्रतियोगि, तथाच विशि-
ष्टनिषेधो विशेषणनिषेधपर्यवस्य एवेति कथं घटादितादृ-
श्यमिति शङ्कार्थः ॥

सू० “तर्हि विशिष्टस्य निषेधो विशेषणस्यापि भवतीति
संसर्गान्योन्यनिषेधोऽपि संसर्गनिषेधः स्यादेवेति पुनः
स प्रसङ्गो वज्रलेपायते । *अन्योन्याप्रतियोगिकसं-
सर्गप्रतिषेधस्तथा ^(२) विवक्षितः, एवमन्योन्यनि-
षेधोऽपि संसर्गाप्रतियोगित्वेन निर्वाच्यः * ?—इति
चेन्न । एवं तर्ह्यन्योन्यसंसर्गाभावः संसर्गान्योन्या-
भावश्चापरा केटिः स्यात् ।

टी० ॥ तर्हि ‘स्मृतित्वसंसर्गाभावोऽनुभूतावित्त्वयोक्ते
स्मृतित्वसंसर्गान्योन्याभावमादाय स्मृतावेव प्रसङ्गः क्लृप्तो भवति,
स सुतरां लभ्यः, स्मृतित्वसंसर्गान्योन्याभावस्य ^(३) संसर्गाभावत्व-
प्रतीत्यादिति परिहारमाह—। “तर्हि”ति ॥ यः स्मृतित्वसंसर्ग-

(१) तथा = बाह्येन ।

(२) तथा = संसर्गाभावत्वेन ।

(३) स्मृतित्वसंसर्गविशिष्टान्योन्यस्य योऽभावस्तत्वेत्यर्थः ।

भावः स्मृतावापादनं मान्यान्वप्रतियोगिकोप भवतीति नासी
संसर्गभाव इति न स्मृते प्रकृतं इत्याह—। “अन्योन्ये”ति ॥
यद्यन्योन्यप्रतियोगिकः संसर्गभावो न संसर्गभावस्तदान्योन्यसं
सर्गभावो न तादात्म्याभावो^(१) नापि संसर्गभाव इति तृतीया
काटिः स्यादेव संसर्गान्योन्याभावोपीत्याह—। “एवम्”ति ॥
सू० किञ्च, एवं सति ‘संसर्गभावोऽन्योन्याभावो यो न भ-

वति^(२) स संसर्गभावतया विवक्षितः,—इत्युक्तं स्यात्,
तथाच संसर्गविशेषणं व्यर्थमिति संसर्गभावमर्थम-
धिकमाकाङ्क्षता तद्व्याऽन्वर्थः^(३) संसर्गभावशब्दो-
पि हारितः स्यात्, यतो^(४) ‘योन्याभावो यो न भव-
त्यभावः स संसर्गभाव इत्युक्तम् । ‘किञ्चा^(५) नयापि
वाचाऽ. योन्याभावनिरुद्धेऽभिधीयमानोऽन्योन्याभा-
वेपि प्रसज्यते, न ह्यन्योन्याभावो योन्याभावो भव-
तीति शक्यं प्रमातुं, ‘समानाधिकरण्यं हि प्रकार
भेदे नति भवति, यथा नीलमुत्पलमित्यादि, तत्”

(१) न तादात्म्याभावः संसर्गप्रतियोगिकत्वात्, नापि संसर्गभावः अन्यो-
न्यप्रतियोगिकत्वा दित्यर्थः । यद्यपि अन्योन्यसंसर्गभावेऽन्योन्यं न प्रति-
योगि, किन्तु प्रतियोगिताऽर्च्छेदः सत्येव, तथापि परिगण्य निवेष्टो
विशेषणस्यापि भवतीत्येतदभिप्रेत्येतद्, अतो न दोषः । (२) अन्योन्या-
भावे यो न भवति संसर्गभावः न संसर्गभावतया विवक्षितः,—इत्यन्वयः ।

(३) ‘अन्वर्थम्’—इति कृषित्पुस्तके पाठः । (४) ‘यतो’—इत्यारभ्य
“इत्युक्तम्”—इत्यन्तः कृषित्पाठो नास्ति, नापि च युक्तमुत्पत्त्यर्थम्,
तादृगपातद्वाराग्रहीतचेतसा तु “स संसर्गभावः”—इत्यतः प्र ग एकम-
न. त्संसर्गभावपदमन्वाहन्त्यस् ‘यो न भवत्यभावः’—इत्यस्य यो न भवति
संसर्गभाव इत्यर्थः कल्पनीयो वा, अन्यथा एकसंसर्गपदवैयर्थ्येऽप्युक्तस्या-
साङ्गताप्रसङ्गः । (५) ननु एक संसर्गपदं नोपादीयते एवेत्याशङ्क्या-
माह—‘रिच्छेति, ‘अन्योन्याभावे यो न भवत्यभावः संसर्गभावः’ इत्यु-
क्तवान्योन्याभावेत्येवोन्याभावो न भवत्येव, उद्देश्यविधेयभावस्य प्रका-
रभेदनिवृत्तकाल, तथाचाऽन्योन्याभावभिन्नत्वात्संसर्गभावस्य सत्यमन्यो-
न्याभावः न तस्मिन्त्यर्थः ।

स्तदभावादेव न तथेत्यतिप्रसङ्गः । 'अन्यश्चान्योन्या-
भावेऽवेव तिष्ठन्नैव कः प्रमेयो यद्वति तथा कथ्यते ?
'अभावमात्रे त्वतिप्रसङ्गात् ।

टी० ॥ "अन्योन्याप्रतियोगिकः संसर्गनिषेधस्तथा विवक्षितः"
—इति च कस्यस्यान्योन्याभावान्यः संसर्गाभावः संसर्गाभाव इति
पर्यवसितोऽस्तत्र संसर्गप(१)दवैयर्थ्यमाह— "किंचे"ति ॥ 'अन्यो-
न्याभावो यो न भवति स संसर्गाभावः'—इत्यनयोक्त्यान्योन्याभा-
वस्तद्गच्छति यद्यन्योन्याभावोऽन्योन्याभाव इति वक्तुं
शक्यं, न चैव सम्भवति, उद्देश्यविधेयभावस्य प्रकारभेदनियतत्वा-
दितिहाह । ^१"किंचे"ति ॥ "मात्राधिकरण्यस्य"ति । भिन्नप्रवृ-
त्तिः न निमित्तानां गच्छानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यं,
प्रकृते च शब्दभेदात् सामानाधिकरण्यम्, अत एव नोद्देश्यवि-
धेयभावोपातिभावः ॥ ^२"तदभावादेव न तथे"ति । प्रमाभेदा-
भावात् सामानाधिकरण्यमुद्देश्यविधेयभावो वेत्तव्यः ॥ ननु सक-
लान्योन्याभ वृत्तिना केनचिदुन्मेषावच्छिन्नस्योद्देश्यत्वं स्यादि-
त्यत्र आह— "अन्य"इति । तन्मात्रवृत्तेरुपाधेद्याप्यनिरूप-
णात् ॥ तन्मात्रवृत्तेनैवोद्देश्यतास्तु को दोषः? इत्यत्र आह—
'अभावमात्रे'इति । 'अभावोऽन्योन्याभावः'—इत्यभिधाने
संसर्गाभावस्यान्योन्याभावत्वापत्तिः । यद्यपि 'नीलमुत्पलमि-
त्यभिधाने नीलमात्रस्य नोत्पलत्वं प्राज्यते, तथा च्युत्पलपदस्यु-
त्तिगमं (२) इति तथाभिधाने तत्राप्यतिप्रसङ्ग एवेति भावः ॥

सू० "व्यक्तिविशेषे च शेषेऽन्योन्याभावेऽपि संसर्गाभावत्वा-
पत्तेः । एतच्च सर्वत्र तदन्यत्वेन (३) व्यवच्छेद्यमाने
द्रष्टव्यम् । तथाहि—

'नाऽतत्तन्मन्यसे (४) तावन्न तत्तदपि संस्यसे ।

- (१) एकसंसर्गपदवैयर्थ्यमित्यर्थः । (२) उत्पलपदशक्तिशब्दाभाववतो ज्ञान-
स्य कुचोत्पलपदस्य शक्तिरिति द्युत्पलमिच्छोनीलमुत्पलमित्यभिधाने
नीलमात्रस्यैवोत्पलत्वं प्रज्यते इत्यर्थः । (३) तदन्यत्वेन=अलक्ष्यान्यत्वेन ।
(४) यथा अतत् तत् (अचटो घटः) इति न, तथा तत् तत् (घटो घटः)

‘सामानाधिकरण्यं हि रूपभेदमपेक्षते ॥ २८ ॥
 ‘रूपान्तरेण निर्दिश्य तच्चेत्तदभिधीयते ।
 ताद्रूप्येण तथापि स्यात् सैव सव्यभिचारिता ॥३०॥
 अपि चान्योन्याभावस्य संसर्गाभावोऽप्येवं व्यवच्छिन्नः
 स्यात् (१), तस्याप्यन्योन्यप्रतियोगिकत्वात् ।
 *अथान्योन्याभावस्य संसर्गाभावो नामाधिको (२)
 नापेयते एवमादाय तथा स्याद् ? *—इति चेन्न ।

टी० । ननु गुणान्योन्याभावत्वादिना प्रकारेणोद्दिष्ट्या-
 न्योन्याभावस्य विधीयतां, भवति हि गुणान्योन्याभावोऽन्यो-
 न्याभाव इति तत्राह—। “‘व्यक्तिविशेषे’ इति । तथाच द्रव्या-
 न्योन्याभावो (३) नान्योन्याभावः स्यादित्यर्थः । एतदपि ठसु-
 तिपदस्य प्रति, अन्यथा ‘घटो द्रव्यमित्युक्ते घटो न द्रव्यं
 स्यात् ॥ एव यत्रयत्र लक्षणं तदन्यत्वेन (४) विशेष्यं तत्र तदन्तर्भा-
 वप्रौढ्यमित्याह—। “एतच्चे”ति ॥ उक्तस्य कारिकाभ्यां संगृह्णा-
 ति—। “नातत्तदि”ति । ‘अघटो घट’—इति यथोक्तिविरोधादुच्य-
 तवचनं तथा ‘घटो घट’—इत्यपि प्रकारभेदाभावाद्दुर्घटवचनमेव ॥

इत्यपि न, हि=यतः, सामानाधिकरण्यं रूपभेदस्य=प्रकारभेदमपेक्षते
 इत्याद्यवार्त्तिकार्थः । नीलघटत्वादिना रूपान्तरेणोद्दिश्यतत्तत् (घटो
 नील घट) इतिवत्प्रकृते उक्ती ताद्रूप्येण=अधिकवृत्तिना प्रमेयत्वादिना
 रूपान्तरेणोद्दिश्य प्रमेयः संसर्गाभाव इत्युक्ती अन्योन्याभावादेः प्रमेयस्यापि
 संसर्गाभावस्य स्यादित्यतिप्रसङ्ग इति द्वितीयवार्त्तिकार्थः । (१) तच्च ‘वाच्या-
 तिरिति’ श्लेषम् । (२) अधिकः = अन्योन्याभावभिन्नः । तस्य=अन्यो-
 न्याभावसंसर्गाभावस्याऽवश्यम् । (३) द्रव्यान्योन्याभाव इत्युपलक्षणां
 गुणान्योन्याभावस्यतिरिक्तान्योन्याभावानाम् । (४) यथा स्मृतिभिर्ज्ञं
 ज्ञानमनुभूतिरिति लक्षणे यत्किञ्चित्स्मृति भिन्नत्वं यत्किञ्चित्स्मृतेरपि,
 स्मृतिरभावस्य अनुभूतिरित्युक्ती स्मृतिस्वान्योन्याभावमादाय पुनः
 स्मृतावतिप्रसङ्गः स्मृतिस्वसंसर्गाभावविवक्षायां च स्मृतिस्वसंसर्गावन्योन्या-
 भावमादाय पुनः च एव प्रसङ्गः स्मृती दत्तस्तथा अनुभूतिभिर्ज्ञं ज्ञानं
 स्मृतिरिवादावपि यत्रयत्र लक्षणमसद्व्यानुभूत्याद्यन्यत्वेन विशेष्यं तथा-
 ऽलक्ष्यस्यानुभूत्यादेरन्तर्भावमादायातिप्रसङ्ग आवश्यक इत्यर्थः ।

दाष्टान्तिके युक्तिनाह—। “सामानाधिकरथ्यमिति” ॥ “रूपा-
न्तरेणे”ति । अधिकवृत्तिना चर्म्मान्तरेण तदुद्दिश्य विधानेऽति-
ठ्यागिन्न्यूनवृत्तिना चाऽठ्यागिरित्यर्थः ॥ किंवाऽन्योन्याप्रति-
योगिके योऽभावः स संसर्गाभाव’-इत्यभिधानेऽन्योन्याभावस्य
संसर्गाभावो न स्यादन्योन्याप्रतियोगिकत्वादित्याह—। “अपि-
चे”ति । यद्यप्यन्योन्याभावस्य संसर्गाभावोऽन्योन्यं न प्रतियोगि,
किंतु तदभावः, सचान्योन्यरूपादन्य एव, तथापि विशिष्टस्य
प्रतियोगित्वे विशेषणस्याप्यन्तर्भाव इति भावः ॥ नन्वन्योन्या-
भावप्रतियोगिकः संसर्गाभावो यदि भवेत्तदा तदुपग्रहे दोषः
स्यात् न एव तु नास्ति, अभावस्याप्यभावान्तराङ्गीकारेऽनव-
स्थानातिदि शङ्कते—। “अथे”ति ॥

सू० “एवं तर्ह्यन्योन्याभावस्यान्योन्याभावोपि नाधिको

(१)भ्युपगन्तव्यः स्यादित्यन्योन्याप्रतियोगित्वेन
व्यवच्छेदो(२)पि संसर्गाभावस्य त्वदभिमतस्य कथं
स्यात् ? व्यवच्छेदस्य निषेधार्थत्वात्(३) । * ‘अथ
माभूदधिकोसौ स्वरूपमेव तु तथेव्यते इति तदा-
दायैव व्यवहार एव निर्द्दोषः ? *,—इति चेत्,
‘तर्ह्यन्योन्याभावसंसर्गव्यतिरेकेपि (४) तुल्यमेतत् ।

टी० ॥ अन्योन्याभावस्याभावान्तरानभ्युपगमे संसर्गाभा-
वलक्षणे तद्व्यवच्छेदार्थमुपात्तस्यान्योन्याप्रतियोगित्वस्य विशे-
षणस्य कलाभावाद्वैयर्थ्यम्, अन्योन्याभावव्यवच्छेदस्यान्यो-
न्याभावात्मकत्वात्, तस्य च त्वयाऽनभ्युपगमादिति परिहृ-
रिति—। “एवं तर्ही”ति ॥ नन्वन्योन्याभावव्यवच्छेदकेन संस-
र्गाभाववलक्षणे विशेषणेनान्योन्याभावानात्मा व्यवच्छेदो न

(१) अधिकः = अन्योन्याभावभिन्नः । (२) व्यवच्छेदः, अन्योन्या-
भावात् व्यवच्छेदो व्यावृत्तिरन्योन्याभाव इति यावत् । (३) निषेधार्थ-
त्वात् = अन्योन्याभावस्वरूपत्वात् । (४) संसर्गव्यतिरेके = संसर्गाभावे ।

क्रिःने, किंतु ठगवच्छेद्यो ठगवच्छः इव न एवान्योन्याभाव इति न वैयर्थ्यमित्याशङ्कते-। “अथे”ति ॥ तर्हि अन्योन्यभावात्सं-
र्गाभावाप्यन्योन्याभावरूपमेवेति तदात्मकसंसर्गाभावानुप-
ग्रहे देवस्तदवस्थ एव व्यवच्छेद्याभावो वा अन्योन्याभावाप्यपि
स्वप्रतियोगिमंसर्गाभावहूत्वादिति परिहरति-। “तर्हि”ति ॥

सू० “अपिच, ‘अन्योन्यप्रतियोगिको न भवत्यभावो यः
स संसर्गभावः’ इतिवदताऽन्योन्यप्रतियोगिकेऽभावे
निबिध्यमानेन्योन्यात्मकोशा (१) वभावोभ्युपगतः
स्यात्, द्वयोर्निषेधयोः सुन्दोपसुन्दतया (२) अन्योन्यस्यैव
स्यैर्यापत्तेः; तथाच सत्यन्योन्यस्मिन्निर्विशेषणो जगदेव
प्रविष्टमिति संसर्गभावत्वेन विवक्षितस्य जगदा-
त्मतायां निषेधन्त्यामन्योन्याभावात्मतापि स्या-
दिति व्यर्थं विशेषणप्रयासो हासायेति मविशेषणे-
प्यविशेषणदत् प्रमङ्ग इति महतीतुम् । * “ननु
‘घटाभवे न भवति स्तम्भः’-इत्युक्ते किं स्तम्भो
घटात्मा विहितो भवति (३)? तत्कस्य हेतोः ? तदा
हि तथा स्यात् यदि घटस्तदभावश्चेत्येव जगत्स्यात्,
यदा तु स्तम्भादिरप्यपरा केटिरस्ति तदा कथं
स्याद् ? इत्युक्तप्रसङ्गानवकाश इति * ? ।

(१) कोषी = संसर्गभावः । (२) सुन्दोपसुन्दतया = परस्परं विरो-
धितया, अन्योन्याभावाभावे अन्योन्यास्यैव स्यैर्यापत्तेः, अभावाभावस्य
भावरूपादित्यर्थः । सुन्दोपसुन्दो ब्रूवादिद्वयो राजानो नर्मदातीरे
तपश्चतुः, नदुपघान यं जगत्सुद्धा काचिकुराङ्गना प्रस्थापिता, तां
द्वुष्टा कामसंतपनी ममेवं ममेयमिति परस्परं जल्लुप्तितोयं गाथा
सुन्दोपसुन्दयोः पुराणप्रसिद्धा । (३) “नैव भवति”-इति शेषः ।

टी० ॥ 'अन्योन्याभावा न भवत्यभावो य' इति वाक्ये नञ्द्वयप्रवणादन्योन्यं यद्ववति स संसर्गाभाव इत्यर्थपर्यवसाने जगत एवान्योन्यत्वात् संसर्गाभावत्वं प्रसक्तं, जगदन्तर्गतस्यान्योन्याभावस्यापि च संसर्गाभावत्वमिति यद्ववच्छेदाय विशेषणमुपात्तं तस्यैव नञ्द्वय इति कौतुकमित्याह—। "अपिचे"ति । यद्यपि 'अन्योन्यप्रतियोगिको न भवत्यभावो य' इति वाक्याद्यत्राभावेन्योन्यप्रतियोगिकत्वं धर्मो नास्ति स संसर्गाभाव इत्यर्थः प्रतीयते, तथाच, अवत्येवान्योन्याभावव्यवच्छेदः, तस्यान्योन्यप्रतियोगिकत्वात्, सुन्दोपसुन्दन्यायस्तु समानाधिकरणयोरेव निषेधयोः, तथाचाप्रतीयमानार्थखण्डनमपि कौतुकमेव, तथापि लक्षणवाक्यस्य यद्ययमर्थः^(१)स्तदैवं खण्डनमिति भावः । एवम् अन्योन्याभावो न भवत्यभावो यः स संसर्गाभाव'—इत्यादिपि यत्राभावेन्योन्याभावत्वं नास्तीत्यर्थः, इति^(२)नैतत् खण्डनमुचितं, न च अन्योन्याभावो न भवतीत्यन्योन्याभावानात्मा भवतीत्यर्थस्तथा अन्योन्यात्मत्वपर्यवसानमेवेत्यर्थः । अत्रैवं शङ्कते—। "नन्वि"ति । 'घटाभावा न भवति स्तरम्' इत्यत्र यथा स्तरम्भस्य न घटात्मत्व तथा अन्योन्याभावो न भवति संसर्गाभाव' इत्यादिपि संसर्गाभावस्य नान्योन्यात्मत्वं, किंतु संसर्गाभावत्वमेव, केवलमन्योन्याभावानात्मकत्वमात्रं तत्र प्रतीयते इति शङ्कार्थः ॥

स० "सैवम् । यथा घटतद्भावाभ्यामन्या वस्त्रादिकमप्यस्ति केटिस्तथान्योन्यतद्भावाभ्यां नान्या केटिः संभवति, निर्विशेषणान्योन्यमध्ये जगत एव प्रवेशात्; 'तदात्मनोपि^(३)निषिध्यमानत्वे तन्निषेधात्मके तदात्मनि जगत्प्रवेशात् । 'न हि

(१) लक्षणवाक्यस्य यद्यप्रतीयमान एव—'अन्योन्याभावाभाव-रूपः संसर्गाभावः'—इत्याकारकोर्धोऽभिप्रेतः स्यात्तदैवं खण्डनं श्लिष्टतरमित्यर्थः । (२) इतिशब्दे हेतौ । (३) तद् जगद्रूपमात्मा स्ववर्णं यस्यान्योन्यस्य स तदात्मा, तस्य (अन्योन्यस्य तादात्म्यस्य वा) । तन्निषेधात्मके=अन्योन्याभावनिषेधात्मके ।

(१) घटः पटात्मैत्यनेन घटस्वरूपादन्यस्तदात्मा वि-
हितः स्यात् । “यदि तु तादात्म्यं नामाभेदाख्यो धर्मः
कश्चिदिष्यते, स घटपटादधिकरणतया निषिध्यते,
तदा संसर्गाभाव एव स्यात् । तस्मान्निर्विशेषणता-
दात्म्यान्तर्भूतं जगदिति कोट्यन्तराभावः” इति ।

टी० ॥ “नैवमि”ति । यत्र प्रतियोगितदभावाभ्यां तृतीया
कोटिस्तत्राभावाभावो न प्रतियोगी, इह तु न तथेत्यन्योन्या-
भावनिषेधोन्योन्यमेवेति परिहारार्थः ॥ नन्वन्योन्याभाव इति
संज्ञानात्रं, नत्वस्यान्योन्यं प्रतियोगि येन तदभावनिषेधेन्यो-
न्यपर्यवसानं स्यात्, किंतु तादात्म्यं तस्य प्रतियोगीति नेक-
दोष इत्यत आह—। “तदात्मन” इति । तादात्म्याभावो न
भवति योऽभावः न संसर्गाभाव इतिकृतेऽपि पूर्ववत्निर्विशेषि-
ततादात्म्यसम्भवनजगदन्तर्गततादात्म्याभावरूपत्वं संसर्गाभा-
वस्य पतितमिति तदेव कौतुकमित्यर्थः । “तदात्मनोऽपि निषि-
ध्यमानत्वे” इति, घटः पटात्मा च भवतीत्यनेनैव प्रकारेणा-
न्योन्याभावस्य प्रतीयमानत्वे इत्युत्तरार्थः ॥ ननु ‘तादात्म्या-
भावो न भवति संसर्गाभाव’ इत्युक्ते तादात्म्यस्वरूपं कथं
संसर्गाभावस्यादित्यत आह—। “नही”ति । सुन्दोपसुन्दन्या-
येन नञ्द्रव्य गते तादात्म्यं संसर्गाभाव इति पर्यवसाने निर्वि-
शेषितच्छब्दस्य जगत्परत्वे संसर्गाभावस्य जगदात्मत्वमेव
स्यात् यथा घटः पटात्मैत्यत्र पटस्य घटात्मत्वमित्यर्थः ॥ ननु
तादात्म्यनिषेधो नान्योन्याभावो येन तन्निषेधस्तदात्मा स्यात्,
किंतु तादात्म्यस्य घटादिनिष्ठधर्मस्य निषेधस्तथाच तन्निषेधो
जगद्गर्भो भवेत्तु जगदिति न तदन्तर्गतान्योन्याभावात्मत्वं
संसर्गाभावस्येत्यत आह—। “यदि त्वि”ति ॥

(१) नहि घटः पटात्मा—इत्यनेन विहितस्तदात्मा (=तादात्म्य-
मन्योन्य वा) घटस्वरूपादन्यः स्यादित्यन्वयः ।

(२) कोट्यन्तराभावः, तादात्म्यान्तर्गतं जगदितिकोटितः कोट्य-
न्तरस्य शङ्कनायस्याभाव इत्यर्थः ।

सू० “अपिच, एवं तर्हि घटे निषिध्यमाने घटाभावो विधी-
यते, घटाभावे च निषिध्यमाने घटः-इत्यपि न
स्यात्, तृतीयस्य विद्यमानत्वात्; भवन्वा ‘घटाभावः
स्तम्भो न भवती’त्यत्रापि घटाभावत्वाविशेषा^b द्वि-
शेषान्तरानिर्वचनात् घटः स्तम्भात्मेत्येवोक्तं स्या-
दिति ‘त्वत्प्रसङ्गस्त्वयि निपतेत् । संसर्गान्योन्या-
भाववैचित्र्यमादाय हि स परिहार्यः स^(१) एव च
नाद्यापि व्यवतिष्ठते । अत एव^(२) ‘प्रतीतिबलादेव
वैधर्म्यमनयोक्तव्यमिति’त्यपि निरस्तम् । ‘प्रतिषेधप्र-
तिषेध्यविरोधे प्रकारविशेषव्यवस्थानिरुक्त्यशक्तेर-
विशेषेणैकनिषेधेऽन्यविधिप्रौढ्यं भयदन्त्योन्याभाव-
निषेधो^(३)प्यन्योन्यविधये स्यात् ।

टी० ॥ किंच, घटात्यन्ताभावाभावो यथा घट एव पर्य-
वस्यति तथा घटान्योन्याभावनिषेधोपि पर्यवस्येत्, वस्त्रादि^(४)
कोटिस्तृतीया यथान्योन्याभावे तन्नात्यन्ताभावेपीत्याह- ।
“अपिचे”ति ॥ “विशेषान्तरे”ति । अत्यन्ताभावे एवेयं रीतिर्न
त्वन्योन्याभावे-इति विशेषस्तवया निर्वक्तुमशक्य इत्यर्थः ॥
“त्वत्प्रसङ्ग” इति । ‘घटाभावो न भवति स्तम्भ’-इत्युक्ते स्त-
म्भोपि घटात्मा विहितः स्यादिति यः प्रसङ्गस्तवया कृतः न त्व-
यैवापतित इत्यर्थः ॥ “अत एव”ति । कस्यचिदभावावस्य प्रतिषेधः
प्रतियोगिपर्यवस्यः कस्यचिरुच प्रतिषेधः प्रतियोग्यपेक्षयान्य एव
प्रतीयते इति प्रतीतिबलादन्योन्याभावसंसर्गाभावयोर्वैधर्म्यम-

(१) स=वैचित्र्यपदार्थः । (२) अत एव=अर्थवैचित्र्यनिरासेन
प्रतीतिवैचित्र्यनिरासादेव । (३) “अन्योन्याभावनिषेधे”-इति तु
युक्तं पाठं सम्भावयामः । एकनिषेधेऽन्यविधिप्रौढ्यमित्यस्यैकस्य कर्तृप-
दशोक्तत्वात् ‘भवति’ति तु शतृप्रत्ययान्तस्य रूपम् । यद्वा भवदन्त्यो-
न्याभावनिषेधो=भवतामन्योन्याभावस्य निषेध-इत्यर्थः । (४) आदिश-
ब्देन स्तम्भोत्पुपगृहीत इत्यतो न मूलव्याख्यानयोर्वैयधिकरणम् ।

अयुपगम्यतामिति निरस्तमित्यर्थः ॥ ननु प्रतियोग्यभावोऽयं विरोधस्तत्रैकनिषेधेऽन्यविधिरित्यस्तु, तादात्म्याभावे तु प्रतियोग्यभावोऽस्मान्नाधिकरण्याद्विरोध एव नास्तीति नैकनिषेधेऽन्यविधिरित्यत आह । “प्रतिषेधप्रतिषेधे” नि । अत्यन्ताभावस्थले विरोधो, नत्वन्योन्याभावस्थलेऽपि, इति तदा स्याद्यद्यनयोः प्रकारविशेषव्यवस्थाभ्याम्, सैव तु नास्तीत्यर्थः ॥

सू० “सम चानिर्वचनीयतैव प्रतीतिव्यवहारव्यवस्थापक्ष-
नुर्योगवाणवारणाय वज्रवारवाणायमाना विजयते ।
‘सम ह्येवं दर्शनं’-प्रतीतिसिद्धत्वात् अत्यन्तास-
द्विलक्षणं भवदपि जगत्तथा सत्त्वोपगमेऽपि बाध्य-
मानत्वा^(१)दनिर्वचनीयमिति । अत एव प्रतीयमान-
त्वाद्द्वैविध्यमनयोर्धुष्यमाणमतिदूरनिरस्तम् । “उ-
क्तप्रतियोग्यादिवैचित्र्यानुपपत्तितः प्रतीयमानस्यैव
बाध्यताया एव कथनात् । तस्माद्—

अन्योन्याभावसंसर्गाभावभेदव्यवस्थितौ

सत्यां स्यात्तद्व्यवस्थेति स्वाश्रयं कश्चिकित्सतु ॥ ३१ ॥

*“अभाव^(२)एव यत्रैतिसावधारणं च दत्तव्यम्”—इति चेन्न
टी० ॥ नन्विदं प्रतीतिवैलक्षण्यमन्योन्यात्वनाभाव-
योस्त्वयाप्युपपादनीयमेवेत्यत आह । “सम चे”ति । पर्यनु-
योगलक्षणो वाणस्तस्यत्रारणाय वज्रस्य = लोहस्य, वा (वाणः =
कञ्चुकः (सन्नाहविशेषः) “कञ्चुको वारवाणोस्त्री” त्यमरः ॥
ननु प्रतीतिमिदमपि वैलक्षण्यमपह्नूयते इति महत्माहममित्यत
आह—^(१)“सम ही”ति ॥ प्रतीतिर्नापह्नूयते, किंतु ‘विचारं न
सहते’—इत्युच्यते इत्यर्थः ॥ “अत एवे”ति । बाध्यत्वादेवेत्यर्थः ॥
ननु बाध्यमनभिधाय बाध्यत्वाभिधानं सर्वत्र सुनभनित्यत आह—
“उक्तप्रतियोग्यादी”ति । तदुक्तवैचित्र्यानुपपत्तिदर्शनं यत्कृतं

(१) बाध्यमानत्वात्मस्त्वोपगमेऽपि तच्चादनिर्वचनीयमित्यन्वयः ।

(२) “ननु स्मृतिव्यवस्थाभावः”—इत्यपि अवचितपाठः ।

तदेव ज्ञाप्ताभिधानमित्यर्थः ॥ उपसंहरति—“तस्मादि”ति । अन्योन्याभावो यो न भवत्यभावः स संसर्गाभाव—इति संसर्गाभावस्यान्योन्याभावान्यत्वमादाय तदा ठयवस्था स्याद्यन्योन्याभावसंसर्गाभावयोर्भेदः स्यात्, स एव तु नाद्यापि सिद्धः, इति तदुभयभेदठयवस्थयैव तदुभयठयवस्थेत्यात्माश्रय इत्यर्थः । यद्वा प्रतीतिवैलक्षण्याद्विषयवैलक्षण्यं ततश्च प्रतीतिवैलक्षण्यमित्यन्योन्याश्रयएवात्माश्रय इत्यर्थः ॥ ननु ‘स्मृतित्वस्याभाव एव यत्र ज्ञाने तदनुभव’—इत्युक्ते स्मृती न प्रसङ्गो, यतस्तत्र भावोपि स्मृतित्वस्येत्याशङ्कते—। “अभाव एवे”ति ॥

सू० “एवकारेण किमधिकमभिधीयते ? । * भावो निषिध्यते ? *—इति चेन्न, तस्याभावपदेनैव लब्धत्वात्; भावनिषेधोऽभाव इत्यनर्थान्तर^(१)मिदम् । * भावसामानाधिकरण्यनिषेध एवकारार्थः ? *—इति चेत्, ‘उक्तेनैव गतार्थत्वात्, “अन्योन्याभावस्य^(२)’च स्मृतावपि सम्भवात्; न हि भावसामानाधिकरण्यं स्मृतिः । ‘स्मृती च भावमभावं चैकत्र मन्यमानेन’ तस्याप्येष्टव्यत्वात्, तयोः परस्परप्रतिक्षेपरूपत्वात्, न हि रूपरसयोरेकत्राभावे न^(३) तत्सामानाधिकरण्याभावः स्यात् ।

(१) अनर्थान्तरम्—एकार्थकम् ।

(२) स्मृतित्वभावसामानाधिकरण्यान्योन्याभावस्येत्यर्थः ।

(३) केचित्तु अथ ‘अभावेनेतिपदं’ हिन्दन्ति, तत्रायमर्थः—न हि रूपरसयोर्मिलितयोरेकत्र=तेजसि अभावेनान्यत्रापि पृथिव्यादौ तत्सामानाधिकरण्यस्याऽभावः स्यादिति, किन्तु स्यादेव पृथिव्यादौ सामानाधिकरण्यमिति । यद्यपि दृष्टान्तेऽन्यत्र सामानाधिकरण्योरेकत्राऽसामानाधिकरण्यं द्रष्टुं नैकत्र, तथाप्यत्रैकस्यामेव स्मृती स्मृतित्वान्न्योन्याभावस्य समवायेन स्मृतित्वाधिकरणे वृत्तिस्वात्सामानाधिकरण्यं, तदा तस्येव स्मृतित्वस्य स्मृतौ वृत्तिस्वात्भावाच्चासामानाधिकरण्यमिति ध्येयम् ।

टी० । 'अभाव एव यत्रे'त्यवधारणेन भावनिषेधोभि-
 प्रेतः, स चाभावपदस्य एवेत्यवधारणवैधर्म्यमिति परिहरति-।
 “एवकारेणे”ति ॥ अभावपदेन भाव^(१)निषेधमात्रं लभ्यते
 भावनामानाधिकरण्यनिषेधस्त्वेवकारलभ्य इत्याशङ्कते-।^b “भा-
 वनामानाधिकरण्यनिषेध” इति ॥ ‘स्मृतित्वस्याभावो यत्रे’
 त्युक्त्यैव भावनामानाधिकरण्यनिषेधोऽपि लभ्यते एव यतस्तस्मि-
 न्नाधिकरण्ये भावश्चेदभावपदेन निषिद्धस्तदा भावसामानाधिक-
 रण्यस्यापि निषेधः पर्यवस्यति एवेति परिहरति-। “वक्तव्ये”
 नि ॥ किञ्च, भावसामानाधिकरण्यनिषेधस्यान्योन्याभावरूपस्य
 स्मृतावपि मत्वादेवकारेणापि स दोषो न परास्त इत्याह-।
 “अन्योन्ये”ति ॥ किञ्च, भावसामानाधिकरण्यनिषेधः = भावेन
 सहामानाधिकरण्यं, तच्च यथानुभूतौ, तथा स्मृतावप्यगत्या
 त्वयाभ्युपेयं, यतो भावाभावयोः परस्परप्रतिक्षेपात्मकतया
 स्मृतित्वाभावे^(२)स्मृती स्वीकृते स्मृतित्वं तत्र नेष्टव्यमन्यथा
 परस्परप्रतिक्षेपात्मकैव भावाभावयोर्भज्येत, तथाच स्मृतावपि
 भावसामानाधिकरण्यनिषेध एवकारार्थस्तुत्य एवेत्याह-। “स्म-
 र्ती चे”ति ॥ “तस्यापी”ति । सामानाधिकरण्याभावस्यापी-
 त्यर्थः ॥ ननु सामानाधिकरण्योऽप्यसामानाधिकरण्यमिति दुर्घ-
 टमित्यन आह-। “नही”ति । पृथिव्यां सामानाधिकरण्योरेव
 रूपरसयोरेकत्र=तेजसि, रसाभावे नति तयोः सामानाधिकरण्या-
 भावो न स्यादेवं न, किंतु स्यादेवेत्यर्थः ॥

सू० * समाविष्टयोर्भावाभावयोः परस्परप्रतिक्षेपात्म-
 कतैव न सिद्धा^(३)*-इति चेत्, ‘तर्हि तथाविधयोः^(४)
 भावाभावपदसङ्केतो नतु रूपरसयोरिति रुचिस्ते प्र-
 माणम् । * रूपरसयोः परस्परप्रतिक्षेपानात्मकत्वात्
 ‘तदभावे तयोः सामानाधिकरण्याभाव आस्ताम्’अत्र

(१) भावः=स्मृतित्ववचना । (२) स्मृतित्वाभावे=स्मृतित्वस्यान्यो-
 न्याभावे । (३) “न सिद्धयेत्”-इत्यपि केषुचित्पुस्तकेषु पाठः ।

(४) तथाविधयोः=सामानाधिकरण्ययोः प्रतिबोधिगतद्वन्द्वोन्वाभावयोः ।

तु नैवम् !*—इति चेत्, तथात्वस्यासामानाधिकरण्य-
प्रयोजकत्वे तद्व्यतिरेकः^(१) सामानाधिकरण्यप्रयो-
जकः स्यादिति रूपरसादीनामसामानाधिकरण्या-
पत्तिः, भावाभावयोरसामानाधिकरण्यानुपपत्तिश्च ।

टी० ॥ ननु परस्परप्रतिज्ञे पात्मकत्वे सति स्मृतित्वतदन्वयो-
न्यासावयोः सामानाधिकरण्यप्रतिषेधः स्मृती सिद्ध्येत् पर-
स्परप्रतिज्ञेपात्मकत्वमनयोर्नास्ति समावेशदर्शनादिति शङ्कते-।
“समाविष्टयोरिति ॥ तर्हि प्रतियोगिना सह समाविष्टस्यापि
कथमस्या^(२) भावपदवाक्यत्वं स्यात्, समसर्गाभावस्थले सर्वत्र
प्रतियोग्यसमावेशस्यैव दर्शनात्,^(३) संसर्गाभावान्योन्याभावयो-
र्वैचित्र्यस्य त्वयाद्याप्यसमर्थनात्, इति परिहरति-। “तर्हि”ति ॥
ननु सामानाधिकरण्ययोरपि रूपरसयोर्यदसामानाधिकरण्यं तत्र
परस्परप्रतिज्ञेपात्मकत्वं तत्र, भावाभावयोस्तु परस्परप्रति-
ज्ञेपात्मनोः सामानाधिकरण्ये कथमसामानाधिकरण्यं भवेदिति
शङ्कते-। “रूपरसयोरिति ॥ “तदभावे”इति । तदेकैकाभावे
इत्यर्थः ॥ “अत्र त्विति । भावाभावयोरित्यर्थः ॥ “तथात्व-
स्ये”ति । परस्परप्रतिज्ञेपात्मकत्वस्येत्यर्थः । परस्परप्रतिज्ञे-
पात्मकत्वेन यदि रूपरसयोरसामानाधिकरण्यमुपपाद्यते तदा
कृन्दिदपि तयोः सामानाधिकरण्यं न स्यात्, न स्याच्च भावाभाव-
योर्वैचित्र्यधिकरण्यमित्यर्थः । तदेवं स्मृतित्वतदन्वयोन्यासावयोः
स्मृतावनुभवबलात् सामानाधिकरण्ये नत्येकाभावस्वरूपपट्या-
लोचनबलात् सामानाधिकरण्यनिषेधोऽप्युपपादित इत्यनुभवल-
क्षणं स्मृतावतिव्यापकमित्युक्तम् । *न चैकत्रैव सामानाधिकर-
ण्यसामानाधिकरण्यं च भावाभावयोरनुपपन्नमिति वाच्यम्*,
यथात्वयैकत्रैव भावाभावौ स्वीक्रियेते तथा सामानाधिकरण्या-
सामानाधिकरण्ये अपि स्यातामित्युक्तत्वात् । *अन्योन्याभाव-

(१) तद्व्यतिरेकः=परस्परप्रतिज्ञेपात्मकत्वव्यतिरेकः (परस्पर-
प्रतिज्ञेपात्मकत्वम्) । (२) यस्य=स्मृतित्वान्योन्याभावस्य ।

(३) ननु संसर्गाभावान्नस्ययादन्योन्याभावस्यैव प्रतियोगिना-
मानाधिकरण्यमित्यत आह—संसर्गेति ।

स्याय^(१)मेव महिमा ? *,—इति तु न युक्तम्, अभाववैचित्र्या-
नुपपादनादिति भावः ॥

सू० * असामानाधिकरण्यमेव यत्रे^(२)ति विवक्षितम्*?—
इति चेन्न, 'एवकारार्थदौस्थ्यतादवस्थ्यात्, 'एतेन
'विलक्षण एवायमभावो भावसहासनानुपवेशी य
एवकारमभिध्याहारेणोच्यते'—इति निरस्तम्, त-
स्यापि विलक्षणं प्रतियोग्याश्रयनिषेधता^(३)साम्येपि
सामानाधिकरण्यविरहादुन्नेयं, तच्च^(४)तुल्यम् 'अ-
भावान्तरेण । * 'सामानाधिकरण्याभावप्रत्ययेन*
?—इति चेन्न,

टी० ॥ अत्र शङ्कते—। "असामानाधिकरण्यमेव"ति ।
स्मृती तु सामानाधिकरण्यमपीति नातिठ्याप्रित्यर्थः ॥ "एव-
कारे"ति । सामानाधिकरण्यनिषेधस्यैवकारार्थस्यात्रैव लक्ष्यत्वा
(^५)पौनरुक्त्यमित्यर्थः । अथाभावस्य संसर्गाभावरूपत्वमेवका-
रलक्ष्यमती नान्योन्याभावमादायातिठ्यापितरिति तु तयोर्वै-
चित्र्ये सति स्यादिति भावः ॥ एवकारमभिध्याहारमहिम्ना
स्मृतिव्याप्यताभाव एव प्रतीयते इत्याशङ्क्याभाववैचित्र्ये सति
तथा स्यात् तदेव तु नास्तीति परिहरति । "एतेने"ति ॥
"अभावान्तरेणे"ति । अन्योऽथाभावेनेत्यर्थः ॥ ननु सामानाधि-

(१) अर्थ=नियतं प्रतियोगिसामानाधिकरण्येव, न तु संसर्गाभा-
ववत्प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यमपीति । (२) 'सोनुभवः'—इति शेषः ।
(३) प्रतियोगी च आश्रयः (अनुयोगी) च निषेधश्च तेषां भावः प्रति-
योग्याश्रयनिषेधता, तस्य साम्यमपीत्यर्थः; तथाहि—अनुभूतौ स्मृतिव्याप्यो-
न्याभावात्यन्ताभावयोः स्मृतिव्यतिहृता प्रतियोगिता अनुभूतिनिहृताऽनुयो-
गिता 'न'—इति प्रतीतिविषये निषेधता च समानैव । (४) 'तदि'ति
सामान्ये नपुंसकनिर्देशः स्मृतिव्यतिहृतासामानाधिकरण्यविरहरित्यर्थः ।

(५) असामानाधिकरण्यपदप्रतिपाद्याभिन्नैवकारार्थस्य सामानाधि-
करण्यनिषेधस्याऽत्रैवलक्ष्यत्वात् (=एवकारेण लक्ष्यत्वात्) पौनरुक्त्यमि-
त्यर्थः । यद्वा, अत्रैव लक्ष्यत्वादिति पदविभागः, अत्रैव=असामानाधि-
करण्यपदेनैव; सप्तमी तृतीयाविभक्त्यर्थे ज्ञेया ।

करयामावप्रत्ययेनेव एवकारसमन्विताहारलभ्याभाववैलक्षण्यं
निश्चयतीति शङ्कते— “सामानाधिकरक्षे”ति ॥

सू०^१प्रत्ययविशेषकस्यार्थस्य स्मृतावपि भावात् । *अन्यो-
न्याभावव्यतिरिक्तः स्मृतित्वाभावः*,—इत्युक्तौ स्म-
तिव्यतिरिक्तपक्षोक्त एव दोषः । तदास्तां विस्तरः ।
‘नापि स्मृतित्वप्रतियोगिकमाश्रयस्य स्वरूपं तद्वि-
तिपक्षः, ‘अन्योन्याभावेपि भवतामभावव्यवस्थाया-
स्तादृशत्वेनोक्तप्रसङ्गस्य समानत्वात् । *अथान्यदेव
किञ्चित्संसर्गभावनिर्वचनं क्रियते, ‘तथाहि,—स्मृति-
त्वस्य यत्र संसर्गितया निषेधस्तत्र तदभावस्य सं-
र्गभावत्वं, यत्र तु तदात्मत्वेन तत्र तदभावस्य न
संसर्गभावता, किंत्वन्योन्याभावत्वमेव, सचे^(१)ह न
विवक्षितः, पूर्वक एव तु संसर्गभावोऽभिधित्सितः? *
इति नैतद्विचारसहं, ‘संसर्गितया निषेध’—इति येयं
तृतीया सा किं लक्षणे^(२) वा?—१ सहयोगे वा ?—२ कार-
कभेदे वा करणादौ?—इत्याद्यः, ‘संसर्गितया लक्षितस्यै-
वान्योन्याभावमादाय प्रसङ्गात् । नापि द्वितीयः, ‘त-
त्सहिष्यैवान्योन्यनिषेधस्य प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात् ।

टी० सामानाधिकरक्ष्याभावप्रत्यये सामानाधिकरक्ष्या-
भाव एव विशेषकः, स चेत्करीत्या स्मृतावपि मयोपपादित इति
परिहरति— । “प्रत्यय”ति ॥ ‘अन्योन्याभावव्यतिरिक्तः स्मृति-
त्वाभावः’—इत्यत्र सकलतद्व्यतिरिक्तत्व ? यत्किञ्चिद्व्यतिरि-

(१) सच=अन्योन्याभावश्च, इह=अनुभवलक्षणे । (२) सं-
र्गितया लक्षितं यत्स्मृतित्वं तदभावः—इत्याद्यविकल्पार्थः, संसर्गितया
लक्षितस्य स्मृतित्वस्याऽभावः—इति द्वितीयविकल्पार्थः, संसर्गितया कृतस्य
स्मृतित्वस्याऽभावः—इति तृतीयविकल्पार्थः ।

कृतं वा विवक्षितम् ?-इति विकल्पकदर्शितत्वं^(१)मेवेत्याह-
^b“अन्योन्ये”ति ॥ आभाकरमतेऽप्यनुभूतिलक्षणमनुपपन्नमित्या-
 ह-। “नापी”ति । स्मृतित्वे स्मर्यमाणे ज्ञानस्वरूपं^(२)ज्ञान-
 स्वरूपज्ञानं वाऽनुभव इत्यपि नेत्यर्थः ॥ अन्योन्याभावापि
 त्वन्मतेऽधिकरणस्वरूपं तज्ज्ञानं वेति तन्मादाय स्मृती कृतस्य
 प्रसङ्गस्यापरिहार इत्याह-। ^d“अन्योन्याभावेपी”ति ॥ स्मृति-
 त्वस्य संमर्गाभावा यत्रेत्येवानुभवलक्षणं संसर्गाभावनिरुक्तयो-
 पस्कुरुते-। ^c“तथाही”ति ॥ ^f“सचेहे”ति । अनुसबलक्षणे न
 न विवक्षित इत्यर्थः ॥ ^e“संमर्गितये”ति । ‘संमर्गितया लक्षितं
 यत् स्मृतित्वं तत्स्मृतिर्न’-इतिप्रतीतेरन्योन्याभावस्यापि तादृ-
 प्यात्तन्मादाय स्मृतावतिप्रमङ्गतादवस्थानित्यर्थः ॥ ^h“तत्सहि-
 तस्यैवे”ति । ‘संमर्गितया सहितं स्मृतित्वं न स्मृतिरि’तित-
 दन्योन्याभावमादाय प्रमङ्गमत्वादित्यर्थः । * नच संमर्गितायाः
 स्मृतित्वस्य च निषेधो यत्रत्यर्थस्तथा च स्मृती स्मृतित्वसंसर्गि-
 ताया निषेधो नास्तीति तन्माहिन्याभावाच्च प्रमङ्ग इति वा-
 च्यम् *, संमर्गितान्योन्याभावस्मृतित्वान्योन्याभावयोः साहि-
 त्यस्य स्मृतावपि भावादिति भावः ॥

सू० तृतीयस्तु न संभवति, “अत्यन्तनिषेधस्या^(३)नुत्पत्ति-
 धर्मकत्वात्, तस्य च प्रकृतोदाहरणत्वात् । * “प्रका-
 रवाचिनीयं तृतीया?*-इति चेन्न, “प्रकारशब्दार्थ-
 स्याधिकस्य निर्वक्तव्यत्वापातात् । * “प्रकारः प्रकार
 एव?*-इति चेन्न, “अविदितलक्ष्यस्य लक्षणमनभिधाये-
 तरत्यवच्छेदेन तस्य दर्शयितुमशक्यत्वात्; अन्यथा

(१) सकलस्मृतित्वान्योन्याभावमिच्छत्वा प्रत्येकस्मृतित्वान्योन्या
 भावस्यापि, तथाऽसर्वज्ञेन तद्विज्ञेयत्वं च, यत्किञ्चित्स्मृतित्वान्योन्याभा-
 वव्यक्तिमिच्छत्वं च तदतिरिक्तयत्किञ्चित्स्मृतित्वान्योन्याभावस्याप्येति
 पूर्वोक्तदोषदूषितत्वमेवेत्यर्थः । (२) सर्वत्राभावज्ञाने प्रतियोगिरमर-
 नास्य हेतुत्वात्प्रतियोगिकपे स्मृतित्वे स्मर्यमाणे सति यदनुभूत्यात्मकानु-
 योगिज्ञानस्वरूपं, तस्य ज्ञानं वा, वाऽनुभव इत्यपि नेत्यर्थः ।

(३) अत्यन्तनिषेधस्य=अत्यन्ताभावस्य ।

सर्वत्र प्रष्टारं प्रति लक्षणानभिधानापातात् । 'को घटः'—इत्यादिपृष्ठे 'घट एव घटः'—इत्याद्येवोत्तरं सङ्गच्छेत । "प्रकार इति पक्षो नोपपन्नः, सद्दोषत्वाद्"—इति वक्ता 'को दोषः' ?—इत्यनुयुक्तो 'दोष एव दोषः'—इत्यभिधायैव निर्वृत्तो^(१) भवेद् इति ।

टी० ॥ "अत्यन्ते"ति । स्मृतित्वात्यन्ताभाववत्त्वं तत्र लक्षणत्वेनाभिमतं, लक्ष्य नित्यमेवेति न संसर्गितया करणेन क्रियते ॥ ननु संसर्गित्वेन प्रकारेण यो निषेधः न संसर्गाभावः, सन्नति हि 'नह्य घटः संसृष्ट' इति, तादात्म्याभावे तु नायं प्रकारः, घटसंसृष्टेऽपि घटे 'नायं पटात्मा घट' इतिप्रतीतेरिति शङ्कते— "प्रकारे"ति ॥ "प्रकारशब्दार्थस्ये"ति । संसर्गितां विहाय नान्यः प्रकारशब्दार्थः, संसर्गितासन्निध्याहृतायाश्च तृतीयायाः संसर्गितैव नार्थः^(२) इत्यर्थः ॥ ननु प्रसिद्धार्थः प्रकारशब्दः किमत्र प्रश्नेनेत्याह— "प्रकारः प्रकार" इति ॥ प्रसिद्धेऽप्यर्थे विप्रतिपन्नं प्रति प्रसिद्धिनाश्रमतन्त्रमित्याह— "अविदिते"ति । यद्वा, प्रकारस्य लक्षणप्रश्ने स्वरूपाभिधानमतन्त्रमित्याह— "अविदिते"ति ॥ ननु स्वरूपकथनेनैव लक्षणमुक्तमित्यत आह— "अन्यथे"ति ॥ अनिष्टान्तरमाह— "प्रकार इति पक्ष" इति । यद्यपि 'प्रकार-वाचिनीयं तृतीयेति न युक्तं, सद्दोषत्वाद्'—इत्युक्ते 'को दोषः ?'—इतिपृच्छतो दोषविशेषस्वरूपाभिधानमावश्यकं, नह्यत्रापि लक्षणप्रश्ने, येन प्रकारलक्षणप्रश्नसमानन्यायता स्यात्, यद्यत्र विशिष्य दोषविशेषाभिधानं न सचेत्तदा "सद्दोषत्वादि"ति हेतुरेव नोपपादितः स्यात्, तथापि दोषलक्षणप्रष्टारं प्रतीदमुक्तमिति भावः ॥

सू० "स्मृतित्ववत् 'स्मृतेर्लक्षणान्तरेण रहितत्वमनुभूति-त्वमिति' प्रत्युक्तं वेदितव्यम् । 'गृहीतस्य ज्ञानं

(१) निर्वृत्तः=कृतकार्यः, "निर्वृत्तो भवेदि"तिपाठे तूपरतो भवेदित्यर्थः । कश्चित् निर्वृत्तीभवेदिति पाठः । सचायुक्तः । (२) नार्थः, संसर्गस्य संसर्गान्तराभावादिति भावः । 'इत्यर्थ' इति कश्चिन्नस्ति ।

स्मृतिः'-इति च स्मृतिलक्षणो धारावाहिकज्ञानेऽति-
प्रसक्तिः । * 'सापेक्षज्ञानं स्मृतिः, सापेक्षता च स्ववि-
षयनियमे समानविषयज्ञानापेक्षा ?'-इति चेन्न, 'प्रत्य-
भिज्ञावास्तत्ताभागस्य स्मृतित्वापत्तेः' (१) । * एव-
मस्तु ?'-इति चेन्न, तर्हि प्रत्यभिज्ञायां स्मृत्यनुभव-
भागयोर्भिन्नविषयत्वव्यवस्थितौ 'तदभेदः केन गृह्यते ?
-इति पूर्वदोष आवर्त्तते । * संस्कारमात्रजं ज्ञानं स्मृ-
तिः *'-इत्यपि न, सामग्रीतः (२) सर्वसम्भवेन लक्षण-
स्या (३) 'ऽसम्भवात् । * 'असाधारणतद्वेतुकधीत्वम् ?
*'-इति चेन्न, आत्मप्रत्यभिज्ञानेऽप्यापत्तेः (४) ।

टी० ॥ संस्कारासाधारणकारणत्वरहितज्ञानत्वमनुभवत्वमि-
त्याद्यनुभवलक्षणमनुपपन्नमित्याह- । "स्मृतित्ववदि"ति ॥
गृहीतग्राहिज्ञानान्यज्ञानत्वमनुभवत्वमित्यपि न भवति, स्मृति-
लक्षणभागस्य (५) धाराबहनातिठ्यापत्तेः, अतः (६) एवानुभवलक्ष-
णस्य धाराबहनाठ्यापत्तिरित्याह- । "गृहीतस्ये"ति ॥ नन गृही-
तग्राहित्वेन जनकज्ञानविषयताप्रयुक्तविषयताकत्वे (७) विव-
क्षितं, तच्च न धारावाहिकज्ञाने, येन तत्र स्मृतिलक्षणमतिठ्यापत्तं
स्यादित्याह । "सापेक्षज्ञाननि"ति ॥ धाराबहने विषयनियमो
यद्यपि न पूर्व ज्ञानाधीनस्तथापि प्रत्यभिज्ञाभागे पूर्वानुभवा-

(१) प्रत्यभिज्ञायाः तत्ताभागस्य स्मृतित्वापादनं प्रत्यभिज्ञायाः
सर्वानुभवत्वमताभिप्रायेण (प्रक्रान्तेन) ज्ञेयम् । (२) सामग्री-देश-
काकारमनोयोगादिरूपा । (३) लक्षणस्य=मात्रपदघटितलक्षणस्य ।

(४) बोधमित्यात्मप्रत्यभिज्ञानस्य संस्कारातिरिक्तमसाधारणकार-
णत्वं नास्ति, आत्ममनोयोगस्य सर्वज्ञानसाधारणत्वादिति तस्यापि
स्मृतित्वमसङ्ग इत्यर्थः । (५) गृहीतग्राहिज्ञानान्यज्ञानत्वमितिलक्षणे गृही-
तग्राहिज्ञानपर्यन्तस्मृतिलक्षणभागः, तस्येत्यर्थः । क्वापि 'स्मृतित्व-
लक्षणं भागस्येति पाठः । (६) धारावाहानुभवे स्मृतित्वापत्तरेव तस्य
तद्व्यञ्जानत्वाभावात्तत्र निरुक्तानुभवलक्षाव्याप्तिरपीत्याह-अत एवेति ।
(७) स्मृतौ स्वजनकीभूतमागनुभवविवक्षता प्रयुक्ता विषयता, का च न धा-
रावाहानुभवे, पूर्वपूर्वानुभवनिरपेक्षोत्पत्तिकत्वाद्दुस्तरानुभवस्येत्यर्थः ।

धीन एवेति तत्रातिष्ठयातिरित्याह--^a“प्रत्यभिज्ञाया” इति ॥
 “तदभेद” इति । तत्ताद्विशिष्टाभेद इत्यर्थः ॥ ^b“असम्भवादि”
 ति । आत्मनसोरपि तत्कारणत्वादित्यर्थः ॥ ^c“असाधारणे”
 ति । संस्कारासाधारणकारणकत्वमित्यर्थः ॥

म० “आत्ममनोयोगस्य साधारण्यात्,^b कार्यैक्या^(१) नव-
 धारणे च कारणत्वानवधारणात्, तदैक्ये च तदेव
 लक्षणं स्यात् । * येन ज्ञानेनार्यो ज्ञाततात्मकः क्रियते
 तदनुभवः, येन तु ज्ञातमेव ज्ञाततात्मकत्वेन क्रियते
 तत्स्मरणम् ? * इति चेन्न, ^d“ज्ञातो” ‘ज्ञास्यते’ (=)
 चे’त्यनुमानादावप्यापत्तेः ।

टी० ॥ असाधारणं यदि तद्विराजनकत्वे सति तदजन-
 कत्वं तदा तत्राभिद्धं, संस्कारेण स्वच्छं न स्यापि जननात्, संस्का-
 रेण स्वविषयाभ्यामबुद्धिमहितेन संस्कारान्तरजननाच्च; यदि च
 स्मृतित्वावच्छिन्नकार्येण प्रतियोगिककारणता^(३) वच्छेदकरूपव-
 र्ण्य तदाऽग्रे^(४) दूष्यमिति दोषान्तरमाह--^e“आत्मे” इति । आत्म-
 नसोस्तत्रापि साधारणत्वादसाधारण्यं संस्कारमात्रस्यैवेत्यर्थः ।
 यद्यपि मनोपीन्द्रियत्वेनासाधारण्यम्, एवमात्मापि विषयत्वेन,
 तथाच न संस्कारमात्रासाधारणकारणत्व, तथापि त्वत्परिभा-
 षासात्रमेतदिति भावः ॥ संस्कारस्य स्मृतिं प्रत्यसाधारणकारण-
 त्वं स्मृतिरिषावच्छेदेन निर्वहेत्, स्मृतित्वमेवानुगतं नाद्यापि
 सिद्धं, सिद्धौ च तदेव लक्षणमित्याह--^b“कार्यैक्ये” इति ॥ भाट्टं

(१) कार्यैक्यपदं लक्षणया कार्यैक्यनियामकाभूतकार्यतावच्छे-
 दकीभूतस्मृतित्वादधर्मपरं, तदेव=कार्यैक्यनियामकमेव । (२) सूत्रे
 ‘ज्ञात’-इत्यतीतानुमानाकारः, ‘ज्ञास्यते’-इति चानागतानुमानाकारः,
 तथाचानागतानुमानानुमानस्वत्वे विद्यते ज्ञातताऽऽधानमशक्यं, विषयस्य
 तत्राऽभावादित्यर्थः । (३) कार्यताप्रतियोगिककारणता=कार्यता-
 निरूपितकारणता । (४) अग्रे=‘तद्विदुरप्राक्कालोत्पत्तिनियतासाधार-
 णकारणकबुद्धित्वमिति चतुर्थविकल्पसंख्येयत्वात्, कार्यैक्येत्याद्यज-
 वहितोत्तरग्रन्थेनैव वा ।

स्मृत्यनुभवविभागं दूषयितुं शङ्कते-। “येने”ति । अनुसवेनार्थे ज्ञाततालक्षणो धर्मो आधीयते, न च धर्मो धर्मधर्मिनादात्म्य-
वादिनो भट्टस्य मते धर्म्यात्मक एव इति ‘येनार्थो ज्ञानतात्मकः
क्रियते’ इत्युक्तं, † स्मृत्या तु ज्ञान एवार्थो ज्ञायते इति ‘ज्ञाततैव
ज्ञाततात्मिका क्रियते’ इत्युक्तम् † ॥ अनुमानेनापि ज्ञातता ज्ञात-
तात्मिका क्रियते इति स्मृतिलक्षणं तत्रातिव्याप्तिरित्याह-। “ज्ञात”
इति । अनीतानागतस्थले ज्ञानताऽऽधानमशक्यं, वर्तमानेपि विषये
‘ज्ञातो घटः’-इति ज्ञानवैशिष्ट्यमात्रग्रहो, नतु ज्ञाततावैशिष्ट्य-
ग्रहः, अन्यथा कृतेष्टतादिधर्माऽऽधानप्रसङ्गः (१) इति भावः ॥

सू० “ततश्च विषयतः स्मृतिविवेचनम्, अन्ततो वाक्ये
नाप्यनुभाव्यत्वात्” (२), कार्यकारणाभ्यां चानुगतरूप
स्य प्राग्विद्धे, जातितश्च सङ्करप्रसङ्गाद्, अशक्य-
मिति । ‘नापि चतुर्थः, यतः कार्यगतवैलक्षण्यानवगमे
क्व कारणाता ? क्वाऽसाधारण्यं वा ज्ञेयम् ?-इति ।

टी० ॥ सर्वप्रकारेण स्मृतिलक्षणानुपपत्तिमुपसंहरति-।
“ततश्च”ति । स्मृतिविवेचनमशक्यमिति योजना ॥ “विषयतः”
इति । गृहीतविषयग्राहित्वम्-इत्यादिना विषयतः स्मृतिलक्ष-
णमेतल्लक्षणवाक्यजन्यानुपपत्तिरित्यापकं, लक्षणवाक्येन तत्रानु-
पपत्तिवश्यं जन्यः-इति ‘अन्ततः’-इत्यस्य स्वरसः । कार्यद्वारा कार-
णद्वारा च स्मृतिलक्षणतदा स्याद्यदि कारणावच्छेदकं कार्यताव-
च्छेदकवाऽनुगतं निर्वहेत्, तच्च स्मृतिस्वाद्येव, तस्य स्वसिद्धत्वा-
त्, न च स्मृतित्वं जातिरेवलक्षणं*, प्रत्यभिज्ञायामनुभवत्वसाङ्ग-
र्येण न निरासादित्यर्थः ॥ तदनेन ‘स्मृतिलक्षणरहितज्ञानत्वमि’

१ उक्तम्=अर्थत उक्तमित्यर्थः । (१) ‘कृतो घटः’-इत्यत्र कृतता-
धर्माऽऽधानप्रसङ्गः, ‘इष्टो घटः’-इत्यत्र चेष्टताधर्माधानप्रसङ्ग इत्यर्थः ।
(२) अन्ततो वाक्येनाप्यनुभाव्यत्वाद्विषयतः स्मृतिविवेचनमशक्यम्,
चानुगतरूपस्य (कार्यतावच्छेदकस्य कारणातावच्छेदकस्य) च प्राग्विद्धेः
कार्यकारणाभ्यां स्मृतिविवेचनमशक्यम्, सङ्करप्रसङ्गाच्च जातितोपि
स्मृतिविवेचनमशक्यमिति योजना ।

तितृतीयां कल्पं खल्वपि स्मृतिलक्षणमपि खल्वपि, इदानीं
'तद्विदूरप्राक्कालोत्पत्तिनियतासाधारणकारणबुद्धित्वमनुभव
त्वम्'-इति चतुर्थं विकल्पं खल्वपि-। "नापि चतुर्थं" इति ।
अनुभवं प्रत्यसाधारणं कारणमिन्द्रियसंस्पर्शं लिङ्गपरामर्श-
पदज्ञान-सादृश्यज्ञानरूपमव्यवहितप्राक्कालोत्पत्तिकं वाच्यं,
तस्य च कारणात् अनुभवं प्रत्यनुभवत्वजातिमन्तरेण दुर्यहेत्यर्थः ॥

सू० "न केवलं प्रत्येक पदार्थस्य^(१) तद्व्यवच्छेदकत्वस्य चा-
नुपपत्तिर्मिलितेऽप्यस्मिन् लक्षणे दूषणमुच्यते; तथाहि
-'तत्त्वानुभूतिः प्रमा'-इत्यनेन काकतालीयमपि^(२)
यथार्थज्ञानं व्याप्यते । तद्यथा, -पाणी पञ्च वराट-
कान् पिधाय कश्चित् पृच्छति-कति वराटकाः?' इति, -
पृष्ट्वाऽजाकृपाणीयन्यायेन^(३) ब्रवीति-पञ्चे'ति, ततः
'पञ्चे'ति ज्ञानमस्ति वस्तुः श्रोतुश्च; 'दृश्यन्ते तावदे-
वंविधान्युदाहरणानि; तच्च ज्ञानं न तत्त्वपदेन व्यव-
च्छेत्तुं शक्यं, वस्तुतस्तस्य पञ्चसङ्ख्यावच्छिन्नत्वेना-
ऽतथाभूतत्वाभावात् । नाप्यनुभवशब्दव्यवच्छेदस्य,
अननुभूतचरत्वेन स्मरणलक्षणोपेक्षणात् । * 'नच
वस्तुः संशय एव निश्चयकाभावात्, एकतरकोटिव्य-
वहारस्तु 'कृष्यादिप्रवृत्तिवद्' इति युक्तं*, तत्राप्या-
हाररूपैककोटिनिश्चयाऽऽस्थानात्^(४); 'अन्यथा
संशयस्य कोटिद्वयनिश्चयसमञ्जसतापत्तोः ।

(१) पदार्थस्य=तत्त्व नुभूतिरिति लक्षणस्य तत्त्वपदोपेक्षया ।

(२) परिणतमालफलपतनकाले काकोषि तद्वन्तमाश्रयते तत्र काकयो-
गस्य मालफलपतनेऽवगच्छतिरेकविग्रहाद् यादृशिकः काकयोग इति
यथा, तथा देवादागतविज्ञानं यादृशिककाकतालीयमनुभवमं काकतालीय-
ज्ञानमुच्यते इति द्रष्टव्यम् । (३) कश्चिद्व्यवच्छेदकत्वमादौ विधिल-
बन्धकज्ञे दागी शीर्वा मसादयति, यद्वद्व्या च शीर्वा चिद्व्यते, तथाभूतो-

ऽजाकृपाणीयन्यायः काकतालीयन्यायसमः ।

टी० ॥ 'तत्त्वानुभूतिः प्रमा'-इति लक्षणे प्रातिभे^(२)ज्ञाने-
ति वृत्तिमापादयितुं सूत्रिनारचयति-। "न केवलमिति" ।
एतेन 'इषो मे आता समागमिष्यती'ति, 'शालिवाहनमपति-
रिदानीं शृङ्गारसरसीतीरे देव्या लीलावत्या सह ललितनयुरं
सङ्गीतक^(३)मनुतिष्ठती'त्यादिप्रातिभज्ञानातिव्याप्तिरुहनीया ॥
तदेवाह-। ^४"दृश्यन्त" इति ॥ "नच वस्तुरिति" । तथाच
संशयत्वेनाऽतएव कोटिप्रवेशात्तत्त्वपदेनैव तादृशज्ञानव्यवच्छेद-
इति ज्ञातः ॥ ननु संशये क्वचिदपि नैककोटिव्यवहार इत्यत-
आह-। "कृष्यादी"ति । कृषौ कल भविष्यति भवेति संशये 'भवि-
ष्यत्येव कलमिति'त्येकतरामेव कोटि यथा कृषीवृत्ता व्यवहरन्ती-
(^५)त्यर्थः । 'सहकारिरूपसौ कृषेरवश्य कलमिति' ज्ञानमाहारः ॥
"अन्यथे"ति । एककोटिकनिश्चयस्यापि संशयत्वेऽन्योपि संश-
यो निश्चयसमुदायरूपः स्या^(६)दित्यर्थः । यद्वा, ^(७)यदि संश-
योपि निश्चयव्यवहारजनकः स्यात्तदा कोटिद्वयनिश्चयात्मक
एव स्यादित्यर्थः ॥

सू० * नच प्रमेव तदि^(८)त्युररीकरणीयं *, "मध्ये^(९)
ऽध्यक्षादि दुरन्तर्भावत्वात् । * ^{१०}अव्यभिचारिकर-

(१) तथापि=कृष्यादिप्रवृत्तावपि, आहारैककोटिकनिश्चयस्यैव
आवधानात्=स्वीकारात्, 'तथाचाऽऽनुरो दृष्टान्त'-इति शेषः ।

(२) प्रतिभा=स्फूर्तिः, तथा परिभाप्ते, (यादृच्छिके ज्ञाने, इति यावत्)

(३) यतान्वयमुद् हरणानि यथार्थस्थले द्रष्टव्यानि । शृङ्गारसरसीतीरे =
शृङ्गारसाधनोभूतपुष्करिणीतीरे । (४) अत्र यथाशब्दानुरोधात्तत्त्व-
पदाहर्तव्यम् । (५) अत्रायमुद्देशविधेयभावो बोध्यः, -एककोटिक-
निश्चयसंशयोरभिन्नत्वेऽन्योपि (अनेककोटिकसंशयोपि, अनेककोटी)
निश्चयात्मक एव स्याद्-इति, अन्यथा निश्चयस्यापि संशयत्वेऽन्योपि
निश्चयः संशयः स्यादित्युक्तं भवेत् । (६) पूर्वमनेककोटिकसंशयस्या-
नेककोटी निश्चयात्मकत्वं प्रसिद्धतमिदानीं तु सहकारिरूपसौ कृषाव-
वश्यं कलमित्याद्येककोटिकसंशयत्वेनाभिसम्बन्धेनानेककोटिकनिश्चया-
त्मकतां प्रवृत्तयति-यद्वेति । (७) तत्=काकतालीयं वृक्षादिज्ञानम् ।
(८) अथयक्षादिर्मध्ये मध्येऽध्यक्षादि, मध्येगङ्गा, पारेगङ्गा-इत्यादिवत् ।
अध्यक्ष=प्रत्यक्षप्रसाद्यः ।

ज्ञानजन्यत्वे सतीति विशेषणीयम्?—इति चेत्, न, 'तत्त्व-
पदवैयर्थ्यापातात् । नच ^(१) "काकतालीयसंवादमपि
ज्ञानं व्यभिचारिकरणसामग्रीजन्यमास्थातुमीशिषे
(^२), 'व्यभिचारिणोपि(^३) करणविशेषाद्यथार्थत्व-
प्रसङ्गात्; न ह्यहेतुकमेवाऽस्य यथार्थत्वं, नियामका-
भावेनातिप्रसङ्गापाताद्; अवश्यमस्याव्यभिचारित्वे
अव्यभिचारिनियतमेव करणं वक्तव्यम् । * "किं
तद्? *,—इति चेत्, 'स्वात्मनैवात्र प्रश्ने दीयतामुत्तरं
भवता, येन नियतेषु प्रसाराशिवेष्वेदं ज्ञानमन्तर्भा-
व्यम्' प्रमासामान्यलक्षणेन वा व्यवच्छेदकव्यम् ।

टी० ॥ "मध्ये" इति । प्रत्यक्षादिविज्ञानीयकरणजन्य-
तया प्रत्यक्षादिप्रमासु तदनन्तर्भावादित्यर्थः ॥ "अव्यभिचारी"
ति । प्रमालक्षकमव्यभिचारिकरणजन्यत्वेन विशेषणीयम्, इदं तु
ज्ञानं व्यभिचारिलिङ्ग(^४)जन्यमिति नातिव्याप्तिरित्यर्थः ॥
"तत्त्वे"ति । अव्यभिचारिकरणजन्यानुभूतिः प्रमेतिलक्षणा-
देव अनव्यावृत्तेरित्यर्थः ॥ प्रकृतज्ञानमव्यभिचारीत्यव्यभिचा-
रिकरणजन्यमभ्युपेयमित्याह— । "काकतालीये"ति ॥ अत्रा-
निष्टप्रसङ्गाह— । "व्यभिचारिणी"ति । यदि यथार्थज्ञानस्य-

(१) पूर्वं काकतालीयसंवादिज्ञानस्याव्यभिचारिकरणजन्यत्वम-
भ्युपगम्य तत्त्वपदवैयर्थ्यमवाचि शब्दुना तु न व्यभिचारिकरणजन्यत्वमपि
तस्य, तथा च न निरुक्तविशेषणस्यावर्त्यतापीत्याह—न चेति । संवादः=
यथार्थज्ञानम् । (२) ईशिषे = शक्तो भवति । (३) 'व्यभिचारि-
ण'—इति पठ्यन्तं करणविशेषादित्यस्य विशेषणं, तत्र 'ज्ञानस्येत्य-
ध्याहृत्य 'यथार्थत्वप्रसङ्गादिति योजनीयम्, यद्वा 'व्यभिचारिण'—इति
वाच्यन्तं, तत्र करणविशेषः=दुष्टेन्द्रियलिङ्गादे, व्यभिचारिणः=अज्ञा-
नस्यापि, यथार्थत्वप्रसङ्गः—इत्यर्थः । यद्यपि प्रकृते व्यभिचारिणः करणवि-
शेषादेव यथार्थं संवादिज्ञानं तथापि त्रिसंवादिरूपेण तया व्यादिति
भावः । (४) अत्र लिङ्गपदं करणमात्राभिप्रायकम्, उपलक्षणं वा
शब्दादेरपि ।

अथभिचारिकरणव्यत्यं न नान्यत्वं तदा दुष्टेन्द्रियलिङ्गादेरपि प्रभोत्पद्यतेत्यर्थः ॥ "अस्ये"ति । काकतालीयसंवादिज्ञानस्येत्यर्थः ॥ अथयभिचारिकरणमनुपलम्भवाधितमित्याशयेनाह-
 "किमिति ॥ कार्यसंज्ञादायातं (१) नाऽनुपलम्भवाधितमित्याह । "स्वात्मनैवे"ति ॥ "प्रमामानान्ये"ति । यद्यर्थत्वे तद(२)शक्यमिति भावः ॥

सू० "एवं लिङ्गाभामादिभ्योपि जातं लिङ्गिज्ञानं दैवगत्या(३) स्थितलिङ्गलिङ्गिनि लिङ्गिमत्येव वा यत् स्यात् तत्तु यद्यपि लिङ्गाभासे न प्रमाणं वा तद्वति लिङ्गिस्वरूपे, तथापि विशिष्टं तथाविधं गोचरयन्त्यास्तस्या बुद्धेर्लिङ्गान्तरवति केवले वा लिङ्गिनि वन्त्यादावप्यंशे विषये प्रामाण्यस्वीकारेणोक्तदोषापरिहारादिति * आभासकरणजत्वा(४) तद्विषयस्य वस्तुभूतलिङ्गादेरन्यत्वमेव-इति चेन्न, विशेषस्या(५) न्यत्वेपि तज्जातीयमात्रवत्तावभासांशे दोषापरिहारात् । * सामान्य(६) मस्वन्धकोटिनिविष्टत्वाद्विशेषस्य, तस्य च तत्रानवस्थितस्यैव स्फुरणान्नैष दोषः

(१) यत्र 'अथयभिचारिकरणम्'-इति शेषः । (२) तदर्थ-वच्छेदकत्ववत्त्वम् । (३) दैवगत्येति, दैवगत्या स्थिते लिङ्गलिङ्गिनी (वास्तविकभूतवह्नी) उभौ यत्र पर्वतादौ तत्र, लिङ्गिमत्येव वा=वास्तविकैकवह्निवृत्तिमत्येव वा यल्लिङ्गाभासादिभ्यो लिङ्गिज्ञानं स्यात्तद्यद्यपि लिङ्गाभासांशे न प्रमाणं, नापि तद्वति (= लिङ्गाभासविशिष्टे लिङ्गिरूपे) प्रमाणं, तथापि वास्तविकभूतमात्मकलिङ्गविशिष्टे वास्तविकलिङ्गिनि वन्त्यादौ केवलवन्त्यादौ वा प्रमाणवत्त्वमिति प्रसङ्ग इत्यर्थः । (४) आभासकरणजत्वात्, 'अप्रमाणस्येति शेषः । (५) अनेकवृत्तिवत्त्वकस्यले विशेषस्य = अमविषयलिङ्गलिङ्गिप्रवृत्तिविशेषस्य, आन्यत्वेपि = वस्तुभूतलिङ्गादेरन्यत्वेपि । (६) भूतत्ववह्निवत्त्वसामान्यस्य यः समवायात्मकः मस्वन्धस्तत्कुत्रनिविष्टत्वाल्लिङ्गलिङ्गिप्रवृत्तिविशेषस्य तस्य चानवस्थितस्यैव अने भानं न अप्रमाणस्य प्रामाण्यप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

* इतिचेन्न, 'विशेषाप्रतिभासे सामान्यतस्तन्मात्रव-
त्ताप्रतिभासस्याप्य^(१)भ्युपेयत्वात्, देवदत्त^(२)यज्ञद-
त्तसम्बन्धितासंशयेपि पुरुषसम्बन्धितया निश्चय-
वत् । 'सम्बन्धिविशेषस्य^(३)निरु'गिठतविशेषरूप-
तया च प्रवेशे व्याप्त्यादेरननुगमप्रसङ्गात् ।

टी० ॥ धूनीपटले धूनाभ्रमाज्जातायां च वनस्पतये यथार्थानु-
मितौ तत्त्वानुभूतित्वं लक्षणमतिव्यापकमित्याह—। “एव-
मि”ति ॥ अनुभूतिविषयो वह्निस्तत्र नास्तीत्यथापार्थमेव तत्रेति
शङ्कते—। “आभासे”ति ॥ तथापि वह्निस्तत्र तत्राबाधितमेवे-
त्याह—। “विशेषस्ये”ति । प्रत्युतानुमितवद्देः प्रत्यभिज्ञाना-
द्व्यक्तिविषयत्वेपि प्रामाण्यमेवेति भावः ॥ विशेषाभासे सामा-
न्यमपि भासमानमन्यदेव वक्तव्यम्, अन्यथा तत्सामान्यसम्ब-
न्धाकृष्टस्य विशेषस्यापि भानं स्यादिति शङ्कते—। “सामान्येति ॥
विशेषभानमन्तरेणापि सामान्यभानं दृष्टं, यथा मालादौ
चेन्नैत्रादिविशेषनिर्मितत्वाभासेपि पुरुषनिर्मितत्वभानमि-
त्याह—। “विशेषाप्रतिभासे” इति ॥ यदि च सामान्यमात्र-
प्रकारकं भानं नाभ्युपेयं तदाऽनिष्टमाह । “सम्बन्धी”ति ।
निरुगिठतत्त्व=केवलत्व, विशेषमात्रप्रकारप्रवृत्तं व्याप्तिज्ञानम-
नुमितधीपथिकं न सम्भवतीत्यर्थः ॥

मू० “सामान्यानुमानाभासे^(४)च संवादिनि विशेषान्य-
वत्ताकरूपनानवकाशात् । * “सामान्यसमवाययोर-

(१) अपिशब्दे “विशेषाप्रतिभासे”—इत्यतोऽग्रे सम्बन्धनीयः—वि-
शेषाप्रतिभासेपीति । (२) “देवदत्त”—इत्यादितः प्राक् ‘मालादावि’-
ति शेषः । (३) सम्बन्धिविशेषस्य=सामान्यप्रकारकज्ञानविषयीभूतसामा-
न्यसम्बन्धस्य (=समवायस्य) यः सम्बन्धी तस्येत्यर्थः । यद्वा, व्याप्त्या-
त्मकसम्बन्धस्य यौ सम्बन्धनी त्वार्यव्यापकौ तदात्मकविशेषस्येत्यर्थः ।
(४) सामान्यानुमानाभासे=मोक्षलक्षणपटे साक्षाद्भूमेऽयं गौः साक्षा-
दवस्थादित्याकारकगोत्वानुमानाभासे विशेषाव्यवसाकरूपनाऽनवकाशात्
= भ्रमविषयगोत्वान्यस्यगोत्वविशेषस्य कल्पनानवकाशात्, गोत्वस्यै-
कत्वादेवेति भावः ।

प्यन्ययोरेव प्रतिभासे अन्यथाख्यातिं विहायाऽस-
ह्यातिप्रवेशापातात् । * 'तत्रत्यधर्मान्तरस्य जात्या
तादात्म्यारोपस्तत्र^(१) *—इति चेन्न, 'तथापि धर्मिणि
जातौ च प्रमात्वतादवस्थ्यात्, 'संसर्गारोपनिमि-
त्ताञ्च तादात्म्यारोपानुपपत्तेः ; परार्थानुमानाभासे
हि प्रतिपादितपदार्थसंसर्गारोपकारणसम्भवात्, 'त-
थापि तत्र तादात्म्यतयारोपकल्पने च तथाभ्रमनि-
यमस्य^(२) निष्कारणत्वात् ।

टी० ॥ किञ्च, ज्ञानाऽव्यक्तस्थले व्यक्त्यन्तरभाजनकल्पनेपि
गोतलबद्धपटादौ मास्त्रादिसुद्धा गोत्वानुमाने कथमुक्ता ग^(३)ति-
रित्युदाहरणान्तरमाह—। “सामान्यानुमानाभासे” इति ॥ नन्व-
त्राप्यन्यदेव गोत्वं ज्ञानतामित्यत आह—। “सामान्येति ।
तस्यालीकतया तज्ज्ञानकल्पनायामसत्तुरुयातिः स्यादित्यर्थः ॥
ननु गोनिष्ठरूपादौ गोत्वतादात्म्यारोपस्तत्रेति भ्रन्तैव सानु-
मितिरिति शङ्कते—। “नत्रत्येति ॥ तादात्म्यमात्रे स्मिन् भ्रान्तिर्न
स्वारोपविषययोर^(४)पीति परिहरति—। “तथा पी”ति । प्रत्य-
क्षभ्रमेपि धर्म्यं शङ्कोदाहरण द्रष्टव्यम् ॥ किञ्च, संसर्गारोपमा-
मयी कथं तादात्म्यारोपं जनयेदित्याह—। “समर्ग”ति । स्वार्थो
नुमाने क्वचित्तादात्म्यारोपसम्भवेपि परार्थानुमाने पदोपस्थापि
तत्समस्तरूपोपेत^(५)लिङ्गभ्रमात्पक्षसाध्यसंसर्ग एव सैद्धर्म्येती-

(१) तत्र=निवृत्तगोत्वानुमितस्थले, तत्रत्यधर्मान्तरस्य = गोति-
ष्ठरूपादेः, जात्या सह तादात्म्यारोपः, तथाचारीत्यमाशङ्क्यात्मक-
गोत्वान्तरगतगोत्वमन्यदेवेति भावः । (२) तथाभ्रमनियमस्य = संसर्गारोप-
सामग्रीतः संसर्गभ्रमः, तादात्म्यारोपसामग्रीतश्च तादात्म्यभ्रमः—इत्या-
कारकारोपद्वयनियमस्य, निष्कारणत्वात् = अप्रामाण्यापातादित्यर्थः ।
(३) उक्ता गतिः = व्यक्त्यन्तरभाजनकल्पनागतिः । (४) आरोपविषययोः =
गोत्वरूपाद्यात्मकधर्मप्रतियोगिनोः । (५) पक्षे सत्त्वं, सपक्षे सत्त्वं विप-
क्षाद्व्यावृत्तवत्, अबाधितविषयत्वम्, असत्प्रतिपक्षत्वं चेत्याकारकपक्ष-
रूपोपेनेत्यर्थः ।

त्यर्थः ॥ यदि संन्यासोपसामग्र्यपि तादात्म्यारोपं जनयेत्-
दाऽऽरोपद्वैविध्यं न स्यादित्याह-। ^f“तथापी”ति ॥

सू० “कस्यचित्तत्र जातसंवादजातिसंन्यासस्य मितौ का
गतिः? ^hका वा गतिः सिद्धसाधने? ⁱतत्राप्यन्यत्व-
कल्पनायां सिद्धत्वव्याघातात्, ^dतथात्वे च हेत्वा-
भासस्यापि यथार्थग्राहितयोक्तनिमित्तस्य व्यभिचा-
रेणान्यत्राप्याभासेऽन्यप्रतिभासकल्पनाया निर्निमि-
त्तत्वात् । ^jसिद्धसाधनमितेरेव वाऽव्यवच्छेदात् ।

टी० ॥ इह मया गोत्वमनर्गाऽनुमितौ नूनं गौरैवायमित्य-
नुठयवभायेन संन्यासोपत्वव्यवस्थितेरित्याह-। “कस्यचिदि-”
ति ॥ सिद्धसाधनेन हेत्वाभासतां गतेन लिङ्गेनानुमितिव्यभिचा-
रिकरणान्यापि यथार्थैव वक्तव्येति दोषान्तरमाह-। ^h“का वे”ति॥
ननु तत्राप्यन्य एव रमादिभ्रान्ते इति क्व याषाढ्यमित्यत आह-।
ⁱ“तत्रापी”ति ॥ ननु सिद्धसाधने यथार्थैवानुमितिरस्तु के दोषः?
इत्यत आह-। ^d“तथात्वे वे”ति । यदि सिद्धसाधने यथार्थैवा-
नुमितिरस्तु धूलीपटले धूमश्च नादपि यथार्थैवानुमितिरस्तु किं
व्यक्त्यन्तरभासकल्पना? हेत्वाभासत्वेनाविशेषादित्यर्थः ॥

अस्तु वा तत्र व्यक्त्यन्तरकल्पना, सिद्धसाधनस्थलेनुमितियाया-
द्यभासव्यवस्थित्याह-। “सिद्धसाधनमितेरेव”ति । यद्यपि सिद्ध-
साधनेऽनुमितिरिव नोदेति कुत्र याषाढ्यापत्तिः?, * यागवहने
सिद्धेः निष्पन्नराप्रतिबन्धकतया प्रकृतेः न प्रतिबन्धकत्वम्?—
इति चेन्न, तत्र प्रत्यक्षनामग्र्या अप्रतिहतत्वादिह पक्षधर्मतावि-
घटनेन तत्प्रतिघातात् । * बाधोपि तर्हि स्वरूपसमवेव प्रतिबन्ध-
कः स्यात्^(१) *—इति चेन्न, इष्टत्वात् । * हेत्वाभासत्वं तस्य
भज्येत, ‘ज्ञायमानं सद्यऽनुमितिप्रतिबन्धकं स हेत्वाभास’—इति

(१) बाधसत्त्वावस्थसन्देहवति पक्षे यथा बाधसत्त्वनिरूपय-
कपायाः सिद्धेः स्वरूपसत्त्वा एव प्रतिबन्धकत्वं तथा बाधस्यापि पक्षे
बाधस्याऽन्यस्वरूपस्य प्रतिबन्धकत्वं स्यादित्यर्थः ।

तत्त्वज्ञप्तात् ? *—इति चेन्न, सदानुमितिप्रतिबन्धकत्वमात्रस्य^(१) त-
त्त्वज्ञप्तात् । * नहि अतस्यात्मनो मननं न स्यात् ?—इति चेन्न,
अनुमतिरिक्तप्रकारेणानुमिद्वेन तत्र मननात् ; तथापि यन्मते सिद्ध-
न्तरं न सिद्धान्तरविरोधि तन्मतमाश्रित्य स्वसङ्गतावतारः ॥

सू० 'यथार्था^(२)नुभवः प्रमे'त्यप्यलक्षणां । यथार्थत्वं हि
"तत्त्वविषयत्वं वा ? अर्थसदृशता वा स्यात् ? नाद्याः,
पूर्व^(३)निरस्तत्वात् । नापि द्वितीयः, 'व्यभिचारि-
णो^(४)पि प्रमेयत्वादिनाऽर्थसादृश्येन प्रमात्वापा-
तात् । * 'ननु ज्ञानविषयीकृतेन रूपेण सादृश्यं विव-
क्षितम् । * "नच प्रमेयत्वादिरूपस्य व्यभिचारिण्यपि
प्रकाशमन्भवेन तथाप्यतिप्रसङ्गः*,—इति वाच्यम् *,
प्रमेयत्वाद्यंशे प्रकाशमाने विषयीभूतधर्मान्तरापेक्षया
व्यभिचारिणोपि^(५) प्रमात्वाभ्युपगमात्*,—इति नैत-
द्युक्तम् । प्रकाशमानेन रूपादिसमवायित्वेन रूपेण
ज्ञानस्यासार्थदृश्याभ्युपगमेपि तत्र तदीयप्रमात्वा-
ङ्गीकारादिति ।

टी० ॥ यथाशब्दस्य पदार्थानतिवृत्तिपरतामादायाह—। "तत्त्व-
विषयत्वं वे"ति ॥ "व्यभिचारिणोपि"ति । यद्यपि अन्तर्विषय-
स्यामतो रजतत्ववैशिष्ट्यादेः प्रमेयत्वं नास्तीति न सादृश्यं

(१) तत्त्वे इति अनुमितिप्रतिबन्धकत्वमात्रस्येत्यर्थः ।

(२) { तत्त्वानुभूतिरित्येतत्त्ववृत्तित्वा तु लक्षणम् ।
{ यथार्थत्वादिना चात्र कथ्यते लक्षणान्तरम् ॥ २० ॥ }

(३) पूर्वम्—'तत्त्वानुभूतिः प्रमा'—इति लक्षणस्य तत्त्वादपदार्थ-
व्यवहारेणेत्याह । (४) व्यभिचारिणः=अर्थव्यभिचारिणो भ्रमज्ञानस्य ।

(५) व्यभिचारिणोपि (भ्रमज्ञानस्य) प्रकाशमाने प्रमेयत्वाद्यंशे
प्रमात्वाभ्युपगमादित्यन्वयः । धर्मान्तरापेक्षया=भ्रमविषयीभूतरजतत्वा-
दिधर्मापेक्षया ।

तथापि सम्मात्रविषयतायाः^(१) पक्षमाश्रित्य यत्किञ्चिद्^(२) व्य-
भिचारिज्ञानार्थसादृश्यं चाश्रित्य खण्डनम् ॥ ननु ज्ञानार्थयोः
प्रमेयत्वेन सादृश्येऽपि न अमेतिष्ठयासिर्यतो ज्ञानविषयीकृतेन
रूपेणार्थसादृश्यस्य विवक्षेत्याह- । “नन्वि”ति ॥ ‘इदं रजतं
प्रमेयमि’त्वादिस्वमे तथाप्यतिष्ठयाप्तिरित्याशङ्क्य परिहरति- ।
“नचे”ति । विषयीक्रियमाणे प्रमेयत्वाद्यंशे प्रमात्वात्ता-
तिष्ठयाप्तिरित्यर्थः ॥ एव सति ‘रूपममवायी घटः’-इत्यादि-
प्रमायामठयाप्तिरित्याह- “प्रकाशमानेने”ति ॥

सू० * “प्रकाशमानेन रूपेण विशेषणभावादर्थसादृश्यम-
नुभवस्य विवक्षितम्, अर्थस्य च यथा समवायाद्रूपं
विशेषणीभवति तथा विषयभावात् ज्ञानस्यापि तद्
विश्लेषणं भवत्येव ?*, -इति चेन्न, ‘एवं हि पुरोवर्ति-
त्वादिना रूपेण तथाभावसम्भवा^(३)’त्पुरोवर्तिनीं
शुक्तिं रजततयाऽवगाहमानं ज्ञानं प्रमा स्यात् । *न
च वाच्यमिष्यत एव सा प्रमापीति न व्यभिचारको-
दनेयं युक्तिमतीति *, यथार्थताविश्लेषणवैयर्थ्यप्रस-
ङ्गात् । “अनुभूतिः प्रमा”-इत्युक्ते एव हि तावन्नास्त्य-
तिप्रसङ्गः, सर्वस्य व्यभिचार्यनुभवस्य (अन्ततोऽन्य-
थाख्यातिवादिनये) धर्मिण्यपि प्रमात्वसम्भवेन
‘प्रमायामेवानुभवत्वस्य स्थैर्यात् ।

टी० ॥ तत्रापि रूपवत्त्वं विषयतया ज्ञानेऽप्यस्तीति नाठया-

(१) यत्किञ्चिदप्ये सम्मात्रस्य=अस्तीतिप्रतीतिविषयभूतवस्तुमा-
त्रस्यैव (सतो वाऽसतो वा) प्रमेयत्वम्=इदं प्रमात्रविषयत्वम् (सन्-
सत्त्वेनैवाऽनसत्त्वाऽनसत्त्वेनैव) तत्प्रमात्रमाश्रित्य खण्डनं युक्तमित्यर्थः ।
(२) यत्किञ्चिदप्ये अर्थसादृश्येऽन्वेति, तद्वत् तुच्छमिश्रत्वयोपाख्यातवा-
दिरूपं सादृश्यं व्यभिचार्यव्यभिचारिज्ञानार्थयोः समानं, तदेव प्रमे-
यत्वशब्दोपलक्षितं ग्राह्यमित्यर्थः । (३) तथाभावसम्भवात्=विश्लेष-
णभावसम्भवात्, तथाहि-पुरोवर्तित्वं स्वकथनः समवायेन वा यथा अर्थ-
स्य शुक्त्यादेर्विश्लेषणं तथा विषयविधया ज्ञानस्यापीति ।

मिरिति शङ्कते - । “प्रकाशमानेने”ति । * असद्रूपतत्वादि-
विशेषणं विषयतया भ्रमेऽप्यस्ति विशेषणमिति तत्रातिव्याप्तिः-
इति न वाच्यम् *, असत्त्वेतस्या^(१)र्थविशेषणत्वाभावाद्भय-
विशेषणत्वाभावाद्देति भावः ॥ “एवं ही”ति । यदि विषयतया
विशेषणेन सादृश्यं विवक्षितमित्यर्थः ॥ असत्ये लक्षणगमनाद-
तिव्याप्तिः, प्रकृते च न तथा^(२), अतस्याप्यंशभेदेन प्रमात्वादित्याह-
“न च वाच्यमिति” ॥ विशेषणवैयर्थ्यं स्फुटयति-
‘अनुभूतिरिति’ ॥ “प्रमापामेवानुभवत्वस्य स्पष्ट्यादि”ति ।
अनुभवे प्रमात्वस्य स्पष्ट्यादित्यर्थः ॥

सू० ‘यदि त्वंशतोपि व्यभिचारितयां सा लक्षणं गमदि-
तिचेतसि निधाय यथार्थत्वविशेषणं प्रयुक्तं तदा न
युक्तम्, उक्तदोषात् । ‘अथोच्येत * प्रकाशमानरू-
पेण सर्वेण विशेषणभावाद् यस्यानुभवस्यार्थसादृश्यं
सा प्रमा, न च तावता^(३) धर्मिणो धर्म्यविशेषणतया
दोषः, तस्यापि तद्विषयान्तरव्यवच्छेदकत्वाद्*-इति,
‘तर्हि व्यभिचारिज्ञानं धर्मिण्यपि प्रमा न स्यात्, सर्वा-
त्मना सादृश्याभावात्; ‘अव्यभिचारिणं चांशमननु-
बुध्य तदीया^(४)’ प्रमितिकोटिनिक्षेपसाहसिकयाद-
विभ्यता किमव्यभिचार्यशानुरोधेन व्यभिचार्यश-
म्यापि प्रमाकोटिनिवेशनमेव नाध्यवसीयते भवता,

टी० ॥ असत्येऽप्ययत्नरूपतया व्यभिचार्यशस्यवच्छेदाय
‘यथार्थमिति’ विशेषणं यदि, न दोक्तदोष^(५) अत्रेव न तद्व्यवच्छेद-
इत्याह ।-“यदि त्वि”ति ॥ यावदर्थविशेषणं तावद्विषयतया तत्र

(१) तद्व्यवच्छेदो रजतत्ववैशिष्ट्यस्य, अर्थविशेषणत्वाभा-
वात्=सुक्तिरूपार्थविशेषणत्वाभावान्, सुक्तिभूतोभयविशेषणत्वाभावाद्वा
इत्यर्थः । (२) न तथा=नातिव्याप्तिः । (३) तावता=प्रकाशमा-
नमस्तत्त्वेण सादृश्यविवक्षणेन । (४) तदीयेति, अव्यभिचार्यशस्या-
यप्रमितिकोटिनिक्षेपात्मक वत्साहसिकं तस्मादविभ्यता भवतेत्यर्थः ।
(५) उक्तदोष=अत्रेतिव्याप्तिरूपो दोषः ।

ज्ञाने विशेषणं तत् प्रमा, अमस्तु नैव, तत्र विषयतया ज्ञान-
विशेषणस्य रजतत्वादेरर्थविशेषणत्वाभावादिति शङ्कते-। “अ-
ये”ति ॥ ननु धर्मी ज्ञानविशेषणमपि न स्वविशेषणमतः सर्वेषां
प्रकाशमानेन रूपेण विशेषणभावाभावात्तत्राठ्याप्तिरित्यत
आह-। “नचे”ति ॥ धर्मिणः स्वाविशेषणत्वेपि स्वगतधर्मवि-
शेषणतया^(१) नाठ्याप्तिरित्यर्थः ॥ परिहरति-। “तर्ही”ति ।
अमठ्यावर्तनाय यद्विशेषणं तद् अमप्रमांशठ्यावर्तकमपि स्यादेवे-
त्यर्थः ॥ अमज्ञानस्य सामस्त्येनैवाप्रमात्वात्तदंशानुपग्रहो न
दोषमावहतीति यदि, तत्राह-। “अठ्याप्तिवारिणि”ति । स्मृ-
तिप्रामाण्यपक्षे ज्ञानत्वमपि प्रमालक्षणमुक्तम्, आदिपदाद्विशि-
ष्टज्ञानत्वपरिग्रहः ॥

सू० शक्यन्ते ह्यनुभूतित्व( ) ज्ञानत्वादयः “तादृगभिप्राये-
ण लक्षणीकर्तुम् । यदि च बाध्यार्थांशाधीरबाध्या-
र्यांशेऽप्यप्रमैव तदा सौधाग्रकुम्भादिवत्^(२) दूरत्वा-
त्तुहिनद्युतिविद्युदादिपरभागाग्रहणाद् अवयविनं च
तावत्परिमाणग्रहणात् अल्पपरिमाणमुल्लिखत्प्र-
त्यक्षं प्रमात्वेन लोकप्रसिद्धमप्रमा स्यात् । “व च
लभ्यं देशकालालोकादिव्यक्तिसहितजलादिज्ञानस्य
समस्ततावदर्थप्रवृत्तिसामर्थ्योदाहरणं ? येन तत् प्रा-
माण्यं मन्यसे । “यदि चांशे बाधादबाध्येऽप्यंशे तद्वो-
धमिथ्यात्वं समर्थयसे तदा ‘यदर्थजातीयं बाध्यं तद-

(१) स्वगतधर्मविशेषणत्वे धर्मिणस्तद्व्यवच्छेदकतया द्रष्टव्यम् ।

(२) अनुभूतित्वं नानुगतम्, आत्मन्यपक्षे स्मृतेरपि प्रमात्वादित्यत
आह-ज्ञानत्वेति, परीक्षापरीक्षान्यतरत्वमादिशब्द-र्थः । (३) तुहि-
नद्युतिविद्युदाद्यवयविनं अल्पपरिमाणमुल्लिखत्प्रत्यक्षमप्रमा स्यादिति
सम्बन्धः । अल्पपरिमाणग्रहणे हेतुः-तावत्परिमाणग्रहणादिति,
तत्रापि हेतुः-परभागाग्रहणादिति, तत्रापि हेतुः-दूरत्वादिति; तत्र
दृष्टान्तः-सौधाग्रकुम्भादिवदिति, बाधः-प्रासादः तच्छिखरस्य कुम्भवदि-
त्यर्थः । तुहिनद्युतिः = चन्द्रः ।

यजातीयमवाध्यमपि मिष्ट्ये'ति मन्यमाने किमुत्तरं
ते स्याद् ? अन्यत्र लोकप्रसिद्धप्रमोदाहरणत्यागात् ।

टी० ॥ “तादृगभिप्रायेणे”ति । व्यभिचार्यशस्यापि प्रमा-
कोटिनिवेशनाभिप्रायानुगोचनेत्यर्थः ॥ विनिगमनाविरहमुक्त्वा
लोकविरोधमाह—“यदा”ति । प्रकाशमानारूपपरिमाणत्वादेश्च-
न्द्राद्यर्थविशेषणत्वाभावात्तत्र प्रमाणलक्षणपरिहारा^(१) चन्द्रा-
द्यंशेपि प्रमात्वं न स्यादित्यर्थः ॥ यावज्ज्ञानविषयविशेषणका-
र्थकत्वं^(२) यथार्थत्वलक्षणं, तत्रासंभवमाह—। “क्व च लभ्यमि”-
ति । यावाननुभवस्य विषयस्तावानर्थस्य विशेषणमिति तदा
स्याद्यदि ज्ञानोल्लिखितमकलप्रकाराबाधः स्यात्, स च प्रवृ-
त्तिसंवादागम्यो, न सर्वत्रप्रकारे क्वापि ज्ञाने प्रवृत्तिसंवाद, इत्य-
मस्मन्न इत्यर्थः ॥ अशबाधमात्रेण सकलज्ञानवाध्यत्वाभ्युपगमे
दोषान्तरमाह—। “यदि चे”ति । ‘प्रमाज्ञानं बाध्य, बाध्याशक-
त्वादि’ति वत् ‘मन्यत्वेनाभिमतं रजतज्ञानं बाध्य, शुक्तिस्थल-
बाध्यरजतज्ञानीयविषयत्वादि’त्यपि स्यादित्यर्थः । यद्वा, ‘रजतं
सर्वज्ञाने बाध्य, शुक्तिज्ञानं बाध्यत्वादि’त्यपि स्यात्, विष-
यबाधकाभास्योभयत्रापि तुल्यत्वादिति भावः ॥

सू० “अथोच्यते * प्रकाशमानेन रूपेण विशेषणतया यद-
र्थमास्यमनुभवस्य तत्र तस्य प्रमात्वमिति विषयवि-
शेषनियमेनैव प्रमात्वं लक्षणीयमित्येतदर्थमेव यथा
र्थविशेषणोपादानम् *-इति । मैवम् । ‘विशेष्यांशे-
नुभूतिरेवं प्रमा न स्यात् । * व्यवच्छेदकत्वं ‘विशे-
षणत्वमभिमतं, धर्म्यपि च स्वसम्बद्धान् धर्मान्वि-
शिन्धीति नोक्तदोष इत्युक्तमेव ?* इति चेन्न, वि-
शिष्टे प्रमात्वाभावापत्तेः । “अपिच, एवं तर्हि रजत-

(१) कृत्तिपुस्तके ‘प्रमाणलक्षणपरिहारा’—इत्यपि पाठः ।

(२) यावद्देशकालमस्मन्धादि ज्ञानस्य विषयस्तावदेवार्थप्राप्तिकाले
यज्ज्ञानीयार्थस्य विशेषणं तज्ज्ञानमित्यर्थः ।

त्वादिकमपि व्यवच्छिन्नस्यैव शुक्तिकां, 'रजततया प्रकाशिता या शुक्तिव्यक्तिः सेयमिति' (१) । * 'ननु साक्षाद्विशेषणत्वं विवक्षितं, रजतत्वं तु ज्ञानद्वारा शुक्तिविशेषणमिति नातिप्रसङ्गः, ? * -इति मैवम् । तर्हि 'दीर्घदण्डः पुरुषः' -इत्यादौ ह्रस्वदण्डादिभ्यो (२) वैलक्षण्ये विशेष्यस्यानुभूयमानेनुभूतेन प्रमात्वं स्यात्, दीर्घत्वादेर्दण्डादिद्वारा विशेषणत्वादिति । * ज्ञानरूपद्वाराऽनपेक्षतया विशेषणत्वमिष्टम् ? * -इति चेन्न,

टी० ॥ यदर्थविशेषणं, तद् यस्य ज्ञानस्य विषयस्तज्ज्ञानं तत्रार्थे प्रमा, रजतत्वं तु शुक्तौ न विशेषणं, तेन तत्रार्थे भ्रमो, न प्रमा, पुरोवर्तित्वं तु प्रमेवेति शङ्कोते- । "अथे"ति ॥ परिहरति- । 'विशेष्ये'ति । विशेष्यस्याविशेषणत्वात्तदंशे क्वापि प्रमा न स्यादित्यर्थः ॥ नन्वयं गौरित्यादौ ज्ञाने यथा गोत्वं गवि विशेषणं तथा पितृहोपि गोत्वस्येत्यवश्यं वक्तव्यमन्यथा सर्वज्ञानानां प्रकारे निर्विकल्पकत्वं स्यादित्याह- । "विशेषण-त्वमिति" (३) ॥ विशिष्टस्यापि विशेषणविशेष्योभयात्मकतया तत्रापि प्रमात्वस्योक्तरीत्या सुलभत्वादित्यनुशयनाह- । "अपिचे"ति ॥ ननु रजतत्वं प्रकाशे, प्रकाशश्च शुक्तौ, विशेषणम् इति परम्परा न विवक्षिता, किन्तु साक्षादेव यत्र विशेषणत्वं तद्विवक्षितमित्याह- । "नन्वि"ति ॥

सू० "साक्षात्कृत"-इत्याद्यवगमानामप्रमात्वापातात् । *

तज्ज्ञानप्रकाशितरूपेण विशेषणत्वम् *, -इति तु दूरं तुच्छं, 'रूपादेः समवायेन तज्ज्ञानाविशेषकत्वात् ।

(१) तथा च ज्ञानद्वारा रजतत्वस्य शुक्तिविशेषणत्वादित्यातिरिक्त्यर्थः । (२) ह्रस्वः दण्डो येषां तेभ्यः पुरुषेभ्य इत्यर्थः । (३) "विशेषणत्वमिति" प्रतीकस्थाने "व्यवच्छेदकत्वमिति" प्रतीकमपि कैश्चिदाधुनिकैः प्रचल्यमानम् ।

‘अर्थविशेषणत्वेऽयं नियमः यत् तज्ज्ञानप्रकाशितेन रूपेणेति, नतु ज्ञानेपि ? * - इति चेत् ‘न. तज्ज्ञान-
व्यक्तेर^(१) न्यत्रासंभवेनासाधारण्यादव्यापकत्वादित्यलम् ।

‘सम्यक्परिच्छिन्तिः^(२) प्रमा’ इत्यपि न युक्तम् । ‘न खलु सम्यक्त्वं तत्त्वविषयता याथार्थ्यं वा संभवति, उक्तदोषात् । * “ननु सामस्त्यं^(३) सम्यक्त्वमिदम्, अभिधीयते हि लोके ‘न मया सम्यग्दृष्टं, सामान्याकारेण तूपलब्धमिति, तदहि समीचाऽर्थस्य परिच्छेदः = सम्यक्परिच्छेदः, सम्यगर्थविषयत्वाद्वा सम्यक्शब्दः परिच्छेदसमानाधिकरण एवायम् ? - इति, मैवम् ।

टी० ॥ “मात्रात्कन” इति । मास्त्रात्वादिज्ञानीनां ज्ञान-
द्वाराऽर्थविशेषणत्वात्तत्राव्याप्यते इत्यर्थः ॥ ननु अमे रजतत्वस्य
शुक्तिसमवायिनया विशेषणत्वं नास्ति. न न तत्” इति तत्रास्तीति
वैषम्यमित्याह- । “तज्ज्ञाने” इति ॥ तुल्यत्वे हेतुमाह- । “रूपा-
देरिति । रूपं समवायिनया घटे विशेषण, न तु तादृच्छेण
ज्ञानेपीत्यर्थः ॥ ननु यज्ज्ञानोऽस्ति तत्रैकं रूपं यदर्थं यद्विशेषण
तज्ज्ञानं तत्रार्थं प्रमेति शङ्कते । “अर्थविशेषणत्वे” इति ॥

(१) ‘तज्ज्ञानप्रकाशितरूपेणेति ज्ञानव्यक्तिघटितमिदं लक्षणं तत्तज्ज्ञान-
घटोयमिति ज्ञानप्रकाशितरूपस्य चरित्वस्य घटोयमिति ज्ञानविषयविशे-
षणत्वाभावेनाव्याप्यपरित्यागः । असाधारण्याद् = अन्योभ्य व्या-
पकत्वात् ।

(२) { प्रमा सम्यक्परिच्छिन्तिरित्यौदयनलक्षणम् । }
{ खड्गश्च वादिनां गर्वमखर्वं मर्हयत्ययम् ॥ २१ ॥ }

अमेतिश्याप्रिवारणाय ‘सम्यगिति, यथार्थेच्छावाप्तित्व्याप्रिवार-
णाय ‘परिच्छिन्तिः’ इति, परिच्छिन्तिः = अवधारणम्, अवचितुं ‘सम्य-
क्परिच्छेदः’ इति पाठः । (३) सम्यक्त्वं सामस्त्यमिदमित्यन्वयः ।

(४) तत् = शुक्तिसमवायिनया विशेषणत्वं, तत्र = रजतत्वे ।

यत्तद्भर्या विशेषणेन च लक्षणेऽननुगमो दोष इति परिहरति-
 “न”ति ॥ ‘मितिः सम्यक्परिच्छित्तिरित्याचार्यलक्षणखण्डन-
 मुपक्रमते-। “सम्यगिति”ति ॥ सम्यक्परिच्छेदपदयोरसमासं^(१)
 समासे कर्मधारयमाक्षिपति-। “न खल्वि”ति ॥ षष्ठीतत्पुरुष
 शङ्कते । “नन्वि”ति ॥ सम्यक्पदस्यार्थद्वारा परिच्छेदविशेषण-
 तया विशेषणसमासं^(२)शङ्कते-। “सम्यगर्थ”ति ॥

सू० “सामस्त्यमर्थस्य किं सर्वावयवसहितत्वम् ? अथवा
 सर्वधर्मसहितत्वं ? नाद्याः, अनवयवपदार्थपरिच्छेदस्य
 (नावयवपदार्थपरिच्छेदस्यापि मध्यभागाद्यविषय-
 स्य) अप्रमात्वापातात् । नापि द्वितीयः, “असर्ववि-
 त्परिच्छित्तीनां सर्वासा^(३)मप्रमात्वापत्तेः । अथ
 मन्यसे, * सम्यक्शब्दः सविशेषार्थः, यदपि लोके-
 ऽभिधीयते ‘न मया सम्यग्दृष्टं’-तस्यापि मया न
 विशेषतो द्रुष्टमित्यर्थः । तस्माद् ‘विशेषसहितधर्मि-
 परिच्छित्तिः प्रमेत्युक्तं भवति, विभ्रमादयो हि
 ‘विशेषमपश्यतो जायन्ते इति तद्व्यावृत्त्यर्थं विशे-
 षणमिदं विशेषाणां^(४) च सर्वेषां विशेषान्तरानभ्यु-
 पगमेपि स्वरूपमेव केषाञ्चिद्विशेषः*, -इति नैतद्युक्तं,
 विशेषमात्राभिधाने रजतत्वादिना विशेषेण सहैव
 शुक्तिव्यक्त्यादेर्भ्रमेणावगाहनात्तस्यापि प्रमात्वं स्या-

(१) सम्यक्परिच्छेदपदयोः असमासं=समासनिर्वचनमन्तराऽर्थादेव
 प्राप्तम्, समासे = समासान्तर्गतं, कर्मधारयमाक्षिपतीत्यर्थः । (२) विशे-
 षणसमासं, सम्यगितिविशेषणेन जायमानं कर्मधारयसमासमित्यर्थः ।

(३) यद्यपि ‘अयं घट एतन्निष्ठमर्थमर्थवानिति ज्ञाने प्रमालक्षणं गच्छत्ये-
 वेति ‘सर्वानामित्युक्तं, तथापि तादृशज्ञानभिन्नघटो गमित्यादिज्ञाना-
 भिप्रायेण तथोक्तिर्द्रष्टव्या । (४) नन्वन्त्यविशेषप्रमायामध्यासिः, अन-
 वस्थाभयेनान्त्यविशेषेषु विशेषान्तरानभ्युपगमेन सविशेषत्वाभावादि-
 त्यत आह-विशेषाणामिति ।

तु, "प्रत्यर्थं व्यावृत्ताकाराणां च विशेषाणामुपादानेऽननुगमप्रसङ्गात्, "सामान्यतश्चातिप्रसङ्गा^(१)दिति उभयथाप्यसङ्गततापत्तेः ।

टी० ॥ परिच्छेदकर्मतयार्थसामग्र्यविवक्षां दूषयति—। "मानस्यनर्षस्ये"ति ॥ "अमर्षवित्परिच्छिन्नामि"ति, प्रमेयत्वादिसामान्यलक्षणप्रत्यासक्तिजनमपि ज्ञानं विवक्षितम्^(२) ॥ अपदार्थनामाशङ्का—। "यदपि लोके"इति ॥ "विशेषमि"ति, कालवृष्टत्वादिकं^(३)मामस्त्यादिकं च ॥ "केवाञ्चिदि"ति । अन्यविशेषाणामित्यर्थः । अनवस्थापत्तेरिति भावः ॥ "विशेषमात्रे"ति । सामान्यत एव विशेषाभिधाने इत्यर्थः ॥ "प्रत्यर्थमि"ति । यत्र या विशेषस्तत्र न तर्माहितोपलम्भ इत्यर्थः ॥ सङ्कल्प्याभिधानार्थमुक्तं स्मारयति—। "सामान्य"इति ॥ सङ्कलयति—। "उभयथे"ति । सामान्यविशेषाभ्यामतिप्रसङ्गाननुगमदोषावित्यर्थः ॥

सू० "विशेषस्य च भवतु स्वरूपमेव विशेषः तथाप्यभेदादेव विशेषसहितत्वं नाम्नीत्य"यापत्तरपरिहारात् । यत्तु कश्चिदवोचत् "विशेषशब्देन तेऽभिधीयन्ते यददर्शनेन भ्रमसंशयावकाशो, यददर्शने च बाधाऽबाधव्यवस्था, 'तदनभ्युपगमे तत्त्वातत्त्वविभागो न स्यात्, भवितव्यं च तेन^(४) 'अन्यथा व्याघातादिति, तदयुक्तम्^(५) । न तावदेवंविधोविशेषोऽभि-

(१) 'रजतादिभ्रमे'—इति शेषः । (२) अमर्षवित्परिच्छिन्नामि शब्देन सामान्यलक्षणाप्रत्यासक्तिजन्यमपि ज्ञानं विवक्षितमित्यर्थः । तस्यापि यदात्मकं सामान्यं प्रत्यासक्तिस्तद्व्यतिरिक्तसर्वधर्मपुरस्कारेण वस्तुभाषकत्वायोगादिति भावः । (३) कालवृष्टत्वम् = नीलवृष्टत्वम् । (४) तेन = तत्त्वातत्त्वविभागेन । (५) "अम चातिर्वचनोयतैव प्रतीतिव्यवहारव्यवस्थापयन्नुयोगवाक्यवारणाय वज्रवारवासायमाना विजयते"—इत्यादिना व्याघातस्य पुरस्तादेव निराकृतत्वात् न मन्यते व्याघात इति परिहरति—तदयुक्तमिति ।

विशेष्यव्याघातः; प्रामाण्यनिषेधवाक्यं प्रामाण्याप्रामाण्यव्याघातः; अप्रामाण्यमात्रपरिशेषे स्वप्रवृत्तिव्याघातः, स्वप्रवृत्तौ सामर्थ्यासामर्थ्यव्याघातश्चेत्यर्थः ॥ “स्वप्ने”ति । निद्रादिमहिम्ना^(१)विशेषसार्वाहित्येनापि स्वप्नसम्भवादित्यर्थः ॥ ननु क्व व्याघातभयादश्रयमेतदभ्युपगन्तव्यमित्यत आह—। “न चे”ति ॥ “ननुपदर्शने”ति । दुर्वचस्यापि विशेषस्य व्याघातभयादभ्युपगमः—इति यदि, तदा दुर्वचनैव केनचित्प्रकारेण व्याघातपरिहार एवाभ्युपगम्यतामलं विशेषस्वीकारेणेत्यर्थः ॥ ननु किमत्र विनिगमकमन आह—। “नही”ति । अनाविषयत्वं बाधितमिति विशेषकल्पनया व्याघातपरिहारास्वीकारादनुपलभ्यमानहेतुकव्याघातपरिहार एव श्रेयान्निगम्यर्थः ॥

सू० “बहुशश्च व्याघातोद्भावनविभीषिकामिसामुन्मूलयिष्यामः । * ननु न ब्रूमे विशेषेण सहोपलम्भो विशेषमहितोपलम्भः, किंनाम विशेषेण सहितस्य पदार्थस्योपलम्भः, तथाच न शुक्तौ रजतत्वं विशेषोस्ति तत्कथं रजतभ्रमेतिप्रसङ्गः । इति, न उक्तदोषेणैव निरस्तात् । यदि हि विशेषस्य सामान्यतोभिधानं तदा पुरोवर्तित्वादेः ( ) मत्त्वान्न प्रसङ्गनिवारणं, विशेषेण नदभिधाने त्वननुगमः, इति । ‘बाधाबाधव्यवस्थाहेतुररित विशेषः’—इति पक्षं यस्तु जडतरो न जहाति स ‘आप्तानाप्तत्वाव्याभ्यां नदीतीरे फलानि मन्तीत्येवंरूपाभ्यां प्रतिपाद्यमानैर्ये स्थितं कं विशेषमेकत्र पश्यसि यमपरत्र न

प्रवृत्तौ व्याघातः, तथा तस्यां प्रवृत्तौ सकलत्रासफलत्वयोः (=सामर्थ्या-
ऽसामर्थ्ययोः) व्याघातश्च स्यात् तयोरपि प्रमात्वाप्रमात्वनिश्चयनत्वा-
दिति फलकार्यः ।

(१) “निद्रिमहिम्ना”—इति तु प्रायः पुस्तकेषु प्रतीयमानः पाठः
प्रामादिकः । (२) पुरोवर्तित्वम् (=ददन्त्वं) चाकचक्षादिकं च
विशेषो शुक्तौ रजतभ्रमे भावने एवेत्यतिप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

पश्यसि ?, -इति पृष्ट्वा प्रतिबोधनीयः^(१), तथाप्य-
(^३)जातबोधस्तु जडतमः कश्चिद्यदि स्यात् स एवं
प्रबोध्यः, -ये ते विज्ञेयान्तरप्रवाहस्वीकारेऽनन्तविज्ञे-
यापत्तिभयात्स्वया स्वत एव विशेषरूपा इति स्वी-
कृताः तेषां स्वरूपं तावत्परस्परव्यावृत्तमतोऽनुगतै-
करूपाभावादव्यापकत्वं स्यादिति । * बाधव्यवस्था-
हेतुत्वादेवानुगतिः ? *, -इति चेन्न, "क्वाचित्कबाध-
व्यवस्थाहेतोर्भ्रमेपि प्रकाशात् । * 'तत्र तस्य*, -
इति चेन्न, 'व्यावृत्तेः ।

टी० ॥ व्याघातश्च^(२) सर्वविरोधखण्डनप्रस्तावे^(३) निरस-
नीय एवेत्याह- । "“बहुश” इति ॥ विषये विशेषमाहित्यमपेक्षितं,
नतु ज्ञाने, भ्रमश्च न विशेषरजतत्वादिमहितशुत्त्यादिविषयक
इति नातिठ्यागिरिति शङ्कते- । "“नन्वि” इति ॥ उक्तं दोषं विग-
द्यति- । "“यदि ही” इति । जडतरत्वम् = उक्तखण्डनाऽविवेचकत्वं,
जडतमत्वम् = असकृदुक्ताग्राहकत्वम् ॥ "क्वाचित्के” इति । रजते^(४)
बाधव्यवस्थाहेतोरेव रजतत्वस्य भ्रमेपि भानादित्यर्थः ॥ यत्र
यद्बाधव्यवस्थापकं तत्र तस्य विशेषत्वमित्याह- । "“तत्र तस्ये”
इति ॥ यत्र तत्रयोरननुगमादिदमलक्षणमित्याह- । "“व्याघाते” इति
सू० "बाधस्य च तद्विपरीतार्थप्रमात्वेन तदर्थाननुगमात्,
'प्रमायाश्चाद्याप्यव्यवस्थापनादिति । 'शङ्कान्तरा-

(१) आत्मानामवाक्यप्रतिपत्तिविषयेषु न वैलक्षण्यमनुभूयते ये-
नैकत्र प्रमाऽप्यत्र चाऽप्रमा भवेत् विशेषणविशेष्यतत्त्ववर्गाणामुभयत्रावि-
शिष्टानां भानात्, किन्तु बाधादेकत्राप्रमा अन्यत्राऽबाधात्ममेति तत्र
प्रमायासव्यागिरिति भावः । (२) नत्रापि वशिष्ठ्यनदत्त्वाभ्यां विशेष-
योस्मोति यदि ब्रूयान्तराह-तथापीति । (३) "व्याघातश्च विरोधः”
इति त्वयुक्तः पाठः, व्याघातस्य विरोधजनकत्वेन विरोधरूपत्वाभावात् ।
अथवा विरुद्धयतेऽर्थोनेनेति विरोध इति व्युत्पत्त्या कथञ्चित्तस्याप्यर्थे
उपवर्णनीयः । (४) सतुर्धपरिच्छेदान्ते आत्मानयादितर्कनिरसनप्र-
करणे इत्यर्थः । (५) रजते = वत्यरजते ।

णि चातः पराणि याचार्थविशेषणदूषणदूषिता^(१)
न्येवोपनिपतन्तीतीह द्विरभिधानभयान्नोक्तानि ।
“किंच, तर्कज्ञानमाहार्या च संशयविपर्ययो परिदृश्य-
माने एव विशेषे भवन्तीति तैरतिप्रसङ्गः स्यात् । *
नचाहार्या तौ नाभ्युपगन्तव्याविति युक्तम् *, विप्र-
लम्भकस्व वाक्यप्रयोगमूलतया आहार्यभ्रमस्य^(२) ज्ञा-
ततत्त्वस्य च गुरोः शिष्यप्रबोधार्थं विचारं प्रवर्तयत
आहार्यसंशयानां भवत एव शास्त्रेऽनुमतत्वात्,
परिच्छेदशब्दश्चानुभूतिपर्यायोऽनुभूतिदूषणं ना-
तिक्रामतीत्यलम् ।

नापि ‘अव्यभिचार्यनुभवः प्रमे’ति युक्तम्, अव्यभि-
चारिपदस्य यदि तत्त्वविषयत्वात्पर्यत्वं तदा दूषणा-
न्युक्तान्येवावर्तन्ते । अथैवमुच्यते-‘अव्यभिचारित्व-
मर्थाविनाभूतत्वं*, तदा प्रष्टव्यं कोस्यार्थः ? किं यदाऽ-
र्थस्तदैव ज्ञानम्?-१, उत यत्रार्थस्तत्रैव देशे ज्ञानम्?-२,
टी० ॥ किंच, बाधो न विपरीतप्रमासामान्नमपि तु बाध्यं यत्र
यत्तद्विपरीतप्रमा, तथाच यत्त्वानुगमादनुगतेन बाधेन बा-
धव्यवस्थाहेतुत्वं विशेषण नानुगमकमित्याह-। “बाधस्य चे”-
ति ॥ किंच, नविशेषज्ञानं प्रमा, विशेषश्च बाधव्यवस्थाहेतुर्बा-
धश्च विपरीतप्रमेवेति च ककमित्याह-। “प्रमायाश्चे”ति ॥
यद्विशेष^(३) सहितो धर्मो तेन रूपेणानुभवः प्रमा, नास्माद्विशे-
(१) “याचार्थविशेषणदूषितानी”ति पाठेपि याचार्थविशेषणदूषणदूषि-
तानीत्यर्थः । (२) आहार्यभ्रमस्य भवत एव शास्त्रेऽनुमतत्वादिति सम्भ-
व्यः । (३) ननु सम्यक्परिच्छिन्निरित्येव पूर्वोक्तं प्रमासङ्गमास्ताम्,
सम्यक्तत्वं चाऽयं बाधोद्भूतत्वादिविशेषणसहितं, नतु ज्ञानद्वारा, तत्र-
त्यरजते एव, भ्रमविषयीभूतशुक्तौ तु ज्ञानद्वारैव, एतादृशं च सम्यक्-
मर्थगतमपि परिच्छिन्नावारित्युच्यते-‘सम्यक्परिच्छिन्निरिति, तथा च
बाधोद्भूतत्वादिविशेषणसहितो धर्मो तेन रूपेण तस्यानुभवः
प्रमा-इति प्रमासङ्गं निरूपयित्वाह-यद्विशेषेति ।

वसाहित्यं सम्यक्परिच्छेदे विवक्षितः, भासमान^(१) यावद्विशेषा-
वशिष्टविषयकज्ञानं वा प्रमेत्याद्यपि प्रमालक्षणं दूषितमेवे-
त्याह-। “शङ्कान्तराणी”ति ॥ विशेषसहितधर्मिपरिच्छितिः
प्रमेत्यत्र दूषणान्तरमाह-। “किंचे”ति ॥ “तावि”ति, संशयवि-
पर्ययी ॥ “विप्रलम्भकस्ये”त्याद्युपलक्षणम्, ^(२) ‘आरोप्य निवि-
ध्यते’-इतिमते आहारापरोपस्यैव निवेद्योहेतुत्वाभ्युपगमादि-
त्यपि द्रष्टव्यम् ॥ ^(३) “अनुभूतिदूषणमि”ति । अनुभूतिस्त्वस्य जातेः
स्मृत्यन्यज्ञानत्वाद्युपाधेश्च लक्षितत्वादित्यर्थः । “तत्त्ववि-
षयत्वादी”त्यादिपदाद्युपाधेश्च त्वसम्यक्त्वादिसङ्ग्रहः ॥

मू० “अथ यादृगर्थस्तादृगेव ज्ञानं यत्तत्प्रमितिरिति ?-३।
नाद्यः, अतीतानागतानुमित्य^(३) व्यापनात् । न
द्वितीयः, ज्ञानासमानदेशार्थप्रमितीनामव्यापनात्,
ज्ञानसमानदेशमर्थ^(४) मन्यत्रारोपयतोऽप्यनुभवस्य प्र-
मात्वापत्तेः । नापि तृतीयः, ज्ञानार्थभेदवादे ‘सर्वा-
कारेण तत्साम्यानुपपत्तेः, अभेदवादे भ्रमस्यापि
तथाभ्युपगन्तव्यत्वप्रसङ्गेन विशेषणवैयर्थ्यापातात्
^(५) तैश्च^(६) तैश्च विशेषैः सादृश्यस्य विवक्षितत्वे
यथार्थताप्रस्तावोक्तदूषणान्यावर्तन्ते इति । * ‘अवि-
संवाद्यनुभवः प्रमा’ *, -इत्यपि, न युक्तम् । अविस्वा-

(१) लक्षणान्तरं शङ्कते-“भासमाने”ति, भासमाना यावन्तो रज-
तत्वादयो विशेषा रजतादौ विशेषणीभूतास्तद्विषयकं ज्ञानमित्यर्थः ।
(२) ‘विप्रलम्भकस्ये’त्यविप्रलम्भकस्याप्युपलक्षणमित्यपि द्रष्टव्यमित्यर्थः,
आदिशब्देन ‘ज्ञाततत्त्वस्य गुरोरित्यज्ञाततत्त्वस्याप्युपलक्षणं ज्ञेयम् ।
तत्र हेतुः-‘आरोप्ये’त्यादि । (३) “अनुमित्याद्यापनादि”ति त्वर्थाद्वा-
रोधादाधुनिकैः कैश्चित्प्रसङ्गः पाठः । (४) ज्ञानसमानदेशमर्थस्य-आत्म-
त्वादित्, अन्यत्र-गरीरादौ । (५) ‘अव्यभिचारी’तिविशेषणस्य भ्रमज्ञा-
नधारकस्य नैर्त्यव्यादित्यर्थः । (६) तैस्तैः प्रकाशमानतया प्रसिद्धैरि-
त्यर्थः । उक्तदूषणानि-विशेषणानि-विशेषमात्राभिधानेऽतिप्रसङ्गः, तत्त-
द्विशेषणव्यभिधाने चाननुगम इत्यादीनि ।

दित्वं हि ज्ञानान्तरेण तथैवोल्लिख्यमानार्थत्वं वा ?
 -१, ज्ञानान्तरेण विपरीततयाऽप्रतीयमानार्थत्वं वा ?
 -२, प्रतीयमानव्याप्य^(१)विषयत्वं वा ?-३, अन्य-
 देव वा किञ्चित् ?-४ ।

टी० ॥ “अथ यादृगर्थ” इति । यद्यपि नेयमर्थविचार-
 निरुक्ति^(२)स्तथापि विवक्षाधीनो विकल्प इति मन्तव्यम् ।
 ‘अनुमिती’त्युपलक्षणं शाब्दज्ञानमपि नादृशं द्रष्टव्यम् ॥ “ज्ञा-
 नसमानदेशनि”ति । शरीरादावात्मत्वात्प्रायेऽपि प्रमा स्यादि-
 त्यर्थः ॥ “सर्वाकारेणे”ति । यत्किञ्चिदाकारेण तु भ्रमेतिठ्या-
 मिदित्यर्थः । असेद्वादे वेदान्तियोगाचारानुमतः । “नाप्य-
 ठयभिचारिणोऽर्थस्यानुमतः प्रमा, अर्थोऽयमिचारश्च यत्रार्थे
 ज्ञानं^(३)तत्रैव योऽर्थ इति वाच्यम्^{*}, एवं च यन्निर्णय^(४)प्रमात्वा-
 पत्तेः । तथोल्लिख्यमानत्व-पूर्वज्ञानप्रकारेणोल्लिख्यमानत्वम् ॥

सू० न प्रथमः, धारावाहिनो भ्रमस्य प्रमात्वप्रसङ्गात् । *
 नच प्रमाभूतं ज्ञानान्तरं विवक्षितमिति वाच्यम्^{*},
 प्रमाया एव लक्ष्यमाणत्वात् । नापि द्वितीयः, ‘अ-
 नुपजातबाधभ्रमव्यापनात्^(५)’; ‘स्वस्थदशोत्पन्नस्य
 शुक्लशङ्कादिज्ञानादेर्दुष्टेन्द्रियदशोत्पन्नतत्पीतिम-
 ज्ञानाद्युल्लिखितविषयवैपरीत्यस्याप्रमात्वप्रसङ्गाच्च ।
 ‘प्रमित्यानुल्लिखितार्थवैपरीत्यभावविवक्षायां तु’प्रमा-

(१) यत्र तादात्म्येनार्थस्तथैव विषयतासम्बन्धेन ज्ञानमिति, या-
 दृशोऽर्थस्तादृशमेव ज्ञानमिति वा, प्रतीयमानज्ञानव्याप्यार्थविषयकत्व-
 मित्यर्थः । अन्वयः=अर्थक्रियाकारिवस्तुविषयत्वादिति । (२) प्रगल्भमिच्छास्तु
 चिन्तितात्वस्य वृत्तत्वाद्यभिचारिणस्तदात्म्यं द्रष्टुमित्यवगृह्येन यादृगर्थ
 इति कल्पान्तरस्याभिधानादेषोऽल्लिखितारिपदार्थो भवत्येवेत्याहुः ।

(३) यत्रार्थे विषयतासम्बन्धेन ज्ञानं तत्रैव तादात्म्येन योऽर्थ इत्यर्थः ।
 (४) धर्मिणि = भ्रमज्ञानीने धर्मिणि शुक्लादीदमंशे । (५) यत्र सुक्तौ
 रजतमनुभूय कोऽपि मृतसत्तत्र तदीयभ्रमस्यानुपजातबाधवत्त्वेन तत्राति-
 प्रसङ्गादित्यर्थः ।

यालक्ष्यमाणत्वादि'त्युक्तमनुषज्जति । *^dअदुष्टकरण-
जज्ञानेनाबाधितत्वं विवक्षितम् *, -इति चेन्न, 'तदेव
तर्हि प्रमालक्षणमस्तु । 'किंच, दुष्टत्वनिरूपणमन्त-
रेणादुष्टत्वस्य दुर्निरूपत्वात् । * ननु किमेतावता,
दुष्टत्वं-विपरीतज्ञान^(१)प्रयोजकस्तद्धेतुगतो विशेष
इति सुवचमेवेति * । न, विपरीतपदव्यवच्छेद्याऽ-
प्रमितौ तदुपादानवैयर्थ्यात्^(२), तदनुपादाने च
ज्ञानजनकत्वमात्रं दुष्टत्वमित्यदुष्टकरणजं ज्ञानं
नास्त्येवेति स्यात् । * विपरीतपदव्यवच्छेद्या प्रमै-
व *, -इति चेन्न, तस्या एव लक्ष्यमाणत्वात् ।

टी० ॥ “अनुपजातबाधे”ति । यद्यपि पुरुषान्तरेण वि-
परीततया प्रतीयमानत्वं तत्राप्यस्ति, तथापि तत्र न संवादो-
क्ति^(३)रिति भावः ॥ अनेन ज्ञानान्तरेण विपरीततया प्रतीय-
मानतया प्रमायामव्याप्तिरित्याह- । ^b“स्वस्थ^(४)दशे”ति ॥ ननु
तत्र अनेन विपरीत्यनुसृष्टितम्, प्रमायां च तथाऽनुसृष्टितमानत्वं
विवक्षितं, तच्च शङ्कज्ञानेऽस्त्येवेति नाट्याप्तिरित्यत आह- ।
“प्रमित्ये”ति ॥ ननु प्रमित्येत्युक्तेऽत्माश्रयो, अदुष्टकरणजन्य-
ज्ञानाबाध्यत्वविधत्तायां न दोष इत्याह । “अदुष्टे”ति ॥
“तदेवे”ति । तन्निरूपितलक्षणान्तरे गौरवं स्यादित्यर्थः ॥
“किंचे”ति । प्रतियोगिनिरूप्यत्वात्तदभावस्येति भावः ॥ सा-
मान्यत आह । “विपरीते”ति ॥

(१) पीतः शङ्क इत्यादिविपरीतज्ञानप्रयोजकशब्दुरादिगतः का-
मलादिविशेष एव दोष इत्यर्थः । दुष्टत्वं दुष्टवृत्त्यसाधारणो धर्मः स च
दोष एवेति नाशुक्तं किञ्चित् । (२) तदुपादानवैयर्थ्यात्=विपरीतपदोपा-
दानवैयर्थ्यात् । (३) यत्र पुरुषान्तरेण विपरीततया प्रतीयमानत्वं तत्र
न संवादस्यातिमण्डलस्योक्तिः, किन्तु यत्र कदाचित्कस्यचित्त्रिपरीततया
प्रतीयमानत्वं नास्ति तत्रैवेत्यर्थः । यद्वा, ‘यत्रावयवं पुरुषान्तरस्य वि-
परीततया प्रतीतिर्भविष्यत्येवेत्यत्र न संवादस्य=विनिगमकप्रमाणस्यो-
क्तिरित्यर्थः । (४) स्वस्थेति मूलशब्दाख्यानयोः केषुचित्पुस्तकेषु पाठः ।

म० तदीयस्वरूपस्येतरव्यावृत्तस्याद्याप्यप्रतीतेः कुतो व्यवच्छेदः प्रत्येतव्यः, इति "व्यवच्छिन्नतज्ज्ञानमन्तरेण व्यवच्छिन्नतज्ज्ञानमशक्यमित्यात्माश्रयान्योन्याश्रयावनवस्था वा ।

'एकोऽनेकविशेषेर्धे विशेषो यत्र लक्ष्यते ।

तद्विशेषान्तरान्यत्वा(१)दोषस्तत्रैव धावति ॥ ३२ ॥

'नापि तृतीयः, स्याप्यशब्देन व्याप्यमात्रम्? तद्विशेषो वा कश्चिदभिप्रेतः स्यात्? । आद्ये, सधूमाग्निविषयस्य स्वप्नज्ञानस्यानाप्तवाक्यजबोधस्य वा नाप्रमात्वं स्यात् । नापि द्वितीयः, स ह्यर्थक्रिया(२)वा? सामग्री वा? । उभयत्रापि "पूर्वोक्तदोषानतिवृत्तेः । 'एकदा च सर्वत्र प्रमाणासम्भवेन क्रमाश्रयो तत्तदर्थक्रियातत्तत्सामग्रीपरम्पराऽवगमनियमाभ्युपगमे एकस्मिन्नेव विषये पुरुषायुषः पर्यवसानप्रसङ्गात्, विच्छेदाभ्युपगमे त्वन्तिमावगमस्याप्रामाण्यादाऽऽप्रथमप्रमात्वापत्तेः ।

टी० ॥ विशिष्याह- । "व्यवच्छिन्न" इति । व्यावृत्तप्रमाज्ञानाधीनं व्यावृत्तप्रमाज्ञानमित्यात्माश्रयः, अप्रमाठ्यावृत्तत्वेन प्रमाज्ञानं, प्रमाठ्यावृत्तत्वेन चाऽप्रमाज्ञानमित्यन्योन्याश्रयः, अप्रमाठ्यावृत्तत्वेनादुष्टकरणकज्ञानत्वनिरूपणं, तेन च प्रमानिरूपणं, तेन चाप्रमानिरूपणमेवमान्तरालिकापरापरापेक्षणे चक्रकम्; अनिवृत्तौ त्वनवस्थेत्यर्थः ॥ "एक" इति । अनेको विशेषोनुभ-

(१) तद्विशेषान्तरान्यत्वात्, सत्त्वौ विशेषान्तरेभ्योऽप्यत्र चेति तथोक्तस्तद्भाषितत्वं तस्मादित्यर्थः । (२) अर्थक्रियाशब्देन सर्वत्र कार्यं विवक्षितम् । (३) आत्माश्रयादावन्योन्याश्रयमाह-इति । आत्माश्रयस्तु अनुभवमिन्द्रियरसान्यत्वेनानुभवस्य, स्मरणमिन्द्रियानुभवाभ्युपगमे च स्मरणस्य, लक्षणज्ञेयः । एवं गुणमिन्द्रियाश्रयत्वेन गुणस्य लक्षणा-

वस्तुस्मृतिस्वादयो यत्र ज्ञानादौ तत्रैको विशेषोनुभवो वा स्मरणं वा यत्र लक्ष्यते तत्रैवात्माश्रयादिरापतति, यतः^(३)स्मरणान्यत्वेनानुभवस्यानुभवान्यत्वेन स्मरणस्य वा लक्षणात्, एवं द्रव्यान्यत्वेन गुणस्य गुणान्यत्वेन द्रव्यस्येत्यादावपीत्यर्थः ॥ 'प्रतीयमानव्याप्यविषयत्वं वा अविसंवादित्वमिति दूषयति-। "नापी"ति ॥ "पूर्वोक्ते"ति । स्वप्नादावर्थक्रियामाहित्येन भागसंभवादित्यर्थः ॥ दोषान्तरमाह-। "एकदा चे"ति । वहि-ज्ञानस्याविसंवादित्वं तदर्थक्रियागोचरं ज्ञानान्तरमेव, तस्याप्यविसंवादित्वं तदन्यदित्यविच्छेदेऽनवस्थेत्यर्थः ॥

सू० वास्तवतदर्थक्रियात्वस्य च दुर्निरूपत्वेन व्यवहारानर्हत्वात्, तथा प्रतीतिमात्रस्याप्रमासाधारण्यात् ।
*नन्वेवं चतुर्थः पक्षोस्तु, तथाहि,-अर्थक्रियाकारि-विषयत्वं वाऽविसंवादित्वमिति, यथाह,-"प्रमाणमविसंवादिज्ञानमर्थक्रियास्थितिश्चाविसंवादः"-इति
* । न, 'सामान्यतो विवक्षायां भ्रान्तावपि प्रसङ्गात् ।
*प्रतीयमानरूपेणार्थक्रियाकारित्वमर्थस्य विवक्षितम्
*,इति चेन्न, 'दुरवधारणत्वात् । *तदर्थक्रियादर्शनात्तदवधारणम्*, -इति चेन्न, "विनाप्यर्थक्रियां तद्दर्शनसंभवात् । ^१"अर्थक्रिया प्रमितिरभिधित्विता"-इति तु दूषितमेव, प्रमाया एव निरूप्यमाणत्वात् । *अभिप्रायाविसंवादात् प्रमाणं सर्वमुच्यते*, -इति चेन्न, 'तदा अभिप्रायाविसंवादस्य स्वप्नादिप्रत्ययेपि संभवात्,

टी० ॥ ननु स्वप्नज्ञानादौ वास्तवार्थक्रियाविषयत्वं संवादित्वं नास्तीत्यत आह-। "वास्तवे"ति ॥ "अन्यद्व"ति पक्ष कीर्तिदिशा^(१)परिष्कृत्य खरहयति-। ^२"नन्वेवमिति ॥ "सामा-

दावपि ज्ञेयम् । (१) कीर्तिदिशा=धर्मकीर्तुक्तप्रकारेण ।

सहस्रनामसंहारो^(१)निरस्तत्वादिति, "जातिसङ्करमि-
च्छतश्च प्रमात्वलक्षणजात्यभिसंबन्धात् प्रमेत्यपि
दुर्लक्षणम्, अस्या^(२)ज्ञातस्य तद्व्यवहारजनकत्वे प्र-
मायामप्रमाभ्रमसंशयौ न स्याताम्,

टी० ॥ स्वप्नद्रष्टव्य जागरावस्थायां विसंवाद एवेति काला-
न्तराविसंवादो विवक्षित इत्यत्र आह-। "कालान्तरे"ति ।
'कदाप्यत्र विसंवादो न भविष्यतीति'ति दुरवधारणं, प्रत्युत जा-
गरावस्थाद्रष्टव्य स्वप्ने विसंवादानुभवादिभिर्भावः ॥ ^b"एतेने"
ति । कालान्तरप्राप्त्यादियोग्यतातत्कालप्राप्त्यादियोग्यता-
विकल्पलक्षणनेनेत्यर्थः ॥ उत्पादविशेषः प्राप्तियोग्यता अविसं-
वादः-इति यदि धर्मकीर्तिः समाधत्ते तदा क्षणमङ्गुलमङ्गुलमङ्गु-
लमङ्गुलीयोयं पक्ष इत्याह-। "दुरावाध इवे"ति ॥ ^c"तदानीमि"
ति । ज्ञानकाले बाधभावाद्भ्रमस्यापीत्यर्थः ॥ ^d"स्वप्नः"इति ।
शुक्ली रजतत्वज्ञानवन्तो बाधनैयत्याभावाद्भ्रमातिव्याप्तिरि-
त्यर्थः ॥ ^e"मयंजने"ति । योग्यानुपलक्ष्मेनाभावपरिच्छेदे सर्व-
जनबाधविरहस्य सुषुप्तत्वेपि सर्वत्र न तथात्वमिति भावः ॥
^f"जातिसङ्करमि"ति । साक्षात्त्वं प्रमात्वपरिहारेण साक्षात्का-
रिणाश्रमे, प्रमात्वं च तत्परिहारेणानुमिती, प्रत्यक्षप्रमायां तु
साङ्कर्यमित्यर्थः ॥

सू० "दोषाभावसहकृतस्य तथात्वे चाऽजायमानभ्रमसंश-
यादिप्रमाव्यवहारे^(३)ज्ञानमात्रावगमोदाहरणेपि त-
दापत्तेः । ज्ञातेनानेन लक्षणोपव्यवहारे च कथमिद-

(१) यत्किञ्चित्कर्तृसंशयविपर्ययस्मृतिव्यतिरिक्तत्वं तद्व्यतिरि-
क्ततर्कविपर्ययस्मृतिव्यतीनामपि, सकलतर्कमंशयविपर्ययस्मृतिव्यतिरि-
क्तत्वमपि च प्रत्येकस्य तर्कादिव्यक्तेरस्तीत्यादिप्रकारेणेत्यर्थः । (२)
अस्य=प्रमात्वस्य । (३) अजायमानो भ्रमसंशयादिर्दृष्ट्यां प्रमायां
तस्याः स्वरूपतो व्यवहारे इत्यर्थः । आदिपदेन प्रमात्वव्यवहारः, यत्र
भ्रमसंशयप्रमात्वादिव्यवहारे न जायते ज्ञानमति चाऽवगम्यते तथापि
तदापत्तेः प्रमात्वव्यवहारापत्तेरित्यर्थः ।

(^१)मेव ज्ञातव्यमिति वक्तव्यम् । न तावत्प्रत्यक्षेण मानसेन, तथा सति क्वचिज्जातायां प्रमायामप्रमाविपर्ययसंशवानवकाशादिः(^२) स्यात्, ^३धर्मिवन्मनसैव निर्णीतत्वात् । “चिन्हान्तरसापेक्षेण मनसा संवेदनं, चिन्हेनैव वा तेन लक्षणीभूय ज्ञापनम्”- इत्यपि प्रत्याशामात्रम्, ^४तच्चिन्हेनैव प्रमात्वजातिकल्पनाप्रतिक्षेपापत्तेः; तेषां नानात्वे च कानि तानीति वक्तव्यं स्यात्. तच्चिन्हानां यथोपन्यासं सर्वेषामेव दूषितत्वात्; ^५प्रामाण्यपरतस्त्वव्युदस्तिप्रस्तावे च विस्तरेण दूषयिष्यामः । एतेन “शक्तिविशेषः प्रमात्वं, ^६तद्योगः प्रमालक्षणमित्यपास्तम्, दुरवधारणत्वात् ।

टी० ॥ ननु दोषाभावमहकृतं स्वरूपमदेव प्रमात्वं तद्व्यवहारजनकमास्तामित्यन आह ॥ ““दोषाभावे”ति । एव सति अमसंशयभिन्नं सर्वं ज्ञानं प्रमात्वंनैव गृह्यतेत्यर्थः ॥ ^७“धर्मिवदि”ति । ज्ञानवदित्यर्थः ॥ ““चिन्हान्तरे”ति । यथार्थानुभवत्वादिनेत्यर्थः । तच्चिन्ह प्रत्यक्षमहकारि प्रमात्वज्ञापकं । लक्ष्णीभूय वाऽनुमापकमिति कल्पनार्थः ॥ चिन्हेनैवानुगमादौ सिद्धे किं प्रमात्वजात्येत्याह- । ““तच्चिन्हेनैवे”ति ॥ ननु चिन्हस्यैक्ये तेनानुगमः, प्रकृते तु बहुन्यननुगतानि प्रमात्वचिन्हानीति नान्यथामिदिरित्यत आह ““नेषामि”ति ॥ यच्च प्रमात्वं वाक्यं तत्परमो वेद्यमित्यनवस्थापीत्याह- । ““प्रामाण्ये”ति ॥ ““शक्तिविशेष” इति । समर्थप्रवृत्तिजननंशक्तिरित्यर्थः ॥ ^८“तद्योग”इति । समर्थप्रवृत्तिजनकत्वमित्यर्थः ॥ ““दुरवधारणत्वादिति”ति । अनुगतरूपापरिचये जनकत्वं दुर्यहम्, अनुगतरूपप-

(१) इदम्=प्रमात्वजात्यात्मकं लक्षणम् । (२) प्रमायामप्रमाया यौ विपर्ययसंशयो तथोरनवकाशादित्यर्थः । तथाहि,—प्रमाया-मियमप्रमेवत्यप्रमाया विपर्ययः, इयमप्रमा प्रमा वेति च तत्संशय इति

रिचये वा तदेव लक्षणमित्यर्थः । यद्वा “शक्तिविशेषः”=भातना-
नात्मप्रकाशनशक्तिरिति परमताभिप्रायम् ॥

मू० यच्च किञ्चित् प्रमाया लक्षणमुच्यते तदज्ञातं “ज्ञात-
मात्रं वा यदि तत्त्वव्यवहारकं तदा”^१इत्यापत्तिः,
प्रमितं चेत्प्रमानवधारणे तस्य दुरवधारणता । *
भावधारि, ‘वस्तुतस्तथा ? *—इति चे’न्न, ‘वस्तुतो
न तथैव किं न’?—इतिवादिन्यनुत्तरापत्तेः, ‘प्रमा-
त्वनिरूपणवैयर्थ्यापाताच्च; ‘वस्तुतस्तु’^(१)प्रमयैव च-
टादितत्त्वव्यवहारोपि तर्ह्यस्त्वित्यास्तां विस्तरप्रसङ्गः†

“एवं प्रमितेरनिरुक्त्या ‘प्रमाकरणं प्रमाणमि’त्यप्य-
युक्तम्, ‘करणार्थानिरुक्तेश्च । * ननु कारकान्तरेऽ^(२)
चरितार्थस्य हेतुत्वं करणत्वम्; कर्तुर्हि करणं निष्पा-
दयतः कारकान्तरे चरितार्थत्वं, ‘स्वरूपतोऽनिष्पाद-
नेपि व्यापारवत्तया निष्पादनात्, ‘तादृशस्य च त-
स्य करणत्वात् । एवं कर्मापि करणनिष्पादने चरि-
तार्थम्, ‘करणव्यापारो हि कर्मविषयो भवति, ‘कर्मा-
भावे विषयाभावात्करणव्यापार एव न निष्पद्यते,
इति तन्निर्वाहे^(३)तस्यापि चरितार्थत्वम् ।

(१) वस्तुतस्तु प्रमायाः=वास्तविकप्रमयेत्यर्थः ।

† { एवं तत्त्वानुभूत्यावेकलक्षणाऽनिरुक्तिः ।
प्रमैतावत्प्रसङ्गेन कश्चित्ता मेववाधिका ॥
प्रमाणानां तथा तस्याः करणानां विस्तरम् ।
करणत्वाऽनिरुक्तेश्च व्यवहर्तुं क्रियतेऽधुना ॥ }

(२) कर्मादावतिव्याप्तिवारणाय कारकान्तरेति, करणस्यापि क्रिया-
विज्ञौ चरितार्थत्वमत उक्तं—कारकेति, कारकेऽचरितार्थ इत्येव कृते
कर्मादिकारके कर्मादेरचरितार्थत्वादतिप्रसङ्गः स्यादत उक्तम्—यन्तरेति,
यद्यनपरिमाणादावतिप्रसङ्गमुदाकाश-हेतुरिति । (३) तन्निर्वाहे=व्यापार-
द्वारा करणस्वरूपनिर्वाहे ।

टी० ॥ ^a“ज्ञातमात्रमिति । अत्रप्रमासाधारणज्ञानविषय इत्यर्थः ॥ ^b“अत्यापत्तिरिति । अत्रेपि प्रमाठयवहारापत्तिरित्यर्थः ॥ ^c“वस्तुतः” इति । प्रमितमेव प्रमालक्षणं प्रमाठयवहाराजनकं, नतु प्रमितत्वेन ज्ञातमपि, येन दुःखधारणं स्यादित्यर्थः ॥ ^d“ने”ति । ‘प्रमालक्षणं न प्रमितमिति’ वादिनि ‘एव रूपतः प्रमितं तदिति’ वक्तुमशक्यत्वादित्यर्थः ॥ यदि च वास्तवं प्रमितत्वनादाय ठयवहारस्तदा प्रमात्वनिरूपणमफलमित्याह-। ^e“प्रमात्वे”ति ॥ वैयर्थ्यमेवाह-। ^f“वस्तुतः” इति ॥

^g“एवमिति”ति । क्रियेपहितमर्थादस्य क्रियानिरूपणमन्तरे ज्ञातव्यनिरूपणत्वादित्यर्थः ॥ ^h“करणार्थे”ति । करणपदार्थानिरुक्तेरित्यर्थः ॥ सिद्धे कुठारादौ कर्तुंशक्तिरित्येवमाह-। ⁱ“एव रूपतः” इति ॥ नतु तथापि करणव्यापारे चरितार्थत्वं, नतु करणे, इत्यत आह-। ^j“तादृशस्ये”ति । व्यापारजन इत्यर्थः ॥ ^k“करणव्यापारो ही”ति । उद्यमननिपाननादेश्चेद्यविषयत्वादित्यर्थः ॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां चरितार्थत्वमेवाह-। ^l“कर्माभावे” इति ॥

मू० “एवमधिकरणस्यापि करणव्यापारनिर्वाहकत्वं, सम्प्रदानापादानयोश्चामावृत्ति^(१)कत्वं, करणं तु सार्वत्रिकमेवेति-²कारकान्तरेऽचरितार्थः सार्वत्रिको हेतुः करणम् ? *,- इति मैवम् । ³अस्तु तावदविचारितरमणीयमिदं व्याख्यानम्, अन्तरशब्दे यदि विशेषमात्र^(२)वचनस्तदा न व्यवच्छेदकः, नहि विशेषमपास्य कारकमात्रं केनचिज्जन्यते यद्व्यवच्छिद्येत; नापि चान्तरशब्दोऽन्यवचनस्तथा सति^(३)कस्माद-

(१) सार्वत्रिकत्वम्=सार्वत्रिकहेतुत्वं, तथाचाव्यवहितोत्तरं व-
ह्यमात्रसार्वत्रिकविशेषणेन तयोरेपि व्युदाहः, करणस्य सार्वत्रिकक्रिया-
हेतुत्वात् । (२) विशेषमात्रेण, ‘अन्योन्यतरं महति’त्यादौ तस्य विशेष-
वचनत्वं बोध्यम् । तन्मात्रकारकवाचक इत्यर्थः, मात्रया द्वितीयपक्षोक्तं
मेदवाचकत्वं ज्ञायते । (३) करणान्वयकर्तृत्वादिचरितार्थत्वेन
तत्वातिशयान्निवृत्तेः सत्येवात्माश्रयमप्याह-तथा वतीति ।

न्यदिति विशेषानिर्देशे करणादिति^(१) समभिध्याहारा-
ल्लभ्येत; यथान्य आत्मा, शरीरमन्यदित्यादौ; तथा
सति करणव्यतिरिक्तकारकाभिप्रायेण प्रयुक्तः स्यात्,

टी० ॥ “एवमिति”ति । कर्तृकर्मणोः स्थितिं संपादयद्देश-
कालरूपमधिकरणं कारकान्तरे चरितार्थं, स्थाल्यादिरूपमधि-
करणं कर्मनाशस्थितिद्वारेणेत्यर्थः ॥ एतावता यन्निर्गुणं तदाह-
^b“कारकान्तरे”ति । सार्वत्रिकपदं संप्रदानापादानव्यावर्तकं,
तयोर्दानक्रियाविभागादिविशेषहेतुत्वादसार्वत्रिकत्वम् ॥ अजनके
गगनादा^(२)वतिठयाप्तिनिरासायाह- । “हेतुरिति”ति ॥ कारका-
न्तरपदं करणपरमित्यात्माश्रयः, यथा च विषयतयो करणे कर्म
चरितार्थं तथा कर्तृठयापारविषयतया काशमपि कर्तरि चरितार्-
थमित्यनिद्विरित्यभिप्रेत्याह- । “अस्तु तावदि”ति । सार्व-
त्रिकत्वं च कर्मस्य न व्युत्पत्तिप्रायेण, न वा कणत्वेन, तद-
निरुक्तेः, एवं हेतुत्वमपीति भावः । समभिध्याहारात्=लक्षणे-
पस्थापककरणपदसमभिध्याहारादित्यर्थः । ‘अन्य आत्मे’त्यत्रा-
न्यत्वं समभिध्याहृतशरीरापेक्षया, अन्यच्छरीरमिति यत्र च यथा-
तनापेक्षयेत्यर्थः ॥

सू० “तच्च न, करणस्यैवाद्यापि निरूप्यमाणत्वात्,^b अति-
भ्याप्तेश्च । “नापि कर्तृकर्मणोः स्वरूपोपादानपरो-
क्षान्तरशब्दः, ताभ्या^(३)मेवातिध्याप्यापत्तेः । “नापि
कर्तृकर्मणो अपेक्ष्यान्यदन्तरशब्दार्थः, वैयर्थ्या-
पत्तात्-कारकेऽचरितार्थ इत्येवोच्यताम् । नाप्यन-

(१) करणादिति, लभ्येत, लक्षणसमन्वयवेलावामित्यर्थः । (२) गग-
नमितिस्तु गगनपरिमाणादावतिध्याप्तिवारणं हेतुपदस्य प्रयोजनमाहु-
र्मन्येत्याहुः, यत्सुमहत्परिमाणादयोरहेतुत्वात् “परिमाच्छब्दस्यभिन्नानां का-
रणत्वमुदाहृतम्”-इति वचनात्, गगनस्य तु शब्दादिकं प्रति हेतुत्वमेव ।
(३) ताभ्याम् = कर्तृकर्मभ्याम् । अयं भावः । नहि कर्तरि कर्तरि चरितार्थः
कर्म च कर्मणि, तथा च कारकान्तरपदप्रतिपाद्यवैयर्थ्याच्चरितार्थत्वा-
त्कर्तृकर्मणोरेवातिप्रसङ्ग इति ।

धिकार्यं स्वायमिति न प्रयोक्तव्योऽन्तरशब्दः, तथा सति कारकजनकं हस्तादि कारकं न स्यात्; व्यापारवद्धि कारकं कारकमुच्यते, अस्ति च स्थाली-संयोगादिव्यापारवतो बह्व्यादेस्तथात्वम्, ^(१) अस्ति च हस्तादेस्तज्जनकत्वम् । * न च हस्ताद्यकारणमेवाभ्युपेयम् *, व्यापारवतः कारणत्वेन तत्कारकत्वस्यावश्याभ्युपेयत्वात्, कर्तृदिषु दुरन्तर्भावत्वात्, सप्तमकारकस्वीकारापत्तेः । * नच ^(२) व्यवधानात्तत्राहेतुत्वमेव तेषां, किंनाम हेतुहेतुत्वमिति *, कर्तुरप्येवं प्रसङ्गात्,

टी० ॥ एवं मत्यास्तास्य इत्याह— “तच्च ने”ति ॥ करण-
भ्यकारकाचरितार्थत्वं कर्तृकर्मणोरपीत्यतिव्याप्तिमाह— “अ-
तिव्याप्तेरिति”ति ॥ कर्तृकर्मोचरितार्थत्वविवक्षायां ताभ्यां † नति-
व्याप्तिमाह— “नापी”ति । * नचानेनोपाधिना कर्तृकर्मणो-
रपि कारणत्वमिति वाच्यम् *, एवं लक्षणप्रणयनानर्थक्यप्रसङ्गा-
दिति वक्ष्यते इति भावः ॥ ननु कर्तृकर्मण्योचरितार्थत्वान्-
त्युक्ती करणे चरितार्थाभ्यां ताभ्यां † नातिव्याप्तिरित्यत आह—
“नापी”ति ॥ “वैयर्थ्यापानादि”ति । कारकाचरितात्की-
त्येव ताभ्यां † नतिव्याप्तिनिरासादित्यर्थः ॥ इस्ते कारणं व्य-
वस्थापयति— “व्यापारवदि”ति ॥

सू० “पुं व्यापाराद् हस्पन्दादिस्ततः कुठारक्रियदिस्त-
तरिच्छदेति परम्पराव्यवधानात् । * सर्वे कर्तृ-
व्यापारपरम्परा न तस्य हेतुतां हन्ति? *,—इति चेत्,
‘तुल्यम् । तस्मात्कारणत्वेनावश्याभ्युपगन्तव्यह-

* इति हि हस्तस्य कारकं, प्रायः सर्वत्र करणकारकमेव शास्त्रम् ।

(१) तथात्वम्—करणत्वम् । तज्जनकत्वम्—वह्न्यादिव्यापारकजनक-
त्वम् । (२) काष्ठादिव्यापारव्यवधानात्कुठारादिपितृवदन्यथाविज्ञत्वमेव
तेषां हस्तादीनामिति नच वाच्यमित्यर्थः । † ताभ्याम्—कर्तृकर्मण्यम् ।

स्ताद्यव्यापकत्वादलक्षणमिदम् । ^dएतेनापि 'कार-
कान्तरशब्दः कर्तृकर्मव्यतिरिक्तवचनः'-इति पक्षो
व्युदास्यः^(१) । * 'कर्तृव्यापारविषयः करणम् ?*-
इत्यपि न, 'शरीरचालनाय'^(२) प्रयतमानस्य शरीरच-
लनक्रिया, क्रियाविशिष्टं वा शरीरं, प्रयत्नलक्षणक-
र्तृव्यापारविषयीभवतीति तस्यां क्रियायां करणं
स्यात्, न चैतच्छ्रवयाङ्गीकारं, भविष्यतः स्वं प्रति च
कारकत्वानुपपत्तेः ।

टी० ॥ कर्तारिव्यवधानमाह- "पुंठयापारे"ति ॥ कर्तुः
प्रथमं कारणत्वं गृहीतं, तत्तन्मपादनायान्तराले ठयापारकल्पन-
मिति न तेनान्यथामिदिरित्याह-^h "मर्वेयमि"ति ॥ "तुल्यमि"
ति । इत्यादेरपि प्रथमगृहीतं कारणत्वं ठयापारपरम्पराकल्प-
नमन्तरेणानुपपन्नमिति न तयाऽन्यथामिदिरित्यर्थः ॥ ^d"एतेन"
ति । इत्यादावव्यापकत्वेनेत्यर्थः । कर्तृकर्मव्यापारमन्यस्मिन् करण
एव इत्यादेशचरितार्थत्वादिति भावः ॥ "कर्तृव्यापारे"ति ॥
कर्तृव्यापार=उद्यमननिपातनादिस्तद्विषयः करणमित्यर्थः ॥
कर्तृव्यापारविषयः फलमपीति तत्रानिठयाप्तिं प्रपञ्चयामि-
। 'शरीरे'ति । क्रियाविशिष्टमिति मतान्तरे^(३) "भविष्यत"-इति,
क्रियाविशिष्टस्य च शरीरस्यानन्तरात् कारणत्वसंखानुपपन्नं, दूरे
करणत्वं, नचाभेदे जन्यजनकभाव इत्यर्थः ॥

सू० "न च 'साक्षात्कर्तृव्यापारविषय'-इति विशेषोपा-
दानेप्यस्य^(४) परिहारः, साक्षाद् व्यापार्य^(५) मनःप्र-

(१) 'व्युदास्य' इति त्वपपाठः । (२) 'शरीरचलनायेति
पाठस्तत्त्वज्ञतः । (३) "शरीरचलनक्रिया इति मते च स्वं प्रतीति"
इति शेषः । क्रियाविशिष्टं शरीरमिति मतेन 'भविष्यतः कारकत्वानु-
पपत्तेरिति' सूत्रोक्त व्याख्याय शरीरचलनक्रियेति मतेन 'स्वं' प्रतिकारक-
त्वानुपपत्तेरिति सूत्रोक्तं विवृणोति-नचाऽभेदे इति । (४) अर्थ-
अतिव्याप्तिदोषस्य । (५) साक्षात्कर्तृव्यापारविषयेत्यर्थः ।

भृत्तिक्रियायां प्रसङ्गतादवस्थात्, ^१अध्यापक^(१)त्वाच्च ।
 'अथ *तत्क्रियाहेतुस्तत्क्रियाकर्तृव्यापारस्य विषयस्त-
 त्क्रियायां करणम् *, - इति मन्यसे, मैवम्, ^२अनीश्व-
 रवादे अङ्कुरादीनामकरणकत्वप्रसङ्गात् ; सुषु^(३)प्त्य-
 नन्तरभाविन्याः प्रमायाः परिगणितकरणोपाधिभेद-
 परिसंख्यातेषु प्रमाराशिषु बहिर्भावप्रसङ्गात् ; अचेत-
 नस्यापि कर्तृत्वे चातिप्रसङ्गात्^(४) । शेष्वरवादे त्वी-
 श्वरव्यापारविषयः सर्वं कारणमिति नाऽकरणं कारणं
 स्यात्^(५) । 'ओमित्यभिधाने'^(६)चाकारणमात्रं व्यव-
 छेद्यमिति 'कारणं करणमि'त्येवोच्यतां वृथा विशे-
 षणपूरणप्रयासः ।

टी० "नचे"ति । आत्मव्यापारस्य तु न साक्षाच्छरीरं
 विषयो न नोऽव्यापारव्यवहितत्वादिति भावः^(७) । प्रभृतिपदं
 प्राणमनोबुद्धमाह्यादिपरम् ॥ ^८"अध्यापकत्वादि"ति । परम्परया
 व्यापार्यं कुठारादावध्यापकत्वादिति भावः ॥ ननु मनःशरी-
 रादिव्यापारस्य न तत्क्रियाहेतृत्वमिति कुतोऽतिव्याप्तिरिति
 शङ्कते- । "अचे"ति ॥ क्षित्यङ्कुरादिकार्यं प्रति यत्करण तस्य
 कर्तृव्यापाराविषयत्वेनाकरणत्वप्रसङ्गः, यच्च सुषुप्तस्य प्रवेध-

(१) मनःप्रभृत्तिक्रियान्यत्वे नति साक्षात्कर्तृव्यापारविषयः कर-
 णमित्युक्ती नेक्तदोषोऽतो दोषान्तरमाह-अध्यापकत्वादिति ।

(२) अध्याप्यन्तरमस्याह-सुषुप्तीति । परिगणितानि यानि करणानि-
 न्द्रियाणि तान्येवोपाधयस्तेषां भेदेन परिसंख्याताः पञ्चधा बोधेति वा
 ये प्रमाराशयस्तेषु बहिर्भावः प्रसज्येतावस्तुकारणजन्यत्वादतश्च तस्याः
 करणमस्ति न च तस्य कर्तृव्यापारविषयत्वमित्यव्याप्तिरिति दर्शयः ।

(३) अस्मदाद्यचेतनशरीरस्यैव सुषुप्त्यव्यवहितोत्तरभावप्रमाकरणत्वे
 तु तस्यैवाङ्कुरादिकरणत्वमपि प्रसज्येतेत्यर्थः । तथाच सम्मतेऽङ्कुरादि-
 कमकर्तृकं न स्यादिति भावः । (४) कारणम् अकरणं न स्यादित्य-
 न्वयः । (५) ओमित्यभिधाने=अस्तित्वमभिधाने । (६) पूर्वदक्षिणे
 भाव इत्यर्थः ।

ज्ञानकरणं तदपि न कर्णं स्यात्, चैतन्योपहितस्य कर्तृत्वस्य
तन्नामरवात् कर्तृत्वापारविषयत्वाभावादिति परिहरति-।
“अनीश्वरे”ति ॥ शनू^(१)पाथीनाममाङ्ग्यं नः सिद्धान्तो,
नतूपधेयामाङ्ग्यमपि, तथाच कर्तृकर्मादेरपि करणत्वमनेनोपा-
धिनाभिमतमेवेत्याशङ्क्य परिहरति -। “नोमि”ति ॥

मू० “अथ मन्यसे, * न धर्म्यन्तरव्यवच्छेदाय विशेषणानि,
किं त्वेकस्यापि धर्मिणो रूपभेदेन करणपदाभिधेय-
तोपदर्शनाय*,—इति, ‘एवं^(२)तर्ह्येतद्रूपालिङ्गितस्यं
करणत्वाल्लक्षणोक्तिप्रवृत्तेन त्वया लक्ष्यमात्रमुक्तं भ-
वेत् । * ‘नच लक्ष्यपदप्रवृत्तिनिमित्तमेव लक्षणार्थः
*, गन्धवत्त्वादेः पृथिव्याद्यलक्षणत्वापत्तेः । ‘अपि
चैवं ‘वस्तुमात्रं करणमि’त्यभिधायैव किं न करण-
पदप्रवृत्तिनिमित्तमुपादर्शि ? । * ‘स्यादेवं यदि
सर्वत्र वस्तुनि करणव्यवहारः स्याद् ?*,—इति चेत्तर्हि
त्वदुक्तलक्षणमपि भवेद् यदि सर्वत्र कारणे कारणव्य-
वहारः स्यादित्यपि पश्य; नहि कर्त्तारि कर्मणि वा
कस्यचित्करणव्यवहारः । * कर्त्तरि^(३)तावदस्ति लोके

(१) उप धानां = धर्मिणःममाङ्ग्यमुपधेयस्य = धर्मिणश्च साङ्ग-
र्यमिति साङ्गते-नन्विति । (२) एवं तर्हि लक्षणोक्तिप्रवृत्तेन त्वया
एतद्रूपालिङ्गितस्य (= साङ्गः कर्तृत्वापारविषयत्वधर्मवतः) करण-
त्वाल्लक्ष्यमात्रमुक्तं भवेदित्यवयवः । लक्ष्यमात्रम् = वाक्यस्वरूपमात्रम्,
नतु लक्षणमपात्तार्थः । (३) लोकशस्त्रयोर्दृष्टोदाहरणानुसारेण
कर्त्तरि करणव्यवहारमाशङ्कते-कर्त्तरिति, इह=ननुक्तार्थे, प्रमाणं=प्रमा-
करणम्, देवदत्तः (कर्ता) । “मन्वायुर्वेदप्रामाण्यवदि”त्यादि शोतमीयं
द्वितीयाध्यायस्यप्रथमानिहकस्य सप्रवृत्तितमं सूत्रम् । अर्थार्थः=यथा
वेदैकदेशस्य पठ्याऽदृष्टार्थस्य पठ्याद्यभिधायिन आयुर्वेदस्य यथा वा
विषभूताग्निप्रतिषेधार्थस्य मन्त्रवेदस्य प्रामाण्यं दृष्टं तथाऽदृष्टार्थं
स्यापि समग्रवेदराशेः प्रामाण्यमनुमतव्यं तत्कर्तुराप्तस्य यत्प्रामाण्यं-
यथाभूतार्थविख्यापयिषादि तस्योभयत्रापि समानत्वादिति । एवं देव-

‘प्रमाणमिह देवदत्तः’-इति, शास्त्रेपि “मन्त्रायुर्वेद-
प्रामाण्यवद् तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यात्” ?*-इति
चेन्न । किमयं^(१)माणवकेऽग्निव्यवहार इव गौणो ?
मुख्य एव वा ?-इति संशये यदि त्वत्परिकल्पिता-
न्निमित्तान्मुख्यः स्यात् ततः कर्मण्यपि स्यात् तत
एव निमित्तादिति बाधदर्शनेन^(२)पारिच्छेद्याद् गौण-
तयैव तद्व्यवस्थापनाया युक्तत्वात् ।

टी० ॥ ननु कारणमात्रस्य कारणत्वेपि न कारणत्वं करण-
पदप्रवृत्तिनिमित्तमपि तूक्तं^(३)लक्षणमेव नयेति शङ्कते-। “अथे”
ति ॥ लक्षणगवेषणायां प्रवृत्तिनिमित्ताभिधानं न प्रस्तुतमिति
परिहरति-।^{६८}“एवं तर्ही”ति ॥ प्रवृत्तिनिमित्तमपि लक्षणमेव,
तथाच नाप्रस्तुतत्वमित्यन आह-। “नचे”ति । यदि प्रवृत्तिनि-
मित्तमेव लक्षणं तदा गन्धवत्त्वं न पृथिवीलक्षणं स्यादास्योपाधि-
तया गुरुत्वेन पृथिवीत्वजातेरेव तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तात्वा-
दित्यर्थः । अथ तदपि^(४)लक्षणं, तदाऽतिठयाभिरुक्तं चेति श्रावः ॥
किंच, यदि प्रवृत्तिनिमित्तमात्रमलक्षणभूतमपि वक्तव्यं^(५)तदा
वस्तुत्वाद्येव तदस्तिथत्याह-।^{७१}“अपि चे”ति ॥ प्रवृत्तिनि-
मित्तमपि व्यवहाराऽऽयत्तं वक्तव्यं ननु यत्किञ्चिदिति शङ्कते-।
“स्यादेवमिति” । “त्वदुक्तलक्षणमपी”त्यत्र “प्रवृत्तिनिमित्तमा-
त्रमपी”ति शेषः ॥^{७२}“तत एवे”ति । कारणत्वादेवेत्यर्थः । आत्मा-

दत्ताप्तयोः प्रमाकर्त्रोरपि प्रामाण्यस्य (=प्रमाकरणत्वस्य) लोकेदयोः
श्रवणात्कर्तृरपि कारणत्वं भवत्येवेति पूर्वपक्षाभिप्रायः । (१) अयं=क-
र्तरि कारणत्वव्यवहारः । (२) बाधदर्शनेन=कर्मणि कारणत्वव्यवहारो
नास्तीति बाधदर्शनेन, यद्वा कारणत्वनिमित्तात्कर्मण्यपि कारणत्वव्य-
वहारः स्यादित्याकारकसर्क एव प्रकृते बाधो ग्राह्यतद्दर्शनेनेत्यर्थः ।
पारिच्छेद्याद् गौणतयैव, तद्व्यवस्थापनायाः=कर्तरि कारणत्वव्यवहार-
व्यवस्थापनाया, युक्तत्वादित्यर्थः । (३) “व्यापारवद्धि कारणं कार-
कमि”त्युक्तलक्षणमेव, तथा=करणपदप्रवृत्तिनिमित्तम् । (४) तद-
पि=करणपदप्रवृत्तिनिमित्तमपि । (५) वक्तव्यं, प्रस्तुते लक्षणत्वेन
वक्तव्यमित्यर्थः ।

नमात्मार्थं जानामीत्यादौ गौण एव कर्मव्यवहारः, परस्मैवेत-
क्रियाकलशालित्वलक्षणाभावादिति भावः ॥

सू० *अस्त्येव कर्मण्यपि "तेन रूपेण?*, -इति चेत्, न^(१)
ताव^२दयं शक्योपदर्शनोदाहरणः शास्त्रलोकयोः; क्व
दृश्यते घटं पश्यतीत्यर्थे घटेन पश्यतीति ? । "यदि
तु त्वच्चेतसि केवलं स्यात् तत्र च नादरं विधातुमु-
त्सहामहे । 'प्रमेयमात्रं करण'मिति वदतो वामबुद्धे-
र्मनसि परिवर्तमानं प्रमेयमात्रे एव करणव्यवहारा-
स्तित्वमेव^(३)मनुरोद्धृत्य स्यादिति । " * घटेन पश्य-
तीत्याद्यनभिधानवशात् प्रयोगो, न हि सर्वं लाक्ष-
णिकं^(३)प्रयुज्यते ?*, -इति चेन्न । साऽस्तु, तदभावे
कान्योस्ति तेषु करणव्यवहारः ? इति वक्तव्यः स्यात्,
नचासौ शक्यदर्शन इति ।

टी० ॥ "तेने"ति । कारणत्वेनेत्यर्थः ॥ "अयमि"ति ।
कारणत्वमात्रनिवन्धनः करणव्यवहार इत्यर्थः ॥ "क्वे"ति ।
साधकतमत्वविषयां घटेन पश्यतीत्यपि सप्त्येवेति वाङ्-
मात्रमिति भावः ॥ एतदेवाह-^२"यदि त्वि"ति । यदुक्तया ठ-
वहारापपादकत्वं वामबुद्धित्वम् ॥ कर्माद्युक्तोपाधिना करणं
भवति, तृतीया तु तत्र न भवति, तथाप्रयोगाभावादित्याह-
"घटेने"ति ॥ "नही"ति । यद्यपि करणपदप्रवृत्तिनिमित्तव-

(१) अनन्यथाविद्यव्यवहारात्तथात्वावगतिरयं तु व्यवहारो गौणत-
याद्युपयुज्यतेऽतो न कर्मादौ करणव्यवहारं समर्थयितुमीष्टे-इत्याह-
नेति । यत्र कर्मणि करणव्यवहारो दर्शयितुं शक्यते तादृशोदाहरणं
लोकशास्त्रयोर्नास्तीत्यर्थः । (२) एवं (सति) प्रमेयमात्रे करणव्यव-
हारावित्तमनुरोद्धृत्य वयादित्यन्वयः । (३) लाक्षणिकम्-लक्षणा-
व्याप्तम्, प्रवृत्तिनिमित्तविद्यमिति यावत् । अयमाशयः, यथा शशीत्यस्य
वन्द्ये प्रयोगस्तथा भृगीत्यस्य लक्षणावित्त्वेऽपि न प्रयोग इति ।

सायां न लाक्षणिकत्वं(१) तथापि तथाप्रयोगविषये प्रयुज्यमानत्वमेव लाक्षणिकत्वं विवक्षितम् ॥ “तदभावे” इति । प्रयोगाभावे कर्मणि करणव्यवहारो नान्यो वक्तुं शक्यते, प्रयोगरूपव्यवहारस्तु त्वयैवानभिधानान्निरस्तस्तथाच प्रवृत्तिनिमित्तं तत्रातिप्रसक्तमेवेत्यर्थः ॥

सू० * “क्रियया अयोगव्यवच्छेदेन संबन्धि(२)करणम्”,— इत्यपि न । ‘तथाहि, अयोगव्यवच्छेदो योग एव पर्यवस्येदिति संबन्धेन संबन्धीत्युक्तं स्यादिति पौनरुक्त्यम् । * ‘यदा संबन्धीत्यनेन कालाविशेषनियतसंबन्धिताभिधीयते ततोऽन्यस्मिन्नपि काले संबन्धिता अयोगव्यवच्छेदपदेन विवक्षिता ? *,—इति चेन्मैवम् । ‘संबन्धीत्यनेन न कालविशेषनियता संबन्धिताभिहिता येन कालान्तरेऽलवधसंबन्धिताऽभिधानाय पदान्तरमुपादीयेत । ‘अथोच्यते * संबन्धीत्यस्य सामान्यतोभिधायिनः कालाविशेषनियतसंबन्धमादायापि पर्यवसाने सार्थकत्वं भवत्येवेति कालान्तरे असंबन्धितया व्यवतिष्ठमानं कर्त्ताद्यपि करणं प्रसज्येत, तद्व्यवच्छेदाय कालान्तरे संबन्धिता पदान्तरेणाभिधीयते” इति, मैवम् । ‘तर्हि तेनापि क्वचिदेव कालान्तरे यदि संबन्धिताभिधीयते तदापि तस्य सार्थकता संबन्धिपदव्यायेन(३) सामान्याभिधायिना

(१) यद्यपि प्रवृत्तिनिमित्तवद्बुद्धयमाधारमर्थे प्रवृत्तिनिमित्तं (कारणत्वे) न लाक्षणिकत्वं तथापि चटेन परयतीति प्रयोगविषये कारणत्वस्य प्रयुज्यमानत्व (प्रवृत्तिनिमित्तत्वम्) एव लाक्षणिकत्वमापाततोऽत्र निर्दिष्टमिति पङ्क्त्यर्थः । (२) संबन्धि करणमित्युक्ते द्रव्यसंबन्धिगुणोऽतिप्रसङ्गस्तन्निराकरणाद्य-क्रिययेति, कर्त्तादावतिप्रसङ्गवारणाय-अयोगव्यवच्छेदेनेति । (३) संबन्धिपदव्यायेन=प्रथमसंबन्धिपदद्वयान्तेन ।

भवेदिति ततोपि कालान्तरेऽसंबन्धव्यवच्छेदाय
विशेषणान्तरमपि निवेशनीयं स्यात् ।

टी० ॥ “क्रिये”ति । प्रधानक्रिययाऽयोनव्यवच्छेदेन
संबन्धि करणं, नहि कुठारादौ मठयापारे मति न छिदा, कर्तृ-
कर्मणेऽस्तु मठ्यापारयोरपि सतेः कदाचित् क्रियेत्यर्थः ॥ “त-
याही”ति । द्वौ निषेधौ प्रकृतमर्थं गमयत इति भावः ॥ निषेध-
द्वयममभिठयाहारात् नार्वादिः संबन्धो लभ्यते इति शङ्कते—। “य-
दे”ति ‘संबन्धी’ति सामान्याभिधानसामर्थ्यादेव विवक्षितार्थं
मिद्विरिति परिहरति—। “संबन्धी”ति ॥ सामान्यं किञ्चिद्विशेषमा-
दायैव चरितार्थं, निषेधद्वयममभिठयाहारस्तु नैवानिति शङ्कते—।
“अथे”ति ॥ ‘अयोगव्यवच्छेद’इति योगसामान्यनिषेधोपि यं
कञ्चन विशेषमादायेति परिहरति—। “तर्ही”ति ॥

सू० “अथ * यदा कदाचिदपि योऽयोगस्तस्य सर्वस्य व्यव-
च्छेदो विवक्षितः*—इति, तर्हि संबन्धिपदे एवैषा
विवक्षास्तु, कृतमधिकमुपादाय तद्विवक्षया । *नि-
षेधव्यवच्छेदेन सार्वत्रिकत्वलाभः^(१)?—इति चेन्न,
‘निषेधव्यवच्छेदस्य विध्यनतिरेकार्थत्वेनाविशेषा-
त्’। *तद्वर्त्मिकं^(२) संबन्धस्यासंबन्धासामानाधिकरण्य-
म‘ऽयोगव्यवच्छेदेने’त्यनेनाच्यते?—इति चेन्न, ‘त-
स्यापि संबन्धकाले तत्रासत्त्वोपगमात् । *सर्वदा?*

अयमाशयः,—यथा मायामिकेन संबन्धीतिपदेन कालविशेषसंबन्धिताभि-
धाने कालविशेषे संबन्धितया कालविशेषे वाऽसंबन्धितया व्यवतिष्ठमाने
कर्त्तादावतिप्रसङ्गवारणाय सातत्येन संबन्धाभिधायकमयोगव्यवच्छेदपदं
प्रयुक्तं, तथा यदि तेनापि (=अयोगव्यवच्छेदपदेनापि) कालविशेषनिव-
र्त्तैव संबन्धिताक्ता स्यात्तदापि तस्य सार्वकत्वं भवत्येवेति पुनरपि काल-
विशेषे संबन्धितया तद्व्यतिरिक्तकालविशेषे वासंबन्धितया व्यवति-
ष्ठमाने कर्त्तादावतिप्रसङ्गः स्यादिति तद्वारणाय पुनः वततसंबन्धाभि-
धायकमयोगव्यवच्छेदेनेति पदान्तरमुपादेयमेवं पुनः पुनरप्येवमवस्था स्या-
दिति । (१) संबन्धे—इति शेषः । (२) तद्वर्त्मिकम्—कुठारादिवर्त्मिकम् ।

इति चेन्न, 'यद्येवं तत्किं करणासत्त्वकालेपि योग एव करणेन क्रियायाः? । *यावत्सत्त्वम् *^(१) इति चे-
त्तर्हि संबन्धीति ^१ठ्यर्थं, यावत्सत्त्वमयोगव्यवच्छेदेन
यद्विशिष्टमुपलक्षितं वा तत्करणामित्येवास्तु, 'संब-
न्धीत्येव वा तथा विवक्ष्यतामित्युक्तमेव । 'अयमेवार्थः
कयापि कुसृष्ट्या^(२) संबन्धिपदसार्थकतामुपपाद्य
यदि विवक्षितस्तदाप्युच्यते ।

टी० ॥ 'अयोगे'ति सत्त्वायोगविवक्षा, अत्र तन्निषेध इति
सर्वयोगलक्षण इति शङ्कते- । "अये"ति ॥ शङ्किता स्वाभिप्राय-
मिदानीं विशदयति- । "निषेधे"ति ॥ सावह्निकेपि स्वाभि-
प्रायसाविच्छेदोति- । "निषेधे"ति ॥ यत्र यमिणि प्रधानक्रिया-
संबन्धस्य तदसंबन्धसामानाधिकरस्य नास्ति तत् करणं, कर्त्रादौ
तु नैवमिति शङ्कते- । "तदुर्मिकमि"ति ॥ कर्मादेरपि प्रधानक्रि-
यासंबन्धसत्त्वकाले तदसंबन्धसामानाधिकरण्यासत्त्वोपगमा-
दिति परिहरति- । "तस्यापी"ति ॥ कर्त्रादौ क्रियारूपकालसा-
न्नेयोगसामानाधिकरण्यासत्त्वं, करणे तु सर्वदेति शङ्कते- । "स-
र्वदे"ति ॥ करणेऽप्यसम्भवः सार्वदिकक्रियायोगस्येत्याह- । "य-
द्येवमि"ति ॥ ^१ठ्यर्थमि"ति । तर्हि क्रियया अयोगव्यवच्छिन्न-
मित्येव लक्षणमित्यर्थः ॥ "संबन्धीत्येवमे"ति । नित्ययोगे
नतत्त्वार्थविवक्षास्तित्यर्थः ॥ "अयमि"ति । निषेधद्वयसमन्वि-
तयाहारबलाऽलभ्येऽर्थे समन्विताहारलभ्यत्वाभिमानरूपया
कुसृष्ट्यद्वयार्थलाभेपि दोषान्तरदुष्टनिदं लक्षणमित्यर्थः ॥

सू० "कृत्तिकोदयक्रियायां रोहिण्यासत्तिरप्येवं करणं
स्यात्, अनन्तरभाविनश्चतुर्दशस्य नक्षत्रस्योदयं प्रति
पूर्वभावितुर्दशसङ्ख्यनक्षत्रास्तमस्य^(१) च करण-
त्वं स्यात् । * नचैवमेव युक्तम् *, 'योगपद्येन कार-

(१) यावत्कुठारादेः करणस्य अर्थं तावत्तेन विदादिक्रियायोग इत्यर्थः ।

(२) कुसृष्ट्या = कुतर्केण । (१) अस्तमस्य च अस्तमस्य इत्यर्थः ।

शात्वानुपपत्त्या कारकत्वस्य दूरनिरस्तत्वेन करण-
त्वस्य सम्भावनाऽनारोहात् । * न च तत्र संबन्ध
एव नास्ति *, व्याप्तेः स्वभावसंबन्धात्मिकाया दु-
रपन्हुवत्वात् । * अथ कार्यकारणभावः संबन्धो विव-
क्षितः *, न, सामग्र्याः करणत्वापत्तेः^(१) । * उम् ?*-
इति चेत्, तत् किमोमित्यभिधायैव निर्वृत्तो भवान् ?
आकलितं किलास्माभिः सामग्र्यपि करणमित्यत्र न
अदृधतः^(२) प्रणवपूर्विकां श्रुतिमेव काञ्चित्पठित्वा
अद्वापयिष्यति भवानस्मानिति । * न सामग्री
कारणं, किंतु तदेकदेशे नानाभूतः^(३) प्रत्येकं तथा,
सामग्री तु यदनन्तरं कार्यं भवत्येवेत्येतावन्मात्ररूपा
? *-इति चेन्न, एतादृशस्य सामग्रीलक्षणस्य कर-
णेपि सत्त्वात् करणस्यापि सामग्रीत्वापातात् ।

टी० ॥ तदेवाह-। “कृतिके”ति । उपोनिःशास्त्रादेन द-
ध्यक्षस्यैवम् ॥ कारणत्वठयाप्यं कारकत्वं, तद्व्याप्यं च करणत्वं,
तथाच प्रकृते व्यापकनिवृत्त्या व्याप्यानिवृत्तिरावश्यकीत्याह-।
“योगपट्टेने”ति ॥ “व्याप्तेरिति”ति । कृतिकोदयरोहिण्यासप्तयो-
र्भाविचतुर्दशनक्षत्रोदयातीतचतुर्दशनक्षत्रास्त्रययोश्च व्याप्ति-
लक्षणसंबन्धसंवादित्यर्थः ॥ “अथे”ति । सामान्यशब्दस्य विशेष-
परत्वेत्यर्थः । अयुपगममात्रेण नार्थतथात्वमित्याह-। “कि-
मेति”ति ॥ विवक्षितलक्षणं^(४) सामग्र्यां नागतमिति नातिव्या-
प्तिरित्याह-। “न सामग्री”ति ॥ सामग्रीलक्षणं तदेकदेशे करणे
व्यभिचारयति-। “एतादृशे”ति ॥

(१) यद्यपि सामग्रीलक्षणे क्रियायोगो नास्ति तथापि स्थूलकालमा-
दायेदमिति बोध्यम् । (२) न अदृधतोऽस्मात् (तन्मयं) भवाद्भूद्वा-
पयिष्यतीत्यन्वयः, किलशब्दो निरुक्तार्थस्याऽप्रामाणिकत्वेन हासप्रकट-
नार्थः । (३) नानाभूतः=कुठारदण्डादिरूपः । तथा=करणम् ।

(४) कार्यकारणभावसंबन्धघटितं विवक्षितलक्षणं सामग्र्यां

सू० "क्रियाया विभागादौ विभागस्य च संयोगनाशादि
प्रति तथात्वापत्तेः । यच्च^(१) प्रति सामग्र्येकदेशं नि
यतप्राग्भावादिकारणलक्षणमिष्यते तत्सामग्र्यामपी-
ति कथं तदकारणता? । *प्राक्कालमन्तर्भाव्य सामग्री,
तादृश्याश्च^(२) तस्याः प्राक् सत्त्वमेव नास्ति ? *-
इति चेन्न, "अत एव प्राक्कालस्याकारणत्वात् कार-
णसामग्र्यां तदनिवेशात्^(३) । अपिचैवं विवक्षित-
मपि कारणं न स्यात् । नहि यावत्सत्त्वं व्यापारवतो-
पि तस्य क्रियाजनकत्वं, क्रियाऽकाले^(४) लक्षणमपि
तदनुवृत्तिनिषेधे प्रमाणस्य दुरुपन्यासतया संशये-
नापि लक्षणाऽसिद्धेः ; प्रत्युत चिरस्थिरकरसंयोगे^(५)
स्पृश्ये स्पर्शप्रमाकरणास्पर्शनेन्द्रियसंयोगस्थैर्यस्य
मन्तुमुचितत्वात् ।

टी० ॥ अतिव्याप्त्यन्तरमाह- । "क्रिये"ति । विभागं

नागतं सामग्र्या अकारणत्वादित्यर्थः । (१) पूर्वं नामग्र्या अकारण-
त्वमभ्युपगम्य दूषणमुक्तमिदानीं सामग्र्या अपि कारकत्वमभ्युपगन्तव्यं
तथा च करणलक्षणं सामग्र्यामतिव्याप्तमित्याह-यच्चेति । (२) ता-
दृश्याः=प्राक्कालघटिताया, तस्याः=सामग्र्याः, प्राक्काले सत्त्वं नास्ति
आत्माश्रयादिति भावः । न च विगिष्टकाले शुद्धस्य शुद्धकाले वा
विशिष्टस्य वृत्तौ न दोषस्तत्राप्यंशत आत्माश्रयादिति हृदयस् ।

(३) कालस्य कारणसामग्र्यामनिवेशे च कालाघटितकारणसामग्र्यां
करणलक्षणातिव्याप्तिरेवेति भावः । (४) क्रियाऽकाले=कलीभूतच्छि-
दात्मकक्रियातः पूर्वं, लक्षणमपि तदनुवृत्तिनिषेधे=उद्यमननिपातनादिवि-
शिष्टकुठारादेर्वापारिणः सामान्यसत्तानिषेधे-इत्यर्थः । यद्वा, कलीभू-
तक्रियाऽकाले लक्षणमप्युद्यमननिपातनादिविशिष्टकुठारादी तदनुवृत्ति-
निषेधे छिदाऽलक्षणातिव्याप्तिनिषेधे इत्यर्थः ।

(५) चिरं स्थिरः करसंयोगो यत्र स्पृश्यद्रव्ये तच्चेत्यर्थः । तथा-
चेन्द्रियसंयोगस्थैर्यमस्ति, नास्ति चान्यत्रव्यासङ्गकाले स्पृश्यममेति तत्क-
रणे त्वगिन्द्रियेऽव्याप्तिरिति भावः । एवं चक्षुरादावप्यव्याप्तिर्द्रष्टव्यः ।

प्रति कर्मणः सामग्रीत्वापत्तिः, एवं चरमकारणे सर्वत्रेत्यर्थः ॥
 “प्र-नी”ति । मानग्रेकदेशं प्रतीति योजना ॥ “प्रागि”ति ।
 प्राक्कालस्यापि कारणतया तद्व्यतिरेकस्य (सामग्राः)
 प्राक्काले वृत्तिर्नास्तीति न सामग्री कारणमित्यर्थः ॥ “अत
 एवे”ति । प्राक्कालावृत्तित्वादेवेत्यर्थः ॥ क्रिययाऽयोगव्यवच्छे-
 दतया यावत्सर्वं भवन्वित्वं कुठारादावपि नास्तीत्यसम्भव-
 माह - “अपि चे”ति । उद्यमननिपातनादिविशिष्टकुठारादौ
 प्रथमक्षणे^(१)पि छिदाऽसम्बन्धो नास्तीत्यत्र प्रमाणाभावात्सन्देह-
 इत्यर्थः ॥ “क्रियाकाले” इति । नञोत्र प्रश्लेषः^(२) ॥ “प्रत्युते”
 नि, तथा नङ्गन्त्यं दृश्यम् ॥ “मन्तुमुचितत्वादि”ति । मनो-
 णत्वकल्पनानुरोधेनेत्यर्थः ॥

मू० “यावत्सर्वं च कारणमिति भाषायां सर्वस्मिन्
 तत्सत्त्वकाले कारणत्वमित्यर्थः, न च कारणत्वस्य
 नियतपूर्वकालसंबन्धात्मकस्य क्वचित्काले सत्त्वं, कालं
 प्रति कालान्तराभावादिति । अथ * ‘क्रिययाऽयोग-
 व्यवच्छेदेन संबन्धी’त्यस्यायमर्थो^(३)-यस्मिन्सति
 भवत्येव क्रियेति * । कोऽस्यार्थः ? किं यस्मादनन्तरं
 क्रियोत्पद्यते एव ? १ उत यस्मिन्वर्त्तमाने क्रियो-
 त्पद्यते एव ? २ उत यस्मादनन्तरं क्रिया तिष्ठत्ये-
 व ? ३ उत यस्मिन्वर्त्तमाने क्रिया तिष्ठत्येव ?-४ ।
 नाद्याः, सामग्र्याः^(४)करणत्वप्रसङ्गात्, ‘हस्तादीनाम-
 कारणत्वप्रसङ्गात्, ‘सुखदुःखादेः प्रमेयस्यापि प्रमा-

(१) प्रथमक्षणे=फलोभूतक्रियापूर्वक्षणे, फलोपहितकुठारादिक्रियाऽऽद्य-
 क्षणे वा । (२) वस्तुतस्तु नञोऽत्राप्रश्लेषेपि ‘क्रियाकाले = फलानुपहित-
 कुठारादिक्रियावृत्तेतदनुवृत्तिनिषेधे=छिदाऽसम्बन्धनिषेधे’-इत्यर्थकरणे
 न दोषः । (३) यद्यपि वाच्योऽयमर्थः न, तथापि तात्पर्यागत्याऽयमर्थ-
 इति भावः । स्वाद्यवर्त्तमानेतरक्षणे जायमानक्रियोकारणमिति प्रथम-
 विकल्पार्थः, अन्यस्तु स्पष्ट एव । (४) सामग्र्याः=क्रियासामग्र्याः ।

करणत्वप्रसङ्गाच्च । * नच प्रमेयमपि प्रमायाः करणं
स्यादेवेति वाच्यम् *, तत्र तथाव्यवहारस्य ^(१) कस्य-
चिदप्यसिद्धेः । नापि द्वितीयः, स्पृश्येन सह स्थिर-
संयोगस्य स्पर्शनेन्द्रियस्याव्यापनात्, तत्सत्त्वेपि
व्यासक्तौ तेन प्रमाऽनुत्पादात् । नापि तृतीयः, साम-
ग्यादेः करणत्वप्रसङ्गात्, उत्पत्तेः 'स्थिरे करणत्व-
प्रसङ्गाच्च । नापि चतुर्थः, 'सहस्थायिनां करणत्व-
प्रसङ्गात् । * अथ 'क्रियाऽयोगव्यवच्छेदेन संबन्धित्वं
करणत्वमित्यस्यायमर्थः व्यापारवतः फलाव्यभि-
चारित्वमिति * । मैवम्, 'हस्ताद्यव्यापनात् ।

टी० ॥ प्रकारान्तरेणासम्भवमाह । “‘यावदि’”ति । ‘या-
वत्मत्त्वं क्रियाऽयोगव्यवच्छेदेन यत्कारणं तत्तन्मन्त्रमिति तत् कर-
णमिति वाक्यस्य अत्र स्वसत्ताकाले यत्कारणं तत्र तत्कारणमि-
त्यर्थं पर्यवस्यति, कालं च कालघटितं कारणत्वमसम्भवतीत्यर्थः ॥
“‘हस्तादीनामिति’”ति । हस्ते मव्यापारे मत्यपि क्वचित्पाकानु-
त्पत्तेरयोगव्यवच्छेदाभावादित्यर्थः ॥ ‘सुप्ते’ति । सुखदुःखयो-
रवश्यसंवेद्यतया तदनन्तरं प्रमोत्पत्तेरावश्यकत्वादित्यर्थः ।
आदिपदात् ज्ञानव्यक्तिशेषग्रहः ^(२) । ‘सामग्रादेरित्यादिप-
दात् कर्मशब्दादिपरिग्रहः ^(३) ॥ “‘स्थिरे’” इति । स्थैर्यपक्षे घटो-
त्पत्तेरनन्तरमपि घटोत्पत्तात्तदु ^(४) तत्पत्तावतिव्याप्तिरित्यर्थः ॥
“‘सहस्थायिनामिति’”ति । व्यापारविशिष्टकुठारादिरूपादीनामि-

(१) तथाव्यवहारस्य—प्रमाकरणाव्यवहारस्य । (२) अनुव्यव-
हारविषयीभूतव्यवहारात्मकज्ञान-व्यक्तिविशेषस्य परिग्रह इत्यर्थः ।

(३) अक्राद्येकैकक्रियानन्तरमुत्तरोत्तरं क्रिया तिष्ठत्येव, तथा
धारावाहिशब्दस्थलेपि पूर्वपूर्वशब्दानन्तरमुत्तरोत्तरं शब्दस्मिष्ठत्येवेति
तत्र प्राथमिककर्मशब्दयोः करणत्वं स्यादित्यर्थः, न तु तथासि, दण्डा-
दीनामेव करणत्वात् । (४) पूर्वं क्रियाऽयोगव्यवच्छेदेन सम्बन्धीति
करणत्वस्य क्रियापदस्य कार्यवाचकतया घटस्यापि क्रियात्मकत्वं बो-
ध्यम्, तथाच घटोत्पत्त्यनन्तरं घटरूपा क्रिया तिष्ठत्येवेति घटोत्पत्ता-
वतिप्रसङ्गः । यद्वा, घटवत्त्वाद्धटवत्स्वरूपक्रियास्थानात् ।

त्यर्थः । कारणत्वेन विशेषणे पूर्वदोषानुवृत्तिरिति भावः ॥
/“हस्तादी”ति । हस्ते सव्यापारे सत्यपि कदाचित्पाकानुत्पत्ते-
रित्यर्थः ॥

सू० कश्चायं^(१) तद्व्यापारो नाम ? किं तज्जन्यं कार-
णम् ?-१ उत तदाश्रयं^(२) कारणं ?-२ । नाद्यः, “लि-
ङ्गपरामर्शं तदसम्भवात् । *^६पक्षे प्रथमधूमादिद-
र्शनस्य व्याप्तिस्मृतिद्वारा द्वितीयलिङ्गपरामर्शं व्या-
पारं जनयतः करणत्वमेष्टव्यम्, । एवं च परमार्थतो
व्याप्यस्य “स्वरूपेण प्रमितिर्द्वितीय^(३) व्याप्ततत्प-
रामर्शव्यापारिकाऽनुमानमिष्यते ? * इति चेन्न,
अन्यतो जाताग्निधूमादिव्याप्तिस्मृतौ सत्यां
पक्षगतप्रथमधूमादिदर्शनस्य तद्व्यापारकत्वासि-
द्धेः^(४) । * तत्राप्यु^(५)भयकर्मजसंयोगवत् तदपि
कारणम्*-इति चेन्न,

टी० ॥ “लिङ्गं”ति । तृतीयलिङ्गपरामर्शादयवहितोत्तर-
क्षणे एवानुमित्युत्पत्तेरित्यर्थः ॥ ननु प्रथमलिङ्गदर्शनमेव तृतीय-
लिङ्गपरामर्शव्यापारकमनुमितिकरणमती नाव्याप्तिरिति शङ्कते ।
^६“पक्षे”इति । व्याप्तिग्रहकाले प्रथमलिङ्गदर्शनं महानसादौ,
पक्षे तु द्वितीयमत उक्तं “पक्षे”-इति ॥ एतदेव विविक्षयाह ।
“एव चे”ति ॥ ^७“स्वरूपेण”ति ॥ व्याप्त्यनुपधानेनेत्यर्थः । अनु-
मानम्=अनुमितिकरणम् ॥ यत्र प्रथमं व्याप्तिविशिष्टधूतस्य पक्षो-

(१) { व्यापारखण्डनेनापि करणत्वस्य खण्डनम् ।
व्यादिष्यभिप्रेत्यन्वादी व्यापारं च निरस्यति ॥ }

(२) तत् करणमाश्रयो यस्य तत्तदाश्रयम् । तदसम्भवात् = निरु-
क्तव्यापारासम्भवात् । (३) यत्रापि सापेक्षं द्वितीयत्वं, वस्तुतस्तु
तस्य तृतीयत्वमेव । (४) द्वितीयलिङ्गपरामर्शव्यापारकत्वासिद्धेरि-
त्यर्थः । (५) तत्रापि = अदृष्टादिकस्मृतौ, तदपि = पक्षे धूमदर्शन-
मपि; प्रकृतशङ्करव्याख्यापुराधेन तु-तत्रापि=द्वितीयलिङ्गपरामर्शेपि,
तदपि = पक्षे धूमदर्शनजन्यस्मरणमपीत्यर्थः ।

यतया परामर्शस्तत्र स एवानुमितिकरणं, तस्य च निठ्यापार-
तया तत्र लक्षणमठ्याप्तमेवेत्याह—। “अन्यत” इति, = देवादेः, ननु
पक्षे धूमदर्शनात् ॥ एकस्यापि कर्मणः, संयोगजनकत्वाभ्युपगमे
यत्रोभयकर्ममन्त्रिपातस्तत्र यद्योभयस्यापि हेतुत्वं तथा देवाधी-
नठ्याप्तिस्मृतेः प्रथमधूमदर्शनजन्यठ्याप्तिस्मृतेश्च मिलित्वा तृ-
तीय^(१)लिङ्गपरामर्शजनकत्वमिति प्रथमलिङ्गदर्शनस्य तद्व्यापा-
रकस्यानुमितिकरणत्वमिति नाठ्याप्तिरित्याशयाद्विदूतया^(२)
शङ्कते—। “तत्रापी”ति ॥

सू० “अभावादिसापेक्षविशिष्टप्रतिपत्तिवत्प्रागुपजातव-
न्निष्ठव्याप्तधूमस्मृतेः^(३) प्रथममपि योसौ वन्निष्ठव्याप्तः
सोयं धूम इति परामर्शोपपत्तोः । * “नित्यसापेक्षे-
र्हेस्तु तथा, नान्यत्र^(४) प्रथमं तथा ?” इति चेन्न, प्रागु-
क्ततत्कारणोपपत्तौ ‘नान्यत्रैव’मिति नियमे प्रमाण-
स्याभावात्^(५) । * तस्य व्यापाराभावात् नानुमित्यु-
त्पादकत्वमेव * इति चेत्, स्यादप्येवं यदि व्यापा-
रवतः करणत्वमित्येव सिद्धं स्यात् । * तत्र धूमादि-
निर्विकल्पकस्य तद्व्यापारकस्य करणत्वम् ? * इति
चेन्न ।

टी० ॥ आशयमुद्घाटयति । “अभावादी”ति । प्रतियो-
गिस्मृत्यैव यथाऽज्ञातविशिष्टज्ञानं तथा देवाधीनव्याप्तिस्मृति-
लक्षणविशेषज्ञानमहिम्ना व्याप्तिविशिष्टपर्वतीयधूमपरामर्श

(१) तृतीयत्वं वास्तविकं, पक्षे धूमदर्शनापेक्षया तु द्वितीयत्व-
मिति बोध्यम् । (२) आशयापिहिततयेतिपाठे तु सिद्धान्तप्राशय-
स्योक्ततयेत्यर्थः । (३) देवादिना प्रागुपजाता कनिष्ठव्याप्तधूमस्मृति-
र्नस्य पुंसस्तयेत्यर्थः । प्रथमं = पक्षे लिङ्गदर्शनस्यतिरेकेण । (४)
अन्यत्र = अन्यमाने । (५) प्रथमं पर्वते धूमदर्शनं विनापि व्याप्तिस्मृति-
सहितधूमेन्द्रियसन्निकर्षादिकल्पलिङ्गपरामर्शकारणत्वंपत्तौ सत्यां नित्य-
सापेक्षताहीने प्रथमं विशिष्टलिङ्गपरामर्शं न जायते इत्यत्र प्रमाणस्यो-
पन्यसितुमशक्यत्वादित्यर्थः ।

एव प्रथमं जायते इति न ततः पश्चादपि धूमदर्शनजं^(१) द्वितीयस्मरणं सन्ततमित्यर्थः । अभावादयो^(२)पे सापेक्षाः सप्रतियोगिकास्तद्विशिष्टप्रतिपत्तिवत् ॥ नन्वभावादिसापेक्षविशिष्टप्रतिपत्तिवत् धूमत्वविशिष्टे स्मृतव्याप्तिविशिष्टग्रहणं प्रथमधूमज्ञानं विना न सम्भवति, तत्राभावात्प्रतियोगित्वयोः पूर्वोक्तहीनयोरप्यवच्छेदः प्रहृष्टौठया^(३)ज्ञानमिति वैषम्यं शङ्कते । “नित्ये”ति ॥ धूमावशेषकठ्यामिषिशेषकज्ञानस्य तृतीय^(४)लिङ्गपरामर्शरूपस्य प्रथममपि सम्भवान्न वैषम्यमित्याह । “प्रागिति ॥ ननु धूमनिर्विकल्पकं तत् सविकल्पकठ्यापारकं तत्र करणमिति शङ्कते - “तत्रे”ति ॥

सू० “नित्यसङ्घटितार्थवद्विनापि निर्विकल्पकं सविकल्पकोत्पत्तेरविरोधेन त्वदुक्तप्रक्रियानियमे प्रमाणाभावात् । *नित्यसङ्घटितेष्वपि निर्विकल्पकं संस्यते?—इति चेन्न, कारणान्तरादेव^(५)तदुपपत्तौ तत्र निर्विकल्पककल्पनायां प्रमाणाभावात्; प्रत्युत तत्सङ्घटनस्य स्वभावानतिरेकोपगमात् । * तथापि “यत्कि-

(१) पक्षे प्रथमधूमदर्शनजमित्यर्थः । (२) “अभावादयो”—इत्यादिभ्यः विशिष्टप्रतिपत्तिं यदि त्यस्तः पाठः कैश्चिदाधुनिकैरर्थबुधैर्धाय ‘अभावादीति’—इतिपूर्वीकः इत्यदिहोक्तः स एव पूर्वोक्तो पश्यतः, परमत्र ग्रन्थेऽनेकैर्विधैस्तदर्थनादूहनामनुग्रहस्य व्याख्यास्तु यथासुतोपि पाठो नायुक्त इति मन्ये । (३) तत्र = दृष्टान्ते त्वावविशिष्टाभावत्वस्य प्रागनधिगतस्यैव प्रतियोग्यादिज्ञानमाहात्म्यादनन्तरं भानं तथा प्रतियोगिबहितप्रतियोगित्वस्यापि प्रागनधिगतस्यैवाभावरूपावच्छेदकज्ञानमाहात्म्याज्ञानमित्याह—तत्रेति । अत्रच्छेदेति, अवच्छेदग्रहणं = प्रतियोग्यनुयोग्यादिरूपाभावनिरूपकज्ञानस्य, प्रोक्ताद् = आवाशकत्वादित्यर्थः । निर्णीतोऽयमेवार्थः कुसुमाञ्जलौ “अवच्छेदग्रहप्रौढ्यादप्रौढ्यविज्ञानाधनः”—इति कारिकायां, वक्षते च व्याख्याकारः समनन्तरमेव, व्याख्याता ज्ञेयस्माभिरपि तथैव । (४) तृतीयत्वं वास्तविकम् ।

(५) कारणान्तरात्=प्रतियोग्यादिस्मरणात्, तदुपपत्तौ = अभादिविशिष्टज्ञानोपपत्तावित्यर्थः ।

श्रुतजनकं तदेव तत्रानुमितिकरणमास्ताम् ? *—
इति चेन्न, 'तथेन्द्रियादेरनुमितिकरणत्वापत्तिरित्य-
लमतिविस्तरेणेति । शब्दश्रोत्रसन्निकर्षस्य च श्रोत्रा-
व्यापारत्वप्रसङ्गात्, 'तथाच श्रोत्रस्य शब्दप्रतिपत्ता-
वकरणत्वप्रसङ्गात्, सन्निकर्षो हीन्द्रियव्यापार उच्यते
इति, 'व्यापारान्तरं च तस्य क्षणिकमसिद्धम्, 'स्थिरे
चोक्त एव दोषः । * 'शब्द एव तद्व्यापारः किं न
स्यात् ? *—इति चेन्न, तस्य कर्मत्वेन करणकोटिवहि-
र्भावात् ।

टी० ॥ विशेषणज्ञानान्तराभावे निर्विकल्पककल्पना, प्रकृते
ठयाप्तिस्मृतिरेव विशेषणज्ञानमिति किं निर्विकल्पककल्पनयंति
परिहरन्ति—। "नित्ये"ति । नित्यमङ्कुठितोर्थाऽभावरुनवायादिः ॥
अभावादिविशिष्टज्ञानेपि निर्विकल्पकापेक्षेति मतमालम्ब्य
शङ्कते—। "नित्ये"ति । उक्तं^(१)चाचार्यैरपि,—“अवच्छेदग्रहणौ
ठयादधौठये सिद्धमाधनात्, प्राप्त्यन्तरेनवस्थानाको चेदन्वोपि
दुर्लभः”^(२)इति ॥ “प्रत्युते”ति । अभावादीनानिदमत्र स्वाभाठय
यद्विशिष्टज्ञानमात्रविषयत्वमिति त्वयाऽभ्युपगमादित्यर्थः ॥
ननु परामर्शजनकतया नत्र ठयाप्तिस्मृतिरेव करण स्यादि-
त्याह—। “यत्किञ्चिद्”ति ॥ तथा 'सतीन्द्रियस्यापि कर-
णत्वसम्भवादानुमितित्वप्रत्यक्षत्वसङ्करापत्तिरित्याह—। “तथे-

(१) एतच्छङ्कासमाधानतयोदयनाचार्यैरप्युक्तमित्यर्थः ।

(२) 'दुर्लभः'—इत्यपि पाठः । निरुक्तकारिकार्यस्तु—ननु प्रथममनु-
पलब्ध्या निर्विकल्पकत्वेन विषयीकृत एव घटाभावादिरिन्द्रियेण घटा-
भाववद्भूतमिति (प्राक्कालोत्पन्नमनानन्तरं कुरभिचन्दनचानुष-
वत्) अविकल्पतया गृह्यते इत्यभावग्रहं प्रत्यनुपलब्धिरेव करणं, नित्य-
न्द्रियं, तस्याभावेन समं प्रत्यावर्त्तेरभावात्, विशेषणतायाश्च सम्भ-
व्यान्तरगर्भत्वात् । तथाहि—विशेषणत्वं नाम केनापि स्वस्वधेन कस्मिं-
रिषदृष्टित्वं, यथा संयोगेन भूतले घटस्य वृत्तित्वं भूतले घटस्य-
विशेषणता, नचाऽभावो भूतलादौ केनापि संयोगादिवस्वधेन वर्तते
येन तस्य विशेषणता स्यादित्यत आह—“अवच्छेदे”ति । यस्मिन्तेऽभाव-

न्द्रियादेरिति ॥ 'तज्जन्यं तज्जन्यकारणं ठयापार' इति यदुष्पा-
पारलक्षणमुक्तं तत्राव्याप्तिमाह- । / "शब्दे" इति । तत्सन्निकर्षस्य
समवायस्याज्जन्यत्वादित्यर्थः ॥ सास्तु सन्निकर्षो ठयापार इत्यत
आह- । "तथाचे" इति ॥ ठयापारान्तरमेव ओत्रजन्यमस्ति त्वत्यत
आह- । "ठयापारान्तरमिति" इति ॥ "स्थिरे" इति । इति । सन्निक-
र्षरूपे इत्यर्थः ॥ "शब्द एवे" इति । ओत्रजन्यत्वात् ओत्रजन्य-
शब्दसाक्षात्कारजनकत्वाच्छब्द एवात्र ठयापार इत्यर्थः ॥

सू० * "क्वचित्तयोरेकत्वेपि का क्षतिः?—इति चेन्न, शब्दबुद्धौ
कार्यायामुपधायकत्वेन^(१) प्रविष्टस्य शब्दस्य करण-
ठयापारतया करणकोटावपि प्रवेशनेऽतोऽपि निय-
म्यनियामकत्वविरोधापत्तेः । * 'घटादिबुद्धौ चक्षु-
रादेश्चक्षुर्घटादिसंसर्गव्यापारवस्त्वेपि सममिदं^(२)
म् ?—इति चेत्, 'किं न^(३) स्यात् । तथाच—

प्रत्यक्षं प्रति प्रतियोगिज्ञानं कारणं तन्मतेऽवच्छेदग्रहस्य (= प्रतियोगि-
ग्रहस्य) प्रोक्त्यात् (= सावश्यकत्वात्) नियमतः प्रतियोगिविशिष्टाभा-
वज्ञानोदयेन न तस्य निर्विकल्पकत्वम्, यन्मते च प्रतियोगिज्ञानमभाव-
प्रत्यक्षं प्रति न कारणं तन्मतेऽवच्छेदग्रहस्य (= प्रतियोगिग्रहस्य) अभा-
वबुद्धिं प्रति कारणत्वेनाऽधोषोपे (= अनावश्यकत्वेपि) इन्द्रियादेव
तदुत्पत्तिर्भविष्यतीति सिद्धसाधनात् (= अभावबुद्धिं प्रति कारणत्वेन
सिद्धस्यैवेन्द्रियस्य कारणत्वेन मयापि वाक्यत्वात्) नानुपलब्धिः कर-
णम् । सिद्धसाधनमत्र प्रतिबन्दिस्थानापन्नं ग्राह्यम् । यदि चाभावीयवि-
शेषतायाः प्राप्त्यन्तरं (= सम्बन्धान्तरं) वाक्यं तदा तस्यापि सम्ब-
न्धान्तरं तस्यापि सम्बन्धान्तरमित्यनवस्थाऽऽपद्येत; तस्मान्न विशेषण-
तायाः स्वरूपसम्बन्धरूपायाः सम्बन्धान्तरम् । न चेदभावस्याऽधिकर-
णेन स्वरूपसम्बन्धस्तदाऽनुपलब्धिकरणतावादिभट्टमतेऽपि अन्यः प्रकारो
दुर्घटः, भूतले घटाभावसम्बन्धावगाहिन्याः घटाभाववद्भूतलमिति सर्वा-
नुभवसिद्धमतीतेषां रूपावानित्यादिप्रतीतिवद्भूतत्वमापद्येतेत्यर्थः ।

(१) उपधायकत्वेन = स्वाकारसमर्पकत्वेन । (२) इदम् = दुष्प-
णम् । (३) "किं नः" इत्यपि कश्चित्पाठः ।

‘बाधेऽ^(१)दृढेन्यसाम्यात् किं दृढेन्यदपि बाध्यताम्।
 क्व समत्वं मुमुक्षुणामनिर्वचनवादिनाम् ॥ ३३ ॥
 तथाहि मिथिलानाथो मुमुक्षुर्निमंभः पुरा ।
 आहेतं मिथिलादाहे न मे किञ्चन दह्यते ॥ ३४ ॥ इति ।
 नापि द्वितीयः, ^१लिङ्गपरामर्शस्यानुमितावकरणात्-
 प्रसङ्गात्, ^२निर्विकल्पकस्यापि तस्योपगमे सविकल्प-
 कानाश्रयत्वात् ।

टी० ॥ “क्वचिदि”ति । निमित्तसमावेशा^(२)दित्यर्थः ॥
 “शब्दे”ति । एकस्यैव शब्दस्य कार्यबुद्धिविशेषकतया^(३)कार्यत्व-
 कारणादपारतया च कारणात्त्व विरुद्धमित्यर्थः । शब्दप्रध्वंसग्रहे
 यथाकथञ्चिदुपपत्तावपि शब्दप्रागभावेनैवमपीति हृदयम्
^(४) ॥ ननु नियमनियामकत्वविरोधः, (जन्यजनकत्वविरोधः)
 घटादिबुद्धावपि, यतो घटबुद्धिर्जन्या घटेन्द्रियसंस्पर्शजनक
 इति घटस्यैव जन्यजनककोटावन्तर्भावादित्याह- । “घटादी”-
 ति ॥ अनेन विरोधेन सर्वं निवर्तनां नाऽद्वैतवादिनः किञ्चिदनिष्ट-
 मित्याह । “किञ्चे”ति ॥ एतदेव स्पष्टयति- । “बाध”इति ॥
 तदाश्रयं कारणं व्यापार इति दूषयति- “नापी”ति ॥ “लि-
 ङ्ग”ति । परामर्शाश्रितस्य व्यापारस्याभावादित्यर्थः ॥ निङ्ग
 निर्विकल्पकमपि न करणं, परामर्शस्य न दृशापात्त्वेनाभिमतस्य
 तदनाश्रितत्वादित्याह । “निर्विकल्पकस्यापी”ति ॥

(१) बाधे=खण्डनकोटी । (२) निमित्तसमावेशात्, कर्मका-
 रणयोर्यद्विमितं तस्यैकत्र समावेशादित्यर्थः । (३) कार्यबुद्धिविशेषक-
 तथा = शब्दबुद्धिरूपं यत्कार्यं तस्य विषयविधया व्यावर्तकतया, विशे-
 षणतया तत्कुक्षिप्रविष्टयेति भावः । (४) शब्दप्रध्वंसं प्रति प्रति-
 योगिविधया शब्दस्य जनकत्वाच्छब्दप्रध्वंसविशिष्टज्ञाने शब्दस्य कथञ्चि-
 त्जनकत्वोपपादनेपि शब्दप्रागभावे प्रतियोगिविधवापि शब्दस्य जनक-
 त्वाभावेन तद्विशिष्टज्ञानेपि न कारणतेत्यर्थः । वस्तुतस्तु शब्दप्रध्वंसज्ञाने
 शब्दप्रध्वंसः, तत्र च शब्दो न विशेषणं, येन विशेषणे कारणतासादाय
 विशिष्टेपि स्यादित्यभिप्रेत्योक्तं कथञ्चिदिति ।

मू० “अतद्वै त्वाश्रयस्य^(१) तद्वै तु व्यापारत्वे चात्यापत्तेः । किंच, फलाध्यभिचारित्वं किं तस्मिन्नेव काले फलसत्त्वनियमः १ उत तदनन्तरं फलसत्त्वनियमः २ नाद्यः, ‘कारणस्य पूर्वभाविताया अवश्यं वक्तव्यत्वात् । न द्वितीयः, आनन्तर्यं यद्यव्यवहितानन्तर्यं विवक्षितं तदा यत्किञ्चिद्व्यापारवतः करणत्वपक्षे हस्तादेरकरणत्वापातः, ‘आफलव्यापारवतस्तु तथात्वे कर्तृदिष्वतिव्याप्तिः । * अथ ध्यवहितस्याप्यानन्तर्यं विवक्षितं * ^(२), तथापि यत्किञ्चिद्व्यापाराभिप्रायेन्तरायसम्भवाद्ब्रह्माद्याव्याप्तिः, आफलव्यापाराभिप्राये च व्यवधानासम्भवात् ‘कारकमात्रं करणमित्युक्तं स्यात् । व्यापारवतश्च तत्फलाध्यभिचारः—इति किं तद्व्यापारस्य फलाध्यभिचारित्वं ?—१ व्यापारविशिष्टस्य वा ?—२ । नाद्यः, हस्ताद्यकरणत्वापातात् । अत एव न द्वितीयः,

टी० ॥ नन्वात्मनिष्ठ एव परामर्शो निर्विकल्पकस्यानुमितिकरणस्य व्यापारः स्यादित्यत आह—। “अतदि”ति । करणाश्रितस्यैव करणव्यापारत्वमुचितं, न तु तत्क्रियाकारणान्तराश्रितस्या^(३)पि, तथा सति सहकारिनात्र करणव्यापारः स्यादित्यर्थः । स चासौ हेतुश्चेति तद्वैतुः ॥ “किं तस्मिन्नि”ति । यदा करणं तदा फलमित्यव्यभिचार इत्यर्थः ॥ “कारणस्ये”ति । समकालयोः कार्यकारणभावाऽभावादित्यर्थः ॥ “तदे”ति । नहि प्राथमिकहस्तव्यापारानन्तरमेव पाकरूपं फलमित्यर्थः ॥ “आफले”ति । कर्तुरपि फलपर्यन्तं व्यापारानुवृत्तेरित्यर्थः ॥ “तथापी”ति । हस्तव्यापारे सत्यपि कदा-

(१) अनुमित्यहेतुत्वात्माश्रितस्याऽनुमितिहेतुनिर्विकल्पकलिङ्गपरामर्शव्यापारत्वे चेत्यर्थः । (२) तथा च न हस्तादावव्याप्तिरिति शेषः । (३) वा चासौ क्रियेति तत्क्रिया, तस्याः कारणं करणं, तद्विज्ञाश्रितस्येत्यर्थः ।

चित् कलानुत्पादाद्वयव्यानेऽप्यव्यभिचारिभावादित्यर्थः ॥

“कारकमात्रमिति । आकलठयापारानुवृत्त्या कारकमात्रस्यैव कलाठयभिचारिठयापारवत्त्वादित्यर्थः ॥

मू० “यागादेः स्वर्गाद्यकरणत्वापाताच्च, ‘अपूर्ववाक्यार्थत्ववादिनापि चरमयागस्य फलकरणत्वाभ्युपगमादिति । * ‘अथोच्यते यद्वानेव करोति तत् करणम्, यद्वानेव प्रमिमीते तत् प्रमाणम् * । मैवम्, आत्मधर्मप्रध्वंसादीनामकरणानां प्रमाणत्व^(१)प्रसङ्गात् । *येन क्रियाकारणेन युक्त एव प्रमिमीते ? *-इति चेन्न, ‘सुखादिप्रमितौ तत्करणव्यापारस्यापि करणत्वप्रसङ्गात् । * उम् ? *-इति चेन्न, अव्यापारतयाऽकारकत्वेन तद्विशेषकरणभावानुपपत्तेः ॥ * ‘व्यापारवतापि *-इति चेन्न, ‘एवं हि व्यापारवत् एव करणत्वं न स्यात्, नहि व्यापारवत्तस्य व्यापारान्तरवत्तास्ति।

टी० ॥ “‘यागादेरिति । यागादेरिच्छाचरनप्रवृत्तेनापूर्वविशिष्टस्य कलाठयभिचाराभावादित्यर्थः ॥ ननु सा भूत यागः करणं, नहि यजेतेतिलिङ्गा यागसाधनत्वं बोध्यते किन्त्वपूर्वकार्यत्वमिति नाठयामिरित्यत आह-। “‘अपूर्व’ति । कार्यत्वा^(२)न्वयान्यथानुपपत्त्या यागसाधनत्वस्यौपादानिकस्य गुरुणापि स्वीकारात्, अन्यथा नियोज्यान्वययोग्यता न स्यादिति तन्मते यागस्याकरणत्वप्रसङ्गस्तुल्य इत्यर्थः ॥ चरम कार्यत्वोपस्थित्यनन्तर^(३)मुद्योतकरः करणलक्षणं शङ्कते-। “‘अथे’ति ॥

(१) निरुक्तप्रमाणलक्षणकरणे सुखादिध्वंसादिमानेवात्मा घटादिर्कं प्रमिमीते इति सुखादिध्वंसादेरपि घटादिप्रमा प्रत्यकरणस्य घटादिप्रमाकरणत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । (२) कार्यत्वस्य = कृतिसाध्यत्वस्य, नियोगे यागनिवृत्तिसाध्यत्वं विनाऽन्वयाऽनुपपत्त्या यागसाधनत्वस्य = यागनिष्ठेष्टसाधनत्वस्य, औपादानिकस्य = अर्थापत्तिप्रमाणगतस्य, गुरुणापि स्वीकाराद्; अन्यथा नियोगे नियोज्यस्य = कार्यबोद्धुं नियोज्यनियोजकभावरूपाऽन्वययोग्यता न स्यादिति पङ्क्त्यर्थः । (३) कार्यत्वोपस्थित्यनन्तरमुद्योतकरः चरमं करणलक्षणं शङ्कते-इत्यन्वयः ।

“सुखादी”ति । ननस्तत्र करणं न तु तदात्मसंयोगः, त्वल्लक्षणेन तस्यापि करणत्वप्रसंग इत्यर्थः ॥ “व्यापारवतापी”ति । येन क्रियाकारणेन व्यापारवता युक्तः प्रविनीते तत् करणमिति लक्षणमित्यर्थः ॥ “एवं ही”ति । व्यापारविशिष्टस्यैव करणत्वात्तस्य व्यापारान्तराभावादकरणत्वं स्यादित्यर्थः ॥

सू०*अथ व्यापारवतो व्यापारांशमपहाय करणत्वं, तत्र चास्त्येवेदं लक्षणं-यस्य करणत्वमस्ति तस्य व्यापारवत्त्वमप्यस्तीति व्यापारवत्करणमुच्यते इति* । न । ‘पटमुद्यम्य निपात्य च प्रक्षालयतः’ स कर्मैव हि करणं स्यात् । “किंच, किं^(१)तस्य करणत्वम् ? इति लक्ष्यीभूतस्यावश्यं वक्तव्यत्वात् यद्युक्तलक्षणवत्त्वमेव तत् स्यात्तदात्माश्रयापातः स्यात् । *स्वरूपम्?*-इति चेत्, स्वरूपस्य प्रतिकरणं भिन्नतया एकपरित्यागेनापरत्र लक्षणं गतमित्यतिव्यापकं स्यात्, न हि चक्षुषः स्वरूपं श्रोत्रस्येति । किंचैवमिन्द्रियादेः प्रमाणत्वं न स्यात्, अतद्वतोऽप्यनुमात्रादेः प्रमातृत्वात् । *नासौ प्रत्यक्षम्?*-इति चेन्न, नेदमपि हि प्रत्यक्षमात्रस्य लक्षणं भवता क्रियते ।

टी० ॥ व्यापारवता न विशेषणं, किन्तूपलक्षणमिति शङ्कते-। “अथे”ति ॥ “पटमि”ति । यद्वानेव करोतीति लक्षणेन प्रक्षालनक्रियायां पटस्य करणत्वापत्तिः, पटवत् एव प्रक्षालनक्रियाकर्तृत्वात् । ‘उद्यम्य निपात्ये’त्यनेन पटवता कर्तृरुक्ता ॥ “स कर्मैवे”ति । स=पटः कर्म वस्तुगत्या भवति त्वल्लक्षणेन करणं स्यादित्यर्थः ॥ लक्ष्यतावच्छेदकापरिचये लक्षणमतन्त्रमित्याह-। “किंचे”ति ॥ “स्वरूपमि”ति । स्वरूपं यदि

(१) तस्य=तन्निष्ठं (करणनिष्ठम्) किं करणत्वमिति लक्ष्यतावच्छेदकत्वेन लक्ष्यीभूतस्यावश्यं वक्तव्यत्वादित्यर्थः ।

लक्ष्यं तदा श्रोत्रेऽतिठयासिः, लक्ष्यीभूतस्वरूपपातिरिक्ते गतत्वा-
दित्यर्थः ॥ यद्वानेव प्रमिमीते इत्यत्र दोषान्तरमाह-। ^a“किंचे”
ति । अनुमितिलक्षणप्रमायां प्रमातुरिन्द्रियवत्त्वनियमाभावादि-
त्यर्थः ॥ प्रत्यक्षप्रमायामिन्द्रियवत्त्वनैयत्यमेवेति न ठयन्निवार
इति शङ्कते-। ^b“नामावि”ति॥ प्रमामात्रे यदठयन्निवारस्ततः प्रमा-
णमिति भवनो विवक्षितं, नचेन्द्रियलिङ्गादौ कापि तथाऽस्तीति
तदसङ्ग्रह एवेति परिहरति-। ^c“नेदमि”ति ॥

सू० ^a * ननु यद्यपीन्द्रियादेर्विशेषतो व्यावृत्तिस्तदापि
तज्जातीयकरणमात्रतया तज्जातीयमात्रस्याव्यावृ-
त्तिरेव ^(१), ‘नह्यनुमित्यादावप्यकरणजातीयवान्
प्रमिमीते इति*? । न । ‘करणतया साधारणभावस्या-
द्यापि निर्णेतुमशक्यत्वात् । *अथ यां प्रमां यद्वाने-
व जनयति तस्यां तत्करणम्*-इति, मैवम्, कौपी-
नाच्छादनादेरपि करणत्वप्रसङ्गात् । *यज्जातिकाम्?
*-इति चेन्मैवम्, ‘परोक्षजातीयां प्रमां लिङ्गवानेव
शब्दवानेव वा जनयतीतिनियमाभावात्तस्याऽकरण-
त्वप्रसङ्गात् । *साक्षात्कारित्वानुमितित्वादयो जा-
तिभेदा विवक्षिताः !*-इति चेन्न, ‘प्रत्येकमुपादाने
भागाव्याप्तेः, सम्भूयोपादाने सर्वाव्याप्तेः(२),

टी० ॥ ननु यद्यप्यनुमानिकयां प्रमायां न चतुरादिनैय-
त्यं तथापि करणजातीयवत्ता कर्तुस्तत्राप्यस्त्येवेति शङ्कते-।
^a“नन्वि”ति ॥ एतदेव स्फुटयति-। ^b“नही”ति ॥ करणत्वा-
सिद्धौ तज्जातीयवत्ता दुर्यहेति परिहरति-। ^c“करणतये”ति ॥
प्रमाव्यक्तौ यद्वत्त्वनियमं शङ्कते-। ^d“अथेति ॥ ^e“यज्जातिकामि”
ति । प्रत्यक्षत्वादिप्रमाजातीयजनने कर्तुः कौपीनवत्तानियमो
नास्तीति न तत्रातिठयासिरित्यर्थः ॥ एवं सति शब्दलिङ्गयोर-

(१) ‘व्यावृत्तिरेवेत्यतोऽनन्तरं ‘ममवः करणजातीयस्य तत्र
विद्यमानत्वादिति हेतुः पूरणीयः । (२) सर्वाऽव्याप्तिः=प्रत्येकम् ।

करणत्वप्रसङ्गः, नहि परोक्षजातीयप्रमाजनने कर्तृस्त्वद्वय-
त्तानियम इत्याह-। “परोक्षे”ति ॥ परोक्षत्वं न जातिः किंतु
माहात्मानुमितित्वादय इति ते एव विवक्षिता इत्याह-। “सा-
क्षादि”ति ॥ ‘यद्वा नेव साक्षात्कारिणीं प्रमां जनयती’ति लक्षणे
लिक्षाद्यव्यतिः, यद्वा नेव सर्वां प्रमां जनयतीति लक्षणे सर्वाऽव्या-
प्तिरित्याह-। “प्रत्येकमि”ति ॥

सू० “अनियमेनोपादाने च लक्षणाननुगमापातादिति । *
यदभावात् कर्तृकर्मणी क्रिया न जनयतस्तत्कर-
णम्, तेन यदभावात्प्रमातृप्रमेये प्रमां न जनयतस्त-
त्प्रमाणमिति लक्षणम् ? *—इत्यपि न युक्तम् । किं
प्रमातृप्रमेये सती यत्र न जनयतः ? उतासती
अपि ? । “आद्योऽतीतानागतानुमानादिकरणाव्या-
प्तिः नापि द्वितीयः, प्रमातृप्रमेययोरपि प्रसङ्गात्;
‘यथा हि चक्षुराद्यभावात् प्रमा न जायते तथा प्रमा-
तृप्रमेययोरप्यभावात्, अन्यथा तयोः कारणत्वमेव न
स्यात् । “एतेन सामान्यतोभिधानं प्रत्युक्तम्, ‘अ-
स्मदादिकर्तृ सापेक्षेश्वरकर्तृ के चास्मदादिज्ञाने अ-
स्मदादिकर्तृ कारणत्वापत्तेः^(१) । ‘एवं च सति प्रका-
रभेदेनापि प्रमाणप्रमात्रादिष्ववस्थासमर्थना कृता
न स्यात्,

टी० ॥ यस्यकस्यचिदुपादानेननुगम इत्याह-। “अनिय-
मेने”ति ॥ “आद्ये”इति । अतीतादिस्थले प्रमेषासत्त्वादित्यर्थः ॥
“यथा ही”ति । कारणमाश्रयतिरेकस्यैव कार्यव्यतिरेकप्रयो-
जकतयो कारणमात्रातिशयामिरित्यर्थः ॥ ननु यदभावात् प्रमा-
तृप्रमेये प्रमां न जनयत इत्येव लक्षणं, न तु तयोः सत्त्वमसत्त्वं
वा विवक्षितमित्यत आह-। “एतेने”ति । कारणमात्रातिशय-

१ अस्मदादेः कर्तृरस्मदादिज्ञाने कारणत्वापत्तेरस्मदादिज्ञानिरे-
केणास्मदादिज्ञानस्येश्वरेणाप्यजननादित्यर्थः ।

पश्येत्त्यर्थः ॥ ईश्वरस्य कर्तृरस्मदादिठयतिरेकेण प्रमानुत्पाद-
कत्वादस्मदादीनामपि करणत्वं स्यादित्याह । “अस्मदादी”
ति ॥ एष च प्रवृत्तिनिमित्तभेदा^(१)दपि करणत्वादित्यवस्था न
स्यादेकेनैव प्रकारेण तदुपपत्तेरित्याह- / “एवं चे”ति ॥

सू० “येनैव रूपेण (कर्तृत्वादिना) तस्य प्रमायामन्वय-
स्तेनैव तद्व्यतिरेकस्य प्रमानुत्पत्तौ प्रयोजकत्वा-
दिति । * चरमव्यापारवत्त्वं करणत्वम् ? *-इत्यपि
न, व्यापाराभावलिङ्गपरामर्शस्याकरणत्वापातात् ।
* नच सविकल्पकव्यापारवतो निर्विकल्पकस्य तत्र
प्रामाण्यं*, ‘केवलविकल्पनीयलिङ्गविषये तदनुपपत्तेः,
‘संस्कारादिपर्यन्तानुसरणे चानुमितेस्तज्जन्यत्वे प्र-
माणाभावात्, कार्यार्हेतोश्च कारकाव्यापारत्वात् ।
‘अपि चाज्ञातकरणत्वापातात् । *नच लिङ्गमेव परा-
मर्शव्यापारवत्तया करणम् इति युक्तम्*, ‘अनुमिता-
नुमानादौ ^(२) परामर्शस्यालिङ्गजत्वेन तद्व्यापार-
वत्त्वानुपपत्तेः ।

टी० ॥ ननु स्वातन्त्र्यं कर्तृत्वं कर्तृनिष्ठप्रमाठयतिरेकप्रयो-
जकव्यतिरेकप्रतियोगित्वं च करणत्वविनि कथं नोपाधिभेद
इत्यत आह- । “येनैवेति । कार्यव्यतिरेकप्रयोजकव्यतिरेकप्र-
तियोगित्वस्य सर्वकारणसाधारणत्वादिति भावः ॥ कर्मादि-

(१) प्रवृत्तिनिमित्तभेदात्=प्रकारभेदात् । (२) अनुमितेति,
महत्त्वं क्वचित्प्राप्तकाष्ठार्क धर्मत्वादित्येवमनुमितेन परममहत्त्वादिना
यद् आकाशादावाकाशः सर्वगतः परममहत्त्वादिति सर्वगतत्वाद्यनुमानं
तत्र परममहत्त्वस्य हेतोर्न अविषयकपरामर्शजनकत्वं, पारिभाषिकत्वा-
त्माऽवृत्तिपरममहत्त्वमिदं केवलमेव कारणत्वसाधकत्वात्, तथा च तत्र
लिङ्गस्य परामर्शव्यापारवत्तया करणत्वमयुक्तमिति फलिकार्यः । यद्वा,
प्रत्यक्षात्मकज्ञाने एव विषयस्य कारणत्वेनाकाशोऽपरममहत्त्वपरामर्शस्य
चानुमित्यात्मकत्वेनाऽप्रत्यक्षत्वात् तत्र परममहत्त्वबलवत्तलिङ्गस्य विषय-
विधया जनकत्वमिति बोध्यम् ।

व्यापारापेक्षया चरमत्वविवक्षितं, लिङ्गपरामर्शं व्यापारवत्त्वं नास्ति कुत्र चरमत्वमिति तद्व्याप्तिरित्याह—। “व्यापाराभावादि”ति ॥ “केवले”ति । अभावसमवायादिः केवलमविकल्पकमात्रवेद्यः केवलविकल्पनीय, स्तत्र निर्विकल्पकाभावादित्यर्थः ॥ ननु संस्कार एव धर्मो वा परामर्शव्यापारः स्यादित्यत आह—। “संस्कारे”ति । नहि तज्जन्यत्वमात्रं व्यापारलक्षणं, किंतु तज्जन्यजनकत्वपर्यन्तमित्यर्थः ॥ लिङ्गपरामर्शस्य करणत्वेनुमितेरज्ञातकरणतया प्रत्यक्षत्वापत्तिरित्याह । “अपिचे”ति ॥ “नच लिङ्गमेवे”ति । तच्च^(१)ज्ञातमेव करणमित्यर्थः ॥ “अनुमिते”ति । आकाशादौ परममहत्त्वादिना सर्वगतत्वाद्यनुमानादौ लिङ्गपरामर्शस्य लिङ्गाजन्यत्वान्न तद्व्यापारकतया लिङ्गस्य करणत्वमित्यर्थः ॥

मू० “आप्तोक्त्यादिभिस्तत्रासीद्धम इति प्रतीत्या तदा तत्र बन्धिरप्यासीदिति यदनुमानं तत्रासत्त्वाद्धमस्य परामर्शव्यापारवत्तया करणताया दूरनिरस्तत्वात् । किंच, यत्किञ्चिदपेक्षया चरमव्यापारवत्त्वस्य सर्वकारकसाधारण्यात्, सर्वकारकापेक्षया चरमव्यापारवत्त्वस्य स्वापेक्षया चरमत्वानुपपत्त्या सर्वत्रासिद्धेः । * कर्त्रापेक्षया * ? इति चेन्न, ‘कर्तृधर्ममात्रापेक्षया विवक्षितत्वे कर्तरि प्रसङ्गतादवस्थात्; व्यापारवत्कर्त्रापेक्षाभिप्राये च कर्तरि स एव प्रसङ्गः, “एकव्यापारवत्कर्त्रापेक्षयाऽपराऽपरकर्तृव्यापारस्य चरमव्यापारत्वात्, यावद्व्यापारवत्कर्त्रापेक्षापक्षे तु विवक्षितमपि करणं न स्यात्. आफलसिद्धेः कर्तृव्यापाराविरामात् ।

टी० ॥ आदिपदग्राह्यमाह—। “आप्ते”ति । आप्तवा-

कयात् स्मरणाद्वा जतीतधूनादिपरामर्शेनातीतवन्त्याद्यनुमाने
लिङ्गस्य व्यापाराभावात्^(१) करणत्वमनुपपन्नमित्यर्थः ॥ ^६“स्वा-
पेक्षये”ति । यद्यपि स्वापेक्षयापि स्वव्यापारस्य चरमत्वं सम्भ-
वति तथापि व्यापारविशिष्टस्यैव करणत्वमिति विवक्षितत्वे-
दमुक्तम् ॥ “कर्तृवर्गी”ति । कर्तृव्यापारस्यापि कर्त्रपेक्षया चर-
मत्वादित्यर्थः ॥ प्रसङ्गमेव स्कोरयति—^७“एके”ति ॥ यावत्कर्तृ-
व्यापारापेक्षया चरमत्वं विवक्षितमनेन न कर्तृरि प्रसङ्ग इत्यत
आह—^८“यावदि”ति । कलाद्यवहितपूर्वक्षणपर्यन्तं कर्तृव्यापार-
सत्वात्तदपेक्षया चरमत्वं करणव्यापारस्य नास्तीत्यसंभव इत्यर्थः ॥

मू० “व्यापारस्य विच्छेदे तद्धेतुलक्षणप्रक्षीणतापत्तेः । *
यद्व्यापारानन्तरं कारकान्तरं न व्याप्रियते तच्चरम-
व्यापार^(२)मिष्टम् ? *—इति चेन्न, “शेखरपक्षे कर्तृ-
व्यापाराविरमात् तदाऽऽनन्तर्यासिद्धस्तत्करणत्वा-
पातात्, “अनीश्वरपक्षे चाक्षयोगादिभिरेव सव्यापारे
कर्मण्यपि प्रसङ्गात् । “वेद्यादेर्हि करणसंयोगादि-
व्यापारश्चरम एवेति कुतस्तद्व्यवच्छेदो, “हस्ताद्य-
व्याप्तेश्चेति । *अनन्तरफलं^(३)करणम् * ?—इत्यपि
न, अविशेषिताऽऽनन्तर्यस्य सर्वकारणसाधारण्यात्,
अव्यवहितानन्तर्यस्य व्यापार्यपेक्षस्य च^(४)यागा-
द्यव्यापनात्, व्यापारापेक्षस्य च हस्ताद्यव्यापनात्;

टी० ॥ ननु कारकान्तरव्यापारमुत्पाद्य कर्तृव्यापारविच्छेदे
सम्भटत्येव कर्तृव्यापारापेक्षया चरमभावी करणव्यापार इति
नासम्भवदोष इत्यत आह । “व्यापारस्ये”ति । तर्हि तद्व्या-

(१) लिङ्गस्यैव तन्नाभावेन तत्सम्बन्धिव्यापारस्याप्यभावादित्यर्थः ।

(२) चरमव्यापारो यस्यास्ति तच्चरमव्यापारम्, “चरमव्यापारत्वम्”
—इति पाठस्तु ग्रामादिकः । (३) अनन्तरम् अव्यवहितोत्तरं विदादि-
रूपं फलं यस्य तदिति बहुव्रीहिः । (४) चकारो भिन्नक्रमः “अव्यवहि-
तानन्तर्यस्येत्यनन्तरं सम्बध्यते ।

प रत्नमनोपक्षीयव्यापारः कर्ता कारकमेव न स्यादव्यव्यासिदु-
त्वादित्यर्थः ॥ ^५“शेखरे”ति । अन्यतन्तुसंयोगादिलक्षणचरम-
ठ्यापारस्यापीश्वरकथ्यतया तदीयत्वं, तदनन्तरं ^(१)च कार-
कान्तरं न ठ्याप्रियते इतीश्वरकरत्वापत्तिरित्यर्थः ॥ “अनी-
श्वरे”ति । इन्द्रियसन्निकर्षलक्षणकरणव्यापारस्य कर्मसाधारण-
तया कर्मस्यतिठ्याप्रित्यर्थः ॥ न केवलं ज्ञानकर्मणि, किंतु
छिदादिक्रियाकर्मस्यपीत्याह— ^६“छिदादेरि”ति ॥ ^७“हस्ते”ति ।
तद्व्यापारस्याचरमत्वादित्यर्थः ॥ ^८“अठयवहिते”ति । अठयव-
हितोत्तरलक्षणवर्तिकात्कत्वम् ? अठयवहितोत्तरलक्षणवर्तिकात्कठया-
पारवत्वं वा नद्विवक्षितम् ? आद्ये—“यागादी”ति । अन्त्ये—
“हस्तादी”ति ॥

मू० “व्यापारपरम्परापेक्षस्य सर्वकारकव्यापनात् । किंच,
तत्कार्यो यदि ^(१)क्रियाहेतुस्तद्व्यापार इष्टस्येन्द्रि-
यकार्यो लिङ्गपरामर्शानुमितिक्रियाहेतुरितिन्द्रिय-
करणिकानुमितिः प्राप्ता । * अथ हेतोः सतः कार्यः
क्रियाहेतुस्तद्व्यापारः, तथा सति चानुमित्यहेतोरि-

(१) यद्यपि कदाचिद ईश्वरव्यापारोपरमे एव तदानन्तर्यमपि
व्यापारत्वेतदस्ति “शेखरपक्षे कर्तृव्यापाराऽविरमादि”ति मूले। केतथा
च “तदनन्तरमि”त्युक्तेर्विरोधः प्रतिभाति तथापीश्वरीयसामान्यव्यापा-
रत्वेन तदानन्तर्याऽसिद्धिरन्यतन्तुसंयोगादितत्तद्व्यापारत्वेन चान-
न्तर्यावधित्वमिति न विरोधः । मूलेपि च अन्यतन्तुसंयोगादिलक्षण-
चरम व्यापारस्यापीश्वरीयत्वे कर्तृव्यापाराऽविरमादिति हेतुर्बोध्यः,
कारकान्तरव्यापारस्य च तदानन्तर्याऽसिद्धिरिति ध्येयम् । व्याख्यानतरा-
ऽभिप्रेतोश्च मूलस्य यथाश्रुतोऽर्थस्तु-ईश्वरव्यापारः प्रयत्नरूपस्तस्य
नित्यत्वात्तदनन्तरमपि कारकान्तरं न व्याप्रियते तदानन्तर्याभावात्क-
र्तुरीश्वरस्य करणत्वं स्यादिति (२) यदि तत्कार्यः (= कुठारादिकर-
णकार्यः) क्रियाहेतुः (=कलोभूतछिदादिक्रियाहेतुः, -उद्यमननिपा-
तनादिः) तद्व्यापारः (=कुठारादिकरणव्यापारः)-इत्यन्वयः । “यदि
क्रियाहेतुस्तद्व्यापारः”-इत्यस्य स्थाने “यत्क्रियाहेतुस्तद्व्यापारः”इति
पाठस्तु भ्रमविवृतिभूतो ज्ञेयः । यद्वा, यादृशक्रियां प्रति हेतुस्तद्व्या-
पारः=तादृशक्रियाजनककरणव्यापारा इति तदर्थः ।

न्द्रियस्य कुतः करणत्वं स्यात् *-इति, मैवम् । किं तद्धेतुत्वं यन्नास्त्यनुमिताविन्द्रियस्य ? । * नियत-पूर्वभावित्वम् ? *-इति चेत्, अस्ति तावत्पूर्वभावित्वं, नियतत्वमपि यदि कारणतायां प्रयोजकमिच्छसि तदा भवतैव यतितव्यं ^d“केनचिद्रूपेणेन्द्रियादेर्नियतत्वं प्रति, अन्यथा लिङ्गेन्द्रियादेः परस्परव्यभिचारादकरणिकैव प्रमा स्यात् ।

टी० ॥ ननु हस्तस्यापि पाकाद्यवहिततेजःसंयोगादिव्यापार एवेति नाठ्याप्तिरित्यत आह-। “व्यापारे”ति । कर्तृ-कर्मणोरपि परस्परया तद्व्यापारकत्वादित्यर्थः ॥ अव्यवहितानन्तरफलकव्यापारवत्त्वे कारणलक्षणे दोषान्तरमाह-। ^b“किञ्चे”ति । तज्जन्यस्तद्व्यापारः ? तज्जन्यः संस्पर्शनजन्यजनको वा ? वक्ष्ययापीन्द्रियस्य परानर्शव्यापारकतयानुमितिकरणत्वापत्तिरित्यर्थः ॥ नन्विन्द्रियस्य परानर्शस्तदा व्यापारः स्याद्यदीन्द्रियमनुमितिकरणकं स्यान्नचैवमित्याशङ्कते-। ^c“अथेति॥ ^d“केनचिदि”ति । प्रमात्वावच्छिन्नकार्यं प्रति प्रमाणात्वेन कारणतायां प्रमाणजातीयस्येन्द्रियस्यापि प्रमानियतपूर्ववर्तित्वस्य त्वयेवेष्टयत्वादित्यर्थः ॥ ननु प्रमानात्र प्रति प्रमाणात्वेन न कारणता, किं नामेन्द्रियत्वलिङ्गत्वादिनेति नेक्तदोष इत्यत आह-। “अन्यथे”ति । समान्यवच्छिन्नं प्रति विशेषेण कारणता व्यभिचारात् सम्भवतीत्यर्थः ॥

मू० “मनःसंयोगादेरेव तथात्वे चाप्रमासाधारण्यम् ?^b अपिचाक्षादेरकरणात्वापातः, यत्सामान्ये यत्सामान्यं प्रयोजकं तद्विशेषस्यैव तद्विशेषे प्रयोजकत्वनियमदर्शनात्; ततो येन केनापि रूपेणेन्द्रियस्य प्रमायां नियतत्वमुपपाद्यते तेनैव रूपेण प्रसङ्गोपपत्तिः ।
* अथ प्रमात्वे तत् प्रयोजकं, नानुमितित्वादौ
*-इविति चेन्न, ^d“निरुपाधिकत्वाविशेषेणोक्तार्थाना-

धिक्यात्; समान्यप्रयोजकत्वेन विशेषत्यागानवका-
शात्; अन्यथा व्यक्तेरकरणात्वापत्तेः ।

टी० ॥ ननु तथापि नेन्द्रियस्याऽनुमितिकरणत्वं, यतः^(१)
प्रमात्वावच्छेदेन व्यापकस्य मनःसंयोगस्यैव करणत्वकल्पना,
दित्यत आह—। “मन” इति । प्रमात्वावच्छेदेन मनःसंयो-
गस्य न कारणत्व किंतु ज्ञानत्वावच्छेदेनैवेति न तस्य प्रमाणात्व,
प्रमां प्रत्यासाधारणकारणस्य प्रमाणात्वाच्चित्यादित्यर्थः ॥ “अपि
चे” ति । इन्द्रियलिङ्गादिसाधारणरूपेण प्रमां प्रतीन्द्रियादेरकर-
णत्वे माहात्कारादिकारणतापि न स्यादिति सामान्येन प्रयो-
जकतायामिन्द्रियस्यापि तेन रूपेणानुमितिनियतपूर्ववर्तितया-
ऽनुमितिकरणत्वं स्यादेवेत्यर्थः ॥ सामान्येन रूपेण सामान्यं
प्रतिकारणता न विशेषकारणताऽऽपादिकेति शङ्कते— “अथ
प्रमात्वे” इति ॥ कार्यसामान्यकारणसामान्ययोश्चेन्निरुपाधिः
सबन्धस्तदा विशेषयारपि स वाच्य ए- युक्तमावर्तते, इति
परिहरति—। “निरुपाधिकत्वेति ॥ अत्र विपक्षे बाधकमाह—।
“अन्यथे”ति । सामान्यावच्छेदेन यत्कारणत्वं तद्यदि विशेषे
न स्यात्तदा व्यक्तिः करण न स्यादित्यर्थः ॥

सू० *अथाऽन्यत्रास्तु यद्वा तद्वा करणं, प्रमा^(२)विवक्षि-
तजातिविशेषव्यपदेशकं प्रमाणम् । “चतस्रः खल्वि-
माः प्रत्यक्षादिप्रमितयो भिन्नबुद्धिव्यपदेशभाजः, नच
प्रमाता प्रमेयं वा तद्भेदहेतुः, प्रमाणानि तु यथा-
यथं चतसृष्वसाधारणानीति भिन्नबुद्धिव्यपदेशनिब-
न्धनानीति ? * । मैवम् । विवक्षितपदं तावल्लक्षणे
'भाण्डालेख्य' ^(३)मिव, पुरुषेच्छानामनियतविषय-

(१) “यतः” “कल्पनात्” — इत्युक्तिस्त्वस्य (वक्तुः) सरलस्वभावतां सूचयति ।

(२) प्रमेति, प्रमायां विवक्षिता ये जातिविशेषाः प्रत्यक्षत्वानुमितित्वादयः
तद्व्यपदेशकम् = तद्व्यपदेशहेतुरित्यर्थः । व्यपदेशहेतुरित्युपलक्षणं बुद्धि-
हेतुत्वस्यापि । (३) “भाण्डालेख्यमिव” — इति तु विद्यावाग्वरसंमतः पाठः
तदर्थस्तु यथा भण्डार्य = डिम्भकस्य, आलेख्यं, “पुत्रो न पुत्री ।” — इति,
विवक्षावशात्पुत्रपुत्रीभयपक्षेपि योजयितुं शक्यं तथेत्यर्थः ।

त्वात् 'अर्थजत्वस्य साक्षात्कारित्वं प्रतीन्द्रियजत्वा-
विशिष्टतयाऽर्थस्यापि करणत्वप्रसङ्गात् । 'आप्तोक्तौ
कर्तुरपि शाब्दप्रमाजातिविशेषकत्वेनातिप्रसङ्गात् ।

टी० ॥ ननु करणानिरुक्तावपि प्रमाणं सुवचमेवेत्याह—
“अन्यत्रे”ति ॥ प्रमाजातिविशेषव्यपदेशकत्वमेव स्फुटयति—
“चतस्र” इति । तथाच तादृशमाधारणजातिव्यपदेशासाधा-
रणत्वं प्रमाणत्वं, भवति हि 'लैङ्गिकी प्रमा' 'शाब्दी प्रमे'ति
व्यपदेश इति भावः ॥ “भाष्यालेख्यमिवे”ति । यथा,ऽऽले-
ख्यं=रेखोपरेखादि^(१)सर्वभाष्य भाष्यधारणं, न भाष्यविशेषलक्षणं,
तथा पुरुषाधीनविवक्षापि न विशेषिकेत्यर्थः ॥ ननु विवक्षित-
प्रमाजातीयत्वं साक्षात्कारित्वादिजात्यैव विवक्षितं, तथाच
तत्तदसाधारणकारणत्वेन लक्षणं न भाष्यालेख्यन्यायमनुहरती-
त्यत आह— “अर्थजत्वस्ये”ति । अर्थः=कर्म, नदपि साक्षात्का-
रिज्ञाने करणं स्यात्, तस्यापि व्यपदेशकत्वादित्यर्थः ॥ कर्म-
यतिष्ठयामिमुक्त्वा कर्तारि आह— “आप्ते”ति । आप्तः=
कर्ता, शाब्दो प्रमां प्रत्यमाधारण्येन विशेषक एवेत्यर्थः ॥

सू० “उभित्युत्तरे च पूर्वोक्तमिति । “विवक्षितजातिभे-
दौपयिकत्वेन^(२)प्रमित्यसमवायिकारणविशेषकं प्र-
माणमित्यप्यत एव प्रत्युक्तम् । इति प्रमाकरणानि-
रुक्तिदूषणानि ।

एवं ^(३)विशेषतोपि प्रमाणलक्षणानि प्रतिवक्तव्यानि ।

(१) यद्यपि तत्तदभाष्यगतं रेखोपरेखादि तत्तदभाष्यऽऽसाधा-
रणमेव तथापि रेखोपरेखाशब्देन तन्निर्मिता इत्यादेराकारा ग्राह्याः,
ते च सर्वभाष्यधारणा एवेति भावः ।

(२) “विवक्षितजातिभेदौपयिकत्वेने”ति, “विशेषकमि”त्यनेनाऽ
भवेति ।

(३)

{ ग्रन्थेनैतावताऽखण्डि प्रमात्करणे तथा ।
तत्प्रसङ्गवशात्प्रामं प्रत्यभिज्ञाखण्डि च ॥
तेन मानादिकस्योक्तौ वादिनां यो दुराग्रहः ।
कथात्वावयवकत्वस्य भङ्गितः खण्डनेतिभिः ॥ }

तथाहि,—“प्रत्यक्षमिन्द्रियार्थवन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानम-
व्यभिचारी”त्याहुः^(१) ।

टी ॥ नन्वाप्तेऽपि प्रमाशमेव, कथमन्यथा “मन्त्रायुर्वेद-
प्रमाशयश्च तत्प्रमाशयनाप्रमाशयादि”ति पारमर्षं सूत्रनि-
त्यत आह—। “‘ओमि’ति । किमेनित्यमिच्छायैव निर्वृते
भवानि”त्यादिना पूर्वमेव बाधकस्योक्तत्वात् । नन्वाभ्युपगमा-
धीनमर्थतयात्प्रमित्यर्थः ॥ नन्वात्मनःसंयोगः प्रमित्यसमवा-
यिकारणं, तद्विशेषकं लिङ्गशब्दादिप्रमाश, तथाच प्रमित्यसमवा-
यिकारणव्यपदेशकं प्रमाशमिति लक्षणनास्तमित्यत आह ।—
“विवक्षिते”ति । विवक्षान्तर्भावस्यैव तदपि भाव्यत्वेत्यभिप्रायः,
किञ्च, अर्थस्य=(कर्मणः)कर्तुं श्वाप्तस्य करणत्वप्रसङ्गजकमित्यर्थः ॥

“एवमि”ति । प्रमाशयसानान्यलक्षणदूषणानि कियन्ति-
विद्विशेषलक्षणेपि बोद्धव्यानीत्यर्थः यद्वा, । “एवमि”ति खण्ड-
नीयत्वमात्रमतिदिशति, तेन “तथाह्येत्य”स्य सङ्गतिः ॥

म० “किमर्थमिदमुच्यते ? किं सजातीयविजातीयव्यव-
च्छिन्नतत्प्रतीत्यर्थ ?-१ उत साक्षात्कारित्वप्रतीतये
तद्विहोपदर्शनमिदम् ?-२ उत व्यवहारार्थम् ?-३ उत
प्रत्यक्षादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तावधारणार्थम् ?-४ उता-
न्यत्किञ्चिदर्थमेव ?-५ । नाद्यः । तथाहि,—किं ‘सजा-
तीये’ति प्रत्यक्षत्वेन साजात्यमपेक्षितं ? रूपान्त-
रेण वा ? नाद्यः, ‘तस्माद्व्यवच्छेदावधेः सजातीया-

इति श्रीमदुदासीनवर्ण श्रीसुकुन्ददाशयिष्येण श्रीराममिश्रया-
विष्णोऽधिगतवेदवेदाङ्गादिविविचक्षिणेन श्रीमोहनलाल-कां० गो० वे-
दान्ताचार्येण प्रणीतायां गर्तप्रदर्शिन्यां सोमान्यतः प्रमाप्रमाणखण्डनम् ।

{ खण्डनं प्रतिजानीते श्रीहर्षोऽयं विशेषतः ।
{ मानानां, मानभङ्गार्थं वादिनां मानमानिनाम् ॥ }

(१) प्रथमाध्याये प्रथमाह्निके चतुर्थसूत्रे न्यायाचार्या गीतमसहस्रं
आहुतिर्यर्थः ।

दव्यावृत्तत्वे^(१) व्यवच्छेदकत्वानुपपत्त्या व्यावृत्तत्व-
स्वीकारेणाव्यापकत्वात् । "नापि द्वितीयः, विजाती-
यपदोपादानवैयर्थ्यात् । अस्ति हि प्रमेयत्वादिना
सर्वसाजात्यम् । "अथ प्रमाणत्वादिना विश्लेषेण
साजात्यं विवक्षित्वेदमुच्यते, 'तर्हि लक्ष्यस्यापि प्रमा-
णत्वेन साजात्यात् व्यवच्छेद्यकोटिप्रविष्टतया सङ्-
ग्राह्यताऽभावप्रसङ्गः ।

टी० ॥ लक्षणस्य व्यतिरेकानुमानत्वेन पराभिमतस्य
प्रयोजनं खण्डयितुं विरूपयति । "“निर्गमि”ति । तत्प्र-
तीत्यर्थं = लक्ष्यप्रतीत्यर्थम् ॥ लक्ष्यलक्षणमात्रखण्डनमपीदं प्रत्य-
क्षस्य सर्वप्रमाणमूलत्वादित्येव^(२) प्रस्तौति । "“तस्मादि”ति ।
यतः प्रत्यक्षात्प्रत्यक्षं व्यावर्तनीयं तत्रैव लक्षणमस्ये व्यावृत्तेर-
नुपपत्तिः, असत्ये तदव्याप्तिर्लक्षणदोष इत्यर्थः ॥ रूपान्तरेण
साजात्यमस्तिममिति खण्डयति । "“नापी”ति । प्रमेयत्वा-
दिना सर्वं सजातीयमेव, तथाच कस्योपग्रहाय विजातीयपद-
मित्यर्थः ॥ ननु "प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानी"ति-
सन्ने^(३) प्रमाणमामान्यं विभक्तं, तथाच प्रमाणत्वेन सजाती-
येभ्योऽनुमीनादिभ्यो विजातीयेभ्यः प्रमेयसंज्ञादिभ्यः प्रत्यक्षम-
नेन लक्षणेन व्यावृत्तं शोध्यते, इति शङ्कते । "“अथे”ति ॥
प्रमाणत्वेन सजातीयोद्वयवच्छेदो यदि लक्षणफलं तदा स्वस्मा-
दपि व्यवच्छेद एव स्यादिति परिहरति । "“तर्ही”ति ॥

सू० ^a * लक्ष्यस्य यत्प्रमाणत्वादिभिः सजातीयं तद्व्यव-
च्छेद्यं, न च लक्ष्यस्य लक्ष्यं सजातीयं, बहुवचस्य भेद-
व्यवहितत्वात् ?-इति चेत्, ^b एवं तर्हि लक्ष्यापेक्षया
भिन्नाद्वयवच्छेद इत्येवोच्यतां, कृतं प्रमाणत्वादिना
साजात्येन प्रकृतानुपयोगिना वर्णितेन, 'यदा च

(१) प्रत्यक्षलक्षणस्याऽव्यावृत्तत्वे इत्यर्थः । (२) इत्येव=प्रत्यक्षस्य एव ।
लक्ष्यलक्षणमात्रखण्डनमपि प्रस्तौतीत्यन्वयः । (३) प्रथमाध्याये प्रथमा-
ह्निके तृतीयं गौतमीयं सूत्रम् ।

लक्ष्यादन्यत्वं परेषामवगतं तदा परस्मादन्यत्वमपि
लक्ष्यस्यार्थादवगम्यते इति सिद्धमग्रत एव लक्षणप्र-
योजनमिति वैयर्थ्यमेव स्यात् लक्षणाख्यानस्येति ।
अस्तु वा विवक्षावैचित्र्यवशात्कथमपीदृशमभिधानं,
तथापि "न तावदनेन लक्षणेनानवगतेनैव व्यवच्छि-
न्नप्रतीतिसम्भवः, अतिप्रसङ्गात् । नापि ज्ञातेन,
दुरवधारणत्वात् । न तावदिन्द्रियार्थसन्निकर्षात्पत्तिः
प्रत्यक्षा, 'अप्रत्यक्षविशेषणत्वात् ।

टी० ॥ ननु स्वयमेव न स्वमज्ञानोयं, किंत्वनुमानादि
तथेति नेकदोष इत्याह—। "लक्ष्यस्ये"ति ॥ एव सति लक्ष्य
भिन्नव्यवच्छेदकलकं लक्षणमित्येवोच्यता सजातीयव्यवच्छेद-
फलकत्वोक्तिरतन्त्रमिति परिहरति—। "एवमि"ति ॥ ननु तथै-
वास्तु, तावनापि लक्षण सकलमेवेत्यत आह—। "यदा चे"ति ।
परेभ्यः प्रत्यक्षस्य भेद विना परेषां प्रत्यक्ष'द्विषयत्वमनुपपन्नमि-
त्यर्थवशमिदमेवेतदभिन्नत्वमित्यर्थः । विवक्ष वैचित्र्य="लक्ष्यभि-
न्नव्यवच्छेदफलकत्वं समानाऽनमानजातीयव्यवच्छेदकलकत्वं वा
लक्षणस्येत्यभिधानवैचित्र्यमित्यर्थः ॥ दुरवधारणत्वमेवाह—।
"न तावदि"ति ॥ 'अप्रत्यक्षे'ति । इन्द्रियस्य तन्सन्निकर्षस्य
वाऽप्रत्यक्षतया प्रत्यक्षेण तद्विशिष्टप्रतीत्यनुपपत्तिरित्यर्थः ॥

सू० "नापि कार्येण लिङ्गेन तदनुपपत्त्या वा तदवगमः,
ताभ्यां सामान्यतः कारणमात्राक्षेपेण कारणगता-
नुगतरूपासिद्धा^(१)वेकरूपलक्षणाऽसिद्धेः । * 'कार्य-
स्यैकजात्यादेकजातीयकारणसिद्धिः ? *—इति चेत्,
तर्हि कार्यगतैकजात्यस्य पूर्वमवश्यप्रत्येतव्यत्वा-
ङ्गीकारे तत एव सजातीयविजानीयव्यवच्छेदप्रती-

(१) कारणगतस्येन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वार्थजत्वादेरनुगतस्य रूप-
स्याऽपि ज्ञावित्यर्थः ।

तिरस्तु, कृतमनया पारम्पर्यकुसृष्ट्या^(१) । * नन्वे-
तावतापि न प्रकृतलक्षणखण्डनं भवत्यव्याप्तेरिति-
व्याप्तेर्वाऽनुद्भावनात् * । मैवम्, प्रथमभावितयाऽव-
श्यानुष्ठेयतया वा लघोरुपायात्साध्यसिद्धौ भवन्त्यां
चरमभावितयाऽवश्यानुष्ठेयत्वाभावेन च गुरावुपाये
प्रवर्तमानस्य तवैवेदं दोषोद्भावनं प्रदीपे प्रदीपं
प्रज्वाल्य^(२) तमोनाशाय यतमानस्येव पुंसः । नहि
तस्य दीपान्तरस्य कश्चिद्दोषः, किन्तु तथाकारी
पुरुष एव पर्यनुयोज्यः । सर्वसाधनसाधारणोऽयं दोषः
यत्सम्भवदेवंविधलघुपायत्वं^(३) नाम, स्वरूपासिद्धि-
रिव^(४) सर्वप्रमाणानाम् । तस्मान्मा नाम भूदति-
व्याप्त्यादिदोषः, सामान्यदोषादेवेदं लक्षणं दुष्ट-
मिति ।

टी० ननु प्रत्यक्षस्येतरभिन्नत्वेन ज्ञानं लक्षणमाध्यमिति
तदेव^(५) लक्षणे लिङ्ग, तदन्यथानुपपत्तिर्वा लक्षणज्ञापिकेत्यत
आह- । “नापी”ति । यद्वा, साक्षात्कारिजातीयं ज्ञानमिन्द्रि-
यार्थसन्निकर्षं स्वकारणमनुभाषयिष्यतीत्यत आह- । “नापी”
ति ॥ ^b“ताभ्यानि”ति । लिङ्गानुपपत्तिभ्यामित्यर्थः ॥

(१) साक्षात्कारिज्ञानत्वेनेन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यमनुभाष्यं ततश्च
तस्य लक्षणत्वं वक्तव्यमिति पारम्पर्यस्य कुसृष्ट्या (=दुर्हत्या) कृतमल-
मित्यर्थः । (२) प्रदीपं प्रज्वाल्य प्रदीपे तमोनाशाय यतमानस्य पुंस
इत्येवमवयवः । (३) सम्भवदेवंविधो लघुपायो यस्य मुख्यपायतः स
सम्भवदेवंविधलघुपायस्य भावस्तस्वमिति विग्रहः । वस्तुप्रतिपक्षवदेवाद्यं
सम्भवलघुपायोऽपि दोषो बोध्यः । (४) स्वरूपासिद्धिः=स्वरूप-
तोऽसिद्धिः । सा चाऽनुमिती श्कुटैव । ‘इदं रजनमि ति प्रत्यक्षेपि रज-
तरूपार्थस्याऽवच्छेदेन, एतद्धस्तिवदूशी मदीया गीरित्युपमितेऽप्यत्यन्तं
विवदूशयोः सादृश्यावगाहित्वेन, वन्दौ भूयोपपाद्यत्वभ्रमेण वन्द्यान्यथा-
नुपपत्त्या भूमकल्पनारूपार्थापत्तेरपि वस्तुतोऽनुपपाद्यादनुपपादककल्प-
नारूपत्वेन च स्वरूपासिद्धिर्बोध्या । (५) तदेव=इतरभिन्नत्वेन ज्ञानमेव

साक्षात्कारवच्छिन्नकार्यं प्रतीन्द्रियार्थसन्निकर्षत्वेनैव कारयतेति तदेव^(१) तेनानुमेयमिति शङ्कते—। “कार्यस्ये”ति ॥ तर्हि साक्षात्कारिज्ञानत्वमेव प्रत्यक्षलक्षणमस्तु, लक्षमनुमितलक्षणेने, ति परिहरति—। “तद्ही”ति ॥ लक्षणदूषणाय प्रवृत्तस्यान्यासिध्या-
नमप्रस्तुतमिति शङ्कते—। “नन्वि”ति । प्रथमसाधित्वं = ल-
क्षणात् पूर्वमेवोपस्थितत्वम् । अवश्यानुष्ठेयत्व = लक्षणज्ञाना-
र्थमवश्यानुसरणीयत्वम् । लक्षण^(२) दोष एवायं यत्प्रत्यक्षलक्ष-
णायात्वं त्वदकौशलरूपापनमृतेनोद्भाष्यते इति परिहारार्थः ॥

सू० ‘एतेन द्वितीयोपि निरस्तः, साक्षात्कारित्वावगमम-
न्तरेण तदवगमानुपपत्तेः; तदवगमाच्चास्य प्रतीता-
वन्योन्याश्रयप्रसङ्गः । अस्तु वाऽन्यद^(३)पि किञ्चि-
दिन्द्रियजत्वे लिङ्गं तथापि तदेव^(४) साक्षात्कारि-
त्वाविनाभूततया प्रत्यक्षलक्षणमुपन्यस्यतां, सन्निहि-
तप्रतिपत्तिकत्वात् । * ‘न च तद्^(५)वश्यं व्यापकं
वक्तव्यं, लिङ्गस्य तद्व्याप्यत्वेनैवोपपत्तेः—इति चेन्न ।

टी० । ‘साक्षात्कारविहीनोपदर्शनमिति पक्ष दूषयति—। ‘एते-
ने’ति । साक्षात्कारित्वेनेन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नत्वमनुमेयं, तच्च
ज्ञात सत्साक्षात्कारित्ववच्छिन्नमित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः । यद्यपि
साक्षात्कारित्वं प्रत्यक्षमेव तथापीन्द्रियजन्यत्ववच्छिन्नमेवेति
भावः ॥ नन्वर्थजत्वेनेन्द्रियजन्यत्वमनुमाय तेन साक्षात्कारमनुमा-
स्यते, इति नान्योन्याश्रय इत्यत आह—। “अस्तु वे”ति ।

(१) तदेव=इन्द्रियार्थसन्निकर्षत्वावच्छिन्नकारणमेव, तेन=साक्षा-
त्कारवच्छिन्नकार्येण । (२) नन्वेतावतापि नमैव दोषोऽभिहितो न
लक्षणस्येत्याशङ्क्यामाह-लक्षणमिति । (३), अन्यद = अर्थजत्वम् । (४)
तदेव = अर्थजत्वमेव । (५) तद् = अर्थजत्वं प्रत्यक्षस्य लक्ष्यस्वावश्यं
व्यापकम् = अनुगतं लक्षणं वक्तव्यं न च भवति, साक्षात्कारित्वलिङ्गस्य
नस्य तद्व्याप्यत्वेन = साक्षात्कारित्वव्याप्यत्वेन साक्षात्कारित्वव्याप्ये-
न्द्रियजत्वव्याप्यत्वेन वा तन्मन्युनदेशवृत्तित्वात् किञ्चिदिन्द्रियजत्वमेवा-
नुगतं लक्षणमित्यर्थः ।

तथाभार्यजत्वमेव प्रत्यक्षत्वे लिङ्गमस्तु, तथाप्यव्याप्यस्य सुमरं
 व्याप्यत्वा^(१)दिति किमिन्द्रियजन्यत्वेनेत्यर्थः । सन्निहितप्रतिप-
 तिकत्व = प्रथमोपस्थितत्वम् । * अर्थजत्वस्येन्द्रियजन्यत्वेनावि-
 नाभावो गृहीतो, न तु साक्षात्त्वेनेति न वाच्यं *, तुल्यसामर्थी
^(२)कृत्वादि,ति भाष ॥ नन्विन्द्रियजत्व सकलप्रत्यक्षतयापक,
 मिति तदेव साक्षात्कारित्वस्य लक्षणं, नतिविन्द्रियजत्वानुमा-
 पकं यस्मिन् सल्लक्षणीभवितुमर्हति, लिङ्गस्य^(३) नद्वयाप्यमात्र
 इयापि मन्मथेन प्रत्यक्षस्य लक्ष्यस्याव्यापकत्वादिति शङ्कते ।
 “नच तदवश्यमिति ॥

मू० “यत्र लिङ्ग^(४)मव्यापकत्वान्नास्ति तत्रेन्द्रियजत्वस्य
 प्रमाणाभावात् प्रत्येतुमशक्यत्वेन कथं ततः साक्षा-
 त्कारित्वावगमः ? । यदा^(५)तु क्वचित्प्रत्यक्षजातीये
 एव प्रमाणाभावादिन्द्रियजत्वमनवधारणीयतया सा-
 क्षात्कारित्वव्यापकत्वेनानवगतमपि लक्षणं, तदा
 किमपराद्धं लिङ्गान्तरेणा^(६)व्यापकेन । * अथ यत्र
 तदिन्द्रियजत्वे लिङ्गं नास्ति तत्र लिङ्गान्तरात्प्रत्ये-
 तव्यम् ? * । तथापि नदेवास्तां साक्षात्कारित्वे
 लिङ्गं, कृतमिन्द्रियजत्वानुमानपूर्वकं तदनुमानक-
 त्वनया । * अथ तथालिङ्गद्वयं तत्प्रत्येकमव्याप-
 कतया न लक्षणमिन्द्रियजत्व तु तथात्वाल्लक्षणम्?*-

(१) प्रत्यक्षत्वव्याप्येन्द्रियजत्वव्याप्यजन्यत्वस्य सुमरं प्रत्यक्षत्व-
 व्याप्यत्वादित्यर्थः । (२) सामर्थी = इन्द्रियार्थभक्तिकादिरूपा । (३)
 लिङ्गस्य = अर्थजत्वस्य, तद्व्याप्यभावस्य = साक्षात्कारित्वव्याप्यभावस्य
 साक्षात्कारित्वव्याप्येन्द्रियजत्वव्याप्यभावस्य वेत्यर्थः । (४) लिङ्गम् = अ-
 र्थजत्वम् । तत्र प्रमाणाभावादिन्द्रियजत्वस्य प्रत्येतुमशक्यत्वेनेत्यन्वयः ।
 (५) ननु यत्र प्रत्यक्षजातीयेऽर्थजत्वे लिङ्गं नास्ति तत्र साक्षात्कारित्वव्या-
 पकत्वेनाऽनवगतमेव सत् लक्षणं संशय इत्यत आह-यदेति । इयाप-
 कत्वेनाऽनवगती हेतुः-‘अनवधारणीयतयेति । (६) लिङ्गान्तरेण = अर्थ-
 जत्वेन ।

इति चेन्न, 'साक्षात्कारित्वानुमानस्य लक्षणप्रयोजन-
स्योभाभ्यामेव सिद्धेः, कृतं व्यापकेन तेन^(१) ।' नापि
तृतीयः । स ह्येवंरूपः, यद् इन्द्रियार्थसन्निरुपजनितं
तत् 'प्रत्यक्षमि'ति व्यवहर्त्तव्यमिति । अयमप्यर्थो-
ऽनुपपन्नः, लक्षणस्य ज्ञातुमशक्यत्वात् । साक्षात्का-
रित्वात्तदवगमे साक्षात्कारित्वमेवास्तु व्यवहारनि-
यमनिदानम्, 'अव्यवहितप्रतिपत्तिकत्वादित्यावेदि-
तम् ।

टी० ॥ यत्र प्रत्यक्षभागे व्याप्यैरूपेषु तेन^(२) सिद्धेन
नेन्द्रियजत्वानुमेयत्वाव्याप्तिः स्यादिति परिहरति । "यत्रे"
ति ॥ तत्रापि प्रत्यक्षभागे लिङ्गान्तरणेन्द्रियजत्वमनुमितमिति
नाठ्याप्तिरिति शङ्कते । ^b "अथे"ति ॥ ताभ्यां लिङ्गाभ्यामाहत्य
(३) साक्षात्त्वमेवानुमीयतां किमिन्द्रियजत्वेनेति परिहरति-
"तथापी"ति ॥ अनुमानानुसमयोर्विनिगसरूपमिहेति शङ्कते-
"अथे"ति ॥ इदानीमाशयं स्फुटयति- । "साक्षात्कारि-
त्वे"ति । साक्षात्त्वप्रतीतिमात्रं लक्षणस्योद्दिश्यं, तच्च
ज्ञानमेवेत्यलमिन्द्रियजत्वानुमानेनेत्यर्थः ॥ व्यवहारसाधक
व्यतिरेकिलक्षणमिति खण्डयति- । "नापी"ति ॥ "अव्यव-
हिते"ति । साक्षात्त्वेनेन्द्रियजत्वानुमानं, तेन च व्यवहारानु-
मानमिति परम्परागौरवमित्यर्थः ॥

सू० "अत एव न चतुर्थः, 'कल्पनागौरवदोषश्चाधिकः ।
नापि पञ्चमः, 'तादृशस्य दर्शयितुमशक्यत्वात् ।' एतेन
'भासमानाकारेन्द्रियसम्प्रयोगजं प्रत्यक्षम'पि निर-
स्तम् । किञ्च, प्रमाणविशेषलक्षणमिदं प्रमाणलक्ष-
णोपसङ्गृहीतस्य कियतः सङ्ग्राहकं कियतश्च प्रति-
क्षेपकं वक्तव्यम् ? प्रमाणलक्षणेन च व्यवभचारिणी

(१) तेन=इन्द्रियजत्वरूपेषु लक्षणैः । (२) तेन=दर्शयित्वेन ।

(३) सादृत्य=संभूय ।

(^१) निवृत्तिः प्रदर्श्यते, तथा सति यथाश्रुतमिदमलक्षणं, व्यभिचार्यपि हि भासमानस्य सत्तादेराकारस्येन्द्रियसंयोगादुत्पद्यते । अथ विशेषाभिप्रायेणेदं लक्षणं वाच्यं, तथाप्यसङ्गतिः । ^१तथाहि,—किं(^२) कियन्मात्रभासमानेन्द्रियसम्प्रयोगजत्वं विवक्षितम्?—१ उत यावद्भासमानेन्द्रियसम्प्रयोगजत्वम् ?—२ । आद्यो व्यभिचार्यव्यवच्छेदः,

टी० ॥ ^a“अत एवे”ति । अथवहितप्रतिपत्तिकत्वादेवेत्यर्थः ॥ ^b“कल्पने”ति । साक्षात्कारित्वजात्यपेक्षया सर्वज्ञस्येन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वकल्पनायां गौरवमित्यर्थः ॥ “तादृशस्य”ति । तादृशस्य लक्षणफलस्य दर्शयितुमशक्यत्वादि-
त्यर्थः । ^c“एतेने”ति । लक्षणफलानिर्देशेनेत्यर्थः । यद्वेन्द्रियसम्प्रयोगजत्वस्य दुरवधारणत्वेनेत्यर्थः । अमे रजनाद्याकारेण सम्प्रयोगाभावात्तद्व्यावृत्त्यर्थं ‘भासमाने’ति ॥ ‘इदमज्ञतमि’ति अत्रस्यापि भासमानसत्ताकारेन्द्रियसम्प्रयोगजत्वादि व्याप्ति-
नाह—^d“किंचे”ति ॥ ननु मर्यादामोममोप्याकारो न विशेष, स्तेन चाकारेण(^e) सासमानाकारेन्द्रियसम्प्रयोगजत्व विवक्षित, निति नातिठयाप्तिरित्याह—^f“अथे”ति ॥ विशेषाकारमेवादाय विकल्पयति—^g“तथा ही”ति ॥ ^h“व्यभिचारी”ति । इदमेतदल-
क्षणं विशेषाकारमादाय तथापि अमेतिठयाप्तेः, संशय च वास्तव प्रकारमादायातिठयाप्तेरित्यर्थः ॥

सू०^१ निर्विकल्पासङ्ग्रहश्च । नापि द्वितीयः, विकल्पासह-
त्वात् । तथाहि,—किं भासमानताविशिष्टस्येन्द्रियस-
म्प्रयोगः ?—१ उत भासमानतोपलक्षितस्य ?—२ । नाद्यः,

(१) व्यभिचारिण इत्यतोऽग्रे “ज्ञानस्य”—इति शेषः । (२) किमिति, यत्किञ्चिद्भासमानविशेषाकारेणैन्द्रियसंयोगजन्यत्वमिति प्र-
मविकल्पार्थः, यावद्भासमानविशेषाकारेणैन्द्रियसंयोगजन्यत्वमिति द्विती-
यविकल्पार्थः । (३) तेन चाकारेण = विशेषाकारेण । भासमानो य-
थाकारस्तेन बहिरेन्द्रियसंयोगजत्वमित्यर्थः ।

पूर्वं भासमानत्वाभावात् कारणस्य च पूर्वभावि-
त्वात् । द्वितीये 'लटोऽविवक्षितार्थत्वं वा ?-१ विव-
क्षितार्थत्वं वा ?-२ । नाद्याः । तथाहि- 'यावद्भा-
समाना^(१) कारेन्द्रियसंयोगजमपि भवति 'घटोऽयमि'
ति विज्ञानं, न चात्मनि प्रत्यक्षम्, 'आत्मनस्तदीया-
विषयत्वात्, प्रमाणस्य च विषयनियतत्वात्, यत्र
प्रामाण्यं तत्रैव विषये तद्विशेषस्य प्रत्यक्षत्वस्य वक्त-
व्यत्वात् । 'अन्यथा पटास्तित्वे घटोऽयमिति प्रत्यक्षं
प्रामाण्यतः किमुत्तरम् ? । *नन्विदमुत्तरं^(२) घटवि-
ज्ञानं न पटे प्रत्यक्षं, न हि तदिन्द्रियसन्निकर्षणोत्प-
न्नमिति * । 'तत्किमात्मेन्द्रियसन्निकर्षणं घटविज्ञान-
मात्मनि प्रत्यक्षमेव ? ।

टी० ॥ "निर्विकल्पके"ति । तत्र निष्प्रकारकतया भास-
मानस्याकारस्याभावादित्यर्थः । पट्टा^(३) सविकल्पकोत्पत्तिकाले
इव निर्विकल्पोत्पत्तिकाले प्रकारस्य भासमानत्वाभावादित्यर्थः ॥
निर्विकल्पकमेवाधिकृत्या-॥ ^४ "पूर्वमिति ॥ ननु तत्रापि निर्वि-
कल्पकेनैव^(५) भासमानतावैशिष्ट्यमस्तीत्यत आह- । ^० "कारण-
स्ये"ति ॥ "लट"इति । शानच्स्थानस्ये^(६)त्यर्थः ॥ यद्वयं भास-
मानस्येन्द्रियेण सन्निकर्षाद्युज्जानं जायते तत्तत्र प्रत्यक्षमिति^(७)

(१) भासमानेति, यदाकदाचिद् (अहमस्मीति स्वात्मप्रत्यक्ष-
काले) भासमाना यावन्त आकारा यस्यात्मनस्तेनात्मनाऽप्यकाले मनो-
रूपेन्द्रियसंयोगजमित्यर्थः । (२) "नन्विदमुत्तरम्-इति पाठस्तु
विद्याभागराद्यभिमतः । (३) ननु सविकल्पकज्ञाने सप्रकारकतया भास-
मानाकारसन्निकर्षकज्ञाने निष्प्रकारकतयाकारो भासते इति न तद-
मह्यह इत्यस्वादा-यद्वेति । (४) 'निर्विकल्पके'ति पदं भास-
मानतावैशिष्ट्यपदैकदेशेन भासमानत्वेनाप्येति नया च निर्विकल्पकेन
भासमानतया सहेन्द्रियस्य वैशिष्ट्यं लब्धव्य इत्यर्थः । (५) "लटः
शान्स्थानचौ"-इति सूत्रोक्तः शानच् स्थाने यस्य लटस्तस्येत्यर्थः ।
(६) इति-इव प्रकारेण, यत्तच्छब्दघटितविशेषोक्तौ नक्षत्रं पर्य-

विशेषपर्यवसानाय सामान्योक्तावनिष्ट तावदाह-। “यावदि”
ति ॥ ननु नन्दमनिष्टमित्यत आह-। “आत्मन” इति ॥ नन्व-
न्यविषयस्याप्यन्यत्र प्रत्यक्षत्वं स्यादित्यत आह-। “अन्यथे” नि॥
घटप्रत्यक्षस्यात्मप्रत्यक्षतापादनाय लक्षणस्य विशेषपरतां पूर्व-
पक्षेणमङ्गीकारयति-। “नन्वि”ति ॥ एवं स्थिते स्वाक्षिप्त-
तापादनमाह ।। “नत्किञ्चि”ति ॥

सू० “ * कथमेवं स्यात्, आत्मेन्द्रियसन्निकर्षाद् घटज्ञान-
स्योत्पादेऽप्यात्मनोऽनवभासमानत्वाद्*-इति चेन्न,
“भासमाने”त्यत्र लटोऽविवक्षितार्थत्वपक्षमाश्रित्येद-
भवतोच्यते, इति स्मर्त्तव्यम् । अस्ति ह्यात्मनो भास-
मानत्वं कदाचित्केनचित्, अन्यथाऽप्रमेयत्वप्रमङ्गात् ।
* ‘उक्तलक्षणकं स्वविषये प्रत्यक्षं न त्वन्यत्रापि ? *-
इति चेन्न । स्वशब्देन यदि ज्ञानमात्रं विवक्षितं तदा
“स दोषस्तदवस्थः । अथ ज्ञानव्यक्तिरपेक्षिता तदा
लक्ष्यस्वरूपस्यासाधारणतया तत्परित्यागेन लक्षण-
स्याऽन्यत्रापि गतत्वादतिव्याप्तिः, व्यक्त्यन्तरस्य
लक्षणाश्रयस्यैकव्यक्त्यभिहितलक्ष्यीभूतासाधारणरू-
पत्वाभावात्^(१) । * व्यक्त्यन्तरमपि लक्ष्यमेव, अल-
क्ष्ये च लक्षणस्य गमनादतिव्याप्तिः * ? इति चेन्न ।

टी० ॥ भासमानत्वं विशेषणमपश्यतस्तत्रेदनापादनमिति
शङ्कते-। “कथमेवमिति”ति ॥ लक्ष्योऽविवक्षया भग्नमानत्वं
विशेषणं स्वयैवापास्तमिति परिहरति । “भासमाने”ति ।

वसायितुं सामान्योक्तौ=सामान्यतो यावद्भासमानाकारेन्द्रियसं-प्रयो-
गजत्वोक्तावनिष्टमाहेत्यर्थः । यस्तदोर्गिह तस्माद्व्यवस्थेयभिधायितया
विशेषवाचकत्वम् । (१) एकव्यक्तावभिहितं लक्ष्यीभूताऽसाधार-
णरूपत्वम्=लक्ष्यतावच्छेदकीभूतधर्मवत्त्वम्, तस्य लक्षणाश्रयेऽलक्ष्यव्यव-
न्तरेऽभावादित्यर्थः । यद्वा, एका या लक्ष्यीभूताऽसाधारणरूपा व्यक्तिर-
भिता तद्गुणतया अलक्ष्यव्यवन्तरेऽभावादिति वरल्लक्ष्यार्थः ।

एतदनिष्टभयेन^(१) यल्लक्षणविषये तत्रातिव्याप्तिरिति परिहारह-
म्यम् । वस्तुतो^(२) अन्यविषयकप्रत्यक्षस्यान्यत्र प्रामाण्यापादनमेव
प्रघट्टकार्यः । आत्मप्रत्यक्षत्वस्य घटप्रत्यक्षेति^(३) व्याप्तिर्व्यंष्टानु-
नित्यादौ प्रत्यक्षलक्षणातिव्याप्तिर्वा न प्रघट्टकार्यः, उपसंहारवि-
रोधात् ॥ ननु स्वविषयकप्रत्यक्ष^(४) स्यैव तल्लक्षणं, तथाचान्यवि-
षयकप्रत्यक्षस्यान्यत्र प्रामाण्यापादनं न सम्भवतीत्याशङ्कते-
“उक्तलक्षणकमि”ति ॥ “न दोष” इति । “घटोऽयमिति” ज्ञा-
नमात्मनि प्रत्यक्ष स्यादित्ययं दोष इत्यर्थः ॥ एकैव व्यक्तिर्यदि
लक्ष्यते तदा व्यक्त्यन्तरातिव्याप्तिरित्याह- । “तदं”ति ॥
अतिव्याप्तिमेव स्फुटयति- । “व्यक्त्यन्तरस्ये”ति ॥

मू० “यदेकत्रासाधारणस्वरूपं लक्ष्यत्वेन निरूप्यते भवता
न तदन्यस्वरूपम्, अतः कथं ‘तदपि लक्ष्यमि’त्य-
पिशब्देनानेक साधारणीकृत्य समुच्चेतुं शक्यं; यदपि
साधारणं रूपं तद्व्यक्त्यन्तरव्यवच्छेदकं स्वविषय-
पदं विशेषणं प्रक्षिपता भवतैवाऽसाधारणीकृतम् ।
स्वशब्दस्य ज्ञानमात्रार्थत्वे ‘दोषस्योक्तत्वात्’, स्व-
त्वस्य चानुगतस्वरूपस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् । “अ-
न्यथाऽन्यव्यक्तिविषयस्यान्यत्र तथात्वापत्तेः^(५) ।
'नापि द्वितीयः पक्षः, विकल्पासहत्वात् । किं स-
म्प्रयोगापेक्षया वर्तमानत्वम् ?-१ अथ यत्किञ्चिद-
पेक्षया ?-२ । प्रथमे विशेषणत्वपक्षान्न विशेष इत्यु-

(१) एतदनिष्टभयेन = भावमानत्वस्य विशेषणत्वे पूर्वोक्तिरि-
ष्टभयेन, यद् = भावमानत्वेऽपलक्षितत्वघटितं प्रत्यक्षलक्षण वक्तव्यं त-
त्रात्मप्रत्यक्षत्वस्य घटप्रत्यक्षे, घटप्रत्यक्षस्य वा घटानुमित्यादावतिव्या-
प्तिरित्यर्थः । (२) नन्वेवं सति “अत एवात्मविषयत्वानु गेयवत् त्रिपु-
टीप्रत्यक्षवादिनि पटज्ञानस्य घटादौ प्रत्यक्षतया प्रामाण्यानुयोगो
द्रष्टव्यः” इत्यग्निप्रोपसंहारविरोधः स्वादित्यस्वरनाम्नास्तविकं सिद्धा-
न्तमाह-वस्तुत इति । (३) घटविषयकप्रत्यक्षस्यात्मविषयकप्रत्यक्षत्वा-
पत्तिरित्यर्थः । (४) स्वविषयकप्रत्यक्षस्य = स्वविषयविषयकप्रत्यक्षस्ये-
त्यर्थः । (५) तथात्वापत्तेः = प्रामाण्यापत्तेः ।

क्तदोषापत्तिः । द्वितीये तु लटोऽविवक्षितार्थत्वमेव
स्यात्, “व्यवच्छेद्ययोर्भासितभासिष्यमाणयो रणित-
दा^(१) भासमानत्वस्वीकारात् । * “इन्द्रियसंयोगा-
नन्तरं भासमानत्वमपेक्षितम्, अतो विवक्षितार्थ-
त्वम् * ?-इति चेन्न ।

टी० ॥ “यदेकमेति । स्वपदमहिम्ना व्यक्तविशेषमात्रो-
पस्थितौ ‘व्यक्त्यन्तरमपि लक्ष्यमेवे’ति त्वदभिधानमनन्तरमेवे-
त्यर्थः ॥ “दोषस्ये”ति । घटप्रत्यक्षस्यात्मनि प्रामाण्यापोदन-
लक्षणस्येत्यर्थः ॥ “स्वत्वस्य चे”ति । स्वत्वमपि^(२) हि स्वमेव,
अन्यथा न तत्प्रत्यक्षानुपग्रहस्तथाच स्वत्वे यदि तदेव स्वत्वं
तदात्मान्मयः । स्वत्वान्तरं चेत्तदानवस्था, स्वत्वाख्यं च धर्मा-
न्तरं नास्त्येवेत्यर्थः ॥ ननु मा भूत्स्वत्वमनुगतं, किमत, इत्यत
आह- । “अन्यथे”ति ॥ ‘भाममाने’त्यत्र लङ्घ्यविवक्षापक्षं दूष-
यति- । “नापो”ति ॥ “प्रथमे” इति । निर्विकल्पके भाममा-
ननाविशिष्टेनेन्द्रियसंयोगजत्वाभावात् तदनुपग्रह इत्यर्थः ॥
१ “व्यवच्छेद्ययोर्भासितभासिष्यमाणयो रणित-
दा” इति । ज्ञानान्तरे भासितस्य भासिष्यमाणस्या-
त्मन इन्द्रियसंयोगजे घटोपमिति ज्ञानेप्यात्मप्रत्यक्षत्वापत्ति-
रित्यर्थः ॥ “इन्द्रिये”ति । तच्च निर्विकल्पके^(३) स्ताति न
तदनुपग्रह इत्यर्थः ॥

सू० “आत्मनोपीन्द्रियसंयोगानन्तरं भासमानत्वमस्ति ।

नहि स यदा मनसा गृह्यते तदा नेन्द्रियसंयोगान-
न्तरम्^(४) । * नेन्द्रियसंयोगमात्रं विवक्षितं, किं नाम

(१) तदा = तत्कालापेक्षया तत्कालानिन्द्रियसंयोगापेक्षयेत्यर्थो वा ।

(२) स्वविषयकप्रत्यक्षस्यैव लक्षणात्वे स्वयमपि किञ्चिदाह व्याख्याकारः-
स्वत्वमपीति, यथा स्वपदार्थता घटपटादीनामेवं स्वत्वमपि स्वपदार्थ-
स्येत्यर्थः । अन्यथा = स्वत्वस्य स्वपदार्थताऽनङ्गीकारे, स्वत्वप्रत्यक्षे स्व-
विषयकप्रत्यक्षत्वाभावादव्याप्तिः स्यादित्यर्थः (३) यद्यपि निर्विकल्पके न
नविकल्पके इव भाममानत्वं तथापि किञ्चिद्रूपेण भाममानत्वमभिप्रेत्यै-
तदुक्तम् । (४) ‘भाममानत्वम्, -इति शेषः । यद्वा ‘अनन्तरमिति भाव-
प्रधानो निर्देशः, आनन्तर्यमित्यर्थः ।

यदनन्तरं भासमानतोत्पत्तिः ? *-इति चेन्न, 'तद-
नन्तरमपि भासमानतोत्पत्तेः । *- 'भासमानतान्तरं
तत्, नत्विदं भासमानत्वम् * ?-इति चेत् 'न,
अव्याप्तिप्रसङ्गात्, एकभासनमात्रव्यवस्थितत्वान्नक्ष-
णस्य । * अथ मन्यसे-यद्भासनं यस्य विषयस्येन्द्रिय-
संयोगादुत्पन्नं तत्तत्र प्रत्यक्षं प्रमाणमिति निरुक्ती
न दोषः * ?-इति, 'मैवम् । यद्भासनं 'घटोऽयमि'ति,
यस्य विषयस्यात्मन इन्द्रियेण सह सन्निकर्षादुत्पन्नं
तद्भासनं तस्मिन्नात्मनि प्रमाणं स्यात् । * नात्मा
तस्य विषयः, तत्कथमेवं स्यात् * ?-इति चेत्, नहि
भवता तदीयविषयस्येत्युक्तं, किन्तु सामान्यतो वि-
षयस्येति, तेनेद^(१)मभिहितम् । यदि तु तदीय-
ताविशेषणमुपादत्ते भवान् तदा यदि तच्छब्देन
ज्ञानजातीयमात्रपरामर्शस्तदा स दोषस्तदवस्थः ।

टी० ॥ अविशेषितेन्द्रियसंयोगानन्तरं भासमानतया पूर्व-
दोषानुवृत्तिरित्याह-। "आत्मनः" इति । ननु भासमानतो-
त्पत्तिप्राक्कालत्वेनेन्द्रियसन्निकर्षो विशेष्य इति शङ्कते-।
"नेन्द्रिये"ति ॥ विशेषकत्वेन यदभिमतं तदपि साधारण-
मेवेति परिहरति-। "तदनन्तरमि"ति ॥ इदन्ताया विशिष्य-
माणं भासनं न साधारणमिति शङ्कते-। "भासमाने"ति ॥
इदन्तागर्भलक्षणमेकव्यक्तिविश्रान्तमित्यव्याप्तिरिति परिहर-
ति-। "ने"ति ॥ यत्तद्विषयशब्दानां साधारणत्वात् पूर्वदोषान-
तिवृत्तिरेवेत्याह-। "मैवमि"ति ॥

सू० यदि तु ज्ञानव्यक्तिविशेषपरामर्शस्तदाऽव्यापकत्वं,
प्रतिज्ञानं तच्छब्दार्थस्य भेदात् । नहि यत्त्वं तत्त्वं वा
किञ्चिदनुगतं रूपमस्ति । "अत एवात्मविषयत्वा-

(१) इदम्=अतिव्याप्तिरूपं दूषणमित्यर्थः ।

नुयोगवत् त्रिपुटीप्रत्यक्षवादिनि पटञ्चानस्य घटादौ
प्रत्यक्षतया प्रामाण्यानुयोगो द्रष्टव्यः । तदर्थं ^(१)
‘यदिन्द्रियसन्निकर्षोत्पन्नमि’ति विशेषणप्रक्षेपेयत्त-
च्छब्दस्यासाधारण्यादव्याप्यापत्तेः । यदि तु यच्छ-
ब्दतच्छब्दार्थेनुगतः स्यात्, पुनरप्यन्यत्र ‘घटोयमि’-
ति ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वेन प्रमाणात्ता प्रसज्येत । * ^b अथा
“ऽऽत्मव्यतिरिक्ते” इति विशेषणं प्रक्षिपसि, आ-
त्मविषयस्य प्रत्यक्षता न स्यात् । ‘तच्छब्देनानुग-
तार्थाभिधाने व्यवच्छेदकत्वाभावाद् घटज्ञानस्य पटे
प्रत्यक्षतया प्रामाण्यं प्रसज्येत । एतेन “इन्द्रियार्थ-
सन्निकर्षोत्पन्नमव्यभिचारि प्रत्यक्षमि”त्यत्रापि “दो-
षोऽयमुक्तेः द्रष्टव्यः, तादृशस्यापि ज्ञानस्य विषया-
न्तरे प्रत्यक्षत्वेन प्रामाण्यप्रसङ्गात् ।

टी० ॥ ननु घटप्रत्यक्षमात्मनि प्रमाणमेव, तस्य भिति
मातृमेयात्मकपुटत्रयगोचरत्वा,दिति नेदमनिष्टं प्रामाकरणये,
इत्यत आह- । “अत एवे”ति । यत्तदादिमाधारणशब्दबलेन
घटप्रत्यक्षस्य घटादौ प्रामाण्यं तन्मतेपि प्रसक्तमेवेत्यर्थः ॥ ननु
यज्ज्ञानं यस्यात्मव्यतिरिक्तस्येन्द्रियेण सधोगादुत्पन्नं तज्ज्ञानं
तत्र प्रत्यक्षमिति विवक्षिते न्यायमतेपि न दोष इत्याशङ्क्याह- ।
“अथे”ति । तद् ^(२) आत्मव्यतिरिक्ते विषये प्रत्यक्षमिति वा
शङ्का ॥ उभयमतमाधारणं ^(३) परिहारान्तरमाह- । “तच्छब्दे-
ने”ति ॥ “दोषोयमि”ति । अन्यप्रत्यक्षस्यान्यत्र प्रामाण्या
पादनरूप इत्यर्थः ॥

मू० * यस्यार्थस्य सन्निकर्षाद्यदुत्पद्यते तत्तत्र प्रत्यक्षतया

(१) तदर्थस्य=यस्यविषयकप्रत्यक्षस्यान्यत्र विषये प्रामाण्यानुयोग-
वारणार्थस्य ॥ (२) तद्=यज्ज्ञानं यदिन्द्रियसंयोगादुत्पन्नं तदित्यर्थः ।
प्राथमिकोत्थाभिकशङ्कायासात्मव्यतिरिक्तत्वविशेषणं लक्षणकुत्तावुपा-
त्तमिदानीं तु लक्ष्यकुत्ताविति पूर्वस्माद्विशेषः ॥

प्रमाणम् * ?-इत्यभिधाने तु यच्छब्दतच्छब्दसाधारणासाधारणार्थाभिधानं "विकल्पोक्तदोषप्रसङ्गः ।
 'अव्यभिचारिपदं च व्यर्थं, न हि शुक्ती रजतज्ञानं
 रजतेन्द्रियसन्निकर्षादुत्पन्नम् । * 'संस्कारलक्षणप्रत्या-
 सत्ती रजतेप्यस्ति ? * -इति चेन्न, रजतत्ववैशिष्ट्ये
 पुरोवर्तिन^(१)स्तदभावात् तस्मिन्नेवांशेऽप्रामाण्यं,
 नतु रजतत्वमात्रे, तस्यान्यत्र सत्त्वात् । "अथ साक्षा-
 त्कारित्वं प्रत्यक्षलक्षणमुच्यते 'तदा साक्षात्कारिवि-
 भ्रमेऽपि प्रसङ्गः । * 'अथाऽव्यभिचारित्वविशेषितं
 तल्लक्षणमिति वा भेदाग्रहव्यतिरिक्तविभ्रमाभावा-
 वा( ) * ?-इति चेन्न, विकल्पासहत्वात् । किमवगत-
 मिदं लक्षणं 'फलहेतुः ? अनवगतं वा ? । तावच्चरमः,
 तदभिधानवैयर्थ्यप्रसङ्गात्; अभिधानस्य ज्ञानोत्पा-
 दापयोगित्वात्, तस्य चानवगतस्यैव फलसाधकत्वा-
 भ्युपगमात् । आद्ये किमन्यस्मादवगमः ? उत त्वदी-
 याल्लक्षणवाक्यात् ? । यद्यन्यस्मात्, कृतममुना लक्ष-
 णाभिधानप्रयासेन, अभिधानस्यास्य ज्ञानोत्पादा-
 तिरिक्तप्रयोजनाभावात्, तस्य चान्यत एव सिद्धेः ।
 अन्तरे किं त्वदभिधानमाप्तेऽपदेशतया साक्षात्का-
 रित्वं बोधयति ? उत लिङ्गादिभावेन ? । न ताव-
 च्चरमः, "त्वद्वचनस्य साक्षात्कारित्वाविनाभावादेर्द-
 र्शयितुमशक्यत्वात् । नापि प्रथमः, वादिनं प्रति

(१) प्राभाकरनैयायिकोभयमतसाधारणमित्यर्थः । (२) पुरो-
 वर्त्तिनः (=पुरोवर्तिभुक्तिनिष्ठे) रजतत्ववैशिष्ट्ये तदभावात् (=संस्का-
 रलक्षणप्रत्यासत्तेरसम्भवात्) -इत्यन्वयः । (३) "मया मस्यते, तथा
 च नातिप्रसङ्गः" -इति शेषः ।

भवत आप्तत्वासिद्धेः । सिद्धौ हि प्रतिज्ञामात्रादेव
साध्यसिद्धेर्हेत्वाद्यभिधानमनर्थकं सर्वत्र स्यात् ।

टी० ॥ “विकल्पे”ति । साधारण्येऽन्यप्रत्यक्षस्यान्यत्र
प्रामाण्यम् । असाधारण्ये प्रत्यक्षान्तरानुपपन्न इत्यर्थः ॥ यत्प
दतत्पदपूरणे दोषान्तरमाह-। “अठयन्निवारी”ति ॥ “संस्का-
रे”ति । अत एव नाननुभूतमारोप्यते इत्यर्थः । यदा (१) रोप्यं न
तत्र संस्कारो यत्र संस्कारो न तदारोप्यमिति न संस्कारस्तत्र
प्रत्यासत्तिरिति परिहारार्थः ॥ योग्यव्यक्तिवृत्तितया सुप्रहं
साधारणं (२) च साक्षात्त्वमिति तदेव प्रत्यक्षलक्षणमिति शङ्कते-।
“अथे”ति ॥ विधमेप्यनुव्यवसायेन साक्षात्त्वप्रतीतेस्तत्राति-
ठयाप्तिमाह-। “तदे”ति ॥ न्यायमते अनान्यत्वेन विशेष्य, गुरु
मते तु सर्वथापार्याद्विशिष्टमेव लक्षणमिति शङ्कते-। “अथे”ति ॥
“कले”ति । इतरव्यवच्छेदेऽव्यवहारो वा यत्कलं तद्धेतुरि-
त्यर्थः ॥ “त्वद्वचनस्ये”ति । त्वद्वचनं न साक्षात्कारित्वाविना-
भूतं, न वा पक्षधर्म, इति तेन तदनुमानमनुपपन्नमित्यर्थः ।
“सकत” इति । लक्षणवादिन इत्यर्थः ॥

सू० “अथ मन्यसे, * यः साक्षात्कारित्वमन्यतो जानाति
प्रत्यक्षव्यवहारनिदानतया च न जानातीति तं प्रति
प्रत्यक्षव्यवहारनिदानत्वमस्य ज्ञाप्यते लक्षणवादि-
ना, तच्चानुमानभावेनैव, नाप्तोपदेशतया, अत एव
च लक्षणं केवलव्यतिरेक्यनुमानमाचक्ष्महे; तद्व्या-
ख्यादिप्रमितयः साक्षात्कारिप्रमितयो वा प्रत्य-
क्षत्वेन व्यवहर्तव्याः, साक्षात्कारिप्रमितित्वात्, न
यत् प्रत्यक्षतया व्यवहियते न तत् साक्षात्कारि
यथाऽनुमितिः, तथा चैताः, तस्मात्तथा । एतदनुमा-

(१) यद् = रजतत्ववैशिष्ट्यम् आरोप्यं न तत्र संस्कारः, यत्र =
रजते संस्कारो न तदारोप्यमिति न संस्कारस्तत्र (= रजतत्ववैशिष्ट्ये)
प्रत्यासत्तिरित्यर्थः ॥ (२) साधारणम् = निखिलसह्यप्रत्यक्षव्यक्त्यनुगतम् ।

नप्रतिपादकं च वाक्यं नाप्तवाक्यत्वेन प्रयुज्यते
वादिना, किन्तु व्याप्त्यादेः प्रतिपन्नस्यैव स्मारकं
पूर्वाप्रतिपन्नस्य वा जिज्ञासोत्पादनद्वारेणेदानीमेव
(^१)वादिनि प्रमाणोत्पादकमित्युक्तदोषानवकाशः *
-इति । न । “प्रत्यक्षतया व्यवहर्त्तव्याः”-इति व्यव-
हारस्य किं “विषयभेदो विशेषः ? उत शब्दभेदः ? ।
आद्ये, ‘यद्यसौ विषयविशिष्टव्यवहारं नाज्ज्ञासीत्,
कथं साक्षात्कारिणि तस्य स्वकर्त्तव्यतां(^२) लक्षणवा-
क्यादप्यवगच्छेत् । न ह्यविदिताग्निरनुमानादप्य-
ग्निसंबन्धं बोधयितुं शक्यः । अथाऽज्ज्ञासीत्, “तदा
ज्ञातज्ञापनवैयर्थ्यात् लक्षणरूपमनुमानं निष्प्रयोज-
नम् । * अथ सामान्यतो जानात्यस्ति कश्चिद्विषयः
प्रत्यक्षव्यवहारस्य, विशेषतस्तु न जानाति, तं प्रती-
दमुच्यते ? * । न । किं सामान्यतो निमित्तवशां
व्यवहारमात्रस्य जानाति ? उत व्यवहारविशेषस्य ? ।
आद्ये ‘प्रकृतानुपयोगः, व्यवहारविशेषस्य चिन्त्यमा-
नत्वात् । द्वितीये किंकृतोऽयं व्यवहारस्य विशेषः ?-इति
विकल्पितपक्षानुप्रवे शमन्तरेण न निस्तारः । एतेन
सर्वस्यैव । लक्षणस्य स्वीकारः परासनीयः । तथाहि,—
नाऽत्यापत्त्या प्रमामात्रात्ते तेऽर्थाः स्वीक्रियोचिताः ।
तद्विद्यस्तदुरीकारे स्थाश्रयं कश्चिकित्सतु ॥ ३५ ॥

टी० ॥ ननु लक्षणवाक्यमाप्तवाक्यत्वेन नोपयुज्यते, किन्तु

(१) इदानीमेव = अनुमानवाक्यप्रयोगकाले एव । वादिनि =
प्रतिवादिनि, ओत्तरीतियावत् । प्रमाणोत्पादकम् = प्रतीयतेऽनेनेति
प्रमाणं तथा तज्ज्ञानं तदुत्पादकमित्यर्थः ॥ (२) स्वकर्त्तव्यताम् = स्वकृ-
तिजनकेच्छाजनकज्ञानेन ज्ञेयताम्, ज्ञानस्य कृतिसाध्यत्वाभावात् ॥

परार्थानुमानत्वेन, तस्य^(१) च पूर्वानुमानव्याप्तिस्मारकत्वं जिज्ञा-
सोत्पादकत्वमात्रं वा कलं, तथा च नोक्तदोष इति शङ्कते-^(२) “अ-
ये”ति ॥ ^(३) “विषयभेद” इति । प्रत्यक्षत्वलक्षणो व्यवहारविषयः ?
(^(४)) प्रत्यक्षशब्दाभिधेयत्वमात्रं वा व्यवहारविशेषः ? इति विक-
ल्पार्थः ॥ “उपवर्तमाना” इति प्रैषात्^(५) व्यवहारविशेषं तदा स्व-
कर्तव्यतयानुमापयेद्यद्यसौ प्रणीतः^(६) स्यादन्यथा साध्याऽसिद्धा-
व्याप्यग्रह एवेत्याह- । “यद्यभावि”ति ॥ सिद्धमाधनमाह- ।
“तदे”ति ॥ विषयविशेषाङ्कितव्यवहारकर्तव्यत्वे भाष्ये सामा-
न्यज्ञानसत्त्वमित्याह- । “प्रकृते”ति । अत्यापत्तिः=अतिप्र-
सङ्गः, घटप्रमातोपि घटप्रनिष्ठितलक्षणः ॥ घटविशेषितप्रमातो
घटनिष्ठौ विशिष्टप्रविष्टात् घटादपि घटनिष्ठिरित्यात्माश्रय
इत्याह- । “तद्विषय” इति ॥

मू० “अथान्यः स विशेषश्चेत्तद्वीत्वं कश्चिदिष्यते ।

“दत्तः साकारवादाय विष्टरः^(७)” स्पष्टमेव तत् ॥ ३६ ॥

“अर्थादुत्थास्नवो^(८) धर्म्मा नानुमात्वादयो यथा ।

तद्वीत्त्वमपि तद्वत् स्या^(९)” दित्यर्थोऽनर्थमाविशेत् ॥ ३७ ॥

“सोपि^(१०) वा धीविशेषः किं स्वीकार्यस्तद्विषयं विना ? ।

एवं च सोपि सोपीति नान्तः सोपानभावेन ॥ ३८ ॥

“समस्त^(११) लोकशास्त्रैकमत्यमाश्रित्य नृत्यतोः ।

(१) तस्य = परार्थानुमानस्य ॥ (२) व्यवहारस्य ज्ञानात्मक-
त्वाभिप्रेतनात्मकत्वाभ्यां द्वैविध्याद् “उपवर्तमानाः”-इत्यत्र ज्ञानात्मक-
व्यवहारमादाय तस्य विषयः प्रत्यक्षत्वलक्षणो शास्त्रः ? उत प्रत्यक्षशब्दा-
भिधेयतामात्रमादायेत्यर्थः ॥ (३) प्रैषः = विधिः ॥ (४) विष्टरः =
आचनम् ॥ (५) उत्थास्नवः = उत्थानशीलाः । (६) तद्वत्स्यात्, =
अर्थादुत्थित, न स्यादित्यर्थः ॥ (७) सोपि धीविशेषः=घटधीविशेषः, किं
तद्विषयं घटधीविषयकधियम् विना स्वीकार्यः ? “नैव स्वीकार्यः”-
इत्यर्थः, एवं च सोपि सोपि घटधीधोगोचरधीविशेषादिरपि स्वस्वगो-
चरधियं विना नैव स्वीकार्य इति सोपानपरस्परभावेनैवत्यर्थः ।
(८) पूर्ववादी शङ्कते-समस्तेति । तत् = तस्मात् समस्तलोकशास्त्रयोर्द्वै-
कमत्यमाश्रित्य नृत्यतोः = भावमानयोस्तत्तद्वस्तुव्यवहारतत्तद्विषयवा-
दयोः का गतिरस्तु इत्यर्थः ।

का तदस्तु गतिस्तत्तद्वस्तुधीव्यवहारयोः ? ॥ ३८ ॥

उपपादयितुं^(१) तैस्मैर्मतैरशकनीययोः ।

अनिर्वक्तव्यतावादपादसेवागतिस्तयोः ॥ ४० ॥

नापि^(२) द्वितीयः । तथाहि, -अवमनुमानार्थः स्यात्, आवणादिप्रतिपत्तयः प्रत्यक्षशब्दाभिधेयाः, साक्षात्कारित्वादित्यादिः, सोपि न ।

टी० ॥ ननु घटधीत्वमित्यत्र घटो न विशेषणं येनात्मान-
अयः स्यादपि तु घटेन्द्रियमन्त्रिकर्षजे ज्ञाने घटधीत्वं नाम स
काश्चिद्विशेषो येन घटसिद्धिरिति शङ्कते । “अथान्य” इति ॥
एवं सति घटोपि ज्ञानाकारप्रविष्टः^(३) स्यादिति वा, घटाकार-
कादाचित्कावाद्घटलक्षणविषयसिद्धिरिति वा, साकारत्वादाभ्यु-
पगमः स्यादिति परिहरति- । “दत्त” इति । तथाचापमिदुक्तं
इति भावः ॥ ननु नायोधीनं घटधीत्वं, किन्त्वनुमितित्वा-
द्विषयकारणान्तराधीनं, तथाच नाकारकादाचित्कत्वात् घटसि-
द्धिरिति न साकारत्वाद् इत्याह- । “अर्थादिति” इति शब्दा-
नन्तरं ‘यदा, तदे’त्यध्याहार्यम् । अर्थो घटादिरनर्थः = मङ्कटं प्र-
विशेन भिद्येदित्यर्थः । अर्थानधीनघटधीत्वस्यार्थं प्रत्यतन्त्र-

(१) विद्वान्ती वसाधस्ते-उपपादयितुमिति । तैस्मैर्मतैरुपपादयि-
तुमशकनीययोस्तयोः (= तत्तद्वस्तुधीव्यवहारयोः) अनिर्वक्तव्यतावा-
दपादसेवागतिः-इत्यन्वयः । (२) ‘प्रत्यक्षतया व्यवहृतव्याः इत्यत्र प्रत्यक्ष-
शब्दाभिधेयत्वमात्रं व्यवहारविशेषो ज्ञात इति द्वितीयं पक्षं खण्डयति-
नापीति । (३) यदि बाह्यार्थवादी ज्ञेयायिकादिराशितः शङ्क-
स्तदा तं प्रति “ज्ञानाकारप्रविष्टः स्यादिति” प्रसज्यते, यदि तु विज्ञा-
नवादिषोगाचारः शङ्कस्तदा तं प्रति “घटलक्षणविषयसिद्धिरिति”
प्रसज्यते इति विभागः । तत्र घटधीत्वस्य घटधियां वृत्तिवस्तुविशेष-
धीभूतघटेऽपि वृत्तिवत्त्वेन घटस्य घटधीरूपज्ञानरूपे प्रविष्टत्वम् । तथाच-
टाकारस्य घटधीत्वस्य कादाचित्कत्वेन घटात्मकविषयनिवृत्तत्वं वक्त-
व्यम् (अन्वितात्वे हि घटधीत्वस्य नार्वादिभूतप्रसङ्गः) इति घटाकार-
कादाचित्कत्वान्वयानुपपत्त्या तदतिरिक्तस्य घटकपरिषयस्य विद्वि-
रिति द्रष्टव्यम् ।

त्वा^(१)दिति भावः । यद्यपि^(२)घटप्रमातेऽन्या न घटसिद्धिः, किन्तु घटप्रमेव स्वरूपमती घटसिद्धिः, तथापि विशेषाभावात्स, घटसिद्धिरेव किं न स्यादिति हृदयम् ॥ यद्वा, अनेनेवानुशयेनाह—
“नोपी”ति । ‘घटधीरेघटसिद्धिरिति तद्गोचर^(३)ज्ञानान्तरनि-
र्वाह्यमिति तत्रतत्र प्रसङ्गेऽनवस्थेत्यर्थः ॥ च स्तुतेगोचरधीठयवहा-
रयोः सर्वेषां लोकानां शास्त्राणां च सम्प्रतिपत्तिमात्रं, विचारतस्तु
तयोरुपपादनमशक्यमित्याह—“समस्तेति ॥

म० यद्यसाक्षात्कारिण्यनुमानादौ तच्छब्दाप्रयोगमात्रात्
(४)साक्षात्कारिणि तच्छब्दप्रयोगः क्रियते “तर्हि
शशविषाणजवगडदशादिशब्दप्रयोगोपि साक्षात्का-
रिणि कर्तव्य एवाविशेषात्^(५) । * अथ जवगडदशा-
दिशब्दाः सामान्यतोर्थवत्तया न प्रसिद्धाः, क्वचि-
दप्रयोगात्; शशविषाणादिशब्दा प्रसिद्धिषया एवेति
प्रसिद्धाः, प्रत्यक्षादिशब्दास्तु सद्विषयवत्तया सामा-
न्यतः सिद्धाः, प्रत्यक्षमस्तीत्यादिप्रयोगदर्शनाद्;—इ-
त्यस्तिविशेषः *, -इति, मैवम्. “एतेनापि विशे-
षेण चाक्षुषादिशब्दानामव्यवच्छेदात् तेषामपि सा-
क्षात्कारि प्रमामात्रे प्रयोगप्रसङ्गः । * ‘साक्षात्का-
रित्वे सत्यपि श्रावणादौ चाक्षुषादिशब्दानामप्रयो-
गो, न त्वेवं प्रत्यक्षादिशब्दानामिति विशेषः * ?-इति

(१) अर्थं प्रत्यक्षत्वत्वात्=अर्थाऽबाधकत्वात् । (२) ननु घटरूपाऽ-
र्थानधीनत्वेपि घटधीत्वस्य घटधीरूपाऽर्थाधीनत्वमस्त्येव, घटधीरेव च
घटसिद्धिः, तथाच तत्साधकत्वे कथं घटाऽबाधकत्वमित्याशङ्क्याह—यद्य-
पीति । (३) तद्गोचरेति, घटधीविषयकज्ञानान्तरेण ज्ञेयमित्यर्थः । एवं
तत्रतत्र=घटधीगोचरज्ञानादावपि, प्रसङ्गे=ज्ञानान्तरस्याह्यत्वप्रसङ्गेऽनवस्थे-
त्यर्थः । (४) तच्छब्दःऽप्रयोगमात्रात्=प्रत्यक्षशब्दाप्रयोगमात्रात् । (५) अ-
विशेषात्=अनुमानाद्यबाधकत्वस्य शशविषाणादिशब्देपि तुल्यत्वात् ।

चेत् "एवं तर्हि 'यत्र साक्षात्कारित्वं नास्ति तत्र प्रत्यक्षशब्दप्रयोगो नास्ति, यत्र साक्षात्कारित्वमस्ति तत्र सर्वत्रास्तीति यो जानीते तं प्रति लक्षणाभिधानमिति स्यात्,

टी० ॥ अनुमानाद्यवाचकत्वं यदि प्रत्यक्षवाचकत्वे सम्भ्रं, तत्राह—। "तर्हि"ति ॥ अथ सद्वाचकत्वे सत्यनुमानाद्यवाचकत्वं, तत्राह—। "एतेनापीति । चाक्षुषादिशब्दानामनुमानाद्यवाचकत्वे सति सद्वाचकत्वमस्तीति तेषामपि साक्षात्कारित्वेन प्रवृत्तिनिमित्तेन प्रत्यक्षवाचकत्वं स्यादित्यर्थः ॥ चाक्षुषादिशब्दे साक्षात्त्वं न प्रवृत्तिनिमित्तं तस्मिन्मन्यपि आवगादिप्रतिपत्तौ तदप्रतिपत्तेरिति शङ्कते—। "साक्षादि"ति ॥ एवं सत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव तत्पदार्थविषयत्वमिदिरिति लक्षणोपन्यासप्रयासवैकल्यमिति परिहरति । "एवमिति"ति ॥

सू० स च व्यवहारान्तरवदन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव वाच्यवाचकभावमवधारितवानिति व्यर्थं लक्षणम् । "एतेनानुमित्यादिव्यवच्छिन्नतया व्यवहर्त्तव्यमित्युक्तानुमानमाध्यतयाभिधीयमानमपास्तं वेदितव्यम् । * पूर्वप्रतिपन्नमेव^(१) वाच्यवाचकभावं लक्षणाभिधानेन स्मार्यते?—इति चेन्न, 'अवगतसमयस्य^(२) प्रत्यक्षशब्दादेव तत्स्मरणसम्भवात् व्यर्थता लक्षणाभिधानस्य स्यात् । 'अवगतशब्दार्थसंबन्धः शब्दादेव स्मरन् यदि लक्षणेन स्मार्यते, तदा लक्षणवाक्यगतपदकदम्बार्थस्मरणार्थमपि लक्षणमभिधानीयमविशेषाद्, एवं तल्लक्षणवाक्येपीत्यपर्यवसानं स्यात् । * ननु प्रतिवादिनं

(१) पूर्वं प्रतिपन्नो ज्ञातो यो वाच्यवाचकभावस्तत्प्रत्येव पुरुषो लक्षणाभिधानेन लक्षणवादिना स्मार्यते इत्यर्थः । (२) अवगतो ज्ञातः समयो=वाच्यवाचकतासंबन्धो यस्य पुनस्तस्येत्यर्थः ।

प्रति लक्षणाभिधानं नार्थवत्, तेन वाद्याप्तभावान-
ङ्गीकारात्, किन्तु शिष्यार्थं लक्षणमुच्यते शास्त्रे, स^(१)
हि शास्त्रस्य कर्तारमाप्तमेव मन्यते, तस्माच्छिष्यं
प्रत्याप्तवचनत्वेनैव लक्षणवाक्यमर्थं प्रतिपादयिष्य-
ति गुरुणा गीयमानं, - यस्त्वया साक्षात्कारिशब्दार्थः
प्रतीतः स एव प्रत्यक्षशब्दार्थः^(२) - इति चेन्मैवम् ।
यदि वादिनं प्रति न शास्त्रं किन्तु शिष्यं प्रति, तदा
प्रतिज्ञामात्रादेवाप्तवचनात् शिष्यस्यार्थनिश्चयो-
त्पत्तेर्हेत्वाद्यभिधानमनर्थकमापन्नं शास्त्रे। अथ*भवतु
(३) तत्प्रतिवादिनमपि प्रति शास्त्रे वाक्यं यत्र हेत्वा-
द्युपात्तं, लक्षणवाक्यं तु शिष्यमेव प्रति प्रयोजकं,
प्रतिपन्नशास्त्रकाराप्तभावम्* इति मन्यसे,

टी० ॥ “एतेने”ति । अन्वयव्यतिरेकमिद्वत्त्वेनेत्यर्थः ॥
“अवगते”ति । शब्दान्तरवदित्यर्थः ॥ ननु लक्षणाधीनं वाचक-
त्वस्मरणं प्रयोजकम्, न त्वन्यदित्यत आह- । “अवगते”ति ॥
“वादिनं प्रति नवन आप्तवानिदुरिति पूर्वोक्तं गच्छते- ।
“नन्वि”ति ॥ शिष्यं प्रति लक्षणाभिधानप्रकारमाह - “यस्त्व-
ये”ति ॥ “किन्त्विति । उपनिषन्वयापेनो^(४) पदेशमात्रं शास्त्र-
मस्तु, किं लिङ्गाद्युपदर्शनेनेत्यर्थः ॥

सू० तदप्यनुपपन्नम्, शास्त्रान्तरसाध्यत्वादस्यार्थस्य ।
अस्ति शास्त्रं समयस्य ग्राहकं मुनिभिः प्रणीतं नाम-
लिङ्गानुशासनव्याकरणादि । यदि च शास्त्रान्तरसा-
ध्योर्यो भवदीयशास्त्रस्य विषयः, स्तर्हि प्रकृतिप्रत्य-

(१) सः = शिष्यः । (२) अत्रैकमन्यदितिपदमध्याहृतव्यम् ।

(३) अथ यत्र हेत्वाद्युपात्तं लक्षणं प्रतिवादिनं प्रत्यपि शास्त्रे
भवतिवस्तुन्ययः । (४) उपनिषन्वयापेन=उपनिषद्गृह्यान्तेनराजाज्ञा-
भयुक्तिनिरपेक्षमित्यर्थः ।

यविभागेन साधनमपि शब्दानां कुतो न व्युत्पाद्य
व्यवस्थाप्यते? लिङ्गं वा शब्दानां कुतो नाभिधीयते?
तदज्ञानेपि पराजयो जायते एव । अथवाऽस्तु व्या-
करणादिविषयं विहाय नामव्युत्पादनं कथमपि भ-
वच्छास्त्रविषयः, तदापि न्यूनतरत्वमस्मिन्विषये
भवदीयशास्त्रस्य । बहूनि नामानि विद्यन्ते कोशा-
न्तरवर्तीनि, कुतो^(१) न व्युत्पादितानीति । *अथा-
स्मिन् शास्त्रे येषां शब्दानामुपयोगस्तेषामनेन व्यु-
त्पादनं, न सर्वेषाम्*-इत्युच्यते तथापि यथैकवाक्य-
गतस्य पदस्य लक्षणव्युत्पादनम् एवं तल्लक्षणवाक्य-
गतपदस्यापीत्यपर्यवसानमापतितं शास्त्रस्य, तत्तल्ल-
क्षणवाक्यप्रयोगे एव तेषां तेषां पदानां शास्त्रे जा-
तोपयोगत्वात् । *अथ नानालक्षणप्रणेतृणां वादिनां
विप्रतिपत्तेः प्रत्यक्षादिशब्दाथ एव व्युत्पाद्यते
संशयनिरासाय नान्योऽसंशयत्वात् *-इति मन्यसे,
तथाप्यनुपपत्तिः । अस्ति हि 'वादीनामर्थे' वाच्य-
ताद्योक्त्याविवादः^(२), 'अस्ति च द्विपुरादिपदा-
नामर्थे कर्मकर्तृत्वाकर्मकर्तृत्वे विवादः, अस्ति
च भावशब्दस्य स्वरूपसत्त्वसत्तासामान्याद्यर्थत्वे^(३),
अस्ति चाऽधिकरणशब्दाथस्य पतनप्रतिबन्धकत्व-
समवायित्वादौ, एवमन्यस्मिन्नपि बहौ पदाथे जाग्र-
ति विप्रतिपत्तयः^(४) तत्तल्लक्षणानिकस्मान्नोक्तानि?

(१) 'कुतो'—इत्यतः प्राक् 'तान्यपि'—इत्यच्चाहरणीयम् । (२) निपातानां
वाचकत्वं नैयायिकमते, द्योतकत्वं वैयाकरणमते ज्ञेयम् । (३) भवन्तीति
भावाः—इतिश्रुत्पत्त्या तत्तद्वस्तुस्वरूपमन्वयार्थत्वं; भवनं भाव इति श्रुत्प-
त्त्या च सत्तासामान्यार्थत्वम् । भाव इति प्रयोगश्चैरादिकस्य । (४) विप्र-
तिपत्तयो जाग्रतीत्यन्वयः, "जाग्रति"—इति बहुवचनान्तं क्रियापदम् ।

टी० । “अस्यार्थस्ये”ति । वाच्यवानकत्वव्युत्पादनस्ये-
त्यर्थः ॥ तदेवाह- । “अस्ती”ति ॥ “वादीनामि”ति । वाश-
ब्दादीनामित्यर्थः ॥ “अस्ती”ति । “विदिभिदिच्छिदेः कुर-
जि”तिभूत्रविहितकुरच्प्रत्ययस्य कर्मकर्त्तरि कतरि मात्रे वाऽनु-
शासनमिति मन्देहः, प्रयोगद्वैविध्यदर्शना^(१)दित्यर्थः । यद्यपि
यावतां पदार्थानां तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसहेतुस्ते एव लक्षणानि परी-
क्षातश्च शास्त्रे निरूपणीयाः, इति नायमुपालम्भो^(२) घटते,
तथापि तदप्येतावतामेवेति न नियान्नमिति भावः ॥

सू० तदास्ताम् “एकत्र विस्तराभिनिवेशः । किञ्च तत्सा-
क्षात्कारित्वम् ? । * सविशेषार्थप्रकाशत्वम् ?^(३)”-इति
चेन्न । ‘सविशेषत्वस्योपलक्षणत्वेऽनुमानादिद्वयापत्तिः ।
‘विशेषणत्वे च यदि विशेषशृङ्खलाया “विश्रान्ति,
स्तदा^(४)’शेषविशेषस्य बोधे प्रत्यक्षलक्षणक्षीणत्वे-
नाऽऽमूलमप्रत्यक्षत्वापातः । यद्यविश्रान्ति,स्तदा
तादृशस्यैव व्याप्तिग्रहादनुमायामपि तादृशसिद्धि-
रिति साक्षात्कारित्वापत्तिः । * ‘अथाननुगमात्तत्र न
तदनुमा*, “तर्हि तदनुगतप्रतीत्याद्यनुपपत्तिः ।

टी० ॥ “एकत्रे”ति । प्रत्यक्षादिलक्षणमात्रे इत्यर्थः ॥
‘सविशेषत्वस्ये’ति । मह विशेषण रूपित्वादिना तार्थत्वाऽ-
तार्थत्वादिना वा वृत्तमानस्य बहुधादेरनुमानादिनापि प्रतीते-
रतिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ विशेषेण महैव भान यदि विषयितं, तत्रा-
ह- । “विशेषणत्वे चे”ति । अनवस्थाभयेन यस्य विशेषस्य सवि-
शेषत्वभान नाभ्युपेयं तत्राप्रत्यक्षतया मूलपर्यन्तमप्रत्यक्षत्व स्यात्,

(१) किञ्चित् यत्किञ्चिदुरमिति व्युत्पत्त्या काष्ठादौ, किञ्चित्प्रतीतिव्युत्पत्त्या
च पुरुषे, किदुरपदप्रयोगदर्शनादित्यर्थः । (२) अयमुपालम्भः-“तत्त-
लक्षणानि कस्म श्रोक्तानि”-इत्युपालम्भ इत्यर्थः । (३) विशेषेण वस्तु-
त्वपृथुबुद्धोदरत्वादिना सदितो योऽर्थो घटादित्तज्ज्ञानत्व साक्षात्का-
रित्वमिति शङ्कते-सविशेषेति । (४) शेषविशेषस्य=वरमविशेषस्य,
यद्विषयकं विशेषान्तरं नास्ति तस्येत्यर्थः ।

विशेषसाहित्येनाऽज्ञानादित्यर्थः ॥ “अविश्रान्तिरिति । कश्चिद्विशेषो विशेषं विनाकृतोऽपि गृह्यते इत्यर्थः ॥ “अविश्रान्तिरिति । सर्वे विशेषाः स्वविशेषसाहित्येनैव भासन्ते इत्यभ्युपगमे व्याप्तिग्राहकप्रत्यक्षे यावद्विशेषभानम् इत्यनुमाने^(१)पि तद्ज्ञानादनुमितेः प्रत्यक्षत्वापत्तिरित्यर्थः ॥ ननु तावतामनन्तविशेषाणां व्यापकताच्छेदकैकरूपाभावादनुमितौ भानमनुपपन्नमिति न तत्रानिव्याप्तिरिति शङ्कते-। “अथेति ॥ तां तावतामनन्तविशेषाणां अनुगतप्रतीतिव्यवहारो न स्यातामेकरूपाभावादिति परिहरति-। “तर्हीति ॥

सू० “व्यक्तेरनुमानादसिद्ध्यापत्तेश्च । यथा हि व्यक्तिं विना सामान्यस्य, तथा तावन्तं विशेषं विना व्यक्तेरप्यनुपपत्तावविशेषात् । “यदि च प्रतीत्यपर्यवसानाभावात्प्रक्षधर्मतया नानन्तविशेषसिद्धिरिति मन्यसे, तदा प्रतीता^(२)पर्यवसानात्तद्बुद्धिः साक्षात्प्रकाशः स्यात् । “अप्रतिपद्यमानानन्तविशेषप्रकाशकल्पनाच्चैकाकिसाक्षात्त्वनामकविशेषकल्पनैवाल्लपत्वाच्छ्रयसितरा, साक्षात्कारित्वव्यवहारानुपपत्तेः (कल्पनाबीजस्य) तावता^(३)पि चरितार्थत्वात्, इति कृत्वा तत्कल्पनापि नाऽत एव ।

टी० ॥ किंच, सामान्योपग्रहं व्याप्तिग्राहक इत्यनुमितौ सामान्य भावनानं व्याप्तिभादायैव यथा भासते तथा बहिर्गम्य-

(१) अनुमाने=अनुमितौ । अत्रायमाशयः । व्याप्तिग्राहकप्रत्यक्षे बहिर्गम्यनान्तविशेषवत् एव व्यापकस्य भानात् तादृशविशेषभानधारया अविश्रान्तेश्च त्वयैवेत्तत्वादनुमितिपर्यन्तमपि विशेषभानं वक्तव्यमित्यनुमितेरपि प्रत्यक्षत्वप्रसङ्ग इति । (२) प्रतीतेति, प्रतीताया बहिर्व्यक्तस्तार्थत्वाऽतार्थत्वाद्यनन्तविशेषं विनाऽपर्यवसानाद्=अनुपपद्यमानत्वात्तदुपपादकानामनन्तविशेषाणां बुद्धिः=कल्पनारूपापत्तिः साक्षात्प्रकाशः=साक्षात्कारित्वानं व्यादित्यर्थः । (३) तावता=अर्थगतानुगत-साक्षात्त्वकल्पनेनैव ।

नुमितौ भाममानस्तावदनन्तविशेषमादायैव^(१) भामते तत्समा-
नमवित्सवेद्यत्वाभ्युपगमात्, अन्यथा सामान्यमादायैवानुमितिः
पर्यवस्येद्व्यक्तिभानं क्वापि न स्यादित्याह—। “व्यक्तेरि”ति ॥
एतदेवाह—। “यथा ह्ये”ति । सामान्यस्यानुपपत्तिरिति संब-
न्धः^(२) ॥ “व्यक्तेरि”ति । अनुमितौ भाममानाया बह्व्यादि-
व्यक्तिरित्यर्थः ॥ ननु व्यक्तिमनादाय सामान्यबुद्ध्यर्थयाऽपर्यव-
सानं न तथा तावदनन्तविशेषमनादाय बह्व्यादिव्यक्तिबुद्ध्य-
पर्यवसानं, तावद्विशेषमनादायापि व्यक्तिबुद्ध्यर्थं दर्शनादित्यत्र
आह—। “यदि चे”ति । एवमपि प्रतीता बह्विव्यक्तिस्तावदनन्त-
विशेषमनरेण न पर्यवस्यतीति तदनुमित्यनन्तरभाविन्यर्थव-
त्तायाते ज्ञानान्तरे^(३) प्रत्यक्षलक्षणातिव्याप्तिरित्यदित्यर्थः ॥
किञ्च, तावदनन्तविशेषभानमनुपलब्धिवाधिनमित्यवश्यनिर्वा-
ह्यमात्रत्वेत्यवधारानुरोधाद्विषयगतमात्रत्वे सामान्यमभ्युपग-
म्यतां, यद्विषयीकुर्वन् ज्ञानं माहात्म्यादि व्यबह्रियते इत्याह—।
“अप्रतिपद्यमाने”ति । एकाकि त्वमल्पत्वं च लाघवानुरोधा-
दुक्तम् ॥ नन्वेतु तथा, को दोषः ? इत्यत्र आह—। “तत्कल्पना-
दौ”ति ॥ “अत्र एवे”ति । विषयगतमात्रत्वेति विषयकानुमिता-
वतिव्याप्तिदोषादेवेत्यर्थः ॥

मू० “विस्तरश्चात्र वक्ष्यते । विशेषश्च यदि व्यवच्छेद,
स्तदा निर्विकल्पकाऽव्याप्तिः । यदि^(४) च तदित-
रविश्वव्यावृत्तस्वरूपप्रकाशः, सोपि तथा, तदा
दूरात्सामान्यप्रत्यक्षस्या^(५) प्रत्यक्षत्वापत्तिः । तन्न,

(१) तावदनन्तविशेषमः दाय=तार्किकताऽतार्किकत्वादिलक्षणं विशेष-
मादयैव भामतेत्यर्थः । तत्र हेतुः—तत्समानेति, सामान्यमाहात्म्यज्ञान-
शब्दात् अभ्युपगमादि शेषेऽप्यर्थः । (२) “अनुपपत्तौ”—इत्यस्यैव विष-
यविवर्तनमेतदनुपपत्तिरिति प्रकल्पेन सम्बन्ध इत्युक्तम् । (३) अनु-
पपत्तौ नान्यत्वात्तादुपपादकभूतार्थान्तरकल्पनाकार्यापत्त्यात्मके
ज्ञाने इत्यर्थः । (४) ननु स्वैतरविश्वव्यावृत्तं स्वरूपं विशेषः, तत्प्रका-
शकं ज्ञानं प्रत्यक्षमित्युच्यते, तथा च सोपि=निर्विकल्पकज्ञानविषया-
पत्तिरिति तथा=स्वैतरविश्वव्यावृत्त इति न तद्विषयके निर्विकल्पकेऽव्या-
प्तिरित्यत्र आह—यदीति । (५) सामान्यप्रत्यक्षस्य=सामान्यतः स्या-

जगद्वैलक्षण्यप्रकाशे संशयाद्यनुपपत्तेः । 'यदि च तत्रापि प्रतिपत्त्वादिव्यवच्छेदमात्रप्रकाशाद्विशेषप्रकाशत्वमेव, तदाऽनुमित्यादिव्याप्तिः । अथेन्द्रियकरणकानुभवत्वं^(१), तत्र 'साक्षात्कारिधीकरणत्वस्यैवेन्द्रियत्वेनान्योन्याश्रयत्वापत्तिरिति केचित् । तन्न, अज्ञातप्रमाकरणत्वस्य^(२) "भावत्वविशेषितस्य चेन्द्रियत्वनिरुक्तेः सम्भवात् । 'विना कार्यगतविशेषसिद्धिं, किं प्रति करणत्वमेव ज्ञेयमिति तु बाधः सार्धायात् । 'एतेन 'ज्ञातता काचिद्वैलक्षणा, तज्जनकत्वं ज्ञानस्य साक्षात्त्वम्' इत्यपि निरस्तम्,

टी० ॥ ननु ज्ञानगतमेव साक्षात्त्वमस्तु, तदेव च लक्षण-
नित्यत आह । "विस्तरश्चे"ति ॥ 'सविशेषार्थप्रकाशत्वनि-
त्यत्र विशेषपद विकल्प्य दोषमाह- । "विशेषश्चे"ति । निर्वि-
कल्पके विशेषस्यातद्द्वयावृत्तेरभानात्तत्राव्याप्तिरित्यर्थः ॥ ननु
व्यवच्छिन्नज्ञानमभिमतं, न तु व्यवच्छित्तिमाननित्यत आह- ।
"यदि चे"ति ॥ "सोपीति । निर्विकल्पकविषयोपीत्यर्थः ॥
"तदा दूरादि"ति । यदि धर्मिर्मात्रमपि विशेषो वस्तुमात्रं
वा विशेषस्तदा धर्मिर्दर्शनं विशेषदर्शनम्, अतस्तत्र संशयो न
स्यादित्यर्थः ॥ ननु सकलव्यवच्छिन्नप्रकाशो न लक्षणं, किन्तु
व्यवच्छिन्नप्रकाशमात्रं, तच्च दूरप्रत्यक्षेऽप्यस्तीत्याह- । "यदि
चे"ति ॥ भट्टमतेऽनुपलब्धव्यावर्तनायाह- । "भावत्वे"ति ॥

यवादर्थमिणः प्रत्यक्षस्य, अप्रत्यक्षत्वापत्तिः, इतरव्यवच्छिन्नत्वकपश्य
तत्राभानात् । तद्वाने बाधकमाह-तत्रेति ।

(१) अत्र "साक्षात्त्वम्" - इति शेषः । (२) अज्ञातप्रमाकरणत्व-
स्य=अज्ञातत्वे सति प्रमाकरणत्वस्य ।

स्वयं स्वयं नमाह—। “विने”ति ॥ “पुतेने”ति । कारणत्व-
स्याशङ्क्यग्रहत्वेनेत्यर्थः । ज्ञाततावैलक्षण्यं-यतः ‘साक्षात्कृतो-
नि’ति व्यपहार इत्यर्थः ॥

सू० “ऐकरूप्याव्यवस्थितौ कारणत्वानवधारणात् । * न च
ज्ञाततावैलक्षण्यान्यथानुपपत्तेरेव “तत्सिद्धिः, ‘कार-
णान्तरवैलक्षण्यादेव तदुपपत्तेः । नापि मेयजनितत्व,
‘मतिप्रसङ्गात् । ‘स्वमेयजन्यत्वं च स्वार्थव्यावृत्त्या-
ननुगमात्, ‘पूर्वदोषानिवृत्तेश्च । “अथ * येन प्रमिते
सति न प्रमित्सा पुनर्भवति तज्ज्ञानं साक्षात्कारि
*-इति, तन्न, “प्रत्यक्षावगतेपीष्टे तनयादौ प्रमि-
त्सादर्शनात् । * अथ यदनन्तरं न विजातीयप्रमि-
त्सा तद्भावस्तथात्वं*, तन्न, तत्साजात्यानवगतौ
तद्विजातीयत्वानवगतेः, अरिसम्पद्यनुमानादिविष-
यायां प्रत्यक्षयितुमनिष्टेश्च । प्रत्यक्षावगतेपि दहने
रक्ताऽशोकस्तवकसन्देहे धूमदर्शनेन बह्वेनुमीय-
मानत्वादित्यप्येके । * अज्ञायमाना ‘ऽसाधारण-
कारणको ‘ऽनुभवत्वं,

टी० ॥ “ऐकरूप्ये”ति । साक्षात्कृतताऽऽधायकं किं
ज्ञानम् ? इति नाद्यापि निरूपितमित्यर्थः ॥ “तत्सिद्धिरिति ।
ज्ञानगतैः कल्पसिद्धिरित्यर्थः ॥ ज्ञानसिद्धकारणेनापि ज्ञाततावै-
लक्षण्यमन्यथोपपन्नमित्याह—। “कारणान्तरे”ति ॥ “अतिप्र-
सङ्गादि”ति । आत्मना मेयेन सर्वज्ञानजननादित्यर्थः ॥ प्रत्य-
क्षज्ञानस्य यन्मेयं (घटादि) तत्तज्जन्यत्वं न लक्षणं, स्वपदार्थो-
ननुगमादित्याह—। “स्वमेयजन्यत्वमिति ॥ आत्मप्रत्यक्षे मय-
त्यात्मना मेय इति तज्जनितत्वं सर्वज्ञानानामित्याह—। “पूर्व”

विशेषणतया लिङ्गस्यापि करणत्वमित्यत आह-। / “ज्ञाने”ति ।
तथाचावधावपि तुल्यमित्यर्थः । यद्यपि विशेष्यस्य ज्ञानस्य करणत्वेऽनुमिता-
वज्ञायमानभरणत्वं गतमेव, तथापि तौल्यमेवेति भावः (१) । ननु तत्र लिङ्गं
करणां, तज्ज्ञानं तु व्यापारः । इति नाज्ञायमानकरणत्वमिति शङ्कते । ५ “अ-
साधारणे”ति । अविज्ञानस्य व्यापाराभावात् करणत्वमिति वा शङ्कायुक्तः ॥
भाविनो व्यापारद्वाराऽपि न लिङ्गस्य करणत्वमित्येतदर्थं “भावी”ति ॥
स्वप्रकाशेन ज्ञायमानकरणत्वमनुमानेऽनुपपन्नं, तस्यान्यथासिद्धत्वादित्याह
/ “नस्यापी”ति ॥

सू० ॥ अन्यथासिद्धस्यापि ज्ञायमानत्वमप्यवर्जने चक्षुराद्य-
नुमित्यन्तरं दैर्घ्यापजातदृष्टादिप्रत्यक्षाव्यापनात् ।
“नियमेन ?” - इति चेन्न, विधौ वैयर्थ्यात् । नियमेन
“नियेषस्य विशेषणे दैर्घ्यापजातेन्द्रियज्ञानानन्तरजप्र-
त्यक्षसम्भवादिति ॥ “विधौ करणत्वप्रविष्ट एवायं
विधयो निरुच्यते ?” इति चेन्न, / तथापि वैयर्थ्यादेव ।
५ अन्यथातिप्रसङ्गे तदवयवार्थः ! * - इति चेन्न, / तथा-
प्यतिप्रसङ्गेव । / तद्विज्ञानादिनाश्चात्कारे रूपादि-
हेतुः । / अन्यथासिद्धेर्न ? - इति चेन्न, / तुल्यत्वादनु-
मानेऽपि ।

टी० ॥ अवर्जनीयमित्यस्य कारणकोटौ प्रत्येगेऽनपेक्षः - । a “अ-
न्यर्थे”ति । तथाच ज्ञायमानभरणत्वा प्रत्ययेऽपि म्यादित्यर्थः ॥ अनुमानं
नियमेन ज्ञायमानभरणत्वं न तु तथा प्रयतित्याह । / “नियमेने”ति ॥

(१) यद्यपि ज्ञानं विशेष्यमात्रस्य ज्ञानमवधारणत्वं न विशिष्टस्य अनुमितौ तु
विशेष्यस्य करणत्वात् करेण विशेष्यभूतत्वात् । तथापि करणत्वमित्यनुमितावज्ञायमान-
करणत्वं गतम्-निरस्येतेत्याशङ्क्यार्थः । तथापि विशेष्यस्य निरहादनुमितावपि
विशेष्यमात्रे करणत्वस्वीकारे सम्भवेति गतमनग्रन्थार्थः । यद्वा, यद्यप्यनुमितौ
विशेष्यस्य ज्ञानस्य करणत्वमित्यनुमितावज्ञायमानभरणत्वमवधारणं गतं-स्थितमेव तथापि
प्रत्यक्षेऽपीन्द्रियस्यावधानस्य वा ज्ञायमानस्यैव करणत्वानौल्यमित्यर्थः ।

नियमेन ज्ञायमानकरणकमनुमानमिति वा विवक्षितं ? नियमेन ज्ञायमान-
करणकं प्रत्यक्षमिति वा ? आद्ये आह-। ८ 'विधावि' ति । नियमाशस्य
कारणोक्तिलभ्यत्वात्, नियमपूर्ववर्तिन एव कारणत्वादित्यर्थः ॥ द्वितीये
वाह-। ८ "निषेधस्ये"ति । नियमेनाज्ञायमानकरणत्वस्य प्रत्यक्षविशेषाव्या-
पकत्वमित्यर्थः । ज्ञायमानत्वं कारणे विशेषणं, ननुपनक्तमिति नियमेने'ति
पूरणाल्लभ्यते, इत्याह-। ८ "विधौ करणत्वे"ति ॥ ज्ञायमानकरणकमित्य-
भिधानादेव ज्ञानस्य विशेषणत्वमपि लभ्यते ( )-इति नियमेनेत्यस्य वैय-
र्थ्यमेवेत्याह-। ८ "तथापि" ति ॥ ज्ञायमानकरणत्वं तु काकनालीयज्ञानमा-
दाय प्रत्यक्षेऽतिप्रमत्तमिति तद्वाग्यार्थमयं प्राप्तानुवाद इत्याह-। ८ "अन्य-
थे"ति ॥ अवर्जनीयमिदमप्यादाय यद्यतिप्रसक्तिरन्यथासिद्धमन्यदपि
(१) करणं स्यादिति सुतरामतिप्रसक्तिरित्याह-। ८ "तथापि" ति । ईश्वरज्ञा-
नमादाय ज्ञायमानकरणकत्वं प्रत्यक्षेऽपीत्यप्यव्याप्त्या तस्य अप्रतिष्ठापकत्वा-
त्त्वयात्(१) ॥ ननु भवत्यन्यथासिद्धमपि करणमित्यत्र आह-। ८ "नही"ति ॥
अन्यथासिद्धेने ज्ञानेन ज्ञायमानकरणत्वं प्रत्यक्षे, नन्वेवमनुमाने इत्य-
ज्ञायमानकरणकानुभवत्वे नानुमानगामित्याह । / "अन्यथासिद्धेने" ति ॥
निद्विज्ञानपवि स्वप्रकाशनया स्वयिनेत्यर्थमिदमेव, उच्यते न ज्ञाना-
मानकरणकत्वमतिव्याप्तमेवेत्यह-। ८ "तुल्यावति" ति ॥

मू०० किञ्च, यत्र निषेधस्तद्गमैकरूप्यं निरूप्यम्, अन्यथा
किमादाय नियमो निरूप्येत, इति कार्यगतैकरूप्यमन-
भिधाय न निस्तारः ॥ यिनापि च नियमपदप्रवेशं कार्य-
गतैकरूप्यमनिरूप्यानेस्तार एव । ८ "ज्ञायमाने नात्र

(१) लभ्यते, 'ज्ञायमाने' । ज्ञानचप्रत्ययवर्त्ताति भावः ।

(२) अन्यद् इत्यति । रमादिगणककारे कारणं स्वादिपर्यः ।

(३) "न ह रमादिज्ञातात्कारे रूपदिहेतुः"-इत्यव्यवहिता प्रकाशकत्वाऽनन्व-
यापनेत्यर्थः ।

(४) स्वप्रकाशविधया ज्ञान ज्ञानप्रसाधनेऽन्यथानिदम् ।

करणमि'ति हि यदि कार्यव्यक्ति(')मभिसन्धाय, तदा तत्पूर्वं प्रतीतानां तत्राकरणत्वं दुरवधारणं, ततस्तज्जातीयं तज्जातीयव्यभिचारप्रतिसन्धानेऽवश्यं यतनीयमिति । ॥ अथाव्यवधानं? किञ्च तत्र? इति वाच्यम् । इन्द्रियमपेक्ष्य तत्र(')अस्मिन् रूपांश्च तांश्च(')ति चेत्, तर्हीन्द्रियसन्निकृष्टप्रकाशत्वमिति ॥ कुटिलिकार्थः, स्वानुपपन्नः, ॥ स्वविलाचनगोष्ठानुमानव्यापेः । ॥ ज्ञानाजन्यज्ञानत्वं तत्र? इति चेन्न, मविकल्पकविशेषाऽव्यापनात् ।

टी० यज्जातीयवच्छेदेन नियमेन ज्ञायमानकरणकत्वं निषेध्यं तस्याः ॥ १ ॥ प्रतिदो नियमो दुप्रहः, प्रमिद्धो च तदेव लक्षणमित्याह- ॥ ॥ "किञ्चे"ति ॥ अत्र यमानकरणकत्वमप्यवच्छेदकमन्तरं प्रत्यक्षं दुप्रहमित्याह- ॥ ॥ "निर्वाणं"ति । यद्वा, ज्ञायमानकरणकत्वनिषेधो यत्र स्यात्तानुगतत्वं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ व्यक्तविशेषः ॥ ॥ ज्ञायमानकरणकत्वं निषेद्धं न शक्यते, यतो ज्ञायमानेनैव केनचित्करणेन तज्जननसम्भवात्, अत एव ज्ञातीयं न ज्ञायमानकरणकमेतज्जातीयं च तथा-इत्यन्वयव्यापारेकाभ्यां ग्राह्य(')मित्याह- ॥ ॥ "ज्ञायमानमि"ति ॥ प्रत्यक्षलक्षणान्नरं शङ्कते- ॥ ॥ "अथे"ति । इन्द्रियसन्निकृष्टप्रकाशत्वं साक्षात्त्वमित्यर्थः ॥ एतदेव प्रश्नपूर्वकं विशदयति- ॥ ॥ "तर्ही"ति ॥ / "नदि"ति । व्यवधानमित्यर्थः ॥ ॥ "कुटिलिकार्थ" इति ।

(१) कार्यव्यक्तिम्-देवाज्जायमानचक्षुरादिकरणकप्रत्यक्षव्यक्तिम् । तज्जातीये=प्रत्यक्षत्वावच्छिन्ने, तज्जातीयं=ज्ञायमानकरणत्वावच्छिन्नस्य, यो व्यभिचारस्तत्प्रतिसन्धाने इत्यर्थः ।

(२) तद्=कव्यवधानम् ।

(३) तद्=व्यवधानम् ।

(४) तद्व्यवधानं=जातिरूपस्यावच्छेदकस्य । नियम-व्याप्तिः ।

(५) देवाज्जायमानकरणकप्रत्यक्षव्यक्तिविशेषे-इत्यर्थः ।

(६) ग्राह्यमिति, तथाचावश्यमनुगता नतिप्रमक्तरूपप्रहरापेक्षया भाव्यमिति भावः ।

वक्रात्प्राप्य पर्यवसन्नोऽर्थ इत्यर्थः ॥ ४ "स्वविलोचने"ति । इन्द्रियाधिष्ठान-
त्वेन गोलकाद्येन्द्रियमन्निकृष्टत्वादित्यर्थः । स्वपदं स्पष्टार्थम् ॥ ४ "सविकल्प-
के"ति । ज्ञानपदं (१) यदि सामान्यपरं, तदा 'नविकल्पकानन्तरमाविसविक-
ल्पकं' भावानिसविकल्पकं चाऽव्याप्तिः । अथ सविकल्पकपरं, तदाऽभावम-
भावादिमविकल्पकत्वात् परित्यक्तं ॥

सू००७७तेन 'विषयान्न ज्ञानाजन्यज्ञानत्वं तदि'ति प्रत्युक्तं,
सविकल्पकस्याधिकव्यवच्छेदरूपविषयत्वात्, तदव-
धिज्ञानजन्यत्वात् (१) ॥ *स्यविषयानन्तर्गतार्थज्ञान-
जन्यत्वं तत् । तत्र प्रतियोगिकार्थप्रत्यक्षाव्याप्तिः,
प्रतियोगितोऽपि स्वविशिष्टार्थप्रविष्टस्य तत्ताया इव
प्रत्यभिज्ञायां प्रत्यक्षविषयत्वोपगमात् : 'अप्रतियोगि-
त्वेन विशेषणाद्वा' (१) * इति चेत्तत्र, स्वपदेनैव आसी-
कृतत्वात् ॥ कार्यव्यक्तानजन्यताया दुरवधारणत्वात्,
तज्जानीयेतज्जानीयव्यभिचारशब्दग्रहणे च कार्यैकजा-
त्ये पूर्ववत्पतनमिति । *स्वकालावच्छिन्नार्थबोधत्वं
साक्षात्त्वम् * इत्यपि न, स्वार्थाविवेचनात् । कथं चा-
नुमानादिव्यवच्छेदः ? तत्र व्याप्त्यादिप्रविष्टकाल-
नियतार्थत्वं, यत्रापि (१) चन्द्रोदयसमुद्रवृद्ध्यादौ स्वका-

(१) ज्ञानपदम् = ज्ञानाऽजन्यज्ञानजन्यमिति लक्षणस्थमायं ज्ञानपदमित्यर्थः ।
सामान्यपरम् = साधारणज्ञानवाचकम् ।

(२) न स्यात्तद्यात्रातिरूपवैशिष्ट्यावगाहिनः सामान्यसविकल्पस्य योऽर्वाधस्त-
द्वस्तु तज्ज्ञानजन्यत्वमविकल्पस्येत्यर्थः । यद्वा तस्य तं त्रौदप्रत्यक्षात्मकसविकल्पवि-
शेषस्य योऽर्वाधस्त्वादिर्जन्यत्वमविकल्पकस्येत्यर्थः ।

(३) तथाच स्वविषयानन्तर्गतार्थज्ञानाजन्याऽप्रतियोगिकार्थत्वं साक्षात्त्वमिति
पर्यवसितं लक्षणम् ।

(४) अर्थ पूर्णचन्द्रोदयः स्वकालानुसमुद्रवृद्धिमान् चन्द्रोदयत्वात् अशिमच-
न्द्रोदयवदित्यनुमानस्य स्वकालावच्छिन्नार्थबोधमस्तीत्यतिव्याप्तिरित्याशङ्क्याह-यत्रा-
पीति आदिपदेनाऽयं घटो वर्तते इत्याद्यनुमानं ग्राह्यम् । तत्रापि = पूर्णिमाचन्द्रादय-
कालीनसमुद्रवृद्ध्याद्यनुमितावपि । तादृशत्वस्य = स्वकालावच्छिन्नार्थत्वस्य ।

लार्थत्वं, तत्रापि व्याप्तिप्रविष्टैव तादृशत्वस्य प्रयोजिका ? *—इति चेन्न, कथमप्यस्तु / तथापि स्वकालावच्छिन्नार्थत्वस्य सम्भवात् ।

टी० ॥ a "एतेने"ति । सत्रिकल्पकाव्यापकत्वेनेत्यर्थः । लिङ्गादिज्ञानेन विषयान्तरेऽनुमित्यादिजनन निर्विकल्पकेन तु स्वविषये एव सविकल्पकजननमिति लक्षणाकतुर्गममान । अतश्चात्रुतिस्वरूपस्य वैशिष्ट्यस्य निर्विकल्पकविषयापेक्षया विषयान्तरत्वादेतदनुपग्रह इत्यर्थः (१) । यद्वा, स्वविज्ञानजन्यदीर्घादन्त्यजं ह्रस्वाद्यवच्छेदः एवाधको भासते इति, तदनुपग्रह इत्यर्थः ॥ एतदेवाह—। b "तद्वय"ति ॥ c "स्वविषये"ति । प्रत्यक्षं प्रत्यक्षावयवविषयज्ञानेन न जन्यते लिङ्गानुपधानपक्षे, अनुमित्यादिकं च नथे । निनऽप्यवच्छेद इत्यर्थः । प्रत्ययोगिताऽप्यभावज्ञाने भासतेत्येवेति नाभावप्रत्यक्षं व्याप्तिप्रतिपादकं । d "प्रियागिनेर्ग"ति । प्रत्ययोगितादध्यप्रमत्ते त्वाह । e "अप्रतियोगित्वेने"ति । f "स्वपदने"ति । स्वपदार्थस्याननुगमादित्यर्थः ॥ वेजात्यमन्तरेण जायतनकभावा दुष्य इति पूर्वदृश्यामतिदिशति । g "कथं"ति ॥ h "स्वकाले"ति । बोधकालावच्छिन्नार्थस्य प्रकाशत्वमित्यर्थः ॥ उपरच्छेदप्रकाशमाह—। i "नर"ति । यदा धूमस्मदा वाहरित्वाकारव्याप्तिपदवतायानं स्पृकानावच्छिन्नत्वं, ननु विररस्वभावाधीनमित्यर्थः ॥ बोधकालावच्छिन्नार्थबोधत्वं चन्द्रोदयादिगन्ते गतमेवेत्यनव्याप्तिप्रतिपादक—। j "नथार्प"ति ॥

सू० "नच यज्जातीयमवमेवेति विशेषः* । साजात्यस्य वैलक्षण्यम्याग्रतः सिद्धौ किमनेन(१), न च तदपीति

(१) लक्षणखण्डनपरमन्थार्थ इत्यर्थः ।

(२) लिङ्गोपहितलक्षणिकमानवादिमनं नियमादहहनुमिति विषयीभूतत्वेन लिङ्गज्ञानेन बहधनुमितिजन्यते, अत एवर्त-लिङ्गानुपधानपक्षे इति ।

(३) स्वात्मकानुमत्यविषयभूतलिङ्गज्ञानेन जन्यते ऐक्यर्थः ।

(४) अनेन (= जातिषट्ति लक्षणोऽनं) किमन्यन्वयः । न च तदपि साजात्यमपि सम्भवतीति वक्ष्यते—“अथ ज्ञानस्य जातिभेदः कश्चित् साक्षात्त्वं, तत्रे”त्यादिना प्रन्थेन

वक्ष्यते । * व्याप्त्यादिकमन्तरेण ? * - इति चेन्न, तस्यैव समर्थत्वेन स्वकालकार्यव्यवधानम् । यथा च न तदपि तथा वक्ष्यते (१) । यत्तु कश्चिदाह - "स्वप्रकाशनिषेधात्स्वकालावच्छिन्नार्थप्रकाशत्वासंभव" इति, तदयुक्तम्, एव-
स्तुतो यः स्वकालस्य विवक्षितत्वात्, वर्तमानप्रका-
शस्तथेति निरुक्तिपर्यवसानात् (२), वर्तमानार्थस्य च सर्वनिर्वचनीयत्वात् । तथाचोक्तं, - "नम्बद्धं वर्तमानं च गृह्यते चक्षुरादिना" । तस्मादस्मदुक्तमेव युक्तम् ।
* बोद्धव्यमनिकर्षेण राऽप्रयुक्तविषयनियमजं ज्ञानं तथा ?
* - इति चेन्न, दोषवशजानमाक्षादोषे तदसंभवात् ।
* प्रमासाक्षात्कारस्तथा ? * - इति चेत्, न, साक्षात्त्वेन प्रमेतरयोरविशिष्टतया साक्षात्त्वस्य साधारणस्यैव निर्वक्तव्यत्वात् ;

टी० ॥ ननु तथाऽप्यनुमितिमात्रं न तथा, यथा प्रत्यक्षे, इत्यत आह - ॥ *a* "नये"ति ॥ व्याप्त्यादिकमन्तरेण बोद्धव्यमनिकर्षेण बोद्धव्यमनिकर्षेण विवक्षितमिति शङ्कते । *b* "व्याप्त्यादी"ति ॥ व्याप्त्यादिकमन्तरेण जायमानबोधत्वमेव तर्हि लक्षणमस्त्विति परिहरति - ॥ *c* "नये"ति ॥ प्रकृतलक्षणो खण्डनान्तरमुप-यस्य दूषयति - ॥ *d* "यच्च"ति । स्वकालावच्छिन्नत्वेनार्थबोधत्वं स्वप्रकाशपक्षे (३) सम्भवते, तस्य च निषेधादित्यर्थः ॥ 'वका-
लावच्छिन्नोऽपि न प्रकारत्वेन' (४) विवक्षित इत्याह - ॥ *e* "वस्तुन" इति ॥ ननु

(१) वक्ष्यते "अनुमानादिव्यवच्छेद्यतत्साधारणकारणाऽजनितधीः साक्षादिति चेन्नेत्यादिगन्धेन । व्याप्त्यादित्वखण्डनेन वक्ष्यत इति त्वन्ये ।

(२) "स्वकालावच्छिन्नार्थप्रकाशत्वमिति प्रत्यक्षत्वनिर्दोषं वर्तमानार्थप्रकाशस्तथा" (= प्रत्यक्षम्) - इति निरुक्तिपर्यवसानादित्यर्थः ।

(३) स्वविशिष्टकालविशिष्टार्थप्रकाशकत्वं ज्ञानस्य कालविशेषणीभूतस्य स्वस्यापि प्रकाशकत्वमिति भावः ।

(४) न प्रकारत्वेन विवक्षितः किन्तु पाधिनयोपलक्षणतया वेति भावः ।

वर्तमानत्वमपि दुर्वचमित्यत आह-। / "वर्तमाने"ति ॥ यत्तु स्वशिङनं मया
तदेवयुक्तमित्याह-। ४ "तस्मादि"ति ॥ ५ "पोढे"ति । षोढासन्निकर्षेण
रेण व्याप्यादिना अप्रयुक्तो यो विषयनियमग्नज्ज्ञानमित्यर्थः ॥
६ दोषवशे'ति । साक्षात्कारिभ्रमे दोषस्यैव षोढासन्निकर्षेतरस्य विषय-
नियामकत्वेन तदव्याप्तिरित्यर्थः ॥ साक्षात्कारसामान्यस्यैव लक्षणमुपक्रान्त-
मित्याह-। / ने"ति ॥

सू०^१ अनिष्टभ्रमबुद्धिमते ^१) षोढासन्निकर्षस्य ^२प्रत्येकमि-
लितविकल्पादुत्तरपत्तेः । *माध्याह्नीः स्वरूपधीः^(३)
(^४स्वेन रूपेण वस्तुतो भावस्य ?) -इति चेन्न, अनुमा-
नादिव्यापनात् । *अनुमानादौ लिङ्गाद्यपेक्षत्वात् तद-
वच्छिन्नकालसम्बन्धबोधत्वं, तत्त्वध्यक्षे ? -इति चेन्न,
व्यभिचारात् । ^५यत्र^(५) लिङ्गादि भाव्यादिव्योदकं तत्र
तत्कालतावगमिचारात् । / तत्रेन 'यदि न लिङ्गकाला-
वच्छिन्नव्यापकप्रतिभामोऽनुमानं तदा कूट'^(६) व्याप्या-
नुमितस्य व्यापकस्य दैववशात्सत्यव्याप्यव्यक्त्य-
न्तरगतः प्राप्तौ^७ व्यापिकालावच्छिन्नव्यापकप्राप्त्य-
तावत्पक्षे प्रमान्यं प्रमाविशेषान्नर्भावाऽनिर्वाह्यमाप-
पद्येते'ति लिङ्गस्य, / भूतादिव्यापकानुमाने व्याप्य-
कालत्वाऽसम्भवात् ।

टी० ॥ १ 'अनिष्टं'ति । अनिष्टा भ्रमबुद्धिर्यस्य मीमांसकस्य तन्मते
द्वयर्थः ॥ ४ "प्रत्येकमि"ति । पक्षगता मन्त्ररूपाणां प्रत्येकमन्योन्याभावे ।
विवर्तिनो ? मितितान्योऽन्गाभावो वा ? उभयथापि सन्निकर्षस्यापि कस्य

(१) मम सर्वं इति तु दोषान्तरमाह-पोढे'ति । पोढागन्तव्यस्य यः प्रत्येक-
मिलितयोर्विकल्पस्तदनुपपन्नानुपपत्तेरित्यर्थः ।

(२) स्वप्नस्य साक्षात्कारि-यन्वयः ।

(३) इत्तं व्यभिचारमेव स्फुटयति यथेति ।

(४) कूटव्याप्येनाप्यव्याप्येनाऽनुमितयेत्यर्थः ।

चित् पोडासन्निकर्षेतरत्वं भवतीति तदप्रयुक्तविषयनियमजत्वं तद्वज्रन्यसाक्षा-
त्कारव्यापकमित्यर्थः । प्रत्यभिज्ञायां तत्तत्शाब्द्याग्निर्न दोषस्तन्मते
तत्तत्तांशस्य स्मृतिवत्त्वात् । नरसिंहाकारं हि तज्जन्तं मीमांसकमते ॥ ८ "स्वरूप-
धीरिति लक्षणम् ॥ तदेव विभजते (१) - 'id' 'स्वेने' 'ति । ननु लिङ्गालोपधाने-
नेत्यर्थः ॥ ८ "यत्र" 'ति । सेनोक्त्यनुमितिभाविषुष्टौ लिङ्गकालानुपधानान् स्व-
रूपेणैव भानमित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ 'लिङ्गकालोपधानमावश्यकम् अथवा
धृतीपटलाद्विभक्तिनिवहयनुमितिः प्रमाभ्यान्तत्प्रमाणं च प्रमाचतुष्टये क्व सा-
न्तर्भवेति लिङ्ग (२) कालोपधानां शस्यागत्यत्वात्तदप्रमाणाय प्रमाचतुष्टयान्तर्भा-
वव्याप्तिसंभवतीति कस्यचिन्मनस्यस्य दृश्यति । ८ "गतेने" न । ८ "व्या-
प्तकाले"ति । व्याप्तिकालावाच्छब्दव्यापकप्राप्त्या तदप्रमाणस्य (३) नाप्रमा-
त्वप्रयोजकत्वमित्यर्थः ॥ एतदनुरोधेन व्याप्यकालानुरोधेनः स्योक्तियेत, यदि
तन्निवहेनान्वेवमित्याह- । ८ "भूतादी"ति । अतीतानागतस्थलेननुमिनौ
यत्कालोपधानासम्भवात्सम्भवं वा तदप्रमाणं (४) स्पर्शादित्यर्थः ॥

मू० "तथापि (५) व्याप्यादिम" इत्यादि २ व्याप्यापानस्य दु-
ष्टपरिहरत्वस्योक्तत्वात् । १ अनुहितप्रतीतिः सा-
क्षाद्विज्ञेय इति चेन्न, विज्ञेयत्वमिति विज्ञेयस्य व्याप्य-
व्यापनत्वं (६) । * कश्चात्तुः इति चेन्न विज्ञेयत्वम् ? * -
इति चेन्न, व्याप्यकरणोपहितत्वव्याप्यापान । स्वपदकृ-
तिरित्यस्य च स्वपदकृतिरिति प्रपञ्चत (७) । २ व्याप-

(१) विभजते=अल-यावृत्तिनेन दर्शयति ।

(२) लिङ्गकालोपधानस्यावश्यकत्वे तु निष्कानुमितेः प्रामाण्यात्तन्मतेऽन्तर्भाव-
व्याप्तिसंभवतीत्याह लिङ्गात् ।

(३) तदुपधानस्य व्यापिकालावधानं शङ्काः प्रमात्वप्रयोजकत्वं तु न, तदंश-
स्यापि सत्यत्वात् किन्तु लिङ्गकालोपधानात् । १, अर्थव्याप्यव्याप्यार्थः ।

(४) अप्रमाणं स्यात्, लिङ्गकालानुपट्टस्य लिङ्गकालावधानेन विषयीक-
यादिति भावः ।

(५) तथापि=लिङ्गकालोपहितं भानस्वीकारोप । उक्त्यान्व-प्रमाखण्ड-
न यद्वरे "एवं लिङ्गाभासादिभ्याम्" इति जतम् । तद्वत्त्वानां ग्रन्थेन (२३० पृष्ठे) ।

(६) विशेष्यस्य विशेष्यग्राहिणस्य भानादिति भावः ।

(७) स्वपद कृत्वाभावात् तस्य ता स्वपदकृतिनिर्देशं तस्य भानानुरूपं तस्मा-
दित्यर्थः, "अव्यापनाद्"-इति अव्याप्यनुपपत्तीयम् ।

पत्याद्युपहितत्वानां व्यतिरेकस्य यत्र समुच्चयः सा-
धीः साक्षाद्दीः ? * इति चेन्न, व्याप्त्यादिप्रत्यक्षा-
व्यापनात्, ^f असिद्धत्वाच्च, ^g पर्वतोऽग्निमानित्येव प्रति-
ज्ञानात्, ^h शब्देन च स्वाप्रतिपादनात्, साध्यादिमि-
तेश्च ^(१) प्रत्यक्षत्वापादनात् । * अथाऽव्यवहिनधीत्वं ^(१)
साक्षाद्दीत्वम् ? *—इति चेन्न, व्यवधानविकल्पानु-
पत्तेः ^(२) । यदि द्रव्यविशेषान्तरस्थितिव्यवधिस्तदा-
नीमप्रत्यक्षविभुधियां साक्षात्तापत्तिः । ^j अथ ज्ञाप-
कज्ञानस्य पूर्वमत्ता व्यवधानं ^k नदा परत्याद्यप्रत्यक्ष-
तापत्तिरिति । * विशिष्टवैशिष्ट्यं व्यवधानम् *—इति
चेन्न, ^l धूमविशिष्टे वह्निवैशिष्ट्ये ^(३) मिति स्वरूपस्थितौ
नथात्वे कार्यकारणभावविरोधः ।

टी० दोषान्तरमाह—। ^a “तथापी”ति ॥ ^b “अनुपहिते”ति । अनु-
मित्यादौ लिङ्गशब्दमादृश्योपधानात्तद्व्यवच्छेद इत्यर्थः । अनुपहितत्व-
मात्रमादाय दूषयति—। ^c “विशिष्टे”ति ॥ ^d “करणे”ति । प्रत्यक्षे तु नेन्द्रि-
योपधानमित्यर्थः ॥ ‘दण्डो पुरुषः’ इत्यत्र घटकरणादण्डोपधानादव्याप्ति-
रित्याह—। ^e “परे”ति ॥ अनुमित्यादावपि व्याप्तत्वाद्युपधानमसिद्धमि-
त्याह—। ^f “असिद्धत्वादि”ति ॥ तत्रानुमितौ नावदाह—। ^g “पर्वते”इति ॥
शब्दज्ञाने शब्दोपधानासिद्धत्वमाह—। ^h “शब्देने”ति ॥ विकल्पानुपपत्तिमे-
वाह—। ⁱ “यदी”ति । कालाकाशाद्यनुमिनावतिव्याप्ति, स्तेषां द्रव्यान्तरान-

(१) क्वचित् “शाब्दादिमितेश्च” इति पाठः ।

(२) अव्यवहितस्य धीत्वमिति पप्रीतत्पुरुषसमासः ।

(३) अव्यवहितत्वं व्यवधानाऽभाववत्त्वं तच्च व्यवधानविकल्पानुपपत्त्याऽनुपपन्न-
मित्याह—व्यवधानेति । क्वचित् “अव्यवधाने”ति पाठः, तत्र व्यवधानविकल्पद्वाराका-
ऽव्यवधानविकल्पानामप्यनुपपत्तेरित्यर्थः ।

(४) “उत्पद्यते” इति शेषः ।

वस्थितत्वेनाव्यवहितत्वावित्यर्थः ॥) “अथे”ति । ज्ञापकं यल्लिङ्गादि-
तज्ज्ञानपूर्वमन्ता; तथाच ज्ञानाजन्यं ज्ञानमित्यर्थः ॥ ४ “नदे”ति । परत्वा-
दिज्ञानानामवधिज्ञानजन्यं प्रादव्याप्तिरित्यर्थः ॥ धूमविशिष्टे बह्विवेशिष्ट-
मिति यदि वस्तुगतिस्तदा बह्वो धूमस्य काग्यत्वापत्तिरित्याह—
४ “धूमे”ति ॥

सू०^०प्रतीनौ^(१) धूमवैशिष्ट्यस्य धर्मिविशेषणत्वे हेनोरं-
शनः स्ववृत्तिः । ४ माध्यविशेषणत्वे व्याप्तिग्राहिप्र-
त्यक्षे व्यवधानान्न साक्षात्त्वं स्यात् । (अथ ज्ञानस्य
जातिभेदः कश्चित्साक्षः स्यात्, तत्रा^(२)) अनुभवत्वेन परा-
परभावानुपपत्तिः, स्मृतेरपि साक्षात्कारित्वादिति
केचित् । तन्न, स्मृतेस्तथात्मानभ्युपगमात्, तद्वत्तस्य
तावत्स्मृतिन्वाऽसिद्धेः, ५ मिद्धौ^(३) वा तत्र साक्षात्सा-
रोपोपगमात् । ४ भावनाबलजस्य च व्यवचिदलोकादि-
धर्मिकप्रियाद्याश्रयधर्मा^(४) रोपत्वं शक्तिरजनभ्रमव-
त्, निमीलितनयनादेश्च स्वप्रवदेन गतिरयगन्नव्येति ।

टी० ननु धूमविशिष्टो धर्मी बह्विवेशिष्टत्वेन प्रतीयते इति क्व
कार्यकारणविरोध इत्यत आह । ० “प्रतीतावि”ति । तर्हि धूमविशिष्टो
धर्मी बह्विमान धूमवत्त्वादित्यनुमानं स्यात्तथाच धूमविशिष्टं य धूमवत्त्वे
सत्यात्माश्रय इत्यर्थः । अथ धूमविशिष्टस्य बह्वधर्माणां वैशिष्ट्यामिति विशि-

(१) प्रतीनौ विपर्यायप्रया वर्तमानस्य (प्रतीयमानस्येति शब्दः) ।

(२) तत्र केचित्प्रत्ययः । केचित्=प्रभाकराः । अनुभवत्वापेक्षया साक्षात्त्वस्य
परत्वे (व्यापकत्वे) ऽनु मत्तयमवेऽपि साक्षात्त्वं स्यात्, तदपेक्षया साक्षात्त्वस्याऽपरत्वे
(व्याप्यत्वे) तु स्मृतिरपराक्षन्कारिणि ज्ञानेऽप्यनुभवः स्यादिति भावः ।

(३) प्रमाकर्मतमाश्रित्याह—मिद्धौ वेति ।

(४) प्रियादिः कामिन्यादिराश्रयो येषां धर्मणां गौरवार्णमुखनामिकादीनां ते-
प्रियाद्याश्रयधर्मः, प्रियाद्याश्रयस्य धर्मा इति वा रामासः । तथा च शक्तिरजनबह्वि-
पर्ययानुभवरूपत्वादभावनाबलजसाक्षात्कारस्य न स्मृतिवत् ।

एष वै शिव्यवधानं, तत्र व्याप्तिप्रत्यक्षेऽपि धूमविशिष्टवह्निज्ञानादव्यवहितधीत्वं
लक्षणमव्यापकमित्याह-। ४ "साध्ये"ति ॥ ८ "अथे"ति ॥ ८ "स्मृतेरपी"
ति । अज्ञातकरणजत्वादित्यर्थः ॥ ८ "तन्ने"ति । साक्षात्त्वजातिवादिना
नैयायिकेन स्मृतिसाक्षात्त्वानभ्युपगमात्, ज्ञानाकरणकज्ञानत्वस्य साक्षात्त्व-
व्यवस्थापकस्यानुभवकरिणिकायां स्मृतावभावादित्यर्थः ॥ ननु स्मृतिविप-
र्यासः (१) स्वप्नः, स च साक्षात्कारीति ययं न स्मृतौ साक्षात्त्वमित्यत
आह-। ८ "रतस्ये"ति । स्मृतिविपर्यासो हि स्मृतिविषये विपर्यासो ननु
स्मृतिविषयस्तेत्यर्थः ॥ ननु तथैव किं न स्यादत आह- ८ "मिद्वौ व"ति ।
यदि स्वप्नस्य स्मृतत्वमेव, तत्र न साक्षात्त्वं, रात्रौ मया कामिनीसाक्षा-
त्कृत्येत्यनुव्यवसायस्य साक्षात्त्वारोपरूपत्वादित्यर्थः ॥ ननु कामातुरकामिनी
साक्षात्कारः स्मृतिरेव विपर्यासजिकर्णेन तदनुभवयाभावात् आह ।
८ "भायतावाजस्ये"ति ॥ ननु निर्मालितगन्धस्य यः कामिनीसाक्षात्कारः
स स्मृतिरेव धर्म्यप्रहेणारोपानुपपत्तेरनन्तत्र साङ्गर्थ्यं स्यादित्यत आह-।
८ "निमीलिते"ति ॥

मू० "इदं (१) नु स्यात्, १ परमाणुदिवुद्धाद्यनुव्यवस्यमा-
नायां परमाणुप्रतीत्यंशे (१) ऽपि साक्षात्त्वमनुभूयते
इत्यत्र न नः सम्प्रतिपत्तिः । ८ अन्यथा लिङ्गबुद्धिलक्ष-
णया प्रत्यासत्त्या बहिरपि मानसप्रत्यक्ष एव, न लैङ्गिकः,
इति परेण गृह्यत्वत्वात् । एवं प्रत्यभिज्ञायां पूर्वदेश-
कालस्थितिमस्य पश्यामीति कस्यानुभवो ? यद्वलात्
तथाभ्युपेयम् । तस्मात्प्रतीतिकलहोऽयम् । यदि च
साक्षात्त्वजानिरध्यक्षमानिका, तदा प्रतीतौ कस्याञ्च-
दध्यक्षानध्यक्षविवादो न स्यात् । नहि घटादिप्रत्यय-

(१) स्मृतिविपर्यासः=विपर्यस्तस्मृतिरित्यर्थः ।

(२) परोक्षदूषणं दूषयित्वा स्वाभिमतं दूषणमाह - इदमिति ।

(३) अत्र मूलव्याख्यानयोः सारूप्यार्थं "परमाणुप्रतीत्यंशे"-इत्यस्य परमा-
ण्वंशे इत्यर्थो बोध्यः । तथाच परमाणुज्ञानवानहर्म्यनुव्यवसायस्य परमाण्वंशे परोक्ष-
त्वात्तद्वुद्धयंशे चाऽपरोक्षत्वात्सङ्करः ।

क्षात्वे विवदन्ते । *कचिदस्फुटत्वाद्विवादः ? *-इति चेन्मैवम् ।

टी० तर्किक साक्षात्त्वं जातिरेव ! तथा च तदेव लक्षणं प्रत्यक्षस्येत्यन आह-। 'इदमि'ति ॥ साक्षात्त्वमिव परोक्षत्वमपि जातिः स्यात्तथाच तयोः संकरोऽत्र दोष इति वक्तुं पीठमारचयति-। 'परमाण्वदी'ति । "अनुव्यवस्यमानायामि"त्यत्रा"ऽनुव्यवसीयमानायामि"ति युक्तः पाठः, साधानोर्वा गगणगठसिद्धयर्थं प्रयोगः ॥ ननु तत्र परमाण्वंशेऽपि साक्षात्त्वमनुभूयते एवेत्यन आह-। 'न नः सम्प्रतिपत्तिरिति' ॥ न वसम्प्रतिपत्तिमात्रेण न वस्तुनिवृत्तिरित्यन आह-। 'अन्यथे'ति । यद्यप्यन्यवृद्धिर्नाऽन्यत्र प्रत्यासत्तिस्तथापि लक्षणादृक्तस्य परम्यायमभिप्राय इत्यर्थः । यद्वा, लिङ्गबुद्धिपदेन व्याप्तिस्मृत्युपनिष्ठा, तथाच स्मृत्युपनीत^(१)वर्द्धवशिष्टं पवते प्रत्यक्षेणैव भासते इति मुख्यमित्यर्थः ॥ 'तथाभ्युपेयमि'ति । प्रत्यभिज्ञायां तत्तांशस्य साक्षात्त्वमभ्युपेयमित्यर्थः ॥ / 'तस्मादि'ति । प्रत्यभिज्ञायां तत्तांशे परोक्षत्वमिदं न शं साक्षात्त्वमिति साङ्क्यम् । एवं^(२)परमाण्वनुव्यवसायेऽपीत्यर्थः । दूषणान्तरमाह-। 'यदि चे'ति । साक्षात्त्वसंशयः क्वापि न स्यादित्यर्थः । यद्वा, अभावज्ञाने भाट्टनैयायिकयोर्वादिज्ञाने वा साक्षात्त्वाऽसाक्षात्त्वविवादो न स्यादित्यर्थः ॥

मू० "निरंशे वस्तुनि कः स्फुटत्वावभासः^(३) । यद्येकार्थ-^(४)समवायिभिर्भूयोभिः सहोपलम्भः, स ज्ञानत्वादिवत्माक्षात्त्वेऽपि तर्हीति ज्ञानादित्वे न विवादः साक्षात्त्व^(५)

(१) व्याप्तिस्मृत्युपनीतेत्यर्थः ।

(२) सङ्कल्यार्थमिधानार्थं पूर्वोक्तं जनः स्मरयति-एवमिति ।

(३) 'स्फुटत्वाभासः' इति तु विद्यासागरसम्मतः पाठः ।

(४) एकस्मिन् ज्ञानरूपेऽर्थेऽपरोक्षत्वेन सह समवायिनो ये ज्ञानत्वानुभवत्वप्रमाणादयो भूयांसो धर्मास्ते सहोपलम्भ इत्यर्थः ।

(५) "साक्षात्त्वे तु" इत्यतोऽपि विवाद इत्यध्याहरणीयम् ।

ति विशेषो वाच्यः । ७ दर्शनकृतो हि विवादो न
मात्सर्येण वाङ्मात्रेण वा, किन्तु तत्त्वाभिमानादेव ।
८ प्रत्यक्षार्थधर्मिकायां चाऽनुमायां साक्षात्त्वपरोक्षत्व-
सङ्करो दुर्वारः । * परोक्षत्वं न जातिः किन्तु साक्षा-
त्वमेव तथा (१), केवलं साक्षात्त्वाभावः परोक्षत्व-
म् ? *—इति चेन्न, अस्यार्थस्य विनिगन्तव्यत्वापत्तेः
(२), सर्वजमनुमन्यमानस्य च जते दृष्टलिङ्गादेरीशस्य
लिङ्गादिकबुद्ध्यापरोक्षत्वेनापि विरोधः (३) । * लि-
ङ्गादिधीजन्यत्वमनुमियादौ प्रयोजकम् ? *—इति चेन्न,
साक्षात्त्वेऽपि तर्हीन्द्रियमन्त्रिषादिजन्यमिति साक्षाद-
पि (४) मान स्यात् । ७२ जकोपाधिनियता च जातिरि-
ष्यते, न च तदत्र, ८ उक्तप्रकारबाधात् । * न च व्यञ्ज-
कनियमानभ्युपगत्या न तदत्रोपगम्यमिति वाच्यम्*,

टी० ॥ ८ “निरंशे” इति । अन्वगृह्णतानावित्यर्थः । उपाधौ घटका
घनिष्ठये क्वचिदम्फुटत्वमपि संभाव्यते इति भावः । गोत्वादेर्दृष्टत्वादिदो-
षादपहे सन्देहोऽपि स्यादान्तरं तु ज्ञाने साऽपि नास्तीति हृदयम् ॥ ७ “दर्श-
नकृत” इति । शास्त्रकृतोऽनुभवकृतो वा । तथाच शास्त्रकाराणां साक्षात्त्वेन
वैमर्त्यं (५) प्रतीतिकतहो वेत्यर्थः ॥ साक्षात्त्वपरोक्षत्वयोः साङ्ख्येयं स्यानान्त-
रमाह— । ८ “प्रत्यक्ष” इति । “परोक्षत्वसङ्कर” इत्युपलक्षणम्, अनुमितित्वस-

(१) तथा=जातिन्येन संमतम् ।

(२) साक्षात्त्वं न जातिः किन्तु परोक्षत्वमेव केवलं परोक्षत्वाभावः साक्षात्त्व-
मिति वैपरीत्येनापि वक्तुं शक्यत्वादयमर्थस्तावद्विनिगमनाविरहितत्वेनास्तवविनिगतः
स च विनिगमनां प्रदर्श्य न्यायः विनिगन्तव्य इत्यर्थः ।

(३) विरोधः=साङ्ख्यार्थम् । तथाहि ईश्वरज्ञानीयत्वेनेश्वरज्ञानेऽपरोक्षत्वलिङ्गादि-
प्रयुक्तत्वेन च परोक्षत्वमिति ।

(४) साक्षादपि=साक्षात्कारिज्ञानात्मिकापि

(५) “स्यादिति” शेषः । यद्वा साक्षात्कारित्वेन रूपेण साक्षात्कारिणि ज्ञाने वै-
मर्त्यं भवति स च विशेषाभावात् स्यादित्यर्थः ।

ङ्करोऽपि द्रष्टव्यः ॥ दृष्टलिङ्गस्येश्वरस्य ज्ञानं परोक्षं भवितुमर्हति नत्वपरोक्ष-
मिति तत्र परोक्षापरोक्षत्वविरोध इत्याह-। *d* 'सर्वज्ञमि'ति । धर्मि^(१)ग्राह-
कमानादिति तत्र साक्षात्त्वं तदा तत्र एवानुमितित्वमपि किं न भ्यात् ?
प्रवृत्तेरुपादानगोचरापरोक्षज्ञानजन्यत्ववदिष्टसाधनानुमितिजन्यत्वव्याप्त-
त्वादिति भावः ॥ *e* 'उक्तप्रकारे'ति । इन्द्रियजत्वादिप्रकारेत्यर्थः ॥ *f* 'न-
चे'ति । जातो व्यञ्जकनियमानभ्युपगमान्प्रकृतेऽपि रा नभ्युपगम्यते इति
नच वाच्यमित्यर्थः ॥

सू० किं मया दृष्टं तथा किं वा केनचित्कथितमिति संश-
य नुपपत्तेः । *b* प्रा. भूतायां स्मर्यमाणायां तद्बुद्धौ त्व-
न्मते मनसा ज्ञानरूपया प्रत्यासत्त्याप्रत्यक्षीक्रियमा-
णायां साक्षात्त्वाऽग्रहो विना व्यञ्जकाभावे कथं स्यात् ?
'अर्थधर्मश्च साक्षात्त्वमिति स्वप्रकाशवादे निरास्य-
म्^(१) । *d* तथाप्यवधितसाक्षात्त्वबुद्धिव्यवहारबला-
दन्ततः पदार्थान्तर^(२)मपि साक्षात्त्वमननुमन्य न
निस्तारोऽस्ति, भ्रान्ते^(३)रन्तर्भ्रान्तिपूर्वकन्धान् ? :-
इति चेन्न, 'नस्या^(४)'पि साक्षाद्ग्रहे क्वचिदपि तद्धि-
वादो न स्यादित्यादिदोषस्तभ्यात् । अनुमानादिवे-
द्यत्वे च लिङ्गाद्यनुपपत्तिः ; / क च व्याप्त्यादिग्रह

(१) धर्मि=ईश्वरज्ञानम् । तदग्राहकं मानं च=ईश्वरस्य कर्ष्यानुकूला प्रवृत्ति-
ज्ञानसाध्या प्रवृत्तित्वा-मत्प्रवृत्तिवदिति ।

(२) ईश्वराभिमान्ये । स्वप्रकाशवादे निरास्यमिति न्यहं गम्भावयामि, अत एव
च कर्तृकर्मविरोधखण्डनवेलायामिहैव सूत्रे उक्तं "शेषं चैश्वराभिमान्यौ न्यप्रकाशवादे
निर्वक्ष्याम इति । निश्चामागरास्तु कर्मलक्षणखण्डनेन तत्खण्डितमित्येव व्याचक्षते तदनु-
सार्थ्यपि एव केचुचिन्पुनःकेषु निरस्तमिति पाठो दृश्यते । यद्वा, विद्यासागरस्यापि मदु-
क्तार्थे तात्पर्यम् ।

(३) पदार्थान्तरम्=द्रव्यादिसप्तपदार्थातिरिक्तपदार्थम् ।

(४) ननु भ्रान्तिसिद्धसाक्षात्त्वमित्यत आह भ्रान्तेरिति ।

(५) तस्य=अवस्थाभ्युपगम्यस्याऽनिर्णीतस्य साक्षात्त्वस्य । साक्षाद्ग्रहे=साक्षा-
त्कारिज्ञानेन ग्रहे इत्यर्थः ।

इत्यादिदुरुत्तरपरम्परैव^(१) स्यात् । ^gसप्तपदार्थी^(२)-
नियमसाधनानि च कथं परिपन्थीनि न स्युरिति ।
^hलिङ्गादिजत्वाभावसमुदागवती धीः साक्षात् ?-
इति चेन्न, परोक्षविषयसंशयादावतिव्याप्तेः । *ⁱईदृ-
शी प्रमा तथा ? *-इति चेत्, ^jप्रत्यक्षभ्रमाऽव्याप्तेः । *
अनुमानादिव्यवच्छेद्यनत्तदसाधारणकारणाऽजनिता-
धीः साक्षात् ? *-इति चेन्न ।

टी० ॥ a 'किं मये'ति । धर्मिदृशनमात्रादेव साक्षात्त्वदर्शनात्सं-
शयो न स्यादुत्पन्नोवा संशयो न निवर्ततेत्यर्थः ॥ एतदेव स्पष्टयति-।
b 'प्रागि'ति ॥ 'अनुगमसाक्षात्त्वकल्पनैव श्रेयसिनरे'ति यदुक्तं तत्राह-
c 'अर्थधर्म' इति ॥ d 'तथापी'ति । नहि वस्त्वन्तरेण प्रतीतिव्यवहा-
रावित्यर्थः । प्रतीतिवलायानस्यापि दोषदर्शनात्त्याग एवेत्याह-। e 'तस्या-
पी'ति । 'लिङ्गादी' त्यादिपदान्सङ्कता^(३)दिसङ्ग्रहः । f 'क्वचे'ति ।
अनिर्णीताश्रयत्वात्साक्षात्त्वस्येत्यर्थः ॥ साक्षात्त्वस्य परि-गणितपदार्थानन्त-
भावे दोषमाह-। g 'सृष्टे'ति । नियमसाधनानि परिणेषानुमानानि ॥
h 'लिङ्गादी'ति । अत्र लिङ्गशब्दसादृश्यं तावत् नास्ति नञ्ज्ञानं प्रत्यक्षमित्य-
र्थः । अपरोक्षे इष्टापत्तिमाशङ्क्य 'परोक्षे'ति । i 'ईदृशी'ति ॥ लिङ्गादिज-
त्वाभाववतोत्यर्थः ॥ साक्षात्कारिज्ञानलक्षणमभिप्रेत्याह-। j 'प्रत्यक्षे'ति ।
अनुमानादि च तद्व्यवच्छेद्यं चेति कर्मधारयः । तेनानुमानादेव्यवच्छेद्यस्य
यदसाधारणं लिङ्गादिकारणं नजनिता धीः साक्षाद्दीरित्यर्थः ॥

(१) प्रथमतः साक्षात्त्वं न नाभावदोषो दुरुत्तरोऽनुमानप्रमाण्यदीकारेऽपि लिङ्गा
नुपपत्तिदुरुत्तरा, इन्द्रियार्थमजिर्णजन्वादिलिङ्गस्वकारेऽपि लिङ्गलिङ्गिनोऽर्थासिद्धस्यहस्थाना-
भावो दुरुत्तर इति दुरुत्तरदोषपरम्परैव रयदित्यर्थः ।

(२) सप्तपदार्थानां समाहारः सप्तपदार्थां तजियमसाधकानीत्यर्थः ।

(३) सङ्केतः=अस्मान्प्रदादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरमद्वैताधुनिकसङ्केतयोरन्यतरः
सङ्केतः शाक्तिरिति यावत् ।

मू० अण्वं हि प्रत्यक्षात्तत्तदपरव्यतिरिक्ता^(१)धीरनुमाना-
दिरिति वैगरीत्यमेव कुतो न स्यादित्यविनिगम्यत्वं
स्यात् । ^bतेषु व्यवच्छेदोपवेकद्वयादिपरिहाराय व्यवच्छे-
दाहेत्वजनितत्वेनापि साक्षात्त्ववत्तत्रतत्रानुगतबुद्ध्यन्त-
रापत्तेः । * व्यवहारे सति निमित्तानुसरणं, नतु निमि-
त्तानुभारेण व्यवहारः ?-इति चेन्न, ^dनिमित्तस्या^(२)
नत्यापत्तिद्वारस्यैव कल्प्यत्वात् । ^eतज्जनितत्वाभावा-
द्वाहेतेनैव रूपेणः नुगतव्यवहारानुगतप्रत्ययावादध्यात-
वत्त्वेनापि । तथात्वे यावत्परिदृष्टव्यव्यक्तिविशेषान्य-
त्वेन व्यवहारोपपत्तो गोत्वाद्युच्छेदप्रसङ्गः । तस्मात्
^g विधिजः प्रत्ययोऽन्योऽयं व्यतिरेकासमर्थनः ।
^h नैवं चेदपराद्धं ते किमन्यापोहवादिना ॥४१॥

टी० ॥ “अण्वं ही”ति । प्रकारान्तरेण तदप्रत्ययनिर्वचनमनुमाना-
द्यपि प्रत्यक्षादिकारणाजन्यत्वेन निवर्त्यमित्यन्योन्याश्रयः ^a इत्यर्थः ॥ दो-
षान्तरमाह-^b तेष्विति । इन्द्रियाद्यजन्यतानुमित्यादिषु निष्कारण-
जन्यतयोपमित्यादिषु साक्षात्त्ववत्^(३)तन्नादृषाधिकल्पनाप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ ननु

(१) प्रत्यक्षं च तत्तद् (शब्दोपमानादि) अपरं न तद्व्यतिरिक्तता धीरित्यर्थः ।

(२) “निमित्तस्यानत्यापत्तिद्वारस्ये”ति व्यधिकरणे षा-या तथाचायमर्थः-निमित्त-
चेदनतिप्रसक्तमस्ति तर्ह्यनिप्रसङ्गाऽनपादकस्य तस्य द्वारस्य (कारणस्या)ऽपि कस्यचित्
कल्पनाऽऽवश्यमेव । यदा कल्प्यत्वात्-व्यवहारहेतुत्वेन कल्पयितुमुचितत्वादित्यर्थः ।
केपुचित्युपपत्तेषु तु “कल्प्यमानत्वादि”ति नास्तिदृष्टेः “कल्प्यत्वादि”ति वरः पाठः ।

(३) यद्यपि मूले न प्रत्यक्षादिकारणाजन्यत्वमुक्तं किन्तु प्रत्यक्षादिव्यतिरिक्तधी-
त्वमेव न बाऽन्योन्याश्रयो दोष उक्तः किन्त्वविनिगम्यत्वमेव तथापि मूलस्य पर्यवसि-
तार्थमादौर्त्थं व्याख्यानं द्रष्टव्यम् ।

(४) प्रत्यक्षसाक्षात्त्वमखण्डापाधिरनुमित्यादां त्वनुमितित्वादि नाखण्डोपाधिः
किन्त्विन्द्रियाद्यजन्यत्वमात्रं मखण्डोपाधिरिति सिद्धान्तः तत्रैवं साक्षात्त्वनिवृत्तं तत्रा-
प्यनुमितित्वाद्यखण्डोपाधिरूपना प्रयज्येत, साम्यादित्यर्थः ।

यथा साक्षात्त्वं व्यवह्रियते तथैव नानुमानादिगत एको धर्मस्त-
त्कथं कल्पनीयः स्यादित्याह-। “व्यवहारे” इति ॥ यथा साक्षा-
त्त्वकल्पनानिमित्तमनुमानादिकारणाजन्यत्वमनतिप्रसक्तं तथा-
नानानादाविच्छिन्नाद्यजन्यत्वमपीति निमित्तमाख्यातकल्पना
स्यादेवेत्याह-। “निमित्तस्ये”ति ॥ दोषान्तरमाह-। “तल्ल-
नितत्वे”ति । लिङ्गाद्यजन्यत्वेनैव साक्षात्कारिविज्ञानेष्वनुगत-
प्रत्ययः स्यात् तु साक्षात्त्वेनापीत्यर्थः ॥ “तथात्वे” इति । यथा-
कारानुगुणप्रत्ययोपि केमरादिमद्वयक्तिविज्ञेयान्यत्वेनैव स्यादि-
त्यर्थः । यद्यपीन एवानिष्टप्रसङ्गात्साक्षात्त्वमनुभूयमानं दुरपलापं
तथापि व्यतिरेकस्य न विधिव्यवहारनिर्वाहकत्वमिति भावः ॥
एनदेवाह-। “विधिज्ञ” इति । व्यतिरेकेणासमर्थनं यस्ये-
त्यर्थः ॥ “नैवमि”ति । तथाचागोठपावृत्त्यैव यथाकारानुगत-
धीरस्तु किं गोत्वेनेत्यर्थः ॥

मू० “शब्दानुमानोपमानजप्रमितिव्यतिरिक्तत्वे सति प्र-
मितित्वं प्रत्यक्षलक्षणमभिधाय यः केपि न त्रपते
(१) स प्रष्टव्यः, किं प्रत्येकमिदं लक्षणं ? मिलितं
वा ? । नाद्यः, “प्रत्येकं व्यभिचारात् । द्वितीये, किं
मिलितानां निषेधः ? उत निषेधानां मिलितत्वम् ? ।
नाद्यः, प्रत्येकमेव व्यभिचारात् । नहि प्रत्येकम-
नुमित्यादौ मिलिततद्रूपसम्भवः । नापि द्वितीयः,
“मिलितास्वनुमित्यादिषु निषेधमेलक(२)संभवेपि
प्रत्यक्षत्वानभ्युपगमात् । • न बह्वाश्रयाणामुक्तनि-
षेधानां लक्षणत्वमपि त्वेकाश्रयाणाम् ? -इति
चेन्न, समुदायिभेदेपि समुदायस्यानुमित्यादिवदेक-
तोपचारबीजाविशेषाभ्युपगम इति हि वक्ष्यते(३) ।

(१) न त्रपते = न सज्जते ।

(२) मेलकम् = मेलनम् ।

(३) परीक्षप्रमितित्वस्यानुमित्यादिषु मिलितास्वपि भावादित्य-
स्मिन्नन्येन वक्ष्यते इत्यर्थः ।

* असमुदायत्वे^(१) सतीत्यपि विवक्षितम् ? *—
इति चेन्न, ^१समुदायत्वविशिष्टे एवांशतः स्वात्मनि
वृत्तिविरोधभयेनासमुदायत्वस्यै^(२)ष्टव्यत्वेन तादृशि
प्रसङ्गो दुर्वारः । * ज्ञानस्यैवं विवक्षितम् ? *—इति
चेन्न, विशिष्टस्यापि ज्ञानस्य ज्ञानत्वादेव ।

टी० ॥ अनु प्रतीतित्वं प्रतीत्यन्तरभिन्नत्वविशिष्टं साक्षा-
त्त्वव्यवहारहेतुरिति विधित्वमेवेत्याशङ्क्याह—। “शब्दे”ति ।
प्रत्येकमिलितदोषाऽज्ञानमेव त्रपाहेतुः, अतिरेकविशिष्टस्योपा-
धेर्विधित्वाभिमानो^(३)वा ॥ “प्रत्येकमि”ति । अनुमित्यादि-
प्रत्येकान्योन्याभाववत्त्वे सति प्रतीतित्वस्यानुमित्यादिप्रत्येका-
तिठ्यापकत्वमित्यर्थः ॥ “नही”ति अनुमित्यादिसमुदाया-
न्योन्याभावस्य प्रत्येकगतत्वेनातिठ्याप्तिरित्यर्थः ॥ “मिलिते-”
ति । अनुमित्यादित्रयमेलके त्रयान्योन्याभावमेलकनस्त्वेना-
तिठ्याप्तिरित्यर्थः ॥ “न बहुश्रयाणामि”ति । मिलिता अप्यनुमि-
त्यादयो बहवः प्रत्यक्षं त्वेकोपाधिऽङ्गहीतमेकम्, एकनिष्ठत्वं
लक्षणस्य विवक्षितमित्यर्थः ॥ “समुदायी”ति । समुदायिनो न-
मित्यादयो यद्यपि बहवस्तथापि तत्समुदाय एक एवेत्येका-
श्रयत्वादतिठ्याप्तिरित्यर्थः । अनुमितिषु यथा लिङ्गादिजन्यमे-
कमु^(४)पचारधीजमेवमनुमित्यादित्रये प्रत्यक्षभिन्नत्वमैक्यनिब-
न्धनमस्त्येवेति भावः ॥ “असमुदायत्वे”इति । तथाच नानुमि-
त्यादिमेलकेतिठ्याप्तिस्तस्य समुदायत्वादित्यर्थः ॥ “समुदा-
यत्वे”ति । एवमप्यनुमित्यादिमेलकेतिठ्याप्तिस्तस्य समुदाय-
त्वविशिष्टस्यासमुदायस्यात्माश्रयभयेन स्वीकार्यत्वादित्यर्थः ॥

(१) असमुदायत्वे सति = समुदायत्वानाश्रयत्वे सति ।

(२) असमुदायत्वस्य = समुदायत्वानाश्रयत्वस्य ।

(३) वस्तुतो अतिरेकविशिष्टस्योपाधेरप्यंशतो अतिरेकरूपतै-
वेत्यत उक्त्यभिमान इति ।

(४) “एकतोपचारधीजमि”ति तू चितः पाठः ।

“ज्ञानस्ये”ति । अनुमित्यादिमेलकस्य ज्ञानत्वात्मानिठ्यामिरित्यर्थः ॥ “विशिष्टस्ये”ति । समुदायत्वविशिष्टानुमित्यादेरपि ज्ञानत्वादितिठ्यामिरेवेत्यर्थः ॥

सू० “एके”ति च किमाश्रयव्यक्त्यभेदो विवक्षितः?—
१ उताऽभिन्नजातीयता ?-२ उतैकोपाधिकता ?-३ उतैक-
(^१)सङ्ख्या योगिता ?-४ उत द्वयादिसङ्ख्यायोगा-
भावः ? ५ । “आद्ये तद्विशिष्टस्या”(^२)व्यापकता-
दोषः, व्यक्त्यात्मनोऽभेदस्य व्यावृत्तत्वात् । “धर्मिणा
च लक्षणस्य विशेषणेऽलक्ष्यधर्मत्वं धर्मस्य स्यात्,
स्वस्यैव”(^३)स्वधर्मत्वानुपपत्तेः । आश्रयाभेदस्योप-
लक्षणत्वे प्रागुक्तदोषः । द्वितीये तदेवाभिन्नजाती-
यत्वं लक्षणमस्तु, अवश्यन्तया प्राथम्येन प्रतीयमा-
नत्वात् । न तृतीयः, परोक्षप्रमितित्वस्यानुमित्या-
दिषु मिलितास्वपि भावात् । नापि चतुर्थः, वैश्वे-
षिकपक्षे “गुणतया तदभावात् ।

टी० ॥ एकाग्रितानुमित्यादिनिषेधमेलको लक्षणमिति
यदुक्तं तत्रैकत्वं विकल्पयति— “एकेति चे”ति ॥ “आद्ये”
इति । एवं मत्त्येकस्या एक प्रत्यक्षव्यक्तेः सङ्ख्या लक्षणस्य व्य-
क्त्यन्तराठ्यापकत्वमित्यर्थः ॥ “व्यक्त्यात्मन” इति । एक-
त्वस्य व्यक्तिस्वरूपाभेदस्य व्यावृत्तत्वादित्यर्थः ॥ एकलक्ष्याश्र-
यत्वं च लक्षणविशेषणं चेत्तदा लक्ष्यवृत्तिता लक्षणस्य न स्यादि-
त्याह— “धर्मिणे”ति । एकाग्रयत्वं लक्षणे न विशेषणं येनाल-

(१) एकद्वयादिशब्दाः भावप्रधाननिर्द्देशात्वेनैकस्याद्वयत्वादिसङ्ख्यापरताः ।

(२) तद्विशिष्टस्य आश्रयव्यक्त्यभेदघटितलक्षणस्येत्यर्थः ।

(३) एकलक्ष्याश्रयत्वमित्यत्र विशेषणविधेयैकव्यक्तिरूपलक्ष्यस्यापि
लक्षणे प्रवेशात्पुनस्तस्य लक्षणात्मकधर्मस्य लक्ष्यवृत्तिता न स्यात्, स्वस्य
स्ववृत्तिनानुपपत्तेरित्यर्थः अत्रित् “धर्मस्ये”त्यस्य स्वाने लक्षणस्येत्येव
पाठः ।

इयधर्मता स्यात् किन्तूपलक्षनमिति न स्ववृत्तितेत्याशङ्क्याह-
 “भाश्रये”ति । अन्मित्यादयोप्याश्रयाभेदोपलक्षिता इति प्रागु-
 क्तातिठ्यामिरित्यर्थः ॥ एकोपाध्यवच्छिन्नाश्रयत्वं यदि लक्षणे
 विशेषणं तदा परीक्षप्रमितित्वरूपैकोपाध्यवच्छिन्नानुमित्यादि
 मेलकानिठ्यामिरेवेत्याह- । “परीक्षे”ति । प्रत्यक्षमात्रवृत्त्युपा-
 धिखिन्नज्ञायां तेनैवान्यथा^(१)मिद्विरिति भावः ॥ “गुणतये”ति ।
 अन्मित्यादिठ्यतिरेकमेलकस्यैकत्वमङ्ग्यासामानाधिकरण्य प्र-
 त्यक्षे गुणे न सम्भवतीत्यर्थः ॥

मू० “भावे वाऽनुमित्यादित्रयवृत्तीनां त्रयाणामप्यभावानामेकत्वमङ्ग्यासामानाधिकरण्यसम्भवात् । मिलितानां^(२)मेकसमुदायापेक्षया तथात्वात् । नापि पञ्चमः, वैशेषिकमतानुसारेणानुमित्यादित्रयेपि तदभावस्य तुल्यत्वात् । अतदनुसारेण^(३)प्रत्यक्षव्यक्तिष्वपि द्व्यादिसङ्ख्यायोगात् । * “तथापि नैकस्यां प्रत्यक्षव्यक्तौ द्व्यादिसङ्ख्यापरिसमाप्तिः^(४), द्व्यादिसङ्ख्यापरिसमाप्त्यभावश्च तदभावशब्देन विवक्षितः ? * -इति चेन्न, का हि परिसमाप्तिर्यैकस्यां व्यक्तौ नास्तीत्युच्यते ? । * तत्रैव वृत्तिद्व्यादेः परिसमाप्तिः, सैकस्यां व्यक्तौ नास्ति ? । * -इति चेन्न, ‘एवमेकत्वस्यापि न क्वचित्परिसमाप्तिः स्यात् । नहि तस्य तत्रैव वृत्तिरन्यस्यैकत्वाभावप्रसङ्गात् । अत एकत्वमङ्ग्यावन्त्यामेव व्यक्तौ द्व्यादिपरिसमाप्तिरित्य-

(१) प्रत्यक्षस्येति शेषः ।

(२) मिलितानां त्रयाणामभावानामेकसमुदायापेक्षया तथात्वात्
 = एकत्वमङ्ग्यासामानाधिकरणत्वादित्यर्थः ।

(३) अतदनुसारेण = वैशेषिकमतानुसारेण । “द्व्यादिसङ्ख्यायोगात्”-इत्येतोऽग्रे ‘न तदभावः इत्यव्यामिरसम्भवो वा’-इति शेषः ।

(४) परिसमाप्तिः = पर्याप्तिः सर्वत्र प्रकृते शास्त्रा ।

विशेष एव । * एकव्यक्तिगतैकत्वसङ्ख्याव्यक्तिर्नान्यत्र ? *—इति चेन्न, सत्ताव्यक्तेरप्येवम्भावप्रसङ्गात्, "अननुगतत्वापत्तेश्च^(१) । * सत्तैकैव जातिरूपा, एकत्वं तु प्रतिव्यक्ति भिन्नं गुणपदार्थः ? *—इति चेन्नूनं वैशेषिकैर्विप्रलब्धोसि । कथमन्यथा सदेकप्रत्यययोरनुभवव्यवहारविशेषमपश्यन्नपि कानिचित्कानिचिदसम्बद्धान्यक्षराणि प्रलपसि । * सत्तैकत्वयोः परापरत्वानुपपत्तेर्नैवं^(२) स्यात् *—इति चेन्न,

टी० ॥ अभ्युपेत्याह - । "भावेवे"ति । अनुमित्यादिमनुदायस्यैकतया तत्राप्यभावमेलकसत्त्वाल्लक्षणमतिठयापकमेवेत्यर्थः ॥ "वैशेषिके"ति । द्वयादिमङ्ख्याविराहण्यनुमित्यादावतिठयाप्तितादवस्थ्यादित्यर्थः ॥ "अतदि"ति । मङ्ख्यायाः पदार्थात्तरत्वाभ्युपगमे इत्यर्थः । यथाऽनुमानादित्रये द्वित्वं त्रित्वं वा परिसमाप्यते तथा नैकस्यां प्रत्यक्षठयक्तावित्यपरिसमाप्तद्वित्वाद्विप्रत्यक्ष^(३)मेकमेवेत्याशङ्कते- । "तथापी"ति । धोठयवहारयोस्तन्मात्रगतत्वं तत्र परिसमाप्तिः, तच्च नैकत्वस्यापीत्याह- । "एवमि"ति ॥ "अत्" इति । यदेकं तदद्वयमपीत्यविशेषाल्लक्षणे विशेषणोपादानमनर्थकमेवेत्यर्थः ॥ "अननुगतत्वे"ति । एवं सत्येकठयक्तिमात्रवृत्तिता लक्षणस्य स्यादित्यर्थः ॥

मू० "सास्यात् । जातिपरापरत्वध्रौव्यमेव च क्वाप्येकस्य न्यूनवृत्तित्वे प्रमाणं स्यात् । * क्व तथा ? *—इति चेन्न,

(१) लक्षणस्येति शेषः ।

(२) यद्येकत्वं जातिस्तर्हि सत्ताद्वयत्वयोरपि परापरभावे वाक्यस्तत्र सम्भवति सत्तायां सत्तावैधुर्येणैकत्वभावेन न सत्तापरं नाप्येकत्वं परमेकत्व एकत्वाभावेपि सत्ताभावाद्व्यादौ च तयोः साङ्ख्यादेकत्वं गुण एवेत्यर्थः नैवं स्याद्, एकत्वं जातिर्नस्यादित्यर्थः ।

(३) अपरिसमाप्तं द्वित्वादि यत्र प्रत्यक्षे तदित्यर्थः ।

शैलेऽननस्यानुमायामपि क्व हस्तवितस्त्यादौ तदंशे
इत्यनिश्चयवददोषत्वात् । * अथास्तु मा^(१) वा-
सीदेकत्वमनुगतं किमनेनात्र निरूपितेन द्वित्वादि-
र्यत्र न समाप्यतेऽभिहिताभावत्रयं चास्ति तत्प्रत्य-
क्षमिति * । मैवम्, अनुमित्यादित्रयेपि न त्रित्वं
परिसमाप्तम् । एवं ^(२) सत्यन्यानि त्रीणि न स्युः ।
* अन्या सा त्रित्वव्यक्तिर्याऽन्यत्र ? *—इति चेन्न,
‘त्रित्वव्यक्तेः कस्याश्चिदनुमित्यादित्रये परिसमा-
प्यभावात् । * काचिदपि त्रित्वव्यक्तिर्यत्र न समा-
प्यते ? *—इति चेन्न, अव्यापकत्वात् । ‘प्रत्यक्षत्वस्य
त्रित्वव्यक्तेश्चावश्यं सामानाधिकरण्यस्य वैशेषिक-
मताभ्युत्थितेन भवताऽभ्युपगन्तव्यत्वात् । अन्यथा
प्रत्यक्षव्यक्तयस्त्रित्वो न स्युः । तदेव हि त्रिरित्यभि-
धीयते यत्र त्रित्वं परिसमाप्यते ।

टी० ॥ “मात्र्यादि”ति । रक्षाया एव गुणत्वमुभयोर्वा
गुणत्वं स्याद्विनिगमनाऽभावादित्यर्थः । एकस्या कस्याञ्चिद्व्यक्तेः
मत्तापरिहारेणैकत्ववृत्तौ स्यादेव पराऽपरभाव इत्याह—। “जा-
ती”ति । विशेषानिश्चयस्य प्रमाणादोषत्वमाह—। “शैले”
इति ॥ “त्रित्वव्यक्तेरिति”ति । एकस्या अपि त्रित्वव्यक्तेर-
परिसमाप्तौ त्रित्वापरिसमाप्तेः सत्त्वादित्यर्थः । अठ्याप्ति-

(१) मावासीदित्यत्रमावा आसीदिति क्तेदः । नाथं माडशब्दः
किन्तुमाशब्दः माडङ्गीकारे. “माडिबुडि”ति सर्वलकारापवादभूते
नुडिबति “अस्तेर्भू”रिति प्रकृतेर्भूभावेन मावाभूदित्यापद्येत । माशब्द-
योगे तु न तथा माङ्गेयोगे श्वं तथाविधानात् इतरथास्तेवेवसूचयेत
अतएव “कथन्तर्हिमाभवत्, माभविष्यतीति इनायं माडकिन्तु माशब्दः”
इतिममादाधुस्तद्विदः । तथा च मावासीदित्यस्य न वास्थितः स्यादि-
त्यर्थो द्रष्टव्यः ।

(२) अनुमित्यादित्रये एव त्रित्वसमाप्यङ्गीकारे दोषमाह—एवमिति ।

मुपपादयति-। “प्रत्यक्षत्वस्ये”ति । वैशेषिकमतमुपेक्ष्य प्रतीतिब-
लात्प्रत्यक्षप्रतीतिषु गुणभूतास्वपि त्रित्वसम्बन्धेयमित्यर्थः ॥
प्रतीतिमेवाह-। “अन्यथे”ति ॥

मू० “किञ्च, तथापि स एवातिव्यापकतादेषः । त्रित्वे-
नावच्छिन्नास्वनुमित्यादिव्यक्तिषु त्वदभिमतमभाव-
त्रयमस्तीति तत्र प्रत्यक्षलक्षणं गतमित्यतिव्याप्तिरु-
क्ता, तद्व्यावर्तनाय भवताऽभिधीयते काचिदपि
त्रित्वव्यक्तिर्यत्र न समाप्यते इति, नचैवमुक्तेऽ-
सावतिव्याप्तिर्निवर्तते तत्राप्युक्तविश्लेषणस्य विद्य-
मानत्वात् । नहि त्रित्वावच्छिन्ने तस्मिँस्त्रित्वव्य-
क्तिः काचिदपि समाप्यते । त्रित्वलक्षणैकोपाध्यव-
च्छिन्ने तस्मिँस्त्रित्वव्यक्त्यन्तरं^(१) भवदप्याश्रयान्तर-
मादाय वर्तते, न तु तत्रैव परिसमाप्यते । यत्र चोक्त-
मुपाधिभूतं त्रित्वं, तेषु यदि त्रित्वसमाप्तधर्मिषु
दृश्यते, तदा तद्दर्शनेन तत्र धर्मिमात्रे लक्षणाऽव्या-
वृत्तिः सिध्येत्, न तु त्रित्वविशिष्टे धर्मिणि । तस्मा-
दतिव्यापकत्वं तदवस्थमेव । अभावत्रयं च त्रित्वोपा-
ध्यवच्छेदेन समुदिततामुपगतवति विशिष्टे धर्मि-
णि वर्तते, नत्वविशिष्टे. “प्रत्येकमभावत्रयावस्था-
नस्य तेषु वक्तुमशक्यत्वात् ।

टी० ॥ ‘काचिदपि त्रित्वव्यक्तिर्यत्र न परिसमाप्यते’-इति
विशेषणदानेप्यनुमित्यादित्रये त्रित्वावच्छिन्ने स्वविशिष्टे स्ववृ-

(१) त्रित्वावच्छिन्न-घट-पटैतस्मिन्त्रये वर्तमानं वस्तुत्वं तद् यद्यपि
त्रित्वावच्छिन्नेषु वर्तते तथापि घटपटलक्षणमाश्रयान्तरमादायैव, न तु
केवले त्रित्वावच्छिन्ने वर्तते-इत्यर्थः ।

स्मिन्मयाप्रथमत्रित्वविशिष्टे (१) त्रित्वान्तरस्य च त्रित्वत्वेनैकीकृते
परिममापत्यनुपपत्तेरतिव्यापकत्वं तदवस्थमेवेति “किञ्चे”त्यादि-
ना “ऽतिव्यापकत्वं तदवस्थमेवं”त्यन्तेन विशदयन्नाह ॥ “किं-
चे”ति । नन्वनुमित्यादिषु परिममापत्यमेव प्रथमत्रित्वमिति
कुतोऽतिव्याप्तिरित्यत आह—। “यत्र चे”ति । धर्मिमात्रेतिव्या-
प्तिर्नोक्ता, किन्तु त्रित्वावच्छिन्ने, तत्र च त्रित्वापरिममाप्तिरे-
वेत्यर्थः ॥ प्रत्येकं धर्मिण नानुमित्याद्यन्वोन्यासावत्रयमिति
विशिष्टे तत्त्वत्वेन प्रागपि त्रैवातिव्याप्तिरुक्ता, सा चाद्यापि
न परिहृतेत्याह—। “अभावे”ति ॥ “प्रत्येकमिति”ति । अनुमि-
तावनुमित्यन्वोन्यासावाभावादिद्वयार्थः ॥

मू० “अ० मन्थसे— तादृशस्य विशिष्टस्य प्रमितित्वे-
नैव व्यवच्छेदः, न ह्यभावत्रयवत्तित्वं (२) विशेषण-
माश्रयकोटावन्तर्भाव्य तासु व्यक्तिषु प्रमितित्वं
वर्तते (३) किन्तु तेषां धर्मिणां स्वरूपमात्रे, उक्ता-
भावत्रयं प्रमितित्वं चेत्येतदत्रास्ति तत् प्रत्यक्ष-
मिति हि ब्रूमः! *—इति, न, “भवतापि भिन्नधर्मा-
वच्छिन्नस्यैव (४) धर्मिणः प्रमितित्वमभावत्रयवत्त्वं
चावश्यमभ्युपगन्तव्यम् । तथाहि,—यदि प्रमिति-
त्वस्य क्वाचित्कत्वे नियामकं नोच्यते तदा सर्वा
प्रमितिः स्यात्, न वा काचिदपि ।

(१) अत्र “प्रथमत्रित्वस्य” इति शेषो द्रष्टव्यः ।

(२) अभावत्रयवत्तित्वम्=सामानाधिकरन्त्यसम्बन्धेनाऽभावत्रयवि-
शिष्टं त्रित्वमित्यर्थः । तासु=अनुमित्यादिषु ।

(३) नहि वर्तते—इति सम्बन्धः, विशेषणीभूते त्रित्वेऽपि प्रमिति-
त्वमसङ्गादिति तत्र हेतुः पुरणीयः ।

(४) भिन्नधर्मावच्छिन्नस्य=अन्यान्यधर्मावच्छिन्नस्य । तथाहि प्रत्यक्षे
यथार्थानुभवत्वाद्यवच्छेदेन प्रमितित्वं प्रत्यक्षत्वावच्छेदेनाभावत्रयवत्त्वं
च वाच्यम् । तथाचाभावत्रयप्रमितित्वयोर्वैयधिकरन्त्याल्लक्षणाऽविवक्षि-
रिति भावः ।

सर्वत्र सत्ताऽसत्ता वा नियमेऽन्यानपेक्षया^(१) ।
नियामकाद्धि भावानां क्वाचित्कत्वस्य सम्भवः॥४२॥
तन्नियामक^(२)माश्रये विशेषणीभूतं वक्तव्यमुपलक्ष-
णीभूतं वा ? । आद्ये^(३)यदेव प्रमितित्वस्याऽऽ-
श्रये विशेषणं तदेव यद्यभावत्रयस्यापि तदा त्रित्वा-
वच्छिन्नेनुमित्यादा^(४)वभावत्रयस्य दर्शितत्वात्तत्र
प्रमितित्वेनापि त्रित्वावच्छिन्ने भवितव्यमिति स-
मितित्वान्न तद्व्यवच्छेदः ।

टी० ॥ विशिष्टे चेदतिव्याप्तिस्तदा प्रमितित्वेनैव न द्व्य-
वच्छेदः, नहि विशिष्टे प्रमितित्वमित्याशङ्कते-। “अथे”ति ।
प्रमितित्वमपि यथार्थानुभवत्वादिविशिष्टे वक्तव्यमन्यथातिप्र-
सङ्ग इति प्रकृतेऽपि त्रित्वविशिष्टे प्रमितित्वं नानुपपन्नमिति
परिहरति-। “भवतापी”ति । यदवच्छिन्ने प्रमितित्वं तदव-
च्छिन्नं एवाभावत्रयं चेन्न वाक्यं तदा त्वत्पक्षे लक्षणस्यासम्भव
एवेत्ययं भावाभिठयक्तिः ॥

सू० “अथान्यावच्छिन्ने प्रमितित्वमन्यधर्मावच्छिन्ने चाऽ-
भावत्रयसम्बन्धस्तदा^(५)नास्ति त्वत्पक्षेऽपि प्रमिति-
त्वस्यैकधर्मविशिष्टाश्रयत्वलक्षणमेकाश्रयत्वम् । वि-
शिष्टेऽपि धर्मिण्याश्रितो^(६)धर्म्याश्रित एवेति कृत्वा

(१) अन्यानपेक्षया नियमे (स्वीक्रियमाणे) सर्वत्र सत्ताऽसत्ता
वा स्यादिति सम्बन्धः ।

(२) प्रमितित्वस्य यद्यथार्थानुभवत्वादिरूपं नियामकमवश्यं वक्तव्यं
तन्नियामकमित्यर्थः ।

(३) यदि विशेषणं तदापि प्रमितित्वाश्रयविशेषणमेवाभावत्रय-
स्यापि नियामकतयाऽऽश्रयविशेषणमुताभ्यदिति तत्र प्रथममनुवदति
आद्ये इति । द्वितीयमनुवदति अथेति ।

(४) अनुमित्यादौ = अनुमित्यादिषुमुदाये ।

(५) एवं सति प्रमितित्वाभावप्रत्यक्षयोर्वैयधिकारस्यादसम्भव एव
लक्षणस्येत्याह--तदेति । अभावत्रयेण सहेति शेषः ।

(६) यथा शाखावच्छिन्नसंयोगविशिष्टे वृक्षे धर्मिण्याश्रिते मूला-

प्रमितित्वस्याभावत्रयसमानाश्रयत्वेऽनुमित्यादित्रयेपि
 प्रसङ्गस्तदवस्थः । नापि द्वितीयः, उपलक्षणीभूतेन
 केनचिद्धर्मेण^(१) योऽसावुपलक्षितो धर्मी स एव खलु
 त्रित्वविशिष्टः, विशेषणवतोपि यावद्विशिष्यवस्तुनो
 विशिष्यवस्त्वात्मकत्वात्, यथा दण्ड्यपि पुरुषः
 पुरुष एव । एवं च सत्युपलक्षितादनन्यभूतौ त्रित्व-
 विशिष्टेऽप्यनुमित्यादौ प्रमितित्वमाश्रितं, नियाम-
 केनोपलक्षणेनोपलक्ष्याभिदव्यवस्थिततया तस्याप्यव-
 च्छिन्नत्वात् । 'तथाचातिव्याप्तिर्वज्रलेपायिता ।
 *तथाप्युपलक्षकेण त्रित्वविशिष्टतया नोपलक्षितौ-
 ऽसौ धर्मी, किन्तु स्वरूपेण *—इति चेन्न, उक्तमत्र
 यदेव तदुपलक्षितं तदेव विशिष्टमपि । * तथापि
 विशिष्टेन रूपेण तावन्नोपलक्षितम् ? इति चेत्,
 'नोपलक्षि, अविशिष्टेनापि तन्नोपलक्षितमेव ।
 'अन्यथा प्रकृतेपि वैयधिकरण्यापत्तेः । तदास्तामु-
 ल्लसत्पल्लववचनविलसितेनेति । तदेवं लक्षणान्तरेपि
 प्रतिपादितोयं दूषणसमूहः स्वयमूहनीयः ।

टी० ॥ भावमेवाभिधायक- । "अथे"ति ॥ "तथाचे"-
 ति । त्रित्वविशिष्टप्रमितित्वमज्ञावत्रयवत्त्वं चानुमित्यादित्रये-
 पीत्यतिव्याप्तिरेवेत्यर्थः । "तथापी"ति । उपलक्षकतायां
 वैशिष्ट्यमपि नावच्छेदकमित्यर्थः । अवैशिष्ट्यमपि न तथे-
 त्याह- । "नोपलक्षी"ति ॥ "अन्यथे"ति । प्रमितित्वस्या-
 ज्ञावत्रयस्य च नानाधर्मावच्छेद्यत्वेन वृत्तावित्यर्थः ॥

वच्छिन्नसदाभावोपि धर्माश्रित एव तथाऽन्यधर्मावच्छिन्नप्रमितित्ववि-
 शिष्टे प्रत्यक्षे धर्मव्याश्रितेऽन्यधर्मावच्छिन्नोऽभावत्रयसम्बन्धोपि धर्मा-
 श्रित एव नियामकधर्मविशिष्टयोर्भेदेपि प्रत्यक्षस्य धर्मिण्येकत्वादित्यर्थः ।

(१) केनचिद्धर्मेण = यथायानुभवत्वादुष्टकारणोद्भवत्वादिना ।

सू० एतदेव परामृश्य भट्टैरिदमुदाहृतं लक्षणस्याभिधानं
तु केनांशेनाप्युच्यते "अन्याभिप्रायोक्तमपि हि
तत्सामान्यतोऽप्युपपद्यमानमेवेति ^(१) अनुमानमपि
^(२) किमुच्यते 'करणपक्षे लिङ्गपरामर्शोऽनुमानमिति
चेत् किं लिङ्गत्वं व्याप्तस्य पक्षधर्मत्वमिति चेत्
संशयस्योपलक्षणत्वे तत्र दृष्ट्वापि व्यापकं तत्परा-
मर्शेतिप्रसङ्गात् "अत एव न तस्य वर्तमानस्य 'अत-
त्कालेऽप्युपलक्षणत्वात् 'विशेषणत्वेचानुमाय व्यापकं
धर्मिनाशवदप्रवृत्त्यापत्तेः ^(३) * "पक्षधर्माद्धेतोः
पक्षांशे विशेष्ये साध्यसिद्धिरीदृशं च वैयधिकर-
णमिष्टमेवेत्यतो नैवम् !* इति चेन्न ।

टी० ॥ ननु चेदनेव प्रमाणमेवेति च प्रतिज्ञाद्वयं निर्वाह्यं
तत्र च पदार्थानां लक्षणमनुपपन्नमिति भट्टनात्पर्येषां तु लक्ष-
णानां समानानाममानजानीयव्यवच्छेदो न फलमिति तदभिप्रा-
यस्तथाच प्रकृतानुक्तमिदमत आह- । "अन्ये"ति । "करण-
पक्षे" इति । भावसाधनत्वनिवृत्त्यै ^(४) पक्षधर्मत्वमिति हि मन्दि-
रथमाद्यधर्मा धर्मी पक्षस्तदुर्भत्वं तत्र मन्देहस्यापलक्षणतां दूष-
यति- । "संशयरूपे"ति । वह्निज्ञाने वृत्तेऽपि धूमपरामर्शः करणं
स्यादित्यर्थः लिङ्गपरामर्शस्तत्र करणमेवानुमित्यनुत्पादस्तु सिद्ध-
साधनार्थमिति न वाक्यम् लिङ्गपरामर्शस्य चरमकारणत्वोपगमा-
दिति भावः ननु व्यापकनिश्चयेन विरोधिना तत्र संशयरूप

(१) { प्रत्यक्षं त्वगिदित प्रागजन्तामिरुपपत्तिभिः ।
सुदृढं खण्ड्यतेऽद्यानुमानं परिकराम्बितम् ॥ }

(२) अनुमानं दूषयितुं पृच्छति किमिति ।

(३) धर्मोति, धर्मो पर्वतादिर्नष्टो यस्य वह्नादेः साध्यस्य तत्र
धर्मिनाशवद्वह्नादौ वह्नाद्यर्थप्रवृत्त्यनुपपत्तेरित्यर्थः ।

(४) भावसाधनत्वनिवृत्त्यै = अनुमितिरनुमानमिति भावश्चुष्टि-
कत्वनिवृत्त्यै ।

नाशान्न तस्योपलक्षणत्वं यत्र स वर्तमानस्तत्रोपलक्षण भवत्येवेत्यत आह—“अत एवे”ति । वर्तमानस्योपलक्षणत्वमिति शेषः॥ “अत एवे”ति । वक्ष्यमाणहेत्वतिदेशः तमेवाह—“अतएकाले” इति । “(१) विशेषणत्वे” इति । सन्देहविशिष्टो धर्मो यदि पक्षस्तदा सन्देहनाशे विशिष्टस्य पक्षस्यापि नाशादनुभाषां जानायामपि साध्यं कुत्र वर्ततेत्यर्थः ननु विशिष्टस्य पक्षत्वेऽपि तदुभौदुमाद्विशेष्यमात्रे साध्यमिद्विरिति तस्यावस्थानादनुमितवह्निस्तत्रैव प्रवर्तते नवान्यधनोदन्यत्र साध्यमिदुत्रतिप्रसङ्गो विशिष्टधर्मस्य विशेष्ये साधकत्वनियमाभ्युपगमादित्याशङ्कते—“पक्षे”ति ।

सू० “पक्षमादायैव वैयधिकरण्ये नियतसामानाधिकरण्य-लक्षणव्याप्तिलोपापत्तेः * ‘तथापि विशेष्यमादाय सास्ति ? * इति चेन्न, ‘साध्यविशेषसिद्धिरपि यत्र व्याप्त्यवलायातं सामान्यं तत्र सामान्यप्रतीत्यपर्यवसानवलादेवेति सामान्यविशेषसिद्धयनुपयोगिनी पक्षधर्मता त्वदिष्टा केवल सिद्धसाधनपरिहारायानुमितिकारणत्वेनेष्टव्या सिद्धसाधनं च न स्वार्थानुमाने दोष इति नानुमितिमात्रहेतुनिवेशनी(१) सेति ‘मोक्षमायैर्हि “(२) आगमेनानुमानेन ध्यानात्प्र-

(१) अज्ञातसत्त्वसन्देहस्य विशेषणत्वमिदं हि विशिष्टज्ञातसत्तः नः सः अज्ञातसत्तस्य विशिष्टबुद्धानियामकत्वेन विशिष्टबुद्धिविषयतामन्तरेण पर्यतादेः पक्षत्वानुपपत्तेरतएव नाज्ञातस्य विशेषणत्वमपीतराव्यावर्तकत्वात्—नहि स्वकपक्षवसाधेन विशेषणं सम्भवति येनाज्ञातस्यापि विशेषणत्वमङ्गीक्रियेत तदेव हि विशेषणं पक्षसाधन्यतीतरस्माद्विशेष्यमज्ञातस्य च विशेष्यता व्यावर्तकत्वादिति नाज्ञातस्य विशेषणत्वम् । नापि द्वितीयः ज्ञातस्य व्यावर्तकत्वेऽपि ज्ञानस्य स्वेतपत्तितृतीयपक्षवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वेनेति सन्देहनाशानन्तरं विशिष्टस्य पक्षस्यापि नाशाज्जातीयमनुमितौ साध्यं निराश्रयं स्यादित्याह—विशेषणत्वे—इतीति—

(२) सेति—पक्षधर्मतेतीत्यर्थः ।

(३) आगमेत्यादिना न शब्दादिप्रमाणमभिप्रेतमपि तु शब्दार्थादिभ्यम् । मंगलभाषार्थास्तु “आगमेनानुमानेन”त्यादिपक्षे न न

(^१)त्यक्षणे न च त्रिधात्मनि प्रमाणानां(^२)सम्प्लवः स्वार्थमुच्यते" इति (^३)एतेन संशययोग्यतापि निरस्ता ।

टी० ॥ एवं सति लिङ्गलिङ्गिनाः सामानाधिकरण्यां ठयाप्तिरिति यदुच्यते तदुच्येतेति परिहरति ॥ "पक्षमादाये"ति । ननु विशिष्टे सामानाधिकरण्याभावेपि विशेष्ये तदुभयसामानाधिकरण्यामत्वात् ठयाप्तिरपि इत्याशङ्कते-। "तथापी"ति । एवं सति पक्षधर्मता नानुमित्यङ्गं स्याद् ठयाप्तिबलादेव सामान्यं निश्चयद्विशेषमादायैव सेत्स्यतीति विशेषमिदंवापि तदनुपयोगादिति परिहरति-। "साध्यविशेषे"ति । स्वार्थानुमाने मिदुसाध्यमादावत्त्वमाह-। "सोक्तमापैरि"ति । मुनेऽकर्मकस्य सति रूपं तथाच मुमुक्षुभित्यर्थः आगमावगतात्मनि मननबोधनात् मिदुसाध्यं न दोषः श्रुतिबोधितेष्टमाधनताकस्य मननस्यानुमित्साहेतुकत्वेन तत्र संशयस्यानपेक्षणात् प्रकारान्तरेण श्रवणं तदन्यप्रकारेण संशयान्नमनमित्यनारं श्रवणमननयोः समानप्रकारकत्वावगमादिति भावः ॥ "एतेने"ति । पक्षधर्मताया अमङ्गत्वप्रदर्शनेन साधकबाधकसामाबल्यसंशययोग्यताघटित पक्षत्वं निरस्तमित्यर्थः यद्वा साधकमाने सत्यपि मननप्रवृत्तिदर्शनेनित्यर्थः ।

श्रवणादि त्रयमभिहितमपि तु "ध्यानात्प्रत्यक्षणेन चे"ति द्वितीयपादेनानुमानानन्तरं प्रत्यक्षवदागमानन्तरमनुमानमिधीयतइत्यर्थः ब्रुवते तथा चैतन्मतेऽप्यागमिकात्मावगमानन्तरमनुमानविधानात् पक्षतायास्त्वैव हेतुत्वं तत्र प्रगल्भाचार्यकृत एवार्थस्वरूपमिति मन्ये तत्र सिद्धिस्त्वैव अनुमितिदर्शनेन न पक्षतायास्त्वैवकारणत्वमिति पक्षधर्मताहेतुत्वनिरासकप्रकृतग्रन्थोपयोगित्वात्तदर्थस्य श्रवणानन्तरं मननबोधने तु मनस्यापि साक्षात्काररूपत्वेन सिद्ध्यनन्तरमनुमितेरबोधनात् तद्ग्रन्थस्य पक्षधर्मताहेतुत्वनिरासकत्वं सम्भवति श्रवणादि त्रितयविधानवादिमत इति । (१) प्रत्यक्षणेनेति प्रत्येकभागसाध्यंवि ।

(२) सङ्करः । एकधर्मिगोचरत्वमिति यावत् ।

(३) ननु तत्र साधकमानाभावरूपायाः पक्षधर्मताया असत्त्वेपि संशययोग्यत्वं रूपापक्षधर्मतास्त्येवेति न पक्षतायामनुमितिमात्रहेतुत्वनिरास इत्यत आह-एतेनेति ।

मू० "व्याप्यत्वमिति चेत् किं वस्तुगत्या व्याप्यस्य स्वरू-
पेण परामर्शोऽनुमानं व्याप्यतया वा नाद्यः "अगृ-
हीतव्याप्तिनापि धूमादिपरामर्शस्यानुमानताप्रस-
ङ्गात् नापि द्वितीयः "व्याप्युल्लेखिनः प्रमाणस्यानु-
मानत्वप्रसङ्गात् तस्यापि (१) व्याप्यत्वग्राहिनाया अ-
वश्यं वक्तव्यत्वात् "अत एव द्वितीयतृतीयविशेषणे
अपि निरस्ते धारावाहिनि तथात्वापत्तेः "गृहीत-
व्याप्तिना च युगपदुभयग्रहणे द्वावेतौ व्याप्यव्याप-
काविति परामर्शस्यानुमानत्वप्रसङ्गात् * नच तदनु-
मानमेव*, असन्दिग्धतया पक्षत्वाभावेन तद्धर्मस्य
हेतोः सिद्धसाधनव(२)दपक्षधर्मत्वात् * स्वार्थानुमाने
नायं दोष ? * इति चेत्, "प्रत्यक्षलक्षणोपपत्त्या
साक्षात्साक्षात्त्व विरोधापत्तेः ।

टी० ॥ पक्षधर्मता चेदनङ्गमस्तुतर्हि व्याप्यत्वमेव लिङ्ग-
त्वमित्याह- । "व्याप्यत्वमिति । वस्तुगत्या यद्व्याप्यं तस्य
परामर्शोऽव्याप्यत्वेन वा परामर्शोऽनुमानमाद्यं दूषयति- । "अगृ-
हीते"ति ॥ द्वितीये त्वाह- । "व्याप्ती"ति । व्याप्तिज्ञानमप्य-
नुमानं स्यादित्यर्थः तस्यापि व्याप्यत्वग्राहित्वादित्यथा व्याप्ति-
युक्तत्वमेव तस्य न स्यादिति भावः (३) उक्तदोषादेव द्वितीय-
लिङ्गपरामर्शस्तृतीयलिङ्गपरामर्शो वा अनुमानमिति निरस्तमित्या-
ह- । "अत एवे"ति ॥ देवान्तरमाह- । "धारे"ति । धारावा-
हिद्वितीय तृतीयलिङ्गपरामर्शोऽनुमानत्वापत्तेः व्याप्यत्वव्याप-
कत्वप्रकारकधूमादिनमूढालम्बनेऽनुमानत्वप्रसङ्गात् । "गृ-

(१) व्याप्येत्यपि क्वाचित्कः पाठः ।

(२) सिद्धसाधनस्य हेतोर्यथापक्षधर्मत्वं नास्ति सन्दिग्धसाध्यव-
त्पक्षभावात्तद्वदित्यर्थः ।

(३) स्वरूपेणद्वितीयलिङ्गस्य तृतीयलिङ्गस्य वा परामर्शोऽनुमानं
व्याप्यतया वानाद्यः । धूमादिमात्रं परामर्शस्याप्यनुमानत्वापत्तेर्नापि
द्वितीयः । व्याप्तिग्रहस्यापि व्याप्यत्वविषयकत्वेनानुमानत्वप्रसङ्गादिति ।

हीते"ति । व्याप्यत्वपरामर्शरूपतया असूहालम्बनप्रत्यक्षनपि यद्यनुमानमङ्गीकार्यं तदा तदनन्तरेऽप्यव्यापकप्रत्यक्षस्येन्द्रियज्ञात्वेन माक्षारव निङ्गजत्वेन आसाक्षात्त्वमिति विरोधः स्यादित्याह- । "प्रत्यक्षे"ति ।

सू० * अद्यापकविषयत्वे सति ? * इति चेन्न, 'व्याप्यत्व-विषयत्वाभावप्रसङ्गात् व्याप्यत्वं हि सप्रतियोगिक-ग्रहणम् तथाचैतस्य व्याप्यमिदमिति गृह्यते तथा च सति व्यापकस्यापि विशेषणस्य ग्रहणमवश्यं वक्तव्यम् अन्यथा विशिष्टग्रहणस्य वक्तुमशक्यत्वात् * विशेषतो व्यापकाविषयत्वे सति ? * इति चेन्न, अग्निधूमौ व्याप्तावित्याप्तोपदेशाद्वा पूर्वं भूयो गृहीतवह्निधूमसाहचर्यस्य वह्निधूमाग्रहणकाले विमर्शवशाद्वा जायमानव्याप्तिग्रहणस्य 'व्याप्यपरामर्शानुमानं स्यात् * न परामर्शः प्रत्ययमात्रं येन प्रथमग्रहणे प्रसङ्गः स्यात् किं नाम प्र^(१)त्यभिज्ञानम् ? * इति चेन्न, 'विचारादाप्तोपदेशाद्वा प्रतीत्यव्याप्तिं पुनराप्तोपदेशाद्विचारान्तराद्वा यैव मया व्याप्तिर्गृहीता सैवेयमिति प्रत्यभिज्ञानानस्य व्याप्तिज्ञानमनुमानं स्यात् ' * विशेषतो व्याप्यविषयत्वे सति ? * इति चेन्न, 'अद्यापकत्वप्रसङ्गात् एकव्यक्तिविषयत्वस्य व्यक्त्यन्तरेऽसम्भवात् 'सामान्यतो व्यक्तिविषयत्वस्य चातिप्रसङ्गकत्वात् 'किञ्च धूमवत्त्वादर्थदा कदाचिदग्निमत्त्वं वा प्रतीयते तदानीं वाग्निमत्त्वं पर्वतादेर्नाद्यः ॥

टी० ॥ "अद्यापके"ति । व्यापकास्फुरणे व्याप्यत्वस्फुर-

(१) वह्निव्याप्त्येयमिति ।

मानुषपक्षमेवेति क्वाप्यनुमानं न स्यादित्याह-। “व्याप्यत्वविष-
यत्वे”ति । एतदेवोपपादयति-। “व्याप्यत्वं ही”ति । “व्या-
प्यपरामर्श” इति । मानस इत्यर्थः साहचर्यमात्रग्रहादयं मानसो
व्याप्यपरामर्शः प्राथमिक एव न न विवक्षितः किन्तु व्याप्यो-
यमित्यनुवस्थानमनुमानमिति शङ्कते-। “न परामर्श” इति ॥
/“विचारादि”ति । अनुकूलनर्कपगृहीतमहवारदर्शनादित्यर्थः ॥
/“विशेषन” इति । अयं धूमो वह्निव्याप्य इत्याकारपरामर्शो-
नुमानमित्यर्थः ॥ “अव्यापकत्वे”ति । अनित्यत्वव्याप्यं कृत-
कत्वमित्याकारः परामर्शानुमानं न स्यादित्यर्थः एतदेव स्पष्ट-
यति-। “एके”ति । ननु व्यक्तिसात्रविषयत्वं विशेषतो व्याप्य-
विषयत्वमभिमितं नतु धूमैकव्यक्तिविषयत्वं येनाव्यापकता
स्यादित्यत्र आह-। “सामान्यत” इति । प्रकारान्तरेणानुमान
खण्डयति-। “किञ्चे”ति ॥

मू० “तदानीमिवा”न्यदाप्यन्यर्थिप्रवृत्तेस्तत्र प्रसङ्गात् ना-
पिद्वितीयः ‘तदानीमग्निमत्तया व्याप्तत्वानवग-
मात् * ‘तदेति धूमकालो पेक्षितः ? * इति चेन्न,
‘क्वचिद्देशेऽन्यदापि धूमस्यावस्थानमस्तीति का-
लान्तरस्यापि धूमकालत्वात् (१) * ‘तद्धूमकालोपे-
क्षितः ? * इति चेन्न, “तच्छब्दस्य व्यक्तिविशेषवचन-
त्वेऽप्रतीतव्याप्तिकत्वं “यत्किञ्चिद्व्यक्तिवचनत्वे चो-
(२)क्तदोषापत्तिः ‘हेतोः पक्षधर्मतयाप्यपर्वतादिधर्मः
साध्ये माभूतस्तु कालान्तरे किं न स्यात् ‘तं काल-
मन्तर्भाव्य पक्षत्वे कथमुत्तरं निष्कर्षं प्रवर्तते ‘धूम-
कालमन्तर्भाव्य चेदुक्तमावर्तते “तद्धूमकालं चेद् ॥

(१) धूमकालादित्यस्यानन्तरं तथा च कालान्तरेपि वह्निर्जनः
प्रवृत्तिरस्यादित्येतदध्याहार्यम् ।

(२) क्वचिद्देशेऽन्यदाप्येत्यादिपूर्वग्रन्थोक्तदोषस्यापत्तिरित्यर्थः ।

टी० ॥ “तदानीमिति” । निङ्गकाले इत्यर्थः ॥ “अन्य-
दापी”ति । अतीतानागतं लिङ्गस्थानेपि पर्वते वह्निमनुभाय प्रवृत्तिः
स्यात् तत्कालं नवाह्नमानस्यापि सम्भवादित्यर्थः ॥ “तदा-
नीमिति” । वह्निमात्रेण धूमस्य व्याप्तिरिति धूमकालीनवह्नि-
त्वं व्यापकमाशङ्क्येति नित्यार्थः ननु गदा धू-स्तदा वह्निरिति काल-
गर्भव्याप्तिग्रहणत्वादेव लिङ्गकाली तै ह्नमावहिति शङ्कते-
“तदानीमिति” । एवमपि धू-व-ले वह्नौ भासते स च नानेति
स्य न विनिगमकत्वमित्याह । “का दि”ति ॥ “तदु-मका-
ल” इति । परासृज्यमाणधूमकाल इत्यर्थः यदि विशिष्ये तेन
धूमविशेषेण व्याप्यते भवेत्तदा तत्कालस्फुरणं स्यान्नैव
नित्याह- । “उक्तम्”ति । ननु यस्यापि व्यक्तौ विशिष्य
न्यामित्येतेषां भेदोक्तपदार्थ इत्यत्र आह- । “यत्किञ्चिदि”ति ।
एवमिति तत् किञ्चिद्वाच्यं । वह्निमने इति निर्दिष्टकाला न
स्यादित्यर्थः पक्षधर्मोक्तत्वात् यदि पक्षधर्मावह्निमिद्विर्नतु नियतका-
लीनतयाप नान्या अत्रान्वयादित्याह । “हेतोरिति”ति । नन्व-
नुनिमित्तकालविशिष्टो लिङ्गमानविशिष्टो वा धर्मो पक्षस्तेन पक्ष-
धर्मोक्तत्वात् तत्त्वत्कालविशिष्टत्वात् आह । “तसि”ति ।
तत्कालमात्रे पक्षमात्रे च प्रवृत्तिर्यादित्यर्थः ननु धूममा-
नान्यकालान्तरेण पक्षमात्रे च कालो धूमप्रवृत्त्या प्रवृत्तका-
लेऽप्यन्येऽप्येव आह । “धर्म”ति । एवमिति यत्किञ्चिद्दु-म-
कालीनवह्निमिद्विर्नतु नियम इत्याह- । “उक्तम्”ति । परा-
सृज्यमाणधूममानं नान्या शङ्कते । “तदि”ति ॥

मू० अंशतः प्रवृत्तिः कश्चन व्याप्तिशब्दार्थ इति वक्तव्यं
अविनाभावः इति चैतिकमेकस्याऽव्यतिरेकेऽपरस्य
भावोऽविनाभावपदार्थः उत एकस्य व्यतिरेकेऽप-
रस्य व्यतिरेकः यद्याद्याः तदाऽव्यतिरेकोऽन्वयार्थ
इत्येकस्यान्वयेऽपरस्यान्वय इत्युक्तं स्यात् एवं च
सति पार्थिवत्वलोहत्वयत्वयोरप्यन्वयो व्याप्तिः
स्यात् * न क्वाचित्कः सम्बन्धो व्याप्तिः ‘सार्व-

त्रिकस्य तथात्वेन विवक्षितत्वात् ? * इति चेत्कि-
मिदं सार्वत्रिकत्वं सम्बन्धस्य सर्वासु तज्जातीयव्य-
क्तिषु विद्यमानतेति चेन्नेयं सर्वतज्जातीयव्यक्त्यऽ-
परिज्ञाने शक्यावधारणा न च सर्वास्ता व्यक्तयो
विश्लेषतो ज्ञातुं शक्याः तत्तत्प्र^(१)मितिकरणास-
म्भवात् इन्द्रियेण सामान्यलक्षणया प्रत्यासत्त्या
व्याप्तिग्रहणकाले सर्वास्तज्जातीयव्यक्तयो गृह्यन्ते
'^(२)यदनभ्युपगमे^(३) षण्डकमुद्राह्यमुग्धायाः पुत्रप्रा-
र्थनमिवेति वाचस्यतिरूपालम्भमवादीदिति चेन्मै-
वम् 'सामान्यलक्षणया प्रत्यासत्त्या व्याप्तिग्रहणकाले
सर्वतज्जातीयव्यक्तिग्रहणे^(४) प्रमेयत्वादि व्याप्तिङ्गु-
हणतः सार्वज्ञप्रसङ्गात् 'क्वचिदप्यज्ञानं ते न ख्या-
दिति च सार्वज्ञ्यापादनमिति न ^(५)प्रतिकृत्यापि ॥

टी० ॥ तथाच परासृज्यमाणधूमकालुर्वागष्टः पक्षस्तद्वर्गश्च
परासृज्यमाणो धूम इत्यंशत आत्माश्रय इत्याह- । "अशत" इति ।
"सार्वत्रिकस्ये"ति । पार्थिवत्वलेहलेख्यत्वयोश्च वज्रे व्यभि-
चारात् तथात्वमित्यर्थः ॥ 'यदनभ्युपगमे' इति । यदि पक्षी-
यधूमेपि व्याप्तिग्रहे न वाच्यस्तदा ततोनुमितिर्न ख्यादिति
तदर्थं सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिरभ्युपगन्तव्येत्यर्थः एवं सति
यत्प्रमेयं तदभिधेयमिति व्याप्तिग्रहकाले सर्वज्ञः स्यादित्याह- ।
"सामान्ये"ति । ननु सार्वज्ञ्यापादयतस्तवैव सार्वज्ञ्यापन्न-
मित्यत आह- । "क्वचिदि"ति । यद्यपि क्वचिदप्यज्ञानं न

(१) प्रमितिकरणेति भावप्रधानतया निर्देशस्तथा च प्रमिति-
करणत्वस्यैकस्यानुगतस्यासम्भवादित्यर्थः ।

(२) सर्वोपसंहारवद्व्याख्यानङ्गीकारे । (३) नपुंसकम् ।

(४) प्रमेयत्वादिनिरूपितामभिधेयत्वादिनिष्ठामित्यर्थः ।

(५) कृत्या नामानिष्टोत्पादिका क्वचिद्देवता तद्वारकं देवता-
न्तरं प्रतिकूरया प्रतिवन्दीति तावपर्य्यार्थः ।

स्यादित्यस्य सर्वत्र ज्ञानं स्यादित्यर्थं इति प्रतिकृत्यैव तथापि तद्वत्माज्ञात्कारविषयत्वं यदि वस्तुत्वव्यापकं तदा प्रमेयत्ववन्मदीयचित्तवर्तिविषयवृत्तिः स्यादिति भावः ॥

मू० * प्रमेयतया सर्वं तदा ज्ञायते एव नतु रूपान्तरेण ? * इति चेन्न, यदि रूपान्तरेण तत्प्रमेयं तदा रूपान्तरवतोऽपि प्रमेयत्वाधारतया कथमग्रहणम् अथ न प्रमेयं नास्त्येव रूपान्तरेण तत्त्वेन तु रूपान्तरेणास्ति तेन सर्वेण प्रमेयमिति यावद्विद्यमानाकारेण ज्ञातत्वप्रसङ्गः तथात्वस्वीकारे च ज्ञायतां प्रमेयत्वदर्शिना भवतां सामकी चित्तवृत्तिः ततः अद्भास्ये * स्यादेतत् यथा भेदोऽन्योन्याभाववैधर्म्यादिः पृथक् तथैक्यमपि वस्तूनां भूतः प्रमेयत्वाद्यपि धर्मिणामेकत्वमेव ततः प्रमेयत्वेन ज्ञायमानं तत्सर्वमपि तेनैक्येन प्रतीयमानैकव्यक्त्यात्मकमेव ज्ञातं भवतीति कथं तदेकत्ववेदिनसर्वज्ञं * (१) नच वाक्यं नानात्वमपि व्यक्तीनां प्रमेयमिति तदपि धर्मितया ग्राह्यमेवेति ? * -यतस्तदपि (२) प्रमेयत्वादिना गृह्यमाणमेकमेव गृहीतं भवतीति ॥

टी० ॥ इष्टापादनमाह-। “प्रमेयतये”ति । रूपान्तरविशिष्टमपि प्रमेयमेवेति तादृज्येणापि ग्रहणं स्यादित्याह-। “अदी-”ति । अत्रापीष्टापादने बाधमाह-। “तथात्वे”ति । यद्यपि प्रमेयत्वप्रकारेण तदापि ज्ञायते एव यत्सामान्यं प्रत्यासत्तितया तत् प्रकारकज्ञानस्यैव जननात् तथैव कामर्ष्यान्वधारणादिति

(१) अथ व्यक्तीनामिव तद्वृत्तिनानात्वस्यापि प्रमेयस्वरूपत्वात् अग्रहणं धर्मितयावर्ग्यं वाक्यमप्यत्र सामान्यप्रत्यासत्तेस्वाग्रवध्वर्धर्मिग्राहकत्वं तद्वद्भुवगत व्याहन्येतेति नानात्वस्यापि धर्मितया गृहीतत्वेन तदवस्थं सर्वज्ञमिति शङ्कामप्युक्तमाह-नच बाधमिति ।

(२) नानात्वमपीत्यर्थः ।

घटत्वादिनापि प्रकारेण तज्ज्ञानापादनमनुपपन्नं तथापि न त्रैव न
नियामकमिति भावः प्रमेयत्वेन सर्वमिदमेव कथं न्यथा इदं
प्रमेयमिदमपि देयं त्यजेदपि । अर्थात् ज्ञानमिति तेषां कारणज्ञानमभि-
विषयकमेवेति न सार्वज्ञ्यापादनमित्याह - । "स्यादेदि"ति ॥

मू० तस्मात् "ए कौ भावस्तत्त्वतो येन दृष्टः सर्व भावा-
स्तत्त्वतस्तेन दृष्टा इति" 'तत्त्वतः स्तादूप्येण एकी-
भूता इति भावः ? * - (१) उदेरदपि नोपपन्नम् ना-
नैकमिति (२) व्याहृतप्रतीत्यापत्तेः * (३) अथ रूपा-
न्तरेण नानात्वं प्रमेयत्वादिना चैक्यमिति व्यव-
स्थित्या न व्याघातः स्यात् ? * त हि प्रमेयत्वाधा-
रस्य व्यक्त्यभेदस्य कृत्स्नस्य ग्रहणः सापेक्ष्याप-
त्तिस्तादृश्येवेति किं च सामान्वनश्रवणा प्रत्या-
स्रया तज्ज्ञातीयदिशेऽप्यग्रहणं तामु र्वामु व्यक्त्यु-
सम्बन्धास्तित्वे (४) किं प्रमाणं * सर्वव्याप्त्यग्रहवत्त-
त्सम्बन्धग्रहेऽपि व्याप्तिग्रहकमिन्द्रियमेव प्रमाण-
मिति चेत् ? * त हि सर्वविदेवसवधारितस्य यद-
व्यभिचारो दृश्यते तद्व स्यात् इन्द्रियेण तत्सम्बन्धस्य
प्रमितत्वात् * भ्रान्तिस्तत्र सम्बन्धप्रतीतिः पश्चा-
द्वाधात् ? * इति चेद्, सामग्र्यभेदे कान्चिद्भ्रान्तिः

(१) अथ किमिति न नानात्व परिष्कृष्टं तदभिसममिति वाच्यम् - ऐक-
रूपाभावात् । उभयसंख्यारूपे तत्त्वाभावात् । आदौ त्विदं भेदः न प्रथमः
प्रमेयत्वादिर्नैककल्पस्य तत्रैव परिष्कृष्टं रवोकारेण तत्र तदभावरूपनाना-
त्वस्याऽऽम्भवात् नपि द्वितीयस्तत्त्वाभावात् । अथवा तत्त्वाभावात् तत्त्वाभावात्
प्रतिष्ठितविश्रान्तत्वात्तेन सर्वव्यक्त्यस्यानुत्पत्तेः नापि तृतीयस्तद-
ङ्गीकारेण तद्वत्तः प्रमेयत्वदिना दृष्टातयेन सर्वज्ञ्यापत्तेस्तदवस्थाना-
नैकत्वप्रतीत्योर्दिशेऽप्यवस्थाद-तद्वत्तदपि ।

(२) नाना-एकमिति शब्दः । दृष्टानामेकत्वमिति तु तदर्थः ।

(३) घटपट आत्मना ।

(४) सर्वव्याप्ये = व्योमिः ।

काचिद्भ्रातिरिति विभागानुपपत्तेर्दोषादोषवैचि-
त्र्यविवेचनस्य दुष्करत्वात् कार्यभेदादेव सामग्रीभे-
दोप्युत्तरेय इति चेत् उन्नीयतां^(१) स एव कीदृगुन्नेय
इति वाच्यम् ॥

टी० ॥ ए० "इति" । येन सावो धर्मो द्रव्यत्वप्रमेयत्वा
दिदृष्टान्तेन तादृशपक्षेण तदा निमित्तधर्मिणो^(२)भावाः सर्वे एवै-
क्यभाषणादुक्त इत्यर्थः कर्मिकाया उक्तार्थासम्पत्कत्वं सत्त्वा
व्याप्ये - "त्व" इति ॥ "भावे"ति । यद्वृत्तामेकत्वमिति
उक्तान्ता इत्यर्थः - यद्वृत्तामेकत्वमिति चेदेतत्त्वं न त्राह-
"तर्हि"ति । सामान्य^(३)विशेषणस्य यावद्व्यक्तिग्रहेपि तद्वृत्त-
व्याप्तिग्रहे न प्रमाणमित्यह । "किंच"ति । सर्वानु उक्तान्ता
सम्बन्धवन्निमित्तपक्षेण प्रतिपन्ना पार्थिवत्वनाहल्यव्यवस्थाः
क्रांतिकः सम्बन्धव्यवस्था न स्यादित्यह । "तर्हि"ति ॥

म० न तावत्सामान्यविकसम्बन्धभावाऽभावात्मकस्तदानीं
"भाविनां सम्बन्धानामसत्त्वेनाकारणत्वात्"सामा-
न्यतश्च तज्जातीययोः सम्बन्धस्य प्रतीतेः पूर्वसत्त्वं
भ्रान्त्यभ्रान्तिसाधारणम् क्वचिदपि सम्बन्धाभावे
भ्रान्तेरनुदयात् * किमेतावता अन्य एव तर्हि कार्य-
भेदात्कारणभेदः कल्पयिष्यते इति चेत् ? * स कि-
मिन्द्रियसहकारिभूतः करणान्तरमेव वा कल्पनीय-
मिति वाच्यम् नाद्यः इन्द्रियस्य भूतभाविसम्बन्धांशे
प्रमाणत्वकल्पनायां प्रमाणाभावात् प्रत्युत व्युपर-

(१) अनुमीयतः ।

(२) तद्वृत्तपमानिङ्गतं येषु धर्मिषु ते तदा निमित्तधर्मिणः ।

(३) सामान्यं विशेषणभूतं यस्या यावत्स्या व्यक्तेस्तद्वृत्ते-इत्यर्थः ।

यद्वा, यथा व्यक्त्यवच्छेदकत्वात् सामान्यं व्यक्तेर्विशेषणं तथा व्यक्तेरपि
सामान्यव्यवच्छेदकत्वात् सामान्यविशेषणत्वम् ।

तेन्द्रियव्यापारस्यापि ^(१)भावयतः पूर्वप्रतीतसम्ब-
द्धधर्मिन्द्रियव्याप्त्यवधारणदशनात् ^(२)*तदापि मनो-
ऽस्तीन्द्रियमिति चेत् ? *- ॥

टी० ॥ सम्बन्धानामपि मानयन्तमात्रे भाविनामसत्त्वा-
त्तद्ग्रहे न स्यादित्याह-। “भाविनामि”ति । ननु यद्यपि भावि-
नां विशेषाणां सम्बन्धा न सन्ति तथापि सामान्ययोर्धूमत्वावच्छि-
न्नवह्निर्वावच्छिन्नयोः सम्बन्धप्रतीतिः पूर्वमस्त्येव स एव कारणं
स्यादित्यत आह-। “सामान्यत”इति । पार्थिवत्वजोहलेख्यत्व-
योरपि ठ्यामिप्रतीतिरेव स्यादित्यर्थः ठ्यामिप्रतीतिलक्षणकार्या-
नुरोधात्कारणं कल्पनीयमित्याह-। “किमि”ति । असम्बद्धाव-
त्तेमानग्रह प्रतीन्द्रियाणामकारणत्वादित्याह-। “इन्द्रियस्य”-
ति । ठ्यामिप्रतीतिं प्रतीन्द्रियस्य ठ्यभिचारमाह-। “प्रत्यु-
ते”ति । भावयन्तिचल्यतः । “तदापी”ति । इन्द्रियान्तरठ्या-
पारठ्युपरमकाले इत्यर्थः ॥

सू० “अस्तु तस्मिन्कार्ये मनसः करणत्वे तु प्रमाणाभावः
अवश्यं परिकल्पनीयेनान्येनैव सर्वानुपपत्त्युपशान्तेः
कारणत्वमात्रं तु चक्षुरादिजज्ञानवन्मनसस्तत्र स्यात्
चक्षुरादिवत्करणमन्यदेव तत्कल्पनीयमिति तत्स-
प्तममिन्द्रियं प्रमाणान्तरं वा प्रसज्येत अन्यथा
चाक्षुषादिप्रतीतावपि चक्षुरादेः करणत्वं न स्यात्
शक्यते तत्रापि वक्तुं मन एव तत्सुखादि प्रतीति-
वत्करणं चक्षुरादयस्तु सहकारिमात्रं नापि द्वितीयः
इन्द्रियान्तरप्रसङ्गात् प्रमाणान्तरप्रसङ्गाद्वा नापि
विनाभावः^(३) एकस्य व्यतिरेकेणापरस्याव्यतिरेकः

(१) विचारयत इत्यपि पाठान्तरम् ।

(२) ननु तदानीमिन्द्रियान्तराणां व्युपरमेपि न मनोऽप्येन्द्रि-
यस्य व्युपरतत्वमस्तीत्याह-तदापीति ।

(३) एकस्य बाध्यत्वेनाभिमतस्य व्यतिरेकेणाभावेनापरस्य बा-
धनत्वेनाभिमतस्याव्यतिरेकोऽपि वस्तुनिष्ठेयाविनाभावइत्यर्थः ।

तन्निषेधोऽविनाभाव इति द्वितीयः पक्षः एवं हि लोहलेख्यत्वव्यतिरेकश्च पार्थिवत्वव्यतिरेकश्च 'क्वचिदस्तीति पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरप्यविनाभावः प्रसज्येत * सार्वत्रिकं व्यतिरेकयौगपद्य' विवक्षितं नतु क्वाचित्कं अत एवाच्यते अविनाभावनियमः * इति चेन्न, सार्वत्रिकान्वयावधारणनिरासन्यायेन सार्वत्रिकव्यतिरेकावधारणस्याप्यशक्यत्वात् शक्यत्वे चान्वयावधारणमेवास्तु सार्वत्रिकं कृतं व्यतिरेकावधारणकुटिलिकया यत्र विपक्षे वृत्तौ हेतौ बाधकमस्ति तयोरन्वयो व्याप्तिरिति केतित्तन्न यत्तु विपक्षे वृत्तौ हेतौ + बाधकं तत्प्रमाणं वा तर्को वा स्यात् आद्ये न तावदिन्द्रियम् ।

टी० ॥ इन्द्रियमहकारितया यत्कल्पनीयं तदेव तत्राभाधारण कारणमस्तु मनस्त्वन्मित्यादिवत्साधारणमेव तत्रेत्याह—। "अस्तित्व"ति । व्याप्तिज्ञानस्य साक्षात्कारित्वे समसमिन्द्रियमसाक्षात्कारित्वे प्रमाणान्तरमिति विकल्पे तात्पर्यं एवमग्रेपि एकस्य व्यतिरेकेणेति साध्यमाधनयोरन्यतरस्य व्यतिरेकेऽन्यतरव्यतिरेक इत्यर्थः ॥ "क्वचिदि"ति । आकाशादावित्यर्थः ॥ सार्वत्रिकमिति पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वव्यतिरेकयौगपद्यस्य वज्र-ऽभावादित्यर्थः अविनेति अविनाभावयोः व्यतिरेकयोर्नियम इत्यर्थः दुर्गवधारणत्वमाह—। "सार्वत्रिके"ति । कुटिलिकाप्रतिपत्तिगौरवम् ॥

सू० "तदसम्भवात् अन्यथा व्यभिचाराव्यभिचारसंशयो न स्यात् नाप्यनुमानं अनवस्थाप्रसङ्गात् नाप्यर्थापत्तिरनुमानाव्यतिरेकात् व्यतिरेके वा यदि लिङ्गव्य-

। क्वचित् हेनाविति पाठो नास्ति । (१) तर्कादि ।

(२) अविनाभावयोः=अविनाभाविनोरित्यर्थः ।

तिरेकेण लिङ्गस्यानुपपत्तिस्तदा तत एव लिङ्गि-
सिद्धेः कृतमनुमानेन (१) अनेवम्भावे च तयोः
किमायातं अस्तु कथमपि तादर्थ्यापत्तिर्वाधिका
तथापि कीदृशश्चाभ्युपगम इति प्रत्यं किं
विपक्षवृत्तिबाधकरघोचीनो यत्र क्वचिदन्वयो
व्याप्तिः उत तत्सहितः सार्वत्रिकोऽन्वय उत किं
नो विशेषणवैषण्येन तत्प्रघोचीनः सामान्यतोऽन्वयो
व्याप्तिः उत सार्वत्रिकोऽन्वयः स न विपक्षबाधना-
दवगम्यते नाद्यः विकल्पानुपपत्तेः तथाहि किं
विपक्षे वृत्तौ बाधकं सर्वव्यपित्विषय उत सामान्य-
विषयं (२) आद्ये यत्राप्यनुमानं प्रयतनीयं तत्रावश्यो-
पस्थाप्यया अन्यथाभावबाधकभूत्यापत्तिरेव सा-
ध्यसिद्धेः शान्तमनुमानव्यसनेन द्वितीये क्वचिद्व्य-
भिचारेपि क्वचिद्व्यभिचारमाश्रित्य बाधकस्य चार-
तार्थत्वम् ॥

टी० ॥ “तदा सम्भवति” इति । अतीतागतस्मरणे
बुद्धिद्वयाणामुपपत्त्यर्थोऽन्यथेति । “अन्यथे”ति ।
अव्यभिचारस्यैव परिच्छेदात् तादर्थ्यात् इत्यर्थः ॥ “अस्व-
स्थे”ति । विपक्षबाधकानुमानसूत्रादपि विपक्षबाधकानुमा-
नान्तरानुमन्तौचित्यादित्यर्थः ॥ “अतर्क्ये”ति । न्याय
नये इति शेषः ॥ “अनेवमिति”ति । लिङ्गिरेकेण लिङ्गस्य
यदि नानुपपत्तिस्तदा तदपि न तदपि तद्व्यपत्तये विप-
क्षबाधकप्रमाणानुपपत्तिफलमत्रेत्यर्थः ॥ “यत्रापि”ति । सर्वा
धूमव्यक्तिर्विद्वद्यक्तिं विज्ञानुपपत्त्या तथाच बहि विना दृश्य-
मानापि धूमव्यक्तिरनुपपत्त्यर्थोपपत्त्या बह्विद्भौ गनमनुमान-

(१) लिङ्गव्यतिरेकेण लिङ्गानुपपत्त्यभावे चेत्यर्थः ।

(२) सामान्यतः कतिपयव्याप्यव्यापकव्यक्तिविषयमित्यर्थः ।

मित्यर्थः यद्यपि पूर्वात्पक्षे^(१) नदर्शापत्त्या व्याप्तिग्रहोऽनतु प्रत्ये-
कानुमितिकाले^(२)पि तदवतारो येनानुमानवैफल्यं स्यात्तथापि
तावद्विशेषोपस्थापकप्रमाणाभावे नात्पयं 'द्वितीये' इति ।
साधनवत्सामान्यं साध्यवन्मःत्रिमित्ते वर्तते इति विपक्षस्य यद्वा-
धक तेन साध्यसाधनयोर्विरोधः परं निरस्योऽनतु व्यभिचारो-
पीत्यर्थः ॥

मू० धूमवन्नामात्रमग्निमत्तामात्रव्यतिरेकीत्येवंरूपो हि
सामान्यतो विपक्षः तत्र च बाधकं^(३) तयोरविरोधे
पर्यवस्यति अत्रिरोधश्च क्वचित्साहित्याद्भवत्ये-
वेति पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरप्येवं भूतव्याप्तत्व-
प्रमङ्गः नापि द्वितीयः 'विशेषणवैयर्थ्यात् सार्वत्रि-
कोऽन्वय इत्येवोच्यतां नच सोऽपि सङ्गत इत्युक्तम्
नापि तृतीयः 'बाधकस्य सामान्यविशेषविषयत्व-
विरूपोक्तयुक्त्यैव निरस्तत्वात् नापि चतुर्थः तथा-
हि यद्भूमवत्तदग्निमदित्यत्रेदमन्वयस्य सार्वत्रिकत्व-
वाच्यम् यत्सर्वासां धूमव्यक्तीनामग्निसम्बन्धित्वं
तद्यदि व्याप्तिग्रहकाले गृहीतं तदा पक्षस्यापि
धूमवद्भूयन्तेरग्निमत्वं प्राग्गृहीतं स्मर्यते एवेति गत-
मनुमानं * सामान्यतोऽग्निमत्वं तस्यापि गृहीतमेव
विशेषतस्त्वनुमीयते ? - इति चेन्न, विशेषत इति
किमग्निमन्वस्य विशेषो व्यक्तिरूपो विवक्षित उत
कालदेशादिमम्बन्धस्तस्य नाद्यः 'सर्वव्यक्तीनां व्या-
प्तौ प्रतीतत्वेन भवतवाङ्गीकारात् नापि द्वितीयः ।

(१) अनुमितेः पूर्वमर्थापत्त्यात्मकज्ञाने उत्पन्ने सतीत्यर्थः ।

"पूर्वोत्पन्नतदर्शापत्त्या"-इत्यपि क्लृप्तिपाठः ।

(२) प्रत्येकानुमितिकाले-प्रत्येकानुमितिपूर्वकाले, तदवतारः-
अर्थापत्त्यवतारः ।

(३) साध्यसाधनयोः ।

टी० ॥ एतदेवाह—“अविरोध” इति ॥ “विशेषणे”ति ।
 विपक्षबाधकसहित इति विशेषणस्य वैयर्थ्यमित्यर्थः । “नचे”ति ।
 तत्र ग्राहकाभावस्योक्तत्वादित्यर्थः ॥ “बाधकस्ये”ति । सामान्य-
 योः क्वचित् सामानाधिकरस्यमात्रमादाय विपक्षबाधकविश्रान्ते-
 विशेषणाणां यदि प्रत्येकं तच्चिन्ता तदार्थापत्त्यागतार्थमनुमानमि-
 त्यर्थः ॥ “यद्भूतमवदि”ति । पक्षीयवह्निव्यक्तेः ^(१)पूर्वमनुसवा-
 दिदानीं स्मरणोपपत्तौ विशेषणज्ञानविशेष्येन्द्रियमस्मिकर्षतदुभ-
 यासंस्कारग्रहरूपप्रत्यक्षग्रहसामग्रीमत्वात् गतमनुमानमित्यर्थः यत्र
 विशेषणस्य विशेष्यगतनया ग्रहणं तत्रैदमुपनीतं प्रत्यक्षं नतु
 सामान्यतोपि ग्रहे इत्याशङ्कते—“सामान्यतोऽग्निसत्त्वमिति”ति ।
 वह्नि उच्यतेविशेषस्य विशेष्यगततयैव पूर्व भावात्स्यादेव प्रत्यक्ष-
 नित्याह—“मर्वे”ति ॥

सू० “अग्निसद्रूपतया स्मृतस्य पक्षीभूतस्य धूमवद्विशेषस्य
 चक्षुरादिभिरेव पर्वतत्वादिदेशकालविशेषादिमत्तया
 परिच्छेदात् यथा प्राक् प्रत्ययाहि संस्कारसङ्घीचीनै-
 श्चक्षुरादिभिः परिच्छिद्यमानेदानीम्भावदेशविशेषा-
 वस्थानादेः स एवायमिति प्रत्यभिज्ञायमानताङ्गी-
 क्रियते तथैवात्राप्यस्तु कृतमनुमानेन नाप्युपमानं
 बाधकं विपक्षे वक्तुं शक्यं तस्य नियतविषयत्वेन
^(२)तादृशे विषयेनुदयात् नापि शब्दः आप्तस्योप-
 देष्टुरभावे व्याप्त्यनवगमप्रसङ्गात् ‘अभावस्तु कदा-
 चित्स्यात्’ सोपि निरूप्यमाणेन घटते ‘एवं स वा-
 च्यो यदि वह्निव्यतिरेकेण धूमः स्यात्तदा तथोपल-
 भ्यते नचोपलभ्यतेऽतोऽनुपलम्भान्नास्ति तद्व्यतिरेके-

(१) वह्निव्यतिरेकेण वह्निव्यक्तेः पूर्वमहानसाद्यवच्छेदेनाऽनुभवादिदानीं
 च तथैव पक्षीयत्वेन स्मरणोपपत्तावित्याशयः ।

(२) तादृशस्यात्मकनियतविषयविषयकत्वेनेत्यर्थः ।

येति तच्च न तथा हि "क्वचिद्व्यभिचारादर्शनादय-
मभावः प्रवर्तते सर्वत्र व्यभिचारादर्शनाद्वा नाद्यः
पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरपि व्याप्तत्वप्रसङ्गात् ना-
पि द्वितीयः सर्वत्र योग्यानुपलम्भो वाऽनुपलम्भ-
मात्रं वा नाद्यः सर्वत्र योग्यानुपलम्भासम्भवात् नापि
द्वितीयः पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरपि सम्भवात् *
तत्र वज्रे एव व्यभिचारः ? * इति चेन्न, तदीयाद-
र्शनदशायां व्यभिचारानवगमात् * तदर्शनदशायां
तावदस्ति व्यभिचारो यत्र तु न कदापि व्यभिचार-
दर्शनं तत्र व्याप्तिः ? * इति चेन्न, अन्यत्रापि व्य-
भिचारो न द्रश्यते इत्यत्र नियामकादर्शनात् नापि
विपक्षे बाधकस्तर्को वाच्यः तर्कस्य व्याप्तिमूलत्वा-
ऽभ्युपगमे^(१) ऽनवस्थानप्रसङ्गात् तदनभ्युपगमे मूल-
शैथिल्येन तर्कभासत्वापातात् * अथ ब्रूषे न शक्य-

टी० देशकालमन्वयस्य प्रत्यक्षेणैव भान प्रत्यभिज्ञावदि.

तथाह—। "अग्नी"ति ॥ "अभाषभित्व"ति । महाभिसतानुपल-
ब्धिधरित्यर्थं. अनुपलम्भप्रमाणस्येति कर्तव्यताभूतं तर्कमाह—।
"एवमि"ति । एवमुपकरण. स वाच्य इत्यर्थः ॥ "क्वचिदि"ति ।
क्वचित्कठयवाः दर्शनमात्रमनुपलम्भः सार्वत्रिकव्यभिचारादर्शनं
वेत्यर्थः ॥ "नर्वज्रे"ति । सर्वं तु व्याप्तिषु वा एकस्यामपि व्याप्ति
मवांसु भूमादिव्यक्तिषु वेत्यर्थः ॥

(१) तर्कः किं सूत्रक इति प्रश्ने व्याप्तिमूलक इति वाच्यं व्याप्तिः
किं मूलिकेति प्रश्नेपि तर्कमूलिका व्याप्तिरिति प्रश्नेऽन्तरधारयाऽनव-
स्थाया दुर्वारत्वादिति न च वाच्यं प्रश्नेऽन्तरधारयानास्त्यनवस्थातयोः
परस्परमूलकत्वेनैवानवस्थाभङ्गादिति तत्राभ्युपगमेपरस्परव्यापत्तेः न
च व्याप्तिमूलं तर्कोभिन्न इत्यत इत्यपि सास्त्रतं तत्रापि पर्यनुयोगे निरु-
क्तदोषप्रसरादिति दुरुद्धरानवस्थेति भावः ।

मू० "मिदं वक्तुं तथाहि धूमाग्निव्यभिचारशङ्कायां बाध-
कस्तर्कोयमभिधीयते यदि धूमेऽग्निं व्यभिचरेत्
अकारणः सन्नित्यः स्यात् न स्यादेव वा सत्ताय^१म-
(^१)नुत्तरस्तर्कस्तत्र शङ्कायां व्यघातापत्तेः 'तदेव
ह्याशङ्कते यस्मिन्नाशङ्क्यमाने स्वक्रियाव्याघातादयो
दोषा नावतरन्तीति लोकमर्यादा एवं सर्वत्रानुत्तर-
स्तर्को बाधकोभिधेय!*-इति मैवम् "किमित्येवं
शङ्कितव्यं य(^२)द्वेतुफलभाव एव न भविष्यतीति
एवं तु शङ्कितव्यं अग्निं विहायान्यस्मादपि हेतोर-
यमुद्देश्यतीति *नच वाच्यं एवं हि सति धूमस्यैक-
जातिमत्त्वं न स्यादिति! *- 'क्वचिदिन्द्रियजत्वे
क्वचिदनुमानादिजत्वे विज्ञानैकजात्यवत्तदुपपत्तेः *
तत्रेन्द्रियादीनामवान्तरसामान्ये साक्षात्कारित्वादौ
प्रयोजकत्वं न ज्ञानताया? *-इति चेन्न, ज्ञानत्वस्या-
कस्मिन्कत्वपरिहाराय तत्कारणस्यानुगतस्य भवताव-
श्यं वक्तव्यत्वात् धूमेपि बह्वे(^३)र्यिशेषे एव प्रयोजक-
त्वस्य तद्वच्छङ्कितं शक्यत्वात् * न दृश्यते तावद-
ग्निप्रयोज्ये धूमे विशेष इति च न वाच्यम्? *- "तद-
दर्शनस्या(^४)पाततो हेत्वन्तरप्रयोज्यावान्तरजात्यद-
र्शनेनायोग्यतया (^५)विकल्प्यत्वादप्युपपत्तेः यदा तु

(१) अपरिहार्यः । (२) ययोर्वह्निधूमयोः कार्यकारणभावः ।

(३) धूमेविशेषपीत्यन्वयः । (४) विचारमन्तरेण ।

(५) विशिष्टज्ञानयोग्यत्वादपि तद्दर्शनस्योपपत्तेरन्यथासिद्धं तदि-
त्याशयः । परेतु-अयोग्यतया-अविकल्पात्वादिति पदच्छिदन्ति तेषा-
मयमाशयः यद्यप्यस्ति धूमेऽग्निप्रयोज्योविशेषे धूमस्वाग्निसन्तरेण हेत्व-
न्तराजभ्यासस्यापि तद्गतविशेषस्य नास्तिदर्शनयोग्यत्वमिति न शक्यते
वक्तुं तद्गतविशेषादर्शनस्य हेत्वन्तरप्रयोज्यतद्गतविशेषादर्शनेनैववा-
धितत्वेन तद्दर्शनस्य विकल्पमन्तरेण सिद्धत्वादिति ।

हेत्वन्तरप्रयोज्यो धूमस्य विशेषो द्रश्यते तदाऽसौ
विकल्पिष्यते इति सम्भावनाया दुर्निवारत्वात् ।

टी० “इदं वक्तुमि”ति । अनवस्थापादकं वाक्यमित्यर्थः ।
तर्कद्वयप्रियहेऽपि शङ्कानिराकरणद्वारेवेति शङ्कानिरासार्थः तद-
वतारो न विरुद्धः ॥ “अनुत्तर”इति । शङ्काप्रतिपादकोत्तररहित
इत्यर्थः ॥ तदेवाह—। ‘तदेवेति । स्वक्रिया कथादिप्रवृत्त्यात्मि-
का ॥ “किमि”ति । अग्निधूमयोः कार्यकारणभावनिरूप्येपि
हेत्वन्तरशङ्कानिरासो न प्रकृततर्कादित्यर्थः ॥ धूमत्वावच्छिन्न-
म्प्रति बह्वं कारणताग्रहे हेत्वन्तरशङ्का नोदेतुमर्हतीत्यत आह—।
“नत्रै”ति । हेत्वन्तरजन्यं धूममादायापि बह्वधूमे धूमत्ववृत्ता-
वैषम्यात्पुं स्यादेवेत्याह—। “क्वचिदि”ति ॥ तृणारणिमणिप्रभ-
वबह्ववत् विशेषस्यापान्तेऽग्रहेपि न दोषः इत्याह—। “तद-
दर्शयत्ये”ति ॥

मू० “अस्त्यात्ममनोयोगानुगतं कारणं ज्ञानोत्पत्तौ?—इति
चेन्न, ‘यद्यात्ममनोयोगादुत्पद्यमानं ज्ञानं स्यादि-
च्छादयेपि ज्ञानं प्रसज्येरन् यदि त्वद्वृत्तिविशेषो
वा(१)शक्तिभेदो वा (२)ज्ञानत्वजातिर्वा (३)ज्ञान-
प्रागभावो वा तत्रानुगतं कारणमुच्यते तदा(४)
तदितरत्रापि बह्विध्यभिचारेपि धूमस्यै(५)कजात्य-

(१) प्रवृत्त्यस्य कार्यत्वावच्छिन्नम्प्रति हेतुतया स्वकार्यसाधारण्या-
द्विशेष इत्युपासम्—

(२) मीमांसकमते कारणेषु कार्यवैविध्यनिपामकशक्तिवैविध्य-
स्वीकाराद्दे इत्युक्तम्—

(३) ज्ञानत्वजातेनित्यत्वेन ज्ञानमात्रनिपतपूर्ववृत्तित्वाज्जाति-
रित्युक्तम्—

(४) जातिरूपकारणस्य नित्यत्वेन सर्वदाकार्योत्पत्तिरस्यात्सा-
मिादिति ज्ञानप्रागभावइत्युक्तम् ।

(५) बह्वृष्टादन्यत्रापीत्यर्थः । (६) एकजातेर्भाव ऐकजात्यम्—

प्रयोजकतया शक्यते एवं शङ्कितुं “दृष्टे व्यभिचारे
युक्तमदृष्टादेरैकजात्यपरिकल्पनम् ? * -इति चेन्न,
अस्तु^(१) दृष्टे तन्निश्चयः अत्रापि व्यभिचारो न द्रश्यते
इत्यत्र नियामकाभावात् एवं शङ्किष्यते शङ्किष्यमाणस्य
भवतो न क्वचिदनुमानं स्यात् प्रतिवाद्यात्माद्यनुमा-
नादिव्यतिरेकेण कथायामेव प्रवृत्त्यनुपपत्त्या स्वयं स्वी-
कर्त्तव्येष्वनुमानेष्वेतादृशशङ्काक्रमणात्* स एव व्याघात
* इति चेन्न, धूमवद्वन्हेरपि वह्निकारणविशेषानुमान-
स्यैवं सति सदानुमानत्वप्रसङ्गात् सामग्रीसाम्येन प्रमा-
प्रमावैचित्र्यस्यानुपपत्तेः साधारणधर्मदर्शनादौ सत्यपि
शङ्कायाश्चानुदये सामग्र्यां सत्यामपि कथानुदयात्
परप्रतिपत्त्युत्पादनार्थं वचनादिरूपां प्रतिपत्तिसाम-
ग्रीमुत्पादयितुं यतमानस्य भवतोऽपि स्वक्रियाव्याघात-
स्तुल्यः व्याघातस्यैव^(२) विशेषत्वात्तद्दर्शने शङ्कासा-
मग्रेयैव नास्ति सत्पक्षे तत् कुतो व्याघात साम्य-
मिति चेत् ॥

टी० सिंहावलोकनन्यायेन ज्ञानमात्रप्रयोजकमाह-। “अस्ती-”
ति ॥ “यद्यात्ममनः” इति । यद्यपीच्छादौ ज्ञानत्वापादनम-
युक्तं तथापि ज्ञानमेवात्ममनः संयोगो जनयतीति । गृहीत्वा-
पादनं शक्तिभेदो भीमात्मकनयेन तृणारणिमणिवृद्धेस्त्वन्तरसा-
धारणेव हृद्यादावित्यर्थः ॥ ज्ञानत्वजातिरित्यभ्युपगममात्रं शङ्का-
सौलभ्यादाह-। “तदे”ति ॥ तृणादौ व्याभिचारः स्फुटइति तत्र
कल्पना न सत्तत्रापीत्याह-। “दृष्टे”इति ॥ अनुमित्यभावात्

(१) दृष्टे-इत्यस्मात्प्रारब्धव्यभिचारे = इत्यपि पूरणीयम्-

(२) व्याघातः = व्याप्यज्ञानाधीन व्यापकज्ञानलक्षणः, कश्च यत्र यत्र
धूमस्तत्र तत्र वह्निजभ्यस्त्वमित्येवं लक्षणः, तस्यैव विशेषत्वादित्यर्थः ।

प्रवृत्त्यभावं शङ्कते-। “एवमि”ति । अवश्यमित्यं शङ्का निवर्तनीया अन्यथा तृणाद्वह्निमसकदुपलभ्यव्याप्तिं गृहीतवतोऽयं देशस्तृणवान् वह्निमस्वादित्यप्यनुमानननाभासं स्यात्तथाच शङ्कानिवर्तनीयैव तन्निवृत्तिस्त्वशक्येति भावः (१) ।

मू० “तद्वि न तावदाहारादिकारणाज्जायमानमेष्टव्यं कूटविषयस्य तस्यातिप्रसञ्जकत्वात् *कूटभिन्नः प्रसञ्जकः प्रमितस्यैव स्यात् ? *—इति चेन्न, ‘तस्य तर्कावसरे निरस्यत्वात् तस्मात् यदेतद्व्याघातरूपस्य विशेषस्य दर्शनं शङ्काप्रतिपक्षभूतमुच्यते तत्किं प्रमाणात् कुतश्चिदुपजायमानं वक्तव्यं तर्काद्वा यदि प्रथमः “शङ्कास्तित्वमपि तेनैव प्रमाणेन उपनेयं शङ्कायां सत्यां व्याघातात् ॥

टो० “तद्वि”ति । व्याघातस्वरूपमित्यर्थः । “आहारादिकारणादि”ति । आहार्यं व्याघारोपकारणादित्यर्थः । तथाचैतादृगव्याघारोपाधीनव्यापकारोपकारपठ्याघातदर्शनमतिप्रसञ्जकत्वात् न व्यभिचारशङ्कानिवर्तकमिति भावः ॥ “कूटविषयस्ये”ति । असदर्थविषयस्येत्यर्थः ॥ “कूटभिन्न”इति । वास्तवाद्व्याघार्यास्तवस्यैव्यापकस्य प्रसञ्जनं व्याघात इत्यर्थः ॥ एतच्च तर्कस्वरूपमेव तच्चाग्रे द्रव्यमित्याह-। “तस्ये”ति ॥ व्याघातस्वरूपमाक्षिप्य तदाक्षेपोपसंहारव्याजेन तद्दर्शनमाक्षिपति-। “तस्मादि”ति ॥ शङ्कायां सत्यां व्याघातइति व्याघातग्राहकप्रमाणादेव शङ्कासिद्धिरित्याह-। “शङ्कास्तित्वमपि”ति ॥

मू० यदि च शङ्कां विनापि व्याघातः तदा शङ्क्यमानयोर्व्याघातस्य साम्यं सिद्धमेव *भवतु शङ्कायामपि तत्

प्रमाणं किमेतावता प्रथमोपजातशङ्कामवलम्ब्याव-
स्थितस्य व्याघातरूपस्य विशेषस्य दर्शनात्तु शङ्कान्तरं
नोत्पद्यत ? *—इति चेन्न, व्याघातसत्ताकाले ^(१)तद-
वलम्ब्यया शङ्कयैव शङ्क्यमानव्यभिचारता तस्याः
शङ्काया व्युपरमे च तदवलम्बिनो व्याघातरूपस्य
विशेषस्याभावात् कः शङ्कान्तरोत्पत्तेर्वारयितेति
वक्तव्यं ^१*मा नामास्तु तदा व्याघातात्मा विशेष-
स्तदवगमस्तदाहितो वा संस्कारस्तावदस्ति । विशे-
षावगमतत्संस्कारौ च शङ्काविरोधिनौ नच स्वरूपेण
वचिदस्ति विशेषस्यावस्थानं तथा ? *—इति चेन्न,
'अयावदाश्रयभाविनो विशेषस्य पूर्वस्थितस्य यद्दर्शनं
तदाहितो वा संस्कारस्तस्य कालान्तरेपि तत् प्रति-
धर्मसंशयविरोधित्वेऽवयविपाकपक्षे कुम्भस्य ^(२)पर-
माणुपाकपक्षे परम्परया तदारम्भकस्य परमाणोः
पूर्वं श्यामतया ज्ञातस्य कालान्तरे सम्भावितपाक-
जन्यरूपविशेषवत्तायां संशयो न स्यात् ॥

टी० व्याघातेन शङ्कानिवृत्तौ शङ्कान्तरानुत्पादे स्यादेव
व्याप्तिग्रह इति शङ्कते—। “भवत्वि”ति ॥ विशेषदर्शनस्य स्वकृ-
पनिवृत्तावपि तदाहितसंस्कारस्य शङ्काविरोधित्वं शङ्कते—। “मा
नामे”ति ॥ “अयावदि”ति । यद्यपि तत्र पाकसम्भावना विशे-
षदर्शनसंस्कारावस्कन्दिकेति तत्र संशयः प्रकृते तु न तथा
तथाप्युपाधिसंभावनाया प्रकृते संशयः स्यादिति भावः ॥

(१) व्याघातविषयीभूतया—

(२) अवयविपाकपक्षे कुम्भस्य पूर्वं श्यामतया ज्ञातस्य कालान्तरे
सम्भावितपाकजन्यरूपविशेषवत्तायां संशयो न स्यादित्यन्वयः । तदार-
म्भकस्य=अवयवत्वारम्भकस्य ।

मू० “यदि च शङ्कायां व्याघातस्तदाशङ्काश्रयस्य विशेषरू-
पस्य व्याघातस्य दर्शनाच्छङ्कायां शङ्कान्तरं मा भूत्
यदि तु व्यभिचाराश्रयस्तदा व्यभिचारः स्यादेव
व्याघाताश्रयस्य व्यभिचारस्यापि प्रमितत्वापत्तेः *
अनादिसिद्धव्याप्तिकास्ते तर्का ? *—इति चेन्न,
‘तद्वद्धेः प्रमितत्वासिद्धेः’^(१)शरीरेष्वात्मप्रत्ययस्य
तादृशस्याप्यप्रमात्वेापगमात् अनादिसिद्धेश्चोभय-
त्राविशेषात् नापि यद्यत्र व्यभिचारश्शङ्क्येत तदा
व्याघातः स्यादित्येवंरूपात्तर्काद्व्याघातावगमः^(२)
व्याघातप्रतिपादकस्य तर्कस्य मूलशैथिल्ये तर्काभा-
सत्वापातात् तादृशस्यापि व्याघातोपनायकत्वे व्या-
घातापत्तेः साम्यं, शक्यते एव तर्काभासाद्वतोपि
व्याघात उपनेतुं अथ^(३)तस्य तर्कस्य व्याप्तिमूल-
ताभ्युपगमते तत्रापि व्यभिचारशङ्कायां पुनरनवस्थैव
तत्रापि व्याघातोपपादने पुनरित्यमनवस्थैव ॥ “त-
स्मादस्माभिरप्यस्मिन्नर्थे न खलु दुष्पठा त्वद्वायैवा-
न्यथाकारमक्षराणि कियन्त्यपि

टी० ॥ व्याघातात्समानमानाधिकरणशङ्कानिवृत्तिरिति श-
ङ्कायामेव शङ्का न स्याद्व्यभिचारे तु स्यादेवेत्याह—। “यदि
चे”ति ॥ अनु व्यभिचारे एव व्याघात उक्त इति तत्रैव शङ्कानि-
वृत्तिरपीत्यत आह—। “यदि त्वि”ति ॥ “तद्वुद्धेरि”ति । व्या-
प्तिबुद्धेरित्यर्थः ॥ शङ्कानुच्छेदं प्रतिपादयितुं प्रस्तौति—। “त-
स्माद”ति । शङ्का चेदनुमास्त्येव न चेच्छङ्काततस्तरां व्याघाता-
वधिराशङ्का तर्कशङ्कावधिर्मेत इत्यादित्वद्वाया कियन्त्यप्यक्षरा-

(१) व्याप्तिबुद्धेः प्रमितत्वे तु व्यभिचारस्यापि प्रमितत्वापत्तिर्बोद्धव्या ।

(२) तर्कस्य चाऽप्रमातृत्वाद् व्यभिचारप्रमातृत्वमिति भावः ।

(३) तस्येति क्वचित्पुस्तके न दृश्यते ।

अन्यथाकारं अन्यथा कृत्वा न दृष्टव्येत्यन्वये सिद्धाप्रयोगत्वाभावा-
(१) दृष्टव्यस्यैव कथमित्थं सुनिह्नाप्रयोगश्चेदिति सूत्रेण णमुल्
प्रत्ययो न स्यादत इत्थं योज्यं क्रियन्त्यप्यक्षराणि त्वद्वाथा
अन्यथाकारम् अन्यथा न दृष्टव्यं अन्यथाकारम् अन्यथा करणं
यथा स्यादिति क्रियाविशेषणं वा

मू० “व्याघातो यदि शङ्कास्ति नचेच्छङ्का ततस्तस्मात्
व्याघातावधिराशङ्का तर्कशङ्कावधिः कुतः”

^bअव्यभिचारश्चैकपरित्यागव्यवच्छेदेनापरान्वयः स-
मकालजातदृष्टनष्टेऽदृष्टः शङ्क्यत इत्याहुः, स्वाभा-
विकः सम्बन्धो व्याप्तिरित्यपरः स प्रष्टव्यः कस्य
स्वाभाविकः किं सम्बन्धिनोरुतान्यस्य न चरमः
^d(^c)विपरीतापत्तेः आद्ये कः स्वाभाविकशब्दार्थ
इति प्रष्टव्यं किं सम्बन्धिस्वभावाश्रितः १ अथ स-
म्बन्धिस्वभावजन्यः २ अथ (²)सम्बन्धित्वविवक्षि-
तस्वभावानतिरिक्तः ३ अथवा सम्बन्धिस्वभाव-
व्याप्यः ४ अथ सम्बन्धिस्वभावादन्वेन न प्रयुक्तः ५
उतान्य एव दं कश्चिद्विवक्षितः आद्ये

टी० ॥ अन्यथाकारं पठति “व्याघात” इति । यदि व्या-
घातस्तदा तदाश्रयभूता शङ्कास्तथैव शङ्कामन्तरेण व्याघातानव-
तारात् नचेद्व्याघातस्तदा सुतरां शङ्काप्रतिबन्धकस्य व्याघात-
स्याभावाद् व्याघातावधिर्वाच्यते । अवधिर्यस्याः शङ्काया ना

(१) सिद्धाप्रयोगत्वाभावाणामुल्लंघनप्रत्ययो न स्यादित्यन्वयः अन्यथा-
यवम्-कथम्-इत्यम्-इत्येतेषूपपदेषु मत्सु कृज्याते । णमुल् प्रत्ययः स्यात्
स चेत्कृज् सिद्धाप्रयोगः स्यात्, “सिद्धाऽप्रयोग” इति किम् ? शिरोन्यथा
कृत्वा भुङ्क्ते । सिद्धाऽप्रयोगो नाम उपपदाऽनतिरिक्तार्थक इति ।

(२) व्याप्यव्यापकातिरिक्तयोरपि व्यपत्यापत्तेरित्यर्थः । विपरी-
त्यापत्तेरित्यपि क्वचिद्द्रष्टव्यते पाठः ।

(३) सम्बन्धित्वविवक्षितेत्यस्य सम्बन्धित्वेन रूपेण विविक्षितेय-
ससम्बन्धीत्यर्थः ।

कुतः शङ्काया अवधिः पर्यवसानं च कुतस्तर्कस्तर्कमूलव्या-
प्तावपि शङ्कातादवस्थादित्यर्थः ननु व्यभिचारशङ्कायाम-
व्यभिचारोपपेका कोटिरिति क्वचिद्व्यभिचारप्रमायां तदधी-
नमनुमानं तत्रैव स्यादित्यन आह-। “व्यभिचार” इति ।
एकस्य व्यापकस्य परित्यागो विरहस्तद्व्यवच्छेदे एवापरस्य
व्याप्यस्यान्वय इत्यर्थः । नच तत्रैवानुमानं तस्यादृष्टत्वा-^(१)
दिति भावः ॥ नष्टपुनरुत्पत्तेर्मदालमास्थले दृष्टत्वात् ममदृष्टनष्ट-
योरपि नाव्यभिचारनिष्ठिरित्प्रस्वरमादाह-। “इत्याहुर्”ति ।
व्यावहारिकमनिर्वचनीयमव्यभिचारमादाय शङ्केति परमार्थ-
इति भावः ॥ “विपरिते”ति । व्याप्यव्यापकत्वाभिमतान्ययो-
रेव सर्वत्र व्याप्तिः स्यादित्यर्थः ॥

म० “पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरपि व्याप्तत्वप्रसङ्गः न द्वि-
तीयः अतिव्याप्तेरव्याप्तेश्च अत एव न तृतीयः
नापि चतुर्थः व्याप्त्यनिरुक्तौ व्याप्यत्वानिरुक्तेः
‘सम्बन्धस्य व्याप्यत्वे च सम्बन्धिनोव्यापकयोः
सम्भावितसम्बन्धाधिकदेशकालतया एकसम्बन्धिद-
र्शनेऽपरानुमाननियामकत्वायोगान्नापि पञ्चमः न
प्रयुक्त इति यदि न जनितस्तदा सम्बन्धस्याकृतक-
त्वपक्षे न्येनेति विशेषणवैयर्थ्यं अकृतकस्य सम्बन्धि-
स्वभावेनाव्यजनितत्वात् सम्बन्धस्य कृतकत्वपक्षे
स्वरूपासिद्धिरेव स्यात् सामग्र्याः सर्वसम्भवादन्ततः
कालदेशादृष्टादिभिरपि तज्जन्यत्वस्यावश्यं वक्तव्य-
त्वात् नापि षष्ठः तस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् “एवमेव
विकल्प्यायं चरमविकल्पः सर्वत्रोपन्यस्य दृष्टो न्यून-
त्वशङ्काभगादिति अनौपाधिकः सम्बन्धो व्याप्ति-
रित्यपरः-स प्रष्टव्यः कायमुपाधिर्नाम यच्छून्यत्व-

(१) “तस्य दृष्टत्वाद्” -इति क्वाचित्कः पाठस्तु प्रामादिकः ।

मनौपाधिकत्वम्- उपाधिः साध्यव्यापकत्वे सति
साधनाव्यापकः अयं च ।

टी० ॥ “पार्थिवत्वे”ति । लोहलेख्यत्वयोग्यतायाः पार्थि-
वत्वान्वितत्वादित्यर्थः ॥ “अतिव्याप्तेरिति”ति । धूमरासप्तसं-
योगेऽतिव्याप्ती रूपरससम्बन्धे चाव्याप्तिरित्यर्थः ॥ “अत एवे-
ति । अतलघटाभावनसम्बन्धेऽतिव्याप्तेर्विधूयनसम्बन्धे चाव्या-
प्तेरित्यर्थः ॥ “व्याप्ती”ति । आत्मनाश्रय इत्यर्थः । दोषान्तरमाह-
“सम्बन्धस्येति”ति । सम्बन्धस्य सम्बन्धिद्वयव्याप्यत्वं स्यात्तु सम्ब-
न्धिनोरन्यतरस्य येनैकेनापरमनुमीयेतेत्यर्थः ॥ “न प्रयुक्त”इति ।
प्रयुक्तत्वं जन्यत्वं व्याप्यत्वं व्यापकत्वं वा आद्ये सम्बन्धिद्व-
यमाश्रयत्वं कदापि न सिद्धमदृष्टादेरपि जनकत्वात् अजन्यस-
म्बन्ध्याव्याप्यत्वं अन्ययोग्यतामाश्रय इत्यर्थः ॥ विजिघ्यानिह-
क्तस्य विकल्पनीयत्वे हेतुमाह- “एवमेवेति”ति । यदि वादो
विकल्पितमित्येव पक्षमालम्बेत तदा विकल्पे न्यूनता भवेत्
मानान्योक्तौ च तदालम्बितपक्षस्य तत्रैवान्तर्भावयितुं शक्य-
त्वादिति भावः न्यूनत्वमिहाकौशलं

मू० “एकसाध्याविनाभावे मिथः सम्बन्धशून्ययोः सा-
ध्याभावाविनाभावी स उपाधिर्यदत्यय” इत्यस्य
व्यतिरेकमुखस्य^(१) यदत्ययः स उपाधिरिति योज्य-
मानस्य पर्यवसितोर्थः तद्धर्मभूता हि व्याप्तिर्जपा-
कुसुमरक्ततेव स्फटिके साधनाभिमतं चकास्ति इत्यु-
पाधिरसावुच्यते तदिदमाह “अन्ये परप्रयुक्तानां
व्याप्तीनामुपजीवकाः तैर्दृष्टैरपि नैवेष्टा व्यापकां-
शावधारणा” * स चोपाधिर्निश्चित इवा ‘शङ्कि-
तश्च यत्रेदमुच्यते “यावच्चाव्यतिरेकत्वं शतांशे-

(१) व्यतिरेकमुखस्येति पठ्यते तृतीयांशे शेषा, तथा च व्यतिरे-
कमुखेन योज्यमानस्येत्यर्थः ।

नापि शङ्क्यते विपक्षस्य कुतस्तावद्धे तौर्गमनिकावलं”?

*-इति चेन्न, साध्यव्यापके साधनाव्यापके

टी० ॥ “एके”ति । यदत्ययो यदभावः साध्यभावावि-
नाभावी साध्याभावव्याप्यः स उपाधिस्तथा च साध्याभाव-
व्याप्याभावप्रतियोगी साध्यव्यापक इति यावत्-निघः सम्ब-
न्धशून्ययोः साधनोपाध्योर्मध्ये एकस्य साधनस्य साध्याविना-
भावे ग्राह्ये^(१) यदत्ययः साध्याभावाविनाभावी स उपाधिरिति
भट्टाचार्यवार्तिकयोजना निघः सम्बन्धशून्यतया साधनाव्यापक-
त्वमुक्तं साध्य^(२) नामरूपा उपाधित्वव्युदासाय दूषकताबीजा-
व्यभिचारोन्नयनप्रयोजनलाभाय च साधनाव्यापकत्वमुक्तं यो
यद्व्यापकव्यभिचारी स तद्व्यभिचारीति व्यभिचारसिद्ध्यर्थमेव
साध्यव्यापकत्वमुक्तं ॥ “अन्ये” इति । अन्ये सौपाध्यः परम्-
युक्तानामुपाधिगतानां व्याप्तीनामुपजीवका इति तैस्सोपाधिभिः
पक्षनिष्ठतया दृष्टैरपि न व्यापकांशावधारणानुमितिरित्यर्थः ॥
“आशङ्कितश्चे”ति । साध्यव्यापकत्वेन निश्चितस्य साधना-
व्यापकत्वशङ्का साधनाव्यापकत्वेन वा निश्चितस्य साध्यव्या-
पकत्वशङ्का ननु भविष्यति कश्चित्तत्रोपाधिरिति शङ्कार्थः^(३) ॥
“यावद्”ति । विपक्षस्येति मत्तमर्थे षष्ठी तथाच हेतोर्विपक्षे
अव्यतिरेकित्वं भङ्गावो यावच्छङ्क्यते तावत्तानुमितिः तेनोपा-
धिसंदेहादपि तादृशी शङ्का व्याप्तिसम्बन्धस्कन्दतीत्यर्थः

(१) ग्राह्ये=निरूप्यमाणे सति, यदत्ययः=यादृशोपाधेरभावः ।

(२) निश्चितधूमादिवाधनवति पर्वतादौ वन्द्दिलक्षणसाध्यव्याप-
कत्वमात्रमादाय साध्यसामग्र्या उपाधित्वनिरासार्थं साधनाव्यापकत्व-
मुक्तं, तथा साधनाव्याप्तिनिरूपकाधिकरणस्यैव हेतुसाध्ययोर्व्यभिचार-
निरूपकाधिकरणत्वाद् व्यभिचारोन्नयनप्रयोजनलाभाय तदुक्तमित्याह-
साध्येति ।

(३) यद्यपि तत्र सौपाध्यत्वं संदिग्धत्वेनैवाविद्धं तत्संदेहसौपा-
धेरन्य एव तथापि यद्व्यतिरेकनिश्चयोऽनुमिति जनकस्तत्संदेहोऽनु-
मितिप्रतिबन्धकस्तद्बुद्धिनिरूपकसौपाधिरित्युपाधेर्दोषत्वमुच्यत इति
प्रगल्भभाषार्याः ।

मू० “पक्षेतरत्वेऽपि प्रसङ्गात् * तद्व्यतिरिक्त इत्यपीति ?
 *चेन्न, बाधेनोन्नीतस्य तस्याव्यापनात् अन्यथा
 निरुपाधिसम्बन्धत्वे बाधासिद्धेः यदाह बाधेनोपा-
 धिरुन्नीयताम् अन्येन वा इति न कश्चिद्विशेषः
 *एतदर्थमपि विशेषणीयम्-? इति चेन्न, तथापि
 साधनाव्यापकत्वे सतीति तद्व्याप्यनवधारणे न श-
 ययावधारणम् एवं साध्यव्यापक इत्यपि अथ मन्यसे
 “सद्वृष्ट्यभिचारसाध्यत्वं साध्यव्यापकत्वं न वस्तुतो
 व्यभिचारिसाध्यस्याप्यापाततोऽद्वृष्ट्यभिचारसाध्य-
 त्वसम्भवान्नस्याप्युपाधित्वापातात् न द्रश्यते इति
 च निरूपयितुमशक्यं व्याप्तिग्रहकाले च साध्यत्वा-
 भावेन तदव्यभिचारः कथमवधार्यः

टी० ॥ “पक्षेतरत्वेऽपीति । सकलानुमानोच्छेदकतया
 स्वव्याघातकतया^(१) च तस्यानुपाधित्वेन तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः
 पक्षेतरत्वभिन्नत्वेन यद्युपाधिलक्षणं विशेषणीयं तदा सङ्ग्राह्य-
 स्यापि बाधोक्तीतपक्षेतरत्वस्य सङ्ग्रहो न स्यादित्याह-। “बा-
 धेने”ति ॥ ननु बाध एव तत्र दोषो न तूपाधिरपीत्यत आह-।
 “अन्यथे”ति । व्यभिचारे चावश्यमुपाधिर्हेतुमिति च पक्षे बा-
 धस्यले पक्षे एव व्यभिचार इति तत्रोपाधिघ्नौघ्यसंशया कृतक-
 त्वस्य हेतोरुच्छेदानुच्छेदत्वेऽस्यसहचारविरोधः स्यादित्यवच्छे-
 दभेदोपन्यासस्योचितत्वादित्यस्य तादृशस्याभावाद्द्वितीतरत्वादे-

(१) स्वव्याघातकतया=उपाधिस्वरूपव्याघातकतया, तथाहि-उ-
 पाध्यभावेन साध्यभावाः साध्यते यद्वा पर्वतो घूमाभाववान् आर्द्रेन्धन-
 संयोगाभावाद् हुदादिवदिति, यद्वा हेतोरुपाधिव्यभिचारित्वेन साध्य-
 व्यभिचारित्वमुन्नीयते, यद्वा वह्निर्भूमव्यभिचारी, आर्द्रेन्धनसंयोगव्यभि-
 चारित्वाद् घटादिवदिति, पक्षेतरत्वस्योपाधित्वे तु निरुक्तोभयविध-
 साध्यकानुमानेऽपि तस्य सुवचत्वादुपाधेरुपाधित्वमेव होयेतेति ।

देव^(१) तथात्वमभ्युपेयमित्यर्थः ॥ “अन्येन वे”ति । व्यभिचारेणेत्यर्थः बाधोन्नातपक्षे नरत्वा न्यपक्षे नरत्वा न्यत्वेनोपाधिलक्षणं विशेषणीयमित्याह— “एतदर्थमि”ति ॥ “तथापी”ति । व्याप्योपाधिरूपणमुपाधिना च व्याप्तिरूपणमित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः ॥ “अद्व”ष्टेति । अद्वष्टव्यभिचारं साध्यं येनेत्यर्थः ॥ “वस्तुत”इति । तत्र च साध्याव्यापकेऽप्युपाधिलक्षणमतिव्यापकसित्यर्थः ननु व्यभिचारदर्शनात्यन्ताभाववत्त्वं विवक्षितमित्यत आह— “न द्रव्यत” इति । तथाच दुर्यङ्गं लक्षणमित्यर्थः । “व्याप्ती”ति । तदा न सिद्धिकर्मत्वमित्यर्थः ॥

मू० * साध्यं व्यापकमपेक्षितम्-? -इति चेन्न, व्याप्य-नवगमे व्यापकार्यानवगमात् * सम्भावितव्यापकभावो व्यापकोपेक्षितः ? -इति चेन्न, व्यापकरयानिरुक्तौ किंरूपतया सम्भावनापि स्यात् अथ साध्यव्यापक इत्येव भद्रं तदानीं साध्यत्वाभावेऽपि साधयितुमहंतस्य विवक्षितत्वात्^(२) न कथं ह्यवगन्तव्यमिदमेव साधयितुमर्हमिदं नेति व्यापकत्वादिति वक्तुमशक्यत्वात् नच साधनाव्यापकत्वं सर्वत्र निश्चेतुं शक्यं स श्यामो^(३) मैत्रतनयत्वादित्यत्र शाकाद्याहारपरणतिपरम्पराया मैत्रतनयेऽभावस्य दुरधिगमत्वात् *यत्रोक्तलक्षणस्य निश्चायकं प्रमाणमस्ति तत्र निश्चितोपाधित्वं अन्यत्र शङ्कितोपा-

(१) तथावस्-अवच्छेदकत्वमित्यर्थस्तथा च हेतौ कृतकत्वे बहू-तरत्वावच्छेदेनानुष्णत्वसामानाधिकरण्यं बह्ववच्छेदेन तूष्णत्वसामानाधिकरण्यम् ।

(२) परिहारमाह-नेति-अन्वयस्तु इदमग्न्याद्येव साध्यं न धूमादीति कथमवगन्तव्यमिति ।

(३) मित्राया अथ मैत्रः मैत्रश्चासौ तनयश्चेति तथा-

धित्वं^(१) मैत्रतनयत्वव्याप्यशाकाद्याहारपरिणति-
परम्परया^(२) स्थातव्यमित्यत्र नियामकाभावात्?*-
इति चेन्न, 'मैत्रतनयत्वेनैव हेतुना तस्यापि प्रसाधने
तच्छङ्काया अपिच्छेतुं शक्यत्वात् ॥

टी० ॥ ठयापकत्वमेव साध्यत्वं न सिद्धिकर्मत्वमित्याह-।
“साध्यमि”ति । अन्योन्याश्रयमाह-। “व्याप्ती”ति “सम्भा-
विते”ति । वास्तवत्वं ठयासेन्योन्याश्रयत्वापादकमित्यभिना-
नः । एवमप्यन्योन्याश्रय एवेत्याह-। “ठयापकस्ये”ति । ज्ञप्ता-
वन्योन्याश्रय इत्यर्थः ॥ “भद्रमि”ति । तद्विज्ञप्तात्यन्ताभावा-
प्रतियोगित्वं हि ठयापकत्वमिति नान्योन्याश्रय इत्यर्थः शाक-
पाकजत्वाद्युपाधायठयाप्तिमाह-। “नचे”ति । निश्चितोपाधे-
रिदं लक्षणं नतु शङ्कितोपाधेरिति तत्राठयाप्तिर्न दोष इत्याश-
ङ्कते । “यत्रे”ति । साधनेनैवोपाधेरपि साधनात्साधनठयापक-
त्वनिश्चयात् नत्र शङ्कितोपाधित्वमपीत्याह-। “मैत्रे”ति ।

सू० “तत्रापि तत्तत्सामग्रीत्युपाधिपरम्पराभिधाने च
तस्यास्तस्या अपि मैत्रतनयत्वेनैव साधनस्य कर्तुं
शक्यत्वात् * अनवस्थैवं स्यात्?*-इति चेन्न, 'उपा-
ध्युपन्यासे एव च कुतोऽनवस्था न स्यात् साध्य 'सा-
मग्र्या उपाधित्वे धूमानुमानसाधारण्यात् एवं च
साध्यसामग्र्युपाधित्वव्यवच्छेदार्थमपि लक्षणं विशे-
षणीयं 'त्रयामत्वादौ साध्ये शाकाद्याहारपरिणति-
पारम्पर्यादेस्तस्मिन्साध्ये त्रयामत्वादेरुपाधित्वस-
म्भवेन कथमुपाधिरपि साधयितुं शक्यते इति चे-
न्मैवम् 'प्रत्येकं द्वयोरपि मैत्रतनयत्वादिना साधने

(१) त्रयामत्वविशिष्टमैत्रतनयत्वं व्याप्यं यस्यास्तथेत्यर्थः । मैत्रत-
नयत्वविशिष्टत्रयामत्वव्यापिकत्वेति पर्यवसितिर्यर्थः ।

(२) स्थातव्यमित्यस्मात्प्राक्-गौरशरीरे-इत्यपि योजनीयम्-

टी०॥ मनु सैत्रतनयत्वेनापि शाकपाकजत्वमेवाप्ये साध्य-
साधनया उपाधित्वात् तत्र शाकपाकजत्वमिहचय इति वग्नि-
धोपाधित्वमेवेत्यत आह ॥ “तत्रापी”ति ॥^१ “उपाधी”ति । यथा
हेतुना तत्तदुपाधिसाधनेऽनवस्था नन तथा तत्तदुपाध्युपपत्त्यामे
तत्तदुपाधित्वमेवेत्यर्थः शाकपाकजत्वादेरुपाधित्वेदोषान्तरमाह—
“साधना” इति । धूमादिमदनुमानमप्येव न स्यादित्यर्थः हेतु-
नोपाधिसाधने दोषान्तरमाह—^२ “इयामत्वे”ति । साध्योपाध्यो-
र्द्वयोरपि सैत्रतनयत्वेन साधयितुं शक्यत्वात् प्रत्येकस्योपाधि-
त्वमित्याह—^३ “प्रत्येकनि”ति । मनु द्वयोः प्रत्येकं यदि साधनं
तदा प्रत्येकस्योपाधित्वमेव मिलितसाधने चार्थान्तरं विप्रतिप-
त्तिसमये चोभयसाधननर्थान्तरत्वापादकमेवेति तत्राहुः तत्रो-
पाधिः साधनेन साधनाहः तत्र साधनव्यापकत्वात्तदोपाधित्वम-
स्तीति तात्पर्येनत एवानुक्रममुदाहरति—^४ “अन्यथे”ति । कार्य-
त्वेन हेतुना सकर्तृकत्वादृष्टजत्वयोरुभयोरपि साधयितुं शक्य-
त्वात्तदोपाध्युपाधिसङ्गाव इत्यर्थः ॥

सू० ^(१) अत एव साध्यसाधनसम्बन्धं प्रति व्यापकत्वं
साध्यव्यापकत्वमित्यपि प्रत्युक्तम्^५ यत्राप्युपाधिर्नि-
श्चीयते तत्राप्य^(२) तीन्द्रियोपाधिविषये तदभावस्य
साधनाव्याप्यर्थमनुमेयतायां ^(३) सोपाधीक्रियमा-
णोऽसाधनेनैव सत्प्रतिपक्षस्य कर्तुं शक्यत्वात् तथा
सति तत्र शङ्कितोपाधित्वमेव निवृत्तं स्यात्प्रतीति

(१) उक्तं दुष्यं साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति साधना-
व्यापकत्वमित्युपाधिलक्षणास्तरे व्यतिदिशति-अत एवेति— (२) अती-
न्द्रियउपाधिर्विषयत्वेन व्यवस्थितो यत्र हेतौ तत्रैत्यर्थः यथाचैव व इया-
मी सैत्रतनयत्वादित्यत्र शाकपाकजत्वमतीन्द्रिय उपाधिरिति तदभाव-
स्याप्ययोरप्रतिवोगिकत्वेनातीन्द्रियत्वाद्गौरसैत्रतनयसाधनाव्यापकत्व-
वरूपक्यर्थमनुमेयत्वमेव वाच्यं तथा हि-अत्र शाकपाकजत्वाभाववान्
गौरत्वादयन्नैव तन्नैवमिति तथा चात्र शाकपाकजत्वोपिजातनयत्वात्-
कृत्वातनयदिति सत्प्रतिपक्षतेति समग्रपक्षस्यर्थः-एवमुदाहरणात्तदेत्यु-
क्तम् । (३) उपाध्यात्मकसाध्यव्यापकत्वोक्तिसाधनेर्थः ।

चेत् ^(१)एवं ब्रुवाणी नियतमजैषीः परं मन्दमन्दाहं
तथाहि स्वीकृतनिश्चितोपाधिभावे शङ्कितोपाधि-
त्वमापतत्तदनुकूलं मन्यते कोन्यो जितलज्जात् नच
क्वचिन्निश्चितोपाध्यनभ्युपगमे तच्छङ्काशङ्कया * यच्च
प्रत्यक्षेणोपाधिनिश्चयस्तदेव तद्दर्शनस्यानं भवि-
ष्यति ? *—इति चेन्न, 'ऐन्द्रियकबाधे तज्जातीयस्प-
तीन्द्रियस्याप्रयोजकीक्रियमाणेन हेतुनैव साधयितुं
शक्यत्वात् ॥

टी० ॥ “अत एवे”ति । साध्यत्वव्यापकत्वयोरनिरूप-
णादेवेत्यर्थः इदानीं निश्चितोपाधावपि साधनाव्यापकत्वस्या-
शक्यप्रवृत्तमाह—^b“यत्रापी”ति । साधनाव्यापकत्वसम्पत्तये
साधनवति यथोपाध्यभावः साध्यस्तथा साधनेनैवोपाधिरपि सा-
धयितुं पायेत एवेति न साधनाव्यापक त्वनिश्चय इत्यर्थः ॥
“एवं ब्रुवाण” इति । उपाधित्वनिश्चयस्य क्वचिदप्यसम्भवे तत्सं-
शयस्याप्यनसम्भवादित्यर्थः नन्वाद्वैत्यनवरस्योपाधेः साधनव-
ह्मिन्त्ययोगोलकादावभावः प्रत्यक्ष इति तस्यैव साध्यधूमठया-
पकत्वे सति साधनवह्मधूमठयापकत्वानिश्चितोपाधित्वमिति
शङ्कते—^d“यत्रे”ति । अयोगोलकनार्द्वैत्यनवत् बह्मिन्स्वान्महा-
नसवदित्यनेनात्राप्युपाधिसाधने क्व तदभावनिश्चय इति परि-
हरति—^e“ऐन्द्रियकबाधे” इति ।

मू० “नच यदेकत्रैकजातीयमैन्द्रियकं तदन्यत्रैन्द्रियकबा-
धेहेतुबलादतीन्द्रियं न प्रसाध्यते पाकदर्शनाज्जठरा-
नलादिवत्^b साधनाव्यापकत्वे सति साध्यव्यापक
इति च न शाकाद्याहारपरिणतिपरम्परासाध्यं व्या-
प्नोतीत्यव्यापकतादोषः ‘नहि शाकादित्वं नास-
किञ्चिदेकमस्ति यत्साध्यं व्याप्नुयात्^d अस्तु वा कथ-

(१) हेमन्त एव ब्रुवाणस्तर्ह्य मन्दाहं—सज्जामेव नियतमजैषीः
परं=परन्तु न प्रतिपक्षमित्यन्वयपूर्वकोऽर्थः ।

अपि तथापि श्यामत्वं न व्याप्नोति 'इन्द्रनीलशि-
लादिश्यामलत्वस्याहाराजन्यत्वात्' * शरीरश्या-
मत्वं साध्यं तच्च व्याप्नोत्येवेदम् ? -इति चेन्न,
'व्याप्तामुपाधेरभिधेयत्वात् नच पुरुषश्यामत्वेन
व्याप्ति' हेतुपक्षधर्मतयैव हि साध्यं पक्षधर्मः सि-
ध्यति न व्याप्त्या 'अन्यथा पुरुषपदस्याव्यवच्छेद-
कस्याविशेषणत्वापातात् ॥

टी० ॥ नन्विन्धनवत्त्वावच्छेदेनैवैन्द्रियकत्वमिति तत्सा-
धने बाध एवेत्यत आह--। "न चे"ति । यथा पाकेनानुमीय-
मानो वह्निर्जठरे प्रत्यक्षो न सिद्ध्यति अतीन्द्रियः साध्यते तथा
प्रकृतेऽपि स्यादित्यर्थः साधनाठयापकत्वं निरस्य साध्यव्याप-
कत्वं निरस्यति--। ^b"साधने"ति । शाकादीनामनुगमेन साध्य-
व्यापकत्वग्रहासम्भवात् तदेवाह--। "नहीति । शाकाद्याहार-
स्यानुगमेऽपि श्यामत्वस्य व्यभिचारः क व्यापकतेत्याह--। ^d"अ-
स्तु वे"ति । व्यभिचारमेवाह--। "इन्द्रे"ति । विशिष्टसाध्यव्या-
पकत्वमभिमतं तथास्त्येवेति शङ्कते- । ^f"शरीरे"ति । ययोरे-
वव्याप्तिरभिमता तत्रैवोपाधिरभिमतो नतु विशेषणान्तरप्रक्षेपे-
कापि साध्यत्वमिति परिहरति--। ^g"व्याप्तावि"ति । ननु पुरुष-
श्यामत्वमेव पर्यवसितमिह साध्यं तद्व्यापकोयमुपाधिर्भवत्येवे-
त्यत आह--। ^h"हेति"ति । यदि पुरुषश्यामत्वमेव साध्यं तदा
मैत्रेयः पुरुषः श्यामः मित्रातनयत्वादित्येव प्रतिज्ञा स्यात्तत्र
च पुरुषपदं व्यर्थं स्यादित्याह--। "अन्यथे"ति ।

सू० "परम्परासम्बन्धिकज्जलादिलेपश्यामलत्वव्यवच्छेद-
कत्वे च संयुक्तश्यामपुरुषसमवेतश्यामत्वस्य परम्प-
रासम्बन्धिनः कथं व्यवच्छेदः स्यादिति ^b* नच सा-
ध्यसाधनसम्बन्धाद्गृह्यविचारत्वं साध्यव्यापकत्वं
मा रूपसाक्षात्कृतिकरणादेस्तैजसादिसत्त्वे साध्ये-
ऽभूदुद्भूतरूपादित्वादेरुपाधित्वम् * 'साधनेनापि च

विशेषणतया निवेशनेन यदि केवलसाध्यव्यापकं
व्यवच्छेद्यं तदा तस्य व्यभिचारशङ्काधानक्षमस्याप्यु-
पाधित्वं न स्यात् * अथ न किञ्चिद्व्यवच्छेद्यं तदा
विशेषणत्वासिद्धिरेव नहि प्रयोजनमात्राद्विशेषण-
मर्थवद्भवति किंतु किञ्चिद्व्यवच्छेदादिति * शरीरा-
जन्यत्वमिवाकर्तृ कत्वे व्यक्तमसिद्धौ पर्यवस्येदिति

टी० ॥ ननु पुरुषोपमेव इयानरूपं सिद्ध्यातु कठगलादि-
गतं तु मा सैत्सीदेतदर्थमेव तद्विशेषणमित्यत आह “परम्प-
रे”ति । एवं व्यावर्तकानुसारेण संयुक्तपुरुषस्यामताव्यवच्छेदार्थ-
मपि विशेषणान्तरमुपादेयं स्यादित्यर्थः इयानरूपसमवाये साध्ये
पुरुषपदस्य सुतरां वैयर्थ्यमिति भावः ननु तथापि मित्रातनय-
त्वावच्छिन्नस्यामलत्वं प्रति शाकाद्याहारपरिणतेऽर्थव्यभिचारो न
दृश्यते इति तदवच्छिन्नव्यापकत्वमेव साध्यव्यापकत्वमस्मि-
न्मत आह-। “न चे”ति । एवं सति चक्षुस्तैजसं रूपसाक्षा-
त्कारकरणत्वात्प्रदीपवदित्यत्र नदनुमाने योऽमोहनणि केवल-
साध्याव्यापकमपि साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकतयोद्भूतरूप-
वत्त्वमुपाधिः स्यादित्यर्थः मा भूदिति सम्प्रत्ययः दोषान्तर-
माह-। “साधनेनापी”ति । साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं
केवलसाध्यव्यापकोपाधी नास्तीति तत्राव्याप्तिरित्यर्थः ननु
केवलसाध्यव्यापकोपाध्युक्तं प्रत्यक्षमात्रार्थमिदं विशेषणं ननु
केवलसाध्यव्यापकोपाधिव्यवच्छेदाय योन्यव्याप्तिः स्यादित्या-
शङ्क निराकरोति-। “न चे”ति । यदि न व्यवच्छेदकं तदा
साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वव्यभिचारित्वेन । साधनस्य साध्य-
व्यभिचारित्वे साध्येऽनर्थविशेषणतया व्याप्यत्वमिदं स्या-
दित्यर्थः ।

सू० “किंच आभासे केवलव्यतिरेकिणि पक्षधर्मं हेतौ जी-
वच्छरीरं पृथिव्याद्याष्टद्रव्यातिरिक्तानेकद्रव्यवत् प्रा-
णादिमत्त्वादित्यादौ कथमिदमुपाधिलक्षणव्यवस्था-
प्यं न ह्याभासे व्यतिरेक्यनुमानात्मनि यत्साध्यं तदु-

पाधिना व्याप्तं वर्तते तस्य पराभिमतस्य क्वचित्सि-
द्ध्यापत्तेः ^a“व्यतिरेकव्याप्तावुपाधिश्चेत्तर्हि व्यति-
रेके यद्व्याप्यं तस्य व्याप्य उपाधिरवश्यं मन्तव्यः ॥

टी० ॥ व्यतिरेकवासात् साध्यव्यापकत्वाग्रहादुपाधेरनु-
पाधित्वमित्याह—^a“किञ्चेति । आभासत्वाभिधानमुपाधिधौ-
ठ्वाचं अपक्षधर्मतया चेदाभासत्वं तदा न व्याप्तिमङ्गायोपाध्य-
नुसरणमित्यत आह—^b“पक्षधर्मे”ति । अष्टद्वयानिरिक्तानेकवे-
तनवत्त्वं साध्यं तदप्रसिद्ध्या नोपाधिः साध्यव्यापकत्वग्रह-
इत्यर्थः पराभिमतस्य स्थापनावाद्यभिमतस्य ॥ ^c“क्वचिदि”ति ।
* नच पक्षे एव तस्मिन्दुरिति वाच्यं ? *—साधनव्यापकत्वमु-
पाधेस्तथानिति स्यादित्यर्थः ननु व्यतिरेकिणि व्यतिरेकव्याप्ता-
वेवोपाधिरिति न तत्र मोक्षव्यापकत्वं तन्त्रमित्यत आह—
^d“व्यतिरेके”ति । व्यतिरेकव्याप्ता साध्याभावस्य व्याप्यत्वा-
दुपाधेस्तद्व्याप्यत्वं स्वीकार्यमिति नोपाधिः साध्यव्यापकः
स्यादित्यर्थः । यद्यपि साध्यपदेन व्यापकमभिमतं तेन व्यतिरेक-
व्याप्तावपि व्यापकव्यापकत्वमुपाधेर्वापकत्वं च साधनाभाव-
स्येत्युपाधेस्तद्व्यापकत्वोपपत्त्या प्रतिसन्धानाभावे कार्यकारणभा-
वाभावे उपाधिः परीक्ते एककर्तृकत्वानुमाने तथापि साध्या-
भावव्याप्यत्वाभिधानं कथञ्चित्तत्पर्यनीयमिति ।

सू० “अन्ययोपाधेरन्वये साध्यान्वयापत्तेरिति ^eउपाधे-
र्व्यतिरेकव्याप्त्यवश्यम्भावस्याभ्युपगम्यतयोपाधेर्य-
द्व्यापकं तद्व्यतिरेक उपाधिव्यतिरेकस्य व्याप्य-
तया मन्तव्य इति परसाध्यापत्तिः असमव्याप्तिक-
थोरन्वयव्याप्तिसाध्यसाधनभाववैपरीत्येन व्यति-
रेकव्याप्तेरिति * नच दोषान्तरमेव तर्हि वाच्यम् ?
*—इति वाच्यम् हेतोः पक्षधर्मत्वस्थिते व्याप्तिसं-
त्यर्थं त्वयोपाध्युपगमप्रौढ्यात् “भवतु वा या काचि-

द्वयाप्तिर्नाम^(१) तत्सत्त्वे एवानुमितिभावात् तस्या-
श्चानुमितेश्च व्याप्तिरेष्टव्या ततश्चात्माश्रयस्त-
द्भेदे चाननुगमाविनिगमौ स्यातामिति व्याप्तिप-
क्षधर्मते अनुमितिं भावयत इति वदन्ति तत्र केयं
पक्षधर्मता * पक्षाश्रितत ? *-इति चेन्न,

टी० ॥ अस्तु तत्रापि साध्यव्यापकव्याप्याभावाव्याप्य
एवोपाधिः किमनिष्टमित्यत आह-। “अन्यथे”ति । उपाधिस-
ङ्गावे यदि साध्याभावो व्यापकतया न वर्तत तदा साध्यं स्यात्
साध्याभावाभावावस्य नाप्यव्यापकत्वरूपं च पक्षादन्यत्र न वा-
च्यमन्यथा व्यतिरेकभङ्गप्रसङ्ग इत्यवश्यमुपाधिः साध्याभाव-
व्याप्य एव वाच्य इत्यर्थः ॥ ^b“उपाधेरिति”ति । साध्यव्यापकत्व-
मुपाधिव्यापकत्वरूपमनीयत्वेनोपाधेरित्यतिरेकिधर्मत्वमनियमादिति
भावः अन्यथे यद्व्यापकं तदभावो व्यतिरेके व्याप्य इति केवला-
न्वयिनि नास्तीत्यत उक्तम् अननव्यापिकयोरिति मन्वीदृशे
व्यतिरेकिणि नास्तुपाधिरित्यत उक्तम् । “हेतोरिति”ति । व्या-
प्तिमन्युपेत्य दोषान्नाह-। “भवतु वे”ति । व्याप्याप्यनुमित्या
सह व्याप्यमन्युपगमे स्ववृत्तित्वमित्यर्थः ॥ “तद्भेदे” इति ।
यद्यनुमितिव्याप्योरन्यैव व्याप्तिस्तदाननुगमो यदि तत्रापि
स्ववृत्तिभयेनान्या नदानवस्था स्यात्तत्रात्र का व्याप्तिरनुमाना-
ङ्गमिति विनिगमना न स्योदित्यर्थः ॥ ^f“भावयत” इति । जन-
यत इत्यर्थः ॥

सू० “नैयायिकादीन् प्रति प्रमेयत्वस्याहेतुत्वप्रसङ्गात् वि-
षयविषयिभावस्य ज्ञेयज्ञानस्वरूपातिरिक्तस्यानङ्गी-
कारात् तयोश्च ज्ञेयाश्रितत्वायोगात् कश्चायं पक्षो
नाम यद्धर्मत्वं पक्षधर्मत्वं * सिद्धाधियुक्तिसाध्य-
धर्मा धर्मो ? *-इति चेन्न, सिद्धाधियथा हि प्रति-

(१) तत्सत्त्वे-इत्यतः पूर्वं तथापीति पूरणीयम्-तत्सत्त्वे=इत्य-
स्य व्याप्तिव्याप्ये-इत्यर्थः ।

पिपादयिषा वा स्यात् प्रतिपित्वा वा आद्यो स्वार्थानुमित्यनुदयप्रसङ्गः द्वितीये चा^१सुरभिगन्धानुमेयकुत्सितरसविषयस्वार्थानुमित्यनुदयप्रसङ्गः नचानवधारितधर्माधर्मी पक्षः हेतुमत्तयाप्यनवधारणे ऽनुमानोदय^(१)निदानभावासम्भवात् अवधारणे चानवधारितधर्मत्वानुपपत्तेः नचानवधारित हेतुविषयधर्मा धर्मी पक्षः तथाहि केनानवधारितधर्मा न तावदनुमानप्रयोक्ता स्वयमज्ञाते परं प्रत्यप्रयोगात् * प्रतिवादिना ? *-इति चेत् न प्रतिवादिर्विहितेत्यर्थे वादितया परस्परविद्योत्कर्षनिरूपणार्थमनुमानदर्शनात् ॥

टी० ॥ ^१“नैयायिकादी”निति । अनिरुक्तविषयविषयिभावसम्बन्धानङ्गीकर्तुं नते वाक्ये चटः प्रमेयत्वादित्यादौ प्रमेयत्वस्य चटतत्प्रमास्वरूपस्य घटावृत्तित्वादपक्षधर्मता स्यादित्यर्थः कृतद्विनसनासेषु सम्बन्धाभिधानं भावप्रत्ययेन तुल्यमिति कात्यायनवचनादिति भावः ^(२) परम्परामुच्यते प्रमात्वमेव यदि प्रमेयत्वं तथापि तस्य विषयघटितोपाधितया विषयावृत्तित्वमेवेति वृद्ध्यम् ॥ ^६“असुरभी”ति । नटितमांसादावसुरभिगन्धेन हेतुना कुत्सितरसानुमानमस्ति नतु प्रतिपित्वापि येन तस्य पक्षता स्यादित्यर्थः हेतुधर्मावधारणेपि न सानान्यतोनवधारितधर्मत्वमिति पक्षतादेरपक्षत्वापत्तिरित्याह-। “हेत्विति । हेतुविषयः साध्यं तथा चानवधारितसाध्यधर्मैत्यर्थः ॥

सू० तथानवधारणं यत्किञ्चिद्धेतुविषयधर्मगोचरम् वादिप्रयोक्तव्यहेतुविषयगोचरं वा नाद्यः “अग्निमत्त्वनिश्चयदशावामपि तत्तद्धेतुविषयबहुतरापरधर्मतानवधारणात् धूमं प्रति पर्वतस्य पक्षत्वप्रसङ्गात् न द्वितीयः

(१) निदानानुभवासम्भवादित्यपि क्वाचित्कः वाडः ।

(२) स्वधर्मनायिविषयत्वसम्बन्धेन चम्बद्धम् ।

तथापि तत्प्रसङ्गात् ^bतद्धेतूनामपि वादिप्रयोज्यत्वात्
 'असाधारण विवक्षायां चाननुगमात् इतरेतराश्रय-
 दोषाच्च ^c'पक्षधर्मत्वेन हेतुत्वनिरूपणात् व्याप्तपक्ष-
 धर्मत्वस्य हेतुत्वात् हेतुना च पक्षनिरूपणात् स्वार्था-
 नुमाने च हेतोरप्रयोज्यत्वात् पक्षत्वाभावेनानुमाना-
 नुदयप्रसङ्गात् 'विरुद्धहेतौ च पक्षधर्मत्वाभावप्रस-
 ङ्गात् तत्र साध्यस्य तद्धेतुविषयत्वाभावात् 'हेतो-
 रेव साध्यपिरीतव्याप्त्या दुष्टत्वात् 'एतेन सन्दिग्ध-
 साध्यधर्मविशिष्टो धर्मो पक्षः साध्यत्वं च स्वपरा-
 र्थानुमानसाधारणं उत्पाद्यज्ञानत्वमिति निरस्तम् ॥

टी० ॥ "अग्निमन्त्रे"ति । अनुमित्यनन्तरमपि पर्वतादेः

पक्षता स्याद्वनविषयस्य प्रदेशश्यामलतादेरनवधारणादित्यर्थः
 पूर्वप्रसङ्गे सत्येवाह- । ^b"तद्धेतूनामिति ॥ "असाधारणे"ति ।
 वादिप्रयोगकठयधुमादिविषयस्येति कृते शब्दादेरपक्षता स्यादि-
 त्यर्थः ॥ "पक्षे"ति । व्याप्तपक्षधर्मत्व हेतुत्वं हेतुविषयधर्मत्वत्वं
 च पक्षत्वमित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः ॥ "विरुद्धे"ति । नही नि-
 त्यत्वमपि कृतकत्वविषयस्तत्प्रतीतिजन्यप्रतीति विषयत्वमेव
 हि तद्विषयत्वमित्यर्थः ननु विरुद्धे पक्षधर्मत्वादेवासात्तत्वन-
 स्तिवत्यत आह- । 'हेतोरेवे'ति । साक्षाद्धेतुदोष एव विरोधो
 ननु पक्षद्वारेत्यर्थः ॥ "एतेन"ति । सन्देहस्य विशेषणत्वोपलक्ष-
 णत्वव्युदाससन्देहाधारपुरुषविकल्पादिनेत्यर्थः ॥

सू० *प्रतीतिं व्याप्तिबलेन सामान्यतो व्यापकावगाह-
 नप्रवृत्तां विशेषमादाय पर्यवसाययितुं व्याप्यस्य
 सामर्थ्यं सा ? *इति चेन्न, ^bतस्याः^(१) सामान्य-
 विषयाया ^(२)अनुपपत्तेरसिद्धेर्याप्तिवत्सम्भवात्

(१) तस्याः व्याप्तिबलेन सामान्यतो जायमानप्रतीतिः ।

(२) अनुपपत्तेरित्यतः कविशेषवित्त्वमाहार्यम् -

अनुपपत्तित्वे व्याप्त्वनुप्रवेशात् "अधिकविषयाका-
ङ्क्षित्वे विरम्य व्यापारापत्तेः मानान्तरत्वापत्तेर्वा
विशेषविषयायाश्चानुपपत्तित्वेऽतिप्रसङ्गः "पक्षध-
र्मतया च यदि साध्यव्यक्तिभेदः सिद्ध्यत्तर्ह्यनुमाय
तां प्रत्यक्षेण पश्यन् पुंशब्दात् पुरुषानुमायी प्रत्य-
क्षेण पुरुषद्वयदर्शने तद्विशेषासंशयी स्यात् "प्राग्वि-
शेषादर्शनात् तथा स्यात् ? *-इति चेन्न, 'पश्चात्त-
त्तद्वर्शित्वान्न संशयीतेति^(१) ॥

टी० ॥ प्रकारान्तरेण पक्षधर्मतानाशङ्कने-। "प्रती"ति-
मिति । व्याप्तिबलाद्बुद्धिमात्रप्रतीतिः पक्षधर्मताबलात्पर्यतीय-
त्वादिकमादाय पर्यवस्यतीत्येतादृश धूमनामपर्यं पक्षधर्मते-
त्यर्थः ॥ "तस्या"इति । विशेषं विनापि साध्यसामान्यविषया
बुद्धिप्रतीतिः स्यादेव यथा ठयासिबुद्धिरिति नानुपपत्तिरित्यर्थः
अनुपपत्तित्वेन विशेषविषयत्वाभ्युपगमेऽर्थापत्तिरेव स्यात् सा
चानुमानमेवेत्याह-। "अनुपपत्तित्वे" इति । यदि च सामा-
न्यबुद्धिरुत्पद्य विशेषविषया तत्राह-। "अधिके"ति । सामान्य-
बुद्धिरनुपपद्यमाना विशेषबुद्धिं यदि जनयति तत्राह-। "नाना-

(१) ननु संशयस्य पक्षधर्मत्वाभावेपि विषाधिविवाविरहवह-
कृतसिद्ध्याभावो यत्र सपक्षधर्मद्वैतधर्मः पक्षतेति विशेषसाक्षात्कारकाले
विषाधिविषा विरहवहकृतविद्विन्नत्वात् पक्षतेति चेन्न यत्तल्लक्षणस्य यत्र
व इति पदघटितत्वेनाननुगतत्वात्-यावज्जीवं समानुमितिरस्यादित्य-
नुमित्वायान्त्यामनुमित्यवयवहितोत्तरकणेऽनुमितिप्रकाङ्गाच्च यथानु-
मातुविषाधिविवाविरहसिद्धयश्चे विशेषकमाहोस्वित्पुरुषान्तरस्य नाशः ।
विशेषरूपेण दुर्गन्धानुमितिरथले विषाधिविषायासम्बन्धमनुमितिद-
र्शनात्-न हि तत्र सामान्यरूपेण विद्विन्नत्वे विशेषरूपेण दुर्गन्धमनुमि-
त्यामितीच्छेत्पद्यत इति नानुमात्रिच्छाविरहो विशेषणं स्थानामतदो-
नुमात्रिच्छाविरहो विशेषणमुत्पद्येत कदाचिदुदुर्गन्धानुमित्वावयव-
त्यनुमितिर्नहि तच्चानुमातुदुर्गन्धानुमित्वाभवति आत्वपीति न तादृ-
शेच्छाविरहो विशेषकमित्यनवद्यम् । नापि द्वितीयः । विद्विन्नत्वेपि पु-
षान्तरवेच्छामादायानुमितिप्रकाङ्गादित्येतल्लक्षणमवगन्नुपपन्नम् ।

कतस्त्वे"ति ॥ १५ "अतिप्रसङ्ग"इति । अपरापरविशेषधीप्रसङ्ग इत्यर्थः दोषान्तरमाह— १६ "वक्ष्यवर्जतया चे"ति । वक्ष्यनुमानान्तरं प्रत्याख्येयतो नामावहिकदर्शने किमियं वक्ष्यव्याप्तिरनुमितेयं वेति वक्ष्यसंशयो न स्यात् किंच शब्दविशेषेण गृहे पुरुषानुमानान्तरं चैत्रोनुमितो मीनो वेति संशयो न स्यादित्यर्थः नन्वनुमितस्यापि विशेषस्य साक्षात्काराभावात्संशयः स्यादेवेत्याह— १७ "प्राप्ति"ति । विशेषसाक्षात्कारकालेपि संशयदर्शनान्निवमित्याह— १८ "वक्ष्यादि"ति ॥

मू० (१) उपमानमपि (२) किमुच्यते सादृश्यज्ञानमुपमानमित्येके (३) तत्र स्मृतावपि प्रसङ्गात् अनुभव इत्य-

(१) { प्रत्यक्षमनुमानं च विदोष्यं युक्तितः पुरा ।
अधुना दृश्यते सत्यमुपमानं सविस्तरम् ॥ }

(२) उपमानं दृष्टवितुं युच्छति—किमिति—

(३) सादृश्यज्ञानमुपमानमिति वदन्प्रहस्यो वादी किं सादृश्यस्मरणमुपमानं किं वा सादृश्यानुभवः । नाद्यत्सादृश्यस्मरणस्यैव तत्प्रत्यक्षयोरपि सादृश्यस्मरणजन्यत्वेनोपमितित्वापत्तेः । द्वितीयश्चेत्किं सादृश्यप्रत्यक्षमुपमानम्—उत सादृश्यानुमितिः—आहोस्वित्सादृश्योपमितिः—सादृश्यबोधो वा—तत्राद्येकीदृशं तद्यदुपमानत्वेनाभिमतम्—चक्षुरादीन्द्रियसंनिधिं गमये गोसादृश्यप्रत्यक्षमिति चेत्—किं चक्षुरादिव्यतिरेकेण गमये गो सादृश्यं गवि च गमयसादृश्यं भिन्नमभिन्नं वा—भिन्नमिति चेत्—न तत्सादृश्यम्भितुमर्हति भूयसानवयवानां समानसंज्ञं एव सादृश्यं च चेद्गो गमययोर्भिन्नस्याऽतएव सादृश्यं भवेदिति सादृश्यवत्त्वस्यैव समान एव वक्तव्यसमाधानश्चेत्तत्तत् तद्विषयं ज्ञानमुपमानं भिन्नं भवेदिति यद्गो गमययोस्सादृश्यं प्रत्यक्षं तदेकमेव वाच्यं तथा च सादृश्यसादृश्यप्रत्यक्षानन्तरं गमयोपमितिवद्गोराद्युपमितित्वाज्ज्ञेयं सादृश्यसादृश्यप्रत्यक्षानन्तरं गमयोपमितिवद्गोराद्युपमिति कश्चिदभिमतत्वेन गमयोपमितिरपि स्वीक्रियेत् सादृश्यप्रत्यक्षस्योपमितिकरणत्वाङ्गीकारे च गमयोपमितिवद्गोपमितिरथावश्यकीति न गमये चक्षुरादिव्यतिरेकेण गोसादृश्यप्रत्यक्षमुपमानम्—नापि सादृश्यानुमितिरुपमानम्—वा च गो चक्षुःगमय इत्याकारैव वाच्यं न गोपमानं भवितुमर्हति—तद्वत्त्वप्रत्यक्षयोरुपमितित्वमङ्गीकृत्य गमयस्यैव गोसादृश्यानुमितिः—

भिधाने च सदृशविभावित्वेन्द्रियजेऽपि प्रसङ्गात् ^६ 'सो-
पि गवयो गवा सदृशो गवयत्वात्' गवयान्तरवदित्य-
नुमानस्यापि 'तथात्वापत्तेः' ^७ 'एवमाप्तोक्तिजेऽपि कि-
ञ्चोपमितिलक्षणमिदं उपमितिकरणलक्षणं वा स्या-
न्नाद्यः' 'सादृश्यस्योपमेयतापत्तेः' ^८ * 'सदृशेषोपमे-
यव्यवहारोक्ति चन्द्रोपमेयं मुखमित्यादि सदृशमिति
^९ 'सा ? * - इति चेन्न, ^{१०} 'अक्षादिकरणासम्भवे तदुदाहर-
णासिद्धेः' नापि द्वितीयः 'सादृश्यज्ञानस्य सर्वस्यास-
म्भवत्प्रमाणान्तरव्यापारफलजनकताया दर्शयितुम-
शक्यत्वात्' ^{११} 'नच सादृश्यमनुगतमेकमस्ति' ^{१२} 'मुखसादृ-
श्यस्य हस्तसादृश्यस्य च परस्परभेदेनैवोपलम्भात्' ।

टी० ॥ ^{१३} "सूचतावि"ति । सादृश्यसूचतावित्यर्थः सादृश्य
गोचरः परोक्षानुभवश्चेद्विबक्षितस्तत्राह- । ^{१४} "सोपो"ति ॥ ^{१५} "त-
थात्वे"ति । उपमानत्वापत्तेरित्यर्थः ॥ ^{१६} "एवमि"ति । गोस-
दृशो गवय इत्यादिशब्दजन्यानुभवस्यप्युपमानत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः ।
^{१७} "सादृश्यस्ये"ति । सदृशो धर्मी लोक उपमेयो न सादृश्यमि-
त्यर्थः तदेवाह- । ^{१८} "सदृश" इति ॥ ^{१९} "सेनी"ति । उपमितिरि-
त्यर्थः ॥ ^{२०} "अक्षादी"ति । प्रत्यक्षेण या सदृशमितिः प्रमा सा

सम्भवेन तदनन्तरमप्युपमिति स्यात्तत्तद्विवृतुमर्हति गोसादृशानुमि-
तेष्वपि शब्दपूर्वकत्वेनेति तदनन्तरमेव गो सदृशो गवय इति ज्ञानसम्भ-
वात्कृतमनुमित्यात्मकेनोपमानेन- । नाप्युपमितिरुपमानम्-तस्यास्त्वा-
त्मकोपमितिरुपमितिकरणत्वे च तत्राशयः । उभययोरप्येवमप्युपमितिकरणत्वे
ऽप्येवमाशयः । करणभूतोपमितेरप्युपमित्यात्मककरणत्ववाङ्गीकारे तस्या-
प्युपमित्यन्तर्ग- वक्तव्यमित्यनवस्थाप्रसज्येत नच करणभूतोपमितेर्न करण-
मुपमित्यन्तरमिवयत इत्यपि ^{२१} "शक्यं वक्तुं तथा चप्युपमितेरुपमिति
करणत्ववशाचातादिति नोपमितिरप्युपमानम्-नापि बोधस्तस्य शक्तिश-
ब्दकृतपदज्ञानजन्यतया गोसदृशो गवयपदवाच्य इति शक्तिशब्दकाच एव
गवयबोधवत्त्वमिति वैयर्थ्यं सादृश्यबोधवोपमिति करणत्वेनेति न
तद्वोध्योप्युपमानमित्यभिप्रेत्याह-तत्रेति-

साधकोपनिमित्तस्तत्र साक्षात्त्वानुभवात् एवमनुमितिशाठद्विज्ञान-
योरपि वाक्यम् तदतिरिक्ता च नितिर्नास्त्येव योपनिमितिः स्या-
दित्यर्थः ॥ “सादृश्यज्ञानस्ये”ति । सादृश्यज्ञानं तदा पृथक्
प्रमाणं स्याद्यदि क्लृप्तप्रमाणव्यापारापेक्षया विलक्षणोऽस्य ठमा-
पारः स्यादेवं तत्कलापेक्षया विजातीयं क्लृप्तं स्यादथवा प्रमाणा-
न्तरासङ्कीर्णो विषयः स्यात् नचैवमित्यर्थः सादृश्यज्ञानमुपमानं
सादृश्यभेदेनाननुगतं स्यादित्याह— । “नचे”ति ॥ “मुखेति आ-
ह्लादकत्वकोमलत्वारुणत्वादीनां भेदादित्यर्थः

सू० “नच सादृश्यरूपत्वमनुगतं तेष्वपीत्यदोषः ”तथापि
सादृश्येन सह सादृश्ये ऽनेकस्थत्वादौ सादृश्यरूपत्वा-
श्रिते सादृश्यरूपत्वस्याश्रयणाभ्युपगमे परस्पराश्रय-
भावोऽनभ्युपगमे चाननुगमः “तयोः सादृश्यानभ्यु-
पगमेऽन्यत्रापि तथात्वापत्तिः “किञ्च वैधर्म्यप्रतिप-
त्तेरपि प्रमाणान्तरत्वमेवं स्यादविशेषात् एवमेवा-
भ्युपगमे च परिगणितप्रमाणाधिक्यप्रसङ्गो वा सादृ-
श्यबुद्धेरपि वा परिगणितेष्वेवान्तर्भावः स्यादिति
अप्रतीयमानस्य प्रतीयमानेन सह सादृश्यप्रमिति-
रूपमानमित्यपि न आप्तवाक्यादपि तथा प्रतीतेः
*यत्र “तद्व्यापारो नास्ति ? *—इति चेन्न,

टी०॥ नानासादृश्यगतं सादृश्यत्वमपि धर्मानुगतो नास्ती-
त्याह— । “नचे”ति ॥ “तथापी”ति । सादृश्येषु यदेकं सादृश्य-
त्वमनुगतं वाक्यं तत्रापि सादृश्यत्वेन सहानेकवृत्तित्वादिना
सादृश्यमस्त्येवेति सादृश्ये सादृश्यत्वं तत्र च सादृश्यत्वे सादृ-
श्यमित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः ॥ अनेन मयेन यद्येकं सादृश्यत्वं
नाभ्युपेयं तदाननुगम इत्याह— । “अनभ्युपगमेचे”ति । अथ
सादृश्यसादृश्यत्वयोर्न सादृश्यं तदा सादृश्यबुद्धेरविशेषात्
मुख्यबुद्धेरपि सादृश्यं न स्यादित्याह— । “तयोरि”ति ॥
“किंचे”ति । धिक्कुरममतिदीर्घधीर्ब प्रलम्बोष्ठं कटीरकवटका-

शिनमपसदं पशूनामिति पश्वन्तरवैधर्म्यज्ञानवतोऽप्ययममौ कर-
मपदवाक्य इति प्रमिनिरस्ति तत्कारणं प्रमाणात्तरं स्यादित्य-
र्थः शास्त्रमुपमानं शङ्कते—। “अप्रतीयमानस्ये”ति । सा गौरित-
त्तमदूशीति परोक्षधर्मिकसादृश्यज्ञानमुपमानमित्यपि नेत्यर्थः ॥
“तद्व्यापार”इति । शब्दद्वयापार इत्यर्थः ।

सू० “स चायं चाभिन्नादिति वर्तु स चायं च सदृशाविति
पूर्वप्रतीतस्य प्रतीयमानेन सहैन्द्रियकसादृश्यप्रतीता-
वपि प्रसङ्गात् * इन्द्रियासम्पृक्तस्य?—इति चेन्न, प्रत्य-
क्षतो गोगवयसादृश्यं प्रतीत्य सापि च गौर्गवयः सदृ-
शो गोत्वादित्यमिवेत्यनुमितावपि प्रसङ्गात् * अलिङ्ग-
जापि?—इति चेत्, न त्वेवं प्रत्यक्षानुमानशब्दानु-
त्यत्ये सतीत्युक्तं स्यात् तथाच विशेषणमेव समर्थ-
मित्यप्रतीयमानस्येत्यादि व्यर्थम् । * नोपादेयमेव
पदान्तरम्?—इति चेन्न, “अर्थापत्तेरवश्यम्भावात्
(१) ‘तेन सार्द्धमेतत्सादृश्यस्यानेन सार्द्धं तत्सादृश्य-
व्यतिरेकेणानुपपद्यमानत्वात् अन्यथावैधर्म्यप्रत्य-
येत्पत्तिविषयं प्रमाणं प्रमाणान्तरमापद्येत तस्मादयं
ह्रस्व इति प्रतीतेरस्मात्स दीर्घ इति वा अन्यथा
कतमा प्रमा स्यादर्थापत्तिं प्रमाणान्तरमनिच्छतापि
इयमर्थापत्तिरनुमानेवान्तर्भाष्या पृथक्प्रमाणीक-
र्तव्या वा ॥

टी० ॥ “स चायं चे”ति । यद्यपि तत्र तत्तेदन्ताविशि-
ष्टस्य धर्मिक एकत्वमिति भवति विशेष्यमनिकर्षोत्सादृशं प्रत्यक्षं
प्रकृते विशेष्यभेदाच्च तादृशप्रत्यक्षमस्त्वस्तथापि विशेष्यसन्नि-
कर्षेनात्रं प्रत्यक्षे तत्त्वं ननु यावद्विशेष्यमनिकर्षोपि अन्यथा आस्त-
विपरीतप्रत्यभिज्ञानं न स्यादिति भावः इन्द्रियव्यापारं विना

यदमविकृष्टे सादृश्यज्ञानं तदुपमानमिति शङ्कते-।^१ “इन्द्रिये”-
ति ॥ “विशेषणमेवे”ति । प्रत्यक्षाद्यजन्यत्वे सत्यप्रतीयमानं
स्य प्रतीयमानेन सादृश्यप्रतिरूपमिति रित्यत्र विशेषणमात्र-
स्यैव लक्षणत्वमुचितमित्यर्थः ॥ “अर्थापत्तेरिति । अर्थापत्त्यैव
प्रकृतफलमिद्वेः किमुपमानेनेत्यर्थः तामेव दर्शयति-। “तेने”ति ।
अन्यथा तद्विधनयमिति प्रतीयमानन्तरमेव तद्विधनं स इत्यपि
प्रमाणात्तरफलं स्यादित्याह-। “अन्यथे”ति ।

सू० “एतेनाप्रतीतगवयगवान्तर^(१) सादृश्यस्य^(२) दृष्टान्ता-
भावेनानुमानासम्भवात् गवयेनानेन सदृशी सा गौ-
रिति मितिरूपमिति रित्यपि व्युदस्तस्^३ तयैतत् सादृ-
श्यास्यैतेन तत्सादृश्यं विनानुपपत्त्यैव सिद्धेः “अनव-
गतसङ्गतिः सञ्ज्ञासमभिव्याहृतवाक्यार्थस्य सच्चिन्मनु-
साधनमुपमानमित्यपि न^(३) प्रस्मृतसङ्गतेरेवम्भूतो-
यमित्यव्यापनात् * अस्मृतसङ्गतीत्यभिधेय^(४) सू?*-
इति चेन्न, “अनुभूतस्मृतकालान्तरप्रस्मृतसङ्गतेरेव्या-
पनात् * अस्मर्यमाणा ? *-इति चेन्न, कदाचिदस्म-
र्यमाणाया^(५) स्तत्रापि सम्भवात् सर्वदा अस्मर्य-
माणायाः क्वचिदप्यसम्भवात् * उपमिति प्राक्काले?*-
इति चेत्, स्यादप्येतद्याद्युपमिति लक्षिता स्यात् तद-
र्थमेव तु^(६) क्रन्दनमिदं भवतः किञ्च सर्वैरनवगतसङ्ग-
तित्वस्य प्रकृतेऽप्यसिद्धेः केनाप्यनवगतसङ्गतित्वस्य
वाक्यजेपि सम्भवात् उपमात्रेति च “पूर्ववन्निरस्तं
यस्याः प्रमितेयेन प्रमात्रेति चाभिधानेनुगतरूपाभा-

(१) सामान्यस्येति पुस्तकान्तरपाठः । (२) सदृष्टान्ता-
नुमानासम्भवादिति तु पुस्तकान्तरपाठः । (३) विस्मृत्येत्यर्थः ।

(४) अनवगतस्यानेऽस्मृतसङ्गतीत्यभिधेयमित्यर्थः, तथा च तत्रा-
नवगतत्वाभावेऽप्यस्मृतत्वमस्येवाती न दीवः । (५) कदाचिदस्म-
र्यमाणायाः, अर्थात् कदाचित्स्मर्यमाणाया इत्यर्थः । (६) आक्रोशः ।

वाह्वस्ती पतनेन लक्ष्म्याननुगत्यापत्तेः ॥

टी० ॥ मनु येन गवान्तरगवयान्तरमादश्यं न प्रतीतमस्ति
तस्य सा गौरेनत्नदृशी गोत्वादिस्थानुमानं न सम्भवति दृष्टा-
न्ताभावादतः सैवोपमिति रित्यपि निरस्तमर्थापत्तित एव तत्फ-
लमिद्वै रित्याह- । “एते ने”ति । अतिदेश्यमाह- । “तये”ति ।
आचार्यलक्षणं दूषयति- । “अनवगते”ति । अनवगता सङ्गतिर्य-
स्याः सङ्ज्ञायाः सा तथा तत्समभिध्याहृत यद्वाक्यं गोसदृशो
गवय इति रूपं तदर्शस्य भक्तिज्ञानं गवये प्रत्यक्षे यदनुसन्धान-
मयमसौ गवयपदवाक्य इति सैवोपमितिः प्रत्यक्षाद्यभाष्यत्वा-
दित्यर्थः ॥ “प्रसूते”ति । तत्रानवगमत्वाभावादित्यर्थः ॥
“अनुसूते”ति । तत्रास्मृतत्वाभावादित्यर्थः ॥ दोषान्तरमाह- ।
“सर्वैरिति” ॥ “पूर्ववदिति । उपमिति निरूप्यत्वास्येत्यर्थः ॥

सू० “सञ्ज्ञेत्यपि व्याकुलं गोसदृशो गवयः प्रायः कानने
महति द्रक्ष्यते इति श्रुतवाक्यस्य काननपदाविदित-
सङ्गतेः गवयपदविदितसङ्गतेश्च सञ्ज्ञासञ्ज्ञिसंबन्ध-
प्रतिपत्तिफलायाः^(१) भीदृशप्रतिपत्तौ गतत्वेनाति-
व्यापकत्वात्^(२) विनापि वा^(३) प्रायः शब्दसमिहित-
स्य^(४) तस्यानुसन्धाने प्रसङ्गः तत्र काननसञ्ज्ञासञ्ज्ञि-
संबन्धावधारणे^(५) प्यन्यत्रैव पदान्तरसम्बन्धो-
त्थाया अन्यथानुपपत्तेः प्रमाणत्वात् तूपमानस्य
“उपमेयसञ्ज्ञासमिध्याहृतेति विशेषणे च^(६) पूर्व एव
निरासः वाक्यार्थेत्यपि तादृगेव^(७) प्रतिपत्तिकाला-
स्मृतातिदेशवाक्यगतकाननादिपदार्थस्य तथाविध-
प्रत्ययाध्यापनात् ॥

(१) इदं, काननं, गवयाधारत्वादित्यनुमित्यात्मकप्रतिपत्तावित्यर्थः ।

(२) प्रायः पदस्य व्याप्तिशून्यकतवाङ्मुमितिर्लभ्यते इति ज्ञेयम्- (३) कानन-
सञ्ज्ञासञ्ज्ञिसंबन्धस्य प्रसिद्धगवयपदवाङ्मुमिथानुपपत्त्याऽनुसन्धानइत्यर्थः ।

(४) गोसदृशोगवय इत्यत्रैवेत्यर्थः ।

टी० ॥ प्रकारान्तरेणातिव्याप्तिमाह—। “सकृदेत्यपी”ति । प्रायः पदं बाहुल्यवाचि ठयाप्तिपरतां वाक्यस्य व्यनक्ति तथा-
चेदं काननं गवयाधारत्वादित्यनुमिती लक्षणमिदं गतमित्यर्थः ।
यत्रापि प्रायः पदं नास्ति तत्रापि यथेह प्रसिद्धकमलोदरे मधूनि
मधुकरः पिबतीति प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यान्मधुकरसञ्ज्ञा-
सञ्ज्ञिसंबन्धपरिच्छेदवत्काननसञ्ज्ञापरिच्छेदे गतत्वादतिठया-
प्तिरित्याह—। ^b“विनापी”ति । त्वयाप्युपमानादस्य श्ले-
ष्मीकारादित्यर्थः ॥ ^c“अन्यत्रेवे”ति । गोसदृशो गवय इत्यत्र
यथा मङ्गलियहस्तयात्रापि प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यानुपपत्त्या
सङ्गतिग्रहेतिठयाप्तिरित्यर्थः । ननूपमेयसञ्ज्ञाया अनवगतसङ्ग-
तित्वं विवक्षितं प्रकृते च काननसञ्ज्ञाया अनवगतमङ्गलित्वं का-
ननं च नोपमेयमित्यत आह—। ^d“उपमेये”ति ॥ ^e“पूर्वं एवे”ति ।
उपमेयत्वस्योपमितिगर्भतयाद्यापि तदनिरुक्तेरित्यर्थः ॥ ^f“तादृ-
गेवे”ति । आकुलमेवेत्यर्थः ॥ तदेवाह—। ^g“प्रतिपत्ती”ति । गव-
याठयुत्पन्नं प्रति काननान्तर्भावेन प्रवृत्तमतिदेशवाक्यं कानन-
पदबहिर्भावेन स्मर्यमाणं यत्र गवयमञ्ज्ञाप्रतिपत्तिफलकं तत्रा-
ठयाप्तिः समग्रवाक्यार्थानुसन्धानाभावादित्यर्थः ।

सू० “वाक्यार्थैकदेशस्यापि^(१) वाक्यार्थत्वेन विवक्षितत्वे
सदृशो गवय इत्यादिस्मारिणोपि प्रत्यये प्रसङ्गात्
^b“प्रतीत्युत्पत्तिं प्रति प्रयोजकीभूतं यावत्तावद्वाक्यं
विवक्षितम् ? *—इति चेन्न, ‘अन्तर्भावितवनाधिकरण-
तादृशप्रतीतिं प्रति तस्यापि प्रयोजकत्वात्^(२)’ ‘उप-
मिति^(३)’प्रतीति तु पूर्वन्निरस्तमिति * यावत्सञ्ज्ञा-
सञ्ज्ञिसम्बन्धबुद्ध्यौपयिकं तावद्विवक्षितम् ? *—इति
चेन्न, ^c‘लक्षणासहचरितसञ्ज्ञोपदेशार्थानुसन्धानेपि
प्रसङ्गात् ॥

(१) वाक्यत्वेनेति पाठः पुरतकान्तरे लभ्यते—

(२) तदननुसन्धानस्यलोपमितावस्थाप्तिरिति शेषः ।

(३) यावत्प्रयोजकविवक्षितं वनपदन्तर्भाविकमेवेत्याशयः ।

टी० ॥ वाक्यैकदेशार्थानुसन्धानस्वादि यद्युपमानत्वं तदा गोपदमस्युत्था सदृशो गवय इति मात्रं यत्रानुसन्धत्ते तत्राति-
ठ्याप्तं करणलक्षणमित्याह—। “वाक्ये”ति । सदृशो गवय इति मात्रानुसन्धानं न प्रतीतिहेतुरिति नातिठ्याप्तिरिति शङ्कते—
“प्रती”ति । तर्हि काननान्तर्भावेनापि यदतिदेशवाक्यं तत्रापि काननाधिकरणगवयस्य गवयपदवाक्यत्वमुद्गी काननपदमपि प्र-
योजकमेवेति तदननुसन्धानरूपलोपनितावठ्याप्तिरेवेति परि-
हरति—। “अन्तर्भावेति”ति । ननु तथाप्युपनिधिं प्रति गोव-
दृशो गवय इत्येव प्रयोजकं काननपदं त्वधिकमेवेति न प्रयो-
जकमित्यत आह—। “उपनिधिं प्रती”ति । उपनिधिरेव स-
ङ्गसञ्चितमन्वयमुद्दिष्टत्वेनाभिधेयेति नोत्पन्नमत्र इति शङ्कते—
“यावदि”ति । गन्धवती पृथिवीतिवाक्यात् सङ्गानभिज्ञमन्वय-
परिच्छेदानन्तरं यत्र पुनः प्रत्यक्षेण तदर्थानुसन्धानं तथाति-
ठ्याप्तिरिति परिहरति—। “लक्षणे”ति । उपदेशः कथनं ।

मू० “किंच यदा तर्कानुसन्धानविरहिणः सत्यप्येवंविधा-
नुसन्धाने सादृश्यमेव गवयपदप्रवृत्तिनिमित्तमिति
मितिः फलमुत्पद्यते तदा तस्याप्रमाकरणाप्युप-
मानत्वं चापद्येत प्रमाफलकमिति विशेषणप्रक्षेपे चा-
नुसंहितरूपव्यवहार्यतानुमित्युत्पादेनाप्येतादृशानुस-
न्धानमुपमानं स्यात् * अठ्याप्त^(१)विषयप्रमाफल-
कमिति विशेषणीयम् ? *—इति चेन्न, ‘वस्तुगत्या
(२)ऽठ्याप्तत्वस्योपमेयेप्यभावात्’ ‘ठ्याप्ततयानवग-
म्यमानस्येति च कृते यत् प्रति तल्लिङ्गं तेन सह ठ्या-
प्तत्वावगतमुपमितिकरणमपि न ठ्याप्नुयात्’दुपमे-

(१) पृथिवीत्वस्य पृथिवीत्वव्यवहारव्याप्तत्वात्तद्व्याप्तज्ञानमनुमानं भवति
अठ्याप्तविषयकं यत्प्रमाविषयकमिति विशेषणे तु न तथातिठ्याप्तिरि-
त्यभिप्रायेणाह—अठ्याप्तेति । (२) गोवदृशो गवय इतिवाक्यानुसन्धा-
नस्योपमेयवृत्तपदवयोपि विषयस्तथापि केनचित्पदार्थत्वादिना व्याप्त-
त्वात्तद्व्याप्तज्ञानमात्रमुपमानं न स्वादतोऽवगम्य इत्याह—वस्तुगत्याति ।

येन सह व्याप्तत्वावगगतत्वावध्यनुमाने प्रसङ्ग-
स्तदवस्थः ॥

टी० ॥ व्युत्पत्तिग्रहाय गोसादृश्यं चसहत्वेन गुरु गवयत्वं
तु जातिकूपतया लघु गवयपदप्रवृत्तिनिमित्तमिति तर्कोपगृहीत-
गवयसादृश्यानुमन्यानस्य गवयत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तेन गवयपदवा-
च्योपमितिप्रमाकरणस्य तावदुपमानत्वमपेक्षितं तत्र तर्कानुसन्धा-
नविरहिणो यत्र सादृश्यस्यैव गवयपदप्रवृत्तिनिमित्तताज्ञानं तत्र
तत्करणफलयोरुपमानत्वोपमितित्वातिव्याप्तिरित्याह—“किञ्च”
ति । इयमपमेति प्रमाफलत्वेन करणं विशेषमित्याह—^b“प्रमे”ति ।
लक्षणवाक्यानुमन्यानानन्तरनियं पृषिवीति व्यवहर्तव्या पृषि-
वीत्वात् यत्कैवं तत्त्वमिति व्यवहर्तव्यत्वानुमित्यौपयिकेऽति-
प्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ “वस्तुगत्ये”ति । उपमेयमपि केनचिद्व्याप्त-
मित्यसम्भवविलक्षणं भवेदित्यर्थः ॥ “व्याप्तये”ति । उपमिति-
करणस्य स्वव्यापकेन सह कश्चिदनुमन्याने यत्रोपमितिस्तत्राव्या-
प्तिरित्यर्थः ॥ “उपमेयेन सह”ति । व्यवहार्यतानुमानेऽप्युपमे-
येन सह व्याप्तत्वावगगतिरेवेति तत्रातिव्याप्तिरेवेत्यर्थः ॥

मू० “अनुमेयेन सहेति कृते च तदनपायादव्याप्तिस्तदव-
स्थैव सज्ज्ञासज्ज्ञिसम्बन्धप्रमितिकरणम् ?—इति
चेन्न, ^a‘तथात्वासिद्धेः अर्थापत्त्यादितस्मात्सिद्धेर्वह्य-
माणात्वात् अननुमितिजनकं *तादृक्प्रतिसन्धान-
मुपमानम् ?—इति चेन्न, ^b‘तज्जातीयस्यानुमिति-
जनकत्वात् व्यक्त्यपेक्षया चाजनकत्वस्य^(१) सामा-
न्याकारपर्यवसायिनो नित्यं व्यक्तावसम्भवितया-
ननुगमेन चायुक्तत्वादिति किञ्च गोसादृश्यं विहाय

(१) व्यक्त्यपेक्षया चाऽजनकत्वस्याऽयुक्तत्वादित्यवश्यं, तत्र हेतु-
द्वयमाह—सामान्याकारेत्यादिना, ‘सामान्याकारपर्यवसायिनः’—इत्यतो-
ऽग्रे ‘जन्यजनकभावस्य वतः’—इति शेषः पुरस्तीयः । ‘व्यक्त्यपेक्षया चाज-
नकत्वस्येति स्थाने कश्चित् ‘व्यक्त्यपेक्षया च जनकत्वस्य’—इत्यपि पाठः ।

गवयशब्दार्थताप्रतीतिः कल्पनालाघवाख्यं तर्कम-
पास्य न स्यादिति तदुपन्यासस्थितौ किमानुमानि-
क्येव तत्र गवयपदवाच्यताप्रमितिरीयं नेष्यते स-
म्भवति हि प्रयोगः ॥

टी० ॥ अनुमेयव्याप्त्यविषयत्वं यदि विवक्षितं तदा
स्वव्यापकेनानुमेयेन सहोपमिति करणस्य कदाचिद्व्याप्त्यवग्रहे-
त्युपमितिदर्शनादव्याप्तिरित्याह—। “अनुमेयेने”ति ॥ “तथा-
त्ये”ति । मरुत्तासञ्ज्ञिकमरुत्तपरिच्छेदकरणमर्थापत्तिरनुमानं वा
नतूपमानमधिकं प्रमाणमित्यर्थः ॥ “तादृगि”ति । अनधिगत-
सङ्गतिमरुत्तासममिथ्याहववाक्यार्थस्य सञ्ज्ञिकन्यनुपस्थानमित्यर्थः
तथाच न व्यवहार्यतानुमितिकरणेतिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ कदा-
चित्तेनाप्यनुमितिजनने तज्जातीयस्यानुमितिजनकत्वादमम्भव
इत्याह—। “तज्जातीयस्ये”ति । या कश्चिदप्यस्तिनादृशी ना-
नुमितिं जनयति सैवोपमानमिति न युक्तं सामान्यपुरस्कारेण
गृहीतस्य अन्यजनकभावस्य उपक्ताभावस्यकत्वेनासम्भवादननु-
गमाद्वेत्याह—। “ठयक्ती”ति । कल्पनालाघवतर्क्यं य उपमाने
कल्पनीयप्रमाणभावे सहकारीरूपते न क्लृप्तप्रमाणभावस्यानुमान-
स्यैव किं नेष्यते इत्याह—। “किंचे”ति ॥

मू० “विमतिपदं गवयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं तथाचै तर्क-
णाविषयीक्रियमाणविपर्ययकत्वात् न यदेवं न तदेवं
यथा गोत्वं^(१) तथा चेदं ततस्तथेति न ह्यस्ति सम्भवा
मूलशैथिल्यादिदोषविरहिततर्कनिवेदितविपर्यय-
श्चार्थो नच तथेति अथवा गवयपदमसम्भवत्प्रवृत्ति-
निमित्तान्तरमनुपपद्यमानाप्रोक्तगोसदृशसामानाधि-
करणमर्थाद्वयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकतामाक्षिपतीत्य-

(१) यथागोत्वमिति, गोत्वस्य गवयाऽवृत्तित्वात्कथञ्चिद्वृत्ति-
त्वकल्पनायां कल्पनागौरवेण विषयीक्रियमाणविपर्ययकत्वात् तद्गवय-
पदप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । तथाचेदमिति, इदं गवयत्वं तथा—प्रवृत्ति-
निमित्तत्वे तर्कणाऽविषयीक्रियमाणविपर्ययकमित्यर्थः ।

व्यतिरेकात् प्रमाणात्तु वा च तद्वत् व्यतिरेकी-
कृत्य प्रवेशेन पृथगेवावश्यं प्रमाणनीयेति ।

टी० ॥ तर्कोपकारं वस्तुतात्पर्यात्-। “विनतिपदमिति ।
गवयत्वमित्यर्थः । तथात्वे प्रवृत्तिनिमित्तत्वे तर्केण गौरवेणावि-
षयीक्रियमाणो विपर्ययोऽप्रवृत्तिनिमित्तत्वं यस्य तत्तथा सादृ-
शात्वादित्यर्थः गवयत्वस्यास्यद्वयतया तस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वे
सादृश्यस्य न प्रवृत्तिनिमित्तत्वं कल्पनागौरवतर्कैश्च प्रतिवृत्तत्वा-
दिति भावः ॥ ^b“नही”ति । यद्यपि गौरवादितर्कं विशिष्टत्वा-
त्प्रयुज्यते नास्ति येन विपर्ययपर्यवसानं भवेत्तथापि लाघव-
मेवावश्यं विपर्यय इति भावः वस्तुतो गवयपदं सप्रवृत्तिनिमित्तं
पदत्वादिति सामान्यतो दृष्टमेव सादृश्यप्रवृत्तिनिमित्तताबाधक-
सहकृतं प्रक्षधर्मतात्पर्यात् गवयत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वं विषयीक-
रोति यथा पृथिव्यादिवृत्तितात्पर्यसहकृतस्येच्छाकवन्निदा-
श्रिता गुणत्वादित्यनुमानस्यैवाष्टद्वयान्यदृष्टवृत्तित्वपरिच्छेद-
कत्वमिति भावः ॥

मू० ^(१)शब्दोपि ^(२)क उच्यते^(३)प्राप्तवाक्यं हि शब्दः
प्रमाणमिति न युक्तं विकल्पानुपपत्तेः तथाहि को-
यमाप्तो नाम * यथादृष्टवादी ? *-इति चेन्न, “प्रा-
प्तिप्रतिपन्नवादिवाक्येपि प्रसङ्गात् ^bप्रमाणदृष्टेति
विशेषणे च तथाभूतस्यान्यथावाद्वापनात् ‘यथा-
प्रमाणेति करणे चांशे तथाभूतवादिवाक्यस्वायथा-
र्यस्यापि व्यापनात् ^dयावद्वया प्रमाणदृष्टनिरुक्तौ
च प्रायेणातथाभूतत्वादेव लक्षणां तदव्याप्तेः
तर्हि यावत् प्रमितं तावदभिधीयते ‘यथाप्रमित-

(१) { पाराकृत्य प्रमाणानि मयिज्ञादीन्वतः परम् । }

(२) { आगमस्याप्रमाणत्वं वाच्यते तर्कवृत्तित्वात् ॥ }

(३) आगमं पुनरितुं पृच्छति-क इति ॥ (४) कियत्प्रमाणं
शब्दः प्रमाणमुपनिर्देश्य वाक्यमाहोपनिषत्पर्यायवाक्यमिति विकल्प-
प्रथमं निराकरोति-आप्तवाक्यमिति-

स्यैव वस्तुर्वाक्यमिति आकारे च ^(१) बुद्धिद्विरवा-
यवस्याप्यनेवम्भूतत्वेनाट्वापत्त्यापत्तेः तत्र विषये इति
विशेषरूपस्य विषयस्यासाधारण्येनाट्वापत्त्यापा-
तात् * अथ निर्दोषस्य वाक्यं तथा * इति चेन्न, ^(२)
‘नदोषस्य नास्ति चट इत्यभिधित्सतोस्ति चट इति
दैवान्निर्गतवयार्थवाक्याट्याप्तेः * तत्प्रमाणं तु न भ-
वत्येव ? * इति चेन्न,

टी० “आप्ते”ति । आन्तेरपि बुद्धित्वात्तया प्रतिपन्नं
यो वदति तद्वाक्ये इत्यर्थः ॥ ^(३) “प्रमाणे”ति । प्रमाणद्वयजनितस्य
आप्तेन शुक्त्यात्मनया यदभिधानं तदपि प्रमाणं स्यादित्यर्थः ॥
‘यथे’ति । इमेरङ्गरजते इति वाक्यस्य रजतांशे तथा प्रमाणद्व-
ष्टाभिधाने रङ्गांशे अयवार्थस्य प्रमाणत्वं स्यादित्यर्थः ॥ यावद्य-
थाप्रमाणेन दृष्टं तावतस्ताद्रूप्येणाभिधानमित्यवस्थापकं नहि
तार्णत्वादित्येनादृष्टिर्महान्तेस्तीति नाभिधीयत इत्यपाह-
^(४) “यावदि”ति ॥ ^(५) “यथाप्रमितस्यैवे”ति । आन्तेः पुरुषधर्मत्वा-
दिनि भावः ॥ ^(६) “निर्दोषस्ये”ति । अमप्रमाद्विप्रलिप्ताकरणा-
भाटवरहितस्येत्यर्थः ॥ आन्तप्रतारकवाक्याट्यापत्त्यनन्ताह-
^(७) “नदोषस्ये”ति । दैवादिति निर्देशेन करणापाटवं विवक्षितं ॥
^(८) “तदि”ति । प्रमाया गुणजन्यतया दोषवत्प्रणीतवाक्यस्य प्रमां
प्रत्यजनकत्वादित्यर्थः ॥

मू० “पूर्वमुक्तौत्तरत्वात् प्रवृत्तिसामर्थ्येन प्रमाण्यासम्भ-
वात् ‘आपाततः सन्देहेप्यदोषात् सामान्यतो निर्दो-
षत्वस्य च ^(१) भीमाग्रजेप्यभावात् विशेषतस्तथात्व-
स्यासाधारण्यपर्यवसायित्वात् * यथार्थवाक्यं शब्द-
प्रमाणमित्यत्र के दोषइति चेत् ? * ^(२) पूर्वोक्त-

- (१) अदोषत्वमात्र इतो वदो वा कुत्रचिदो वेत्याकारकत्व-
(२) द्वितीयमपाकरोतिनेति-- (३) बुद्धिद्विर इत्यर्थः ।
(४) तृतीयं दृश्यति पूर्वोक्तेति--

वाचार्थदूषणानि तावत्प्रथमः यथार्थमिति विशेष-
णस्य व्यवच्छेदकत्वाव्यवच्छेदकत्वयोः पूर्ववद्वोषश्च
“द्वितीयः वाक्यत्वानिरुक्तिश्च तृतीयः तथाहि कि-
मिदं वाक्यं नाम * एकार्थावच्छिन्नपदसमुदायो
वाक्यम् ?”-इति चेत्, एकत्वविषयत्वावच्छिन्नत्वानां
वाच्यानि दूषणानि तावत्सन्तु^(१) पदपदार्थं तु
चिन्तयामः सुप्तिङन्तं पदमित्येके वर्णं विभक्त्य-
न्ताः पदमित्यन्ये तच्च नाद्यः ‘प्रत्येकं मिलितस्य
वाऽऽव्यापकत्वात् ॥

टी० ॥ “‘पूर्वमिति । आभासकरणजन्यस्यापि संवादि-
ज्ञानस्य प्रमात्वेन प्रमाखण्डनप्रस्तावेभिधानादित्यर्थः ॥ ^८ “आ-
पातत” इति । प्रवृत्तिसंवादात्प्रागित्यर्थः ॥ “‘पूर्वोक्ते’” इति । यथा
र्थानुभवः प्रमेति लक्षणप्रस्तावोक्तदूषणानि तद्यथा वाक्यार्थयोः
मादृश्यं प्रमेयत्वादिनाप्रमाणशङ्केष्यस्ति तेन यथार्थज्ञानजनकं
वाक्यमिति वक्तव्यम् तत्र यत्किञ्चित्मादृश्यं भ्रान्तावपीति
तज्जनकवाक्यातिव्याप्तिः प्रकाशमानरूपेणेत्यभिमतं रूपवान्
पट इत्यादौ प्रकाशमानरूपवत्त्वादिरूपेण ज्ञानस्य मादृश्याभा-
वादसम्भव इत्यर्थः ॥ “‘द्वितीय’” इति । यथार्थपदस्यायथार्थ-
वाक्यार्थव्यवच्छेदकत्वे यस्य वाक्यस्यांशे यथार्थ्यमंशे वाचा-
थार्थ्यं तत्रापि प्रमाणं न स्यादित्यव्याप्तिरव्यवच्छेदकावे च
विशेषणवैयर्थ्यमित्यर्थः ॥ “‘प्रत्येकमिति । सुबन्तं यदि पदं
तदा तिङन्तं न भवेत् तिङन्तत्वं च सुबन्ताव्यापकं मिलितं
चासम्भवतीत्यर्थः ॥

मू० “पृथक्प्रवृत्तिनिमित्तायां च वाक्यलक्षणाव्यापक-
त्वात् नापि द्वितीयः विभक्त्यर्थस्यानुगतस्याभावात्
विभक्तिरित्यनेन सुप्तिङोः प्राक्दिशो विभक्तिरि-

त्यनेन च तसिजादेः पृथक् पृथगेव विभक्तिसञ्ज्ञाविधानात् शब्दसाम्येन लक्षणायोगात् किञ्च वर्णा इति बहुत्वस्य विवक्षितत्वेहमित्यादेरपदत्वप्रसङ्गः अविवक्षितत्वे देवदत्त इत्यन्ताकारस्य पदत्वापातः तस्य विभक्त्यन्तत्वात् * सार्थकस्तथा ? *-इति चेत्, भवतीत्यादौ शबकारादीनां पदत्वप्रसङ्गः शपः सार्थकत्वात् *यत्र विहिता विभक्तिस्तद् ? *-इति चेन्न, शबकारं परित्यज्य पदत्वप्रसङ्गात् * तन्मध्यपतित्वाच्छबकारोपि गृह्यते ? *-इति चेत्, तर्हि यत्र विभक्तिर्विधीयते तच्च तद्विभक्तिमध्यपतितं च पदमिति वा विवक्षितं यत्र विभक्तिर्विधीयते तत्तद्विभक्तिमध्यवर्तिसहितं पदमिति वा आद्ये शबकारस्यापि पृथगेवपदत्वप्रसङ्गः लक्षणास्य चाध्यापकत्वात् ॥

टी० ॥ “पृथगि”ति । सुबन्तत्वतिङन्तत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तभेदानामार्थमेव यदि पदपदं शङ्क्यं तदा पदममुदायो वाक्यमित्यत्राननुगमः स्यादित्यर्थः ॥ ^b“बहुत्वस्ये”ति । अर्था इत्थं वा बहुत्वं यदि विवक्षितं तदाहमित्यादीनामपदत्वं स्यात् वर्णानामत्रबहुत्वविवक्षा चेत्तदा ब्रह्मविष्णुशिववाचकानामकाराकारमकाराणां पदत्वं न स्यादित्यर्थः ॥ “शबकारादीनामिति । प्रत्ययत्वेन तस्य सार्थकत्वं स्यादित्यर्थः ॥ ^d“यत्रे”ति । शबकाराच्च न विभक्तिविधानमित्यर्थः ॥ मध्यपतितमात्रस्य पदत्वं मध्यपतितसहितस्य वेति विकल्पार्थः ॥ “पृथगि”ति । तन्मात्रस्य पदत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

मू० द्वितीये देवदत्त इत्यस्यापदत्वप्रसङ्गः मध्यवर्तिनाऽभावेन मध्यवर्तिसहितविशेषणाभावात् * क्वचित्मध्यवर्तिसहितस्य क्वचित्केवलस्येति यथासम्भवम् ? *-इति चेन्न, एकानुगतरूपानभिधाने लक्षणा-

स्याद्यापकतापत्तेर्दुर्निवारत्वात् किं व 'देवदत्त-
स्वित्पि पदं स्यात् * अथ अपशब्दोऽयं पदत्वे सति
रुत्वादेर्निधानस्यावश्यमावित्वात् ? * -इति चेन्न,
यत एवायमपशब्दः अत एव भवते। दोषः प्रसज्यते
अपशब्देऽपि पदलक्षणं गतमिति तस्मात् पाणिनिना-
चार्येण शब्दसिद्धयर्थं पद 'सञ्ज्ञेयं रुत्वादिविध्यनु-
रोधेनापशब्ददशायामन्यैव कृता नदीसङ्ज्ञावत्
लौकिकपदव्यवहारसिद्धयर्थं साधुशब्दविशेषे तत्रैव
तत्त्वान्यदेव लक्षणं वाच्यम् अन्यथा^(१) दाक्षीनन्द-
नादीरितनदीसङ्ज्ञाप्रत्यभिज्ञायां पाथः प्रार्थयमानः
(^२) काननस्थलीमलीकाभिमानी भवानीहेतु * अथो-
च्यते विभक्त्यन्तमेव 'सर्वलक्षणप्रवृत्त्या निष्पन्नं व्या-
वहारिकं पदमिति पदलक्षणमस्तु * मैवं, 'सर्वलक्ष-
णवृत्तेः सर्वत्रा/सम्भवात् * सम्भवत्सर्वलक्षणप्रवृत्त्या ?
* -इति चेन्न, सम्भवत्वं तत्काले कालान्तरे वा विव-
क्षितं आद्यो देवदत्तवित्पि पदं स्यात् रुत्वविधान-
काले विसर्गस्याविहितत्वात् ॥

टी० ॥ "देवदत्तस्वित्पि"ति । प्रथमान्तमिति शेषः ॥
० "यत एवे"ति । अलक्ष्ये लक्षणमनस्य तथा निर्वाहादित्यर्थः ॥
० "इयमिति"ति । सुप्तिरुक्तं पदनिति सूत्ररुत्संज्ञेत्यर्थः ॥ ० "सर्व-
लक्षणे"ति । व्याकरणाजुगिष्ठशब्दादिलक्षणप्रवृत्त्येत्यर्थः ॥ ० "स-
र्व"ति । शब्दादीनां श्रयणादित्यलेऽभावादित्यर्थः ॥ ० "असम्भ-
वादि"ति । दिवादिस्थेन शब्दस्तत्रासम्भवादित्यर्थः देवदत्तवित्पि
प्रथमान्तदेवदत्तशब्दः सकाररुत्वविशिष्टः पदं स्यादित्यर्थः ॥

(१) पाणिन्युदीरितेत्यर्थः ।

(२) काननस्थलीमीहेतेति संस्कृतः ।

मू० देवदत्त इत्यपि पदं न स्यादित्यादिपदपूर्वकालभा-
विनेष(१)त्वपक्षोपादेरकरणात् * शब्दान्तरसन्निधि-
व्यतिरेकेण यद्भाविलक्षणं तद्विवक्षितम् ? *-इति
चेन्न, "जीविकाकृत्य व्याचष्टे इत्यर्थे जीविकां कृत्वा
व्याचष्टे इति प्रयुज्यमानं वाक्यं स्यात् एकारार्था-
वच्छिन्नपदसमुदायत्वस्य तत्रापि गतत्वात्कृत्येत्य-
नेन सम्बद्धस्य जीविकामित्यस्योक्तपदलक्षणेन स-
ङ्गहीतत्वात् * ^bयदुपाधिका यल्लक्षणप्रवृत्तिः तदुपा-
धिसम्पत्तौ तेन निष्पन्नं तथा ? *-इति चेन्न, "यत्र
नास्त्युपाधिसम्पत्तिः तत्र केवले तस्यां सत्यामि-
त्यस्याभावात् अपदत्वापत्तेः * ^cयस्यामवस्थार्या
यस्य लक्षणस्योपनिपातस्तत्सर्वसम्पत्तौ विभक्तयन्तं
पदम् ? *-इति चेन्न, यस्यामवस्थायामित्यवस्थानां
भिन्नभिन्नाकारेण परामर्शे लक्षणस्यानुगमादव्या-
पकतादौषः 'अवस्थानामैक्यं व्यविवक्षितम् 'अस-
म्भावितं च ॥

टी० ॥ "जीविकाकृत्ये"ति । जीविकोपनिषदा बीपक्ये
(१) इत्यनेन गतिसञ्ज्ञायां गतिसञ्ज्ञास्य नित्यत्वेन साधुत्वा-
त्तत्पदद्वयात्तत्कं वाक्यं स्यात् नस्तत्र कदास्याने लघ्वो भावि-
त्वमित्यर्थः ॥ ननु लक्षणस्य भावित्वं न विवक्षितं किन्तु नि-
ष्पन्नत्वमित्यत आह-। ^b"यदुपाधिकेति । यत्र नोपाधिनत्व-
तत्र विशेषणाभावात् पदत्वं न स्यादित्याह-। "यत्रे"ति ।
यच्छब्दार्थानुगमनाह-। ^c"यस्यानि"ति । ननु यस्यानित्येकी-
कृत्य सकलावस्थानिधानानुगमन इत्यत्राह-। "अवस्थाना-

(१) भी भो ज अपूर्वस्य बीपक्ये-लोपपक्षाकस्येति वृत्त्यायां
प्राप्तस्य तत्त्वपक्षोपादेरित्यर्थः । (२) बीपक्येऽर्थे सम्बन्धे जीविकोप-
निषदा गतिसञ्ज्ञौ सत इति गतिसञ्ज्ञायां "कुगति प्रादयः" इति शब्द-
स्येन नित्यं सम्बन्धे इति शब्दाच्च न जाते शब्दावेऽननुपूर्वं कृत्यो लघु ।

ति"ति । अविश्लिष्येकस्य सर्वोक्तस्यावामसम्भवात् ॥ ^१ "अस-
म्भावितमि"ति । सङ्कीर्णानेकत्वासम्भवादित्यर्थः ॥

मू० "सर्वदा सर्वावस्थाविषये लक्षणप्रसङ्गादिति ^१ स च
भवतीति भवत्यस्तीति पटः पटाविति पटं पट इति
चेत्यतिव्याप्तिः एतेनापौरुषेयं वाक्यं तदित्यपि
निरस्तं ^(१) का पुनः ^(२) रर्यापत्तिरपि "अन्यथानुप-
पत्तिः ? * इति चेन्न, 'वतोऽन्यत्वं तत्सिद्धेरेव तद-
सिद्धेः ॥

टी० ॥ ननु विवक्षायां को दोष इत्यत आह-। "सर्वदे"
ति । ननु कीदृशः प्रसङ्ग इत्यत आह-। "स चे"ति । एकक-
पदत्वं पटपदस्यैक्यं विवक्षितं तदा भवतीत्याख्यातस्य सम्बोध-
नस्य सम्प्रत्ययस्य च साधारणानि श्रुतिपवादिलक्षणानि स्युः
एकार्थत्वं चेत्तदा भवत्यस्तीत्यत्र समानलक्षणत्वप्रसङ्गः समान-
विभक्तिकत्वं चेत्तदा पटः पटावित्यत्र प्रसङ्गः एकप्रातिपदिकत्वं
चेत्तदा पटं पट इत्यत्र प्रसङ्गः ^(३) समानलक्षणत्वाभावात्तद्वद्विल-
क्षणविरुद्धादठशक्तिरूपः प्रसङ्ग इत्यर्थः । नीमांसकनते जायलक्षणं
दूषयति-। "एतेने"ति । वाक्यलक्षणदोषेण तद्वचकपदलक्षणदो-
षेण चेत्यर्थः न च शक्तत्वं पदत्वं शक्तेः पदार्थान्तरस्य रुद्धेतस्य
वा त्वत्सङ्गोक्तकलहनिरस्तत्वात् अत एव तस्यैतद्वर्णनत्वं पदत्वं
नापि शाब्दानुभवाजन्यशाब्दानुभवजनकपदार्थोपस्थितिजनक-
तावच्छेदककपदत्वं पदत्वं प्रथमं जनकत्वस्य दुर्घटत्वमिति
भावः ॥ "अन्यथे"ति । जीविगृहासत्त्वस्य बहिः सत्त्वमन्तरेणानु-
पपत्तिरर्थापत्तिरित्यर्थः ॥ "यत"इति । बहिः सत्त्वादभ्येन प्रका-

(१) { अथस्याप्याप्रमाणात् सर्वदश सप्तशुक्तिभिः । }
{ अथङनं क्रियते सप्तगर्भापत्तेरुत्पत्तितम् ॥ }

(२) अर्थापत्तिरत्र-अर्थस्य आपत्तिर्यस्यादिति विशदहेतु प्रमाणाभि-
प्राष्ट्या नत्वर्थस्य आपत्तिरिति विगृह्यार्थापत्त्याख्याप्रसा प्रमाणासत्त्वजन्य
प्रस्तुतत्वादिति भावः । (३) मूलेऽतिव्याप्तिशब्देन लक्षणव्याख्याभाव-
रूपाऽव्याप्तिरेव ग्राह्येत्याह-अव्याप्तिरूपः प्रसङ्ग इति ।

देव जीवियुहासत्त्वमनुपपत्तिरिति ज्ञानेऽपि प्रथमत एव शब्दसि-
द्धेस्तस्यार्थापत्तेः प्रमादस्य कलासिद्धेरित्यर्थः । अन्यत्त्वप्रतियो-
गिनो बहिः सत्त्वस्यापि एव ज्ञानं वेदिकमर्थापत्तेरिति कलि-
तीर्थः अज्ञाताया एवार्थापत्तेः करणत्वेर्थापत्याभासानुपप-
त्तिरिति भावः ॥

मू० *“सिद्धेनानुपपत्तिः”-इति चेन्न, विशेषणव्यवच्छे-
द्याप्रतीती तद्वैयर्थ्येन तदनुपादाने सर्वथानुपपत्त्य-
र्थतायां फलविरोधात् केनाप्यनुपपत्त्यर्थत्वे साध्य-
सिद्धयर्थवसानात्*^(१) प्रमादयोर्विरोधानुपपत्तिः ?
*-इति चेन्न,

टी० ॥ ननु देवदत्तीयबहिः सत्त्वज्ञानमर्थापत्तिकलं बहिः
सत्त्वमानान्यप्रतियोगिकान्यथानुपपत्तिश्च करणं सामान्यं च
सिद्धमेवेति शङ्कते-“सिद्धेने”ति । सिद्धनादानुपपत्तिज्ञानं
करणमित्यर्थः सिद्धे बहिःसत्त्वमानान्येनुपपत्तिर्नास्तीत्यर्थे सिद्धे-
नेत्यसिद्धदेवदत्तीयबहिःसत्त्वव्यवच्छेदार्थं विशेषणं तद्यदि व्यव-
च्छेद्यं प्रसिद्धं तदा पूर्वदोषः अथ न प्रसिद्धं तदा विशेषणवैय-
र्थ्यमिति परिहृयति-“विशेषणे”ति । नन्वनुपपत्तिमात्रं करणं
नत्वन्यथानुपपत्तिर्येन प्रतियोग्यनिरूपणं दोषः स्यादित्यत
आह-“तदनुपादाने”इति । यदि जीवियुहासत्त्वस्य सर्वथैवा-
नुपपत्तिस्तदोपपादककल्पनानवकाश इत्यर्थः ॥ ननु सर्वथानुप-
पत्तिर्न विवक्षिता किन्तु केनचिद्विनानुपपत्तिस्तथा नोपपाद-
ककल्पनानवकाश इत्यत आह-“केनापी”ति । एवं सति देव-
दत्तीयबहिःसत्त्वसिद्धिर्न पर्यवस्येत्त न विनानुपपत्तिरज्ञानादित्य-
र्थः ॥ ननु जीवी कश्चिदस्तीति सामान्यतो द्रष्टव्यं गेहमपि
कश्चिदस्तेन विषयीकुर्वती जीवी देवदत्तो गृहे नास्तीति प्रत्यक्षेण

(१) अर्थोऽयं विकल्पबोर्गुहासत्त्ववत्त्वयोः प्रमादयोर्वदवच्छेदात्
नवच्छिन्नयोर्नास्ति विरोधो भिन्नविषयवाक्यवच्छिन्नयोरनवच्छिन्नयोर्दोष-
वक्षित विरोधश्चान्न विद्यत्वादिति प्रतिनयनेनाविरोधव्यवसायनं
तदर्थोपत्तिरिति पूर्वपक्षिणोभिप्रायः ।

विरोधज्ञानाद्वाहः सत्यकल्पनार्थोपतिकलमिति शङ्कते-
 “प्रमाणयोरिति” ॥

म० “(१) असिद्धत्वात् * प्रमाणात्वे(२) नाभिमन्यमानयोः ?
 * इति चेन्न, अभिमतेर्भ्रमाथंत्वेति प्रसङ्गात् ज्ञानार्थ-
 त्वे(३) व्युक्तदोषानिवृत्तिरेव अनिर्णीयमानप्रमा-
 ण्याप्रामाण्ययोरित्यत्रापि तथैव तथाहि सत्प्रतिक्षेपि
 तस्य तदुपपादकप्रमाफलकत्वापत्तेः * तत्र विरोधे
 व्याहृत्यैकाप्रामाण्यनिश्चयो यत्र तु नैवं तद्विवक्षि-
 तम्? * इति चेन्न, एवं ‘सत्प्रतिपक्षवदन्यत्रापि विरो-
 धार्थत्वे(४) नैवाभासत्वाविशेषात् * तर्कयोर्विरोधोपे-
 क्षित * इति चेन्न,

टी० ॥ परिहरति । “असिद्धत्वादि”ति । वस्तुगत्या प्रमा-
 णयो(५) विरोध एव नास्ति किं कारण भवेदित्यर्थः । उक्तदोषो-
 ति प्रसङ्ग एव ॥ “तथैवे”ति । अनिर्णीय एवेत्यर्थः उक्तमतिप्रसङ्गं
 रक्तयति- “तथाही”ति । सत्प्रतिपक्षस्थलेपि प्रमाणात्वाभिमत-
 तयोरविरोधाय किञ्चित्कल्प्यं स्यात् तथोपेयत इत्यर्थः ॥ नन्वे-
 कधर्मिकविरुद्धार्थोपस्थापकयोः सत् प्रतिपक्षयोरन्यतरद्वयप्रमा-
 नमिति यथा निश्चयो न तथाऽर्थापत्तौ तत्र विषयसङ्कोचेन सामा-
 न्यतो दृष्टस्यापि प्रामाण्यमस्मत्तत्वात् व्याघात इति शङ्कते-
 “तत्रे”ति । विरोधे इति सति सप्तमी व्याहृतिरेकधर्मिकविरु-

(१) असिद्धत्वादित्यतः प्राग्वस्तुगत्या प्रमाणयोर्विरोधश्चेत्यपि
 पुराणीयम्-अयम्भावः । न हि वस्तुगत्यास्ति प्रमाणाद्योर्गृहाणत्वसत्त्वयोः
 कश्चिद्विरोधो येन विषयप्रतिनिमित्तोऽविरोधः प्रमाणाद्येन न हि विरुद्धयो-
 रविरोधसम्भवति विरुद्धे ज्ञेयस्यातां गृहाणत्वसत्त्वेन तयोरविध उप-
 पन्नो भवेन्नहि विरुद्धयोर्घट तदभावविषयकयोर्बोधयोरविरोधसम्पत्त्यते
 तस्मात् विरुद्धे गृहाणत्वसत्त्वे इत्यवश्यमप्युपगन्तव्यमिति नाविरोधा-
 पादनमर्थोपपत्तिः । (२) विरोधिप्रमाणात्वेत्यर्थः । (३) ज्ञानं
 चात्र यथार्थं ग्राह्यम् । (४) “विरुद्धार्थत्वेन” इत्यपि कश्चित्पाठः ।
 (५) एकविरुद्धप्रमाणायोरित्यर्थः ।

द्वार्योपस्थापकता तथाभासत्वमित्यर्थः यथा तत्राभासत्वादेव न विरोधस्तत्कल्पनाभेदं तथाभासत्वापि कल्पनाभेदमन-
वकाशमेवेति परिहरन्ति-“सत्प्रतिपक्षवद्”ति ॥ ननु यद्येक-
विषयप्रमाणयोर्न विरोधस्तदा तर्कयोरेव विरोधः कारणं स्या-
दित्याह-। “तर्कयोरिति”ति । उच्यते निःशास्त्राच्चिरजीवित्वे
गृहीते जीविदेवदत्तो यदि क्वचिन्न स्यात्तर्हि जीवी न स्यात्
यदि जीवी देवदत्तो बहिर्न स्यात्तदा गेहनिष्ठात्यन्ताभासप्रति-
योगीनस्यादित्यनयोः क्वचित्त्वेन गृहसत्त्वविषयकगृहासत्त्ववि-
षयकयोर्विरोधः कारणमित्यर्थः ॥

सू० “मिथोविरोधे तर्कयोरप्याभासत्वात् * विशेषप्रवृ-
त्ताप्रमाणार्थप्रतिक्षेपविषयत्वसंशयोऽविशेषप्रवृत्तात्-
द्विपरीतार्थप्रमाणस्य स^(१)? *—इति चेन्न, विशेषवि-
षयप्रमाणबोधितवैपरीत्ये सति तद्विरुद्धार्थांशे संश-
यस्य दुर्बलस्यानवकाशत्वेनाविशेषप्रवृत्ताप्रमाणवि-
षयतां तदीयां^(२) गोचरयितुमप्यसामर्थ्यादेव * “अ-
विशेषप्रवृत्तप्रमाणस्य तद्विपरीतार्थविशेषविषयप्र-
माणदर्शनं तदितरविशेषविषयप्रमाफलकं तथा ?
*—इति चेन्न,

टी० ॥ “मिथ”इति । यथा प्रमाणयोर्न विरोधस्तथा तर्क-
योरपि प्रकृते मिथोविरोधेन द्वयोस्तर्काभासत्वादित्यर्थः । “^(३)
विशेषे”ति । गेहे नास्तीति प्रत्यक्षानभेदं जीवी क्वचिदस्तीति
पूर्वप्रवृत्तसामान्यतोद्गृहस्य प्रमाणस्य गृहसत्त्वमपि विषयो न वेति
संशय एव विरोधाभिमतः सन्न बहिरस्तीति प्रमाफलक इति
शङ्कार्थः विशेषप्रवृत्तं प्रमाणं गेहासत्त्वग्राहि प्रत्यक्षं तदर्थं गेहा-
सत्त्वं तत्प्रतिक्षेपोऽगृहसत्त्वं तद्विषयसंशयस्य विरोधः कस्ये^(४)त्य-

(१) स=विरोध इत्यर्थः । (२) तदीया=विरुद्धार्थांशीयाः ।
(३) पुनरपि प्रमापक्षमवस्थगृहते-विशेषेतीति- (४) कस्येति, किं
निष्ठतया विषयत्वसंशय इत्यपेक्षायामित्यर्थः । ब्रूया, किं प्रतियोगिकः
य विरोध इत्यर्थः ।

पेक्षायां विशेषप्रवृत्ततद्विपरीतार्थग्राहिप्रमाणस्येति योजना ॥
 “विशेषे”ति । गृहेनास्तीति विशेषदर्शनानन्तरं सामान्यतो
 दृष्टस्य गृहमत्त्वविषयसंशय एव नावतरति दूरे तेन बहिः
 मत्त्वप्रमाणनमिति परिहारार्थः । गृहे मत्त्वग्राहिणः सामान्य
 तोदृष्टस्य विपरीतार्थोपस्थापकं गृहामत्त्वग्राहिप्रत्यक्षमिति,
 ज्ञानमेव देवदत्तीयबहिः सत्त्वप्रमाणकमिति शङ्कते-। “अवि-
 शेषप्रवृत्ते”ति ।

सू० “अविशेषप्रवृत्तस्य प्रमाणस्य तद्विपरीतार्थ विशेष-
 विषयस्य च प्रमाणस्य विषययोस्तद्विपरीतत्वविशे-
 षणप्रतीत्यङ्गीकारलब्धायां परस्परविरुद्धत्वप्रतीतौ
 धर्मिणोर्विरुद्धधर्माध्यामस्य भेदस्य विरोधविवेचन-
 स्फुटतद्गर्भप्रवेशतया तत्सहज्यस्य तन्नान्तरीयकस्य
 वान्यत्रैवान्यत एव प्राप्तेः ॥

टी० ॥ प्रमाणयोर्विपरीतार्थत्वज्ञानं तदुभयविषयगत्वा-
 मत्त्वविरोधगर्भं विरोधश्च मत्त्व मत्त्वगोरेकधर्म्यमसावेश इति
 विरोधमहज्ये एव धर्मभेदः सत्त्वामत्त्वं भिन्नधर्मिकं विरुद्ध-
 त्वादित्यनुमानमाधयो वेति माशोपत्तेरवकाश इति परिहरति-।
 “अविशेषे”ति । यद्यपि सत्त्वामत्त्वयोर्धर्मभेदमात्रमिद्विरेवं
 स्यात्तु मत्त्वस्य बहिर्धर्मिकत्वं मिद्विरपि तथाप्यमत्त्वस्य गृह-
 धर्मिकत्वे प्रतीयमाने धर्मभेदकल्पना सत्त्वस्य बहिर्धर्मिकत्व-
 पर्यवसन्नैवेति भावः । विरोधविवेचनमेकधर्म्यमसावेशातिम-
 न्यानं नद्गर्भप्रवेशो धर्मभेदस्य तत्प्रतिमन्यानविषयत्वं तज्ज्ञान-
 तीयकत्वं विरुद्धत्वस्य भिन्नधर्मिकत्वव्याप्यत्वं विरुद्धधर्माध्याम-
 स्यैव भेदत्वे मत्त्वसहज्यत्वं भेदहेतुत्वे तु तज्ज्ञान्तरीयकत्वमुक्त-
 मयमेव हि भेदो भेदहेतुर्वा यद्विरुद्धधर्माध्यस्तत्त्वमित्याचार्योः ॥

सू० किंच^(१) अविशेषप्रवृत्तस्यैव तस्य किं विशेषविषय-

(१) जीवति देवदत्त इत्यविशेष प्रवृत्ताप्रमः कश्च बहिर्धर्मविशेष-
 उपविशेषविषयत्वं प्रतीयमान इति प्रथमत्रिकल्पार्थः ।

त्वम् १ (१) अथ सामान्यतः प्रवृत्तास्य नान्तरीयकतया प्रागेव विशेषविषयस्य विशेषविषयत्वेनाज्ञातस्य विशेषविषयत्वम्-२ (२) अथ सामान्यस्य तद्विषयस्य विशेषः ३ (३) उत तद्विषयीकृतविशेषगतं किमपि धर्मान्तरमिदानीं प्रतीयते ४ (४) नाद्यः 'अर्थापत्तेर्भ्रमकरणात्वापत्तेः न द्वितीयः तदनुव्यवसायोत्पत्तेस्तद्विषयाप्रतीत्यसंभवात्' (५) न तृतीयः 'सामान्यस्यानन्तर्भावितान्नयस्य प्रत्येतुमशक्यत्वात् प्रागेव तत्सिद्धेः ।

टी० ॥ "किं चेति । क्वचिदस्तीति सामान्यतो द्रष्टव्य सामान्यग्राह्यविषयस्य बहिः सत्त्वविषयत्वज्ञानमर्थापत्तिकलमिति प्रथमविरूपार्थः । सामान्यविषयत्वेन विशेषविषयतया नियतस्य सामान्यतो द्रष्टव्य विशेषविषयत्वज्ञानमर्थापत्तिकलमिति द्वितीयविरूपार्थः । सामान्यविषयत्वेनाविशेषाद्विशेषद्वयं (६) विषयस्यापि प्रमाणस्य बहिः सत्त्वमात्रविशेषविषयत्वज्ञानं कलमिति तृतीयविरूपार्थः । प्रथमतो ज्ञायमानस्यैव बहिः सत्त्वादिलक्षणविशेषस्य प्रतीयमानविरोधिर्थातिरिक्तत्वादियमज्ञानं कल-

(१) प्रमाणस्य सामान्यतः प्रवृत्तात्वं तदपर्यवसानेनार्थापत्तेः प्रागेव विशेषविषयस्य सतो विशेषविशेषत्वेनाज्ञातस्य विशेषविषयत्वमिदानीं प्रतीयते इति द्वितीयार्थः । (२) जीवनिदेवताइति प्रमाणविषयस्य सत्त्वमात्रस्य बहिर्देशत्वादिविशेषमिदानीं प्रतीयते इति तृतीयार्थः । (३) सामान्यप्रमाणविषयीकृते विशेषे किमपि धर्मान्तरमिदानीं प्रतीयते इति तुरीयार्थः ।

(४) पूर्वन्तु विकल्पद्वयं प्रमाणाश्रयपरं प्रमेयाश्रयविकल्पक्रमेण निराकरोति-नेति-इति विद्यासागराः । विद्यासागराचार्याणामसमाश्रयः । नाद्य इत्यादिमूलेन न मूलेः सप्रथमविकल्पस्य निरासः नापि न द्वितीय इत्यादि मूलेन मौल्यद्वितीयविकल्पनिरासोऽपि तु नाद्य इत्यादिना मूलेन न द्वितीय इत्यादिना मूलेन न तृतीय चतुर्थयोः । न तृतीयः । नापि चतुर्थः । इत्यादिना द्वितीयप्रथमयोर्निरास इति—

(५) तथा नुव्यवसायेन तत्सिद्धीनिरर्थार्थापत्तिरिति भावः ।

(६) विशेषद्वयं तु बहिः सत्त्वं गृह्यत्वं च ।

निति चतुर्थविकल्पार्थः ॥ ^{६६}“अर्थापत्तेरिति । सामान्यमात्रविष-
यस्य विशेषविषयत्वज्ञानं भ्रम इत्यर्थापत्तेर्भ्रमकरणात्वापत्तिरि-
त्यर्थः ॥ ^{६७}“अनुव्यवसाये”ति । विशेषविषयं सामान्यतोद्भूतमनु-
व्यवसायीयमानं विशेषविषयत्वेनाप्यनुव्यवसायीय एवेत्यनुव्यव-
सायेनैव कलनिद्रावर्थापत्तेरनुवादकत्वापत्तिरित्यर्थः ॥ ^{६८}“सामा-
न्यस्ये”ति । अस्मिन्विशेषस्यापि सामान्यविषयप्रमाणादेव
सिद्धेः अनुवादकत्वापत्तिरेवार्थापत्तेरित्यर्थः ॥

सू० नापि चतुर्थः “तद्विप्रतीयमानविरोधिध्यतिरिक्तत्व-
मन्यद्वा स्यात् नान्त्यः ^{६९}तत्प्रतीतौ सामर्थ्यानुपदर्श-
नेनानियमप्रसङ्गात् न प्रथमः ‘अनुगताननुगतजाति-
व्यक्तिचाक्षुषाचाक्षुषादिव्यक्तिगन्धादितादात्म्यवा-
दिनये तदुभयप्रमातादात्म्यविषयताव्युदासं विना
विरोधासिद्ध्यां तद्रूपनिकाशलस्यैवासिद्धेः ^{७०}‘तदुभ-
यप्रतीतौ च तदवधारणे प्रागेव तत्प्रतीत्यार्थापत्त्य-
नुवादतापत्तेः ॥

टी० ॥ “तदि”ति । सामान्यतोद्भूतस्य कृत्तित्वात्वेन गृह-
बहिः सत्त्वविषयस्य ^(१) गृहसत्त्वशो प्रतीयमानो विरोधी गृहा-
मत्त्वलक्षणः प्रत्यक्षेण तद्व्यतिरिक्तत्वं बहिः सत्त्वशस्येत्यर्थः ॥
^{७१}“तत्प्रतीतावि”ति । अन्यत्वेनोक्तधर्मस्य विशेषपरिचयात्तत्र
सामर्थ्यानुपदर्शनादित्यर्थः ॥ “अनुगताननुगते”ति । गृहा-
सत्त्वविरोधि गृहमत्त्वं तदा स्याद्यदि मत्त्वासत्त्वे विरुद्धे स्यातां
तदेव तु नास्ति यतो द्वयोरपि धर्मयोर्भेदस्यार्थापत्तिवादिनो
मतेऽधिकरणतादात्म्यन्तया च विरोधासिद्धौ प्रतीयमानविरोधि
व्यतिरिक्तत्वमेवानुपपन्न किमर्थोपपत्त्याविषयोक्रियेतेत्यर्थः । विरुद्ध-
तादात्म्यप्रतिपादनायानुगताननुगतेत्यादि प्रमायास्तादात्म्य-
विषयता प्रमातादात्म्यविषयता तस्या व्युदासं विनेत्यर्थः ननु
मत्त्वासत्त्वयोः प्रमायास्तदुभयाधिकरणतादात्म्यविषयताव्यु-
दासेनास्तु विरोध एवानयोरित्यत आह— ^{७२}“तदुभये”ति । एव

(१) गृहे बहिरेत्युभयत्रापि सत्त्वत्वं तद्विषयेत्यर्थः ।

सति मन्वानस्वयोर्विरोधज्ञानसंज्ञेय एव धर्मिभेद इति पक्षी-
कन्यायेनार्थपत्तिफलस्य पूर्वमेव सिद्धावर्थापत्तेरनुवादकत्वेन
भट्टमते अगृहीतग्राहित्वं प्रामाण्यं न स्यादित्यर्थः ।

सू० “^(१)योग्यानुपलम्भोऽभावप्रमाकरण^(२)मित्यप्यनु-
क्तम्^(३) प्रमाणाभावस्य तथात्वे, विभ्रमानुदयप्र-
सङ्गात् उपलम्भाभावमात्रस्य तथात्वे शङ्खधवलिम-
प्रतिसन्धानवतः पीतभ्रमानुदयप्रसङ्गात् * कालभे-
दात्तत्राविरोध?*-इति चेन्न, तथापि संसृष्टयोरन्यो-
न्याभावाग्रहणप्रसङ्गात् ॥

टी० ॥ महस्य योग्यानुपलब्धिं प्रमाणं खगद्वयति-। “यो-
ग्ये”ति । अनुपलब्धिरूपलब्ध्यभावस्तत्रोपलब्धिः प्रमा वा विव-
क्षिता ज्ञानमात्र वा भाव्ये आह-। “अमे”ति । प्रमाया अभावा
यद्यनुपलब्धिस्तदा शुक्लं रजनत्वाभावप्रमेव स्यान्न तु रजन
भ्रम इत्यर्थः नत्पुत्रं रजनप्रमाया अभावेनानुपलब्धिमतत्वादित्यर्थः
दोषादभावप्रमाप्रतिबन्ध इति न वाक्यं दोषस्य विकल्प-
निरस्तत्वात् अन्त्ये आह-। “उपलम्भे”ति । श्वेतः शङ्ख इति
ज्ञानतः पितृदूषितनेत्रस्य पीतभ्रम एव सति न स्यात्पीतानुप-
लम्भात् पीताभावप्रमाप्रसङ्गादित्यर्थः ननु धवलिमप्रतिसन्धान
स्वकाले विरोधितया पीतमज्ञानं प्रतिबध्नातु तदुत्तरज्ञाने तु
पीतिनोपलम्भमज्ञात् न पीताभावप्रमा येन पीतभ्रमानुदय
इति शङ्कते-। “काले”ति । यद्यपि पीतभ्रमात्पूर्वं पीतापलम्भ
उपलम्भश्चाधिल इति शङ्केयमनुपपन्नं तथाप्यभ्युपेत्य परिह-
-

(१) { अर्थापत्ति निरस्कृत्य विद्वद्भिर्निर्दिष्टाः क्रियतेऽपुना ।
योग्योपलम्भविरहः प्रमाणं भट्टसम्मतम् ॥ }

(२) योग्यत्वे सत्यनुपलम्भोऽभावप्रमाकरणमित्यर्थः । योग्य-
त्वं चात्र प्रतियोगिसत्त्वप्रसङ्गजनप्रसङ्गितप्रतियोगिकत्वकपम्-। द्यासाग-
रास्तु-योग्यत्व व प्रतियोगिति तत्तदिन्द्रियमन्त्रिकर्षातिरिक्तप्रतियोगि-
प्रमापकत्वाद्दिन्द्रियमनस्समाधानादि दृष्टव्यमग्रीवमपतिसत्त्वां चर्या
प्रतियोग्यानुपलम्भस्तदभावप्रमाकुर्वन्नभावप्रमाणमुच्यते इति वदन्ति-

(३) अनुपलम्भ इत्यत्र प्रमाणभूतोपलम्भाभावस्य विविक्षितत्वे-इत्यर्थः ।

रति-। “तथापी”ति । संसृष्टयोरिन्द्रियसन्निकृष्टयोर्घटपटयोर-
भ्योऽप्यनुपलब्धमेव न स्यात्तदनुपलब्धमेव न स्यात्तदनुपलब्धमेव न स्यात्तदनुपलब्धमेव न स्यात्
भावप्रमाकरणाभावादित्यर्थः ॥

सू० “तादात्म्यस्य स्वरूपमात्रानतिरेकात् ^१अभावस्फुरणे
च तत्प्रतिभानस्य प्रीव्यात् ^२किंच योग्यता हि ^३तत्त-
दविनाभूतान्यप्रतियोगिप्रमापकसाकल्यमिष्यते ^४त-
था सति यत्र भावोपलब्धस्तत्राप्यभावप्रमा स्यात्
नहि तत्र हेतुव्यतिरेकेणैव वा ^५सत्येव वा तत्र भाव-
प्रमोत्पद्यते तत्तदविनाभूतविरहसहितः स तथा?*-
इति चेन्न,

टी० ॥ ननु घटपटतादात्म्यं तत्र प्रतियोगि ननु घटप-
टावेव तच्चानुपलब्धमेवेत्यत आह-। “तादात्म्यस्ये”ति । तदु-
भयतादात्म्यस्यालीकत्वेन तदुभयस्वरूपमेव तादात्म्यं धाक्य-
मित्यर्थः तादात्म्यस्वरूपेण तथाप्यनुपलब्ध एवेत्याशङ्काह-।
^१अभावस्फुरणे”इति । घटपटावमा न भवतीत्यत्र तादात्म्यज्ञा-
नस्यापि मत्तत्वादित्यर्थः यद्वा सर्वत्राभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञान-
प्रीव्यादनुपलब्धस्तत्करणं क्वापि नास्तीत्यर्थः ॥ “किं चे”ति ।
न प्रतियोगी तदविनाभूत इन्द्रियसन्निकृष्टोद्दिष्टदितरद्यत्प्रति-
योगिप्रमापकं तत्साकल्यमित्यर्थः । ‘तथा सती’ति । घटप्रमा
यत्र तत्रापि तत्पूर्वं घटतद्व्याप्यतद्विषयतद्व्यवृत्तप्रमापकसाकल्यं
घटानुपलब्धश्चास्तीति घटाभावप्रमेव स्यादित्यर्थः तदानीं
तत्प्रमापकसाकल्ये हेतुमाह-। “नही”ति । अनुपलब्धिसरवे हेतु-
माह-। ‘सत्येव’ति । नहि सतीविद्यमानेव प्रमा जायते येन
घट प्रमोत्पत्तिः प्राक्तप्रागभावरूपाप्यनुपलब्धिनं स्यादित्य-
र्थः ॥ “तत्तर्हि”ति । प्रतियोगितद्व्याप्ययोरप्यभावोयोग्यानुप-
लब्धसहकारी प्रकृते च स नास्तीति नाभाव प्रमेति शङ्कार्थः
सोऽनुपलब्धः ।

सू० “तदविनाभूतव्यतिरेकस्य तद्व्यतिरेकेणैवान्यथासिद्ध-
सन्निधेरपि हेतुताज्जीकारे प्रमाणाभावात् ^१अत एवा-

लोकस्याध्यक्षणे आलोकान्तरवृत्ताऽवयवेनावयविना
वा ऽऽलोकेनान्यथा सिद्धसन्निधिरहेतुरित्यालोका-
भावग्रहे सा नापेक्षते अर्थात्तयोगस्तु नार्थ व्याप्तौ-
शत ऐक्यात् ।

टी० ॥ “तदधिनाभूते”ति । प्रतियोग्यत्वव्यतिरेकगर्भ-
त्वात्तद्व्याप्याऽवयवव्यतिरेकयोर्दृष्टव्यवदन्यथा सिद्धस्तद्व्याप्यवि-
रह इति परिहारार्थः ॥ “अत एवे”ति । आलोकावयवावय-
विनाः प्रत्यक्षतायामन्योन्य सहकारिता यथारम्यारम्भकभाव-
सिद्धसन्निधितयाऽन्यथासिद्धनया नेष्यते तथा प्रकृतेपीत्यर्थः ॥
ननु यथा प्रतियोग्यभावव्यापकस्तद्व्याप्याभाव इत्यन्यथा सि-
द्धस्तथेन्द्रियसन्निकर्षव्यापके घटादिरर्थ इति साक्षात्कारे सो-
प्यन्यथासिद्धः स्यादित्यत आह- । “अर्थात्तयोग”इति । अर्था-
त्तसन्निकर्षस्यार्थघटितस्वरूपत्वादौक्यादिह व्याप्तिरेव नास्तीति
न प्रतिवन्दिरित्यर्थः यत्र घटः प्रतियोगी नास्ति तत्र तत्प्रमा-
पकसाकल्यमपि नास्ति घटेन्द्रियसन्निकर्षस्यैव तत्प्रमापकस्या-
भावात् * नच प्रतियोगितद्व्याप्यसिद्धत्वेन विशेषणानुदमत्वं
न दोषायेति वाच्यं * तत्सन्निकर्षस्यतद्व्यतिरेकत्वेनाभेदेन तद-
व्याप्यत्वादिति स्वतन्त्रमेवेतद्व्यवधानमिति वयं ।

सू० * “तद्विरहसहितः स तथा ?”-इति चेन्न, ‘इन्द्रिय-
सन्निकर्षस्य हि प्रतियोग्युपलम्भे तावद्धेतुताङ्गीक्रि-
यते तत्र किं सन्निकर्षव्यतिरेके कार्यानुदयोदाहरण-
मेष्टव्यं न वा न यदि तदा सन्निकर्षस्य हेतुतैव कुतो
मन्तव्या अन्यथैव कार्योत्पत्त्युपपत्तेः एष्टव्यं चेत्तर्हि
‘तत्रैवोदाहरणे व्यवधायकेनेन्द्रियसन्निकर्षशून्ये पर-
मार्थतश्चाभाववत्युक्तकारणसम्पत्तेरभावप्रमा स्यात्
* तत्र व्यवधायकाभावः प्रतियोग्युपलम्भको नास्ति ?
*-इति चेन्न, ‘सन्निकर्षव्यतिरेकस्य प्रमाव्यतिरेकप्र-
योजकत्वावधारणोदाहरणमेव तर्हि तत्र स्यात् व्य-

वधायकस्य सन्निकर्षविरोधेनैव प्रमाविरोधित्वमिति चेत्तर्हि व्यवधायकाभावः सन्निकर्षोत्पत्तौ कारणं न त्वभावप्रमाविरोधोत्पत्ताविति स्थिते स प्रसङ्गस्तदवस्थ एव ।

टी० ॥ “तद्विरहे”ति । प्रतियोगिविरहः प्रतियोग्युपलम्भकयावत्समवधानं चाभावप्रमाकारणमते न प्रतियोगिप्रमास्थले तदभावप्रमाप्रसङ्ग इत्यर्थः प्रतियोगिविरहसहकृतापी त्ववुक्तमानघी कृत्स्नभावप्राप्तिकेति व्यभिचारमुपदर्शयितुं पीठनारयति—। “इन्द्रिये”ति । व्यभिचारमाह—। “तत्रैवादाहरण”इति । यत्र कुड्यादिठपवहितो घटाभावो न गृह्यते तत्र घटतद्दुष्टाप्यभिकघटोपलम्भकसाकल्यं घटाभावश्चास्तीति घटाभाव प्रमा स्यादित्यर्थः कुड्यादेर्यवधायकस्याभावः प्रतियोगिप्रमापकः प्रकृते च नास्तीति शङ्कते—। “तत्रे”ति तर्हि व्यवधायकाभावादेव तत्र कार्याभावो ननु सन्निकर्षाभावप्रयुक्त इति तत्सन्निकर्षस्य कारणतैव न स्यादिति परिहरति—। “सन्निकर्षे”ति ॥ “स प्रसङ्ग” इति । व्यवहृताभावग्रहप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

सू० * “नच सन्निकर्षभावादेव तदानीमुक्तकारणासम्पत्तिः * प्रतियोगिसन्निकर्षस्याभावप्रमेत्पादकत्वे नित्यं तदनुत्पत्त्यापत्तेः “अत एव नाव्यवधानमधिकं कारणमेष्टव्यं ‘इन्द्रियसन्निकर्षे’ एव तदुपपत्तेः “नचाश्रयसाक्षात्कारोपि प्राङ्नास्तिताग्रहादौ व्यभिचारात् * ‘ननु व्यवधायकसद्भावे यत्र परमार्थतोस्त्यभावस्तत्रोक्तकारणादभावावधारणमस्त्येव को विरोधः न तावद्भावयोगिन्यपि तावता तद्विरहप्रमा प्रसज्येत^(१) * ।

टी० ॥ प्रतियोगिव्याप्यत्वेन ठयुदस्तस्यापि प्रतियोगिसन्निकर्षस्य कारणत्वमाशङ्काह—। “नचे”ति । अभावेन सह

(१) प्रसज्येतेत्यन्योन्यान्तरभावविरहस्य तत्राभावादिति प्ररणीयम् ।

सन्निकर्षो न शङ्कितः भट्टे^(१)स्तदनङ्गीकारात् ॥ “अत एवे”
ति । पदं व्यवधायकाभावात्त्वेन कारणत्वं शङ्कितनिदानोप-
पत्तयामन्वेनेत्यपौरुषेयं यद्वाऽभावेन याज्ञिकेण सहैन्द्रियाव्यव-
धानमभावग्रहकारणं व्यवहितरूपले तदभावाकाभावाग्रहप्रसङ्गं
वत्यत आह-। “अत एवे”ति । तथाचार्थैन्द्रियसन्निकर्षः कारण-
मित्युक्तं स्यात्तथाचेन्द्रियवेद्यतैवाभावस्य ननु भट्टाभिमतानुप-
लम्भः कारणमित्याह-। “इन्द्रिये”ति । तदुपपत्तेरव्यवधानस्य
(२)कारणत्वोपपत्तिः ॥ “नचे”ति । कारणमित्यनुवच्यते आ-
श्रयणात्कारणस्याभावप्रमाहेतुत्वे गृहाद्वृत्तिर्गतेन गृहे चैत्रा-
भावेन न गृह्यते तदानीं गृहस्यासाक्षात्कारादित्यर्थः ननु यत्र
व्यवधानं तत्राप्युक्तसामग्रीवलादभावेन गृह्यते एव प्रतियोगि-
मति यद्यभावज्ञानं भवेत्तदा दोषः स्यात्तत्र चाभाव एव
वास्तवो नास्तीति शङ्कते-। “नन्वि”ति ।

सू० “तर्हि प्रतियोग्यभावसहितानुपलम्भ एवाभावप्रमा-
णमस्तु जहि हि योग्यताविश्लेषणनिवेशव्यसनं
'योग्यता विश्लेषणाप्रक्षेपणेनुपलम्भमात्रतो वस्तु-
गत्या प्रतियोग्यभाववत्यपि नाभावनिरूप्यः कदा-
चित्तु संशयो जायते तत्कथं तथाङ्गीक्रियते इति
चेत्तर्हि व्यवधानेऽप्येवमेवेति योग्यताविश्लेषणप्रक्षे-
पेपि तुल्यम् “अपिच मेयस्य वास्तवं सत्त्वं प्रमाणा-
कोटावनिवेशार्हमेव मेयवस्तुसत्त्वासत्त्वनिर्धारणार्थ-
मेव हि प्रमाणाप्रमाणविवेचनं विचारकाणाम्
'अन्यथानुमाने व्याप्तावुयाधिनिरासायासोऽव्यर्थः
स्यात् व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानमात्रस्यैव कारणत्वा-

(१) भट्टेस्तदनङ्गीकारात् (अभावेन ससं सन्निकर्षस्याऽनङ्गीकारात्)

अभावेन सह सन्निकर्षो न शङ्कितः (किन्तु प्रतियोगिनेव)-इत्यन्वयः ।

(२) भाष्यमिकमेवार्थमनुसृत्य तदुपपत्तेरित्यस्यार्थमाह-अव्यवधानस्येति ।

ङ्गीकारेण सौस्थ्यत् प्राङ्नास्तित्ताप्रमितौ च
यद्यभावप्रमाणां मान्यसे तर्हि सा ^(१)न स्यात्तत्रे-
दानीं जायमानाभावप्रमात्पत्तावभाववास्तवसत्ता-
विरहस्येदानीं क्वचित्सम्भवात् ।

टी० । अभ्युपेत्य परिहरति-। “तर्हि”ति । व्यवधानेऽ
भावप्रमा स्यादित्येतदर्थमेव ^(२)हि योग्यताविशेषणं ना चेदभ्यु-
पगतैव किं विशेषणेनेत्यर्थः योग्यताविशेषणमन्तरेणाप्यकारे
घटाभाववति गृहे घटाभावप्रमास्याकृत्य घटसदसत्त्वसंशय इत्या-
शङ्कते-। ^३“योग्यते”ति । तर्हि व्यवधानेपि घटाभावप्रमायां
घटमदमत्त्वसंशयो न भवेदिति योग्यताविशेषणदानेपि साम-
ग्रीमत्त्वं फलानुदयदोष-^(३)प्रसक्त इति परिहरति-। “तर्हि”ति ।
प्रमाणप्रवृत्तेः प्राक् प्रमेयसत्त्वनिर्णये प्रमाणफलमेवेत्याह-।
^४“अपि चे”ति । यत्र वास्तवी व्यभिक्त्यत्र पक्षधर्मताज्ञानमनु-
मितिजनकमिति व्याप्तिज्ञानार्थमुपाधिनिरामप्रयामवैफल्यमि-
त्याह-। “अन्यथे”ति । प्राङ् नास्तिनास्थने यद्यनुपलब्धिः
करणं तदा गृहोपलम्भकाले चैत्राभाववतो गृहस्य क्रमेण चैत्र-
वत्त्वे सति नाभावः सहकारीत्याह । “प्रागि”ति । तद्वद् तदा
चैत्राभाववच्चैत्रवत्तया योग्यतायां नत्यामप्यस्मयंमाणत्वादि-
त्यनुमानमाशङ्क्य यद्युपनिबन्ध ^(४) ।

मू० “फलविषयकालिकाभावोपलक्षिताश्रयादेः कारण-
कोटिनिवेशे विशेषाभावात् तदुपलक्षितत्वस्यैव
विशेषणस्य विशेषत्वे ऽतिप्रसङ्गात् ^(५)” * ^६“तथापि
सामान्यतो विशेषाभावोसिद्धः ? -इति, चेन्न तस्य
सत्त्वे निर्वचनापातात् ।

(१) सा=प्राङ् नास्तित्ता प्रमितिः । (२) इत्येतदर्थम्=इत्येतत्प्रस-
ङ्गवारणार्थम् । (३) फलानुदयदोषः, संशयाभावानुदयदोष इत्यर्थः ।
(४) यदि पदस्य मूले उपनिबन्ध इत्यर्थः । (५) अयमाशयः-आशयनि-
ष्ठ यदिदमभावोपलक्षितत्वविशेषणं नादृशविशेषणविशिष्टत्वसंशयादे
विशेषणमुपलक्षणं वा ? विशेषणत्वे नादृशविशेषणविशिष्टत्वस्यापि विशेषे-

टी० ॥ ननु कलेनानुपलब्धिव्यञ्जनेन प्राक्काल एव वि-
षयीक्रियते तत्र चासीदेवाभाव इति तदुपलक्षिताभयोपि कार-
णकोटि प्रविष्ट इत्याशङ्काह-। “कले”ति । तथा सति प्रतियोगि-
मत्त्वभावप्रमा नभवत्यन्यत्र भवतीति विशेषो न स्यादित्यर्थः
आशयस्याभावावपलक्षितत्वं यद्विशेषणं तदेव विशेषः स्यादि-
त्याशङ्कते-। “उपलक्षितत्वे”ति । एवमप्यतिप्रसङ्ग एवेति परि-
हरति-। ‘अतिप्रसङ्गादिति । विशेषस्य विशिष्यानिर्वचनेपि
सान्धान्यतः कश्चिद्विशेषो व्यवहारानुरोधात्स्वीकार्य इत्याश-
ङ्कते-। “तथापी”ति । कोऽसौ विशेष इति वादिप्रश्ने तन्निर्व-
चनावश्यकमन्यथा सर्वत्रनामान्येनैवोत्तरं स्यादिति परिह-
रति-। “तस्ये”ति । व्याख्यानिर्दिष्टत्वात् यथा पितृवचस्तथा
व्याख्यानगुणदोषाभ्यां संबन्धो नतिपतुर्न मे ॥

इति श्रीमहामहोपाध्याय शङ्करभिरुक्तखण्डनठयारूपा-
नेऽनुपलब्धिव्यञ्जकठयारूपां समाप्तम् ॥

—:०:—

सू० (१) “कश्चायमसिद्धो नाम तथाहि ‘व्याप्तिपक्षधर्म-
त्वाभ्यामप्रमितोसिद्ध इत्यलक्षणं ‘हेत्वाभासान्तरा-
णामपि ह्यसिद्धप्रवेश एवं सति स्यात् ‘व्याप्तिं
पक्षधर्मतां ‘तत्प्रमितिं वा न विरुधतां हेतुदोषत्वा-
सम्भवात् ननु नेद(२)मीदृशं तथाहि ।

अथत्वेन पुनस्तादृशविशेषणविशिष्टत्वस्यापि तयात्वेनाऽनवस्थाः उप-
लक्ष्यत्वे तु प्रतियोगिमत्त्वपि देशे तदभावप्रमा प्रसज्येत्यतिप्रसङ्ग-
वत्तदवश्य इति ।

(१) { एतावतामवस्थेन सानवट्कं निराकृतम् । }
{ आभावव्यञ्जनं कर्तुमारभते ततः परम् । }

(२) इदम्=उक्तलक्षणम्, ईदृशं न=हेत्वाभासान्तराणामप्यसिद्धे
प्रवेशकर्तृ न,-इत्यर्थः ।

टी० ॥ या सक्तिर्भवनायवककमलादुद्गतवरी तत्कृतं सो-
भाग्यं प्रतिपद्य शुद्धमतिभिः श्लाघापदं लम्बिता न्यस्ता सङ्जन-
मानमे विजयतामापुण्यवन्तोदयं^(१) ग्रन्थग्रन्थिविमोचनाय रचना
वानामियं शाङ्करी ॥ १ ॥ प्रमाणाणां सामान्यलक्षणानि विशेष-
लक्षणानि च विस्तरेण निराकृत्य तत्किरूप्यत्वोत्पत्तिदामानां
नदनन्तरं तन्निराकरणाय प्रस्तौति-। “कश्चायमि”ति । यद्यपि
भेदस्थापनायां हेत्वाभासखण्डनिकस्य स्ववधाय कृत्योत्थान-
सिद्धे तथापि हेत्वाभासानामखण्डने तैरेव द्वैतापत्तिरिति लक्ष-
णमपि खण्ड्यते-। “व्याप्ती”ति । व्याप्तेरप्रमायां व्याप्यत्वा-
सिद्धिः पक्षधर्मताया अप्रमायामाश्रयसिद्धिः स्वरूपासिद्धिश्च
तदेनचित्तयसाधारणं लक्षणं अप्रमा च विषयाभावाद्विषये सत्यपि
तदग्रहाद्वा तथाच यत्र व्याप्तिस्वरूपं नास्ति सद्यपि वा न प्रतो-
यते यत्र पक्षस्वरूपं नास्ति तद्विशेषणं मन्देहः सिवाधयिषा
वा नास्ति तत्प्रत्ययेपि हेतुर्वा नास्ति सर्वस्योपग्राहकमेतदिति
भावः विरुद्धव्यभिचारिवाधितेषु व्याप्त्यभावात्सत्प्रतिपक्षे च
तदनिश्चयात्मवत्त्र लक्षणमिदमतिव्यापकमित्याह-। “हेत्वाभा-
सान्तराणामि”ति । अनिव्याप्तिं दूढयति-। “व्याप्तिमि”ति ।
व्याप्तिपक्षधर्मतयोः सत्त्वेपि^(२) नदज्ञानदशायामज्ञानस्वरूपास-
सिद्धिं मङ्ग्यहीतुमाह-। “तत्प्रसितिमि”ति ।

सू० “केचिद्वोषा व्याप्तिपक्षधर्मतातत्प्रसितिमिविरहात्मानः
केचिन्नु व्याप्त्यादिभङ्गे लिङ्गभूताः प्रतिबन्धकतया-
नुमित्युत्पत्तिं निरुन्धानाश्च केचिद्वोषभूयं भजन्ते
तत्र प्रथमे तावदसिद्धमध्यमध्यासते तद्यथा व्या-
प्यत्वासिद्धः सोपाधिरूपः अनौपाधिकसंबन्धिता
हि व्याप्तिः सोपाधिता चानुपाधिताविरहकूपैव
“एवमधिकरणासिद्धिरप्यसिद्धावेवान्तर्भवित्वाः पक्ष-
पदोपात्तस्याश्रयस्य व्यतिरेकरूपाहि सा ‘सिद्धसा-

(१) आयुष्यवन्तोदयम्=सूर्यवन्तोदयपर्यन्तम्, “एकयोक्त्यापु-
ष्यवन्तो दिवाकरनिशाकरी”-इत्यमरात् । (२) अत्र ‘हेतो’-इति शेषः ।

धनमपि तथैव सिद्धाधियुक्तधर्मविशिष्टो हि पक्ष
उच्यते यच्च सिद्धं न तत्र सिद्धाधियुक्तास्ति ततो
विशेषणाभावात्ततो विशिष्टपक्षरूपस्य तत्राभावः*
'न च वाच्यं यथा सव्यभिचारत्वाद्भग्नव्याप्तिक-
मिति पृथगेव सव्यभिचारस्य दोषत्वं तथा सिद्ध-
त्वान्तश्च सिद्धाधियुक्ता नास्तीति सिद्धत्वस्यापि
पृथगेव दोषत्वं प्राप्नोति* लिङ्गद्वारेणासिद्धिपर्यव-
सायित्वात् ॥

टी० ॥ ठयाप्तिपक्षधर्मताप्रमितिबिरहस्वरूपत्वमसिद्धत्व-
मिति लक्षणं सङ्गृहीतुं त्रिधा हेत्वाभासान् विभजते-। “हे-
त्वादि”ति । अज्ञायमानस्यापि ठयाप्तिपक्षधर्मताप्रमितिबिरह-
स्य दोषत्वं ज्ञायमानं सद्यदनुमितिप्रतिबन्धकं च
हेत्वाभास इति न लक्षणं गौरवात् किन्त्वनुमितिप्रतिबन्धक-
त्वमात्रं तल्लक्षणमिति भावः दोषभूयं दोषत्वं-। “प्रयमे”
इति । ये ठयाप्तिपक्षधर्मतातत्प्रमितिबिरहात्मान इत्यर्थः
ननु सोपाधित्वमसिद्धत्वं भवति ननु त(१)दूठयाप्तिबिरहस्वरूप-
मित्यत आह-। “अनीपाधिके”ति । आश्रयासिद्धेः पक्षधर्मता-
विषयतात्नकत्वनिर्वाहाय पीठमारचयति-। “एवमि”ति । ननु
गगनारविन्दं सुरभीत्यत्राश्रयव्यतिरेकरूपनास्तु सिद्धसाधनं
तु न तथेत्यत आह-। “भिद्वे”ति । पक्षनाष्टकमिषाधियुक्ता-
विरहात्तात्त्रयाश्रयविरहपक्षैवेत्यर्थः ननु ठयाप्तिचारवत् सिद्ध-
साधनस्याभिद्वेत्वासायकत्वमेव ननु तदात्नकत्वमित्याशङ्क्य
निराकरोति । “न चे”ति ॥

सू० “अन्यथा ठयाप्त्यादिविरहपर्यवसिततामात्रेण स-
व्यभिचारत्वादीनामप्यसिद्धावेवान्तर्भावः स्यादिति

(१) बाधः पक्षे बाध्याभाववत्तानिश्चयो ग्राह्यः ननु पक्षे बा-
ध्याभावः बाध्याभाववत्पक्षे वा, निश्चयस्य च तस्याऽज्ञातस्यैवाऽनुमि-
तिप्रतिबन्धकत्वम् । (२) तद्=सिद्धत्वम् ।

यतः सिद्धाधिसिद्धाभावे न प्रतिपन्ना सिद्धत्वाल्लिङ्गाद्भ्रम्यते किं नामेच्छाभावस्य तस्य यथादर्शनं प्रत्यक्षादेरेवाधिगमः “इच्छैव तु तत्र यत्रास्ति तत्र सिद्धत्वं प्रयोजकमित्येतावन्मात्रेण सिद्धत्वमुपन्यस्यते सिद्धसाधने मत्विच्छाभावमनुमातुं लिङ्गतयेति ^(१) एवं स्वरूपासिद्धिरपि पक्षधर्मताविरहरूपैव ये तु व्याप्तिपक्षधर्मताविरहलिङ्गभूतास्ते ऽसिद्धतः पृथगेव हेत्वाभासाः ‘तद्यथा विरुद्धः साध्यविपरीतव्याप्तः तत्र साध्यव्यतिरेकव्याप्तता हेतो न साध्यव्याप्तताभावः किं नाम साध्यव्यतिरेकेण सहानौपाधिकः संबन्धोन्य^(२) एवासा ।

टी० ॥ असिद्धयुक्ताय कस्याप्यसिद्धयन्तर्भावे दण्डमाह-। “अन्यथे”ति । सिद्धसाधनस्याश्रयसिद्धिघटकत्वं न तु तदुक्ताय कत्वमिति व्यभिचारादिवैषम्यं परिहृति-। “यत” इति ॥ “यथादर्शनमिति । न्यायमते प्रत्यक्ष एवेच्छाभावे भट्टमते त्वनुपलब्धिगम्य इत्यर्थः ॥ प्रत्यक्षादेरित्यादिपदेनानुपलब्धिगम्यः किं नहि सिद्धसाधनोपन्यासेन इच्छाविरह एवोपन्यस्यनाशित्यत आह-। “इच्छैव त्वि”ति । स्फुटत्वादिच्छाप्रयोजकस्य सिद्धसाधनस्योद्भावनमित्यर्थः ॥ विरुद्धे व्याप्तिभङ्गलिङ्गत्वमुपपादयति-। “तद्यथे”ति साध्यविपरीतव्याप्तोयं न साध्यव्याप्तः नहि तदभावव्याप्तस्य सद्व्याप्तत्वमभ्युपगम्य इति विरुद्धस्य व्याप्तिभङ्गलिङ्गत्वं ननु व्याप्तिभङ्गत्वमेवेत्यर्थः ॥ “किं नामे”ति । साध्यव्यतिरेकसामानाधिकरस्यमात्रस्थानैकान्तिकसाधारण्यादिति भावः ॥

(१) शब्देऽनित्यत्वास्तुतत्वादिति स्वरूपासिद्धिरसापि पक्षवृत्तिस्वरूपपक्षधर्मताविरहरूपेत्याह-एवमिति-भागासिद्ध्यादेरप्यत्रान्तर्भावो यथा यथमुहनीय इति—(२) अन्यः, साध्यव्याप्तताऽभावादप्यः ।

सू० "इत्थमेव पक्षधर्मताविरहात्मापि नायं किंनाम
ततः साध्यव्यतिरेकेण सह निरुपाधिकसंबन्धत्वा-
त्साध्यव्याप्तिरस्य नास्तीत्यमुमीयते तथा सति
साध्यव्याप्तिव्यतिरेके लिङ्गं सद् विरुद्धः पृथगेव
हेत्वाभासो भवति एवमनैकान्तिकोपि न व्याप्ति-
व्यतिरेकरूपः किन्तु तल्लिङ्गमेव तथाहि हेतोरन्वयस्य
व्यतिरेकस्य वा व्यभिचारा न साध्यसाधनव्याप्तिवि-
रहात्मा "किंनाम व्यभिचारो हेतोः साध्यव्याप्ति-
विरहं विना न सम्भवतीति लिङ्गभावेन व्याप्तिभङ्गं
बोधयते 'यदि हि निरुपाधिः साध्येन संबन्धोऽस्य
भवेत् कथं व्यभिचरितुं शक्नुयात्तस्माद्व्याप्तिविर-
हलिङ्गं व्यभिचारः नतु व्याप्तिविरहः 'पक्षधर्मता-
विरहरूपता त्वनैकान्तिकस्यासम्भावितैव 'सत्प्रति-
पक्षतायां चानवगम्यमानविशेषप्रतिपक्षप्रतिरुद्धतया
यत्साध्यनिश्चयाजनकत्वं हेतोः स प्रतिबन्धकसद्भावे
कार्याजनकत्वमितरकारणसाधारणो वस्तुभावः ।

टी० ॥ "इत्थमिति"ति । विरुद्धे पक्षतदुर्नयोरपक्षज्ञादि
त्यर्थः ॥ ^b"किं नामे"ति । अयं न साध्यव्याप्यः तदभावव्या-
प्यत्वादित्यभिद्वलिङ्गत्वमेवास्येत्यर्थः किन्तु लिङ्गमेव व्याप्ति-
विरहस्येति शेषः ॥ "हेतोरिति"ति । कात्स्न्येन संबन्धस्य व्याप्तेः
यद्यपि व्यभिचारो भङ्ग एव तथाप्यनौपाधिकत्वं व्याप्तिगत्या-
शयेनोक्तं तदेवाह- । ^d"किं नामे"ति । यत्र व्यभिचारस्तत्रोपा-
धेरवश्यकतयानौपाधिकत्वं नास्तीति व्याप्तिभङ्गलिङ्गमेव व्य-
भिचारस्येत्यर्थः ॥ "यदि ही"ति । साध्यात्यन्ताभावसामाना-
धिकरस्यस्य साध्यात्यन्ताभावसामानाधिकरस्यरूपव्यभिचा-
रासम्भव इत्यर्थः ॥ ^f"पक्षधर्मते"ति । शब्दोऽनित्यः सत्त्वादि-
त्यादीनां पक्षधर्मतायाः सत्त्वादित्यर्थः ॥ ^g"सत्प्रतिपक्षताया-

नि"ति । यद्यपि विरुद्धयोर्हेतोरैकत्र ठ्यासिभङ्ग आवश्यकस्तथापि^(१) तदनवगमदशायामन्योन्यप्रतिबन्धादेव^(२) नान्योन्यस्यानुमितिजनकत्वमिति न तत्र ठ्यासिविरहरूपता न वा तदुक्त्यायकतया दोषत्वमित्यर्थः ।

सू० "तस्य व्याप्तिपक्षधर्मताविरहरूपता संभावितैव बाधस्तु साधनवति पक्षे साध्याभावबोधनात्मा भवन्नपि न व्याप्तिविरहावगमरूपः सामान्यतोनौपाधिकसंबन्धरूपा हि व्याप्तिः साधनवति च पक्षे साध्यविरहो न सोपाधिता साध्याविरोधिस्वभावत्वात्तस्याः नाप्यसौ सामान्यतः साध्यसाधनसंबन्धस्य विरहरूपः ॥

टी० ॥ "तस्ये"ति । सत्प्रतिपक्षहेतोरित्यर्थः ॥ "अनस्मादित्ये"ति । तस्यैव दशायामिति शेषः ॥ "बाधस्ति"ति । जलहृदो बह्विनान् धूमवत्त्वादित्यत्र स्वरूपासिद्धिसाङ्ग्यमभिप्रेत्याह- । "साधनवती"ति बह्विरनुष्ठाः कृतकत्वादित्यादावित्यर्थः सर्वोपसंहारेण ठ्यासिग्रहो नतु विशेषब्रह्मावेव येन ठ्यासिभङ्गे दूषणं भवेत्तत्कृतक तदनुष्ठाति ठ्यासैक्यैरिक्त्याग्रहाद् बह्वैः साध्याभावप्रमादशया ठ्यासिभङ्गग्रहे बाधस्यैवोपजातयत्वं न तु ठ्यासिविरहस्य नदा दोषत्वं बाध एव ठ्यासिविरहसत्तरेण न सम्भवतीति तस्य ठ्यासिभङ्गेऽप्यवगत एवान्यस्योपाधेरलक्षणे पक्षेतरत्वमेव तत्रोपाधिः सोपाधित्वमेव च व्याप्तिभङ्ग इत्यर्थः पक्षताविघटनपि बाधोदीक्ष्य बाधकप्रमाणसङ्गवे सन्देहसिबाधयिषयोरनुदयादिति भावः ॥ "साध्याविरोधी"ति । तस्याः सोपाधिनायाः साध्याविरोधिरूपत्वान्न साध्याभावरूपता उपाधेः साध्यव्यापकतया साध्यविरोधित्वादित्यर्थः अनु सामान्यतोपि व्याप्तिविशेषे बह्वी हेतोः साध्या-

(१) तदनवगमदशयासु=विरुद्धत्वानवगमदशयासु ।

(२) नान्योन्यस्यानुमिति जनकत्वम्=नान्योन्यस्य निरवयवाकाशानुमिति जनकत्वम् ।

भावसामानाधिकरस्यग्रहाद्गन्धैवेत्यत आह—। “मापी”ति ।
यत्कृतकं तदनुष्णमिति दृष्टान्ते घटादावविनाभावग्रहस्याप्रत्यू
हत्वादित्यर्थः ॥

मू० “बाधे सत्यपि सामान्येन साध्यसाधनयोः संबन्धस्य
दृष्टान्तावगतस्यानपलापात् बाधस्य किञ्चिद्विशेषवि-
षयत्वात् ‘सामान्याकारपरिगृहीतस्य संबन्धस्य वि-
शेषान्तरमादाय पर्यवसानाविरोधात्तस्माद्विशेष-
बाधेन सामान्यतः संबन्धस्य सोपधितानुमीयते ‘नि-
रुपाधित्वे बाधानुपपत्तेः यथाह बाधाद्वोपाधिरुन्नी-
यते अन्यथा वेति न कश्चिद्विशेष इति ‘अन्यस्तु
सत्प्रतिपक्षवद्बाधस्यापि प्रतिबन्धकत्वमेव तेन बाधे
सति प्रतिबद्धत्वान्निश्चयं न करोति हेतुरिति व्या-
प्तिपक्षधर्मतादोषमनालोच्यान्यथैव बाधस्य दोष-
त्वमित्याह ।

टी० ॥ एतदेवाह । “बाधे सत्यपी”ति ॥ “सामान्या-
कारे”ति । यद्यत्कृतकं तदनुष्णमिति यद्यपि बाधायां भग्नं
तथापि यत्कृतकं तदनुष्णमिति सामानाधिकरस्यमात्रमभग्नमे-
वेत्यर्थः अतो बाधस्य व्याप्तिभङ्गलिङ्गत्वं न तु व्याप्तिभङ्गत्वे-
नोनिर्दुत्वनित्युपसंहरति । “-स्माद्”ति । अत्रैव उपक्षे-
पबाधकमाह—। “निरुपाधित्वमिति”ति । हेतोः साध्यतदभावोभ-
यसामानाधिकारस्य नावच्छेदमेदं विनेत्यवच्छेदककल्पनायाम-
व्यस्यावच्छेदकस्याभावात्पक्षेतरत्वमेवावच्छेदकं साध्यसामाना-
धिकरस्यवच्छेदक एवोपाधिरिति बाधेतस्यावश्यकत्वमन्यत्र
तु त्वदुक्तव्याघातादिदोषात् पक्षेतरत्वस्योपाधित्वमित्यर्थः
नतान्तरमाह—। “अन्यस्त्विति”ति । साध्यभावाप्रमा स्वरूपस-
त्येव साध्यधीप्रतिबन्धिकेति सत्प्रतिपक्षवत्प्रतिबन्धकतयेव दोष-
त्वं न व्याप्तिपक्षधर्मताविरहकूपतया न वा तदुक्तयकतयेत्यर्थः ॥

सू० "तस्माद्व्याप्तिपक्षधर्मताप्रसितित्वानां यत्र साक्षा-
देव विरहस्योद्भावनं तत्रासिद्धः यत्र तु व्याप्त्यादि-
विरहलिङ्गोपन्यासः सत्प्रतिपक्षोपन्यासो वा तत्रा-
न्यो हेत्वाभासः * ननु सोपाधित्वादयोपि यतोवग-
म्यन्ते तत्कुतः पृथग्दूषणं न भवति अनैकान्तिक-
त्वादिवत् ? *—मैवम्, 'अनैकान्तिकत्वादेर्व्याप्ति-
विरहबोधने लिङ्गभावनियमात् पृथगुपन्यासः सोपा-
धित्वादेस्तु प्रत्यक्षादपि प्रतीतेर्नतु लिङ्गभावनियतं
तत्र प्रतिपादकं किञ्चिदस्ति " * नच वाच्यं

टी० ॥ उपसंहारनि-। "नस्मादि"ति । यद्यप्युद्भावन-
गर्भे नासिद्धत्वं तथापि तत्रास्तीति कर्तव्यकम् ननु यदि व्या-
प्त्यादिभङ्गलिङ्गानामप्यनैकान्तिकादीनां हेत्वाभासत्वं तदा
सोपाधित्वापक्षधर्मतयोरुक्त्यायकान्तरमप्यस्ति नहि प्रत्यक्षादा-
सोपदेशाद्विङ्गान्तराद्वा न सोपाधित्वादियहीतुं शक्यते इति
हेत्वाभासाधिक्यं प्रसक्तमिति शङ्कते-। "नन्वि"ति । यथानै-
कान्तिकत्वं विरुद्धत्वं बाधितत्वं वा व्याप्तिभङ्गत्वनिमित्त-
तथानान्यत्सोपाधित्वादिनियतं येन हेत्वाभासान्तरं भवेत् सो-
पाधित्वग्राहकतामात्रेण प्रत्यक्षादीनां हेत्वाभासत्वं नञ्भा-
वयेतापि यदि ज्ञायमानं सत्तथा क्वादिति परिहरति-। "अ-
नैकान्तिकत्वादे"रिति । नन्वतीन्द्रियस्थले किञ्चिच्चिद् लिङ्गभा-
वेनैव सोपाधित्वोन्नायकमिति तद्वहेत्वाभासान्तरं भवेन्नच तदपि
विङ्गादि सोपाधित्वं नावश्यं सर्वत्र गमयतीति न हेत्वाभा-
सान्तरं तदैनैकान्तिकत्वादिकमपि सर्वत्र व्याप्तिभङ्गे लिङ्ग-
मिति क्वचिदनैकान्तिकत्वेन क्वचिद्विरुद्धत्वादिनापि तदुक्तयना-
दित्यत आह-। "नच वाच्यमि"ति । यथानैकान्तिकत्वं वि-
रुद्धत्वादिकं वा व्याप्तिविरहव्याप्यतावच्छेदकं न तथा तच्चिद्वा-
दीनामनुगतमेकमवच्छेदकं येन तत्पृथक् क्वादित्यर्थः ॥

मू० यत्र लिङ्गा (१)त्सोपाधितादेः प्रतीतिरतीन्द्रियप्रभृ-
तिविषये तत्र लिङ्गं पृथगेव दूषणतयाभिधीयतां न ह्य-
नैकान्तिकत्वादिकमपि सावंचिकं व्याप्तिविरह-
लिङ्गमिति हेत्वाभासाधिक्यमापन्नमिति * अनैका-
न्तिकत्वादिवत्तेषां लिङ्गानामैकरूप्येण निर्देष्टुम-
शक्यत्वात् पृथक् पृथगेवाभिधानमशक्यमपरिसङ्-
ख्येयत्वादिति "वक्ष्यामश्चाग्रे हेतुं" तदनभिधानस्य
* नन्वनुचितमुच्यते व्याप्त्यादिविरहलिङ्गतयानैका-
न्तिकत्वादीनां पृथग्दूषणत्वमिति * (२) यतो व्या-
प्तपक्षधर्मतोपेतलिङ्गप्रमितिस्तद्वैकल्पान्न भवेत् (३)
यतश्च सा न भवति तदेव तस्यां दूषणं वक्तुं युक्त-
मिदमनुमित्युत्पत्तिकारणमिह नास्तीति ॥

टी०॥ ननु सोपाधित्वलिङ्गत्वमेव तेषामनुगमनस्तु अन्यथा
ऽनैकान्तिकादीनामपि तत्र स्यादित्यत आह-। "वक्ष्यामश्चे"
ति । यद्यपि सोपाधित्वं व्याप्तिविरहाजान्यतदुक्त्यायकत्वं चानै-
कान्तिकादीनां व्यवस्थापितमेव आदिपदयाज्ञापकधर्मत्वस्य
च सिधाधिययाया विरहस्य । प्रत्यक्षत्वमेवोपपादितमिति शङ्के-
यमस्यान एव तथापि सोपाधित्वं प्रमाणान्तरेणापि ग्रहीतुं
शक्यमिति तस्य पृथक्पक्षशङ्कितं नन्वनैकान्तिकत्वादीनामनु-
मिनिदोषत्वं नास्ति तथाच हेत्वाभासत्वमपि न अनुमिति

(१) सोपाधितादेरित्यत्रादिना स्वरूपाविज्ञादेस्वीकारः ।
सोपाधित्वादिकमविच्छेदः पृथग्दूषणं भवतुमर्हति हेतुदोषज्ञापकत्वादनैका-
न्तिकत्वादिवदन्यथा ऽनैकान्तिकत्वादेरपि पृथग्दोषत्वं न स्यादित्यर्थः ।
(२) व्याप्त्यादिभङ्गलिङ्गभूतानैकत्वादिदोषाणामनुमित्यनुत्पादप्रयो-
जकत्वात्कथमनुमितं पृथग्दूषणत्वमित्यत आह-यत इति । (३) अस्तु
लिङ्ग प्रमित्यभावस्यैवानुमित्यनुत्पादे प्रयोजकत्वमेतावता किंस्यादि-
त्यत आह-यतश्चेति-

सामग्रीत्रैकल्यस्यैव तद्वापत्वास्तु सामग्रीत्रैकल्योच्चायकस्यानु-
मितिदोषत्वमतिप्रसङ्गादिति शङ्कते । ^b“नन्वात ॥

मू० * ^(१)नच व्याप्तिपक्षधर्मते विहायान्यत्तदुत्पत्ति-
कारणमस्ति “व्यतिरेकोपदर्शनयोग्यं * ^(२)तस्मा-
दनुमितिदोषप्रतीतिकारणत्वमनैकान्तिकत्वादीनां
नतु साक्षाद्दोषत्वं ^bदोषप्रतिपादकतयापि च दोष-
त्वं साक्षाद्दोषमनुपजीव्याशक्याभिधानमिति प्रधा-
नदोषस्यैव दोषतयोद्भावनं युक्तं न सध्यभिचारत्वा-
दीनामिति सत्यमेतत् ‘साक्षाद्दोषत्वं प्रतिबन्धकस्य
व्याप्त्यादिविरहस्य वा विरुद्धादीनां तु तत्प्रमाप-
कतया यद्यपि दोषपक्षनिक्षेपस्यापि विरुद्धत्वा-
दयो यद्दोषप्रतिपादकतयोक्तास्तदुद्भावनमात्रवानु-
रोधाद्व्याप्त्यादिविरहे तच्चोद्भाव्यमाने न हेतुर्गन्तुं
शक्यते ॥

टी० ॥ “व्यतिरेकं” नि । अनुमितिकारणान्तरस्य काला
देव्यतिरेकोपदर्शनमयोग्यमित्यर्थः ॥ ननु दोषप्रतिपादकतयैव
दोषत्वमस्तु परस्परया यनुमितिदोषत्वमस्मत्त्वादित्यत आह- ।
^b“दोषेति । एवं सति साक्षाद्दोषस्याभिद्वैरुद्धावमानमन्वयेव
तद्व्यवस्थापकतया नैकान्तिकत्वाद्युद्भावनमप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ परिह-

(१) व्याप्तिपक्षधर्मतावदनेकान्तिकत्वाद्यभावोपि कारणम-
नुमितेरनोद्यत्स्य शुभावयनैकान्तिकत्वाद्यभावभावोऽनैकान्तिकत्वादि-
रपि दुष्यमित्यत आह-न चेति-यनैकान्तिकत्वाद्यभावस्य स्वयमेव व्यति-
रेको न दर्शयितुं शक्यते ॥ प्रत्यक्षधर्मत्वप्रमिती नस्य मनुमित्यनुत्प-
त्त्यदर्शनं ह व्यतिरेकत्वकारणत्वमवश्यमित्यर्थः । इति विद्यानागराः ।
व्याप्तिपक्षधर्मतावदस्येऽनुमिति इत्थं व्याप्तिपक्षधर्मतावदाभावे
ऽनुमित्यभाव इत्यवश्यमतिरेकदर्शनाशयोः कारणत्वमावश्यकमनैका-
न्तिकत्वाद्यभावस्येव व्याप्तिपक्षधर्मतावदासत्वेन अनुमित्यनुत्पादादि-
त्यनैकान्तिकत्वादेर्न कारणत्वमिति पूर्वपक्षिणोऽभिप्रायः । (२) व्या-
प्त्यादिविरहस्याविरुद्धदोषत्वेऽनैकत्वमाद्युद्भावमनुचितमिति प्रतिपाद-
यितुमनुमितिदोषप्रत्यायकत्वमैवेति कलितमुत्तरं हरति-तस्मादिति-

रति-। “साक्षादि”ति । असिद्धिरुद्भावे कथमसिद्धिरिति तद्व्यवस्थापनाय पुनरनैकान्तिकाद्युद्भावनमावश्यकं तेन प्रथम-
मनैकान्तिकाद्युद्भावे तच्च स्वठयापकमसिद्धत्वं स्वत एवास्ति-
पतीति लाघवादनैकान्तिकत्वमेवोद्भावेति मित्यर्थः । न चैवं सत्य-
मिदोद्भावनमनवकाशम् अनेकान्तिकाद्युद्भावननैरपेक्षेण यत्रासि-
द्धत्वज्ञानं तत्र तदुद्भावनस्य सावकाशत्वादिति भावः * नच
निर्वाच्यामसिद्धिरनुद्भावे निर्वाहकानैकान्तिकाद्युद्भावनमप्राप्त-
कालमिति वाच्यम् * कथामन्त्रदायस्य तद्दृशत्वेनाप्राप्तकाल-
त्वात्तद्वदनेकान्तिकाद्युक्तीतामिदुद्भावज्ञानादेवानुमिति प्रति-
बन्धस्य सम्भवात् । अनैकान्तिकत्वादीनामप्यसाधकतामिदु-
त्वात् तथा-। इदं शब्दस्यानैकान्तिकाद्युद्भावादेव सिद्धिरि-
त्याशयान् ॥

शू० अनैकान्तिकत्वादौ तदुद्भावे व्याप्त्यादिविरहोऽर्था-
द्द्रव्यते व्याप्त्यादिविरहव्यतिरेकेणानैकान्तिकत्वा-
देरनुपपन्नत्वात् यथा तस्माद्दीर्घायमित्युक्ते सोऽस्मा-
द्भ्रस्व इत्यर्थाद्द्रव्यते नतु तत्र प्रतिपाद्यान्तरापेक्षा
तथेहापि निरङ्गौ धूमांस्तीति प्रतिपादितेग्निनासौ
न व्याप्त इत्यर्थाद्द्रव्यते नहि सम्भवत्यग्निना च
व्याप्तोऽनङ्गौ चास्तीति अत एवानन्त्यादतीन्द्र-
योपाध्यादिलिङ्गानां येषां पूर्वमनभिधानं समर्थितं
तेषामनभिधानेयमपि हेतुः तान्युपाधिलिङ्गानि नार्थ-
वशादुपाधि मनपेक्षाणि गमयन्ति येन तेषां व्या-
प्तिर्नावधारिता तं प्रति तत्प्रतिपादनमन्तरेणाप्र-
तिपादकत्वस्यापि सम्भवात् अनैकान्तिकत्वाद्यव-
गतौ तु व्याप्त्यादिविरहबोधनाय न प्रतिपादनी-
यान्तरापेक्षा कस्यचित् सचेतसः सम्भवतीति पूर्व-
पक्षसंक्षेपः एवमसिद्धलक्षणे व्यवस्थिते बाधोपम-
भिधीयते,

टी० ॥ नन्वनैकान्तिकाद्युद्भावनान्तरमसिद्ध्युद्भावनमस्तु
तथाच न लाघवमित्यत आह-। “अनैकान्तिकत्वादावि”ति ।
नक्षर्यायातमप्यभिधीयते अर्थपौनरुक्त्यापत्तेः अत्रानुरूपं दृष्टा-
न्तमाह-। “यथे”ति । वक्ष्यामश्चात्रेति । यदुक्तं तत्र किञ्चि-
दाह-। “अत एवे”ति ॥ “अनपेक्षणी”नि । उपाधिलिङ्गत्वे-
नाप्रतिसंज्ञितानीत्यर्थः तत्प्रतिसन्धानं च न ठयाप्यतावच्छेदक-
यः सन्तरंयेति भावः एतदेवाह-। “यने”ति । अनैकान्तिकत्वा-
दीनामसिद्धिठयाप्यतावच्छेदकरूपवस्योभयमिदुत्वादिति तदु-
द्भावनमुपपन्नमित्याह-। “अनैकान्तिकत्वादी”ति ॥

मू० “एतेन कीदृशमसिद्धलक्षणं व्यवस्थापितमायुष्मता
भवति व्याप्तत्वपक्षधर्मताभ्यामप्रमितोऽसिद्ध इति
तावद्विरुद्धादिषु लक्षणं किं नास्ति किं वास्ति यदि
नास्ति तदा व्याप्तिपक्षधर्मताभ्यां प्रमिता विरुद्ध-
त्वादयः प्राप्नुवन्ति अथास्ति तदा तेप्यसिद्धभेदाः
प्राप्ताः अथैतस्मिँल्लक्षणे सन्त्यपि ते नासिद्धान्त-
र्भूताः । तर्हि लक्षणमिदमतिव्यापकमापन्नम् * अथ
यत्र व्याप्तिपक्षधर्मत्वाप्रमितत्वं साक्षादुद्भाव्यते तद-
सिद्धमित्युच्यते * तर्हि लक्षणान्तरमिदमुक्तं स्यात्
‘न चेदमपि युक्तं यत्र^(१) व्याप्तिविरहमात्रमुद्भाव्यते
तत्र व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितत्वानां हानं मिलितं
नोद्भाव्यते इति नासावसिद्धः स्यात् ॥ एवं सर्वत्रासि-
द्धविशेषमुदाहृत्य प्रसङ्गो विधातव्यः ॥

टी० ॥ हेत्वाभासानां व्युत्पादनेनापि नासिद्धलक्षण-
स्यातिठयाप्तिः परिहृतेष्ट्याह-। “एतेने”नि ॥ “तर्ही”ति ।
उत्पादन्यत्रानैकान्तिकादिषु लक्षणगमनादित्यर्थः नन्वनैकान्ति-

(१) च यामो मित्रातनयादित्यादाषुपाध्युद्भावेन व्याप्तिविर-
हमात्रं प्रतिपाद्यते नासावसिद्धस्यादितिसम्बन्धः ।

कादिषु व्याप्त्यादिभङ्गस्य साक्षादुद्भावनं नास्ति साक्षादुद्भावन-
व्याप्तिपक्षधर्मनाप्रमितिर्विरहत्वस्यानिर्दिष्टत्वत्वेनाभिप्रेत-
त्वादिति शङ्कते-। “अथे”ति । तथाचोद्भावनगर्भं लक्षणान्तरं
प्रणयतस्तत्र प्रतिज्ञाहानिरिति परिहरति-। “तर्ही”ति । ननु
प्रतिज्ञाहानिः पुरुषदोषो ननु लक्षणान्तरदोष इत्यत आह-।
“न चेदमपी”ति । व्याप्तिपक्षधर्मनाप्रमितिर्विरहाणां मि-
लितानामुद्भावनं लक्षणत्वेन विवक्षितं प्रत्येकोद्भावनं वा आद्यं
परिहरति-। “यत्र”ति-। “एवमि”ति । यत्रापक्षधर्मत्वोद्भा-
वनमात्रं तत्रापि निमित्तानुद्भावनमाख्यातिर्यत्र वा प्रमिति-
विरहोद्भावनमात्रं लक्षणानुद्भावनमाख्यातिरिति भावः ॥

मू० “अथ प्रत्येकमिदं लक्षणं व्याप्त्यप्रमिततया साक्षा-
दुद्भाव्योऽसिद्धः पक्षधर्मतया ऽप्रमिततया चेति तर्ह्य-
न्योन्योदाहरणाव्याप्तिरित्यन्यापकत्वमुभयोः * “अ-
योभयोरप्यसिद्धविशेषलक्षणत्वादन्त्योन्यविषयाव्या-
पकता न दोषायेति मन्यसे ?*-न, ‘सामान्यलक्षणे
निर्वक्तुमशक्ये कथमिदं विशेषलक्षणमपि घटेत्* “अ-
थानुमितेरसाधारणहेतुव्यतिरेकोद्भावनं सामान्यल-
क्षणमस्तु ? * मैवत्, ‘सत्प्रतिपक्षोद्भावनं तथेत्यति-
व्याप्तेः । ‘भावरूपतया हेतुविशेषणे च निरुपाधि-
त्वव्यतिरेकोद्भावनाव्याप्तेः “स्वरूपासिद्धिः सर्वप्र-
माणसाधारणो दोष इति तदुद्भावनाव्याप्तेश्च *
“अथोच्यते व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वाभ्यां प्रमितत्वस्य
व्यतिरेको यत्र साक्षादुपन्यस्यते सोऽसिद्ध इति ?*-
इदमप्यलक्षणं अव्यापकत्वात् ॥

टी० ॥ द्वितीयमाशङ्क्य दूषयति-। “अथे”ति । तथा च
सुतरामव्याप्तिरित्यर्थः ॥ ननु तिमृणामभिद्वीनां विशेषलक्षणा-

न्येतानि तथाचाभ्योन्यानुपपद्ये शुभ एव न दोष इति शङ्कते-
 “अथे”ति । सामान्यलक्षणज्ञाननन्तरेण विशेषलक्षणविक्षासानु-
 दयात्सामान्यलक्षणमेव प्रयत्नमुचितमिति परिहरति-। “सा-
 मान्ये”ति । नन्वनुमित्यसाधारणकारणविरहोद्भावनं यत्र सोऽ-
 मिदं इति सामान्यलक्षणमित्याह-। “अथे”ति । अनुमितेरसा-
 धारणो हेतुर्व्याप्तत्वं पक्षधर्मत्वं तत्प्रमितिश्च तद्विरहोद्भावन-
 मित्यर्थः ॥ अतएवप्रतिपक्षितत्वमप्यनुमितेरसाधारणो हेतुरिति
 तद्विरहोद्भावनेऽतिठ्याप्तिरित्याह-। “सत्प्रतिपक्षे”ति । अनुमि-
 त्यसाधारणभावभूतहेतुविरहोद्भावनं विवक्षितनसत्प्रतिपक्षितत्वं
 च न प्राप्तभूतनतो नातिठ्याप्तिरिति यदि नदा मिदपाक्षित-
 स्यानुमित्यसाधारणहेतोर्यत्रविरह उद्भावयते तत्र ठ्याप्यत्वाभि-
 द्धुष्यठ्याप्तिरिति शङ्कोत्तराभ्यासाह-। “मात्रे”ति ॥ “स्वकूपा
 सिद्धिरिति । यद्यप्यनुमित्यसाधारणदोषोद्भावनं न लक्षणं येना-
 ठ्याप्तिः स्यात् तथाप्यनुमित्यसाधारणहेतुव्यतिरेकोद्भावनमपि
 तत्रैवपर्यवस्यतीति तथोक्तम् । “अथेति । कनेकान्तिकादी
 साक्षादनुमित्यसाधारणहेतुव्यतिरेकोद्भावनं नास्ति किन्त्वने-
 कान्तिकत्वादिद्वारैति न तत्रातिठ्याप्तिरिति भावः । अत्र प्र-
 मितिठ्याप्तिरेकः पूर्वस्माद्देह इत्यप्ये ।

मू० “यत्र ठ्याप्यत्वादिठ्याप्तिरेक उपन्यस्यते तत्र वस्तुगत्या
 ठ्याप्यत्वप्रमितेर्व्यतिरेकोस्तु नाम नतूपन्यस्यतेपि
 प्रयोजनाभावात्, ठ्याप्यत्वव्यतिरेकदर्शनादेवानुमाना-
 द्भ्रवैकरूपात्मनो दोषस्योद्भावनपर्यवसानात्तस्मादत्र
 प्रमितत्वव्यतिरेकोद्भावनं नास्तीत्यठ्यापकत्वं दोषः
 * “ननु विशेषणाद्यभावोपि वस्तुतो विशिष्टाभाव
 एवेति नोक्तदोषः * न “यदि विशेषणाद्यधिको-
 विशिष्टस्तदा तदभावभेदोपि स्यात् * अथ नाधिक-
 स्तदा विशेषणाभावान्नान्यस्य विशिष्टाभावतेति *
 विशेषणाभावस्यापि तथात्वे पृथक् पृथगेव विशि-

ष्टाभावाद्यस्तथोरित्यननुगम एव स्वार्थानुमित्यसि-
द्धाभ्याप्तिश्चानुद्भावमादिति ।

टी० ॥ ठयाप्तत्वपक्षधर्मत्वप्रकारकप्रमाठयतिरेकोद्भावने
केवलठयाप्तत्वठयतिरेकोद्भावने केवलपक्षधर्मत्वठयतिरेकोद्भावने
वा नास्तीत्यत्राठयाप्तिरित्याह- । "यत्रे"ति । यद्यपि प्रसितत्व-
ठयतिरेकस्तत्रास्ति तथापि उद्भावने तत्परः शब्दप्रयोगो वा
नास्तीत्याह- । "तत्र वस्तुगत्ये"ति ॥ ननु यथापि ठयाप्तिवि-
रेकोद्भावनमात्रं तत्रापि ठयाप्तत्वपक्षधर्मत्वप्रकारकप्रमाठयतिरे-
कोद्भावनसत्येव विशेषणाभावेपि विशिष्टाभावसत्त्वादिति श-
ङ्कते- । "नन्वि"ति । विशिष्ट यत्तद्यदि विशेषणादितो भिन्नं
तदा प्रतियोगिभेदात्तदभावभेद इति विशेषणाभासोपन्यासेपि
न विशिष्टाभासोपन्यास इत्यठयाप्तितादवच्छेदस्य अथ विशेषण-
विशेष्याभ्यामभिन्नं विशिष्टं तदा विशेषणाभासो यदि विशि-
ष्टाभावस्तदा विशेषणाभावेठयाप्तिरित्यननुगमः उभयाभावाभि-
धानेपि प्रत्येकाभावाभ्याप्तिरिति स एव दोष इति परिहरति- ।
"यदी"ति ॥

मू० * "अथ ब्रूषे यत्र व्याप्तिस्त्वपक्षधर्मत्वप्रमितेर्ध्वतिरेकः
साक्षाच्छक्योपन्यासस्तदसिद्धं शक्योपन्यासत्वस्या-
नुपन्यस्तेपि सम्भवान्नास्त्यव्यापकतेति * नैतदपि
युक्तं, तथाहि 'शक्योपन्यासत्वं किं शक्यस्वरूपनि-
र्देशत्वमात्रमुत शक्यप्रमापणत्वं आद्येऽमैकान्तिका-
दावपि व्याप्तिशून्यत्वं शक्यप्रतिज्ञं भवत्येव द्विती-
येपि यदि साक्षादिति प्रत्यक्षेणेत्यर्थस्तदा प्रत्यक्षेण
प्रमाणीयत्वं व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमिति विरहस्य प्रत्य-
क्षप्रतियोगिकाभावप्रत्यक्षतावादिसते विरुद्धादाव-
प्यस्तीत्यतिव्याप्तिः अन्यमते न क्वचिदपीति सर्वा-
व्याप्तिः * "अथ व्याप्तिपक्षधर्मताविरहस्यापि प्रत्य-
क्षप्रमाणीयता विवक्षिता * सान युक्ता, 'उक्तलक्ष-

व्याप्यस्य व्याप्तिपक्षधर्मताविरहानभिधायित्वात्
‘तद्विरहेऽपि तात्पर्याभ्युपगमे प्रत्येकसमुदितलक्षण-
ताविकल्पेनाव्यापकतापातात् ॥

टी० ॥ पूर्वदोषे सत्येव स्वार्थानुमित्यभिदुत्वमात्रमङ्ग-
हाय शङ्कते—। “अथ ब्रूवे” इति । साक्षादित्यनेकान्तितादाव-
तिव्याप्तिवारणाय शङ्कोपन्यासेति स्वार्थानुमानासिद्ध्याप्राप्तिवा-
रणाय उपन्यासयोग्यतायास्तत्रापि सत्त्वात् अत्र शक्योद्भावमत्त्वं
विरुद्धादावतिव्यापकम् उद्भावनाहंतायास्तत्रासतेः व्याप्तिपक्ष-
धर्मताप्रमितिर्विरहस्य प्रत्यक्षप्रमाणीयत्वं नैयायिकमते विरुद्धा-
दावनिव्यापकं भट्टमते चासंभव एव लक्षणदोष इत्याह—। “शङ्को-
पन्यासत्वमिति”ति । भट्टमतेऽसुरूपववारणाय शङ्कते—। “अथे”ति ।
व्याप्तिपक्षधर्मताविरहस्य तन्मतेऽपि प्रत्यक्षत्वा^(१)दित्यर्थः ॥ व्या-
प्तिपक्षधर्मताप्रमितिर्विरहान्तभावेण लक्षणे प्रमितिर्विरहान्त-
भावावश्यकतया तदवस्थ एवानुभवो दोष इत्याह—। “उक्त-
लक्षणे”ति । ननु व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितिर्विरह इत्यत्र द्वन्द्वम-
नाश्रयसादृशात्पत्यादिर्विरहोऽपि तात्पर्याविषय एवेत्यत आह—।
“तद्विरहेऽपि”ति । व्याप्तिविरहादीनां यदि प्रत्येकं लक्षणत्वं
तदा नदितरत्राव्याप्तिरथ तावतां विरहाणां मिलितमुद्भावनी-
यत्वेन विवक्षितं तदा प्रत्येकोद्भावनाव्याप्तिरित्यर्थः ॥

सू० (१) “अतीन्द्रियपक्षादिविरहे च विषये तदभावाद्-
व्यापकतापत्तेः एतेन यदि लिङ्गानपेक्षत्वे साक्षादर्थः
सोऽपि निरस्तः * अथोच्यते यत्र व्याप्तत्वपक्षधर्म-

(१) ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वे तत्प्रतियोगिकाभावस्यापि प्रत्यक्षत्वं बो-
द्धव्यं, यद्वा ज्ञानाभावस्याधिकरणप्रत्यक्षात्मकपक्षात्प्रत्यक्षत्वम् । (२) अ-
तीन्द्रियपक्षेतिभावप्रधानतया निर्देशः । अतीन्द्रियपक्षत्वाद्यभावइत्यर्थः ।
आदिनातीन्द्रियव्याप्तिपरिग्रहः । अत्र विद्यासागराः । अनित्याः परमात्मनः
सर्वगतत्वादिति यदा मीमांसकेन प्रयुज्यते तदा अतीन्द्रियपक्षधर्मत्ववि-
रहस्तथा वक्ष्यामुत्तरचतुर्वेदाभिन्नः ब्राह्मणप्रकृतत्वादित्यतीन्द्रियव्याप्ति-
विरह इत्युक्तं भवति अतीन्द्रियपक्षहेतुः प्रत्यक्षप्रमाणीयत्वाभावात्त-
द्धर्मं यक्षधर्मत्वस्यासिद्ध्यतिरेके प्रत्यक्षप्रमाणीयत्वाभावाद्वाप्यप-
क्षधर्मत्वप्रमितेऽर्थतिरेके प्रत्यक्षे च शङ्कोपन्यास इतीत्यभिधत्ते ।

त्वप्रमितेऽर्थतिरेकः प्रतिपादनीयान्तरानपेक्षतया त-
त्प्रमापकस्य लिङ्गस्योपन्यासमन्तरेण शक्योद्भाव-
नस्तद्विद्वमिति ? * -॥

टी० ॥ सर्वसाधारण दोषान्तरमाह-। “अतीन्द्रिये”ति ॥
“तदभावादि”ति । प्रत्यक्षेण प्रमाणीयत्वाभावादित्यर्थः ॥
“एतेने”ति । विरुद्धाद्यतिव्यापकत्वेन प्रत्येकमित्यतिविकल्पेन
वेत्यर्थः ॥ भट्टनते प्रमितिविरहस्यानुपलब्धिमप्यतया लिङ्गान-
पेक्षत्वमन्येषां च प्रत्यक्षवेद्यतया च लिङ्गानपेक्षत्वं तुल्यमिति
भावः ॥ उक्तातिव्याप्तिपरिहाराय विशेषणान्तरं शङ्कते-। “अथे”
ति । यत्र व्यापनत्वपक्षधर्मत्वप्रमितेऽर्थतिरेको लिङ्गस्योपन्यास-
व्यतिरेकेण शक्योद्भावनस्तत्र हेतुस्तत्प्रमापकस्य प्रतिपाद-
नीयान्तरानपेक्षनयेति नचैवमतिव्याप्तिर्विरुद्धादौ विरुद्धत्वव-
व्यभिचारत्वादिलिङ्गोपन्यासाच्च व्याप्तिरतीन्द्रियपक्षधर्मत्वा-
दिविरहे^(१), तत्र^(२) पक्षादिविरहस्यैव लिङ्गान्तरापेक्षया तद-
वगमे सति व्यापत्यादिव्यतिरेकावगमकलिङ्गानुपन्यासादित्यर्थः
(३) यद्वा यत्र व्यापनत्वपक्षधर्मत्वप्रमितेऽर्थतिरेकः प्रतिपादनीया-

(१) काञ्चनमयः पार्थिवपरमाणुगन्धवान् पार्थिवत्वात् पुष्पादि-
वदित्याद्यतीन्द्रियपरमाणवादिपक्षकानुमाने पार्थिवत्वादिहेतोः काञ्चन-
मयत्वविशिष्टपार्थिवपरमाणवात्मकपक्षधर्मत्वस्याप्यतीन्द्रियत्वेनाऽवि-
धर्मिकत्वादित्यतिव्याप्तिरलिङ्गगम्यत्वमेव वाच्यम् तथा च निवृत्तलक्ष-
णाव्याप्तिरिति पूर्वपक्षग्रन्थाभिप्रायः । (२) न तत्र पक्षधर्मत्वव्यतिरेकस्य
यः किञ्चिद्विधधर्मिकत्वादिलिङ्गगम्यत्वं किन्तु पक्षतावच्छेदकोभूतका-
ञ्चनमयत्वविशिष्टपार्थिवपरमाणवात्मकपक्षविरहस्यैव पार्थिवत्वादित्य-
त्किञ्चिद्विधधर्मिकत्वं तथाच पार्थिवपरमाणुः काञ्चनमयत्वाभाववान्
पार्थिवत्वाद् व्यतिरेकित मयमतः काञ्चनमयत्वाभावविशिष्टं परमः परमात्म-
कपक्षविरहमनुमाय हेतोस्तद्विधधर्मिकत्वव्यतिरेकोऽप्यदेवाऽवगम्यते इत्यर्थमात्रे
तस्मिन्हेतुवन्तरं पुनर्नाभिधेयम् अथपौनवृत्त्यापातात् तथाच न लक्षणा-
ऽव्याप्तिरित्याह-तत्रेति । (३) नन्वतीन्द्रियपरमाणवादिपक्षकानिक्तानु-
मितिरन्वित्यपक्षविरहपक्षधर्मत्वविरहयोरुभयोरप्यतीन्द्रियत्वाऽविशेषेण
पक्षविरहस्यैव लिङ्गगम्यत्वं न पक्षधर्मत्वविरहस्येत्यत्र न किञ्चिद्विनि-
गमकमित्यश्वरत्वात्पक्षधर्मत्वादिव्यतिरेके लिङ्गान्तरापेक्षयाव्यतिरेके-
त्यस्यावयवमपहृत्य पक्षधर्मत्वादित्यतिरेकावगमकलिङ्गे तदाह-यद्वेति ।

न्तरानपेक्षतया अतएवमात्रकं लिङ्गं तदुपस्थापयतिरेकेणेति
संबन्धः विरुद्धा^(१)दौ प्रतिपाद्यान्तरानपेक्षविरुद्धत्वात्प्रत्यक्षासा-
क्षातिव्याप्तिर्नवान्तीन्द्रियपक्षधर्मताविरुद्धादावप्याप्तिस्तद्विरुद्धस्य
प्रतिपाद्यान्तरानपेक्षत्वाद्येन तस्य व्याप्तिर्नावधारिता तं प्रति
तस्याः प्रतिपादनीयत्वादित्यर्थः ॥

मू० "नैतदप्युपपन्नमतिव्यापकत्वात्" तथा हि विरुद्धा-
दावपि शक्यते तावद्विपक्षवृत्तिदण्डभूततर्काभावात्
सोपाधितावगन्तुं यदाह "यवानुकूलस्तर्को नास्ति
सोऽप्रयोजक इति" तस्मात्तेषामप्येवंलक्षणयोगित्वा-
दसिद्धत्वप्रसङ्गः * "नच तादृशतर्काविषयत्वमपि प्र-
तिपादनीयान्तरानपेक्षतया व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमि-
तिविरुद्धप्रमापकलिङ्गभूतमेवेति वाच्यं ? —" तथा
सति विरुद्धत्वादिवत्तस्य हेत्वाभासान्तरत्वप्रसङ्गात् ॥

टी० ॥ नैदं लक्षणमतिव्याप्तत्वादिति परिहरति—
"ने"ति । विरुद्धादौ प्रतिपादनीयान्तरानपेक्षविरुद्धत्वादिलि-
ङ्गेऽप्यन्तरेण व्याप्तिव्याप्तिरेकस्य शक्योद्भावनत्वे क-
थमतिव्याप्तिरित्यत आह । "तथा ही"ति । अनित्यः शब्दो
कृतकत्वादित्यः शब्दः प्रमेयत्वादित्यादिविरुद्धादौ विपक्ष-
बाधकतर्काभावादपि व्याप्तिविरुद्धस्य शक्यावगमत्वादतिव्या-
प्तिरित्यर्थः ॥ विपक्षबाधकतर्काभावो विरुद्धत्वादिविरुद्धासिद्ध्य-
तिरेकगमक इत्यत्रोदयनसंवादमाह— "यत्रे"ति । अनुकूलतर्कः
पक्षे स एव प्रतिकूलो विपक्षे स यत्र हेतुत्वाभिमतो नास्ति सोऽ-
प्रयोजको व्याप्तिरहित इत्यर्थः सकललक्षणसङ्गृहीतत्वाद्विरुद्धा-
देरसिद्धान्तर्भावः स्यादित्युपसंहरति— "तस्मादि"ति । विप-
क्षबाधकतर्काभावोऽवगम्यं प्रतिपादनीयान्तरानपेक्षव्याप्तिपक्षधर्म-
ताप्रमिति व्यतिरेकलिङ्गमुपन्यस्यते इति नातिव्याप्तिरित्यत
आह— "नचे"ति । कुतो न वाच्यमित्यत आह— "तथे"ति ॥
मू० * "अथोच्यते" तथोपन्यस्यमानं तदसिद्धं भवतु सा-

(१) आदिपदेन प्रकाशितपक्षधर्मत्वाभावादिः संशयः ।

ननु च गोत्यादिवादिदत्तत्वात्तद्वत्त्वात् इत्येतेषां नाम

टी० ॥ उपाय्यादिभक्त्याद्विरुद्धादिवत्तत्वात्तद्वत्त्वात् इत्येतेषां नाम
त्वाभावात्तद्वत्त्वात् तद्वत्त्वात् विरुद्धादावभावात् (१) एवं सति
विरुद्धेनेकात्मादेरन्तर्भावात्तात्प्रापनतिप्रसङ्गी दीयाव विरु-
द्धादेरविरुद्धलक्षणोपपत्त्येनासिद्धत्वाद्यापि सत्तवादिति शङ्कते-
“अथे”ति । तुल्यायां (२) प्रमाणप्रमेयव्यवहारसद् विरुद्धादाव-
सिद्धत्वविरुद्धत्वादिव्यवहारोऽस्मि प्रवृत्तिमिति सत्तेदादेव हेत्वा-
नासमेदव्यवस्थेत्यर्थः ॥ “अथे”ति । प्रागुक्तप्रकारपरान्तर्हस्त-
ति विरुद्धादिलयन्यादित्यत आह- । “सोऽप्ये”ति । यत्र साध-
कतर्काभावेन सापाधिता नश्यते तद्विरुद्धं तदेव पुनः साध्यवि-
रुद्धत्वादिना दूष्यमाणं विरुद्धादि नवतीत्यर्थः ॥ उपपत्त्यासमेदपि
वस्तुन एकत्वात्कथं हेत्वाभासव्यवस्थेत्यत आह- । “उप-
पत्त्यासे”ति । उपपत्त्यासमेदोपाधिक एव हेत्वाभासमेद इत्यर्थः
अनीपाधिक एव मेदः कस्यामेदप्ये हेत्वाभासानामित्यत
आह- । “नही”ति । जलनमग्नि भूतवत्त्वादित्यत्र उपाय्या-
दिविरुद्धस्य साध्य विपरीतत्वात्तत्वेन सङ्करात्तथा नित्यः शब्द-
स्यासुषुप्त्वादित्यादावप्यतिशुद्धाङ्गयोदित्यर्थः एकमर्थं बहुहा-
स्यमुपपादयितुं परमुक्तेन पृच्छति- । “किमिति”ति ॥

सू० “प्रमाणप्रमेयभाववत् प्रकारान्तरासाङ्करमात्रमिति”-

‘तदप्युक्ताभिधानं, ‘वक्तव्यं हि केन प्रकारेणासि-
द्धत्वं भवति ‘न तावदुक्तलक्षणेन ‘तथा शक्योद्भावनं
तस्य विरुद्धोचितप्रकारेणोपन्यस्यमानस्य संभवात्
/सर्वथा निष्प्रकारकस्यासिद्धधर्मिण उद्भावनस्या +

(१) ‘भाष्यादिभक्त्यादिविरुद्धादिव्यवहारो’ति शेषः ।

(२) अत्र ‘तुल्यायामिति’ति युक्तं पाठमुपपत्त्यायः, यथा वृत्तपाठे तु
वृत्तीर्षतावानिति पदसंख्याद्वयं वृत्तीर्षतावां तुल्यावां वृत्त्यानवसर्गः
कथञ्चिदुपपत्त्यर्थोऽर्थः ।

शक्यत्वात् नच तथा शक्योद्भावनत्वमप्युद्भाष्यते
ऽसिद्धे येन प्रकारभेदव्यवस्थितिरनेन भवेत् ॥

टी० ॥ स्वारस्यमाह-। “प्रमाणे”ति । इन्द्रियादी प्रमा-
करणत्वेन प्रमाणत्वं तद्विवक्षितत्वेन च प्रमेयत्वं व्यवह्रियते तद्व-
दित्यर्थः । अथ हनवादिनं प्रति प्रमाणप्रमेयवदिति कथं मिदु-
वदुष्टान्तमुदाहरसीति दूषयति-^१ “तदपी”ति । किंच प्रकारास-
ङ्गाभासमिति ब्रूयतामिदुव्यवहारोचितप्रकारो वक्तव्यः स च
वक्तुमशक्य इत्यभिप्रेत्याह-। “वक्तव्यं ही”ति । यत्र च व्याप्त-
त्वपक्षधर्मत्वप्रमितेर्धर्मतिरेको लिङ्गस्योपन्यासव्यतिरेकेण शक्यो-
द्भावनः सोऽमिदु इत्याशङ्काह-। “न तावदि”ति । कुत इत्यत
आह-। “तचे”ति । साध्यविरुद्धव्याप्तत्वादिप्रकारोपन्यास्य-
मानस्यापि तथानुमानेपि तथा शक्योद्भावनत्वमस्तीत्यतिव्या-
प्तिरेवेत्यर्थः ॥ यत्र साध्यविरुद्धव्याप्तत्वादिप्रकारो नास्ति
व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वप्रमितेर्धर्मतिरेकश्च लिङ्गोपन्यासव्यतिरेकेण
शक्योद्भावनः सोऽमिदुप्रकार इत्यत आह-। “नर्वे”ति । सर्वथा
विमृष्टादिप्रकारहीनस्यामिदुधर्मिण उद्भावनस्य व्याप्त्यादिप्र-
मिति व्यतिरेकोद्भावनस्याशक्यत्वात्कश्चिदमङ्कुरेपि सर्वत्रासा-
ङ्ग्यभावादित्यर्थः । यद्यपि विरुद्धव्यवहारोचितप्रकारादावपि
तथाशक्योद्भावनत्वमस्ति तथापि तन्नोद्भाष्यते यत्र तु तदुद्भाष्यते
सोऽमिदु इति व्यवस्थेयत आह-। “नचे”ति । स्वार्थानुमा-
नेसिद्धे व्याप्तेरित्यर्थः ।

मू० * “नच शक्योद्भावनपदस्थाने उद्भाष्यमानत्वमिति
कृते निस्तारः ?*- ‘सोपाधिताद्युद्भावने प्रमित्यभा-
वोद्भावनं व्यर्थत्वात् क्रियत इति तदव्यापकत्वं प्रस-
ज्येत इति प्रागेवाक्तत्वादिति एतेनासिद्धः साध्य-
सम^(१) इति प्रत्युक्तं ‘यथाकथञ्चित्साध्यसाम्यस्य
सर्वसाधारणत्वात् ।

। यत्र मूले वदुषु पुरतकेषु तदुद्भावनस्येति पाठः, आङ्गिर्यामये-
तदर्थं ह्युद्भाष्यते तथैव प्रतीकधारणेनापि भाष्यं-“तदुद्भावनस्येति” इति ।

(१) साध्यसमत्वं च साध्यव्यापनायत्वेन रूपेण ।

टी० ॥ तर्हि व्याप्तत्वपक्षधर्मप्रतिनिधित्वेतिरेको यत्र
लिङ्गोपन्यासव्यतिरेकेणोद्गाढ्यमानः सोऽविदु इति कृते नि-
स्तारो विरुद्धादावनुद्गाढ्यमानत्वादिति^(१) समनन्तरोक्ताठ्या-
प्तिपक्ष्यन् केवलातिव्याप्तिपरिहारमाशङ्कते यस्तं प्रत्याह—
“नचे”ति । कुतो न निस्तार इत्यत आह—^b“सोपाधी”ति ।
सोपाधित्वं व्याप्त्यभावः व्याप्तिविरुद्धपक्षधर्मताविहृदश्रुतेनै-
वानुमानाङ्गवैकल्यात्मनो दोषस्योद्गाढ्यपर्यवसानाद्वैषम्यात्
प्रमित्यभासो नोद्गाढ्य इति कृत्वा तस्य लक्षणस्याठ्यापकत्वं
व्याप्त्यादिविरुद्धमात्रयोद्गाढ्यमानासिद्धं प्रत्यठ्यापकत्वं स्या-
दिति प्रागुक्तमित्यर्थः ॥ इदानीं सूत्र^(२)निसृतं लक्षणं निरस्यति—
“एतेने”ति । साध्येन हेतोः साम्यं येन केन चिदाकारेण किं
वा साम्यविशेष इति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह—^d“यद्ये”ति । अ-
स्तित्वज्ञेयत्वादिना माध्यसाम्यं विरुद्धादावपि तुल्यमित्यर्थः ॥
मू०“साम्यविशेषस्योक्तप्रकारपर्यवसानव्यतिरेकेणान्यस्या-
सम्भवात्^bलक्षणान्तरेषु चोक्तदूषणप्रकारा यथा-
सम्भवमिह योजनीया इत्यलं विस्तरेण “अपि
चासिद्धलक्षणविशेषेषु प्रमाणव्यवच्छेदकव्यतिरे-
केण यद्व्यवच्छेद्यं किं त—

टी० ॥ यथा साध्यं माध्येन व्याप्ततयो न प्रमितनेक
त्वाद्यथा च पक्षधर्मतया न प्रमितं मन्दिगत्वादेवं रूपत्वमि-
हसाम्यं विवक्षितमिति द्वितीयमाशङ्काह—^c“साम्ये”ति ।
एवंविधसाम्यविशेषस्य व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वाभ्यां न प्रमित इत्यु-
क्तप्रकारपर्यवसायित्वात्तस्य च स्वविहृतत्वादित्यर्थः ॥ अनि-
श्चितपक्षवृत्तिरसिद्ध इत्यादिलक्षणात्तरे को दोषस्तत्राह—
“लक्षणे”ति । व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वप्रमिति व्यतिरेकस्य तत्राप्य

(१) अनुद्गाढ्यमानत्वादिति केवलातिव्याप्तिपरिहारमाशङ्कते-
र्हति सम्बन्धः । अनुद्गाढ्यमानत्वात्=लिङ्गोपन्यासव्यतिरेकेण व्याप्त-
त्वपक्षधर्मत्वप्रमितेर्व्यतिरेकस्याऽनुद्गाढ्यमानत्वादित्यर्थः (२) लूणम्
“साध्याऽविधिः सध्यत्वात्साध्यवसः” इति न्यायवात्स्यायने प्रथमा-
ध्याये द्वितीयाह्निके एकोनपञ्चाशत्तमम् ।

वश्यं वक्तव्यत्वादुक्तदोषः प्रादुर्गुरेवेति यावत् किंचेदन्नि-
 श्चितत्वमप्रमितत्वमुक्तं ज्ञातत्वमुक्तं च निश्चितत्वाद्ये दत्तमे-
 वोत्तरं द्वितीये आन्त्यापि पक्षधर्मतया विदिते नोपाधिकादा-
 वठ्यामिस्तनीये पक्षधर्मत्वादिविरहात्मना निश्चितत्वात् पक्षधा-
 दावठ्यामिर्निर्यर्थविशेषकविशेषासिद्धादौ चेत्पादि बहु वक्तुं
 शक्यमपि नोच्यते पक्षधर्मत्वमयादित्युपसंहरति— “इत्यन्मि”
 ति । विरुद्धवृत्तानि प्रस्तावयति— “अपि चे”ति । उपाध-
 त्वपक्षधर्मत्वप्रमितित्यतिरेके यत्र लिङ्गस्योपन्यासव्यतिरेकेण
 शक्योद्भावनस्तदसिद्धमित्यादिलक्षणेपु व्यतिरेक इत्यन्तं विशे-
 षणप्रमाणव्यवच्छेदक^(१)तदतिरिक्तं विशेषकद्वयमस्ति तेन किं
 व्यावर्त्यं न किञ्चिद्विरुद्धादेरप्यसिद्धत्वात् व्यावर्त्यमित्युक्तश-
 क्यत्वादितरेतराश्रयश्च विरुद्धादौ सिद्धे तद्व्यावर्त्यनेनासिद्धमि-
 द्धिरसिद्धसिद्धौ च तद्व्यावर्त्यविरुद्धादिसिद्धिरित्याक्षेपाभिप्रायः ॥

म० “केनचिद्विरुद्धं केनचिदन्यदिति चेत् विरुद्धमेव
 किमुच्यते तथाहि साध्यविपरीतव्याप्तौ विरुद्ध
 इत्याहुः “तत्र साध्यव्यतिरेकेण हि व्याप्तिः का-
 तस्त्वेन वानोपाधिका वा स्वाभाविका वा संबन्ध
 इत्याद्युक्तिभिः सविशेषणः सहभाव एव निरुच्यते ॥
 टी० ॥ निप्रमवि पृष्ठं नत्वेत्तरं प्राहेतरः— “केनचिदि”

ति । लिङ्गस्योपन्यासव्यतिरेकेणेति विशेषणेन विरुद्धं व्यव-
 च्छेद्यमनैकाग्र्यादि च तुल्यत्वात् केनचिद्विरुद्धोद्भावन इत्यने-
 नान्यदव्यापकत्वं स्वार्थानुमानाभिद्धे इत्याशयः विरुद्धस्यैव
 निरुद्धसंज्ञाणीमधिरोदुमनस्तथा परास्यत्वमित्याभिप्रेत्याह—
 “विरुद्धमि”ति । विरुद्धानिरुक्तिमेव प्रतिपादयति— “तथा-
 ही”ति । साध्यस्य विपरीतोऽभावात्तद्विरुद्धो वा धर्मस्तेन
 व्याप्तौ विरुद्ध इत्याहुर्द्वयनादयः विषयव्याप्तत्वेन निश्चि-
 तो विरुद्धो हेतुभावात् इति वचनात् पक्षविषययोरेव वर्त-
 मानो विरुद्ध इति भवकृतो लक्षणस्याप्ययतो न भेदः

(१) प्रमाणव्यवच्छेदकश्च = अनुमानात्मकप्रमाणस्य व्यवच्छेदकश्च ।

विपर्ययाद्वच्यमानान्ननेकान्तेष्वस्तानि तत्परामाय व्याप्तत्ववि-
शेषणं भङ्गं गणयन्ति-। “तत्र”ति । लक्षणस्य व्यतिरेकविशेषणतां
वक्तुं व्याप्तिपदार्थं कथयन्ति-। “साध्य”ति । साध्यव्यतिरेकेण
हेतोर्व्याप्तिरित्याद्युक्तिभिः सविशेषणः सहभाव एव निरूप्यते
इति संबन्धः ॥ १. “कात्स्न्ये”ति । सार्वत्रिक इत्यर्थः सर्व एते
प्रकारा अनुमानप्रस्तावे दर्शिताः आदिपदेन यत्र^(१) विपक्षे हेतो-
र्वृत्तौ साध्यकमस्ति तयोः सहभावो गृह्यते ॥

सू० “तथा सति च साध्यव्यतिरेकेण सामानाधिकरण्यमे-
व विशेषणविशेषणयुक्तं विरुद्धत्वमित्युक्तं स्यात्” यथा
चैवं तदा साध्यव्यतिरेकेण सामानाधिकरण्यमेव
हेतोरगमकत्वे समर्थमिति तन्मात्रमुद्गाढ्यं वृथा
विशेषणप्रक्षेपः “तथाचानैकान्तिक एवायं स्यात्” *
“ननु साध्यव्यतिरेकसंबन्धो यद्यपि विरुद्धानैकान्ति-
कयोर्द्वयोरप्यस्ति ।

टी० ॥ सहभाव एव व्याप्तिपदार्थं निरूपयतां का नाम
वस्तुव्यतिरित्यत आह । “तथे”ति । साध्याभावेन हेतोः अमा-
नाधिकरण्यं साहचर्यसंबन्धो विशेषणकात्स्न्यादिना युक्तो
व्याप्तिः स्यादित्यर्थः ॥ यदर्थमुपोद्घातः कनस्तदिदानीं दर्श-
यन्ति-। “यदे”ति । हेतोः साध्याभावसम्बन्धमात्रस्येवानुमा-
नाङ्गवैकल्पदोषप्रतिपादनमात्रार्थात्तस्मात्तन्मात्रमुद्गाढ्यं नहि भ-
वति साध्याभावनङ्घ्रितः साध्याविनाभूतश्चेति ततः का-
त्स्न्येत्यादि विशेषणप्रक्षेपोमुष्वा यद्यपि व्याप्तिरित्युक्तं निर्वि-
शेषणमेव तथापि दृग्गीति वस्तुदर्शनवर्धनेन सविशेषणत्वं तर्हि
साध्यस्य व्यतिरेकसहचरितो विरुद्ध इत्येतावन्मात्रं ब्रूमस्त-
त्राह-। “तथाचे”ति । पक्षत्रय वृत्तरनैकान्तिकस्यापि साध्य
व्यतिरेकसामानाधिकरण्यमस्तीति ततो मेदो न स्यादित्यर्थः ॥
अनैकान्तिके व्यतिरेकसामानाधिकरण्यं तन्मात्रस्य चागम-
कत्वे प्रयोजकत्वमुक्तमङ्गीकृत्य बोधयन्ति-। “नन्वि”ति ।

(१) यत्र-ययोः साध्यहेत्वोर्मध्ये ।

मू० "तथापि वस्तुगत्या स्वाभाविकोऽसौ विरुद्धे 'एवेत्ये-
तावन्मात्रविवक्षया विरुद्धस्यानैकान्ताद्भेदोपन्या-
सः ? * - 'मैवं, दत्तोत्तरत्वात् 'वस्तुगत्या सन्नप्ययं
विशेषो नोद्भावनाहं इत्युपेक्षणीय इत्युक्तं 'तथाहि
नेदमस्य साधकमेतत्साध्यं प्रति विरुद्धत्वादित्यभि-
धीयमाने विरुद्धशब्दार्थनिरुक्तौ विशेषणाधिक्यस्यो-
क्तन्यायेन दुष्परिहरत्वात् 'अत एवानैकान्तिके स-
न्देहेन प्रत्यवस्थानं विरुद्धे तु व्यतिरेकनिश्चयेनेति
विशेषादनयोर्भेदोपन्यास इत्यप्यनवकाशम् ॥

टी० ॥ तर्हि विशेषणवैयर्थ्यमित्यपि न वचनीयं विरुद्ध-
स्यानैकान्ताद्भेदोपन्यासादित्या-
ह । "तथापी"ति ॥ कलितमोह-। "इत्येतावदि"ति । अनु-
पयर्काशमन्त्रिष्यधिको न वक्तव्यो ज्ञेयत्वादिविनिर्गहापानादिति
परिहरति-। "मैवमि"ति । दत्तोत्तरत्वादिति हेतुरसिद्ध इत्यत
आह-। "वस्तित्व"ति । व्यतिरेकमानानाधिकरस्यमेव हेतो-
रगमकत्वे समर्थमिति विशेषणप्रक्षेपोऽमुधेत्युक्तमित्यर्थः ॥ नित्यः
शब्दः कृतकत्वादात्मवदिन्युक्ते कृतकत्वे न नित्यत्वसाधकं
विरुद्धत्वादित्युपन्यासे कथं विशेषणवैयर्थ्यमित्यत आह-।
"तथाही"ति । साध्यनिश्चयं विरुणद्धीति विरुद्ध इति वक्त-
व्यं व्याप्तिरपि सार्वत्रिकत्वादिविशिष्टसाहचर्यमित्युक्तन्यायेन
साहचर्यमोत्रस्यागमकत्वममर्थत्वेन विशेषणाधिक्यं दुष्परिह-
रमित्यर्थः चकामेव नीतिं भङ्गवन्तरेष्यनिदिशति-। "अतः"
इति । अनैकान्तिके साध्यव्यतिरेकेण व्याप्तिमन्देहेन प्रत्यव-
स्थानं विरुद्धे तु साध्यव्यतिरेकव्याप्तत्वनिश्चयेन प्रत्यवस्था-
ननिरयेवंरूपविशेषादनैकान्तविरुद्धयोर्भेदकथनं मत एव विशे-
षणवैयर्थ्यादेव निरवकाशमित्यर्थः अनैकान्तिको हि साधारणो

ऽसाधारणश्चेति द्विधा तत्र साधारणः साध्याभाववति पक्षे च साधारणत्वात्समानधर्मतया पक्षे साध्यमन्देहं करोति विरुद्धस्तु व्यतिरेकव्याप्ततया पक्षे साध्याभावनिश्चय करोतीति तयोर्भेद इति शङ्काकृत्तुऽभिप्रायः ।

मू० “अनुमितिहेतुव्यतिरेको हि “अनुमितिहेतुश्चैको व्याप्तिः ‘अतस्तदभावस्य दोषत्वात्तावन्मात्रं ज्ञाप्यं ‘तच्च हेतुविपक्षसंबन्धोद्भावनमात्रादेव गम्यते ‘तस्मादनुमितहेतुव्याप्तिप्रमितिर्व्यतिरेकबोधनाय संशये व्यतिरेकनिश्चये वा उद्भाष्यमानेपि कुतस्तावदेत्यत्र विपक्षसंबन्धमात्रनियततत्संबन्धाववश्योपन्यस्याविति विपक्षसंबन्धमात्रमेवास्तु व्याप्तेस्तत्प्रमितेश्च व्यतिरेकस्य लिङ्गत्वादुद्भाष्यं कृतमितराभ्यामिति ॥

टी० ॥ अत इति परामृष्टं विशेषणवैयर्थ्यं दर्शयति—। “अनुमिति”ति अनुमितेर्यत्काशं तदभावो हेतुदोष इत्यर्थः कस्तस्यानुमितिहेतुयद्व्यतिरेको हेतुदोष इत्यत आह—। “अनुमिति”ति । एको व्याप्तिरपरो हेतुः पक्षधर्मतेति यावत् ॥ ततः किमिदं तत आह—। “अत” इति । व्याप्तिव्यतिरेकस्य हेतुदोषत्वात्तन्मात्रमुद्भाष्यं तदेव हेतुं दूषयतीत्यर्थः व्याप्तिव्यतिरेकोद्भावनमेव हेतोर्विपक्षसंबन्धनियमानियमदर्शनाधीनमिति नहुपन्यास इत्यत आह—। “तच्चे”ति । साध्याभावमहचरितः साध्यव्याप्तश्चेत्यमरमवादिपक्षवृत्तित्वदर्शनेनैव व्याप्तिव्यतिरेको गम्यते इत्यर्थः । विपक्षमरमन्यनियमाभ्यामपि व्याप्तिव्यतिरेको गम्यते इति तावेवोपन्यस्याविति विपरीतं किं न स्यादित्याशङ्कोपसंहरति—। “तस्मादि”ति । तत्संबन्धमात्रमेवोद्भाष्यमस्तु कृतमल्लितराभ्यां व्यतिरेकसंशयनिश्चयाभ्यामिति सम्बन्धः तदुपपादयति—। “अनुमिति”ति । हेतुव्याप्तेस्तत्प्रमितेश्च व्यतिरेकसंशयेनैकान्तिके व्यतिरेकनिश्चये विरुद्धो वेद्भाष्यमाने तावेव संशयनिश्चयौ कुत इति जिज्ञासायां विपक्षसंबन्धमात्रं विपक्ष-

नियतसम्बन्धस्यावश्योपन्यस्य इति कृत्वा विपक्षसम्बन्धमात्रस्य
ठयाऽप्रेक्ष्यताप्रमितेश्च ठयतिरेकस्य लिङ्गत्वात्तन्मात्रमुद्भाव्यमुप-
जीठयत्वाऽज्ञाघवाच्येत्यर्थः ॥

सू० "लकारभेदप्रयोगे तैस्तैर्लकारैः कालविशेषप्रतिपाद-
नवद्विभक्तिभिलिङ्गसङ्ख्याज्ञापनवत्पर्वतोऽग्निमानि-
त्यादौ धर्म्यादिप्रतिपादनवच्च नेदं घटते 'तत्र तेषा-
मतात्पर्यविषयाणामपि 'पदप्रयोगे विशिष्टबोधने
वा अन्यथासिद्धानां यथा बोधनं तथा यद्यत्रापि व्या-
प्तेरतात्पर्यविषयत्वं तदानैकान्तिकसाधारण्यादेवा

टी० ॥ अभूद्वति भविष्यतीति लुङादिलकारभेदप्रयो-
गेऽविवक्षितोऽग्निभूतादिकालः प्रतीयते देवदत्तो ग्रामं गत इत्यादौ
पुल्लिङ्गत्वादिगविवक्षितः प्रतीयते यथा वाग्विमान् पर्वत इत्यादा-
वविवक्षितधर्मिदृशान्तादि प्रतीयते तद्वद्विपक्षसम्बन्धमात्रोद्भावने
विवक्षितौ नियमानियमौ प्रतीयते इत्यत्र आह । "लकारे"ति ।
कालविशेषस्याविवक्षितत्वं कालसम्बन्धमात्रस्य विवक्षितत्वा-
त्प्रथमादिविभक्तेः कर्त्तादिकारकमात्रपरत्वाल्लिङ्गादेरविवक्षि-
तत्वमस्ति अग्निपर्वतसम्बन्धस्यैव विवक्षिततया प्रत्यक्षनिदु-
तया च धर्म्यादेरविवक्षितत्वमित्यर्थः कुतो न घटते इत्यत
आह । "तत्रे"ति । तत्र तेषामतात्पर्यविषयाणामन्यथानिद्धानां
बोधनं यथेति मयस्यः अन्यथानिद्धिं दर्शयति- । "पदेत्या"दि ।
पदानां लिङ्गाद्बोधकत्वस्वाभावात्लिङ्गादेरन्यथासिद्धिः काला-
दिविशिष्टबोधने विशेषणतया कालादिविशेषस्यान्यथा सिद्धिरि-
त्यर्थः । तथा व्याप्तेरतात्पर्यविषयत्वमुन तात्पर्यविषयत्वमिति
विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह- । "तथे"ति । साधारण्यादेव न घटते
इति सम्बन्धः ठयतिरेकनियमस्यातात्पर्यविषयतया लक्ष्यलक्ष-
णत्वाभावाद्ठयतिरेकत्वानाधिकार्यमात्रं लक्षणं स्यात्तदनैका-
न्तेष्यस्तीत्यतिठयाप्तिरित्यर्थः ।

सू० "ऽन्यथोक्तदोषपरिहारादेवेति 'अनैकान्तिकत्वं चानु-
द्भावयतानधिगच्छता च विरुद्धमशक्योद्भावनमशक्या-
वगमनं चेति 'तदुपजीवित्वान्न पृथग्दूषणं 'विशेष्य-
प्रतिपादनं विशेष्यावगमं च विना विशिष्टप्रतिपा-
दनस्य विशिष्टावगमस्य वाऽशक्यत्वात् एवमन्य-
त्रापि विशेषणस्याप्रयोजकता विशेषस्य सामर्थ्ये
स्वयमूहनीया ॥

टी० ॥ द्वितीयमपवादति-। "अन्यथे"ति । सम्बन्धनिय-
मस्य विवक्षितत्वे व्यतिरेकसम्बन्धनात्रस्यागमकत्वप्रयोजकत्वे
सति विशेषणवैयर्थ्यादेवेत्यर्थः सख्यनान्तरमाह-। "अनैकान्ति-
कत्वमिति । विरुद्धो नैकान्तिकाल् पृथग्दूषणमिति सम्बन्धः
तत्र हेतु-। "तदि"ति । तस्याप्युपपादनायानैकान्तिकविसि-
त्वादि विरुद्धस्यानैकान्तिकोपजीवित्वेन यदुक्तं भवेत्तदेवासिद्धं
व्याप्तिमङ्गलित्वाविशेषादित्यत आह-। "विशेष्ये"ति ।
विपक्षसम्बन्धस्य विशेषणं कात्स्न्यादिकत्स्नत्वादिविशिष्टविप-
क्षसम्बन्धप्रतिपादनादि विशेष्यभूतविपक्षसम्बन्धनात्रप्रतिपाद-
नादिव्यातिरेकेण नोपपद्यते विशेषणाविशेष्यप्रतिपादनाद्यधीनत्वा-
द्विपक्षसम्बन्धनात्र चानैकान्तिकमित्यर्थः विशेष्यांशस्य हेतोरगम-
कत्वे नानर्थत्वे सति विशेषणवैयर्थ्यं नन्यत्राप्यतिदिशति । "एव-
मिति"ति ।

सू० तद्यथा इदमसाधकं साधारणानैकान्तिकत्वा-
दित्यत्र साधारणेति विशेषणे सपक्षविपक्षगतत्वा-
दित्यत्र सपक्षगतत्वे सतीत्युद्भाव्यमाने 'एवमसाधा-
रणेपीति 'इदमसाधकं जातित्वादिति जातित्ववि-
वेचने स्वव्याघातकमुत्तरं जातिरिति स्वव्याघातक-
त्वस्यैव सर्वमसञ्ज्ञेयत्वादित्याद्यजातिजातिसाधा-
रणस्य दूषणसमर्थत्वेनोत्तराभिधाने इति "किञ्च
साध्यविपरीतेति ।

टी० ॥ तदुदाहरणेन विशदयति । “तदि”ति । शब्दो-
चित्यः प्रमेयत्वादुक्तवदित्यत्र प्रमेयत्वसाधकं साधारणानैका-
न्त्यादित्युक्तं साधारणविशेषणे सपक्षविपक्षतयावृत्तत्वादित्यत्र
विपक्षेतिविशेषणेऽप्रयोजकता द्रष्टव्येत्याह- । “एवमि”ति ।
विशेषणांशस्यैव समर्थत्वे विशेष्याप्रयोजकतापि द्रष्टव्येत्यभि-
प्रेत्याह- । “इदमि”ति । सर्वं सञ्ज्ञेयत्वादिति प्रथमप्रयोगे
दूष्टान्तागावेष्टासाधकत्वेपि च जातिता सर्वमसञ्ज्ञेयत्वादि-
तिद्वितीयप्रयोगे हेतोरपि ज्ञेयतामस्त्वप्रमङ्गेन स्वव्याघातक-
त्वादादिपदेन नेदं साधकं हेतुत्वादित्यादिपरिग्रहः किं जाति-
त्वमिति जिज्ञासायां स्वव्याघातकमुत्तरं जातिरिति विवेच-
नीयं तथाच जात्यजातिमाधारणस्य व्याघातकत्वस्यैव दृष्टान-
समर्थत्वादुत्तरमिति विशेष्यस्याप्रयोजकता उत्तररूपे व्याघाते
जातित्वानङ्गीकारादुत्तरमित्यपि वक्तव्यमेव प्रमङ्गादुत्तरं विशेष-
णत्वमन्यत्रातिदिश्य विरुद्धलक्षणखण्डनं प्रकृतमनुमरति- ।
“किञ्चे”ति ।

मू० ‘साध्योभावेत्यर्थं यदा अभावात्मैव साध्यः क्वचि-
द्भवितुमर्हति^(१) तत्र तद्विपरीतस्य भावत्वात्तदव्या-
पकत्वं लक्षणस्य ‘नच विपरीतशब्दस्य विरोधिमा-
त्रार्थत्वेन भावाभावोभयव्याप्तिरिति वाच्यं’ सहा-
नवस्थानं हि भावाभावयोर्विरोधोऽभ्युपेयते “अन-
वस्थानं च संसर्गनिषेधः स च भावाभावयोरन्यो-
न्यस्यानवस्थानमेव

टी० ॥ साध्यविपरीतव्याप्त इत्यत्र विपरीतपदेनाभावो
विवक्षित उत विरोधिमात्रमिति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह- ।
“साध्ये”ति । अभाव इत्यर्थं आद्गुण इति गुणे एकारे कृते अभा-
वेत्यर्थं इति रूपं विवक्षिते इति शेषः न नित्यः शब्दः भावाना-
दित्वादित्यत्र नित्यत्वाभावे साध्ये तद्विपरीतेन नित्यत्वेन
भावरूपेण व्याप्तीयं विरुद्धो लक्षणेन न व्याप्यते इत्यव्याप्तिरिति

(१) वेधुचित्पुतकेषु “भवितुमर्हति”-इत्यस्य स्थाने “भवति”-इति पाठः ।

यावत् द्वितीयपक्षवदिति-। “नचे”ति । यत्र भावः साध्यस्तत्र तद्विपरीतोभावो यत्राभावस्तत्र तद्विपरीतोभाव इति कुतो नोभ-
यव्याप्तिर्विरुद्धमात्रार्थत्वे^(१) इत्यत आह-। “सहे”ति । भावा-
भावस्यैव विरोधत्वेऽन्यतरलपप्रसङ्गादित्यर्थः अस्तु ततः किमि-
त्यत आह-। “अनवस्थानमिति”ति । एकस्मिन्काले देशे च
भावाभावयोरवस्थानं संसर्गस्तन्निषेधोनवस्थानमित्यर्थः संस-
र्गनिषेधः कीदृश इत्यत आह-। “स चे”ति । यत्र भावस्तत्र
नाभावो यत्राभावस्तत्र न भाव इत्यन्योन्यस्यानवस्थानमेव
संसर्गनिषेध इत्यर्थः ॥

मू० ‘परस्परप्रतिषेधरूपत्वात्तयोः’ तथाच सति भावा-
भावयोः स्वरूपस्यानुपसङ्ग्रहे प्रत्येकमव्याप्तिर्मिलि-
तस्यासम्भव एवेति ‘वक्ष्यामश्च भावाभावयोर्विरो-
धनिरुक्तिनिराकरणमुपरिष्ठादिति “किंच व्याप्तप-
देन लक्षणप्रविष्टेन किं व्यवच्छेद्यं अनैकान्तिक-
मिति चे’त्किं तदनैकान्तिकमिति “तथाहि अनै-
कान्तिकः सव्यभिचार इत्यलक्षणं

टी० ॥ कुत इत्यत आह-। “परस्परे”ति । तथाच सति
लक्षणस्य को दोष इत्यत आह-। “तथा चे”ति । भावाभा-
वयोः स्वरूपास्वीकारे तयोरनवस्थानस्यैव लक्षणत्वस्वीकारे
किं प्रत्येकं लक्षणमुत मिलितमाद्योन्योन्योदाहरणाभ्यामिद्वि-
तीयेऽसम्भव इत्यर्थः भावाभावयोरनवस्थानं च यद्यपि तदु-
भयव्यतिरेकेण नास्ति तथाप्यङ्गीकृत्यैतदुक्तं भावाभावयोर्विरो-
धनिर्वचनस्य खण्ड्यमानत्वादपि लक्षणासिद्धिरित्याह-। “व-
क्ष्यामश्चे”ति । उत्तरवादपातनिकारयति-। “किंचे”ति ।
विरुद्धलक्षणप्रविष्टेन व्याप्तपदेन किं व्यवच्छेद्यं न किञ्चिदिति
क्षेपः प्रश्नो वा उत्तरयत्र परिहारं शङ्कते-। “अनैकान्तिकमिति”ति ।
असिद्धस्य सप्तमरसादिवदव्यवच्छेद्यत्वादनैकान्तिकस्य सिद्धिर्वक्त-
व्या सा च लक्षणावसति लक्षणं पृच्छति-। “किमिति”ति । आक्षे-
पाभिप्रायमाविष्करोति-। “तथाहि”ति । एकस्मिन्नेव साध्ये

(२) विपरीतपक्षस्य विरुद्धमात्रार्थत्वे-इत्यर्थः ।

नियत एकान्तः न एकान्तो नैकान्त व्यभिचारश्च सम्बन्धानि-
यसः अनियतसाध्यसम्बन्धो नैकान्त इत्येतदलक्षनमिति यावत् ॥
सू० "सव्यभिचारत्वं हि यदि विपक्षवृत्तिता 'तदानीं'
विरुद्धे प्रसङ्गः 'असाधारणानैकान्तिकाव्याप्तिश्च
'अथ सपक्षविपक्षगताभावता 'तदा साधारणोदा-
हरणाव्यापकत्वम् ॥

टी० ॥ किमिदं सव्यभिचारित्वं विपक्षवृत्तित्वमुत सपक्ष-
विपक्षगताभावता किं स्वित्तपक्षविपक्षमाधारणतेति विरुल्लप्य
प्रथममनुव्रदति - । "से" नि । दूषयति - । "तदानीमिति" ति ।
शब्दो नित्यः कार्यत्वादित्यास्मिन् विरुद्धेऽपि 'विपक्षवृत्तित्वं'
लक्षणं गतमित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः दोषाल्लरभाह - । "असाधारणे"
ति । शब्दो नित्य आकाशविशेषगुणत्वादित्यसाधारणानैका-
न्तिकाव्याप्तिस्मस्य विपक्षवृत्तित्वाभावात् नन्वनध्यवसायोप-
हेत्वाभासो नानैकान्तः साध्यासाधकः पक्षे वर्तमानो हेतुरनध्य-
वसित इति तल्लक्षणादिनि? - नैवम्, असाधकत्वमनुनित्यजन-
कत्वं तद्व्याप्तिपक्षधर्मत्वनिश्चये मत्थेन उत तद्वाहे नाद्यः
असम्भवान्निहि सम्भवति व्याप्तिपक्षधर्मतानिश्चयं सव्यसाधक
इति अलिप्रसङ्गात् द्वितीयोऽभिदुल्लभात्, व्याप्तिविरहाच्चेदमा-
धकत्वं तदा न एकान्तो नैकान्तिक इत्यन्वयमज्ञानसम्भवेऽप-
र्वमज्ञानान्तरकरणमनुपपन्नं प्रमाणाभावाद्गौरवाच्च 'अस्यानैका-
न्तिकान्तभावेऽप्यनुसहार्थस्या(१) नैकान्तिकान्तभावाभावादनै-
कान्तिकादनध्यवसितः पक्षकः स्वीकर्त्तव्यः? - इति चेन्न, समन-
न्तरमेव तस्याप्यन्तर्भावाभिधानात्तस्माद्भूषणेऽकमप्यनादृत्या-
चार्योद्योतकरवाचस्पतिप्रभृतिभिरुक्तमेव स्वीकार्यमिति द्वितीयं
शङ्कते - । "अथे" ति । सपक्षविपक्षयोर्गतोभावेयस्य स तथोक्त-
स्तद्भावस्तत्ता सव्यभिचारत्वमिति सम्बन्धः निराकरोति - ।

(१) अनैकान्तिकान्तभावित्रेणोपसंहार्य उपपञ्चाहो यो न
भवति तस्येत्यर्थः, परञ्चनश्यते यदत्र "अनैकान्तिकान्तभावानुपसंहार्य-
स्य" - इत्युच्यते पाठः, तदर्थस्तु अनैकान्तिकान्तभावोऽनुपसंहार्यः - अ-
वस्थाहो यस्य तस्येति ।

“तदे”ति । शब्दो नित्यः प्रमेयत्वादिति साधारणानैकान्तिकोदाहरणाव्यापकत्वं लक्षणस्य पक्षत्रयवृत्तित्वात्तस्येत्यर्थः ॥

सू० “अथोच्यते सव्यभिचारत्वं हि सपक्षविपक्षसाधारणताभिप्रेता सा चान्वयेन साधारणस्य व्यतिरेकेणासाधारणस्यानैकान्तिकस्य सङ्ग्राहिका सपक्षविपक्षसाधारणता अन्वयेन व्यतिरेकेण वेति विशेषवत्तया न विवक्षिता तत्साधारणासाधारणानैकान्तिकयोरुभयोरपि सङ्ग्रहः विवादाध्यासितं क्षणिकं सत्त्वादित्यादेरनुपसंहार्यस्यापि सपक्षविपक्षशून्यत्वादेव सपक्षविपक्षगतत्वाभावेन साम्यमिति विचार्यमेतद्व्याख्यानं

टी० ॥ तृतीयं शङ्कते । “अथे”ति । एवमपि कथमुभयसङ्ग्रह इत्यन आह— । “से”ति । अन्वयः सत्त्वं व्यतिरेकोऽसत्त्वं साधारणस्योभयत्र सत्त्वं समानमसाधारणस्यासत्त्वमित्यन्वयेन व्यतिरेकेण च सपक्षविपक्षसाधारणतोभयसङ्ग्राहिका व्यापिकेत्यर्थः । अन्वयेन साधारण्य चेद्विवक्षितमसाधारणाव्याप्तिर्यतिरेकेण चेत् साधारणाव्याप्तिरुभयेन चेदुभयाव्याप्तिर्यस्य आह— । “सपक्षे”ति । लक्षणं व्यापकमिति शेषः हेतुं व्याचष्टे— । “अन्वयेने”ति । विवादाध्यासितं सर्वं क्षणिकं सत्त्वादित्यादेरनुपसंहार्यस्य कथं सङ्ग्रहस्तत्रान्वयव्यतिरेकयोरभावादित्यन आह— । “विवादे”ति । उपसंहारो व्याप्तिस्तद्विषय उपसंहार्यो दृष्टान्तः न न विद्यते यस्य सोऽप्यनुपसंहार्यस्तस्यापि सपक्षविपक्षगतत्वाभावेन व्यतिरेकेण साम्यमिति तदुपसङ्ग्रहस्तत्र हेतुः— । “सपक्षे”ति । नहि सम्भवति सपक्षादिर्नास्ति तत्र गतो हेतुरित्यादिपदेन सर्वं शून्यं ज्ञेयत्वादित्यादिमङ्ग्रहः नचः सपुष्पादिदृष्टान्त इति वाच्यं निरुपाख्यस्य ओपाख्यसाध्यहेत्वनाश्रयत्वादन्यथाश्रयामिद्विविधोपप्रसङ्गादिति सपक्षविपक्षसाधारण्यं केवलव्यतिरेकिहेतोरप्यस्तीत्यतिव्याप्तिः साध्या-

साधकत्वविशेषणे तदेव दूषणे समर्थमुद्गाढ्यं ठयर्थं सपक्षेत्या-
दिविशेषणनित्यभिप्रेत्याह—। “विचार्यन्ति”ति ॥

सू० “परमस्तु तावदापाततः ‘तथापि व्यतिरेकेण ‘सप-
क्षविपक्षसाधारणतायाः सपक्षव्यापके सद्धेतौ धूम-
विशेषादौ गतत्वेनातिव्यापकत्वं ‘यदि त्वस्य दोष-
स्य परिहारार्थं सर्वविपक्षसपक्षसाधारणमनैकान्ति-
कमिति ब्रूये तदा व्यतिरेकमात्रेण सर्वविपक्षसपक्ष-
साधारणता धूमानुमानादिगामिनी न भवतु नाम
‘अन्वयेन तु सर्वसपक्षविपक्षसाधारणता विपक्षसप-
क्षैकदेशगामिनं साधारणानैकान्तिकं शब्दो न नित्यः
प्रत्यक्षग्राह्यत्वादित्यादि न सङ्गृह्णातीत्यव्याप्तिरि-

टी० ॥ अङ्गीकृत्याह—। “परमि”ति । परं केवलमा-
पाततोऽस्तिवति सङ्गीकृत चेन्नलणमन्वयनित्याह—। किं सपक्ष-
विपक्षसाधारणमत्र लक्षणमुन सर्वसपक्षविपक्षसाधारणमिति
विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह—। “तथापि”ति । गोपालघटिकाध्या-
सितधूमव्यावृत्त्यर्थं विशेषपदे धूमवत्त्वादिति सद्धेतुस्सपक्षविप-
क्षयोर्व्यतिरेकद्वारा साधारण इत्यनिव्यापकत्वं तत्र हेतुमाह—।
“सपक्षे”ति । सपक्षैकदेशङ्गारावस्थाश्रिमति तदप्रवृत्तेरित्यर्थः
आदिपदेन शब्दो नित्यः सामान्यवत्त्वे मत्तस्मदादिवहिरिन्द्रिय-
ग्राह्यत्वात् घटवदित्यादिमङ्गुहं द्वितीयं कल्पं शङ्कते—।
“यदी”ति । सर्वसपक्षविपक्षसाधारणो नैकान्तः सद्धेतोः सपक्षै-
कदेशवृत्तौ तदभाव इति तत्रिवृत्तिरित्यर्थः उक्तातिव्याप्तिपरि-
हारमङ्गीकृत्य दूषयति—। “तदे”ति । व्यतिरेकमात्रेण सपक्षवि-
पक्षसाधारणता धूमानुमानगामिनी न भवतीति कृत्यातिव्याप्ति-
मभूनामेत्यर्थः नचैतावता लक्षणं निरवद्यमव्यापकत्वादित्य-
ह—। “अन्वयेने”ति । शब्दो नित्यः प्रत्यक्षत्वात् घटवदिति सा-
धारणानैकान्तं न संगृह्णाति न व्याप्नोति सपक्षैकदेशे गुरुत्वादा-
वाकाशादौ चावृत्तेरित्यर्थः शब्दो नित्यो लक्षणात्मत्वे सति

सामान्यवत्त्वादित्यादिरादिपदार्थः ।

सू० “त्येकं सन्धित्सतोपरं प्रव्यवते” अपिचा”न्वयव्यतिरेकाभ्यां “सर्वसपक्षविपक्षगतत्वाद्भूमानुमानादौ स एव प्रसङ्गः विशेषरूपेण तयोरविवक्षितत्वात् किञ्चनर्वसपक्षविपक्षसाधारणमनैकान्तिकमिति वाक्ये यदि सर्वेति विपक्षस्यापि विशेषणं तदा विपक्षैकदेशवृत्तेः सापक्षव्यापिनः साधारणानैकान्तिकस्य त्रसरेणुः कार्यावयवकः महत्वात्पटवदित्यादेरव्यापकमितं लक्षणम् ॥

टी० ॥ उपसहरात्-। “इत्येकमिति । अनिठयाप्रिपरिहारमिच्छन्स्तेपरं सर्वलक्षणव्याप्तिं प्रच्यवते इत्यर्थः सद्धेतावनिठयाप्रिपरिहारभङ्गीकृत्याव्यापकत्वमुक्तमिदानीमिति व्याप्तिरपि तदवस्थेत्याह-। “अपिचे”ति । भूमादौ स एव लक्षणा-निठयापकत्वप्रसङ्गस्तत्र हेतुः-। “सर्वे”ति । तत्रापि हेतुः-। “अन्वये”ति । भूमादौ हेतुर्विपक्ष व्यतिरेकेण सपक्षैकदेशं च तेनैव सपक्षैकदेशं पुनरन्वयेनेत्यव्यव्यतिरेकाभ्यां सर्वसपक्ष-दिठयापकत्वमित्यर्थः व्यतिरेकेणैवान्वयेनैव वा सर्वसपक्षविपक्षसाधारणानैकान्तिक इति विवक्षितत्वाच्चातिठयाप्रिरित्यत-आह-। “विशेषे”ति । विवक्षितत्वे चाठयाप्रिरित्यर्थः सर्वसपक्षेत्यादिलक्षणवाक्ये सर्वपद विपक्षस्यापि विशेषणमुन सपक्षस्यैवेति विकल्प्य प्रथममनुव्रदति-। “किचे”ति ॥ दृषयति-। “तदेति”ति । तदा साधारणस्यानैकान्तिकस्याव्यापकमितं लक्षणमिति सम्बन्धः सर्वेतिविशेषणाभावादिति दर्शयति-। “विपक्षेत्या”दि । उदाहरणमाह-। “त्रसरेणुरिति । अणुकमित्यर्थः कार्यमवयवो यस्य स तथोक्तः कार्यस्य इत्यर्थः महत्त्वं हेतुः सपक्षे घटादौ सर्वत्र वर्तते विपक्षे परमाण्वादौ न वर्तते दिक्कालादौ वर्तते इति विपक्षैकदेशवृत्तिः परमाणुः स्वतो न्यूनपरिमाणोरुचः द्रव्यत्वात् घटवदित्यादिरादिपदार्थः ।

सू० “अथ सर्वेति न विपक्षस्य विशेषणं तदा व्यतिरेक-

मादाय विपक्षसर्वसपक्षसाधारणमनैकान्तिकमित्ये
 'तद्विपक्षैकदेशमात्रवृत्तौ विरुद्धे' 'क्षितिर्नित्या साव-
 यवत्वादित्यादौ गतत्वादतिव्यापकमिति 'का चेयं
 वाचोयुक्तिः सपक्षविपक्षसाधारणमनैकान्तिकमित्यु-
 क्ते सर्वं सङ्गृह्यते अन्वयेन व्यतिरेकेण वेति कथम-
 नुपसंहार्यस्यां 'सत्सपक्षविपक्षस्य सपक्षे चान्वयेन
 व्यतिरेकेण वा साधारण्यं स्यात्

टी० ॥ द्वितीयं शङ्कते-। "अथे"ति । अनित्यासिं दर्श-
 यितुं लक्षणवाक्यस्य पर्यवर्तितमर्थं दर्शयति-। "तदे"ति ।
 व्यतिरेकमादाय विरुद्धे गतत्वादित्युपसम्बन्धनीयम् इदमनै-
 कान्तिकमित्युक्तं स्यादिति शेषः अस्तु का दोष इत्यत आह-।
 'एतदि'ति । उदाहरति-। "क्षितिरि"ति । सावयवत्वादिति-
 हेतुर्विपक्षे घटादौ वर्तते बुद्ध्यादौ च न वर्तते सपक्षे परमाववादी
 सर्वत्र न वर्तते इति सर्वसपक्षविपक्षसाधारणत्वं विपक्षैकदेश-
 वृत्तिविरुद्धेस्तीत्यतिव्याप्तिरित्यर्थः क्षितिर्नित्या कार्यद्रव्यावा-
 दानत्वादित्याद्युदाहार्यमिति दर्शयत्यादिपदेन सपक्षविपक्षसा-
 धारणमितिलक्षणस्य साधारण्यमाधारणादिमकलानैकान्तिक-
 व्यापकत्वमङ्गीकृत्यानिव्यापकत्वमुक्तमिदानीं सावात्म्यकिरेवा-
 नुपपक्षेत्याह-। "का चे"ति । साधारण्यमाधारणानुपसंहार्यनि-
 त्यर्थः कानुपपत्तिरित्यत आह-। 'कथमि'ति । सपक्षविपक्ष-
 योरन्वयव्यतिरेकार्थ्यां साधारण्यमनुपसंहार्यस्यामन्वयीनि दर्श-
 यितुं तत्स्वरूपमाह-। "असदि"ति ॥

सू० "तयोरेवाभावात्" यदि सपक्षेविपक्षे च साधारण्यत्व-
 मुभयत्र स्वरूपानुगमे । विवक्षितस्तदानीमसाधार-
 णानैकान्तिकासङ्ग्रहः "अथोभयस्मिन्नसत्त्वं तद्विव-
 क्षितं तदा सर्वाव्याप्तिः" तदसत्त्वस्यातद्गमत्वात्
 "अथ तदुभयगताभावप्रतियोगित्वं तदुभयसम्बन्धस्य
 योभावस्तदाश्रयत्वं वाभिप्रेतम् ।

टी० ॥ कथं वा न स्यादित्यत आह-। “तयोरिति । सपक्षविपक्षयोरेवाभावे तन्निष्ठो हेतुभावोऽभावो वा नहि प्रभातुं शक्यते भावाभावयोर्भावाधिकरणतया प्रमानियमोदित्यर्थः किञ्च सपक्षविपक्षसाधारणत्व हेतोः सपक्षविपक्षयोरनुगम उत तदुभय-
प्रासत्वं किं वा तदुभयनिष्ठाभावप्रतियोगित्वनाहोस्त्वित्सपक्ष-
विपक्षमन्वन्धाभावत्वमिति विकल्प्य प्रथममनुवदति-। “अथदी”
ति । अठयाप्त्या दूषयति-। “तदे”ति । असाधारणानैकान्तस्य
सपक्षविपक्षानुगमत्वाभावादठयाप्तिरित्यर्थः ॥ द्वितीयं शङ्कते-।
“अथे”ति । तत्तत्सपक्षविपक्षसाधारण्यमित्यर्थः असम्भवेनैतदूष-
यति-। “तदे”ति । कुतः सर्वोठयाप्तिरित्यत आह-। “तदि”
ति । सपक्षविपक्षगतहेत्वभावस्य हेतुधर्मत्वाभावात्तत्साधारण-
वत्त्वमभवादसिद्धित्वात्तत्त्वार्थः तृतीयचतुर्थी कल्पावुद्भावयति-।
“अथे”ति । सपक्षविपक्षभ्यां हेतोः सम्बन्धस्तदुभयनिष्ठ इति
तदभावापि तदुभयाश्रय इत्यभावप्रतियोगित्वं सपक्षविपक्षाभ्यां
हेतुं सम्बन्धस्य योभावस्तदाश्रयत्व वा सपक्षविपक्षसाधारण्यं
विवक्षितमित्यनुषङ्गः ॥

००० “तदा साधारणोदाहरणाव्याप्तिः * अथ मन्यसे त-
दुभयसाधारण्यं नामैकस्मिन् याद्रूप्यं हेतोस्तत्त्व-
मन्वत्त्वं वा ताद्रूप्यमपरस्मिन्नपि यतदुच्यते तथा-
सति नाव्यापकतादोष इति * मैवम्, मुख्यस्ता-
वद्रूप्यार्थो नोपपद्यते हेतोरैकरूप्यस्य सपक्षवि-
पक्षावाश्रय इति किं नामैकरूप्यवतो हेतोस्तावा-
श्रयाविति स्यात्तदा चासाधारण्यव्याप्तिः तत्र
सपक्षे विपक्षे च हेतोरसत्त्वेन तदाश्रयत्वासंभवात् ॥

टी० ॥ इदमठयापकमित्याह-। “तदे”ति । साधारणानै-
कान्तस्य सपक्षविपक्षगतत्वादेव तदुभयनिष्ठाभावप्रतियोगित्वं
तत्सम्बन्धाभाववत्त्वं वा नास्तीत्यर्थः उक्तदोषपरिनिहीर्षया
पक्षान्तरं शङ्कते-। “अथे”ति । हेतोरैकस्मिन्सपक्षे विपक्षे वा
याद्रूप्यं यद्रूपत्वं मन्वत्त्वं वा ताद्रूप्यमपरस्मिन्सपक्षादौ

यन्नाम तत्सपक्षविपक्षमाधारणमुच्यत इत्यर्थः एव लक्षणशि-
क्षाया फलमाह-। “तथे”ति । सपक्षविपक्षयोरैकरूप्यं प्रति
यदाधिकरणत्वं सम्भ्यस्य प्रतीयते तद्विषयित्वमुत लक्षणया तादृ-
प्यवती हेतोस्तदाश्रयत्वं विवक्षितमिति विकल्प्य प्रथमं दूष-
यति । “सैवमि”ति । हेतोरैकरूप्यं हेतुधर्मत्वात् तदन्यात्
ष्टमित्यर्थः । तस्मात् द्वितीयः परिशिष्यत इति प्रश्नपूर्वकमाह ।
“किमि”ति । अस्तु तथा वा कौदीप इत्यत आह- । “तदे”ति ।
कुत इत्यत आह- । “तत्रे”ति । तदामाधारणोदाहरणे इति
यावत् सपक्षविपक्षयोरैकरूप्यं नाम असाधारणस्यानन्व तद्व-
तोहेतोर्न सपक्षादिनिष्ठत्वमित्यर्थः ॥

म० “तस्मात्सपक्षे विपक्षे च साधारणत्वं हेतोरनैकान्तिक-
त्वमित्यनुपपन्नमेव “असत्त्वपक्षे हेतोस्तदाश्रयकत्वा-
नुपपत्त्या सपक्षे विपक्षे चेति सप्तमीनिदशस्यासङ्ग-
तत्वात्तदभावापेक्षया चाश्रयत्वस्योपपत्तौ हेतो-
स्तदाश्रयत्वे किमायात्तम् “आयातु वा किञ्चित्तथापि
साधारणोदाहरणेषु हेत्वभावापेक्षया सपक्षविपक्षयो-
र्माश्रयता सप्तम्यर्थः किन्तु हेत्वपेक्षयै वेत्यनेकार्थ-
पर्यवसायित्वे वाक्यस्य लक्षणाद्यापकतापत्तिरेव ॥

टी० ॥ सपक्षविपक्षमाधारणोनैकान्त इति लक्षणखण्डनं
निगमयति- । “तस्मादि”ति । संक्षेपविस्तराभ्यामुच्यमानं वस्तु
मन्दबुद्धिबुद्ध्याहं भवतीति कथितमेव हेतुं सङ्गिष्याह- । “अ-
सत्त्वे”ति । यद्यपि सपक्षादिमाधारणं तद्वतासत्त्वं (१) हेतोर्गि-
त्यसाधारणानैकान्तस्थले हेतोः सपक्षादिनिष्ठत्वं नास्ति तथापि
तदभावस्य सपक्षाद्याश्रयत्वमस्तीत्यत आह- । “तदि”ति ।
तदाश्रयत्वस्य सपक्षादेः सम्भ्यस्य सम्भवेऽपि हेतोः सपक्षादि-
निष्ठत्वे लक्षणप्रतिषेधे न किञ्चित्फलम्यते इत्यर्थः सपक्षादिनि-
ष्ठाभावं प्रति प्रतियोगित्वं हेतोर्लाभ इत्यत आह- । “आया-

(१) “तद्वतासत्त्वम्”-इत्यपि क्वचित्पाठः ।

त्वि'ति । यद्यपि सपक्षविपक्षगतान्तरप्रतियोगित्वं हेतोर्विशेषस्तथापि साधारणानैकान्तिकम्यलेषु सपक्षविपक्षयोर्हेत्वभावापेक्षया सप्रत्यर्थोऽधिकारणात्वं न भवति सपक्षविपक्षगामित्वादेव न स्येत्यर्थः कस्तर्हि सप्रत्यर्थोऽधिकारणात्वं तत्रेत्यत आह-
'किंत्वि'ति । सपक्षविपक्षयोरैकरूप्य हेतोरनैकान्त्यमिति साध्यं साधारणोदाहरणविवक्षायां सपक्षादौ सत्त्वमैकरूप्यमितरत्र तदसत्त्वमेतावता प्रकृतलक्षणस्य को दोषस्तत्राह- 'इत्यनेके'ति ।

म० "किञ्च सपक्षविपक्षसाधारणत्वं यदि सामान्यतो लक्षणं साधारणासाधारणानैकान्तिकभेदद्वयसङ्ग्रहार्थमुच्यते तदा सपक्षविपक्षयोरन्यत्वादिभिर्हेतोः साधारण्यमस्त्यन्यत्रापीत्यतिव्याप्तिः * अथातिव्याप्तिपरिजिहीर्षयान्वयव्यतिरेकाभ्यां सपक्षविपक्षसाधारणमनैकान्तिकमित्युच्यते ? *—'तदान्वयव्यतिरेकयोः प्रत्येकमिलितत्व^(१) विकल्पानुपपत्त्याव्यापकत्वापातः स्यादेतत् स्वस्वाभावविरोधाश्रयाश्रित-सपक्षविपक्षत्वं / सपक्षविपक्षसाधारण्यं विवक्षित-

टी० ॥ सपक्षविपक्षयोः साधारणो हेतुर्नैकान्तिक इत्येतावन्मात्रं लक्षणमुतान्वयादिना विशेषित इति विकल्प्य प्रथमकल्पमनुवदति-। "किंचे'ति । अतिव्याप्त्येतदपवदति-।
b "तदे'ति । धूमवत्त्वादिहेतोः सपक्षाद्यपेक्षयान्यत्रमस्त्वज्ञेयत्वादिति रूपैः सपक्षविपक्षयोः साधारण्यमस्तीत्यतिव्याप्तिरित्यर्थः द्वितीयं कल्पमुत्पापयति-। "अथे'ति अन्वयेन सपक्षादिमाधारण्येऽसाधारणाव्याप्तिर्यतिरेकेण साधारण्यलक्षणस्य साधारणाव्यापकता मिलिताभ्यामुभयाभ्यां साधारण्यस्य सत्त्वाव्याप्ति^(१)रित्यसिन्ध्याय दूषयति-। "तदे'ति । उक्ताव्याप्त्यसम्भवपरिहाराय प्रकारान्तरं शङ्कते-। "स्यादि'ति । स्वशब्देनानैकान्तिकाभिमतहेतुरुच्यते एवं च स्वाभावश्च स्व-

स्वाभावौ तयोर्विरोधः स्वस्वाभावविरोधस्तस्याश्रयो स्वस्वा-
भावविरोधाश्रयो ताभ्यां^(१)माश्रितौ सपक्षविपक्षौ यस्य हेतोः स
तयोक्तस्तस्य भावस्तत्त्वमनैकान्त्यमिति शेषः अभेदविरोधा-
श्रयभेदाश्रितसपक्षविपक्षत्व मर्षानुमानमाधारणमिति तद्वशा-
दृश्यै स्वेत्यादि विशेषेण सपक्षविपक्षमाधारणोनैकान्त इत्युक्त-
लक्षणपरित्यागादु त्वन्तरतेत्यन आह-। “सपक्षे”ति ।

म० “मेवं नाद्याप्त्यतिव्याप्ती इति “तदप्यसत्” तथाहि
अस्तु तावत्सर्वपदविशेषणोपादानानुपादानपक्षो-
क्तदोषापातः ‘सर्वशब्दोपदाने धूमानुमानादौ प्रस-
ङ्गश्च ‘स्वस्वाभावविरोधशब्दार्थस्याप्येकस्यानुगत-
स्यासम्भवेन लक्षणानुगमाभावो दोषः ‘तत्तदभाव-
योर्हि विरोधः ।

टी० ॥ लक्षणवाक्ये कुटिलिकारुचीकारफलमाह-। “ए-
वमि”ति । भावाभावाविरोधस्याश्रयनिष्ठत्वाद्भावाभावद्वयमपि
विरोधाश्रयत्वेनैकं भवति तेन प्रत्येकमिति भविकल्पानुपप-
त्तिर्नाप्यतिव्याप्तिः सद्देत्वादौ सपक्षविपक्षयोरुक्तविरोधाश्रया-
श्रितत्वाभावादित्यर्थः स्वशब्देन व्यक्तिपरामर्शोऽव्याप्तिः सासा-
न्यपरामर्शोऽतिव्याप्तिः धूमादेः सपक्षविपक्षाभ्यामन्यत्वेन स्व
स्वाभावविरोधाश्रयाश्रितसपक्षविपक्षत्वादिति दूषयति-। “त-
दि”ति । असत्त्वमेव प्रकारान्तरेणोपपादयति-। “तथाही”ति ।
सपक्षविपक्षयोर्विशेषणत्वेन सर्वपदमुपादीयते नच^(२) विपक्षै-
कदेशगामिनं माधारणानैकान्तिकं न व्याप्नोति द्वितीये व्यति-
रेकेण सपक्षविपक्षसाधारणतायाः सपक्षव्यापके सद्देतौ धूमवि-
शेषादौ गतत्वेनातिव्यापकमित्यर्थः भङ्गान्तरमाह-। “सर्व”

(१) सर्वाऽव्याप्तिः=साम्भवः ।

(२) ताभ्यां=स्वस्वाभावविरोधाश्रयाभ्यां भावाभावाभ्यामाश्रिता-
वासम्भित्वावित्यर्थः ।

ति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां सपक्षविपक्षगतत्वाद् धूमादौ न एव
प्रसङ्गः विशेषरूपेण तयोरविश्वसितत्वादित्यर्थः प्रागुक्तमेव दोषं
स्मारयित्वा दोषान्तरं दर्शयति-। “स्वे”ति । असम्भवेना-
पीति सम्बन्धः कथं विरोधशब्दार्थस्यैक्यासम्भव इत्यत आह-।
“नदि”ति । हेतुतदभावयोर्विरोधः सहानवस्थानं भावाभा-
वविरोधस्य सहानवस्थानस्याङ्गीकारादित्यर्थः ॥

सू० सहानवस्थानमवस्थानं चावस्थानप्रतिषेधो “नच
तद्भावस्थाभावस्वरूपादन्यत्”नचाभावस्थानवस्थानं
भावस्वरूपादन्यत् किन्तु तदेव भावस्वरूपं “तत्र
स्वस्वाभावविरोधाश्रय इत्यस्य नार्थैक्यं किञ्चिन्मृ-
ग्यमाणमवाप्यते स्वस्वाभावविरोधाश्रय इति वचनं
विचारमर्हति स्वस्वाभावयोर्विरोधविशेषणतया
आधेयकोटिनिवेशाद्विशेषणचटितमूर्त्तित्वाद्विशि-
ष्टपदार्थस्य तदाधारत्वानुपपत्तेः ।

टी० ॥ एवं च विरोध एको न सम्भवतीति दर्शनाय
तत्स्वरूपं दर्शयति-। “सहानवस्थानमि”ति । एकस्मिन् देशे
काले च भावाभावयोः संगोवस्थानं तदभावोवस्थानमि-
त्यर्थः अस्तु ततः किमित्यत आह-। “नचे”ति । भावस्य
तदभावेन सहानवस्थानमभावस्वरूपादन्यत् सम्भवति यत्रा-
भावस्तत्र भावो नास्तीत्येकार्थत्वादित्यर्थः एवमभावस्यापी-
त्याह-। “नचे”ति । अभावस्याप्यनवस्थानं भावस्वरूपात्ता-
न्यत्किन्तु भावत्वरूपमेवाभावाभावस्य भावत्वादित्यर्थः उपसं-
हरति-। “तत्रे”ति । स्वस्वभावाविरोधः स्वस्वभावावेव तथाच
प्रत्येकमिलितविकल्पदोष इत्यर्थः स्वस्वभावाविरोधाश्रयत्वं
स्वस्वभावाविरोधोपपत्त्येतदुक्तं नच तत्सम्भवतीत्याह-।
“स्वे”ति । स्वस्वभावाविरोधो विरोध उत विरोधाश्रयाश्रि-
तसपक्षत्वादिलक्षणमुत स्वस्वभावाभ्यामुपलक्षितत्वं विरोध-
स्येतिविकल्प्य प्रथमे दूषणमाह-। “स्वे”ति । स्वस्वभावाविरो-
धतदाधारत्वानुपपत्तेरसम्भव इति सम्बन्धः तदुपपादनं-

“विरोधेत्यादि । तत्रापि हेतु “विरोधेणे”ति । विशेषणपदार्थस्य विशेषणघटि-सृष्टित्वात्म्यस्वाभावविशिष्टविरोधस्य स्वस्वाभावाश्रयत्वे स्वस्वाभावयोगेन स्रष्टृत्ति र्यादित्यर्थः ॥

मू० “अतिव्यापकता च स्यात्” अन्वयमादाय मपक्षे व्यतिरेकमादाय विपक्षे वर्तमानस्याप्युक्तलक्षणोपेतत्वात् स्वस्वभावाविशेषितस्य तु विरोधस्याश्रयेभिधीयमाने सर्वानुमानव्यापकत्वमनैकान्तिकलक्षणस्यापतेत् “नच वाक्यं स्वस्वाभावोपलक्षितो विरोधोऽभिमतः तेन विशेषणपक्षोक्तदोषस्यानवकाश इति ? * यतः स्वस्वाभावाभ्यां विरोधमात्रं वा लक्ष्यते तद्व्यक्तिर्वा काचित्” आद्यो यदेव स्वस्वाभावाभ्यां लक्षितं विरोधमात्रं तदेवान्यत्रापीत्युक्तातिप्रसक्तिस्तदवस्थैव ॥

टी० ॥ न केवलमसम्भवं अतिव्याप्तिरपीत्याह । “अनी”ति । अतिव्याप्तिमुपपादयति- । “अन्वयमि”ति । अनित्यः शब्दः कृतकत्वादित्यदे । मपक्षव्यापकस्यान्वयमव्यतिरेकाभ्यां स्वस्वाभावविरोधाश्रयाश्रितमपक्षविपक्षत्वादित्यर्थः द्वितीयं दर्शयति- । “स्वे”ति । अभेदविरोधाश्रयभेदाश्रितमपक्षविपक्षत्वं सर्वानुमानसाधारणमित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः स्वस्वभावाविशेषितस्य विरोधस्य सर्वानुमानव्यापकत्वमिति सम्बन्धः स्वस्वभावाभ्यामुपलक्षितत्वं विरोधोभिप्रेयते तेन विशेषणपक्षोक्तस्वस्ववृत्तिदोषो नेति तृतीयकल्पमाशङ्क्याह- । “नचे”ति । कुत इत्यत आह- । “यत”इति । यत इत्यस्य विरोधव्यक्त्यनात्मत्वादित्यनेनापरिमृग्यः हेतुपादानाय विकल्पयति- । “स्वे”ति । अविवक्षितविशेषं विरोधमात्रान्यमुपलक्ष्यते किं वा विरोधव्यक्तिरेव काचिदित्यर्थः कस्मिन्निति किं स्यादित्यत आह- । “आद्ये”इति । विरोधमात्रस्योपलक्षितस्य

लक्षणनिविष्टत्वात्तस्य चैक्यादन्यत्र धृ० नुनानादावपि विरोधा-
श्रयमेदाश्रितमपक्षविपक्षग- त्वेनेकात्तातठ्याप्तिरित्यर्थः ॥

मू० 'स्वस्वभावपदोपादानवैयर्थ्यं च 'अथ द्वितीयस्तदा
लक्षणाननुगमः 'एकस्य विरोधन्यक्तिविशेषस्यात्र
परिगृहीतस्यापरविरोधव्यक्त्यनात्मत्वात् 'अथ या-
वत्पेक्षिता विरोधव्यक्त्यस्ता उपलक्ष्यन्ते इत्यु-
च्यते 'किं नोपलक्ष्यन्ते तावत्तयः 'किन्तु केनचिद-
नुगतेन रूपेण उक्तं प्रतिस्वं व्यावृत्तेनात्मा 'प्रथमे
तदेवोच्यतां किमुपलक्षणोपन्यासप्रयामेन नच तत्स-
म्भवति विरोधमात्रादेरतिप्रसङ्गकत्वात् 'प्रतिस्वं
व्यावृत्तेन व्यक्तीनामात्मनोपलक्ष्यत्वे तथैव तासां
लक्षणप्रवेश इति मिलितानां लक्षणत्वे सर्वाव्याप्तिः
प्रत्येकं लक्षणत्वे परस्परोदाहरणाव्याप्तिरिति ॥

टी०॥ अठ्याप्त्यतिठ्याप्तिपरिहारकनत्वाभावात्स्वेत्या-
दिविशेषणस्य विशेषणभिदु च लक्षणमित्याह- । "स्वे"ति ।
द्वितीयं दूषयति- । "अथे"ति । अननुगमे हेतुमाह- । "एके"
ति । एकैव तावद्विरोधव्यक्तिर्लक्ष्यते तस्याः साधारणानैकान्ति-
काठ्याप्तिस्तद्गतत्वे चेतराठ्याप्तिरित्यर्थः 'विरोधमात्रं नोपल-
क्ष्यते नाप्येकैव विरोधव्यक्तिः किन्तु साधारणसाधारणकृत्स्ना-
नैकान्तिकोदाहरणेषु यावत्तयो विरोधव्यक्तयोपेत्यन्ते तावत्तयः
स्वस्वाभावाभ्यामुपलक्ष्यन्ते तेन नोक्तदोष इति शङ्कते- ।
"अथे"ति । अङ्ग'करोति- । "किमि"ति । उपलक्ष्यत्वं वेति
शेषः विवक्षितं दोषं दर्शयितुं विकल्पयति- । "क्रातिव"त्या-
दिना । अपेक्षिता व्यक्तयः केनाचदनुगतरूपेण गृहीता लक्ष्यन्ते
इति प्रथममपाकरोति- । "प्रथमे" इति । व्यक्तीनां प्रत्येकमु-
पलक्ष्यत्वे विशकलिनानामेव लक्षणे प्रवेशस्तथाच ता अपि याद
निर्गता विवक्षितास्तदा कचिदपि लक्षणं न भङ्गच्छेन नक्ष्य-
नित्यत्वे साध्यं सत्त्वस्य च द्रव्यत्वस्य च व्यभिचारे सत्त्वतद-

भावयोर्द्रव्यत्वतदभावयोर्वा विरोध एकत्र सम्भवति प्रत्येक-
विवक्षाया चाठ्याप्तिरित्याह-। “प्रतिस्वप्ति”ति ।

मू० स्यादेतत् “सपक्षे एव विपक्षे एव च वर्तते न यः सो नैका-
न्तिक इति लक्षणमस्तु” तेन साधारणासाधारणा-
नैकान्तिकोदाहरणव्याप्तिर्भवतीति एतदप्यलक्षणं
सद्धेतौ धूमादावपि गतत्वात् न ह्यसौ विपक्षे एव
वर्तते सर्वथा तत्रावृत्तेः नापि सपक्षे एव विपक्षेपि
वर्तमानत्वात् * अथ पक्षवृत्तिरिति विशेषयसि *
तथापि सद्धेतोरपरित्यागः, पक्षवृत्तित्वादेव सपक्षे
एव वृत्तेरभावात् “असिद्धानैकान्तिकत्वसङ्कराव्या-
प्तिश्च * अथ पक्षव्यतिरिक्त इति सम्प्रक्षिपसि * ।

टी० ॥ “सपक्षे एव”ति । सपक्षे एव वर्तते सद्धेतुविपक्षे
एव वर्तते विरुद्धस्तदुभयवच्छेदोवधारणद्वयविशिष्टवच्छे-
दस्मिद् इत्यर्थः । “तेन”ति । नहि साधारण सपक्षे एव
वर्तते विपक्षे वर्तमानत्वात् असाधारणस्य सपक्षविपक्षोभय-
व्यावृत्तेस्ताद्रूपमित्युभयसंग्रह इत्यर्थः ॥ “पक्षवृत्तिरिति”ति ।
पक्षवृत्तिरन् य सपक्षमात्रवृत्तिर्भवतीत्यर्थं सद्धेतावतिठ्या-
प्तिरेव यत एव सद्धेतु पक्षवृत्तिरत एव च सपक्षे एव न वर्तते
इति भावः ॥ “असिद्ध”ति । शब्दोऽनित्यश्चाक्षयत्वादित्यत्र
नामान्ये व्यभिचारिणि पक्षवृत्तित्वाभावादठ्याप्तिरित्यर्थः ननु
पक्षव्यतिरिक्तं विपक्षे एव न वर्तते सपक्षे एव न वर्तते इत्युक्तं
पक्षपर्युदासेनावधारणे सद्धेतु सपक्षे एव वर्तते इति कुतस्त-
त्रातिठ्याप्तिरिति शङ्कते-। “अथे”ति ।

मू० “तदानीं”मप्रसक्तव्यावर्तनमनुपपन्नं ‘नहि पक्षा-
व्यतिरिक्तः सपक्षो विपक्षो वा सम्भवतीति सप-
क्षस्य विपक्षस्य च कुतश्चिदव्यावर्तकं विशेषणमे-
वेदं तयोः कथं घटेत * अथ पक्षव्यतिरिक्ते वर्त-

ज्ञान इति विशेषयसि ? *—‘तदानीमसाधारणाव्या-
प्तिर्नासौ पक्षव्यतिरिक्ते वर्तमानः ।’* अथ पक्षव्य-
तिरेकेणेति विशेषणमुपादत्ते ? *—।

टी० ॥ पक्षव्यतिरिक्तत्वं सपक्षस्य विपक्षस्य वा न विशे-
षणं सम्भवति तयोः सर्वत्र पक्षव्यतिरिक्तत्वेन व्यभिचाराभा-
वात् नहि व्यभिचारमन्तरेण विशेषत्वमर्थवत् यथा लोहित-
स्तक्षक इति व्यभिचारे सत्येव विशेषणस्य सार्थकत्वं यथा
नोलमुत्पलमित्युत्पलत्वस्य रक्तोत्पलेनैव व्यभिचारादित्या-
ह—। “तदानीमि”ति । “अप्रसक्तव्यावर्तनमि”ति । नहि सप-
क्षविपक्षयोः पक्षात्मकत्वं प्रसक्तं येन तदनिरिक्तत्वेन, विशेषण-
मर्थं इत्युपादित्यर्थं यद्यपि पक्षोपि सपक्षो भवति यथाय देवदक्षा-
भिन्नः देवदत्तनिष्ठमकलधर्मवरवात् पूर्वदृष्टदेवदत्तवत् यथा वा
पृथिवीत्वेनेतरभेदमाधने घटादिरेव सपक्षत्वेन दृष्टान्तः तथा-
प्यवच्छेदभेदेन^(१) तत्रापि पक्षभिन्नत्वमिति भावः एतदेव विश-
दयति—। “नही”ति । ननु यः पक्षसिद्धे वर्तमानः सपक्षविप-
क्षमात्रवृत्तिर्न भवतीति पक्षेपि वर्तमाने सद्भूतौ नातिव्याप्ति-
रिति शङ्कते—। “अथे”ति । पक्षसिद्धे वर्तमानत्वमसाधारणा-
नैकान्तिकाव्यापकमिति परिहरति—। “तदानीमि”ति । ननु
पक्षव्यतिरिक्ते वर्तमानमसाधारणानैकान्तिके न सम्भवति
तथापि पक्षव्यतिरेकेण यो हेतुः सपक्षे एव विपक्षे एव न वर्तते
इति हेतुविशेषणे कुतोऽव्याप्तिर्यावता पक्षातिरिक्तवृत्तिरस्य
नोपात्त सद्भूतस्तु पक्षव्यतिरेकेण वर्तमानः सपक्षे एव वर्तते
तेन न तत्रातिव्याप्तिरिति शङ्कते—। “अथे”ति । पक्षव्यति-
रेकेणेति यदि हेतौ तृतीया तथापि नासाधारणमङ्ग्रहः नहि
सपक्षविपक्षयोस्तु वृत्तिव्यापारेक पक्षव्यतिरेकः साधारणाव्या-
प्तिरप्यत्र द्रष्टव्या ॥

सू० “तदापि पक्षव्यतिरेकस्य पक्षविरहूपस्योपलक्षण-
त्वं हेतुत्वं वा द्वयमपि पक्षमात्रवृत्तावसाधारणा-

(१) इदन्तवपूर्वदृष्टव्यावच्छेदभेदेनेत्यर्थः ।

नैकान्तिके न सम्भवति पक्षविरहस्य तत्रासम्भवा-
देव निषेध्यविशेषणत्वे त्वस्य सद्धेतौ गमनं स्यात्
एतेन पक्षं विना पक्षमन्तरेणेत्याद्यक्षरैर्विशेषाभि-
धानमात्रमपास्तम् ।

टी० ॥ अथ पक्षव्यतिरेकेणेति लक्षणे^(१) तृतीया तथाप्य
साधारणाठ्यामिरेव नहि तस्य पक्षविरहोस्ति येनाभावपल-
ह्येतेति परिहरति—। “तदापी”ति । अथ पक्षव्यतिरेकेणेति
न सङ्ग्राह्यस्य^(२) विशेषणं येनासाधारणामङ्ग्रहः स्यादपि तु
निषेध्यस्य व्यञ्ज्यस्य विशेषणं तथाच पक्षव्यतिरेकेण वर्त-
मानः सपक्षे एव वर्तते सद्धेतुः विपक्षे एव वर्तते विरुद्धः तदु-
क्तमत्र व्यञ्ज्यमिति तद्विशेषणमेव पक्षव्यतिरेकेणेत्यत आ-
ह—। ^b“निषेध्ये”ति । एवमपि निषेध्यस्य सद्धेतोः पक्षव्यतिरे-
केण वर्तमानत्वमस्तु विशेषणं तथापि पक्षव्यतिरेकेण वर्तना-
नोप्यसौ सपक्षमात्रवृत्तिर्न भवत्येव यतः पक्षेपि वर्ततेनावि-
त्यतिठ्यामिस्तदवस्थैवेत्यर्थः ॥ “एतेने”ति । सङ्ग्राह्यविशेष-
णत्वे ऽसाधारणानैकान्तिकसङ्ग्रहः निषेध्यविशेषणत्वे तु सद्धे-
तुसङ्ग्रहोपीति दोषद्वयेनेत्यर्थः ।

मू० * “अथ यदि पक्षव्यतिरिक्ते वर्तते तदा सपक्षे एव
विपक्षे एव वर्तते न यः सौनैकान्तिकः तथा सत्य-
साधारणस्यापि व्याप्तिः सद्धेतौ चाप्रसक्तिरिति
मन्यसे ? *—तदा भ्रान्तोसि तराम्^b एवं हि सति
नोभयस्यापि सङ्ग्रहः असाधारणे तावद्यदि पक्ष-
व्यतिरिक्ते वर्तते इत्येतन्न सम्भवति तस्य पक्षमात्र-
वृत्तेः कदाचिदपि पक्षव्यतिरिक्तवृत्तिसम्भावनानु-

(१) लक्षणे इत्यस्योपलक्षणे इत्यर्थः, “नहि तस्य पक्षविरहो-
स्ति येन (पक्षविरहेण) अभावपलह्येत”-इत्यग्रे प्रतिपादनात् ; लेख-
कप्रसादाद्विगलितं वाऽक्षरद्वयम् ।

२) सङ्ग्रहस्य च = सद्धेतोरनैकान्तिकस्य ।

पपत्तेः साधारणेऽपि निश्चितपक्षविपक्षवृत्तौ वदयं
न पश्यामः यदि पक्षव्यतिरिक्ते वर्तते इति 'न-
हि निश्चितवृत्तभावायां शिंशपायां प्रयुज्यते यदि
शिंशपावृत्तः स्यादिति तत्कस्य हेतोः

टी० ॥ ननु यद्यपि सद्भुतः सपक्षे एव न वर्तते किन्तु पक्षे-
पीति तत्रातिव्याप्तिस्तथापि पक्षव्यतिरिक्ते वर्तमानः सपक्षे एव
वर्तते असाधारणानैकान्तिकस्य यद्यपि पक्षव्यतिरिक्ते न वर्तते
तथापि पक्षव्यतिरिक्ते वर्तमानत्वं विशेषणं नोपादीयते येन
तदसङ्ग्रहः स्यादपितु सम्भावनामात्रेणोद्गाढयते इति शङ्कते-।
“अथे”ति एवं साधारणासाधारणानैकान्तिकयोर्द्वयोरप्यसङ्-
ग्राहकमिदं लक्षणं भवेदसाधारणं तावत् पक्षव्यतिरिक्तवर्तमा-
नता सम्भवनापदमपि कथं भवेत् सपक्षविपक्षवृत्तव्येवा-
साधारणत्वात् साधारणानैकान्तिकस्तु सपक्षविपक्षवृत्तितयैव
निश्चित इति पक्षातिरिक्तवृत्तितया सम्भावनापथं कथं स्यात्
निश्चितसम्भावनाविरोधित्वादिति परिहरति-। “एवं सती”-
ति । यदिपदप्रयोगाभावेन निश्चयस्य सम्भावनाविरोधित्व-
मेव दर्शयति-। “नही”ति ।

सू० “संशयोपस्थापितात्कोटिद्वयादेकस्यां कोटी तदाश्रये
किञ्चिद्भूमौपदर्शनार्थमारोप्यमाणायां यदीति प्रयु-
ज्यते ननु निश्चिते एव वस्तुनि तस्मादसाधारणा-
नैकान्तिकसङ्ग्रहाय यदीत्याद्युपात्तं तन्न साधार-
णमपि समग्रहीत * ‘अथ विपक्षे एव सपक्षे एव न
वर्तते यो हेत्वाभासः सैनैकान्तिक इति लक्षणं
मन्यसे ? * -तदप्यनुपपन्नम्, ‘अनैकान्तिकत्वमनि-
श्चित्याग्रत एव हेत्वाभासत्वावधारणे तत एव
हेतोरसाधकत्वं सिद्धमिति कृतं तदुपजीविनानैका-
न्तिकत्वोपन्यासेन * अथाग्रतो हेत्वाभासत्वं नाव-

धार्यते ? *-तदा लक्षणस्य दुरवधारणत्वं. विशेष-
णस्य हेत्वाभासत्वस्यानवधारणात् * "अथ ब्रूषे
असिद्धविरुद्धप्रकरणसमकालात्ययापदिष्टादन्यो हे-
त्वाभासेनैकान्तिक इति ? *-तदप्युक्तन्यायेनैव
निरस्तम् ।

टी० ॥ यत्रैव सम्भावना तत्रैव यदि पदप्रयोगो यत्र तु
निश्चयस्तत्र न तत्पदप्रयोग इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां निश्चयस्य
सम्भावनाविरोधित्वमेवेति दर्शयति-। "सञ्ज्ञोपस्थापिता-
दि"ति । असाधारणानैकान्तिके सपक्षविपक्षोभयव्यावृत्तत्व-
निश्चयादेव न पक्षातिगिकवृत्तित्वसम्भावना साधारणानैका-
न्तिके तु पक्षातिरिक्तवृत्तित्वनिश्चयादेव न मेति समुदायार्थः
ननु हेत्वाभासत्वेन विशेषणीय लक्षणं तथाच कथं भट्टेतुसङ्ग्रा-
हकं स्यादिनि शङ्कते-। "अथे"ति । हेत्वाभासत्वस्य प्रथमं
ज्ञाने तत् एवासाधारणत्वं सिद्धं तदज्ञाने तु तद्गर्भलक्षणमपि
दुरवधारणमेवेति परिहरति-। "अनैकान्तिकत्वमिति"ति । ननु
पक्षसु हेत्वाभासेषु चतुर्भिर्लक्षणं लक्षणमस्तु तच्च यद्यदि भट्टे-
तावप्यस्ति तथापि तद्व्याख्याय हेत्वाभासत्वेन विशेषणीयमिति
शङ्कते-। "अथ ब्रूषे" इति । अत्रापि हेत्वाभासत्वग्रहदशाया-
मनुपपत्तिरेवेति परिहरति-। "उक्तन्यायेन"ति ॥

मू० "किञ्च एवमप्यसिद्धादिसङ्कीर्णस्यानैकान्तिकस्या-
सङ्ग्रहः स्यात् * ^१नच तदसिद्धादित्वादेवाहेतुर्भवि-
ष्यतीति वाच्यम् ?*-इतरानैकान्तिकवद्विपक्षगत-
त्वादिनाप्युद्भावने ऽदोषत्वप्रसङ्गात्^(१) *-अथ मन्यसे
साधारणत्वासाधारणत्वयोर्व्यतिरेकाभ्यां विशिष्टा-
दन्यत्वं साधारणासाधारणानैकान्तिकत्वाप्तिसामा-
न्यलक्षणमस्तु ?*-मैवम्. "यदि व्यतिरेकद्वयविशिष्टा-

(१) "दोषत्वसम्भवात्" इति क्वचित्पुस्तके पाठः शोषि'वाधुरेव ।

दन्यत्वं तर्हि तस्य विशिष्टस्य विशेष्ये विशेषणे
चेदमस्तीत्यतिठ्याप्तिः ।

टी० ॥ अमिदुद्यन्यत्वममिदुदिमङ्गीकृतं नान्तिके नास्ती-
ति तत्राव्याप्तिमाह-। “किञ्चे”ति । ननु तत्रामिदुस्वादिकमेव
दोषोऽस्तु तथाच तस्यानैकान्तिकस्यामङ्ग्रहेपि न क्षतिरित्यत
आह-। “नचे”ति । असिदुत्वाद्यस्फुरणदशायां विपक्षवृत्तित-
योपन्यस्यमानादपि तस्मादनुमितिप्रतिबन्धादनैकान्तिकत्वम-
वश्यं तस्यापीति तदपि तत्र सङ्ग्रहमेवेत्यर्थः ननु साधारण-
त्वासाधारणत्वधर्मद्वयं यत्र वर्तते तदन्यत्वमनैकान्तिकत्वं तथाच
तदुभयात्पन्ताभाववति सद्देतौ हेत्याभावात्तरे च नाति-
ठ्याप्तिः यत्र नानैकान्तिकमाङ्ग्यं तस्यापि च सङ्ग्रह इति
शङ्कते-। “अथे”ति । साधारणत्वासाधारणत्वव्यतिरेकद्वयं
विशेषणं तदाप्यत्र सद्देतुविशेष्यस्त्वयोरपि व्यतिरेकद्वयविशिष्टा-
दन्यत्वमस्त्येव नहि विशेषणमात्रं विशिष्टं नापि विशेष्य-
मात्रं नथेति सद्देतुमयातिठ्याप्तिरिति परिहरति-। “यदी”ति ।
विशिष्टस्य यद्विशेषणं व्यतिरेकद्वयं यच्च विशेष्यं सद्देतुस्वरूपं
तत्रापि तदन्यत्वमस्तीत्यर्थः ॥

सू० “यदि च व्यतिरेकद्वयवतोपलक्षणं तदोपलक्ष्यस्व-
रूपाणां यदि भेदेनैवोपलक्ष्यता तदा व्यतिरेकोप्य-
विशिष्टे तस्मिन्नस्ति नहि यदेवाविशिष्टं तन्मात्रं
विशिष्टं एव^(१) मभेदेनापि * भेदाभेदात्तदेवातदपि?

*-इति चेन्न अतदपीति प्रसङ्गतादवस्थात् ।

टी० ॥ ननु व्यतिरेकद्वयेन सद्देतुना च विशेषणविशेष्य-
भावो न विवक्षितो येन विशिष्टान्यत्वं विशेषणविशेष्ययोः
स्यादपि तपलक्षणोपलक्ष्यभावस्तथाच नातिठ्याप्तिरिति शङ्कते-।
“यदी”ति । व्यतिरेकद्वयोपलक्षितत्वं सद्देतूनां तदन्यत्व लक्ष-

(१) उपलक्ष्योपलक्षणयोरभेदपक्षेपि भेदवहिष्णुमभेदमादायाह-
एवमिति, अतदपि तदेवेत्यन्वयः । उपलक्षणान्यदपि उपलक्षणमेवेति
तदर्थः । तथाच नातिप्रसङ्गः ।

अनित्यर्थः तर्हि मद्भेदावतिव्याप्तिस्तद्व्यस्यैव व्यतिरेकद्वयो-
पलक्षितत्वविशिष्टात्मद्वेनोरविशिष्टस्य मद्भेदोरन्यत्वादिति परि-
हरति-। ^b“तदे”ति । भेदेनेत्युपलक्ष्योपलक्षणयोर्भेदेनेत्यर्थः ॥
“तदा व्यतिरेक” इति । तदन्यत्वमित्यर्थः अवशिष्टे केवले
तस्मिन्सद्भेदो ननु व्यतिरेकद्वयोपलक्षितान्यत्व कथं केवले इत्यत
आह-। ^d“नहीं”ति । ननु व्यतिरेकद्वयोपलक्षितत्वविशिष्ट एव
केवलमपि तथाच तदन्यत्व तत्र कथं स्यादुपलक्ष्योपलक्षणभा-
वानुरोधोद्देशोप्यस्तु तथाच यदेवाविशिष्टं तदेव विशिष्टम-
पीति शङ्कते-। “भेदाभेदादि”ति । भेदे मत्यभेदो भेदाभेदस्त-
स्मादित्यर्थः द्वन्द्वभावे द्विवचनप्राप्तेः एकवद्भावे वैकल्पिकः
भेदाभेदपक्षेपि भेदपक्षमादाय विशिष्टान्यत्वमविशिष्टेस्तीति
नैवातिव्याप्तिरित्यर्थः ।

सू० “ततोऽत्यन्तान्यत्वं लक्षणम् ?”-इति चेन्न, “असि-
द्ध्यादिसंकीर्णानैकान्तिकोदाहरणाव्यापनात् ‘स्वरू-
पाणां चा’नन्त्येन तत्प्रतियोगिकान्यत्वावधारण-
स्याशक्यता तेषामानन्त्यात् तन्मध्यपतितकतिप-
यान्यत्वे चान्यत्र कतिपये प्रसङ्गतादवस्थ्यात् ।

टी० ॥ ननु व्यतिरेकद्वयविशिष्टादत्यन्तभिरुक्तं लक्षणं
तत्राविशिष्टे सद्भेदो न गतमित्याह-। “तत” इति ॥ ^b“असि-
द्ध्यादी”ति । व्यतिरेकद्वयोपलक्षितादभिद्वादेः सङ्कीर्णानैकान्ति-
कस्यात्यन्तभेदाभावात्तदव्याप्तिरित्यर्थः यद्यपि सङ्कीर्णानैकान्ति-
कस्यात्यन्तभेदाभावात्तदव्याप्तिरित्यर्थः यद्यपि सङ्करस्थले व्यति-
रेकद्वयोपलक्षितत्वं विशिष्टत्वं वा न सम्भवति तत्र साधारण-
त्वासाधारणत्वयोरन्यतरस्यैव सम्भवात् तथापि तादृचवृत्तौप-
लक्ष्यतावच्छेदकभावादिदमुक्तं येष व्यतिरेकद्वयोपलक्षितत्वं
याच्चा तेषामैकरूप्याभावात्तत्वं प्रतियोगिकान्यत्वमनैकान्तिके
दुर्ग्रहमित्याह-। “स्वरूपाणामि”ति । अशक्यत्वे हेतुमाह-।
^d“आनन्त्यादि”ति । सकलसङ्ख्याकैकरूप्याभावेन ताव-

तामनुपस्थितेरित्यर्थः नच सद्भूतत्वेनैव “तथा तदवच्छिन्नप्र-
तियोगिकाभावस्य सर्वहेत्वाभासनिवृत्तेनातिव्याप्यतेनैकान्ति-
कादिभिरात्वेन सद्भूतत्वं सद्भूतुभिर्वात्वेनानैकान्तिकत्वं लक्षणी-
यमित्यन्योन्याश्रयाच्चेति भावः ॥ “तन्मध्ये”ति । अन्य-
त्वप्रतियोगिमध्यपतितकतिपयव्यक्तिभिरात्वं तत्रैव कतिपय-
व्यक्तिषु गतमित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः ।

सू० “उपलक्षणत्वे चाभयव्यतिरेकस्यान्यत्वप्रतियोगिको-
त्यप्रवेष्टेन तत्सङ्गृहीत^(१)व्यतिरेकपक्षतापाता^२देवं
चादृष्टवाणादिनापि गोत्वादेवभूताद्वाराणादिवि-
धाणित्वानुमानौचित्यापातात् ॥

टी० ॥ ननु साधारणत्वमाधारणत्वव्यतिरेकद्वयोपल-
क्षितत्वमेवानुगतमन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकमस्तु तथाच
नोक्तदोष इत्याशङ्क निराकरोति-। “उपलक्षणत्व”इति ।
व्यतिरेकद्वयोपलक्षितत्वं व्यतिरेकद्वये तावन्न सम्भवति अभे-
देनोपलक्ष्योपलक्षणमावाभावात् तथाच व्यतिरेकद्वयोपलक्षि-
तादन्यत्वं व्यतिरेकद्वयेति व्यापकं तथाच साधारणव्यतिरेको-
साधारणव्यतिरेकोनैकान्तिकः स्यादन्यत्वं न्योन्याभावात्सा-
त्प्रतियोगिकोटी चेद्व्यतिरेकद्वयं न प्रविष्टं^(३)तदा व्यतिरेक-
द्वयोपलक्षितान्यत्ववतो व्यतिरेकद्वयस्यानैकान्तिकलक्षणरूप-
व्यतिरेकिणः पक्षतापक्षिस्तत्राप्यनेन लक्षणेनेतरभेदः सिद्ध्यो-
दित्यर्थः किञ्च यदि व्यतिरेकद्वयविशिष्टान्यत्वमनैकान्तिकल-
क्षणं तदा येन पुरुषेण सुरभिर्भिवं गोपदवाच्यं न दृष्टमस्ति
तस्य गोत्वेन गोपदवाच्यत्वेन हेतुना वा वागादेरपि विधा-
णित्वं सिद्ध्यतेन गोत्वस्याभासत्वेनाग्रहात् न हि गोत्वं साधा-

(१) तेन लक्षणेन सङ्गृहीतो वा व्यतिरेकः (=इतरभेदरूपं साध्यं)
तदीया पक्षता इत्यादित्यर्थः ।

(२) व्यतिरेकद्वयस्यान्योन्याभावकोटिप्रविष्टत्वेहि स्वस्मिन्त्वभेदाभा-
वेन व्यतिरेकद्वयोपलक्षिताभ्यर्थं न इत्यादिति न प्रविष्टम्-इति विक-
ल्पावतारः ।

रणानैकान्तिकत्वेन गृहीतं वागादेरदर्शनेन तद्विपक्षत्वस्यानिश्च-
यात् नाप्यसाधारणतया शब्दादे. सपक्षादव्यावृत्ते न च वाधा-
देवायमहेतुः पक्षस्यादृष्टत्वेन^(१) साध्याभावावतया उप्रमिते.
सपक्षवृत्तेर्विरुद्धत्वामन्मवादित्याह-। ^b“एव चे”ति । कंचित्तु
यद्यन्यत्वमर्थं लक्षणं स्यात्तदा वागत्वसुरक्षित्वात्यन्तभावद्वय-
विशिष्टान्यत्वेन पक्षदृष्टान्तसाधारणेन वागस्य विषाणित्वमपि
निर्द्ध्येदित्यर्थ इत्याहुः ।

सू० “हेत्वाभासान्तरमप्येवं किं न समग्राहीति वासनायां
यदेवानयोरितरेभ्यो वैधर्म्यं वाच्यं तस्यैव लक्षणस्य
निर्वचनापत्तिरिति असिद्धत्वादिप्रकारादन्येन प्रका-
रेण हेत्वाभासानैकान्तिकइति चेत् ^b“वाच्यस्तर्हि स
प्रकारः कस्यान्यथा ‘ततस्ततोऽन्यत्वं ज्ञेयम् ॥

टी० ॥ यथा साधारणासाधारणौ द्वौ हेत्वाभासौ कथ-
ञ्चिदनुगतेन रूपेण लक्ष्येते तथा हेत्वाभासान्तरमप्यन्तर्भाष्या-
नैकान्तिकत्वं कथं न निरुक्तमिन्याकाङ्क्षायां हेत्वाभासान्तरवै-
धर्म्यमनयोपेक्षायां संशयफलकत्वादि तदेव लक्षणमस्तु किम-
नेनेत्याह-। “हेत्वाभासान्तरमि”ति । तथाच^(२)साधारणा-
साधारणयोरपि पृथगेव हेत्वाभासत्वमस्तु किं पञ्चधाविभागे-
नेति भावः ॥ ^b“वाच्य”इति । उक्तानां प्रकाराणां दूषितत्वा-
दित्यर्थः ॥ “ततस्तत”इति । अभिद्विविरुद्धादि प्रकारादित्यर्थः
तथाच येन प्रकारेणान्यत्वं स एव लक्षणमस्तु किमनेनेति भावः

सू० “किंच एवं तर्ह्यसिद्धत्वादन्यदनैकान्तिकमिति कृत्वा
^bविरुद्धत्वादीनामनैकान्तिकत्वेनैव सङ्ग्रहे शक्ये
विरुद्धादिवद्पान्तरासङ्ग्रहयोः साधारणासाधार-
णयोरेव यदनेन प्रकारेण सङ्ग्रहमकार्षीस्तत्र नियतं

(१) अदृष्टत्वेन=पूर्वमनुभूतत्वेन, अनुभूतत्वं तु अनुमितिकासे एव ।

(२) तथाच=हेत्वाभासान्तरस्यासङ्ग्रहे च, तद्वत्साधारणासाधारण-
योरप्यसङ्ग्रहः स्यादित्यर्थः ।

रुचिरेव भवतो नियन्त्री यदा चासिद्धादिभ्यति-
रिक्ततयानैकान्तिकं लक्षणमस्ति तदासिद्धादिभेदकं
प्रकारमनवगम्य तदन्यत्वमशक्यावधारणमिति तद-
भिधाने प्रसक्ते तदाश्रया ये दोषा दर्शितास्तैः
“स्मृतिव्यतिरिक्तत्वेत्तदोषैश्च निराकर्तव्योऽसि
‘साध्येनाव्याप्यत्वे सति तदभावाव्याप्तेनैकान्तिक
इत्यपि न साध्याविशिष्टेऽपि गतत्वात् ॥

टी० ॥ अत्रिद्वान्यत्वेन चतुर्णामैक्यं कथं न कृतमित्यनु-
द्योने विरुद्धादीनां प्रातिस्विकः प्रकारो यथास्ति तथा साधार-
णमाधारणयोरेकं रूपं यद्यस्ति तदा तदेवाभिधीयतां किमनेन
लक्षणेनेत्याह-। “किञ्चे”ति ॥ ^b“विरुद्धादिवदि”ति । यथा
साध्याभावव्याप्यत्वं विरुद्धे । तथा साधारणासाधारणयोरुक्त-
प्रकारादन्यः प्रकारो नास्ति उक्तश्च दूषित एवेत्यर्थः किञ्चासि-
द्धादिभिन्नानैकान्तिक इति लक्षणमसिद्धत्वादिव्याप्यत्वासापेक्षं
तथाचासिद्धादिकं दूषितं यैर्देवैस्तेऽप्यत्र लक्षणे स्युरित्याह-।
“यदा चे”ति ॥ ^d“स्मृती”ति । स्मृत्यन्यत्वात्तन्मनुष्यत्व-
मिति लक्षणे स्मृत्यन्यत्वं स्मृत्यन्तरेस्तीत्यादि लक्षणमत्र
सञ्चार्यमित्यर्थः ॥ “साध्येने”ति । प्रथमविशेषणेन सहेतुनिराक-
रणं द्वितीयेन विरुद्धस्य शब्देऽनित्यः अनित्यत्वादित्यत्र लक्षण-
मिदमतिव्यापकमभेदेन साध्यव्याप्यत्वाभावादिति भावः ॥

सू० “विशेषणीभूतसाध्याव्याप्यत्वावगमाच्च प्रायामिका-
व्याप्यत्वासिद्धिरेवोपजीव्या दूषणं स्यात् ^bविशेष-
णांशस्यैव वा साधकत्वसाधनसामर्थ्याद्व्यर्थविशे-
ष्यतापि वस्तुगतिव्यापकवन्मात्रपर्यवसायिनि तद-
भाववन्मात्रपर्यवसायिनि वा तत्काल ^dसंदिह्यमा-
नान्यतरव्यापकत्वे शब्देनित्यः श्रोत्रगुणत्वादित्या-
दावसाधारणेऽपि व्यावृत्तत्वाच्च वस्तुतः साध्याव्याप्ते

तत्कालेपि च सत्प्रतिपक्षतया अनिर्द्धारितसाध्या-
ठ्याप्तिके प्रकरणसमे गतत्वाच्च एतेनानैकांतिकः
सव्यभिचार इत्यप्ययुक्तं वेदितव्यं सव्यभिचारस्यो-
क्तप्रकाराधिकस्य निर्वक्तुमशक्यत्वादिति ॥

टी० ॥ नन्वभेदेपि ठ्याप्तिलक्षणमस्त्येवेत्यनुशयेन दोषा-
न्तरमाह—। “विशेषणीभूते”ति । साध्याठ्याप्यत्वमात्रस्यैवा-
सिद्धत्वस्य दूषणसामर्थ्यं तदसावाठ्याप्यत्वस्याप्रयोजकत्वा-
दिति भावः असाधकतानुमाने उपर्यविशेष्यत्वं चेत्याह—।
“विशेषणांशस्ये”ति । सहेतौ दशाविशेषेऽसाधारणे विरुद्धे च
दशाविशेषेऽसाधारणेऽठ्याप्तिरित्याह—। “वस्तुगती”ति ।
आदिपदादाकाशमनित्यमाकाशत्वादिसङ्ग्रहः नन्वनयोः सा-
ध्यव्याप्यत्वं साध्याभावाठ्याप्यत्वं च यथासङ्गमस्त्येवेत्यसाधा-
रणता न सम्भवतीति कथमव्याप्तिरित्यत आह—। “सन्दिह्य-
माने”ति । अगृह्यमाणठ्याप्तितया त्वयैव दशाविशेषे तदसाधा-
रणत्वव्यवस्थापनादित्यर्थः श्रोत्रगुणत्वादिति श्रोत्रविशेषगुण-
त्वादित्यर्थः ॥ “वस्तुत”इति । यद्यपि साध्यव्याप्तत्वे सति
साध्याभावाठ्याप्तत्वं ज्ञानगर्भं न लक्षणं येन सत्प्रतिपक्षेति-
ठ्याप्तिः स्यात्तथापि दशाविशेषे ठ्याभिचारिणैव यत्र सत्प्रति-
पक्षत्वं तत्रातिठ्याप्तिरित्यर्थः यद्वा साध्यव्याप्यत्वेनाज्ञायमानत्वे
साध्याभाववत्त्वेनायमानत्वं लक्षणमभिप्रेत्येतदुक्तम् ।

सू० “अपिच उक्तलक्षणविशेषणेन प्रमात्यवच्छेदकादन्येन
किं व्यवच्छेद्यं केनचित्सत्प्रतिपक्षः केनचिदन्य इति
चेतकः पुनः सत्प्रतिपक्षः यथाहि सत्प्रतिपक्षलक्षण-
मनुयुक्तो यद्याह समानबलेन बोधितसाध्यविपर्य-
यको हेतुत्वेनाभिमतः सत्प्रतिपक्ष इति तन्न तथाहि
किमिह बलं विवक्षितं सामर्थ्यमिति चेत्तत्कुत्र
कार्येऽभिमतं न तावत्सर्वस्मिन्कार्ये “सत्प्रतिपक्ष-
हेत्वोर्भिन्नविषयबुद्ध्यादिजनकतया सर्वकार्ये सम-

शक्तिताया असम्भवात् "नापि यत्र क्वचित्कार्यं प्रकृतं साध्यं प्रति प्रतीयमानासिद्धत्वादिदोषेणापि प्रमेयत्वप्रतिपादनादौ समर्थेन प्रतिहेतुना सत्प्रतिपक्षताप्रसक्त्यासर्वहेतूनां शक्यप्रकारणसमहेत्वाभासत्वापत्तेः नापि पूर्वहेतुसाध्याभावबोधनरूपे कार्ये ॥

टी० ॥ पूर्वापरशब्दे सक्रमयितुं पीठसारथयति-। "अपि चे"ति ॥ समानं बलं यस्य तेन हेत्वन्तरेण बोधितः साध्यविपर्ययो यस्य स सत्प्रतिपक्ष इत्यर्थः ॥ सर्वस्मिन्नि"ति । यद्यपि सर्वकार्यसामर्थ्यमेकस्यापि हेतोरसम्भवि किं पुनरुभयोस्तथापि यत्र यस्यैकस्य सामर्थ्यं तत्र सर्वत्र यस्य सामर्थ्यं तेन बोधितसाध्यविपर्ययत्वमित्यर्थः कृतकत्वभावशक्तयोः शब्दानित्यत्वनित्यत्वसाधकयोरेकत्र कार्यं सामर्थ्याभावेनासत्प्रतिपक्षत्वं स्यादित्याह-। "सत्प्रतिपक्षहेत्वोरिति"ति । ननु तयोरपि प्रमेयत्वसाधने शक्तिरस्त्येव भवति हि शब्दः प्रमेयः आशङ्कत्वात्कृतकत्वाद्धेति प्रकृते कथं नामयोः सत्प्रतिपक्षत्वमित्यत आह-। "नापी"ति । एवं सति शब्दोऽनित्यः सत्त्वात् शब्दानित्यः कृतकत्वादित्यनयोरपि स्फुटप्रतीयमानव्यभिचारबिहङ्गत्वयोर्निर्णयः सत्प्रतिपक्षत्वं स्यात् द्वयोरपि प्रमेयत्वसिद्धौ समर्थत्वदित्यर्थः ॥

सू० "उत्तरहेतौरेवमसत्प्रतिपक्षत्वे स्वसाध्यसाधकत्वापत्तेः

^bप्रतिहेतोः ? * इति चेन्न, "तत्र तत्प्रतिहेतोरसामर्थ्यादेव समशक्तिकत्वानुपपत्तेः" इत्यमेव न हेतुसाध्यस्य विपर्ययबोधनेपि * अथोक्त्यन्ते स्वकीये स्वकीये प्रकृतसाध्ये यत्सामर्थ्यं पक्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्तत्वाबाधितत्वलक्षणं तत्सत्प्रतिपक्षहेत्वोस्तुल्यं तदभिप्रायेणेदं समवसत्त्वाभिधानं तेनेदमुक्तं भवति पक्षसपक्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्तत्वाबाधितविषयत्वैस्तु-

ह्येन बोधितसाध्यव्यतिरेकः सत्प्रतिपक्ष इति ?

*-नैतदपियुक्तं ॥

टी० ॥ “सत्प्रतिहेतोरिति”ति । नहि पूर्वं हेतुः पूर्वहेतुसा-
ध्याभावबोधनसमर्थायेन प्रतिषेद्ध सत्प्रतिहेतुः साध्यं न साध्यंदि-
त्यर्थः ननु पूर्वोपर्यं न विवक्षितं किंतु प्रतिहेतुसाध्याभावबो-
धनं द्वयोरपि समं कार्यमिति द्वयोरपि सत्प्रतिपक्षत्वमित्याह-।
“प्रतिहेतोरिति”ति । तत्रापि हेत्वोः प्रतिस्वं विप्रान्तमेव पर-
स्परसाध्याभावबोधनं न तूभय साध्यमेकं कार्यमिति समबल-
त्वाभावेन द्वयोरसत्प्रतिपक्षत्वापत्तिरित्याह-। “तत्रे”ति ।
ननु हेतुसाध्यबोधनं^(१)द्वयोरपि कार्यं तुल्यमित्यत आह-।
“इत्येवमेवे”ति । हेतोर्यत्साध्यं तद्वोधनमपि निष्कलमिदं वेति
नोभयोस्तत्र सामर्थ्यमित्यर्थः ननु बलं पक्षसत्त्वादि यस्य तुल्यं
तद्वोधितसाध्यविपर्ययकत्वं लक्षणमस्तु तत्र यद्यपि विपक्षः
संपक्षो वा नोभयोरेकस्तथापि स्वीयस्वीयेति विशेष्यतानि-
त्याशङ्कते-। “अथे”ति ॥

सू० “प्रतीयमानभागासिद्धत्वेनापि प्रतिहेतुना सत्प्रतिप-
क्षत्वप्रसङ्गात् कियत्यपि पक्षे सत्त्वेनास्य पक्षसत्त्वा-
भावात् नचैष्टव्यमेव भागासिद्धेन सत्प्रतिपक्षत्वं
प्रतीयमानदोषान्तरेणापि तथा सति सत्प्रतिपक्ष-
त्वस्मैष्टव्यत्वापत्तेः हेत्वाभासान्तरत्वाविशेषात् *
“न च सवपक्षे इति कृते नायन्दोषः ? *-इति वाच्यं,
यत्रैक एव पक्षः “प्रतिहेतौ तस्य सत्प्रतिपक्षस्याव्या-
पनात् तत्र पक्षस्य सर्वशब्दार्थत्वाभावादेव सवप-

(१) अत्र हेतुसाध्यबोधनपदं भौतिकहेतुसाध्यविपर्ययबो-
धनपदार्थसमानार्थकं, सवसाध्यसाधकस्यैव हेतोरपरहेतुसाध्यविपर्ययबो-
धकत्वात्, अतो न व्याख्यातव्याक्येवार्थैर्व्यतिरेकत्वं चाठाशुद्धिर्वा
च्यभावबोधा ।

सत्त्वभावेनोक्तलक्षणानुपपत्तेः एतेन यावदित्यापि
पक्षविशेषणे दोष उक्तमायः ॥

टी० ॥ अज्ञायमानदशायां भागानिद्वेनापि सत्प्रतिप-
क्षतेत्यत आह—। “प्रतीयमाने”ति ननु भागासिद्धस्यापि भागा-
न्तरे साधकत्वेन सत्प्रतिपक्षता स्यादित्यत आह—। “नचे”
ति । हेत्वाभासत्वाविशेषेण व्याप्तिचारित्वेन ज्ञातेनहि सत्प्र-
तिपक्षता तथा सति स्यात् भागासिद्धस्य भागान्तरेपि न साध-
कत्वं हेतुलक्षणायोगादित्यर्थः ननु पक्षमन्वयमात्रं न विवक्षितं
किंतु सर्वपक्षमन्वनिति न भागानिद्वे प्रसङ्ग इत्यत आह—।
“नचे”ति । सर्वपदस्यानेकाशेषवाचकतया आकाशं नित्यं
विभुत्वात् आकाशननित्यं विशेषगुणवत्त्वे सति महत्त्वादित्यादेः
सत्प्रतिपक्षता न स्यादित्यर्थः । “प्रतिहेतावि”ति । प्रतिहे-
त्वोरित्यर्थः तदेव विशदयति—। “तत्रे”ति ॥ एतेन”ति । सर्व-
पदव्यावृत्तपदस्याप्यनेकाशेषवाचकत्वादित्यर्थः ॥

सू० “किञ्चान्वयव्यतिरेकिणः केवलव्यतिरेकिणा केवलव्य-
तिरेकिणश्चान्वयव्यतिरेकिणा सत्प्रतिपक्षे लक्षण-
मिदं नास्ति सपक्षसत्तया तुल्यतायास्तत्राभावात् *
‘न च सपक्षसत्तया तुल्येनेति लक्षणे तदनुरोधान्न
कर्तव्यमेव * तथासति असाधारणनैकान्तिकतया
निश्चितेनापि सत्प्रतिपक्षत्वप्रसङ्गात् * ‘नचान्वय-
व्यतिरेकिणैवान्वयव्यतिरेकिणः केवलव्यतिरेकि-
णैव केवलव्यतिरेकिणः सत्प्रतिपक्षता न व्यत्यासे-
नापीति नियमोभ्युपगन्तुं शक्यः ‘उभयोरप्यनवग-
म्यमानदोषान्तरत्वदशायामेकसम्बन्धिनो दोषस्या-
वश्यं भवितव्यैकतरस्य^(१) व्याप्यत्वपक्षधमत्वावगमो

मे भ्रातिरिति^(१) बुद्धिमाधाय प्रतिपितुं निश्चयोत्प-
त्तिप्रतिबन्धमाधातुं *

टी० ॥ पक्षसत्त्वसपक्षसत्त्वविपक्षामत्वाबाधितत्वासत्प्रति-
पक्षितत्वादि पक्षरूपपात्रयन्वयव्यतिरेकिमात्रे केवलान्वयिनि
विपक्षामनिष्ठ्या विपक्षावृत्तित्वं नास्ति केवलव्यतिरेकिणि सप-
क्षवृत्तित्वं नास्ति तथाचैकरूपहीनतया हीनबलत्वेन सत्प्रति-
पक्षत्वं तत्र न स्यादित्याह-। “किञ्चेति । ननु सपक्षसत्त्वेनापि
तीत्यं न विवक्षितं येन व्यतिरेकीहीनबलः स्यादित्यत आह-।
“नचे”ति । तद्विवक्षितायां निश्चिततामाधारय्येपि सत्प्रतिप-
क्षता स्यादित्यर्थः ननु यावन्ति रूपाणि यस्य तस्य तावद्रूपस-
म्पन्नेनैव सत्प्रतिपक्षत्वमस्तु नतु व्यत्ययासेनेत्यत आह-। “नचे”
ति । केवलान्वयिनि केवलान्वयिनैवेत्याशङ्काया^(२) पूरणीयं
व्यत्ययासेनापि सत्प्रतिपक्षतायाः सम्भवाकार्यं नियम इत्याह-।
“उभयोरिति”ति । एकसम्बन्धिनो दोषस्येत्यादि बुद्धिविषय-
स्योपवर्णनं भ्रान्तिरिति बुद्धिपात्रायेति सम्भवात्तन्मात्रे शोक्तं
नत्वेतदावश्यकं कतरोत्र व्याप्त इति निष्ठासाफलकत्वात् सत्प्र-
तिपक्षस्य निश्चयोत्पत्तिप्रतिबन्धकतायामेव तात्पर्यात् ॥

मू० “केवलव्यतिरेकिण्यन्वयव्यतिरेकिणोन्वयव्यतिरेकिणि
च केवलव्यतिरेकिणः^(३) प्रतिहेतोः समर्थत्वस्य दुरप-
वादत्वात्^१ एतदेव च सत्प्रतिपक्षस्य दोषत्वाभ्युप-
गमे मूलं यन्नाम व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितिस्मिन्
सति न भवितुमर्हति * अथाभिधत्से पदासपदासत्त्व-
विपदाध्यावृत्यवाधितविषयत्व “योगिना बोधित-

(१) इति प्रतिपत्तुर्बुद्धिमाधाय (तस्य) निश्चयोत्पत्तिप्रति-
बन्धमाधातुमिति सम्बन्धः । (२) आशङ्कायाश्च=केवलान्वयिनि केन
सत्प्रतिपक्षत्वम् ?—इत्याशङ्कायाश्च । आशङ्कायां केवलान्वयिनि केव-
लान्वयिनैवेति पूरणीयमिति सम्बन्धः । (३) केवलव्यतिरेकिणा-
ऽन्वयव्यतिरेकिणोऽन्वयव्यतिरेकिणा च केवलव्यतिरेकिणः—इत्यपि
बहुषु ग्रन्थेषु द्रष्टव्यमनः पाठो युक्त एव ।

साध्यविपर्ययः सत्प्रतिपक्ष इति *, न, निरस्तप्राय-
त्वात् पक्षपदे सर्वशब्दविशेषणप्रक्षेपपक्षोक्तदूषणस्य
केवलव्यतिरेकित्यव्यापकत्वस्यापि भावात् ॥

टी० ॥ “केवलव्यतिरेकिणी”ति । केवलान्वदिन्यपि
व्यत्यासो योज्यः भ्रान्तिरिति बुद्धिनाथायेत्यंशमपहाय पर्यव-
सानं दूषकतामूलसाह—। “एतदेव चे”ति ॥ “अथाभिधत्स”
इति । तत्त्वबलत्वगर्भलक्षणे किम्बलमिति जिज्ञासायां पूर्वं
पक्षसत्त्वाद्युक्तनिर्दानीं स्वतन्त्रमेव लक्षणान्तरमाशङ्कितमित्य-
पौनरुक्त्यं—। “योगिने”ति । योगित्वेन ज्ञायमानेनेत्यर्थः
अन्यथाऽसम्भवात् निरासप्रकारमेव स्फुटयति—। “पक्षपदे”इति ।
प्रक्षेपे यत्रैक एव पक्षः तत्र सत्प्रतिपक्षाठ्याप्तिरप्रक्षेपे भागासि-
द्धेनापि सत्प्रतिपक्षत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः केवलव्यतिरेकिणीत्युपल-
क्षणं केवलान्वयिनीत्यपि द्रष्टव्यम् अनयोः सपक्षसत्त्वविपक्षतया-
वृत्तिविरहस्य यथासम्भवनमिवादित्यर्थः ॥

मू० “किंच सोपाधिकमसिद्धभेदं वदतां मते सोपाधितया
निश्चीयमानेपि सर्वं यथोक्तमिदं लक्षणमस्तीति
तेनापि सत्प्रतिपक्षता स्यात् * अथ ब्रूये असिद्धत्व-
विरुद्धत्वानैकान्तिकत्वाबाधितविषयत्वहीनेन बो-
धितसाध्यासत्वः प्रकरणसम इति * नैतदपि सुस्थम्,
'आपाततोस्फुरद्दोषेण वस्तुगत्या चासिद्ध्यादिदो-
षवता सत्प्रतिपक्षतास्वीकारात्तदव्यापकत्वात् “कि-
ञ्च विरुद्धार्थगोचरयोः सत्प्रतिपक्षाहेत्वोर्मध्येऽव-
श्यमन्यतरस्यासिद्ध्यादिदोषेण भवितव्य”(१)मन्यथा
धर्मिणो विरुद्धधर्माध्यासप्रसंगात् ॥

टी० ॥ “किंचे”ति । अनौपाधिकत्वं ठ्याप्तिरिति मते

(१) उभयोरपि पक्षपक्षधर्मत्वाभावात् मितरवात्तद्वैतुतैवे
किंनस्यादित्यत आह—अन्यथेति—उभययोरपि वद्वैतुतये नित्यानित्य-
त्वसंज्ञाविरुद्धधर्मसम्बन्धाद्विभिन्नेदमवद्वैतुतयर्थः ।

सोपाधित्वमेव व्याप्तिविरहस्तथासोपाधिर्विपक्षसर्वोक्त्याय-
तया न दोषः किंतु व्याप्तिविरहकृपत्यैव तथाच सोपाधित्वे-
नापि ज्ञायमानस्य प्रतिहेतोः पक्षमप्यनपक्षसर्वविपक्षठयावृत्त्य-
व्याधितत्त्वानि रूपाणि सन्तीति तेनापि सत्प्रतिपक्षता स्यादि-
त्यर्थः एतदर्थमेवानिदुर्भेदं वदतामित्युक्तमुपाधेयमिचारीक्याय-
कलापक्षे नायं दोषः तत्र विपक्षठयावृत्तेरभावादित्यर्थः ॥ “अ-
सिद्धत्वे”ति । सोपाधी तु नासिद्धत्वहीनत्वमिति न तेन सत्प्र-
तिपक्षत्वमिति भावः अठयापकत्वं लक्षणदोषमाह—“आपा-
तन”इति । आज्ञायमानानिदुर्भादिदोषवता सत्प्रतिपक्षे तद्धीन-
त्वं नास्तीति तत्राव्याप्तिरित्यर्थः लक्षणे सम्भवदोषमाह—
“किञ्च”ति । मद्धेतुना सद्धेतुरेव सत्प्रतिपक्षिनो न भवति-
धर्मिणो विरुद्धैकूप्योपत्तेः (१) तथाचैकतरेखावश्यमाभासेन
भवितव्यमित्यनिदुर्भादिदोषहीनेन लक्षणमनमनवीत्यर्थः ॥

मू० “तत्रैकस्य व्यवच्छिद्यदोषानिश्चयात् प्रतिहेताव-
प्यसिद्धत्वादिशङ्कायामापतितायामसिद्ध्यादिही-
नेनेति लक्षणांशस्यानिश्चयात् लक्षणस्य दुरवधा-
रणत्वं * “नच वाच्यं किमर्थं सत्प्रतिपक्षहेत्वोरन्य-
तरस्यासिद्ध्यादिकमवश्यमभ्युपेयं सत्प्रतिपक्षताल-
हाणदोषदुष्टत्वादेव तयोर्न धर्मिणो विरुद्धधर्माध्य-
स्तत्वमापत्स्यते इति * (२) यतोऽवश्यं दुष्टे हेतौ
व्याप्तेः “पक्षधर्मतायावाऽभावेन भवितव्यं” तत्स-
त्ताभ्युपगमे साध्यसत्ताया अप्यभ्युपगमप्रसङ्गात् ॥

टी० ॥ ननु द्वितीयहेतोरसिद्ध्यादिराहित्येपि सत्प्रतिप-
क्षता भवत्येवेति कथमसम्भव इत्यत आह—“तत्रैकस्ये”ति ।
तथापि द्वितीयस्यासिद्ध्यादिविरहित्वं दुर्ज्ञानमित्यसम्भव एव

(१) वार्ता नित्या व्यवस्थितत्वे सति आवकात्वाच्छब्दपरवत्
वार्ता अनित्यावस्थान्यवस्थेति आवकात्वात् एवमिति त्वनयोः प्रतिहे-
त्वोरैकतरेखावश्यमसिद्धेन भवितव्यमित्यर्थः । (२) कुतो न वाच्यमि-
त्यत आह—यत इति—

उक्तशब्दोऽत्र इत्यर्थः । ननु वस्तुद्वैतस्यापत्तिभयेनैकतरस्याभास-
त्वमवश्यं वाच्यं तच्च द्वयोः सत्प्रतिपक्षितत्वेनैव सिद्धमित्यसि-
द्धत्वादिसर्वमनावश्यकमित्यत आह—। ^b“नच व्याप्तिनि”ति ।
^c“पक्षधर्मताया वे”ति । शब्दोऽनित्यः सामान्यवत्त्वे सति चास्तु-
त्वादित्योदावित्यर्थः । ^d“तत्सत्ते”ति । व्याप्तिपक्षधर्मतोऽन्य-
सत्त्वाभ्युपगम इत्यर्थः ॥

सू० * “बाधादीनामप्युपाधिरव्यापनादिद्वारा व्याप्त्या-
दिभङ्गे एव पर्यवसाना^bत्सत्प्रतिपक्षत्वादुन्नीयमा-
नोपि व्याप्तिपक्षधर्मताभङ्गो न विशिष्टैकस्मिन्
हेतौ निर्णेतुं शक्यः * अन्यतरस्मिन् व्याप्त्यादि-
भङ्गेनापि सत्प्रतिपक्षत्वस्योपपत्तौः^(१) अतो विशेष-
निवृत्तया तदुन्नयने स्थिते यदि साक्षादसावधार्यते
तदानीमसिद्धिः अथ लिङ्गेनोन्नीयते, तदा नैकान्ति-
कादेरन्यतमं दूषणं वस्तुगत्यास्ति सत्प्रतिपक्षे तत्क-
यमसिद्ध्यादन्यतमं नाभ्युपेयं तत्त

टी० ननु बाधे व्याप्तिपक्षधर्मतयोनैकतरस्यापि भङ्गोऽप्य-
च न वस्तुसिद्धिरित्यत आह—। “बाधादीनामि”ति । बाधे
पक्षेतरत्वेऽपि बाधेऽवश्यकत्वादुपाधौ बाधश्च व्याप्तिचारादित्यर्थः
नन्वेवं यत्र व्याप्तिपक्षधर्मतान्यतरभङ्गनिश्चयस्तेनहीनक्षणेन
सत्प्रतिपक्षः कथं स्यादित्यत आह—। ^b“सत्प्रतिपक्षत्वादुन्नीय-
मान”इति । स्यादेवं यदि विशेषनिवृत्तया दोषः स्फुरेत्तत्वेव-
मित्यर्थः अन्यतरान्यतरदुष्टं सत्प्रतिपक्षत्वादित्यविशेषेण दोष-
वत्त्वमात्रनिश्चये कुत्र तदिनि विशेषनिष्ठासायां यत्र लिङ्गानु-
सन्धानमन्तरेण व्याप्तिपक्षधर्मतयोरन्यतरभङ्गनिश्चयस्तत्रासिद्धिः
यत्र तु विरुद्धत्वानैकान्तिकत्वादिना व्याप्तिपक्षधर्मतान्यतरभङ्ग-

(१) अस्तुविशेषेणैकोन्नयनं किमेतावता प्रस्तुते स्यादित्यत आह-
अत इति—अविशेषनिवृत्तयेति पदच्छेदः= । हेतुप्रतिहेतोरन्यतरमात्र-
निवृत्तया व्याप्त्यादिभङ्गेऽन्नयने स्थिते इत्यर्थः ।

ज्ञानं तत्रोपजीव्यत्वेन विरुद्धाद्यन्यतमस्य हेतवाभासत्वमिति-
वस्तुगतिकथनमात्रम् ।

मू० “तस्मात्तस्य दोषस्य कुत्र द्वयोर्मध्येस्तित्वमस्तीत्यन्य-
तरानिर्धारणे प्रतिहेतावपि तच्छङ्कायां सत्यामसि-
द्ध्यादिहीने वेति लक्षणांशस्य दुरवधारणत्वं दुःप-
रिहरमेव^१ स्यादेतत् अस्तु लक्षणांशस्यासिद्ध्यादिही-
नत्वस्यानिश्चयः संशयोपि तदावस्ति तत्संशयेन श-
ङ्कितसत्प्रतिपक्षतादोषग्रस्तत्वादेवासाधकत्वे दूष्या-
नुमानस्य शङ्कितोपाधाविवामिद्विशङ्काया^२ * न च
यामसिद्ध्याशङ्कामुपजीव्य सत्प्रतिपक्षताशङ्कादोषः
स्यात् सैव तदादोष इति ? *-वाच्यं असिद्ध्या-
दिशङ्काया एव तादृशप्रतिहेतुदर्शनमूलकतया तदु-
पजीवकत्वादिति मैवम् ॥

टी० ॥ ननु प्रथम^(१)मेव दुष्टमस्तु तथाप्यसिद्ध्यादिहीनेन
(२)शोधितसाध्यामत्वः सत्प्रतिपक्ष इति लक्षणं सुप्रसङ्गेत्यत
आह-। “तस्मादि”ति । यद्यपि द्वयोरपि परस्परं सत्प्रति-
पक्षत्वमेव अन्यथान्यतरस्यानुमापकत्वं स्यादिति द्वितीयानु-
माने तदवधारणत्वाभिधानमयोग्यं तथापि तेनैव रूपेण (३)ल-
क्षणकरणात्तथोक्तं नन्वसिद्ध्यादिहीनत्वानिश्चये तद्वर्गे सत्प्र-
तिपक्षत्वं ना निश्चीयतां सन्देहस्तु स्यादेव तथाच सन्दिश्य-
मानसत्प्रतिपक्षत्वमसाधकत्वसाधनसमर्थं हेतवाभासान्तरं सिद्ध-
मेवेति शङ्कते-। ^b“स्यादेतदि”ति । ननु सन्दिश्यमानसत्प्रतिपक्ष-
त्वमप्यसिद्ध्यादिदोषसन्देहाधीनमित्यसिद्ध्यादिदोषसन्देहाद-
साधकत्वं सिद्धं किं शङ्कितसत्प्रतिपक्षत्वेन हेतवाभासान्तरेणे-
त्यत आह-। “नचे”ति । प्रतिहेतूपस्थितिं विना रूपापमा-

(१) प्रथममित्यतोऽग्रे ‘साधनमि’ति शेषः । (२) अत्र ‘प्रतिहेतुना’
इति शेषः । (३) द्वितीयानुमानगताऽसिद्ध्यादिहीनेनैव रूपेणेत्यर्थः ।

हेतो नासिद्ध्यादिसन्देह इति प्रतिपक्षस्यैवोपनीव्यत्वेन दोष-
त्वमित्यर्थः ॥

म० "यतः शङ्कितोपाधिनाऽसिद्धेर्नाप्येवं सत्प्रतिपक्षता
प्रसज्येत ^b* ननु भवत्वेवमपि तेन किं नाम भवेत्
तस्यासिद्धतया हीनबलस्य सिद्ध्यादिमता पक्ष-
बाधं विधूय न किञ्चिदन्य ⁷द्वाधादेव तर्हि न तेन
सत्प्रतिपक्षता ? *—इति चेन्न, 'सन्दिह्यमानासिद्ध-
तया सत्प्रतिपक्षहेतोरपि तर्हि कथं परहेत्वसाधक-
त्वप्रसाधकत्वं भविष्यति ॥

टी० ॥ यथा प्रतिहेतून्नीतदोषवतापि सत्प्रतिपक्षत्वं तथा
स्वरमत एव यत्रोपाधिसन्देहस्तादृशेनापि सत्प्रतिपक्षत्वं स्या-
दित्याह—। "यतः" इति । ननु निश्चितोपाध्यादिदोषवता
सत्प्रतिपक्षो नेह्यते सन्दिग्धदोषेण त्विह्यत एवेत्याह—। ^b"न-
न्वि"ति । सन्दिग्धोपाधिरपि यत्र प्रतिहेतुरुपन्यस्यते तत्र
तस्य हीनबलत्वेन बलवता स्थापनानुमानेन बाध्यतेति तत्साध्य-
विपरीतः ^(१)प्रमाणननात्प्रतिहेतोः पक्षबाध एव स्यादित्याह—।
"तस्यासिद्धतये"ति । ननु तत्र बलवता स्थापनानुमानेन प्रति-
हेतोः साध्य बाधितं चेत्तदा शङ्कितोपाधिना सत्प्रतिपक्षत्वं
यदापादितं तन्न स्यादेवेति शङ्कते—। "बाधादेवे"ति । स्वार-
सिकसन्देहविषयोपाधिमता यथा न सत्प्रतिपक्षत्वं हीनबल-
त्वात्तथा प्रतिहेतूपत्त्यतिमन्दिह्यमानासिद्ध्यादिमतापि भवद-
भ्युपगतेन कथं सत्प्रतिपक्षता स्यात् दोषसन्देहस्य हीनबल-
वत्ताप्रयोजकस्योपपत्त्यापि तुल्यत्वात् तथा चेदमसाधकं सत्प्र-
तिपक्षत्वादिति हेतुना स्थापनानुमानस्यासाधकतासाधनं न
स्यादित्याह—। "सन्दिह्यमाने"ति ॥

म० हेत्वाभासत्वाविशेषात् * ^bहेत्वाभासान्तरं न दोष-
संशयापादकमतो नैवम् ? *—इति चेन्न, 'तर्हि यमु-

पाधिसुपादाय न्यूनबलतया बाध्यता त^(१)मादा-
यैव तथाविधोपाधेर्दोषसंशयसमत्वादेव ।

टी० ॥ ननु पाधिसन्देह एव हीनबलवत्ताप्रयोजको नत्व-
सिद्ध्यादिसन्देहोपि तथाच सन्दिग्धमानासिद्ध्यादिदोषवता
भवति सत्प्रतिपक्षत्वं नतु स्वामिकमन्देहविषयोपाधिमतेत्यत
आह-। “हेत्वाभासत्वाविशेषादि”ति । ननु येन दोषेण सोपा-
धित्वादिना त्वया हीनबलस्य सत्प्रतिपक्षत्वमापाद्यते स दोष-
संशयापादको न भवति प्रतिपक्षस्त्वनधोरन्यतरदुष्टमित्यकारेण
संशयापादक इति कथं न हेत्वाभास इत्याह-। “हेत्वाभासा-
न्तरमि”ति । स्वामिकमन्देहविषयो यत्रोपाधिस्तत्रापि तेना-
(^२)सिद्ध्यादिसन्देह आपादयितुं शक्यत एवेति न विशेष
इत्याह-। “तर्ही”ति । यद्वा असाधकतानुमितौ सत्प्रतिप-
क्षत्वं हेतुरभिदुस्तद्धि दोषशून्येन प्रतिहेतुना बोधिनसाध्यवि-
पर्यत्य नचात्र दोषशून्यत्वमित्यत आह-। “सन्दिग्धमाने”ति ॥
“हेत्वाभासत्वे”ति । सन्दिग्धोपाधित्वसत्प्रतिपक्षत्वस्यापि स-
न्दिग्धासिद्ध्या हेत्वाभासत्वाविशेषादित्यर्थः ॥ “हेत्वाभासा-
न्तरमि”ति । सन्दिग्धोपाधिरूप हेत्वाभासान्तरं न सत्प्रति-
पक्षत्वसन्देहापादकमधिकबलप्रथमहेत्वपेक्षया हीनबलत्वात्स-
त्प्रतिपक्षस्तु सत्प्रतिपक्षत्वरूपदोषमन्देहापादक इति सन्दि-
ग्धोप्यय दोषो भविष्यतीत्यर्थः ॥ “तर्ही”ति । उपाधिसन्दे-
हेन सत्यनुमानस्य सन्दिग्धासिद्धिदोषापादकत्वेन सत्प्रतिपक्ष-
सन्देहापादकत्वात् सत्प्रतिपक्षप्यनिद्विसन्देहस्य सत्त्वादित्यर्थः ॥
मू० “किञ्च क्वचित्सत्प्रतिपक्षत्व निश्चयाभावे संशया-
नुपपत्तिः ^b * अयान्यथाकारंलक्षणमभिधत्से अस्मि-
द्धिविरोधव्यभिचारकालात्ययापदेशविरहितया प्र-
जीयमानेन बोधितो यदीयसाध्यस्य विपर्ययः सप्रकर-
णसम इति ? *—एतदपि न विचारसहं(^३)केन तथा प्र-

(१) तस्य=त्वात्मानस्य । (२) तेन=उपाधिना ।

(३) विचारसहत्वं कथमित्यत आह-केनेति ।

तीयमानत्वमभिसत् किम्प्रत्यनुमानप्रयोक्त्वा १ अथ-
प्रथमानुमानवादिना २ द्वाभ्यामपि वा ३ येन केन-
चिद्वा ४ न तावदाद्यः स्वयं दोषं जानतोपि दूष-
णान्तरापरिस्फूर्तो यद्यस्य^(१) दोषं न प्रति सन्धा-
स्यति तदानीमभीष्टमेवाप्यप्रतिसन्धास्यति तदा-
नीमन्यथापि ममास्फुरद्दोषान्तरस्य पराजयोनेन
कक्षान्तरारूढायाङ्गुथायां शाखान्तरं वा सङ्क्रमि-
तुमवकाशमासादयिष्यामीत्यभिप्रायवतोऽल्पप्रज्ञस्य
मयि वदत्यस्यस्योपि निर्वहतीति लोके प्रकर्षप्र-
दर्शनार्थं कथमपि ग्रन्थकारादिभिरुक्तस्य वा तथा-
विधप्रतिहेतोर्निर्वाहार्थमन्यानुयुक्तस्य^(२) प्रौढप्रज्ञ-
स्य स्फुटदोषेणापि प्रतिहेतुना सत्प्रतिपक्षकर-
दर्शनात् ।

टी० ॥ किञ्च सत्प्रतिपक्षत्वसन्देहोपि तथा स्याद्यदिस-
त्प्रतिपक्षत्वं क्वापि निश्चीयेत कोटिनिश्चयं विना संशया-
नुपपत्तेः प्रकृते तूक्तरीत्या सत्प्रतिपक्षत्वनिश्चयो नास्त्वेवे-
त्याह—। “किञ्चे”ति । नन्वसिद्धत्वादिराहित्यं वास्तवं न
विवक्षितमपि तु तद्वत्तया प्रतीयमानत्वमात्रं तथा च नास-
म्भवो न वा दुरुपधारणत्वमिति शङ्कते—। “अथे”ति । अवि-
द्व्यादिदोषवत्तया निश्चीयापि प्रतिहेतुवादिना सत्प्रतिपक्षकर-
णादठयापकतेत्याह—। “नतावदि”ति । यद्यस्येत्याद्यल्पप्रज्ञाभि-
प्रायवर्णनमपि वदतीत्यादिप्रौढप्रज्ञाभिप्रायवर्णनमयं दुष्टत्वेन
ज्ञायमानोपि हेतुस्त्वया निर्वाह्यतामित्यन्येनानुयुक्तस्येत्यर्थः ॥

(१) “यद्यस्य”—इत्यपि पुस्तकान्तरे प्रतीयमानः पाठः साधुरेव ।

(२) उद्वेगपण्डितस्यापीत्यं भूतहेतुना सत्प्रतिपक्षकरणं दृश्यते
इत्यत आह—प्रौढेति—प्रौढा प्रज्ञा यस्य च प्रौढप्रज्ञस्तस्येत्यर्थस्तथाच
प्रौढत्वं प्रज्ञाविशेषणं तच्च नव नवोन्मेषशालित्वमधिकपदार्थावगाहितं
वेति भावः ।

म० "तत्र परेण दोषानुद्भावेने जयस्यापि भावात् ^६किञ्च प्रतीयमानता यदि निश्चीयमानता विवक्षिता तदानीमसम्भव एव यतो विरुद्धार्थयोरेकस्यावश्यं दोषः (१) स च कस्यास्त्विति तदा निर्द्धारयितुमशक्यतया प्रतिहेतोवपि तत्संशयादप्यसम्भावना प्रतीयमानता 'तत्रोद्भावनसम्भावनां दूषयन्तोयद्वयाम' (२) स्तदेव दूषणमतिदेष्टव्यं नापि द्वितीयतृतीयचतुर्थाः (३) ^४परबुद्धेरुपधारणतया परस्यासिद्ध्यादिविरहित्वबुद्धिरत्र भविष्यतीत्यग्रेवधारयितुं प्रमाणाभावेनाशक्यत्वात् "कथं सत्प्रतिपक्षतां प्रतिज्ञाय व्युत्पादयेत्" शङ्कान्तरं चात्र निरसिष्यामः ।

टी० ॥ एनादृशहेतोरुपन्यासकलनाह—। "तत्रे"ति । अनिद्वयादिदोषरहिततया निश्चीयमानत्वं न सम्भवति सत्प्रतिपक्षत्वेने द्वयोरपि दोषवत्तया सन्दिह्यमानत्वादित्याह—। "किञ्चे"ति । अनिद्वयादिदोषरहितत्वेन समाख्यमानेन बोधितमाद्यविपर्ययत्वमिति कृते प्रतिहेतोर्दोषरहितत्वमप्युपगम्य संभावनां निवर्त्य सत्प्रतिपक्ष (४) मुद्धरेदित्याह—। "तत्रोद्भावेने"ति ॥ ^५परबुद्धेरिति । असिद्ध्यादिदोषरहितत्वेन सत्प्रयुक्तमानः प्रतिहेतुरन्येन प्रत्येनठय इति ज्ञातुमशक्यत्वादित्यर्थः ॥ "कथमिति"ति । अनिद्वयादिदोषरहितत्वेन त्वया प्रतीयमानोपनिति व्युत्पादनमशक्यमित्यर्थः ॥ ननु स्वार्थानुमाने स्फुरितस्य प्रतिहेतोः स्वयमेवासिद्धिदोषरहितत्वेन प्रतीयमानत्वं सम्भवति किञ्च वस्तुगत्या प्रतिसाधने दोषो नास्ति-

(१) स दोषोवादिप्रयुक्तहेतुनिष्ठतया निश्चीयत इत्यत आह—व इति—। (२) वक्ष्यामः—“यद्युद्भावनकालात्पूर्वकालिकी सम्भावना विवक्षिता तदा तात्कालिकाऽनुद्भावनपक्षोक्त एव दोषोतिदेष्टव्यः”—इत्यादि ग्रन्थेन । (३) वादिप्रयुक्तहेतोरेवप्रतिपक्षतां प्रतिज्ञाय कथं तां व्युत्पादयेत्कथं वा नेष्यतयाह—परेति—परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वेनेत्यर्थः । (४) मुद्धरेत्—संरुद्धयेत् ।

यत्र तत्र तादृश्येन निश्चयः सम्भवति किञ्चानिद्व्यादिदोषर-
हितोऽयमिति शब्दादपि निश्चेतुं शक्यते इति तत्रैव सत्प्रतिपक्षः
सावकाशः स्यादित्यत आह- । “शङ्कास्तरमि”ति । प्रतीतेर्नि-
श्चयरूपत्वे सम्भावनारूपत्वे वा दोषतादवस्थादिति भावः ।

सू० एतेनासिद्धिविरोधकालात्प्रापदेशव्यभिचारवत्तया
व्याप्तिपक्षधर्मताविरहवत्तया वाऽगृह्यमाणेन बो-
धितसाध्यविपर्ययः सत्प्रतिपक्ष इति निरस्तं “केन
वाऽगृह्यमाणत्वमिति निर्वक्तुमशक्यत्वात्^(१)” किंच
सर्वेषामेवैषां लक्षणानां धर्म्या^(२)दिग्राहकानुमान-
बाधितेपि गतत्वादतिव्यापकत्वम् “एतेन स्वार्था-
नुमाने तदाभासेपि वा सत्प्रतिपक्षस्य दोषत्वमपो-
हम् * अथोच्यते अगृह्यमाणविशेषण बोधितसाध्य-
विपर्ययः प्रकरणसम इति ? *—अस्तु तत्केनागृह्य-
माणत्वमित्यादिविकल्पदोषाभिधानं

टी० ॥ एतेनेत्यस्यासिद्देश्यमेव दर्शयति- । “केने”ति ।
किञ्चेश्वरो न कर्ता शरीरत्वादित्यादि क्षितिः नकर्तृक
कार्यत्वादित्यादिना धर्मिग्राहकमानेनासिद्ध्यादिदोषरहित-
तया प्रतीयमानेन सत्प्रतिपक्षितं स्यात्तथा चातिव्याप्तिरि-
त्याह- । “किञ्चेति । न चेष्टोपतिः तत्राधिकबलत्वेन बाधहे-
त्वाभासाभाभ्युपगमादिति भावः ॥ “एतेने”ति । धर्मिग्राहक-
मानबाधस्थलेतिव्यापकत्वेनेत्यर्थः ॥

(१) उक्तलक्षणत्रयस्य साधारणं दूषणमाह-किञ्चेति-परमाणुः
वावयवः-संयोगित्वान्-घटवत्-इत्येतस्मिन्-अणुपरिमाणतारताम्यस्य-व-
चिद्विश्रातम्-परिमाणतारतमभावत्वात्-महत्परिमाणतारतम्यवत्-इत्य-
नेन धर्मिग्राहकेण बाधितेपि गतत्वादतिव्यापकत्वं धर्मिग्राहकप्रमाणस्यो-
पजीव्यत्वेन व्याप्तिपक्षधर्मवत्त्वशीकासद्रहितत्वेन ज्ञायमानत्वस्यासि-
द्धादिरहिततया समानलक्षणवत्त्वस्य लक्षणत्रयस्य भावादित्यर्थः- । इति-
विद्यावाग्वराः । (२) आदिपदेन लिङ्गग्राहकसंज्ञाहः ।

मू० "यदि यः कश्चिद्विशेषो विशेषशब्देनाभिप्रेतस्तदा तदग्रहणं क्वचिदपि नास्तीति सर्वाध्याप्तिः * अथ हेतुदोषलक्षणो विशेषोभिमतः ? *—^bतदा धर्म्यादि-ग्राहकानुमानबाधितेपि गतत्वादतिव्यापकता 'अ-गृह्यमाणहेतुदोषरूपविशेषेण बोधितसाध्यविपर्यय-त्वात्तत्रापि तस्य हेतुदोषस्याभावादेवागृह्यमाणवि-शेषत्वात् * "नचागृह्यमाणपरमार्थस्थितहेतुदोषरूप-विशेषेणेति कृते निस्तारः * तथा सति सत्प्रतिहे-तुकः सत्प्रतिपक्षो हेतुर्न व्याप्येत 'परमार्थतस्तिष्ठ-तीति च दर्शनीयं नच ज्ञेयमिति महती प्रज्ञा ॥

टी० कृतकत्वप्रावणत्वयोरुपाधिद्वयविशेषग्रहणत्वं (१) सर्व-त्रविशेषग्रहणत्वमभावाद्गृह्यमाणस्य (३) यत्किञ्चिद्विशेषत्वमसम्भवी-त्याह—। "यदीति" । ^b"तदा धर्म्यादी"ति । नहि तत्र हेतुदोषो गृह्यमाणो नापि तेन प्रत्यनुमानसाध्यविपर्ययो न बोध्यत इत्यर्थः ननु यदि तत्र दोषः स्यात्तदा तदगृह्यमाणत्वं भवेदित्यत आह—। "अगृह्यमाणे"ति । यत एव धर्मिग्राहकानुमानहेतुदोषो नास्त्यत एव तस्यागृह्यमाणत्वं विवक्षितमित्यर्थः ननु विद्यमा-नदोषस्यागृह्यमाणत्वं विवक्षितं नत्वविद्यमानस्येत्यत आह—। "नचे"ति । तथा सति निर्दोषप्रतिहेतुना सत्प्रतिपक्षे व्याप्तिरि-त्यर्थः किञ्च सत्प्रतिपक्षत्वं व्युत्पादयता दोषस्य विद्यमानत्वे सत्यगृह्यमाणत्वं वक्तव्यं तथा च विरोध इत्याह—। "परमार्थे"ति॥

मू० * "नचागृह्यमाणहेतुदोषहेतुगुणरूपविशेषेणेति विव-क्षिते निस्तारः * व्यतिरेकिणि अन्वयव्यतिरेकिणा सत्प्रतिपक्षे हेतुगुणरूपो विशेषः सपहासत्फलहाणो गृह्यते इति तदव्यापकत्वापत्तेः ^b * अथागृह्यमा-

(१) कृतकत्वत्व प्रावणत्वत्व रूपोपाधिद्वयत्वक विशेषग्रहण-दित्यर्थः । (२) अगृह्यमाणयत्किञ्चिद्विशेषत्वमिति पाठस्तु युक्तः ।

गृह्याप्तिपक्षधर्मताभङ्गाभङ्गरूपविशेषेणेति यदि क्रियते * तदा प्रष्टव्यं किमपेक्ष्य विशेषत्वमिदमिष्टं 'यदि यत्किञ्चिदपेक्ष्य तदा विशेषो गृह्यते सदनुमानात्मके प्रतिहेताविति तत्राव्यापकत्वं * अथ प्रकृतं विरोधिनं हेतुमपेक्ष्य * तदा लक्षणवाक्यमीदृशं पर्यवस्यति ॥

टी० ॥ धर्मिग्राहकमानत्राद्यस्येतिठ्याप्तिनिरासाय गुणस्यागृह्यमाणत्वमाशङ्क्य निराकरोति-। "नचे"ति । तत्र गुणस्य गृह्यमाणतया तत्रातिठ्याप्तिनिरासेऽपि सप्तमत्वरूपगुणविशेषत्वान्वयव्यतिरेकिणा व्यतिरेकिणि सत्प्रतिपक्षेठ्याप्तिरित्यर्थः ॥
 "अथे"ति । एवञ्च ठ्याप्तिपक्षधर्मतयोरभङ्गस्यैव ग्रहणात् धर्मिग्राहकमानत्राद्येतिठ्याप्तिर्न वा केवलव्यतिरेकिवन्वयव्यतिरेकिणा सत्प्रतिपक्षाठ्याप्तिरिति भावः ॥ "यदी"ति । शब्दोऽनित्यश्चाक्षयत्वादित्यादिस्तावत्प्रसिद्धाभिद्व्यादिभावस्तदपेक्षया गृह्यमाणविशेषेण आवणत्वादिना सत्प्रतिपक्षेठ्याप्तिरित्यर्थः सदनुमानात्मके इत्युपलक्षणं^(१) स्फुटहेतुभासापेक्षया गृह्यमाणविशेषे^(२) सदनुमानेपि दशाविशेषे सत्प्रतिपक्षेठ्याप्तिरित्यपि द्रष्टव्यम् ।

मू० "ठ्याप्तिपक्षधर्मताभङ्गाभङ्गरूपः प्रकृतहेतुतो यस्य विशेषो न गृह्यते तेन बोधितो यदीयस्य साध्यस्य व्यतिरेकः स प्रकरणसम इति ईदृशमप्येतद्वाक्यं विचारमर्हति तथाहि व्याप्तिपक्षधर्मतेति मिलितस्य भङ्गाभङ्गपदसम्बन्धे विवक्षिते प्रत्येकोदाहरणातिव्याप्तिः ॥

टी० ॥ दूषणीयहेत्वपेक्षया व्याप्तिपक्षधर्मताभङ्गाभङ्गरूपस्य विशेषस्य यत्राग्रहस्तेन बोधितमाध्यविपर्ययत्वं लक्षणमित्याह-

(१) उपलक्षणम्, य सदनुमानस्याप्युपलक्षणमित्यर्थः ॥

(२) 'सत्प्रतिपक्षीया ऽसदनुमाने सति'-इति शेषः ।

“ठयाप्ती”ति । यदि ठयाप्तिपक्षधर्मतयोर्मिलितयोर्भङ्गे यत्र न गृह्यते इति विवक्षितं तदा शब्दोऽनित्यो जातिमत्त्वे सति चाक्षु-
पत्नादित्यनेनापि स्फुटस्वरूपासिद्धिमता सत्प्रतिपक्षः स्यात् एवं
शब्दो नित्यः प्रमेयत्वादित्यनेन स्फुटव्यभिचारेण सत्प्रतिपक्षः
स्यादेकत्र पक्षधर्मतामात्रभङ्गस्य ग्रहेऽपि मिलितभङ्गाग्रहात् न-
न्यत्र ठयाप्तिभङ्गग्रहेऽपि पक्षधर्मत्वभङ्गाग्रहात् मिलितभङ्गाग्रह-
इत्यगिठयाप्तिमाह - । “प्रत्येकोदाहरणे”ति । क्वचिद्व्याप्तिरिति
पाठः कथांश्च देव ठयाक्येयः यत्रकैकभङ्गमात्रं तत्रापि मिलितो-
भयभङ्गोऽस्त्येव नहि यत्रैकं नास्ति तत्र मिलितमस्ति तथाच यत्र
प्रतिहेतुप्रयोक्ता व्याप्तिभङ्गं ज्ञाते पक्षधर्मतामात्रपुरस्कारेण पक्ष-
धर्मताभङ्गग्रहेऽपि ठयाप्तिमात्रपुरस्कारेण सत्प्रतिपक्षः क्रियते तत्र
प्रत्येकोदाहरणाठयाप्तिरेकभङ्गग्रहेऽपि मिलितभङ्गग्रहादिति ।

मृ० “तद्भङ्गाभङ्गरूप इत्यस्य च मिलितस्य विशेषपदसम्ब-
न्धेऽभिप्रेते सर्वथामम्भवितया सर्वाव्याप्तिः” अपि-
चैवमप्यस्य वाक्यस्यार्थो वक्तव्यः व्याप्तिभङ्गरूपो
व्याप्त्यभङ्गरूपः पक्षधर्मताभङ्गरूपः पक्षधर्मत्वाभङ्ग-
रूपः प्रकृतहेतुतो विशेषेण न गृह्यते यस्य तेन बोधितो
यदीयसाध्यस्य व्यतिरेकः स प्रकरणममः तथा सति
परमाणुनिर्वयवो विश्रान्तपरिमाणतरतमादिभा-
वत्वात् व्योमवदित्युक्ते परमाणुः सावयवो मूर्त-
त्वात् घटवदिति प्रत्यनुमानेन प्रतिवाद्युक्तेन पर-
माणुधर्मिग्राहिणोप्यणुपरिमाणतरतमादिभावः क्व-
चिद्विश्रान्तः परिमाणतरतमादिभावत्वान्महत्परि-
माणतरतमादिभाववदित्यादेः ।

टी० “भङ्गाभङ्गे”ति । नहि भङ्गाभङ्गावेकत्र सम्भवति इति
सर्वाव्याप्तिरित्यर्थः यद्यपि भङ्गाभङ्गयोरेकत्रासम्भवादेवाग्रहः
सम्भवति तथापि तादृशस्य विशेषस्यासम्भवादग्रहनिरूपक-

त्वामस्मत्त्व इति भावः किञ्च व्याप्तिपक्षधर्मनयोर्भङ्गाभङ्गयोर्वा
मिलितत्वं यदि न विवक्षितं तथापि दोष इत्याह- । ^७“अपि
चे”ति । सावयवत्वसाधकानुमानेन निरवयवत्वसाधकप्रथमानु-
मानवत्तृतीयमपि धर्मिग्राहकमानं सत्प्रतिपक्षितं स्यादित्यर्थः ।

सू० “सदनुमानतयेष्टस्य ^८पक्षधर्मताबलेन तदीयनिरवयव-
त्वेपि प्रमाणतां गतस्य सत्प्रतिपक्षता स्यात् ‘यश्चा-
स्य सदनुमानतां न मंस्यते तं प्रत्येवंप्रायाणि बहू-
न्युदाहरणानि सन्तीति तेषु प्रसङ्गः ।

टी० ॥ ननु नेदमनिष्टमित्यन आह- । “सदनुमानतये”
ति । ननु प्रथमानुमाने निरवयवत्वं माध्यं तद्विरुद्धमाधकतया-
द्वितीयानुमानं तस्यैव सत्प्रतिपक्षं नत्वणुपरिमाणतागतस्यपि
अन्तत्वसाधकस्य तृतीयानुमानस्यापीत्यन आह- । ^९“पक्षधर्मते”
ति । यद्यपि तृतीयानुमाने बलवति व्याप्तेर्भङ्गो विशेषो गृहीत
एवात एव द्वितीयानुमाने व्याप्तिभङ्गरूपोपि विशेषो गृहीतस्त-
थापि सत्प्रतिपक्षलक्षणाक्तात्वात्वेन बलवत्त्वमेव तस्य न स्यादिति
भावः ननु भट्टेनाणुपरिमाणतागतस्यपि प्राप्तिर्नोपपत्ते तेन त्रुटे
रेव निरवयवस्य महोद्गीकारादिति तं प्रत्ययमानं प्रसङ्गो न
भवतीत्यन आह- । ^{१०}“यश्चे”ति । तन्मते आकाशं विभु निः-
स्पर्शद्रव्यत्वात् आकाशं न विभु आत्मान्यविशेषगुणवत्त्वादि-
त्यनेन शब्दो भूतेन्द्रियवत्त्वो बाह्यद्रव्यत्वादित्य द्यु^(१)रादयं
अत्र तृतीयानुमानस्य धर्मिग्राहकस्य येष्वपर्यवमन्तत्वादित्यर्थः ।

सू० * “नच सोपि तथास्तयेव * तस्य धर्मि सिद्ध्यर्थमु-
पजीवत्वेन बलवत्त्वात् तद्व्यवच्छेदार्थं स प्रकृतः
प्रकरणसम इति कर्तव्यमिति चेतथाप्यनुपपत्तिः
अत्र हि यदि विज्ञेयो यस्य न गृह्यते इति सम्बन्धः
तेन यत्सम्बन्धितया न गृह्यते इत्यर्थो विवक्षित-

(१) इत्यादिकमाकाशादियर्मिग्राहक मानं सत्प्रतिपक्षितं स्या-
दित्याद्युदाहार्यमित्यर्थः ।

“स्तदा अव्यापकत्वं दोषः तथाहि यत्र द्वयोरपि हेत्वोः परमार्थतः साधारणो व्याप्तादिभङ्गः सत्प्रतिपक्षदशायामगृह्यमाण^(१)स्तत्र नास्त्येतल्लक्षणं नहि तत्रव्याप्त्यादिभङ्गो विशेषः अपितु प्रकृतहेतुना सह साधारण एव * नन्वत्यन्तासतो व्याप्त्यादिभङ्गरूपस्य विशेषस्यापि तावत्तत्राग्रहणमस्ति तदादायैव लक्षणं तद्व्यापि भविष्यति तर्हि तत्र वादी स्वहेतुमाधारणं व्याप्त्यादिभङ्गादिदोषं जानन् प्रतिहेतुनिष्ठनया परस्योद्वाचयति—

टी० ॥ नन्विष्टमेव तत्प्रतिपक्षत्वमन आह—। “न चे”ति । अधिककालत्वेन तत् सत्प्रतिपक्षतानङ्गीकारादित्यर्थः ॥
 १ “नदूषयवच्छेदार्थमिति”ति । धर्मिग्राहकतृतीयानुमानसत्प्रतिपक्षताप्रसङ्गवच्छेदार्थमित्यर्थः ॥ “प्रकृत”इति । तत्काले दूष्यत्वेनाभिमत इत्यर्थः यस्य विशेषो न गृह्यत इति लक्षणवाक्ये यस्य न गृह्यत इति सान्त्वयः यस्य विशेषो न गृह्यत इति चेति विकल्पश्चाद्य दूषयति । “नदे”ति । साधारणदोषवतोर्हेत्वोर्विशेष एव नास्ति अस्य तत्प्रतिपक्षतयाग्रहण स्यादिति तेन सत्प्रतिपक्षस्थलेऽव्याप्तिरित्यर्थः ननु विशेषाभावात्सुतं तद्गतत्वेनाग्रहणमिति कथमव्याप्तिरित्याह—। “नन्वि”ति ॥

सू० “परश्च परिहर्तुं न शक्नोति तत्राप्येवं सत्प्रतिपक्षताऽस्तैव स्यात् यत उक्तरूपविशेषवत्तया तेनासौ न गृहीत उक्तरूपस्य समानतयैव तेन गृहीतत्वात् तथापि प्रतिहेतुवादिना तावद्विशेषवत्तयैव गृहीतस्तस्य तत्साधारणभावास्फुरणात् भ्रान्त्य’भ्रान्ति-

(१) सकृदिमन्हेती व्याप्त्यादिभङ्गत्वेनागृह्यमाण इत्यर्थः ननु विशेषवत्त्वेनागृह्यमाण इत्यर्थोपि विशेषस्त्वैवाभावेन व्याचक्षतात् ।

साधारणस्य चात्र ग्रहणमात्रस्य विवक्षितत्वात् *—
इति चेन्न,

टी० ॥ स्थापनावादिना द्वयोरपि ठयाभिप्रेक्षे ज्ञाते स-
त्यपि ठयाप्यत्वासिद्धमुद्गाढ्य प्रतिहेतुर्दूष्यते तदापि सत्प्रति-
पक्षानुच्छेदप्रसङ्गः स्थापनावादिनो विशेषवत्तया ग्रहणाभावेन
लक्षणस्य तदानीमपि मर्यादित्यतिठयाभिप्रेक्षे दूढयति—। “प-
रश्चे”ति । वाद्युक्तदोषपरिहारे पुनः प्रतिपक्षत्वं कयादपि ननु
प्रतिवादिना तदपरिहारेपि तथाच तदानीं हीनवत्तया नासी
सत्प्रतिपक्षमर्यादुकलक्षणाच्च तथा कयादित्यतिठयाभिप्रेक्षेत्यर्थः ॥
८० “तेने”ति । स्थापनावादिनेत्यर्थः ननु विशेषतया^(१) ग्रहणाभावे
यदि न वादिनस्तथापि प्रतिवादिनः मोस्त्येवान्यथा स्थापना-
वाद्यनुमाने प्रतिवादी तं विशेषमुद्गाढ्येदेव तथाच नातिठया-
भिप्रेत्याह—। “तथापी”ति । ननु प्रतिवादिनो विशेषरहितेति
विशेषवत्तया ज्ञानं अत्र इति न तल्लक्षणे तन्त्रमित्यत आह—।
“आन्तो”ति ॥

म० “प्रतिहेतुवाद्यभिप्रायेणागृह्यमाणतापक्षस्य प्रागेव नि-
रस्तत्वात् किञ्च प्रतिहेतुवाद्यपि यदि साधारणतां
तस्य दोषस्य तदैव पश्येत्तदा का गतिः ‘यद्यसौ वा-
दिहेतावपि दोषं पश्येत्तदा तमुद्गावयेत्तथा सति
तत्रैव कथासङ्क्रमः स्यात् * सत्प्रतिपक्षमुपेक्ष्य ?
* इति चेन्न, यदि पश्यन्नपि प्रतिवादी तत्र दोषमेवं
‘मन्त्रयेत्’ यदि तदानीं सत्प्रतिपक्षतां प्रतिज्ञातां

(१) यत्र विशेषतया ग्रहणं मौलिकविशेषतया ग्रहणपर्यवर्ति-
परितं विशेषतयाऽग्रहणपदव्यवहारार्थकं, तत्र परकीयहेतौ दोषविशेषस्य
ज्ञानमेव ननु विलक्षणत्वस्य ज्ञानं मूले तु विशेषग्रहणो विलक्षणत्ववचन-
स्तथा च यस्य वादिनः परकीयहेतौ दोषविशेषस्य ज्ञानमस्ति तस्यैव
स्वहेतौ दोष साधारण्यनिश्चयः यस्य तु प्रतिवादिनः परकीयहेतौ दोष-
व्यक्तिविशेषवत्ता ज्ञानं नास्ति न तस्य स्वहेतौ तत्साधारण्यनिश्चयो-
पीति न व्याख्यानव्याख्येययोर्विरोधः ।

विहाय दोषान्तरमुद्गावयामि तदापि प्रतिज्ञात्यागो
नाम भङ्गोऽधिकः ॥

टी० ॥ विशेषं ज्ञात्वापि प्रतिवादी दोषान्तरास्फुरणे भ-
ङ्गभीरुः प्रतिहेतुं प्रयुङ्क्ते एव स्वप्रौढिचिरुपापपिषया वेत्या-
देरुक्तत्वादित्याह- । “प्रतिहेतुवादी”ति । किञ्च यदास्थापनाया-
मपि बाधुद्गावितं दोषं प्रतिवादी नकारलयेत् तदा तत्सम्ब-
न्धितया विशेषः केनापि न गृह्येत इति बाधुद्गावितदोषदशाया-
मपि सत्प्रतिपक्षता स्यादिति सैवातिष्यामि रित्याह- । “कि-
ञ्चे”ति । स्थापनायां दोषस्फुरणे प्रतिवादी तमेवोद्गावयेत्तु
सत्प्रतिपक्षं कुर्यादित्याह- । “यद्यभावि”ति ॥ “कथासङ्कलन”
इति । तावन्नेव स्थापनावादी द्विमेदित्यर्थः प्रतिहेतुं प्रयोगा-
त्पूर्वं दोषान्तरज्ञाने तन्मात्रोद्गावनं स्यादपि तत्प्रयोगानन्तरं
दोषान्तरोद्गावने प्रतिज्ञातदोषपरित्यागात् प्रतिज्ञाहानिशङ्कया
न दोषान्तरमुद्गावयामि तस्यां दशायां स्यादतिष्यामि रित्याह- ।
“सन्तर्धेदि”ति । सन्तर्धणास्वरूपमाह- । “यदि न दासीमि”ति ।

मू० * “अथ नोद्गावयामि * तथापि प्रतिज्ञातदोषानि-
र्वाहात् मम पराजयः तदेवं वृथा दोषान्तरण्युत्पा-
दनायायास इति परामृष्य स तूष्णीमास्ते तदा
'का गतिः * 'अथ' (१) यस्य विशेष इत्युक्तलक्षण-
वाक्ये पदसम्बन्धस्तवाभिमतः ? *- तदा 'उक्तस्ता-
वद्दोषो दोषान्तरं च स्या' इत्यन्त्यभङ्गादेर्विरुद्धार्थहेत्वोः
(२) साधारणस्यासम्भवाद्विशेषपदेनाव्यवच्छेदकेन सह
विशेषणविशेष्यभावानुपपत्तेः ॥

टी० ॥ ननु दोषान्तरोद्गावने चेत्प्रतिज्ञाहानिशङ्का
तदा तदनुद्गावनमेवास्तु तत्राह- । “अथे”ति । बादिना
दूषितं स्वहेतुं यदि क्षमेत् प्रतिवादी तदा सत्प्रतिपक्षतैव

(१) अथोक्तलक्षणवाक्ये यस्य विशेष इति पदसम्बन्ध इत्यन्वयः ।

(२) विरुद्धार्थहेत्वोर्व्याप्यभङ्गादेः साधारणस्यासम्भवादिति सम्बन्धः ।

न स्याद्दीनबलत्वादिति समकरणार्थं वाद्यनुमाने दोषमुद्भावये-
देवेत्यर्थः ॥ ^८“अथे”ति । उद्भावनानुद्भावनपक्षयोः पराजय-
प्रीत्ये दोषान्तरोद्भावनस्यायासमात्रफलकत्वमिति मौनमेव श्रेय
इत्यर्थः ॥ ^९“का गतिरिति”ति । अतिव्याप्तिर्दुष्परिहरेत्यर्थः ननु
यस्य विशेषो न गृह्यत इतिवाक्ये यत्संबन्धितया न गृह्यत,
इति सम्बन्धो मास्तु यस्येति दृष्टव्यं तस्य विशेष इत्यनेनैवान्वयः
स्यादित्याह—। ^{१०}“अथे”ति ॥ ^{११}“उक्तस्तावदि”ति । यत्र वादिना
प्रतिवादिना वा विद्यमान एव विशेषो^(१) गृह्यते नतुद्भावयते
तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः दोषान्तरमाह—। ^{१२}“व्याप्ती”ति । यदि
विरुद्धार्थहेत्वोर्भाङ्गाभङ्गसाधारण्यं क्वचिदपि भवेत्तदा तदुद्भाव-
ननाय विशेषपदं साधकं स्यात्तत्वेवमित्यर्थः ।

सू० * “अथोच्यते व्याप्तिपक्षधर्मताभङ्गाभङ्गरूपप्रकृतहे-
त्वपेक्षविशेषवत्तयानुद्भाव्यमानेन बोधितो यदीय-
साध्यस्य विपर्ययः स प्रकृतः सत्प्रतिपक्ष ?”—इति
तदपि नोपपन्नं, ^१यदि परस्त्वदीयोयं प्रतिहेतुरित्थं
भग्नव्याप्तिक इत्येवाभिधत्ते ननु सद्हेतुतोयं विशेष
इत्यपि ब्रूते आभासान्तरत्वव्युत्पादनादेव प्रति-
हेतोः सत्प्रतिपक्षताभङ्गात् तदापीत्थं सत्प्रतिपक्षता
न निवर्तेत तथा सति च प्रतीयमानासिद्ध्यादि-
नापि सत्प्रतिपक्षीकरणमिति साधु व्युत्पादितं
^२“सर्वानुमानानुकूलं स्यात् ॥

टी० ॥ ननु विशेषवत्त्वेनान्यतरस्य ग्रहणमस्तु तदुद्भाव-
नमपि न नियतं तथाचोक्तविशेषवत्तयानुद्भाव्यमानेन बोधित-
साध्यविपर्ययत्वं लक्षणमस्ति^(२)ति शङ्कते—। ^३“अथे”ति ।
यत्र व्याप्तिभङ्गमुद्भावयति सदीयहेत्वपेक्षया तत्र हेत्वपेक्षया तत्र

(१) अत्रापि पूर्ववद्विशेषगदो दोषव्यक्तिविशेषवचनो ननुवि-
लक्षणत्ववचनः । (२) निरुक्तस्थले च स्थापनावादिना व्याप्तिभङ्ग
उद्भावित एव अतो नातिव्याप्तिरिति भावः ।

हेतौ विशेषोपनित्यनेन प्रकारेण नोद्भावयति तत्र सत्प्रतिप-
क्षता नावकास्ति विशेषवत्तयानुद्भावनालक्षणं तत्रापि गतमि-
त्यनिष्ठवाप्तिरिति परिहृयति-। ८“यदी”ति । नन्वस्तु तत्रापि
सत्प्रतिपक्षता को दोष इत्यत आह-। “तथा सती”ति ।
सोपहासमाह-। “सर्वानुमाने”ति । दूष्टदोषेणापि सत्प्रतिपक्ष-
करणे सकलानुमानोच्छेदः स्यादित्यर्थः ।

सू० “किञ्च कस्मिन्काले तथानुद्भाष्यमानत्वं सपेक्षितं
यदि यदा प्रतिहेतूद्भावेन परहेतुं दूषयति प्रति-
वादी तस्मिन् काले नुद्भावनं तदा पश्चादुक्तेपि
प्रतिहेतुदोषे पूर्वकालानुद्भावेन प्रतीकारो न कश्चि-
दिति सर्वहेत्वाभासैः सत्प्रतिपक्षीकरणमदुष्टमिति
‘गतमनुमानकथया’ * अथ प्रतिवादिनाभिहिते
यदा पुनर्वादिवचनाऽवसरः ?*-तदानुद्भावनमिष्टं
‘तर्हि तत्कथमग्रे प्रत्यनुमानवादिनावधारणीयमय-
मत्र विशेषदोषं नोद्भावयिष्यतीति ॥

टी० ॥ किञ्च यदि प्रतिहेतूपन्यासकाले दोषवत्तयानुद्भा-
वितं विवक्षितं तदा तदुपन्यासान्तरं दोषोद्भावेनेपि सत्प्रति-
पक्षता स्यादेव प्रतिहेतूपन्यासकालीनानुद्भावनस्य लक्षणस्य
सत्त्वादित्याह-। “किञ्च”ति ॥ ८“प्रतीकार”इति । तदुक्त-
लक्षणाक्रान्तत्वेन दूष्टेनापि सत्प्रतिपक्षता स्यादित्यर्थः ॥
०“गतमि”ति । अतिस्फुटदोषेणापि सत्प्रतिपक्षश्चेत्तदा सदनु-
मानानामपि सत्प्रतिपक्षत्वमित्यनुमानमात्रोच्छेद इत्यर्थः ननु
प्रतिहेतूपन्यासान्तरकालीनं यत्र दोषवत्तयानुद्भावनं तेन बोधि-
तमाद्यत्रिपर्ययत्वं विवक्षितं तथाच नातिप्रसङ्ग इति शङ्कते-।
“अथे”ति । अनद्यवसायात्तर्हि प्रतिहेतूपन्यास एव न स्यात्
को हि जानात्यसौ मदीयहेतौ दोषं नोद्भावयिष्यति भवतु वा
कथञ्चित्प्रतिहेतूपन्यासस्तथापीदममाद्यकं सत्प्रतिपक्षितत्वा-

दिति नोद्गाद्येत् मत् निपक्षत्वं क्षुभरकालानुद्गाद्यमानवि-
शेषत्वं । च प्रथमं निर्णेतुमशक्यमिति परिहरति । “तर्ही”ति ॥

सू० “दोषशून्यत्वात्स्वकीयस्य प्रतिहेतोः समर्थस्तथावधा-
रयितुमिति चे’ दुक्तमत्र प्रतीतदोषेणापि सत्प्रति-
पक्षताकरणं सम्भवति तत्र परेण दोषेनुद्गाविते
विजयश्च भवतीति “किञ्च विशेषदोषशून्यत्वमपि
स्वकीयहेतोः कथमयमवधारयेत् विरुद्धार्थयोस्ताव-
द्धेतव्योरेकस्यावश्यं दोषेण भाव्यं तत्र यथा तेन
स्वहेतौ दोषो न दृश्यते तथा परहेतावपि तद्वश्यं
तमेवाद्गावयेत्” को हि सचेता ।

टी० ॥ ननु स्वहेतौ दोषशून्यत्वं निश्चित्य प्रतिहेतूपन्या-
साध्यवसायाः^(१) ननु मानप्रयोगी स्यातामिति शङ्कते ।
“दोषे”ति । नहि पूर्वोक्तप्रमाणेन स्वयं प्रतीतदोष प्रति-
हेतं क्वपि न प्रयुज्जीत वादीत्यादिप्रसङ्गमिति परिहर्तुम् । “उक्त-
मत्र”ति । ननु नादृश प्रतिहेतुप्रयोगी भङ्गप्रमादन्तर्ह एवेत्यन-
आह- । “तत्र”ति । किञ्च दोषशून्यत्वावष्टम्भेनापि प्रतिहेतू-
पन्यासाध्यवसायापेक्षतासाधनानुमानप्रयोगी न स्यातां
पश्चात्तत्र दोषमन्देहप्रोच्यस्य प्रतिपादनादित्याह- । “किञ्चे”
ति । मन्देहप्रोच्यमेवाह- । “विरुद्धार्थयोरिति”ति ननु विपक्ष-
(२) हेतुदोषनिश्चयादेव स्वहेतौ न दोषमन्देह इत्यन आह- ।
“तत्र यथे”ति । ननु कथमयं नियमो यत्परहेतुदोषदर्शने तदु-
द्गावतमाश्रयकं ननु प्रातिहेतूपन्यासावसर इत्यत आह- ।
“को ही”ति । स्यापन्यासादिप्रयुक्तं हेतौ दोषान्तरमभिध्यादि
दूष्टा सत्प्रतिपक्षानमरो न स्तीति कथमयं नियमो यावता
दोषत्वार्थोपात्तत्प्रतिपक्षनामत्र कथं नोद्गाव्यन्मैवं दोषा-
न्तरे पक्षधर्ममात्रानुपदर्शनीयं सत्प्रतिपक्षं तु व्याप्तिरपीति

(१) ‘प्रतिहेतुमुपन्यस्यन्म’-इत्याकारकः प्रतिहेतूपन्यासाध्यव-
सायः । (२) विपक्षहेतौ=विपरीतहेतौ, दोषस्य निश्चयादित्यर्थः ।

गौरवमित्यर्थः यद्वा अस्फुरत्प्रतीकारेणापि (१) दोषेण सत्प्र-
तिपक्षस्य हीनबलत्वं चेत्कुर्यात् तदा समैव भङ्गः स्यादित्य-
भिप्रायाद्दोषान्तरसंघोद्भावयेत् यद्वा प्रतिहेतुप्रयोगानन्तरं तेना-
साधकतानुमानप्रयोगानन्तरं तदनु स्वपक्षस्थापनाप्रयोग इति
प्रयामगौरवमित्यभिप्रायमन्वित्यर्थः ॥

सू० निश्चितं दोषमुपेक्ष्य सदोषस्य निर्दोषसाध्येन प्रत्य-
वतिष्ठते "तस्मात्सदोषेऽपि दोषमपश्यन्नयं न स्वेना-
दर्शनं दोषाभावे प्रमाणयितुमर्हतीति * "अथो-
च्यते व्याप्तिपक्षधर्मताभङ्गाभङ्गरूपप्रकृतहेत्वपेक्षवि-
शेषत्वेनानुद्भाव्यतया संभाव्यमानेन बोधितो यदी-
यसाध्यस्य विपर्ययः स प्रकृतः प्रकरणसम * इति
(२) नैतदपि सुस्थं, "यद्युद्भावनकालात्पूर्वकालिकी
संभाव—

टी० ॥ तस्मात् स्थापनाहेतौ दोषान्तरमपश्यत एव
प्रतिहेतूपन्यास इति स्थिते यथा तत्र (३) स्वयं दोषादर्शनसदो-
षवत्तां व्यभिचरति तथा स्यापि दोषशून्यत्वेनोपाततोपि
गृह्यमाणोप्ययं हेतुर्दोषान् स्यादिति संशयानेन दोषशून्यत्वा-
वष्टम्भेन प्रतिहेतू न्यासः समाहितो न भवतीत्युपमहरति—
"तस्मादि"ति । तथाचैतल्लक्षणानुसारेण प्रतिहेतूपन्यासाध्य-
वसायो न स्यादिति भावः ननु दोषवत्तयानुद्भावेन यद्यपि न
निश्चितं तथापि सम्भावनास्त्येव तथाच दोषवत्तया सम्भा-
वितानुद्भावेन प्रतिहेतुना बोधितमाध्यविपर्ययत्वं लक्षण-
मस्तु तथाच प्रतिहेतूपन्यासाध्यवसायाऽसाध्यकतासाधनं च
द्वयमप्युपपन्नमेवेति शङ्कते— । "अथे"ति । प्रतिहेतूपन्यासा-

(१) न स्फुरति स्वहेतावपि प्रतीकारो यस्य सत्प्रतिपक्षदोषस्य
तेन सत्प्रतिपक्षस्य हेत्वन्तरस्येत्यर्थः । (२) विकल्पाग्रहेत्वेनैतद्दूष-
यति—नैतदपीति—वादिनोयोदोद्भावनकालस्तस्मात्पूर्वकालिकीसंभावना
विश्लेषिता ?—१ किंस्वत्तकालीना ?—२ यद्वा कालमात्रसम्बन्धिनी ?—३
इति विकल्पप्रथममनुवदति—यदीति—इति विद्यासागराः ।

(३) तत्र—स्थापनानुमानवादिहेतौ, स्वयं—स्थापनवादिना ।

तत्पूर्वमनुद्गावनसम्भावना चेद्विवक्षिता तदा प्रतिहेतूपन्यासा-
नन्तरं स्थापनायादिदूषितेनापि प्रतिहेतुना सत्प्रतिपक्षता
स्यादेव तल्लक्षणस्य तदानीमपि सत्त्वादित्याह—। “यदी”ति ।
सू० ना विवक्षिता^(१) “तदा तात्कालिकानुद्गावनपक्षोक्त
एव दोषोतिदेष्टव्यः * ^(२)अथोद्गावनस्य योवसरो
भविष्यति तात्कालिकतया * तदा सत्प्रतिपक्षता-
व्युत्पादनकाले सा नास्तीति विशेषणाभावात्तल्ल-
क्षाभावः ^(३) * ^(४)अथोच्यते यावत्सम्भावनानुवर्तते
तावत्सत्प्रतिपक्षता ^(५) किं सम्भावनायाः कालनि-
यमगवेषणेन^(६) ? *—मैवम् ॥

टी० ॥ ननु प्रतिहेतूपन्यासानन्तरकालीनानुद्गावनसम्भा-
वना विवक्षिता तत्राह । “तदे”ति । यत्र स्थापनायादिना
प्रतिहेतौ दूषिते प्रतिज्ञादी तदुद्देश्य सत्प्रतिपक्षत्वमेव पुनर्द्रष्ट-
यति तत्र दोषोद्गावनादेशानुद्गावनसम्भावनारूपविशेषणा-
भावात्सत्प्रतिपक्षलक्षणमठ्यापकं स्यादित्यर्थः यत् प्रतिहेतुप-
न्यासकाले तदुत्तरकालीनानुद्गावनसम्भावनारूपविशेषणाभा-
वात्तल्लक्षणमठ्यापकं स्यादिति कनविद्विष्टं तच्चित्तं ननु सत्-
प्रतिपक्षत्वद्रुढीकरणदशायां सत्प्रतिपक्षत्वेन विवक्षिता येना-
ठ्यापिनः स्यात् किन्तु वादिदत्तदोषोद्वारेण निगुणयोजनानुयो-
गनिग्रहाद्विदोषोद्गाव एव किं तदा सत्प्रतिपक्षता द्रुढीकरणेने-
त्याह—। “अथोच्यते” इति ॥

(१) प्र गुक्तानिध्यागिनिष्ठानुसन्धेयति परिहरति—तदेति पूर्वका-
लिकानुद्गावनसम्भावनानुद्गावमानदोषो हेतावरास्तानि तेनापि सत्प्र-
तिपक्षतास्यादित्यर्थः । (२) अस्तु तर्हि द्वितीयोक्तिरवस्थादिति शङ्कते-
अथेति—तात्कालिकतया अनुद्गावमानत्वविशेषणभावोक्तिगोचरलक्षणस्य ता-
त्कालिके सत्प्रतिपक्षेऽप्यतिरिक्त्यर्थः । (३) कालमात्रमवधारयनीयसम्भावना
विवक्षितेति तृतीय कल्पं शङ्कते—अथेति—प्रतिहेतौ दोषे निमित्ते सत्प्रतिप-
क्षता निवर्तते इति न्यायनियमः । किन्तु तन्निमित्ततया दोषोद्गावयतीति
यावत्सम्भावनानुवृत्तिस्तत्तत्सत्प्रतिपक्षतानुवर्तते इति नेःकदोष इत्यर्थः ।
इति विद्यासागराचार्याः । (४) यतः पूर्वोक्तविकल्पदूषणमनवकाशदुष्ट-
मित्याह—किमिति । (५) अतिप्रसङ्गेनैव निरस्यति—मैवमिति ।

म० "एवं हि प्रतिहेतोर्दोषेनुद्भाविते प्रत्युत निर्दोषतयैव स्वीकृते दोषोद्भावनसम्भावनाया निवृत्तेः सत्प्रतिपक्षता व्यावर्त्तत तथाचेत्थङ्कारमेव वादी सत्प्रतिपक्षतां परिहरेत् इति साधु स्यात्सत्प्रतिहेतोः प्रतिक्षेपमकृत्वा स्वीकृत्यैव ^(१)तत्सत्प्रतिपक्षता प्रतिक्षेप्येति * नच स्वीकारादेव प्रतिहेतोः ^(२)पराजयः स्यात् * सत्प्रतिपक्षतापरिहारोपायतया स्वीकारस्य करणात् "स्वीकारे सति, सम्भावना-निवृत्त्या तल्लक्षणकस्य सत्प्रतिपक्षत्वस्यापि निवृत्तेः तथा ^(३)स्वीकारोप्ययं परस्यानिष्टार्थं मिदुसाधने परकीयसाध्यस्वीकारवदुरुगुणाय स्वीकर्तुर्नदोषायेति ॥

टी० ॥ साधु प्रतिमाधनतया प्रयुक्तमिति वादिनाभिहिते दोषोद्भावनसम्भावना तावन्निवर्त्तने एव तथाच विशेषणान्नासात्तदा नञ्प्रतिपक्षता इत्याह । "एवमि"नि । ननु यत्र स्वानिष्टमेवं वादी स्वीकरोति तत्र नास्ति सत्प्रतिपक्षता किन्तु छिन्नमित्यत आह- । "तथाचेत्थनि"ति । यद्यपि यत्रैवं न स्वीकृत्योक्तं नावकाशः सत्प्रतिपक्षस्तथापि पूर्वदोषावृत्त्यभेदात् एवं सत्प्रतिपक्षप्रतीकारं जानातः कथञ्च प्रतिकुर्यादिति भावः नन्वेवं स्वदोषाङ्काकारे सत्प्रत्यया वादी पराजितः स्यादित्यत आह- । "नचे"नि । दोषपरिजिहीर्षयायनभ्युपगमो न सन्नानुज्ञानापादयतीत्यर्थः स्वीकाराभिप्रायमाह- । "स्वीकारे सति"ती । ननु प्रतिमाधुत्वाभ्युपगमे तत्साध्यं स्वानिष्टं मिथ्येदित्यपरमितिष्ट स्यादित्यनोक्तं दृष्टान्तमाह- । "मिदुसाधन"इति ॥

(१) तदिति सामान्ये नपुंसकनिर्देशः, प्रतिहेतुस्वीकृत्यैवेत्यर्थः । यदा तन्निष्ठा सत्प्रतिपक्षता तत्सत्प्रतिपक्षनेत्यर्थः । केषुचित्पुस्तकेषु तु "स्वीकृत्यैव तस्य" इत्येव पाठः । (२) प्रतिहेतोः स्वीकारादेव इत्यन्वयः । (३) तथा स्वीकारः=तेन रूपेण स्वीकारः, बहुषु पुस्तकेषु तु "तस्मान् स्वीकारः"-इति पाठः, नच पूर्वपाठापेक्ष्योत्तमतरः ।

सू० यदि च सत्प्रतिपक्षो वादिनोः समानप्रतिपक्षदर्शनजनितात्स्वहेतावाभासत्वसंशयात्तदा क्वचिदपि नास्ति सत्प्रतिपक्षता स्वहेतुपक्षपातेन परहेतावेव दोषः कश्चिदस्ति मया तु न गृह्यते इति ताभ्यां मन्यमानत्वात् यदाह निश्चितौ हि विवादं कुरुत इति ^६ * अथौचित्यादावर्जितसंशयेन सत्प्रतिपक्षता स्यात् * तदा सर्वत्रैव वादे सर्वाभुमानानां सत्प्रतिपक्षता दुर्निवारा तद्यथा शब्दानित्यत्वानुमानेन बुद्धिमद्भिः शतशः शब्दनित्यत्ववादिजयात् शब्दनित्यत्वानुमानेन च प्राज्ञैः शतशः शब्दानित्यत्ववादिजयात् ॥

टी० लक्षणं दृष्ट्वा कलं दूषयति-“यदि चे”ति । प्रतिमाधनं दूष्य स्वमाधने हेत्वाभासत्वसंशयोत्र कल्पत्वेनाभिमतः न चाशक्यः स्वपक्षपातेन स्वमाधनस्य निर्दोषत्वेनैव निर्णीतत्वात् संशयानुपपत्तिरित्यर्थः ननु विशेषदर्शनं तिरस्कृत्यापि तुल्यबलप्रतिमाधनदर्शनरूपदोषवनादन्योन्यस्य स्वहेतो संशयोवश्य भावीत्याह-। “अथे”ति । औचित्यादावर्जित आहार्य इति केचित्तत्र आहार्यमशयाभ्युपगमे प्रतिमाधनोपन्यासानर्थक्यस्यावश्याभ्युपगमप्रसङ्गात्^(१) अनित्यत्वसाधकानुमानस्य नित्यत्वसाधकानुमानं तदानीमनुपन्यस्यमानमपि सत्प्रतिपक्षः स्यात् संशयापादकत्वादित्याह-। “तदे”ति ॥

सू० “द्वयोः पक्षयोरनुमानेषु कतरद्वस्तुतः सदानुमानमिति ^६ अर्हतो दोषसंशयस्य दुर्वारत्वादिति प्रकारभेदाभावाच्च न कालात्ययापदिष्टः पृथक् तद्यथा बाधितविषयः कालात्ययापदिष्ट इत्यलक्षणं तथाहि

(१) अनाहार्यं शय्यमुत्पाद्य निश्चयप्रतिबन्धार्थमेव प्रतिहेतुरपन्यस्यते आहार्यसंशयश्च न निश्चयविरोध्यतः प्रतिहेतूपन्यासानर्थक्यमिति भावः ।

बाधितविषयत्वं किं विवक्षितं न तावद्बलवता
बोधितो विषयविपर्ययो यस्य तत्त्वं "यथाश्रुतस्य
सत्प्रतिपक्षेऽपि गतत्वात् तत्र प्रत्यनुमानस्य प्रथमा-
नुमानविषयविपर्ययबोधकस्य पक्षधर्मतादिवलसम्भ-
वात् * अथ बलवतेत्यधिकबलेनेति विवक्षितं * त-
दापि केवलव्यतिरेकिणोन्वयव्यतिरेकिणा सत्प्रति-
पक्षे गतत्वादतिव्यापकत्वं तत्रान्वयव्यतिरेकिणः
प्रतिहेतोः सपक्षसत्त्वलक्षणबलाधिक्यसंभवात् ।

टी० ॥ मन्देहमेवोपपादयति-। "द्वयोरिति" ॥ "अहं-
न" इति । उचितस्य प्राप्तयेत्यर्थः साध्यविपर्ययबोधघटितसत्
प्रतिपक्षान्तरात् स्फुटः कालात्ययापदिष्टस्येति तत्खण्डनान-
न्तरं कालात्ययापदिष्टखण्डनमुपक्रमते-। "प्रकारे"ति । हेतु-
भामान्तरभेदस्य प्रकारभेदस्याभावादित्यर्थः ॥ "यथाश्रुतस्य"
ति । आवयञ्चितबलवत्त्वस्य^(१)त्यर्थः सत्प्रतिपक्षस्य प्रतिब-
न्धकत्वं नतु साध्यविपर्ययबोधकत्वं यद्यपि नचापि तुल्य-
बलबोधितसाध्यविपर्ययस्य सत्प्रतिपक्षसम्भित्यभिप्रेत्येनदुक्तं
अतिव्याप्तं स्फुटयति "तत्रे"ति ॥ "तदे"ति । यद्यपि व्य-
तिरेकिणि सपक्षमत्वाभावेऽपि व्याप्तिपक्षधर्मनारूपबलमान्य-
मिति नाधिकबलत्वमन्वयव्यतिरेकिणस्तथापि सपक्षसत्त्वादिक
बलसम्भित्येनदुक्तम् ।

मू० "किञ्चैवं प्रत्यक्षेणानुमानाभासबाधो न स्यात् प्रत्य-
क्षस्येन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नाभ्रान्तिज्ञानकरणात्वमात्रं
बलमनुमानस्य तु पक्षधर्मत्वादि भूयिष्ठं बल-
मिति ^b * अथ मन्यसेऽनन्यथासिद्धत्वं बलं विव-
क्षित्वेदमुच्यते तेनानन्यथासिद्धेन बोधितो यदीय-
साध्यस्य व्यतिरेकस्तत्त्वं बाधितविषयत्वमिति ?

(१) यविशेषितबलवत्त्वस्य = अनिर्णीतन्युनाधिकबलवत्त्वस्य ।

*सैवम्, 'तथापि हि वस्तुतोनन्यथासिद्धेन ^(१)सत्-
प्रतिपक्षेपि गतत्वादतिव्यापकत्वं "किञ्चान्यथेत्य-
न्येन प्रकारान्तरेणेत्युच्यते अनन्यथेति चानन्येन
प्रकारेण 'यस्मादन्यत्वं तेनैवेत्यर्थः सम्पद्यते तथाच
वक्तव्यं किं तदन्यताप्रतियोगीति प्रामाण्यं तदिति
चेत् आहो दुर्वैदग्धी भवतः प्रमाणेनेति वक्तव्ये
प्रामाण्याद्योन्यः स यो न भवति तेन प्रकारेण सिद्धः
उत्पन्नः प्रतीतो वा तेनेति ब्रूवाणस्य ।

टी० ॥ "किञ्चैवमि"ति । यद्यपि रूपवत्त्वादिकं यथायथं
नत्रापि बलमधिकं तथापि तदविवक्षयः मुक्तं ॥ "अथे"ति ।
नत्प्रतिपक्षन्यथेनान्यथासिद्धेनैव साध्यविर्ययशोऽनन्यतो नाति-
व्याप्तिरिति भावः यत्रानन्यथासिद्धे एव प्रतिहेतुवंस्तुतस्तत्रा-
तिव्याप्तिमाह- । "तथापी"ति । कुटिलोक्तिकत्व लक्षणदोष
माह- । "किञ्चे"ति "यस्मादन्यत्वमि"ति । अन्यत्वं सप्र-
तियोगिकं तेन यथायथादन्यः पटादिः अनन्यस्तु घट एव तथा
प्रामाण्यादन्यदप्रामाण्यमनन्यस्तु प्रामाण्यमेवेत्यर्थस्तथाच प्रामा-
ण्येन सिद्ध इति वक्तव्ये प्रामाण्यप्रतियोगिकान्योन्याभाववत्
प्रतियोगिकान्योन्याभाववता सिद्ध इति महत्कौटिल्यमुक्तमि-
त्यर्थः इति ब्रूवाणस्याहो दुर्वैदग्धी भवत इति योजना ॥

सू० "तथापि प्रमाणेन बोधितविपर्ययो विषयो यस्य स
कालात्ययापदिष्ट इति न इदं रजतमिति शुक्तिं
विषयीकुर्वति प्रत्यक्षाभासे नेदं रजतमितिप्रमाणेन
बाध्यमानेपि हेत्वाभासविशेषलक्षणमिदङ्गच्छदात-
व्यापकत्वमापद्यते "एवं बाध्यावषयिण्यामिच्छाया-
मपि गच्छेत् * प्रमाणेन बोधितो यदीयविषयस्या-

(१) अनन्यथासिद्धेन=सदनुमानेन ।

न्यथा भावः 'स हेतुः कालात्ययापदिष्टः ?*-इति चेन्न, यदि 'मुख्यार्थो हेतुशब्दः 'तदा हेत्वाभासत्व-
व्याघातः । अथामुख्यार्थः तदा कोस्यार्थः यत्रैष
व्यवस्थाप्यते इति सोभिधातव्यः * 'प्रमाणेन बोधिते
यदीय विषयस्य व्यतिरेकः स हेत्वाभासः कालात्य-
यापदिष्टः ?*-इति चेन्न, यद्यग्रे हेत्वाभासत्वानि-
श्चयः तदा लक्षणस्य दुरुवधारणत्वम् * अथ काला-
त्ययापदिष्टत्वेन निरूपिते एव हेत्वाभासत्वस्य नि-
श्चयः * तदा तत एव दुरुत्वसिद्धेः कृतं ।

टी० ॥ ननु किं कौटिल्ये सत्यपि लक्षणमदुप्रमेयेत्यन-
वाह- । "तथापि"ति । प्रमाणेन बाधकज्ञानेन बोधनमाध्य-
विपर्ययः अमेतिव्याप्तः अनज्ञानस्य हेत्वाभासत्वायोगादिति
भावः अनजनितायामिच्छायासतिव्याप्तिनाह- । "पुत्रमि"ति ।
बाध्यं रजस्तत्त्वादिविषयो यस्या इच्छायाः ना तथा तस्या-
मित्यर्थः ॥ "स हेतुः"ति । तथाच न अमे न वा नजनि-
तायामिच्छायासतिव्याप्तिस्तत्र हेतुत्वाभासादिति भावः ॥
"मुख्यार्थः" इति । व्याप्तपक्षधर्मवचन इत्यर्थः न्यायावयव इति
नार्थः अर्थस्यैव हेतुहेत्वाभासत्वस्य विचारात् ॥ "तदेति ।
व्याप्तिपक्षधर्मनाविशिष्टस्य हेत्वाभासत्वं व्याहृतमित्यर्थः ॥
"ये"ति । लाक्षणिकस्य हेतुशब्दस्य विविच्य विषयो वक्तव्य
इत्यर्थः पूर्वोक्तव्याघातपरिहाराय हेत्वाभासत्वेन विशेषणीय-
मित्याह- । "प्रमाणेन"ति ॥

सू० "पश्चात्प्रतीतिकस्य कालात्ययापदेशस्योपन्यासे-
नेति 'तदिदं त्वन्मते लक्षणमस्तु मावा भूत् सामु-
द्रिकप्रमाणेन पुनर्महदेतदलक्षणं कालात्ययापदेशस्य
येनास्य (१) नाम हेत्वाभासभेदपदभ्रंशः प्रासाधि *
'अथ ब्रूषे हेत्वाभासत्वं हेतुसदृशतया प्रतीयमानत्वं

न हेतुदोषवत्त्वम् ? *-इति मैवं, ^१हेतुना तुल्यता हि अहेतुत्वावगमं विना न शक्यप्रमितिः सादृश्य-
स्यभेदाधिष्ठानस्य तथैव प्रतीतेः 'अन्यथा हेतोरपि
हेत्वाभासत्वापातात्' ततश्च हेतुरूपवैकल्पस्यावश्यं
प्रत्येतव्यत्वेन प्रागुक्तदोषानिवृत्तिः * प्रमाणेन
बोध्यमानो यदीय ^२पक्षद्वयतिरेकः स कालात्यया-
पदिष्ट ? *-इति चेन्न,

टी० ॥ “पञ्चातप्रतीतिकस्ये”ति । हेत्वाभासत्वगर्भ-
लक्षणव्यवस्थाप्यस्येत्यर्थः अनेन लक्षणेन कालात्ययापदिष्टो
हेत्व साक्षादेव प्रख्याविन इति महतिदमलक्षणमित्युग्रहमिति ।
“नदिदमि”ति । ननु हेतुसदृशत्व हेत्वाभासत्वं न त्वनुमिति
प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वपक्षेन कालात्ययापदिष्टत्वज्ञाना-
त्पूर्वमेवानुमिति प्रतिबन्धे किं तेनेति स्यादित्याह । “अथे”
ति । तद्विभक्तये सति तद्वनभयो धर्मवत्त्वं सादृश्य हेतुभिक-
त्वज्ञानात्प्रत्येनव्यमिति न एव दोष इत्याह- । “हेतुने”ति ।
“अन्यथे”ति । यदि सादृश्य भेदगर्भं न स्यादित्यर्थः ॥ “नत-
श्चे”ति । हेतुभिकत्वं हेतुवैधर्म्यज्ञानाधीनमित्यर्थः ॥ “पक्ष-
द्वयतिरेक” इति । तथाच हेत्वाभासपदप्रसंगदोषाभावः अन-
तज्जन्त्येच्छयोश्च नातिष्ठायामस्तत्र पक्षद्वयतिरेकात् सादित्यर्थः
त्रिणीनप्रमायां सन्देहमिषाधिविषयोरभावान्न पक्षतेनि भावः
यद्यपि बाधे प्रमाणेन पक्षद्वयतिरेका न बोध्यते तथापि सम्भ-
वाभिप्रायेणोक्तम् ।

स० “आश्रयासिद्धव्यापनात् * आश्रयासिद्धव्यनिरिक्त इति
विशेषणीयम् ? *-इति चेन्न, ^३विशेषणाद्यभिद्धरा-
आश्रयासिद्धेन सह सङ्कीर्णकालात्ययापदिष्टोदाहर-

(१) येन=सामुद्रिकप्रम.येन, यस्य=कालात्ययापदिष्टस्य, नाम=
प्रसिद्धं, हेत्वाभासविशेषस्य पदात् स्थानात्प्र शः=सुतिः, प्राभाधि । सामु-
द्रिकशास्त्रे कालात्ययापदेशपदस्याऽतिक्रान्तक लक्ष्य उद्देश वाचित्वात् ।

कुमेवं न व्याप्येत * प्रमाणेन बोध्यमानो यदीय-
साध्यस्य व्यतिरेकः स कालात्ययापदिष्ट ? *-इति
चेन्न, "प्रत्यक्षाभासव्यापनात् तत्रापि हि साध्यस्य
ज्ञाप्यरूपस्य व्यतिरेको बोध्यते एव * प्रमाणेन
बोध्यमानो यदीयस्य साध्यस्य व्यापकस्य व्यति-
रेकः स कालात्ययापदिष्ट ? *-इति चेन्न, 'प्रमाणेन
बोध्यमानाभावस्य प्रकृते हेतुव्यापकत्वासम्भवात् ॥

टी० ॥ "आश्रयामिदु"ति । यद्यपि गगनारविन्दं सुर-
भीत्यादावाश्रयामिदुं पक्षव्यतिरेको न प्रमाणबोध्यो^(१) न वा
मिदुमाधनस्थले पक्षव्यतिरेकः प्रमाणबोध्यो^(२) नतथापि प्रमा-
णेन मिदु^(३)प्रत्या मन्देहाश्रयात् पक्षताव्यतिरेक इत्येनाश-
तैव तथोक्तं ॥ ^(४)"विशेषणाद्यमिदु"ति । मन्देहमिषाधयिषयोः
पक्षविशेषणयोर्बाधे अमिदुमिति तत्राश्रयामिदुत्वं प्रवर्तमानि
तत्पक्षोर्बाधाघातयामिरित्यर्थः आश्रयामिदुः साध्यव्यतिरेकः
प्रमाणेन न बोध्यत इति न तत्रामिदयामिरिति शङ्कते- । "प्रमा-
णेन"ति । साध्यपदं ज्ञाप्यरं चेत्तत्राह- । "प्रत्यक्ष"ति ।
साध्यपदस्य व्यापकपरतामादाय शङ्कते- "प्रमाणेन"ति ।
कृतकत्वादहेतुव्यापकत्वगनीक्यत्वादेः साध्यस्य न सम्भवतीति
हेतुमति पक्षे योवाधस्तत्राठयामिरित्याह- । "प्रमाणेन"ति ।

सू० * "प्रमाणेन बोध्यमानो यदीयसाध्यस्य प्रतिज्ञात-
स्याभावः स कालात्ययापदिष्ट ? *-इति चेन्न,
स्वार्थानुमाने कालात्ययापदिष्टस्यैवमव्यापनात् तत्र
शब्दरूपस्य प्रतिज्ञानस्याभावात् 'शब्दस्य परा-

(१) न प्रमाणबोध्यः, पक्षतावच्छेदकगगनीयत्वव्यतिरेकस्यैव तत्र
साक्षात्प्रमाणबोध्यत्वादिति भावः । (२) न प्रमाणबोध्यः, पक्षतावच्छे-
दकसाध्यसंश्रयव्यतिरेकस्यैव तत्रादिति भावः । प्रत्युताश्रयामिदुस्व-
रूपासिद्ध्याकभयोः पक्षस्यैव स्वरूपसत्त्वात्प्रमाणबोध्यत्वम् । (३) विदु-
मिति बाधश्रयाद्युपलक्षणं, तेनाद्योदाहरणमपि संगृहीतंभवति ।

यत्वात् * प्रमाणेन बोध्यमानो यदीय साध्यस्य
 "पक्षनिविष्टस्य व्यतिरेकः स कोलात्ययापदिष्टः ?
 *—इति चेन्न, तथा भूतस्य पक्षाभासत्वाभ्युपगमेन
 मुख्यपक्षार्थत्वासम्भवात् पक्षाभासनिविष्टस्येति क्रि-
 यमाणेतु 'पूर्वं' पक्षाभासत्वप्रतीतिपक्षयोः पूर्वं
 हेत्वाभासत्व प्रतित्यप्रतीतिपक्षोक्तदोषवत् दोषो
 द्रष्टव्यः पक्षत्वाभिमतान्शभूतस्येति क्रियमाणे च
 प्रष्टव्यं किं पक्षत्वाभिमतत्वं ? पक्षतयाभ्युपगमान-
 त्वम् ? अथ पक्षतया प्रमितत्वं : उत पक्षतयाप्रती-
 तिमात्रत्वम् ? नाद्याः 'दूषकं प्रति तदसम्भवात् तेन
 बाध्यसाध्यस्य पक्षाभासतयैव प्रत्युताङ्गीकारात् ।

टी० ॥ यद्यपि बाधे हेतुतयापकटवं साध्यस्य न सम्भवति ।
 तथापि प्रतिज्ञातत्वं भवत्येवेति तदादाय शङ्कते । "प्रमा-
 णेन"ति ॥ ^b"नञ्"ति । बाधयनिर्देशः प्रतिज्ञेति लक्षणानुपारा-
 दित्यर्थः ननु स्वार्थानुमानेप्रतिज्ञैव कथं नास्तीत्यत आह—
 "शङ्कस्ये"ति । ^d"पक्षनिविष्टस्ये"ति । तथाच न स्वार्था-
 नुमानबाधाठयाप्रतिज्ञाप्रतिज्ञाविरहेपि पक्षसम्भवादिनि साधः
 क्वचिदपि बाधे पक्षतानास्तीति सर्वथाप्यतिरिक्त्याह । "तथा
 भूतस्ये"ति । पक्षामासत्वप्रतीतिबाधयानिद्वैवानुमानदूषणे
 बाधानवकाशादित्याह— । ^f"पूर्वनि"ति ॥ ^e"दूषकं प्रती"ति ।
 बाधमुद्गाढयन् नास्त्यी पक्षतां नाभ्युपगच्छतीत्यर्थः ॥ ^h"बा-
 ध्यसाध्यस्ये"ति बाध्य साध्यं यस्येत्यर्थः ।

सू० "अनुमानवाक्यपेक्षयापि नियमाभावः सदानुमाना-
 स्फूर्ती मन्दप्रज्ञेन प्रज्ञाभिमानवता च मयि वदति
 स्फुटं दोषमपि को दूषयितुं शक्त इत्यभिप्रायेण
 यदृच्छया ज्ञातदोषस्यापि प्रयोगस्य सम्भवान्तत्रानु-
 मानवादिना पक्षत्वाङ्गीकारभावेन तथाभूतबाधिता-

नुमानाख्यापकमिदं लक्षणं स्यात्^१ * न च पक्षतयो-
पन्यग्यमानत्वमङ्गीकारार्थ * इति युक्तं, तथा सति
स्वार्थानुमाने कालात्ययापदेशाव्याप्तिः नापि द्वि-
तीयः^२ पक्षत्वेन प्रमिते विषये कालात्ययापदेशा-
नवकाशात् नापि तृतीयः तदा ह्येवं लक्षणमिदं
सम्पद्यते प्रमाणेन बोधितो यदीयसाध्यस्य पक्ष-
प्रतीतिविषयांशस्य व्यतिरेकः स कालात्ययाप-
दिष्ट इति ।

टी० ॥ ननु स्यापक्षादिना स्वपक्षः पक्षत्वेनाभ्युपगम्य ।
एवेति नासम्भव इत्यत आह—। “अनुमाने”ति । यत्र प्रौढो
वादी बाधितमपि साधयितुं प्रक्रमते तत्राठ्याप्तिरित्यर्थः अप-
क्षस्यापि पक्षतयोपन्यासः सम्भवतीति नाठ्याप्तिरित्यत आह ।
^१“नचे”ति । ^२“तथा सती”ति । तत्रोपन्यासो नास्तीति ज्ञातः ॥
“पक्षत्वेन”ति । बाधस्थले पक्षताविघटनप्रौढ्यादित्यर्थः ॥ “प-
क्षप्रतीतिविषयांशस्ये”ति । पक्षप्रतीतिविषयस्य धर्मिणोऽंशो धर्मः
सिषाधयिषित इत्यर्थः ॥

मू० अस्य च वाक्यार्थस्य न कदाचिदपि सम्भवं पश्यामः
“यदा तावत्प्रमाणेन साध्यस्य व्यतिरेकबोधस्तदा
पक्षप्रतीतिर्नास्ति विशेषदर्शने भ्रमस्यानवकाशात्
^१ततश्च तदा पक्षप्रतीत्यभावेन तद्विषयत्वाभावात्
तद्विषयांशस्येति विशेषणाभावाधीनो विशिष्टस्य
लक्षणात्मनोऽभावः यदा च प्रमाणेन साध्यव्यति-
रेकबोधनं नास्ति तदा “तस्यैव लक्षणभागस्याभा-
वाल्लक्षणाभाव इति “नित्यमसत्त्वव्यवस्थितेन लक्षणेन
लक्ष्यं व्यवस्थापयन् श्लाघनीयप्रज्ञो भवान् ॥

टी० ॥ अत्र च प्रतीतिर्भान्तिर्विवक्षिता प्रमाया दूषितत्वात्
यदा साध्याभावप्रमा तदा पक्षप्रतीतिर्निरूप्या न सम्भवतीत्य-

सम्भवो लक्षणोऽप्येत्याह- । “यदे”ति । यद्यपि साध्यासा-
धप्रमा साध्यश्च प्रतियोगिनि ननु पक्षत्वश्चनपि भिन्नविषय-
त्वात् तथापि सन्देहमिषाधयिषे विघटयन्तो तद्वृत्तिपक्षत्व
ज्ञानमपि विघटयन्तेति भावः तथैव लक्षणे का दोष इत्यत
आह । “तद्वृत्ति”ति । तथाच साध्यासाधप्रमाया पक्षप्रतीतिर-
भावात्तदुक्तकालतययापदिष्टलक्षणाभाव एवेत्यर्थः ननु साध्य
विपरीतप्रमाया पक्षप्रतीतिर्भा-तु नदभावदृशभाया स्यादेवेत्यत
आह- “यदे”ति ॥ “स्यैवे”ति । प्रमाणेन बोधित इत्यस्यैव
भागवत्यर्थं तथाच विशेषणद्वयविशिष्टस्य लक्षणस्य न कदापि
सम्भवमित्याह । “नित्यमि”ति । अस्त्वव्यवस्थितेन दय-
वस्थितामरवेत ॥

सू० * नच वैशेषिकप्रक्रियामाश्रित्य विनश्यदवस्थापि
पक्षप्रतीतिस्तत्काले सम्भावनीया * तदीयसाध्य-
व्यतिरेकावगमनिवर्त्तनीया हि सा तत् साध्यव्य-
तिरेकावगमश्च पूर्वमेव भूत इत्यवश्याभ्युपगमनम्
अन्यथा प्रमाणेन बोध्यमानत्वं कथं साध्यव्यति-
रेकस्य तदावगम्येत ।

टी० ॥ ननु पक्षप्रतीत्यव्यवहितोत्तरक्षणे साध्यविपरीत-
प्रमा स्यादिति विशेषणविशेष्योभयभागव्यवस्थितौ कथं उपव-
स्थितामरवे लक्षणं नहि विनश्यदवस्थेनापि ज्ञानेन यौगपद्य
नाङ्गीक्रियत इत्यत आह । “नचे”ति । हाथोद्भावनाकाले
हि साध्यव्यतिरेकस्य प्रमाणेन बोध्यमानत्वमवश्यमभ्युपेय
जन्यपातङ्गमबाधानुद्भावनापत्तेः (१) तथा च तदुत्तर पक्ष प्रती-
तिर्विचक्षिता ना च कथं विशेषदर्शने नति स्यादिति विनश्यदव-
स्थापि तथा न यौगपद्यमित्यर्थं बाधावतारानन्तर पक्षप्रती-
तिर्विचक्षिता न तु वैपरीत्यमित्यत्र विनिगमकमाह । “अ-
वश्ये” । नियदि साध्यव्यतिरेकप्रमा पूर्वभाषाणां न विचक्षिता

(१) तद्व्यतिरेकगर्भबाधानुद्भावनापत्तेः, च बाध्यव्यतिरेको
गर्भे यस्य बाध्यस्य तस्य अनुद्भावनापत्तेरित्यर्थः ।

तदा बहुधादेः पक्षतयोपदर्शनकाले^(१) प्रमाणबोध्याभाववत्त्वं कथमुक्तं त्वेत विशेषणीभूतस्य बाधस्य त्वया तदानीमनभ्युपगमादित्यर्थः यत् विनश्यदविनश्यदवस्थयोः क्षणमात्रं सहभावेऽपि नोद्भावकाले साहित्यमिति ठयारूपानं तच्चिन्त्यं शङ्कोत्तराभ्यामसंस्पृश्यादिति बोध्यमानत्वमिति वर्तमानतया निर्देशो विशेषणत्वलाभाय ।

सू० * नच वाच्यं प्रतीतिविषयत्वमिदं विशेषणं न भवति किन्तुपलक्षणम् उपलक्षणेन चासतापि व्यवच्छिन्नप्रतीतिरूपजन्यते यथा काकवन्तो देवदत्तगृहा इत्युपलक्षणीभूतया काकवत्तया देवदत्तगृहस्य व्यवहारकाले इति * यतस्तत्रोपलक्ष्यो देवदत्तगृहस्य स्वाभाविको विशेषोस्ति व्यवहारकाले तेन काकवत्ताभावेऽपि तमादाय व्यवहारनियमप्रवृत्तिः न तु तत्रापक्षसत उपलक्षणस्य कारणात्वं अत्र तु व्यक्तीनामुपलक्ष्यत्वे लक्षणस्याननुगमत्वम् अनुगतं च किञ्चिदुपलक्ष्यं न लक्ष्यामहे ।

टी० ॥ ननु साध्याऽयतिरेकप्रमाणप्रतीत्योर्यदि न यौगपद्यं तथाऽप्यनन्तरत्वं^(२)मुपलक्षणमस्तु तस्य हि स्वांसत्त्वकालेऽपि व्यवर्तकत्वमित्याशङ्क्य परिहरति । * “नच वाच्यमिति । काकवत्तया असत्वेति शेषः दाष्टान्तिके दृष्टान्तविषयमाह-
“यत इति” । यथा तत्रोत्पत्त्यादिकमुपलक्ष्यतावच्छेदकमस्ति न तथा प्रकृते बहुधादेः प्रत्येकमुपलक्ष्यत्वेनानुगम इत्यर्थः तमादाय उत्पत्त्यादिक विशेषमादाय व्यवहारनियमप्रवृत्तिः तया वृत्तप्रतीतिः तथा नोत्पत्त्यस्यैव व्यावृत्तबोधकारणतय नत्वसतः

(१) बहुधाऽनुशोन्नयत्वादित्यादिरस्यले बहुधादेः पक्षतयोपदर्शनकाले इत्यर्थः । (२) अत्र मूलेनैकवाक्यमार्थं “न भवति, तथाच पक्षप्रतीतिविषयत्वम्”-इत्यप्युक्त्यादृष्टोत्पलक्षणमस्त्विति योज्यम् । यद्वा पक्षप्रतीतिलक्षणविशेषणविशिष्टानन्तरत्वस्योपलक्षणत्वे व्यवस्थारथे विशेषणोभूतपक्षप्रतीतेरप्युपलक्षणत्वम् ।

काकस्येत्यर्थः काकमत्त्वकाले काकवन्तो देवदत्तगृहा इति वा-
क्येन्ययानुपपत्त्या काकपदस्योत्पत्तये लक्षणा प्रत्यक्षकाले च का-
कपरिचापितोत्पत्तयस्यैव विशिष्टप्रतीतिविषयत्वं नतु काक-
स्यापीति ज्ञातः ।

मू० अत उक्तमेव वाक्यार्थमादाय प्रवर्तमाने लक्षणा-
त्मके साधने विशेषणासिद्धिदुर्निवारा एतेन पूर्वं
शङ्कितस्य हेतुरित्यस्य प्रत्यक्षाभामव्यवच्छेदार्थमुपा-
त्तस्य स्थाने हेतुत्वाभिमत इत्येतादृशस्य करणं दूषि-
तप्रायम् * अथ ब्रूषे प्रमाणेन बोधितो यदीयसाध्य
स्याभावः स प्रत्यक्षाभासातिरिक्तः कालात्ययापदिष्ट
? *-इति नैतदपि मुख्यम्, शब्दोपमानाभाससाधा-
रण्यात्तद्व्यतिरिक्त इत्यपि विशेषणीर्यामिति चेदेत-
दपि विचार्यतां किं प्रत्यक्षाभासादिष्वतिरिक्तत्वं
प्रत्यक्षाभासादिभ्यो वैधर्म्यं किञ्चित् उत स्वरूप-
भेदः अथवान्योन्याभावः न तावदाद्यः ।

टी० ॥ ननु प्रतीत्योर्विशेषणत्वेऽपलक्षणात्प्रयोरभावे को-
दोष इत्यत आह । “अन” इति । प्रमाणबोध्यमानपक्षप्र-
तीतिविषयांशव्यतिरेकत्वाद्यदा न्यायनानुमानस्यामाधकत्वम-
नुमेय तदा स्वरूपसिद्धिः स्यादित्यर्थः यद्वा व्याधिरूपेण भेदे माध्ये
लक्षणास्य व्याख्यार्थस्य हेतोः स्वरूपसिद्धिरित्यर्थः ॥ “एतेने”ति ।
अभिमतिभ्युपगमः प्रमा वा आन्तिर्वैत्यादिविकल्पदोषेणेत्यर्थः
अत्रापि हेतुत्वेन भ्युपगमो न प्रतीतिदिनः तेन हेतुत्वभासत्वे-
नैव वादिहेतोः भ्युपगमात् नापि वादिनः प्रीटेन वादिना हेतु-
भासत्वाभिमतत्वात् न्यायनाकरणात् प्रमा वासत्त्वावितैव
अहेतुत्वेन विशेषदर्शनं नन्तरं हेतुत्वेन अमा^(१) नवकाशादिनि-
ज्ञातः पूर्वं शङ्कते लक्षणे प्रत्यक्षाभासातिव्याप्तिप्रवारणाय तद-
न्यत्वेन विशेषणं शङ्कते-“अथे”ति ।

(१) अत्र “अपि”-शब्दमध्याहृत्य असमस्याप्यनवकाशादित्यर्थः ।

मू० "तद्देदकस्य धर्मस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् नापि द्वि-
तीयः ^६स्वरूपस्य परस्परव्यावृत्ततया लक्षणानौपयि-
कत्वात् नापि तृतीयः 'व्यतिरिक्तत्वस्यान्योन्या-
भावात्मनः प्रत्यक्षाभासादावपि भावेन तद्व्यवच्छे-
दकत्वानुपपत्तेः * ननु न व्यतिरिक्तत्वमात्रमन्यो-
न्याभावरूपविशेषणमस्माभिर्निरूपितं ^८किं नाम
प्रत्यक्षाभासादिव्यतिरिक्तत्वं नच प्रत्यक्षाभासादयः
स्वात्मभ्य एव भिन्नाः तत्कथमुक्तस्य प्रसङ्गस्याव-
काशः अवगतमिदं त्वद्विवक्षितमेतदेव विचार्यते ॥

टी० ॥ "तद्देदकस्ये"ति । भेदो ऽऽ धर्मः कालात्यया-
पदेशस्य लक्षणमेवेत्तच्चाद्यापि न निर्वर्तयितव्यम् ॥ ^६"स्वरूप-
स्य"ति । स्वरूपभेदे द्वि पाक्षे लक्षणं भोवाय । तदन्तरापापि
लक्षणं परस्परं स्वरूपं भेदयतेति न लक्षणप्रणयनार्थक्यां न-
त्यर्थः व्यतिरिक्तत्वमन्योन्याभावरूपमात्रं वा प्रत्यक्षाभासा-
दिप्रतियोगिकाद्योन्याभावत्वं वा आद्यदूषयत् ॥ "व्यति-
रिक्तत्वस्ये"ति । अन्तस्मात्कृत्य दूषयति ॥ ^८"किं नाम"ति ।
प्रतियोगिविशिष्टस्यान्योन्याभावस्य प्रतियोगिनी विशेषणस्या-
सत्त्वात्तद्व्यतिरिक्तत्वमन्योन्याभासादिते वायितहेति तद्विग्रहा-
न्योन्याभावस्याप्युक्तं एवेति सर्वज्ञानत्ययापदिष्टाव्याप्ति-
रित्यर्थः ॥

मू० किं प्रत्यक्षाभासादिभिर्विशेषितोन्योन्याभावस्त्व-
योच्यते उत तैरुपलक्षितः यं प्रत्यक्षाभासादिष्वप्र-
सक्तं मन्यसे आद्यस्तावन्न सम्भवति नहि प्रतियो-
गिरूपविशेषणमहितोभावः क्वचिदप्यस्ति ततस्ता-
दृशस्य विवक्षितत्वे सर्वाव्याप्तिः द्वितीये तु प्रत्यक्षा-
भासादिभिरुपलक्षणैर्यदुपलक्ष्यमन्योन्याभावस्य स्व-
रूपमेकं तत्प्रत्यक्षाभासादिषु बाधितानुमानेषु च

साधारणमिति कथं नोक्तदोषप्रसङ्गः 'अन्यदस्तु
सदात्मकं विशेषणं प्रतियोगीत्वभावस्यासत्त्वे तज्-
ज्ञानस्य विशेष्ये व्यावृत्तबुद्ध्याधानाविरोधात् वि-
शेषणं भवतीति चेत् * अयुक्तमेतत्,

टी० ॥ ननु प्रतियोगिनो न विशेषणत्वं येन घटान्यो-
न्याभाववति पटे घटाभावात्तदन्योन्याभावोपि न भवेदपि तूप-
लक्षणं तथाच नोक्तादोष इत्यत आह—। "प्रत्यक्षाभासादि-
भिरिति । प्रत्यक्षाभावादिकालात्ययापदिष्टयोरेक एवान्यो-
न्याभावः न यथा कालात्ययापदिष्टे तथा प्रत्यक्षाभासादावपी-
त्युक्त एव प्रसङ्गोऽनिवृत्तिरूप इत्यर्थः ननु देशतः कालतो
वा भवतीति प्रतियोगिनो विशेषणत्वमेव तथाच नोपलक्षण-
पक्षोक्तान्तिव्याप्तिर्दोष इत्याह—। "अन्यदस्त्विति । अन्य
द्रव्यगुणकर्मादि तथाच कालात्ययापदिष्टे प्रत्यक्षाभासान्तत्वेपि
तद्विशिष्टस्त्वन्योन्याभावः स्यादेवेति न सर्वाव्याप्तिरिति भावः ।

सू० "विशिष्टं तावदभावस्य स्वरूपमिहोपात्तं तच्च वि-
शेष्यमात्रशरीरं न भवितुमर्हति तथा सति विशे-
ष्यस्वरूपमेवोच्यतां वृथा विशेषणपदोपन्यासः तदु-
पन्यासे चान्योन्याभाववत्त्वमात्रमुपन्यस्तं भवेत्तच्च
प्रत्यक्षाभासादेर्व्यवच्छेदस्य सङ्गाहकं ततश्च
विशेष्यादन्योन्याभावादधिकं किञ्चिदुक्तव्यं तद्वि-
शिष्टमुपन्यस्यतां 'सच यदि प्रतियोगी तदीयोभि-
धीयते नहि तस्याभावात्तदानीं विशिष्टाभावः
प्रसक्तः विशेष्यमात्रं परिशिष्टं तच्च केवलमतिप्र-
सक्तं तस्माद्विशिष्टव्यवहारप्रवर्तनकाले विशेष्याति-
रिक्तं किञ्चिदनभ्युपेत्य विशिष्टसत्ता व्यवहर्तुं म-
शक्या अतः प्रतियोगी नाभावस्य विशेषणं भवि-
तुमर्हति उपलक्षणं तु स्यात्तत्र चोक्तमेव 'नचान्यो-

न्याभाव एको न भवति भिन्नप्रतियोगिनी द्वाव-
भावी तौ तथाच प्रतियोगिलक्षितं तत्स्वरूपमन्य-
देवेति सिद्धान्ताविरोधि, नच युक्तम् ॥

टी० ॥ विशेषज्ञानस्येपि विशेष्यस्वान्योन्याभावात्प्रत्य-
क्षत्वाद्यदि लक्षणगमनमुपपादितं तदा विशेष्यमात्रवति प्रत्य-
क्षाभावादावपि लक्षणमतिव्यापकमित्याह—। “विशिष्टं ताव-
दि”ति । अनूक्तं प्रतिबोध्यैव स्वज्ञानद्वारा व्यावृत्तबुद्धिं जनय-
द्विशेषणमित्यत आह—। “स च यदी”ति । तर्हि विशेषणस्य
प्रतियोगिनोन्योन्याभावे^(१)देशतः, संसर्गाभावे च कालतोप्य-
भावाद्विशिष्टस्याऽन्योन्याभावस्याभावः प्रसक्त इत्यन्योन्या-
भावमात्रनवशिष्यते तत्रातिप्रसक्तैकैवेत्यर्थः ननु यदि प्रत्य-
क्षाभावादि कालात्ययापदिष्टयोरेक एवान्योन्याभावो भवेत्तदा
प्रत्यक्षाभावादन्योन्याभाववत्त्वं प्रत्यक्षाभावेपि स्यादित्यपि
प्रसक्तो भवेत्किं नाम प्रतियोगिभेदादन्योन्याभावभेदोपीत्यत
आह—। “नचे”ति ॥

सू० “उभयं ह्यन्योन्याभावस्यैकात्मतया प्रतियोगि एका-
त्मतायाश्च भेदविरोध एव ततश्च येन रूपेण प्रति-
योगित्वं तेन रूपेण भेदानवकाशाद्भिन्नप्रतियोगिता
कुतोऽन्योन्याभावस्य येन रूपेण भिन्नता तेनान्यो-
न्याभावं प्रति प्रतियोगिता नास्ति वस्तुनोः^b *ननु
वस्तुतस्तयोरेकत्वाभावात्कथमेकतया प्रतियोगित्व-
मन्योन्याभावं प्रति घटते वस्तुनोः * यथा वस्तुनो
भूतलसंसर्गाभावेपि घटस्य भूतलसंसृष्टतया भूतल-
संसर्गाभावं प्रति,

टी० ॥ अभावद्वैतं न सिद्धान्ताविरोधि नचा युक्तमित्यु-

(१) अन्योन्याभावे (गुह्यभावे) विशेषणस्य प्रतियोगिनो हेतुनाऽभा-
वादित्यन्वयः । अयमर्थः—ये देशे घटीयऽन्योन्याभावेनोपलब्धः च कदा-
चिदपि तादात्म्येन घटात्मकप्रतियोग्युपलब्धो न भवतीति । अन्योन्या-
भावस्य कालिकाव्याप्यवृत्तित्वाभावात् ‘कालतोऽभावात्’—इति नोक्तम् ।

नयमुपपादयति-। “उभय”मिति । घटपटतादात्म्यं प्र-
तियोगि वाक्यमन्योन्याभावे संगर्भाभावभेदकं तच्चात्मन्ता-
त्तिदि^(१)ति तदात्मीभूती घटपटावेव प्रतियोगिनी तथाच तयो-
रेकयात्क प्रतियोगिभेदो येनाभावभेदः । स्यात् किञ्च घटपटयोर्भे-
दोऽन्योन्याभावः सच उयासुजयवृत्तिरेक एव वाक्यो भेदे प्रमाणा-
भावात् घटपटी भिन्नावित्येकस्यैव भेदस्यान्योन्याभावात्तन्म
उभयविशेषणतया ज्ञानसम्भवे तद्धेदकल्पनाया प्रमाणाभाव इति
भावः ननु घटपटयोर्द्वेष्टेयं स्यात्तदा प्रतियोगिभेदाभावादभाव-
भेदो न स्यात्तदेवमस्मवीत्याह-। ^b“नन्वि”ति । यथा घटभूत-
लघोरसन्नपि संगर्गः प्रतियोगितावच्छेदकस्तथा तादात्म्यमपि
घटपटयोस्तथास्यात्तथाच तदात्म्यावच्छिन्नौ तावन्निजाविति
कथं प्रतियोगिभेद इति दृष्टान्तेनोपपादयति-। “यथे”ति ।

मू० “तत्र यथान्यद् भूतल^(२)संसृष्टतया दृष्टं तथात्रापि
तावेव ^bसमकारभेदौ तदात्मानौ दृष्टौ ‘सोयं त्वद्-
र्शनाभिप्रायो नास्माकं निर्वाह इत्यास्तां विस्तरः
^dअपि च घटपटयोः स्वरूपभेदेन वैधर्म्यभेदेन चोभ-
यकोटीकृतयोरन्योन्याभावनिरूपणं भवति अत्र तु
प्रत्यक्षाभासादेः प्रत्यक्षाभासत्वादिनैककोटितास्तु
नाम यस्तु प्रत्यक्षाभासादिव्यतिरिक्ततया प्रतिपत्त-
व्यं तस्य केन रूपेणैककोटीकरणं न तावत् प्रति-
व्यक्तिभिन्नेन स्वरूपेण तेषामनन्ततया बुद्धिस्थीक-
तुं मशक्यत्वात् नापि यद्रूपतयोपात्तं विश्लेष्यं प्रत्य-
क्षाभासादिव्यतिरिक्तत्वेन विश्लेषणेन विश्लेषणीयं

(१) घटपटस्वरूपातिरेकेण घटपटतादात्म्यमवदित्यर्थः ।

(२) सन्निधितयेत्यर्थः ।

तद्रूपक्रीडीकृततयै^(१)वान्योन्याभावनिरूपणमिति
युक्तं तस्य रूपस्य प्रत्यक्षाभासादिसङ्ग्राहकतया
कोटिद्वैतभङ्गापादकत्वेनान्योन्याभावनिरूपणविरो-
धान्तस्मात्स्वरूपभेदं वैधर्म्यभेदं वा कोटिद्वयव्य-
वस्थापकमप्रतिसन्धायान्योन्याभावनिरूपणमशक्य-
मिति स्थिते स्वरूपभेदपक्षस्येह

टी० ॥ ननु तत्र घटान्तरं न एव वा घटो भूतलसंसृष्टो
द्रुहः प्रकृते तु घटपटौ न कदापि तदात्मानाविति वैधर्म्यमत
आह- । “तत्र”ति ॥ ६ “सप्रकारभेदावि”ति । घटपटयोरपि
प्रमेयत्वसम्बन्धद्रव्यत्वप्रकारभेदसहितस्त्वयापि तादात्म्यमभ्युपेयं
नहि तत्प्रकारकनोपयनयोर्भेदस्तथाननुमत्तादित्यर्थः ननु
तवानिर्धनगीयवादिनः कथमयं निरुक्तिग्रह इत्यत आह- ।
“मोयमि”ति । नयतु प्रतियोगिभेदादन्योन्याभावभेदस्तथापि
प्रकृते स द्रुह इत्याह- । “अपि चे”ति । यथा प्रत्यक्षाभा-
सत्वं प्रतियोगितान्त्रच्छेदकं तथा सकलकालान्त्ययापदिष्टमात्र-
निष्ठमधिकरणनावच्छेदकं किञ्चित् गृहीतमस्तीत्यर्थः ननु प्रमा-
णेन बोधितस्य पक्षिपर्ययकत्वं तादृश रूपं निरुक्तमेव तथा
स्यादित्यत आह । “नापी”ति । तस्य रूपस्य प्रत्यक्षाभासेपि
सम्बन्धात्कथमधिकरणनावच्छेदकत्वं स्यात्प्रतियोग्यवृत्तिधर्मस्यैव
तथात्वाभ्युपगमादित्यर्थः ।

मू० “दृष्टितत्वात् धर्मभेदः कश्चिद्रूपव्ययः नचासौ वक्तुं
शक्यः शक्यत्वे वा तमादायव लक्षणव्यवस्थिति-
रस्तु कृतमन्योन्यव्यतिरिक्तत्वकुयुक्त्या तदनेना-
न्यत्राप्यतिप्रसक्त्युदाहरणान्यत्वेन व्यावर्त्तनं लक्ष-
णवादिनो भग्नस्य शरणमस्त्वं निरसनीयम् अत
एव भेदकान्तरं विना तद्व्यतिरिक्तत्वमेव दुर्निरूप-
मित्यभिप्रायेण तत्तादन्यत्वे सतीति विज्ञेयमाणं

(१) तद्रूपान्तर्भावेतिवैधर्म्यः ।

वैशेषिकहेतुं नैतदेवं येन व्यभिचारस्तदन्यत्वे-
सति प्रमेयत्वादिति सत्प्रतिपक्षहेतूपन्यासादुपहस-
न्तिसन्त इति ॥

इति श्रीश्रीहर्षकृतखण्डने प्रमाणतदाभासखण्डनं नाम

प्रथमः परिच्छेदः समाप्तः ॥

— — —

टी० ॥ “दूषितत्वादि”ति । तस्यानन्तत्वात्प्रत्यक्षाभा-
समाधारणत्वाच्चेत्यर्थं ननु निरूपणीयः स कश्चिद्वर्णः यः
सकलकालात्प्रययापदिष्टमाधारण इत्यन आह—^b“शक्यत्वे
वे”ति ॥ “वैशेषिकहेतुमि”ति । इतरभेदसाधकं लक्षणमि-
त्यर्थः ॥ उपहास्यतामाह—^d“नैतदेवमि”ति । गुण इतर-
भिन्न कर्मभ्यत्वे सति सामान्यवत्त्वे च सति निर्गुणत्वात्
यत्नैव तत्त्वमित्यादि एव वैशेषिकेन प्रयुक्ते गुणो नेतरभिन्नः
प्रमेयत्वात् व्यभिचारि चेदिदं स्यात्तदा तत्तदन्यत्वेन विशेष्य-
मित्युपहसन्तीत्यर्थः ॥

इति प्रथमः परिच्छेदः ॥

खण्डनखण्डखाद्यम् ॥

अथ द्वितीयः परिच्छेदः ।

सू० (१)* ननु यदि दुर्लभ्या हेत्वाभावास्तर्हि निग्रहस्थानानि प्रतिज्ञाहान्यादीनि बाधकानि भविष्यन्ति * मैवं, ^b(२) का पुनः प्रतिज्ञाहानिः स्वीकृतोक्तपरित्यागः प्रतिज्ञाहानिरित्यलक्षणं तथाहि । 'कटिति' ^(३) संव-
रणे निग्रहस्थानेपि गतत्वेन परद्रुषितेत्यपि विज्ञे-
यायत्वात् "किञ्च स्वीकृत्येत्यनेनाभीष्टमात्रं वाभि-
धीयते अस्तित्वेनेष्टं वा आद्ये 'केनचिद्रूपेणेष्टस्य
रूपान्तरेण परित्यागः क्व नाम नास्तीत्यतिव्याप्तिः
'स्वीकारपूर्वकोऽस्वीकारस्त्यागः * न च रूपान्तरेण
तत्र स्वीकारस्ततस्त्याग एवासी न भवतीति नाति-
प्रसङ्गः * इति चेन्न, "स्वीकारस्यापि त्यागपदार्था-
न्तर्भावे स्वीकृतेति व्यर्थं "तत्त्यागेपि च नाद्यद्वि-
तीयौ अस्तित्वेनेष्टस्य 'रूपान्तरेण सर्वत्रैवानिष्टत्व-
सम्भवात् ॥

टी० ॥ "बाधकानी"ति । अत्रैतद्बाधकानीत्यर्थः यद्वा
दिविषयकौतुकाबाधकानीत्यर्थं निग्रहस्थानेषु प्रतिज्ञाहानिः प्रा-
यस्यात्प्रथमं तामाक्षिपति- । ^b"का पुनरिति"ति । परित्यागमा-
त्रमपि द्रुक्तेपीत्यतः अस्वीकृतपरित्याग इति तदप्यनूद्य त्यक्ते
प्राप्तयेतिव्याप्तीत्युक्तं स्वीकृतेति स्वीकारश्च विशिष्टाभिन्न

(१) प्रमादतदाभासयोरङ्गैर्नाबाधत्वेपि निग्रहस्थानान्यङ्गैर्बा-
धकानि भविष्यन्तीति शङ्कते-नन्विति ।

(२) { अङ्गीकृतं खण्डनं पूर्वं प्रमाद तदभासयोः ।
निग्रहाणां निकेतानि क्रमशः खण्डय-ऽप्युन । }

बादिमतिवादिनेऽनामर्थ्यबोधकत्वं निग्रहस्थानत्वमिति सामान्यलक्षण-
स्य दुःखादावतिव्याप्तौ विशेषलक्षणं दुर्बलं तु पृच्छति-केति-(३)यावदादने ।

सोन्यथा शास्त्राभ्युपगमेन सामान्यतः भिन्नास्तस्याप्युक्तत्वा-
त्परित्यागेतिठयासिः स्यात् ॥ ० “आदिती”ति । नैयायिकेना-
नित्यः शब्द इतिप्रतिज्ञातव्ये प्रमादाकित्यः शब्द इति प्रति-
ज्ञाय स्वयमेव त्यक्ते प्रतिज्ञाहानिस्तावक भवतीति तत्राति-
ठयासिबारणार्थं परदूषितेति विशेषानित्यर्थः अस्तु तदपि विशे-
षमिति चेत्तर्हि लक्षणकर्तुर्हृत्वनारनिग्रहापत्तिः प्रथममविशिष्ट-
स्यैवोक्तत्वात् विशेषणान्नमोर्वेपि दोषमाह- । “किञ्चे”ति ।
“केनचिदि”ति गुणत्वेन ह्योक्तस्य शब्दस्य नैयायिकेन नित्य-
त्वेन परित्यागे प्रतिज्ञाहानिः स्यादित्यर्थः ननु नित्यत्वेन
शब्दस्य नदा स्वीकार एव न जातोतस्तत्र परित्यागोपि नास्ती-
ति नातिव्याप्तिरिति शङ्कते- । “स्वीकारे”ति । परित्यागपदार्था-
न्तर्भूत एव चेत् पूर्वस्वीकारोपि तदा परित्याग इत्येवास्तु लक्षणं
किं स्वीकारपदप्रक्षेपेणापीत्याह- । “स्वीकारस्ये”ति । स्वीक-
तेति पदत्यागेपि विकल्पितौ पक्षौ न सम्भवन् इत्याह- । “त-
स्यानेपि चे”ति । आद्यपक्षस्य दूषितत्वेपि दोषान्तरदानाय पुन-
र्निर्बन्धत्वेनोपपद्यते ॥ “रूपाकारेणे”ति । नित्यत्वादिनित्यर्थः ॥

सू० “संयोगाद्याध्याप्यवृत्ततावादिपक्षे चैकस्यैव संयोग-
स्यास्तिरत्वनास्तित्वाभ्यामभ्युपगम्यमानत्वात् ”एवं
च कालदेशादिभेदेन सत्त्वासत्त्वाभ्युपगमेतिप्रसङ्गो
द्रष्टव्यः ‘तस्यैव च तदैव तत्रैव तेनैव तथैवेष्टत्वाऽनि-
ष्टत्वे विवक्षिते अत्रेति चेत् “एवं तर्हि कालमभ्युप-
गम्यानभ्युपगच्छतः प्रतिज्ञाहानिर्न स्यात् “तत्र तदे-
त्युक्तविशेषणस्यासम्भवात् नहि कालः काला-
न्तरं स्वात्मानमेव बाध्यास्ते “काले तदेतिविशेष-
णस्य^(१)प्रतिक्षेपेन्यत्र च प्रक्षेपे लक्षणस्यैकताक्षतिः ॥

टी० ॥ स्वीकारपरित्यागयोरेकरूप्यावच्छेदेनापि विव-
क्षायां दोषमाह- । “संयोगे”ति । देशकालभेदेनैकस्य स्वीकार-

परित्यागौ चातिप्रसङ्गकावित्याह ^{८८}“एवं चे”ति । ननु देश-
कालपुरुषाद्यभेदेन स्वीकारपरित्यागौ विवक्षिताविति नाति-
प्रसङ्ग इत्याह- । ^{८९}“तस्यैवे”ति । असम्भवदप्येतदभ्युपगम्य दूष-
यति- । ^{९०}“एवं तर्ही”ति । कालोस्तीति प्रतिज्ञाय कालो ना-
स्तीति ब्रुवकपि प्रतिज्ञाहान्या न निगृह्येतेत्यर्थः अत्र हेतुमाह- ।
^{९१}“तत्रे”ति । तत्र काले तदेत्युक्तविशेषणाभावादित्यर्थः ॥
/“नहो”ति । कालान्तरस्याभावादात्मन्यव्याप्तस्यात्माश्रयदु-
ष्टत्वादित्यर्थः यद्यपि काले कालाभ्युपगमेपि न दोषः अभ्यु-
पगमस्य भ्रमनिवृत्त्यनव्यवहारादभ्युपगमः किञ्च तदेतिविशेषणस्य
कालाभ्युपगमपरिहाराश्रयत्वेन कालस्याधिकरणत्वे तात्पर्यं
नौ च कालतोभिन्नत्वेवेति न विरोधः किञ्च कालेपि कालो
वर्तते एव अन्यथा कालस्यावर्तमानत्वापत्तेः स्वावच्छिन्नकाल-
वृत्तिवत्स्यैव कालस्य वर्तमानत्वात् तथापि तादृष्यमपि^(१)
खण्डनीयमेवेति भावः ननु काले प्रतिज्ञाहानिस्तदेतिविशेषणम-
पहायैव लक्षणीयेत्यत आह- । ^{९२}“काले”इति ॥

म० “कालं प्रति च प्रतिज्ञाहानेरदोषत्वे तद्वदन्यत्राप्यदो-
षत्वापातः ^{९३}“यदैव स्वीकारस्तदैवास्वीकारासिद्धेश्च
* “तदेति तत्कथाकालो विवक्षित^(२) ?-इति चेन्न,
“तच्छब्दस्यै^(३)”कव्यक्तिपरत्वे लक्षणाननुगमः “वा-
दादित्वेन साम्ये कदाचिदपि तद्विपरीतवादान्त-
राकरणप्रसङ्गः ^{९४}“एवं तथैव तस्यैवेत्यादिपदस्य द्रष्ट-
व्यम् उक्तपदस्य चापसिद्धान्तव्यवच्छेदकस्य ।

टी० ॥ ननु कालनास्तिनाभ्युपगमे प्रतिज्ञाहानिरेव न
भ्रमनीति नाठ्याग्निरित्यत आह- । ^{९५}“कालं प्रति चे”ति ।
लक्षणेऽसम्भवदोषमाह- । ^{९६}“यदैवे”ति । ननु यदा तदेति पदे

(१) “यदैव स्वीकारस्तदैवाऽस्वीकार”-इत्यनेन वा वर्तमान-
त्वखण्डनेन वा साधारणखण्डनकोट्या वा खण्डनीयमित्यर्थः ।

(२) विवक्षित इत्यत ऊह्यं नैकलक्षकालोभेनासम्भवस्यादिति
पुङ्गवीयम् । (३) कवैकव्यक्तिपरत्वे-इत्यर्थः ।

नैकज्ञानपदे येनासम्भव स्यात् किंत्वेककथावाक्यैः करस्यता-
स्याभिधीयते इत्याह- । “तदेती”ति । एकमात्रकथापरत्वे
तच्छब्दस्य कथान्तरप्रतिज्ञाहान्यनुपपद्यते इत्याह- । ^d“तच्छ-
ब्दस्ये”ति । ननु वादे स्वीकृतस्य वादे एव परिहारे प्रतिज्ञा-
हानिरिति नानुगम इत्यन आह- “वादादित्येने”ति । वादा-
न्तरस्वीकृतस्य वादान्तरे परिहारे प्रतिज्ञाहानिः स्यादित्यर्थः
कल्पविनयहप्रतिज्ञाहान्यनुपपद्यते तत्कथाप्रक्षेपेऽप्येवमूह्यं क-
थापदप्रक्षेपेऽपि प्रतिज्ञाहानिर्दोषः स्यादिति भावः ॥ ^e“एवमि-
ति । तथेति यदि प्रकारविशेषो विवक्षितस्तदा प्रकारान्तर-
स्वीकारस्यागमोऽनुपपद्यते प्रकारानामान्यं चेत्तदा किञ्चिदुपे-
षाभ्युपेतस्य रूपान्तरेण त्यागेऽपि हानिः स्यादित्यर्थः स्वीकृत-
परिष्ठागमात्रस्यैव दोषत्वेऽपि सिद्धान्तकथावर्तनार्थमुक्तविशेषण
व्यर्थमित्यर्थः ॥

मू० “विरुद्धन्यायेनाममर्थविशेषणत्वम् एवं सर्वत्र निग्र-
हस्याने दृष्टव्यमिति सङ्क्षेपः ^bप्रतिज्ञाहान्यादीत्या-
दिपदेनापि किं सङ्गृह्यते * प्रतिज्ञान्तरादि ? * इति-
चेन्न, ऽप्रतिज्ञान्तरमेव निरूपयितुं न शक्यते तद्व्या-
‘स्वोक्तस्य ^dपरदूषितस्य ‘साध्यभागस्य’ पूर्वानुक्त-
विशेषणवतोभिधानं प्रतिज्ञान्तरमित्यलक्षणं तथा-
हि ^eयत्र वादिना प्रथमं सविशेषणः प्रतिज्ञाभागो-
भिहितः परेण च निर्विशेषणोक्तप्रान्त्या दूषितस्ततो
वादी प्रथममभिहितं सविशेषणमेवोपन्यस्येदृशं म-
योक्तं नतु निर्विशेषणमतो निरनुयोज्यानुयोगो
भवत इति सदुत्तरमेव ब्रूते तत्रापि गतत्वादति-
ठ्यापकमेतत् * ^fपूर्वानुक्तविशेषणत्वं तत्र नास्ति
तत्कथमतिठ्याप्तिः ? *—इति चेन्न,

(१) विप्रतिपत्तिः=विपरीतप्रतिपत्तिः । (२) निग्रहसङ्ग-
नयो =प्रतिज्ञाहानि-प्रतिज्ञान्तर-कथनवोदित्यर्थः ।

टी० ॥ ^a“विरुद्धे”ति । माध्यमात्मानामाधिकारस्यमा-
त्रस्य दोषत्वे निवर्तनांशवैयर्थ्यवदित्यर्थः । तत्रासाधकतासाधने
विशेषणवैयर्थ्यमत्र स्वप्रतिपत्तिविप्रतिपत्त्योक्तव्ये इति भावः ॥
निग्रहस्युक्तयोः सङ्गतिमाह । ^b“प्रतिष्ठाह्वयादी”ति ॥
कतिनिसंबन्धेन पूर्वानुक्तविशेषणाभिधानेतिठ्याप्तिवारणाया-
ह- । ^c“परदूषितस्ये”ति । उदासीनेन तादृशविशेषणपूरणेति
ठ्याप्तिवारणाय- । ^d“स्वीकृतस्ये”ति । हेत्वन्तरव्यवच्छेदायाह- ।
माध्यमागस्ये”ति । प्रयोज्यभागे विशेषणपूरणात् प्रतिष्ठात्तरं
प्रयोजकभागे तत्पूरणे च हेत्वन्तरमिति विभागात् अत्रु-वि-
शेषणत्वादिनं प्रति कदाचिदुक्तमप्यनूद्यन इति तद्वारणाय- ।
^e“पूर्वानुक्त”ति । गूढाभिमान्यदुपधात- । ^f“पत्रे”ति । यत्रो-
क्तमेव विशेषणं पुनः आवयन् तत्रातिठ्याप्तिरित्यर्थः ॥ आश-
यनविद्वान् शङ्कते- । ^h“पूर्वे”ति ।

मू० (१) प्रथमोक्तेः प्रागभावस्य (२) पूर्वं स्थितत्वात् विशेष-
ण्योक्तिरपि तदा नासीदिति चेत् कमायातं तावता
विशेषणानुक्त्यतिप्रसङ्गस्य (३) “विशेष्योक्तिकाले *
विशेषणानुक्तिर्विवक्षिता ? * -इति चेन्न, ‘एककतु-
काया वाचो युगपदसम्भवेन सर्वत्र (४) तथाभाव-
स्यैव भावात् * विशेष्योक्तेरनन्तरकाले ? * इति
चेन्न, ‘नीलोत्पलमित्यादौ पूर्वनिपातिविशेषणे तद-
भावात् * विशेष्योक्तेरवहितपूर्वकाले ? * -इति
चेन्न, उत्पलं नीलमित्यादौ तदभावात् * अठ्य-
वहिते ? * -इति चेन्न, ‘बहुविशेषणके तदभावात् ।

टी० ॥ आशयमुद्घाटयन्- । ^a“प्रथमोक्तिर”ति । अनू-
द्यमानमपि विशेषणं प्रथमाभिधानात् पूर्वानुक्तमेवामीत्यर्थः

(१) प्रथमोक्तिरिति : प्रागनुद्यमानेत्यपि ज्ञेयम् (२) पूर्वं
स्थितत्वं मू-इत्यादि विशेष्योक्तेः । प्र क् स्थितत्वादित्यर्थः । (३) विशे-
षणानुक्त्या कृतत्वात्तत्रानुक्तस्येत्यर्थः । (४) विशेष्योक्तिरुक्ते विशे-
षणानुक्तेरेव वत्त्वादित्यर्थः ।

गुहाभिधायिः शङ्किनाह-। ^b“विशेष्ये”ति ॥ यथाश्रुतं दूष-
यति-। “किमायातमि”ति । अनूद्यमानस्य विशेषणस्य पूर्व-
मनुक्त्या यः प्रसक्तः कतस्तत्र किमायातमित्यर्थः शङ्किता
स्याभिधायिनाह-। “विशेष्ये”ति । अनूदितविशेषणस्य तु
न तदानुक्तिरित्यर्थः कालस्यैकोपाध्यवच्छिन्नतामादायाह-।
“एके”ति । विशेष्याभिधानकाले विशेषणाभिधानं न क्वापि
वचसः क्रमभावितात् तथाच विशेष्योक्तिकालानुक्रमेण वि-
षणं सर्वत्रोच्यते इति विशेषणमात्राभिधाने एव प्रतिज्ञान्तरं
स्यादित्यर्थः ॥ /नीलोत्पलमि”ति विशेष्योक्त्यनन्तरानुक्रम-
विशेषणोक्तौ तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः विशेष्योक्त्यवच्छिन्नपूर्वका-
लानुक्रमविशेषणोक्तावतिव्याप्तिनाह-। “उत्पलमि”ति । ननु
पूर्वत्वमुत्तरत्वं वा न विवक्षितं येनोक्तातिव्याप्तिः स्यादपि त्व-
द्यवहितत्वमात्रमित्याह-। ^h“अव्यवहिते”इति । एकविशेष-
णाभिधानापेक्षया बहुविशेषणके व्यवधानस्यावश्यकतया उक्ता-
तिव्याप्तिरित्याह-। “बहु”ति ।

सू० * “विशेषणाभिधानोचितकाले ?”-इति चेन्न, ^bनाना-
विशेषणके विशेष्ये क्रमवृत्तित्वाद्वाचः क्रमेणाभि-
धीयमाने य एकविशेषणाभिधानकालः सोऽपरेषा-
मपि विशेषणाभिधानानां योग्यो भवत्येवेति तदा-
न्येषां क्रमभाविनामभावात्सैवातिव्याप्तिः * ‘सर्व-
स्मिन् योग्ये काले ?’-इति चेन्न, ^dदूषणानन्तरका-
लस्य योग्यकालत्वाभ्युपगमेऽव्याप्तिः ‘दूषणपूर्वका-
लस्य तथाभिमतत्वे च दूषणानन्तरभाविन्या-
विशेषणोक्तिव्यक्ते’स्तदानीमभावात् ^e‘पूर्ववदति-
व्याप्तिः ॥

टी० ॥ व्यवहितोपि कालो बहुविशेषणके विशेषणाभि-
धानोचित एवेति नातिव्याप्तिरित्याह-। “विशेषणे”ति ।
सुराभ नीलोत्पलं विकशिमानोद्भवमालोत्पलपीयमानकरन्द-

विन्दुसन्दोहमित्यादावन्योन्यविशेषणोक्तिकालानुक्तान्योन्यवि-
शेषणोक्तौ पुनः स्वातिठ्याप्तिरित्याह-। ^६“नानाविशेषण-
के”ति । विशेषणाभिधानयोग्ययावत् कालानुक्तविशेषणोक्तौ
प्रतिज्ञान्तरं नाम्यत्रति शङ्कते । ^७“सर्वस्मिन्नि”ति । एव तर्हि
दूषणोत्तरकालेपि विशेषणोक्तौ प्रतिज्ञान्तरं न स्वादित्याह-।
“दूषणे”ति । ननु दूषणोत्तरकालो निघडापादकतया न विशे-
षणोक्तियोग्यं किन्तु पूर्वकाल एवेत्यत आह-। ^८“दूषणपूर्वका-
लस्ये”ति । उक्तस्यैव विशेषणस्याश्रयणाद्वादिना दूषणे कृते
पुनस्तद्विशेषणोक्तिर्या सैव दूषणपूर्वकालीना ऽप्यक्तिर्न भवति
नया च तस्यां दूषणपूर्वकालीनविशेषणोक्ता^(१)वनिठ्याप्तिरि-
त्यर्थः ॥ ^९“नदानोनि”ति । दूषणपूर्वकाले इत्यर्थः ॥ ^{१०}“पूर्व-
वदि”ति । परेण निविशेषणभ्रमाद्दूषितस्थलवदित्यर्थः ॥

सू० * “सर्वस्यास्तस्यास्तज्जातीयाया विश्लेषणोक्तेरभावो
विवक्षितः ? -इति चेन्न, ^१व्यक्तीनामभावप्रतियो-
गिभूतानां सर्वासां पथक प्रमाणेन केनाप्यस्मादृशा
प्रत्येतुमशक्यतया भावानिरूपणेन लक्षणस्याज्जा-
नादसिद्धिप्रसङ्गात् ‘सामान्यप्रत्यासत्त्या व्यक्तयः
प्रतिभान्तीति च निरस्तमनुमानखण्डनासवरे “एतेन
पूर्वमविशिष्टोक्तस्येति विश्लेषणं प्रक्षेप्तव्यमिति नि-
रस्तम् ‘उत्तरकालवाच्यविशेषणकविशेष्यस्य प्रथम
मविशिष्टोक्तत्वसम्भवस्य दर्शितत्वात् ^२किञ्च प्रथम-
मविशिष्टमुक्त्वा भवता यदि विश्लेषणमिदं प्रक्षि-
प्यते तदा भवतो हैत्वन्तरं स्यात्तथापि तदभावे वा
‘ममापि कुतः प्रतिज्ञान्तरम् ॥

टी० ॥ ^१“सर्वस्या” इति । प्रकृते विश्लेषणपूर्वकालीना
विश्लेषणोत्तरस्त्येवेति नातिठ्याप्तिरित्यर्थः सकलविश्लेषणोक्ति-
व्यक्त्यभावस्य दुर्यहृतया तद्गर्भलक्षणस्यापि दुर्निरूपणत्वनि-

(१) दूषणं पूर्वकालीनं वक्ष्या विश्लेषणोक्तेः वा तथा तस्यापित्यर्थः ।

त्याह—। ^b“इयत्कीनामि”ति । ननु विशेषकांतिव्यक्त्यस्ताद्-
 द्येण नामान्यलक्षणया भामन्ते एवेति कथं प्रत्येतुपगम्या इत्यन-
 भाह । “नामाभ्ये”ति । ननु पूर्वमविशिष्टं लोकां परेण तु
 न अनभित्यक्त्यत् तयाच कथं तत्रानिठयाप्तिरित्यन भाह—।
^d“एतेने”ति । सत्पत्न नीलमित्यत्र पूर्वमविशिष्टस्यैवाभिधान-
 मिति तत्रानिठयाप्तिरित्याह—। “उत्तरे”ति । उत्तरे प्रयोजकत्वागे
 विशेषणानिदं क्रमेण प्रतिपत्तो लक्षणवादिना एव हेतुवन्तरं निग्र-
 हस्यानभित्याह । ^f“किञ्चु”ति ॥ “ममापी”ति । यद्यपि संस्क-
 र्णवादिने प्र- ज्ञानं नोद्भावितास्तयेनायानुगोचः स्यात्तथापि
 तमेव^(१) प्रति सिद्धात्तना प्रतिज्ञानं उपपत्त्यप्यते इत्यदोषः ॥

सू० * “अथ प्रथममेवेदं विशेषणमुपादाय ब्रवीषि ?
 *—तथाप्यव्याप्तिः ^bप्रथमं सविशेषणमुक्त्वा विशे-
 षणवैयर्थ्यभ्रमेण भट्टितिसंवरणान्निविशेषणे ऽभिहिते
 परेण दूषिते पुनः सविशेषणमभिदधतो नैवं प्रति-
 ज्ञान्तरं स्यादित्यव्याप्तिः ( ) ^dस्वपरमाध्यपूर्वप-
 दानां विवेचने त्यक्ती पतनादव्याप्तिश्च प्रकरणा-
 दित्यतया प्रागनुक्त विशेषणस्य भ्रान्तपरदूषितस्य
 प्रकरणलभ्यविशेषणवत्तयानुवदतोपि सद्भादेतिप्रसङ्गः
 अनुक्तस्थाने चाप्रतिपादितकरणोपि दोषः परस्मि-
 न्नजातप्रतिपत्तौ प्रतिपादितत्वानुपपत्तेः इत्यादि
 स्वयसूक्ष्मीयं प्रतिज्ञान्तरादीत्यादिपदेन किमिष्ट

(१) तं सावधानिकं प्रत्येव सिद्धातिनामनिग्रहान्नुप-
 गम्या, प्रतिज्ञान्तरं व्यवस्थप्यमानं त्वरन्तिवेत्यर्थः । यदि प्रकृते सिद्धा-
 त्ते सावधानिक एवेत्यगृह्यतादा ‘प्रतिविज्ञातिना’ इति पदविभागः
 कर्तव्यः । (२) यत्र प्रथमं पार्थिवपरमाशुपरमगन्धस्पर्श अनित्या
 इत्यभिधाय पुनरनित्यस्पर्शविशेषणवैयर्थ्यमाशङ्क्य तत्र विशेषणमव-
 सेव प्रयुक्ते पार्थिवपरमाशुपरमगन्धस्पर्श इति तत्तद्वच वादिना
 दूषिते यत्पुनरनित्यस्पर्शविशेषणोपादं न तत्प्रतिज्ञान्तरमिति तत्रा-
 तिज्ञानिष्कालप्रथमविशिष्टोक्तस्येति विशेषणभावादिभि भावः ।

* प्रतिज्ञाविरोधादि ? *-इति चेन्न,

टी० ॥ ननु पूर्वमविशिष्टोक्तस्येति विशेषणमहितमेव
मया लक्ष्यं प्रणीतमिति कुतो न न हेत्वन्तरमित्योक्तं च ठया-
सिमीह-। "अथे"ति । अठयासिमेव स्फुटयति-। ^६"प्रथममि"
ति । ^८"नैवमि"ति पूर्वमविशिष्टोक्तत्वस्य विशेषणस्याभा-
वादित्यर्थः स्तोक्तस्य परदृष्टि-स्य साध्यभागस्य पूर्वानुक्तविशे-
षणवतोभिधानमितिगच्छे स्वरूपं परपदं साध्यपदं पूर्वपदं
च त्रिविध्यमात्रं त्रयविक्रियेण र भवेत्तित्यनुगमो दोष
इत्याह-। ^{१०}"स्वपरे"ति । स्वार्थक शब्दमधिकृत्य विप्रति-
पत्तौ शब्देऽनित्य इति प्रतिज्ञाया चवन्त्यात्मके सिद्धपाद्यनदे-
शनाया चणोत्तमक रूत्र पक्षीकृत इत्यत्रातिठयासिरित्याह-।
^{११}"प्रकाशादी"ति । सद्भादे समुचितत्वने-। ^{१२}"तुक्ते"ति ।
प्रकृते प्रकरणपरिग्रासनया विशेषण प्रतिपादित^(१)मेवेति नाति-
ठयासिरित्यर्थः ॥ यत्र पर प्रकरणापत्तत्वं न प्रतिपद्यते तत्र
प्रतिपादितत्वं नास्तीत्यतिठयासिरेवेत्याह- ^{१३}"वास्मिन्नि"
ति । उक्तस्यापि विशेषणस्य यत्र परेण न अवयवं नत्राप्यगि-
ठयासिरित्यर्थः अथ प्रतिपादनयोग्यता अवयवित्वा तत्राह-
^{१४}"इत्यादी"ति । योग्यताविहास्य नेक यितुमशक्यत्वादिनि
भावः परोक्तदूषणोद्गाराय पूर्वानुक्तविशेषणतः पूर्वोक्तस्य साध-
नीयांशस्य प्रतिपादनं प्रतिज्ञान्तर स्त्र-^(२)। साध्य-पूर्वं पदाना
प्रकरणमभिधेयादारादिना तत्तद्विशेषाणांमर्थप्रतिपादकत्व-
स्य सर्वसिद्धतया स्वहृन्निदमनशकाशमेव यद्यपि तथापि
यथाकथांश्च^(३)स्वहृन्निदमनशका प्रकृतलक्षणत्वं स्वहृन्निदमनस्यै
वार्थविशेषप्रतिपत्तिनं स्या^(४)।दि ।

मू० यत् "एकवक्तृकैकवाक्यांशयोर्मथो ठयाघातः साध्य-
विपरीतठयापत्तत्त्वोद्भावनानपेक्षोद्भावनः प्रतिज्ञावि-

(१) प्रतिपादितम्-उपपत्तम् । (२) स्वपरवाच्यत्वाद्भावनः प्रागु यद्यपी-
त्यनुवच्यं सम्बन्धनायम् । (३) यथा कथासूत्र-सर्वविद्भावनमपि तेषां
निर्वक्तुमशक्यत्वाभिप्रायेणेत्यर्थः । (४) 'न स्य तु-इत्यतोऽग्रे 'तथा च
स्वहृन्निदमनस्यैवार्थविशेषकानाभावात्स्वहृन्निदमनस्यैव तस्य न स्वाह'-इति शेषः ।

रोधः तदेतदलक्ष्यं तथाहि इह ^१भूतले घटो नास्ती-
त्यादावपि गतत्वेनातव्यापकमिदं ^२वचनयोर्हि
ठ्याघातोऽन्योन्याविरुद्धार्थत्वं तच्चेह्यस्ति घटोस्ती-
त्यंशस्य घटसत्त्वबोधकत्वान्नकारस्य च तन्निषेधक-
त्वात् * "नन्वयुक्तमिदमुच्यते नहि घटो नास्ती-
त्यत्र घटो विधीयते घटस्य निषेधोऽपि येन मिथः
ठ्याघातः स्यात् किन्तु घटो निर्दिध्यते घटनिषेध
एव विधीयत इति यावत्तत्कुतो ठ्याहतिरिति
चेत् ? *—मैवम् ।

टी० ॥ "एके"ति । एकवक्तृकं यदेकं वाक्यं तदंशयोरि-
त्यर्थं सनस्यापूरणादौ निजवक्तृकमप्येकं वाक्यं सवतीत्यस्य
उक्तमेकवक्तृकमिति कथारूपैकवाक्ये वादिप्रतिवादिवाक्येति-
ठ्याप्रतिवारणाद्योक्तमेकवक्तृकेति कथारूपेण न तद्वाक्येति व्याप्ति-
वाक्याद्योक्तमेकेति विरुद्धहेत्वान्नान्यवच्छेदाय साध्येत्यादि
साध्यान्नावच्छेदाप्यतद्विधानापेक्षमेव विरुद्धोद्भावनमिह तु
न तथेत्यर्थः । "भूतले" इति । घट इति घट विधाय नास्तीति
तन्निषेधस्य तद्विरुद्धार्थत्वादित्यस्याप्रतिरूप्यं विरोधमेव स्फुट-
यति- । "वचनयोः"ति । घटतद्भाषयोरुभयोरपि विरोधः
स्यादितु न तथा निषेधमात्रस्यैव विषेयत्वादिति शङ्कते- ।
"नन्वि"ति ॥

म० "घट इत्यस्य तावदंशस्य घटविधिबोधकत्वं नास्ती-
त्यस्यापि तत्प्रतिषेधार्थत्वं भवतापि सन्ततं ^३यदि
त्वेवं नाध्युपैषि तदा तयोरविरोधार्थतया घटश्चा-
प्येति तन्निषेधास्तित्वं च भूतलाश्रितं द्वयमस्य वाक्य-
स्य बोधनीयं स्यादिति तस्माद्विधिरूप एव घट
इति तत्प्रतिज्ञेय एव नेति "किमेतावेकवक्तृकवा-
क्यांशौ न भवतः परस्परविरुद्धार्थाभिधायकौ वा
न भवतः येन लक्षणमिदं भवतस्तच्च न गच्छेत् न

मिथो विरोधमात्रं मिथो व्याघातकत्वं किन्त्वेक-
देशकालादौ परस्परविरुद्धवोरस्तित्वं * नच नास्ती-
त्यनेनैकदेशकालादौ विधिनिषेधौ वर्तमानौ बो-
धयेते ? *—इति चेन्न, ^१ उक्तोत्तरत्वात् ^२ देशका-
लाद्यनन्तर्भावे विरोधस्यैवानुपपत्तेः किञ्च यद्येक-
देशादौ विरुद्धास्तित्वं प्रामाणिकमभ्युपैषि ।

टी० ॥ नजयस्य घटेन सस्पर्श एव हि विरोधस्तथो-
पपत्तिरित्येतानामन्तरेण विरोध एव न भावेतित्याह-। “घट
इत्यस्ये”ति । विरोधभाषानानङ्गीकारे विपक्षे द्रव्यमाह । “यदी”-
ति । अविरोधे हि घटनदभावी द्वावपि भूतले विहितौ स्याता-
मित्यर्थः तस्माद्विधिनिषेधयोश्चकघटपदज्ञापदयोर्विरोध एवे-
त्युपसहरति । “तस्मादि”ति । विशिष्टस्य लक्षणस्य प्रकृते चम्भवं
दर्शयति । “किमेतावि”ति । ननु घट इति विधिनात्रं ^(१) निषे-
धस्तस्य भूतले इति कथमिह विरोधो विधिनिषेधयोरैकदेशोवि-
धानादिति शङ्कते-। “न मिथ”इति-। “उक्तोत्तरत्वादि”ति ।
उक्तस्यैवाप्तोत्तरत्वादित्यर्थः तदेवाह-। ^२ “देशं”ति । विरोध-
स्फूर्णं तावदधिवादं तच्च देशकालाभेदमिदन्धनमित्यर्थः ॥

मू० “तदा विरुद्धशब्दस्तवायमन्य एव सामयिकार्थः
कश्चित्प्रमाणेन तथाभूतस्य ग्रहणादेव विरुद्धत्वा-
भ्युपगमशान्तेः * अथ प्रामाणिकं तन्नाभ्युपैषि *
तदाऽप्रामाणिकं मिथो व्याघातकत्वं क्व नाम
नास्तीत्यतिव्याप्तिः * अथमन्यसे यथा परेणाभि-
धीयेते अर्थो तथा मिथो व्याघातकाविति ब्रूमः
तत्र च प्रमाणं प्रसरत्येवेति ? *—न ^३ कथमपि तत्र
प्रमाणप्रवृत्तौ विरोधभाषापरिभाषामात्रत्वापत्तेः

(१) विधिनात्रं-कामान्वतो वच क्वाचि विधानं, ननु निषेध-
त्वेव भूतले विधानम् ।

‘यथा परेणोक्तोर्थस्तथा मिथो व्याघातक इत्यपि क्वचिन्मिथो व्याघातकत्वमप्रमाय न वक्तुं शक्यं ।

टी० ॥ किञ्च त्वयोच्यते प्रकृते घटतदभावयोरेकदेशत्वं नास्तीति न विरोधस्तत्र तदुभयैकदेशवृत्तित्वं प्रमितं न वा भाद्ये तयोः सामानाधिकरश्येन प्रमाणप्रवृत्तौ रूपरसवदविरोध एवेत्याह । “तदे”ति ॥ द्वितीये त्वाह । ^b“असामानाधिकरश्मि”ति ॥ ननु माता उच्येत्यादौ मातृत्वबन्ध्यात्वयोः सामानाधिकरश्य-मभिधीयमानं विरुद्धमित्युच्यते ननु तदुभयसामानाधिकरश्य-मेतावना प्रतीयते इति शङ्कते- । “अथे”ति । तदुभयसामा-नाधिकरश्यं वाक्यविषयत्वेनापि यदि प्रमितं तदा प्रमितत्वात् विरोध इत्याह । ^d“कथमपी”ति । वाक्यावच्छेदकत्वेनापीत्यर्थः एतदेवाह- । “यथे”ति । यद्वा प्रकारान्तरेणापि प्रमितत्वमाह- । “यथे”ति । यथा परेणोक्त इति हि सामानाधिकरश्येन परे-णोक्तस्तथाच मिथो व्याघातकत्वमनयोऽनित्यमिधानं मिथो व्याघातकत्वमप्रमिती न क्वादित्यर्थः ।

मु० * “प्रसज्यते मिथो व्याघातो न प्रसाध्यते ?”-इति चेन्न, क्वचिदप्यप्रमितस्य प्रसज्यमितुमपि भवताऽश-क्यत्वात् * “सा प्रमायि अप्रमयैव तद्व्यवहारः”-इति चेन्न, क्वचिदप्यप्रमितमाभासमात्रोपस्थितं क्व नाम नोपस्थापयितुं शक्यमित्युक्तं वातिव्याप्तिरावर्तते * “अनेकत्र नियतयोरेकत्र प्रसज्जनम् ?”-इति चेन्न, ‘प्रसज्जकस्य तद्द्वयस्यैकत्र स्थितिनियतताप्रमिता-वविरोधस्यानेवंभावे चानापादकत्वस्यापत्तेः ॥

टी० ॥ ननु प्रसज्जनात्र व्याघातस्य क्रियते स च पराभ्यु-पगमसात्रप्रयुक्त एव ननु तत्प्रमाप्रयुक्तः परस्याभ्युपगमोपि न प्रमिते एव । षष्ये तदज्ञानेपि तद्दर्शनादन्यथा आपाद्यभाषः (१)

(१) बहुभवादिनाऽऽपादकेनाऽऽपाद्यस्य भूमाभावादेः पर्वतादौ बाधो न स्वादित्यर्थः ।

क्वापि न स्यात्तथाच गतं तर्कमात्रेणेति शङ्कते- । “प्रसज्यते” इति । प्रसज्यमानस्य^(१)तत्र परं बाधस्तर्कगुणो नतु सार्वत्रिकः तथाच क्वचिदपि प्रसज्यनीयस्य प्रमितत्वं बाधवमन्यथा प्रसज्यकप्रसज्यनीययोर्दोषोऽप्यत्र मूलशैथिल्यमेव तर्कस्य स्यादित्याह- ।
०. “क्वचिदपी”ति । पराम्युपगमनात्रादेव प्रसङ्गः प्रवर्तते ज्ञानमात्रतन्त्रो हि व्यवहारो नतु प्रमाणात्रतन्त्रः कथमन्यथा शुक्तिरजततादात्म्यं विधेयत्वेन श्रमे निबध्यत्वेन तद्वाचे व्यवह्रियेतेत्याह- । “सा प्रमायी”ति । नैयायिकमते प्रमितमेव व्यवह्रियते मतान्तरमादाय चेदुच्यते तदाभासज्ञानं सर्वत्र सुलभमित्यप्रामाणिकं मिथो व्यापातकत्वं क्व नान नास्तीति यदुक्तं तदेवावर्तत इत्यर्थः ननु व्याहन्यमानयोरर्थयोः स्वस्वस्थाने प्रमितयोरेकत्र प्रसङ्गं क्रियते नतु प्रसङ्गने तदुत्तयसामानाधिकरस्यप्रमा तन्त्रमित्याह- । “अनेकत्र”ति । विरुद्धयोरेकैकसात्रप्रसङ्गं नानिष्टं मिलितोभयप्रसङ्गं च तद्वाप्यधर्मप्रहाचीन तथाच नादृशव्याप्यप्रमाया व्यापकप्रमाप्रौढये क्व विरोधस्तदप्रमितौ च नापादनमपीत्याह- । “प्रसज्यकस्ये”ति ।

मू० * “एकैकमव्याप्याभ्यां पृथक् पृथक् तथापादनम् ? * - इति चेन्न, ^१एकैकमव्याघातात् * अर्थाद्द्वयं स्यादिति चेत् ? * - ^२अर्थापि स्यर्थत्वेनैवा^(३)व्याघातात् “अर्थादापादनं न साधनम् ? * - इति चेन्न, ^४मिथो विरोधित्वेन तर्कभासत्वापत्तेः “इष्टापादनाच्च ^५मिथो व्याघातात् कथं तथा स्यादिति ? * - तन्न, ^६तद्द्वयधर्मकत्वादव्याघातापत्तेः धर्मिणि प्रमापेक्षायामव्याघातात् ॥

टी० ॥ तदुभयं विरोधिद्वयं मिलितं नापाद्यं किन्तु

(१) प्रसज्यमानस्य-उद्भवभावादेः, तत्र-पर्वतादी, परं = केषलं, बाधस्तर्कगुणो, नतु सार्वत्रिकः = हृदादावपि बाधस्तर्कगुण इत्यर्थः ।

(२) अर्थापि सति प्रमाकसिद्धत्वे नैवेत्यर्थः ।

प्रत्येकमित्याह-। “एकैके”ति । तथाच व्याघातो नापादितः
 इत्यादित्याह-। “ने”ति । एकैकापादनमेव निक्षिप्तापादनठ्या-
 घातापत्तिपर्यवस्यमित्याह-। “अर्थादि”ति । एकैकापादने
 अर्थोच्चेद्व्याघातः सिद्धयेतदर्थोपत्तिप्रमाणसिद्धतया विरो-
 धिनोः सामानाधिकरण्यास्य व्याघातरूपत्वाऽनवयव इत्याह-।
 “अर्थोपत्ती”ति । इयमर्थोपत्तिर्न विरोधिद्वयसामानाधिकर-
 ण्यसाधिका किन्तु तदापादिका तथाच न विरोधः प्रामाणिक
 इत्याह-। “अर्थादि”ति । अपाद्यतापि प्रमितस्यैवेति दोषे
 सत्येवाह-। “ने”ति । एकत्र नियो विरुद्धापाद्यद्वयाभावाद्-
 मयापादनसम्भवि कथञ्चित्पराभ्युपगममात्रवलेनाप्यापादनं
 न सम्भवति तर्कोभासत्वात्तस्यापादनस्येत्यर्थः एकैकापादनं
 च नानिष्टमनोप्यसौ तर्कोभास इत्याह-। “इदं”ति । एकैका-
 पादनं विरुद्धद्वयापादनपर्यवस्यकमतः कथमिहापादनमित्याह-।
 “मिथ”इति । तर्ह्येकं चार्थं विरुद्धधर्मद्वयाभिज्ञातं स्यादित्यापा-
 दनं पर्यवस्यकं तच्च विरुद्धधर्मद्वयाभिज्ञातत्वं प्रमितत्वेन स्यादिति
 त्वदभिसतठ्याघातस्याठ्याघातत्वमित्याह । “इदं”ति ॥

मू० * “एवमादीनां तु दोषाणां परं प्रत्यभिधाने तवापि
 सर्वमिदं बुधचम् ? * इति चेन्न, तत्राप्यन्यत्र दोषो
 मयापाद्यते इति प्रतिवन्दिं गृह्यतः किं परपक्षे
 दोषादानमात्रं विवक्षितमुत यस्तत्र त्वया सामा-
 धिरभिधेयः स मयापीत्यभिप्रायात्स्वपक्षे समाधिः न
 तावदाद्यः ^dअप्रस्तुतत्वात् ‘परोक्तदोषानुद्धारे ताव-
 तैव कथाया(१)स्तदर्थस्य वा पर्यवसानात् ।

टी० ॥ अनु विरोधव्याघातादिपदं यदि सार्थकं तदा
 तत्सहस्रं तत्रानवकाशं निरर्थकं चेत्तदा त्वयैव सार्थकपदकदम्ब-
 वनमिठ्याहारेण तदुक्तचारणमनुपपन्नं किञ्च प्रतीतो ठ्याघातः
 स्वकल्पे अप्रमत्तो वा नाद्योपि प्रमितोऽन्यथा वा प्रयत्ने स्वहन्-

(१) कथायाः=विनयवाक्यायाः, तदर्थः=तत्पदवादात्मकवाक्यार्थः ।

ठयाघातः द्वितीये आस्तेरज्जान्तिपूर्वकतया स्वहृन्ठयाघात एव
तृतीयेपि स्वहृन्ठयाघातः न च प्रतीयमानमेव दोषवत्तया ज्ञाप्यते
अशक्यत्वादिति दुरुत्तरैवं प्रतिबन्धिरिति शङ्कते । “एवमि”-
ति । इदानीं प्रतिबन्धिस्वहृन्ठमुपक्रमते- । “तत्रापी”ति ।
प्रतिबन्धिकत्वं पृच्छति- । “किं”ति । परपक्षे दोषाभिधान-
मात्रं प्रतिबन्धिकत्वं तुल्यन्यायतया परोक्तदोषोद्गारे ज्ञेयत्वर्थः ॥
d. “अप्रस्तुतत्वादि”ति । परोक्त दोषमनुदृत्य परस्मै दोषाभि-
धानस्याप्राप्तकालत्वात् आकाङ्क्षितकर्मविपर्ययसङ्घट्टत्वादित्यर्थः
अप्रस्तुतत्वमर्थान्तरत्वं तु प्रकृते न सम्भवति प्रकृतदूषणाङ्ग-
स्वैवाभिधानात् अन्यथावयवविपर्ययवचनमप्यर्थान्तरमेव स्यात्
“परोक्ते”ति । परोक्तदोषानुद्गारे हि तेनेव निग्रहेण नियु-
हीतो वादी कलान्तरप्रक्रमं नासादयत्येव तथा च वि- स्वया
स्तावतैव पर्यवसानं जल्पस्य वादस्य चाहुं परपक्षदूषणं पर्य-
वसानं स्वपक्षस्थापनरूपमहुं नवशिङ्गते न च वैतासहका इति
जितमस्माभिस्तत्र प्रतिबन्धिग्रहणमात्रे ज्ञेयत्वर्थः कथापदमिह-
वितरहामात्रपरं

सू० निग्रहापरिहारावधित्वात्तयोः द्वितीये तु ^१व स्वा-
भिधीयतां ^२का नोहानिः * ^३भवास्तावदभिधत्तां
कस्तत्र समाधिः ततो मयाप्यभिधेयम् ? *-इति
चेन्न, “मया तदभिधानस्य सास्मृतमप्रस्तुतत्वा” त्रिहि
मया स्वपक्षसाधनं त्वया च दूषणं प्रकृते वक्तुमा-
रब्धमस्ति किन्तु त्वया स्वपक्षो निर्वाहस्तदूषणं
च मयाभिधानीयमिति कथा प्रस्तुता वर्तते ईदृशि
च कथाविभागे सत्पक्षे समाधानाय मां पर्यनु-
योक्तुं कुतोधिकारो भवतः * ^४अथ विशेषतस्त-
^५न्निष्ठकृणे किं प्रयोजनमस्ति तावदेतादृशियोदो
परिहारो यतस्त्वयापि स्वपक्षे सौ स्वीकार्य इत्या-
शयस्ते ! *-सोपि न युक्तः ।

टी० ॥ “निग्रहे”ति । नयोः कथातद्वर्तुयोर्निग्रहापरि-
हारमात्रावधित्वादित्यर्थः ॥ “स एवे”ति । स्वपक्षसमाधिरे-
वेत्यर्थः “का मोहानिरि”ति । प्रकृतदोषे त्वया समाहितेपि
सहस्रनामरस्य मणिवनारक्षीयत्वात् समाधेरेव वा पुनराभासी-
कर्म्यमात्रत्वादित्यर्थः प्राथमिक^(१)मसाध्यभिधानायासला-
यवमेवापाततः प्रतिबन्धिकलमिति शङ्कते । ^d“भवानि”ति ।
भवेदेवं यदि मम तदभिधानाधिकारः स्यात्तत्वेवमित्याह—
“नये”ति । ननु तुल्य एवायं दोष इति प्रतिबन्दिहृत्यं तथाच
त्वया कथं न समाधेयमित्यत आह— ^f“नही”ति । आकाङ्क्षा-
क्रमेणैव कथायां साधनदूषणयोरभिधानमुचितं तथाच मम
तद्दोषमसाधानं न स्थेयानुविधेयाकाङ्क्षितमित्यर्थः ननु प्रतिब-
न्दिदानेन त्वयि मसाधानमात्रं विन्यस्य मया स्वदोषः समा-
हितमात्र एव स्वपक्षपक्षपातेनापि तद्दोषसमाधित्वायास्तत्वाव-
श्यकत्वादित्याह— ^g“अथे”ति ॥ ^h“तन्निष्ठकृणे” इति । अस्या
कथायामयं दोषस्तत्रैव समाधेयो न समाधीति निष्ठकृणे इत्यर्थः ॥

मू० “नहि मत्पक्षे चेत्समाधिरस्मि तावता त्वत्पक्षेपि
तेन भवितव्यमित्यत्र प्रमाणमस्ति * “साम्यादे-
वम् ? *—इति चेन्न, वैषम्यस्याभ्युपगमात् ⁱ“यदि
तद्गतमसाधारणं रूपमादाय मद्दर्शनं प्रतितन्त्रसि-
द्धान्तं वा तत्रसमाधिः स्यादत्र च त्वत्पक्षे पदभा-
वान्न स्यात्तथा सति साम्यमात्रात्कथं समाधिरसा-
वत्रापीति निश्चेतुं शक्यते * “कोसौ तत्र विज्ञेय ? *—
इति चेन्न, मया साम्प्रतं तदभिधानस्याग्रस्तुतत्वा-
दित्युक्तत्वात् * ^j“चोदासाम्यात्समाधिसाम्यम् ? *—
इति चेन्न, दूष्यगतविज्ञेयभावाभावविज्ञेयितत्वा-
दिनापि तद्वैषम्यसम्भवात् ॥

(१) प्राथमिकस्य त्वदुक्तस्य समाधेर्कथाभिधाने कृते आया-
सलायवमित्यर्थः ।

टी० ॥ यद्यावयोः प्रकृतदोषे समाधिर्नास्ति स्यात्तदा स्या-
दप्येवं न त्वेवमित्याह-। “नही”ति । दोषस्याप्यनेन समा-
धिर्नास्तिपतीत्याशङ्कते-। ^b“साम्यादि”ति । वैषम्यस्या-
वश्यकत्वेन बाधादाक्षेप एवायं न सम्भवतीत्याह-। “वैष-
म्यस्ये”ति । तदेषोपपादयति-। “यदो”ति । यथा पक्षेतरौ
उपाधौ स्वव्याघातकत्वेन दूष्ये बाधस्थले प्रतिबन्दिग्रहे तत्रा-
साधारणम्बाधोक्तीतं रूपमादाय (१) यथा वा ज्ञानायासाध्यव-
क्षेनाश्वासप्रसङ्गे मीमांसकेन दोषे दत्ते तावदप्यनाश्वासप्रसङ्ग-
स्तुल्य इति प्रतिबन्दिग्रहे प्रमादयस्य स्वनस्त्वं प्रतितन्त्रनिर्द्वा-
त्तमादाय समाधिर्विषमः एव सर्वत्रोक्तमित्यर्थः ननु तथापि
समाधिवैषम्यप्रयोजकविशेषोपदर्शनव्ययता नहती नवैवेत्याह-।
“कोसावि”ति । पूर्वं समाधिगतौ विशेष उक्तः सम्प्रति दूष्य-
गतं विशेषमभिधातुं शङ्कितमपि शङ्कते-। ^f“चोद्यसाम्यादि”
ति । चोद्यमेव न समान येन समाधिर्नास्तिप्येतेत्यर्थः ॥

मू० “यथा सदृशव्यवहारस्य सत्तास्वीकारकत्वे तुल्येपिस-
त्तायां सत्ताभ्युपगमेनवस्थया तदाश्रये च तदभा-
वेन ^bएवमन्यत्रापि बहुलं दर्शनादिति °किञ्च परो-
द्भावितमसिद्ध्यादिकमपरिहृत्य प्रतिबन्ध्या प्रत्य-
वतिष्ठमानस्य कोऽभिप्रायः किं यदिदं दोषतया परे-
णोद्भावितां तददूषणमदूष्येपि गतत्वात् उत दूष-
णमपि सन्नोद्भावनीयं तुल्ययोगक्षेमत्वात् यथाहुः
“तत्रोभयोरित्यादि ।

टी० ॥ दूष्यगतं विशेषं दूष्टान्तेनोपपादयति-। “यथे”ति ।
सत्ताभाषनायोपन्यस्तः सदृशव्यवहारः सत्तायामनेकान्तिकत्वेन
दूष्यस्तत्रानवस्थाप्रसङ्गकत्वरहितत्वं विशेषस्तादृशः सदृशव-
हारः सत्ताश्रये घटादी ननु सत्तायामपीत्यर्थः ॥ ^b“एवमि”ति ।
इहेतिबुद्धिः समवायसाधिका समवाये समवायान्तराभावात्

(१) असाधारणं बाधोक्तं रूपमादाय समाधिर्विषमः-इत्यन्वयः ।

अनेकालिनी तत्राप्यनपादकत्वं^(१) दूष्यगता विशेषः यथा घटाभावविशिष्टबुद्धिर्भूतत्वेऽतिरिक्ताभावसाधिकाप्यभावेऽभावान्तरमाधने कुतश्च तत्राप्यनवस्थानापादकत्वमेव विशेष इत्याद्युक्तं प्रतिबन्दिग्रहणस्याभिप्रेयविशेषमिदानीं विकल्प्य दूषयति-। “विच्छे”ति। परपक्षे दोषाभिधानं वा समाधिसाध्य वेति पूर्वविकल्पितमिदानीमदूष्ये त्वत्पक्षे गतत्वात् दूषणमेव तत्र भवति भवदीयं वा मोक्षायनीयमिति विकल्प्यते इत्यपीन-कस्य ॥^a “यज्ञे”ति। “यज्ञो जयोः समो दोषः परिहारोपि तत्समः सैकः पर्यनुयोज्यः स्वात्तादृश्यर्थविचारणे” इति महेश्वरिभम् ।

सू० नाद्यः “यद्यत्रासिद्ध्यादिलक्षणमस्ति उद्भाविते दूषणे तदा दोषत्वस्याशक्यपरिहारत्वात्^b परिहारे वा तस्यालक्षणत्वप्रसङ्गात् यद्येतद्दूषणं कथं तर्ह्यदूष्यत्वेन वादिनाङ्गीकृते प्रतिवन्दिस्थाने गतमिति चेत् यद्येतद्दूषणं “कथं” दोषलक्षणोपपन्नमित्यत्रापि दीयतां दृष्टिः नियामकाभावे तर्ह्येतदीयदूषणत्वे सन्देहः पर्यवसित इति चेदस्तु दोषसन्देहेऽपि भवदीयसाधनस्यासाधकत्वं सन्दिग्धासिद्धवत् किञ्च यल्लक्षणवतोऽस्य दोषत्वसन्देहस्तल्लक्षणक एवायमन्यत्रापीति तत्राप्यसिद्ध्यादेरदूषणत्वमेव स्यादित्यत्र प्रतिवन्दीदुरुत्तरा प्रतिवन्दिवादिनोपि नापि द्वितीयः ।

टी० ॥ “यदी”ति दूषणलक्षणयोगित्वे दूषणत्वप्रौढयादि तदर्थं लक्षणलक्षणाकान्तमध्येतद्दूषणं चेत्तदा लक्षणमतिठयापकमल-हंपि ग-त्वादि-त्याह-^b “परिहारे” इति । अदूष्यत्वाभिनत-गामित्वादिति तत्राददूषणमेव लक्षणं चेदतिठयापकं तदा तदु-पपादकं लक्षणान्तरमेव लक्ष्यमिति शङ्कते-। “यदी”ति ॥

मिथो विरोधमार्थं मिथो व्याघातकत्वं किञ्चित्के-
देशकालादौ परस्परविरुद्धवैरस्तित्वं * नच नास्ती-
त्यनेनैकदेशकालादौ विधिनिषेधौ वर्तमानौ बो-
ध्येते ? *—इति चेन्न, उक्तोत्तरत्वात् १ देशका-
लाद्यनन्तर्भावे विरोधस्यैवानुपपत्तेः किञ्च यद्येक-
देशादौ विरुद्धास्तित्वं प्रामाणिकमभ्युपैषि ।

टी० ॥ नञर्थस्य घटेन सम्बन्ध एव हि विरोधस्तथै-
व प्रविशेयतानन्तरेण विरोध एव न भासतेत्याह—। “घट
इत्यस्ये”ति । विरोधभानानङ्गीकारे विपक्षे दण्डमाह । “यदी”-
ति । अविरोधे हि घटनदभाषी ह्यपि भूतले विहितौ स्याता-
मित्यर्थः तस्माद्विधिनिषेधयोश्चकघटपदनञ्जपदयोर्विरोध एवे-
त्युपमहरति । “तस्मादि”ति । विशिष्टस्य लक्षणस्य प्रकृते सम्बन्धं
दर्शयति । “किमेनावि”ति । ननु घट इति विधिनान्नं (१) निषे-
धस्तस्य भूतले इति कथमिह विरोधो विधिनिषेधयोरेकदेशोऽवि-
धानादिति शङ्कते—। “न मिथ”इति—। “उक्तोत्तरत्वादि”ति ।
उक्तस्यैवात्रोत्तरत्वादित्यर्थः तदेवाह—। “देश”ति । विरोध-
रूपं नावद्विवादं तच्च देशकालाभेदनिवन्धनमित्यर्थः ॥

मू० “तदा विरुद्धशब्दस्तवायमन्य एव सामयिकार्थः
कश्चित्प्रमाणेन तथाभूतस्य ग्रहणादेव विरुद्धत्वा-
भ्युपगमशान्तेः * अथ प्रामाणिकं तन्नाभ्युपैषि *
तदाऽप्रामाणिकं मिथो व्याघातकत्वं क्व नाम
नास्तीत्यतिव्याप्तिः * अथमन्यसे पथा परेणाभि-
धीयेते अर्थो तथा मिथो व्याघातकाविति ब्रूमः
तत्र च प्रमाणं प्रसरत्येवेति ? *—न कथमपि तत्र
प्रमाणप्रवृत्तौ विरोधभाषापरिभाषामात्रत्वापत्तेः

(१) विधिमात्रम्—कामाप्नोति यत्र क्वापि विधानं, ननु निषेध-
स्येव भूतले विधानम् ।

‘यथा परेणोक्तोर्थस्तथा मिथो व्याघातक इत्यपि क्वचिन्मिथो व्याघातकत्वमप्रमाय न वक्तुं शक्यं ।

टी० ॥ किञ्च त्वयोच्यते प्रकृते घटतदभाष्योरेकदेशत्वं नास्तीति न विरोधस्तत्र तदुभयैकदेशवृत्तित्वं प्रमितं न वा आद्ये तयोः सामानाधिकरस्येन प्रमाणप्रवृत्तौ रूपरसवद्विरोध एवेत्याह - । “नदे”ति ॥ द्वितीये त्वाह । ^b“अप्रामाणिकमि”ति ॥ ननु साता च्छयेत्यादौ सातृत्ववन्ध्यात्वयोः सामानाधिकरस्य-समिधीयमानं विरुद्धमित्युच्यते ननु तदुभयसामानाधिकरस्य-मेतावता प्रमीयते इति शङ्कते - । “अथे”ति । तदुभयसामानाधिकरस्यं वाक्यविषयत्वेनापि यदि प्रमितं तदा प्रमितत्वात् विरोध इत्याह । “कथमपी”ति । वाक्यावच्छेदकत्वेनापीत्यर्थः एवमेवाह - । “यथे”ति । यद्वा प्रकारान्तरेणापि प्रमितत्वमाह - । “यथे”ति । यथा परेणोक्त इति हि सामानाधिकरस्येन परे-णोक्तस्तथाच मिथो व्याघातकत्वमनयोऽनित्यमिधानं मिथो व्याघातकत्वाप्रमिती न स्यादित्यर्थः ।

म० * “प्रसज्यते मिथो व्याघातो न प्रमाध्यते” * इति चेन्न, क्वचिदप्यप्रमितस्य प्रसञ्जयितुमपि भवताऽश-क्यत्वात् * सा प्रमायि अप्रमयैव तद्व्यवहारः * इति चेन्न, क्वचिदप्यप्रमितमाभासमात्रोपस्थितं क्व नाम नोपस्थापयितुं शक्यमित्युक्तैवातिव्याप्तिरावर्तते * “अनेकत्र नियतयोरेकत्र प्रसज्जनम् ? * - इति चेन्न, ‘प्रसञ्जकस्य तद्द्वयस्यैकत्र स्थितिर्नियतताप्रमिता-वविरोधस्यानेवभावे चानापादकत्वस्यापत्तेः ॥

टी० ॥ ननु प्रसङ्गमात्रं व्याघातस्य क्रियते स च पराभ्यु-पगममात्रप्रयुक्त एव ननु तत्प्रसाप्रयुक्तः परस्याभ्युपगमोपि न प्रमिती एव विषये तदभावेपि तद्दर्शनादन्यथा आपाद्यभाषः (१)

(१) बहुवचनभावादिनाऽऽपादकेनाऽऽपाद्यस्य धूमाभावादेः पर्वतादौ बाधो न स्यादित्यर्थः ।

क्वापि न स्यात्तथाच गतं तर्कमात्रेणेति शङ्कते- । “प्रसज्यते” इति । प्रसज्यमानस्य(१)तत्र परं बाधस्तर्कगुणो नतु सार्वत्रिकः तथाच क्वचिदपि प्रसज्यनीयस्य प्रमितत्वं वाच्यमन्यथा प्रसज्यकप्रसज्यनीययोर्धर्माप्यग्रहे मूलश्रौणित्यमेव तर्कस्य स्यादित्याह- । “क्वचिदपी”ति । पराभ्युपगममात्रादेव प्रसङ्गः प्रवर्तते ज्ञानमात्रतन्त्रो हि व्यवहारी नतु प्रमात्रात्रतन्त्रः कथमन्यथा शुक्तिरजतनादात्म्यं विधेयत्वेन अमे निषेधयत्वेन तद्वाचे ठयवद्विषेतेत्याह- । “ना प्रमायी”ति । नैयायिकमते प्रमितमेव ठयवद्विषते मत्तान्तरमादाय चेदुच्यते तदासासञ्ज्ञानं सर्वत्र सुलभमित्यप्रामाणिकं निषो ठयाघातकत्वं क्व नान नास्तीति यदुक्तं तदेवावर्तन इत्यर्थः नतु ठयाहस्यमानयोरर्थयोः स्वस्वस्थाने प्रमितयोरेकत्र प्रसङ्गनं क्रियते नतु प्रसङ्गने तदुभयसामानाधिकरथ्यप्रमा तन्त्रमित्याह- । “अनेकत्रे”ति । विरुद्धयोरेकैकमात्रप्रसङ्गनं भानिष्ठं मिलितोभयप्रसङ्गनं च तद्वाप्यधर्मग्रहाधीनं तथाच तादृशठयाप्यप्रमाया ठयापकप्रमाधौठये क्व विरोधस्तदप्रमितौ च नापादनमपीत्याह- । “प्रसङ्गकस्ये”ति ।

मू० * “एकैकमठयाप्याभ्यां पृथक् पृथक् तयापादनम् ?”- इति चेन्न, “एकैकमठयाघातात् * अर्थाद्द्वयं स्यादिति चेत् ? * - “अर्थापत्त्यर्थत्वेनैवा(२)ठयाघातात् “अर्थादापादनं न साधनम् ? * -इति चेन्न, “मिथोविरोधित्वेन तर्काभासत्वापत्तेः “द्वयापादनाच्च * -मिथोठयाघातात् कथं तथा स्यादिति ? * -तन्न, “तद्द्वयधर्मकत्वादठयाघातापत्तेः धर्मिणिप्रमायेक्षायासठयाघातात् ॥

टी० ॥ तदुभयं विरोधिद्वयं मिलितं नापाद्यं किन्तु

(१) प्रसज्यमानस्य=तद्व्यवसायादेः, तत्र=पर्वतादौ, परं = केषलं, बाधस्तर्कगुणो, नतु सार्वत्रिकः = वृदादावपि बाधस्तर्कगुण इत्यर्थः ।

(२) अर्थापत्ति प्रमावविद्वत्वेनैवेत्यर्थः ।

प्रत्येकनिर्याह-। “एकैके”ति । तथाच व्याघातो नापादितः
 स्यादित्याह-। “ने”ति । एकैकापादनमेव निष्ठितापादनव्या-
 घातापत्तिपर्यवस्यन्नित्याह-। “अर्थादि”ति । एकैकापादने
 अर्थाच्चेद्वयाघातः सिद्धयेतदार्थापत्तिप्रमाणनिवृत्तया विरो-
 धिनोः सामानाधिकरण्यास्य व्याघातरूपत्वाऽनभ्यस्त इत्याह-।
 “अर्थापत्ती”ति । इयमर्थापत्तिर्न विरोधिद्वयसामानाधिकर-
 ण्यसाधिका किन्तु तदापादिका तथाच न विरोधः प्रामाणिक
 इत्याह-। “अर्थादि”ति । अपाद्यतापि प्रमितस्यैवेति दोषे
 नत्येवाह-। “ने”ति । एकत्र सिद्धौ विरुद्धव्याप्यद्वयाभावाद्-
 भवापादनसम्भवे कथञ्चित्पराभ्युपगमनाश्रयत्वेनाप्योपादनं
 न संभवति तर्कोभावात्तस्यापादनस्येत्यर्थः । एकैकापादनं
 च नानिष्टमनोप्यसौ तर्कोभावा इत्याह-। “इदं”ति । एकैका-
 पादनं विरुद्धव्यापादनपर्यवस्यन्नः कथमिष्टापादनमित्याह-।
 “निय”इति । तर्को कथमिष्टापादनं द्वयार्थाङ्गत्वात् स्यादित्यापा-
 दनं पर्यवस्यन्नं तच्च विरुद्धव्यमद्वयार्थाङ्गत्वात्प्रामाण्येन स्यादिति
 तद्वदिति तदव्याघातस्याव्याघातत्वमित्याह । “इदं”ति ॥

मू० * एवमादीनां तु दोषाणां परं प्रत्यभिधाने तवापि
 सर्वमिदं सुवचम् ? * इति चेन्न, ‘तवाप्यन्यत्र दोषो
 मयापाद्यते इति प्रतिवन्दिं गृह्यतः किं परपक्षे
 दोषादानमात्रं विवक्षितमुत यस्तत्र त्वया सामा-
 धिरभिधेयः स मयापीत्यभिप्रायात्स्वपक्षे समाधिः न
 तावदाद्याः ^१अप्रस्तुतत्वात् ‘परोक्तदोषानुद्धारे ताव-
 तैव कथायाः ^(१)सादृश्यं वा पर्यवसानात् ।

टी० ॥ ननु विरोधव्याघातादिपदं यदि सार्थकं तदा
 तत्कथं न भवति तत्रात्र निरर्थकं चेत्तदा त्वयैव सार्थकपदकदम्ब
 समभिधेयद्वारेण तदुक्तपराजमनुपपन्नं किञ्च प्रतीतेः व्याघातः
 स्वल्पेते अप्रतीते वा आद्योपि प्रमितेन्यथा वा प्रथमे स्वहन्-

(१) कथायाः-विवक्षितकथायाः, तद्वद्वय-अपवादात्मककथाया इत्यर्थः ।

ठयायानः द्वितीये आन्तेरन्ध्रान्तिपूर्वकतया स्वहनकयायात एव
तृतीयेपि स्वहनकयायातः न च प्रतीयमानमेव दोषवत्तया प्राप्यते
अशक्यत्वादिति दुरुक्तरेखं प्रतिबन्धिरिति शङ्कते । “एवमि-
ति । इदानीं प्रतिबन्धस्वहनमुपक्रमते-। “तत्रापी”ति ।
प्रतिबन्धिकत्वं पृच्छति-। “किमिति । परपक्षे दोषाभिधान-
मात्रं प्रतिबन्धिकत्वं तुल्यन्यायतया परोक्तदोषोद्गारे वेत्यर्थः ॥
d. “अप्रस्तुत्वादि”ति । परोक्त दोषननुदुह्य परस्मै दोषाभि-
धानस्याप्राप्तकालत्वात् आकाङ्क्षितकालपर्याप्तपक्षेति पक्षः
अप्रस्तुतत्वमर्थान्तरत्वं तु प्रकृते न सम्भवति प्रकृतदूषणाङ्ग-
स्यैवाभिधानात् अन्यथावयवविपर्ययवचनमप्यर्थान्तरमेव स्यात्
“परोक्ते”ति । परोक्तदोषोद्गारे हि तेनेव निग्रहेन निवृ-
द्धीतो वादी कक्षान्तरप्रक्रमं नामादयत्येव तथा च वि. स्वया
स्माकतैव पर्यवसानं जल्पस्य वादस्य नाहुं परपक्षदूषणं पक्ष-
जनकं स्वपक्षस्थापनरूपमहुं नवशिङ्गने नय च वैतयिहका इति
जितमस्माभिस्तव प्रतिबन्धिग्रहणमात्रेणेत्यर्थः कथापदमिह-
वितव्यहानामपरं

मू० “निग्रहापरिहारावधित्वात्तयोः द्वितीये तु ^१स एवा-
भिधीयतां का नोहानिः * “भवास्तावदभिधत्तां
कस्तत्र समाधिः ततो मयाप्यभिधेयम् ? *-इति
चेन्न, “मया तदभिधानस्य साम्प्रतमप्रस्तुतत्वाद्बहि
मया स्वपक्षसाधनं त्वया च दूषणं प्रकृते वक्तुमा-
रब्धमस्ति किन्तु त्वया स्वपक्षो निर्वाहस्तद्वचनं
च मयाभिधानीयमिति कथा प्रस्तुता वर्तते ईदृशि
च कथाविभागे मत्पक्षे समाधानाय मां पर्यनु-
बोक्तुं कुतोधिकारो भवतः * “अथ विज्ञेयस्त-
न्निष्ठकृते किं प्रयोजनमस्ति तावदेतादृश्विचोदो
परिहारो यतस्त्वयापि स्वपक्षे सौ स्वीकार्य इत्या-
शयस्ते ! *-द्योपि न युक्तः ।

टी० ॥ “निग्रहे”ति । तयोः कथातदुक्तयोर्निग्रहापरि-
हारमात्रावधित्वादित्यर्थः ॥ “स एवे”ति । स्वपक्षसमाधिरे-
वेत्यर्थः “का नोहानिरि”ति । प्रकृतदोषे त्वया समाहितेपि
सबहसाक्षरस्य मयावतारणीयत्वात् समाधिरेव वा पुनरासानी-
करित्यमाशङ्क्यादित्यर्थः प्राथमिक^(१)ममाध्यभिधानायासला-
चक्षमेवापाततः प्रतिबन्धिकलमिति शङ्कते । “भवानि”ति ।
भवेदेवं यदि मम तदभिधानाधिकारः स्यात्तदेवमित्याह—
“नये”ति । ननु तुल्य एवायं दोष इति प्रतिबन्दिदृश्यं तथाच
त्वया कथं न समाधेयमित्यत आह— । “नही”ति । आकाङ्क्षा-
क्रमेणैव कथायां माधनदूषणयोरभिधानमुचितं तथाच मम
तद्विषयसमाधानं न स्थेयानुविधेयाकाङ्क्षनमित्यर्थः ननु प्रतिब-
न्दिदनेन त्वयि समाधानभाव इत्यस्य मया स्वदोषः समा-
हितत्वात् एव स्वपक्षपक्षपातेनापि महोपसमाधिसमायास्तवाव-
श्यकत्वादित्याह । “अथे”ति ॥ “तत्रिष्टकूणे” इति । अस्या
कथायामयं दोषस्तत्रैव समाधेयो न समाधीति त्रिष्टकूणे इत्यर्थः ॥

मू० ‘नहि मत्पक्षे चेत्समाधिरस्ति तावता त्वत्पक्षेपि
तेन भवितव्यमित्यत्र प्रमाणमस्ति * साम्यादे
वम् ? * इति चेन्न, वैषम्यस्याभ्युपगमात् “यदि
तद्गतसमाधारणं रूपमादाय मद्दर्शनं प्रतितन्त्रसि
द्धान्तं वा तत्रसमाधिः स्यादत्र च त्वत्पक्षे पदभा-
वान्न स्यात्तथा सति साम्यमात्रात्कथं समाधिरसा-
वत्रापीति निश्चेतुं शक्यते * कोसौ तत्र विशेषः ? *
इति चेन्न, मया साम्प्रतं तदभिधानस्याप्रस्तुतत्वा-
दित्युक्तत्वात् * चोद्यसाम्यात्समाधिसाम्यम् ? *
इति चेन्न, दूष्यगतविशेषभावाभावविशेषितत्वा-
दिनापि तद्वैषम्यसम्भवात् ॥

(१) प्राथमिकस्य त्वदुक्तस्य समाधेर्यथाऽभिधाने कृते आवा-
समाधेयमित्यर्थः ।

टी० ॥ यद्यावयोः प्रकृतदोषे समाधिसाम्यं स्यात्तदा स्या-
दप्येवं न त्वेवमित्याह-। ^a“नही”ति । दोषसाम्यमेव समा-
धिसाम्यनासिपतीत्याशङ्कते-। ^b“साम्यादि”ति । वैषम्यस्या-
वश्यकत्वेन बाधादाक्षेप एवायं न सम्भवतीत्याह-। ^c“वैष-
म्यस्ये”ति । तदेवोपपादयति-। ^d“यदो”ति । यथा पक्षे तदे-
वपाथी स्वव्याघातकत्वेन दृष्ट्ये बाधस्थले प्रतिबन्दिग्रहे तत्रा-
साधारणम्बाधोक्तीतं रूपमादाय (१) यथा वा ज्ञानायायादर्थप-
क्षेनाश्वासप्रसङ्गं मीमांसकेन दोषे दत्ते तावत्प्यनाश्वासप्रसङ्ग-
स्तुल्य इति प्रतिबन्दिग्रहे प्रमाथस्य स्वतस्त्वं प्रतितन्त्रनिर्द्वा-
ल्लमादाय समाधिर्विषमः एव सर्वत्रोक्तमित्यर्थः ननु तथापि
समाधिवैषम्यप्रयोजकविशेषोपदर्शनव्यग्रता नहतीत्येवेत्याह-।
“कोमावि”ति । पूर्वं समाधिगतो विशेष उक्तः सम्प्रति दूष्य-
गतं विशेषमभिधानं शङ्कितमपि शङ्कते ।। ^e“चोद्यसाम्यादि”
ति । चोद्यमेव न समान येन समाधिसाम्यनासिप्येतेत्यर्थः ॥

मू० “यथा सद्व्यवहारस्य सत्तास्वीकारकत्वे तुल्येपिस-
त्तायां सत्ताभ्युपगमेनवस्थया तदाश्रये च तदभा-
वेन ^fएवमन्यत्रापि बहुलं दर्शनादिति ^gकिञ्च परो-
द्भावितमसिद्ध्यादिकमपरिहृत्य प्रतिबन्ध्या प्रत्य-
वतिप्रमानस्य कोऽभिप्रायः किं यदिदं दोषतया परे-
णोद्भावं तददूषणमदूष्येपि गतत्वात् उत दूष-
णमपि सन्नोद्भावनीयं तुल्ययोगक्षेपत्वात् यथाहुः
^h“तत्रोभयोरित्यादि ।

टी० ॥ दूष्यगतं विशेषं दूष्टान्तेनोपपादयति-। ⁱ“यथे”ति ।
सत्तामाधनायोपन्यस्तः सद्व्यवहारः सत्तायामनैकान्तिकत्वेन
दूष्यस्तत्रानवस्थाप्रसङ्गकत्वरहितत्वं विशेषस्तादृशः सद्व्यव-
हारः सत्ताश्रये घटादी ननु सत्तायामपीत्यर्थः ॥ ^j“एवमि”ति ।
इहेतिबुद्धिः समवायसाधिका समवाये समवायान्तराभावात्

(१) असाधारणं बाधोक्तीतं रूपमादाय समाधिर्विषमः-इत्यन्वयः ।

प्रलेकान्तिकी तत्राप्यनापादकत्वं (१) दूष्यगतो विशेषः यथा
घटाभावविशिष्टबुद्धिर्भूतलेऽतिरिक्ताभावसाधिकाप्यभावेऽभा-
वान्नानाधने कुबडा तत्राप्यपवस्थाऽनापादकत्वमेव विशेष इत्या-
द्यस्य प्रतिवन्दिद्वयस्याभिप्रायविशेषनिर्दानो विकल्प्य दूष-
यति । ०“विज्ञे”ति । परपक्षे दोषाभिधानं वा समाधिसाक्यं
वेति पूर्वविकल्पितमिदानीमदूष्ये स्वतपक्षे गतत्वात् दूषणमेवै-
तन्न भवति भवदपि वा नोद्भावनीयमिति विकल्प्यते इत्यपीन-
कत्वं ॥ ०“यज्ञे”ति । “यज्ञो जयोः समो दोषः परिहारीपि नरसमः
नैकः पर्यनुयाय्यः स्यात्तादृश्यर्थविवरणे” इति महवर्तिकम् ।

सू० नाद्यः “यद्यत्रासिद्ध्यादिलक्षणमस्ति उद्भाविते
दूषणे तदा दोषत्वस्याशक्यपरिहारत्वात् ‘परिहारे
वा तस्यालक्षणत्वमनङ्गात् ‘यद्येतद्दूषणं कथं तर्ह्य-
दूष्यत्वेन वादिनाङ्गीकृते प्रतिवन्दिस्थाने गतमिति
चेत् यद्येतद्दूषणं ‘कथं’ दोषलक्षणोपपन्नमित्य-
त्रापि दीयतां दृष्टिः ‘नियामकाभावे तर्ह्येतदीयदू-
षणात्वे सन्देहः पर्यवसित इति चेदस्तु दोषसन्दे-
हेपि भवदीयसाधनस्यानाधकत्वं सन्दिग्धासिद्धवत्
‘किञ्च यल्लक्षणवतोस्य दोषत्वसन्देहस्तल्लक्षणक
स्यायमन्यथापीति तत्राप्यसिद्ध्यादेरदूषणत्वमेव
स्यादित्येव प्रतिवन्दीदुरुत्तरा प्रतिवन्दिवादिनोपि
नापि द्वितीयः ।

टी० ॥ “यदी”ति दूषणलक्षणयोगित्वे दूषणत्वप्रतीक्यादि
तपसः लक्षणकाकल्लभ्यतददूषण चेत्तदा लक्षणमतिठयापकमल-
हं ग तर्वा न्या - b“पा. हारे” इति अदूष्यत्वाभिसन-
मित्यदिदं तद्वदूषणमेव लक्षणं चेदतिठयापकं तदा तदु-
पप . क लक्षणान्तमेव वक्तव्यमिति शङ्कते-। ०“यदी”ति ॥

(१) अनापादकत्वम् . अनवस्थानावात्कत्वमित्यर्थः ।

॥ “कथमिति” । लक्षणान्तरप्रणयनमशक्यमिति भावः ॥ अदूष्ये गतत्वाददोषत्वं दोषलक्षणोपपन्नत्वाच्च दोषत्वमिति सत्प्रतिपक्षतया सन्देह इत्याह— । “नियामके”ति । अत्रादोषत्वेन्यत्रापीदं दूषणं न स्यादित्यपरां प्रतिबन्दिमापादयति— । “किञ्चे”ति ।

सू० “तथाहि उभयवादिसम्मतदूष्यत्वं धूमानुमानादिकं यदि प्रतिबन्दीकरोति^(१) परस्तदा तद्दर्शने^(२) न्यत्र^(३) क्वचिदप्येतदविध्यादिकं नोद्भावनीयं परसाधनेषु तस्यैव धूमानुमानादेः प्रतिबन्द्या भवादित्येषा मयापि सुग्रहैव तं प्रतिप्रतिबन्द्याऽत्रापि शक्यते एव पठितुं यत्रोभयोः समो दोष इत्यादि * ^७अथ यं विशेषमादायप्रतिबन्दी स्यात्तन्मात्रस्यानुद्भावनं न तु सामान्यत एव ? *—इति चेन्न, तत्र विशेषे प्रतिबन्द्या त्याजितदुष्टत्वे गतत्वात्सल्लक्षणमेव नेति स्यात् ^८विशिष्य तद्विशेषत्याजने च तादृशस्य लक्षणस्यासिद्धिरेव स्यादिति कृतं प्रतिबन्द्या ॥

टी० ॥ “तथाही”ति । उद्भाठयमानोयं दोषः सदनुमानास्कन्दनीति भयेन दोषानुद्भावनं चेत्तदा तस्य काप्युद्भावनं न स्यात्तदानीमपि सदनुमानास्कन्दभयस्य विद्यमानत्वात् इत्यपराप्रतिबन्दिः प्रतिबन्दिवादिनं प्रतीत्यर्थः दोषः सदनुमानं नास्कन्दत्येव किंतु पराभ्युपगमरीत्या दोषश्चेदयं स्यात्तदा सदनुमानमप्याकुलयेदिति प्रतिबन्दिग्रहणमित्याह— । ^७“अथे”ति । यं दोषं पुरस्कृत्य प्रतिबन्दिः स चेन्न दोषस्तदा तद्दोषलक्षणमनिष्ठयापकमलक्ष्येऽपि गतत्वादित्याह— । “ने”ति । ननु प्रतिबन्दिग्रहणस्य नापममिप्रायेऽयदयं दोष एव न भवति

(१) प्रतिबन्दीकरोति—दूषणीयं करोति । (२) तद्दर्शने तज्ज्ञात्वे । (३) अन्यत्र परसाधनेषु (अविद्वहेत्याभासेषु) क्वचिदप्येतदविध्यादिकं नोद्भावनीयमित्यन्वयः ।

किन्तु यद्यपि दोषः स्यादादा तत्रापि स्यादित्यस्य प्रकृते यो दोषो दीयते तत्र दोषलक्षणमेव न गतमित्यभिप्रायस्तदा दोष-
लक्षणविरह एवाभिधीयतां किं प्रतिबन्धोत्पाद-। d. "विशि-
ष्टये"ति । अस्मिन्नादिसामान्यलक्षणमेव तथा विशेषणीयं येना-
तिष्ठयानिर्ण स्यादित्यर्थ इति केचित् ॥

सू० * "अथ सदृश्यनमात्राभ्युपगताद्व्युत्पत्तं किञ्चित्पदाद्यं
प्रतिबन्दीकरोति (१) तदैतदुक्तं तेन स्यादिह नेदं
दूषणं वक्तव्यमभिधानेऽनयैव युक्त्या तवेष्टमङ्गप्रस-
ङ्गात् ? *—इति तत्र, 'इदमिह दूषणं वक्तव्यमनभि-
धानेस्यैवानिष्टस्य परमिषाधयिषितस्य सिद्धिप्रस-
ङ्गात् इत्यभिधानानुकूलाया अपि प्रतिबन्ध्याः सम्भ-
वात् * "नन्वेवमेवास्तु तथाचाभिधाने नऽभिधाने
बोभयतः पाशाप्रतिबन्दीरञ्जुर्भवत एव दुर्निवारा
स्यात् ? *—मैवम् ।

टी० ॥ ननु प्रपञ्चमिथ्यात्वमात्रं व्यावहारिकत्वं यदि
प्रतिबन्दीकरोति (१) तदा तदापादितदोषस्यादोषत्वव्यवस्थापनं
न प्रतिबन्दीवादिनोभिमतं येन लक्षणमतिव्यापकं स्यादपितु
दोषत्वव्यवस्थापनमेवेत्यत आह—। a. "अथे"ति ॥ b. "तेने"ति ।
प्रतिबन्दीवादिनेत्यर्थः ॥ "इदमिहे"ति । भेदः पारमार्थिको
व्यावहारिकत्वादित्यत्र यदि वेदान्तिनास्वरूपानिर्दिष्टत्वा
नदा प्रपञ्चा मिथ्या व्यावहारिकत्वादित्यपि स्वरूपानिर्दिष्टा
दृष्टमेव स्यादिति यदि प्रतिबन्दीवादिनोभिमतं तदा प्रतिबन्दी-
परिहाराय वेदान्तिनाप्यपरा प्रतिबन्धिः करणीया तद्यथा
यदि व्यावहारिकत्वं मया नानिर्दिष्टा दूषणीयं तदा भेदस्य
त्वदिष्टं पारमार्थिकत्वं सिद्धोदित्यवश्यं मया दोषोयमुद्गाढ्य
इत्यर्थः "नन्वि"ति । यदि दोषत्वं अवीषि तदा तत्रता-

(१) प्रतिबन्दीकरोति—दूषणीयं करोति ।

यममप्यनेन दोषेण दुष्टं स्यात् नचेद्बोधि तदा मत्सिवाधयि-
षितं सिद्धे दित्यभिधानानभिधानयोस्तद्वैषम्यकटप्रवेश इत्यर्थः ॥

मू० "मिथो विरुद्धायाः प्रतिबन्धास्तर्काभासत्वात् मिथो
विरोधस्य तर्कदूषणत्वात् सत्प्रतिपक्षानुमानवद्दू-
षोरपि परस्पर"प्रतिक्षेपेणैवोपक्षीणत्वादिति न्याय-
द्वितीयाध्यायप्रथमाह्निक^(१)सूत्रे प्रमेयताय तुला-
प्रामाण्यवदित्यत्रापादितदूष्टान्ताभावलक्षणदोषसा-
म्येन प्रत्यवस्थितं पूर्वपक्षवादिनं निराकर्तुमाचार्यः
समानमित्यनुत्तरमभ्युपगमादभ्युपगतं तावद्भवता-
स्मत्पक्षे दूष्टान्तो नास्तीतिब्रुवन्मुद्योतकरो यत्रोभ-
योरित्यादिवदतो भट्टस्य प्रतिभटो कर्तव्यः ॥

टी० ॥ "मिथ" इति । अभिधानानभिधानाभ्यां दोषो
नपि त्वया यदापाद्यते सेयं तनीया प्रतिबन्धिः साच न सम्भ-
वति मिथो विरुद्धाभ्यां धर्माभ्यामेकस्यापाद्यत्वापादनं तर्का-
भासो यत इत्यर्थः कथं तर्काभासोयमित्यत आह- । "मिथ"
इति ॥ "सत्प्रतिपक्षे"ति । यद्यभिधानपक्षे दोषस्तदानभिधा-
नपक्षे दोषो न सम्भवती^(२)त्युभाभ्यां दोषापादनद्वयस्य मिथः
प्रतिबन्धादनुपपत्तिरित्यर्थः ॥ "उपक्षीणत्वादि"ति । परस्पर
प्रतिबन्धेन स्वस्वकार्यलक्षणत्वादित्यर्थः ननु यत्रोभयोः समो
दोषः इत्यभिदधतो महाचार्यस्य प्रतिबन्धाभ्युपगमस्तत्प्रति-
बन्धिसहज विरुद्ध इत्यत आह- । "न्याये"ति । महाचा-
र्यविरोधेऽप्युद्योतकराचार्यस्य प्रतिबन्धिसहजमभ्युपगमोक्त्ये-
वेति तदनुरोध एव समापीत्यर्थः ॥

मू० "तर्किकं प्रतिबन्धादिदूषणं न भवत्येव * नन्वेवं
भवतोपसिद्धान्तः स्यादिति चेत् ? * -तर्हि दर्श-

(१) बोद्धव्यं- (२) "यदि ज्ञानमिधानपक्षे दोषस्तदाऽभिधा-
नपक्षे न सम्भवति"-इतिशेषः पूरणीयः, कथञ्चिद्विगलितो वा शेषः ।

यापसिद्धान्तस्य लक्षणं प्रकृतसम्बद्धतया, 'वाङ्मा-
त्रेणापसिद्धान्ते भवतः किमिति नापसिद्धान्तः
स्यात् * सिद्धान्तविपरीताभ्युपगमोऽपसिद्धान्तः
प्रतिबन्धादि भवता सिद्धान्तत्वेनाभिप्रेतं ^dममेदं +
दर्शनमाश्रित्याभिधेयमिति भवता दर्शनविशेषस्या-
भ्युपेतत्वात् दर्शनस्य च तत्तत्पदार्थस्वीकारात्म-
कत्वात् तेषु च पदार्थेषु प्रतिबन्दीदूषणत्वादेः प्रवि-
ष्टत्वात् ? *-इति चेन्न, लक्षणमेव तावदिदमपसि-
द्धान्तस्य नोपपद्यते मत्सिद्धान्तविपरीतमभ्युपग-
च्छतोऽपसिद्धान्तप्रसङ्गात् ।

टी० ॥ ननु स्थाने स्थाने शङ्कराचार्यप्रसूतिभिः प्रतिब-
न्दिदभ्युपगतेर्वैत तदनभ्युपगमे तवापसिद्धान्त इत्यपसिद्धान्त-
त्ववहेनाय प्रसूतिभिः - "तात्कनि"ति ॥ ^d"तर्ही"ति । लक्षणा-
धीनप्रतिपातकत्वान्नश्येति भावः प्रकृतसम्बन्धितया लक्षणं
दर्शयेत्यर्थः ननु किं लक्षणोपदर्शनेन यतः प्रसिद्ध एवापसिद्धान्त
इत्यत आह- "वाङ्मात्रेण"ति । अत्रयवस्थितापसिद्धान्ता
पादसं सर्वत्रसुलभमित्यर्थः ननु कथामुपक्रममाणेन तया प्रति-
बन्दिः सिद्धान्तत्वेन नाभ्युपगता येन तदनभ्युपगमादपसि-
द्धान्तः स्यादित्यत आह । ^d"ममेदं"ति । अभ्युपगतप्र-
तिबन्दिदोषत्वशास्त्राभ्युपगम एव कथोपक्रमे प्रतिबन्दिदभ्युप-
गम इत्यर्थः यदीदं लक्षणं तदा नसिद्धान्तस्य प्रपञ्चनिश्चयात्त्वस्य
विपरीतमभ्युपगच्छतो नैयायिकादेरपसिद्धान्तापत्तिरित्याह-
"लक्षणनि"ति ॥

म० * स्वसिद्धान्तस्तथापेक्षित ? *-इति चेन्न, ^bविशे-
षणपरणमन्तरेण तदलाभात् अन्यथा सर्वत्र विशे-
षणोपादानवैयर्थ्यम् एवमभ्युपगमे भवत एवेयमप-

सिद्धान्तकृत्या "निवृत्त्यापत्तेः त्वत्सिद्धान्ते शतशो हेत्वादी विशेषणोपादानदर्शनात् परसिद्धान्तहेतूनां चानुपात्तविशेषणानामनैकान्तिकी कृत्य त्वच्छास्त्रे बहुशो दूषितत्वात् प्रथमं स्वशब्दविशेषणमनुपादाय दूषणभयेनेदानीं तत्करणे च हेत्वन्तरं नाम निग्रहस्यानं भवतः हेत्वन्तरं हि प्रथममविशेषणं साधकभागमभिधाय पश्चाद्विशेषणवत्तद्वचनं 'किञ्चैवं लक्षणमभिधानस्य भवतोऽप्राप्तकालतापातः अप्राप्तकालोवयवविपर्यय इति लक्ष्यमाभिधाय हि लक्षणाभिधानं युक्तं च भवता विपर्ययः कृतः ॥

टी० "तथापेक्षित" इति । यद्विपरीताभ्युपगमेनापसिद्धान्त इत्यर्थः ॥ ^१ "विशेषणे"ति । स्वपदमनन्तर्भाष्य यल्लक्षणं कृतं तलस्तदभावादित्यर्थः ॥ ननु सामान्यपदस्य विशेषे तात्पर्यात्मिद्वान्तपदं स्वसिद्धान्तपरमतो नोक्तदोष इत्यत आह-
० "अन्यये"ति । एवं सति विशेषणं क्वापि न दीयेतेति भावः ॥
० "निवृत्त्यापत्तेरिति"ति । तयावृत्त्यापत्तेरित्यर्थः । स्वशास्त्रे विशेषणपूरणात्परकीयहेत्वादी च विशेषणमन्तरेणोपपद्यते त्वया दूषणाभिधानात् विशेषणपूरणस्य त्वत्सिद्धान्तत्वादित्यर्थः 'किञ्चैवमिति । लक्ष्यं पक्षमुपन्यस्य तत्रैतरभेदार्थं लक्षणस्य हेतोरभिधानमित्यस्य विपर्ययस्तत्तया कृत इत्यप्राप्तकालस्ते निग्रहस्यानमित्यर्थः ॥

मू० ^(१) "एवमेवाभ्युपगमे भवत एवापसिद्धान्तेपातात् *
^२ यस्तु प्रथमत एव स्वविशेषणमुपादत्ते तं प्रत्यनु-

(१) हेत्वभिधानपूर्वं पश्चात्प्रतिष्ठापनमित्येवमेवे'पण्याल्लम-
त्वालोक्त दोषइत्यत आह-एवमिति-प्रतिष्ठाहेतूदाहरणे।वनयनिगमना-
भयवशाः क्रमेणोपपद्यन्तीया इति भवच्छास्त्रेङ्गीकारादित्यर्थः ।

पात्तविशेषणपक्षाभिहितो दोषो वक्तव्यः 'मदीयो
हि सिद्धान्तः स्वसिद्धान्त एव मम' अत्र वाक्येऽ-
भ्युपगमपदश्रवणादभ्युपगन्ता लभ्यते तस्य यः स्व-
कीयः स स्वशब्दार्थः पर्यवस्यति ? * इति चेन्न,
'ममाप्यभ्युपगन्तृत्वान्मयापि हि किञ्चिदभ्युपगम्यते
एव * विपरीताभ्युपगन्तापेक्षित ? * इति चेन्न,
अविशेषात् * सिद्धान्तविपरीताभ्युपगन्ता विपरी-
ताभ्युपगन्ता ? * इति चेन्न, तथाप्यविशेषात् ममापि
त्वत्सिद्धान्तविपरीताभ्युपगन्तत्वात् * स्वसिद्धान्त-
न्तविपरीताभ्युपगन्ता तथाभिमत ? * इति चेन्न,

टी० ॥ "एनमेवे"ति । हेत्वभिधानानन्तरमेव प्रतिज्ञा-
निधानमिति क्रमश्चेत्स्वपदेदानीमभ्युपगन्तव्य इत्यर्थः ॥ नन्वेता-
वनापसिद्धान्तस्यैव न सृजन् स्वपदपुरणेन तल्लक्षणनिर्वाहादि-
त्यत आह- । "यस्त्व"ति स्वैकविशेषणस्य प्रक्षेपेपि वेदा-
न्तिसिद्धान्तविपरीतमभ्युपगच्छतो नैयायिकादेरपसिद्धान्तप्रस-
ङ्गादवस्थ एवेत्यर्थः ॥ तदेवोपपादयति - । "मदीयोही"ति ।
अभ्युपगन्ता स्वपदवाक्यो नच परदर्शनसिद्धान्तस्य परीभ्युप-
गन्तव्येन तद्विपरीताभ्युपगमे पास्यपसिद्धान्तः स्यादित्याह- ।
"अत्रे"ति । एतावतापि तत्सिद्धान्ताभ्युपगन्तृत्वं (१) न
लभ्यते किन्तु अभ्युपगन्तृत्वमात्रं तथाच सदोषस्तदवस्थ एवे-
त्याह- । "नमे"ति । अविशेषादिति ममापि यत्किञ्चिद्विपरी-
ताभ्युपगन्तृत्वादित्यर्थः ॥ "तथापी"ति । सिद्धान्तस्याविशे-
षितस्यैवोपादानादित्यर्थः ॥

मू० 'नूनमतिप्राज्ञो सि(१)यतः' स्वपदमभ्युपगन्तृत्वा विशे-
षयितुं प्रवृत्तो भ्युपगन्तारमेव स्वपदद्वाराविशेषयसि

(१) इतरसिद्धान्तविपरीततया विशेषकत्वेन तदेकसिद्धान्तस्यैव-
भ्युपगन्तृत्वमित्यर्थः । (२) प्रज्ञामतीत्यवगन्तव्य इत्यर्थः ।

परस्पराश्रया^(१)न्नविभेषि स्वपदेपि साधारण्यप्रत्य-
वस्थानं परोक्तं पुनस्तदवस्थमेवेति च न प्रतिस-
न्धत्ते^(२) * यस्य यः सिद्धान्तस्तेन तत्परित्या-
गोपसिद्धान्तस्तदीय इति चेत् ? *-मैवम्, यस्य यः
सिद्धान्त इति "पुरुषव्यक्तिविशेषसिद्धान्तव्यक्तिवि-
शेषपरत्वेऽसाधारण्यादव्यापकत्वं लक्षणदोषः यस्ये-
तिसिद्धान्तसंबन्धिनः इत्यर्थे तेनेति च सिद्धान्त-
संबन्धिनेत्यर्थे च भवतोऽपसिद्धान्तात् 'तथाहि
सिद्धान्तसंबन्धिनो मम यः सिद्धान्तस्तस्य सिद्धान्ता-
न्तरसंबन्धिना भवता त्यागोस्त्येव * ^(३) त्याग
एव तस्य नास्ति मया परिगृहीतविषयत्वास्या-
गस्य ? *-इति चेन्न,

टी० "नूनमि"ति । स्वपदार्थः साधारणो साभूदित्यभ्यु-
पगन्ता तद्विशेषवत्त्वेनोपात्तस्तस्यापि साधारण्यं स्वपदेनापाक-
रोषि चेत्तदान्वयान्वाश्रय इत्यर्थः । एतावतापि नेक्तदोषोद्धार
इत्याह-। ^b "स्वपदेपी"ति । ^c "यस्ये"ति । मयान नैयायिकस्य
स्वकीयसिद्धान्तविपरीताभ्युपगमादेवापसिद्धान्तो ननु परसि-
द्धान्तविपरीताभ्युपगमादपीत्यर्थः । यत्पदस्य व्यवक्तिमात्रपरत्वे
ऽननुगमः साधारणत्वे पुनः पूर्वोक्तदोष इत्याह-। ^d "पुरुषे"ति ।
यत्पदस्य साधारणपरतायां दोष उद्युत्पादयति-। ^e "तथाही"
ति ॥ ^f "त्याग एवे"ति । मया नैयायिकेन भवदीयसिद्धान्तस्य
त्याग एव नास्तीत्यर्थः ।

(१) अयमाश्रयः । आभ्युपगन्तुनियमसिद्धौ स्वपदार्थनियम-
सिद्धिर्ह्यस्वपदार्थनियमसिद्धौ आभ्युपगन्तुनियमसिद्धिरित्यन्योप्या-
श्रयः । (२) स्वपदं परित्यज्य सप्रतियच्छब्दविशेषणप्रसङ्गे
शङ्कते-यस्य य इति- (३) त्यागमशब्दमेनातिप्रसङ्गपरिहारं चोद-
यति-त्याग एवेति-

मू० "यदि त्यागोऽस्वीकारस्तदा न परिगृहीतविषयता-
नियमः^(१) * अथ स्वीकृतस्यास्वीकारः ? *-तदा
मया स्वीकृतस्य भवताऽस्वीकारो भवत्येव तथेति
विशेषो नास्ति^(२) * अथ तेनैव स्वीकृतस्य तेनै-
वास्वीकारः * सोऽपि न "तेनेति स्वीकर्तृत्वार्थे म-
मापि स्वीकर्तृत्वेन मया स्वीकृतस्य भवताऽस्वी-
कारे तथापि सिद्धान्तापातः * 'एकेनैकस्य स्वीकृत-
स्यास्वीकारोऽपि सिद्धान्तः ? *-इति चेन्न, केनेति
यद्येकमङ्गायोगिनेति तदा मम यथैकमङ्गायोगित्वं
तथा तथापीति स एवापि सिद्धान्तापातः * 'अथैके-
नेत्यभिन्नेनेति ? * -"तदापि स्वस्मादभिन्नत्वं तव
च मम च समानम् अन्यस्मादभिन्नत्वं न मम न
तवेत्यपि सिद्धान्तविषयोऽच्छेदः ॥

टी० ॥ ^(३) अस्वीकारमात्रस्य त्यागपदार्थत्वे परिगृहीत-
विषयत्व नास्तीत्याह । "यदी"ति । यद्यपि परिगृहीतविष-
यत्वं त्यागस्येत्यभिधानात्तन्मात्रं विरुद्धोऽनुपपन्नस्तथाप्यभि-
प्रायदाह्यार्थं विकल्पो द्रष्टव्यः ॥ ^(४) अथेति । प्रकृते तु त्वया
स्वीकृतस्य मयाऽस्वीकार इति नापि सिद्धान्तापातः । इत्यर्थः ॥
तत्पदस्य स्वीकारकर्तृमात्रपरत्वे न एव दंष्ट्र इत्याह- । "तेने-
ती"ति ॥ ^(५) एकेनेति स्वीकारास्वीकारकर्तृत्वैक्यं विवक्षितमि-
त्यर्थः ॥ एकमप्ये^(६) एकमङ्गायोगित्वं चेत्तदा स एव दोष इत्याह- ।

(१) पुनःपि प्रथमकल्पनिरासार्थं शङ्कते-अथेति (२) स्वप्रति-
पत्त्यपदमेवेकाद्यकल्पमङ्गीकृतं पुनरशङ्कते-अथेति । (३) अथ स्वीकृ-
तस्यास्वीकारस्यागोऽस्वीकारमात्रं वा । नाहः । व्याघातः । नापि द्विती-
यादृश-अस्वीकारमात्र-अथेति- (४) एकमपि-एकपदस्याऽर्थोऽपि ।
एकमङ्गायोगित्वम् = एकमङ्गायोगित्वम् ।

“ने”ति स्वीकारास्वीकारकर्त्रोरभेदो विवक्षित इति न पूर्वदोष इत्याह—। ^१“अथे”ति । स्वाभेदविवक्षार्था पूर्वदोषतादवस्थयं^(२) पराभेद विवक्षायामसम्भवलक्षणदोषः नहि कश्चित्परस्माद्-भिन्नो भवतीत्याह—। ^१“तदापी”ति ॥

मू० * “अथ स्वीकर्तुस्स्वीकर्तृतो न भिन्नत्वं ? *—तदा-
ऽयमर्थः स्यात् स्वीकर्तृतो न भिन्नेन एकस्य स्वीकृ-
तस्यास्वीकारोऽपसिद्धान्तस्तथाच स एव भवतीऽप-
सिद्धान्तः ^bमया यदीयाङ्गीकारः किञ्चित्स्वीकर्तु-
रभिन्नस्य भवतस्तदीयास्वीकर्तृत्वात् “एतेनैकस्यैकेन
स्वीकारास्वीकारापसिद्धान्त इत्यपास्तं ^dमिलि-
तयोरावयोरपसिद्धान्तापातात् * “अथ तत्स्वीक-
र्तुरेव तदस्वीकर्तु रभिन्नत्वमेकशब्देनाभिमतं ? *—॥

टी० ॥ ननु स्वीकर्तृप्रतियोगिकभेदात्यन्ताभावावता यो
ऽस्वीकारस्तुल्यविषयकः सोऽपसिद्धान्त इति शङ्कते—। “अथे”
ति । प्रपञ्चन्यत्वस्वीकर्तृप्रतियोगिकभेदात्यन्ताभावावता भवता
प्रपञ्चनिष्ठत्वात्स्वीकारोऽपसिद्धान्तः स्यादत्रापि स्वीकर्तृनोभित्त
एवास्वीकर्तृ विषयः प्रपञ्चोप्येक एवेत्याह । ^b“अथे”ति । यद-
ङ्गीकारो यस्य विषयस्य प्रपञ्चनिष्ठत्वादेरङ्गीकार इत्यर्थः ॥
“एतेने”ति । स्वीकारास्वीकारकर्त्रोः कर्मण^(१) इषैक्यं यत्रे^(२)ति
शङ्कार्थः ॥ एकत्वमङ्गुयायोगित्वविवक्षादाये सत्येव दोषान्तर-
नाह—। ^d“मिलितयोरिति । एकेन मया भवता च कस्यचिद्वि-
षयस्य स्वीकारः कस्यचिद्विषयास्वीकार एक एवापसिद्धान्त सम्भयोः
स्यादित्यर्थः । विषयैक्यविवक्षायामपि प्रकारभेदान्नित्य स्वी-
कारास्वीकारावेकेन सम्भवत एवेति भावः । यद्वा विष-
यभेदसंभवविवक्षित्वैव पूर्वशङ्का तेन तद्विवक्षया शङ्कान्तरनाह—।
“अथे”ति ॥

(१) कर्मणः=स्वीकारविषयस्य । (२) “तत्रापसिद्धान्तः”—इति
शेषः ।

मू० "तदापि यदि स्वीकारविषयाभिन्नत्वं तच्छब्देनो-
च्यते उस्वीकारविषयस्य तदा स्वीकर्त्तन्तरस्वीकार-
विषयस्य भवता किञ्चित्स्वीकर्त्तभिन्नेनास्वीकार-
विषयतया स्वीकारविषयाभिन्नत्वस्वीकारेण भवतो-
ऽपसिद्धान्तप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात् * ^७ 'एकेन स्वीकर्त्ता
नतु भिन्नेन स्वीकारास्वीकारौ विवक्षितौ ? * - इति
चेन्न, 'एकेन स्वीकर्त्तयेतदेव विवेचयन् भूयस्तदा-
कर्षन्नभिहितदूषणगणाठ्यावृत्त्यापत्त्या कथं न
घनाघनसमय^(१)समाग' मोदीयमानतरलतरङ्गिणी-
वेणिजलविवर्त्तनिर्वर्त्तितावर्त्तचक्रचङ्क्रम्यमाणतृण-
कदम्बविडम्बनामनुभविष्यसि * स्वीकृत्यास्वीकारः
स ? * - इति चेन्न,

टी० ॥ "तदे"ति । स्वीकर्त्तन्तरस्य वेदान्तिनः स्वीकार-
विषय प्रपञ्चमिरयात्वं तस्य स्वीकर्त्तन्तराभिन्नं भवता यो स्वी-
कारः सोऽपसिद्धान्तः स्यादित्यर्थः ॥ नन्वत्रापि स्वीकारास्वी-
कारी भिन्नकर्त्तृकावेव पर्यवस्यतीत्युक्तं सनातनकर्त्तृकी च विवक्षिता-
विति नोक्तदोष इत्याह । ^७ "एकेने"ति ॥ एकेनेत्येकमङ्गुषायो-
गिनेत्युक्तदोषनादवस्थमेवेत्युपपदसङ्गाहः । "एकेने"ति । तदा-
कथं दूषणविशेषणैरेव विशेषयन् दूषणगणाठ्यावृत्तिर्दूषणगण-
प्रत्यासत्तिः कथं न विडम्बनामनुभविष्यतीति कथयेत्यन्वयः ।
"मोदीयमाने"ति देवादिकस्यैक्यं गताविति धातोरात्मनेपदिनो
रूप वेणिः प्रवाहः जलविवर्त्तौ भूयस्त्वया जलपरिणामस्तेन
निर्वर्त्तितो निष्पादित आवर्त्तस्मिन्नां अनिस्तस्य चक्र समूहः
तत्र चङ्क्रम्यमाणस्य घर्णमानस्य तृणसमूहस्य वा विडम्बना
विकल्पना तावन्त्यर्थः ॥

मू० "कार्यविवेचनेनोक्तबाधापातात् अस्वीकृत्य स्वीकारे
च तदभावापत्तेः । किञ्च सिद्धान्तपरित्यक्तरि

यदपसिद्धान्तोद्भावनं तत् किं स्वीकृतदर्शनानुमता-
पसिद्धान्तदूषणभावे वादिनि उतानेवम्भते आद्यो
पर्वसिद्धान्तवदपसिद्धान्तैष्यनेन व्युत्थातुं शक्यते
तत्र किं वक्तव्यं * 'न तावन्न वक्तव्यमेव किञ्चित्पू-
र्वसिद्धान्तत्यागादेवापसिद्धान्तेन निगृहीतत्वादिति-
युक्तम् ? * - अपसिद्धान्ते तत्परिहारस्य^(१) तद्दूष-
णत्वान्यतरासिद्धेस्तेनाभिहितत्वात् ।

टी० ॥ “कार्ष्णे”ति । क्ताप्रत्ययस्याप्येककर्त्तृकत्वमर्थः ।
तत्र चैकपददोषतादवश्यमित्यर्थः ॥ ^b“अस्वीकृत्ये”ति । प्रपञ्च-
मिष्ट्यात्वस्यास्वीकृतस्य नैयायिकेन स्वीकारोऽपसिद्धान्तो न
स्यात् क्ताप्रत्ययेन स्वीकारपूर्वकास्वीकारस्यैवाभिधानादित्यर्थः ॥
ननु सिद्धान्तपरित्याग एवापसिद्धान्तः सचोभयथाज्ञ वति स्वीकृ-
त्यास्वीकारे अस्वीकृत्य स्वीकारे वेत्यत आह—। “किञ्चे”ति ।
यद्दर्शनमाश्रित्य कथायां प्रवर्तते तद्दर्शनं स्वीकृत्यापसिद्धान्त-
दोषभावमुत नेति विकल्पार्थः ॥ “आद्ये” इति । सिद्धान्तं
त्यजता तेन यद्यपसिद्धान्तस्य दोषत्वमपि त्याज्यं तदा तस्मै
किं वाक्यमित्यर्थः ॥ “न तावदि”ति । सूत्रमारणस्यानर्हत्वा-
दित्यर्थः । ^f“अपसिद्धान्ते” इति । येन निग्रहेण सूत्रस्तत्र
विप्रतिपक्षश्चेत्तदा न सूत्र एवेत्यर्थः ॥

सू० “अन्यथा स्वाभिप्रायेणासिद्धिमुद्भाव्यैव कथां चिच्छि-
न्दानो विजयेत परासिद्धिपरिहारं नापेक्षेत इत्यन-
सिद्धावप्यसिद्धिमुद्भाव्य परं पराजित्याप्रत्यूहं गृहान्
प्रतिष्ठेत * ^bनिगृहीतस्य तस्यापरमभिधानमनाद-
रणीयमेवेति चेन्न ? * - अन्यतरासिद्ध्या निग्रहपरि-
हारस्यैव तेनाभिधीयमानत्वात् तथाप्यनादरणेऽन-

(१) तत्परिहारस्य तेनाऽभिहितत्वादित्यन्वयः । तद्दूषणत्वे-
त्यत्र तदिति पदं अवशिष्टपुस्तके नास्ति ।

सिद्धावसिद्धिमुद्गाढ्यपराभिधीयमानमसिद्धिपरिहा-
रमनादृत्य विजयेतैवेत्युक्तम् * अथ मन्यसे मध्य-
स्थेनैतद्विचारणीयं किमनसिद्धावसिद्धिरनेनोक्ता अ-
नपसिद्धान्ते चापसिद्धान्तः एतद्विचार्य तेनैव जय-
पराजयावधारणीयौ एतदर्थमेव मध्यस्थोपस्थापन-
मिति ? * तर्हि वादिना साधने प्रयुक्ते दुष्टमेत-
दित्यभिधायैव प्रतिवादिना निवर्तनीयं मध्यस्थस्तु
परमार्थतो दुष्टत्वमदुष्टत्वं वा तस्य साधनस्य विचार्य
जयपराजयावधारयिष्यति सोऽयं प्रसूय निर्वृत्ती-
भूतपिकदम्पत्यपत्य^(१) पोषणकृतमहायासवायसटय-
सनमासादयिष्यति मध्यस्थोवराकः तावकदुःपरा-
मशंप्रकर्षेण ।

टी० ॥ “अन्यथे”ति । यदि परोद्गाहितदोषे परविप्रतिप-
त्तिर्न निरसनीयेत्यर्थः । परासिद्धिपरिहार परेषु क्रियमाणमसि-
द्धिपरिहारम् । अनसिद्धौ परोद्गाहितानसिद्धिशून्ये ॥ “निगृहीत-
स्य”ति । अपसिद्धान्तेन निग्रहेण निगृहीतस्यापसिद्धान्ते विप्र-
तिपत्तिप्रचनं नादरणीयमित्यर्थः । अपसिद्धान्तपरिहाराय नस्य
तत्र विप्रतिपत्तिरतोऽवश्यादरणीयेत्याह— । “अन्यतरे”ति ।
पूर्वोक्तमेव विपक्षे दृष्टं स्मारयति— । “तथापी”ति । उद्गाहि-
तदोषपरिहारं क्वापि नोद्गावयितापेक्षेतेत्यर्थः ॥ “अथे”ति ।
उद्गाहितदोषस्य समीचीनत्वे स्थापनावादिनस्तदसमीचीनत्वे
निरनुयोजयानुयोगेन दूषणवादिनोभङ्गमेव मध्यस्थो व्यवस्थाप-
येकं तूद्गाहितदोषे वादिविप्रतिपत्तिर्वादिना गवेषणीयेत्यर्थः ॥
तर्हि वादी विशिष्टं दोषमपि नोद्गावयेत्त्रापि मध्यस्थस्यैव
दोषविशेषविचारणाश्रयः स्यादित्युपसंहरति— । “तर्ही”ति ।
सू० * अथाप्यते “संप्रतिविप्रतिपद्यतां नामापसिद्धान्ते-

प्यसौ किमेतावता पूर्वस्वीकृतापसिद्धान्तदूषणभा-
वस्य दर्शनस्य तावत्तेन स्वीकरणमकारि तदेवादा-
यापसिद्धान्तस्योपन्यासो युक्तः इति ? * —मैत्रस्,
यदीदानींतन्यननुमतिरस्य नाद्रियते अस्यामुप-
जातायामपि प्राक्तनानुमतिमादायैव दूषणप्रवृत्तिः
तदापसिद्धान्तस्यापि कुतोवकाशः स^(२)हि पूर्वम-
नुमतस्येदानीमननुमतिमाश्रित्यैव प्रवर्तते नान्यथा
तस्मात्स्वीकृतापसिद्धान्तदूषणभावमपि वादिनं
प्रति विप्रतिपत्तिकाले साधनीयमपसिद्धान्तस्य
दोषत्वमिति । "द्वितीयानवकाशः ।

टी० ॥ सामान्यतोप्यनङ्गीकृततद्दोषभावस्यैव तत्र विम-
तिरूपा देया येन तु तद्दोषभावः सामान्यतोऽप्युपपन्नस्तस्यापि
कथाकालीना तद्दोषविप्रतिपत्तिश्चेदादरणीया तदा कश्चिदपि
दोषद्वयवस्थितिर्न स्यात् को हि परापादिते दोषे न विप्रति-
पत्स्यते इत्याशङ्कते-। "सम्प्रती"ति । पूर्वस्वीकृतास्वीकार-
नाम्येव्यपसिद्धान्त आद्रियते अपसिद्धान्तवत्पत्तिः कथा-
कालीना कथं नाद्रियेतेत्याह-। ^b"यदी"ति । साप्याद्रियतां
किं तेनेत्यत आह । ^c"तस्मादि"ति । तथाच कथाकालेऽपसि-
द्धान्तस्य दोषत्वं व्यवस्थापनीयं तद्वोक्तक्रमेणाशङ्क्यमित्यर्थः ॥
^d"द्वितीयानवकाशः" इति व दनैव आपसिद्धान्तस्य दोषत्वं
व्यवस्थापनीयं न तु नान्यत्वे हि नान्यत्वंस्य द्वितीयस्यान-
वकाश इत्यर्थः ।

सू "यस्य तु सौगतादेमते ऽपसिद्धान्तो न दूषणं तं प्रति
साधनीयमवश्यमेवास्य दूषणत्वं * ^bनच वाच्यं योपि
सिद्धान्ते विप्रतिपत्तिं करोति तं प्रति व्याघात

(१) पिकदरपती स्वापत्त्यं प्रकृत्य काकापत्यमपसार्य तत्स्थाने
तं निधाय काकेन स्वापत्त्यं योजयतः । (२) वः=अपसिद्धान्तः ।

एवापादनीयः ? *—दर्शनविशेषं स्वीकुर्वता प्रथमं^(१)
तद्दर्शनान्तर्निवेशिनः प्रतिवन्दीदूषणत्वादेस्तेन
स्वीकारात् पश्चात्तस्यैवास्वीकारस्तावेतौ स्वीकारा-
स्वीकारावेकेनैकस्य व्याहृताविति ।

टी० ॥ तदेवाह—। “यस्येति । यथा सौगतं प्रति वादि-
नैव तद्विषयत्वं व्यक्तत्वात् न तु मध्यस्थेनेत्यर्थः यद्वाऽपसिद्धान्ते
विप्रतिपन्नं प्रत्यपसिद्धान्तस्य द्वितीयस्यानवकाश इत्यर्थः ।
तद्विषयत्वं तं प्रत्यव्यवस्थितत्वात् ॥ ननु कथायां कथकेन
दोषतत्रं यदि व्यक्तत्वात् तदा कथैव न पर्यवस्येदित्यत
आह—। “यस्य त्वि”ति । अनभ्युपगतापसिद्धान्तदोषत्वं
सौगतं प्रति कथाकमेव तद्विषयत्वापनस्य व्यावहारिकत्वा-
दित्यर्थः । यद्वा तदानेवंभूतं प्रतीति यो द्वितीयो विकल्पः
तस्यानवकाश इत्यर्थः ॥ कुतः इत्यत आह—। “यस्य त्वि”ति
तुल्यदो हेत्यर्थः । साधनीयदोषभावस्यापसिद्धान्तस्य तं प्रत्यु-
द्भावनमनुचितमेव यत इत्यर्थः ॥ नन्वपसिद्धान्ते विप्रतिपन्नं
प्रत्यपसिद्धान्तान्तरं नोद्भातयं येन तद्विषयभावस्यान्यतरापसिद्-
धत्वं स्यादपि तु व्याघात उद्भाष्य इत्यत आह—। “नचे”ति ।
व्याघातं स्फुटयति दर्शनेति प्रतिवन्दीदूषणादेरित्येतद्गुण-
संविज्ञानबहुव्रीहिणापसिद्धान्त एवाभिहितस्तेनापसिद्धान्तस्य
स्वीकृतस्यास्वीकारो लभ्यते यद्वा प्रथमापसिद्धान्तसारूपदर्श-
नाय प्रतिवन्दीदूषणादेरित्युक्तम् ।

म० “यद्यप्यपसिद्धान्तात्मैव व्याघातस्तदाऽपसिद्धान्त-
दूषणत्वे विप्रतिपन्नस्य विप्रतिपत्तिमभ्युदस्य नभि-
धातुं शक्यः * अथ दूषणान्तरमयं व्याघातोपसि-
द्धान्तमनुपजीव्य सम्भाव्यमानोद्भावनः ? *—तदा

(१) केषुचित्पुट ७८ मूले “प्रतिवन्दीदूषणत्वादेः—इति पाठः ।

प्रथममिदं स्य स्वीकृतं वादिनेन न वः ।

सावंत्रिकापसिद्धान्तोदाहरणेष्वयमेवास्तु किमपसि-
द्धान्तस्य दूषणताङ्गीकारेण ^१किञ्च एवमपसिद्धान्ते
उद्भाषिते पश्चात्तद्विप्रतिपत्तावुपजातायामपसिद्धान्त-
मुपेक्ष्य व्याघातलक्षणस्यास्य दोषान्तरस्याभिधाने
प्रतिज्ञाहान्यापत्तेः प्रतिज्ञाहानिः 'स्वीकृतोक्तत्याग
इति 'एवं प्रथमं' किञ्चित् दूषणमुक्त्वा तत्परिहा-
रिणः दूषणान्तराभिधाने न प्रतिज्ञाहानिरिति गतं
प्रतिज्ञाहान्यादिभिर्निग्रहैः ।

टी० ॥ व्याघातो यद्यपसिद्धान्त एव तदा तत्र विप्रति-
पन्नं प्रति तदुद्भावनानर्हतेव दूषणान्तरं चेत्तदोपसिद्धान्त एव
पृथक् निग्रहस्यान न स्यात्तस्यलक्षणत्वादित्याह-। "यद्यपि
न"ति । व्याघातस्य दोषान्तरत्वपक्षे दोषान्तरमाह ^२किञ्चेति
दूषणहानेरपि प्रतिज्ञाहानिपदेन सङ्गृहीतत्वादित्यर्थः दूषणहा-
निनाधारणं प्रतिज्ञाहानिलक्षणमाह-। "स्वीकृतोक्ते"ति ॥
नन्वेवं प्रतिज्ञातं यद्यपसिद्धान्त एवात्र दोषस्तथाच तत्र ठ्युत्थितं
प्रति व्याघातोद्भावनं कथं प्रतिज्ञाहानिः स्यादित्यत आह-।
d"एवमि"ति । तत्परिहारिणस्तं दोषं त्यजतस्तन्निर्वाहमकुर्वत
इति यावत् "तत्परिहारिणी"ति क्वचित्पाठस्तत्राप्ययमेवार्थः ।
स्वीकृतोक्तत्यागे सत्यपि यदि न प्रतिज्ञाहानिस्तदा क्वचिद-
प्यय दोषो न भवेदित्यर्थः । आदि पदात् प्रतिज्ञान्तरादि-
परिग्रहः ।

सू० * "प्राक् प्रतिज्ञातदोषनिर्वाहार्थमेव निग्रहान्तरकथ-
नात् नैव दोषः ? *—इति चेन्न, ^(१)पूर्वनिग्रहप-
रिहारमकृतवति तेनैव पराजिते निग्रहान्तरोपन्या-

(१) पूर्वोद्भाषिते निग्रहे परिहृते व्याघातनिग्रहोद्भावनमुतापरि-
हृत एव नाद्यः प्रतिज्ञाहान्यापत्तेः द्वितीयश्चेन्नञाह- नेति-

सस्यायुक्तत्वादिति (१) * 'नचानेन भयेन भवता
व्याघात एवाभिधातव्यः प्रथमं नापसिद्धान्त इति
वाच्यम् ? *—अपसिद्धान्तवैयर्थ्यप्रसङ्गात् "सर्वत्राप-
सिद्धान्तोदाहरणे व्याघाताभिधानस्यैव मङ्गीकर्त-
व्यः वा नहि क्वचिच्छक्यतेवधारयितुं स्यापसिद्धान्ते
उदाविते नायं तत्र विप्रतिपत्स्यते इति ।

टी० ॥ ननुद्वाविनापसिद्धान्तनिर्वाह एव व्याघातोद्भा-
वनेन क्रियते तथा च कथं प्रतिष्ठाहानिरित्याह - । "प्राग्"ति ॥
"पूर्वे"ति । पूर्वनिग्रहोपसिद्धः सत्तत्परिहारमकृतवतीति दोषा-
न्तरानवकाशात् नहि सूत्रोपि नायंते इत्यर्थः । क्वचित्परिहार-
मकृतवतीति (२) पाठः । तत्र प्रथमोद्वाविनापसिद्धान्तरूपनिग्रह-
स्थानपरिहारः तत्र व्युत्पत्तयेनान्यतरागिद्वादिना कृतः सत्पार-
हारमपसिद्धान्तदोषत्वव्यवस्थापनमकृतवतीति वा । नि निःसु-
धीन्यानुयोगेन पराजिते निग्रहस्थानान्तरस्य व्याघातस्य च
उपन्यासः स न युक्तः पराजितत्वादिकर्तृक उपन्यासो न युक्त
इत्यर्थः ॥ "नचे"ति । अपसिद्धान्तदोषत्वे व्युत्थित प्रति
दोषत्वव्यवस्थापनभयेनेत्यर्थः एव सत्यपसिद्धान्तः क्वापि लब्धा-
वकाशो न भवेत्सर्वत्र व्याघातस्यैवोद्भावनीयत्वादिति तद्दोष-
त्वव्युत्पादनवैयर्थ्यं स्यादित्यर्थः ॥ एतदेवाह- । "सर्वत्र"ति ॥
ननु यत्रच नापसिद्धान्तदोषत्वे विप्रतिपत्स्यते तत्रैवाय लब्धा-
वकाशः स्यादित्यत आह- । "नही"ति ॥

मू० * नन्वस्तत्वेवं विप्रतिपन्नं प्रत्यपसिद्धान्तस्य दूष-

(१) व्युत्पत्त्यं चात्राकृतपरिहारे पूर्वनिग्रहे निग्रहान्तरोद्भावेन-
नोद्भावयितुमशक्यत्वात्पक्षे बोध्यमिति भावः ।

(२) पूर्वनिग्रहपरिहारपरिहारमकृतवतीति पाठ इत्यर्थः ।

कार्त्तव्यं प्रसाधनीयमिति ? *-(^१)मैवं, ^१येनाप्यस्वी-
कारदण्डेन तत्स्वीकारविषयसि तदनङ्गीकारस्वापि
सम्भवात् उक्तं य सौगतैः “नहि शास्त्राश्रया वादा
भवन्ती”ति नापसिद्धान्तो निग्रहाधिकरणमिति
“रिक्तस्य अन्तोर्जातस्य गुणदाषमपश्यतः विलब्धा
वत केनामी सिद्धान्तविषयग्रहा इति ।

टी० ॥ ननु यथा सौगतं प्रत्यपसिद्धान्तस्य दोषत्वं तदैव
उपपत्त्याप्रतीयं तथान्यनप्यपसिद्धान्तव्युत्थितं प्रतीत्याह- ।
“नन्वि”ति । ननु यत्किञ्चिद्विनिष्टान्तरमुपन्यस्यापिद्धान्तो उप-
पत्त्याप्यस्तत्रापि तद्व्युत्थितमस्मत्वादित्याह- । ^२“येनापी”ति ।
अपसिद्धान्तस्यादोषत्वे सौगतानुमतिमाह- । “नही”ति ।
कथायां यथास्फुरणं वक्तव्यं कथाक्रमेण ननु शास्त्रानुरोधस्तथा
चापसिद्धान्तो निग्रहस्य कथाकारणसम्यग्ज्ञानाभावस्याधिकरण-
मुक्तायकं न भवतीत्यर्थः ॥ ^३“रिक्तस्ये”ति । न खल्वयं सि-
द्धान्तनादायैव कश्चिज्जायते येनास्यायं सिद्धान्त इति नियमः
स्यात् न वा गुणदोषविचारविधुरेण जन्मानुपदं स्वेच्छया
सिद्धान्तः परिगृहीतो नवा ज्ञातमात्राय केनचित्त्रियानकेन
सिद्धान्ता विलभ्यन्ते तवायं सिद्धान्तस्तवायं सिद्धान्त इति
तथाच सिद्धान्तो न कस्यापि येन तत्प्राप्तोऽपसिद्धान्तः स्यादि-
त्यर्थः । सिद्धान्तविषयग्रहा इति रूपकं (^२) यथा विषयो
प्रासादिः राजादिना विलभ्यते तथा न सिद्धान्तोपीत्यर्थः ॥

मू० “अत्र कश्चिदाह शास्त्रमनाश्रित्य कथारम्भानुप-
पत्तिः यदा हि क्षणभङ्गसाधनप्रयोक्ता ^४अस्फुटिमता
स्थिरवादिना सिद्धसाधनमुद्भाव्य निगृह्यते तदा

(१) दूषणत्वेन तदनङ्गीकृतव्याघातादिदण्डेनापसिद्धान्तस्य तत्रवा
दूषणत्वं प्रसाधनीयं तदपि न सम्भवति यद्वै सिद्धान्तमनवदेव व्याघातद-
ण्डदूषणत्वादपि द्युत्थितमस्मत्वादिति परिहरति-अत्रमिति-इति तु वि-
द्यावागदाः (२) रूपकम्-रूपकालङ्कारः ।

‘किं कुर्यात्’^१* प्रथमविप्रतिपत्तिविरोधमुद्गावयेत् ?
 *—इति चेत्, ‘एवं तर्हि विप्रतिपत्त्यपनुगुणप्रमेयान्तर-
 रव्यतिक्रममप्युद्गावयेदेव अन्यथा विप्रतिपत्तिव्याति-
 क्रममप्युपेक्षेत न खलु तत्तदनुगुणव्यतिक्रमयोर्वि-
 रोधापत्तिं प्रति कश्चिद्विशेषः’* नचैकपुरुषार्थानु-
 गुणाङ्गाङ्गिभावव्यवस्थितपदार्थजातव्युत्पादनादन्य-
 च्छास्त्रं नाम *

टी० ॥ नहि शास्त्राश्रया वादा भवन्तीति वादिनं
 सौगतं प्रति परिशिष्टे^(१) यदुक्तमुदयनाचार्यचरणैस्तदाह—
 “अत्र कश्चिदि”ति ॥ ^६“अस्फूर्तिमते”ति । दोषान्तरस्फुरण-
 रहितेन ॥ “किं कुर्यादि”ति । अपमिद्वान्तं तिरस्कृत्य किम-
 न्यद्वादिदृष्टार्थः ॥ ननु स्थैर्यपक्षं गृहीत्वा कथायां प्रवृत्तः सख-
 मङ्गलङ्गीकुर्वन् प्राथमिकविप्रतिपत्तिविरोधेनैव निग्रहीतुं शक्यते
 नापमिद्वान्तेनेति शङ्कते- । ^७“प्रथमे”ति । स्थैर्याभ्युपगमविरो-
 धनित्यर्थः । यदि नत्कालीनस्थैर्याभ्युपगमविरोधो दोषस्तदा
 स्थैर्यमाधनोपयुक्तप्रमेयान्तरव्यतिक्रमोपि दोष एवाविशेषा-
 दित्याह— । “एवमिति”ति । स्थैर्यवत् स्थैर्यमाधकप्रत्यक्षिज्ञान-
 प्रानावयनपि तदभ्युपगमविषय एवेति भावः । ननु भवत्वेदं-
 तर्थापि नहि शास्त्राश्रया वादा इत्यत्र किमुक्तं भवेदित्यत
 आह । ^८“नचे”ति । एक. पुरुषार्थः स्वर्गोपवर्गो वा तदनुगुणं
 तदुपयुक्तमङ्गाङ्गिभावापन्नं यत्पदार्थजातं तद्वद्युत्पादनात्तद्वद्यु-
 त्पादकादन्यादित्यर्थः । कर्त्तारि ल्युट् प्रत्ययान्तो व्युत्पादन-
 शब्दः करणव्युत्पन्नो वा यथा जीमासायां स्वर्गः पुरुषार्थस्त-
 दङ्गमपूर्वं तदङ्गं च यागादि तद्वद्युत्पादनमेवमान्विशिष्टा^(२)न-
 पवगः पुरुषार्थस्तदङ्गाङ्गिभावापन्नं प्रमाद्यप्रमेयसंशयादीति ॥
 सू० ‘तस्मात् सन्निकत्वस्वीकारे तदनुगुणयोहादिसम-

(१) परिशिष्टे—परिचिह्ननामके ग्रन्थे । (२) आन्विष्टिक्याय—ग्याये ।

स्तस्वीकारः तदेकपरिहारे वा समस्ततदनुगुणपरि-
हार इति परमेश्वरोपि नान्यथा करणे क्षमः ^b * नच
समस्ततदनुगुणपदार्थजातं कथारम्भे स्वशब्देना-
भिधातुमुचितं * तदैव शास्त्रप्रणयनप्रसङ्गात् 'परि-
षदनपेक्षितत्वाच्च ^d * नच तद्व्यतिक्रमोद्भावनाय
समस्ततदनुगुणोहः परस्परशास्त्रमनाश्रित्य शक्यः *
'नच तदनुगुणव्यतिक्रमे तदुपेक्षणे वा तत्त्वप्रतिप-
त्तिजयावित्यकामेनापि तत्तादधिकारप्रवृत्तां शास्त्र-
मेवाग्रयणीयम् ? * -इति ।

टी० ॥ किमतो यद्येवमित्यत आह-। "तस्मादि"ति ।
तथाच तात्कालिकविप्रतिपत्तिविषय परित्यागवत्तदनुगुणसम-
स्तपरिहारोपि दोष इत्यर्थः । एवं च शास्त्रमाश्रित्यैव कथेति
तदुक्त(^१)समस्तपदार्थान्तिक्रमस्य दोषत्वमाह-। ^b"नचे"ति ॥
"परिषदि"ति । त्रिप्रतिपत्तिविषयसाधनदूषणाभिधाननाश्र-
परिषदाकाङ्क्षेत्यर्थः ॥ ननु तदनुगुणा अपि पदार्थाः कथाकाले
स्वयमुक्तीयतां वादिना किं परस्परं वादिनोः स्वस्वशास्त्रा-
ग्रयणमन आह-। ^d"नचे"ति । ननु तदनुगुणव्यतिक्रमोपि
नोद्भाव्यतान्न आह-। ^e"नचे"ति ॥

मू० "तदेतदपेक्षलं, किं तदनुगुणं प्रमेयान्तरं यदनभ्युप-
गमे विरोधमुद्भावयेदित्युच्यते द्वयमभ्युपगम्यं सम्भ-
वति एकं तावद्यदनभ्युपगमे कथैव प्रवर्तयितुमशक्या
यथा प्रमाणादि सर्वकथकसिद्धम्, इतरन्तुप्रतिदर्श-
नसिद्धं किञ्चिद्व्याया क्षणभङ्गेश्वरादि तच्च यदि प्रथम-
मभ्युपगम्यैव कथाप्रवृत्तिरिति तत्स्वीकारे पश्चा-

तदनङ्गीकारेपिद्विद्वान्तः तन्न (१) स्वध्यायातकत्वेन
तस्य (२) भवद्विरेव जातिस्वाङ्गीकारात् ॥

टी० ॥ तदिदमाचार्यमतं खण्डयति-। “तदेतदि”ति ।
भवतन्त्रनिद्वान्तो हि प्रमाणं धर्मादिवत्तदनभ्युपगमेऽप्यपि-
द्विद्वान्तो न भवेत् किन्तु जात्युत्तरमेव स्यात् प्रमाणाद्यभ्युपगमे
स्वपक्षमाधकानुमानप्रयोगो व्याहृतः धर्म्यभ्युपगमे च कुत्र
धर्मिणि स्वहेतुं प्रयुञ्जीतान्ततोमाधकतासाधकानुमानमपि प्र-
माणमेव तत्रापि च धर्म्यपेक्षेवेति स्वध्यायातकत्वाज्जात्युत्तरमे-
तदित्यर्थः । यद्यपि नैतज्जात्युत्तरं प्रमाणं नास्ति धर्मा वा
नास्तीत्येतावन्मात्राभिधानस्य अतुर्विशतौ जातिष्वनन्तमार्-
गात् तथापि प्रमाणं नास्तीति वाक्यमात्मानमपि अदृष्टरूपं
प्रमाणं व्याहृत्येवेति जातिनामान्यलक्षणाक्रान्ततया आक-
र्षितगतत्वेनाभ्युपगतायामनुपपत्तिमन्वायां जातावन्नमार्ग एव
अत एव तत्र मडाविद्यानुमानानामन्तभावः ॥ एव धर्मा नास्ती-
ति वाक्यमात्मानमेव धर्मिभूतं व्याहन्तीति जात्युत्तरमेव

मू० “जातेश्च निरनुयोज्यानुयोगे निवेशात् (३) नापि
द्वितीयः दर्शनभेदनियतं हि क्षणभङ्गादि यत्कथार-
म्भेभ्युपगन्तव्यं तत्किं तदभ्युपगमस्य प्रकृतसा-
ध्यापोहाद्युपायता (४) उत तन्नान्तरीयकतया न
प्रथमः क्षणभङ्गसाधनप्रस्तावेऽपोहादिपरित्यजतः
सौगतस्यापिद्विद्वान्ताभावापत्तेः तदभ्युपगमस्य तद-
नुपायत्वात् ” * अन्वोन्त्याभ्युपगमोपायत्वे चा-

(१) सर्वतन्त्रनिद्वान्तपिद्विद्वान्तप्रमाणाद्यनभ्युपगमेऽप्यपिद्विद्वान्तो न भवेत्
किन्तु जात्युत्तरमेवेत्याह-स्वेति- (२) प्रमाणाद्यनभ्युपगमस्येत्यर्थः ।

(३) अत्र “नापिद्विद्वान्तत्वम्”-इति दूरणीयम्-।

(४) अपोहसप्तकप्रकृतसाध्याभ्युपायत्वार्थः ।

न्योन्यविचारस्य निरूपस्तिरेव न स्यात्^(१) विचारे
सति प्रमाणिकत्वप्रतीती तदभ्युपगमः तदभ्युपगमे
च विचार इति 'अभ्युपगतोपायत्यागविषय एवा-
पसिद्धान्तो नान्यत्र ? *—इति चेन्न,

टी० ॥ ननु जातेरपि निग्रहस्यानतयापसिद्धान्ते एव
निग्रहे तदन्तर्भावोस्तिवत्यत आह—। ^a“जातेरिति”ति ॥ ^b“तद-
भ्युपगमस्ये”ति । क्षणभङ्गाभ्युपगमापोहयोरुपायोपेयभावो वा
क्षणभङ्गाभ्युपगमापोहयोऽर्थाप्यव्यापकभावो वेति विकल्पार्थः ।
तस्मान्तरीयकं यस्येति बहुव्रीहि ॥ ^c“न प्रथम”इति । क्षणभ-
ङ्गाभ्युपगमस्योपायत्वं यद्यपोहे साध्ये तदा क्षणभङ्गं साधयतः
सौगतस्यापोहत्यागोपसिद्धान्तो न भवेत् अपोहाभ्युपगमस्य
क्षणभङ्गासाधकत्वादित्यर्थः । क्षणभङ्गापोहाभ्युपगमबोरन्यो-
पसिद्ध्युपायतायां दोषमाह—। ^d“अन्योन्ये”ति । नन्वन्योन्य-
विचारेन्योन्याभ्युपगमापेक्षाया न्योन्याश्रयो ननु स्वस्वसूत्र-
कारवचनप्रामाण्यादभ्युपगमे तथाच तादृशत्यागे स्यादेवाप-
सिद्धान्त इत्याह—। ^e“अभ्युपगते”ति ॥

मू० “यो हि यदुपायस्तमभ्युपगमस्य विचारः प्रवर्तयितव्य
इत्येतत्कुतः ^bतस्योपायतया तेन विचारः प्रवर्तते
इत्येव युक्तं ननु तदभ्युपगमोपि तावता तदुपायः
स्यात्तस्य च तदभ्युपगमस्य च पृथक्कारणात्त्वाभ्यु-
पगमे प्रमाणास्योपदर्शयितुमशक्यत्वात् ^cतस्यत्वेपि
वा तत्र स्वाभ्युपगमः किमित्यभ्युपेयो वैयर्थ्यादुपा-
यत्वादेव परस्य तथाप्रतीत्युपपत्तेः * अथोच्यते—

(१) अथ “अन्योन्याभावात्”—इति हेतुः पुराणीयः । अथवि-
त्पुस्तके त्वन्योन्यविचारस्य निरूपस्तिरेव स्यादिति सादृशतया त्वन्योन्य-
विचारस्य—अन्योन्याभावमित्यर्थः श्रुत्यन्वयः ।

टी० ॥ स्वकूपसत एवोपायत्वं तत्त्वभ्युपगमोपि पृथगु-
पायो येन कथावसरे तदभ्युपगमः प्रयोजकः स्यादित्याह-
॥ “यो ही”ति ॥ ननु तदभ्युपगमोऽप्युपाय एवेत्यत आह-
॥ “तस्ये”ति ॥ तदभ्युपगमस्याऽप्युपायत्वं षष्ठ्यस्याऽप्यं यत्र
तत्र तदभ्युपगमोपनिष्ठान्तः स्यादित्यत आह-॥ “शक्यत्वे”
इति । तत्रापि सूत्रकाराभ्युपगम एव तथास्यात्तथाच कथा-
काले तदभ्युपगमस्त्व न तन्त्रमित्यर्थः । तथाच तत्स्वीकारे
पश्चात्तदभ्युपगमोपनिष्ठान्त इति लक्षणं तत्र न गतमेवेति
भावः ॥ ननु^(१) तस्योपायत्वं कथाकाले तदभ्युपगममन्तरेण कथं
परो बोधनीय इति तदा तदभ्युपगम आवश्यक इत्यत आह-
॥ “उपायत्वादेवे”ति । तत्कालोत्तदभ्युपगममन्तरेणापि परस्य
तदुपायत्वप्रतीतिमन्त्रवादित्यर्थः ॥

सू० “उपेयमुपायेन साधयतोपेयवदुपायस्यापि सत्त्वम
भ्युपगन्तव्यमिति पश्चात्तदभ्युपगमोपनिष्ठान्तो-
पन्यासः सावकाशः ? *— असत् उपायत्वानुपपत्तेः
‘तद्युपायत्वेनोपन्यसना’^(१) तात्त्विकभ्युपगमस्तस्य
साक्षादश्रुतोप्यसत्त्वेनाभ्युपगम्यमानस्योपायत्वस्वी-
कारानुपपत्त्या कल्पनीयः कल्पितेन तेन श्रूय-
माण^(२) तत्त्वस्त्वानभ्युपगमविरोधादपनिष्ठान्तोभि-
धेयः “एवं च सति सत्त्वानभ्युपगमे श्वो^(३)पाय-
त्वानुपपत्तिप्रसङ्गो दूषणमुच्यतामुपजीव्यत्वात्तदु-
पन्यासमन्तरेणा^(४) श्रूयमाणतदीयाभ्युपगमस्य दर्श-

(१) ननु कथाकाले तदभ्युपगममन्तरेण तस्योपायत्वं (प्रति)
परः कथं बोधनीय इत्यश्वयः । (२) तद्युपायत्वेनोपन्यसनास्तस्य
साक्षादश्रुतोपि तत्त्वस्त्वभ्युपगमः कल्पनीय इत्यश्वयः । (३) श्रूय-
माणत्वस्याऽनभ्युपगमपदार्थेनाश्वयः । (४) स्वकारः प्रसङ्ग इत्यस्या-
मन्तरं दूषणः उपायत्वानुपपत्तिप्रसङ्ग इवेति । (५) तदुपन्यासमन्त-
रेण, उपायत्वानुपपत्तिप्रसङ्गसकदुषकोपन्यासमन्तरेत्येवमर्थः ।

यितुमशक्यत्वात् कृतं तदुपजीविना पश्चात्तनेनाप-
सिद्धान्तेन अत एव न द्वितीयः तन्नान्तरीयकाभ्यु-
पगमो हि तत्सन्तानभ्युपगमे साध्यस्याभावापत्त्या-
नुमन्तव्यः तथाच सैव तद्दूषणमस्तवनभ्युपगमे
कृतं तयाभ्युपगमं परिकल्प्य तेनानभ्युपगमविरो-
धादपसिद्धान्तोपन्यासेनेति एवं निग्रहान्तरखण्ड-
नमूहनीयम् ॥

इति श्रीश्रीहर्षमिश्रविरचितानिर्वचनीयसर्वस्वे खण्डन-
खाद्ये निग्रहानिरुक्तिर्द्वितीयः परिच्छेदः ॥

—:०:—

टी० ॥ ननुपायत्वान्यथानुपपत्त्या कथाकाले वादिनस्त-
दभ्युपगमः कल्पनीयस्तथाच पश्चात्तदभङ्गीकारे स्यादेवापनि-
द्वान्तस्तच्च निग्रहस्यानान्तरं माङ्गुर्याभावादित्याशङ्कते । “उ-
पेयनि”ति । “अत एव” इति । तत्वेनानभ्युपगममानस्येत्यर्थः ॥
“तर्ही”ति । अत्रयमाशः कथाकालीनस्तदुपायत्वाभ्युपगम उपा-
यत्वान्यथानुपपत्त्या कल्पनीयस्तदुपायत्वानभ्युपगमे चापनि-
द्वान्तो निग्रहो भवेत् तथाचानभ्युपगमेन तदुपायत्वभङ्गलक्ष-
मेवानिष्टनापाद्यतां केनपसिद्धान्तोपन्यासेनेत्यर्थः । अनभ्युप-
गमः अयमाणोभ्युपगमश्च कल्पनीय इति तयोरभ्युपगमान-
भ्युपगमयोर्विरोधापसिद्धान्तस्तथाच सत्त्वानभ्युपगमात्तदुपाय-
त्वसतिरित्येव दूषणमुचितमित्याह— “एवं चे”ति । उपजी-
व्यत्वमेवाह— “तदुपन्यासनि”ति ॥ तन्नान्तरीयकनया वेति
यद्विकल्पितं तद्दूषयति— “अत एव”ति । यदि क्षणभङ्गनता
नाभ्युपेयते त्वया तदा तद्दूषाप्यस्या^(१)पोहस्यैव सिद्धिर्न स्यादिति

(१) वा=क्षणभङ्गनता व्याख्या यस्यापोहस्य तस्यैव सिद्धिः प्रमि-
तिर्न स्यात् तथा चाऽप्रमितवय भव्याऽपोहस्यस्य व्यापकस्य निवृत्त्याऽ-
भावापत्त्या तद्व्याप्यस्य क्षणभङ्गस्याप्यभावापत्तिरेव स्यादित्यर्थः ।
अधिकं तु न तद्वानिरिति स्यादादयेऽभिधास्यमानवाच्यभावापत्तेरपि
दूषणत्वं न विवक्ष्यम् ।

उवाच किमुपयाध्याप्य निवृत्तिरेव दोषो न तत्र पक्षिद्वान्त इत्यर्थः ।
 “सैवे”ति । साध्याभावापत्तिरेवेत्यर्थः तथेति साध्याभावाप-
 र्थेत्यर्थः ॥ “तेने”ति । कल्पिताभ्युपगमेन सहेत्यर्थः । यद्यसौ
 स्वभक्तं नास्तीकुर्यात्तदापोहलक्षणं साध्यमेव न सिद्धेदिति क्षण-
 भङ्गाभ्युपगमेन कल्पितेन तदनभ्युपगमविरोधोपसिद्धान्तः स्या-
 तयाच साध्यानुपपत्तिरेव दोषोऽस्तु किमपसिद्धान्तेनेति भावः ॥
 “एवमिति”ति । सामान्यशब्दानां यत्किञ्चिद्विशेषमादाय पर्य-
 वसानात्सर्वानामपदानां चाविशेषकत्वादव्याप्त्यतिष्ठयाप्त्यस-
 मभवा यथायथमूनीया इत्यर्थः ॥

इति श्रीखड्गसहाय्यटीकायां द्वितीयः परिच्छेदः समाप्तः ॥

खण्डनखण्डखाद्यम् ॥

अथ तृतीयः परिच्छेदः ।

—:0:—

मू० ^(१) अथ यान्यवलम्ब्य बहुलं वाग्व्यवहारास्तेषां सर्वनाम्नामर्थः कथं निर्वाच्यः तथाहि ईश्वरसद्भावे किं प्रमाणमिति ब्रुवाणः प्रतिवक्तव्यः ^(२) किंशब्दो-
यमासेपार्थो वा कुत्सितार्थो वा । वितर्कार्थो वा
^dप्रश्नार्थो वा स्यात्तत्र यदि प्रथमः पञ्चस्तदेश्वर-
सद्भावे नास्ति प्रमाणमित्युक्तं स्यात्तथा च न प्रति-
ज्ञामात्रात्साध्यसिद्धिरिति हेत्वादिकं किञ्चिद्वाच्यं
तत्र भवता नाभ्यधाति तस्मान्न्यतत्त्वं दोषः अत
एव न द्वितीयः ईश्वरसद्भावे कुत्सितं प्रमाणमित्य-
स्यापि प्रतिज्ञामात्रत्वात् अपिच साध्यसाधकत्वाद्वा
तत्कुत्स्यते भवतान्यथा वा / अन्यथा चेदलं तदुद्भा-
वनया साध्यसिद्धेरप्रत्युहत्वात् नापि प्रथमः प्रमाणं
च साध्यासाधकं चेति व्याघातात् * गौखीयं प्रमा-
णशब्दः ? * इति चे ^(३) न,

(१) { अवाक्यत्वत्रपक्षेन निग्रहसंभवात्तुतः ।
(२) { किरोपरवाधुनाऽद्वैते प्रश्नशब्देन वाच्यते ॥ १ ॥ }

(३) "कुत्सिते वाच्योक्ते तत्रा प्रश्नवितर्कयोः ।

किं शब्दः प्रकृतिस्वादेवमर्थं चतुष्टये"

इति पक्षे किमर्थंचतुष्टयवाक्यत्वदर्शनात्—कीदृशार्थकोयं भवत्प्रश्न-
निमित्तः किं शब्द इति पृच्छन्प्रश्ननिरासः च विकल्पते किं शब्दोच्यमिति—।

(१) यद्यपि वाचिनीये किं शब्दः सर्वनाम्नामन्वयस्तथापि विक्रममयना-
क्रमसमुद्भूतत्वं तस्याप्युक्तोपवर्जनं, व्याकरणात्तरममुद्भूतत्वं चेति ध्येयम् ।

टी० ॥ ननु यत् तत्सर्वनामपदमहिम्नैव तत्तद्विशेषलाभे
लक्षणानां दूषणानि न प्रसज्यन्त इत्यत आह-। “अथे”ति ।
नर्वनास्मानाद्यस्य^(१) किंशब्दस्य तावदर्थं खण्डयति-। ^४“किं-
शब्द” इति । आक्षेपो निषेधस्तदर्थः यथा तत्र किं नमनेन ना
वाहीत्यर्थः कुत्सितार्थो निन्दायः यथा “न किं सखा साधु न
शास्ति यो नपं हितान्न यः संश्रुते स किंप्रभुरि”त्यादौ ॥
“वितर्कार्थ” इति । यथा वितर्के किं किमुत चेत्यमरः यथा
“किमिन्दुः किं पद्मं किमु मुकुरविम्बं किमु मुखं किमञ्जुः किं
मीनौ किमु मदन्तवाणी किमु दूशावि”त्यादि ॥ ^५“प्रमाणार्थ”
इति । यथा “का त्वं शुभे कस्य परिग्रहो वा मदस्यागमकारणं
ते” इत्यादि यद्यपीश्वरसद्भावे प्रमाणं नास्तीति न प्रमाणा
न्ति तु विप्रतिपत्तिमात्रं तथाच प्रमाणमीश्वरवादिनामिषेय
तथापि प्रमाणापरत्वे दोष उक्तः ॥ “अत एवेति । न्यूननिग्र-
हापादकत्वादेवेत्यर्थः ॥ ^६“अन्यथे”ति । कुत्सितादपि प्रमा-
णात् नाध्यमिद्विश्वेनदा कुत्सितत्वेद्भावनसकलमित्यर्थः ।

मू० प्रमाणत्वयोगिनि यद्ययं प्रमाणशब्दप्रयोगस्तदा
गौणत्वव्याघातः ‘मुख्यत्वात्’ * अथ प्रमाणाभावे
तदाऽलं तदुद्भावनया * ईश्वरसद्भावे यः प्रमाणा-
भासः स कुत्सित इत्यत्र परस्यापि सम्प्रतिपन्नत्वात्
ईश्वरसद्भाव इति विशेषोपादानं च व्यर्थं स्यात्
अन्यत्रापि विषये प्रमाणाभासः कुत्सित एव साध्या-
साधकत्वात् अतो नापि तृतीयः तथा सति हि
वितर्कस्य पक्षान्तरसापेक्षत्वेन पक्षान्तरमपि निर्व-
चनीयमिति ईश्वरसद्भावे किमेतत् प्रमाणमुतान्य-
दिति स्यात् तच्च भवता नान्यथापि ततो न्यू-
नत्वं दोषः ॥

(१) प्रमाणात्ववतिगौणोयं प्रमाणशब्द उक्त प्रमाणात्वस्य न्यूनत्वे प्रमा-
णाभास इति विकल्प्य परिहरति-नेति-

टी० ॥ “प्रमाणत्वयोगिनीति । यद्यप्यलङ्कारार्थलक्षणा
शक्यमाचारणीभवत्येव यथा छत्रिणी वान्तीत्यादी तत्राप्येक-
सार्थगन्तृत्वादिकमेव शक्यलक्ष्यमाचार्यं तत्र लक्ष्यं नतु छत्रिणः
छत्रित्वेन रूपेणोपस्थितिः । प्रमाणत्वं प्रमाणपदप्रवृत्तिनिमित्तं
तादृप्येण प्रमाणपदं चेत्प्रमाणपरं तदा गौणत्वहानिरित्यर्थः ॥
b “सुख्यत्वादि”ति । शक्यतावच्छेदकेन रूपेण शक्योपस्थाप-
नादित्यर्थः ॥ “अथ प्रमाणाभासे”इति । अत्र प्रमाणशब्द-
प्रयोग इत्यनुषङ्गः ॥ d “ईश्वरे”ति । अन्यत्रापि प्रमाणाभा-
सस्य कुत्सितत्वादित्यर्थः ॥ “अतः”इति । विनर्को हि सन्देहः
सच विस्तृष्टानाकोटिको भवति तथाच कोट्यन्तरानुल्लेखात्
न्यूनत्वमित्यर्थः । यद्यपि कथावयवव्यायावयवहान्या न्यूनत्वं
भवति अत्र च न तथा किन्तु सन्देहकोट्यन्तरानुल्लेखाभावः
पर तथापि संशयपरं वचनमेव विस्तृष्टानाकोट्यनुल्लेखात् पर्यव-
स्येदिति भावः ॥

म० नापि चतुर्थः प्रश्नार्थात् खलु किंशब्दा तत्कस्यचि-
त्पदार्थस्य जिज्ञास्यमानता प्रतीयते सा चेह प्रमा-
णपदसमभिव्याहारात् प्रमाणविषयिणी प्रतीयते
यद्विषयश्च प्रश्नस्तदुत्तरवादिनाभिधेयं तदयं प्रश्न
ईश्वरसद्भावे प्रमाणसामान्यविषयस्तद्विशेषविषयो
वाभिप्रेतः आद्यश्चेदीश्वरसद्भावे प्रमाणमित्येवोत्त-
रमापद्येन याद्विषयो हि प्रश्नस्तदभिधेयं प्रमाण-
सामान्यविषयश्च प्रश्नः तच्च प्रमाणशब्देनाभिहि-
तमेव अथ द्वितीयः तथापीश्वरसद्भावे प्रमाणमित्ये-
वोत्तरमापद्येत ।

टी० ॥ “कस्यचिद्”त्यादि । प्रमाणसामान्यजिज्ञासायां
प्रमाणमित्येवोत्तरं तद्विशेषजिज्ञासायामपि प्रमाणमित्येवोत्तरं
प्रश्नवाक्यस्यप्रमाणपदस्य विशेषरस्य चेदुत्तरवाक्यस्य प्रमाण-
पदस्यापि तत्परत्वौचित्यादित्यर्थः । यद्यपि जिज्ञासा ज्ञातु-

निष्ठा वा च येन प्रवृत्तिर्भवति तादृशमुत्तरं वाक्यम् अन्वयो-
 जनसत्तैव स्यात् यथोक्तमाशान् पृष्टः केदारानाहेति तथाच "किं
 प्रमाणमिति" प्रश्ने प्रमाणमित्युत्तरमनुमत्तस्यानुवितमेव नहि
 प्रष्टा प्रमाणसामान्यमेव न जानाति तथा नति जानिष्येत्ततः
 किं प्रमाणमिति प्रश्ने प्रत्यक्षमनुमानं शब्दो वा विशिष्ट तस्य
 दर्शनीयं तथाच प्रमाणमित्युत्तरं ददन्पेक्षिताभिधानेनाऽनव-
 येयवचनः स्यात् । किञ्च किंशब्दोपमासेपार्थो वा कुत्सितार्थोवे-
 (१)ति चतुःकोटिषु प्रश्ने प्रश्नवाक्यानुवादान्त्रिकोत्तरमित्यु-
 क्तव्यापि किं वाक्यं विकल्पकोटिष्वेकतरकोटिपरिग्रहमन्तरेण
 न मन निष्ठाभाविष्येद् इति चेत् तर्हि प्रकृतेऽपि तुल्यम् एवं
 सति कस्यैव न वर्ततेति चेत्तुल्यं । तथाचेद्वरे किं प्रमाणमिति
 पृष्टः सितिः सकर्तृका कार्यत्वात् घटवदित्यादिप्रकारेण विशे-
 षमनुपदर्शयकारणान्तरेण निश्चयेतैव तथाप्युपात्ततः प्रश्नशब्द-
 मनिद् वादिष्यामोहनाय महत्तमंवेति तात्पर्यम् ।

मू० * "यथा प्रश्नवाक्ये प्रमाणशब्दा विशेषपरः तथो-
 त्तरवाक्ये कोसौ विशेषः ?" इति चेन्न, पूर्ववदुत्त-
 रात् "अस्यापि प्रश्नस्य विशेषो विषयः किंशब्दस्य
 विशेषशब्देन सामानाधिकरण्यात्तथाच सति विशेष
 इत्येवोत्तरं स्यात्" * स्यादेतत् विशेषशब्देन न
 विशेषमात्रमनिर्द्धारितमात्रं विवक्षितं किन्त्वसाधा-
 रणी व्यक्तिः तत्र विशेषशब्दस्य तात्पर्यं तस्मात्का-
 सावसाधारणी प्रमाणव्यक्तिरिति प्रश्नार्थः तत्र
 तादृश्याः प्रमाणव्यक्तेरभिधानमुत्तरं युक्तं नैवविधाः
 प्रलापाः ? इति नैतदेवं, यतोत्रापि विशेष इत्ये-
 वोत्तरं यथा प्रश्नवाक्यगतस्य विशेषशब्दस्य सर्वतो
 व्यावृत्तस्वरूपायां प्रमाणव्यक्तौ तात्पर्यं तथोत्तर-
 वाक्यस्थितस्यापि एवं च सति यत्र विषये भवदी-

यस्य प्रश्नवाक्यस्य तात्पर्यं तदेवास्माकमुत्तरवाक्येन
प्रतिपादितमिति युक्तमुक्तम् ।

टी० ॥ ननु प्रमाणाविशेषप्रश्नश्चेत्तदा प्रमाणसामान्येनो-
त्तरं कथमित्यत आह- । “यथे”ति ॥ ^b“कोनावि”ति ।
इहवरनद्वावे कः प्रमाणाविशेष इति प्रष्टव्यमित्यर्थः ॥ ^c“पूर्व-
वदि”ति । प्रश्नवाक्यस्यैव तद्विशेषपरत्ववदित्यर्थः तथाच
प्रमाणाविशेष इत्येवोत्तरमस्माकमित्यर्थः तदेवोपपादयति- ।
^d“अस्यापी”ति ॥ ननु विशेषेपि प्रश्नो कर्त्तव्यविशेषाभिप्रा-
यकस्तथाच विशेष इत्युत्तरं कथं न्यूनं स्यादित्याशङ्कते- ।
^e“स्यादेतदि”ति । असाधारणी कर्त्तव्यत्वापि प्रश्नवाक्यस्य
विशेषपदेनाभिधेया चेत्तदोत्तरवाक्यस्यविशेषपदमपि तत्परं स्या-
दविशेषादित्याह- । ^f“यत्”इति ।

म० * “अथ मन्यसे ^bकिमिह प्रमाणमिति पृच्छतोयम-
भिप्रायः अत्रार्थेनुमानं प्रमाणमितरद्वेति ? *—तत्रा-
प्यनुमानमित्युत्तरमस्माकं * किं तदनुमानमिति
चेत् ? *—अयमपि प्रश्नोनुमानमात्रविषय उत तद्वि-
शेषविषय इति विकल्प्य प्रमाणप्रश्नवदुत्तरं वाच्य-
मिति अत्र च सङ्ग्रहश्लोको “यथाविधं यं विषयं
निजस्य प्रश्नस्य निर्वक्ति परो ययोक्तया । वाच्य-
स्तथैवोत्तरवादिनापि तथैव वाचा स तथाविधोर्थः ॥
^dप्रश्नस्य यः स्याद्विषयः स वाच्यो ‘वाचानयैवैष
भवेन्निरुक्तः । ^eइदं त्वयाप्यास्थितमेतथैव गिरा
स्वपृच्छा विषयस्य वक्त्रा” ॥

टी० ॥ मन्वीश्वरेनुमानं प्रमाणमन्यद्वेत्येवमाकार एव
प्रश्नः कर्त्तव्य इत्याह- । ^a“अथे”ति ॥ ^b“किमिह प्रमाणमिति
पृच्छत”इति । प्रमाणं प्रष्टुमुद्यतस्येत्यर्थः ॥ ^c“यथाविधमिति ।
यं प्रकारं प्रमाणात्वादिसङ्कोचवा प्रश्नवाक्यं प्रवर्तते तमेव प्रका-
रमादायोत्तरवाक्यमपि प्रवर्तनीयमित्यर्थः ॥ मन्वनेनोत्तरं प्रष्टु-

जिज्ञासा कथं विच्छिद्यतामित्यत आह-। d“प्रश्नस्ये”ति ।
अविषयमादायोस्तरे सत्त्ववित्तुरेवार्थान्तरं स्वादित्यर्थः ॥
एतदेकाह-। “आवे”ति ॥ ननु नामान्यत्राहदेनापि प्रश्नो विशेष-
वपास्तथाच विशेषमनभिदधानस्य मन्त्रेण सत्त्वमेतदनादेयं
स्वादित्यत आह-। f“इदमि”ति । स्वपृच्छाविषयस्य अज्ञा-
स्वपृच्छाविषयमभिदधानेन त्वया एनयैव गिर प्रश्नलक्षणयैव
गिरा इदमभिधेयमास्थितं स्वीकृतमित्यर्थः तथाच मयापि
कथं नास्तेयमिति भावः ।

मू० “प्रश्नार्थाच्च किंश्चिदाज्जिज्ञासाविषयताऽर्थस्य प्रती-
यते जिज्ञासा च ज्ञातुमिच्छा इच्छा चाज्ञाते न
सम्भवति अतिप्रसङ्गात् तस्मादीश्वरविषयं प्रमाणं
ज्ञातुमिच्छता तत्र स्वज्ञानमिच्छाकारणीभूतं वस्तु-
त्वं तद्व्याभूतायं वा स्यादव्याभूतायं वा यथायं
चेत्तेनैव ज्ञानेन स्वकीयो विषयः प्रमाणमुपस्थाप्यते
विषये प्रमाणप्रवृत्तिमन्तरेण तदीययथार्थत्वस्य वस्तु-
मशक्यत्वात् तेनापि प्रमाणेन स्वगोचर ईश्वरस-
द्भावः उपास्थाप्यत इत्यनायासेनैव सिद्धोस्माकमी-
श्वरसिद्धिमनोरथः अथायथार्थं तत्तस्मिन्नप्यथार्थ-
ज्ञानविषये यद्यस्माभिरप्ययथार्थमेव ज्ञानमुत्पाद-
नीयमिति भवतः पृच्छतो वाञ्छितं तदा केय स्वा-
धीनेऽर्थे परापेक्षा भवानेवायथार्थज्ञानोत्पादनकु-
शलो यथैकं तत्र मिथ्याज्ञानमजीजनत्तथापरम-
प्युत्पादयतु वयं पुनर्यथार्थज्ञानस्योत्पादयितारो
मिथ्याज्ञाने सर्वथैवाकृतिनः किमिह नियुज्येमहि *
अथ मदीयस्यायथार्थज्ञानस्य यो विषयः स मदी-
ययथार्थज्ञानविषयो भवता क्रियतामिति ? *-त्व-
दीयं वाञ्छितं तदा व्याघातादीदृश्यर्थं भवतः

प्रवृत्तिरेवानुपपन्ना शुक्तिका रजतात्मत्वेन मम यथा-
र्थज्ञानविषयो भवत्वित्येतदर्थं प्रेक्षावाग् कथङ्कारं
प्रपतेत येन रूपेणायथार्थज्ञानविषयत्वं तेन रूपेण
यथार्थज्ञानविषयत्वे व्याघातात् ॥

टी० ॥ प्रकारान्तरेण प्रश्नस्य रहनमुपक्रमते—। “प्रश्ना-
र्थोदि”ति । ज्ञाते एव जिज्ञासा तथाच ज्ञानार्थं प्रश्नानुपपत्तिः
यच्च ज्ञानं प्रमाणविषयकं तथास्ति तद्यदि यथार्थं तदा प्रमाणं
प्रमितमेव तथाभूदयथार्थं तदा नस्तु गत्या ईश्वरे प्रमाणं
नास्ति तत्र त्वया प्रमाणोत्तरमयथार्थमेव ज्ञानं मलाधीयता
मिति विपरीतकलक एवायं प्रश्नः यद्विशेष्यकं यत्प्रकारकं
मयायथार्थज्ञानं तद्विशेष्यकं नत्प्रकारकमेव मम यथापज्ञानं
क्रियनानिति च न सम्भवत्येवेति प्रचक्षते ॥

मू० * अथ मन्यसे स्वसिद्धान्तमनुकन्धानेन भवता यथा-
र्थज्ञानं तत्रोत्पादनीयमतस्तदर्थं भवाननुयुज्यते ! *
-इति मैवम्, ईश्वरसद्भावविषयो भवता प्रमाणा-
भासः प्रमाणतया भ्रान्त्या प्रतीतस्तस्य प्रमाणत्व-
मस्माभिर्व्युत्पादनीयमिति नास्माकमीदृशः सि-
द्धान्तः प्रत्युते श्वरसद्भावविषयं यत् प्रमाणं भवता
प्रमाणाभासत्वेन भ्रान्त्या प्रतीतमस्ति तत् प्रमा-
णनीयमिति * स्या^(१) नमतमीश्वरसद्भावविषयस्य
प्रमाणस्य भवता ज्ञापनमात्रं क्रियतामित्यभिमतं
पृच्छतामस्माकं न तु प्रमाणेनाप्रमाणेन वेति विशे-
षोप्यभिमत ? * -इति न, “ज्ञापनमात्रस्याप्रमाण-

(१) मतसिद्धान्तयोरविशेषात् “विज्ञानं इत्यनुवृत्तनोप-
पत्तिः प्रमाणतया ज्ञानानुलोपेन वाच्यपरिकः कौचित्त्वं “स्याम-
तम्”-इति पाठो मूले प्रसिद्ध इति न सम्भाव्यते । यद्वा ३३०२२२२२ कृत्वा
“इवादेतादृशं तव मतं तथापीश्वरसद्भावविषयस्य”-इत्यादि यद्वाप-
रतया कथमुद्देश्यो बोधनीयः ।

ज्ञानमादावाद्युपपत्तेः तत्र स्वाधीने का भवतः
 परापेक्षेत्याद्युक्तमनुषङ्गनीयं * स्वादेतत् वेवमीश्व-
 रसद्भावविषयकप्रमाणाप्रतीतिरस्माकमुत्पन्ना वा व्य-
 भिचारिणी सत्त्वा वेति संशयोऽस्माकं तेनैक पक्षनि-
 र्द्धारणाधीनं यदिदं दूषणमवादि भवता तन्निरव-
 काशमिति * नैतदस्ति, एवं हि तस्यां प्रतीती
 यथार्थत्वापयार्थत्वसंशये तस्याः प्रतीतेर्गोचरो यत्प्र-
 माणां तस्यापि योसौ विषय ईश्वरसद्भावस्तत्र सर्वत्रैव
 संशयानस्य भवतः प्रमोयं नतु विप्रतिपन्नस्येति स्या-
 दी० ॥ यद्यपि तत्वे ईश्वर प्रमाणदाह्यं मनो नपि प्रमा तत्र अन्य-

नामिति प्रकटुः प्रमायकणनामन्तरमीश्वरसद्भावविषय इत्याद्य-
 मनुषङ्गमुत्तरं तथापि तात्पर्यगता कथञ्चिद्दूषणं (१) नतु प्रमा-
 नीयमित्यत्र विद्वान्त इत्यनुषङ्गनीयं । “ज्ञापनमात्रस्ये”ति ।
 यद्यप्यप्रमाणादाय ज्ञापनमित्युक्तं यितुरेकानिष्ठं तथापि
 ज्ञातृयुक्तयेव नतमज्ञानीत्ये । दृष्टं प्रमाणावाप्तानुपपन्न इत्यर्थः ॥
 एतदेवाह - “नन्वे”ति ॥ ‘तेने’ति । यथार्थं पक्षे ईश्वरनिदि-
 रपयार्थं ज्ञे ईश्वर गोचरा यथार्थं ज्ञानोत्पादनशक्तिस्तत्रैवेत्यदि
 दूषण निरवकाशमित्यर्थः ॥

सू० “तथाच स्वीकृत शिष्यभावं प्रसादय चिरं चरणाशु-
 श्रूषाभिरस्मान् ज्ञेत्स्यामस्ते संशयमिति विप्रतिपन्ना
 स्ववायमाहार्यः संशयोऽस्माकमिति चेत्तर्ह्यवधृतै-
 ककोऽय एव वयं कार्यानुरोधात् संशयमालम्बामहे

(१) “ईश्वरसद्भावविषये वेदाः प्रमाणाभावाः”-इति, “अनु-
 मानादिकमेव तत्र मन्त्रम्”-इति वा य ईश्वरसद्भावविषयः स्वानुभवो
 भवता प्रमाणाभावापि नतु प्रमाणाभ्यां प्रतीतस्वरूप प्रमाणात्वं नास्मा-
 भिर्युत्पादनीयं किन्तु वेदानां प्रमाणात्वं नतु स्वयंप्रतीत्यर्थः ।
 यद्वा यो वेदादिः प्रमाणाभावात्वेन कथं प्रमाणाज्ञे ज्ञानस्तत्र प्रमा-
 नात्वं न युत्पादनीयं किन्तु प्रमाणा प्रमाणात्वं प्रमाणा-
 देव प्रमाणात्वा तेनाप्यवगतस्तदेव विदूषयतीति भावः ।

इत्युक्तं स्यात् एवं तद्धिं तदेव कीट्यवधारणं भवतां
यथार्थमयथार्थं वेति विकल्पोक्तयुक्तया दूष्यं
एतेनाऽनध्यवसायेन तदस्माभिः प्रतिपन्नमित्यपि
निरस्तं वेदितव्यं व्यभिचारिविषयं वा तदितिविक-
ल्पाभ्यां तस्यापि ग्रस्तत्वात् परस्परविरोधे हि न
प्रकारान्तरस्थितिरितिन्यायात् 'एवमीश्वराभिस-
न्ध्यादौ तत्तत्स्थानस्थं सर्वनामान्तरखण्डनं द्रष्टव्यम्॥
इति श्रीश्रीहर्षमिश्रकृतानिर्वचनीयसर्वस्वे खण्डनखाद्ये
सर्वनामार्थानिरुक्तिस्तृतीयः परिच्छेदः ॥

—:०:—

टी० ॥ "अनध्यवसायेने"ति । अनध्यवसायाख्यं वैशे-
विकाभिमतमविद्याप्रभेदोऽनाधारणधर्माजन्यं ज्ञानं तत्रापि पूर्वं
एव विकल्पः यद्यपि प्रमाणं किञ्चिदपीश्वरं न गोचरयतीत्य-
स्माकं पक्षः किञ्चित्प्रमाणमीश्वरं गोचरयतीति त्वत्पक्षस्तत्र
पक्षद्वये किं तत्प्रमाणं यदीश्वरं विषयीकरोति अत्र च भव-
द्विकल्पजालस्य नावकाशः तत्र यद्वया प्रमाणमुपदर्शनीयं
तन्मया खण्डनीयमिति नचेश्वरः प्रमितो नवेति विकल्पपावन-
रोन्नापीति वाक्यम् अद्वैते किं प्रमाणमिति खण्डनेन पौनरु-
क्त्यापातात् सर्वनामखण्डनेनोपक्रान्तेनाऽसंस्पृशेति तथापि
वादिव्यामोहननापातसो भवत्येवानेन विकल्पजालेनेति भावः ॥
ननु सर्वनर्चनामखण्डनमुपक्रम्य किं गच्छामात्रखण्डनं न्यूनमत
आह— । "एवमि"ति ईश्वराभिसन्धिग्रन्थे सर्वनामखण्डनं कन-
मेवात्रातिदिश्यत इति न न्यूनतेति भावः ॥

इति तृतीयः परिच्छेदः ॥

खण्डनखण्डखाद्यम् ।

अथ चतुर्थः परिच्छेदः ।

—:0:—

मू० (१) "ननु तथापि भावात्मके तस्मिन्नीश्वरे विधायकं किञ्चित्प्रमाणं वक्तव्य^(२)मिति चेत् किं पुनर्भावत्वं *विधित्वमिति ? *—चेन्न, ^१पर्यायाप्रवृत्तात् *स्वरूपसत्त्वमिति ? *—चेन्न, 'अभावस्यापि तथाभावात् "प्रतिस्वं व्यावृत्तत्वेनाननुगतत्वापत्तेश्च *अस्तीति प्रतीतिविषयत्वम् ? *—इति चेन्न, अभावो घटास्यास्तीतिप्रतीति सम्भवेनाभावस्यापि 'तथात्वप्रसङ्गात् 'नास्तीतिप्रतीतिविषयत्वेपि घटादेर्भावत्वानिवृत्तेः ॥

टी० ॥ भावत्वसङ्ग्रहं पूर्वसङ्ग्रहेन सङ्गनयितुमाह—।
 "नन्वि"ति । विधित्वमिति यदि भावत्वपर्यायस्तत्राह—।
 "पर्याये"ति । अथ विधिसुखप्रत्ययवेद्यत्वं तदपे दूष्यं स्वरूपसत्त्वमिति यदि सत्तासंख्यस्तदापे दूष्यं स्वरूपमेव सत्त्वं चेत्तत्राह ।
 "अभावस्यापी"ति ॥ तत्रैव दोषान्तरमाह—। "प्रतिस्वमिति ।
 प्रतीति विषयत्वार्थः । "तथात्वप्रसङ्गादि"ति । भावत्वप्रसङ्गादित्यर्थः किञ्चास्तीतिप्रतीतिविषयत्वमिति यदि भावत्वं तदा घटाभावो नास्तीत्यनेन प्रकारेणानुपपन्नानस्य घटस्य भावत्वं निवर्त्तत नचैवमतीस्तीतिप्रतीतिविषयत्वमेव न भावत्वमित्याह नास्तीति यद्वास्तातिप्रतीतिविषयत्वमेव चेद्भावात्वं तदा नास्तीतिप्रतीतिविषयत्वमभावत्वमाह तच्च न सम्भवति

(१) { प्रमाणादिपदार्था ये तार्किकादिप्रकल्पिताः । }
 { तेषामवच्छेदात्वाच्च परिच्छेदे प्रकीर्यन्ते ॥ }

(२) यद्यपि न पार्यन्ते ईश्वरवद्भावेप्रमाणं प्रदुं तथापि भावत्वात् तस्य विधायक प्रमाणादन्तरेणाविद्धे विधायकप्रमाणं वाक्यमिति सम-
 यपक्षेऽर्थः ॥

घटाभावो नास्तीतिभावस्यापि तादृच्येण प्रतीतेरित्याह—
/“नास्ती”ति । यद्वा घटोस्ति घटो नास्तीत्युभयत्रापि घटस्य
प्रतीयमानत्वेनास्तीतिप्रतीतिविषयत्वमज्ञातत्वं^(१) कथं न नि-
रुक्तमित्याह—। “नास्ती”ति । केचित्तु “तर्हि नास्तीतिप्रत्यया-
विषयत्वे सत्यस्तीति प्रतीतिविषयत्वं भावत्वमित्याशङ्कासम्भ-
वीदं लक्षणमित्याह नास्तीत्या”भास^(२)भाट्टः ॥

म० “अस्तीति चार्थो वा शब्दो वा विवक्षितः नाद्यः
तस्यानिरुक्तेः * सत्ता तदर्थ ? *-इति चेन्न, समा-
न्यादीनां तदभावादभावत्वापत्तेः स्वरूपसर्वं च
निरस्तं नापि द्वितीयः “अभावोऽस्तीति प्रतीतेरुक्त-
त्वात् वर्तते इत्याद्याकारेण च प्रतीयमानस्याभा-
वत्वप्रसङ्गात् * सोप्यस्तिपर्याय ? *-इति चेन्न,
‘उभयसाधारणैकार्थनिर्वचनमन्तरेण पर्यायत्वस्य प्र-
तिपादयितुमशक्यत्वात् “यत्रैकस्यास्तिपदप्रयोगस्त-
त्रैवापरस्य वर्तते इति प्रयोगात् * सामान्येन ताव-
त्पर्यायत्वं शक्याधिगमम् ? *-इति चेन्न,

टी० ॥ “अस्तीति चे”ति । अस्त्यर्थस्य सत्तादेः प्रती-
तिविवक्षितास्तीतिशब्दोलेखिनी प्रतीतिर्वा विवक्षितेति विव-
क्षितार्थः ॥ ^b“तस्ये”ति । अस्तिशब्दार्थस्येत्यर्थः सत्तावत्त्वं प्रा-
वृत्तं सामान्यादौ नास्तीत्याह—। “ने”ति ॥ ^d“अभावोऽस्ती”ति ।
अस्तिशब्दोलेखिप्रतीतिविषयत्वं^(३)सम्भावितेतिव्याप्तं लक्षणमि-
त्युक्तत्वादित्यर्थः । अस्तीतिशब्दोलेखस्य सत्त्वत्वे दूषणान-
वभाह—। “वर्तते” इति । यद्यपि वर्तते इत्युल्लेखेऽपि कदाचि-
दस्तीत्युल्लेखोऽस्त्येव तावतैव तत्रापि लक्षणं गतं तथाप्युल्लेखो

(१) पुस्तकाश्रिते “भावत्वमि”ति पाठः । तत्र नास्तीति प्रतीति-
विषयत्वमिति पदच्छेदः । (२) आभावश्च=अर्थाभावश्च । (३) अस्ति-
शब्दोलेखि प्रतीतिविषयत्वं लक्षणमभावेऽपि व्याप्तिमित्यन्वयः ।

वस्तुस्वरूपनिरुक्तौ न तन्त्र^(१)मित्येवंपरो ग्रन्थः १. “उभये”ति ।
अनिकप्रवृत्तिनिमित्तानां पदानां पर्यायत्वादत्र च तत्कास्तीति
न पर्यायत्वमित्यर्थः ययोरेकत्रार्थे प्रयोगस्तावेत्र पर्यायी नतु
प्रवृत्तिनिमित्ताभेदापि तत्र तन्त्रमिति शङ्कते-। १ “यत्रे”ति ॥

म० प्रमेयाभिधेयादिशब्दानाम् “तथात्वेप्यपर्यायत्वात्
“यत्रेत्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तार्थत्वे च तत् पूर्वचनप्रसङ्गस्त-
दवस्थः स एवार्थो^(२)भावत्वमुच्यतां किं शब्दोत्प्ले-
खगवेषणया * ‘अपरप्रतिषेधात्मकत्वं भावत्वम् ?
* इति चेन्न, ^d‘व्यवच्छेद्यासम्भवेन परपदवैयर्थ्यात्
‘भावाभावयोः परस्परप्रतिषेधात्मकत्वस्वीकाराच्च *
‘तथापि भावे’ नास्तीत्यभावप्रतिपत्तिवदभावो ना-
स्तीतिभावस्याप्रतीतिः’ * इति चेन्न,

टी० ॥ “तथात्वेपी”ति । एकधर्मिवाचकत्वेऽतीत्यर्थः ॥ “ननु
यत्रेति । धर्मिमात्रं नोक्तं येनातिप्रसङ्गं स्यादपितु प्रवृत्तिनि-
मित्तमेव तथोक्तं भवति हि घटकलक्षणपदयोरभिन्नं प्रवृत्तिनि-
मित्तं वाच्यं नतु प्रमेयाभिधेययो^(३)रपि प्रमाविषयत्वाभिधान-
विषयत्वयोः प्रवृत्तिनिमित्तयार्थेदादित्याशङ्काह-। ^b “यत्रे”ति ॥
“अपरे”ति । अभावस्य न विरुद्धात्मकतया तद्व्यव-
च्छेद इत्यर्थः प्रतिषेधात्मकं यत्तत्परप्रतिषेधात्मकमेव भवति
नतु स्वप्रतिषेधात्मकमपीति व्यवच्छेद्याभावात्परपदवैयर्थ्यमि-
त्याह-। “व्यवच्छेद्ये”ति तर्ह्यप्रतिषेधात्मकत्वमेव लक्षण-
मस्तु किं परपदेनेत्याशङ्कामभयं तत्र दोषमाह-। “भावाभा-
वयोरिति”ति । नन्वभावोनास्तीत्याकारा याद् भावप्रतीतिः
स्यात्तदा प्रतिषेधात्मकत्वं भावस्यापि भवेदित्यसम्भवः स्यात्त-
त्वेवमित्याह-। १ “तथापि”ति ।

(१) “न तन्त्रमि”ति प्रतिज्ञायां ‘शुक्लौ रजतोत्प्लेखेपि तत्प्लेख-
भावादि’ति हेतुर्ग्रहणः । (२) “स एवार्थः”-इत्यतः प्र. क. “यस्यत्वे
वा”-इत्यधिकः पाठः केयुनित्पुस्तकेषु दृश्यते तथाऽयुक्तवाङ्मित्रजिह्व-
पेक्षणीयः । (३) प्रमेयाभिधेययोः प्रमेयाभिधेयपदयोर्मित्यर्थः ।

सू० "तावतापि लक्षणानिरुक्तेः * ^bअपरप्रतिषेधमुखेन प्रतीयमानत्वमेव भावत्वम् *—इति चेन्न, 'चक्षुरादि-भिर्भावत्वाग्रहणप्रसङ्गात् नहि प्रतीयमानत्वं चक्षुरादिग्राह्यम् ^dअभावो नास्तीति प्रतीतेर्निर्विषयत्व-प्रसङ्गाच्च 'नहीयं भावविषया भवत्पक्षे परनिषेध-मुखेन प्रतीयमानत्वात् नाप्यभावविषयैव तन्निषेधार्थ-त्वात् * ^fनैव प्रतीतिरेव स्यात् ? *—इति चेन्न, 'शाब्द्याः प्रतीतेः सम्भवात् ।

टी० ॥ एनादृशप्रतीतिविरहेऽपि स्वाभावात्प्रतिषेधात्मकत्व-वस्तुभिर्दुःपह्य भावस्येत्यसम्भवस्तद्वत्त्वादेवेत्याह—। ^a“ता-वतापी”ति ॥ ननु परप्रतिषेधमुखेन प्रतीयमानादभावादपरप्र-तिषेधमुखेन प्रतीयमानत्व भावस्य विशेषः स एव लक्षणानि कथं लक्षणानिरुक्तिरित्याह—। ^b“अपरे”ति । प्रतीतेश्चक्षुरवे-द्यात्वेन तदुदित भावत्वमपि चक्षुरवेद्य स्यादित्याह—। ^c“च-क्षुर”ति । यदि परप्रतिषेधमुखेनाप्रतीयमानत्व भावत्वं भवे-त्तदा दोषान्तरमाह—। ^d“अभाव”इति । निर्विषयत्वमेवोपपा-दयति—। ^e“नही”ति । भावेषु सर्वदा विधिमन् एव प्रत्ययो ननु निषेधमुखोपीति शङ्कते—। ^f“नैवनि”ति । आकाङ्क्षादिम-हिम्ना शब्दादेतादृशी प्रतीतिः स्यादेवेत्याह । “शाब्द्या”इति ।

सू० आकाङ्क्षादिमद्भिः पदैः प्रतिस्वं संसर्गबोधनात्
“अत्यन्तासत्यपि ज्ञानमर्थे शब्दः करोति हि” *
प्रत्यक्षप्रतीते^bस्तथा विवक्षितत्वा^(१)दयं न दोषः ?
—इति चेन्न, 'सर्वस्य भावस्य प्रत्यक्षत्वानङ्गीकारात् *
मेश्वरपक्षे सर्वं प्रत्यक्षम् ? *—इति चेन्न, 'तेन तेषा-
मपरप्रतिषेधात्मकतया ग्रहणे प्रमाणाभावात् *

(१) “अभावो नास्तीति प्रतीतेर्निर्विषयत्वप्रसङ्गः”—इति वि-
ज्ञात्युक्तमाक्षिप्य समावृत्ते-वक्ष्यतीत्यादिना ।

तेषां विधिरूपतया तथैव ग्रहणम् ? *- इति चेन्न,
विधिरूपत्वस्यानवधारणात् * 'यदपरप्रतिषेधा-
त्मकतया शब्देनापि बोध्यते तत्तावद्भावरूपम् ?
*-इति चेन्न, 'परपदवैयर्थ्यात् ।

टी० ॥ ननु विषय एव न कश्चित्तादृशी यत्र शब्दोपि
प्रतीतिं जनयेदित्यत आह-। "अत्यन्ते"ति । यद्यप्य(१)सत्-
त्वानिवादिनं प्रति प्रतीतेर्निर्विषयत्वापादनं न दोषः अन्येषां
मते योग्यताविरहात् प्रतीतिरियं न शब्दादपि अन्यथाक्या-
तिशयेत्तदा मन्त्रेण विषयस्तथापि अद्वयान्तरावष्टम्भेनेदमुक्तं ॥
८ "तथे"ति । अपरप्रतिषेधमस्त्वस्येत्यर्थः । अतीन्द्रियभावा-
ठ्यादिनाह-। "सर्वस्ये"ति ॥ ८ "तेने"ति । ईश्वरेण परमा-
दवादीनामपरप्रतिषेधमन्त्रेण प्रतीयमानत्वं ननु परप्रतिषेधमु-
त्तेनेत्यत्र प्रमाणाभावादित्यर्थः ॥ ईश्वरस्यातीन्द्रियेषु विहितत्वे-
नैव ज्ञानमिति जाठ्याप्तिरित्याह-। "तेषामि"ति । विधित्वं
भावत्वमेव पर्यवस्येतच्चानिरूपितमेवेत्याह-। "विधी"ति
नन्वतीन्द्रिये भावे यद्यप्यपरप्रतिषेधात्मकतया प्रत्यक्षेण न
ज्ञानं तथापि शब्देनादृशी प्रतीतिरस्त्येवेत्याह-। १० "यदी"ति ।
अत्रापि पूर्ववत् परपदवैयर्थ्यमित्याह-। ११ "परे"ति ।

सू० "तस्यागोप्यचाक्षुषादित्वापत्तेः * १२ सुरभिचन्दनमि-
त्यादाविवान्योपनीतभगवत्तत्रचाक्षुषत्वं भविष्यति ?
*-इति चेन्न, 'तथाविधविषयेण विशिष्टाया बुद्धे-
र्विषयविशेषणताग्रहे स्वाश्रयोऽंशतः स्यात् तेनापल-
क्षितायास्तथात्वे चाभावविशिष्टभावग्रहार्थस्याभाव-
स्य तत्त्वापत्तेः तेन 'यदेवंविधं तद् भावरूपमिति च
ब्रुवतैवं विभत्वात् भावत्वमन्वद्वाच्यम् ॥

टी० ॥ ननु परपदस्यागेनैव लक्षणमस्ति त्वत्त आह—।
 “तस्याग” इति । प्रतीतिगर्भाभावत्वस्याचाक्षुषत्वापत्तिरित्यर्थः
 ननुपनीतमेव प्रतीयमानत्वं चाक्षुषाणि दृष्टानानित्याह—। ^b“सु-
 रभी” इति । विषयविशिष्टा प्रतीतिरुपनीता सती विशेषणं भव-
 तीति विषयांशे विषयवृत्तावशत आत्मनाश्रयः अचोपनीतायां
 प्रतीती विषय उपलक्षणं प्रतीतिश्च पुनर्विषयेऽप्युपलक्षणं तदा
 विशिष्टस्य तद्विशिष्टाश्रयताया नात्मनाश्रयो न भवति किंतु घटाभा-
 वबद्धमलमिति प्रतीत्या विषयीक्रियमाश्रयाभावस्यापि भावत्वं
 स्यात् प्रतिषेधानात्मकतया वा भूतलप्रतीतिस्तया भावस्याप्यु-
 पलक्षितत्वादित्याह—। “तथाविधे” इति । प्रतीती वा विषय
 उपलक्षणं तथापि स एव दोषः ग्रहार्थस्याभावस्येति पाठे ग्रह-
 स्याथी विषयो योऽभावस्तस्येत्यर्थः दोषान्तरमाह—। ^d“यदेवं-
 विधमि” इति । यत्परमप्रतिषेधानात्मकतया प्रतीयमानं तद्भाव-
 स्वरूपमिति । त्वयोच्यते तथाच लक्षणास्त्यतावच्छेदकं भाव-
 त्वमन्यदेव त्वया वक्तव्यं तच्च दुर्वचनित्यर्थः ।

सू० “अभेदे च यदेवंविधं तद्भावरूपमिति नियमानुपपत्तेः
^bअस्योपलक्षणात्वे चोपलक्ष्यत्वस्यान्यस्य वाच्यत्वात्
 अस्यैव भावार्थत्वे वाऽभावो नास्तीति प्रतीयमानस्य
 भावस्य भावत्वाभावप्रसङ्गात् “भिन्नं च भावत्वं न
 सम्भवति षट्पदार्थव्यतिरेकप्रसङ्गादिति यच्च कि-
 ञ्चिद्भावत्वं तत्स्वात्मन्यस्ति नो वा अस्ति चेत्स्वा-
 त्मनि वृत्तिविरोधः नास्ति चेत्स्वस्यान्यप्रतिषेध-
 मुखेनाप्रतीयमानस्याभावत्वप्रसङ्ग इति ।

टी० ॥ अथ लक्षणस्य लक्ष्यतावच्छेदककपाभेदेमेव मन्यवे
 तदा लक्षणलक्ष्यतावच्छेदकयोर्यो नियमः समठवाप्तिस्तदनुपपत्तिः
 अभेदे ठयाप्यभावात् तच्चति पृथिवीत्वगन्धस्पर्शयोः समनि-
 यमो भिन्नयोर्नत्वनिर्णयोरित्याह—। “अभेदे चे” इति ॥ ननु
 यल्लक्षणत्वेन दर्शितं तदुपलक्षणं नचोपलक्षणेनापि नियमोक्ती-

क्रियते येनाभेदे ननुपपत्तिः स्यादित्यत आह—। ^१“अस्ये”ति । यल्लक्षणत्वेनाक्त सत्त्वेदुपलक्षणं तथापि भावत्वंमुपलक्ष्यतावच्छेदकमन्यदेव वक्तव्यं । यल्लक्षणत्वावच्छेदकं भवतीत्यर्थः भवतु वा लक्षणत्वावच्छेदकमेव रूपं लक्षणं तथापि प्रतिबंधान्नात्मकत्वा प्रतीयमानत्व लक्षणमव्यापकमित्याह—। ^२“अस्ये”ति । अभावे। नास्तीति भा-स्यापि परप्रतिषेधमुखेन प्रतीयमानत्वा-दित्यर्थः ननु लक्षणमिजमेव भावत्व किंल्लक्षणत्वादित्यत आह—। ^३“भिन्नं चे”ति । विकल्पितप्रकारभिरात्वे तस्य सटमपदार्थ-त्वापत्तिरित्यर्थः ॥ ^४“स्वस्ये”ति । अपरप्रतिषेधमुखेन^(१) प्रतीयमानत्वे भावत्वे लक्षणमव्यापकमित्यर्थः । ननु यद्यपि भावत्व स्वरूपं^(२) न । समस्यवत्त्वमेव तच्च सत्तायां नरसु^(३) च घटादिष्व-विशिष्ट सामान्यादिष्वेकार्थमनवायेन सनवाये च स्वरूपसं-स्थेनेव सर्वत्रेति नाट्यादित्यतिष्ठामी लक्षणं तु सत्तासंबन्धोद्य विषयत्व तस्य चाक्षुषत्वेऽपि न दोषः नहि लक्षणलक्षणयोरेकप्रा-प्तत्वनियम सत्तासंबन्धवत्त्वेऽपि सत्तासंबन्धवत्त्वमन्त्येव तच्च तदे-वाच्यद्वेति न दोषः प्रमेयत्वे प्रमेयत्ववत् तथापि मराखण्ड नाभिप्रायोप्रापीति भावः ।

म० * 'नन्वेवमीश्वरे प्रमाणानुपदर्शनात्तदभाव एवाप-
द्यते इति चेत् ? *—अभावत्वं किमभिधीयते * निषे-
धात्मकत्वमिति चेत् ? * तद्यदि प्रतिक्षेपात्मकत्वं
तदा भावेऽप्यस्ति भावाभावयोर्द्वयोरपि परस्पर-
प्रतिक्षेपात्मकत्वस्वीकारात् * “अथाभावत्वमेव ?
*—तदा न निवृत्तः पर्यनुयोगः ‘एतेन विषेधमुखेन
प्रतीयमानत्वमिति निरस्तम् * भावविरोधत्वम् ?
*—इति चेन्न, सर्वभावविरोधित्वं वा तद्विशेषवि-
रोधित्वं वा नाद्यः अविद्धेः ।

(१) अपरप्रतिषेधमुखेन—परप्रतिषेधाऽनात्मकत्वेनेत्यर्थ इति न
न्यायान्तराः स्वयं योर्वैयधिकारवत् । (२) “लक्षणत्वावच्छेदकम्”—इति ।
शेषः । (३) नरसु—मत्तावत्सु ।

टी० ॥ अभावत्वस्य सङ्गनाय सङ्गतिङ्करोति-। “नखेव-
नि”ति । यद्यपि प्रमाणापुपदर्शनमात्रेण नाभावापर्यवसानं
तथापि सङ्गतिमात्रार्थमेतदुक्तम् । ^b“अथाभावात्समेवे”ति ।
प्रतिषेधात्मकत्वमित्यपुष्युनीयं । “एतेने”ति । निषेधशब्देना-
भावाभिधाने पर्यनुयोगानिवृत्तिः प्रतिषेधाभिधाने च सावे-
ऽतिव्याप्तिरिति पूर्वोक्तदोषेणेत्यर्थः अभावोनास्तीतिप्रतीत्या
निषेधमुखेन भावस्यापि प्रतीयमानत्वादित्यर्थः ।

सू० “नहि घटाभावो भूतलादि विरुणद्धि नापि द्वितीयः
^bभावानामपि केषाञ्चित्तथाभावात् * अथ सहान-
वस्थानं विरोधो विवक्षितः स भावानां नास्ति ?
*-इति चेन्न, गोत्वाऽश्वत्वादी तस्यापि भावात् *
एकविधावन्यनिषेधः ^dस ? *-इति चेन्न, भेदे भाव-
भेदयोरेव प्रसङ्गात् ^f* एकविधिरेवान्यनिषेधः स ?
*-इति चेन्न, निषेधस्याभावात्तत्वे भावात्तत्वे वा-
सिद्धेः * नास्तीतिप्रतीयमानत्वम् ? *-इति चेन्न,
घटाभावो नास्तीति घटस्य तथाप्रतीयमानतया
^gऽभावत्वापत्तेः ॥

टी० ॥ “नही”ति । सहानवस्थानं प्रतियोग्यनुयोगि-
भावो वा विरोधो वाक्यस्तदुभयं च घटाभावस्य भूतलादिता-
न सन्ननीत्यर्थः ॥ ^b“भावानामि”ति । उत्तरसंयोगेन कर्मस्यो-
विभागस्य च व्यप्ययातकविरोधदर्शनादतिठयाप्तिरित्यर्थः “त-
स्यापी”ति । सहानवस्थानस्यापीत्यर्थः ॥ ^d“स” इति । विरोध-
इत्यर्थः नीलविधौ पीतानिषेधोस्तीति तत्रातिठयाप्तिरित्याह-।
“भेदे” इति । नीलपीतयोर्न परस्परप्रतिषेधात्मकत्वं किंतु
परस्परविरुद्धताप्यत्वमात्रमत्र नातिठयाप्तिरिति शङ्कते-।
^f“एके”ति । निषेधपदं पञ्चाभावात्तत्वं तदा तदनिरूपणादेवा-
सिद्धिरथ भावात्तत्वं तथाप्यनिवृत्तिर्नहि निषेधपदं भावनभिषेधत्वं

इत्यर्थः भावार्थत्वे एकविधिर्नोपरनिवेशोऽपि तु विधिरित्येव^(१)-
निष्ठिरित्यपवादः ॥ ७ “अभावत्वापत्तेरिति । अभावलक्षणस्य
भावेतिठपापत्तेरित्यर्थः यद्वा लक्षणस्य लक्षणत्वकडेदकधर्म-
व्याप्यत्वेन भावेवेकलक्षणं गतं तदा तस्याभावत्वापत्तेरित्यर्थः ॥

मू० “अस्तीतिभावत्वनिरुक्ती यदुक्तं दूषणं तदापत्तेश्च *
प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणत्वम् ? *—इति चेन्न,
प्रतियोगिनः परार्थत्वेतिप्रसङ्गात् विरोध्यर्थत्वे तद-
निरुक्तेः ‘असदर्थत्वे न जर्थस्यासिद्धेः अतीतानागत-
ज्ञानादौ विषयादिनातिप्रसङ्गात् यच्च किञ्चिदभा-
वस्य लक्षणमुच्यते स भावोभावो वा नाद्यः भाव-
स्याभोधानाश्रितत्वात् ‘विषयिधर्मेण च कथमपि
तथात्वे तन्निर्वाच्यं स्यात् ॥

टी० ॥ “अस्ती”ति । अस्तीतिप्रतीयमानत्वं भावत्वम-
त्रास्ति शब्दार्थो वा विवक्षितस्त्वच्छब्दोल्लेखमात्रं वा आद्येऽग्नि-
ह्विरित्येऽतिप्रसङ्गः किंवाभावस्य प्रतीतिगर्भत्वे तदवाप्त्यवस्था-
द्यापत्तेरित्यादिदूषणमत्राप्युच्यमित्यर्थः ॥ “प्रतियोगिन” इति ।
परनिरूपणाधीनाननिरूपणत्वं अतिसंयोगादावनिव्यापकं विरो-
धिनिरूपणाधीननिरूपणत्वं च विरोधानिरुक्त्यं दुर्ग्रहमित्यर्थः ॥
“असदि”ति । असन्निरूपणाधीननिरूपणत्वं च ज्ञानसंयोगादौ
नास्ति तत्र मत एव विषयस्य संयोगिनश्च निरूपकत्वादभा-
वस्य त्वमती घटादेर्निरूपकत्वं तदमत्वं देशतः कालतो वेति
यदि तदा न जर्थोभाव एव वाच्यः सचाद्याप्यनिरूपित एव
इत्यर्थः क्वचिन्नार्थस्येति पाठः तत्रापि न जर्थस्येत्यर्थः ॥ “वि-
षयी”ति । प्रमेयत्वाभिधेयत्वादिर्विषयीधर्मा भाव एवाभावेपि
वर्तत इति यदि तदा च विषयीधर्मः क्वचिन्निराच्यः स्यादित्यर्थः ॥

मू० * अन्यदेव तद्वत् ? *—इति चेन्न, ‘तद्वदभावस्याभा-
वत्वे स्ववृत्तेर्भावत्वे च व्याघातात् न द्वितीयः

(१) इति शब्दस्तस्मादित्यर्थः । तस्मात्संख्यनिरूपणमित्यर्थः ।

^dतस्यात्मनि वृत्तौ विरोधापत्तेः अवृत्तावध्यायकत्व-
प्रसङ्गादिति * प्रतिक्षेप्यविशिष्टमेव यत्प्रतिभाति
सोभाव ? *-इति चेन्न, प्रतिक्षेपानिरुक्तौ प्रतिक्षे-
प्यानिरुक्तेः विशिष्टशब्दार्थश्च निर्वचनीयः स्यात्
तत्र विशिष्टं विशेषणविशेष्यतत्सम्बन्धेभ्यो भिन्न-
मभिन्नं वा नाद्यः ।

ली० ॥ “अन्यदेवे”ति । तद्वद्विषयिधर्मवदेव किञ्चिद्वा-
चकप्रभावलक्षणं स्यादित्यर्थः तद्वद् अभाववत् चट्पदार्थोति-
रिक्तमन्यदेव लक्षणमभावस्येत्यर्थ इत्यन्ये ॥ ^b“तद्वदभाव-
स्य”ति । तद्वान् लक्षणवान् योऽभावस्तस्येत्यर्थः लक्षणविशि-
ष्टोप्यभावो यद्यभाव एव तदा तत्रापि तल्लक्षणं वाच्यमिति
नदा स्वविशिष्टे स्ववृत्तावंगन जातमाश्रय इति भावः ॥
“भावत्वे” इति । लक्षणविशिष्टोप्यभावो भाव इति वाक्य-
मेव व्याहृतं नहि भावोऽभावो भवतीत्यर्थः ॥ ^d“तस्ये”ति ।
अभावस्य यल्लक्षणं तदभावात्मकमेव यदि तदा तत्रापि तल्लक्ष-
णाङ्गीकारे स्ववृत्तित्वमङ्गीकारे चाठ्याप्तिरित्यर्थः प्रतिक्षे-
प्येति । निषेधविशिष्ट एवभावो ज्ञानते भवति हि घटाभावः
पटाभाव इत्यादिप्रतीतिरिति शङ्कार्थः प्रतिषेधप्रतियोगी हि
प्रतिषेधः प्रतिषेध एवाद्यापि न निरूपित इत्यर्थः यद्यपि
सत्तात्यन्ताभावस्त्वमभावत्वं सत्तात्यन्ताभाव एक एवेति तद्-
नुगतधर्मज्ञानं विनाप्याकाशादिवद्गृहीतुं शक्यते एव सामा-
न्यादौ च सत्तावस्थमेकार्थमवस्थायादिति न तत्रातिठ्याप्तिः
नच सत्तात्यन्ताभावेठ्याप्तिस्तत्रापि तद्वद्वेः नहि सत्तावामपि
सत्ता तत्रापि सत्तैव नास्तीत्यभिप्रायः (१) विशिष्टस्वरूपेण लक्ष-

(१) अस्तु वा यथा त्वं विप्रप्रतिक्षेप्यस्य निरुक्तिर्विशिष्टश-

ब्दार्थ एवानिर्वचनीय इति विशिष्टानिर्वचनीयता प्रपञ्चेन विशिष्ट-
स्वरूपेण लक्षणावाङ्मिश्रितपदसम्भिन्नं लक्षणमनुवितमित्यभिप्रेतवाह-विशि-
ष्टस्वरूपेणेति—

समानमेव सविहित स्यादित्यभिप्रेत्य विशिष्टं स्रष्टव्यमिति-।
/“तत्रे”ति ।

सू० “दण्डपुरुषसंबन्धमन्तरेण ^bदण्डिनोन्यस्याप्रतीतेः
दण्डिनमानयेत्युक्ते तदानयनप्रसङ्गाच्च * ^cतत्सम्ब-
न्धेनापलक्षितत्वात्तथा ? *-इति चेन्न, “अत द्रुत
उपलक्ष्यत्वेतिप्रसङ्गात् ‘तद्वतश्चान्यत्वात् * ^fस-
म्बन्धो हेतुः स च तदधिकरण एव ? *-इति चेन्न,

टी० ॥ अतिरिक्तं विशिष्टमनुपलक्ष्यव्याधितमित्याह-।

^a“दण्डे”ति । व्यवहाराविषयत्वादपि तज्जास्तीत्याह-। ^b“दण्डि-
नमि”ति । दण्डपुरुषसम्बन्धातिरिक्तं किमपि तत्र न व्यवहृ-
यत इति भावः ननु दण्डपुरुषयोः सम्बन्धेन विशिष्टमुपलक्षि-
तमतो विशिष्टे प्रतीतिव्यवहारौ भवन्ती दण्डपुरुषावादायैव
भवत इत्याह-। “तत्संबन्धेने”ति । तद्विशिष्टं तथा व्यवहा-
रविषयः तथाच विशेषण विशेष्ये अपि व्यवहारविषयाविति
भावः विशेषणविशेष्याभ्यां बिनाकृत विशिष्टमुपलक्ष्यं ताभ्यां
विशिष्टं वा आद्यं दूषयति-। “अतद्रुत” इति तद्विनाकृत-
स्योपलक्ष्यत्वे दण्डिनमानयेत्युक्ते कुण्डलिनमानयेत्यतिप्रसङ्ग
इत्यर्थः ॥ अन्त्य दूषयति-। “तद्वत” इति । दण्डपुरुषवि-
शिष्टं चेदुपलक्ष्य तदा विशिष्टस्यान्यत्वेन दण्डपुरुषयोरानय-
नाभावप्रसङ्गस्तदवस्था एवेत्यर्थः । /“सम्बन्ध” इति । विशि-
ष्टमाघटकः सम्बन्धः स च विशेषणविशेष्योभयाभ्य इति विशिष्टे
प्रतीतिव्यवहारौ विशेषणविशेष्ययोरपि भवत इत्यर्थः ॥

सू० “संबन्धात्तदधिकरणसंबन्धान्यत्वापत्तेरिति नैष पन्थाः

* ¹तत्सम्बन्धनि तद्व्यवहार ? *-इति चेन्न, ‘तस्यापि
विशिष्टत्वेनान्यत्वापत्तौ व्यवहारविषयगतविशेषस्य
वक्तुमशक्यत्वात् “एवं परम्पराकल्पनायामप्यनव-
स्थामात्रं नतु व्यवहारार्थगतो विशेषः कश्चित् द्वि-
तीये तु प्रत्येकं दण्डव्यवहारप्रसङ्गो विशेषभावात्

न ते प्रत्येकं दण्डपदार्थाः किन्तु मिलिता इति चेत्
इति किं ते च मेलकं चाभिधीयते उत तेभ्योन्य
एव कश्चित् आद्यो प्रत्येकं स एव प्रसङ्गः मेलके-
त्यधिकः ॥

टी० ॥ “संबन्धादि”ति । केवलात्संबन्धात्तदधिकरण-
संबन्धो विशिष्ट इति न स्याप्यन्यत्वापत्तिरित्यर्थः । तथाच संबन्धस्य
केवलस्य विशेषणविशेष्ये भाग्नयो ननु तदधिकरणस्य विशि-
ष्टस्यापीति संबन्धोऽपि विशेषणविशेष्यगोचरव्यवहारं प्रति न
तन्त्रमित्यर्थः । यद्वा^(१) “संबन्ध” इति । विशिष्टव्यवहारजन-
कस्य संबन्धस्य दण्डपुरुषोवाश्रयाविति तत्रापि व्यवहार इत्यर्थः ।
“संबन्धादि”ति । केवल. संबन्धोऽपि न विशिष्टव्यवहारहेतुः
किन्तु तदधिकरणदण्डादिविशिष्टः सत्त्वान्य एवेति दण्डादौ
मानयनाद्यन्वय इत्यर्थः । एष विशेषणविशेष्यादन्यद्विशिष्टमिति
पक्ष्या न भवतीत्यर्थः । “तत्संबन्धिनी”ति । विशिष्टं यद्य-
प्यन्यत्वापि विशेषणविशेष्यसंबन्धेयं तथाच विशिष्टे व्यव-
हारस्तदुभयगोचरः स्यादित्यर्थः ॥ “तस्यापी”ति । विशिष्टमात्रं
न दण्डपुरुषसंबन्धि किं तु दण्डपुरुषीयत्वविशिष्टं तच्चान्य-
देवेति नैतदपि व्यवहारनियामकमित्यर्थः । ननु पुरुषीयत्ववि-
शिष्टमपि यद्विशिष्टं तदपि परम्परया पुरुषसंबन्धेयमिति स्यादेव ।
पुरुषे मानयनादिव्यवहार इत्यत आह—। “एवमिति”ति ।
पुरुषीयत्वेनापि विशेषणेन विशिष्टमात्रं न विशिष्टं किंतु वि-
शिष्टविशेष एवं तत्रतत्रापीत्यनवस्थित्यर्थः ॥ दण्डपुरुषसंबन्ध
एव यदि विशिष्टं तदाह—। “द्वितीय” इति ते च मेलकं चेति
सर्वेषां विशिष्टव्यवहारापत्तिरित्याह—। “आद्य” इति ।

मू० “द्वितीयस्तु प्रतीतिव्यवहारविरोधात्पूर्ववदेव निर-
स्तः * एकज्ञानरूढो वा अविरलनानाज्ञानारूढो वा

(१) “संबन्धो हेतुः” -इत्यत आरभ्य पूर्वोक्तपक्षयोरेकान्त-
रमाह-वहेति ।

अनेकरच संबन्धश्च संबन्धश्च विशिष्टपदार्थः ?*-
इति चेन्न, 'घटपटाविति बुद्धावारूढौ घटपटौ
संबन्धश्च घटपटरूपो विशिष्टः स्यात् 'घटत्वपट-
त्वतत्संबन्धानां तत्बुद्धावारूढानामभ्युपगमेन संब-
न्धस्यापि तद्बुद्धधारोहाभ्युपगमप्रौढ्यात् । अन्यथा
घटत्वविशिष्टरूपो घटः पटत्वविशिष्टरूपश्च पटः
कथमभ्युपगन्तव्यस्तत्र 'न च घटपटावित्यपि विशि-
ष्टमेव स्वतन्त्रयोर्घटपटयोः परस्परासंबन्धद्वयोस्तत्र
व्यवहरणात् न पुनर्यथा दण्डी पुरषस्तथा घटी-
पटः पटीघट इति वा तत्र व्यवहारः ॥

टी० ॥ "द्वितीयस्ति"ति । तेष्वधिकं चेन्मेकः^(१)मि-
त्यर्थः । "पूर्ववदि"ति । विशिष्टस्य भिन्नत्वक्षेपे यदुपपन्नं तदि-
हापीत्यर्थः ॥ "अविरले"ति । भिन्नजातीयज्ञानान्तरितज्ञान-
धारारूढ इत्यर्थः । तथाचैकज्ञानविषयत्वावच्छिन्ना दण्डपुष्प-
संबन्धा एव विशिष्टपदार्थ इति न प्रत्येकं विशिष्टव्यवहार-
प्रसङ्गो न वा तदुभयगोचरव्यवहारानुपपत्तिरिति भावः । एवं
च सति समूहालम्बनारूढौ घटपटौ द्वावपेकं विशिष्टं स्या-
दित्याह- । "घटपटावि"ति । ननु घटपटाविति बुद्धेः संबन्ध-
विषयता नास्तीत्यत आह- । "घटत्वे"ति । समूहालम्बनस्य
घटत्वपटत्वसमवायविषयकत्वादित्यर्थः अन्यथा विशिष्टप्रती-
तिरेव न स्यादित्याह- । "अन्यथे"ति । ननु तदुभयं विशि-
ष्टमेवास्तिवत्यत आह- । "अन्योन्योपाक्तमानाभावात् तदुभयं
विशिष्टमित्यर्थः ।

सू० "नचैकज्ञानारूढतैव तयोर्न मन्तव्या यतो घटपटा-
विति द्वित्वं तयोस्तद्द्वयानवमाहिता कथं विज्ञा-
नेनावगाह्यतेति प्रत्यभिज्ञाप्रस्तावोक्तान् दोषाना-

ह्याश्रयः अत एवाविरलमानाज्ञानारूढतापि विशिष्टता निरवकाशा * 'अप्रकाशमानासंबन्धोनेक एकबुद्धारूढस्तथा नचैवं घटपटौ तत्कवमुक्तदोषापत्तिः ? * -इति चेन्न, 'अप्रकाशमानासंबन्धो ययोरित्ययमर्थो विशकलित इति घटत्वपटत्वव्यस्त्यादिवैशिष्ट्यमपि भज्येताविशेषात् * 'अथ धर्मधर्मिसंबन्धाः स्वतन्त्रा एवैकबुद्धरूपारूढास्तथा नच घटपटौ धर्मधर्मिरूपावित्यनतिप्रसङ्गः ? * -इति चेन्न, 'धर्मत्वस्यैकस्य दण्डादिगुणादिसाधारणस्य वक्तव्यत्वापातात्॥

टी० ॥ ^a 'नचेति । एकज्ञानाविषयत्वे द्वित्वमुभयगतं न प्रतीयेत् यथा प्रत्यक्षिज्ञानस्य स्मृत्यनुभवरूपत्वे तत्ताविशिष्टे दन्ताविशिष्टयोरभेदे न केनापि ग्रहीतुं शक्यः स्यादिति भयेन द्वयोरेकज्ञानविषयत्वमङ्गीक्रियते तथेहापीत्यर्थः ॥ ^b 'अत एवे'ति । स्वतन्त्रयोर्विशिष्टत्वमङ्गादेवेत्यर्थः ॥ ननु घटपटौ कथं विशिष्टे स्याद्यतस्तयोरसम्बन्ध एव प्रकाशते दण्डपुरुषौ ननु तथेत्यशङ्कने - ^c 'अथे'ति । असम्बन्धाविषयकैरुक्तानारूढयोर्विशिष्टत्वे घटपटयोः स्वस्वजातिवैशिष्ट्यमपि न स्यात् यतो विशकलितयोर्घटपटयोः घटत्वपटत्वयोरस्मिन्नज्ञानेऽसम्बन्धस्यैव प्रकाशमानत्वादिति परिहरति - ^d 'अप्रकाशमाने'ति ॥ ननु धर्मो धर्मोऽदुभयमसम्बन्धश्च विशिष्टपदार्थो घटपटौ न धर्मधर्मिभावापत्ताविति नानिप्रसङ्ग इति शङ्कने - ^e 'अथे'ति । धर्मत्वमेकमनुगतं नास्तीति निरूपकाप्रतीती लक्षणं दुर्ग्रहणित्याह - ^f 'धर्मत्वस्ये'ति ॥

मू० 'सोप्येष्टव्य इति चेत् दृष्यतां परं तस्यापि बालुकावद्विशकलितस्योपगन्तव्यत्वेन 'धर्म्ये'व किं न धर्मः स्यात् * 'तथा प्रतीत्यभावात् स्यात् ? * -इति चेन्न, 'त्वदुक्तैकप्रतीत्यारोहस्यैवाविशेषात्प्रतीतिरपि तथा

किं न स्यात् * भास्तु धर्मत्वमनुगतं तत्तद्रूपादि-
पदार्थस्वरूपमेव तथा विचित्रं यत्तदेव धर्मिणा संब-
न्धेन च सममेकबुद्धरूपारूढं विशिष्टं नान्यत् ?
*-इति चेन्न, तेषां स्वरूपाणां भेदेन नानाभूतेषु वि-
शिष्टेष्वनुगता विशिष्टबुद्धिर्न स्यात् 'संबन्धमपि च
तर्हि विलुम्पैवं स्वभावादेव रूपादिकं तथाधि-
पमाधत्तां ।

टी० ॥ “सोपी”ति । धर्मत्वलक्षण एको धर्मः प्रमेयत्वा-
दिष्वदेष्टव्य इत्यर्थः । एवं नति धर्मत्वस्य केवलान्वयित्वेन
क्वापि धर्मधर्मिभावस्य ठयवस्था न स्यात् अठयवस्थितत्वमेव
बालुकावद्विशकलितत्वं वैशिष्ट्या निरुक्त्या धर्मधर्मिभावस्य
विशकलितत्वमठयवस्थामेवाह- । “धर्म्ये”ति । प्राधान्येन
प्रतीयमानो धर्मधर्मस्तूपमर्जनतया प्रतीयमान इति प्रतीति-
कृत् एव विशेष इत्याह- । “तये”ति । तथाप्रतीतिरेवापद्य-
तानित्याह- । “त्वदुक्ते”ति । उभयोरेकप्रतीत्यारोहाविशे-
षादिति भावः धर्मित्वं विशेषणत्वपर्यवसन्नं विशेषणत्वं च
विशिष्टत्वनिर्वाह्यं चेत्तद्वर्तमानानुगतं भास्तु किंतु वस्तूनामेव
रूपरसादीनामयं स्वभावविशेषो तद्वृत्तादिना धर्मिणा समवाया-
दिना च संबन्धेन सहैकबुद्ध्या विशिष्टं भवतीत्याशङ्कते- ।
“भास्तु”ति । एवं तर्हि रूपादीनामेवम्भतानामनुगतानामेव
विशिष्टत्वे विशिष्टाकारानुगतप्रतीतिर्न रूपादिति परिहरति- ।
“तेषामि”ति । दोषान्तरमाह- । “संबन्धमि”ति विलुम्प-
निरस्कुर्वित्यर्थः यथा रूपादय एकबुद्ध्यारूढा विशिष्टव्यवहार-
भाजनं भवन्ति” तथा समवायादिसंबन्धव्यवहारोपि तैरेवास-
म्भदैरस्तु कृतं संबन्धेनेत्यर्थः ॥

सू० “एवमपि किं न स्यादिति चेत्, तर्हि वराको धर्म्यपि
विसृज्यतां यथा विना संबन्धं विशिष्टबुद्धी रूपा-
दिस्वभावसामर्थ्यात्समर्पिता तथा विना धर्मिणम-

प्यस्तिवति जितं जैनेः * स्यादप्येवं यदि शुक्ल
इत्येतावन्मात्राद्येव प्रतीयेत किंतु शुक्लः शुद्ध
इत्यादिना प्रत्ययेन सामानाधिकरण्योल्लेखिना
धर्म्यप्यानीयत ? *—इति चेन्न, “शुद्धत्वजातेरुपाधेर्वा
रूपादेरविरलतादृगवस्थितस्य वा स्वरूपवैलक्षण्य-
मेव तत्पदेभिषिच्यतां येन विनाप्यधिकरणं सामा-
नाधिकरण्यव्यवहारः स्यात् किंच नैतावन्मात्रं
बुद्धिमादाय तदर्थगतवैचित्र्यान्तरखण्डने बुद्धिरेव-
स्वकारणसामर्थ्यात्तथोत्थिता तत्तद्रूपव्यवहारप्रसवित्री
स्वीक्रियतां कृतमर्थव्यसनेन ॥

टी० ॥ भट्टमतं शङ्कते-। “एवमि”ति । सम्बन्धश्चेत्तिर-
च्छतस्मिन्ना धर्म्येपि तिरस्क्रियतामिति धर्ममात्रमतद्वयार्थितकपं
विशिष्टज्ञाने भामन इति वादिभिर्वाद्भिर्जितमित्याह-। “नहीं”
ति ॥ ननु गौरिधर्मित्यादिप्रत्यये तथात्वेपि शुक्लः शुद्ध इत्या-
दिधोस्तु धर्मिणमुल्लिखन्ती कथं तत्र प्रमाणं न स्यादित्याह-।
“स्यादपी”ति । शुद्धत्वजातिरेव रूपेण महैकज्ञाने सामाना-
सामानाधिकरण्यव्यवहारं करोति यद्वा धर्मवैलक्षण्यमेव धर्मिण-
देभिषिच्यतां किं धर्मिणेत्याह-। “शुद्धत्वे”ति । दृवखान्तरमाह-।
“किञ्चे”ति । नैतावन्मात्रं न विशिष्टविलोपधर्मिणिकोपमात्रं
बुद्धिमादायापितु मकलार्थत्रिलोप एव बुद्धिमादायेत्यर्थः ॥

म० “तस्मात् “प्रत्येनव्यस्य वैचित्र्यं प्रत्ययोल्लेखसामि-
कम् । धियं निवेश्य लुम्पद्भयो भङ्गं साहवेव यच्छति”
यसु केनचिद्भावस्य स्थाने तन्मात्रधीरभिषिक्ता
तत्तस्य परमुचितं “गुरुर्धियमभावस्य^(१)स्थाने
स्थानेभिषिक्तवान् । प्रसिद्ध एव लोकेस्मिन् बुद्ध-
बन्धुः प्रभाकरः” अपिच एकबुद्धयारूढोऽनेकदश

(१) स्थाने-इत्यवश्यं बुक्तमित्यस्मिन्मते-।

सम्बन्धश्च विशिष्टपदार्थ इति पक्षे योग्यमेव रूपवै-
लक्षण्यभाग विशिष्ट इति कथ्यते सोप्येवं विशिष्टो-
विशिष्टाद्वैलक्षण्येन बोध्यमानो ज्ञानमन्तर्भाव्यैव
स्यादिति तत्र तत्रापि ज्ञानान्तरनिवेशनेऽनवस्था
क्वचिदप्यनिवेशे तस्याभावादविशिष्टत्वे शेषस्या-
मूलमवैशिष्ट्यापातः ॥

टी० ॥ विशिष्टस्य गहनं कलाक्रमेण प्रपञ्चनिष्पत्त्ये पर्यव-
सक्तं तथाच तत्सम्बन्धादिभ्यो भङ्ग एवेत्युक्तं हरति । — “तस्मादि”
ति । प्रत्येतदप्यवैशिष्ट्ये तावत्ताद्रूप्येऽसौल्लेख एव साक्षी स चेदु-
ल्लेखो बुद्धिवैशिष्ट्यमात्रेण समाहितस्तदा स एव साक्षी प्रप-
ञ्चस्य तत्त्वसादिभ्यो भङ्गं प्रयच्छतीत्यर्थः तावन्मात्रबुद्धयधीन
एवाऽभावोल्लेख इति वादिनं प्रमाकरमुपहमति । — “गुरुरि”-
ति । अभासस्य स्थाने धियमभिषिक्तवान् गुरुस्तत्स्थाने समु-
चितं बुद्धबन्धुः प्रमाकर इति लोके प्रसिद्ध एव यतः बुद्धोप्य-
भावं पदार्थान्तरं नाङ्गीकरोति प्रमाकरोपि तथेति सिद्धान्तसा-
ध्यादेवं बन्धुभाव इत्यर्थः गौतमश्चाकं बन्धुश्च मायादेवीसुत-
श्च नः इत्यत्र तथा प्रसिद्धिरिति भावः किंच विशिष्टस्य बुद्धि-
चटितं यल्लक्षणं तल्लक्षणविशिष्टमविशिष्टेभ्यो विशिष्टं उवाच-
रणीयं ज्ञानान्तरमेतादृशं निवेश्य चेत्तदाऽनवस्था ज्ञानान्तरं
चेत्क्वचिद्गत्वा नानुमरणीयं तदा तल्लक्षणविशिष्टं न भवे-
दिति मूलपर्यन्तं विशिष्टहानिरित्याह । — “अपि चे”ति ॥

सू० “तद्योग्यस्तथेति” चेत्तद्विं योग्यतापि तद्विशेषणं “बा-
लुकादिददलयातिप्रसञ्जिकैवेत्युक्तमावतंते । “एव-
मेकमिति ज्ञानमित्याकृढमित्यादिद्वारैरपि द्रष्टव्यं
तथाहि “अविविष्टाद्विशिष्टस्य वैशिष्ट्ये यदि धीर्वि-
शेत् । तद्बुद्धिधाराविश्रान्तिरित्याह मूलाविशिष्टे”ति

विशिष्टनिरासेन सर्वाणि लक्षणानि निरस्तानीति
मन्तव्यं यथा गुणाश्रयो द्रव्यमित्यादि इतोपि
गुणाश्रयो द्रव्यमित्यसङ्गतं । तथाहि कथमेतल्लक्षण-
सम्बधारणीयं सङ्ख्यारूपगुणवत्तया रूपादेरपि प्रतीतेः
भ्रान्तिरसाविति चेत्पृथिव्यादौ कथमभ्रान्तिरिति
वक्तव्यं तत्र बाधकाभावादिति चेत्तुल्यं गुणस्य गुण-
वत्तायां बाधकमस्माभिरवश्यं वक्तव्यम् । * निर्गुणा
गुणा इति सिद्धान्तात् ? *—इति चेन्न, 'रूपादेर्गुण-
त्वस्यैव निश्चेतुमशक्यत्वात्

टी० ततोऽग्रे ज्ञानान्तरयोग्यतामात्रघटितमेव विशिष्टं
स्यादिति नानवस्था न वा मूलपर्यन्तं विशिष्टज्ञानिः योग्यतायाः
सर्वत्र सत्त्वादित्याशङ्कते—। “तदि”ति । तद्योग्यतायाः अपि
वैशिष्ट्यं तत्र विशिष्टे ज्ञेय चेत्तदा सैवानवस्था न ज्ञेयं चेत्तदा
शेषानिद्वया सर्ववैशिष्ट्यामिद्विगिनिपरिहरति—। “तही”ति ।
“बालुकावदि”ति । वैशिष्ट्यस्याद्याप्यभिदेरिति भावः
लक्षणवैशिष्ट्यद्वारकं दोषमभिधाय तदीयतद्विशेषणवैशिष्ट्य-
द्वारकमाह—। “एवमिति”ति । “अविशिष्टादि”ति । अविशिष्टा-
त्पदार्थाद्विशिष्टस्य यद्वैशिष्ट्यं तदावृत्तधीः सा चेत्तद्विशिष्ट-
धाराधीना तदानवस्था न चेत्तद्वैशिष्ट्या सर्वानिद्विरित्यर्थः ।
विशिष्टलक्षणप्रयोजनमनुवदन्नेव लक्षणान्तरमङ्गतिमाह—।
“विशिष्टे”ति ॥ “इतोपीति । वैशिष्ट्यलक्षणरूपलक्षणानु-
पपत्तिसमुच्चयः । “कथमिति”ति । रूपादीनामपि गुणाश्रयत्व-
दर्शनाद्द्रव्यमात्रवृत्तिनया कथमेतद्विधारणीयमित्यर्थः ॥ “रूपा-
देरिति”ति । गुणत्वव्यवस्थापकानतिप्रसक्तधर्माभावादित्यर्थः गु-
णाकारानुगतमतिश्च न सर्वमाधारणीति भावः ॥

सू० * सामान्यवानगुण इत्यादितल्लक्षणयोगात्तन्निश्चय
इति सिद्धान्तात् ? *—इति चेन्न, ‘अगुण इति लक्षणांश-
स्याद्याप्याभिदेः सङ्ख्यावत्तया प्रतीतेर्विद्यमान-

त्वात् * 'भ्रान्तिरसौ' ? *-इति चेन्न, परस्परश्रयस-
ङ्गात् ^dसङ्ख्यावत्तया प्रतीतेर्भ्रान्तित्वे गुणलक्षणसि-
द्धिस्तत्सिद्धौ च बाधेन भ्रान्तित्वव्यवस्थापनं * नच
हेत्वन्तराद्रूपादेर्गुणत्वसिद्धौ बाधकमिद्धिः * दृष्टान्त-
स्वापि सङ्ख्यायोगिप्रत्ययाक्रान्तत्वेन प्रसक्तद्र-
व्यकोटिप्रवेशितया गुणत्वेनासिद्धेः * ^gसङ्ख्यायाः
सङ्ख्यावत्त्वेनवस्थाप्रसङ्गान्निसङ्ख्यत्वव्यवस्थितौ
दृष्टान्तत्वं भविष्यति ? *-इति चेन्न, पृथक्त्वेनापि
तस्याः सम्भावितद्रव्यकोटिप्रवेशत्वात् ॥

टी० ॥ "मानान्यत्रानि"ति । मानान्यवत्त्वे सत्यगुणत्वमेव
द्रव्यस्यापकमित्यर्थः ॥ कर्मस्य निष्ठयासौ संप्रतिषेधः । ^b"अगुण"
इति । अगुणत्ववत्त्वमिदं सख्यादीनां गुणानां तत्र सत्त्वा
दित्यर्थः दोषान्तराभिधानाय पुनः शङ्कते । "भ्रान्तिरिति ।
अन्योन्याश्रयमेव विशदयति । ¹"नहे"ति ॥ "बाधेने"ति ।
निर्गुणेषु गुणेषु सङ्गादिप्रतीतिर्बाधितविषयेत्यर्थः ॥ ननु रूपा-
दयो गुणाः सामान्यवत्त्वे सत्यचलनात्मकत्वात् शब्दवदिति
रूपादीनां गुणत्वं सेत्स्यति तथाच गुणवत्त्वप्रतीतेर्भ्रान्तवर्ति-
रिति नान्योन्याश्रय इत्यन आह । "नचे"ति । शब्दस्यापि
दृष्टान्तस्य सङ्कारूपगुणवत्त्वेन द्रव्यत्वमिदं सङ्ख्यत्ववत्त्वमिद्धे-
दित्यर्थः । ननु सङ्ख्येनात्र दृष्टान्तोस्तु नहि सङ्गापि सङ्गावती येन
तस्या अपि द्रव्यत्व भवेदित्याह- । ^g"सङ्ख्याया"इति । सङ्गा-
यामनयन्याश्रयात्मकानावर्तिष्ठ पृथक् तु तत्र वर्तते एव तावता
तस्यामपि द्रव्यत्वापत्तौ न दृष्टान्तत्वमित्याह- । ¹"ने"ति ॥

सू० "एवं पृथक्त्वस्यापि सङ्ख्यावत्तयेति आतीतराना-
श्रयोऽकर्मरूपौ गुण इत्यपि न, ^bजातिव्यापनात्
* 'जातिमात्राश्रय इत्यर्थः ? *-इति चेन्न, ^dअभावा-
श्रयतया सर्वाव्यापनात् * जातिमात्राभावाश्रय ? *-

इति चेन्न, 'उपाधीनामपि तदाश्रितत्वात् * नौपा-
धीनामाश्रयोरूपादिः' किन्तु कथमपि संबन्धी ताव-
तैवानुमानादिमवृत्तिः ? *—इति चेन्न, 'उपाधिसं-
बन्धं प्रत्यक्ष्याश्रयत्वस्य मन्तव्यत्वात् ।' अन्यथा
यदि किञ्चिद्रूपमत्र नेष्यते तदा सामान्यविशेषा-
नुमानं तत्र न स्यात् । व्यधिकरणयोगस्य गमकभा-
वानभ्युपगमात् तस्माद्यदेतदेव लक्षणं तत्तावान्न
जातिरूपं तदिदं यदि रूपादौ नास्ति तदानी-
मस्ति यद्यस्ति तदा नास्तीति विशेषेण लगित्युक्ते
न लगति मालगेत्युक्ते लगतीति । प्रवर्तिहकामनु-
करोति

टी० ॥ तर्हि पृथक्कनस्तु दृष्टान्त इत्यत आह—। "एव-
मि"ति ॥ ^b"जातिव्यापनादिति । जातावपि जातिभिन्नकथ-
नानाश्रयत्वमकर्मत्वं चेत्यर्थः ॥ ^c"जातिमात्रे"ति । जातिश्च
न तथेत्यर्थः । एवं च सत्यसम्भव एव रूपादीनामपि रसत्वा-
द्यजावाश्रयत्वादित्याह—। ^d"अज्ञावे"ति ॥ ^e"उपाधीनामि"ति ।
प्रमेयत्वाभिधेयत्वादीनामित्यर्थः । उपाधयो न रूपादौ
समवयतीति न तदाश्रय इत्यर्थः ॥ तर्हि रूपादिकं प्रमेय-
मभिधेयत्वादित्यादि कथं नदनुमानं स्यादपक्षधर्मत्वादित्यत
आह—। ^f"किन्तु"ति ॥ ^g"उपाधी"ति । तथाच जाति-
मात्रजावाश्रयत्वमसम्भवीत्यर्थः ॥ ^h"अन्यथे"ति । चक्षुर्मात्रव-
हिरिन्द्रियस्याश्रयत्वादिना रूपत्वादिकमपि नानुमीयेत समा-
नाधिकरणयोरेव साध्यसाधनयोगस्य गमकभावानभ्युपगमादि-
त्यर्थः यदि जातिमात्रजावाश्रयत्वं लक्षणं तत्र रूपादौ न
स्वीकर्तव्यं ⁱ "दा जातिमात्रजावाश्रयत्वं लक्षणं नविध्यति अन्यथा
लक्षणरूपापाधिकत्वादेव तल्लक्षणं द्रष्टुं भवेदित्यर्थः ॥ प्रव-
र्तिहका प्रवृत्तिः

सू० अपिच गुणाश्रयो द्रव्यमित्यत्र कर्त्ताश्रयार्थः * सम-
वाय ? *-इति चेन्न, "गुणत्वादेरपि द्रव्यत्वप्रसङ्गा-
द्गुणावच्छिन्नस्य समवायस्य गुणत्वेपि विश्रान्त-
त्वात् । * ^१गुणः समवेतो यत्र स गुणसमवायीति
विवक्षितम् ? *-इति चेन्न, "यत्रेत्यस्याधिकरणार्थ-
स्याद्याप्यनिरूपणेन तेनैव तद्द्रव्याकारानुपपत्तेः *
इहेतिप्रत्ययहेतुराधार ? *-इति चेन्न, इह शङ्खे
पीतिमेति प्रत्ययाच्छङ्खस्य पीतिमाधिकरणत्वप्रस-
ङ्गात् * "भ्रान्तिरसौ यथार्थश्च प्रत्ययोत्र विवक्षित ?
*-इति चेन्न, 'तदर्थसत्त्वनिरूपणायतिरेकेण तद-
प्रमाणत्वस्य बोद्धुमशक्यत्वात् नचाद्यापीहेतिप्र-
त्ययस्यार्थः प्रतीतो यत्प्रतियोगिकमसत्त्वं तत्र
निरूप्यते / पीतत्वं प्रतियोगी तत्र क्वचित्सिद्धम् ?
*-इवेति "चेन्न, तस्य प्रमितत्वादेवासत्त्वानुपपत्तेः ॥

टी० ॥ "गुणत्वादेरिति"ति । गुणनिरूपितः समवाये । यथा
द्रव्ये तथा गुणत्वज्ञातावपीत्यर्थः गुण इति गुणत्वे च न गुणः
समवेत इति न तत्रातिशयः प्रित्यर्थः कुत्र गुणः समवेत इति
नाद्यापि सिद्धमित्याह- । ^२"यत्रे"ति । यद्वा गुणाधिकरणत्वं
द्रव्यत्वमित्यनेनाक्तं स्यात्तथाचाधिकरणमेव दुर्वचमित्याह- ।
^३"यत्रे"ति ॥ ^४"भ्रान्तिरिति"ति । इहेतिप्रमाहेतुराधार इति लक्षणं
विवक्षितमित्यर्थः विषयबाधगम्यं भ्रमत्वं विषयबाधश्च न
ठयवस्थित इत्याह । ^५"ने"ति । शङ्खे पीतिमेत्यत्र पीतिमा-
विषयस्तद्बाधश्च तदमर्थं तथाचाऽस्याः प्रतीतेर्भ्रमत्वमेवे-
त्याह- । ^६"पीतत्वमिति"ति । पीतत्वं प्रमितं चेत्तदा तदसत्त्वं
नामान्यतो वक्तुं न शक्यम इत्याह- । ^७"ने"ति ।

सू० * तस्य "तत्राप्रमितत्वम् ? *-इति चेन्न, ^८तत्रेत्या-
धारत्वानिरूपणादिति एतेन समवायिकारणं द्रव्य-

मित्यपि लक्षणं निरस्तं ^dकथं निर्णेतव्यमिदं सम-
वायिकारणमिदं नेति रूपादौ घटादौ च सङ्ख्या-
समवायिकारणत्वयुक्तेस्तुल्यत्वात्सङ्ख्यैव तु रूपादौ
नास्तीति चेद्घटादौ कथमस्ति प्रत्ययस्योभयत्र
तुल्यत्वादित्युक्तमनुषञ्जनीयं * द्रव्य एव सङ्ख्यास्वी-
कारे तत्संबन्धाद्गुणेपि तद्व्यवहारोपपत्तौ कल्प-
नालाघवाद्गुणे सङ्ख्याद्यस्वीकारः ? *-इति चेन्न,
विपरीतमेव कुतो न स्यात् सत्तासामान्याद्यपि च
गुणादौ किमर्थमङ्गीक्रियते । द्रव्यद्वारैव तत्र तद्व्य-
वहारोपपत्तेः ननु ^hसामान्यार्थ एव कः तथाहि
अनुवृत्तप्रत्ययकारणं सामान्यमित्यलक्षणं सामग्र्या
सर्वकार्योत्पत्तेस्तथा तदेकदेशान्तरैश्च व्यभिचारात्॥

टी० ॥ यद्यपि सामान्यतस्तदसत्त्वं नास्ति तथापि
शङ्केऽधिकरणेस्त्येवेत्याह-। “तत्रे”ति । तत्रेत्याधारत्वेमेवो-
च्यते तच्च दुर्बलमेवेत्याह-। ^b“ने”ति । “एतेने”ति । रूपादा-
वनिठयापकत्वेनेत्यर्थः । रूपादीनामपि समवायिकारणत्वा-
दिति भावः एतदेवाह-। “कथनि”ति । रूपादौ नह्यैकार्यस-
मवायाधीनः सङ्ख्याप्रत्ययो नतु समवायाधीन इत्याह-।
“द्रव्य एवे”ति । रूपादिनमवेनयैव संख्यया परम्परासंबन्धेन
द्रव्येपि सङ्ख्याप्रत्ययः स्यादित्याह-। “विपरीतमि”ति । सङ्ख-
द्विरपि सत्तैकार्यं समवायादिना स्यादिनि रूपादौ सत्तापि
नाङ्गीक्रियतामित्याह-। “सत्ते”ति ॥ ^h“सामान्यार्थ” इति ।
सामान्यशब्दार्थ इत्यर्थः । सामान्यरूपो धार्य इत्यर्थः । अवृ-
त्तप्रत्ययो भिन्नेव्येकाकारप्रत्ययः सामग्र्येति तत्कारणत्वसाध-
नावष्टम्भेनोक्तं-। “तये”ति । सामग्र्येत्यर्थः ॥

मू० “असाधारणविशेषणात् * ^bअनन्यजातीयप्रयोजक-
त्वं च तत् । ? *-इति चेन्न, ^dस्वसामग्र्यामपि प्रस-

ज्ञातादवस्थ्यात् । भेदप्रतिपत्त्यादावपि प्रयोजक-
त्वाच्च । * 'एतत्प्रतिपत्तिप्रमाणकत्वम् ? *—इति
चेन्न, स्वसामग्र्यामप्यस्याः प्रमाणत्वात् * 'एतदेक-
प्रमाणकत्वम् ? *—इति चेन्न, 'अर्थक्रियाभेदादेरपि
तत्र प्रमाणत्वात् * 'एतत्प्रतिपत्तिप्रमाणकत्वम् ? *—
इति चेन्न, 'तद्विशिष्टस्यापि तत्त्वप्रसङ्गात् ॥

टी० ॥ अनुवृत्तप्रत्ययानाधारणकारणं सामान्यमिति लक्षणं
ब्रूते—। “असाधारणे”ति । असाधारणत्वेन विशेषणतः ॥
० “तदि”ति । तल्लक्षणमित्यर्थः ॥ एतदेव विवृणोति—। “अन-
न्ये”ति । आत्मनस्तत्संयोगप्रभृतीनामन्यजातीयमपि कार्यं
प्रति प्रयोजकत्वं सामान्यस्य त्वनुवृत्तप्रत्ययमात्रं प्रतीत्यर्थः ।
“स्वसामग्र्यामि”ति । असाधारणत्वादित्यर्थः । अनन्यजा-
तीयप्रयोजकत्वस्य सामान्येऽप्यसंभव इत्याह—। “भेदे”ति ।
सामान्ये हि वैधर्म्यं तच्च भेदप्रत्ययमपि प्रति कारणभेदेत्यर्थः ।
“एतदि”ति । अनुवृत्तप्रतिपत्तिः प्रमाणं यस्य तत्सामान्यमि-
त्यर्थः । अनुगतमनिः स्वसामग्र्यामपि प्रमाणमिति तत्रानिव्या-
प्तिरित्यर्थः । “एतदेके”ति । सामग्र्यामन्यदपि प्रमाणमिति
भावः ॥ “अर्थक्रिये”ति । कार्यभेदस्यानाकस्मिकत्वादपि
कारणगमनियतजातिभेदकल्पनमित्यर्थः ॥ “एतत्प्रतिपत्ति”
ति । अनुवृत्तप्रत्यय एव प्रमा यत्रेत्यर्थः । “तद्विशिष्टे”ति ।
सामान्यविशिष्टवत्त्वावपि तदेकप्रमाणकत्वमिति तत्रातिव्याप्ति-
रिति भावः ॥ जातिवैशिष्ट्यांशे च तदेक प्रमाणकत्वमावश्यक-
मिति भावः ।

सू० * “तदवच्छिन्नप्रमांशप्रमाणकत्वम् ?” इति चेन्न, तद-
सिद्ध्यैवासिद्धेः * “इयं प्रतीतिर्येन विना नोप-
पद्यते^(१) तत्सामान्यम् ? *—इति चेन्न, कारणान्त-

(१) नोपपद्यते—इति बहुषु पुस्तकेषु दृश्यमानः पाठोऽप्यपठ एव
जातिवत्त्वादेव प्रतीतेरनुगतत्वेऽनुपपत्तावविरोधादिति भावः ।

राक्षामपि तथात्वादिति अनुवृत्तं सामान्यमित्य-
प्यलक्षणं किमिदमनुवृत्तत्वं नाम * “अनेकाश्रित-
त्वम्” *-इति चेन्न, अवयविना संयोगादिभिश्च
व्यभिचारात् * नित्यत्वे सति ? *-इति चेन्न, समवा-
येन व्यभिचारात् अत एव न बहुवृत्तित्वमपि ^६ * असं-
बन्धत्वे सति ? *-इति चेन्न, अणुभिर्व्यभिचारात् *
नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतं सामान्यम् ? *-इति चेन्न,
विकल्पासहत्वात् एतल्लक्षणं नित्यमनित्यं वा स्यात्
नाद्यः ^७ स्वात्मनि वृत्तिविरोधात् ॥

टी० ॥ “तदवच्छिन्नप्रमाणे”ति । व्यक्तवैशिष्ट्यस्य च न
कार्यप्रमाणाविषयत्वं विषयभेदेन ज्ञानेऽप्यप्रमेदादित्यर्थः । जाति-
सिद्धौ तदप्रमाणासिद्धयर्थजातिरेव लक्षणाभावात् सिद्धेत्याह ।
^८ “ने”ति । अनुगतप्रत्ययानुपपत्तिप्रमाणकत्वं लक्षणं शङ्कते-
“इयमिति”ति । आत्मनस्तत्संयोगादावतिष्ठयाप्तिमाह- । “का-
रणात्”ति । “अनेकाश्रितत्वमिति”ति । स्वाश्रयान्योन्याभाव-
समानाधिकरणत्वमित्यर्थः । तयामन्यवृत्तिसर्वपदार्थातिष्ठयाप्ति-
माह- । “अवयवी”ति । “समवायेने”ति । तस्यापि संबन्धि-
द्वयवृत्तित्वादित्यर्थः ॥ ^९ “असंबन्धत्वे”इति । नित्यत्वेसंबन्धत्वे
सत्यनेकाश्रितत्वमित्यर्थः । “अणुभिरिति”ति । संयोगवृत्त्या
परमाणुनामनेकदिगवच्छेदेन वृत्तेरित्यर्थः ॥ ^{१०} “नित्यत्वे”इति ।
समवायलक्षणा वृत्तिर्विवक्षितेति न परमाणावतिष्ठयाप्तिरि-
त्यर्थः । ^{११} “स्वात्मनी”ति । नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वकूपं
लक्षणं यदि नित्यं तदा नित्यत्वांशेऽपि नित्यत्ववृत्तिरित्यंशत
आत्माश्रय इत्यर्थः ॥

म० “विशिष्टप्रविष्टमपि हि नित्यत्वं नित्यत्वमेव नापि
द्वितीयः ^{१२} सामान्यस्य समवायस्य च नित्यत्वाभावप्र-
सङ्गात् ^{१३} आत्मत्वाद्वा व्यक्तवभावायत्तस्यापि विशि-

रुभावस्यासंभवात्^d तस्य च कदाचिदसत्त्वानङ्गीकारे
तदनित्यत्वस्य वस्तुमशक्यत्वात् 'तद्ग्राहिणश्च
प्रत्ययस्यैककालिकस्य मिथ्यात्वेऽविशेषात्सर्वका-
लिकस्य मिथ्यात्वप्रसङ्गेन सर्वथा तदसत्त्वापत्तेः ।

टी० ॥ ननु नित्यत्वे नित्यत्वं न वर्तते येनात्माश्रयः
स्यादपि तु नित्यत्वविशिष्टे इत्यत आह- । "विशिष्टे"ति ॥
७ "सामान्यस्ये"ति । अनेकमस्येतत्त्वस्य लक्षणस्यानित्यत्वं सा-
मान्यानित्यत्वात् भवेत्समवायानित्यत्वाद्वा उभयं च न त्व-
येष्यते इति तद्वृत्तितं लक्षणमपि कथमनित्यं स्यादित्यर्थः । न-
न्वनेकवृत्तित्वमित्यत्रानेकवृत्तिरपि विशिष्टघटिकेति तदनित्य-
त्वात्तलक्षणमनित्यं स्यादित्यत आह- । "आत्मत्वादावि"ति ।
आत्मनां व्यक्तीनामपि नित्यत्वादित्यर्थः ननु सामान्यतद्वृत्ति-
तत्त्वसमवायानां प्रत्येकं नित्यत्वेपि विशिष्टं यत्लक्षणस्वरूपं
नित्यत्वे सत्यनेकवृत्तित्वं तदेवानित्यमस्तु को दोष इत्यत
आह- । "तस्ये"ति । तस्य विशिष्टस्यानित्यत्वं तदा स्याद्यदि
कदाचित्तदसत्त्वं स्यात् त्वेवमित्यर्थः ॥ ननु तस्य कदाचिदस-
त्त्वमेवास्तु को दोष इत्यत आह- । "तद्ग्राहिण"इति । यदा
लक्षणं नास्ति तदा लक्षणविशिष्टलक्षणग्रहश्चेद्व्यवस्तदा सर्वत्रैव
अन एव स्यादिति लक्षणस्य नित्यमसत्त्वमेव पर्यवसकमित्यर्थः ॥

सू० "एकस्य च सत्यत्वेऽविशेषात्सर्वसत्यतायां कदा-
चिदपि तदसत्त्वं नास्तीति* ७ एकदा तत्संबन्धेन
तदुपलक्षितस्यान्यदापि विद्यमानत्वात्तथात्वम् ?*-
इति चेन्न, 'तादृशोपलक्ष्यासम्भवाद् व्यक्तीनां भेदा-
दित्यनित्यत्वानुपपत्तिरेवे'ति । एतेन नित्यत्व-
मन्यत्रापि प्रतिवचनीयं 'किंचानेन लक्षणेन व्यव-
च्छिद्यन्ते * विशेषादय ?*-इति चेन्न, विशेषा एव
केऽभिधीयन्ते तत्र नित्येऽप्येव द्रव्येऽप्येव वर्तन्ते एव
ये ते विशेषा इत्यलक्षणम् ॥

टी० ॥ ननु लक्षणविशिष्टलक्ष्यप्रत्ययस्तत्सर्वकाले सत्य
एवेति कथं सर्वकालिकं लक्षणसत्त्वमत आह—। “एकस्ये”ति
तर्हि विषयाभावात् सर्वतत्प्रत्यययापार्यं लक्षणं सर्वकालस्थि-
तीतिकथनमित्यं स्यादित्यर्थः ॥ ननु लक्षणं स्वाकालेपि लक्ष्य-
मुपलक्षयतीति तदापि तद्विशिष्टप्रत्ययः सत्य एवेति शङ्कते—।
० “एकदे”ति । सामान्यानां बहुनामेकरूपाभावात्तल्लक्षणेन किम-
वच्छिन्नं लक्ष्यमुपलक्षितं स्यादित्याह—। “ने”मि । “व्यक्ती-
नामि”ति । लक्षणा सामान्यानामित्यर्थः तथाच लक्षणस्यानि-
त्यत्वानुपपत्तिरित्याह—। “इती”ति ॥ “एतेने”ति । आका-
शादीनां नित्यत्वं यदि नित्यं तदात्माश्रयः । अनित्यं चेत्तदा-
काशस्याप्यनित्यत्वमेव स्यादिति सर्वनित्यत्वं खण्डनीयनि-
त्यर्थः “नित्यत्वव्यपत्तितं लक्षणान्तरन्यपेक्षं खण्ड्यमित्यर्थः”
इत्यन्ये आगामिसङ्ग्रहं सामान्यखण्डनेन सङ्गमयति—। “केषा-
नेने”ति । नित्येष्टवेत्यन्ययोग्यवच्छेदेन द्रव्यगुणकर्षणां व्यव-
च्छेदः तेषामनित्येष्टवपि वृत्तेः द्रव्येष्टवेत्यन्ययोग्यवच्छेदेन
सामान्यानां व्यवच्छेदः तेषामद्रव्येष्टवपि वृत्तेः वर्तते एवेत्यन्यो-
ग्यवच्छेदेन ज्ञानमुखादीनां व्यवच्छेदः तेषां स्वासत्त्वकाले
वृत्तेरयोगोपीत्यर्थः ॥ ननु गुणादीनां सामान्यादीनां नित्ये-
ष्टवेत्यनेन व्यवच्छेदात् किं पदान्तरेण नहि गुणा नित्येष्टवे
वर्तन्ते न वा सामान्यानि तथाच गुणत्वेन सामान्यत्वेन च
ताद्रूप्ये^(१) सर्वगुणमानोन्यव्यवच्छेदः सिद्ध एवेति चेन्न नित्य-
त्वस्य धर्मस्य व्यवच्छेदार्थं “द्रव्येष्टवे”ति करणात्

नू “आत्मत्वादिना व्यवभिवारात् * ^bनित्यान्तरेऽसत्त्वान्न
तत्सर्वत्र नित्ये वर्तते विशेषास्तु नैवं नित्ये वर्तन्ते
एवेति नियमात् ? *—इति चेन्न, “प्रतिविशेषम-
व्याप्त्याऽलक्षणात्वात् * ^cयज्जातीया स्वमिति
लक्षणार्थ ? *—इति चेन्न, जातेरनङ्गीकारात् * जा-

तीयेत्यस्मात्पदात् उपाधिरेव तथा विवक्षित ? *—
इति चेन्न, 'तस्येतरव्यावृत्तस्याधिगतौ व्यर्थं तदुप-
जीविलक्षणमिदं तत एव विजातीयव्यावृत्तिप्रतीतेः
इतरव्यावृत्तस्य चानधिगतौ लक्षणस्य दुरवधारण-
त्वापत्तेः इतरव्यावृत्ततया/तज्जातीयत्वस्याप्रतीतेः॥

टी० ॥ तादृश्येण वृत्त्यविवक्षायां दोषः^(१)माह—। “आत्म-
त्वादी”ति । ननु नित्येष्वेव द्रव्येषु वृत्तोरयोगो वर्तते एवेत्ये-
वकारेण व्यवच्छिद्यते तथावाभावादावर्तमानेनात्मत्वादिना
कथं व्यवभिचार इत्याह—। “नित्यान्तरे”ति । प्रतिस्वं विभ्रा
लविशेषाठयामिरेवं मतीत्याह—। “प्रती”ति ॥ ननु विशेष-
त्वावच्छिन्नानां न नित्ये द्रव्ये वृत्तोरयोग इति शङ्कते—। “वज्जा-
तीया”इति । यावद्विशेषवृत्तिरुपाधिर्न कश्चित्सह इत्याह—।
“तस्ये”ति ॥ / “तज्जातीयत्वस्ये”ति । यावद्विशेषनिष्ठोपाधे-
रित्यर्थः ॥

सू० * भवतु “स एवोपाधिर्लक्षणम् ?”—इति चेन्न, तस्या-
निरुक्ते * यतो नित्यद्रव्यव्यक्तिषु विश्वव्यावृत्तधी-
र्योगिनां स विशेष ?—इति चेन्न, ‘स्वरूपधर्मव्य-
क्तिभेदेष्वपि प्रसङ्गात् अन्यथा कार्यद्रव्यगुणादिव्य-
क्तिषु स तेषां कुतः स्यात्तास्विव वैधर्म्यान्तरस्य
नित्येष्वपि सम्भवात् “विशेषवद्विशेषासम्भवेन ल-
क्षणाविद्धिरिति अथ विशेषादिभ्यो विशेषलक्षणा-
देर्भेदे कथं तत्र तत्रैव तैर्विशेषादिव्यवहारः क्रियतां
नाम्यत्र *संबन्धो नियामक?—इति चेन्न, संबन्ध-
स्यापि संबन्धो नियामकत्वेन वस्त्वापातात् ।

टी० ॥ “स एवे”ति । यद्यच्छेदेन विशेषार्जा नित्यद्र-
व्यव्यक्तित्वं याच्यमित्यर्थः । स्वरूपेति भेदपदं तस्येकस्यैव सा

(१) दोषमाह—अर्थात् एवेति विशेषव्यवृत्त्या दोषमाहेत्यर्थः ।

ठयावृत्तावृद्धिः तेषां योगिनामपीन्द्रियकार्यव्यक्तिगुणव्यक्तिषु विशेषपदार्थाभावात् योगिनां ठयावृत्तवृद्धिर्बद्धीना सञ्जाति-
व्याप्तिरित्यर्थः ॥ ^८“तास्मि”ति । नुगादिठपक्तिव्यत्यर्थः ॥
“नित्येदश्यी”ति । इत्येवित्यस्य विशेषणं । ^९“विशेषवदि-”
ति । यथा विशेषपदार्थे विशेषान्तरमन्तरेणैव ठयावृत्तधीस्तथा
तदाशयेपि स्यादित्यन्यथा सिद्धया विशेषपदार्थे एव न सिद्धो-
दित्यर्थः । सम्बन्धस्य बहुलमन्तरमितुं पीठमारचयति-। ^{१०}“अथे”-
ति । विशेषादीनां पदार्थाणां विशेषलक्षणानि लक्षणानि तद्यथा
किं लक्षणं कस्य स्यात्तथाच केन लक्ष्येन कुत्रेतरठयावृत्तिव्यव-
हारी स्यातामित्यर्थः यत्र लक्ष्ये यल्लक्षणं सम्बद्धं तत्र तेन तौ
स्यातामित्याह-। ^{११}“सम्बन्ध”इति । सम्बन्धस्यापि तदीयत्वे
संबन्धान्तरं चेन्नियामक स्यात्तदामवस्थेत्याह-। ^{१२}“ने”ति ॥

सू० ^{१३}अन्यथा त्वनियमात्तदनिरुक्तेरच तथाहि कः संबन्धश-
ब्दार्थः समवायादय इति चेत्सत्यं किन्तु ^{१४}केन
निमित्तेनेति हि प्रश्नवाक्यतात्पर्यं प्रतिस्वं ठयावृ-
त्तौ संयोगत्वादिनान्येन वा आद्ये नुगतव्यवहा-
रानुपपत्तिप्रसङ्गः ^{१५}अस्ति चासाविन्द्रियार्थवन्निक-
र्षोत्पन्नादिप्रत्यक्षं नित्या प्राप्तिः समवाय इत्यादि
नच द्वितीयः ^{१६}तस्यैकस्यासंभवात् * ^{१७}नियामकत्वं
तत् ? *—इति चेन्न, ^{१८}स्वभावस्यापि भवता नियाम-
कत्वाङ्गीकारात्तच्चासौ संबन्धः * ^{१९}तथाविधः सोपि
संबन्ध एव ? *—इति चेन्न,

टी० ॥ ननु संबन्धेपि संबन्धान्तरं नाभ्युपेयं येनानवस्था
स्यादित्याशङ्क्याह-। ^{२०}“अन्यथे”ति । ^{२१}“केने”ति । सम्बन्धवद्-
प्रवृत्तिनिमित्तप्रश्नोपनित्यर्थः । यथाकाशादिपदवत्प्रवृत्तिनि-
मित्तमन्तरेणैव सम्बन्धवदप्रवृत्तिस्तथाह-। ^{२२}“अनुगते”ति । ननु
ना भूदनुगतप्रत्यय इत्यत आह-। ^{२३}“अस्ति चे”ति । नञि-
र्धेपदेन संयोगसमवायादीनामनियाममेकं प्रवृत्तिनिमित्तमन्तरेण

न स्यादित्यर्थः ॥ “नित्येति प्राप्तिपदेन संबोधनवाक्ययो-
 र्छात्रे संयोगव्यावर्तनाय नित्येति । विशेषणं न घटेतेत्यर्थः ॥
 “तस्ये”ति । अनुगतकूपस्येत्यर्थः । “नियामकत्वमिति”ति ।
 अतिप्रसङ्गनिवर्तकत्वमित्यर्थः ॥ “स्वभावस्यापी”ति । ज्ञा-
 तव्यवाद्यादिविशिष्टप्रतीती स्वभावस्यापि नियामकत्वस्वीका-
 रादित्यर्थः । “नवासी सम्बन्ध”इति । सम्बन्धलक्षणे तत्राति-
 ठ्यापकमिति भावः । “तथाविध”इति । नियामकः स्वभावः
 संबन्ध एवेति नातिव्याप्तिरित्यर्थः ॥

सू० “त्वया सर्वस्वभावनियतृताया अवश्यामुपगन्तव्य-
 त्वेन नियामकनिरुक्तिलभ्यसत्त्वाद्यधिकांशाशाम-
 र्यापत्तोः नियम्यस्य च स्वस्यानतिप्रसङ्गेन निया-
 मकत्ववाच्योयुत्तपनुपपत्तोः अतिप्रसक्तत्वे च तस्यैव
 नियामकत्वात् अतिप्रसक्तेन नियमायोगात् भूत्वा
 नियमकरणे च प्रागनियतत्वापत्तोः एवमन्येनापि
 अन्यनियमेन्यदपि हि यदि पूर्वं घटादिरूपेणानि-
 यतमेव घटादिकरोति तदा पटाद्यपि तथा कुर्यात् ॥

टी० ॥ “त्वये”ति । सर्वस्वभावाश्रयेणियन्तारस्तदा
 नियमनियतपूर्वतत्त्वमिति या नियामकपदनिरुक्तिस्तत्र सत्त्व-
 मेवास्तु नियामकत्वं तदादिभूतमधिकं यद्विशेषणं तद्वैयर्थ्याप-
 त्तेर्यावर्तकत्वादित्यर्थः सत्त्वादित्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः ॥

“नियमस्य चे”ति । स्वभावेन यन्निमित्तं तदनतिप्रसक्तं यदि
 तदा नियामकत्वं व्यवच्छिन्नतया बोधकत्वं न सम्भवति स्व-
 एव व्यवच्छिन्नकत्वादित्यर्थः ॥ “अतिप्रसक्तत्वं” इति । निय-
 म्यनतिप्रसक्तं चेत्तदा नियामकमपि तदेवेत्यतिप्रसक्तस्य निया-
 मकत्वानुपपत्तिरित्यर्थः । यत्तु नियामकं तदुत्पत्तं सक्रियम-
 येदनुत्पन्नमेव वा आद्ये आह । “भूत्वे”ति । स्वमेव हि निया-
 मकं नियम्यं चेति स्वोत्पत्तेः पूर्वं स्वनियतं स्यादित्यर्थः ।
 तथात्वे वा पश्चादपि कथंनियतं स्यादित्यर्थः । त्वस्य त्वं

प्रति नियामकत्वानुपपत्तिमुक्ता कारकस्य कार्यं प्रति नियाम-
कत्वानुपपत्तिमाह—। “पूर्वान”ति । दशहस्तादिकारकं यद्य-
चतमेव घटीकरोति तदा पटमपि घटीकुर्यादित्यर्थः ॥

न० * न घटादित्वे नियामकत्वस्य किन्तु घटादेः
कालविशेषयोगे ?—इति चेन्न, यदि नासौ घटादेः
कालविशेषयोगिता नियतेष्यते तदा पटादिकाल-
विशेष योगमपि तथा कुर्यात्तस्मात् “यदि कुर्या-
दसत्कालानियतं नियतं परः तत्स्यादतिप्रसक्तत्वम-
न्यथा चानियन्तृतेति” कार्यकारणयोः कालभेदा-
न्नियमनियामकत्वोपगमे उत्तरोत्तरेण पूर्वपूर्वनियमः
किं न स्यादित्यविनिगम्यत्वापत्तिः । “प्राचोत्तरस्य
नियमः प्राच एव न तेन किं अनाद्यनन्तयोर्नैवं
विनिगन्ता प्रवादयोरिति” ॥

टी० ॥ कारकस्य घटं प्रति नियामकत्वं न ब्रूमः किन्तु
कालयोगं प्रतीति शङ्कते—। “न घटादित्व इति । कालविशे-
षयोगो पटीय एव नियम्यश्चेत्तदा घटनियामतैवेति पूर्वदोष
एव । अथ घटमनन्तर्भावकालविशेषयोगमात्रं निरुक्त्यं तदा
पटकालविशेषयोगमपि नियमयेदविशेषादित्याह—। “ने”ति ।
इममेवार्थं कारिकया शङ्क्यते—। “यदी”ति । परी हेतुः का-
लानियतमतमद्यदि कालनियतं कुर्यात्तदाऽसत्त्वाविशेषादृशः
पटमपि कालनियतं कुर्यादित्यतिप्रसक्तः । d“अन्यथे”ति ।
सकवे घटादिः कालविशेषनियतश्चेत्किञ्चन तदा दशहादेर्नि-
यामकत्वमेव भवेत् घटादेस्ताद्रूप्याविशेषादित्यर्थः । दोषा-
न्तरमाह—। “कार्ये”ति कारकं नियामकं कार्यं च नियम्यमिति
भिन्नकालत्वाविशेषात् स्यात्प्रभृत्यवैरीत्यमेव स्यादित्यर्थः ॥
इममेवार्थं शङ्क्यते—। f“प्राचे”ति । पूर्वोत्तरस्य नियमनं
चेत्तदोत्तरैवेव पूर्वस्य नियमनं किञ्चन ननु पीडापर्यमेव
नियामकवित्तत्त आह—। g“अनादी”ति । अनादी प्रवाहे पीडा-

यर्थेनपि कारकजातीयकार्यजातीययोरनियतमित्यर्थः चरमकार्य-
स्योत्तरत्वमनियमो ना भूदित्यनन्तरत्वमप्युक्तं ॥

मू० "अभूत्वा च करणे व्याधातात् । ^bसंबन्धिनश्चाधा-
रत्वात् संबन्धस्याधेयत्वात् तस्वैव तदाधारत्वानुप-
पत्तेः न हि कुत्रचित्तोपि नष्टवदुः स्वस्वसंबन्धभासस्य
नृत्वमिति नाप्यन्वस्यासौ संबन्धः त्वयैव तथानभ्यु-
पगमात् ^dस्वभावादेवायमीदृश इति हि स्वभाववा-
दस्तत्र परस्य नियमनाभावात् कथं परः संबन्धी
सङ्गच्छेत यस्तु किञ्चित्संबन्धत्वमभिधीयते तत्सम-
वायेपि स्वीकार्यम् । नच 'समवायाधारत्वं द्रव्या-
दिषट्कस्य सम्भवति ॥

टी० ॥ द्वितीयं पक्षमाशङ्काह- । "अभूत्वे"ति । असतो
नियानकत्वं व्याहृतमेव नियमनियमपूर्वस्वरूपस्य नियामक-
त्वादित्यर्थः । स्वभावसंबन्धे दूषणाश्रयत्वाह- । "संबन्धिनः"
इति । नहि तदेव तेनैव तद्वदिति सम्भवति आधाराधेयभा-
वस्य भेदगर्भत्वादित्यर्थः ॥ असम्भवमेव दर्शयति- । "नही"ति ।
अनभ्युपगममेवाह- । "स्वभावादि"ति । यद्यपि घटाभावभूत-
लयोरन्योन्यं संबन्धत्वं तथाच घटाभावस्य भूतत्वं संबन्धः
भूतलस्य च घटाभावः संबन्धः इति संबन्ध संबन्धिनोर्भेद एव
भूतलस्य संबन्धः कथमभाव इत्यत्र स्वभाव एवोत्तरं उपहित-
प्रत्ययस्य संबन्धान्तरेण दर्शनात् । यद्वा विशिष्टप्रत्ययजनकत्व
यस्य स्वस्य ज्ञातो धर्मः स एव संबन्धस्तत्जनकत्वमेव कथम-
स्येत्यत्र तु स्वभावेनैवोत्तरं तथापि संबन्धस्यहननात् तात्पर्यं- ।
"समवायाधारत्वमिति । समवाय आधारे यस्येत्यर्थः ॥

मू० "नचोपाधिभावात्स्यात्, तत्संयोगसमवायासम्भवात्
^bस्वभावसंबन्धस्य च निरसत्वात् । नचाभावभा-
वोपि, प्रतिबेध्यमतियोगिभावभेदाभिधानप्रसङ्गात्

सप्तपदार्थोपरिसमाप्तं च जगत् । 'परस्परविरो-
धेन तल्लक्षणस्य व्यवस्थापनादिति ॥

टी० ॥ ननु प्रमेयत्वादिबहुधाधिरेव कश्चित्सम्बन्धत्वं
समवाये वर्ततामस आह- । "नचे"ति । उपाधेरपि संयोगल-
क्षणस्य समवायलक्षणस्य^(१) वा तत्र वृत्तिर्न सम्भवतीत्यर्थः ॥
ननु स्वभावसम्बन्धेनैव स उपाधिस्तत्र वर्ततामस आह- ।
० "स्वभावे"ति ॥ ननु समवाये भावकूपो धर्मः सम्बन्धत्वं ना
वर्तिताभाव एवासावस्तित्यत आह । "नचे"ति । "अज्ञात"
इति नज्यदस्य निषेधो यः प्रतियोगी भावस्तदभिधानप्रसङ्गा-
दित्यर्थः ॥ प्रतिषेधप्रतियोगिपदयोः पर्यायत्वेपि प्रतिषेध्य-
पदं वस्तुपरं प्रतियोगिपदं वाच्यत्वरपरनिरूप्ये स्वार्थिकणि-
जन्तप्रतिषेधपदे क्ताप्रत्ययेन प्रतिषेधं कृत्वा यः प्रतियोगी-
त्यर्थ इत्यपरे प्रतिषेध्यं प्रतिषेधाधिकरण^(२)निरूप्याहुः । ननु
पदार्थान्तरमेव संबन्धत्वं स्यादित्यत आह- । "सप्तपदार्थो"ति ।
एतदेव कुन इत्यन आह- । "परस्पर"ति । तत्सगुणं निर्गुण
वा सगुणं चेद्द्रव्यमेव निर्गुणमपि सामान्यवक्त्रिः सामान्यं वा
सामान्यवद्वा, सामान्यवदपि चलात्मकमन्यवा भूतं वा आद्ये
कर्मैव अन्त्ये गुण एव निःसामान्यमप्यसमवेतं समवेतं वा आद्ये
समवायः अन्त्येऽपनेकमनवेतमेकमवेतं वा आद्ये सामान्यं
अन्त्ये विशेष एवेति पठेव भावाः सप्तपदज्ञात इत्यर्थः ॥
"परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिः । नैकतापि विरुद्धा-
नामुक्तिनात्रविरोधः" इति न्यायादित्यर्थः ॥

सू० "यदपि नियम्याद्भिन्नं नियामकं यदपि कथं तदेव
नियमयति नान्यदिति तदाधारत्वादिति चेत्कः
पुनराधारार्थः * यत्र स्थीयते तत् ? *—इति चेन्न,
यचेति सप्तम्यर्थस्यापि विवेचनीयत्वात् * इहेति

(१) "सम्बन्धत्वं"—इति शेषः । अधिकरणे चेत्ता वृत्त्यो ।

(२) प्रतिषेधाधिकरणस्य=प्रतिषेधानुबोधो ।

प्रत्ययविषय ? *—इति चेन्न, ^bतत्रेति प्रत्ययविषय-
स्यानाधारत्वप्रसङ्गात् ^cकिञ्च प्रत्ययविशेषाधिगमो
विषयविशेषाधिगमात् विषयस्य च विशेषाधिगमः
प्रत्ययविशेषादिति व्यक्तमन्योन्याश्रयः * ^dसमवा-
यी ? *—इति चेन्न, ^eशशे शृङ्गाभावः कुण्डे बदर-
मित्याद्यव्याप्तेः * गौण^fस्तत्र प्रयोग ? *—इति
चेन्न, एतावन्मात्रं प्रत्ययश्च भ्रान्त इत्यपि वक्तव्य-
मवशिष्यते भवतः ओमिति चेदप्य^gविपरीतमेव
कुतो न स्यात् ^hशशे विषाणं नास्तीति च यदि
विषाणाभावाधिकरणत्वप्रतीतिभ्रान्ता शृङ्गस्य तर्हि
शशोधिकरणं स्याद्भावाभावयोरन्यतरनिषेधस्यान्य-
तरविधिपर्यवसायित्वेनाभ्युपगमात् * पतनप्रतिब-
न्धकमधिकरणम् ? *—इति चेन्न, अवयविनं गुणा-
दिकं च प्रति तदभावात् * अथ्यवहिताधः स्थि-
तम् ? *—इति चेन्न,

टी० ॥ आधारत्वखरहणं प्रतीति-। “यदपी”ति ।
आधारत्वमेव सप्तम्यर्थ इत्यर्थः ॥ ^b“तत्रे”ति । तच्छब्दापेक्षता
इदं शब्दस्यान्यार्थत्वादित्यर्थः प्रत्यय एव कथं तथेत्यनुयोगे
विषयवैलक्षण्यं नियामकं स्यात्तत्र च प्रत्ययवैलक्षण्यमित्य-
न्योन्याश्रय इत्याह-। ^c“किञ्चे”ति । ^d“समवायी”ति । समवा-
यित्वमाधारत्वमित्यर्थः । संबन्धान्तरेणाधारत्वेऽव्याप्तिरित्याह-।
^e“शश”इति ॥ ^f“तत्रे”ति । समवायसंज्ञां वृत्तिमन्तरेण यत्रा-
धारत्वप्रतीतिरित्यर्थः ॥ विपरीतमिति कुण्डे बदरमित्यादि-
प्रतीतिः प्रमास्तु पटे शैक्लममित्यादिप्रतीतिरेव भ्रमः स्यादि-
त्यर्थः । दूषणान्तरमाह-। ^g“शश”इति । अवयविपतनं नाव-
यवाः प्रतिबध्नन्ति तथा नित्यवयवी कदाचिदपि न पतेन्न वा

गुणपतनं गुणी प्रतिबध्नाति गुणानां गुरुत्वानाधारतयाऽपत-
नचर्कत्वादिति तदुभयं प्रत्याधारत्वं न भवेदित्याह-।
“अवयविनानि”ति । अंशवादीनां पटाद्याधारत्ववारणायाऽप्य-
वहितेति ॥

सू० “गुणाद्यपेक्षया गुणवदादेरधः स्थितत्वे प्रमाणाभा-
वात् । अविशेषेण वा^१वयविगुणादीनामवयवाधा-
रत्वप्रसङ्गात् ऊर्ध्वस्थितस्य च संयोगिनः संयोगं
प्रति तदभावात् सूत्राऽवलम्बितद्रव्यादौ च बहुलं
व्यभिचारात् *यद्येकोधिकरणार्थं नोपपद्यते तर्ह्य-
क्षशब्दार्थवद्भिन्न एवास्तु ? *-इति चेन्न, आश्रया-
सिद्ध्यादेर्भेदप्रसङ्गात् *सोऽपि स्वीकार्य ? *-इति
चेन्न, असिद्ध्यादिविषयपरिगणनस्य व्यवहारहेतो-
रन्यथाभावप्रसङ्गात् क्वचिदाश्रयस्य समवायित्वात्
क्वचिज्ज्ञाभावं समवायं च हेतुं प्रति तदसम्भवात्
एकस्य च तेषामुपसङ्गाहकस्य वक्तुमशक्यत्वात्
बहव एवाश्रयशब्दार्थाः आश्रयासिद्ध्यादयोऽपि पृथक्
पृथगेव बहवः असिद्धिभेदपरिगणनग्रन्थोप्य-

टी० ॥ गुणगुणितोरौत्तराध्वर्यस्य निवस्तुमशक्यत्वनि-
त्याह-। “गुणादीति ॥ “अवयविगुणादीनानि”ति । अवय-
विनां ये गुणादयस्तेषामवयवधानाविशेषादवयवा अप्याधाराः
स्युरित्यतिष्ठामित्यर्थः कुतश्च अदरसंयोगस्यापि वदरनाधारो
न स्यादधः स्थितत्वाभावादित्याह-। “ऊर्ध्वेति । अधः स्थितेऽपि
सूत्रबद्धे द्रव्ये सूत्रस्याधारत्वप्रतीत्या तत्राठ्यामित्याह-।
“सूत्रे”ति । उत्पत्तये स्थितये अस्तये वा यद्येनापेक्ष्यते तदेव तदा-
धार इति नानार्थ एवायमाधारशब्द इत्याह-। “यदी”ति ।
आश्रयासिद्ध्यादेराश्रय नानात्वेन भेदः स्यादित्याह । “आश्र-
ये”ति । आदिपदाद्व्यभिचारादिपरिग्रहः व्यभिचारेऽपि साध्या-

भावसामानाधिकरस्यनित्यत्राप्यधिकरणशब्दस्य नानार्थत्वादिति भावः आश्रयासिद्धिभेदेऽपि कार्य इत्याह-। ^a“सोपी”ति । आश्रयानिद्धिभेदा एव सिद्धवस्तदाऽसिद्धिअयद्युत्पादकं शास्त्रं विरुद्धेतेत्याह-। ^b“अस्ति”ति । आश्रयानिद्धिभेदमेव प्रपञ्चयति-। ^c“कश्चिदिति । आश्रयत्वस्यानुगतस्याभावादित्याह-। ^d“एकस्य चे”ति ॥

म० “न्यायाकारं बोधदर्शनात् ? *-इति चेन्न, ^eतथापीह कुण्डे वदरमित्यत्र क आधाराय इति वक्तव्यं न तावत्पतनप्रतिबन्धकत्वं ^f‘सहैव कुण्डेन पतति वदरे तदभावात् नापि संयोगित्वं ^g‘वैपरीत्यस्यापि प्रसङ्गात् * संयोगित्वे सत्यधः ^h‘स्यतत्त्वं तत्राधिकरणार्थ ? *-इति चेन्न, तस्मिन्सत्यप्यन्यत्र चरणतलमिलितधूलिपटलादौ तदधिकरणप्रतीत्यनुत्पत्त्या प्रत्युत चरणतले धूलित्वेव प्रतीत्याऽऽधारत्वप्रतीती द्यभिव्यक्तिवेन प्रकृतेऽपि तथा स्वीकारानुपपत्तेः * “न सार्वत्रिकोयमाधारार्थः किन्तु क्वचित्को नानारूपाधारत्ववादिपक्ष ? *-इति चेन्न, ⁱभवत्वन्यत्रान्यस्याधारार्थत्वं तस्य त्वाधारार्थत्वं नोपपद्यते अनाधारत्वप्रतीतिविषयेऽपि गतत्वादित्युक्तेः ।

टी० ॥ ^a“अन्यथाकारमि”ति । ठयाप्तत्वपक्षधर्मत्वाभ्यामप्रमितत्वस्यानुगतस्याश्रयभेदेऽपि सुवचत्वात्सर्वेषामेवाश्रयानां पक्षत्वेनोपसङ्ख्येयादित्यर्थः ॥ बाधो दोषः । ^b“तथापी”ति । आश्रयार्थो विशिष्ट्य निर्वक्तुमशक्य इत्यर्थः ॥ ^c“सहैवे”ति । यद्यपि कुण्डादधः पतनं तथापि कुण्डप्रतिबन्धमेव तथापि तदाकाशदेशात्पतनं न प्रतिबन्धनातीत्यर्थः ॥ ^d“वैपरीत्ये”ति । दधनेऽपि कुण्डाधारत्वप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ ^e“तस्मिन्नि”ति । कथं स्थितत्वे सत्यपि धूलिपटलस्याधेयत्वमेव न त्वाधार-

त्वमित्यर्थः । अन्यत्रेत्यस्य विशेष्यं “धूलीपटलादावि”ति ॥
^f“प्रकृतेपी”ति । विशिष्यापि यल्लक्षणमुपक्रान्तं तदप्यतिठयाप-
 कमेवेत्यर्थः । संयोगवृत्त्याप्याचारत्वं नानैवेति शङ्कते-। ^g“ने”-
 ति । तत्रापि यद्विशेषलक्षणं कृतं तदेव धूलीपटलादावनिठयापक-
 निनि परिहरति-। ^h“भवति”ति । अनाधारप्रतीतिविषये
 धूलीपटलादावित्यर्थः ॥

म० * ^a“आधेयापेक्षया महत्परिमाणत्वे सति ? *-इति
 चेन्न, करतलस्थित तूलराश्यादौ तदसम्भवात्
^bअन्यस्य च तत्राधारार्थस्य वक्तुमशक्यत्वात् ^cअधः
 शब्दार्थस्य च वक्तुमशक्यत्वात् ^d*पतनाभिमुखदि-
 गवस्थितत्वम् ? *-इति चेन्न, पतनार्थस्य गमना-
 धिकम्याधः शब्दार्थव्यतिरेकेण निर्वक्तुमशक्यत्वात्
 अत एवाधः शब्दार्थदुर्वचनत्वमधिगम्याद्वैतवादिना
 गुरुणा शिष्याय खण्डनमुपाचक्षणेन भगवता परा-
 शरेणाभिहितम् “अधः शब्दनिगद्यं किं किञ्चो-
 र्ध्वमभिधीयते” * ^eपृथिव्यभिमुखा दिग्धः शब्दार्थः ?
 *-इति चेन्न, ^fऊर्ध्वशब्दार्थस्यापि पृथिव्यभिमुखा
 दिक् तदपेक्षया साध ? *-इति चेन्न, यदपेक्षयेति
 किं यमवधीकृत्येति विवक्षितमुत यदीयाभिमुख्य-
 ठ्यवस्थितेति ॥

टी० ॥ ^a“आधेये”ति । धूलिस्तु चरणापेक्षयाल्पपरिमाणेति
 भावः ॥ ^b“करतले”ति । प्रचयारुयसंयोगेन करापेक्षया तूलक-
 पिण्डे महत्त्वारम्भादिति भावः ॥ ननु तत्रापि पृथगेवाधारत्वं
 स्यादित्यत आह-। “अन्यस्ये”ति । अथयवहिताधः स्थित-
 मिति यदुक्तं तत्राह-। ^d“अधः”इति । यदभिमुखं कलादि पतति
 तदधः शब्दार्थ इत्याह-। “पतने”ति । अधः संयोगफलिका
 क्रिया पतनमित्यन्योन्याश्रय इत्याह-। ^f“पतने”ति । गुरुणा

आभुषा शिष्यस्य यत्संस्कृतं कृतं तदुपायसाधनेन तदुपायानं
कुर्वता परशरेणेत्यर्थः । ^g“पृथिवी”ति । उपरि स्थितं पदार्थ-
मपेक्ष्य या पृथिव्यभिमुखा दिक् साऽथः शब्दार्थ इत्यर्थः ॥
^h“कूर्च”ति । आभिमुख्यमुपयन्नाप्यविशिष्टमित्यर्थः । मार्तण्ड-
मण्डलापेक्षया पृथिव्यभिमुखा दिक् तदपेक्षयेवाथ इति शङ्कते-
“यदि”ति । ^j“यदपेक्षये”ति । अवधित्वमात्रे सापेक्षा अभि-
मुख्ये वा अपेक्षेति विकल्पार्थः ।

मू० आद्ये पृथिव्यूर्ध्वस्थितं यदर्थमवधीकृत्य योर्ध्वा
दिगिति भवद्विषयवह्नियते सापि पृथिव्यभिमुखी
भवतीति साप्यधः स्यात् अत एव न द्वितीयोपि *
* यस्यां दिशि क्रियया पृथिवी सन्निहिता भवति
सा दिग्ध ? *-इति चेन्न, कूपादौ मध्यगतस्य तिर्य-
ग्दोलायमानस्य क्रिया पतनं स्यात् तद्गत्याक्रान्ता
च तिर्यग्धः स्यात् * पृथिवीमवधीकृत्य यं चान्यं
पदार्थमवधीकृत्य यो मध्य इति देशो व्यवहियते स
पृथिवीव्यतिरिक्ततदवध्यपेक्षयाध ?*-इति चेन्न,

टी० ॥ “आद्य” इति । पृथिव्या उपरि गिरिस्तमवधी-
कृत्योर्ध्वस्य मार्तण्डमण्डलस्याप्यधः शब्दार्थत्वं स्यादित्यर्थः
आभिमुख्यस्य साधारण्यादवधेस्वाक्रापि सत्त्वादित्यर्थः ॥ ^b“अत
एवे”ति । आभिमुख्यस्योद्धातः साधारणत्वादिति भावः ॥
“यस्यां दिशि”ति । यया क्रियया पृथिवी सन्निहिता भवति
सा क्रिया पतनमिति तात्पर्यार्थः ^(१)यस्यां दिशीत्यध इति च
कथं चिदुपलक्षणतयोक्तम् अत एव पतनलक्षणातिव्याप्तिरि-
त्याह-। “कूपादादि”ति । कूपे घर्षमानस्य विहङ्गमादेः क्रिया
पतनं स्यादित्यर्थः ॥ ^c“तद्गत्ये”ति । सा वासौ गतिश्चेति
तद्गतिः तस्य दोलायमानविहङ्गमादेर्गतिर्वा तद्गतिरित्यर्थः पत-

(१) वादिग्धः पदार्थ इति यदार्थं प्रविष्टत्वादुपेक्ष्य तात्पर्यार्थं
यथोपपन्नितः ।

नलक्षणाया क्रियाया यत्र संयोगो अन्यते तस्यैवाधः शब्दार्थत्वा-
दिति भावः ॥ पृथिवीमार्तं स्वान्वहलान्तरालदेशो मार्तं स्वापेक्ष-
याध इत्याह—। ^f“पृथिवीति”ति ॥

मू० पृथिव्यामेव तदव्यवहारापत्तेः पृथिवीं पदार्थान्तरं
चापेक्ष्य मध्यत्वस्य विवक्षितस्याधः शब्दार्थप्रदर्शन-
मन्तरेण निर्वक्तुमशक्यत्वात् । पृथिव्यपेक्षयोर्ध्वम-
परापेक्षया चाधः तत्र तयोर्मध्यमित्येव निरुच्यते
मध्यत्वम् अन्यथा तिर्यगतिप्रसङ्गात् । तद्यथा पृथि-
व्यपेक्षया पूर्वमपरापेक्षया च पश्चिमं तयोर्मध्यमु-
च्यते प्रतीपदिगवस्थितयोः परस्परापेक्षया प्रतीप-
दिक्चङ्कुरेभ्योऽवहारात् * अथान्यः कश्चिदाधारा-
र्थस्तु प्रतीतिविद्धत्वात् प्रतीतिश्चैवमनन्योपपाद्य-
त्वात् ? *—मैवम् ॥

टी० ॥ “पृथिव्यामि”ति । पृथिव्याः पृथिवीमार्तं स्वा-
पेक्षयान्तरालत्वाभावात् नार्तं स्वापेक्षया पृथिव्यधो न स्यादित्यर्थः ।
पृथिव्यपेक्षया नागलोको नाधः स्वात्पृथिव्यतिरिक्तत्वेनावधे-
विशेषितत्वादिति वार्थः ^b“पृथिवीति”ति । पृथिव्या ऊर्ध्वं
मार्तं स्वस्य अधो न स्यादिति मध्यत्वज्ञानमथो ज्ञानाधीनमधो-
ज्ञानं च मध्यत्वज्ञानाधीनमित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः ॥ एतदे-
वाह—। ^c“पृथिवी”ति । अन्यथा तिर्यग्देशोऽपि मध्यः स्यात्
यद्यप्यस्तन्निरूपकं प्रकृते न स्यादित्याह—। ^d“अन्यधे”ति । तदेव
उच्यतेपादयति । ^e“तद्यधे”ति ॥ ^f“परस्परे”ति । विरुद्धयोर्दिशो-
रन्तराले मध्यव्यवहारादित्यर्थः ^g“प्रतीपदिगवस्थितयोरिति”ति ।
स्फुटार्थं निरूपकमात्राभिधानं अधःपदार्थानिरूपका उच्यवहि-
ताधः स्थितत्वमाधारत्वं मास्तु यदतिरिक्तमेव किञ्चित्स्यादि-
त्याह—। ^h“अधे”ति । इहेति प्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या कल्पनीय-
मिति ज्ञातः ॥

भू० "तद्व्यनित्यं वा स्यान्नित्यं वा नाद्यः ^१तदभावे
 आधारप्रतीत्यभावप्रसङ्गात् 'गोत्वादिनित्यत्वन्या-
 यसाम्येप्यस्यानित्यत्वे तेषामप्यनित्यत्वापाताच्च
 नापि द्वितीयः तादृशमप्यनुगतमननुतं वा स्यात्
 द्वितीये त्वनुगताधारप्रतीत्यसम्भवः ^२सङ्केतग्रहा-
 शक्यत्वं च । प्रथमे 'सामान्यवदाश्रयापरित्यागि
 वा स्यात्तत्तत्त्यागि वा आद्ये यदेव तदाधारतया
 प्रतीतं तत्तदाधेयं न स्यात् द्वितीये च यदि निया-
 मकमन्तरेण तत्स्वाश्रयं भजति च त्यजति च तद-
 नियमानुपपत्त्या / सर्वदा तद्भजनत्यजनेचितप्रत्य-
 यव्यवहारप्रसङ्गः ॥

टी० ॥ ^१"तद्व्यति" । यत्कल्पनीयमाधारत्वमित्यर्थः ॥
^२"तदभावे" इति । तदभावकाले इत्यर्थः ॥ "गोत्वादी"ति ।
 एकने। व्यक्तीनांशेपि व्यक्त्यन्तरनिष्ठतया प्रतीयमानत्वं प्राक्प-
 श्चाच्च प्रतीयमानत्वं गोत्वस्य नित्यत्वमन्तरेणानुपपद्यमानमि-
 त्यय न्यायोस्तथाधारत्वेपि तुल्यः न चेदाधारत्व नित्यं न
 नाधयेद्गोत्वमपि नित्यं न साधयेदित्यर्थः यद्वा आधारत्वस्या-
 नित्यत्वे गोत्वमपि नित्यं न स्यादाधारमन्तरेण तस्यानिरूप-
 णादित्यर्थः ॥ ^३"सङ्केते"ति । व्यक्तीनां आनन्त्यव्यभिचा-
 राभ्यानाधारपदशक्तिग्रहे न स्यादित्यर्थः ॥ ^४"यदेव तदि"-
 ति । आधाराधेयभावापन्नयोः पीठपिरयोर्नियमेनाधाराधेयभा-
 वौ न प्रतीयते पीठस्याधेयतादशायामप्याधारत्वपरित्याग-
 प्रसङ्गादित्यर्थः यत्तु ठयारूपानं दशधाधारः पुरुषो दोलाद्याश्रये
 न स्यादिति तदनादेयं दशधाधारदशायामपि दोलाधेयत्वसम्भ-
 वात् ॥ ^५"सर्वदे"ति । आधारत्वस्य स्वाश्रयपरित्यागेनाधार-
 त्वप्रतीतिर्भङ्गे चाधारत्वप्रतीतिरित्येक वस्तु सर्वदा विरुद्धप्र-
 तीतिद्वयालिङ्गितं स्यादित्यर्थः ।

मू० * अथ तस्याश्रयभजनत्यजनयोर्नियामकवस्ति तर्हि
 “स वक्तव्यः सोऽपि कल्पयिष्यते उन्वयाधारप्रतीत्य-
 नुपपत्तेः ? *—इति चेन्न, ^१तत्परिकल्पने मदेव भजने
 नियामकं स एवाधारोऽस्तु कृतं पूर्वपरिकल्पतेनेति *
 अस्तवेवमेव ? *—इति चेन्न, ^२तस्यापि स्वाश्रयभ-
 जनत्यजननियामकस्यावश्यं वाक्यत्वे तस्यापि चैवं
 वैयर्थ्यमित्यधिकापरिकल्पने नियमानुपपत्तिरधि-
 कपरिकल्पने च पूर्ववैयर्थ्यप्रसङ्ग इति ‘दुरुत्तरं’ व्य-
 सनमापद्येत ॥

टी० ॥ “स वक्तव्यः” इति । तादृशं न किञ्चिदस्तीति
 भावः ॥ ^१“तत्परिकल्पने” इति । आधारत्वविशिष्टप्रतीतेरन्व-
 देव यद्विं प्रयोगकमिति किमाधारत्वेनेत्यर्थः ॥ “अस्तु” इति ।
 स तन्नियामकमेवाधारत्वस्यानेऽतिविध्यतामित्यर्थः । स तन्न-
 यामकमाधारत्वाभिठयल्लोक चर्चोत्तरं मदेवाभिठयत्विविरोधिः ।
 चर्चोत्तरं त्यजननियामकमित्यर्थः । त्यजननियामकं च निज शक-
 मिति उपाकयानसनादेयम् । नित्यत्वप्रसक्त्या दूषयत्वात् ॥ ^२“त-
 स्यापि” इति । स तन्नियामकस्यापीत्यर्थः । तत्रापि तयमि वा-
 ऽन्यागिवेति विकल्पमस्त्विति भावः ॥ “दुरुत्तरम्” इति ।
 पूर्वं प्रणि यजियामकं तेनेव तद्वैयर्थ्यं क्वापि विमो न स्यात् ।
 उपकीठयोपकीठकभावोऽपि न नियामकः । आधारत्वस्यानुत्पा-
 दादेवेत्यपि नोपकीठयत्वं ज्ञानावुपकीठयत्वेनान्यथासिद्धेः स-
 क्तव्यदिति भावः ॥

मू० * “परस्परस्य परस्परेण नियामकत्वम् ? *—इति
 चेत् ^१अन्योन्याश्रयिणी तौ द्वावपि परस्पराकवक-
 भावव्यवस्थया मुच्यीकुरु ततो दास्यामस्तवोत्तरम्
 “आत्वादयोऽपि तस्यैवमनुपपन्ना ? *—इति चेत् ^२तु-
 नेत्यैवं वक्तव्यम् । यदि कोऽपि परः शृणोति तदा महद-

निष्ठमस्माकं प्रकाशीकृतं स्यात् । किञ्च यत्तदाधारत्वं
तत्साधारमनाधारं वा ? अन्त्येक्य^(१) विशिष्टमत्ययं
कुर्वाद्विषयाभावात् । आद्यो तदाधारत्वं वाक्यम् ।
स्वरूपमेव तस्य तादृशं येन स्वयं सत्ता स्वात्मनि
सत्ताप्रत्ययकारिणी सत्तान्तरमन्तरेण यथा यथेद-
मपि विनैवाधारत्वान्तरं स्वाधारप्रत्ययकारि ?*-
इति चेन्न, भ्रान्तित्वप्रसङ्गात् । यथा विना रजतत्वं
तत्प्रत्ययो भ्रान्तिस्तथैव स्यात् । उपपाद्यश्चायमर्थो
भेदखण्डनप्रस्तावे इत्युपरम्यते * १ विनाप्याधारा-
धेयभावं स्वभावसंबन्धेन नियामकत्व भविष्यति ।
यथा विषयविषयिभावेनार्थज्ञानयोः ? *-इति चेन्न,

टी० ॥ अनस्यपरीहारायाह । ८. "परूपरे"ति । एव
सत्यन्योन्याश्रयो दोषः क्वापि न स्यादित्याह- ६. "अन्योन्ये"
इति । आधारत्वसंबन्धनं काल्युपप्लवकमित्याह- । ८. "जात्याद-
य" इति । इहापत्तिमाह । १. "नोक्षैरि"ति । सर्वपदार्थसंबन्धनप्र-
कृतस्य कालिसंबन्धनमिष्टमेवेति भावः ॥ ८. "तदाधारत्वमि"ति -
आधारत्वविशेषे वर्तमानमाधारत्व साधारं भवेत्तथा च तदा-
धारत्वं वाक्यमित्यर्थः ॥ दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्दोषमाह- । १. "जा-
नित्वे"ति । विषयविषयिभावसंबन्धनं प्रस्तौति- । १. "विने"ति ।

सू० स्वभावसंबन्धस्य निरस्तत्वात् यमुदाहरति च विष-
यविषयिभावं नोऽपि निवृत्तं न शक्यते । तथाहि-
कः पुनर्ज्ञानादेर्घटादिना विषयविषयिभावः * प्रका-
शस्य सतस्तदीयताभावरूपः स्वभावविशेष ? *-इति
चेन्न, "इच्छादिविषयाध्यापनात् * १ विषयिण ?* इति
चेन्न, "तत्त्वस्यैव निरूप्यमाणत्वात् । किञ्च १ स्वभावः

स्वधर्मो वा स्वात्मा वा तस्य विवक्षितः 'आद्यो
ज्ञानत्वादिकं वा साधारणमसौ तत्तद्घटज्ञानादि-
नियतो वा कश्चित् आद्यो / साधारणान्न विज्ञेय-
तस्तदीयतामात्ररूपत्वसम्भवः द्वितीये तु "प्रतिविषयं
व्यावृत्तज्ञानधर्मस्वीकारे वचनभङ्गिभेदेन साकारता-
स्वीकारः ॥

टी० ॥ प्रकाशस्य सत इत्यभावसमवाययोर्भाववर्तनाय
“इच्छे”ति । अस्याः प्रकाशत्वाभावादित्यर्थः ॥ ^b“विषयिण”
इति । प्रकाशस्येति स्थाने “विषयिण” इति कर्ताऽयमित्यर्थः ॥
“नस्त्वस्ये”ति । विषयित्वेनैव विषयित्वनिरूपणे आत्माश्रय
इत्यर्थः ॥ स्वस्य भावो स्व वा स्वभाव इति समासद्वयाश्रयणेन
शिकन्दयति- । ^d“स्वभावात्” इति ॥ “आद्यो” इति । ज्ञानत्वं वा
तत्तद्घटादिज्ञानत्वं वा धर्म इति विकल्पार्थः ॥ ^e“साधार-
ण्यादि”ति । ज्ञानत्वमेव यदि विषयित्वं तदा तस्य साधो-
रण्याद्घटविषयकत्वमपि ज्ञानं घटविषयकं स्यादित्यर्थः ॥ ^f“प्रति-
विषयि”ति । घटज्ञानत्वं चेद्विषयित्वं तदा घटस्यापि ज्ञाना-
कारप्रसिद्धतया योगाचारमतप्रवेश इत्यर्थः ॥

सू० किञ्च * नासौ धर्म उपधेयान्तराधीनः ? * - विषयीभू-
तघटाद्यतिरिक्तोपाधिप्रतीत्यपेक्षाप्रसङ्गात् * 'नच
घटादिरेव तथा * असंबन्धात् 'तथापि तथात्वे चा-
तिप्रसङ्गात् 'नापि जातिरूपः, क्वचिद् घटमात्रपट-
मात्रज्ञानगततया पृथग्व्यवस्थितौ सत्त्वां घटपट-
विषयैकज्ञाने सह व्यवस्थित्या जातिसङ्करप्रसङ्गात् ।
'प्रतिविषयं ज्ञानभेदनियमे विशिष्टज्ञानानुपपत्तेः ॥

टी० ॥ किञ्च घटज्ञानत्व स्वस्य (') धर्मस्तदीयत्वं यत्तदुपा-
धिरूपं जातिरूपं वा उपाधिरवेऽप्युपाधेयमन्यद्वा घटादिकमेव

वा? आद्यं दूषयति । “नासावि”ति । यथा पुरुषे दक्षित्वज्ञानं दक्षद्वयोपाधेयपरतन्त्रं तथा प्रकृतेऽपि घटज्ञानमुपाधेयान्तरपर-
तत्त्वज्ञानं स्यादित्यर्थः । द्वितीयमाशङ्क्याऽऽह- । “नचे”ति । घट-
ज्ञानत्वलक्षणोपाधौ घट एव हेतुः । चेत्तदा यथा दक्षस्वतये-
योपाधेयेन पुरुषस्य सयोगः संबन्धस्तथा ज्ञानस्य नास्तीत्यर्थः ।
विषयविषयिभासस्य चाद्याप्यनिरूपणादिनि भावः ॥ ८० “त-
थापी”ति । तथाधेयोप धिनतोः संबन्ध विनाऽप्युपाधेयच्छेद-
कत्वेऽद्विष्टनमपि दक्षित्वमवच्छिद्यादित्यर्थः । तृतीयमाशङ्क्या
निराकरोति । “नापी”ति । घटज्ञानत्वपटज्ञानत्वे जानी
तदुभयवस्तुहालस्वने सङ्कीर्णं स्यातामित्यर्थः ॥ ननु जातिसङ्क्रम-
येन नानाविषयकं ज्ञानमेव नाभ्युपेयमित्यत आह- । “प्रति
विषयनि”ति । तच्च विशेषणविशेष्योभयविषयकं विशिष्टज्ञानमपि
न स्यादित्यर्थः ।

सू० “एवंभूतविचित्रजात्यभ्युगमे प्रत्येकोचितव्यहारस्या-
प्यभावप्रसङ्गात् * ^१अथ जातिसङ्करोऽपीक्ष्यते(१) ?
तथापि स एव विशेषो घटज्ञानत्वादिरस्तिवति
विषयासिद्धिः * अथ विषयेणापि संबन्धप्रतिभासा-
न् सोऽपीक्ष्यते *-न, ^२तस्यैव संबन्धस्य विचार्यमाण-
त्वात् * “स एवासी ? *-इति चेन्न, ^३तदैक्याज्ज्ञाना-
र्थसाधारणविषयप्रतीत्यापत्तेः * संयोगप्रतीतिवत् ।
विषयित्वं तत्र(१) अर्थं तु विषयत्वमन्यत् ? *-इति
चेन्न ॥

(१) उपाधिकं जातिकं वा उपाधित्वेऽप्युपाधेयमन्यत्वा घटा-
दिकमेव वा-इत्यत्राऽऽह- घटादिकमेव चेति पक्षद्वयं निराकृत्य जाति-
कं चेति तृतीयं पक्षं निराकरोति इत्यर्थः ।

(२) निर्दुष्टत्वादिति शेषः ।

(३) तत्र-ज्ञाने ।

टी० ॥ ननु नीलत्वादिभिर्ना यथा चित्रत्वं पृथगेव जाति-
त्वात् नानाविषयज्ञाने चित्रत्वमेव घटज्ञानस्य भिन्ना जाति-
त्वादित्यत आह- । “एवभूते”ति । अतस्ते निर्विकल्पक-
स्यापि नानाविषयत्वेन चित्रत्वापत्तौ घटज्ञानत्वादित्यवहारः
क्वपि न स्यादित्यर्थः ॥ ननु गुणगतजातो जातिमङ्गुरो न दोष
इत्याह । ^{५५}“अये”ति । तर्हि घटज्ञानत्वपटज्ञानत्वादिकाती-
नामेव ज्ञानव्यवर्तकत्वे विषयानिद्विरेवेत्यर्थः ॥ ननु विषय-
सत्त्वे घटस्य ज्ञानमित्येव कथं स्यादित्याह- । “अये”ति ।
घटव्यर्थ एव विचार्यत इत्याह- । “तस्यैव”ति । ननु विषय-
विषयिभाव एव घटव्यर्थेनात्र किं विचारणीयमित्याह- । “अ
एवे”ति । तर्हि सयोगवदेक एवाचौ व्यासकयवृत्तिसंबन्ध इत्यु-
भयं विषयविषयश्च स्यादित्याह- । ““तदैक्यादि”ति । ननु
ज्ञानमात्रनिष्ठ एवाय सम्बन्धो विषयित्वाक्यस्तदव्यदेन च
विषयगतं विषयत्वं तत्र चेन्नयत्रोभयं निरूपकमात्रं न त्वधिक-
जननीत्याह- । ^{५६}“विषयत्वानि”ति ।

म० “सैव हि ज्ञातता स्यात् सा च निराकरिष्यते ^{५७}द्विती-
ये च स्वात्मा घटपटव्यक्तीनामिव घटपटज्ञान-
व्यक्तीनां व्यावृत्त इति तत्तद्विषयभानगोचरानुगता-
कारबुद्धिव्यवहार-प्रसङ्गः । किञ्च तदीयता ज्ञानस्य
स्वभाव इति वचनं विचारमर्हति तदिति तद्विषय-
परामर्शः संबन्धिता च ह्यप्रत्ययार्थः तदेतदन्योन्य-
विशिष्टमुभयं ज्ञानस्य स्वभाव इति ब्रुवाणेन वि-
षया विज्ञानस्य स्वभाव इत्युक्तं भवतीति साधु वि-
ज्ञानवादनिराकरणप्रकरणोपसंहरणमकारः * । सं-
बन्धमात्रं ज्ञानस्य स्वभावे । न तु विषय इत्याशयः ?
*-इति चेन्न, “विशेषानुपादाने संबन्धमात्रमिदं सर्व-
स्यैव स्यात्” इतो न तावन्न कस्यचित् संबन्धस्वरू-
पतात्मागप्रसङ्गात् नापि नियतस्य ॥

टी० ॥ “सैव ही”ति । अनुगतं यद्विषयत्वं तामेव महो
 ज्ञाततामाह सा च निरननीयैवेत्यर्थः ॥ ^६“द्वितीये”इति । एवं
 च तद्भाष्येति कर्मधारयपक्षे इत्यर्थः ॥ घटज्ञानाकारपटज्ञा-
 नाकारानुगतप्रत्ययाभावप्रसङ्ग इत्यर्थः । तदीयत्वं घटीयत्वं
 ज्ञानस्य स्वभावः स्वरूपमित्युक्ते घटोऽपि ज्ञातस्वभावा-
 न्तर्गत एवेति विज्ञानवादिना योगाचारस्य निराकरणमा-
 र्त्ततत्त्वविवेके यदुपसङ्गतं “प्रकाशस्य सतस्तदीयत्वमेव विष-
 यित्वमि”ति तद्विज्ञानवादपर्यवसकमेवेत्यर्थः । ननु घटीयत्वं
 ज्ञानस्येत्यनयोक्त्या घटसंबन्धुत्वं ज्ञानस्यायाति ननु घटत्वम-
 पीति न विज्ञानवादप्रवेश इति शङ्कते-। “संबन्धे”ति । संब-
 ंधोऽपि संबन्धिनं विषयनादायैव ज्ञानस्य स्वभावो भवेदित्या-
 ह-। “त्रिशेषे”ति । ननु संबन्धः कथं संबन्धिनियत इत्यत
 आह-। “यत्”इति । कस्यापि चेन्न स्यात् तदा संबन्ध एव न
 स्यादित्यर्थः ॥

सू० “तादात्म्यापत्तेरुक्तत्वात्”नियामकासम्भवाच्च*का-
 रणं नियामकम् ? *-इति चेन्न, तेन नियामकेन किं
 भवति “तदीयत्वं तस्य संबन्धस्येति चे”त्तदेव तदी-
 यत्वं ज्ञानस्वभावभूतसंबन्धस्वरूपप्रविष्टं उत बहि-
 र्भूतं धर्मान्तरम्? यदि प्रथमः तच्छब्दार्थोऽपि तद्वि-
 स्वरूपप्रविष्ट इति / विषयज्ञानयोः स एवाभेदप्रसङ्गः
 द्वितीये च तस्य धर्मान्तरस्य विषयेणाभेदः ^१तच्छ-
 ब्दार्थस्य विषयस्य विज्ञेयस्य तदीयशब्दार्थविशि-
 ष्टरूपे प्रविष्टस्य स्वकृतधर्मान्तरस्वभावतया निरुक्त-
 त्वात् ^२अस्त्यसौ धर्मी विषयान्निष्ठ एवेति चेत् ॥

टी० ॥ ननु भवतु नियतस्यैव कस्यचिदित्यत आह-
 “तादात्म्ये”ति । दोषान्तरमाह-। ^३“नियामके”ति । घटी-
 यमेव घटज्ञानमित्यत्र नियामकाभाव इत्यर्थः ॥ ननु घटीयत्वे

घटेन्द्रियसन्निकर्षणस्वमेव नियामकमित्याह—। ‘कारणमि’ति ॥
 “तदीयत्वमि”ति । घटज्ञानं घटीयं क्रियते इत्यर्थः ॥ “तदी-
 वे”ति । ज्ञानस्वभावभूतो यः संबन्धस्तत्स्वरूपप्रविष्ट इत्यर्थः ॥
 तदीयत्वस्य ज्ञानस्वरूपप्रविष्टत्वे दोषमाह—। “विषयज्ञानयो-
 रि”ति । धर्मान्तरं चेत्तदीयत्वं तदा तच्छाकदार्यं विषयो धर्मा-
 न्तरस्वरूपं भवेदित्याह—। “तच्छाकदार्यस्ये”ति ॥ “अस्त-
 सावि”ति । तदीयत्वं धर्मो विषयाभिकोऽस्तु तावतापि विषयो
 ज्ञानं चेत्येतावदेवायात तस्मात्समदमिममतेवेत्यर्थः ।

मू० ॥ तथापि किमसौ स्वीकृतेन स्वभावसंबन्धेन संबद्धो
 न वा? न चेत्तद्विज्ञानं न कस्याचित्संबन्धि स्यात्। संब-
 द्धश्चेत्तत्किं संबन्धान्तरेणाहोस्वित् स्वभावसंबन्धेनै-
 वासौ ज्ञानात्मकसंबन्धसंबन्धीयः? प्राप्ये तत्राप्येवं
 प्रसङ्गो यस्य भयेन स्वभावसंबन्धः स्वीकृतः सा तदवस्थै-
 वानवस्था । द्वितीयश्चेज्ज्ञानात्मकसंबन्धीय इत्यत्र
 विशिष्टस्वरूपे ज्ञानमपि विशेषणं प्रविष्टमिति पूर्वोः
 क्तन्यायेना ‘धुनोक्तन्यायेन च ज्ञानस्यैकस्यैव’^d द्वय-
 मपि स्वात्मेति वाग्भट्टिभेदमात्रेण ‘ज्ञानगोचरयो-
 रभेदस्वीकार इति । एतेनान्यत्रापि स्वभावसंबन्धः
 प्रत्याख्यातव्यः । ज्ञानफलाधारत्वं विषयत्वम् ।

टी० ॥ “तथापि”ति । तदीयत्वं यदुर्ध्वान्तरं तद्विषय-
 पर्यवसकं स्वभावसंबन्धश्च ज्ञानमेव^(१) तद्विषयं संबद्धं न वा?।
 आद्ये तत्रापि संबन्धान्तरायेनायामनवस्था अस्त्ये ज्ञानं वा
 कस्यापि तदिति घटव्यवहारादिकं न प्रवर्तयेत् प्रवर्तयद्वा न
 सर्वत्रैव प्रवर्तयेदित्यर्थः ॥ ^b “पूर्वोक्ते”ति । ज्ञानस्य घटीयत्व-
 स्वभावत्वे ज्ञानघटयोरभेदापादकेनेत्यर्थः । “अधुने”ति ।
 तदीयत्वं धर्मान्तरं तच्च विचार्यमाणं विषयस्वरूपं तेन सह
 पुनर्ज्ञानरूप स्वभाव एव संबन्ध इत्यादिनेत्यर्थः ॥ ^d द्वय-

नि"ति । घटो घटीयत्वं चेत्यर्थः ॥ • "ज्ञाननोचरयोः"ति ।
ज्ञानविषययोरित्यर्थः ॥ / "इतिने"ति । घटकूपनममायोऽपि
घटीयः स्वभावसंबन्धेन चेतदा घटोऽपि समवायप्रविष्ट एव
भिक्षेन संबन्धेन चेतदा तत्र तथापि संबन्धापेक्षायामनवस्थे-
त्यादिनेत्यर्थः ॥

मू० "तद्वत्त्वं च विषयित्वमित्यपि दुष्टम् । तथाहि-। ज्ञानी
यं फलं ज्ञातता वा व्यवहारो वा स्यात् आद्योऽतीता-
नागतधीभ्रमाद्यर्था व्याप्तिः नच तत्रैव फलजनने
किं नियामकमिति प्रयोजकमनुगतं शक्यनिर्वचनं
तथात्वे वा "तदेव विषयत्वमस्तु व्यवहारश्च यदि
'कराकर्षणादिः स न सार्वत्रिकः नान्तरीयकश्चा-
न्यवापीत्यतिव्यापकं "यदीच्छादिस्मदाधारत्वमा-
त्मन इति घटाद्यव्याप्तिः । तद्विषयत्वं च तद्विष-
यत्वमेवापेक्षते ।

टी० ॥ "तद्वत्त्वमिति"ति । ज्ञानीयकमजनकत्वमित्यर्थः ॥
"अतीति"ति । अतीतानागतयोरनभोभ्रमविषये चामति
ज्ञानेन ज्ञानताधानामावासेवां विषयत्व न स्यादित्यर्थः ॥
"नचे"ति । घटज्ञानेन घटे ज्ञातता जन्यते न तु घटेऽपीत्यत्र
नियामकं नास्तीत्यर्थः ॥ • "तदेवे"ति । नियतज्ञातताधाने
यदेव नियामकमित्यर्थः ॥ • "करा र्षणादिरिति"ति । जयनानय
नादिरित्यर्थः । / "न सार्वत्रिक"इति । गुणादी तादृशो व्यव-
हारो नास्ति दूष्येऽपि न सर्वत्रेत्यर्थः ॥ • "नान्तरीयक"इति ।
महाबानयनव्यवहारस्तत्प्रमाणोचरोऽपि न च मविमात्र गोच-
रस्य ज्ञानस्य प्रमाऽपि विषय इत्यर्थः । • "यदी"ति । इच्छा-
रूपज्ञानकलाधारत्वमात्मन एवेति सर्वज्ञानानामात्मैव विषयो
सर्वेक घटादिरित्यर्थः । ज्ञानजन्येकताविषयत्वमेव तज्जन्यव्य-
वहारविषयत्वं चेतदात्माश्रय इत्याह । • "तद्विषयत्वमिति"ति ।
इच्छाविषयत्वेऽपि ज्ञानविषयत्वस्यैव तत्तत्त्व इति भावः ॥

सू० “यश्चोपेक्षां नाम व्यवहारं नानुमनुते तन्मते कथं
नोपेक्षाप्रेक्षामुपेक्षते ^१हानादिव्यवहारज्ञानानामेव
च कथं न निर्विषयत्वं प्रसज्यते*अथ सर्वत्र
हानादिव्यवहारोपगमः* तदा व्यवहारज्ञानयोरनु-
परम एव स्यात् । एतेन तत्संबद्धव्यवहारानुकूलस्व-
भावं यद्विज्ञानं तत्तस्य विषयस्तद्रूपं विषयित्वमिति
तदपि प्रागुक्तयुक्तिं नातिवर्त्तते * “अथोच्यते य
एवार्थो तस्यां संविदि भासते तद्वेद्यः “स पृथक्कृति-
वेद्यावेद्यास्य लक्षणम्*इत्येतदपि न विद्मः, यस्यां
संविदीति किं संविदधिकरणम्, अथ विषयः, अथ
संबन्धिसामान्यम्? । नाद्यः ।

टी० ॥ “यश्चे”ति । उपेक्षा उदास्यमात्रं प्रवृत्तिनिवृत्ति-
विलक्षणः प्रयत्नो वा तत्र य उदास्यमात्रमुपेक्षां मन्यते स चादी
उपेक्षाप्रेक्षामुपेक्षाज्ञान^(१)मुपेक्षते सविषयकत्वं तस्य कथं तन्मते
संविद्यति ज्ञानेन तत्र व्यवहाराजननादित्यर्थः । दोषान्तरमाह ।
^b“हानादी”ति । हानोपादानज्ञानेनापि हानोपादानादिगत-
व्यवहाराजननादित्यर्थः । तत्रापि व्यवहारान्तरजननेऽनवस्था-
ऽनन्तरवश्येत्याह- । “तदे”ति । प्रतिबद्धो नियतः । ऋषेः च्यन
इत्यारभ्यैव परवार्तिकं चेत्तदा शङ्का न स्यादिति तद्विज्ञानैव
परमतभाशङ्कते- । “यश्चे”ति ॥ “न पृथक्कृते”ति । ज्ञानाद्विज्ञो
न वेद्यस्तथा च स्वाभिन्नं वेद्यं स्वमिन्नमवेद्यमित्यर्थः । यद्वा स
वेद्यवेदकभावो न पृथगित्यर्थः । संविदीत्यधिकरणसप्तमी वा संब-
न्धिसामान्यविलक्षणैव वा सप्तमीति विकल्पार्थः ।

सू० “घटादेस्तदधिकरणत्वानुपगमेनाव्यापनात् । ^bयथा
निर्वचनीयज्ञानत्वाप्यतिव्याप्तेश्च । ^cद्वितीयश्चाद्या-

(१) उपेक्षाज्ञानम्-उपेक्षाबुद्ध्या जायमानं घटपटादिविवर्तकं
ज्ञानमित्यर्थः ।

प्यनिरूपितः कथंनिरूपकः स्यात्^१ विपरीत्यापाताच्च ।
तृतीयश्चातिव्यापकः कारणादेरपि तत्संबन्धित्वात्
ज्ञानान्तरेण च भासमानत्वात्*तयैव संविदा भास-
मानत्वम् ? *-इति चेन्न, भासमानत्वस्यैव निरूप्य-
माणत्वात् । *यस्यां संविदिप्रकाशमानायां यः
प्रकाशत एव ? *-इति चे / न्न, प्रकाशमानताया
एव निरूप्यमाणत्वात्^१ सामान्यतो विषयत्वे भिद्वे
विशेषतो विषयत्वाभिधानमिदम् ? *-इति चेन्न,
^१ सर्वथा विशेषानुपपत्तिद्वारा सामान्यानुपपत्तौ य-
द्विषयप्रसात्त्वस्यापि सन्दिग्धत्वात् ॥

टी० ॥ “घटादेरिति”ति । घटादिविषयो न स्यादित्यर्थः ॥
“यथे”ति । यद्यपि ज्ञानस्यमप्यनिर्बन्धनीयमेव तथापि ज्ञा-
नत्वमेव सर्वसंविद्विषयः स्यात् । तदधिकरणत्वादित्यर्थः ॥ “द्वि-
तीय”इति । विषयविषयिभाव इत्यर्थः । “विपरीत्ये”ति । विष-
यविषयिभावस्याप्यवस्थिततया संविदेव विषयो घट एव वि-
षयो स्यादित्यर्थः ॥ “यस्यामिति”ति । यन्निरूपणाधीननिरूपणं
ज्ञानं न विषय इत्यर्थः । एतदपि विषयविषयिभावनिरूपणा-
धीननिरूपणाधीननिरूपणमेवेत्यात्माश्रय एवेत्याह- । “ने”ति ।
ननु विषयत्वमात्रे न केवांचिद्विभक्तिः घटविषयत्वादिकं च तदा-
त्ममेव सेत्स्यति नहि निर्विशेषं सामान्यं नामेति ॥ १ “सामा-
न्यत”इति । यावद्विशेषबाधे सामान्यमपि बाधितमेव तथा च
नहि निर्विशेषं सामान्यं नामेति विपरीतमेवेत्याह- । “नर्वये”-
ति । सामान्यतोऽपि यद्विषयत्वं तद्व्याप्तिगो ज्ञानस्य प्रसात्वं
सन्दिग्धमित्यर्थः ॥

सू० * ज्ञानाकारार्पणक्षमो हेतुरेव विषय ? *-इति
चेन्न, ^१ आकार एव केनार्पित इति विनिगन्तुमशक्य-
त्वात्^१ नञाकारस्ततो विज्ञानरूपादन्यः तथाच त-
थोत्पन्नानि कारणानि प्रत्येकमेव समर्थानीति कथं

तेषु विशेषं विनिगमिष्यति । यद्यपि सकलवचनार्थहे-
त्वनुविधानमस्ति तथापि स्फुटं तावद् घटस्यानुवि-
धानमिति * तदेव तदाकारप्रबोधकमिष्यते ? इति
चेन्न, समस्तकारणतदनुविधानवद् घटानुविधानस्य
प्रामाणिकत्वाविशेषेण किं स्फुटत्वास्फुटत्वाभ्यां
स्यात् * “स्फुटानुविधानमाहावैव विषयानिरुक्तिं कु-
र्मः” इति चेन्न, “सर्वहेत्वानुविधानस्य न्यायतः स्फु-
टत्वात् * दृश्यमानमनुविधानं बल्यः” इति चेन्न,
/दत्तोत्तरत्वात् * दृश्यमानैव च विषयत्वानिर्वच-
नान्न शक्योपदर्शनेति ज्ञानकमत्वम् * इत्यपि न ॥

टी० ॥ साकारवादिनो विषयत्वलक्षणं शङ्कते-। “ज्ञा-
नाकारे”ति । वस्तुगदिव्यावर्तनाय ज्ञानाकारेत्यादिविशेषणं
बहुना ज्ञानहेतूनां मध्ये कस्याकारार्पणत्वमिति संदिग्धमि-
त्याह-। ६“ने”ति । एतदेव स्फुटयति-। “नही”ति । यद्यप्या-
कारस्य ज्ञानभेदोऽपि विनिगमनं शक्यैव तथाऽपि तत्सिद्धान्ता-
नुसारादिमुक्तं “स्फुटानुविधानमिति”ति । पटसाक्षात्कारे घ-
टान्वयवर्णननिरेकानुविधानं स्फुटमित्यर्थः ॥ “सर्वे”ति । युक्ति-
सिद्धत्वं स्फुटत्वं सर्वहेतुसाधारणमेवेत्यर्थः ॥ “दत्तोत्तरत्वादि”
ति । दृशिचेज्ज्ञानवचनस्तदा सर्वहेतुसाधारणमेवेत्यर्थः । वा-
स्तुवज्ञानपरश्चेत् तदा गन्धमादीनां विषयत्वं न स्यादित्यर्थः ।
यद्वा दत्तोत्तरत्वमेवाह-। ७“दृश्यमानतैव चे”ति । आत्माशय
इत्यर्थः ॥

म० “ज्ञानेन कर्मणः संबन्धस्य निर्वक्तव्यत्वात् तन्निरु-
क्तिभङ्गश्चेद्वराभिसन्धौ ज्ञाततावादे द्रष्टव्यः । विना
सम्बन्धान्तरं यद्विशेषणं ज्ञानं न विषयस्तेन विना
सम्बन्धान्तरं ज्ञानविशेष्यं विषयः “विशेष्यं चेदं
यद्विशिष्टनामकं तत्त्वान्तरं यदूनं धर्मं गृह्णातीति ।
अत्रोच्यते । यदूनं धर्मं गृह्णातीत्येतावन्मात्रमेव वा

विवक्षितं गृह्यात्वेवेति वा ? आद्यो दण्डस्यापि वि-
श्लेष्यत्वापातः । तद्वत्स्यापि सत्त्वादेर्धर्मस्य ग्रहणात् ।
नापरः । भवति हि व्यभिचारिणो धूमस्याविच्छि-
न्नमूलत्वादिविशेषणं तद्विशिष्टं च तत्त्वान्तरम् । न
च विशेषस्य धर्मं व्यभिचारितां गृह्णाति ।

टी० ॥ “ज्ञानेने”ति । ज्ञानस्य कर्मत्वमिति वद्व्यर्थः ॥
ज्ञानकर्मत्वमिति ज्ञानक्रियां प्रति कारकत्वमतीतानागतादी ना-
स्ति, शब्दानुमित्येव निर्विषयत्वापत्तिः तयोर्विषयप्रत्यक्षात्वा-
त् । ईश्वरप्रमाया अज्ञानस्येन चाविषयत्वापत्तिः । परसुमवेतक्रि-
याफलशालित्वं च विषयस्य व्यवहारलक्षणेन ज्ञानकलेन चेत तस्य
दूषितत्वादित्यभिप्रेत्याह- । ४ “तन्निरुक्ती”ति । विना सम्बन्धा-
न्तरमित्यात्मनो घटज्ञानविषयत्वप्रकाराय, पर्यवसितमर्थमाह- ।
० “तेने”ति । विशेष्यसामान्यस्य लक्षणमाह- । ४ “विशेष्यमि”
ति । विशिष्टनामकं तत्त्वान्तरं कर्तुं भूतं यद्गतं धर्मं गृह्णातीत्यर्थः ।
दण्डी पुरुषः पुरुषत्वं गृह्णाति न तु दण्डत्वमनो दण्डी विशेषणं
पुरुषो विशेष्यः तथा ज्ञानो घट इत्यत्रापीत्यर्थः । यत्किञ्चिदुर्न-
प्रहणं वा विवक्षितं सकलधर्मग्रहणं वेति विकल्पयति- । “यद्ग-
तमि”ति । विशिष्टं यत्त्वान्तरं तद्वत्स्यापि धर्मं सत्त्वादि गृह्णा-
त्वेवेति दण्डस्यापि विशेष्यत्वं स्यादित्यर्थः । केवलस्य धूमस्य
विशेष्यस्य व्यभिचारित्वं धर्मस्तं च विशिष्टो धूमो न गृह्णातीति
भोजवि विशेष्यो न स्यादित्याह- । “भवति ही”ति ॥

मू० * “अथोद्धाविरतगतिविशिष्टस्य विच्छिन्नमूलता विशेष-
णं न च तथभूतस्य व्यभिचारिता धर्म इत्यु-
च्यते * मैवं, प्रथमविशिष्टः किं व्यभिचारी न वा
आद्यो १ स एव दोषः द्वितीये विशेषणान्तरं वैय-
र्थ्यं “प्रथमविशिष्टे एव च तद्दोषावसरः” * अथ
यद्धर्मविशिष्टस्य विशेषणं तद्धर्मं गृह्णाति न सर्वं न च
व्यभिचारिता विशिष्टस्य तानि विशेषणानि” *—

इति चे'न्न, तत्किं न धूममात्रं व्यभिचारि तत्रैव
व्यभिचारिता विशिष्टस्यैव तानि * तथा भवतु
व्यभिचारिता तद्विशेषणं परं सा न विशेष्यकोटिः ! *
इति चेन्न,

टी० ॥ नन्वविच्छिन्नमूलत्वं धूममात्रस्य न विशेष्यं
किन्तुद्वोविरतगतिविशिष्टस्य तच्च न व्यभिचारीत्याह—। “अ
वे”ति । ०. “सपुत्रे”ति । प्रथमविशेषणविशिष्टस्य व्यभिचारित्वं
द्वितीयविशेषणावशिष्टं न गृह्णातीति तद्विशेष्यं न भवेदि-
त्यर्थः ॥ ०. “वैपर्ययि”ति । व्यभिचाराकारकत्वादित्यर्थः ।
विज्ञाविच्छिन्नमूलत्वस्यैव विशेषणस्य धूमे व्यभिचारी विशे-
ष्य न स्यात् तदुक्तस्य व्यभिचारित्वस्य तद्विशिष्टेनाग्रहा-
दित्याह । ०. “प्रथमे”ति । ननु धूमत्वविशिष्टो धूमे विशेष-
णेन विशेष्यते न तु व्यभिचा-
रित्वविशिष्टोऽपीति ने. कटोप इति
शङ्कते—। “अथे”ति । वस्तुगत्या तत्र व्यभिचा-
रित्वमप्यस्तीति व्यभिचारित्वविशिष्टं एव धूमे विशेष्यः । अन्यथा विशेषणवै-
पर्ययेवेत्याह—। “तात्कालि”ति । नन्वविच्छिन्नमूले धूम इत्यु-
च्यते न च विच्छिन्नमूलो व्यभिचारी घूः इति । तथा च विशे-
ष्यताविच्छिन्नो यो धर्मस्त गृह्णात्येव विशिष्टमिति शङ्कते—।
०. “भवत्वि”ति ॥

सू० “अद्यापि विशेष्याज्ञानात् । किञ्च तद्विशेषणमिति
तत्संबन्धमात्रं वा विशेषणतया वा संबन्धिः । आ-
द्योऽतिप्रसङ्गः द्वितीये तु ‘तथैवान्योन्याग्रयादि ।
किञ्च विशेष्यत्वलक्षणो यस्तद्रूपो धर्मस्त गृह्णाति
न वा ? आद्योऽतिव्याप्तः । द्वितीये गृह्णात्येवेति
‘नियमो सिद्धः । किञ्च ‘मत्समवायां ज्ञानस्येत्यत्र
भवति मत्समवायस्य ज्ञानं विशेषणं तत्संबन्ध-
मन्तरेणैव न च विषयः ॥

टी० ॥ तद्धि विशेष्यतावच्छेदको धर्मो विवक्षित इत्यु-

भवते तत्राह—^a“अद्यापी”ति ॥ ^b“अतिप्रसङ्ग”इति । उपल-
क्ष्योपरसङ्गयोरेरपि विशेषणत्वापत्तिरित्यर्थः ॥ ^c“तथैवे”ति ।
यथा विषयित्वलक्षणे तथा विशेषणत्वलक्षणेऽपि । यतो विशेष-
णत्वज्ञानाधीनं विशेषणतया सम्बन्धितत्वज्ञानं तदधीनं च
विशेषणत्वज्ञानमित्यन्योन्याश्रयः । तत्रापि^(१)विशेषणतया संब-
न्धितत्वज्ञानापेक्षायामनवस्था विशेषणत्वज्ञानाधीनमेव तत्-
ज्ञानमित्यात्मश्रयोऽप्यादिपदग्राह्यः ॥ ^d“अनिव्याप्तिरिति”ति ।
विनिवृत्त्यापि विशेष्यत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ ^e“नियम”इति । सकल-
धर्मग्राहित्वं नियमित्यर्थः ^f“मत्समवाय”इति । मत्समवा-
यस्य संबन्धान्तरमन्तरेण घटज्ञानं विशेषणं भवति न तु घटज्ञा-
नस्य मत्समवायोऽपि विषय इत्यर्थः ॥

सू० * “नच गुणगुण्यादिविशेषणविशेष्यभावे यः संबन्धा-
न्तरमन्तरेणेत्युक्त्या व्यवच्छेद्यतां नीतः स एवार्थ
समवाय इति कथं न व्यवच्छेद्यतां प्रतिपस्त्यते ।
^bवनोऽत्र तस्यैव विशेषणविशेष्यभावत्वादान्तरत्वा-
सिद्धिरिति । ‘तस्मात्संबन्धमन्तरेण ज्ञानं विशेषणं
यस्येत्युक्तम् तत्र ज्ञानं संबन्धमनपेक्ष्य स्वभावत एव
यथार्थस्य विशेषणं यथा समवायस्यापीति न कश्चि-
द्विशेष इति साधुक्तम् । मत्समवायो ज्ञानस्ये^(१)-
त्यत्र ज्ञानविषयता समवायस्यापि स्यादिति ज्ञाना-
भावे प्रसङ्गात् ॥

टी० ॥ मनु संबन्धान्तरमन्तरेण यद्विशेषणं ज्ञानं स विषय
इति लक्षणे गुणि आत्मनो ज्ञानं गुणः समवायेन विशेषणमत
स्तद्व्यावर्तनाय संबन्धान्तरमन्तरेणैति कृतम् । तथाच मत्समवा-

(१) तत्रापि = विशेषणतया सम्बन्धितत्वज्ञानेऽपीत्यर्थः ।

(२) ज्ञानस्य = घटपटादिविषयकज्ञानस्येत्यर्थस्तेन समवायवि-
षयकज्ञानविषयताया समवाये सत्येऽपि तदतिरिक्तपटादिविषयकज्ञा-
नविषयतायाः सम्वायेऽभावात् दीष्टः ।

यो ज्ञानरूपेत्यत्र समवायाधीन एव विशेषणविशेष्यभाव इति न तत्र प्रसङ्ग इत्यत आह—। “नचे”ति । संबन्धात्तरनित्यत्र विशेषणविशेष्यभावात् संबन्धादन्तरत्वं विवक्षितम् । प्रकृतेऽपि सदापि समवायो विशेषणविशेष्यभावापन्न एवेति तदवस्थ एवातिप्रसङ्ग इत्याह—। ^b“यत्”इति । किञ्चायं समवाय इत्यत्रापि समवायो विषयो न कदादिति भावः ॥ उक्तदोषमुपसंहरति—। “तस्मादि”ति । मत्समवायो ज्ञानरूपेत्यत्र संबन्धं विनैव ज्ञान विशेषणनित्यमिति प्रसङ्गस्तदवस्थ इत्यर्थः ॥

सू० * “नच तत्र स एव समवायः संबन्धः * अत्रापि विशेषणविशेष्यभावस्यैव संबन्धत्वात् * ^bनासौ संबन्धिनोऽन्यस्तादृशश्च व्यवच्छिद्यते ? *—इति चेत् । न, समवायेऽपि तुल्यत्वात् । * ^dसंयोगसमवायी व्यवच्छिद्यते ? *—इति चेत् । न, ज्ञानाभावे तथाऽपि प्रसङ्गात् * ^fन तत्र ज्ञानं विशेषणं किन्तु पलक्षणम् ? *—इति चेत् । न, ^hअतीतानागतयोरविषयत्वापत्तेः ॥

टी० ॥ ननु तथापि प्रकृते संबन्धं विनैवेति नास्ति यतः स्वरूपसंबन्धोऽप्यत्र समवाय एवेत्यत आह—। “नचे”ति । तर्हि (१) लक्षणविदं कुत्रापि न नत यतो घट इत्यादावपि विशेषणविशेष्यभावस्य सम्बन्धस्य तत्त्वादित्यर्थः सवन्धिमिदं संबन्धं विनैति विवक्षितमतो ज्ञानरूपत्वाद् लक्षणमित्याह—। “नामावि”ति । तर्हि मत्समवायो ज्ञानरूपेत्यत्रापि समवायो न सम्बन्धिमिदं इत्यनित्यामिस्तदवस्थैवेत्याह—। “ने”ति । ननु संबन्धं विनैति संबन्धत्वेन प्रसिद्धयोः संयोगसमवाययोरेव व्यवच्छेदः प्रकृते च समवाय एव स्वरूपसंबन्धत्वात्मापन्न इति लोकादोष इत्याह—। “संयोगे”ति ॥ “तथापि”ति । ज्ञानं

(१) तर्हि विशेषणविशेष्यभावादेः स्वरूपसंबन्धत्वात् सवन्धिमिदं स्वरूपसंबन्धत्वात् इत्यर्थः ।

योग्यभावयोः संयोगनमवायाभावात् घटज्ञानस्य ज्ञानाभावाऽपि
विषयः स्यादित्यर्थः सर्वत्राभावे प्रतियोगिन उपलक्षणत्वादिति-
(^१)त्याह- । ^१“न तत्रे”ति ॥ ^२“अतीति”ति । तत्र विशेषाभा-
वादेव ज्ञानस्य विशेषणत्वानुपपत्तिरित्यर्थः ॥

सू० *“भावे चिन्तेयम् ?”-इति चेत् । न, ^३अभावस्यावि-
षयत्वापातात् । “ज्ञानादन्यज्ज्ञानीयं च यत्कारणा-
दि तत्रापि प्रसङ्गादिति किं विस्तरेण । * ^४नच-
ज्ञानाकारतायां गोचरस्य नास्त्येव ज्ञानगोचरयोर्भे-
दः । “प्रतीतिविरोधात् । भेदमनिच्छता च स
प्रतिषेद्धमप्यनर्ह इति । ^५वक्तव्यस्तर्हि कोऽसौ भेदो
न स हि स्वरूपं वा स्यादि-

टी० ॥ “भावे चिन्तेयमिति”ति । यद्यप्यतीनागतयो-
र्भावयोरेव दोष उक्तस्तथापि यत्र ज्ञानं उपावर्तकं स भाव-
विषय इति लक्षणमभिप्रेत्याह- । ^६“अभावस्ये”ति । ज्ञानीयं
कारणं चलाद्यपि घटज्ञानविषयः स्यादुक्तलक्षणमत्वादित्याह- ।
“ज्ञानादन्यदि”ति । ज्ञानीयं कारणं उपावर्तकयोऽप्यनुव्यवसा-
यस्य तत्र विषयत्वमस्त्येवेति नातिप्रसङ्ग इत्यत आह-
(^१)“ज्ञानादन्यदि”ति । कारणादीत्यादियदात् ज्ञानवाचक-
पदानां सकृद्यहः । तेषामपि ज्ञानेन सह स्वरूपसम्बन्धात् । ननु
ज्ञानादन्यदिति विशेषणमेवानुपपन्नं तेषां ज्ञानात्मकत्वात्
ज्ञानविषययोर्भेदादित्यत आह- । ^२“नचे”ति । गोचरस्य
विषयस्य ज्ञानाकारतायां ज्ञानविषययोर्भेद एव नास्त्यित्यर्थः ।
तथा च ज्ञानाभिप्रायमेव विषयत्वमिति भावः (^३)इत्यन्ये ।
“प्रतीति”ति । ज्ञानविषययोर्भेदस्य भावजननीयत्वादित्यर्थः ।
ननु भेदश्चेत्तास्ति(^४)तदा प्रतीतिर्न एव स्यात् इत्यत आह ।

(१) इति-अथेव वक्ष्यमाण दोषोद्धारमरहेत्यर्थः ।

(२) अ-इ-उक्तमित्यर्थः । (३) औपचानिकापेक्षया (४) सम्यगे-
त्यभिप्रेत्यर्थः ।

f“भेदमि”ति । साकारादिमतेन भेदस्य ननुपपन्नते ।
g“वच्छेदय”इति ॥

सू० “तरेतराभावो वा bधर्मान्तरं वा ? । नाद्यः । ‘भिन्ने-
ऽभिन्नप्रमानुपपत्तिप्रसङ्गात् । भ्रान्त्याऽपि धर्मिस्व-
रूपावगाहनात् । अन्यथा कस्याभेद स भ्रान्तिर-
ल्लिखेत्—^d* ननु (‘)निःसंबन्धित्वेन व्यवस्थितेषु
तदुदात्तप्रभृतिषु नानाधारोऽन्य एवावयवधारोप्यते ।
येषु चारोप्यते ते ते भेदेनैव भ्रान्तिः । किन्त्वनार-
दधावयवेषु तेष्वावयववितया विभ्रम्यते ? ।
*-मैवं, तेषां प्राग(‘)नुदाहरणीकृतत्वात् । ‘अ-
तस्मिन् स एवायमिति प्रत्यभिज्ञाभानार्थानां दृष्टा-
न्तत्वेनेष्टत्वात् । तथापि धर्मान्तरारोपाभ्युपगमे
तदात्म्याभावस्य संसर्गाभावप्रवेशापत्तेः । नचैवम-
प्येष्टव्यमेव । ^gतथापि स्वरूपभेदग्रहे तत्राभेदस्य(‘)
धर्मस्याप्यशक्यारोपत्वात् । नापि द्वितीयः ॥

टी० ॥ “इतरेतरे”ति । भेदनं भेद इति व्युत्पत्तिमा-
लम्बित्यर्थः । b“धर्मान्तरमि”ति । भिद्यतेऽनेनेति व्युत्पत्तिमा-
लम्बित्यर्थः ॥ c“भिन्नं” इति । रजनभिन्नं शुक्त्यादौ रजताभेद-
ग्रहे न स्यात् । विशेषदर्शनादित्यर्थः । d“नन्वि”ति । निःसंब-
न्धितया व्यवस्थितेषु परस्परारोपाधीनेष्वित्यर्थः । एतस्यैव विव-
रजनमारदधावयवविविधिति । तथा चारदधावयववित्यारोपो न भेद-
ग्रहविरोधीनि न अस्मिन्नुपपत्तिरित्यर्थः । मैत्रं स एवायं चैत्र
इत्येतादृशप्रानुपपत्तकृतेत्याह— । “अतस्मिन्मि”ति ॥ ननु

(१) ननु भेदप्रत्यय एव तत्र न भवति येन भेदग्रहणपरिपक्वो
व्याप्तः किन्त्वनारदधावयववित्यादेर्धर्मरुपारोप इति शङ्कते—नन्विनि ।

(२) प्राक्—“भिन्नेऽभिन्नप्रमानुपपत्तिप्रसङ्गादित्यवयववितित्यर्थमेव ।

(३) यभेदस्य—तादात्म्यस्य ॥

तत्राद्यमेदी नारोप्यते येन मेदग्रहस्तत्परिपन्थी स्यादपि तु
चैत्रनेत्रयोस्तादात्म्यमित्यत आह—। “तत्रापी”ति । तथा च
नाय चैत्र इति विशेषदर्शनं तादात्म्यमारोपितं निषिध्यते ततो
यां धियमन्योन्याभावविषयामुपैषि तयऽत्यन्ताभाव एव चेद्विष-
यीकृतस्तदाऽन्योन्याभावेऽतिरिक्ते प्रमाद्य नास्तीत्यर्थः । दोषा-
न्तरमाह—। ७ “तथापी”ति । तादात्म्यारोपोऽप्यनुपपन्न एव
तत्रेत्यर्थः ॥

सू० “प्रतीतावन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् ।^b *प्रतियोगित्वेनाप्र-
तीतावाधकरणप्रतीतिः अधिहरणस्वभावत्वेनास्मृ-
तौ प्रतियोगिस्मृतिश्च तद्ग्रहणकारणमतः क्वेतरेत-
राश्रय? *-इति चेत् । मैवं, ‘एवं हि सति कुम्भः पटो न
भवतीत्यत्र यथैव तस्याभावस्य प्रतियोगितया पटो
निषिध्यते तथा कुम्भोऽपीति सोऽपि कुम्भात्मतया
निषिद्धः प्रमज्यते ।^d वस्तुतोऽन्योन्याभावस्य कुम्भप्र-
तियोगिकत्वेऽपि कुम्भस्यापटत्वनिरूपणकाले कुम्भ-
प्रतियोगिता नापेक्ष्यते किन्त्राश्रयतैवेति कुम्भाप्र-
तिक्षेपः पटस्य तु प्रतियोगितैवापेक्ष्यते न त्वाश्रय-
तेति कुम्भवत् पटस्यापि न सङ्ग्रहापत्तिः । यद्य-
प्यन्योन्याभावस्योभयप्रतियोगिकता तथाप्यन्या
कुम्भाश्रयताऽन्या च पटाश्रयताऽन्या कुम्भप्रतियो-
गिकताऽन्या च पटप्रतियोगिकता तेना-

टी० ॥ “प्रतीताविति”ति । प्रतियोगित्वेन शृङ्गमाद्येन
प्रतियोगिनाऽन्योन्याभावनिरूपणं प्रतियोगित्वं चाभावनिरहा-
त्वत्वनित्यन्योन्यापेक्षायामन्योन्याश्रय इत्यर्थः । प्रतियोगित्वेन
प्रतीतिर्न तन्त्र किन्तु प्रतियोगिप्रतीतिरिति न परस्परश्रय
इत्याह—। ^b “प्रतियोगित्वेने”ति । ^c “एव ह।”ति । प्रतियोगिनः
प्रतियोगित्वेन ज्ञान न जेतन्त तदा घटः पटो न भवतात्यत्र

नञ्चयोरुचिष्येणैव स्यादित्यभयं प्रतियोगि भवेदित्यर्थः । अन्ध-
कारेण एवान्योन्याभाव इति मनसाश्रित्येदमुक्तमित्येके । अन्धो-
न्धाराग्र द्रव्यिणुं प्रतियोगित्वेन ज्ञानमन्योन्याभावाभिरूप्ये
नन्तमाह-। ^d“वस्तुन” इति । यस्य प्रतियोगित्वं स्फुरति
तस्य प्रतिक्षेपो यस्याधिकरणत्वं स्फुरति न तस्यापीत्यभयं
अकठयं तथाचान्योन्याग्र एवेत्यर्थः । यद्वा वस्तुन इत्यारभ्य
विशेषादिनि पयन्तमाशङ्क्यम्भ. एव । वस्तुनो यद्यपीत्यत एवा-
ऽऽशङ्क्य द्रव्यम् ।

मू० “न्योन्याभावस्योभयप्रतियोगिकत्वे चोभयाश्रितत्वे
च नोभयोरपि सङ्ग्रहप्रतिक्षेपविरोधापत्तिः *प्रति-
योगित्वस्यानुयोगिनी भेदोपजीवनेऽन्योन्याग्रयः अ-
नुपमजीवने च स्वस्मादपि भेदग्रहापत्तिः प्रसज्यते ।
* यतः स्मर्यमाणस्य प्रतियोगितानुभूयमानस्य चाश्र-
तेत्येतावन्मात्र एवाक्ते स्वस्मादपि भेदग्रहानाप-
त्तिः । ^b * न चैवं स एवायमित्यत्रापि भेदग्रहप्रसङ्गः ।
वास्तवतस्तत्त्वास्त्वाभ्यां विज्ञेयात् । ? *—इति चे-
न्मैवं, तथाहि—किमधिकरणप्रतीतिरधिकरणतया
प्रतीतिरुत वस्तुगत्याधिकरणस्य स्वरूपेण विवक्षि-
ता? आद्ये किमियमाधिकरणतया घटादेः प्रतीति-
स्तस्य कारणं स्यात् न तावदन्योन्याभावाधिकरणतया
दण्डाप्रतीतौ दण्डाधिकरणताया इव तदप्रतीतौ
तदधिकरणतायाः प्रत्येतुं पूर्वमशक्यत्वात् ^cविशि-
ष्टप्रतीत्या विशेषणस्यावश्योत्प्रेक्ष्यत्वात् ^dविशिष्टस्य
च विशेषणघटितमूर्तित्वात् ॥

टी० ॥ * “अन्योन्याभावस्ये”ति, । एकस्येवेति शेषः ।
तस्यैवैकस्य चत्वारो यत्ना यटाग्रयत्वं यटाग्रयत्वं यटप्रति-
योगित्वं यटप्रतियोगित्वं च । तत्र स्मर्यमाणो निषेध एवानुसू-

यमानस्त्वोभय एवेति उपवस्थायां क्लोभयनिषेधत्वमुभयस्य
चात्रप्रत्ययं भावेतित्यर्थः ॥ ननु स एवायमित्यत्रापि समर्पणस्य
तत्ता विशिष्टस्यानुभूयमाने इदनाविशिष्टे भेदः प्रतीयेतेत्यत
आह-। ^{८८}“नचे”ति । तदग्रं भेदस्यापि वास्तवस्य प्रयोगक-
त्वादित्यर्थः । अधिकरणत्वेन प्रतीतिराधेयपरतन्त्रेत्यान्योन्या-
भावस्याधेयस्य ग्रहं विनाधिकारकत्वेन प्रतीतिरेव न स्यादिति
स एवान्योन्याश्रयः । ^{८९}“विशिष्टे”ति । अन्योन्याभावाधि-
करणस्य यद्विशिष्टं तस्यान्योन्याभावस्य विशेषणस्य स्फुटं
विना स्फुरणानुपपत्तेरित्यर्थः । अत्र हेतुनाह । ^{९०}“विशि-
ष्टस्येति ॥

सू० *नापि यस्य कस्यचिदधिकरणतया प्रतीतिस्तत्का-
रणम् । * यत्र भिन्ने भेदभ्रमस्तत्र धर्मिणः सत्त्वाधा-
रतया प्रतीतावपि तदनुपपत्तेः न तन्मात्रादुत्पत्तिः
अपि तु प्रतियोगिस्मृतिसहितात् । * ^{९१}“सा च तदा
नास्तीति तदनुपपत्तिः” इति चेन्न, “प्रतियोगि-
स्मृतिरपि किं प्रतियोगितया स्मृतिः, उत वस्तुगत्या
प्रतियोगिनः स्वरूपेणेति विकल्प्यत्वात् । आद्ये
किमन्योन्याभावप्रतियोगितया यस्य कस्यचित् प्र-
तियोगितया वा । नाद्यः । अन्योन्याभावाप्रतीतौ
तदनुपपत्तेः । पूर्ववत् नापि द्वितीयः ॥

टी० ॥ तन्वन्योन्याभावाधिकारकत्वेन ग्रहे न तन्म-
किन्तु अधिकरणत्वमात्रेणेति नान्योन्याश्रय इत्यत आह-।
^{९२}“नापी”ति । एव मति सत्तायां युक्त्यभावायां शुक्ती रजताभे-
दग्रहकालेऽपि रजतभेदग्रहः स्वादित्यर्थः । ^{९३}“ना चे”ति । प्रति-
योगिस्मृतिरित्यर्थः ॥ ^{९४}“तदे”ति । अनुभूयमानादप्यकाले इत्यर्थः ।
केचित् प्रत्यभिज्ञाने स्मृतिर्न हेतुः किंतु पूर्वानुभव एव संस्का-
रद्वारेति प्रातयोगिस्मरक तत्र नास्तीति ठावक्युः । तन्मदम् ।
स्मृतेरेव तत्र हेतुत्वात् तद्यप्यभिज्ञाने त्वानात् आन्तप्रत्य-

भिन्नाने स्मर्यमाणादोपान्तरे वा यद्यप्येकमप्यन्योन्याभावप्र-
हापत्तिस्तथाऽपि परिहारात्तरमाह—। “प्रतियोगी”—ति ॥
“पूर्ववदि”ति । यथान्योन्याभावग्रहे तदधिकरणत्वं दुर्ग्रहं
नया तदग्रहे तत्प्रतियोगित्वमपीत्यर्थः ॥

सू० “यस्य वस्तुगत्या भिन्नस्याभिन्नतया भ्रमविषयीकृतस्य
स्वदेशेतरदेशादावसत्त्वेन प्रतीयमानत्वे स्वाभाव-
प्रतियोगिनया प्रतितावन्योन्याभावप्रतीत्यनुत्पत्तेः
प्रतियोग्यनुभूतिः सा न स्मृतिः? *-इति चेत् । न,
‘स्मृतित्वस्याप्रयोजकत्वात् । “अन्यथाऽनुभूयमान-
योरन्योन्याभावाप्रतीतिप्रसङ्गात् । “अत्रान्तराले
स्मृतिकल्पनया नान्योन्यात्मानावित्यनुभवबाधित-
या प्रयोजकत्वेऽपि वा स्मृतित्वस्य ॥

टी० ॥ “यस्य”ति । कश्चिन्वाप्यामिदं रजतं नास्तीति
संस्मर्गभावप्रतियोगिनया गृह्यमाणस्य रजतस्य तादात्म्यारो-
पदर्शया भवदुक्तान्योन्याभावग्रहसामग्रीनकत्वेऽपि तदनुपपत्ते-
रित्यर्थः ॥ b“क्षे”ति । देशान्तराभावप्रतियोगितया प्रतीतिरि-
त्यर्थः । प्रतियोगिना रजतस्य तादृश्येण स्मर्यमाणस्य तदा
नास्तीति भावः ॥ अनुभूतेरप्येतादृश्यास्त्वयान्योन्याभावग्रह
हेतुत्वेनावश्यं मन्तव्यत्वादित्यभिप्रेत्याह—। “स्मृतित्वस्ये”-
ति । एतदेवाह—। “अन्यथे”ति । ननु तत्राप्यन्योन्याभावग्र-
हान्यथानुपपत्त्या स्मृतिः कल्पनीयेत्यत्र आह—। “अत्रे”ति ।
नान्योन्यात्मानावित्यनुभवबाधितयाऽप्यन्तराले स्मृतिकल्प-
नया स्मृतित्वस्य प्रयोजकत्वे वेति योजना । यद्वा स्मृतिकल्पनया
इत्यत्रालमिति शेषः । प्रतियोगिज्ञानमात्रस्यैव तत्त्वत्वात् ।
प्रयोजकत्वे वेत्यास्याभ्युपगमवादे । भिन्न एव ॥

सू० “योऽनौ तत्र नासीत् सायमिति स्मर्यमाणाभावप्रति-
योगिकत्वेऽपि वस्तुगत्या भिन्नस्याभिन्नतया भ्रमणो-
ल्लिख्यमानस्याऽन्योन्याभावप्रतीत्यनुदयात् * दोषा-

भाषोऽपि हेतुः स भ्रमोदाहरणे नास्ति ? *-इति चेत् ।
न, पूर्वदृष्टे स्मृतिमतः ततो वस्तुगत्याऽन्यस्यैवान-
न्तरदृष्टस्य पूर्वदृष्टाद्भिन्नमभिन्नं वेत्यनिरूपितस्यापि
सम्भवेन तत्रैतरेतराभावमुद्घ्यापत्तेः । * बुध्यते एव
? *-इति चेत् । न, पश्चात्तत्संशयदर्शनात् । ^d *वि-
शेषधीरपि तत्र हेतुः ? *-इति चेत् । न, विशेषत्वस्या-
न्योन्याभावनिरूपणं विना दुर्निरूपत्वात् । एतेन
वस्तुगत्या प्रतियोगिनः स्वरूपेण स्मृतिः सहकारी-
त्यपि व्युदस्तम् । वेदितव्यं वस्तुगत्याऽधिकरणस्य
स्वरूपेण प्रतीतिः सहकारिणीत्यपि ॥

टी० ॥ “योजनावि”ति । विश्वनाथमयहये यो नासीत्
न एवायं चेन्न इति मैत्रे प्रत्यभिज्ञानतोऽपि तदुक्तज्ञानधीसत्वे-
त्यन्योन्याभावप्रतीतिर्नादेनीत्यर्थः ॥ “पूर्वे”ति । गेहनिष्ठाभ-
ावप्रतियोगितया पूर्वदृष्टं घटं स्मरतो घटान्तरानुभवकाले तदु-
क्तज्ञानधी उपनिषादन्त्यन्योन्याभावग्रहणित्यर्थः । यद्यप्यये
मंशयदर्शनेन दोषस्तत्र नास्तीति वस्तुमशक्यं तथापि तत्काले
दोषवत्त्वप्रमाऽपि नास्तीत्यर्थः । बुद्ध्यन् एवान्योन्याभाव इति
शेषः । “पश्चादि”ति । मेदयहे तत्संशयो न स्यादित्यर्थः ॥
^d “विशेषधीरिति”ति । ज्ञाने च विशेषदर्शनं नास्तीत्यर्थः । विशेषो
हि व्यावर्तको ज्ञाने उपयते व्यावर्तकत्वं च स्वविशेषे तदित-
राभ्योन्याभाववत्त्वधीजनकत्वमिति न एवान्योन्याभाव इत्यर्थः ॥
“एतेने”ति । प्रतियोगित्वेन ज्ञानं न मन्त्रं किन्तु प्रतियोगिनः
स्मरणमात्रमन्योन्याभावग्रहणकारकमिति निरस्तमित्यर्थः ।
वस्तु मधिकरणस्य स्वरूपेण प्रतीतिरित्यपीत्यत्रापि व्युद-
स्तमिति योजयम् ॥

सू० “भिन्नस्याभिन्नतया वृत्तादेः प्रतीकमानस्यान्योन्याभा-
ववत्तया ब्रह्मप्रसङ्गात् । नापि तृतीयः । अभावस्य
निर्जुर्जकतापक्षे तस्य विश्वाभिन्नत्वप्रसक्तौ विश्व-

स्वाध्वभावरूपत्वेन निर्द्वैतकतया धर्मलक्षणान्धैरान्य-
भेदविरहिण्यैकैकव्यापकः--अभावे धर्माभावा-
त्स्वरूपमेव भेदः ? -इति चेत् । न, योऽसौ भेदः तस्य
स्वात्मा स किं कस्मादपि भेदः उत निष्प्रतियो-
गिक एव ? न तावन्निष्प्रतियोगिक एव । प्रमाणा-
भावेनासत्त्वप्रसङ्गात् । योऽसौ भेदव्यवहारोऽस्ति स
कस्मादपि ननु नीलव्यवहारवन्निष्प्रतियोगिकः ।
स च निष्प्रतियोगिको नापपद्यते । निष्प्रतियोगि-
कोऽपि वा यद्ययं सप्रतियोगिकव्यवहारं करोति
तदा प्रतियोगिनियमो न स्यादिति ॥

एतेनेत्यादिदेश्यमाह-। "भिरस्ये"ति । चेन्नैतत्तया
प्रत्यभिज्ञानतत्त्वं दुर्भयाभ्यासाभावप्रसङ्गस्तद्वत्स्य एवे-
त्यर्थः । वैधर्म्यभेदं त्वय्यपि-। "नापीति । अभावे वैधर्म्या-
भावत्वात् सर्वाभेदप्रसङ्ग इत्यर्थः । वैधर्म्यं विनाऽपि स्वरूपभेदेनैवा-
भावे भिद्यते इत्याह । "स्वरूपमि"ति । निष्प्रतियोगिकश्च
भेदश्चेति विरुद्धमित्याह-। "प्रमाणे"ति । एतदेवाह-। "यो-
सावि"ति । तथा च व्यवहारभावेन व्यवहारोऽप्यभाव इत्यर्थः ॥
ननु नीलादिव्यवहारवद् भेदव्यवहारोऽपि निष्प्रतियोगिकः
स्यादित्यत आह । "नस्त्विति । "सचे"ति । भेद इत्यर्थः ॥
यदि भेदो निष्प्रतियोगिकः स्यात् तदा नीलवन्निष्प्रतियोगिक-
स्तद्व्यवहारः सम्भाष्यतां न त्वेवमित्यर्थः । ननु निष्प्रति-
योगिक एव भेदः स्वाभाव्यात् प्रतियोगिकभेदव्यवहारं कुर्या-
दित्यत आह-। "यदी"ति ॥

सू० "स्वस्मादपि भेदव्यवहारं कुर्यात् । स्वस्मात् कथं
भेदः सम्भवतीति चेत् तत्किं भिन्नाद्भेदः ? नन्वेव-
मनवस्था स्यात् । नापि प्रथमः । वक्तव्यं हि तद्यस्मा-
दसौ भेदः न तावत्सर्वस्मात्स्वात्मनोऽपि भेदप्रस-

ज्ञा 'त्रापि घटादे' घंटादिना सह तस्यावध्यवधिम-
द्भावो योऽसौ स ह्यर्थान्तरं वा स्यात्स्वरूपमेव वा?।
आद्ये 'तस्यापि भेदावधित्वेन तत्राप्येवमेवानुयोगे
यद्ये तदेवोत्तरमनवस्था स्यात् । *अथ तत्र स्वरूपमेव
तर्हि प्रथमस्य तथाभावे प्रद्वेषः किंनवन्धन इति
प्रथमत एव स्वरूपं वाच्यम् * ॥

टी० ॥ अनियममेवाह-। "स्वरूमादयो"ति ॥ 'अथे-
वमि'ति । येन भेदेनासौ भिन्नः सोऽपि भेदान्तरेण भिन्नो भवे-
दित्यनवस्थेत्यर्थः । स्वरूपभेदस्य सप्रतियोगिकत्वे दोषमाह ।
"वक्तव्यं ही"ति ॥ ४॥ "असावि"ति । अभाव इत्यर्थः ॥ ननु
घटादेर्भावादभाव स्वरूपभेदात्मा स्यादित्यत आह । "ना-
पी"ति । पञ्चम्यादधित्व घटादेः प्रतीयते स्वरूपभेदश्चावधि-
मान् भवति हि घटादभिन्नस्तदभाव इति तत्रावध्यवधिमद्भावे
योऽत्रधेयं घटादधिमत्तश्चाभावात् मवस्थान्तरं वा स्यादुभयस्य
रूपं वेति विकल्पयति । "घटादिने"ति ॥ ४॥ "तस्या गो"ति ।
अवध्यवधिमद्भावात्मा यः संबन्धो घटतदभावभिन्नस्तस्माद्-
प्यभावे भिन्नो वाप्यस्तत्राप्यन्य एवावध्यवधिमद्भाव स्यात्त-
तोऽपि भेद एवाभावस्य । अवध्यवधिमद्भावस्वरूपरानुस-
नवस्थेत्यर्थः ॥ ननु घटतदभावयोरेव व्यवधिमद्भावो भिन्न
एवास्तु तत्रापि योऽवधित्वप्रत्ययः स स्वरूपसंबन्धाधीन एवेति
भानवस्थेति शङ्कते-। "अथे"ति ॥

मू० "तदपि न, तथाहि 'यदि घटादिभिः साद्धं मवध्य-
वधिमद्भावसम्बन्धोऽस्य स्वरूपं प्रतियोगिना साद्धं त-
द्भावस्याऽस्य निषेधनिषेधभावलक्षणः संबन्धः स्व-
रूपं न स्यात् स्वरूपस्यैकत्वात् अनयोश्च संबन्धयो-
र्भिन्नत्वात् । 'नहि यदेव प्रतियोगिनः साकाशात्
भिन्नत्वं तदेव तन्निषेधत्वमिति सम्भवति । ततो

व्यतिरिक्तत्वस्यानिषेध्यसाधारणत्वान्निषेद्यनिषेध-
भावस्य नियतवस्त्वपेक्षत्वादिति 'एवं च कार्य-
कारणभावादौ स्वभावसंबन्धान्तरेऽपि वाच्यम् ॥

टी० ननु प्रथमोऽप्यवयवविभङ्गावः स्वरूपमेव घटतद्
भावयोः स्यादित्यत आह—। "तदपि ने"ति । अस्ति प्रति-
योग्यभावयोरवयवविभङ्गावोऽस्ति च निषेध्यनिषेधलक्षणसंब-
न्धस्तदुभयं च प्रतियोग्यभावस्य स्वरूपमेव तथा चैकस्य स्वरूप
द्वयात्मकत्वमनङ्गवीत्याह । "यदो"ति । ननु द्वावपि संबन्धा-
ः सिक्री श्वातां तत्कुतो विरोध इत्यत आह । "अनयोश्चे"ति
भेदमेवोपपादयति । "नही"ति । घटाभावो हि निषेधात्मा
घटमात्रस्य, भेदात्मा तु पटादेरपीति कथमनयोः संबन्धयो-
ग्यं स्यादित्यर्थः । व्यतिरिक्तत्वस्य भेदस्यानिषेध्यसाधारणत्वात्
अनिषेधेन पटादिना साधारणत्वात् ॥ "एवमि"ति । कार्य-
कारणभावो दण्डघटयोः स्वरूपमवयवविभङ्गावोऽपि तथेत्येक-
स्यैवाभयस्वरूपात्मकत्वं स्यादित्यर्थः ॥

सू० "ऊहनीयश्चान्यत्रापि स्वरूपभेदे एव दोषः । किञ्च
धर्मान्तरं भेद इति ब्रुवतः कोऽभिसन्धिः ? किं घट-
त्वादय एव भेद, उत भेदो नामान्य एवैकः कश्चि-
द्धर्मः ? आद्यो घटत्वादीनां सप्रतियोगिकत्वप्रसङ्गः ।
भेदस्य सप्रतियोगिकत्वात् । न च घटत्वादयस्तथा ।
पटाद्यनपेक्ष्य तेषां प्रतीतेः । "यदा पटाद्यपेक्षया
प्रतीयन्ते तदा भेदव्यवहारं कुर्वन्ति" इति चेत् । न,
प्रतीतो कस्य पटाद्यपेक्षेति वाच्यम् । किं घटत्वादेः,
उत तद्धर्मस्य कस्यचित् ? । आद्यो पटाद्यपेक्षामन्त-
रेण घटत्वप्रतीत्यनुपपत्तिप्रसङ्गः । "न हि यदन्त-
रेण यदुत्पद्यते तत्तत्कारणकं नाम", "बन्धादाविवा-
वान्तरजातिभेदे कारणभेदस्य चरितार्थयितुमश-

कथत्वात् । साक्षात्कारित्वादिना सह परापरभावानुपपत्तेः ।

टी० ॥ पृथक्कादिनिरूपणे योऽवध्यवधिमङ्गलस्तत्रायं दोष उक्तः । यदि च घटादिरपि स्वरूपभेद इष्यते तत्राप्ययं दोष ऊहनीय इत्याह—। “ऊहनीय” इति । अत्र केषांस्त्रिदश^(१) उपा-
ख्यानम्—। ^b “यदे”ति । निरूपकप्रकारभेदादेकस्यैव सप्रतियोगिकत्वं निष्प्रतियोगिकत्वं च स्यादित्यर्थः । घटत्वनिरूपणे घटा-
पेक्षा चेत्तदा घटज्ञानमन्तरेण कदापि घटत्वनिरूपणं न स्यादि-
त्याह—। ^c “आद्य” इति । ^d “नहीं” इति । उपभिवारेण कारणतैव
न स्यादित्यर्थः ॥ ननु विजातीयमेव तदुत्पत्तज्ञानं यत्र घटा-
पेक्षा । न हि जा-भेदाभ्युपगमेऽपि कारण उपभिवरति । तृणार-
खिलनिकारणनादर्शनादित्याह—। ^e “वन्त्यादावि” इति । अनु-
पलम्भभावे नत्यपि दोषान्तरमाह—। ^f “माज्ञादि” इति ॥

सू० “जात्योः परापरसङ्करमिच्छता^(१)मपि मते पञ्चम्या-
वधिभावः प्रतिपाद्यमानः केन समन्वितात् घट-
त्वस्यावधिघटितत्वे तथैव परं प्रतीत्यापत्तेः ^b *तद्ध-
र्मस्य तथात्वम् ? *—इति चेत् । न, तथाहि—न
द्वितीयः । ^d स एव सापेक्षप्रतीतिर्भेदो ननु घटत्वादिः
‘घटत्वादेश्च स भेदः स्यात्तद्धर्मत्वाद्वटादेस्तु भेदप-
र्यनुयोगे तदभिधानमसङ्गतं / कथं च भिन्नैरनुगतभे-
दव्यवहारः स्यात्तथापि ॥

टी० ॥ ननु गुणगतजातो परापरभावानुपपत्तिर्न दोष
इत्यत आह । “जात्योर” इति । ज्ञानवैजात्याभ्युपगमेऽप्यर्थे
तदभावाद्बधिभावो^(१) यदा घटत्वेनान्वियतात् तदा स्वरूपसं-
ख्येय एव तस्यान्वया वक्तव्य इति घटत्वस्वरूपमवधिघटित

(१) अवध्यवधिमङ्गलम्—अपवादोऽत इत्यर्थः । (२) केषांस्त्रिदश पदापरासङ्कर-
मिच्छतामिति पाठः । (३) अवधिभावोऽवधित्वं घटादि नष्टं यदा स्वा-
वयवनिर्गुणितत्वं तदवधिघटितत्वेन घटत्वसङ्केतः सैव भेदोऽन्यथादिभ्यः ।

भवेत् तथा च सर्वदा तादृश्यैव तत्प्रतीतिः स्यादित्यर्थः ॥ ननु
घटत्वगतो धर्मः कश्चिदवधित्वघटिते न तु घटत्वमित्याह-
०“तदुक्तये”ति । एवं नत्युक्त धर्मस्य कस्यचिदिति यद्विकल्पितं
तत्रैवानुप्रवेश इति तदेव दुष्टमित्याह- । “न द्वितीय” इति ॥
०“न एवे”ति । घटत्ववृत्तिधर्म एवेत्यर्थः । दूषणान्नरमाह- ।
०“घटत्वादेरि”ति । न घटादेरित्यर्थः ॥ घटे भेदाभिधानमुपका-
रतं घटत्वे तदभिधानमसङ्गतमित्यर्थः ॥ न हि घटत्ववृत्तिरपि
धर्मो घटवृत्तिर्येन घटभेदः स्यादित्यर्थः ॥ किं च घटत्वघटत्वप्र-
त्येकवृत्तिधर्मोऽत्र भेदत्वे कथं भेदाकारानुगतप्रत्यय इत्याह- ।
०“कथं चे”ति । यद्वा भेदनाश्र(१)नभिप्रेत्येतदुक्तम् ॥

सू० अतथा सति वा किं न तैरेव तदादिष्यवहारोऽपि
स्यात् । ०नापि द्वितीयः । अनभ्युपगमात्सप्तपदा-
र्यानामनन्तर्भावप्रसङ्गात् “स्वात्मनिवृत्त”वृत्तिभ्याम-
नुपपत्तेश्च । ईदृशां बोधाध्यासीदवैचित्र्याणां
जात्या समर्थने सर्वोपाधुपधानानां जात्यैव समर्थनं
स्यात् । ०ननु घटत्वादय एव भेदः ॥

टी० ॥ ननु भिन्नैरेवानुगतप्रत्ययः स्यादित्यत आह- ।
०“तथा सती”ति । एवं नति जातिमात्रापलाप इत्यर्थः ॥ उत
भेदो नामान्य एव कश्चिद्वर्तमान इति यद्विकल्पितं तद् दूषयति-
०“नापीति ॥ ०“अनभ्युपगमादि”ति । इत्येतन्नामावस्य दूषित-
त्वादिति भावः । तस्य भेदाख्यधर्मस्य स्वाश्रयादिभ्यामपि
तेनैव भेदेन भेदो भेदान्तरेण वा ? आद्यं स्ववृत्तित्वा द्वितीयं स्व-
व्यवस्थेत्याह- । ०“स्वात्मनी”ति ॥ ननु जातिरेवास्तु काचि-
द्भेद इत्यत आह । “ईदृशां चे”ति । प्रतियोग्यधिकरणादि-
रूपोपाधिघटितवैचित्र्यस्य भेदस्य जातिर्ये प्रमाविषयतत्रनपि
जातिरूपमेव स्यादित्युपाधिसाग्रीकहेद इत्यर्थः । प्रमेयत्वादीना-
मुपाधीना जातित्वे जात्यादिवृत्तित्वं वाचकमिहापि तुल्यमिति
भावः ॥ शङ्कि-नमपि दोषान्नराभिधानाय शङ्कते- । ०“नन्व”ति ॥

(१) भेदमाश्रय-स्वरूप वृत्तत्वादिकम् ।

सू० ०* घटत्वादिज्ञानाविशेषेऽपि प्रतियोगिज्ञानसहकारि-
 त्विवाद् विचित्रव्यवहारोपपत्तिः ? *-इति चेन्न,
 ०व्यवहारसत्यत्वार्थं वास्तवार्थगतविशेषस्य वश्यं
 स्वीकर्तव्यत्वे तथैव पर्यनुयोगानुवृत्तेः अनन्तभेद-
 परम्पराम्युपगमे च क्रमज्ञेयतायां प्रतीत्यपर्यवसा-
 नात् तद्युगपज्ज्ञेयतायामनन्तस्वसदृशतया कस्यचि-
 दन्यभेदस्यान्यदीयतयापि ग्रहणमम्भवादिना सर्वत्र-
 प्रामाण्यान्ताश्वासात् सर्वप्रतीतिनियमानङ्गीकारे
 चाऽतीतसत्त्वे प्रमाणाभावात् ॥

टी० ॥ नन्वेव घटत्वादि गृह्यमाणं भेदत्वमैव सदा
 गृह्यते तथाच प्रतीतिवैलक्षण्यं क्वापि न स्यादित्यत आह-
 ०“घटत्वादिज्ञाने”ति । यद्वा पूर्वमविशिष्टं घटत्वादिभेद इति
 शङ्कितमिदानीं तु प्रतियोगिगिरूपत्वविशिष्टं घटत्वादिकं
 भेद इति शङ्कते इत्यपौरुषेयं तदेव दोषान्तरमाह- ०“व्यव-
 हारे”ति । विषयं विना सत्यो व्यवहारो न भवतीति । ०घट-
 पटत्वादिकमपि भिन्नतया व्यवह्रियत इति सर्वत्रानुगतो भेदो
 बाध्यश्चेत्तदा तत्रापि को भेद इति पर्यनुयोगस्तदवश्य एवे-
 त्यर्थः ॥ अनन्तभेदा यदि क्रमेण ज्ञेयास्तदैकवस्तुभेदपरम्परानु-
 रणे भेदप्रतीतिर्न पर्यवस्येदित्यर्थः ॥ अथैकदैव सर्वे भेदा ग्राह्या-
 स्तदा सर्वेषां भेदानां भेदत्वेन स्वसदृशतया किं केन भिन्नं
 कस्य भेदो नया गृहीत इदमस्माद्भिन्नं न वेत्यादिसंशयविरपर्ययोः
 सर्वत्र शैलरूपेण भेदज्ञानप्रमाण्यान्ताश्वासाः स्यादित्यर्थः ॥ ननु
 त्रिषतुरा एव भेदा गृह्यन्ते नतु तत्परम्पराकाः सर्वे इत्यत
 आह- ०“सर्वे”ति अगृहीतभेदस्य स्वाभ्याभेदे मूलपर्यन्तम-
 भेदः स्यादित्यर्थः ॥

सू० ०जिज्ञासायां तस्य तस्यापि ज्ञेयत्वे तदङ्गीनां भेद-
 बुद्धित्वात् तदर्थं त्वनुगतस्यानुपपत्त्या तेष्वेकजा-
 त्याद्याभ्युपगमे तद्भेदेऽपि तदङ्गीकारे परम्पराभ्यु-

भावप्रसङ्गात् । ^bएवं च सत्तादीनामानन्त्यस्वीकारे
द्रष्टव्यम् । किञ्च घटत्वादेर्भेदत्वे चावधिभूतपटत्वा-
दिभाषेक्षप्रतिपत्तिकतायां घटत्ववत्पटत्वस्यापि
भेदपक्षस्य भेदावधिप्रतिपत्तिभाषेक्षतयावधेरस्य घट-
त्वादित्वेन घटत्वादिप्रतीत्यपेक्षायाः ^(१)मन्योन्याश्र-
यप्रसङ्गः । *भेदरूपत्वे घटत्वादेरवधिप्रतीत्यपेक्षा
न तु स्वरूपमात्रप्रतिपत्तौ स्वरूपमात्रेण चावधित्वं
तत्कुत एवम् ? *—इति चेत् । न, ^dभेदस्वरूपता
यदि तस्य स्वात्मैव तदा स्वरूपमात्रप्रतिपत्तौ
नावध्यपेक्षेति शून्यं वचनम् ॥

उ० ॥ ननु तदानीमग्राह्येभ्योऽपि भेदः क्रमेण गृहीतव्य इति
न मूलपर्यन्तमभेद इत्याह— । “जिज्ञासायामि”ति । भेदजि-
ज्ञासायामपि या भेदबुद्धिधारा तत्रानुगतो यो भेदो विषयस्तत्रा-
नुगमिका यदि जातिस्तदा भाऽपि स्वाश्रयभित्तिरिति स्वभावाद्यै-
व अनुगमिका स्यादिति मैवाश्रयस्स्यादाश्रितारपि तत्र स्यादित्य-
र्थः ॥ ^b“एवमि”ति । सत्तायामपि न्द्रबुद्ध्यनुरोधेन सत्तान्तरस्वी-
कारे सर्वासा सत्ताना क्रमेण वा युगपद्भाने दोषोऽयं वाच्य इत्य-
र्थः । घटत्वपटत्व द्वे अपि भेदौ परस्परवाचकौ परस्परज्ञानाधी-
नज्ञाने स्यातामित्यर्थः । घटत्वेन तज्ज्ञाने पटत्वेन च ज्ञाने नान्यो-
न्यापेक्षेत्याह— । ^c“भेदे”ति । पटत्वस्वरूपमेव चङ्गेदस्तदा तत्प्र-
तीताववश्यमव्यपेक्षेत्याह— । ^d“भेदस्वरूपते”ति ॥

सू० * अथ धर्मान्तरं तदा ^bस एव भेदोऽस्तु कृतं तद्वत्तया
घटत्वादेर्भेदरूपतेति प्रक्रियाकल्पनया अस्तु स एव
धर्मान्तरं भेदः ? *—इति चेन्न, द्रष्टव्यत्वात् । ^dअथापि
स्वरूपादित्रयमिदं भेद इति कथं मङ्गलकृते तत्र
व्यवहारस्यैकाकारस्य नानानिमित्तत्वे गोत्वाद्यनु-

गताकारप्रतीतेरपि कथमेकनिमित्तत्वसिद्धौ प्रमा-
णात्वं व्यवहारात्, सामान्यविशेषैरेव परसामान्य-
बुद्धिव्यवहारोपपत्तौ तत्कल्पनाऽनुपपत्तेः । किञ्च
भेदे भेदान्तरमस्ति न वा ? आद्ये अनवस्था द्वितीये
तदभावस्य स्यात् । तद्धर्मिण्येव ^(१) तत्प्रवेशात् ।
*भेदस्वभावत्वात् स्वात्मन्यपि स्वयमेव तद्व्यवहा-
रमयं करोति सतेव तद्व्यवहारम् ? *-इति चेन्न,

टी० ॥ घटत्वस्वरूपमेव न भेदस्य किंतु तदवृत्तिधर्मात्-
रभेदेत्याह । d "अथे"ति : तद्धिं घटत्ववृत्तिधर्मात्तरादेव भेद
व्यवहारोऽस्तिरुक्त्याह- । b "न एवे"ति ॥ c "तद्व्यवहादि"ति ।
दूषितत्वाच्चैतर्थापि द्रष्टव्यम्, अ-नान्याश्रयादिदोषेणेति भावः ॥
किञ्च स्वस्व-भान्योक्त्या भाव्यैधर्म्येऽप्यनुग-भेदबुद्धियंष्टानुगतनिनि-
तमन्तरैरेव तदा क्वापि न सामान्यं सिद्धौ तदवृत्तिरेकेणाटव-
नुगतधीदशनेन व्यवहारो दित्याह । d "अथापी"ति । प्रत्ये-
कभेदवृत्तिधर्माधीनैव भेदाकारानुगतिश्चेत्तदा घटत्वघटत्वादि
नैव द्रव्याकारानुग-प्रत्ययोऽस्तु किं तेनेत्याह- । e "सामान्ये"-
ति । इतरेतराभावधर्म्ये भेदाकारिक्त्याह । f "किञ्चे"ति ॥
सू० "यदि स्वस्मादपि स्वयं भिन्नो न स भेद इति स्वस्मादि-

त्यवधेयावधिभावस्वरूपः स्वयं भेदोऽन्यस्माच्च स्वस्य
तदास्य भेदस्य स्वात्मप्रतियोगिकत्वेन स्वाश्रयत्वेन
चाङ्गीकारे स्वस्मादपि स्वयं भिन्नः किं नाङ्गीक्रियते
विरोधाभावात् । * स्वीक्रिये वाप्येवं यदि प्रतीति-
व्यवहारो वा स्यात् ? *-इति चेन्न, अस्त्यपि (२)
शब्दाभावादेस्तथाप्रतीतिराभासशब्दव्यवहारश्च *
सत्यौ प्रतीतिव्यवहारी स्वीकारकारणम् । न च तौ
स्वात्मन एव स्वस्माद्भेदविषयौ स्त ? *-इति चेन्न,

(१) स्वधर्मिणि घटत्वघटौ स्वस्य प्रवेशादित्यर्थः । (२) शब्दाभावादे-
रप्यस्ति तथा प्रतिलिखितव्यः । अविच्छेदस्वरूपार्थः वाऽस्त्येवेति ।

स्वात्मा स्वस्यैवाधिकरणमवधिरक्षेत्यपि तर्हि न
सत्या प्रतीतिः सम्भवति न वा व्यवहारः तत्कथ-
मित्यमङ्गीकुरुषे । * ननु च वयं स्वाधिकरणं स्वा-
वधिर्वैत्यभ्युपगच्छामः किन्तु धर्मान्तरे तत्प्रतियो-
गिके तदाधारे वा स्वीकृते यौ बुद्धिर्वावहारावुपप-
द्यते तावनवस्थाभयाद्धर्मान्तरमन्तरेणैव स्वभावा-
द्भेदः करोतीति ब्रूम । *-इति चेत् न ॥

टी० ॥ स्वस्मादभिन्न एवायं स्वस्य भेद इति पक्षस्या
अवधिर्वावहारावुपपद्यते च धर्मित्वमेकस्य प्रतीयमानमविरुद्धं चेत्तदा
स्वस्मादभिन्नत्वमेव स्वस्य किं न स्यादित्याह - । ० "यदो"ति ।
स्वस्मिन्मतेन न किञ्चित् प्रतीयते न वा व्यवह्रियते इति कथं
तथा स्यादित्याह । ० "स्वीकृत्ये"ति । स्वस्मादभिन्नोऽयं घट
इत्याद्यादीरितशङ्कादेनादृशी प्रतीतिव्यवहारश्चास्त्येव । "अ-
त्यन्तासम्यापि स्यात् सामं जगद्ः करीतिहि"ति न्यायादिति
शङ्कते - । ० "अस्त्ये"ति । स एव स्वस्मादभिदे भेदश्च स्वस्ये-
त्यपि बाधित्वमेवेत्यर्थः । स्वस्मिन् अर्तमान एव भेदः परस्मात्
स्वात्मानं भिन्तीति ब्रूम इति शङ्कते । ० "ननु न वयमि"ति ॥

सू० "तद्वन्यत्र यादृशी प्रतीतिर्धर्मान्तरविषया तादृश्ये-
वात्र धर्मान्तरं विनोत्पद्यत इति भ्रान्ता स्यात्
यस्य च स्वभावस्य बलेनेदृशी वा जायते स दोषः
स्यात् यथा सत्यरजते रजतप्रतीतिः रजतत्वादुत्प-
न्नान्यत्र विना रजतत्वं जायमाना भ्रान्ता भवति
यस्य च सामर्थ्यात् सा तादृशी जायते स दोष इत्यु-
च्यते * "तत्र रजतत्वं नास्ति अत्र तु धर्मिक्रयौऽपि
भेद एव सन्नवलम्बनम् ? *-इति चेत् न, 'भिन्नप्रती-
तिविशिष्टविषयाभेदतदाश्रयोभयवस्तुविषयान्यत्र
यादृशी सत्याङ्गीकृता ततो जात्याप्यन्यूनार्थाया

इह जायमानाया यदि द्वयं विषयं नाङ्गीकुरुषे तदा
शक्रेणापि भ्रान्तत्वं दुर्वारम्, अथाङ्गीकुरुषे अनव-
स्थाप्रसङ्गः ॥

टी० ॥ अन्यत्र भिन्नत्वप्रतीतिः स्वनिष्ठभेदवैशिष्ट्याधीना ।
भेदे तु भिन्नत्वप्रतीतिस्तद्भयतिरेकेण भवन्ती भ्रान्तैव स्यादि-
त्याह—। “तर्ही”ति । ननु दोषमन्तरेण कथं भ्रम इत्यत आह—
“यस्ये”ति । कश्चिद्विषय एव दोषो यथा तमसीत्यर्थः । विष-
यबाधे भ्रमत्वे विषयस्य च दोषत्वे दृष्टान्तमाह—। “यस्ये”ति ।
तत्र विषयबाधोऽत्र तु विषयो भेदोऽस्त्वैव तथा च ज्ञाने कथं
भ्रमः स्यादिति शङ्कते—। “तत्र”ति । सति भेदे प्रतीतिमात्र-
मस्तु भिन्नत्वप्रतीतिस्तु भेदे भेदान्तमन्तरेण भवन्ती भ्रान्तैव
स्यादित्याह—। “भिन्ने”ति । न हि क्व स्वैवैव विशिष्टमिति
भावः । भेदान्तरं वैशिष्ट्ये त्वाह—। “नवस्ये”ति ॥

सू० “अथ तदुभयविषयस्यतिरेकेणैवात्र सा सत्या अन्यत्र
तर्हि ततोऽन्यादृशविषया मिथ्या स्यादित्यन्तं पल-
वेन । “यन्तु सत्तेवेत्युक्तं तत्कटकगवोदाहरणं” नु-
हरति यतः सत्ताप्यमुना दूषणेनास्माभिः खण्ड-
नीया यत्युनरभिधीयते किमेतेन भेदखण्डनवादि-
भिरभिहितं भवति किं भेदज्ञानमेव नास्ति सदपि
वा, नित्यमनित्यमपि, वा निर्हेतुकं सहेतुकमपि, वा
निर्विषयं सविषयमपि, वा बाध्यमानविषयं वा ? ।
तत्र प्रथमः ॥

टी० ॥ “तदुभये”ति । भेदतदाश्रयत्वं मुभयनित्यर्थः ।
भेदमन्तरेणैव विशिष्टप्रतीतिश्चेत् सत्या तदा भेदे सति तद्विशि-
ष्टप्रतीतिर्निष्पन्ना स्यात् सत्यस्य प्रयोगकविषयवैषम्यादित्याह—।
“अन्यत्रे”ति । सत्तेव सङ्ख्यवङ्गासि यदुदाहृतं तत्राह—।
“यस्ये”ति ॥ “कटकगवे”ति । यथा कटकं बहु गीर्वाण्यनर-
जमुपादाय विद्वन्ति विद्वन्निगद्वैः सह तथा मुना सबहमेन

विद्वन्ना भेदेन नरापि विद्वद्विषयतीत्यर्थः यद्वा यथा कटके
गौरपमार्यनाणापि पुनस्तथैवायति तथा बहुयः खरिहतापि
नत्ता पुनस्तदाहरणत्वेनायातीत्यर्थः । भेदस्वरूपे यदुदयनाचार्यैः
समाहितं तत्स्वरूपेण शङ्कते-। “यदि”ति । भेदसाहिकां
सामर्थ्यं स्वरूपेणः स्वरूपेणवादिभिः किमभिहितमित्यर्थः ॥

सू० “सर्वतो विरोधादनन्तरः द्वितीयः सुषुप्त्यवस्थानुरो-
धादुपेक्षणीयः । तृतीयोऽपि विरोधाद्धेयः । चतुर्थस्तु
“भेदोल्लेखादेव त्याज्यः । पञ्चमस्तु चिन्त्यते किमे-
तेष्वन्यतमोऽस्य विषयः तदन्वो वा ? द्वितीये कि-
मेताभिर्याधकरणानुपपत्तिभिस्तस्य बाध्यते एवं हि
चौरापराधेन कः क्तमयं माण्डव्यनिग्रहः स्यादथा-
न्यतमात्मा न (१) तत्रापि यदि धर्मान्तरमेवेति
तत्त्वं तदाऽनवस्थाभयात्तदधिकः प्रवाहस्त्यज्यताम् ॥

टी० ॥ “सर्वत” इति । अप्रतीतस्य भेदस्य निवेदुं नशक्य-
त्वाद्भवति भेदज्ञाने भेदो नास्तीति शब्दप्रयोगठयायातात् भेदसा-
हिका सामर्थ्यी नास्तीति (२) तत्परिच्छेदमन्तरेण निषेधानुपपत्तेः ।
भेदवादिन प्रति वाक्यस्य सार्थकत्वे तत्त्वादित्वापरिचयात्
पदानां भेदेन ज्ञानमन्तरेण वाक्यप्रयोगाभावात् भेदवाद्युपेक्षया
स्वस्य भेदग्रहमन्तरेण कथोपपत्त्याभावात् साधनीयदूषणीययो-
र्भेदज्ञानमन्तरेण कथायामप्रवृत्तेः साधनदूषणभेदग्रहमन्तरेण
नत्प्रयोगानुपपत्तेः । नाचकवाच्यप्रमाणभेदग्रहं विना कथाया-
मप्रवेशात् भेदस्य निषेध्यत्वेनापि ज्ञानमन्तरेण निषेधानुपपत्ते-
रिति सर्वतो विरोध इत्यर्थः ॥ “सुषुप्ती”ति । ज्ञानाभा-
वकालस्य सुषुप्तिर्वादित्यर्थः ॥ “विरोधादि”ति । अनि-
त्यत्वस्य नहेतुकत्वेन ठयाप्तित्वादित्यर्थः ॥ “भेदोल्ले-

(१) क्वाचित्पुनश्चे नेति नास्ति ।

(२) भेदसाहिका सामर्थ्यी नास्तीति निषेधानुपपत्तेरित्यर्थः ।

जा"दिति । वलिलरूपमानस्यैव विषयत्वादित्यर्थः ॥ ^a "एनेद्वि"-
ति । स्वरूपान्योन्याभावेऽर्थमर्थद्वित्यर्थः ॥ ^f "किमि"ति ।
अन्यसबहुनेऽपि भेदो न खण्डित इत्यर्थः ॥ ^g "मं हं"ति ।
धारः पलायित एव मा॥ इत्यस्तु मःपिः भूलमः ॥ एवमिति
बह्वेदोऽपि न दूषयितुं परितोऽन्यत् दूषितमित्यर्थः ॥ ^h "यमा
नरमि"ति । वैधर्म्यमित्यर्थः ॥

मू० ^a तस्य तु कुतस्त्यागः न ह्यनवस्था प्रतिभासमान-
मर्थं निवर्तयति किं तु प्रवाहं परिहारयति गन्धे
गन्धान्तरवत् । अथेतरेतरभावमेव भेदज्ञानमाल-
म्बते तत्रापि ^(१) ^b क्वात्माश्रयः तेन हि भेदे ज्ञा-
नमेव न स्यात् अस्ति चेत्ततो हेत्वन्तरमाश्लिषेत्
न तु स्वात्मनि स्वयमहेतुत्वे स्वयमेव निवर्तते ।
"अविद्यावशादिति चे" त्किं चातः । न ह्यविद्ये-
त्येवात्मयनिवृत्तिः तथा सति घटादयोऽपि कुला-
लादिनिरपेक्षाः स्वयमेव भवेयुः "अथात्माश्रयादि-
दोषोपहततया न तत्तस्यैव कारणमतो यतः कुत-
श्चिन्नस्य जन्म तच्च दुर्निरूपम् । अतोऽविद्येत्यु-
च्यत इति विचारार्थः नास्ति तर्हि विवादः ॥

टी० ॥ ^a "तस्य त्वि"ति । अनुभूयमानस्येत्यर्थः । ^b "क्वे"-
ति । इतरेतरभावप्रतियोगित्वेन ज्ञानमितरेतराभावग्रहकारणं
चेत् तदात्माश्रय इति यदुक्तं तत्र । भवति इतरेतराभावज्ञानेन
त्वदप्युपगतौ स्वं प्रति कारणान्तरस्याक्षेपादित्यर्थः ॥ ^c "अ-
विद्ये"ति । अविद्या भेदग्रहे कारणमित्यर्थः । अविद्यावशादपि
नवतकारणत्वापेक्षमेवेत्याह— । ^d "किञ्चान"इति । अविद्यावशा-

(१) अवचित्युक्ताके तदापीत्यस्य रक्षाने तदापीति पाठः ।

देव घटादंगोऽपि स्फुल्लया च दूढकारणत्वात् नपि दूढादये
न कारण स्फुरित्यर्थः । तदेव कारणं भेदज्ञानं प्रति घटादिकं
च दुर्वचमित्यविद्यात इत्युक्तं न त्वविद्या कारणत्वेनाभ्युपगता
मयेत्याशङ्कते—, “नचे”ति । भेदज्ञानं तावद्भेदविषयकं भेदहे-
तुकं चेति वचनभङ्गिभेदेन त्वयःऽपि स्वीकृतमित्यर्थः ॥

सू० “नच तदपि दुर्निरूपं, प्रतियोगिरूपत्वेनाप्रतीताव-
धिकरणस्वभावत्वेनाधिकरणप्रतीतिः अधिकरण-
स्वभावत्वेनास्मृतौ प्रतियोगिस्मृतिश्चेत्तरेतराभाव-
ग्रहणकारणमिति निरूपणात् ॥ * अथ स्वरूपमेव
भेदप्रतिभासस्य विषय इति तत्त्वं * तथापि ‘सहप्र-
योग एवानुपपन्नः पारहीयतां भेदेन तु किमपराद्धं
सोऽपि दृश्यत इति चेत् सत्यम् । ‘नैमित्तिकस्तु स्यान्न
स्वरूपतः । न हि घटमानय घटमवलोकयेत्यादौ
भेदपदमपि प्रेक्षावानुपादत्ते व्याख्यायां तु सूक्ष्म-
बोधनाय घटः कुम्भ इति वत्सहप्रयोगोऽपि न दोषः
‘तथापि कः परमार्थः ।

टी० ॥ “नचे”ति । अधिकरणग्रहणं प्रतियोगिस्मरणं च
भेदग्रहकारणं न त्वधिकरणत्वेन प्रतियोगित्वेद् वा तदुभयज्ञानं
कारणं येनान्योन्याश्रयः स्यादित्यर्थः ॥ स्मृतिरिष्ट्युपलक्षणमनुज्ञ-
वोऽपि कृत्रिमयोगात्कः नच पि वान्तरा स्मृतिकरूपमित्यर्थः ॥
“सहप्रयोग” इति । घटस्वरूपं भेद इति सहप्रयोगः । यद्वा
घटो निम्न इति सहप्रयोगः । घटस्य भेद इति तु राहोः शिर
इति वदुपपाद्यम् । “नैमित्तिक” इति । सञ्ज्ञापरिचायननिमि-
त्तकः यथा पिकः कोकिल इति परोपान्तरसहप्रयोग इत्यर्थः ॥
“तथापि”ति । भेदपदस्य नानार्थत्वापत्तेरित्यर्थः ॥

मू० "यथायत्नं" त्रयमपि ^१घटस्य हि घटाद्यात्मना प्रती-
तिः अपटाद्यात्मना च प्रतीतिः ततो वैशिष्ट्यप्र-
तीतिश्चेत्यनुभवसिद्धं तत्राभावस्य "प्रथममात्रम-
भावान्तरभावात् सामान्यादिषु त्रिषु 'द्वयं धर्मान्त-
राभावात् द्रव्यादिषु त्रयं त्रयस्यापि तत्र सम्भवात् ॥
भवति हि पटोऽयं न घटः तन्तुमयश्चेति । गन्धो-
ऽयं न रूपं मुरभिश्चेति ॥

टी० ॥ "यथायत्नमिति" । पूर्वोक्तव्युत्पत्तिः त्रयमाश्रित्य
नामार्थे एवायं भेदशब्द इत्यर्थः ॥ यद्वा द्रव्यगुणकर्मसु त्रयमपि
सामान्यविशेषसमवायाभावेषु स्वरूपभेदमात्र^(१)नित्यर्थः ॥ यद्वा
सर्वत्र भेदत्रयमेव यथायत्नं तु सामान्यावशात् द्रव्यहणमित्यर्थः ॥
क्रमेणाज्ञातत्रयप्रतीतिः प्रमाणयति । ^२"घटस्य हि"ति । घटा-
देरित्यर्थः । तेन घटाद्यात्मनस्त्यविरोधः ॥ "वैशिष्ट्यप्रतीति-
रिति" । वैचर्म्यप्रतीतिरित्यर्थः । "प्रथममात्रमिति" । स्वरू-
पभेदमात्रमित्यर्थः । एतन्न सुप्रतिपद^(२)योक्तम् । अभावेऽपि
करस्यप्रतियोगिरूपवैचर्म्यमस्मात् ॥ "द्वयमिति" । स्वरूपभेदेन-
रेतराभावरूपमित्यर्थः ॥ यद्यपि सामान्ये सामान्यान्तराभावेऽपि
व्यक्तिरेव वैचर्म्यवशेपममवाययोऽप्याश्रयो वा निरूपकान्तरं
वा यथायत्नं वैचर्म्यमस्ति तथापि तत्र सामान्यज्ञातमात्रवि-
षयभेदस्य पटोऽयमिति स्वरूपभेदग्रहप्रकारः न घट इत्यन्यो-
न्याज्ञातग्रहस्य तन्तुमय इति वैचर्म्यस्य द्रव्ये त्रयमुक्ता गुणे-
ष्वप्याह— । "गन्धोऽयमिति" ॥

(१) स्वरूपभेदमात्रमिति—स्वरूपभेदोभयमात्रमित्यर्थः ।

(२) सुप्रतिपदतया—स्फुटतया वस्तुतत्त्वभावे वैचर्म्यभेदोऽपि
स्मोत्येवमेव—ज्ञातमिति ।

सू० "गतिरियं नोत्क्षेपणं तिर्यक् चेत् ^१लक्षणं तु स्वरूपभेदस्य ताद्रूप्येणाप्रतीतौ प्रतीतिः इतरेतरभावस्य त्वबाधितः समानाधिकरणो निषेधप्रत्ययः वैधर्म्यस्य तु विरोधः "स चैकधर्म्यसमावेश इत्येवादिगतिः अत्रोच्यते । तथाहि—“यत्तावत्पृष्टं किमेतेष्वन्यतमात्मास्य विषयस्तदन्यो वेति तन्निर्वचनवादिनि शोभेत नास्मासु प्रतिभासमानोऽयं भेदः स्वरूपादिपक्षान्तर्भावानन्तर्भावाभ्यां चासद्वसत्त्वाभ्यां वान्येनापि वा धर्मेण येन निरूप्यमाणोऽन्वयेन च व्यतिरेकेण वा बाध्यतामेति तेन सर्वेणानिर्वचनीय इति ब्रूमः । एतच्च न केवलं भेदस्यापि तर्हि जगत एवानिर्वचनीयवादश्चायं यथा तयोदितं प्राक् । यदप्युक्तमयान्यतमेत्यादि गन्धे गन्धान्तरवदित्यन्तम् । तदपि न साधु । यथा युक्त्यैकस्वीकारस्तथैव प्रवाहस्वीकारस्य दुर्वारत्वात् ॥

टी० ॥ कर्मण्याह—“गतिरियमि” ति । प्रत्येतव्यस्य प्रतीतिरेव लक्षणं सुप्रतिपदमिति क्रमेण तदाह—“लक्षणं त्रि” ति ॥ “विरोध” इति । विरुद्धधर्मप्रतीतिरित्यर्थः । सहानवस्थानं विरोध इत्याह—“स चे”ति । यद्वा प्रतीतिपदेन प्रत्येतव्यमेवाक्तं तेन प्रतियोगिसमानाधिकरणो भाव इतीतरेतराभावलक्षणमित्यर्थः । निर्वचनाय प्रअ एवानिर्वचनवादिनि न घटते तथाच किमेतेनेत्यादिप्रश्नानुपपत्तिमाह—“यत्तावदि” ति ॥ “यथा युक्त्ये”ति । भेदप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या प्रार्थनिकभेदवत्त्रापि (१) तत्प्रतीतिरिति तदन्यथानुपपत्तिविशिष्टेत्यर्थः ॥

सू० “तत्र यदि प्रवाहस्वीकारे तस्या असाधकत्वं स्वीक्रियते एकस्वीकारेऽपि स्यात् । अविशिष्टलक्षणत्वात् ।

(१) तत्रापि = द्वितीयोऽपि ।

^bअत एव प्रतिभासमानत्वादेकस्वीकार इत्यप्युक्त-
म् । 'एकप्रतिभासिकायां युक्तेः सर्वसाधारण्यात्' । ^dनहि
प्रत्यक्षादेव जायमानः प्रतिभासः प्रमाणं नानुमाना-
देरित्यत्र युक्तिरभ्युपगमो वा तत्र । 'न वानवस्था
प्रसञ्जिका युक्तिरनुमानादेरन्या नाम । ^fतर्कस्यापि
व्याप्तिमलत्वं ॥

टी० ॥ प्रवाहे तस्या युक्तेराभावत्वे प्रसङ्गोऽपि भेदो न
स्यात् साधकाभावादित्याह- । "तत्रे" ति । ननु प्राथमिके भेदे
युक्तिर्न प्रमाणं किन्तु प्रत्यक्षमेवेत्यत आह- । ^b"नत एवे"ति ।
प्रत्यक्षमाभासं मन्यमानाय त्वया युक्तिरवश्यं वाच्या सा च
साधारणीत्याह- । "एके"ति । ननु द्वितं यादिभेदगोचरं प्रत्य-
क्षमाभासतयापि चिन्दिमानं नास्तीत्यत आह- । ^d"नही"ति ।
ननु भेदप्रवाहे युक्तिरपि नास्तीत्यत आह- । "नचे" ति ।
भेदे भेदान्तराभ्युपगमे तस्य स्वासयाभेदे भेदस्वरूपमेव त-
स्मादिति तत्र तत्रावश्यं भेद इत्यनवस्थाप्रसञ्जिका युक्तिरनु-
मानमेवेत्यर्थः । ननु तर्क एवानवस्थाप्रसञ्जिको नानुमानमन
आह- । ^f"तर्कस्यापी"ति । तथाच तर्कैर्नापि सिद्धान् प्रवाहो
व्याप्तिमलत्वादेव सेतस्यतीत्यर्थः । तर्कैरपि विपर्ययावधानमेव मूल
तच्चानुमानमेवेति कार्यं ॥

मू० "सर्वं चानुमानच्छायायापद्य दूषणमपि प्रवर्तते इति
भवत एव व्युत्पादनम् । ^bअतोऽनवस्थाप्रसञ्जिकाया
युक्तेर्दोषो वा प्रकृत्यः त्यक्तव्यो वा स्वपक्षः । प्रवाह-
स्वीकारवदेकस्वीकारे नाऽनवस्थेति चेत् तत्किमन-
वस्थाभावविशिष्टायास्तस्या युक्तेः साधकत्वं मन्य-
से ! । एवं तर्हि द्वितीयमात्रस्वीकारेऽपि नानवस्थेति
द्वितीयस्वीकारप्रसङ्गः । उमिति चेत् परार्द्धं पर्यन्त-
प्रवाहस्वीकारं को वारयिता ? । नैतावन्मात्रेण तुष्यति
भवान् परार्द्धादप्यधिकमेकादिकं किं नाभ्युपगम्यते

इत्यपि भवता वक्तव्यमेव तथाच सैवानवस्थेति चेत् । सत्यम् । तस्यास्तु भवात्कीदृशमभ्युपगम्यतामिति निपुणं मन्त्रयावहे । द्रव्यादिकं परित्यज्यतामिति चेत् । ^a एकस्मिन्नाम कीदृशोऽनुग्रहः येनानवस्था-प्रवाहनिवेशाविशेषेऽपि द्रव्यादिकमुपेक्षितमेकं तु रक्षितम् । द्वितीयमादायानवस्थेति चेत् । द्वितीये यदि भवतोऽनुग्रहः स्यात् ॥

टी० ॥ भवतु वा तर्कोऽनवस्थाप्रसङ्गकस्तथाप्यनुमानच्छा-यापक एव स प्रयोज्य इत्याह- । “सर्वमि” ति । असिद्धादि-कमपीत्यर्थः । तथाच भेदेऽपि भेदप्रतीत्यन्यथानुपपत्तिर्यथा-ज्ञात्वा तदानवस्थैव यदि चाज्ञात्वा तदा प्राथमिकोऽपि भेदो न सिद्धोदित्याह-^b “अत” इति । नन्वनवस्थादोषादेव प्रवाहो न सेतस्यतीत्याह- । “प्रवाहे” ति । यथा द्वितीयो भेदोऽनवस्था-मूलत्वेन त्यज्यते तथा प्रथमोऽपि त्यज्यतामविशेषादित्याह- । ^c “एकस्मिन्नि” ति ।

मू० “तृतीयमादायानवस्थेत्यभिधाय सोऽपि रक्षितः स्यात् । तावेतौ भवतो रागद्वेषौ निःश्रेयसाय यत-मानस्य मानसमास्कन्दमानौ न कल्याणोदकौ तर्कयामि । ^d गन्धे गन्धान्तरप्रसञ्जिका च न युक्ति-रस्ति । ^e तदस्तित्वे का नो हानिः । ^f तस्या अप्यस्मा-भिः खण्डनीयत्वात् । यदप्ययेतरेत्यादिति निरूपणा-दित्यन्तं ‘तदप्युक्तम् । तथाहि-इतरेतराभावज्ञानं भेदव्यवहारहेतुं मन्यते यस्तस्य पक्षो नोपपन्न आ-त्माश्रयप्रसङ्गादित्येवं प्रुवाणस्य न किञ्चिद्वाधकमुक्तं स्यात् । ^g प्रतियोगिकपत्वेनेत्यादिसमाधानं च प्रागेव दूषितम् । अथ स्वरूपमेवेत्यादि न दोष इत्यन्तं यदुक्तं तदप्यस्मदनुक्तदोषदूषणमित्युपेक्षितम् । यदपि

तत्रापि के इत्यादि तिर्यक् चेत्यन्तं तदपि गर्तव-
र्त्तिगोधामांसविभजनग्यायमनुहरति । पञ्चत्रयस्या-
प्युक्तबुक्तया आच्छादितस्य दर्शयितुमशक्यत्वेन त-
द्विभागव्यवस्थितेरनवसरनिरस्तत्वात् ॥

टी० ॥ यथा द्वितीयस्तथा तृतीयश्चतुर्थोऽपीति क्रमेणैके
कमात्राभ्युपगमे द्वितीयवृत्तानवरूपेत्याह—। “तृतीयमि”
ति ॥ ^b“गन्धे” इति । नहि गन्धे गन्धविशिष्टप्रतीतिर्यदन्य-
थानुपपत्त्या गन्धेऽपि गन्धः स्यान्न वा? । तदनभ्युपगमे प्रथमोऽपि
गन्धो न स्यादित्यर्थः । अनवरूपया गन्धोऽपि वा सा सिद्धा
त्वित्याह—। “तदस्तिव” इति । ^d“तस्या अपी”ति । गन्ध-
माधिकाया युक्तेरित्यर्थः । अथेत्यादिनिरूपणादित्यन्तेनेतरेत-
राभावाद्यहसानधीपर्यवसायिका युक्तिरुक्ता तां स्ववदयति—।
“तदप्ययुक्तिम” ति । एनावताप्यात्माश्रयपरिहारी न कृत
इत्यर्थः । ननु यदि प्रतियोगित्वेन प्रतियोगिज्ञानं तन्त्रं स्यात्त-
दात्माश्रयः स्यात्तत्वेवनित्यत आह—। ^f“प्रतियोगी” ति ।
एवं सति निषेधनिषेधसाङ्ग्यं स्यादित्यादिना दूषितत्वादित्य-
र्थः ॥

म० “यच्च स्वरूपभेदस्य लक्षणमुक्तं ताद्रूप्येणाप्रतीती
प्रतीतिरिति तदप्यवद्यम् । ^bयदेकमेव वस्तु भ्रान्त्या
भिन्नमिति प्रतीयते तत्र “ताद्रूप्येणैकरूपतया प्रती-
तिर्नास्ति अस्ति च प्रतीतिः । नच स्वरूपभेद
इत्यतिव्याप्तिः । ताद्रूप्येणेत्यस्य धर्मान्तररूपभे-
दसङ्कीर्णोदाहरणार्थत्वात् । प्रतीतिरभ्रान्ता विव-
क्षिता ?—इति चेन्न, ^d“स्वरूपप्रतीतेस्तत्राप्यभ्रा-
न्तत्वात् । यच्च स्वरूपमात्रेण प्रतीयते वस्तु न
ताद्रूप्येण । न च नानात्मतया वस्तुगत्या
चैकमेव तत्रापि स्वरूपलक्षणो भेदः स्यात् ॥

टी० ॥ स्वरूपभेदे सहप्रयोगानुपपत्तिर्न नयोक्ता येन

मू० प्रतिपक्षयनुरोधेन समाहिता किन्तु दोषान्तरमुक्तं तत्र
समाहितमित्याह—। “यच्च”ति । “यदेकमेव”ति । यत्र चन्द्र-
द्वयधीःस्ति तत्रैकस्यापरात्मतया प्रतीतिर्नास्ति । अतस्ताद्रूप्ये-
णाप्रतीतौ प्रतीतिरस्ति ननु द्वित्वेन प्रतीयमानस्य स्वरूपभे-
दास्तीत्यर्थः । ताद्रूप्येणेत्यस्य विवरणमेकरूपतयेति । ननु
ताद्रूप्येणाप्रतीतावित्येव तत्र नास्तीति कथमतिव्याप्तिरित्यत
आह—। “ताद्रूप्येणेत्यस्ये”ति । यथांतररूपो यो भेद इतरे-
तरामवात्मा वैधर्म्यात्मा च तद्वच्छीर्णोदाहरणं ताद्रूप्येणाप्र-
तीतावित्यस्यार्थः । तथा च यस्यान्योन्याभावो वैधर्म्यं वा यत्र
तत्र ताद्रूप्येणाप्रतीतिर्विवक्षिता सा (१) च चन्द्रद्वयदशने
प्यस्ति । नहि तत्र चन्द्रयोरन्योन्याभावो वैधर्म्यं वेति भावः ॥
“स्वरूपप्रतीतिरिति”ति । चन्द्रादिस्वरूपप्रतीतिरित्यर्थः । नैकरू-
पतया न वा नामारूपतया यत्प्रतीयते तत्र लक्षणगमनादति-
व्याप्तिरित्याह “यच्च”ति ॥

मू० “नास्त्येवेदृशमुदाहरणम् । ताद्रूप्याताद्रूप्याभ्यामेक-
स्यावश्यं प्रतीते (१) रित चेत् । प्रतीतिकलहानवका-
शात् (२) भवति हि यस्वया दृष्टं तत्किमेकनेकं वा
इत्यनुयुक्तौ नायं विशेषो मया शङ्कितो जिज्ञासितो
वा स्वरूपमात्रं तु प्रतीत्याहमुदासीनोऽभूवमित्य-
भिधत्त इति । * ननु तदपि स्वरूपं भेद एव क-
स्मादपि तत्कथमुक्तदोषावतारः ? *—इति “मैवम्,
एवं ताद्रूप्येणाप्रतीताविति ध्येयं स्यात् । प्रतीति-
मात्रलक्षणं वक्तव्यं “यत्प्रमेयं तत्कस्मादप्यवश्यं
भिन्नमित्येव कस्यैव स्वस्माद्भेदप्रसङ्गनिराकरणार्थ-
मपि ताद्रूप्येणाप्रतीतावित्युक्तं”तच्च खण्डितमिति

(१) वा=प्रतियोगिभूता । (२) “तद्विरुद्धाभ्युपगमे च प्रतीति-
विरोध” इति शेषः । (३) प्रतीतिकलहानवकाशात्=प्रतीतिविरोधा-
नवकाशात् ॥

* ताद्रूप्य^(१)मन्यरूपत्वं विवक्षितम् ? * इति चेन्न,
तदा^(२) हि तदानुपस्थापितपरामर्शवदन्यत्वस्य स्वरूपभेदत्वे आत्माश्रयः ॥

टी० ताद्रूप्याताद्रूप्ययोरन्यारप्रकारेण प्रतीतिघ्नौष्ठ्य-
मालम्बयाह-॥ “नास्ती”ति । ताद्रूपी प्रतीतिमुपपादयति-
॥ “भवति ही”ति । स्वरूपेण प्रतीती ताद्रूप्याताद्रूप्यप्रकार-
योरभावादित्यर्थः ॥ ननु उदयमपि तत्रास्त्येवेति नानिष्ठया-
प्रतिरित्याह-॥ “नन्वि”ति । सर्वप्रतीतिविषये स्वरूपभेदस्य
लक्ष्यस्य मर्यादादि-रविशेषणवैयर्थ्यमित्याह-॥ “नैवमि”ति ।
एतदेवोपपादयति-॥ “यदि”ति । ननु ताद्रूप्येणाप्रतीता-
विति यदि न कर्त्तुं नदा स्वरूपादपि स्वस्य स्वरूपभेदो
भवेदित्याह-॥ “कस्यैव”ति । “गच्छे”ति । यत्र ताद्रूप्य
ताद्रूप्यस्यां न नीतिः किन्तु स्वरूपप्रतीतिमात्रं तत्रापि
स्वरूपभेद-रहितत्वेन खगिडनमित्यर्थः ॥ “तदा ही”ति ।
तच्छब्देन-॥ तदानीमन्यतोऽनुपस्थितस्यैव स्वयं परामर्श
पक्षात्माश्रयस्या स्वरूपभेदज्ञानाधीनमेव स्वरूपभेदज्ञानमि-
त्यात्माश्रय-॥ अन्यशब्दस्य^(३) स्वरूपभेदार्थत्वात् ॥

मू० “सर्वस्वरूपाणां लक्ष्यत्वात् अन्योन्याभावत्वे चाऽ-
न्योन्याश्रयः वैधर्म्यं च चक्रकम्” * यदपीतरेतरा-
भावस्य लक्षणमबाधितः समानाधिकरणो निषे-
धप्रत्यय * इति तद्रूप्यशोभनम् । “समानाधिकरण-
इत्यादिभाषायाः कथमऽपि तात्पर्यगवेषणेऽपि समा-
नाधिकरणो यो निषेधस्तत्प्रत्ययविषयो न्योन्याभाव
इति तात्पर्यपर्यवसाने समानाधिकरण इति ॥

(१) ताद्रूप्यम्-स्वरूपभेदान्तररूपत्वम् । (२) तदा = तच्छब्देने-
त्यर्थः । तदेति शब्दाभ्यां चाबाधवाहार्थम् । तदा (परामृष्टत्वा)
ऽन्यत्वस्य स्वरूपभेदत्वे-इत्यर्थः । (३) अन्यशब्देऽन्योन्याभावप्राप्ति-
योग्यत्वेन स्वरूपभेदस्य बाधकः ।

टी० तर्हि स्वरूपभेदान्तरज्ञानाधीनं स्वरूपभेदज्ञानान्त-
रमेवास्तु तथाच नात्माश्रय इत्यत आह-। “सर्वे”ति । ननु
तच्छब्दान्तरपरोऽन्यश्चान्योन्याभावप्रतियोगीति नात्माश्रय
इत्यत आह-। “अन्योन्ये”ति । तर्ह्यन्योन्याभावग्रहाधीनः
स्वरूपभेदग्रहस्तदधीनश्चान्योन्याभावग्रह इत्यन्योन्याश्रय
इत्यर्थः । नन्वयश्चान्तरपरोऽन्यश्च तद्विधमेति नात्माश्रया-
न्योन्याश्रयावित्यत आह-। “वैधर्म्येति चे”ति । वैधर्म्यग्र-
हाधीनः स्वरूपभेदग्रहस्तदधीनश्चान्योन्याभावग्रहस्तदधीनं
च पुनर्वैधर्म्यज्ञान तथाच सकृद्वैधर्म्यं हि तदन्योन्याभावस-
मानाधिकरणधर्मत्वमित्यर्थः । निषेधप्रत्ययस्य सामानाधिक-
रण्यं केनेति वाक्यम् । प्रतियोगिना चेत् तदा प्रत्यय आत्मनि
प्रतियोगी च घटादिरन्यत्रेति भावेयमनादेयेत्याह-। “यद्-
पी”ति । तात्पर्यमाह-। “सामानाधिकरण”इति ॥

सू० “किं तुल्याश्रय, उतैकाश्रयः, उत ^१तादात्म्यप्रतियो-
गिकः, उताधिकरणीभूतपदार्थवाचिशब्दविशेषण-
विशेष्यभावव्यस्थितपदोभिधेयः, उतान्यदेव? तत्र न
प्रथमः । तुहिनमयूखे प्रियमुखे च न दूषणकणस्यापि
सम्भव इति प्रत्ययस्यापि दर्शनात् । * ^२तत्र मुख-
चन्द्रयोरन्योन्याभावोऽस्ति? *-इ^(१)ति चेन्न,

टी० सामानाधिकरण्यं विकल्पयति-। “किमि”ति ।
तुल्य आश्रयो यस्याभावस्य सोऽन्योन्याभाव इत्यर्थः । अपदार्थ-
नपि तात्पर्यगतिमालम्ब्य विकल्पयति-। “तादात्म्ये”ति ।
शब्दं सामानाधिकरण्यमस्तिमेत्याह-। “अधिकरणीभूते”ति ।
अधिकरणवाचिना शब्देन घटादिशब्देन विशेषणविशेष्यभाव-
व्यवस्थितं यकञ्च तदभिधेयो योऽभावः सोऽन्योन्याभाव
इत्यर्थः । तुहिनेति भवति घटः घटो न भवतीति घटान्योन्या-

भावान् घट इत्यर्थः । तुहिनमयूखप्रियामुखे^(१) तुल्ये दूषणकणा-
त्यन्ताभावस्याप्यधिकरणे इति तत्रानिठ्याप्तिरित्यर्थः । यदि
तत्रान्योन्याभावो न भवेत्तदातिठ्याप्तिर्न त्वेवमित्याह । “तत्रे”
ति । परिहरति-नेति । तत्प्रत्ययस्य यो विषयः सोऽन्योन्या-
भाव इति लक्षणं तत्प्रत्ययविषये मुख्यचन्द्रवर्तिकलङ्करीपात्य-
न्ताभावेऽपि गतमित्यतिठ्याप्तिरेवेत्यर्थः । यद्वा ननु यत्रायं
प्रत्ययस्तत्र शीतमयखयोरन्योन्याभावोऽस्तीति^(२) नातिठ्याप्ति-
रित्याह- । “तत्रे”ति ॥

म० “तस्य^(३) सत्त्वेऽप्युक्तप्रत्ययस्य तदविषयत्वात् ^७मास्तु
तद्विषयः लक्षणं त्वस्यैत^(४) तच्च तदविषयत्वेऽपि न
दुष्टम् ? -इति चेन्न, कीदृशं तद्विदं लक्षणम् । ‘न
तावत्समानाधिकरणो यो निषेधः तत्प्रत्ययो यस्तस्य
यो विषयः सोऽन्योन्याभाव इति । नापि ‘स स्वा-
न्योन्याभाव इति । नापि यत्र सामानाधिकरणो
भेदप्रत्ययस्तत्र योऽस्ति सोऽन्योन्याभाव इत्य^(५)
स्तु । ^८तद्वर्मस्य सर्वस्यान्योन्याभावत्वापातात् ॥

टी० ॥ “तस्ये”ति । एतत्प्रत्ययप्रतीयमानत्वं तत्र नास्ती-
त्यर्थः ॥ ननु लक्ष्यलक्षणयोर्विषयविषयिभाषमन्तरेणापि ठ्यावत्तं
कत्वसम्भव इत्याह- । ^७“मास्तित्व”ति ॥ “न तावद्”ति ।
प्रियामुखशीतमयूखयोर्धो दूषणकणात्यन्ताभावस्तत्रानिठ्याप्ते-
रित्यर्थः- । “स एवे”ति । समानाधिकरणप्रत्यय एवेत्यर्थः ।
प्रत्ययस्यान्योन्याभावे लक्ष्ये वृत्त्यभावेन^(६) लक्षणत्वानुपपत्तेरि-
त्यर्थः । यद्वा समानाधिकरणनिषेधप्रत्ययविषय एवेत्यर्थः । संस-

(१) प्रथमाविभक्तिद्विवचनमेतत् । (२) यच्च दूषणकणाऽत्यन्ताभा-
वोऽपि लक्ष्यभूतोऽस्तीति नातिठ्याप्तिरित्यर्थः । (३) तस्य-नद्विभूता-
ऽन्योन्याभावस्य । उक्तप्रत्ययस्य = दूषणकणात्यन्ताभावप्रत्ययस्य । (४)
अन्योन्याभावस्यैव चैतल्लक्षणमित्यर्थः । (५) ‘यस्तिवर्तो’त्यन्वयः ।
(६) लक्ष्ये वृत्तित्वाभावस्तथात्ववृत्तित्वात्तस्य ज्ञातव्यः

नोभावस्तु उपचिकरकानिवेषप्रत्ययविषयोऽतीत्यर्थः । समानाधिकरणः^(१)पदार्थविकल्पानुपपत्तिरित्यर्थः ॥ “नापी”ति । समानाधिकरकानिवेषप्रत्ययसमानाधिकरणेऽज्ञावोऽन्योन्याभाव इत्यपि ज्ञेयार्थः ॥ “तद्वर्मेत्ये”ति । चट्टाद्यन्योन्याभावाधिकरणानां पटादीनां ये धर्मास्तेऽवतिष्ठामिरित्यर्थः । आरम्भेन च ये धर्माः प्रत्ययसमानाधिकरणास्तत्रातिष्ठामिरिति वार्थः, प्रत्ययत्वोद्घातौ चातिव्याप्तिरित्यर्थः ॥

सू० “समानाधिकरणपदवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च । एतेनैकमुदाहरणमादाय द्वितीयोऽपि निरस्तः । नापि तृतीयः । तादात्म्यप्रतिमन्धानव्यतिरेकेण तत्प्रतियोगित्वस्य प्रत्येतुमशक्यतया तन्निर्वचनप्रसङ्गात् । तच्च शक्यम् । तथा हि-“तदेकत्वं वा भेदाभावो वा स्वरूपत्वसम्भावितम् । तस्य भेदत्योपगमात् । तस्मिन् दृष्टेऽपि तन्न वेति तादात्म्यसंशयानवकाशापत्तेः । आद्येऽपि सङ्ख्याविशेषो वा धर्मान्तरं वा ? ॥

टी०॥ एवं सत्यतयाभावावच्छेदे तदर्थोपादीयमानसमानाधिकरणपदवैयर्थ्यनित्याह- । “समानाधिकरणे”ति । उतैकामय इति पक्षं दूषयति- । “एतेने”ति । प्रियामुखशीतमयूखो द्वावुदाहृतौ यो तयोरेकमुदाहरणं प्रियामुखं शीतमयूखो वा तदादायेत्यर्थः । तथा च प्रियामुखे दूषकको नास्तीत्यत्यन्ताभावेऽतिठ्ठाप्तिरित्यर्थः । न तादात्म्यप्रतियोगिक इति विकल्पितं पक्षं दूषयति- । “नापी”ति । यद्यपि समानाधिकरणपदस्य नाप्यर्थः सम्भवति तथापि परविकल्पानामत्रेण विकल्पः तादात्म्यस्य दुर्वचतया तत्प्रतियोगित्वं दुर्निरूपमित्यर्थः ॥ “तद्वि”ति । तादात्म्यनित्यर्थः ॥ “स्वरूपत्व”ति । परेऽप्येकस्वरूपस्य भेदसंभ्युपगम्यते तेन तादात्म्यत्वेन सम्भवदपि न तद्विकल्पितमित्यर्थः । तादात्म्यं न स्वरूपनित्यस्योपपत्त्यनरमाह- । “त-

स्मिन्नि"ति । स्वकृते दृष्टे तादात्म्ये संशयो न स्याद्यदि स्वक-
पनेन तादात्म्यं स्यादित्यर्थः ॥ १० "भाद्ये" इति । एकारं स्वरूपं
तत्रेत्यर्थः ।

सू० नाद्यः । गुणादौ तदभावप्रसङ्गात् । ^१प्रथमस्तथे कार्य-
^२द्रव्यस्यैकस्यापि स्वातादात्म्यप्रसङ्गात् ^३वैशेषिक-
मतव्युत्थाने चै 'कत्वे तदभावप्रसङ्गात् । 'उपाधिभि-
न्नावलम्बि च तादात्म्यं कथं स्वरूपमात्रावलम्बिनै-
कीकृतुं शक्यम् । ^४विचित्रप्रतिपत्तिकत्वात् ॥

टी० ॥ १ "गुणादावि"ति । गुणे गुणस्य सङ्ख्यायास्त्वया-
नन्युपनमादित्यर्थः ॥ २ "प्रथमे"ति । ज्ञानगुणो भाव इति
त्वया स्वीकारात् प्रथमज्ञानं सङ्ख्यायास्तत्राभावात् ॥ ३ "द्रव्यस्ये"ति
तादात्म्यं न स्यादित्यर्थः । ननु वैशेषिकस्य प्रक्रियेयं यद्गुणे
गुणो न वर्तते तत्रमगुणो भावइति न त्वस्माकं पीति नोक्त-
दोष इत्यत आह— । ४ "वैशेषिके"ति । व्युत्थानं विप्रतिपत्तिः ॥
५ "एकत्वे" इति । आत्मात्रयस्यैकत्वे त्वयैकत्वं नान्युपेय-
मिति तत्र तादात्म्यं न स्यादित्यर्थः ॥ ननु तदेकत्वं यदि तत्र
वर्तते तदात्मात्रयः सजातीयैकत्वप्रवाहाङ्गीकारे चानवस्था किन्तु
भिन्नाभिन्नोपाधिप्रतिपत्तिमेकत्वं तदेकत्वेषु वर्ततां तदेव च तेषां
तादात्म्यमिति नोक्तदोष इत्यत आह— । ६ "उपाधी"ति । ताव-
तामुपाधीनामेकपदेनोपसङ्गहीतुमशक्यानामसङ्ग्रहे उत्पण-
मिदं तादात्म्यस्य दुरुपपादनमेव स्यादित्यर्थः ॥ ननु तेऽप्युपाधय
एकत्वपदेनैवोच्यतां को दोष इत्यत आह— । ७ "विचित्रे"ति ।
एकप्रकारिकया हि प्रतिपत्त्या ये विषयीक्रियन्ते घटादयस्ते
घटादिपदेन सङ्गृहीतुं शक्यन्ते प्रकृते च तदभाव इत्यर्थः ॥

सू० "नापि द्वितीयः । तस्यापि धर्मान्तरापेक्षयानवस्था-
नात् । अनपेक्षायां स्वातादात्म्यप्रसङ्गात् । ^१नापि
द्वितीयः । सहि भेदस्याभावो भवन्नप्यन्योन्याभा-
वस्यैव स्यादन्योन्याभावस्य तत्प्रतिक्षेपात्मकत्वात् ।

तेनाप्यन्योन्याभावप्रतिक्षेपात्मना भवितव्यं परस्पर-
प्रतिक्षेवात्मकत्वात् निषेधनिषेधयोः तथाच सत्य-
न्योन्याभावप्रतीतिमन्तरेण तन्निरूपणमशक्यं निषे-
धप्रतीतिषापेक्षत्वाद्भिषेधबुद्धेरित्यन्योन्याश्रयः ।
नापि तुरीयः । 'निर्घटं भूतलमित्यत्रापि प्रसङ्गात् ।
नापि पञ्चमः ॥

टी० ॥ धर्मान्तरं वेति पक्षं दूषयति-। "नापी"ति ।
यदुर्भान्तरमेकत्वं घटतादात्म्यं तत्र यदि धर्मान्तरमभ्युपगम्यते
नदानवस्था यदि न तत्र धर्मान्तरं तदा तत्र स्वतादात्म्यमेव
न स्यादित्यर्थः । मूलविकल्पे भेदाभावे वेति पक्षं दूषयति-।
"नापी"ति । तादात्म्यप्रतियोगिकोऽभावस्तादात्म्यं च भेदा-
भाव इत्यन्योन्याभावाभावापर्यवसन्न^(१) एवेत्यन्योन्याभावेनैव
तन्निरूपणमित्यात्माश्रयस्तादात्म्यमान्तरालिकं विवक्षित्वा-
न्योन्याश्रय इत्याह । "स ही"ति । सनाधिकरणीभूतपदार्थ-
वाचिशब्दविशेष्यभावव्यवस्थितपदाभिधेय इति विकल्पं दूष-
यति-। "नापी"ति । "निर्घटमि"ति । अत्रापि निर्घटत्वं भूत-
लविशेषणविशेष्यवाचिनी पदे निर्घटभूतलपदे विशेषवाचि-
शेष्यभावापत्ते एव तद्वाच्यत्वं दुर्वाच्यमिति संसर्गाभावेऽतिव्या-
प्तिरित्यर्थः । अन्यदेवेति पक्षं हि दूषयति-। "नापि पञ्चम"इति॥
मू० "समानाधिकरण इति प्रतियोगिसमानाधिकरणयो
विवक्षितः तादृशश्च निषेधोऽन्योन्याभावः तत्प्रत्य-
यश्च तल्लक्षणमित्यस्याप्युक्तत्वात् भावासमाना-
धिकरणस्यान्योन्याभावस्य कुम्भः पटत्वं न भवती-
त्यादेरुपापानात् । तज्जातीयतथात्वं च यं विवे-
क्षमन्योन्याभावे गतमादाय स्यात् तदेव लक्षणी-

भवनसमर्प(१)मुपजीव्यमानमस्य लक्षणस्योपन्या-
सं प्रत्यादिशति । नच तदपि सम्भवति, अन्योन्या-
भावसंसर्गाभावमेदखण्डनप्रस्तावे निरस्तात् । प्रका-
रान्तरस्य चासम्भवात् ॥

टी० ॥ यद्यपि समानाधिकरणपदार्थविकल्पे(१)तद्विशिष्य
तदनिरुक्तः पञ्चमविकल्पपर्यवसानं तथापि तदादायैव(१)दूष-
यति-। “समानाधिकरण”इति । पटत्वस्यान्योन्याभावप्रति-
योगिनः कुम्भावृत्तित्वात् समानाधिकरण्याभावादत्राव्याप्तिरि-
त्यर्थः ॥ ननु यद्यप्ययमन्योन्याभावो न प्रतियोगिसमानाधिक-
रणस्तथाप्यन्योन्याभावजातीयं किञ्चित्पञ्चा भवत्येव । यथा
भूतलं घटो न भवतीत्यादि । तथाच कथमव्याप्तिरित्यत आह-
“तज्जातीयतयात्वं चे”ति । अन्योन्याभावजातीयत्वमेकमुप-
ग्राहमन्तरेण दुर्निरूपमित्यर्थः ॥ ननु तादात्म्यावच्छिन्नप्रतिया-
गिकाभावत्वादिनैकजातयं स्यादित्यत आह । “अन्योन्या-
भावे”ति ।

मू० *नच पटः पटत्वं न भवतीत्ययमेवाऽभावः घटः पटत्वं
न भवतीत्येक एव एवं प्रतियोग्यैक्येन मयाऽत्रा-
भ्युपगमादिति क्वचित्प्रतियोगिसमानदेशत्वाल्लक्ष-
णसिद्धिरिति वाच्यम् । तथापि प्रतियोग्यैक्येन तद-
त्यन्ताभावैक्यापत्तेः तादात्म्यवत्संयोगस्यापि द्वि-
ष्टत्वाविशेषादतिव्याप्तेः कालभेदेन च प्रागभावा-
देरपि प्रतियोगिसमानाधिकरणतयाऽतिव्याप्तेः ॥

टी० ॥ ननु य एव पटे पटत्वान्योन्याभावः प्रतियोगिस-
मानाधिकरणः स एवेतरस्मिन्नपि पटत्वान्योन्याभाव इति
कथं लक्षणमव्यापक मित्याशङ्क्य निराकरोति-। “नचे”ति ।

(१) नदेव लक्षणसमर्पणं प्रत्यादिशतीत्यन्वयः । (२) उतान्य-
देवेत्यस्मिन्नविकल्पे इत्यर्थः । (३) तद्विशिष्यवत् ।

यद्यपि प्रतियोगिकत्वाद्दृष्टपटनिष्ठयोः पटत्वान्धोऽप्याभावाद्यो-
रभेदस्तदा पटसंस्पर्शाभावान्धोऽप्याभावायोरप्यभेद एव स्यादि-
त्यर्थः । नन्वन्योऽप्याभावे पटपटतादात्म्यं द्विहो धर्मः प्रति-
योगी तद्वच्छेदको वा न त्वेवं संस्पर्शाभावे इति तयोर्भेद-
इत्यत आह—। ^६ “तादात्म्यवदि”ति । संयोगस्य संस्पर्शे-
त्यर्थः । तत्रापि ^(१) संस्पर्शकथेति भावः । यद्वा न्योऽप्याभावे द्वयं
प्रतियोगि संस्पर्शाभावे तु न तथेति वैषम्यनित्यत आह—।
^८ “तादात्म्यवदि”ति । तत्रापि संस्पर्शवच्छेदकतया द्वयं
प्रतियोगीति भावः । प्रतियोगिसमानाधिकारश्चे सयोगात्य-
न्ताभावेऽतिव्याप्तिपरोऽयं ग्रन्थः कालभेदेन प्रतियोगिसमा-
नाधिकारस्य प्रागभावप्रवृत्तयोरतिव्यापकमित्याह—। “काल-
भेदेने”ति ॥

सू० “कालैक्येन विज्ञेयश्चे च तदन्तोऽप्यतिरेकाऽऽठ्या-
प्तेरिति । यदपि धर्मान्तरस्य लक्षणमवादि वैध-
र्म्यस्य विरोधः स चैकधर्म्यसमावेश इति तदप्यु-
द्धान्तमनसो भाषितम् । ^६ तथाहि प्रमाणप्रमेययो-
र्भेदोऽस्ति न वा ! ^८ न चे ^८ तदभिधानस्य पर्याय-
त्वप्रसङ्गः “किम्प्रमाण्या बुद्धिरित्युक्ते बुद्धेर्विष-
येणोत्तरप्रसङ्गश्च । ^९ नापि प्रथमः । सहि ^९ न ताव-
त् स्वरूपलक्षणः । तुलादिद्रव्यस्यैकस्याप्युभयभावद-
र्शनात् ॥

टी० ॥ प्रतियोगिसमानकालीनत्वे विशेषणे कालान्यो-
न्याभावाव्याप्तिरित्याह—। “कालैक्येने”ति । न हि कालस-
मानकालीनः कालस्यान्योन्याभावः । काले कालाभावादित्यर्थः ।
प्रमाणत्वप्रमेयत्वयोरेकधर्म्यसमावेशयोऽपि वैधर्म्यं त्वया वा-
च्यमिति तल्लक्षणं तत्राऽऽव्यापकमिति ^(१) आह—। ^६ “तथा
ही”ति ॥ ननु तयोर्न वैधर्म्यं तत्कुतोऽऽव्याप्तिरित्याशङ्कते—।

(१) तत्रापि = संस्पर्शाभावेऽपि ।

(२) यद्यव्याप्तिमेव दृष्टयितुमत स्यादेत्यर्थः ।

० “नचे”ति । तर्हि प्रमाणप्रमेयपदयोः पर्यायत्वमित्याह—
 ८ “तदभिधानस्ये”ति । पर्यायत्वे दोषान्तरमाह— ९ “किं प्र-
 माणिजे”ति । प्रमाणप्रमेये प्रमेयेषोत्तरं स्यादित्यर्थः । १० “नापि
 प्रयत्न”इति । प्रमाणप्रमेययोर्भेदपक्षोऽपि न घटत इत्यर्थः ।
 भेदप्रमेयेऽप्यनुपपत्तिमाह— ११ “न तावदि”ति । स्वरूपप्रमेदे
 यदेव प्रमाणं तत्प्रमेयं न स्यादित्यर्थः ॥

सू० “अत एव नान्योन्याभावोऽपि । धर्मान्तरं तु तयो-
 र्भेदः परिशिष्यते यतोऽन्येन रूपेण तत्प्रमाणम-
 न्येन च तदेव प्रमेयमित्युच्यते । तथा च सत्येकध-
 र्म्यसमावेशो लक्षणव्यापकं ^६ सोऽयं “प्रमेया च
 तुलाप्रामाण्यवदि”ति पारमर्षमपि परामर्शं व्यस्मा-
 र्थीदित्यास्तां विस्तरः * “ननु भेदप्रतिपत्तेस्ता-
 वत् प्रत्यक्षफलस्यार्थेन्द्रियसन्निकर्षः कारणं वक्तव्यं
 तच्च यस्येन्द्रियसन्निकर्षस्य भेदप्रतीतिहेतोर्द्वितीय-
 स्संबन्धी ^८ स एव भेदोऽस्तु, न उक्तवाधकैर्बाधि-
 तायाः प्रतीतेर्येन्द्रियसन्निकर्षकारणत्वाभावा-
 दिति । किञ्च तत्कारणत्वमेव ^{१०} पूर्वभाषित्वम् ? *—
 इति चेन्न । चिरा ^{११} नन्वयध्वस्तानामपि कारणत्व-
 स् । *—इति चेन्न ।

टी० ॥ स्वरूपभेदाभावेऽन्योन्याभावोऽपि न स्यादित्या-
 ह— १२ “अत एवेति । नैयायिकमुपहसति— १३ “सोयमि”
 ति । द्वितीयाध्याये प्रमेया च तुलाप्रामाण्यवदिति सूत्रं तदु-
 मयनिमित्तसमावेशोपदर्शकं त्वया त्रिस्मृतमित्यर्थः । कारणता-
 सबदहनावतारं सङ्गमयितुं पीठकमारचयति— १४ “नन्वि”ति ।
 भेदसाक्षात्कारविषय एवेत्यर्थः । तथा च नान्योन्याभावादिवि-
 कल्पावकाश इति भावः ॥ १५ “उक्ते”ति । तत्प्रतीतिविषयस-
 बदनमेव बहुशः कृतमिति न प्रतीतिरर्थजन्येत्यर्थः । अर्थकार-
 णत्वाभावादिति बहुव्रीहिः ॥ १६ “पूर्वभाषित्वमि”ति । पूर्ववर्ति-

त्वमित्यर्थः । चिरञ्चस्तस्य यागादेः कारकत्वमिष्टमेवेति विशि-
नहि- । १ "जनन्ये"ति । यागादेरन्वयोऽपूर्वादिषोऽपारः ॥
h "अठयवहिते"ति । चिरञ्चस्तानां व्यवहितत्वाभातिव्या-
प्तिरिति भावः ॥

सू० ^a ठयापारस्यैव कारकत्वप्रसङ्गात् * ^b ठयापारेण
न व्यवधानम् ? *--इति चेन्न, ^c कारककारणस्यापि
कारणत्वप्रसङ्गात् ^d * कारणस्यातद्व्यापारत्वात् नै-
वम् ? *--इति चेन्न, ^e विना विशेषोक्तिं तस्य
दुर्विवेकत्वात् * ^f यद्विना यद्यन्न जनयति तत्तस्य
तत्रावान्तरव्यापारः ? *--इति चेन्न, ^g सहकारि-
णामप्यवान्तरव्यापारत्वप्रसङ्गात् ^h * अन्यम् ?
*--इति चेन्न, ⁱ न्यापि कारणत्वाव्यवस्थितो वि-
शेषोक्तेरश(')क्तः ॥

टी० ॥ ^a "ठयापारस्यैवे"ति । ननु यागादेऽपारिषो-
पीत्यर्थः ॥ ^b "ठयापारेणे"ति । स्वाङ्गन (१) प्यव्यवधायक-
मिति न्यायादिनि भावः ॥ ^c "कारणे"ति । अन्यथासि-
द्धस्यापि कुलालपित्रादेरित्यर्थः । कुलालः कुलालपितुर्न ठयापार
इति न तत्पितुः कारणत्वमित्याह- । ^d "कारकस्ये"ति । कार-
ककारणस्य कारणं ठयापारो न भवति यागादेस्तु कारणमेवा-
पूर्वं ठयापार इत्यत्र नियामकं नास्तीत्याह- । ^e "विने"ति ।
ठयापारस्य दुर्विवेकत्वादित्यर्थः । ठयापारविशेषायाह- । ^f "य-
द्विने"ति । कुलालस्तु पुत्रमन्तरेणापि जनयति ननु यागोऽपूर्व-
मित्यर्थः ॥ ^g "सहकारिणामिति"ति । नहि यत् विना द्रव्यो
घटं जनयतीत्यर्थः ॥ ^h "जन्यमिति । तज्जन्यत्वे सति तज्जन्य-
जनकमित्यर्थः । तज्जन्यत्वं तत्कारणकमित्यात्माश्रय इत्याह- ।
; "तथापी"ति ॥

(१) अतिप्रसक्तैरित्यपि कदाचित्कः पाठः ।

(२) एवं यागस्तस्य पूर्वम् ।

सू० "कथमपि वा विधेयोक्तौ गगनादेः सर्वत्र कार्य-
हेतुत्वप्रसङ्गात् * ^bअनन्यथासिद्धपूर्वभावित्वम् ?
*—इति चेन्न । वक्तव्यं हि ^cकस्मादन्येन प्रका-
रेण विनाका च सिद्धिरिति । यदि ^dकार्यादन्येन प्र-
कारेण न निष्पत्तिस्तदाऽसिद्धत्वम् । नहि कार्येण
कारणस्योत्पादनं ^eनापि कार्यादन्येन प्रकारेण
न क्षतिः प्रत्यक्षादेरपि कारणत्वक्षप्तेः । न खलु
सर्वा कार्यलिङ्गजा कारणस्य क्षतिः । ^fनापि कार-
णत्वाद्व्यतिरिक्तेन प्रकारेण न निष्पत्तिः ^(१)क्ष-
प्तिर्वा । ^gक्षप्तावात्माश्रयात् । अन्यथापि ॥

टी० ॥ ननु तज्जन्यत्वं तदुत्पाद्यत्वं न तु तत्कारणक-
त्वमिति नात्माश्रय इत्यत आह—। ^a "कथमपी"ति । अठ्य-
क्षहितपूर्वभावित्वं सर्वकार्योपेक्षया गगनस्येति तत्रातिव्याप्ति-
रित्यर्थः ॥ ननु शब्दं प्रति कारणत्वे गृहीते कार्यान्तरं प्रत्या-
काशस्य पूर्ववर्तित्वं गृह्यत इति तत्र तदन्यथासिद्धत्वात्कार-
णमित्याह—। ^b "अनन्ये"ति । अन्यत्वस्य नप्रतियोगिकत्व-
नियमात् सिद्धेश्चोत्पत्तिक्षप्तिसाधारणत्वात् ^cविशेषं पृच्छ-
ति—। ^c "कस्मादि"ति । सन्नहितत्वेन कार्यपि दम्बत्वप्रति-
योगितया शङ्कते—। ^d "कार्यादि"ति । ननु . . . कारणं न
जन्वते यद्यपि तथापि क्षाद्यत इति कार्यार्थनक्षतिः स्या-
देवान्मन्वचानिदुः कारणमित्यत आह—। ^e "नापी"ति । न हि
नियमतः कार्यादेव कारणक्षप्तिरित्यर्थः । कारणत्वमेवाभ्य-
रक्षप्रतियोगीति शङ्कते—। ^f "नापी"ति । कारणत्वेनैव कार-
णत्वात्माश्रयमाह—। ^g "क्षप्तावि"ति । दृष्टत्वादिनापि
कारणस्य दृष्टादेर्क्षप्तिरित्याह— "अन्यथापी"ति ॥

सू० तदुपगमात् * “व्यतिरिक्तत्वमकारणत्वमिष्टम् ? *
-इति चेन्न, । उक्तदोषानिवृत्तेः । “कारणत्वात्पूर्वमु-
त्पत्तिश्चाप्योरक्षयिकवादिभिरभ्युपगमात् * “अव्य-
वहितपूर्वतया कदाचित्तदपि कारणमेव तत्पूर्वतर-
मपि (१) कस्याश्चिदव्यक्तेरनेवम्भावेऽपि तज्जाती-
यतया तथाभावेतिविवक्षिततया व्यवस्थित्यभिचारा-
प्रयोजकत्वात् ! *-इति चेन्न,

टी० ॥ तदुपगमात् सप्त्युपगमात् । “व्यतिरिक्तत्वमि-
ति । अन्यथासिद्धमित्यकारणत्वव्यतिरेकेण सिद्धमित्यर्थः ॥
७ “उक्तेति । अकारणत्वव्यतिरेकेणेति । कारणत्वेनेत्यर्थपर्यवसाने
पुनरात्माश्रयादित्यर्थः ॥ ८ “कारणत्वादि”ति । पूर्वजननात्रनि-
यतं हि कारणत्वं शैर्यपक्षे तत्पूर्वं नास्तीति तदाऽकारणव्यति-
रेकेण सिद्धिरनुपपत्तेत्यर्थः । ननु कार्योत्पत्त्यव्यवहितपूर्वपक्षवर्ति-
तामात्रे स्थिरमपि कारणमेव पूर्वमिति तदाऽप्यकारणत्वव्यति-
रेकेणैव तत्सिद्धिर्या च कारणव्यक्तिरुत्पत्तिविनष्टकार्योत्पत्ति-
पूर्वपक्षे सती न भवत्येव तत्रापि तादृशव्यक्तिजातीयत्वेनैव
कारणत्वमिति न व्यवहारोऽपीति शङ्कते- । ९ “अव्यवहिते”ति ।
तत्पूर्वतरमपि कारणमेव कदाचिदव्यवहितपूर्वजननवर्ति तथेत्य-
न्वयः ॥

सू० “कार्यान्तरेऽपि गगनादेरतथाभावस्य विनिगन्तुमश-
त्वात् ७ “कालदेशव्यापकतया अन्यथासिद्धस्थितिः !
*-इति चेन्न । “तथा सति शब्दादौ गगनादेरकार-
णत्वप्रसङ्गात् । ८ “एतेनानन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकानु-
विधायित्वमपि निरस्तम् । “गगनादेर्व्यतिरेकमावा-
दकारणत्वप्रसङ्गश्चाधिकः * “व्यापारवत्त्वं कारण-
त्वम् ? *-इति चेन्न । तद्धि व्यापारसमवायित्वं

(१) तत्पूर्वतरमपि कारणमेव कदाचिदव्यवहितपूर्वतयेत्यन्वयः ।

ठ्यापारजनकत्वं वा ? नाद्यः १ यागादेरकारणत्वप्र-
सङ्गात् । नान्तरः । ^aतस्यैव निरूप्यमाणात्वात् ॥

टी० ॥ ^a“कार्यान्तरेऽपी”ति । शब्दादन्यतोऽपि घटादावि-
त्यर्थः । अतथाभावस्य । अकारणत्वस्येत्यर्थः । गगनादेः स्वकार्याद-
न्यथाठ्यवहितपूर्वसत्तया कारणत्वं दुर्वारमिति भावः ॥ ननु
गगनादीनां घटादिपूर्वसत्त्वे सत्त्वं व्यापकत्वमित्यतः प्रयुक्तमिति
नातिप्रसङ्ग इति शङ्कते-। ^b“कालदेशे”ति । एवं सति स्वका-
र्यमपि प्रति तत्कारणं न स्यादुक्तप्रकारेणान्यथासिद्धत्वादिति
परिहरति-। ^c“तथा सती”ति ॥ ^d“एतेने”ति । अनन्यथावि-
द्वत्त्वस्यवहनेनेत्यर्थः । अतिदिष्टादोषान्तरमाह-। “गगनादे-
रिति”ति । नित्यत्वठ्यापकत्वाभ्यां देशतः कालतो वा ठ्यतिरेका-
भावात् स्वकार्यमपि प्रति गगनादेः कारणत्वं न स्यादित्यर्थः ॥
लक्षणान्तरं शङ्कते-। ^e“ठ्यापारत्वमि”ति ॥ ^f“यागादेरिति”ति ।
यागस्य चेच्छाविशेषरूपा^(१)पूर्वरूपठ्यापारसमवायित्वप्रसङ्ग
इत्यर्थः ॥ ^h“तस्यैवे”ति । अनकस्यैवेत्यर्थः ॥

सू० “नित्यसत्त्वावस्त्वयोरन्यतरप्रसक्तिनिवारकत्वम् ? *-
इति चेन्न, ^bनिवारकपदावयवस्य प्रत्ययस्य कारण-
निर्वचनं विनाऽनिरूप्यमाणार्थत्वात् । “अन्यतरत्वस्य
चैकस्य निरुक्त्यशक्तेः *^dयदनभ्युपगमे यस्य तत्पूर्वं
सत्त्वप्रसङ्गः, तत्तस्य कारणं तद्वदवयव कारणत्वम् ?*-
इति चेन्न । भावस्य विनाशित्वानभ्युपगमे तथा
प्रसङ्गेनातिठ्यापकत्वात् ॥

टी० ॥ कार्यस्य नित्यसत्त्वं नित्यावयवं वा प्रसक्तमान
येन निवार्यते तत्कारणमिति । शङ्कते-। ^a“नित्ये”ति । नि-
वारकं हि निवृत्तिजनकं तच्चाद्याप्यनिरूपितं तेनैव तन्निरूपणे
आत्माश्रय इति परिहरति-। ^b“निवारके”ति । अवयवस्यैक-
देशस्य करणाधिकरणयोश्चेति विधीयमानस्य क्युट्प्रत्य-

(१) यागस्य हि देवतोद्देशकत्वस्य तत्त्वत्वं च तद्वत्प्रसङ्गविशेषकोऽन्वयः

यस्येत्यर्थः । अन्यतरत्वं यद्यनिर्द्धारितैकत्वं तदा ऽनिर्द्धारणमे-
लक्षणमसिद्धम् । अथ तदुक्तयान्योन्यत्वं तदान्योन्याभावावहनेन
तद्वर्धेलक्षणस्यहनेन वा गतायमित्याह— । “अन्यतरत्वंस्ये”ति ।
४ “यदनभ्युपगमे”इति । कारकानभ्युपगमे हि कार्यस्य स्वो-
त्पत्तिकालात् पूर्वं सत्त्वं प्रसज्येतेत्यर्थः । यद्यप्यसत्त्वनपि प्रसज्यते
तेषां नियमाभावात् पूर्वंसत्त्वप्रसङ्गो न भवति तथापि यदि
सदिदं सकारणकं न स्यात्तदा पूर्वं सत् स्यादिति प्रसङ्गो
दृष्टव्यः । यदि भावो विनाशी न स्यात्तदा (१) पूर्वं सत्त्वा-
दिति तद्विनाशोऽपि तदापादकत्वात्कारणं स्यादिति परिह-
रति— । “भावस्ये”ति । विनाशित्वानभ्युपगमेन पूर्वंसत्त्वमा-
पादयितुं न शक्यते ऽवश्यं व्यभिचारादत उक्तम्— । “भाव-
स्ये”ति ॥

मू० “तत्पूर्वस्थितत्वेन च विशेषणे सहभावनियतस्या-
भावेऽपि प्रसङ्गः ७ तथात्वोपगमेतत्सामग्र्यामपि
प्रसङ्गः ‘तस्या अपि तथात्वोपगमे कार्यद्वयैक्यप्रसङ्गः
‘असाधारण्यं च ॥

ट० ॥ ननु पूर्ववर्तिनो यस्यानभ्युपगमः पूर्वसत्त्वमापा-
दयति तत्कारणम् । ऽवंसस्तु कार्यपूर्ववर्ती न भवतीति न तत्र
कारणत्वप्रसङ्ग इत्यत आह— । “तत्पूर्वस्थितत्वेने”ति । एवं
सति कार्यपूर्वसत्त्वे सति कार्यपूर्वसत्त्वापादकानभ्युपगमविष-
यत्वं कारकत्वमित्युक्तं स्यात् । तथाच पाकस्थले यदि रूपप्राग-
भावा न स्यात्तदा रसोऽपि पूर्ववर्ती स्यादिति रसपूर्वसत्तापा-
दकरूपप्रागभावानभ्युपगमविषयरूपप्रागभावस्यापि रसकार-
णत्वं स्यादित्यर्थः ॥ ननु रसे रूपप्रागभावः कारणं भवतु को
दोष इत्यत आह— । ७ “तथात्वोपगम”इति । एवं सत्पुक्तन्या-
येन रसं प्रति रूपसामग्र्या अपि कारणत्वं स्यादित्यर्थः ॥
ननु रसे रूपसामग्री पाकस्थले तु कारकमित्यत आह— ।
“तस्या अपी”ति । एवं सत्यनिकसानग्रीकत्वे रूपरसयोर-

मेदापत्तिः सामग्रीमेदस्यैव कार्यमेदप्रयोजकत्वात्तदमेदे सोऽपि न स्यादित्यर्थः । यदनभ्युपगम इत्यादिलक्षणे दोषान्तरमाह—
 “असाधारण्यं चे”ति । यत्पदार्थाननुगमे नानुगम इत्यर्थः ॥

मू) “विशेषापेक्षित्वेऽतिव्याप्तिरविशेषे भाविपूर्वा-
 र्थविकल्पावकाशश्च * “नियतमागभावित्वम् ?” --
 इति चेन्न । ^d अवश्यभावस्य नियमार्थत्वे गगनादेः
 सर्वकार्यहेतुत्वप्रसङ्गत्य तदवस्थत्वादवयवरूपादे-
 श्चावयवितद्रथादिषु कारणत्वप्रसङ्गात् । ‘अनौपा-
 धिकत्वं नियमार्थ इति चे’ देवं ह्यनौपाधिकः
 पूर्वभावो हेतुत्वमित्युक्तं भवति । तथा च पिपीलि-
 कोत्थानादेवृष्ट्यादौ जनकत्वप्रसङ्गः ॥

टी० ॥ ननु यदनभ्युपगमे घटपूर्वसत्ताप्रसङ्गस्तद्वटकार-
 णमिति लक्ष्यमप्यननुगतमेवेत्यत आह— । “विशेषापेक्षित्वे”
 इति । लक्षणस्य विशेषमात्रपरत्वे इत्यर्थः । एवं नति रूपपूर्व-
 सत्तापादकानभ्युपगमविषयत्वं घटरूपकारणत्वं रसकारणोऽपि
 तत्र गतमित्यतिव्याप्तिः, घटस्योत्पत्त्यकारणस्योभयत्राविशेषाद्वा
 शेषलक्षणस्यैव तवान्विशेषतत्वादिति भावः ॥ ननु पूर्वसत्तापा-
 दकानभ्युपगमविषयत्वं कारणत्वं सामान्यत एव विवक्षितं
 तथा च नाननुगमो न जातिव्याप्तिरित्यत आह— । “अवि-
 शेषे”इति । सामान्याविवक्षा चेत्तदा भावी वक्ष्यमाणो यः
 पूर्वपदार्थविकल्पः तस्यावकाशः, तथा च लक्षणस्य^(१) पूर्वपदा-
 र्थानिरुक्त्या लक्षणं दुर्यहमिति भावः । लक्षणान्तरं शङ्कते—
 “नियते”ति । नियमः पूर्ववर्तितामात्रं वा कार्येण सहावि-
 नाभावो वा । आहं दूषयति— । ^d “अवश्यभावस्ये”ति ।
 “अनौपाधिकत्वमिति”ति ॥ ^f “एवमिति । पिपीलिकाज्ज-
 सञ्चारस्य वृत्त्यनुभाषकतयाऽनौपाधिकसंज्ञकानभ्युपगमा-
 दित्यर्थः ॥

सू० "सहभाविसामग्र्या वा न प्राचि पूर्वभावो नियतः,
किन्तु वृष्टेः परं भावः ? - इति चेन्न, "प्राग्रपाशा-
मेव नियतत्वात् * तानि कारणमेव ? - इति चेन्न ।
निदानप्राग्रपशाङ्क्यप्रसङ्गात् पूर्वार्थश्च वस्तव्यः *
पूर्वकालसंबन्धित्वं पूर्वत्वम् ? - इति चेन्न, "का-
लस्याहेतुत्वप्रसङ्गात् तस्यापि किं पूर्वत्वमिति च
विवेचनीयत्वात् ॥

टी० ॥ "सहभावी"ति । रूपसहभाविनो रसस्य वा
सामग्री साऽपि रूपकारकं स्यात् अनौपाधिकत्वादित्यर्थः ॥ ४१ "न
प्राची"ति । प्राचि प्राक्कालवर्तिनि पिपीलिकावृक्षस्यारे चरः
भावनिबन्धो नास्ति । न हि यत्र वृष्टिस्तत्र चरं होऽस्त्येवापि तु त-
दन्तरं वृष्टिभक्ष्येवेत्यानन्तर्यनिबन्धः । ४२ "परमि"ति । पूर्वभा-
वनिबन्ध एव विवक्षितो न स्वनौपाधिकत्वमित्यर्थः ॥ ४३ "प्राग्र-
पे"ति । रोगलिङ्गानां प्राग्रपाशां निदानसिक्तत्वेन चरकाद्युक्ता-
नामतिव्यापकता स्यादित्यर्थः । उक्तं हि- । "निदानं पूर्वकृपाणि
रूपावयुपञ्चयस्तथा । संप्राप्तिश्चेति रोगाणां पञ्चधा ज्ञाननि-
वृत्ते" ॥ रोगकारणानामित्यपञ्चयः कथानम् । वैद्यकविरचयात् ॥
४४ "तानी"ति । पूर्वकृपाणीत्यर्थः ॥ ४५ "निदाने"ति । तथा च पञ्चधा
विभागकृपायात इति भावः ॥ ४६ "पूर्वकाले"ति । यद्यपि पूर्व-
भावित्वमिति पूर्वकालभावित्वमेवेत्युक्तं तथापि पूर्वत्वनात्र
संबन्धयितुमेतदुक्तम् । ४७ "कालस्ये"ति । न हि कालः कालसंबन्धी-
त्यर्थः ॥ ४८ "तस्यापी"ति । कालस्यापीत्यर्थः ॥

सू० "अतीतोपाध्यवच्छिन्नत्वं तस्य पूर्वत्वम् ? - इति
चेन्न, अतीत इति निष्ठान्तस्य पूर्वकालवाचिनो
विवेचनीयत्वात् * परत्वापरत्वयोरुपलब्धयोर्मध्ये यत्प-
रत्वं तत्पूर्वत्वमुच्यते ? - इति चेन्न । "कालादौ गु-
णादौ च तदनङ्गीकारात्तेषामकारणत्वप्रसङ्गात्, 'त-

स्मिन्नेव च तदभावात् साक्षात्कारिज्ञानादावपि
तस्याकारणत्वमसङ्गात् । * सामग्रीकदेशत्वं कारण-
त्वम् ? *-इति चेन्न । एकदेशत्वस्यानिर्वचनत्वात्
अवयवत्वमदेशत्वादीनां सामग्र्यामसम्भवात् ॥

टी० ॥ १ "अतीते"ति । अतीता ये सूर्यस्य दृश्यः सपा-
थयस्मादवच्छिन्नत्वमेव कालस्य पूर्वत्वमित्यर्थः ॥ २ "अतीत"-
इति । अतीतत्वं हि पूर्वकालीनविषयत्वमित्यात्माश्रय इत्यर्थः ।
परत्वं गुणविशेष एव पूर्वत्वमिति शङ्कते- । "परत्वे"ति । तस्य
भूतगुणत्वेन कालावृत्तितया तेषां पूर्वत्वानसम्भवादित्याह- ।
३ "कालादावि"ति । परत्वे परत्वाभावात् पूर्वत्वानुपपत्त्या का-
रणत्वं न स्यादित्याह- । "तस्मिन्नेवे"ति । ननु परत्वापरत्व-
द्वित्वद्विपुषत्वादीनामकारणत्वमेवोक्तं वैशेषिकशास्त्रे इति त-
दकारणत्वं नानिष्टमित्यत आह- । ४ "साक्षादि"ति । ज्ञानेतर-
कार्योपेक्षया तदकारणत्वमुक्तं । न तु ज्ञानेऽपीत्यर्थः । आदिपदा-
त्सुखदुःखपरिग्रहः । तथाचात्मन्यनेतरकार्योपेक्षया तदकारणत्वा-
भिधानं ब्रह्मण्यं भवति हि नम प्रिया परापरा वेति सुखदुःखे ॥
५ "अवयवत्वे"ति । ब्रह्मावयवविकारस्य अवयवत्वात् संयोग-
विशेषावच्छेदकस्य प्रदेशत्वात्तयोश्च सामग्र्यामभावादित्यर्थः ॥

मू० "सकलकारणकलापसमवधानस्यैव च मेलकार्यत्वात्ते-
नैव तन्निर्वचनत्वात् * 'यदनन्तरं कार्यं भवत्येव सा
सामग्री ? *-इति चेन्न । विभागानन्तरं संयोगना-
शास्मोत्पत्तौ विभागस्यापि सामग्रीत्वमसङ्गात् * एवं
कर्मणो विभागेऽन्त्यतन्तुसंयोगस्य पट इत्यादि का-
यकारणभावो नाम संबन्धः 'कोऽपि ? *-इति चेन्न ।
'तदा अवशिष्टेषु कार्यकारणसाङ्ख्यापत्तेः 'कार्यका-
रणविशेषितत्वात् भेदे तयोः पृथक् निर्वाच्यत्वा-
पत्तेः * 'कारणत्वं धर्मः कोऽपि ? *-इति चेन्न ।
तत्सङ्गावे प्रमाणस्य वाच्यत्वात् ।

टी० ॥ आत्माश्रयमप्याह—। “सकले”ति । कारणमेव कारणनिर्वचनादित्यर्थः । आत्माश्रयपरिहाराय कारणसंहिर्भावेन सामग्रीं शङ्कते—। “बदनन्तरमि”ति । अकारणे चरमकारणे चातिष्ठयातिनाह—। “विभागे”ति ॥ “कोऽपी”ति । संयोगसंवाचमिहो विशिष्टयानिर्वाच्य इत्यर्थः ॥ “तदे”ति । संप्रत्यक्षं द्विष्टतया कार्यमेव कारणं किं न स्यादित्यर्थः ॥ ननु कार्यसंबन्धित्वं कारणत्वं कारणसंबन्धित्वं च कार्यत्वमिति न साङ्कर्यमत आह—। “कार्यकारणे”ति । यद्वा ननु कार्येण विशेषितात् संबन्धात् कारणविशेषिताऽसावस्य एवेति न तयोः साङ्कर्यमित्यत आह—। “कार्यकारणे”ति ॥ ननु भावत्वाभावत्वादिवत् कारणत्वमपि कश्चिद्वर्मेः सिद्धः किं तल्लक्षणोपपत्त्यास्यहेनेति शङ्कते—। “कारणत्वमि”ति । अनुगतमनिसात्तिकेऽपि विशेषव्यवहारस्थानाय प्रमाणं पृच्छति—। “तत्सद्भाव”इति ॥

मू० * “क्वचित्प्रत्यक्षः स क्वचिदृष्टानुमेय ?”-इति चेन्न । किं हि प्रति कारणात्वं प्रत्यक्षमुल्लिखेन्न तावद्दर्शिलुठितकार्यमप्रतीतेः, अन्वयव्यतिरेकादेर्ध्वज्जकस्य च विशेषं प्रत्येव सम्भवात् । “नापि सामान्यतो घटादि प्रत्येव”विशेषतो घटाद्यनुत्पत्त्यापत्तेः । “तावन्मात्राद्विशेषोत्पत्तेर्विशेषेषु विनिगमना न स्यात्”प्रति विशेषं चोत्पत्तेः प्रागवर्तमानत्वादसन्निकर्षादध्यक्षविषयतानुपपत्तेः ॥

टी० ॥ “क्वचिदि”ति । दण्डादौ प्रत्यक्षं परमाश्रयादनुमेयमित्यर्थः । दण्डादौ कारणत्वं प्रत्यक्षमुल्लिखत् घटकारणत्वप्रकारकं वा स्यात्कारणत्वप्रकारकं वा स्यात् । द्वितीयं दूषयति—। “अनिर्लुठिते”ति । अनिर्णीतकार्यविशेषकारणत्वे प्रतीतिव्यवहारयोरभाव एवेत्यर्थः । अत्र हेतुः आह—। “अप्रतीतिरिति”ति ॥ ननु दण्डादौ घटत्वसामान्यावच्छिन्नकार्यकरत्वं

प्रत्यक्षमस्य स्यात्तत्र चाप्यवयवविरिक्तौ प्रत्यक्षत एवेत्यत आह—
 ८ “नापी”ति । इत्थं इति स्वभावेर्षट्ठसामान्यमेव स्यात् । ननु
 षट्विशेषः सामान्यकारणत्वं एव प्रमाद्यप्रवृत्तेः विशेषे तदभा-
 वादित्यर्थः ॥ ननु सामान्यमपि विशेषोपरकमिति सामान्य-
 कारणादेव विशेषोत्पत्तिरपि स्वादित्याशङ्काह— । “तावन्मा-
 त्नादि”ति । उत्पत्तस्यमानविशेष एतद्वद्वज्रस्य इति विनिश्चयना
 न स्यात् । तथाच तदर्थे प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः ॥ ननु सामा-
 न्यतो न कारणत्वं प्राप्नोति तु प्रतिविशेषमित्याशङ्काह— ।
 “प्रतिविशेषनि”ति । तत्तत्पत्तस्यमानविशेषकारणत्वमप्यसं-
 न स्यात् । न हि तदा तद्वर्तमानमवर्तमानविशेषघटितत्वेनैव
 तस्यावर्तमानत्वाद्द्वर्तमानस्यैवाप्यस्यविषयत्वादित्यर्थः ॥

मू० “कार्यसत्त्वकालश्च सामग्र्यभावात् तज्जननकाल इति
 तदानीं तज्जननविशिष्टता कथमप्यज्ञा स्यात् । प्राक्
 तदग्रहणेन च संस्कारसाचिध्यस्याप्यसम्भवात् एवं
 च क्वचिदपि हेतुत्वे साक्षात्कारासम्भेन किं मूल-
 व्याप्तिग्रहात्तत्रानुमापि स्यात्प्रतिबन्दी चानिर्व-
 चनीयवादिनि न स्थाने * कादाचित्कत्वानुपपत्त्या
 तदग्रह ? —इति चेन्न,

टी० ॥ ननु यदा उत्कार्यमुत्पद्यते तदा तद्वर्तित कार-
 णत्वं वर्तमानत्वात् प्रत्यक्षं स्वादित्याशङ्काह— । “कार्यसत्त्वका-
 ला”इति । कार्योत्पत्त्यनन्तरं च प्राग्भावस्याभावाद्दृष्टस्यापि
 सामग्री विनाकृतस्य न जनकत्वमिति कथमप्यज्ञता तस्य
 स्वादित्यर्थः ॥ ननु प्रत्यभिज्ञायां तत्तांशवत् संस्कारोप-
 कारणत्वं प्रत्यक्षं तत्र स्वादित्याशङ्काह— । “प्राग्”ति । उत्प-
 त्तस्यमानविशेषं प्रति द्रष्टव्यकारणत्वस्याननुभूततया संस्कारावि-
 षयत्वादित्यर्थः । ननु कारणत्वमनुमेयं स्वादित्यत आह— । “पु-
 षनि”ति ।

अनुमानमपि प्रत्यक्षोपपत्तिः (१) निति तदभावात्तस्याप्यभाव इत्य-
र्थः ॥ ननु कारणत्वग्रहणन्तरेण परप्रतिपक्षार्थं तथापि वा-
ग्यवहारो वा तोयपानादी प्रवृत्तिर्वा कथं स्यादित्यत आ-
ह—। ^a “प्रतिबन्दी”ति । न स्थाने नोचितेत्यर्थः । प्रतिबन्दि-
त्वरहनस्य कृतत्वादिति भावः ॥ अर्थापत्तिं कारणत्वे शङ्कते—।
^c “कादाचित्कत्वेने”ति ॥

सू० “वैयधिकरण्यात् ^b कथमपि सामानाधिकरण्ये तदुप-
पादकस्योपपायवदनुपपत्तावविशेषादविश्रान्तेर्ना-
नादित्वेनापि शक्योपपादना ^c वैयधिकरण्येऽप्युपपा-
द्यासंबन्धश्चेदनियमः संबन्धश्चेदविश्रान्तिरिति ॥

टी० ॥ यदि कारणत्वं न स्यात्तदा कार्याणां कादाचित्क-
त्वं न स्यादित्यर्थापत्तिरुपपाद्य कादानित्कठपथिकरणस्योपपा-
दकस्य कारणत्वस्य कल्पनायां कथं प्रभवेत् । अस्यथा देवदत्ती-
ययुहासुरत्वे न ययुदत्तबहिःसुरवमपि कल्पनीयं स्यादित्या-
ह—। “वैयधिकरण्यादि”ति । ननु कार्यं यत्कादाचित्कत्व
धर्मः स कार्यस्य सकारणत्वं सामानाधिकरणमेवास्तिपतीत्याश-
ङ्क्याह—। ^b “कथमिति”ति । एवं सकारणत्वमपि स्वकीयं सकार-
णत्वं सामानाधिकरणमास्तिपेदित्यनवस्था । नहि परस्तत्रानुप-
पत्तिं न ज्ञयात् कार्येण कारणमासेप्यं तेन तेनपीति वानवस्था ।
नच तत्रानादित्वं परिहारस्तत्रापि प्रमाणस्य वाच्यत्वात्
बीजाङ्कुरादिदर्शनात्तद्व्ययानुपपत्तिश्च नानादित्वे प्रमाणम् ।
कार्यकारणसावानुपपत्तेरेवमपाद्यमानत्वादिति भावः । वैयधिक-
रण्ये दोषान्तरमाह—। ^d “वैयधिकरण्येऽपी”ति । उपपाद्योपपा-
दकयोरसंबन्धेऽर्थापत्तिरनुपपत्ता अर्थापत्त्याभासानवकाशात्संब-
न्धश्च तयोः संबन्धान्तरनियत एव । अन्यथा पुरनरविशेषादर्था-
पत्त्यासासानवकाश एवेति संबन्धाविज्ञान एवेत्यर्थः । अवैयधि-
करण्येऽपीत्यकारप्रश्लेषेण केचिद् उपायसते संबन्धासंबन्धविक-
ल्पस्तत्रापि तुल्य एव ।

सू० एतेन 'शक्तिः कारणत्वमित्यपि निरस्तम् । किञ्च प्रत्यक्षप्रमिती विषयस्यापि सात्त्विकव्यापारकस्य कारणतया स्ववृत्त्यापत्तेः 'अन्यथाऽक्षस्यापि कारणत्वं न स्यात् 'अनुविधानाविशेषाद्विषयाविशेषिताक्षसंनिकर्षस्य तथात्वेऽत्यापत्तेः 'क्वचित्कारणाकारणत्वविवादस्य चानुच्छेद्यत्वापत्तेः ॥

टी० नीमांसक्रमते दोषमाह-। "शक्तिरिति"ति । तत्रापि प्रमाणाभाव एव उक्तरीत्या भवदभ्युपगमाच्च न तत्राभ्युपगमं तदभावाच्च तन्मूलकस्याप्रियहाभावान्ननुमानम् । न चार्थापत्तिरुक्तदेशादित्यर्थः । कारणत्वमभ्युपेत्य दोषान्तरमाह-। "किञ्चे"ति । कारणत्वं स्वमलिकर्षद्वारा^(१) प्रत्यक्षकारणं साध्यमिति कारणत्वेऽपि कारणत्व साध्यं तद्यदि स्वात्मिकं तथापि प्रत्यक्षे विषयतया कारणं तदवश्यं साध्यमित्यर्थः । सन्निकर्षेणैवान्यथानिह्नी दण्डमाह-। "अन्यथे"ति ॥ "अनुविधाने"ति । अन्यथापत्तिरेकतयादित्यर्थः ॥ ननु मलिकर्षमात्रं कारणं न तु मलिकर्षप्रतियोग्यतां कारणत्वस्याध्यक्षत्वेऽपि न कारणत्वमत आह-। "विषये"ति । एवं सति यत्किञ्चित्स्वेऽसन्निकर्षादेव प्रत्यक्षमुत्पद्येतेत्यतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । कारणत्वप्रत्यक्षत्वे दोषान्तरमाह-। "क्वचिदि"ति । प्रत्यक्षेण तल्लक्षणं विधीयते च विवादानवकाशात् अवकाशे चानुच्छेद्यत्वापत्तेरित्यर्थः ॥

सू० "एकेन तस्य दृष्टेरपरेण चादृष्टेः तल्लक्षणस्य च नियतपूर्वभावित्वादेः कथने कथितदोषापत्तेः 'विना च तच्चिन्हाद्भ्रमसन्दोहा तत्र किं दर्शनादुच्छेद्यौ 'अक्षेण हेतुधर्मिणि दृष्टेऽपि तददृष्ट्या 'यदभ्युपगमोऽक्षसहकारी साध्यः 'तदर्थेन सिद्धेन 'हेतुधियो-र्यवस्थे सम्भवति 'तदन्यार्थकल्पनागौरव कुतो बलात्सिद्धयेत् ।

(१) सन्निकर्षद्वारा = सन्निकर्षचटकारेणेत्यर्थः ।

टी० ॥ ननु कारकत्वस्याननुमानादेव विवाद उच्छेत्स्यत
इत्यत आह—^a“क्षेपेने”ति । येन कारणत्वं दृष्टं तेनाहूतका-
रकत्ववादिन प्रत्यनुमानार्थं नियतपूर्ववर्तित्वादि बलिक्रमु-
पादेयं तत्सर्वं खडिहनमेवेत्यनुमायकालङ्कारावादेव न विवा-
दोच्छेदमुक्तत्वा स्वारनिकश्चममंशयानुच्छेदनाह- । ^b“विनाये”-
ति । विशेषदर्शनमन्तरैव न सममंशययोर्निवृत्तिर्विशेषश्च
नियतपूर्ववर्तित्वादिचिन्हभूत तच्च दूषितमेवेत्यर्थः । दृष्टे दृष्टे-
पि कारकत्वं तत्र उपप्लुकायहास यास्य व्यञ्जकं च तस्य बद्यसि
तद् । तदेव कारकत्वपदे तिष्ठता कि कारकत्वाङ्गीकारेहेत्याह— ।
^c“अक्षेपे”ति । हेतुको धर्मो हेतुधर्मो दृष्टादिः तददृष्ट्या-
कारकत्वाददृष्ट्या ॥ ^d“यद्युपगम”इति योऽप्युपगमस्त्वमान
इत्यर्थः ॥ ^e“नदर्शनेति । अप्युपगमविषयेन कारकत्वव्यञ्जक
सूतेनेत्यर्थः ॥ ^f“हेतुविषय”इति । हेतुत्वविशिष्टविषय इत्यर्थः ॥
^g“तदप्ये”ति । व्यञ्जकादन्यो योऽर्थः कारकत्वं तत्कल्पनागौ-
रवं कुतो बलात्सिद्धयेत् कथमप्युपगमयेतेत्यर्थः ॥

सू० * वस्यान्वयानुविधानादेरनुमेयहेतुत्वे व्योमादावनु-
पपत्तेः ^b* तदन्वत्वसिद्धिः ? *—इति चेन्न, ‘अ-
न्वीन्याश्रयापत्तेः । प्रत्यक्षस्याभ्यस्मिन् विषये सिद्धेऽ-
न्वञ्च दृष्टान्तेन तदनुमानं तत्सिद्धौ च प्रत्यक्षस्या-
न्यविषयतासिद्धिः ^cतस्य चानागन्तुकत्वे प्रागपि
तत्सत्त्वादस्तीति मतिवत्करोतीति प्रमापातः
आगन्तुकत्वे च तदुत्पत्तेः प्राक् कारणत्वं क्वापि न
स्यात् ^dयाप्यरजतत्वे घटाद्यपि किं न तथा स्यात्
व्यावृत्तेषु तेष्वनुगतौ च सर्वं प्रति सर्वकारकत्व प्र-
सङ्गात् ॥

टी० ॥ ननु व्यञ्जकत्वं क्वचिदन्वयव्यतिरेकित्वं क्वचिच्च
अनिनादिकारकत्वानुगोचरेण चर्निघाटकं प्रमाणमिति उपप्लुकान-
नुमेयपि उपप्लुत्यं कारकत्वानुगतत्ववचं कल्पनीयमिति शङ्कते— ।

“तस्ये”ति । अनुमेवहेतुत्वे इति बहुव्रीहिः (१) ॥ ४ “तदन्य-
त्वसिद्धिरिति । उच्यते कापेक्षया कारणत्वस्यान्यत्वसिद्धिरित्यर्थः ।
यदि प्रत्यक्षस्य कारणत्वं विषयः स्यात्तदा तदुद्घाटनेन
उपोमादावपि उच्यते कातिरिक्तं कारणत्वमनुमेयं तत्र यदि
कारणत्वमनुमेयं तदा प्रत्यक्षस्यापि उच्यते कश्चिदकारणत्व-
विषयत्वसिद्धिरित्यन्योन्याशय इति परिहरति-। “अन्यो-
न्ये”ति । दोषान्तरमाह-। ४ “तस्य चे”ति । कारणत्वं
द्ववहादी यदि नित्यं तदा सर्वदा करोतीति गतिः स्यात् अनि-
त्यत्वे तु तदुत्पत्तेः पूर्वं कारणत्वं न स्यात् तथाच तदुत्प-
त्तिरपि (१) न स्यादित्यर्थः । ननु कारणत्वमनित्यमपि न
जायते एवेत्यत आह-। ४ “तथापी”ति । दोषान्तरमाह-।
५ “उपाकृतेऽपि”ति । घटादिकारणेषु द्ववहादिष्वेकमनुगत-
कारणत्वं चेत्तदा द्ववहादेः सकलकार्यकारणत्वापत्तिः । नहि गोः
कश्चित्प्रत्यगोरित्यर्थः ॥

सू० * “प्रतिकार्यव्यक्ति तत्पृथक् ? — इति चेन्न, ६ सा-
धारणस्यापि तद्गतस्य स्वरूपस्य घटादिकारणा-
त्मतयानुवृत्तौ घटकारणत्वस्यापि स्तम्भकारणत्वा-
पत्तेः ७ * कारणत्वमात्रेण तदनुगतं रूपं न घट-
कारणत्वादिना । *— इति चेन्न, “घटादिविशेषानु-
पहितकारणत्वमात्रस्य किं प्रतीत्य निर्देयस्य स-
द्भावे प्रमाणाभावात् ८ अन्यथा यदि किञ्चित्प्रति-
कारणे सामान्यतः कारणत्वं नाम धर्मः स्यात्तदा
तस्या एव व्यक्ते किञ्चित्प्रत्यकारणत्वादकारणत्व-
मपि रूपं तत्र स्यादित्यनपेक्षितविशेषकारणत्वा-
ध्यासाद्देनैकमात्रमेवोक्तव्येति ॥

टी० ॥ कारणत्वं घटादिप्रत्येकनिरूपितमेवेत्याशङ्कते-।

(१) अनुमेव । हेतुता चेनेति बहुव्रीहिरित्यर्थः ।

(२) तदुत्पत्तिः ; * कारणत्वमनित्यमपि न जायते इत्यर्थः ।

“प्रतिकार्यव्यक्ती”ति । अनुगतप्रतीतिवाचिकमनुगतं यत्कारणत्वं तद्यदि घटादिप्रतियोगिकत्वविप्रान्तमेव तदा घटकारणमेव घटादिकारणं स्यादित्याह— । ^b“साधारणस्यापी”ति— । ननु कारणत्वमभ्यदन्वच्च घटकारणत्वमिति सामान्यविशेषरूपतया घटकारणमेव सासमाधिकारणं कथं स्यादिति शङ्कते । “कारणत्वे”ति । कारणपदार्थः न प्रतियोगिक एव प्रतीयत इति निवृत्तिप्रतियोगिककारणत्वनासाभ्यनप्राप्तिकमेवेति परिहरति— । ^d“घटादां”ति कारत्वसामान्याङ्गीकारे द्रव्यनाह— । “अन्यथे”ति । कथं विशेषोपहितकारणत्वमेव यदि कारणत्वं तदा कार्यविशेषे तदकारणत्वमपीति कारणत्वाकारणत्वलक्षणविरुद्धधर्माध्यासात्स्वतोऽपि द्रव्यो भिन्नः स्यादित्यर्थः ॥

सू० “किञ्च कार्यव्यक्तेः कारणमस्ति न वा ? । न चन्नित्यसत्त्वासत्त्वयोरन्यतरप्रसङ्गः । अस्ति चेत्किं तत्कारणम् ? । ^b* व्यक्तिविशेष ? *—इति चेन्न, ‘पूर्वादिभावस्य रासभादिसाधारणत्वात्तां कार्यव्यक्तिं’ प्रति तस्याः किं तत्कारणत्वं ” * स्वरूपमेव ? *—इति चेन्न, तस्य व्यावृत्तत्वात् “तस्य^(१) तत्कारणात्मत्वे चा^२तदात्मनं तत्कारणत्वविरोधात् ” तत्कारणत्वस्य च समवाय्यसमवयिनिमित्तभूतानेकव्यक्तिसाधारण्यात् ^३अनेकस्य चैकानुगतबुद्धिव्यवहारनिमित्तत्वे गोत्वाद्व्युच्छेदप्रसङ्गस्य दर्शितत्वात् ॥

टी० ॥ ननु घटस्य कारणमस्ति न वा ? । अन्त्ये नित्यं सत्त्वसत्त्वं वा हेनोरन्यस्यानपेक्षयादिति नित्यमसत्त्वासत्त्वयोरन्यतरप्रसङ्गः । यदि च घटव्यक्तेः कारणमस्ति तदा तत्स्वरूपं व्यक्तव्यमित्याह— । “किञ्च”ति । न तु द्रव्यादिव्यक्तिविशेष एव घटव्यक्तिकारणमिति शङ्कते— । ^b“व्यक्तिविशेष इति । भवतु व्यक्तिविशेष एव कारणं तथापि तस्या द्रव्यादिव्यक्तिविशेषस्य

घटयत्किविशेषं प्रति किं कारकत्वमिति पृच्छति-। “पूर्वादि-
भावस्ये”ति । तद्व्यक्तिपूर्वसत्त्वमात्रं रासभावावतिष्ठानमिति
तद्वाक्यमित्यर्थः ॥ ननु द्रव्यादिस्वरूपमेव तदिति शङ्कते-।
“स्वरूपेति । तद्व्यक्तिस्वरूपं चेत्तदा चक्रस्वरूपं घटयत्किकारणं
न स्यादिति परिहरति-। “तस्ये”ति ॥ ^f “अतदात्मनामिति”ति ।
अतदात्मनां चक्रात्मनामित्यर्थः ॥ नन्वेकमेवैककार्यकारणमित्या-
शङ्क्याह-। त-“तकारणस्ये”ति । ननु प्रतिसत्त्वं व्याकृतमेव
द्रव्यादिस्वरूपं घटकारणत्वानुगतव्यवहारं कुर्यादित्याशङ्क्या-
ह-। ^g “अनेकस्य चे”ति । एवं सति गवाकानुगतमतिरपि
व्यक्तिभिरेव स्यात् किं गोस्वेनेत्यर्थः ॥

सू० * नियतपूर्वभावित्वम् ? *-इति चेन्न, ^b व्याप्य-
र्थस्य नियमस्यैकस्य सर्वत्र व्यक्तावसम्भवात् पूर्व-
मात्रस्य चातिप्रसङ्गकत्वात् * तज्जातीयं प्रति नि-
यततज्जातीयत्वम् ? *-इति चेन्न, ^d तस्य तज्जा-
तीयव्यवस्थान्तरसाधारण्यात् * नियततज्जातीयत्वे
कति तत्पूर्वत्वम् ? *-इति चेन्न, ^f तत्समानका-
लोत्पत्तिककार्यव्याप्त्यतसाधारण्यात् ^g तथाभ्युप-
गमे चैकसमवायादिनामे सर्वतत्कार्यनाशप्रसङ्गः ॥

टी० ॥ ननु घटनियतपूर्वभावित्वमेव रासभावावतिष्ठानं
घटकारकत्वमिति शङ्कते-। ^a “नियते”ति । एतद्व्यक्तिनि-
रूपितनियमस्य तत्कारणव्यक्तियु निरूपयितुमशक्यत्वात्सामा-
न्यद्रव्यावच्छेदेनैव नियमनिरूपणादिति परिहरति-। ^b “व्या-
प्यर्थस्ये”ति ॥ ननु घटत्वावच्छिन्नकार्यं प्रति द्रव्यादीनां
निमित्तपूर्ववर्तित्वं शङ्क्यमेवेति शङ्कते-। ^c “यज्जातीयमिति”ति ।
एवं सत्येकघटयत्किकारकत्वमपरघटयत्किना खेऽपि गतमिति
व्यक्तिविशेषकारणत्वाभिधानाय प्रवृत्तस्तज्जातीयकारणत्व-
मात्रमभिधत्तव्यसंबन्धमिति परिहरति । ^d “तस्ये”ति
घटनियतपूर्ववर्तित्वं प्रति शङ्क्यमेवेति शङ्कते-। तद्व्यक्ति-
नियतपूर्ववर्तित्वं प्रति शङ्क्यमेवेति शङ्कते-।

कारणत्वं न च घटान्तरकारणेषु व्यक्तिविशेषपूर्वसरवमिति
नातिप्रसङ्ग इति शङ्कते-। ° “नियते”ति । एकस्मिन् घटे
जायमाने यः शतं घटा जायन्ते तत्रोक्तपक्षेकघटकारणत्वमप-
रघटकारणे नानित्यतिप्रसङ्ग एवेति परिहरति-। / “तत्स-
माने”ति । नन्वेकं कपालं भवतु समानकालीनमनाघटकारणं
को दोष इत्यत आह-। / “तत्रे”ति । आदिपदादसमवायि-
कारणसङ्ग्रहः ॥

मू० ° तत्कालतज्जातीयमवसामग्रीतः सर्वतत्कालतज्जा-
तीयोत्पत्तौ सामग्रीभेदस्य कार्यभेदहेतुतया प्रत्येक-
मिलितसामग्रीत्वविकल्पेन कार्यव्यवस्थभेदप्रतिव्य-
क्तिस्वरूपभेदयोरन्यतरप्रसङ्गश्च ° समवायित्वं प्र-
त्यपि साधर्म्यानु वधायिनि नियमेत्यापत्तेः ° व्यावृ-
तत्वे चानियमात् * ° नियततज्जातीयत्वे सति
तत्सादेश्यम् ? * इति चेन्न, ° समवायिदेशापेक्षया
कार्यकारणयोः सादेश्यनियमानभ्युपगमात् / संयो-
गिदेशापेक्षया गुणादावसम्भवात् ॥

टी० ॥ नानाकालोत्पत्तिकानाघटसामग्रीणामनेकत्वे

एकोऽपि घटोऽनेकः स्यादेकत्वे जानेकोऽप्येकः स्यादित्याह-
° “तत्कालतज्जातीये”ति । इदानीं समवायिकारणं विशिष्य
सबहयति-। ° “समवायित्वमिति”ति । घटं प्रति तन्तुत्वेन सम-
वायिकारणत्वे सर्वेषां तन्तूनामेकघटसमवायित्वापत्तिः तत्रच
किञ्चित्तन्तुनाशे सर्वघटनाशः स्यादित्यर्थः । तत्तन्तुत्वेन तु
कारणत्वं दुर्ग्रहमित्याह-। ° “व्यावृत्तत्वे”इति । अनिसमवायि-
यमग्रहाणावात्मनामान्धावच्छेदेनैव तत्तद्ग्रहादिति भावः । ननु
यत्पटसमानदेशे यः तन्तुः स तत्पटसमवायिकारणमिति
शङ्कते-। ° “नियतेति”तन्तुपटयोरेकनाशे वृत्तौ सादेश्यं स्यात्-
त्वेव त्वयाभ्युपगम्यते इति परिहरति-। ° “समवायी”ति ।
ननु समवायेन सन्धेनाप्यवाययविनोः सादेश्यं न भूतः

किन्तु मयीगेन तथा च तत्सु गटयोर्भूतत्वे सादेश्यं सम्भवत्येवे
त्याशङ्क्याह—। “संयोगी”ति । एवं सति गुणकर्मणोः
समवायिकारणसङ्ग्रहः तयोस्संयोगाभावादित्यर्थः ॥

मू० “यथाकथञ्चित्सादेश्यमात्रस्य चातिप्रसञ्जकत्वाद् ^१दृ-
ष्टादेर्भिन्नदेशस्यापि कारणत्वोपगमे सर्वं प्रति सर्व-
कार्यसामग्र्याः कारणत्वापाता ^२‘पूर्वभावनियमादे-
स्तुल्यत्वात्’ ^३‘अनुगते च रूपेन्वयव्यतिरेकसम्भवात्
व्यक्तिगतसामान्ययोरेव कार्यत्वकारणत्वा-पत्तेः’ ^४‘त-
द्रूपसामान्ययोरन्वयव्यतिरेकादिनियमः व्यक्तयो-
श्च कार्यकारणतेति लक्ष्यलक्षणभाववैयधिकरण्यात् ॥

टी० ॥ नन्वयथाकथञ्चिन्नोरिव गुणगुणनोरपि कथञ्चि-
त्सादेश्यमस्त्येवेत्याशङ्क्याह—। “यथाकथञ्चिद्”ति । किञ्च
त्वयाऽदृष्टादीनां भिन्नदेशानामपि नियमपूर्ववर्तिजातीयत्वेन
कारणत्वनभ्युपगम्यते इति सर्वत्र सर्वं कारणं स्यादित्याह—।
“अदृष्टादेरिति । ‘पूर्वभावे’ति । कारणजीवतिदृष्टस्य
पाटलीपुत्रीयपटजातीयपूर्ववर्तित्वेन कारणत्वं स्यात्सादेश्य-
त्वस्य त्वयैव तिरस्कृतत्वादित्यर्थः । किञ्च दृष्टव्यकथञ्चिद्व्यक्तयोः
कार्यकारणभावो न स्यादेव पूर्ववर्तिता नियमस्य सामान्य-
द्वयमात्रविश्रान्तत्वादित्याह—। “अनुगते”इति । ननु नि-
र्विशेषं न सामान्यमिति सामान्यावच्छेदेनापि व्यक्तीनामेव
कारणत्वं पर्यवसन्नमित्याशङ्क्याह—। “तद्रूपे”ति । सामा-
न्ययोर्नियतपौर्वापर्यलक्षणं कार्यकारणभावलक्षणं दृष्टव्यटादौ
लक्ष्ये नास्तीति वैयधिकरणान्तर्यः ॥

मू० “सामान्याकारेण प्रविष्टां व्यक्तिमादायान्वयव्यति-
रेके विश्लेषस्याकारणत्वं ^१सामान्याकारेण च पूर्व-
कार्यत्वं ^२द्रव्यसामग्रां वृक्षसामग्रीं शिंशपासामग्रीं
च पृथग्व्यक्तिजनभापातः ^३‘पृथगेव तासां सामग्री-

त्वात् सर्वेषां च व्यक्तिं प्रत्येक जनकत्वात् द्रव्य-
त्वादीनामजन्यत्वात् ॥

टी० ननु तथापि घटजालीयनियतपूर्ववर्तित्वमेव कार-
णत्वं प्रमायेन सामान्यस्य परिच्छेदमिति विशेषयोरपि कार्य-
कारणभावः स्यादेव विशेषगर्भत्वात् सामान्यस्येत्याशङ्क्यह-
२॥“सामान्याकारणे”ति । एवं सति विशेषः (१) कारणं न स्या-
देव कारणलाघादप्रमाणस्य विशिष्टे एव प्रकृतेः सामान्यवि-
शिष्टं स्वस्वन्तमेव कारणं तत्र दण्डादिरित्यर्थः ॥ ४॥“सामा-
न्याकारणे”ति । पूर्वमत एव कार्यत्वं स्यादिति सत्कार्यवादा-
पत्तिरथवा पूर्वमत एव घटस्य भाविदण्डकार्यत्वं स्यात् (२) इत्यर्थः ।
किञ्च दृश्य दृष्टः शिश्येतिनामानाधिकारस्यप्रत्ययो न स्यात्सा-
मग्रीत्रयेण कार्यत्रयजननमस्त्वत्वादित्याह- । ०॥“दृश्यसामग्रे”-
ति । अत्र हेतुमाह- । ॥“एवमेवे”ति । ननु सामग्रीत्रयेण वृक्ष-
त्वशिंशपात्वादिष्वर्थत्रयं पृथगेव क्रियते व्यक्तित्वनिमित्तस्येत्याश-
ङ्क्यह- । ॥“सर्वानामि”ति । सामान्यत्रयमजन्यमेव तेन तदभेदे
नापाद्यते किन्तु व्यक्तिभेद एव नामग्रीमेदादापाद्यत इत्यर्थः ॥

मू० *शिंशपासामग्रा वृक्षसामग्रीसहिताया एव साम-
ग्रीभावाद्वा पृथक् शिंशपाव्यक्तिः ? *-इति चेन्न,
वृक्षसामग्रा शिंशपासामग्रीमतीत्यापि शालताला-
देर्वृक्षस्य जननात् पृथक्त्वा वृक्षव्यक्तिजननापत्तेः
*सापि शिंशपासामग्रीतन्मिलितजनिकेति न
व्यक्तिभेद ? *-इति चेन्न, “शिंशपार्थातिरिक्तवृक्षा-
र्थाभावापत्तेः वृक्षशिंशपासामग्रोरेकीभूतयोर्जनना-
विशेषा वृक्षसामग्री च वृक्षजनन एव कथं क्वचि-
च्छिंशपासामग्रीं क्वचित्सालसामग्रीमपेक्षत इति
स्यात् ।

(१) विशेषः-विशेषविशेष इत्यर्थः । यद्वा विशेष इत्येवमर्थाने
विशेष इत्येव सर्वत्र याठ उच्यते ।

(२) स्यात्, तथापि दण्डत्वधर्माऽङ्गान्तत्वादिति भावः ।

टी० ॥ ननु शिंशपासामग्री वृक्षसामग्रीमिलितैव जनि-
 केति शिंशपा कथं वृक्षमिका स्यादित्याशङ्कते-। “शिंशपे”ति ।
 शिंशपा सामग्रीसाहित्यनियम इति परिहरति-। ^६“वृक्षसाम-
 ग्री”ति ॥ ननु तन्नालादौ शिंशपासामग्रीमन्तरेणापि वृक्षसा-
 मग्री भवतु किं तेन प्रकृते वृक्षसामयिता शिंशपासामग्रीमादायै-
 वेति कथं व्यक्तिभेदः स्यादिति शङ्कते-। ^७“भापी”ति । सा शिं-
 शपासामग्री वृक्षसामग्रीसाहित्यनियता चेत्तदा वृक्षसामान्यसा-
 मग्रीतोऽपि प्रकृते वृक्षसामग्री तत्राभिन्नैव वाक्या तदा तदेकवृ-
 क्षगतं वृक्षत्वं शिंशपात्वं चाभिन्नमेव स्यात्तत्र वृक्षसामग्रीः
 सामान्यसामग्रीत्वभावादिति परिहरति-। ^८“शिंशपार्थे”ति ।
 किञ्च शिंशपातनालसामग्रीमिलिता वृक्षसामान्यसामग्रीप्येका
 कथं तिष्ठेद्वेन शिंशपातनालयोर्द्वयोरपि वृक्षत्वाविशेषः स्या-
 दित्याह-। ^९“वृक्षसामग्री चे”ति ॥

मू० एकस्य वृक्षलक्षणस्य कार्यस्य सामग्रीभेदे स्वरूपभे-
 दापातात् ^{१०}अनुगतायाश्च वृक्षसामग्रीत्वे पृथक्वृक्ष-
 व्यक्तेः पृथक् शिंशपादिव्यक्तेरुत्पत्त्यापत्तेरित्यादि
 स्वयमूहनीयं, नियमे च प्राक्कालतयाभिधीयमानै
 प्रागित्यस्य व्यवच्छेदौ वर्तमानमविद्यत्कालौ प्रा-
 यकालश्च व्यवच्छेदको विवेचनीयः । नच तद्वि-
 वेचनं शक्यं * वर्तमानादिबुद्ध्य एव स्वविषयवै-
 चित्र्ये प्रमाणम् ? -इति चेन्न, तथाहि वर्तमाना-
 दिबुद्धेरेव को विषयः कालविशेष इति चेत्कालस्य
 विशेषः स्वाभाविक औपाधिको वा ? । नाहः ।
 कोसस्य भवद्भिरेकत्वाभ्युपगमात् ॥

टी० ॥ ननु भवतु वृक्षसामग्री अपि विशेषसामग्रीद्वयभे-
 देन भेदः को दोष इत्यत आह-। “एकस्ये”ति । विशेषद्व-
 यसामग्रीतः सामान्यसामग्री निकृष्टेत्वंत आह-। ^{११}“अनुगता

या"इति । तथा सति विशेषद्वयातिरिक्त एव रूपं कार्त्तनमुभू-
येतेत्यर्थः । प्रोक्तकालीनतायां कारणस्य नियम उक्तस्तत्र पूर्वप-
दार्थं स्वहयति- । "नियमे चे"ति । तदगिरुक्ती तद्वृत्त्यवच्छे-
द्याप्रतीती विशेषसमकल स्याल्लक्षणं च दुरवधारणमापद्यतेति
भावः ॥ ननु विषयवैचित्र्याधीनमित्यतीतत्वेन प्रतीयमान
एव कालः पूर्वकाल इति सुवचनमेवैतदित्याह- । "वर्त्तमाना-
दिप्रतीतिविषयमेव न विदुः इति सोऽवश्यं निर्वाच्य इत्याह- ।
"ने"ति ॥

म० ० य एव च कालो वर्त्तमान इति प्रतीयते स एव
पूर्वं भावीति पश्चाद्भूत इति च न प्रतीयेत *
त्रिविधस्वभाव एवासी ? *--इति चेन्न, भेद-
प्रसङ्गात् 'व्यवस्थानुपपत्तिप्रसङ्गाच्च 'यदेव वर्त्तते
इति प्रत्ययस्तदैव वृत्तो वर्त्तिष्यते इति प्रत्ययः
स्यात् 'द्वितीयश्चेदुपाधिरभिधीयतां * सूर्यादिक्रि-
यासंबन्धभेदः स ? *--इति चेन्न, भूतभविष्यतो-
रपि क्रियासंबन्धप्रत्ययस्वावश्यं वक्तव्यत्वात् ? य
एव दिवसः सूर्यगतिविशेषावच्छिन्नो वर्त्तते इति
प्रतीतः स एव हि तदवच्छिन्नो वृत्त इत्यवगम्यते
वत्सर्वाङ्गति च । नहि निर्विशेषस्य कालस्य तदती-
तत्वं वा किन्तुपाधिविशेषेणैवावच्छिन्नस्य ॥

टी० ॥ एकत्वाभ्युपगमे दोषमाह- । "य एवेति ।
एकस्य विरुद्धत्रैविध्यानुपपत्तिरित्यर्थः । ननु स्वभाव एवास्य
प्रतीतिबलाप्रविध इति न विरोध इति गृह्यते- । "त्रिवि-
धे"ति । एकस्य विरुद्धस्वाभाटयानुपपत्तिरिति परिहरति । नेति ।
दोषान्तरमाह- । "व्यवस्थे"ति । तदेव दर्शयति- । "यदे-
वे"ति । वर्त्तमान एवानीतत्वादिनापि भासेतेत्यवधारयतिः
स्मादित्यर्थः । औपाधिकत्वे दोषमाह- । "द्वितीय"इति । वस्त-

नानाकलात्रं प्रतिनिपतस्यो^(१)पाधेरभावात्साधारणेन चोपा-
धिना नियतप्रतीतिप्रयोगोऽनुपपत्तिरित्याह—। “मृतमधि-
त्यतोरपी”ति । मृतमधित्यतोरप्यनौपाधिकत्वमित्याह—। “य
यवे”ति ॥

मू० “येनैवासी पर्वे दिनान्तराद्ध्यवच्छिन्नो वर्त्तत इति
प्रतीतस्तेनैवोपाधिना तत एव ध्यवच्छिन्नो वृत्त
इति वर्त्तस्यत इति च कदाचिज्ज्ञायते * ननु
सत्यमेतत्परं यदा तदुपाधिसंबन्धोऽस्य स्वरूपेणाव-
तिष्ठमानस्तदा वर्त्तमानप्रत्ययो यदा स एवविनष्टो
भवति तदा भूतप्रत्ययो यदानागतस्तदा भविष्य-
त्प्रत्यय इति * नैतस्ति, यद्यच लटो विवक्षितोर्थः
तदा तज्ज्ञानस्यैव तज्ज्ञानोपायत्वमित्यात्माश्रया-
नवस्थयोरन्यतरप्रसङ्गः “विनष्टादिशब्दाश्चातीता-
दिपर्यायाः तेषां सर्वेषामेवार्थं निरूप्यमाणे तन्म-
ध्यपतितमेकं शब्दं प्रयुज्य तन्निरुक्तिं कुर्वाणः श्ला-
घनीयमज्ञो मातापितृमानसि * क्रियावच्छिन्नः का
लो वर्त्तमानः तत्प्रागभावाच्छिन्नमभूतः तत्पश्च-
सावच्छिन्नो भविष्यन् ? * इति प्रः । अतीताना-
गतप्रतीतिकालोऽपि क्रियावच्छि- प्रतीयत इति
वर्त्तमानप्रत्ययप्रसङ्गस्य तादवस्थ्यात् ।

टी० ॥ वर्त्तमानोपाधेरभिन्न एवोपाधिभूतमधित्यतोर-
पीत्याह—। “येनैवे”ति । तथाच वर्त्तमानमुद्दिरेवातीतादिवृ-
द्धिरपि स्यात्तदुपाध्यवच्छेदरूपविषयाविशेषादित्यर्थः । ननुपा-
धेरैकत्वेपि तद्वर्त्तमानातीतानागतसर्वैः प्रत्ययवैचित्र्यं स्यादिति
शङ्कते । “नन्वि”ति ॥ “नैतदि”ति । स्वरूपेणावतिष्ठमान इति
शानच्स्थानिने लट इत्यर्थः । यदि तेनैव वर्त्तमानेन तन्निरूपकं
तदात्माश्रयो वर्त्तमानान्तरेण चेत्तदानवस्थेत्यर्थः । आत्माश्रया-

निरुक्तम्—। ^d“विनाशो”दीति । विनाशो नूनोत एवेत्युच्यते तथा-
चात्मनाश इत्यर्थः । वर्तमानादिक्रियाद्वारापात्रिभेदं प्रति नियत-
नाह—। “क्रिये”ति । कालस्यैक्यादेकस्यैव क्रियातत्प्रागभाव-
तत्प्रत्ययसाधयेदमरुभवे वैचिक्यामुपपत्तिरिति परिहरणम् । घटा
क्रियापदेन क्रियामात्रमिधीयते तथाच क्रियाप्रागभावावच्छि-
न्नोऽपि^(१) किञ्चित्क्रियावच्छिन्नो भवत्येवेति नैतत्कृतमपि वैचि-
क्यमित्यर्थः ॥

मू० “क्रियानवच्छिन्नस्य तत्प्रागभावप्रध्वंसभाववच्छेदा-
नुपपत्तेः प्रागभावश्च प्रागर्यानिरुक्तौ कथं तदुर-
धिगमः प्रध्वंसस्यापि प्रागभावात्कथं विश्लेषो व-
क्तव्यः * अभावो विनाशी प्रागभाव उत्पत्तिमान्
प्रध्वंस इत्यनयोर्विशेषः ? *-इति चेन्न, “को हि
प्रागभावस्य विनाशो येन विनाशीत्युच्यते । यदि
प्रतियोगिभूतो घटादिः प्रध्वंसस्यापि प्रागभावव-
त्प्रतियोगीति सोऽपि विनाशी प्राप्तः उत्पत्तिमात्रं
प्रध्वंस इत्युत्पत्तिपदार्थो विवेचनीयः । यद्यसावसतः
सत्त्वं तच्च सामान्यं तदाऽभावेऽसम्भव एव । अथ
स्वरूपसत्त्वं तदा प्रागभावेऽपि प्रसङ्गः तस्यापि कदा-
चिदुपत्त्वा तत्पूर्वममनः पश्चात्सत्त्वं विवक्षितम् ? *-
इति चेन्न, पूर्वदानीं पश्चादर्थस्यैवानिरुपपत्त्यात् एतेन
कारणावच्छिन्नं सत्त्वमुत्पत्ति रित्यपिनिरस्तम् ॥

टी० ॥ तदेवाह—। “क्रियानवच्छिन्नस्ये”ति । प्राक्काल
एव निरूप्यते प्राक्कालवत्प्रागभाव इत्यात्मनाश इत्याह—। ^b“प्रा-
गभावश्चे”ति । प्रध्वंसोपि प्रागभावादभिन्न एवेति भूतमभि-
ध्यतेर्नोपाधिवैचिक्यमित्याह—। “प्रध्वंसस्यापी”ति । विना-
शीति विनाशवान् विनाशश्च प्रतियोग्येव प्रागभावस्यैव प्रध्वं-

(१) क्रियाप्रागभाववच्छिन्न इत्युपलक्षणं क्रियाध्वंसावच्छिन्नोऽपी-
त्यपि न्ययम् ।

सस्यापि सप्रतियोगित्वमेव विनाशित्वमित्याह—। ^d“को ही”
ति । “तच्च सामान्यमि”ति । नत्तेत्यर्थः ॥ ^e“तस्यापी”ति । उत्त-
रकाले सत एव पूर्वकाले सरवादित्यर्थः । ^f“पूर्वमसत्”इति ।
प्रागभावस्य तु पूर्वं स्वरूपभस्वमेवेत्यर्थः । ^h“एतेने”ति । प्राग-
भावे कारणावच्छेदाभावाकोत्पत्तिरित्यर्थः ।

मू० “पूर्वापरनिर्वचनमन्तरेण कारणार्थानिर्वचनादस्तु
तावदतीतानागतयोर्न्यायातया निरुक्तिः * यत्क्रि-
यावच्छिन्नो यः कालः स तत्क्रियापेक्षया वर्तमानो
न त्वन्यापेक्षया ? *-इति चेन्न, तदपेक्षयेति कोर्यः
^bकिं तदुपधानेन उत तदवधिकतयोत तत्प्रतियोगि-
कतया उत तेन प्रकारेणेत्येव ? । नाद्यः ‘तदुपाध्यव-
च्छिन्नस्यातीतातानागतप्रतिपत्तिविषयत्वमपि त-
स्येत्यसकृदुक्तत्वात्’नापि द्वितीयः । अस्मादयं दीर्घ
इतिवदस्मादयं वर्तते इत्यवध्यपेक्षामन्तरेण प्रती-
यमानत्वात् सर्वदेव च त्रिविधावध्यपेक्षयासीदस्ति
भविष्यतीति प्रत्ययाव्यवस्थाप्रसङ्गात् ॥

टी० ॥ अतिदेश्यं दर्शयति—। “पूर्वे”नि । अपरेति स-
म्प्राप्तापातं कार्यं पूर्ववर्तित्वं का जत्वं कार्यत्वं चापरकालव-
र्तित्वमिति परस्परयोपरकालस्यापि कारणत्वनिष्पत्तित्वमिति
तात्पर्यम् । न त्वन्यापेक्षयेति । न स्वानवच्छेदकापेक्षयेत्यर्थः ॥
^b“किमि”ति । क्रियाया उपधावित्वमवधित्वं प्रतियोगित्वं
वेति विकल्पोर्यः तत्क्रियोपहितस्यैवातीतत्वमनागतत्वं चेत्य-
विशेषः । कालस्यैकत्वादित्यह—। “उपाध्यवच्छिन्नस्ये”ति ।
क्रियाया अवधित्वे दोषमाह—। “नापी”ति । किञ्च यथाव-
धिर्वर्तमानत्वे तथा तत्प्रागभावप्रत्ययं भाववधी भूतविषयतो-
रपि स्यातां तैश्चावधिनिरेक एव कालस्तत्तत्प्रत्ययविषयः
स्यात्तदा वर्तत इतिवत्तद्देवासीद्भविष्यतीत्यपि प्रत्ययः स्यादित्य-
व्यवस्था भवेदित्याह—। “सर्वदेवे”ति ॥

सू० "अत एव न तृतीयः । नापि चतुर्थः । ^१अतीतानागत-
प्रतीतिकाले क्रियावच्छेदप्रकारेण वर्तमानप्रत्यय-
विषयत्वप्रसङ्गात् * 'नासी क्रियावच्छेदलक्षणः प्र-
कारोऽतीतानागतकाले वर्तते ? * -इति चेन्न, ^२वर्त-
मानताया अद्याप्यनिरूपणेन वर्तते इति उक्त्वा वि-
शेषस्य दर्शयितुमशक्यत्वात् * तत्क्रियाकाले तत्क्रि-
यावच्छिन्नः कालो वर्तमान ? * -इति चेन्न,

टी० ॥ ^१"अत एव"ति । अथाप्रतीत्यभावादेवेत्यर्थः । ननु
अवश्येव तस्यायं वर्तमानः कालः तस्यायनतीत इत्यादिप्रतीतिः
पृष्ट्वा प्रतियोगित्वस्यैवाभिधानादिनि चेन्न । घटो वर्तमान इत्यादि
न स्यात् । तच्च क्रियाया एव प्रतियोगित्वे घटादेऽपि वर्तमा-
नत्वे यत्ने क्रियानात्र एव (१) प्रतियोगित्वं कुर्यादिति भावः ।
एवं क्रियायाः प्रकारत्वेऽपि द्रष्टव्यम् ॥ ^२"अतीतानागतं"ति ।
अतीतानागतता च क्रियावच्छिन्नः स एव काल इति तयो-
रपि वर्तमानत्वेन भाग स्यादित्यर्थः । यदा क्रियावच्छेदः प्रकारो
वर्तमानस्तदा तथाप्रत्ययं करोति तदतीतत्वादिदशायां च न
स वर्तमान इति न तादृश्येण अतीतिरिति शङ्कते । "नासा
वि"ति । यदि वर्तमानत्वं परिच्छिन्न(१) स्यात्तदा क्रियाव-
च्छेदः प्रकारो यदा वर्तते इत्युक्त्यातीतानागतयोर्विशेषः
प्रतीयेत तदेवाद्यापि न परिच्छिन्नमिति परिहरति- । "ने"
ति । तत्क्रियावच्छिन्नः कालः इत्युक्ते अतीतादावपि प्रसङ्ग
इत्यन उक्तं तत्क्रियाकाले इति ॥

सू० "कालस्य कालाश्रयतया निरूपणासम्भवात्कालान्त-
रस्यानभ्युपगमान्तस्यैव कालस्य तदाश्रयत्वे व्यक्तमा-
त्माश्रयत्वापत्तेः * 'स्यादेतत् । ग्राहकविज्ञानविषयो
ग्राहकविज्ञानाश्रयश्च कालो वर्तमानः वर्तमानो-
पाधिप्रागभावावच्छिन्नश्च पूर्वस्तत्प्रध्वंसाभावव-

(१) क्वचित् क्रियाया एवेति पाठः (२) परिच्छिन्नम् = यवधूतम् ।

चिद्वन्नश्चानागतः प्रागभावप्रध्वंसयोश्च स्वाभाविकमेव भेदमादाय व्यवस्था प्राग्यवस्थाहेतुरभावः प्रागभाव इति स्वभावभूतस्यैव विश्लेषस्य कार्यमादाय लक्षणमनागतव्यवस्थानिदानभावः प्रध्वंस इति च प्रध्वंसस्य ? *-इति । मैवं,

टी० ॥ “कालस्य कालाश्रयतये”ति । यद्यपीदानीं काल इति प्रतीत्यनुरोधात्कालेऽपि । कालः स चात्माश्रयतया यद्यपि न स्वरूपे तस्य तथाऽप्युपाधिविशिष्टे केवलः केवले चोपाधिविशिष्ट इति सम्भवत्येव काले कालः । किञ्च स्थूलेपाध्यवच्छेदेन सूक्ष्मेपाध्यवच्छेदः कालः सम्भवत्येव भवति हि दिवा मुहूर्तनिरुपाद्याविधां तथापि तत्राप्यस्तीतादिविशेषको प्रयोगो (१) नास्तीति भावः । वर्तमानविषयकज्ञानाश्रयः कालो वर्तमानः एवं तदतीतत्वाद्यपि निर्वाच्यमिति शङ्कते-। ^b“स्यादेतदि”ति । ननु प्रागभावप्रध्वंसावेव दुर्बचावित्यत आह-। “प्रागभावप्रध्वंसयोरिति”ति । व्यवस्थानलक्षणं कार्यमादायेत्यर्थः । यद्वा कार्यपदेन प्रतियोगीत्युच्यते तथाच प्रतियोगिजनको ऽभावः प्रागभाव इत्यर्थः ॥

सू० “ज्ञानाऽस्वप्रकाशतापक्षे स्वेऽपहितस्य स्वयं ग्रहणानुपपत्तेः कथं वर्तमानताग्रहः ज्ञानान्तरेण च तथाग्रहे वर्तमानतावभासाङ्गीकारे तदासी दृष्टो मयेति प्रत्ययस्य तदासी मया दृश्यत इत्याकारतापत्तिः अत एव स्वप्रकाशपक्षेऽप्यनिस्तारः ‘यावानर्थः स्वप्रकाशे वर्तमानतयोक्तस्तावत एव परेण ग्रहणे व्यवहारो’त्स्वप्रकाशतायाश्चाधिक्येऽपि विषये विश्लेषाभावा ^d* त्वरूपमेव विश्लेषः ? *-इति चेन्न,

(१) अस्तीतादिष्वो वर्तमानस्य विशेषकेषु भेदकेनापयोगः सहकारो नास्तीत्यर्थः । अस्तीतादिकालेतिप्रवृत्तवारण्यमेतावतापि न भवतीति भावः ।

टी० ॥ ^a“ज्ञाने”ति । वर्तमानतायाहकं ज्ञान स्वप्रका-
शमस्वप्रकाशं वा ? । अन्त्ये वर्तमानत्वग्रहेण न स्यादेव तस्य
ज्ञानघटितत्वात् वर्तमानताघटकज्ञानानन्तरमुत्पत्तेनापि ज्ञानेन
यदि वर्तमानताघटस्तदा दृष्टं तन्मयेत्यत्रापि दृश्यते तन्म-
येत्याकारः स्यात् तदपगमेपि तथा तद्व्यवस्थेऽप्यमाणत्वादि-
त्यर्थः । ^b“यावानर्थे”इति । याहकज्ञानविषयो याहकाज्ञाना-
ग्रयश्चैक एव कालोतीतादिसाधारण इति सैवावयवस्या । किञ्च
पक्षेणाप्यतीतत्वादियाहकेनापि ज्ञानेनायमेवार्थो गृह्यत इति
तस्य वर्तमानतायाहकता नास्तीति व्यभिचार इत्यर्थः । ननु स्व-
प्रकाशात्मकज्ञानविषयत्वे सति तादृशज्ञानाग्रयत्वं विवक्षित-
मिति नेकदोष इत्याशङ्कते- । ^c“स्वप्रकाशताया”इति । एता-
वताप्यतीतादिवैलक्षण्यमनिरुक्तमेवेत्यर्थः । ननु स्वनेव विषयी-
क्रियमाणं तज्ज्ञानं वर्तमानत्वप्रत्ययं करोति नान्येनेत्यतीतादी
कः प्रसङ्ग इति शङ्कते- । ^d“स्वरूपमेवे”ति ।

सू० “तस्यानुगमाननुगमाभ्यामनुपपत्तेः प्राक्प्रध्वंसभाव-
योश्च स्वरूपतो विश्लेषेऽपि ^hकतरो भूतव्यवहारस्य
कतरश्चानागतव्यवहारस्योपाधिरित्यनुयुक्ते कार्य-
भेदजनकतया च तन्निरुक्तावुत्तरे पूर्वप्रत्युक्तां पूर्व-
तापरतानिरुक्तं विना जन्यजनकतयाज्ञानमिति ⁱउं-
पाधिभेदाच्च कालभेदे योऽप्येकतयाभिमतः कालः
सोऽपि चन्द्रसूर्यक्रियाद्यसङ्ख्योपाधिभेदसम्भवेन नाना
स्यात्तत्रायमेवोपाधिर्नायमिति चाविनियम्यत्वा-
त्प्रतिज्ञास्वभावभेदवादिपक्षे च नानाक्षणेभु वर्त-
मानत्वादिव्यवहारायमुपाध्यनुसरणावश्यम्भावेना-
क्तोपाधिदोषग्रसस्यैवापातादि’त ^{b*} ननु तथापि
तावद्विषयभेदेनावश्यं भवितव्यं ^hप्रतीतिभेदस्य दुर-
पहवत्वा-

टी० ॥ चैवज्ञानस्य स्व उदाहृत्य चैत्रस्य वर्तमानताप्रत्य-
यो न स्यादिति परिहरति—। २० “तस्ये”ति ॥ ८ “कतर”इति ।
लक्षणमन्तरेण तत्त्वग्रहमेवे^(१)त्यर्थः । “कार्यभेदे”ति । पूर्वपक्ष-
ग्रहणव्याहरणलक्षणकार्यभेदः यथापरभावनिवृत्तिमन्तरेणाशक्यग्रह-
एवेत्यर्थः । उपाधयः । सर्वादि^(२)त्यन्द् । बहव इति तमुपहितस्यै-
कदेशे बहुत्वप्रसङ्ग इत्याह—। ८ “उपाधी”ति । नन्वेकेन केन-
चिदुपाधिनापहितत्वे नैकानामात्मनिरयत आह—। “तत्रे”ति ।
ननु प्रतिपक्षकालस्वरूपभेदाधीनमेव वर्तमानादिकथनद्वारे-
विषयं स्यादत आह—। १ “प्रतिपक्षे”ति । संशयसंशय प्रती-
ति—। १ “ननु तथापी”ति ॥ १ “प्रतीतिभेदस्ये”ति । प्रतीति-
भेदवैकल्यस्येत्यर्थः । विषयभेदमन्तरेण सर्वाः प्रतीतय एका-
काराः स्युरिति भावः

मू० दतः “सामान्यतः सिद्धौ विशेषतो विवेचनाशक्तौ
भेदे संशय स्यात्ताम् ? *-इति चेन्न, संशयस्यापि
निर्वक्तुमशक्यत्वात् तथापि संशयस्य निश्चयात्कि-
मुपाधिकृते विषेः उत जातिकृतः ? । आद्ये किं^६
विषयविशेषेणोपाधिना उत “कारणविशेषेण उता-
न्येनैव केनचि*संबन्धिना कृतः न तस्यानिर्वचनात्
* उभयोर्कोटिविषयः संशय*इति चेन्न, “कोटिद्वयस-
मुच्चयनिश्चयापि संशयत्वप्रसङ्ग त् । * प्रतीतिरेव-
नैव^(१)म् ? *-इति चेन्न, “भेदाभेदप्रतीतीनां शब्द-
स्वप्नादिप्रतीतीनां च तादृशासम्भवात् १*समुच्च-
यप्रकाशे कोट्योरविरोधः प्रकाशते संशयेत् विरोध
? *-चेन्न, पीतः शङ्ख इत्यादिषु पीतत्वशङ्खत्वदे-
भिर्ज्ञाश्रयतानियमं विरोधं जानतोपि प्रत्ययात् ॥

(१) अतएवाहमेव, तन्म अश्रयमेवेति वा पाठः ।

(२) सर्वादिपदेन चन्द्रादयः ।

(३) एकस्मिन् धर्मिणीति शेषः ।

टी० ॥ “सामान्यत” इति । प्रतीतिभेदाच्चानुपपत्त्या
विषयभेदः सामान्यतः सिद्धोऽपि स्वरूपाभ्योन्वयाभावेऽप्यस्यां
प्रत्येकमनुपपत्तौ तत्र सन्देह इत्यर्थः । यद्वा विषयभेदो घटा-
दिरेव निर्वक्तुमशक्य इति सन्देह इत्यर्थः ॥ ^६“विषयविशे-
षेणे”ति । विरोधिनानाकोटित्वादिनेत्यर्थः ॥ “कारणविशेषणे”
ति । सामान्यमज्ञानादिनेत्यर्थः । स्थानरयं पुरुषश्चेत्यत्राति-
व्याप्तिमाह— । ^७“कोटिद्वये”ति ॥ “भेदाभेदे”ति । भिन्नो यम-
भिराश्चेति मते तादृशप्रतीतसम्भवात् भिन्नोयमभिराश्चेति
शाब्दप्रतीतेरसम्भवादित्यर्थः । “अत्यन्तासत्यपि ज्ञानमर्थं
शब्दः करोति ही”ति न्यायादिति भावः । विरोधिविषयत्वं
लक्षणमाशङ्कते— । ^८“समुच्चये”ति ॥

सू० * “तथापि तस्यां बुद्धौ न भ्रमते विरोधः ?”—इति
चेन्न, कथमेवमिति प्रकाशेऽपि तत्प्रकाशात् तयो-
रेकाग्रययोर्विरोधप्रतीतेरवश्योपेयत्वात् * “मिथ्या-
धियस्ता इति ?”—चेन्न, संशयस्यापि भवद्भिरत-
त्त्वबुद्धितयाङ्गीकारात् तत्त्वातत्त्वबुद्धयोश्च तद्वि-
षयत्वेन विशेषाभावात् । नहि मिथ्या रजतबुद्धौ
रजबुद्धिरेव न भवति । अथवस्थितकोटिद्वयविषयसं-
शय इति चेत्, केयमव्यवस्थितता पाक्षिकतेति चेत्,
न पर्याय पृच्छमोपितु किं कोटिद्वयस्वरूपमेव उत
कोटिद्वयस्य धर्मः कश्चिदाद्यो कोटिद्वयनिश्चयेन
सहाविशेषस्तदवस्थः द्वितीये यद्य “सौ केनचित्प्र-
माणेन सिद्धः ॥

टी० ॥ पीतत्वशङ्कत्ययोर्यद्यपि वास्तवो विरोधस्तथापि
पीतः शङ्क इति प्रतीतो न भ्रमते इति नातिव्याप्तिरित्याह— ।
“तथापी”ति । कथमयं शङ्क, पीत इत्यर्थं संशयस्यापि पीतः
शङ्क इति निश्चयदर्शनादित्याह— । ^९“कथमि”ति । ननु कथ-
मेवमिति पृथगेव विरोधज्ञानमित्यत्र आह— । “तयोरिति”ति ।

५० "तस्या" इति । दृष्टादृष्टकारणचक्ररूपायास्तृतीया उपधा-
यत्वे संशयः क्वापि माननप्रत्यक्षविषयो न स्यादित्यर्थः ॥

मू० "न च तस्या अनुमेयत्वं लिङ्गासम्भवात्, ५० कार्यवि-
शेष एव लिङ्गम् ?" इति चेन्न, 'कार्यगतस्यैव विशेष-
यस्य चिन्त्यमानस्याद्याप्यप्राप्तेः 'जातिभेदस्य दूष-
णीयत्वात् । नापि द्वितीयः । दृश्यस्य तदेकदेशस्य 'सा-
धारणधर्मदर्शनादेर्विशेषद्वयस्मरणादेश्च साधारण-
धर्मविशेषद्वयज्ञान प्रत्यक्षादावपि हेतुत्वेन साधार-
य्यात् अदृश्ये च तस्मिन्लिङ्गाभावात् 'तेन कार्यं
विशेषजात्याधानस्य निरस्यत्वात् 'तस्या अविवक्ष-
त्वेनानुव्यवसायमाश्लिष्यकार्यगतविशेषविभवाऽसा-
मर्थ्यात् ॥

टी० ॥ नन्वनुमानोपहिता संशयसामग्री संशयानुव्यवसा-
यविषयः स्यादित्यत आह । "न च" इति ॥ ५० "कार्यविशेष" इति ।
संशयरूप इत्यर्थः । ज्ञानान्तरापेक्षया संशयस्य सङ्गताभेदकामात्रेण
तद्विषयानिर्दिष्टिरित्याह- । ५० "कार्य" इति । ननु संशयत्वज्ञानिरेव
कार्यविशेषिका स्यादित्यत आह- । "जाती" इति । आदिपद-
पाक्षं धर्मिज्ञानविशेषादर्शनादि ॥ "साधारणे" इति । साधार-
णधर्मज्ञानस्य कोटिस्मरणस्य धर्मिज्ञानस्य च यस्मान्न प्रत्यक्ष
तस्यादि अन्यतया तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः । "तेने" इति । तेनाती-
न्द्रियकारणोपनायकनित्यपि नेत्यर्थः । तस्यां जात्यानुपलम्भ-
साधनाह- । "तस्या" इति । जातिश्चेददृश्येन कारणेन संशये
काविदाधेया तदा योग्यव्यवहितवृत्तितया सा योग्या स्यात्त-
त्रैव नित्यर्थः ॥

मू० "नापि तृतीयः । तस्य दर्शयितुमशक्यत्वात् ५० न च द्वि-
तीयः धर्मिस्वरूपादेरपि तद्विषयतया संशयित-
स्वप्रसङ्गात् 'न चैवं न ह्ययं स्यात्तुर्वा पुरुषो वेति सं-

शये सतीदमा परामुष्यमाणस्योद्धृत्यशालिनो धर्मि-
णः स्वरूपसत्त्वेऽपि स्वरूपमेव भवति न वेति तद्द्र-
ष्टुरभिमानो व्यवहारो वा किन्नाम तत्र । किमि-
ति चेत्, 'एकस्यैव ज्ञानस्य निश्चयत्वमंशयत्वजा-
तिसङ्करः * । स प्रामाण्याप्रामाण्यवद्भविष्यति ? *-
इति चेन्न, अत एव हि तयोरपि जातित्वानङ्गीकारः
किन्नाम ।

टी० ॥ येनकेनचिदुगाचिनेति शङ्कितं पक्षं दूषयति-
"नापि तृतीय" इति । जातिविशेषं दूषयति- । "नच द्विती-
य" इति । संशयत्वजातेर्बाह्यवृत्ततया धर्म्यशेति सन्दिग्धत्व
स्यादित्यर्थः ॥ ननु धर्म्यशेऽपि संशयः स्यात्तदायं धर्मो न वा
स्वरूपमिदं न वेति तदाकारस्यादित्यर्थः । प्रत्युत धर्म्यशे
निश्चयत्वमेवाह- । "किं नामे"ति ॥ "एकस्यैवे"ति । यद्य-
प्यनुमत्तत्वात्तात्वादिना परापरभावानुपपत्त्यानित्यत्वं न
जातिस्त्वापि उपाधिरपि निश्चयत्वं संशयविरोधिज्ञानत्वमेव
वाक्यं तच्च कथं संशयवृत्ति स्यादिति भावः ॥ नन्वनभेदेन
०थैकत्वं प्रमात्वमप्रमात्वं च यथा तथा निश्चयत्वसंशयत्वे
स्यातामित्याह- । "स" इति । जातिसङ्कर इत्यर्थः ॥

सू० ० तथाभूताऽतथाभूतार्थतालक्षणोपाधिद्वयरूपता-
स्वीकार एव तयोः ० यदा च संशयत्वलक्षणजा-
तिद्वयसंभ्रमं तद्विज्ञानमास्थियते तदा कञ्चिद्वि-
षयमपेक्ष्य संशयत्वं किञ्चिदपेक्ष्य निश्चयत्वमित्या-
पेक्षिकी जातिव्यवस्थितिरित्यपूर्वः पन्थाः "ईदृ-
शस्य पथः पान्थेनापि भवता किं नियामक्रमभि-
धेयं येन धर्मिणि तस्य निश्चयत्व व्यवतिष्ठते" वि-
शेषद्वये च संशयत्वं विशेषदर्शनादर्शने इति चेत्
तर्हि भवति स्याकोः स्यात्तुत्वं पुरुषत्वं पुरुषस्य

विशेषः प्रतीयते चावाविति विशेषदर्शनात्तत्रापि
निश्चयप्रज्ञः ॥

टी० " तथाभूते' ति । सत्यानुभवत्वात्तस्यानुभवत्वलक्ष-
णमुपाधिद्वयमित्यर्थः । ननु तथाप्यत्रच्छेदेनेदेनैकत्र वृत्तिर्निश्च-
यत्वसंशयत्वयोस्स्यात्संयोगतद्भाववदित्यत आह—। "तद्यदा
चे'ति । तर्हि धर्म्यपेक्षया निश्चयत्वं कोटिद्वयापेक्षया संशय-
त्वमिति ज्ञातेः सापेक्षत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ तत्त्वव्ययं यथा त-
थातु संशयत्वसम्भवे त्ववस्थितिरुभयोरनुभूयत एवेत्यत-
आह—। " ईदृशस्य"ति धर्म्येण निश्चयत्वं कोटिद्वये च तस्य
संशयत्वमत्र यदि किञ्चिद्विषयान्न स्यात्तदनुभवोऽप्यवसनस्यसा-
मिदुस्स्यात् तत्रेवमित्यर्थः ॥ ननु कोटिद्वये विशेषादर्शनात्सं-
शयो धर्मिणि विशेषदर्शनाद्विशेष इत्याह—। " विशेषे"ति ।
स्यानुपपन्नयोः स्यानुत्पन्नपुरुषत्रे विशेषेण दृश्येते इति तत्रापि
निश्चय एवायं स्यादित्यह—। "तर्हीति ॥

मू० " संशयात्पूर्वं नास्ति विशेषदर्शनमिति युक्तः त-
त्रापि संशयः *—इति चेन्न, ' धर्मिधियः पूर्वं
तर्हि कथं तद्वत्विशेषदर्शनं स्यात् " संशयकाले
चास्ति विशेषदर्शनमित्यनन्तरं तर्हि संशयान्न न-
वृत्तिप्रसङ्गोपि युक्त एव * " तदीयविषयाद्विशेषा'
द्वयतिरिक्तस्य विशेषस्य दर्शनं विवक्षितम् ? *—
इति चेन्न, " स्यानुर्वा पुरुषो वेति संशयानन्तरं
दारुमयो मांसमयो वायमिति संशयो नोपपद्यते
तदुभयत्वातिरिक्तयोः स्यानुत्पन्नपुरुषत्रयोर्विशेषयोः
पूर्वज्ञानेनोपलक्षितत्वात् * अन्यतरविशेषदर्शनं सं-
शयप्रतिरोधकं संशयेन तत्पुरुषदर्शनमतो नोक्त-
दोषप्रसङ्ग * इति चेत्, तर्हि स्यानुः पुरुषश्चेति

कुतोऽपि विभ्रमे जाते दारुमयो वा मांसमयो / वेति
संशयप्रतिरोधो न स्यात्

टी० ॥ ननु संशय तदुभयनिश्चयत्वमापद्येत तदा
तस्मात्पूर्वं तदुभयविशेषदर्शनं स्यात् त्वेवमित्याह—। “सश-
यादि”ति । धर्मिदयपि विशेषदर्शनं सशयात्पूर्वं नास्तीति
तदंशेऽपि निश्चये न स्यादित्याह—। “धर्मिधिय”इति ।
दूषणात्तरमाह—। “संशयकाळे”इति । प्रथमसंशयरूपविशेष-
दर्शनात्संशयपारावाहिज्ञानं न स्यादित्यर्थः । ननु तत्संशयमा-
रभत कोटिद्वयं भतिरिक्कविशेषदर्शनेन तत्संशयप्रतिबन्धकं
प्रकृते तु न लयेत्याह—। “तदीये”ति । तर्हि यद्विशेषद्वय-
विषयकः प्राथमिकः संशयस्तदतिरिक्तद्विशेषद्वयविषयकस्तत्र
धर्मिषि न स्यादित्याह—। “स्यात्पूर्वं”ति ॥ / “कुतोपी”ति ।
शब्दाभावादेरपीत्यर्थः ॥ ननु विशेषनिश्चयः संशयप्रतिबन्धकः
स च प्रकृते नास्तीत्याह ।—

मू० पूर्वज्ञानेन विशेषद्वयोपदर्शनस्य कृतत्वात् * । वि-
शेषदर्शनं हि विशेषनिश्चया विवक्षितो न तु विशेष-
ज्ञानमात्रं येन संशयोपनीतादापि विशेषात्संशयप्र-
तिरोधः प्रसज्येतेति चेत् ? —मैवं, संशयेन या-
युपदर्शितौ विशेषौ तत्र न संशयस्य निश्चयत्वमिति
व्यवस्थायां सिद्धायामुपदर्शितनियामकसिद्धिर्भवति
सिद्धे वा ऽस्मिन्नियामके संशयस्य विशेषद्वयं प्रति
निश्चयत्वं नास्तीति सिद्ध्येदित्यन्योन्याश्रयापत्तेः ।
को वारयिता ? । * स्यादेतत् । संशयज्ञानस्य धर्मिवि-
षयत्वेभ्युपगम्यमानेऽद्वैतसमापद्येत तच्च तदनभ्यु-
पगमे एव निवर्तते तेन धर्मिज्ञानं निश्चयात्मकम-
न्यदेव स्यात्पूर्वं पुरुषो वेति चान्यदेव संशयज्ञानमि-
त्यभ्युपैष्याम इति चेत् ? —मैवम्, एकधर्मिसंबन्धो-
पनयनव्यतिरेकेण स्यात्तत्त्वपुरुषत्वयोर्विरोध एव

नास्तीति स्थाणुर्वा पुरुषो वेत्येतदेव न स्वात् । न हि
वस्व कस्यचित्स्याणुत्वेन यस्य कस्यचित्पुरुषत्वं वि-
रुध्यते । एकधर्मिसंबन्धमनन्तर्भावेन विरोधे जगति
तयोरन्योन्यस्य व्यतिरेकतोरसत्त्वमेव प्रसज्येत ॥

“विशेषे”ति । सशयस्य निश्चयाद् भेदे सति संशयोपस्था-
पितादपि विशेषाक संशयबाध इति स्यात्स एव तु नाद्यापि
निद्रु इत्याह- । ७. “संशयेन यावि”ति । नियामकनिष्ठिरिति वि-
शेषान्तरयत्नस्य सशयप्रतिषेधकत्वेन सवदुक्तनियामकस्य
निष्ठिरित्यर्थः । तथाच संशयज्ञा .स्य निश्चयाय कत्तनिष्ठौ भवदु-
क्तनियामकत्वनिष्ठस्तत्तिमदौ च संशयत्वे व्यवस्थिते निश्चयस्य-
सिद्धिरित्यन्योक्त्याश्रय इत्यर्थः ।

म० “तस्य धर्मणो वा पुरुषत्वनिश्चयाद्वया संशयो नि-
वर्तते नेत्पद्यते वा तथा स्वात्मनः पुरुषत्वनिर्णया-
त्संशयो निवर्तते नेत्पद्येत वा विशेषाभावाद्यथायं
इष्टुर्न स्वशरीरविषयः संशयः तथैव पुरोवर्तिवि-
षयोऽपि नाभौ कथं वेदमर्थेन सामानाधिकरण्या-
भिमानः योयमूर्ध्वनाधर्मा स किं स्याणुरुत पुरुष
इति कस्माद्वा प्रत्यभिज्ञानादयोप्येकं ज्ञानमङ्गीकृता
इत्युच्छिन्नः विशिष्टविज्ञानसंकथा मंजातश्च गौरवः
पुरुष इतिवद्विशकलितो विज्ञानसंसार इत्यास्तां
विस्तराभिनिवेशः * नन्वस्ति तावदयं स्थाणुर्वा
पुरुषो वेति परस्परविरुद्धार्थाविगाही प्रत्ययः स
स्वविषयं तथाभूतमुपस्यायिष्यति * न, उक्त-
बाधकैः सर्वप्रकारखण्डने परिशेषागम्भवात् । यच्च
स्वरूपमादाय विरुद्धार्थत्वमभिधीयते तदपि निर्वक्तुं
न शक्यते । तथाहि भावतदभावयोः को विरोधः *
सहानवस्थानम् ? -इति चेन्न, देवभेदेन सहाप्यव-

स्थानात् * देशाभेदेन ? *-इति चेन्न, 'संयोगाद्या-
व्यापकत्वं यद्यभ्युपैषि तथाप्यनुपपत्तिः । प्रकारभेदेन
तथा भावस्याभ्युपगमात् * तस्य पक्षे एकेन प्रका-
रेणैकस्मिन् सहानवस्थानं विरोधः, संयोगाद्याव्या-
पकत्वानभ्युपगन्तृपक्षे च देशाभेदेन सहानवस्थानं—

टी० ॥ शङ्कते - । “नरूपे”ति । पक्ष संयोगादेः स्वाभावस्य
मादेश्याङ्गीकारपक्षे पक्षे धर्मिणि वा । ननु येन संयोगादीना-
मव्याप्यवृत्तिस्तत्र नाभ्युपगम्यते तन्नते एकैक प्रकारेणेति उपर्य-
क्तम् आह— । “संयोगादी”ति ॥

सू० स ? *-इति चेन्न, तद्वि तदुभयावस्थानसाहित्यनि-
षेधा वा तदुभयावस्थाननिषेधसाहित्यं वा स्यात् ।
आद्योऽप्रसिद्धप्रतियोगिकत्वं तदुभयावस्थानसाहि-
त्यस्य क्वचिदप्यप्रमितेः शशविषाणनिषेधादेश्च
'शशके विषाणनिषेधादिरूपत्वाङ्गीकारेण प्रसिद्धप्र-
तियोगिकत्वाभ्युपगमात् यदाहैको वस्तुनः प्रति-
योगितेति अन्यश्च लब्धरूपं क्वचित्किञ्चित्तादृगेव
निषिध्यते इति । द्वितीये तु तदुभयावस्थानसाहि-
त्यस्वीकार एव स्यात्तदुभयनिषेधयोस्तदुभयतयैवा-
ङ्गीकारात् *परस्परप्रतिषेधकत्वं विरोध ? *-इति
चेन्न, तद्वि

टी० ॥ न इति । विरोध इत्यर्थः । तद्विनि । सहानवस्था
नमित्यर्थः । तदुभयानवस्थानसाहित्यमप्रसिद्धत्वात्निषेधु मशक्य-
मित्याह । “अप्रसिद्धं”ति । ननु शशविषाणं नास्तीति वच-
नाद्युक्ता प्रसिद्धमेव विषाणं निषिध्यते तथा प्रकृतेऽपि स्याद-
ित्यत आह— । “शशे”ति । तत्र गवादिविषाणं प्रसिद्धमेवाधि-
करणे निषिध्यते तत्र आधिकरणमेव शशीयत्वं तद्विनादौ
प्रसिद्धं प्रतियोगिभावच्छेदकमिति नाप्रसिद्धप्रतियोगिकत्वमि-

त्यर्थः । ननु क एवमाह यदप्रसिद्धं तत्र निविष्टवतेऽन आह—
“यदाहे”ति । एक इति । अभावविरहात्मस्य वस्तुनः प्रतियो-
गितेति कुसुमाञ्जनावुदयनः । अन्य इति । प्रमासटीकाया वाच-
स्पतिरित्यर्थः । ६८धरूपं ज्ञातस्वरूपम् । तादृगिति । यथाप्र-
मितमित्यर्थः । द्वितीये इति । तदुभयावस्थाननिषेधो हि तदु-
भयपर्यवसन्न एव घटाभावननिषेधस्य घटत्वाघटत्वनिषेधस्य च
घटाभावरूपत्वादित्यर्थः ॥

सू० परस्परप्रतिक्षेपं प्रति 'कारणत्वं वा तदा तदात्म्यं वा' ?
न प्रथमः । प्रमाणाभावेन तथाविधतत्कार्यानङ्गी-
कारात् । न द्वितीयः । प्रतिक्षेपशब्दार्थस्योभयानुगत-
स्यानिर्वचनात्-यत्रैकस्य सत्त्वं तत्रापरस्यासत्त्वं निय-
मेन यत्स विरोधस्तयोः ? *-इति चेन्न, सत्त्वाम-
त्वयोरेकापराश्रयत्वे वैधधिकरणयात् सन्वधस्य तद्-
व्यतिरेकत्वे एकसत्त्वस्यैव चापरासत्त्वात्मकतया
वचनार्थप्रसङ्गेन पीनरुक्तधाद्यापातात् ॥

टी० ॥ ननु भावेनाभावः प्रतिलिप्यते अभावेन च भाव
इति परस्परप्रतिक्षेपकत्वमेव तयोर्विरोध इति आह—। “प-
परस्परदे”ति । प्रतिक्षेपक इति कर्तरि क इति प्रत्ययविवक्षा-
यामाह—। ६ “कारणत्वं वे”ति । स्वार्थे क प्रत्ययविवक्षायामा-
ह—। तादात्म्ययेति । प्रमाणाभावेनेति । नहि घटेन स्वाभावतु-
ल्यं कार्यं जन्यते न वा तदभावेन घटलक्षणमित्यर्थः । न
द्वितीय इति । प्रतिक्षेपशब्दोभावायेत्येतदा “भावस्तदर्थो न
स्यात् भावार्थश्चेतदाऽभावार्थो न स्यादित्यर्थः । यत्रैकस्येति ।
यत्र भावस्य सत्त्वं न तत्राभावस्य तथाच न परस्परपक्षयोः ना-
नानाधिक-व्यमित्यर्थः । घटाकाशत्वस्य घटाश्रयत्वं तदा भावा-
श्रयत्वस्य तदभावाश्रयतया यत्र तत्रैत नामानाधिकरणयोः कि-
म्याह—येत्येताह—। “सत्त्वामत्वयोरिति ननु घटतदभाव-
स्वरूपसत्त्वामत्वयोरेव न विवक्षिते येन वैधधिकरणं स्यादपि तु यत्र
भूतभादावेकस्य सन्वधस्तत्रापरस्य तदभावस्य भवत्येति विव-

क्षितमिन्प्रयोगशङ्काः-। "सम्बन्धस्य तदुक्त्यतिरेकत्वे" इति ॥

म० यत्र घटाभाव इत्यत्र खल्वयमर्थः यन्नाम यस्याधेय-
तया संबन्धी घटाभावस्तत्र घटो नास्तीत्यस्याप्य-
यमर्थः तस्याधेयतया संबन्धी घटाभाव इति यत्र
घट इत्यस्य कार्यः यस्याधेयतया सम्बन्धी घटः
तत्र घटाभावो नास्तीति कार्यः तस्याधेयतया
संबन्धो घटाभावसंबन्धनिषेधः घटाभावसंबन्धस्य
घटाभावत्मकतया घटाभावनिषेधस्यापि घटात्मकते-
ति "तस्मात्तस्याधेयतया संबन्धी घट इत्येवार्थः प्रतो
घटतदभावयोर्भेदं मनसिकृत्यापि न विप्रतिपत्तव्य-
मिति * यत्रैकस्यावस्थानं तत्रैकस्यैवेति नियमा-
भिप्रायेण न पौनरुक्त्यादिः ? *-इति चेन्न, निय-
मस्य यत्किंचिदन्यथवच्छेदकत्वेऽसिद्धत्वापातात् ॥

टी० ॥ तर्हि घटस्य सत्त्वमेव तदभावात्तत्त्वमिति यत्र
घटसत्त्व तत्र घटानसत्त्वमित्ययमर्थः पर्यवस्येत् । तथाच पौनरु-
त्पादेकस्यैव विरोध इति प्रतियोगिनोभिधानेऽपरानभिधा-
नमित्येवाव्याप्तिरित्यर्थः । पौनरुक्त्यमेव व्याख्याय स्फुटयति
यत्र घटाभाव इति । पौनरुक्त्यं व्याख्यायाठयातिमुपसंहरति-।
० "तस्मादि"ति । यद्यपि घटतदभावयोर्भेदो मनसि वर्तते
तेनापि तदुक्त्यविरोधस्वरूपमनेन लक्षणेन प्रतिपत्तव्यं न
लोढुम्यनेकस्यैव विरोधप्रतियोगिनोभिधानादित्यर्थः । ननु
विशेषश्चेन्न पौनरुक्त्यमिति यत्रैकस्यावस्थानं तत्रैकस्य सत्त्व-
मिति द्वितीयं वाक्यं नियमपरमिति नोक्तदोष इति शङ्कते-।
१ "यत्रैकस्ये"ति । तत्रैकस्यैवेत्येवकारस्यायोग्यवच्छेदार्थस्य
घटादि वत्किंचिदन्ययोग्यवच्छेदश्चेदर्थस्तदा विरोध एक
न सिद्धयेकवाप्रतिपाद्येतेत्यर्थः । असिद्धत्वापातो लक्षणस्यास-
म्भित्वं वा नहि यत्र भूतले कपाले वा घटस्तत्र तत्तद्वर्णा-
दिकमपीति येनाव्ययोन्यवच्छेदः स्यादित्यर्थः ॥

मू० "विरोधिष्यवच्छेदकत्वस्य च विरोधानिर्वचनेऽनि-
र्वचनात् *० अभावपक्षे भावव्यवच्छेदो भावपक्षे चा-
भावव्यवच्छेदो नियमार्थः ? *—इति चैत्र, "एकरू-
पानभिधानेऽनुगतविरोधानिर्वचनात् ^dत्किंच भावा-
भावव्यवच्छेदयोरभावभावविधानातिरिक्तयोरनभ्यु-
पगमे पुनरपि च यत्र भावस्तत्राभावोयत्राभाव-
स्तत्र भाव इत्युद्देश्यविधेयभावानुपपत्तिरभेदा-
दिति पौनरुक्त्याधिकफलाभाव एव * "स्यादेतत्
भावाभावयोः स्वरूपमेव नचैयं सत्यविरुद्धतापत्तिः
यथा सत्ता भावरूपैव सती स्वात्मनि सदिति भवि-
तृष्यवहारं करोति तथा भावाभावौ विरोधात्मा-
नावेव स्वात्मनि विरुद्धरूप भवितृष्यवहारं कुर्वते
कस्यैतौ विरोध इति चानुयोगे स्वाग्रयस्येत्युत्तरं,
किं तत्र विरोधफलमिति प्रश्ने भेदव्यवस्थानभि-
त्यभिधेयम् ॥

टी० ॥ नन्वन्यमात्रं न व्यवच्छेद्यं येनासंज्ञकस्याद-
पितु विरोधिनाऽन्यस्माद्व्यवच्छेदेऽभिमत इति तथाह—।
“विरोधी”ति । ननु विरोधित्वेनान्यपदार्थनिवचने दोषः
स्यादिह तु तत्रैकस्यैवेत्येकपदेनाज्ञावविषयाणां भावव्यवच्छेद
इति नोक्तदोष इति शङ्कते—। ^b“अभावपक्ष”इति । सकृदुचरि-
तात्सङ्गदर्शप्रतिपत्तिरित्येकपदस्यैकमात्रपक्षत्वेनानुगमे दोष
इति परिहरति—। “एकरूपे”ति । किंच यत्रैकस्यैवेत्यन्यत्राये
यत्र घटस्तत्र घट एव न तदभाव इति घटाज्ञावविषये घट-
विधिरेव स्यादिति तदेव पौनरुक्त्य स्यादित्याह—। ^d“किंचे”
ति । ननु भावाभावयोर्धर्मं न विरोधः किंतु तावेव विरुद्धावु-
भाविनि व्यग्रहाराह इत्याभावादेवेत्याह—। “स्यादेतदि”ति ॥

मू० यदाहा "यमेव ति भेदाभेदहेतुर्वा यद्वि विरुद्धधर्मा-
ध्यासः कारणभेदश्चेति तदेतदनुपपन्नमेतद्विरो-
धत्वं प्रत्येकं वा स्यान्मिलनयोर्वा ? । नाद्यः । प्रत्ये-
कमेवाश्रयैकत्वभङ्गप्रसङ्गात् * नै कत्वाभावा भेदोऽ-
भिमतः किंत्वन्धोन्याश्रयापेक्षभेदरूपधर्मवस्वम् ? *-
इति चेन्न, "तस्याभावात् * कालत्वभेदेनैकस्य भा-
वाभावाश्रयत्वाभ्युपगमात्तदभेद ? *-इति चेन्न, (१)
तदभेदस्य स्वाभाविकस्य विवक्षितत्वविशेषणवैय-
र्थ्यात् / एकोपाध्यवच्छिन्नस्य विवक्षितत्वे कालभेदा-
भिमतेऽपि संभवात् ॥

टी० ॥ भवितुष्यवहारं धर्मव्यवहारं दर्शितं विरोध-
फले परसमतिमाह- । "अयमेव हि भेद" इति-विरोध एव
विरुद्ध इत्याह- । ८ "विरुद्धधर्मोऽप्याम" इति । विरुद्धौ धर्मौ
भावाभावौ गोत्वागोत्वरूपौ वा तदध्यामस्तदध्यवस्थानमि-
त्यर्थः । प्रत्येकमेवेति । ननु विरुद्धधर्मोऽप्यामेव एकत्वभङ्गो नाम
भवति किंतु विरुद्धयोर्द्वयोराश्रयभेद इति शङ्कने- । "नै कत्वे"-
ति । अन्धोन्याश्रयभेदोऽपि पाकरकघटादौ नास्तीत्याह- ।
"तस्याभावादि"ति । रक्तत्वाभावस्त एव घटस्य रक्तत्वं द-
र्शनेनाश्रयभेदस्य भावादित्यर्थः । ननु कालाभेदेन विरुद्धे धर्मौ
नाश्रयभिदौ मताविति नियम इति शङ्कने- । "काले"ति । तद-
भेदस्येति । यदि कालभेदो भवेत्तदा (१) तदुपावर्त्तनार्थं कालभे-
देनेति विशेषणमर्थवत्त्वात्तत्वेवमित्यर्थः । नन्वेकोपाध्यवच्छिन्ने
एकस्मिन्नापि काले भावाभावाश्रयभेदः काविति शङ्कने- । "एको-
पाधी"ति । एकदिनावच्छेदेनैकत्रैव भूतले घटतदभावयोस्मरणा-
त्तादृशोरपि नाश्रयभेदकत्वमित्यर्थः । कालभेदाभिमतः प्रहरमु-
हूर्तादिस्तत्रापि संभवादाश्रयभेद इत्यर्थः ।

(१) नाश्रयभेदत्वावर्त्तनार्थम् ।

(२) काल भेदः ।

मू० “भिन्नोपाध्यवच्छिन्नत्वेऽस्य विवक्षितत्वं ऽसम्भवात्
असहायस्थितभिन्नोपाध्यनवच्छिन्नस्य बांक्षितत्वे स-
हृत्वस्यैव कालरूपत्वेन तत्रापि कालाभेदविकल्पा-
नुवृत्त्यापत्तेः मिलितत्वं चानयोरेकदेशत्वं बाभिम-
तमेककालत्वं वा एकप्रकारेण वृत्तिर्वा वृत्तिप्रकारा-
न्यैकोपाध्यवच्छेदो वा ? । नाद्यः भावात्यन्ताभावयो-
स्तदभावात् । न द्वितीयः । भावस्य प्रध्वंसप्रागभावाभ्यां
तदनुपपत्तेः । न तृतीयः । संयोगाद्यव्याप्यवृत्तितावा-
दिपक्षे गगनादौ संयोगभावाभावयोस्तदभावात् ॥

टी० ॥ भिन्नोपाध्यनवच्छिन्ने काले भावाभावोभेदाग्रय-
भेदकौ तत्राः । “भिन्नोपाधी”ति ग्रहणेति । असहृत्व हि
न हृत्वप्रतियोगिनिरूप्यं भवत्वं चैककालीनत्वं चेत्तदनिग्रहः
एकोपाध्यवच्छिन्नकालीनत्वं चेत्तदोक्तदोषापत्तिरित्यर्थः । मिलि-
ती भावाभावो विरोध इति पक्ष दूषयति— “मिलितत्वं
मि”ति । एकप्रकारेणेति । एकवच्छेदेनेत्यर्थः । वृत्तीति । वृत्तिप्रकारः
शास्त्रामूलादिः तद्विन्नोपाध्यवच्छिन्नत्वमित्यर्थः । तदभावादिति ।
एकदेशत्वाभावादित्यर्थः । नचात्र तयोर्निमित्तत्वाभावाद्विरोधो न
स्यादिति भावः । तदनुपपत्तेरिति । विरोधानुपपत्तेरित्यर्थः । तद-
भावादिति । एकावच्छेदेन वृत्त्याभावाद्विरोधानापत्तेरित्यर्थः । ग-
गनादावप्यवच्छेदभेदेनैव संयोगनदभाववृत्त्याभ्युपगमादिति भावः ॥

मू० अव्याप्यवृत्तिधर्मानभ्युपगन्तृपक्षे भावाभावयोर्वृत्तौ प्र-
कारान्तराभावे प्रमाणाभावात् । नापि चतुर्थः । स हि
यदि निर्देष्टुं शक्यते तदापि भावप्रागभावयोर्ना-
विप्रध्वंसयोर्वैकदानभ्युपगमेन ^(१)तद्विशेषितयोर-
प्येकदावश्यमनभ्युपगन्तव्यतया कदा विरोधस्य न-

(१) घटविशेषितो घटसंयोगादिः प्रागभावविशेषितश्च तत्प्रसङ्गः ।
दिस्तयोरित्यर्थः ।

दाशयतेति वस्तुमशक्यत्वात् किञ्च भावप्रागभावयो-
र्यदि तथाभावो ऽभ्युपगम्यते तदाश्रयभेदप्रसङ्गः
अभावान्तरेऽपि सावकाशत्वात् न परस्परप्रतिक्षे-
पात्मकत्वं च परस्परप्रतिक्षेपात्मकत्वं हि भावा-
त्यन्ताभावयोरेव श्रयवाभ्युपगम्यते ।

टी० ॥ अथाप्यवृत्तीति । येनाप्याप्यावृत्तित्वं संयोगा-
दीनां नाभ्युपगम्यते तेन भावावयोरवच्छेदोऽसिद्धान्तर्भावे तस्मिन्
वृत्तिरपि नाभ्युपगम्यते तदभावान्निमित्तत्वं तथेन स्यादिति
तद्वृत्तितोऽपि विरोधो न स्यादित्यर्थः । सहीनि । वृत्तिप्रकारादन्य
एक उपधिभावोऽप्राप्ताणिक एव यदि च केचित्तदुपाधये वा-
क्यास्तदा प्रतियोगिना सह प्रागभावप्रध्वंसवर्धनमित्यर्थः संभ-
वतीति तयोरविरोधः स्यादित्यर्थः । तदाश्रयंति । प्रतियोगिना
सह प्रागभावप्रध्वंसं श्रयतेत्यर्थः । किञ्च घटतत्प्रागभावयोः (१) वि-
रुद्धाश्रयत्वेन कपालमपि स्वस्माद्विद्यं तस्याह - । "किंचेति । किञ्च
घटतत्प्रध्वंसप्रागभावयोः परस्परप्रतिक्षेपात्मकत्वमपि विरोधो
न संभवति । नहि घटः स्वप्रागभावमात्रं प्रतिक्षिपति ध्वंसस्या-
पि प्रतिक्षेपात् । नापि ध्वंसमात्रं प्रागभावस्यापि प्रतिक्षेपात् ।
नच तत्प्रागभावो घटमात्रं प्रतिक्षिपति । तत्प्रध्वंसस्यापि प्रति-
क्षेपात् । एवम(२) न्यत्रापीत्याह - । "अभावान्तर" मिति ॥

मू० "तदा भावप्रागभावयोर्भावप्रध्वंसयोश्चाविरोधाप-
त्तिः * तत्तदसत्त्वमात्रयोर्विरोधो न तु तत्तदस-
त्त्वविशेषयोः ?" इति चेन्न, विशेषस्य तथाप्यविरो-
धात्कदापि सहावस्थितियोग्यतापत्तेः नित्यमेव त-
थात्वे च विरोधव्याघातान्मात्रशब्देन च यदि वि-

(१) विरोधाश्रयत्वेनेति पाठमुचितं अन्ये—वृद्धा विरुद्धाश्रयता-
मुपादायेत्यर्थः ।

(२) अन्यत्र—ध्वंसोत्पत्तेषां नतिर्न हि ध्वंसो घटमात्रं प्रतिक्षिपति प्रा-
गभावस्यापि प्रतिक्षेपादिति ।

शेषशून्यत्वमसत्त्वस्योक्त्यते तदा तदनभ्युपगम एव प्रमाणाभावात् । न हि निर्विशेषासत्त्वमात्रसद्भावे प्रमाणाभिधातुं शक्यते । अथ मात्रशब्दोपादानं सत्यपि विशेषे ऽसत्त्वस्य साधारणरूपपुरस्कारेण विरोधव्यवस्थितिप्रदर्शनार्थं तदाभावप्रध्वंसयोस्तादृगेव दोषापत्तिः ।

टी० ॥ प्रतियोगिप्रागभावायोः प्रतियोगिप्रसवंबयोः परस्परप्रतिषेधात्मकत्वं नभ्युपगमे दमह आह— “तदाभावे”ति । ननु घटप्रागभावयोरनं विरोधेऽपि तु घटतदभावयोरद्वेति परस्परप्रतिषेधात्मकत्वं नपि तादृष्येति शङ्कते— । ४ “तत्तदमन्वनात्रयो”रिति । एवं नपि घटतत्प्रागभावयोरविरोधो न स्यादेककालसमावेशोऽपि स्यादिति परिहरति— । “ने”ति । ननु घटतत्प्रागभावयोरनं स्वभावाद्यदेनी विरोधं विनापि सह न भवति इत्याशङ्काह— । ५ “निश्चयेन”ति । एवं सति विरोध एव तयोः पर्यवसक्त इत्यर्थः । सत्त्वासत्त्वमात्रयोरित्यत्र मात्रपदार्थविकल्पयति— । “मात्रशब्देने”ति । अभावत्वमामान्यस्य निर्विशेषत्वं वा मात्रार्थो विशेषविवक्षितत्वं वा ? यदाद्यः तदा विशेषपुरस्कारेण घटतत्प्रागभावयोरविरोधे समावेशः स्यादेवेत्यर्थः ॥

सू० * “प्रध्वंसादौ विशेषे सामान्यरूपस्यावश्याभ्युपगम्यत्वात्तदादायेव विशेषे विरोधपर्यवसानात् भावाभावयोर्विरोधानभ्युपगमे तवाप्यनिष्ठापत्तिरिति चेत्, केवमापत्तिस्तर्कभेद इति चेत् “अथ कस्तर्कः अभ्युपगतव्याप्यं प्रति व्यापकप्रसञ्जनं च स्वीकारार्हताबोधनम्?—इति चेन्न, अठ्याप्तेः । अस्ति सप्रसङ्गोऽपि संभावना नाम तर्कः ॥

टी० ॥ तर्कवहनं सङ्गतिं कुर्वान् एव विशेषं शङ्कते— । “प्रध्वंसादावि”ति । सामान्ययोरेव विरोधो विशेषरूपविरोध-

पर्यवसायी सामान्यस्य विशेषनियतत्वादिति कथं तयोरवि-
रोधः । किञ्च त्वयापि भावाभावयोर्विरोधश्चेन्नाभ्युपगम्यते
तदाऽनिष्टमापतेदित्यर्थः । केचित्तु प्रध्वमादावित्यादिपर्वग्रन्थोप-
पादकतया ठयाप्यते भावाभययोरित्यादिग्रन्थमग्निशङ्कागा-
मिनं तर्कस्तु सर्वशङ्कानिवारणपटीयान्विजयत इति सिद्धान्ति-
नामभिमानस्तमेवकिराकर्तुं तत्तत्पदार्थस्य हानानन्तरं तर्कस-
हस्रं प्रस्तौति-। ८८ “अये”ति । अभ्युपगतेति अभ्युपगते । ठयाप्यो-
येन वादिना तं प्रति ठयापकप्रसङ्गनमित्यर्थः । अनुमितावति-
ठयापत्तिं निराचिकीर्षुस्तत्प्रसङ्गने विवेकमाह-। ८९ प्रसङ्गनमिति ।
नहि धूमेन वह्निभावा बोध्यते किंतु वह्निरेव बोध्यते इति
नानुमितावतिठयाप्तिरिति भावः । अत्र संभावनातर्कादिष्वठया-
प्तिमाह-। ९० “अठयाप्तेरिति”ति ॥

मू० “तद्यथा यदि जलं सहकारिभिः संपत्स्यस्यते तदा मे
तृषं शमयिष्यतीति” इष्टापादनेऽपि गतत्वाच्च * अ-
नभ्युपगतव्यापकमित्यपि ? *-इति चेन्न, तथा भूत-
मपि प्रत्यठयाप्याद्वापकप्रसङ्गने गतत्वात् * ठया-
प्येनेत्यपि कायम् ? *-इति चेन्न, विकल्पासहत्वात्किं
परमार्थतो ठयाप्यठयापकभावव्यवस्थितयोः स्वरूपे-
णोष्ठानिष्टत्वमुत ठयाप्यठयापकयोर्भावेन तत् ? नाद्यः ।

टी० ॥ संभावनां विवृणोति “तद्यथे”ति । उदन्योपशमो
व्यापको जलस्य सहकारिसंपत्तिः पानरूपा ठयाप्या तर्केन तु कश्चि-
त्प्रति तदा प्रतिपाद्यते इति प्रसङ्गत्वाभावादव्याप्तिरित्यर्थः । ननु
तर्कमात्रमिह न लक्ष्य किंतु प्रसङ्गात्मक एक तर्कं लक्ष्य इति
नाव्याप्तिरित्याशङ्क्य-। ८८ “इष्टापादनेऽपि”ति । तर्कभावेऽपि
तर्कलक्ष्यं गतमित्यतिठयाप्तिरित्यर्थः । ननु व्यापकाभ्युपगमनं
प्रति तत्रेष्टापादनं स्याद्येन तु नाभ्युपगम्यते तं प्रति तदापादनं
तर्क इति नातिठयाप्तिरिति शङ्कते-। ९० “अनभ्युपगतेति” यच्च
व्याप्यस्याभ्युपगममात्रं न तु वस्तु”त्या व्याप्यत्वं तेनाभ्युप-
गतव्यापकं प्रति प्रसङ्गनं तत्रातिव्याप्तिः प्रशिष्टिलमूलतय-

तर्काभासत्वादिति परिहरति-। "तथा-भूतमपी"ति । ननु
वास्तवं तथाप्यस्य प्रसज्जनप्रयोगकमुक्तं तथाच न प्रशिक्षित-
भूतंति तथापिरिति शङ्कते । "तथाप्येने"ति । एवं सतीष्ट-
व्याप्यं प्रति तथाप्येनानिष्टस्य व्यापकस्य प्रसज्जनं तर्क इति
लक्षणमुक्तं स्यात् तत्र विकल्पेन दोषमाह-। "किमिति"ति । यं
प्रत्यापादनं क्रियते तस्येष्टत्वमनिष्टत्वमवश्यं वक्तव्यं तथाच येन
पक्षे धूमस्वरूपमिष्टयत्नं वह्निस्वरूपं च नेह्यते तं प्रति व्याप्येन
धूमेन व्यापकस्य वह्निर्वापादनं तर्कं किंवा येन धूमस्य तथाप्य-
त्वमिष्ट्येन पक्षस्तु वाह्यतया नेह्यते तं प्रति तथाप्येन व्याप-
कापादिति विकल्पार्थः ॥

सू० "तथात्वाज्ञानेन" वैपरीत्येनेष्टेनापिप्रसज्जने प्रस-
ज्जात् अन्यथा परैस्तथात्वेनानङ्गीकृतेन स्वयमपि
परात्प्रति तथात्वेन व्युत्पादायितुमशक्तेन परमार्थ-
तस्तथाभूतेन प्रसज्जने त्रयप्रसज्जात् । न द्वितीयः । स्वय-
मपि तथेष्टानिष्टतायां सत्यां कृते तादृशि प्रसज्ज-
यन्नाभयारित्यादिना दोषेण सत्प्रसज्जतयानिष्टेऽपि
गततयातिव्यापकत्वात् ॥

२१० ॥ वास्तवं तथाप्येने प्रति प्रसज्जस्तर्कं स्यादित्य-
तिव्याप्तिमाह-। "तथात्वाज्ञानेन"ति । उभयानुष्ठयासरेष प्रस-
ज्जमूलत्वादिनि भावः । दोषान्तरमाह-। "वैपरीत्येने"ति । वादिना
तथाप्यत्वेनेष्टापादनंतिव्याप्तिरित्यर्थः । आपादकेन वास्तवं तथा-
प्यमनुकृत्यापादनमस्मत्त्वादिति भावः । यदव्याप्यतथाप्यकभाववैप-
रीत्येनेत्यर्थः । तथाच वह्निर्वाप्यत्वेनाभ्युपगन्तारं प्रति धूमेन तदा-
पादनं तर्कः स्यादित्यर्थः । ननु वस्तुमती तथाप्येनेत्ता तथाप्येने
ष्टापादनं न तर्कं एवंति न तत्रातिव्याप्तिरित्यत आह- "अन्यथे-
ति । तथात्वेनेति । तथाप्यत्वेनेत्यर्थः । एवमपि । तथाच तथाप्येने-
स्तुमत्त्वमात्र चेत्ता तादृशतर्काप्रयोक्तुं त्रय एवस्यास्तत्वेन तथा-
प्येनेति प्रात तदसाधने तर्काभासोऽन्यासेन भङ्गस्यैव दर्शना-
त् । भावः । न द्वितीय इति । तथाप्येनेनेष्टानिष्टव्यापकं प्रति

ठयापकप्रसङ्गनं तर्क इत्यपि नेत्यर्थः । यत्र तर्कप्रयोक्ता पक्षं
ठयाप्यवतया ठयापकाभाववतया चेच्छति तादृशमेव प्रतिवा-
दिनं प्रति तर्कं प्रयुक्ते प्रतिवादी च सत्प्रतिपक्षवतमेव प्रसङ्ग
प्रति प्रसङ्गतयोपपन्नस्यति तत्र पर्यप्रसङ्गे नत्प्रतिप्रसङ्गतया तर्का-
भासतांगतेति ठयाप्तिरित्यर्थः । संभवति हि यदि सद्दृश्यवहारवि-
षयः स्यात्सत्तासत्तावती स्यादित्यत्र प्रसङ्गे पुनरप्यमेव प्रतिप्र-
सङ्गः यद्यपि वास्तवी ठयाप्तिरिह नास्ति सत्तायामेव व्यभि-
चारात् तथापि तदा तथात्वेन द्वाभ्यामिदमसम्भवेत्येति
भावः । एतदेव स्वपक्षित्यादिना दर्शितम् ॥

मू० *स्वयं व्याप्यतयानिष्टे नेत्यपि विशेषणीयम् ?*-इति
चेन्न, स्वयमपि व्याप्यतयेष्टेन स्वमात्रेष्टव्यापके वि-
षये प्रसङ्गस्याव्यापनात् *अथ स्वयमनिष्टव्यापके स्व-
यं व्याप्यतयेष्टेन यत्र भवति तत्रानभ्युपगतव्यापकं
परंप्रति पराभ्युपगतेन व्याप्येन व्यापकप्रसङ्गनं तर्कः,
“एवं सति हि स्वानिष्टव्यापके स्वयमिष्टव्याप्येन यत्र
प्रसङ्गस्तत्र गमनादतिव्याप्तिर्या या च स्वमात्रेष्ट-
व्यापके स्वयमपि व्याप्यतयेष्टेन प्रसङ्गस्याव्याप्तिस्ते
निरस्ते भवतः ?*-इति चेन्न.

टी० ॥ ननु प्रसङ्गस्य तत्रावकाशो यत्र तर्कप्रयोक्ता व्याप्यत्वं
नेच्छति सतया तु प्रतिबन्धिभात्रस्य व्याप्यत्वेनेष्टमात्रेऽपि प्रस-
ङ्गनं विवक्षितमिति नातिव्याप्तिरिति शङ्कते-। “स्वयमिति”
स्वयं सद्दृश्याप्यत्वेनेष्टेन परानिष्टव्यापकस्य पक्षे यदापादनं
क्रियते तत्रावकाशमिति परिहरति । “स्वयमपि”ति । पूर्वोक्तां
प्रति प्रसङ्गस्यनेष्टमिति मधुनेका मव्यसि च परिहरन् विशि-
ष्टव्यतिरेकेण लक्षणा शङ्कते “स्वयमनिष्टव्यापक”इति । स्वयम-
निष्टव्यापके यत्र मव्यतीत्यनेन नातिव्याप्तिः परिहृता सद्दृश्यवहा-
रविषयत्वेन व्याप्येन सत्तायां सत्तावत्वं सद्दृश्यापकमापादितं
तत्स्वयमनिष्टव्यापके एवेति नत् प्रसङ्गात्तर्काभासोऽपि नाति
ठयाप्तिः स्वयं च व्याप्यत्वेनेष्टापादने या अठयाप्तिरुक्ता सा

स्वयमिष्टव्याप्येन व्यापकस्य पक्षे परानभ्युपगममात्रेणेति न
सापीत्यर्थः । ननु विशिष्टातिरेकेण लक्षणं प्रवर्तमानमनुगतं
कीदृशं भवतीत्यत आह— ^d“एवमि”ति । मत्तायां सतावत्त्वस्य
व्यापकस्य स्वानिष्टत्वादतिव्याप्तिर्या च प्रतिप्रसङ्गस्य भिन्ना सक्ते-
ऽव्याप्तिरुक्ता तदुभयं दूषणं न भवतीत्यर्थः ॥

सू० यद्यत्र सत्तयापि घटो ऽभविष्यत्तदाऽद्रव्यदित्या-
द्यव्यापना तत्र स्वयमनिष्टदर्शनरूपव्यापके स्वयं
व्याप्यतयेष्टेनैव हि दर्शनयोग्येन घटसत्त्वेनासौ
प्रसङ्गः * ‘अथ तत्र सत्तयापि स्वयमिष्टेनेति निषेध्य-
कोटौ प्रवेश्य निषेधोऽभिधीयते एवं यत्र भवतीति
तदपि न, ‘एवं भूते एव विपर्ययापर्यवसायिनि ग-
ततयातिव्यापकत्वात् विपर्ययपर्यवसायिनेत्यपि
प्रसंध्यम् ? *—इति चेन्न,

टी० ॥ अत्रापि लक्षणाव्याप्तिमाह “यद्यत्र”ति । अयं हि
प्रसङ्गो न परमात्रानिष्टव्यापके कितु घटाभाववति घटादर्शने
नस्य व्यापकस्य स्वानिष्टत्वात् व्याप्यस्य च स्वयमभ्युपगमा-
दित्यर्थः । ननु घटसत्त्वस्य दर्शनापादकस्य व्याप्यत्वमात्रमिष्टयते
न तु भूतत्वं तत्त्वमिति तथाच विशिष्टव्यतिरेके स्वयं व्याप्य-
तयेष्टेन यत्र भवतीति या निषेध उक्तस्तत्र कोटौ प्रमियोनि-
तया पक्षे व्याप्यस्य सत्तानिर्देशनायना तथा च स्वयमनिष्टव्या-
पके स्वयं व्याप्यतया सत्तया चेन्न यत्र भवतीति विशिष्टव्यति-
रेकः पर्यवस्यति तथाच प्रकृतंऽपि प्र-^hसङ्गमनया दृष्टेन न भवत्ये-
वेति नान्याः प्रमिरिति शङ्कते—। ^b“अथ तत्र”ति । यद्याकाशं ज्ञेयं
स्यादिति नैयायिक प्रति यत्रापाद्यते मांसासकेन तत्र मांसा-
सकेन तत्र मांसासकमते विपर्ययापर्यवसायिनि लक्षाभावे गत-
त्वादतिव्याप्तिरिति परिहरति—। “एवंभूते एवे”ति । अनभ्युप-
गतव्यापक नैयायिक प्रति तदभ्युपगतव्याप्यत्वेन अन्यत्वेन
व्यापकस्य प्रसङ्गनादित्यर्थः ॥

मू० केवलपरपक्षदूषणाय परमात्राभ्युपगम्यमानव्याप्य-
त्वेनैवं क्षमस्य परं प्रति व्यापकप्रसङ्गनस्याव्याप-
नात् तत्र "स्वयं व्याप्त्यनभ्युपगमेन विपर्ययपर्यव-
सायित्वासंभवात् * 'स प्रसङ्ग एव न भवति विरो-
धमात्रं तत् ? *-इति चेन्न, 'अनिष्टं व्याप्त्यभ्युप-
गमबलेन परं प्रत्यापाद्यते इत्येवं भूतस्यार्थस्यो-
भयत्रापि तुल्यत्वेऽपि लक्षणकरणासामर्थ्याद्यदि वि-
पर्ययपर्यवसायिन्येव प्रसङ्गत्वं त्वया परिभाष्येत
तर्हि मया परबाधमात्रे एव प्रसङ्गताया विपर्ययप-
र्यवसायिनि तु तत्र विरोधतायाः परिभाषितं शक्य-
त्वात् । अन्यथाविरोधत्वमेवाभयोरपि स्यात् ॥

तं ० ॥ कंचनेनि स्वप्नते विपर्ययापर्यवसायिनापि परमते
दूषणाय कनः प्रमङ्गोयं स तर्क एव दूषणक्षमत्वाच्च विपर्ययपर्य-
वसायिना न विशेषणत्तदसंग्रहः स्यादित्यर्थः । ननु विपर्ययप-
र्यवसन्न एवायं कथं न भवतीत्यत आह "स्वयमिति । नन्वेनादृ-
शस्तर्क एव न भवति दूषणक्षमतात्वस्य विरोधाभादानमात्रेणैव-
ति- । ८६ "शङ्कते- । "प्रमङ्ग एव"ति । तथाप्यभ्युपगमकालेन परा-
निष्ठापादनमेवाभयसाधारण लक्षणमस्तु किं विपर्ययपर्यवसा-
यित्वविशेषणग्रहेण । अन्यथा त्वदभ्युपगम एव तर्को विरो-
धात्मा विपर्ययापर्यवसन्न एव न तर्क इति परिभाषाविनिग-
मकतयापत्तिरिति परिहरति- । "अनिष्टमिति । तुल्यत्वेऽपी-
ति । अनिष्टप्रसङ्गत्वेन तुल्यत्वेऽप्युभयसाधारणलक्षणकरणासा-
मर्थ्यादिति । यद्वा द्वयमपीदं तर्कलक्षणाक्रान्तमेवास्तु परंतु
मत्किमसाधकस्य हनठयाकुनितप्रक्षेप लक्षणकरणाभासार्थाद्विपर्य-
यपर्यवसायित्वेन विशेषितं चेत्तदा वैपरीत्यमेव किं न स्यादि-
त्यर्थः । अन्यथेति । मत्परिभाषां नाद्वियसे तदा त्वत्परिभा-
षामप्यनादृत्य द्वयोर्विरोधात्कमेवास्वात्तुमुचितमित्यर्थः ॥

सू० ॥ प्रत्यवस्थानवैचित्र्यं चेत्तत्र विरोधाद्विशेषः साक्षा-
पि तुल्यैव । अत एव संभावनापि तर्कादन्यैवेति
निरस्तम् । आरोपादपि व्याप्यता निमित्तव्याप-
काभ्युपगमाविशेषात् ॥ अत एव परप्रमितेनेति
विशिष्य परानिष्ठापादनमात्ररूपविपर्ययापर्यवसा-
यितर्कता निरस्येति निरस्तम् । परमार्थतो व्याप्य-
भावेऽपि पराभ्युपगममादाय प्रसङ्गप्रवृत्तेरुपपत्तेः ॥

टी० ॥ ननु व्याप्यमभ्युपैषि व्यापकं च नाभ्युपैषीनि
कथं व्याप्यता तत्रापि व्यापकाभ्युपगम आवश्यक इति
विरोधापादनप्रकारात् यद्यप्यं निर्वह्निः स्यात्किंभूतः स्यादि-
त्यनिष्टप्रसङ्गप्रकारो मित्त एवेति कथमन्योर्न भेद इत्यत
आह- । “प्रत्यवस्थाने”ति । उभयोरपि प्रकारयोर्न भयत्र
संभवादयमपि विशेषो न भेदक इत्यर्थः । अत एवेति । प्रसङ्ग-
नर्तकत्वजन्य संभावनात्मकतर्काव्याप्तिरुक्ता तदनर्कत्वमभ्यु-
पेत्य परिहृता येन तस्यापि तुल्यव्याप्यतया तर्कत्वमेव व्याप-
स्याप्य देशो वाक्य इत्यर्थः । व्याप्यारोपाधीनव्यापकाभ्युप-
गमस्य तर्कत्वप्रयोजकस्य तत्रापि संभवादित्यर्थः । ननु परप्र-
मितेन परानिष्ठापादनं तर्क इति लक्षणं न संभावनात्मकेन वा
विपर्ययापर्यवसायिनीत्यत आह- । ॥ “अत एवेति” । तर्क-
त्वेन निर्णयान्तयोरेव चाभ्याप्यतापकत्वादित्यर्थः । यत्र न पार-
मार्थिकं व्याप्यतापि पराभ्युपगमेनापादनाविशेषात्तत्त्व-
मिति तत्राप्यव्याप्तिरित्यर्थः ॥

सू० ॥ कथं हि परेण व्याप्यतया अनुमता तं प्रति व्या-
पकानुमत्या नापत्तित्वं ॥ नहि प्रसङ्गो वास्तवत्वं
व्याप्यतेरलम्बते किं नामाभ्युपगममात्रं ॥ अनभ्युप-
गमौ वस्तुगत्या स्थितेनापि तेनापादनाप्रवृत्तेः ।
अत एव परस्य प्रमायेन व्याप्यानुमतिमुत्पाद्यप्या
पादनं क्रियते * ॥ वस्तुगत्या व्याप्यत्वं च ॥ तथा-

त्वेनाभ्युपगतत्वं च द्वयमपि प्रसङ्गस्याङ्गम् ? *—
इति चेन्न, तथात्वेनाभ्युपगमस्यावश्यं प्रसङ्गाङ्गतय-
मन्तव्यस्य परानपेक्षस्यैव समर्थत्वे वास्तवव्या-
प्तत्वस्यापि प्रवेशने प्रमाणाभावात् तस्माद्यः प्रसङ्गः
स्वपक्षसिद्ध्यङ्गं तस्य विपर्ययापर्यवसायिता दोषा-
यैव स्यात् ॥

टी० ॥ ननु व्याप्तेरभावे प्रसङ्गमेव न भवतीत्यत
आह—। “कथं हं”ति । औचित्यावर्जितमेव तत्र व्यापकापाद-
नमित्यर्थः । औचित्यमेव दर्शयति—। ७ “नही”ति । विनिगमक-
माह—। “अभ्युपगतावि”ति । तथाच विपर्ययापर्यवसायिना-
प्यापादनं नर्क एव तथाच तद्व्यावर्तनाय विपर्ययापर्यवसा-
येति यद्विशेषितं तदनुपादेयमेवेति भावः । अत एवेति । यत
एवाभ्युपगममात्रं व्याप्यस्य तत्र ननु वास्तवत्वमपि तेन त्वया
व्याप्यत्वेनाभ्युपगतोपमर्थ इत्येव प्रमादयेन साध्यते न तु
व्याप्योपमर्थ इत्यपीत्यर्थः । विपर्ययापर्यवसायिन्यतिव्याप्तिवा-
रणाय पुनः शङ्कते—। ८ ‘वस्तुगत्ये’ति । यत्र वस्तुतो व्याप्ति-
सत्त्वे विपर्ययापर्यवसानमेवेत्यर्थः । अभ्युपगममात्रमेव तन्त्रमा-
पादनेन तु वस्तुगत्यापि व्याप्यत्वं नौरवादिति परिहरति—।
९ “तथात्वेने”ति । नन्वेवं नर्कदोषत्वे विपर्ययापर्यवसानपरिग-
णनं किं नलकमिति प्रसङ्गद्वय विभज्योपसंहरति—। १० ‘तस्मा-
दि’ति । स्वमाधनपरपक्षदोषापादनभेदे प्रसङ्गनामान्यस्थितौ
विपर्ययापर्यवसानमाद्ये दोषे न द्वितीयोऽपीत्यर्थः ॥

मू० “प्रसङ्गस्य तस्य विपर्ययापर्यवसानदाढ्यार्थं दण्ड-
तयोपन्यासात् सौगतानां च क्षणिकत्वव्याप्ति-
साधकविपर्ययान्यथा भावदण्डप्रसङ्गवत् ॥

टी० ॥ नन्वत्रापि किं विपर्ययापर्यवसानमेवैकमेव
आह—। ११ “प्रसङ्गस्य”ति । आपाद्यस्य निर्बुनत्वादिनापाद-
कस्य निर्वह्निमत्वाद्वा प्रमाणं तदीयदाढ्यार्थमेव हि तत्र प्र-
सङ्गस्य दर्शनीयत्वेन विपर्ययापर्यवसानमन्तरेण स्वपक्षसाधकतैव

प्रसङ्गस्य न घटेतेत्यर्थः । दृष्टव्येति । विपक्षबाधकतयेत्यर्थः ।
निश्चितसाध्यवतः पक्षस्यैव विपक्षत्वशङ्कां तर्को बाधते इत्य-
र्थः । सौगतानामिति । सत्त्वमर्थक्रियाकारित्वं सन्निकटव्याप्य
त्वेन सौगतैरुपन्यस्तं तत्र तावत्सत्त्वमात्रं स्यात् सन्निकटत्वं
मास्तिवनि विपक्षवृत्तिताशङ्काया यदि सन्निकटत्वं न स्यादर्थ-
क्रियाकारित्वमपि न स्यादर्थक्रियाकारित्वं हि क्रमाक्रमान्या-
व्याप्तं तच्च सन्निकटत्वादुक्त्यावत्तमानमर्थक्रियाकारित्वार्थं सत्त्व-
मपि व्यावर्तयेदेव । नाहं स्थितस्य क्रमकारित्वं सम्भवति तथा-
सति न कुर्यादेव कश्चे हि क्रमकारित्वं स्वाभाव्यमेव विरु-
ध्यते नाप्यक्रमकारित्वं तथासत्युत्पत्त्यनन्तरमेव यावत्सर्वं का-
र्यं कुर्यादित्यादिसत्त्वसन्निकटत्वयोः व्याप्तिस्तत्साधको विपर्य-
याव्यवसायाय (१) विपर्ययशङ्कानिवारणाय दृष्टरूपो यः
प्रसङ्गस्तद्वदित्यर्थः ॥

सू० तामन्तरेण तस्य स्पक्षसाधनाक्षमत्वान्तस्य च व्य-
प्तिवास्तवत्वमपि मन्तव्यम् । अन्यथा विपर्ययेपि
व्याप्त्यभावेन स्वपक्षसाधनाक्षमत्वादेव यस्तु प्रसङ्गः
परपक्षबाधनाङ्गं तत्रपराभ्युपगममात्रं प्रयोजकं ता-
वतैव परपक्षप्रतिक्षेपक्षमत्वेन वास्तवव्यप्तिविप-
र्ययपर्यवसानपर्यन्ताननुसारित्वादिति युक्तं प-
श्यामः । तथाच सति कथितलक्षणाप्रसङ्गतिस्त-
दवस्थैव * 'अथ व्याप्याभ्युपगमेनानिष्टस्य व्याप-
कस्य प्रतीतिस्तर्कः ? *—इति चेन्न, 'इष्टार्थसंभा-
वनायामव्याप्तेः * 'तेन व्यापकस्य प्रतीतिः स ?
*—इति चेन्न, 'इष्टापादनेऽपि गतत्वात् * अप्र-
मितस्य तथेति चेन्न,

टी० ॥ तामिति विपर्ययपक्षवसायिनमित्यर्थः विपक्ष-
बाधकोपन्यासमन्तरेण सत्त्वमर्थसाधनस्य सन्निकटत्वसाधकत्व-

(१) विपक्षशङ्कानिवारणेत्यर्थः ।

मेवानुपपन्नमिति जायः । कथितेति । विपर्ययपर्यवसायित्वेन
तर्कलक्षणविशेषणे परपक्षबाधकतर्कठयाप्ते^(१) रसकृतिरित्यर्थः ।
एनदोषपरिजिहीर्षया शङ्कते- । “अथेति । अभ्युपगमो ऽयाम्ने
सखे वा ऽसखे वा एवं च स्वपक्षसाधकपरपक्षबाधकतर्कयोरुप-
ग्रहः । प्रतिप्रसङ्गेतिठयाप्तौ सत्यानपि दोषान्तरमाह- । ^b “इष्टा-
र्थे”ति । जलस्य सहकारिसंपत्तौ तदभ्योपशमस्य ठयापकस्य
पिपासोरिष्टस्यैव प्रतीतेस्तत्तर्कठयाप्तिरित्यर्थः । ननु व्यापके-
निष्टत्वं विशेषणं न देयमेव येन संभावनायामठयाप्तिस्स्यादिति
शङ्कते- । ^c “तेने”ति । ठयाप्याभ्युपगमेनेत्यर्थः । एवं सतीष्टा-
पादने तर्काभासेति व्याप्तिरिति परिहृति- । ^d “इष्टे”ति । ननु
अप्रमितस्य ठयापकस्य व्याप्याभ्युपगमेन प्रतीतिस्तर्कः प्रकृते
तदठयापकं प्रमितमेवान्यथेष्टापादानुपपत्तेरिति शङ्कते- ।
^e “अप्रमितस्ये”ति ॥

सू० “प्रथमानुमानेऽपि गतत्वात् * ^b अनुमाने ठयाप्यस्य
(^१) प्रमया तथा न त्वभ्युपगमेन ? *—इति चेन्न,
‘वस्तुगत्यां ठयाप्यस्य प्रमयापि प्रतिवाद्यसिद्धस्य
ठयापकानुमानासंभवेन तत्राप्यभ्युपगमपर्यन्तगन्त-
व्यत्वादेव * “नन्वेवमन्यतरासिद्धं ठयाप्यं प्रसा-
ध्वानुमानव्यवस्थापनमुच्छिन्नं ‘तदप्रसाधनेन्यत-
रासिद्ध्या तत्प्रसाधने परस्याभ्युपगन्तुरपसिद्धा-
न्तमनुद्गाढ्य वादिना प्रसाधितात् ठयाप्यात् ठया-
पकसाधने पर्यनुयोज्योपेक्षणादिति ॥

टी० ॥ प्रथमं यानुमितिरूपपद्यते तत्राप्रमितस्यैव ठयाप-
कस्य प्रतीतिरिति परिहरति “प्रथमे”ति । नन्वनुमाने
ठयाप्यप्रसाधीनठयापकप्रतीतिस्तर्कं तु तदभ्युपगमाप्राधीनंति

(१) लक्षणस्येति शेषः । तर्कठयाप्तेरसकृतिरिति वा पाठः ।

(२) अन्यदोषप्रमयान्यस्य तदनभ्युपगन्तुर्वापकानुमानासंभवे-
नेत्यर्थः ।

विशेष इति शङ्कते ^६ “अनुमान” इति । तथेति । ठयापकप्रती-
तिरित्यर्थः । अन्यतरामिद्विद्वद्भावनस्थले यावत्प्रतिपादितठया-
प्यत्वाभ्युपगमो न कर्तव्यस्तावत्तस्मादनुमितिरपि नोत्पद्यत
इति तद्वच्चैत्र तत्राठयाप्तिरिति “वस्तुगत्ये”ति । नञ्चन्य-
तरामिद्विद्वद्याप्यत्वस्य हेतोर्व्याप्यत्व प्रमाध्य परोभ्युपगमनचित-
तय इति न प्रवर्तनीयतासिपति ^७ “नन्वि”ति । कथमुच्छिन्नमि-
त्यत आह—। “तदिनि” । यदि ठयाप्यत्वेऽस्यान्यतरामि-
द्वुत्वं न परिहर्तव्यं तदा तेनैव निग्रहेण वादी निगृह्येत
अथान्यतरामिद्वुत्वं परिहृतप्रतिवादिनस्तत्राभ्युपगमः कारयि-
तव्यस्तदनन्तर नादृशेन हेतुनानुमानं प्रवर्तनीयं तदा तदन-
भ्युपगममात्रेण प्रतिवादिनापमिद्वुत्वं उपादित उपेक्षितः
स्यादिति पर्यनुयाज्यापेक्षणेन वादी निगृह्येत त्वेयं वादिन
नभयतः पाशा रज्जुरित्याक्षेपार्थः ॥

सू० किं तत्र तथा न स्यात्किमत्राप्रस्तुतया तच्चिन्तया ।
अन्यतरामिद्वुत्वं तावद्व्याप्यस्याभ्युपगमं परेणा-
कारयित्वैव न ठयापकसाधनमुपेयं * ^८ तस्याऽ-
प्रमा स ? *—इति चेन्न, मियोविरुद्धादौ तर्कभा-
वेऽपि गतत्वात् * आश्रयासिद्ध्यादिद्वयतिरेके
सति ? *—इति चेन्न, संदिग्धधूमदर्शनात् यद्यत्र
धूमस्तदाग्निमानिति संभावनायाः परमार्थतस्त-
थार्थावस्थानात् प्रमात्वं त्यक्तुमपारयन्त्या अठया-
पनात् * ^९ तत्कालं प्रमात्वेनाप्रमीयमाण इत्यपि ?
*—इति चेन्न,

टी० ॥ किं तत्रेति नञ्चतु वादिन उभयवापि निग्रहः
परंतु तर्कसंग्रहप्रवृत्तस्य ममाप्रस्तुतमेतत् कथामानंस्त्वयं तत्रा-
भ्युपगमकारयित्वैवानुमानं प्रवर्तनीयं तत्राच तस्यानुमितौ व्या-
पकप्रतीतिरिति लक्षणमतिठयापकमेवेत्यर्थः । ननु व्याप्या-
भ्युपगमेन ठयापकस्याप्रमा तर्क इति नानुमितावतिठया-

मिरिति शङ्कते—। “तस्ये”ति । व्यापकस्येत्यर्थः । मिथो
विरुद्धादावित्यादिपदाश्रयाभिरुद्धादिपरिग्रहः गगनारविन्दं
अदि विषयं स्यात्सुरभिस्त्यादित्यादिकमाश्रयाभिरुद्धादिक
तथाच यदीश्वरः कर्ता स्यात् सर्वज्ञः स्यादित्यादीश्वराभिरुद्धा-
शायामाश्रयाभिरुद्धादीत्यादिपदेन मिथो विरुद्धोपग्रहः मन्दि-
ग्येति वास्तवे धूमे धूमत्ववाप्यत्वकोटिकमन्देहबलात्कृतायां
बहिःसम्भानायां तर्कत्वेन व्यवस्थापितायामव्याप्तिरित्यर्थः ।
ननु तत्र बहिःप्रतीतिवस्तुगत्या प्रमाद्वेऽपि सम्भावनाकाले
प्रमात्वं न प्रतीयते इति न तत्राव्याप्तिः^(१) व्यापकप्रतीतिनं
प्रतीयमानप्रमात्वमुपनिषत्साधारणमिति शङ्कते—। “तत्काल-
मिति”ति ॥

सू० “बहुशोदत्तोत्तरत्वा”^b तस्यैव चास्य पूर्वोक्तोभया-
निष्ठव्यापकेष्टव्याप्तेदाहरणे गतत्वेनातिव्यापक-
त्वात् तद्व्यवच्छेदार्थमारोपितस्य व्याप्यस्याभ्यु-
पगमेनेति करणे च सिद्धेन व्याप्येन प्रसङ्गस्या-
व्यापनात् तद्व्याया कार्यत्वात् यद्यदृष्टमदृष्ट-
रादिमीमांसकः शंसति तदानीमविशेषेण कर्तृ कार्यमपि
पर्यवश्येत् अस्य तदिति “अपि चात्माश्रयोन्यो-
न्याश्रयश्चक्रकं व्याघातोऽनवस्था प्रतिबन्दी वेत्या-
पादौर्भिद्यमाना षट्कर्तव्यते”स्वरूपं चैषां—

टी० ॥ तच्छब्दान्तर्भावेण लक्षणमननुगतमप्रतीयमासत्वं
च वादिना प्रतिवादिना वेत्यादिविकल्पकबलितं वेत्या-
ह—। “बहुश”इति यत्रोभयोरित्यादिना प्रसङ्गेन तर्काभिम-
ताङ्गतेऽतिव्याप्तिस्तदवस्थैव व्याप्याभ्युपगमेनानिष्ठव्यापकप्र-
तीतिस्तर्क इत्यादीनां लक्षणानामित्याह—। “तस्ये”ति ।
ननु नाश्रव्यापकप्रसङ्गो नारोपितेन व्याप्येन किंतु वस्तुतोऽ

(१) ननु कथं तत्र व्यापकप्रतीतेरप्रतीयमाणप्रमात्वमित्यत
आह—व्यापकेति ।

सतैव नहि तत्तायां मद्रूपवद्धारत्रिययत्वं सत्तान्तरापादनमव्या-
स्तवनिर्ण नातिशयाभिरित्याशङ्कते-। “तदि” ति । यदि
कार्यत्वादङ्कुराद्यदृष्टयोत्पत्त्या तदा तत एव सकर्तृकमपि किं न
स्यादिति मीमांसकं प्रति नैयायिकेन कृतप्रसङ्गेऽभ्याभिरित्यर्थः ।
इदानीमात्मानयादिरूपं तर्कं खण्डयितुमारभते-। “अपि चे”
ति । खण्डनसौकर्याय स्वरूपममीषामादर्शयति-। “स्वरूपं
चे” ति ॥

मू० स्वस्याऽव्यवहितस्वापेक्षणात्मात्माश्रयः अन्योन्यस्या-
व्यवहितान्योन्यापेक्षित्वमन्योन्याश्रयः “अन्तरितस्व
तदेव द्वयमात्माश्रयोन्योन्याश्रयश्चक्रकं विरुद्धसमु-
च्चयो व्याघातः ॥

टी० ॥ स्वस्येति । स्वस्याऽव्यवहितस्यापेक्षणाभ्युपगमनि-
वन्धनमनिष्ठापादनमात्माश्रय इत्यर्थः । स्वस्य स्वापेक्षणाभ्युप-
गमः परस्परआश्रयचक्रकयोरपीति तद्व्यावर्तनाय अव्यवहितेति ।
यद्यपि स्वापेक्षित्वमप्रतिद्वं तथापि घटापेक्षित्वं पटेऽभ्युपगम्य-
मने भवत्यात्माश्रयो देश इति विशिष्टाप्रतीतावपि खण्डनः
प्रतीतिरस्त्येव यद्वा स्वापेक्षित्वं ग्रहेयत्वादी प्रतिद्वनम्यभ्यु-
पगम्यमानं दोषायेति भावः । अन्योन्येति । अन्योन्यस्वाऽव्यव-
हिताभ्योन्यापेक्षित्वाभ्युपगमनिवन्धनमनिष्ठापादनमन्योन्याश्रय
इत्यर्थः । अत्राऽव्यवहितपदं चक्रकव्यावर्तनाय आत्माश्रयव्याव-
र्तनाय । अन्योन्यस्येति । अन्योन्यापेक्षित्वं दीर्घतद्वत्स्वत्वज्ञा-
नादौ प्रतिद्वं कथञ्चित् दृष्टव्यम् । चक्रकस्वरूपमाह-। “अन्त-
रितस्य” ति । अन्तरितस्य व्यवहितस्य भाऽपात्माश्रयोन्योन्या-
श्रयो वा यस्तदेव चक्रकं तेन स्वस्य दृष्टापेक्षणाभ्युपगमनिवन्धन-
मनिष्ठापादनं चक्रकमित्यर्थः । विरुद्धेति । विरुद्धसमुच्चयाभ्युप-
गमनिवन्धनमनिष्ठापादनं व्याघातः विरुद्धसमुच्चयाभ्युपगमस्तु
मात्रा वक्ष्याऽपीमोरियमपीत्याकारेण इत्यर्थः । अत्र हि ना-
न्तरि व्यवहितात्माश्रयभ्युपगमः सम्भवत्येव सिद्धत्वात् एवमभ्यु-

पगन्तुर्थाद्यात् आपाद्यते यदि मातुर्वन्ध्यात्वं गोश्चाश्चत्व-
मस्य वैषि तदा ठयाघात इति ॥

सू० " उपपाद्योपपादकप्रवाहो जनवधिरनवस्था स्वा-
भ्युपगतदोषतुल्यता प्रतिबन्दी

ननु विरुद्ध समुच्चय एव क्वचिदपि प्रसिद्ध इति भावः ।
अनवस्थास्वरूपमाह—, " उपपाद्ये"ति । भेदठयवहार उप-
पाद्य उपपादकश्च तस्य भेदः । नहि भेदमन्तरेण तदूठवहारः
संभवति । एवं मत्तायां ठवहार उपपाद्यस्तद्गता च सत्ता उपपा-
दिकेति तथाचैतादृशठवहाराभ्युपगमनिवन्धननिष्ठापादनमन-
वस्थेत्यर्थः । अत्र यदि तृतीयश्चतुर्थो वा भेदः प्रथमभेदमपेक्षत
वृत्त्यभ्युपेयेते तथापि प्रवाहाभ्युपगमेस्ति । नचानवस्थेत्यत
उक्त "मनवधिर"ति । प्रवाहस्यानादित्वात् कार्यकारणभावेऽव-
शिष्टाभ्युपगम्यते एकैकभेदबुद्ध्यावापाद्यानामायां भेदमात्रं प्रसिद्ध-
मेवेति भावः । आपत्तिप्रयोजकीभूतकूपदापाद्यापादनमनवस्थे-
त्येके । तत्र यदि सामान्यं सामान्यवत्त्वात् दूठयादिभिनयान्यतमं
स्यादित्यापादनमिदं चानवस्थैवानास्येत्युच्यते । नहि दूठयादि-
त्रयान्यतमत्वेन सामान्यं व्यवतिष्ठत इत्युच्यते । "स्वाभ्युपगते"
ति । यदि पुरुषत्वाद्यं चौरस्तदा एवं त्वमपि चौरः स्या इत्यापा-
दनमानकः प्रतिबन्दी । यद्वा परापादितं दोषमभ्युपेत्य परस्मै
तदापादनेन यदनिष्ठापान तत्प्रतिबन्दी भवति हि त्वं चौर
इत्यभिदधानस्य प्रतिबन्दीति भावः ॥

सू० " तत्रात्माश्रयस्य सबन्धद्वारं भेदादाभासत्वं यथा
प्रमेयत्वस्यात्मनि वृत्तौ क्वचिन्नैवमपि यथानेक-
कालस्थस्य घटस्य पूर्वकालवृत्त्यात्मन उत्तरकाल-
वृत्त्यात्मन प्रति कारणात्वेऽन्योन्याश्रयस्य व्यक्तिभे-
दात् यथाज्ञानेन संस्कारस्य तेन च ज्ञानस्याजनने
चक्रकस्वापि ॥

टी० ॥ तेषामाभासत्वानामानत्वे विवेचयति—। "तत्रे"-
ति । घटादीनां घटादिविषयकप्रमाधीनं प्रमेयत्वस्य च

प्रमेयत्वगोचरप्रमाधीनं प्रमेयत्वं हि प्रमेयं द्वारं सा
वाच्या घटादौ अस्या च प्रमेयत्वे यद्यपि स्वगोचरप्रमाऽद्वार-
रके प्रमेयत्वे द्वारभेदो नास्ति तथापि तत्प्रमाणत्वं
स्वप्रकाशस्यैव तस्याभ्युपेतं तदुक्तं “प्रमाणं प्रवक्तुं वृत्ती-
नं सिद्धाभिज्ञते यतः” इति । उक्तं च “प्रमेयं व्यवहृत्य तस्याः
स्वे स्वे रूपे तथापि व्यग्रद्वारं^(१) ततोत्येव विरोधं भजते न
चे”ति । एव विशेषणत्वाविशेष्यत्वाभिधेयत्वचर्चित्वादाभात्मा-
श्रयस्याभासत्वमनाभासमात्मनाश्रयमाह—। ‘क्वचिदि’ति । नाना-
कालस्थितस्यैकस्य घटस्य यथापरकालवृत्तितानादाय कार्य-
कारणभावेऽभ्यागम्यमाने भवत्येवात्मनाश्रयदेश इत्यर्थः । व्यक्ति-
भेदादिति ज्ञानेन संस्कारद्वारा ज्ञानमेव जननीयमित्यभ्युपग-
मेऽभ्यागम्याश्रयापादानमाभासो भवति अनुभवेन स्मृतिजननस्य
प्रामाणिकत्वादित्यर्थः ॥

मू० तस्मात् “यथाबीजेनाङ्कुरस्तेन स्तम्बः तेन बीजं
जन्यते इत्यत्र व्याघातस्यापाधिभेदात् यथा काल-
भेदादिना जननाजननादौ अनवस्थायाः क्रियायै
परस्परानन्त्यानपेक्षणात् यथा सामग्र्या कार्यजन-
नाय स्वसामग्र्यनन्त्यानपेक्षणे तामेतामधोधाव-
न्तीमनवस्थामाचरते क्वचिन्नैवमपि यथा स्वाश्रये
भिन्न बुद्धिजनाय स्वगतभेदानुपजीवनादपि भेद-
भेदस्यानन्त्ये ॥

टी० ॥ तस्मादिति व्यक्तिभेदादेवेत्यर्थः । बीजेनाङ्कुरस्तेन
स्तम्बस्तेन मञ्जरी तेन पुनर्बीजमेवेति चक्रकदशाया व्यक्तिभेदा-
देवाभासत्वं नहि तदेव बीजं तदुत्पाद्येन बीजेन जन्यते इति-
भावः । व्याघाते आभासत्वमाह—। “यथे”ति । कुसूलस्य बी-
जस्याजनकत्वं क्षेत्रवति तस्य च जनकत्वमिति सम्भवेत्येवेत्यर्थः
अजननमिह क्रियानुपधानमात्रम् । अनवस्थाभासमाह—। “अ-

(१) उपलब्धमकलपुस्तकेष्वपि विध्यैव पत्रक्य दर्शनादवशेन पाठो
पुनः परन्वद्येतत्पाठस्यावृत्तत्वेन विमलनीवत्यमिति ।

नवस्याया"इति । क्रियायै कार्यजननाय । नहि कार्ये स्वसाम-
ग्र्यधीनं सापि सानयो स्वसामग्र्यधीनैवं कादाचित्कत्वादिति
प्रमाह्वाभ्यपगमोऽस्ति । किंचेदानीं नूनं कार्ये न तावत्सामग्र्यीप्र-
माह्वाधीनमेव तथाच तदुत्पत्तिरेव न स्यात् वृथयते च कार्योत्प-
त्तिरिति प्रमापिकीयमनवस्था भवत्याभासा "तामेतामि"ति ।
आभासरूपानित्यर्थः । आचक्षते इति । अनवस्थासु स्वकार्यो-
पहितस्य स्वसामग्र्यादिकालस्याद्यः प्रदार्थत्वात्तद्वाचनशैलित्यर्थः ।
अनाभासरूपामनवस्थानाह—! "कविदि"ति । भेदः स्वा-
ज्ये घटे स्वयमेव भेदबुद्धि जनयति स्वगतं भेदान्तरं नोप-
जोवतीति तावद्वस्तुगतिस्तत्र भेदस्यानन्त्ये आपाद्यो याऽन-
वस्था साऽनाभासेत्यर्थः ॥

मू० "प्राग्लोपादिदोषात् तामेतामूर्ध्वं भावन्तीमनवस्था-
माचक्षते प्रतिबन्धाविशेषात् यथा धूमानुमानेऽप्यु-
पाधिशङ्का, प्रतिबन्धा तर्कानुकूलत्वादिति 'तदेषा-
मापादनानि तर्काभासाः कथमुक्तलक्षणेन न सं-
ग्राह्याः 'सत्यपि व्याप्याय दोषे प्रसङ्गस्थानगतेन तेन
विशेषणेनाभासीभूतत्वात् * 'प्रसङ्गस्थाने तावता
विशेषणामभावेनापि लक्षणं विशेषणीयम् ?
*-इति चेत् ॥

टी० ॥ ननु कथमियं दोष इत्यत आह—। "प्राग्लो-
पे"ति । यदि भेदे भेदान्तरमङ्गीक्रियते तदा प्रथमभेदो लुप्त एव
स्यादित्यर्थः । आदिपदाद्विनिगम्यत्वप्रमाणापगमयोक्तग्रहः ।
"तामेतामि"ति । अनाभासरूपानित्यर्थः । "ऊर्ध्वमि"ति ।
भाविप्रमाहरूपानित्यर्थः । आभासमाह । "प्रतिबन्धे"ति ।
यद्यनुपलस्यमानोपाधिशङ्कास्मदनुमानमास्कन्देत तदा भवदनु-
मतं धूमानुमानमपि हि द्वितीयं भवत्याभास यतो यथा धूमठया-
सिग्रहेऽनुकूलः तर्को न तथा त्वदभिमतठयाप्रावित्यर्थः । यत्र
तु विशेषाभावस्तत्र प्रतिबन्धी दोष एवेति ज्ञातः । एवं व्युत्पा-

दिते तदाभ्युपगमनठ्याप्य प्रति ठयापकप्रमञ्जन तर्क इति लक्ष्यमिति ठयापकमित्याह- । “नदेवामि”ति । आपादनाभ्येव नर्कभाम इत्यर्थः । आत्माश्रयादीनामभावादिनाशङ्काह- । “सत्यपी”ति । द्वारभेदादिना विशेषेण तेषामाभासत्वस्य त्वयापि वक्तव्यत्वात् । अन्यथा प्रमेयत्वे प्रमेयत्वमनेन दोषेण न भवेदिति केवलाभ्यायत्व तस्य न स्यादित्यर्थः । ननु तर्कभासव्यावृत्तये द्वारभेदरहितत्वे सतीति विशेषणीयमिति शङ्कते “प्रमङ्गस्थान”इति ॥

सू० “न, अन्योन्याश्रयाभासत्वप्रयोजकस्य व्यक्तिभेदस्याभावो नानवस्थायामेवमात्माश्रयाभासत्वप्रयोजकस्य द्वारभेदस्याभावो नात्माश्रयान्तरादाविति व्यक्तमठ्यापकत्वापत्तेः ‘अपि चापसिद्धान्तविरोधादिष्वपि तर्कनश्लेषं गच्छत्कथङ्कारं वारणीयं’ यत्रैव निग्रहे तर्कान्वराणामन्तर्भावः तत्रैवानयोरपीति पृथग्नियग्रहत्वानुपपत्तेः ॥

टी० ॥ तर्हि तर्कनश्लेषमव्यापक स्यादेकाभासत्वप्रयोजकस्य द्वारभेदादेरित्यत्र मत्वन तदभासत्वस्य विशेषणस्य तत्रा-
भ्यादित्याह- । “न”ति । अनाभासान्योन्याश्रयादावठवामिः स्यादित्यर्थः । हेतुवरमनभ्युपगमगच्छता संसामकस्याप-
सिद्धान्तापादनं विरोधापादनं वा तर्कनश्लेषान्तनया तर्क स्यादित्याह- । “अपि चे”ति । अनैकान्तिक चापसिद्धान्तस्यो-
पन्यासमात्र न त्वापादनमिति चेत् । उक्तप्रकारेणापादनस्यापि सप्तवादनैकान्तिकापादनं च न मनवति । अपसिद्धान्तस्व-
भ्युपगमनन्त्र इति विश्रवात् अपसिद्धान्तस्य तर्कत्वं दोष माह- । “यत्रैव”ति । श्रयान्याश्रयादीनां ठयाप्यादियह प्रति प्रतिबन्धकतया ठयाप्यत्वं सिद्धादिनियहेतुभावं इति तद-
पेक्षयापसिद्धान्तस्य पृथग्नियग्रहत्वं भव्येत । अस्ति हि भेदव्यव-
हारविषयत्वात् घटे भेदवानिति स्थापनाया भेदोपि भेदव्य-

बह्वारुतेनैव भेदेन चेदात्माश्रयोऽन्योन्यापेक्षायामन्योन्याश्रयः
व्यवहितान्योन्यापेक्षायां चक्रकमनन्तप्रवाहः। अपेक्षायामनवस्थे-
त्यापादनैर्भेदाभाववति भेदे भेदव्यवहाराविषयत्वं गतमित्यनेन
ठयाप्यत्वानिर्दिष्टं न ग्रहस्यानेन भोवितमित्यर्थः ॥

सू० “आत्माश्रयादेश्च मूलठयात्तौ प्रमाणोपगमश्चेत्तर्हि
प्रामाणिकत्वाद्ग दोषत्वं न चेन्मूलशैथिल्यमित्यु-
भयतः पाशबन्धः कथं मोचनीयः * अथोच्यते ^१य-
देनदाश्रयत्वमाश्रयित्वं च तद्भेदे द्रष्टुं तद्यदि विवा-
दाध्यासिते त्वयोपेयते तदा भेदः स्यादित्याकारेणा-
पादने नाक्तदोषापत्तिः ? *-इति ‘मैवं, एकत्र द्वय-
स्यापि द्रष्टृत्वात् * तदाश्रयत्वं तदाश्रितत्वं च मि-
थो भेदनियतम् ? *-इति चेन्न, “तन्मिथः शब्दाभ्यां
सारीकृतत्वात् * एतदाश्रयत्वादेतदाश्रितत्वाद्वा
नैकत्वं स्यादित्यादिवचनभङ्ग्यापाद्यम् ? *-इति
चेन्मैवं यद्येतदेतदाश्रयादि स्यात्तदैतन्न स्यादिति
ह्यापाद्यम् । न चैतद्युक्तम् । धर्म्यापाद्ययोर्धर्माहत-
त्वात् ॥

टी० ॥ दोषाल्लरमाह-। ^a“आत्माश्रये”ति । यदि स्वस्य
स्वापेक्षित्वं स्यात्तदात्माश्रयः स्यादित्यापादनप्रकारेः नेह येन
तस्य प्रामाणिकत्वाप्रामाणिकत्वविकल्पेऽवतरते तु अपि तु यद्यप्य
यत् एतद्व्युत्पत्तयः स्यादेतद्भुटकारकं वा स्यादेतद्भुटज्ञाप्यो वा
स्यात्तदेतद्भुटमिथः स्यादित्याद्यापादनप्रकारे कथमप्रामाणिक-
त्वमित्याशङ्कत-। ^b“तदेतदाश्रयत्वमिति । आश्रयत्वमाश्रि-
तत्वं च रूपकपालाभ्यां निरूपितं यत्स्य स्ति न तु भेद इति
परिहरति-। “मैवमिति”ति एकनिरूपितमाश्रयत्वमाश्रितत्वञ्च
भेदनियतमिति शङ्कते-। ^d“नदे”ति । अश्राननुगममाह-।
“तन्मिथः”इति । तत्तुल्यद्वय मिथः शब्दस्य च विशेषपरत्वा-

दितिभावः । सारकः कणापादकानुगमदोषदुष्टत्वम् । नन्वा-
पादकानुगमो न दोषः । यथा च घट एतदुदाहरितः स्यादेतदुद-
भिन्नः स्यादिति संभवापादनमिति शङ्कने । १० “एतदिति । तथा
सत्यं न स्यादित्यापादनार्थस्तथा च धर्मापाद्योऽर्थाघात
इति परिहरति- । ११ “यद्येति” नि ॥

मू० “न च वाच्यमापाद्यस्य प्रमाणबाध्यतानुकूलैवेति
व्याघातादपि सा संभवति न दोषमावहतीति,
यत आपाद्यापादकयोः सामानाधिकरण्यानादरे-
तिप्रसङ्गः स्यादतो विपर्ययापर्यवसायित्वमेवं स्या-
देवं हि विपर्ययो वक्तव्यो यन्नाम भवति चैतदेत-
त्तस्मान्नैतदाश्रय इति न चैतदेतद् भवितुं शक्नोति
एतदित्युद्दिष्टे धर्मण्येतत्त्वविधानासंबन्धेद्देश्यवि-
धेययोः प्रकारभेदस्याभावात् । न च प्रसङ्गमात्रमेत-
द्वाधायैवास्तु कृतमस्य विपर्ययपर्यवसानेनेति युक्तं,
स्वयमपि प्रसङ्गमूलस्य व्याप्तेरिष्टतया प्रसज्जित-
निषेधे तद्व्यतिरेकप्रामाण्यत्वस्यावश्यमन्तव्यत्वा-
पत्तेः ॥

टी० ॥ ननु व्याघातादेवापाद्यव्याघातार्को न दोषः किंतु
अनुगुण एवेत्याह- । १२ “न च वाच्यमिति” नि । अयमयं न स्यादिति
प्रसङ्गस्य विपर्ययो भवति नायमयमित्याकारेणावर्तनीयः स
च उद्देशविधेयभावानुपपन्न इति विपर्ययापर्यवसानं स्यादि-
त्यर्थः । तदुक्तम्- प्रथमतः उच्यते “अतस्तन्मन्यसे तत्त्वज्ञ तत्तदपि
मन्यसे सामानाधिकरण्यात् हि रूपभेदमपेक्षत” इति । ननु तर्कद्वे-
विषयं त्वयैवोक्तं तथाच परवाचाय यत्नकंस्तत्र किं विपर्यया-
पर्यवसायित्वेनेत्यत आह । १३ “नचेति” विपर्ययापर्यवसाने मूल
त्रैविध्यमावश्यकं यतोऽन्यथापत्तेर्यतिरेकव्याप्तिरथापत्तत्वा-
त्तदभावे सापि न स्यादिति भावः । व्यतिरेकप्रामाण्यत्वमेव
वा तदपर्यवसानम् ।

सू० ॥ अतएवैतदन्यत्स्यादित्यपि न शक्यप्रसङ्गजनमेतदन्यत्वस्यैतत्स्वरूपभेदमादायैव प्रतीतिपर्यवसायितया प्रसङ्गे व्याघातादेव विपर्ययेऽप्येतद्विशेषितान्यत्वविधाग्निना विशेषणविशेषणताप्रविष्टमात्मानमात्मनि विधीयमानं न क्षमते एतदन्यत्वस्यैतदन्यान्यत्वस्यैतत्त्वादेवान्यत्वावधेरात्मन उपलक्षणत्वे चान्यत्वमात्रमुपलक्ष्यमाणमन्यस्मादप्यन्यत्वमादाय पर्यवस्येत् स्वरूपत एव विलक्षणमन्यत्वविशेषभवधिरावत्मेपलक्षयतीति च न घटते यतोऽन्यत्वमात्रमेवावधिविशेषैरुपधीयमानं तदन्यत्वप्रत्ययव्यवहारोपपादकं भवदन्यत्व^(१)व्यक्तिभेदपर्यन्तगमनं प्रमाणस्य न सहते यदि चान्यत्वव्यक्तिभेदोऽपि^(२)स्यात्तथापि प्रसङ्गमूलभूता व्याप्तिः सामान्याकारपुरस्कारित्वादेतेनैवोपधीयमानानामन्यत्वव्यक्तीनात्मैक्यमादाय प्रवृत्ता तथैव प्रसङ्गे विपर्यये बोधनयन्ति स्यादेवोक्तदोषालंघनायेति एवं प्रकारताचाश्रयाश्रयिभाववत्प्रकारान्तराश्रयेष्वप्यात्माश्रयोदाहरणेऽवतिदिश्यते अन्योन्याश्रयो यथाभेदेना^(३)वगताद्भेदज्ञानोपगमे सोऽपि त्वया कथं कारमुपन्यसनीयः न तावद्यद्येतद्वैधाधीनवैधाधीनबोधं स्यात्तदा न बुध्येतेति तथा सति व्याप्त्यसिद्धेः एतद्वैधाधीनबोधं यद्वैधाधीनबोधस्य तस्यैवाद्बुद्धचरत्वात्कयाचन व्याप्ता-

टी० ॥ नन्ववगमं न स्यादिति न प्रसङ्गाकारो येन न

(१) व्यक्तिविशेषपर्यन्तपर्ययः । (२) स्यादिति-अवधिविशेषैरुपधीयमान इति शेषः । (३) धर्मिमतिर्योऽस्यादिन इति शेषः ।

विपर्ययः सामानाधिकार्यभावात् पर्यवस्येत् अपि त्वेतदन्यः
रूपादित्यापाद्यमित्याशङ्क्य- । “अतएवे”ति । एतदन्यत्वे-
तत्त्वं विनायीत्येतदप्यापादनं कदाहृतमिति भावः । अथापमे-
तदन्य इत्याकारेण वर्तमानेऽयं चायमित्याकारपर्यवसित एव
रूपादिनि युक्तस्म एव दोषः स्यादित्याह । “विपर्ययाऽपी”ति ।
स्वप्रकाशेति तत्रैव ज्ञानेन तज्ज्ञानग्रहे द्वाराभेदे नास्ति स्वप्र-
काशतावादिमते अन्यमते चेत्तज्ज्ञानेन नद्वयद्वयोपपत्त्या तद्वय-
ज्ञानं पालः शङ्को वाचक इति शङ्कः स्यैव वाचकत्वं पश्चिन्नमिति॥

सू० व्यापकभेदकल्पनया व्यभिचाराप्रतीतचरत्वोर्वारि-
णोऽप्य (१) तथाभावशङ्काखण्डकदण्डदुर्लभत्वादेवम-
न्योन्याश्रयान्तरेऽपि । चक्रकं च मध्ये परमन्तर्भा-
व्यात्माश्रयान्योन्याश्रयावेव । वपरिणमत इति तद्वोषं
नातिक्रामति । व्याघातस्तु यथासन्नास्तीत्यत्र तमपि
कथं प्रयोक्ष्यसे यदि यद्ययं भग्नस्यात्तदानीमस्तु स्या-
दिति तर्ह्यभग्नस्य दित्यस्यापि सत् स्यादित्यस्मि-
न्नेवार्थे पर्यवमानादभेदेन व्याप्यव्यापकभावस्यैवा-
सिद्ध्यापत्तिः स्वभावविरुद्धोपजीविनी च विरुद्धा-
न्तरे (२) नद्वयाघातनिरासादेव निरस्तप्राये गौर्म-
हिषः ततो न भवति अङ्गवाक्यनियता यतो
महिषात्मतेति एष हि तयोर्विरोधो जनयस्या तु
यथा सत्तायामपि सत्तान्तरमित्यनदधो सत्ताप्रवाहे
दृष्यमाणे तत्र कथं प्रत्यवस्थेयम् । न तावद्यादि सत्ता-
यां सत्ता स्यात्तदा न विश्रान्तिः स्यादिति सत्तायां

(१) नद्या न भवतीति शङ्क्य पूर्वेक्तस्य खण्डकोदण्डशोभ
दुर्लभत्वादिप्रार्थः । (२) स्वभावविरुद्धोपजीवित्वद्वयोपपत्त्यातनिरासा
देवेत्यर्थः ।

सत्ताभ्युपगमस्य विश्रान्त्यभावेन "सह व्याप्ति (१)
 प्रमेयत्वाभिधेयत्वव्यवहार्यत्वसन्निकर्षवत्त्वाभावप्र-
 तियोगित्वादीनामात्माश्रितत्वदर्शनात् कथंमाश्रय-
 ता खण्डिकाव्याप्तिः सव्यभिचारान्न स्यात् (२)
 द्वारव्यक्तिभेदस्यापि व्यभिचारिव्यतिरेकत्वात्स्व-
 प्रकाशवादिना स्वयमेव स्वज्ञानत्वस्य एवमभावे-
 प्यन्यसभावमस्वीकुर्वता स्वयमेव स्वाभावत्वस्य एवं
 तदेव ग्राह्यं ग्राहकं चात्मप्रतीतौ एवं तदेव ज्ञाप्यं
 ज्ञापितकारणं च शब्दो वाचक इत्यत्र एवं तदेव
 नाशयं नाशकं च प्रध्वंसिनि एवं तदेव संबन्धि
 संबन्धश्च स्वभावसंबन्धोपगम इत्यादि बहुलमुप-
 गमादत्माश्रयतदाभासविवेकाय किं निवासरुमुपेयं
 अन्योन्याश्रये चान्त्योपान्त्यशब्दयोरन्योन्यनाशक-
 तायां समन्याप्तिकयोश्चान्योन्यव्याप्यव्यापकतायां
 एककार्यकारिणां चान्योन्यसहकारितायां एवमन्य-
 सिन्नपि तत्र तत्र दर्शनात्कथं न व्याप्तिभङ्गः "
 कश्च विशेषो * यद्व्यतिरेको विशेषणमुपादीयेत
 तत्र तत्राविरोधान्नैवम् ?* इति चेन्न, अन्यत्र तथा-
 भावादशनस्य विरोधाभ्युपगममलस्याविशेषात्तत्र
 तत्र तथात्वे प्रमाणसद्भावे एव विशेष इति चेत्तर्हि
 सर्वज्ञानभ्युपगममूलं तथान्वे प्रमाणाभाव एवोप-

(१) व्याप्तिखण्डिकवत्तां विद्वद्वाच्यं दूषा-यद्धा व्याप्तिविद्धा-
 वपि दोषत्व दुर्घटं तत्तद्व्याप्यं चैवम् ॥

(२) यत्र द्वारव्यक्तिभेदो नास्ति तत्रात्मनो दोष इति द्वार-
 व्यक्तिभेदस्य यो व्यतिरेकस्तोपि द्वारव्यक्तिभेदमन्तरा एवप्रकाशज्ञान-
 वाद्यादिपक्षे व्यभिचारित इत्याह-द्वारेति-

जीवो दूषणमिष्यतां कृतमन्योन्याश्रयेण व्यभिचारि-
तदोषत्वेनेति चक्रकेऽपि दुःखजन्मादिसूत्रोक्तादिषु
व्यभिचारदर्शनादव्याप्तिरविशेषव्यतिरेकदर्शनदुः-
शक्यत्वं च कार्यकारणभावस्य तदजातीयत-
यानियतत्वेन व्यक्तिभेदस्य चक्रकानन्तर्भूतत्वात्
तथाघातेऽप्येकस्यैव जनकत्वाजनकत्वे तथा नच
कलाभेदादिर्विशेषो घटतत्प्रध्वमादौ कालभेदेऽपि
तादात्म्याव्याघातोपगमादेव सत्प्रतिपक्षजात्यो-
श्चक्रो विशेषो व्याघाते येन पूर्वत्र बाध्यबाधकयो-
र्द्वयोरप्याभासत्त्वमुत्तरत्र तूत्तरस्य परं तथोपेत्यत
इति गुरुवः ॥

टी० ॥ दूषणान्तरमभिधातुं पृच्छति—। “कश्चे”ति । आ-
त्माश्रयादीनां द्वारादिभेदादाभासत्वं प्रमेयत्वादी प्रमेयत्वादेः
प्रामाणिकत्वेन चेदुच्यते नदा यत्रात्माश्रयादिदोषस्तत्र प्रमा-
णानिर्वचनस्यैव दोषत्वमिति किमात्माश्रयादित्यर्थः । ननु चक्रकं
न क्वाप्याभासं येन न दोषो न स्यादित्यत आह—। “चक्रके-
पी”ति । दुःखजन्मप्रवृत्तिर्दोषमिष्यतामानामुत्तरोत्तरापाये तद-
नन्तरापयादपवर्गं इत्यत्र दोषात्प्रवृत्तिः प्रवृत्त्या च जन्म जननमा
च पुनर्दोष एव जन्यत इत्यादिक्रमेण कथं न चक्रकम् ? । येन
विशेषण व्यक्त्यभेदादिना चक्रकं भवति न विशेष इह नास्तीति
व्यवस्थापनमशक्यमित्याह—। “विशेषेति”नन्वस्या दोषव्यक्तिः
कारणमन्यस्य कार्यमिति व्यक्तिभेदाच्चक्रकमिहाभासमित्यत आह—।
“कार्यकारणभावस्ये”ति । कार्यकारणभावाप्रवृत्तज्जातीयत्वे-
नेति सक्तापि व्यक्तिभेदो न तन्त्रमित्यर्थः । “व्याघातेऽपी”ति ।
एकमेव जीवमङ्कुलजं तदजनकं चेति व्याघात एवेत्यर्थः ।
यदि नदा जनकत्वं तद जनकत्वं व्याहृतमित्युच्यते तदा का-
लभेदो व्याघातो न स्यादेव । दृश्यते च भिन्नकालयोरपि ।
प्रतियोगिष्वेवमयोस्तादात्म्यं व्याहृतमित्याह । “नच काले”ति ।

ठयाघातसंबन्धनान्तरमाह “सत्प्रतिपक्षजात्योरिति । पूर्वत्रेति ।
सत्प्रतिपक्ष इत्यर्थः । सत्प्रतिपक्षे हि द्वयोरपि हेतुवारविशेषणैव
बाध्यबाधकभावो जातौ तु जातिरेव बाध्या न तु तथा स्थाप-
नोपहेतुरपि बाध्यत इत्यत्र किं विनिबन्धकमिति व्याघातविशेषे
कथय कथमिदं वैषम्यमिति गुरुपदिष्टोऽयं दोषो न तु मयोदिन
इत्यर्थः ॥

मू० “यद्यपि प्रतिपक्षहेतुः साध्यान्तरसाधक इत्यस्ति
तस्य जात्युत्तरवैधर्म्यं तथापि त्वद्धेतुरसाधकः सम्-
बलप्रतिपक्षप्रतिहतत्वादित्यस्य दूषणत्वार्थमवश्या-
पेक्षस्य द्वारात्मठयाघातकत्वा त्वाक्षाद्व्यवश्याप-
स्थाप्यद्वारेण वा स्वठयाघातकतायामुपयुक्तवि-
शेषाभावः ॥

टी० ॥ ननु सत्प्रतिपक्षहेतुव्याप्तिपुरस्कारात्साधकत्व
जातेश्च तदपुरस्कारादसाधकत्वमित्येतदधीनमेव वैषम्यमि-
त्याशङ्काह - “यद्यपी”ति । इदं वैषम्यमतस्तत्र यस्मिन् प्रतिहे-
तुप्रतिहतत्वात् यथा सत्प्रतिपक्षः परं ठयाऽस्ति तथा स्वात्मा-
नमपि ठयाहन्येतेति । स्वठयाघातकत्वस्य तुल्यत्वादित्यर्थः ।
दूषणत्वार्थमिति । न नित्यः शब्दः कृतकत्वादिति प्रयुक्त्येया
नित्यत्वसाधर्म्यात्कृतकत्वादित्येया तथा नित्यत्वसाधर्म्य-
विशिष्टत्वात् नित्य एव किं न स्यादित्ययं प्रत्ययस्थानप्रकारः,
इदमसाधकं नियमानपेक्षप्रतिधर्मप्रतिहतत्वादित्यत्रैव पर्यवस्य-
ति । अस्य च साक्षादेव स्वात्मन ठयाहन्ति किं तर्हि तदुपन्या-
सानन्तरमसाधकतासाधनार्थं प्रतिहेतुप्रतिहतत्वं यदुच्यते तत्त-
त्परंपरयेति वैषम्यमित्याशङ्क्याह - “साक्षाद्वै”ति । यद्यपि
प्रतिहेतुप्रतिहतत्वे प्रतिहेतुप्रतिहतत्वं न सम्भवति नियमानपे-
क्षप्रतिधर्मप्रतिहतत्वे च नियमानपेक्षप्रतिधर्मप्रतिहतत्वं सम्-
भवतीति स्वाध्याघातकत्वं स्फुटमेव तथापि प्रतिधर्मप्रतिहतत्वं
स्वपरमाधारणमेवेति भावः ।

सू० नच तत्रास्तामेव व्याघातः साप्रतिपक्षता तु निर-
वर्धयेति शक्यं वक्तुं, यतः "शब्दादेर्नित्यत्वमेक-
स्मादनित्यत्व" चापरस्मादनुमानात्तथासति किं न
स्यात् * 'तयोर्विरोधग्राहिणः प्रमाणस्य बलात्' -
इति चेन्न, "यथा नित्यत्वमनित्यत्वमित्युभयमा-
स्तामित्याचक्ष्महे तथाविरुद्धं मविमद्धं चरितामि-
त्यपि ब्रुवतोऽस्मान्कथं निवारयिष्यसि स्यादप्येवं
यदि सत्प्रतिपक्षत्वमेव तत्र दोषो न स्यादिति
चेत्तर्हि मन्तव्यं प्रथमस्य हेतोः समानबलप्रतिपक्ष-
प्रतिहतत्वादसाधकत्वमित्युक्तमावर्तते ॥

टी० ॥ स्वव्याघातकत्वे न च सत्प्रतिपक्षतास्तु नियमपुर-
स्करा जात्युत्तरं च नियमानपेक्षत्वे सतीति तदमदुत्तरनित्या-
शङ्क्याह- "नचे"ति । उभयोरिति व्याप्तिपुरस्कारेण सत्प्रतिप-
क्षताया नियमत्वादनियमत्वविरुद्धधर्माध्यास इत्याह- "यतः"
इति । ननु विरुद्धयोरध्यासे विरोध एवमयोर्न भवेत् विरोधि-
त्वात्ताध्यास एकत्रेति शङ्कते- "तयोरिति"ति । तस्य न्यत्र विरु-
द्धत्वं विरुद्धत्वांशे वा विरुद्धत्व नित्यत्वादनित्यत्वयोरस्तु को
दोष इत्याह- "न"ति । ननु सत्प्रतिपक्षताभ्यां नित्यत्वा नि-
त्यत्वा नित्यत्वयोरैकस्यापि न तत्र मिद्विरुद्धप्रतिपक्षितत्वस्य
तत्त्वत्वादिति शङ्कते "स्यादप्येवमिति"ति । प्रथमस्य समान-
बलप्रतिहतत्वात्प्रतिहतत्वादसाधकत्वमिव द्वितीयस्यापि जात्युत्त-
रवत् स्वव्याघातकत्वमायातमिति परिहरति- "तर्हि"ति ।

सू० "अनवस्थायां च यस्यां यस्यां सत्तायामपरोपरसत्ता
यायात्तस्यास्तस्याः प्रमाणेन सिद्धौ नानवस्थादोषः
स्यादसिद्धौ चाश्रयासिद्धविषयमापादनमिति 'यदि
चात्माश्रयादिषु सर्वत्र विवेचोऽयमभिधीयते प्रमा-
णसिद्धत्वान्तत्र तथोपेयत इति तर्ह्यपादनस्थाने

तथाभ्युपगमाय प्रमाणं नास्तीत्युक्तं भवति तथाच
तत्र प्रमाणप्रश्नस्यावसरो न प्रसङ्गस्येति अपरोऽपि
विषयभेदात्तर्कभेदा आत्माश्रयादिवन्मन्तुमुचिताः ।
तद्यथा अविनिगमः उत्सर्गः कल्पनागौरवलाघवे
चानौचित्यं चेति ॥

टी० ॥ द्वितीयसत्तायां तृतीया तत्रापि चतुर्थी आपाद्या
तत्राश्रयस्य द्वितीयसत्तादेः निद्व्यसिद्धिपरापात्तदनवस्था स्यात्-
मेव न पारयतीत्याह-। “अनवस्थायामि”ति । ननु यत्रात्मा
श्रयादीनाभासत्वं तत्र प्रमाणाधिकत्वं यत्र च तथा न तत्रैव तेषा-
ननाभासत्वाद्दोषत्वमित्याशङ्क्याह-। “यदि चे”ति । आपाद-
नस्थान” इति । यत्रात्माश्रयादिदोषत्वेनापाद्यत तत्रेत्यर्थः ।
तर्कविज्ञाशोऽन्यून इत्युपदर्शयन्नेव तर्कप्रतिरूपकत्वेनाभिमत-
नामुत्सर्गादीनां स्वस्वनमभिधातुं स्वरूपमादर्शयति-। “अप-
रोऽपी”ति ॥

मू० विकल्पेनान्वयावगमयोग्ये एकस्मिन्नभ्युपगते तदेक-
देशान्वयनियमनिर्द्धारणाऽशक्यत्वमविनिगमः सत्प्र-
तिपक्षहेत्वोरिव निर्द्धारयितुमशक्यान्वययोः परस्पर-
प्रतिक्षेपएवपर्यवसानात् * नन्वन्यतरमादायापि
प्रकृतस्योपपत्तिसम्भवेनाविनिगमस्य दोषत्वमेवानु-
पपन्नं केवलं पंसस्तत्र यदि संशयः स्यात्स च किं
न स्यात् ? *-इति चेन्न, भावानवबोधात्प्रमाणास-
म्भवेन क्वचिदपि विशेषः कथमभ्युपगन्तुं शक्योप-
पगमादायवस्तुगत्याप्येकस्यान्वयः स्यात् * नन्वेवं
प्रमाणाभाव एव दोषः स्यान्नाविनिगम ? *-इति
चेन्न,

टी० ॥ “विकल्पेने”ति । भूतत्वमूर्तत्वयोर्जातित्वेनान्वय-
योग्यतायामुभयोर्जातित्वे जातिभङ्ग इत्येकः रं च तिस्रस्तत्र

विकल्पः किंभूतत्वं भूतत्वं वा जानिरतस्त्रैकतरस्य जातित्व
यादक प्रमाणं विनिगमनाविरहः प्रतिबन्धातीत्यर्थः । ननु
निर्द्वारणशक्यत्वमेव कथं स्यादेकस्य जातित्वसाधकमन्यस्य
जातित्वं प्रतिबन्धातीत्यत्र विनिगमनाविरह एव तन्त्रमित्यर्थः ।
भूतत्वमात्रस्यापि जातित्वाभ्युपगमे जातिमाङ्ग्योक्तिवर्तते
एवेति भूतत्वस्य जातित्वं सेद्धुमर्हत्येवापाततः ननु संशयमात्रं
भवतीति शङ्कते-। “नन्वि”ति । अन्योन्यप्रतिबन्धादेकमात्रनि-
यतं प्रमाणमेव न भवतीति परिहरति “प्रमाणे”ति ॥

मू० “तस्याविनिगमोन्नयत्वेनाविगमस्यैव प्रथमोत्पन्न-
स्योपन्यामौचित्यात् * नन्वेवमनुमाने व्यक्त्यवि-
गमो दोषः स्यात् ? -इति चेन्न, ‘तत्रानेकव्यक्ती-
नामभ्युपगममिद्वयभावात्सामान्योपसंहारस्यैकामेव
व्यक्तिमात्रेण’ सामर्थ्यात् “अविनिगमस्य चाने-
काभ्युपगमे मत्युपस्थानादिति बाहुल्यदृष्टमपेक्ष्य
बाहुल्यदृष्टता दुर्बलस्योपगमार्हतोत्सर्गः । तद्यथा ।

टी० ॥ प्रमाणाभावेऽपि विनिगमनाविरहप्रयुक्त एवेति
तस्यैवोपगमव्यवस्थित्याह- । “तस्ये”ति । ननु चमेव तार्णः
पाणो वा अनुसोयतामिनि विनिगमनाविरहादेक्येपि बाहुल्यत्र
न विरुध्येदित शङ्कते-। “नन्वि”ति । तासंत्वेन पाणत्वेन
वा बह्विर्नानुमीयते किंतु बह्वित्वेन न च न विनिगमनाविरह
इति परिहरति । “तत्रे”ति । तत्रैकलिपिकी द्वयोरुपस्थितिरेव
नास्तीत्यर्थः एतदेवाह । “अविनिगमस्ये”ति । “अनेकाभ्यु-
पगमे” प्रतीतिः पर्व-नेककोटिकविकल्पे नतीत्यर्थः । उत्सर्ग-
स्वरूपमाह । “बाहुल्ये”ति ॥

मू० स्वस्थस्य जाग्रतो ज्ञानं प्रामाण्याप्रामाण्यनिर्द्धारक-
प्रमाणानुपनिपाताविशेषोऽपि विना बाधमप्रामाण्य-
मभ्युपगच्छन्तं प्रति स्यात् न तु प्रामाण्यं यं तर्क-
मेतमालम्ब्याहुः “तस्माद्बोधात्मकत्वेन प्राप्तः

बुद्धेः प्रमाणता अथान्यथात्वहेतून्त्यदोषज्ञानादपो-
द्यत" इति । "द्रष्टव्ये दाहरणञ्चैतदीश्वराभिसन्धौ
वेदप्रामाण्ये तथा, यथा न सौगतेऽपि विप्रतिपत्तु-
मर्हति * ननु बलवदेककोटिकः संशय एवोत्सर्ग-
स्तत्कथं ततः स्यात् ? * -इति चेन्न,

टी० ॥ "स्वस्थस्ये" ति । सुप्रजायद्वस्त्वमपि ज्ञानमप्र-
माणं स्यादित्यभ्युपगमे ज्ञानानामोत्सर्गिकं प्रामाण्य "तस्माद्
बोधात्मकत्वेने" ति । बोधकप्रामाण्यस्योत्सर्गिकत्वेनेत्यर्थः । ननु
ज्ञानप्रमाद्वस्त्वोत्सर्गिकं नियतमेवेत्यत उक्तम् "अर्थान्यथात्वे"-
त्यादि । अर्थान्वयात्वे विषयतावैधिकाण्यं तत्र हेतुश्चक्षुराद-
यस्तदुत्पत्तस्य तत्किञ्चस्य दोषस्य पिप्सादेर्ज्ञानादपोद्यते तयोत्पा-
दकत्वेन नायं संनियमः क्वचिच्च साध्यापि सम्भवति ।
ओत्सर्गिकं च शब्दानामर्थपरत्वं क्वचिदित्यादिभिः । दैर्घ्याद्य-
वत्युदाहणम् । उदाहरणान्तरमिष्टेति । "द्रष्टव्ये" ति ।

मू० "उत्सर्गस्य सम्भावनायाः स्वार्थस्थित्यनुकूलतया-
बलवत्त्वत्वात्संशयत्वनेवभावात् "उत्सर्गस्यैककोटि-
निष्ठत्वात्संशयस्य कोटिद्वयावगाहित्वात् । एतेन
संशयस्यैवैका बलवती या कोटिः सैवोत्सर्ग इति
निरस्तम् । निर्णयोऽपि संशयस्यैव वस्तु नियतका-
रणजत्वरूपबलवती कोटिः स्यात् । * "स्यादप्येवं
यद्युत्सर्गवन्निर्णयेऽपि संशयस्यानुस्फुर्तिः स्यात् ?
* -इति चेन्न, । "उत्सर्गोदाहरणे उत्सर्गमाद्विष-
माणैः संशयोच्छेदानुमतेरेव बाधाभावं सहकारिण-
मपेक्ष्योत्सर्गणार्थस्यभाव एव प्रमाणीभवनात् । त-
स्मादप्यथाऽनसंस्थादये बाधाद्द्रष्टव्यत्वं त्यजन्तस्त-
दभावे द्रष्टव्यानि भवन्ति तयोसर्गोऽपि तथैवेति ॥

टी० ॥ प्रायशो च नमिदं प्रमेव स्य देवमेकमभावनात्मक

संशयस्त्वयोत्पत्तिर्गो वाच्यः संभावनायाश्च स्यादुत्सर्ग एव मूलम् ।
अन्यथा समकौटिक एव संशयः स्यादिति मूलमलीसावापन्नयो-
र्भेदात् भेद इत्याह—। “उत्सर्गस्ये”ति । भेदकमूलमाह । “उत्प-
त्तिर्गस्ये”ति—। ज्ञाने प्रामाण्य संभवनीत्युत्सर्गा ऽकारः, ज्ञान
प्रमाणं न वेति संशयाकारस्तयोराकारकत एव भेद इत्यर्थः ।
प्रशयस्यैकस्यां कोटावुत्सर्गपदप्रयोगं निरस्यति “एतेने”ति—।
संप्रतीत्योपकीयकभावेन । विषयभेदेनेत्यर्थः । अनूत्सर्गकाले संश-
यानुपपत्त्या तस्य संशयकोटित्वं संजायते निर्णयकाले संशयो
नास्त्येवेति कस्य कोटित्वनिर्णयः स्यादिति शङ्कते—। “स्याद-
प्येव”मिति । येनोत्पत्तिर्गस्तत्कं इच्छते तस्य मूलकाले कोटित्वं
संभाव्यते निर्णयकालेऽपि संशयानुमतिर्ना स्तीति परिहरति—।
“उत्सर्गे”ति । तर्को भवत्येवेत्याह—। “तस्मादि”ति ॥

मू० सुगमासुगमयोरसुगमदुर्बलत्वं कल्पनागौरवं “दृष्ट-
जातीयमपेक्ष्यादृष्टजातीयं दुःखं न प्रमीयते स्वल्प-
मपेक्ष्य च बह्विति अखिलजनानुभवसिद्धमेतत्,
दर्शितं च विविच्येदमीश्वराभिसन्धौ तथा नैया-
यिकादिकं प्रति सित्यादिषु प्रति कार्यं कर्तृणां
भिन्नानामभ्युपगमापादके च सौगतं प्रति प्रत्येकं का-
रणानां समर्थानामनेकसमानदेशकालानेकनीलादि-
व्यक्त्युत्पादापादकं चेति दूषणानुकूलमिदं तद्व्य-
तिरेकेण कल्पनालाघवं साधनानुकूलं प्रामाणिका-
व्यवहार्यत्वमसमाधेयजातीयमनीचित्यम् ।

टी० ॥ “सुगमासुगमयोरिति” । सुबोधकदुर्बोधकयो-

रित्यर्थः । तथाच दृष्टजातीयमल्पतस्तुबोधक अदृष्टजातीयं च
दुर्बोधकं तत्र गौरवं प्रमाणप्रतिबन्धक लाघवं च प्रामाण्यसहकारि
गौरवे लाघवे च विषयभेदौ तद्विषयभेदौ वा तद्विषयके
ज्ञाने एव इदं गुरु इदं लघ्वित्योकारं प्रमाणस्वाभाव्यादेव
लघुविषयपरिच्छेदकत्वं गुरुविषयाग्राहकत्वमित्याह—। “दृष्टे-

ति" । नैपाधिकानामेकेश्वरसिद्धौ प्रमाणसहकारि सीगनानां न समर्पणोक्तस्यैकाङ्कुरजनकत्वे लाघवं सहकारि विपरीत-
निद्धौ च गौरवं दोष इत्यर्थः । अनौचित्यस्वरूपमाह—। ४ "प्रा-
भाषिके"ति—। प्रामाणिकानां न व्यवहारो यच्च सर्वथाप्यसना-
चेयं तदनौचित्यमित्यर्थः ॥

मू० वैजात्यनामकं तस्य भेदाः प्रश्नवैजात्यादयः प्रश्न-
विषयमप्रमिश्रतां प्रष्टुरि प्रश्नानौचित्यं प्रश्नवैजा-
त्यम् । यथा अथस्तुनि विधिनिषेधयोः किमिच्छ-
सीति पृच्छसीति प्रमाणव्यवहारिणां सीगते अत
एवाभानौचित्यापरनामकं वैजात्यं परस्य दोषं मन-
सि कृत्वैके ब्रुवते । अत्र "सहृदयानां मूलकतैवोचि-
तेति । अपरे च न ह्यप्रतीते देवदत्तादौ स किं गौरः
कृष्णो वेति वैजात्यं विना प्रश्नः स्यादिति । यदि
चेदमनौचित्यं नाम दोषो नाभ्युपेयते तदानीमथ-
न्तिरेण प्रकृतमर्थं निरस्यार्थान्तरस्यार्थान्तरेण परि-
हारात् तत्परामालम्बितुकामः केन दोषेणार्थान्त-
रपरिहाराभासत्ववादिनि अर्थान्तरेणैव तत्परिहर-
णमनुचितमित्यतोऽन्येन जीयेत ५ अर्थान्तरनिग्रह-
तायां विप्रतिपन्नोऽपि प्रश्नपरम्परामालम्ब्य स्व-
भङ्गमयात् कथावसानमनिच्छन्तं कथं जयेत ॥

टी० ॥ उत्तरानर्होभिधानमनौचित्यमिति सामान्यलक्ष-
णमित्यर्थः । धर्मिण उपस्थानं किं गौरः कृष्णो वेत्यादिवैजा-
त्यमनौचित्योद्भाषने प्रकारमाह—। ४ "सहृदयानां मूलकतैवो-
चि । अन्यथैवं वाद्यप्रतिभयैव निगृह्येतेत्यर्थः । "तत्परम्परा-
न"र्थान्तरपरम्पराम् । अर्थान्तरस्य निग्रहत्वे विमतस्तेन जेतुम-
शक्योऽनौचित्येनैव विजीयेतेत्यर्थः । अन्यथार्थान्तरभेदार्थान्तरं
वा एव सत्त्वादिदं जीयेतेत्याद्यनौचित्यं च दोषाय भवेदि

तर्कः । अनौचित्यस्य भूतान्तरमाह—। ८ “अर्थान्तरे”ति ।
योऽप्यर्थान्तरं निग्रहं नेच्छाति प्रश्नपरस्परामालम्बमानं वादिनं
कथं विजयीते किं दूष्यमिति प्रश्ने गुणवद्दूष्यमित्युत्तरे को
गुण इति पुनः प्रश्ने स्वार्थाशये गुण इत्युत्तरे स्वयं एव क
इति पृच्छन् वादी कथमनौचित्यमन्तरेण जेतव्यः ॥

म० “न चानवस्थया जयतीति वाच्यम् । यावदुत्तरमर्थ-
न्तरेण परिहरणे प्रश्नान्तरेण वा द्वयेऽप्यनवस्थासा-
भ्यात् ८ “दोषं व्यक्तिविवेकेऽमुक्त्विलोकविलोचने ।
काठ्यमीमांसिषु प्राप्तमहिमा महिमादृत” ॥ “ननु
कथमत्र प्रामाणिकाव्यवहार्यत्वमिति पृष्टेन यदि
मकृत्वमालम्ब्य तथात्वं वादिनि न व्युत्पाद्यते व्यु-
त्तदानीमप्रतिभा पतेत् । अथ तथात्वं त्पाद्यते ॥

टी० ॥ नच प्रश्नावस्थैव तत्रोद्भाष्येत्याह—। ९ “नचे-
ति—। ९ “नचेति—। अनवस्थापादनेऽपि कानवस्थेऽन प्रश्नसं-
नवात तथा च प्रश्नेऽन्तरपरस्परायां द्वयेऽनवस्था स्यादित्यर्थः ।
अनौचित्यस्य प्रामाणिकाभ्युपगमेन प्रामाणिकत्वमाह—।
८ “दोषमिति”ति । अमुं दोषमनौचित्याख्यं दोषम् महिमनामा
कश्चिदालङ्कारिकः स्वकृते व्यक्तिविवेकनामप्यश्वे आहृत पुर-
स्कृतत्वात् काठ्यमीमांसिषु काठ्यविचारेषु प्राप्तमहिमा
लक्ष्यमहत्त्वं इत्यर्थः । तथाच महिमा “अनौचित्यादृते नान्यद्
समङ्गस्य कारणम् । प्रमिष्टौचित्यमूला हि रसस्योपनिषत्परं”ति
प्रामाणिकाठ्यवधार्यत्वमनौचित्यविशेषमालम्ब्य शङ्कते । ९ “न-
चित्”ति । तथात्वमिति । प्रामाणिकाठ्यवधार्यत्वमित्यर्थः ॥

म० प्रश्नार्थादेः प्रमाणाविषयत्वमुपन्यस्य तदात्यन्ता-
सद्व्यवहार्यता स्वीकृतैव स्यादिति चेदत्र ब्रुवते
मकृतैवात्र विजयायेति । नचाप्रतिभैवं प्रकथ्यते,
“उत्तरस्याप्रतिपत्तिरुत्तरार्हस्येति तत्त्वज्ञानात्” य-
दि चायं नियमो वादिना ह्यप्यते पदभ्रान्त्यैव तेन

व्यवहर्तव्यम् अनुवादादन्यत्रेति तदा मध्यस्थो-
द्भाव्यत्वमस्य दोषस्योपन्यस्य दोषस्योपन्यस्यतां
‘मध्यस्थेन ह्यपभ्रंशभाषयापि यथा वादिप्रबोधनं
क्रियते तथा यद्यप्रमाणमवलम्ब्यापि क्रियेत तदा
को दोषस्तस्य स्यात्तत्र विषये तथैव तेन वादिबो-
धनस्य शक्यत्वात् ॥

टी ॥ “प्रश्नार्थोदेरिति” । विधिनिषेधव्यवहारभाज-
नत्वेन किं सुदृश्यं दृश्यते न चेति प्रश्नार्थः । विधिनिषेधव्यव-
हाराभाजनत्वेन यदि व्यग्रद्विपते नदापि दोषो न व्यवह्रियते
चेत्तत्राद्युक्तयथा चोत्तरयितुर्मध्यवहारायानास्त्रीकरणं व्याघात-
इत्यर्थः । अप्रतिभालक्षणे उत्तरार्हं उत्तराप्रतिपत्तिरिति कृते
तस्योक्तानर्हताया नाप्रतिभेत्याह—। “उत्तरस्ये”ति । नत्यन्त-
रमाह—। ^b“यदिवापमि”ति । मध्यस्थेन तत्रानौचित्यविषय-
विषयकमनौचित्यमुद्भावनीयमिति समुदायार्थः । “पदभ्या-
न्त्यैवेति” अनौचित्येऽल्लेखवादिना आन्त्या व्यवहारे नियम-
सङ्गस्यादिति भावः । नन्वेवं मध्यस्थ एव निगृह्यते इत्यत-
आह—। “मध्यस्थेन ही”ति । अन्यथापभ्रंशाभिधाने निर-
र्थकनिग्रहेण मध्यस्थो निगृह्यतेत्यर्थः ॥

मू० “तस्मान्मध्यस्थं^(१)प्रत्यनुत्तरदानं स्वदोषपरिहा-
राय प्रतिवादिना वैजात्यलक्षणदर्शनं कार्यं मध्यस्थं
प्रति तस्याप्रमाणेनापि प्रतिबोधने निर्दोषत्वात् ।
• ^bननु वादिभ्यामेव वा वादिनि मध्यस्थेन वा तं
प्रति वादिना वात्यन्तासद्विषयव्यवहारोपगमे कथं
नासत्ख्यातिः स्वोक्ता स्या, त्किन्नस्या द्विशिष्टरूपे
संबन्धांशे चाऽसत्ख्यातेरन्यथाख्यातेरन्यथाख्याति-
वादिभिरप्यभ्युपगमात् * ^dननु बन्ध्यासुताच्छशवि-

(१) प्रत्युत्तरदानमित्यपि पाठान्तरम् ।

षाणं भिन्नमित्यादिषु व्यवहरतः कथं विशेष्ये वि-
शेषणेऽपि नासत्ख्यातिरुपगन्तव्या ?-इति चेत् ॥

टी० ॥ ननु वादिनियोगमन्तरेण मध्यस्थोऽपि कथमिद-
मुद्गावयेत्क्रियोगञ्चाभिदधानस्यानोचित्यमुपपत्तितमिति तथा-
चाक्षांत्यैव वक्तव्यमिति नियमो भक्त इत्यत आह- । “तस्मा-
दि”ति । वादिनं प्रत्ययं नियमो ननु मध्यस्थमपि प्रतीत्यर्थः ।
नन्वेवमप्यसत्ख्यात्यापत्तिस्वीकारो दुर्भार इत्याशङ्कते । ^b“न
न्वि”ति । वादिभ्यामेवासत्ख्यातिः स्वीकृता स्यादित्यन्वयः ।
यद्वा वादिभ्यामेवेत्यत आरभ्येवासत्ख्यातिरप्यहोरात्रपगम
इत्यर्थः । ईदृशीमसत्ख्यातिमभ्युपगच्छन्त्येवान्यथाख्यातिवादि-
नेऽपीत्याह- । “किं न स्यादिति” नन्वन्यथाख्यातिवादिभि-
र्वैजिष्ट्येऽप्यमद्गात्रोऽभ्युपेयते स च विशेषणविशेष्यधारपीति
शङ्कते- । “नन्विति । अत्राखण्डनमसम्भवात् भासते सासत्ख्या-
तिरङ्गीक्रियते प्रकृते च विशेषणविशेष्ययोरसत्त्वेऽपि भेदः सक्तेव
भासते इति नासत्ख्यातिरिति ॥

सू० “न, असत्ख्यात्याभ्युपगमस्य सत्ख्यातित्वात्प्रागनि-
यमोपगमविश्रान्तत्वात् असदपि सदुपरिलष्टमेव
प्रतिभासते नतु केवलमसत् कयापि ख्यात्या समु-
ल्लिख्यत इत्यन्यथाख्यातिवादिभिरिष्यमाणत्वात्
बन्धगासुताच्छशविषाणं भिन्नमिति प्रतिपन्नापि
भिन्नमित्यपभ्रंशः सामान्यतोऽन्यत्र दृष्ट एव प्रती-
यते केवलं भेदस्य सदाश्रयः प्रतियोगि चेति यद्व-
स्तुतः तदसदाश्रयः प्रतियोगि च तस्येत्यन्यथा कृत्वा
प्रतीयत इत्यन्यथाख्यातिरेवोपगता भवति यथा तु
विशिष्टमत्यन्तासदेव तथाश्रयप्रतियोगिनी अत्य-
न्तासति एव किं न प्रतिभासेते तावतापि यथोक्ता-
न्यथाख्यात्यनुलङ्घनादेव । न चैवमसत्ख्यातिवा-

दिनापि शक्यं वक्तुं केवलं सदेव प्रकाशत इत्यस्म-
त्पक्षाद्विपरीतं विशिष्टं संबन्धश्च क्वविद्विज्ञेयणा-
द्याप्यत्यन्तासद्भ्रान्त्योल्लिख्यत इत्येवंरूपा तावद-
सत्ख्यातिः परेणोपगतैव यदि तु सदपि प्रकाशते
किञ्चित्तत्किं नासत् प्रकाशते इति ॥

टी० ॥ परिहरति—। “नेति” । अन्यत्र सतोर्विशेषण-
विशेष्ययोर्वैशिष्ट्यमसद्भासते प्रकृते त्वसतोस्तयोर्भेदः सन्नेव
भासत इति मानवैषम्यमित्यर्थः । “तावतापी”ति । अन्यथा-
ख्यातिरेवमभ्युपगता भवतीत्यर्थः । न चेत्यस्मिन् प्रकाशत इ-
त्यन्तं शङ्का किञ्चित्सद्भासने यथान्यथाख्यातिः तथाकिञ्चिद-
सद्भासने सत्ख्यातिरेव किं न स्यात् । तथाच स्वीकृता त्वयाप्य-
सत्ख्यातिरिति शङ्कार्थः ॥

मू० “यतः परेण विकल्पः सर्वथा वस्त्वनुल्लेखी केवल-
मलीकमुल्लिखन्नसत्ख्यात्यात्मा स्वीक्रियते यदि तु
यथोक्तमेव परोप्यभ्युपगच्छति तदानीमनुमान-
प्रामाणादिवदत्राप्यविप्रतिपत्तिरेवेति * ननु सर्व-
थैवासत्ख्यातिरपि भवतानुमन्तव्यैव । तथाहि-व-
न्ध्यासुतशशविषाणे कूर्मरोमैवेति वदतः शब्दादर्थं
प्रतिपादयतां^(१) किं तदणुमात्रमपि समुल्लेख्यं
तत्प्रतीतेः ? *—इति चेन्न, तत्रापि तादात्म्यस्य
सामान्यतऽन्यत्र प्रतीतस्यैवाऽसदुपहितस्य स्फुर-
णोपगमात् ^bप्रकारभेदवैशिष्ट्येन भिन्नयोरेकत्वं हि
तादात्म्यं तज्ज्ञान्यत्रास्त्येव ॥

टी० ॥ परिहारमाह—। “यत”इति । विकल्पे सन्मान-
विषयः परेण बीद्वेन स्वीक्रियते तेन न सादृश्यं सत्ख्यातौ
विप्रतिपत्तत्वादेव यदि विकल्पेऽपि सदुपरागस्त्वयेष्यते तदा

(१) किन्तदर्शमात्रमपि-इत्यपि ग्रन्थान्तरस्यः पाठः ।

धूमत्वादिजातीनां पारमार्थिकत्वाभ्युपगमे दयाप्रियहसकृत्तवे
त्वयानुमानप्रमास्यविप्रतिपत्तिस्त्वत्कथा । न चासावसत्कथा-
तिरित्यर्थः । सामान्यमलीकं, स्वलक्षणं च देशकालानुगतमिति
दयाप्रियहो न संभवती(१)त्यनुमानप्रमास्येन तानुदयः स
त्वया त्यक्तएवेति भावः । यद्वा तत्प्रामाण्यमङ्गीकरोति अस-
त्कथातिं च तं प्रतीदमुक्तम् “कुमात्रमपी”ति । स्वल्पपीत्यर्थः ।
अनु शशविषाणादीनन्योन्यतादात्म्यं कथं सदित्यत आह ।
१ प्रकारे”ति । प्रकारभेदवत्त्वेनेत्यर्थः ।

मू० “तर्कसंशयाभ्यामप्रमाभ्यां जननेऽपि तत्तत्प्रमावत्
मध्यस्याद्यप्रमया तथा प्रश्नानैचित्यादिप्रमेत्पा-
दनाविरोधे बाधवत् भ्रमविषया ऽतथाभावेऽपि भ्र-
मस्याप्रमात्वपरमार्थिकतावत्प्रश्नविषयास्त्यत्वेऽपि
प्रश्नानैचित्यसत्यतोपपत्तिरेव । एतेन ^b भ्रान्ति-
जाया धियः प्रमात्वं तथाप्यदृष्टृष्वरमित्यपि परा-
स्तप्रायमिति । एवमन्यत्रा—

टी० ॥ नञ्वनैचित्यविषयगोचरभ्रान्तिमता मध्यस्थेन
वादिन्यनैचित्यप्रमा कथमुत्पादनीया अनुत्पादने च कथमनौ-
चित्यमप्रमितं न भवेदित्यत आह— “तर्कसंशयाभ्यामि”-
ति । नहि भ्रान्तेर्भ्रान्तिरेव जायते तर्कसंशयाभ्यां सदनुमिति-
जननात् । यद्वा तर्कसंशयविषयको विषयजन्यः माहात्कार
एव दृष्टान्तः शशशृङ्गं शृङ्गं वा गगनारविन्दं सुरभि नवेति
प्रश्नविषयस्यासत्त्वेऽप्यनुचितमेतत् यद्यं पृच्छतीति ज्ञानं प्रमे-
वेत्यर्थः । “बाधवदि”ति । बाधवतो भ्रमस्य विषयतयात्वाभावे
भ्रमत्वं प्रामाणिकानां तथानैचित्यज्ञानप्रमात्वमधिकदुमित्यर्थः ।
नञ्वन्यथारूपातिशयं ज्ञानं भवतु प्रमा प्रकृते स्वल्पकथाति-
जप्यमिति जानौचित्यज्ञानं प्रमा स्यादित्यत आह । ^b दूते-
ने”ति । अमत्कथातेरन्यथारूपातिशयमुत्पादनेनेत्यर्थः ॥

(१) अनुमानप्रामाण्येनानुदय इति तु नापीयाऽपाठः । अनुमान-
प्रामाण्ये तवानुदयइत्यपि क्वचित्कः पाठस्त्वपि विचारणीय एव ।

मू० ^a “प्येवविधोदाहरणे वाच्यं, ^b नच कश्चिदुक्तप्रका-
रमन्यथास्यातिसमाधानं नानुमन्तुं शक्नोति,
^c अन्यथा कथमसत्स्यातिवादिनो मतमपि जानी-
यादज्ञात्वा च स्वपरमतवैचित्र्यं कथं वादे प्रव-
र्तते ^d एते सर्वेपि तर्काः प्रमाणविरोधे वा प्रमा-
णाभावे वा निष्पीडिताः प्रविशन्तो न बाधासि-
द्धिभ्यां भिद्यन्ते ^e पूर्वैरपिलोकसिद्धत्वाद् व्यवहृताः
^f केवलमस्माभिरेव तर्कपदव्यामभिषिक्ताः ततो
न प्रबन्धेन निरस्यन्ते “विषवृत्तोऽपि संवध्यं स्वयं
हेतुमसाम्प्रतमि”ति । येच परैस्तर्कदोषाः षट्
स्वीक्रियन्ते आश्रयासिद्धिरनुकूलत्वं मूलशैथिल्य-
मिष्टापादनं विपर्ययापर्यवसानं मित्रो विरोधश्चे-
ति सौयं तर्कस्य दोषविभागो नापपद्यते ॥

टी० ॥ ननु कञ्च्यासुते गगनारविन्दं तत्र च कूर्मरोमे
त्यादौ चासत्ख्यातौ का गतिर्न स्यात् तादात्म्यं भेदे वान्यत्र
गृहीतो जासते येनान्यथास्यातिः स्यादित्यत आह—। ^a “ए-
वमि”ति । एवं सत्यपि विप्रतिपन्नं प्रत्याह—। ^b “नच कश्चि-
दि”ति । नन्वेवमप्यनुपपन्नमेव तन्मते ज्ञानं चासत्ख्यातिप-
र्यवसक्तमेव स्यादित्यत आह—। ^c “अन्यथे”ति । नन्वात्मनाश्र-
यादीनामुत्सर्गादीनां च पृथक्त्वे नियमस्थानाधिक्यं स्यादिति
सिद्धान्तमनुरुध्याह—। ^d “एते”इति । ननु बाधाऽमिद्वचोरेवै-
षामनुप्रवेशे त्वयैव किं पृथक् पृथक् निरूप्यत इत्यत आह—।
^e “पूर्वैरि”ति । ननुत्सर्गादीनां पूर्वैर्वक्ष्यमाकानामपि तत्पूर्वै-
र्गोक्तमित्यत आह—। ^f “केवलमि”ति । “प्रबन्धेने”ति । स-
बहनानन्तरोक्तेन तु खड्गिता एवेत्यर्थः । विशिष्टखड्गने हेतु-
माह—। “विषवृत्तोऽपि”ति । हेत्वाभावा एव तर्काभावा अपि
ननु तर्काणां दोषविशेषान्निधानं युक्तमित्याह ॥ “ये च
परैरी”ति ॥

मू० “ठयापितपक्षधर्मत्वयोः प्रतीतिमपेक्ष्य यथानुमानं जायते तथैव तर्कोऽपि ह्यान् परमनयोर्विशेषो यदनुमानं तयोः प्रमित्य। जायते तर्कस्त्ववास्तवाभ्यामपि ताभ्यां पराभ्युपगममात्रसिद्धाभ्यां भवति तेन विमृश्यमाणः तर्कः पराभ्युपगममात्रप्रसादसिद्धपरिकरो नाश्रयसिद्धिमपि तावद्वास्तवीमनुरोद्धुमधिकरोति ततः प्रमित्यभ्युपगमसिद्धिकृतवैचित्र्याश्रयाद्देवादित्यो यावान् यथा च हेत्वाभासविभागः तद्वदेव च तर्काभासविभागोऽपि न्याय्यः ।
 १ तस्मादाश्रयासिद्धिमूलशैथिल्येष्टापादनान्यसिद्धिरेकैव दोषोऽनुमानव—

टी० ॥ नन्वनुमानापेक्षया बीजवैषम्यमनीधामिति तद्वोषवैषम्येनापि भवितुमशक्यत आह—। “आसी” ति । ठयापितपक्षधर्मतयोरभ्युपगमो बीजनिति ठयापितपक्षधर्मताश्रया एव दोषा इतोपि भवितुमर्हन्तीत्यर्थः । “प्रमित्यभ्युपगमसिद्धी” ति । अनुमाने प्रमितिरूपा सिद्धिस्तर्कं आभ्युपगमरूपासिद्धिस्त्वत्कृतवद्वैचित्र्यं तदाश्रयाद्देवादित्यर्थः । तत्राश्रयानेव भेदस्तर्कानुमानयोर्न त्वन्यो येन वैषम्यं स्यादित्यर्थः । ननूक्तास्तर्का दोषा हेत्वाभासेषु चेन्नान्तर्भवन्ति तदा तत एव तत्र भविष्यन्तीत्यत आह— “तस्मादि” ति । “असिद्धिरेकैवे” ति । स्वाश्रयासिद्धिः स्फुटैव मूलशैथिल्यं आप्यत्वासिद्धिरेव इष्टापादनं स्वाश्रयासिद्धिरेव निवृत्ताधनद्वारिकेत्यर्थः ॥

मू० तत्राप्रमितत्वावलम्बिनीह त्वनभ्युपगमावलम्बिनीति विशेषः मिथोविरोधश्च सत्प्रतिपक्षतैव “विपर्ययापर्यवसानं तु दोष एवापादनस्य न भवति यन्नाम विपर्ययापर्यवसानादापादनमात्मसाधनानुकूलं न भवति तदन्यदेव किमपि १ बाधविरुद्धत्वव्यभिचा-

रास्त्वनुमानवत् तर्कपि दोषाः पृथग्वाच्याः 'बाध
उत्सर्गसम्भावनादेरन्यत्रानुकूलः तर्कस्य सप्तममपि
दोषं तर्कस्यापत्तिरसाम्यं न नामोपगच्छामः स चोभ
भ्यामभ्युपगतव्याप्येनानभ्युपगतव्यापकेन प्रागेव
दर्शित इत्यास्तां विस्तर इति ॥

टी० ॥ तत्रेति । हेतौ । इहेति । तर्कः । विपर्ययापसंबन्धमायि-
तर्केण परसाधनदोषाभिधानस्यादर्शितत्वादित्याह- । a“विप-
र्यये” ति । तर्कदोषविभागे व्युत्पत्त्यमाह- । b“बाधे” ति ।
यद्यपि विरुद्धहेतौ तथापि यथानुमाने व्याप्यत्वाविद्धेः प्रस्ता-
वेन तयोः परिगणितं तथात्रापि स्यादित्यर्थः । ननु बाधेन गुण
एव नतु दोष इत्यत आह- । “बाध” इति । उत्सर्गाप्यसम्भ-
वाक्ये च तर्के तत्रापि भवत्येवोत्सर्ग इत्यर्थः । पूर्वोपपादिततर्क-
दोषान्तरमाह- । d“दर्शित इती” ति । यत्रोभयोः समो दोष
इत्यादिस्थल इत्यर्थः । एतदेव विविच्योह- “स चे” ति ॥

मू० एवं प्रकाराणि तत्तल्लक्षणेषु खण्डनान्यूहनीयानि ।
तदेतासु खण्डनयुक्तिषु कामपि स्थानान्तरस्यां के-
नापि प्रकारान्तरेणानीय तत्सदृशीमन्यां वा स्वय-
मूहित्वा परैर्विविच्यमानानि पदार्थान्तराण्यपि
बुद्धिमता बाधनीयानि । अत्र चास्माभिर्दूषयितुं
शङ्कितेभ्यः परपक्षप्रकारेभ्यो यदि प्रकारान्तरं को-
पि स्वयमूहति उक्तानां बाधकानां मध्ये क्वचि-
त्प्रज्ञया समाधानमभिदध्यात्तत्र खण्डनवादिनः
प्रस्तुता प्रतिक्रिया न स्फुरेत्तदा परेण प्रयुज्यमाने
वाक्ये बहुपदात्मके कस्यचित्पदस्यार्थं खण्डयितुं 'ख-
ण्डनान्तरमवतारणीयम् । एवं तत्रापि परेण प्रज्ञा-
शील्ये पुनस्तथैव शाखान्तरेषु संक्रमणीयमिति
प्रकारेण खण्डनमये चक्रे सम्यगवधेयम् ॥

टी० ॥ उक्तखण्डनमन्यत्रातिदिशति—। “एवं प्रकाराणी”
ति । ये पदार्थाः यानि च लक्षणानि खण्डितानि तेषां सिद्धा-
न्तिभिः प्रकारान्तरेणोपन्यासे कृते तत्खण्डने स्वयं समाधाने
वा कृते खाण्डनिकाय प्रकारमुपदिशति—। ^६“तदेतास्त्रि” ति ।
प्रज्ञाशेषः खाण्डनिकस्य सर्वथात्यन्तमवधेय इति यत्किञ्चित्सि-
द्धान्ती वदति—। “खण्डने” ति । तत्खण्डनमवतारणीय-
मित्यर्थः ॥

मू० “नच शाखान्तरसंक्रान्तावयन्तरं पतेत् अप्रकृत-
त्वाभावात् ^७न चैकनिर्णयारम्भे ऽन्यसंक्रान्तावनौ-
चित्यं स्यात्, शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्यादौ
परेणोक्ते कृतकत्वादावविप्रतिपत्तव्यत्वापत्तेरन्यत-
रासिद्ध्याद्युच्छेदापातात् । येन हि तन्निर्वाह्यते तद-
निर्वचनीयतयापि निर्वाह्यानिर्वचनीयतैवेति तस्मा-
त् । “तत्तुल्योहस्तदीयं च योजनं विषयान्तरे ।
शृङ्खला तस्य धेवे च त्रिधा भ्रमति मत्क्रिया ॥ “ग्र-
न्थग्रन्थिरिह क्वचित्क्वचिदपि न्यासि प्रयत्नान्मया,

टी० ॥ प्रकृतपदार्थखण्डनमुपक्रम्य यत्किञ्चित्खण्डना-
चरणेऽर्थान्तरं स्यादित्याशङ्क्याह—। “नचे” ति । प्रकृतपदार्थ-
खण्डनोपयोगितैव तदभिधानाकार्यान्तरत्वमित्यर्थः । ननु मा-
भूदर्थान्तरत्वमनौचित्यं स्यादेव शाखान्तराश्रयस इत्यत आह—।
“नचे” ति । एवमनौचित्ये शब्दानित्यत्वे विप्रतिपद्य तत्सो-
धने कृतकत्वे पुनर्विप्रतिपत्तावनौचित्यं भवेत् येनान्यतरा-
सिद्ध्यापभ्यासोऽपि न घटेतेत्यर्थः । अर्थान्तरत्वनिरासायोक्त-
मर्थं कारिकया सङ्कुल्यति—। “तत्तुल्ये”, ति । उक्तखण्डनतुल्यस्य
खण्डनान्तरस्योह उक्तस्यैव वा खण्डनस्य विषयान्तरे योज-
नम् । उभयथाऽपरिष्कृतौ यत्किञ्चित्पदमादाय खण्डनमुक्तं
खण्डनस्मरणं चेति प्रक्रिया त्रिविधा भ्रमतीत्यर्थः । क्वचित्
“चात्रनतिमत्क्रियेति पाठः” नतिमतामत्र त्रिधा क्रियेत्यर्थः ।

कठिनोक्तिदीर्घं समाधातुमाह—। d“ग्रन्थग्रन्थि” ति ।
अनिसन्धिपूर्वकमेव क्वचित्किञ्चित्काठिन्यं न त्वकीशलकृत-
मित्यर्थः ॥

मू० “प्राज्ञमन्यामना हठेन पठितो मास्मिन् खलः खेलतु
अद्वाऽऽराद्धगुहः श्लथीकृतदृढग्रन्थिः समासादय,
त्वे तत्तत्करघोर्मिमञ्जनमुखेष्ठासञ्जनं सञ्जनः, ॥
‘ताम्बूलद्वयमासनं च लभते यः कान्यकुजेश्वरा-
द्याः साक्षात्कुरुते समाधिषु परब्रह्म प्रमोदार्णवम् ।
यत्काव्यं मधुवर्षि धर्षितपरास्तर्केषु यस्योक्तयः, श्री
श्रीहर्षकवेः कृतिः कृतिमुदे तस्याभ्युदीयादियम् ॥
इतिश्रीश्रीहर्षतानिर्वचनीयसर्वस्ये खण्डनखाद्यो
तुरीयः संकीर्णपरिच्छेदः । शुभमस्तु ॥

टी० ॥ ग्रन्थिन्यासे हेतुमाह—। “प्राज्ञमि”ति । (१)प्रसक्त-
तायां स्वयमेव पुरुषस्तदर्थं जानीयादित्यर्थ एवास्य ग्रन्थस्य न
स्थादिति भावः । अद्वा आराद्धः सेवितो गुरुर्येन तेन श्लथी-
कृतो दृढो ग्रन्थिर्यस्य स मञ्जन एव तर्कगुणो रसस्तस्योभिषु
मञ्जनेन यत्सुखं तेषु आमञ्जनमासंगमासादयस्वित्यर्थं मद्गो-
रथीत्य खण्डनमयं तर्कप्रयोगेन विजयखण्डनमासादयतु सत्कृत
इति भावः । स्वोत्कर्षरूपापनेन ग्रन्थस्य श्लाघनीयतामाह—।
b“ताम्बूले”ति । “स्वस्नातुर्जयनाथस्य व्यरूपामारूपातवान्
यतः । प्रतिया भवनाद्योयं तामिहालिखमुज्ज्वलाम् ॥ इति श्री
महामहोपाध्यायसन्मिश्रभवनाथात्मज महामहोपाध्यायस-
न्मिश्रशङ्कर विरचिताखण्डनखाद्यचतुर्थपरिच्छेदशाङ्करी टीका
(१)समाप्ता ॥ शुभमस्तु । परमेश्वराय नमः ॥

समाप्तोयं ग्रन्थः ॥

(१) प्रसक्तावाङ्-ग्रन्थस्य सरसत्वे ।

(२) यत्रेति पदस्य समाप्त्यर्थकत्वं समाप्तेति पुनरुपादानमा-
शेडनमात्रम् । पूर्वोपन्यस्तवन्वार्थकत्वे तु समाप्तेति यथावस्थितमेव-

वीर सेवा मन्दिर

पुस्तकालय

काल नं० ३५०२

लेखक - श्री गुरु

शीर्षक - गुरुदेव गुरुदेव

खण्ड - क्रम संख्या १६६२